छुरिका । स्त्री । धन्यायाम् गवि । पालङ्कशाके । भा. । अस्त्रभेदे । छूरि । तत्पर्य्यायः,—असी, असिपुत्री, असिधेनुका (अ.), छुरी (भ.), खुरी, कुरी, कृपानिका, धेनुपुत्री (हे.), छुरिका (शब्दर.) ।

छुरिकापत्री । स्त्री । श्वेतानामक्षुपे । रा. नि. व. ५ ।

छुरिपत्रिका । स्त्री । वृश्चिकालीलतायाम् ।

छुरी । स्त्री । छुरिकास्त्रे । हे. । छूरी ।

छेकः । पुं । गृहासक्तपक्षिणि । मृगे । मे. ।

छेदः । पुं । खण्डे । निका. । व्रणादिच्छेदने । स चतुर्व्विधः गोतीर्थकः सर्व्वतोभद्रः दललाङ्गलकः लाङ्गलकाख्यश्च । "पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः । सर्व्वतः सर्व्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदोऽर्द्धलाङ्गलः । पार्श्वद्वये लाङ्गलकः ॥" तत्र गोतीर्थकः काव्यगत-गोमूत्रिकाकारः । सर्व्वतोभद्रः भद्रकाद्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः दललाङ्गलकः । कुटासहितहलाकारः पार्श्वद्वये यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णहलाकारः । वा. उ. २८ अ. अरुणः ।

छेदकम् । क्ली । कान्तलौहे । रा. नि. व. १३ ।

छेदनम् । क्ली । द्विधाकरणे, कर्त्तने । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु. सू. २२ अ. । कफादिनाशकौषधवर्गे । यथा त्रिकटु ।

छेदनीयः । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मली । रा. नि. व. ११ ।

छेदारः । पुं । शल्लकी-नाम जन्तुभेदे । शब्दर. । सजारु ।

छेदी । त्रि । विश्लेषकरे । वा. सू. टी. हेमा. । पुं । कतकवृक्षे । दे. निघ. ।

छेद्यः । त्रि । निःशेषं छेदार्हे । ते च भगन्दरादयो रोगाः । सु. सू. ५ अ. । पुं । कपोतपक्षिणि । र. ।

छेद्यकण्ठः । पुं । पारावते । रभ. ।

छेलिका । स्त्री । छाग्याम् । भा. ।

छेलुः । पुं । सोमराज्याम् । श. च. ।

छोटिका । स्त्री । अङ्गुलिध्वनौ । তুড়ি । हिं चुट्की । भा. ।

छोदः । पुं । चूर्णे । सि. यो. दाह. चि. । "चन्दनक्षोदवारिणा ।"

छोलङ्गः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । টাবা নেবু । प. मु. ।

छोहारा । स्त्री । शुष्कमहाखर्ज्जूरे । खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेति कीर्त्त्यते ॥" भा. । See खर्ज्जूरी ।

ज ।

जः । पुं । मृत्युञ्जये । मे. । विष्णौ । तेजसि । श. र. ।

जकुटम् । क्ली । वार्त्ताकुपुष्पे । বেগুনফুল । अचि. २ स्थान. ५६ अ. । पुं । कुक्कुरे । मे. ।

जकूटः । पुं । मलयपर्व्वते । कुक्कुरे । मे. ।

जगच्चक्षुः (स्) । पुं । सूर्य्ये । हे. ।

जगत् । क्ली । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । পঙ্কপর্পটী । भैष. ज्व. चि. प्राणेश्वररसे । पृथिव्याम् ।

जगत्प्राणः । पुं । वायौ । अ. ।

जगत्साक्षी (न्) । पुं । सूर्य्ये ।

जगती । स्त्री । पृथिव्याम् । मे. । गवि । के. ।

जगतीरुहः । पुं । वृक्षे ।

जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै. निघ. ।

जगन्नुः । पुं । अग्नौ । कीटभेदे । विश्व. । श. र. ।

जगलः । पुं । कादम्बर्य्याः सुराया घनतरभागे । ভেতো বা পাঁচী মদ । शाङ्ग. । गुणाः—पाचनो ग्राही रुक्षः भेदःकृत् विष्टम्भी दीपपाचनश्च । वा. टी. हेमा. । सुराकल्के । মদের গেতা । तत्पर्य्यायः,—मेदकः (अ.), मद्यपङ्कः (टी.) । गुणाः—"ग्राह्युष्णो जगलः शोफी दृष्णातृट्कफ-

शोफहृत् ॥" सु. सू. ४६ अ.। मदनवृक्षे। मयना गाछ्। पिष्टकसुरायाम्। मे.। क्ली। गोमये। र. मा.।

जग्धम्। त्रि.। भुक्ते। अ.।

जग्धिः। स्त्री। भोजने। रा. नि. व. २०।

जग्मिः। स्त्री। वायौ। के.।

जघनः। पुं। शरीरावयवे, कटिप्रदेशे। नितम्ब-स्तनं शोषः स्त्रीणां जघनमग्रतः।" रा. नि. व. १८। कट्यधःस्थाने। वै. निघ.।

जघनकूपकौ। पुं। सन्धिखल्लद्वये। हला.।

जघनेफला। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। काकडूमुर। अम.। ज. द. ११ अ.।

जघन्यम्। क्ली। शिश्ने। मे.।

जङ्गमकुटी। स्त्री। तृणादिच्छत्रे। त्रिका.।

जङ्गमविषम्। क्ली। सर्पादिविषे। तच्चाश्रय-भेदेन षोडशधा। ते चाश्रयाः दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रा-नखमूत्रपुरीषशुक्र-लालार्त्तव-मुखसन्दंशविशर्द्धित-गुदास्थिपित्तशूकशवादयः। तत्र दृष्टिनिःश्वास-विषाः दिव्याः सर्पाः, भौमा दंष्ट्राविषाः, मार्ज्जारश्व-वानरादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटादयो मूत्रविषाः, मूषिकाः शुक्रविषाः, लूताश्च लालामूत्रपुरीष-शुक्रार्त्तवादिविषाः, वृश्चिकादय आलविषाः, विष-हतास्थिसर्पकण्टकवरटामत्स्यास्थीनि चेति अस्थि-विषाणि, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः। सु. कल्प. ३ अ.।

जङ्गलम्। क्ली। मांसे। निर्ज्जनदेशे। त्रिका।

जङ्गालम्। क्ली। रञ्जनद्रव्यभेदे। आशाल इः। अर्क. चि. ८ शतकं। केदारे। तत्पर्य्यायः,— आलिः, सेतुः (श.)।

जङ्गुलम्। क्ली। विषे। त्रिका.। जालिनीफले। श. र.।

जङ्घा। स्त्री। गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागे। जाङ। रा. नि. व. १८। तत्पर्य्यायः,— प्रसृता (श.), टङ्का, टङ्कं, टङ्किका (शब्दर.)।

जङ्घापर्व्व। क्ली। ऊरुमध्यस्थपर्व्वणि। वै. निघ.।

जङ्घापिण्डिका। स्त्री। जङ्घाद्वये। उभय-जङ्घा। च. शा. ७ अ.। इन्द्रवल्ली। पायेर डिम्।

जङ्घालः। पुं। जाङ्गलमृगभेदे, एणहरिणर्ष्य-कुरङ्गकरालकृतमाल-शरभश्वदंष्ट्र पृषतचारुष्कारमृग-मातृकाप्रभृतिषु मृगेषु। तन्मांसञ्च कषाय मधुरं लघु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं वस्तिशोधनञ्च। सु. सू. ४६ अ.।

जङ्घालवर्गः। पुं। जङ्घालजातीय मृगसमूहे। हरिणैणकुरङ्गर्ष्य-वातायुमृगमातृकाः। राजीवः पृषतश्चैव जङ्घालाः शरभादयः॥" भा.।

जङ्घाशूलम्। क्ली। वातव्याधिभेदे। नि.।

जङ्घास्थि। क्ली। जङ्घागतकास्थिनि, ते च द्वे। जङ्घार नला। च. शा. ७ अ.।

जटरः। पुं। उदरे। द्वि. कोषः।

जटा। स्त्री। भूम्यामलकाम्। रा. नि. व. ५। रुद्रजटाख्यलतायाम्। रा. नि. व. ३। जटामांस्याम्। रा. नि. व. १२। शतावर्य्याम्। रा. नि. व. ४। वा. उ. ५ अ.। तरुमूले। वै. निघ। कपि-कच्छ्वाम्। र. मा.।

जटाजूटः। पुं। जटासमूहे।

जटाज्वालः। पुं। प्रदीपे। हा.।

जटान्ता। स्त्री। जटामांस्यां। भूम्यामलक्यां। वै. निघ.।

जटामांसी। स्त्री। (Valeriana jatámámsi.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे। जटा-मांसी। तत्पर्य्यायः,— नलदं, वक्रिनी, पेषी, मांसी, कृष्णजटा, जटी, किराविनी, जटिला, लोमशा, तपस्विनी (र.), मिषिका (अ. टी.), भूतजटा, (भा.), क्रव्यादी, पिशिता, पिशी, पेशी, पेशिनी, जटा, हिंस्रा, मांसिनी, जटाला, नलदा, मेषी, तामसी, चक्रवर्त्तिनी, माता, अमृतजटा, जननी, जटावती, मृगभक्षा (रा.), जड़ामांसी, सिंहिः, निसिः, मिसी, मिसिका, निषिः (शब्दर.)। सा त्रिधा— साधारणजटामांसी सुगन्धजटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति। विशेषाः पर्य्याये सन्याः। सा. गुणाः— सुरभिः कषाया कटुः शीतला कफ-हृत् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च। रा. नि. व. १२। तदनुलेपनं ज्वरघ्नं रुचताप्रद। राज.। तिक्ता कषाया मेध्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा त्रिदोषरक्तदाहवीसर्पकुष्ठघ्नी च। भा.। रूपं यथा

"समूलकेसरा ज़िग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः।"
शेष.।

जटामांस्यादिः। पुं। कफरोगे तदादिसुरभिद्रव्यगणे। जटामांसी नखी-पत्री-लवङ्ग तगर-शिलारस-गन्धपाषाणेषु। रा. नि. व.।

जटामूला। स्त्री। शतमूल्याम्। शतमूली। रा. नि. व. ४।

जटायुः। पुं। गुग्गुलौ। গুগ্গুল। प. मु.।

जटारुद्रा। स्त्री। रुद्रजटायाम्। रा. नि. व. ३। सुगन्धजटामांस्याम्। गन्धमांसी। रा. नि. व. १२।

जटालः। पुं। कर्पूरे। गुग्गुलौ। रा. नि. व. १२। मुष्ककवृक्षे। घण्टापारुल। वटवृक्षे। रा. नि. व. ११।

जटाला। स्त्री। जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम्। सुगन्ध जटामांसी। रा. नि. व. १२।

जटावती। स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व. १२।

जटावल्ली। स्त्री। रुद्रजटायाम्। गन्धमांस्याम्। रा. नि. व. ३।

जटिः (टी) (इन्))। स्त्री, पुं। प्लक्षद्रुमे। পাকুড় গাছ। श.र.। प्रसुदरचिविशेषे। जटायु। च. सू. २०अ.। स्त्री। जटामांस्याम्। प. मु.।

जटिका। स्त्री। गुञ्जालतायाम्। वै. निघ.।

जटिलः। पुं। वटवृक्षे। प्लक्षवृक्षे। गुग्गुलौ। वै. निघ.। कर्पूरे। रा. नि. व. ६। दमनकक्षुपे। रा. नि. व. १०। तिले। रा. नि. व १६। सिंहे। श. च.। स्त्री। पिप्पल्याम्। मे.। उच्चटायाम्। र. मा.। गुल्कषायाम्। वचायाम्। रा. नि. व. ६। श्वेतपुनर्नवायाम्। सुगन्धजटामांस्याम्। वै. निघ.। जटामांस्याम्। रा. नि. व. १२। वा. उ. ६अ. महापैशाचघृते। च. सू. ४अ.।

जटु(डु)लः। पुं। पिप्लौ। जड़ुल। अम. टी.। See जतुमणिः।

जठरः। पुं, क्ली। कुक्षौ, उदरे। रा. नि. व. १८। कर्कटे। मे.। उदररोगे। वि। वृद्धे। मे.।

जठरघ्नः। पुं। जलोदरे। रा. नि. व. २०।

जठरज्वाला। स्त्री। उदरशूले। পেটজ্বালা। वै. निघ.।

जठरनुत्। पुं। आरग्वधवृक्षे। শোন্দাল গাছ। श. च.।

जठरयन्त्रणा। स्त्री। गर्भयातनायाम्।

जठरव्यथा। स्त्री। उदरशूले। উদরবেদনা। वै. निघ.।

जठरानलः। पुं। कोष्ठाग्नौ।

जठरामयः। पुं। जलोदररोगे, उदररोगे। জল-উদরী, উদরী। रा. नि. व. २०।

जठ(ड़)री। स्त्री। गर्कोटिकाहये। तृण-विशेष। रा. नि. व. ८।

जड़म्। क्ली। शीषके। रा. नि. व. १३। जले। अ. टी. रा.। पुं। शरदि। वै. निघ.।

जड़ता। स्त्री। जाड्ये। रा. नि. व. २०।

जड़सम्भवम्। क्ली। शीतवल्ले। वै. निघ.।

जड़ा। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। আলকুশী। प. मु.। भूम्यामलक्याम्। र. मा.।

जतु(क)म्। क्ली। जतुके। জৌ। लाक्षायाम्। লাহা। मे.। वै. निघ. २भ, चय.चि. लक्ष्मीविलासतैले। शिलाजतुनि (कम्) हिङ्गुनि। हिং। भा.।

जतुका। स्त्री। लाक्षायाम्। हारा.। वासूकि। वै. निघ.। चर्मचव्याम्। চামচিকী। श. र.। च. द. अपस्मा. चि.। जनीनामगन्धद्रव्ये। अ. टी.। पर्पटीनामगन्धद्रव्ये। भा.। मालवे प्रसिद्धलताविशेषे। रा. नि. व. ३। See जतुका।

जतुकाजननी। स्त्री। मक्षिकाविशेषे। वै. निघ.।

जतुकारी। स्त्री। जतुकालतायाम्। रा. नि. व. ३। अलक्तके। আলতা। वै. निघ.।

जतुकाश्मीरम्। क्ली। कुङ्कुमे। वै. निघ.।

जतुकाह्वा। स्त्री। लाक्षायाम्। वै. निघ.।

जतु(न्तु)कृत्। स्त्री। जनीनामगन्धद्रव्ये। अम.। लाक्षायाम्। वै. निघ.।

जतुकृष्णा। स्त्री। पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, जतुकालतायाम्। भा.।

जतुनी। स्त्री। चर्मचटिकायाम्। त्रिका.।

जतुपत्रिका। स्त्री। चाङ्गेर्याम्। क्षुद्रपाषाणभेदे। वै. निघ.।

जतु(न्तु)मणिः । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे । जतुक, जड़ुल । लक्षणं यथा—"नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ॥" सु. नि. १३ अ. ।

जतुमुखः । पुं । रक्तमुखशालिधान्यविशेषे । लक्षणं यथा—"लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ।" भा. पू. १भ. धान्यव. । अथ व्रीहेर्हीनगुणः ।

जतुरसः । पुं । अलक्तके । आल्ता । रा. नि. व. ६ ।

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै. निघ. २भ. क्रमि. चि. विड़ङ्गादितैले ।

जतूकर्णः । पुं । तन्त्रकारभेदे ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । चामचिका पाखी । अ. र. । जनीवृक्षे । अम. । वास्तूकभेदे । वै. निघ. ।

जत्रु(क)म् । क्ली । स्कन्धकक्षयोः सन्धौ । पाखुरा । रा. नि. व. १८ ।

जत्र्वस्थि । क्ली । स्कन्धकक्षासन्ध्यस्थनि । पाखुरार हाड़ । ते च द्वे । च. शा. ७अ. ।

जत्वश्मक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । रा. नि. व. १३ । मनःशिलायाम् । वै. निघ. ।

जनः । पुं । लोके । मनुष्ये । अम. ।

जनकम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । वकमभेद । रा. नि. व. १२ ।

जनकारी (इन्) । पुं । अलक्तके । रा. नि. व. ६ ।

जनता । स्त्री । जने । वै. निघ. ।

जननम् । क्ली । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननिः (नी) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । कटुकायाम् । अलक्तके । रा. नि. व. ६ । जटामांस्याम् । रा. नि. व. १२ । जन्तुकालतायाम् । रा. नि. व. ३ । जनीनामकगन्धद्रव्ये, पर्पटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरीति उत्तरदेशे । जटा. । अ. र. । चर्मचटयाम् । चामचिका । विका. । वास्तूके । मल्लिकायाम् । वै. निघ. । यूथिकायाम् । यूँइ फुलेर गाछ । श. च. ।

जनप्रियः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । रा. नि. व. ७ । गोधूमे । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गा लेबू । वै. निघ. । धान्यके । धने' । रा. नि. व. ६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुस्तुम्बुर्व्याम् । काँचा धने' । हिं कोथम्बीर । रा. नि. व. २३ । हिमलोचिकायाम् ।

जनरञ्जकः । पुं । वनवास्तूके । वै. निघ. ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनीनामसुगन्धद्रव्ये । वै. निघ. ।

जनवल्लभः । पुं । श्वेतरोहितकवृक्षे । श्वेत रोड़ा । रा. नि. व. ८ ।

जनाशनः । पुं । ईहामृगे, वृके । रा.नि.व. १९ ।

जनाश्रयः । पुं । गृहे ।

जनिः (नी) । स्त्री । वास्तूके । वेतो । वै. निघ. । उत्पत्तौ । अम. । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । अ.टी.रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । कटूकी । रा. नि. व ६ । (नी) सातलायाम् । वै. निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् । वड़ नील । रा. नि. व. ४ ।

जनिष्ठा (नेष्टा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. । ६ । जातीपुष्पवृक्षे । रा. नि. व. १० । जटौ । रा. नि. व. ५ । जन्तुकालतायाम् । रा. नि. व. ३ ।

जनेष्टः । पुं । गन्धराजपुष्पवृक्षे । गन्धराज फुलेर गाछ । रा. नि. व. १० ।

जनोत्तमः । पुं । शाकवृक्षे । सेगुन । प. मु. ।

जन्तवम् । क्ली । विड़ङ्गे । वै. निघ. २भ. अर्शः-चि. ।

जन्तुः । पुं । बाह्याभ्यन्तरक्रिमौ । वा. टी. हेमा. । प्राणिमात्रे । अम. ।

जन्तुकः । पुं । हिङ्गौ । ज. द. १२अ. । जन्तुकायाम् । वै. निघ. ।

जन्तुकम्बुः (कः) । पुं । क्रमिशङ्खे । रा. नि. व. १९ ।

जन्तुका । स्त्री । लाक्षायाम् । रा. नि. व. ६ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातलतायाम् । हिं पापड़ी । तत्पर्य्यायः,—जतुकारी, जननी, चक्रवर्त्तिनी, तिर्य्यक्फला, निशान्धा, सुपर्णिका, बहुपत्री,

राजवृक्षा, जनेष्टा, कपिकच्छूफलोपमा, रञ्जनी, सूक्ष्मवल्ली, भ्रमरी, क्षणवल्लिका, विज्जुलिका, क्षणरुहा, ग्रन्थिपर्णा, सुवर्चिका, तरुवल्ली, दीर्घफला। गुणाः—शिशिरा तिक्ता रक्तपित्तकफघ्नी दाहतृष्णावमिहरा रुचिकृत् दीपनी च। रा. नि. व. ३। नाडीहिङ्गी। पवदावग्राम्। भ्रमर्याम्। त्वचि। रा. नि. व. २३।

जन्तुकारी। स्त्री। जन्तुकालतायाम्। रा. नि. व. ३। नाडीहिङ्गी। अलक्तके। रा. नि. व. ६।

जन्तुघ्नम्। क्ली। हिङ्गुनि। विडङ्गे। प. सु.। पुं। बीजपूरवृक्षे। टाबा गाछ। रा. नि. व. ११। (घ्नी) स्त्री। विडङ्गायाम्। रा. नि. व. ६। जन्तुकालतायाम्। वै. निघ.।

जन्तुजित्। पुं। जम्बीरवृक्षे। जामीर गाछ। रा. नि. व. ११।

जन्तुतन्तुः। पुं। शणबीजे। वै. निघ.।

जन्तुनाशनम्। क्ली। हिङ्गुनि। हिं। रा. नि. व. ६। पुं। विडङ्गे। पारसीकयमान्याम्। वै. निघ.।

जन्तुपादपः। पुं। कोषाम्रवृक्षे। जलपाइ। रा. नि. व. ११।

जन्तुफलः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर। रा. नि. व. ११। क्ली। उदुम्बरफले। चि. क्र. क. प्रदरावभेद. चि.।

जन्तुमत्फलः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर। वै. निघ.।

जन्तुमाता। स्त्री। लाक्षायाम्। वै. निघ.। रक्तजकृमिभेदे। च. वि. ७अ.।

जन्तुमारी। स्त्री। निम्बुकवृक्षे। गोँड़ालेबु गाछ। रा. नि. व. ११।

जन्तुरसः। पुं। अलक्तके। आलता। रा. नि. व. ६।

जन्तुला। स्त्री। जन्तुकालतायाम्। जनीलता। वै. निघ.। काशतृणे। त्रिका.।

जन्तुवृक्षः। पुं। कोषाम्रवृक्षे। जलपाइ। उदुम्बरवृक्षे। वै. निघ.।

जन्तुशत्रुः। पुं। विडङ्गे। चि. क्र. क. केशरञ्जने।

जन्तुहनन(रण)म्। क्ली। विडङ्गे। वै. निघ.।

जन्तुहन्त्री। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा. नि. व. ६।

जन्मबलप्रवृत्तः। पुं। असौ रोगविशेषो यो मातुरपचारात्पङ्गु-जात्यन्ध-बधिर-मूकमिन्मिणवामनप्रभृतयो जायन्ते। स पुनर्द्विविधो रसकृतो दौहृदापचारकृतश्चेति। सु. सू. २४ अ.। एष आध्यात्मिकः।

जन्मवर्त्म। क्ली। भगे। त्रिका.।

जन्युः। पुं। जीवे। अग्नौ। मे.।

जपा (व्या)। स्त्री। ओड्रपुष्पवृक्षे। जबाफुलेर गाछ। तत्पर्य्यायः,—जवा (के.), ओड्रपुष्पं, त्रिसन्ध्या। सा द्विधा श्वेतरक्तभेदेन। गुणाः—कटूष्णा इन्द्रलुप्तघ्नी कृमिच्छर्दिकारी च। रा. नि. व. १०।

जपाकुसुमसन्निभम्। क्ली। हिङ्गुले। वै. निघ.।

जपापुष्प(प्रसून)म्। क्ली। जवायाम्। जबा फुल। तच्च अगर्भसम्पादनगुणं। चि. क्र. क. गर्भ. चि.।

जपारक्तम्। क्ली। जवापुष्पे। पुं। जपावृक्ष।

जमनम्। क्ली। भोजने। भ. टी. भ.।

जम्बः। पुं। जम्बीरवृक्षे। जामीर गाछ। र. जा. सं.।

जम्बा। स्त्री। जम्बूफले। जाम। अम.।

जम्बालः। पुं। केतकवृक्षे। श. र.। शैवाले। पङ्के। त्रिका.। हारा.। क्ली। सुगन्धतृणे। वै. निघ.।

जम्बालिनी। स्त्री। पद्मिन्याम्। शब्दर.। नद्याम्। हे.।

जम्बि(म्भी, म्मी)रः (कः)। पुं। (Citrus medica. Citrus acida.) स्वनामख्यातफलवृक्षे। गोँड़ालेबु गाछ, जामीर। हिं जम्बीरी, निम्बू। मं इड़। कं कंचिल्लि। तें निम्मचेट्टु। मद. व. ६। तत्पर्य्यायः,—दन्तशठः, जम्भः, जम्भीरः, जम्भलः (अ.), जम्भकः, जम्भरः (श.), दन्तहर्षणः, दन्तकर्षणः, गम्भीरः, जम्भिरः (शब्दर.), रेवतः, वक्त्रशोधी, दन्तहर्षकः (ज.), जम्भी, रोचनकः, मुखशोधी, नाड्यारिः। स

द्विविधः जम्बीरस्वल्पजम्बीरभेदेन । गुणाः—
"जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः । सुरभि-
र्दीपनी रुच्यः मुखवैशद्यकारकः । कफानिलविष
श्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः
सुरसः समुदाहृतः ॥" सु. सू. ४६ अ. । "स्वल्प-
जम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्द्दिनिवारणी ।" भा. ।
तत्फलमम्लमधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचन
रोचनं बल्यमाग्नेयं । पक्वं तत् मधुरं कफदमनं
पित्तरक्तदोषघ्नं वर्ण्यं वीर्य्यवर्द्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत्
तर्पणञ्च । रा. नि. व. ११ । अत्यम्लं गुरु सुगन्धि
दुर्जरञ्च । राज. । मरुवकवृक्षे । গন্ধ তুলসী,
নাগদনা । अर्ज्जकवृक्षे । ক্ষুদ্র তুলসী ।
सितार्ज्जके । শ্বেতপত্র ক্ষুদ্র তুলসী । रा. नि.
व. २० । च. द. वात. चि. ।

जम्बीरिका । स्त्री । जम्बीरभेदे । भा. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ ।
क्षुद्रजम्बूवृक्षे । বন জাম গাছ । र. मा. सं. ।
नागदमन्याम् । 'গোলাপজাম' इति ख्याते वृक्षे ।
वै. निघ. । क्ली । जम्बूफले । জাম । अम. ।
तत्पर्य्यायः,—जम्बू:, जाम्बवम् । अ. ।

जम्बुकः । पुं । 'গোলাপজাম' इति ख्याते वृक्षे ।
श. र. । केतकवृक्षे । पं. सु. । शृगाले । रा. नि.
व. १९ । श्योणाकभेदे । रा. नि. व. ९ ।

जम्बुकटणम् । क्ली । गन्धतृणे । भा. ।

जम्बुड़िका । स्त्री । खिन्नमादे । रावणकुमार-
तन्त्रे ।

जम्बु(म्बू)लः । पुं । केतकवृक्षे । কেয়া গাছ ।
र. मा. । जम्बूवृक्षे । জামরুল । मे. । कर्णपाली-
गतरोगविशेषे । सु. सू. १६ अ. ।

जम्बुवनजम् । क्ली । श्वेतजवापुष्पे ।

जम्बूः । पुं, स्त्री । (Ugenia jambolana,
Syn. Syzigium jambolanum.)
स्वनामख्यातमहातरौ । জাম গাছ । हिं जामूं ।
म. जाम्भुळ । क. नेरिलुश । ते. नेरड़चेट्टु । तत्-
पर्य्यायः,—जम्बुः (अ. टी. भ.), जम्बूलः (मे.),
सुरभिपत्रा, नीलफला, श्यामला, महास्कन्धा,
राजार्हा, राजफला, शुकप्रिया, मेदमादिनी
(रा.) । राजजम्बू-काकजम्बू-भूमिजम्बू-भेदेन
त्रिधा । तासां विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्याः ।
सा. गुणाः—कषायमधुरा श्रमपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी
कृमिघ्नी श्वासातिसार-कफकासघ्नी विष्टम्भिनी
पाचनी च । रा. नि. व. ११ । तत्फलगुणाः—
"अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।"
सु. सू. ४६ अ. । गुरु स्वादु शीतलम् अग्निदुष्टि-
करं रुच्यं वातलञ्च । राज. । "जम्बूर्ग्राही
मधुरकफहा रोचनी वातहारी ।" अत्रि.
१७ अ. । च. द. ज्वरातीसा. चि. कलिङ्गाद्य गु.
जम्बुस्थिमत्स्ये । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড়
শোণা গাছ । रा. नि. व. १० । नागदमन्याम् ।
रा. नि. व. ५ ।

जम्बूकः । पुं । शृगाले । ब्राह्म्यां । ব্রহ্মী শাক ।
नलशाख्यां । वाराहीकन्दे । रा. नि. व. २३ ।
पीतशीर्षे । वै. निघ. । (का) स्त्री । कपिल-
द्राक्षायाम् । रा. नि. व. ११ ।

जम्बूद्वयम् । क्ली । महाजम्बूः राजजम्बूश्चेति-
द्वये । अरुणस्तु एका जम्बूर्बृहत्फला अन्या
ह्रस्वफला काकजम्बूश्च । "जम्बूद्वयार्ज्जुन-
कपीतनसोमवल्का: ।" वा. सू. १५ अ. । सु. सू.
३८ अ. । न्यग्रोधादिः ।

जम्बूराजः । पुं । बृहत्फलजम्बूभेदे ।

जम्बूलः । पुं । जम्बूवृक्षे । केतकपुष्पवृक्षे । मे. ।

जम्भः (कः) । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর গাছ ।
रा. नि. व. ११ । श. च. । वै. निघ. कास त्रि-
लोकनाथपोट्टलीरसे । शक्रस्य रिपौ । दनुदैत्ये ।
हे. च. । दन्ते । त्वचा । मे. । क्ली । अन्न ।
पुं (कः) पातञ्जोष्ठ । व. नि । तूणे ।

जम्भका । स्त्री । जृम्भायाम् । হাই তোলা ।
रा. नि. व. २० ।

जम्भनः (लः) । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।
रा. नि. व. १० । मरुवकवृक्षे । তুলসীভেদ ।
वै. निघ. । क्ली । मैथुने । (लः) जम्बीरवृक्षविशेषे ।
प. मु. निका. । मद. । रा. नि. व. ११ ।

जम्भरः । पुं । जम्बीरे । श. ।

जम्भला । स्त्री । सुखप्रसवस्मरणराक्षसीविशेषे ।
यथा—"समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥"
राजमार्त्तण्डः । तूलके । তূলা । वै. निघ. ।

जम्भा । स्त्री । जृम्भायाम् । হাই তোলা ।
कश्चित् । रा. नि. व. ११ ।

जम्भारिः । पुं । अग्नौ । वज्रे ।

जम्भी (म्भिन्) । पुं । जम्बीरवृक्षे । श. च. ।

जयः । पुं । अभिमन्युनृपे । -गणिरी । भा. । पीतमुद्गे । सोणा मुग । वै. निघ. ।

जयकारिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै. निघ. ।

जयतरुः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै. निघ. ।

जयदेवः । पुं । रसामृतसंग्रहकारे ।

जयद्रुमः । पुं । वन्दायाम् । बान्दड़ा । वै. निघ. ।

जयनालः । पुं । यावनाले । जनार । वै. निघ. ।

जयन्तः । पुं । चन्द्रे । वि. ।

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।

जयन्ती । स्त्री । (Eachynomene sesban or Sesbania aculeatia.) स्वनामख्याततिक्तशाकौषधिनृपे । जयन्तिर गाछ, धन्चे गाछ । मं कं सोरेरि, तीगरसे । तत्पर्य्यायः,—जया, तर्कारी, नादेयी, वैजयन्तिका (अ.), जैत्री (शब्दर.), बला, मोटा, हरिता, विजया, सूक्ष्ममूला, विक्रान्ता, अपराजिता । गुणाः—गलगण्डानिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः उष्णा च । रा. नि. व. ४ । तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमञ्च । राज. ३५. । See बलमोटा । (कन्दर्पसारतैले, महाभवद्याम्) । स. कौ. । कपिकच्छौ । आलकुशी । रा. नि. व. ३ । हरिद्रायाम् । जयायाम् । विजयायाम् । रा. नि. व. २३ । अग्निमन्थे । आगुगछ । भा. । श्वेतरक्तकाञ्चनद्वये । वचायाम् । मञ्जिष्ठायाम् । काञ्जिके । हरीतक्यां । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेतजयन्तीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्व्वज्वरनाशो भवति । च. द. ज्वर. चि. । "मूलं जयन्त्याः शिरसि धृतं सर्व्वज्वरापहम् ।"

जयपालः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । जयपाल वृक्ष । जैपाल, जामालगोटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः,—जैपालः (द्विः), सारकः रेचकः, तिन्तिडीफलं, दन्तीवीजं, मलद्रावि, बीजरेचनं, कुम्भीवीजं, कुम्भिनीवीजं, घण्टावीजं, घण्टिनीवीजं, निकुम्भाख्यवीजं, शोधनीवीजं, चक्रदन्तीवीजं । वीजगुणाः—तीक्ष्णमुष्णं सारकम् उत्क्लेदकरम् । कटुरुष्णः कृमिघ्नः विरेचनः दीपनः कफवातघ्नः उदरामयघ्नश्च । रा. नि. व. ६ । "जयपालवीजशस्यं नस्यं छागगोमयभस्मरसे च । सन्तापितमुच्छूनं निर्यादनवद्यतां तदेवास्य ।" अनवद्यतां शुद्धत्वम्, उच्छूनं सिद्धमित्यर्थः । सा. कौ. । अपि च । "स्विन्नं गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकं । खर्परे मृदु भृष्टं तत् निःस्नेहं शुद्धिमृच्छति ॥" अनि. । जयपालवीजं निस्तुषं द्विधाकृत्य वीजमध्यस्थपत्रञ्च परित्यज्य अष्टमांशटङ्कणचूर्णेन विमिश्र्य च केशयन्त्रेण दुग्धसंस्रुतं त्रिवारं भाव्यम् । तत्तैलं सार्षपादितैलवत् तैलपीड़नयन्त्रे निष्काश्यम् । गुणाः—अल्पशरेचकम् आनाहोदरघ्नं धनुस्तम्भसंन्यासशिरोरोगघ्नं ज्वरघ्नमुन्मादहरमामवातशोथमेकाङ्गरोगञ्च मर्दनात् हन्ति कासञ्च हरति । अनि. । एरण्डवृक्षे ।

जयमङ्गलरसः । पुं । विषमज्वरघ्ने औषधविशेषे । पाठः—हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्कणं तथा । ताम्रं वङ्गं माक्षिकञ्च सैन्धवं मरिचं तथा । एतत्समांशमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकं । तदर्द्धं कान्तलौहञ्च रूप्यभस्म च तत्समं । एतत् सर्व्वं विचूर्णाय भावयेत् कनकद्रवैः । शेफालिकादलैर्वापि दशमूलरसेन च । किराततिक्तकैः क्वाथैस्त्रिवारं भावयेत् सुधीः । भावयित्वा ततः पश्चात् गुञ्जाद्वयवटीकृता । अनु. मधु जीरकचूर्णञ्च । सा. कौ. । अन्यः—हिङ्गुलोत्थपारदः गन्धकः टङ्कणक्षारः ताम्रं वङ्गं स्वर्णमाक्षिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र. समं, स्वर्णभस्म एतत्सर्व्वद्विगुणं स्वर्णभस्मार्द्धं कान्तलौहं तदर्द्धं रौप्यञ्च । एकत्र धुस्तूरपत्ररसेन शेफालिकापत्ररसेन दशमूलक्वाथेन किराततिक्तकादिगणक्वाथेन च प्र. वारत्रयं भावयेत् । दशमूलं भाव्यद्रव्यपारदादिसमं वारि अष्टगुणम् अष्टमांशशिष्टं ग्राह्यम् । एवं किराततिक्तकादेरपि । अपरः—रससिन्दूरं अभ्रं रौप्यं मुण्डलौहं तीक्ष्णलौहं हरितालं स्वर्णमाक्षिकं चित्रकमूलं टङ्कणक्षारं त्रिकटुकं प्र. समभागं । पाठानिर्गुण्डीयष्टिमधुविल्वमूलकषायेण दिनं मर्दयित्वा मूषया भूधरे पुटे पचेत् । अनु. दशमूलक्वाथः । मस्ताञ्जनं गव्यमपि हितम् । र. चि. रस. कौ. ।

जया । स्त्री । विजयायाम् । सिद्धि । भा. नासारोगचि. जवापुष्पवृक्षे । भाङ्गा । महादन्तीवृक्षे । कपिकच्छ्वाम् । वै. निघ. । अग्निमन्थवृक्षे । रा. नि. व. ९ । भा. कर्णकज्ज. चि. । वा. उ. ६ष. । शमीवृक्षे । रा. नि. व. ८ । नीलदूर्व्वायाम् । जयन्तीवृक्षे । रा. नि. व. ४ । भैष. कुष्ठ. चि. कन्दर्पसारतैले । च. द. यक्ष्म. चि. रसेन्द्रगुड़ी । हरीत-

क्याम्। रा. नि. व. ११। वै. निघ. संग्रहणी.चि. तालीशचूर्णे। अपराजितायाम्। मद. व. १। शालालीवृक्षे। वै. निघ. २भ. चय. चि. कनकसिन्दूरे।

जयाञ्जन(मल)म्। क्ली। स्रोतोऽञ्जनविशेषे। जहरपाथर इति पश्चिमदेशे। "स्रोतोऽञ्जनं नदीजञ्च कृष्णस्रोतो जयाञ्जनम्।" प. मु.।

जयाद्वयम्। क्ली। तर्कारी हरीतकी चेति द्वये। वा. सू. १५ अ.।

जयापुष्पम्। क्ली। जपापुष्पे। वै. निघ.।

जयावटी। स्त्री। ज्वराधिकारे। "विषं त्रिकटुकं मुस्तं हरिद्रा निम्बपत्रकं। विडङ्गमष्टमं चूर्णं छागमूत्रैः समं समम्। चणकाभा वटी कार्य्या खाज्जया योगवाहिका॥" अत्र जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांशं देयं योगवाहिकत्वात्। र. सा. सं.।

जयावहा। स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा. नि. व. ८। भद्रदन्तीवृक्षे। दन्ती। रा. नि. व. ६।

जयाश्रया। स्त्री। गर्मूटिकातृणे। रा. नि. व. ८।

जयाह्वा। स्त्री। भद्रदन्तीवृक्षे। रा. नि. व. ६।

जरकम्। क्ली, पुं। हिङ्गुनि। वै. निघ.।

जरठः। त्रि। पाण्डौ। कठिने। मे.। जीर्णे। हे. च.।

जरड़ी। स्त्री। गर्मूटिकातृणे। धान्यविशेष। हिं जडुर्। तत्पर्य्यायः,—गर्मूटिका, गर्म्मोटिका, सुनाला, जयाश्रया। गुणाः,—मधुरत्वं शीतलत्वम् सारकत्वं रुचिकारत्वं रक्तदोषदाहनाशित्वं पशूनां दुग्धवर्द्धकत्वञ्च। रा. नि. व. ८।

जरणः। पुं, क्ली। स्थूलजीरके। बड़ जीरा। रा. नि. व. ६। च. द. वातश्लेष्म ज्व. चि.। कृष्णजीरके। कासमर्द्दे। कालकासन्दा। हिङ्गुनि। रा. नि. व. २३। सौवर्च्चललवणे। सचल लवण। श. र.। कुष्ठौषधौ। कुड़। र. मा.। पीतजीरके। च. द. ज्व. चि.। स्त्री। कृष्णजीरके। रा. नि. व. ६।

जरणद्रुमः। पुं। अश्वकर्णनामलताशाले। लता शाल। रा. नि. व. ९।

जरती। स्त्री। वृद्धायाम्। रा. नि. व. १८।

जरत्पित्तशूलम्। क्ली। परिणामशूले। "वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु प्रशाम्यति।" रस. र.।

जरद्गदः। पुं। गृध्रपक्षिविशेषे।

जरद्गवः। पुं। वृद्धवृषे।

जरन्तः। पुं। महिषे। त्रिका.।

जरमानः। पुं। मनुष्ये। उणा.।

जरा। स्त्री। वार्द्धक्ये। अम.। चौरिकावृक्षे। श.।

जराक्लैब्यम्। क्ली। जराजन्यक्लैब्यरोगविशेषे। तस्य निदानलक्षणं यथा—"अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणां। रसादीनां क्षयाच्चैव तथैवाहृष्यसेवनात्। वलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमशैव परिक्षयात्। परिचयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्रमात्। जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम्। जायते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः। विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते॥" च.।

जरायुः। पुं। अग्निजारवृक्षे। रा. नि. व. ६। गर्भाशये। গর্ভথলি বা আঁওল। रा. नि. व. १८। स चर्म्माकारः सूक्ष्मश्च। तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशयमध्यभागः। यथा—"गुदमूत्राशयान्तःस्थो जरायुर्गर्भमन्दिरं। जरायुपार्श्वे नाड्यौ द्वे डिम्बनाड्यौ प्रकीर्त्तिते।" अवि.। "या तु चर्म्माकृतिः सूक्ष्मा जरायुः सा निगद्यते।" तन्त्रान्तरम्।

जरायुजः। त्रि। जरायुजाते प्राणिमात्रे, पशुमनुष्यव्यालादौ। अम.। "शुक्रशोणितयोर्योगस्मिन् सञ्जायते यतः। तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः॥" तन्त्रान्तरम्।

जरायुदोषः। पुं। गर्भजरोगभेदे। वै. निघ.।

जरालक्ष्म। क्ली। पलिते। रा. नि. व. १८।

जराशोषः। पुं। वार्द्धक्यजन्यक्षीणतारोगे। लक्षणं—"जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिवलेन्द्रियः। कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः। ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीड़ितः। सम्प्रसुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः॥" मा. नि.।

जरूथम्। क्ली। मांसे। त्रिका.।

जर्ज्झरः। पुं। रक्तरसोने। मद. व. ७। क्ली। शैवाले। शैलजे। मे.। त्रि। वृद्धे। रा. नि. व. १८।

जर्ज्झरीकः। त्रि। बहुच्छिद्रद्रव्ये। ঝাঁঝরী। मे.।

जर्णः। त्रि। जीर्णे। हे. च.। पुं। वृक्षे। चन्द्रे। मे.।

जर्त्तः (र्त्तुः)। पुं। करिणि। योनौ। उणा.।

जर्त्ति(र्त्ति)लः। पुं। आरण्यतिलके। वुनो तिल। इ. भ.। रा. नि. व. २२।

जलम्। क्ली। बालके। दोला। च सू. २ अ.। भा. प्रात्यक्ष. चि.। ता. सू. १५ अ. एवादौ। जलवेतसे। उदके। इत्य। तत्पर्य्यायः,—मेघप्रसवः (रा.), आपः, वाः, वारि, सलिलं, कमलं, पयः, कीलालं, अमृतं, जीवनं, भुवनं, वनं, कवन्धं, उदकं, पाथः, पुष्करं, सर्व्वतोमुखं, अम्भः, अर्णः, तोयं, पानीयं, नीरं, क्षीरं, अम्बु, शम्बरं, मेघपुष्पं, घनरसः (अ.), प्रजाहितं (शब्दमा.), प्राणदं (हे.), आपम्, सरिलं, सलं, जडं, कं, अन्धं, कमन्धं, उदं, दक, नारं, शम्बरं, अभ्रपुष्पं, घनरसं, घृतं (भ), पाथं, कृतञ्च (मे.), पथ्यं, (वि.), पीथं, यादोनिवासः, जीवनीयं, कुलीनसं, कुलीनं (हे.), पिप्पलं, कुशं, विषं, काण्डं, सवरं, सरं, कपीटं, चन्द्रोरसं, सदनं, कर्व्वुरं, व्योम, सम्बं, सरः, इरा, वाजं, तामरं (ज), कम्बलं, स्यन्दनं, सम्बलं, जलपीथं, ऋतं, ऊर्जं, कोमलं, सोमं, नारा (शब्दर.), कृतुसं (के.), अर्णः, क्षोदः, नभतः, मधु, पुरीषं, रेतः, कशः, जन्म, वृबुकं, वुसं, तुग्रा, वर्व्वुरं, सुक्षेम, धरुणं, सुरा, अरविन्दानि, ध्वगम्भनु, जामि, आयुधानि, क्षपः, अहिः, अक्षरं, स्रोतः, तृप्तिः, रसः, रसः, भेषजं, सहः, शवः, यहः, ओजः, सुखं, क्षत्रं, आवयाः, शुभं, यादुः, भूतं, भविष्यत्, आपः, महत्, व्योम, यशः, महः, सर्णीकं, स्वृतीकं, सतीनं, गहनं, गभीरं, गम्भरं, ईं, अन्नं, हविः, सद्म, योनिः, ऋतस्ययोनिः, सत्यं, रियः, सत्, पूर्णं, सर्व्वं, अक्षितं, बर्हिः, नाम, सर्पिः, अपः, पवित्रं, इन्दुः, हेम, स्वः, सर्गाः, शम्बरं, अभ्वं, वपुः, अम्बु, तूयं, तोयं, शुक्रं, तेजः, स्वधा, दर्भं, जलाषं (वेदनि.)। जलस्य षड्दोषा भवन्ति—स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वीर्य्य-विपाकाख्याः। तत्र स्पर्शदोषे खरता पैच्छिल्यमुष्णता, रूपदोषे पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता च, रसदोषे व्यक्तरसता, गन्धदोषे अनिष्टगन्धता, वीर्य्यदोषे तृष्णादिकं सेवनात्, विपाकदोषे च विष्टम्भादिकं जनयति। जलस्य कलुषताप्रसाधनं चत्र—कतक-गोमेद-विसग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्र-मुक्ता-मणय इति। जलस्य निक्षेपणं पञ्च। फलादिशीतीकरणञ्च सप्त प्रवातस्थापनादि। सु. सू. ४५ अ.। सा. गुणाः—मधुरं शीतलं तृष्णाघ्नं शोषमोहभ्रान्तिघ्नं भुक्तान्नपाचकं निद्रालस्यहरं विषघ्नं श्रमहरं रुचिजनकं धीवलवीर्य्यतुष्टिपुष्टिकरञ्च। 'साधारणं जलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु। श्रमतृष्णापहं वातकफमेदघ्नपुष्टिदम्॥' पात्रदेशादिभेदेन जलगुणाः यथा—"जातं ताम्रघटस्थितं च सलिलं वातादिदोषप्रदं दृष्ट्याद्व्यवकरञ्च दुर्ज्जरतरं दोषावहं धूसरम्। वातघ्नन्तु शिलाशिलीत्थमकलं पथ्यं लघु स्वादु च श्रेष्ठं श्यामदलादिदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं पयः।" रा. नि. व. १४। "तच्चादौ द्विविधमान्तरीक्षभौमभेदेन। तयोरान्तरीक्षं जलमनिर्द्देश्यरसम् एकान्ततः पथ्यतमञ्च। तदेवावनिपतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषान्नद्यादिष्ववस्थितमिति। तत्र च पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्युत्कर्षापकर्षेण, तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमौ लवणमम्लञ्च भवति, अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरं, तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभूयिष्ठायां कषायं, आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसञ्चेति।" सु. सू. ४५ अ.। अन्तरीक्षोद्भवं जलं पुनः धारं कारकं तौषारं हैममिति चतुर्धा। तत्र धारमष्टविधम्—"धारं पृथिव्यां पतितं पयस्तु तत्रैव जातं गुणभेदभिन्नं। नानाविधैर्भेदगुणैश्च सम्यक् जातं जलञ्चाष्टविधं वदन्ति। नद्यौद्भिदं प्रास्रवणञ्च चौण्ट्यं कौपं तडागं सरसीभवञ्च वाप्युद्भवं तत्प्रवदन्ति धीराः।" नदीजलम् औद्भिदादिकञ्च पर्य्याये द्रष्टव्यम्। तत्र कारं जलं यथा—"स्वर्ण्ड्याः शीतवातेन मेघविस्फूर्जकर्दुलम्। शीताम्बु कठिनं भूत्वा शिलं जातं हिमेन तु। पश्चात् सुमूर्य्यसन्तापात् किञ्चिद्वै द्रवते जलम्। वमन्ति मेघाः सलिलं शकलं शीतलं मतम्॥ गुणाः कारं शीतगुणैः श्रमोपशमनं शोषार्त्तिनिर्नाशनम् मूर्च्छामोहशिरोऽक्षिनाशनकरं हिक्कावमीवारणं। शोफानां क्षपिनान्तु दोषशमनं पित्तात्मिकानां हितं संमतन्तु प्रवरं गुणैः प्रतिदिनं तस्मान्न दूरे कृतम्॥" इति। "तौषारं लघु शीतलं श्रमहरं पित्तार्त्तिशान्तिप्रदं दोषाणां शमनं जलार्त्तिहननं सर्व्वामयघ्नं परं। कुष्ठश्लीपदचर्च्चिकाविषहरं पामाविसर्पापहं क्षीणानां घृतशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः॥" हैमजलगुणाः—"हैमं घनञ्च मधुरञ्च कफानकञ्च मूर्च्छार्त्तिसंशमनमानविनाशनञ्च। पित्तातुरः प्रशमनं रुधिरघ्नतञ्च शान्तङ्करोति हिमसम्भववारि सद्यः॥" भूमिविशेषे जलगुणाः—"भूमिः पञ्चविधा ज्ञेया कृष्णा रक्ता तथा सिता। पीता नीला भवेच्चान्या गुणा-

स्तासां प्रकीर्त्तिताः। सघनं मधुरं नीरं क्षणभूमि-परिप्लुतं। पीताश्चित्तदृपायच रक्तायाः क्षारमाधुरम्। सितायामाम्रमधुरं भूमिभागेन लक्षयेत्॥" गुणाः—"ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च। पौष्कराचाम्रिकं दक्षं मधुरं कफकारकं। नैर्झरं लघुपाकञ्च दीपनं कफनाशनं। सारसं लघु वल्याम्लं वल्यं स्वादु कषायवत्। पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दीपनं परं॥" इति। अथ स्वच्छजलगुणाः—लघु हृद्यं गुणवच्च। अथाविलजलगुणाः—पिच्छिलं क्रमिलं विवर्णं क्लिन्नं सान्द्रं विरसं दुर्गन्धं चाहितञ्च। अथ शरदादिजलगुणाः—शारदं लघु चानभिष्यन्दि च। हैमन्तं स्निग्धं हृष्यं बल्यं गुरु हितञ्च। शैशिरं वातकफघ्नं हैमन्तादीषल्लघु च। वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रूक्षञ्च। ग्रैष्मञ्च अनभिष्यन्दीति। सुगन्धजलगुणाः—हृद्यञ्च सुशीतलम् अव्यक्तरसञ्च। शीतलजलगुणाः—मदमूर्च्छाहरं छर्द्दिनाशनं पित्तज्वरश्रमभ्रमदाहदोषमदात्ययविषघ्नञ्च। सुशीतलजलगुणाः—त्रिदोषघ्नम्। सुवासितमथातप्तजलं रुचिकरं अजीर्णे औषधतुल्यं जीर्णे बलदं भोजनकाले आयुष्यम्। रात्रौ च भुक्तस्योपरि अहितम्। राज.। हेमन्तादौ जलपानविधिः—हेमन्ते तड़ागं सारसं वा हितं। इदमेव शिशिरे प्रशस्तम्। ग्रीष्मवसन्तयोः चाण्ड्यं वा कौपं वा नैर्झरं वा प्रशस्तम्, नादेयञ्च सामान्यतो वर्ज्यम्। प्रावृषि आन्तरीक्षं वा कौपं वा प्राहट्कालं। शरदि नादेयम् अंशूदकञ्च हितम्, तथागस्त्योदयात् स्वच्छं जलं प्रशस्तम्। "पौषे वारि सरो जातं माघे तत्तु तड़ागजं। फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम्। वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्यैष्ठे शस्तं तथौद्भिदं। आषाढ़े शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च। भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च। कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते॥" वारिपेयकालः—भोजनानन्तरं प्रायो यत्तदेवं प्रातरिष्यते। शीतत्वं निर्म्मलत्वञ्च जलस्यैषा महान् गुणः॥ इत्यसूयुतः। पुनश्च जलं चतुर्विधम्। पापोदकं रोगोदकम् अंशूदकम् आरोग्योदकञ्च। पापोदकं यथा—"पिटायुक्तं यच्च नीरं कृमिकीटसमाकुलम्। समलं नीलशैवालं पापन्तु नर्द्दितञ्च यत्। स्नाने पाने न तच्छस्तं नराणां वाहवेषु च। स्नानेन त्वग्भवान् रोगान् कण्डूकुष्ठविवर्द्धनम्। पानेन कफगुल्मानां क्रमीणां वर्द्धकं तथा। करोति विविधान् रोगान् तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत्॥" रोगोदकं—"बहुदुष्टलता-कुञ्जे कायकुष्ठैश्चया युतः। अन्यथोदपिण्डं च कृमिशैवालसंवृतम्। क्लिन्नं शुद्धिच्छिद्रदन्तं इव मृणालिरितं भवेत्। बहुदृष्टपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मृतगन्धवत्। रोगोदकं विजानीयात्तद्रोगि विदधाम् गदान्। गुल्मदुष्टञ्च कण्डूञ्च सेवितेन करोति हि॥" अंशूदकं पर्य्याये द्रष्टव्यम्। आरोग्योदकं—"पादशिष्टन्तु क्वथितं तदारोग्यजलं विदुः। वातश्लेष्महरं पथ्यं मारुतचापकर्षति। सद्योज्वरं हरत्याशु समेदकफनाशनम्। प्रतिश्यायं पाचयति गुल्मगुल्मार्शनाशनम्। शोथमथ कुष्ठानां पाण्डुशोफोदरापहम्। अजीर्णञ्च जरत्याशु शीतमुष्णोदकं निशि॥" अग्नि, ०८.। गवोतमांसी। वै. निघ.।

जलकङ्कः। पुं। हस्तिनि। शब्दर.।

जलकण्टकः। पुं। शृङ्गाटके। पानिफल। प. सु.। कुम्भीरे। हारा.।

जलकदली। स्त्री। अनामख्यातजलकन्द-विशेषे। जलदमनी। प. सु.।

जलकन्दः। पुं। शृङ्गाटके। पानिफल। वै. निघ.। (न्दा) स्त्री। जलकदल्याम्। प. सु.।

जलकपिः। पुं। शिशुमारे। शुशुक। हारा.।

जलकपोतः (कः)। पुं। जलपक्षिविशेषे। छलपिपि। वै. निघ.।

जलकरङ्कः। पुं। नारिकेलफले। पद्मे। शङ्खे। शिफा.। हारा.। जलजलतायाम्। मे.।

जलकर्णा। स्त्री। कर्कोटायाम्। कांणछिड़ा, कान्ड़िया। प, द. यष्ट. चि. रसेन्द्रसं.।

जलकल्कः। पुं। जम्बाले। शेओला, दाँचि। हारा.। कर्दमे।

जलकाकः। पुं। जलचरपक्षिविशेषे। पानकौड़ी। तत्पर्य्यायः,—दात्यूहः, कालकण्ठकः। तन्मांसगुणाः—स्निग्धं गुरु हिमं वातहरम्। रा. नि. व. १०।

जलकाङ्क्षः (ङ्क्षिः)। पुं, स्त्री। हस्तिनि। हारा.।

जलकामः। पुं। जलवेतसे। श. द. २२५.।

जलकामा। स्त्री। अम्भाकुल्याम्। वै. निघ.।

जलकामुकः। पुं, स्त्री (का, की)। कटुत्रिमीनामसर्पे। रा. नि. व. ५।

जलकिराटः। पुं। नक्रे। शिशुमारे। हारा.।

जलकुक्कुटः। पुं। डहुके। डाक पाखी। कारण्डवे। वै. निघ.।

जलकुक्कुभः। पुं। जलकुक्कुटे। কোড়া পাখী। श. च.। तत्पर्य्यायः,—कोयष्टिः, शिखरी।

जलकुक्कुटी। स्त्री। गङ्गाचिल्लीपक्षिणि। গাংচীল। हारा.।

जलकुण्ड(न्त)लः। पुं। शैवाले। भूरिप्र.।

जलकुब्जका। स्त्री। शृङ्गाटके। পানিফল। कुम्भीरे। वै. निघ.। पुं। शैवाले।

जलकुम्भी। स्त्री। (कः) पुं। कुम्भिकायाम्। পানা। भे.। चक्र.।

जलकूपी। स्त्री। पुष्करिण्यां। हारा.। कूपे।

जलकूर्म्मः। पुं। शिशुमारे। শুশুক। त्रिका.।

जलकेशः। पुं। शैवाले। हारा.।

जलगण्डः। पुं। शङ्खे। के.।

जलगुल्मः। पुं। क्षुद्रसरोवरे। मे.। कच्छपे। हारा.।

जलगोजकम्। क्ली। पिण्ड प्रति खाद्यते कावेलईगजफले। वै. निघ.।

जलङ्गः। पुं। महाकाले। रा. नि. व.।

जलचत्वरः। पुं। तड़ागे। --

जलचरः (चारी (रिन्))। पुं। शङ्खे। मत्स्ये। श. च.। पुं, स्त्री। जलचरप्राणिमात्रे हंससारसकादम्बबकक्रौञ्चादौ। प. मु.। "कुरर बक-मकराः वाड चटक पिक भङ्ग-सारसाः। आड़ि दात्यूह-हंसा जलकरटि-कपिञ्जल-टिट्टिभाद्याश्च। जलेचरा विहङ्गाश्च॥" अग्नि. २० अ.। मांसगुणाः—गुरूष्णं स्निग्धं मधुरं वातघ्नं शुक्रलञ्च। रा. नि. व. १७।

जलजः। त्रि। जलवासिजन्तुमात्रे। पुं। हिज्जलवृक्षे। रा. नि. व. ८। मत्स्ये। श. च.। शैवाले। जलवेतसे। कुचेलके। काकतिन्दुके। जलमधूके। रा. नि. व. १३। क्ली। मौक्तिके चापे। लवणे। लवङ्गे। देवधान्ये। वै. निघ.। पद्मे। शङ्खे। नक्षत्रराजमृगाङ्के। वै. निघ २म. खण्ड. धि.।

जलजन्तुः। पुं। जलवासिप्राणिमात्रे। अम.।

जलजन्तुका। स्त्री। जलौकायाम्। भ.।

जलजन्म। क्ली। पद्मे। हे. च.।

जलजम्बूका। स्त्री। भूमिजम्बूवृक्षे। বনজাম। भा.। See क्षुद्रजम्बूः।

जलजसुमनाः। स्त्री। मल्लपुष्पां। वै. निघ.।

जलजा। स्त्री। जलीयष्टिमधुनि। रा. नि. व.६। सोमराज्याम्। वै. निघ.।

जलजातः। पुं। जलवेतसे। वै. निघ.।

जलजाता। स्त्री। कुङ्कुमशालौ। শালিধান্যবিশেষ। रा. नि. व. १६।

जलजिह्वः। पुं। शिशुमारे। कुम्भीरे। हारा.।

जलजीविनी। स्त्री। जलौकायाम्। জোঁক। वै. निघ.।

जलडिम्बः। पुं। शुक्तौ। ঝিনুক। शम्बूके। শামুক। हारा.।

जलतण्डुलीयम्। क्ली। कच्चटे। কাঁচড়াদাম। भा.।

जलतापिकः (तापी)। पुं। मत्स्यविशेषे। ইলিশ মাছ। कावकमत्स्ये। श. र.।

जलतालः। पुं। इल्लीशमत्स्ये। त्रिका.।

जलतिक्त(क्ति)का। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। रा. नि. व. ११।

जलता। स्त्री। छत्रे। ছাতা। हारा.।

जलदः। पुं। मुस्तके। च. द. वा. व्या. चि, एलादितैले। पीतबालके। পীত বালা। कारस्करवृक्षे। কুচিলা গাছ। भा.।

जलदागमः। पुं। वर्षाकाले। रा. नि. व. २१।

जलदाशनः। पुं। शाके। शालवृक्षे। श. च.।

जलधरः। पुं। मुस्तायाम्। अम.। च. द. अतिसा. चि. कच्चटादिः। तिनिशवृक्षे। रा. नि. व.९।

जलधराधारः। पुं। पीतोशीरे। वै. निघ.।

जलधिः। पुं। समुद्रे। लीला.।

जलधिगा। स्त्री। नद्याम्। हे.।

जलनकुलः। पुं। जलमार्ज्जारे। উদ্বিড়াল। त्रिका.। तत्पर्य्यायः,—उद्रः, जलमार्ज्जारः, जलाखुः, जलप्लवः, (त्रि.), जलविड़ालः, नीराखुः (हा.), पानीयनकुलः, वसी (हे.), नीरजः, नकुलः (शब्दर.)।

जलनिधिः। पुं। समुद्रे। च.।

जलनील: । पुं । शैवाले । भ. ।

जलनीलिका (ली) । स्त्री । शैवाले । रा. नि. व. ८ । भा. इस. नाड़ीशाक ।

जलनिम्ब: । पुं । जलजम्बूके । वै. निघ. ।

जलपटालिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक । शब्दर. ।

जलपत्रिका । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै. निघ. ।

जलपक्षी । पुं । हंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांसं स्निग्धं हिमं गुरु वृष्यं वातहरञ्च । रा. नि. व. १० ।

जलपाक: । पुं । वारिपाके । निरुक्त । "काथे गृहीत्वा द्रव्यस्य जायते भाजिर्कोऽपि । चतुर्गुणं प्रयोक्तव्यं जलपाके त्वयं विधिः ।" वा. चि. २८. ।

जलपादप: । पुं । हंते । वै. निघ. ।

जलपारावत: । पुं । जलकपोते । रा. नि. व. १९ । तत्पर्यायः,—कोपो, जलकपोत (भा.) ।

जलपिप्पली । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । काँचड़ा शाग । हिं पानिपिप्पल, जलपिपरी । रा. नि. व. ४ । तत्पर्याय,—महाराष्ट्रा, शारदी, तोयवल्लरी, मत्स्यादनी, मत्स्यगन्धा, लाङ्गली, शकुलादनी, अग्निज्वाला, चित्रपर्णी, प्राणदा, तृणशीता, बहुशिखा । गुणाः—जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥" भा. पू. गुडूच. । कटुः तीक्ष्णा कषाया मदगुदहरी श्रमशोफादिदोषहरनदीपनी च । रा. नि. व. ४ ।

जलपीयम् । क्ली । जले । शब्दर. ।

जलपुष्पम् । क्ली । जलजातपुष्पे । यथा—"अष्टधा वामदानि स्युः उत्पलानि चतुर्विधा । जलजीवी च कुमुदा जलपुष्पचतुष्टयम् ॥" ध.नि. ।

जलपृष्ठजा । स्त्री । शैवाले । श. च. ।

जलप्रद: । पुं, क्ली । पीतवालके । वै. निघ. ।

जलप्राणी । पुं । जलजन्तौ । वै निघ. ।

जलप्रिय: । क्ली । धन्याके । रा. नि. व. ६ । चातकपक्षिणि । श. र. । मत्स्ये । श. च. । शोभाञ्जनवृक्षे । रा. । स्त्री । हिमशीषिकायाम् । शिशु । श. म. ।

जलप्रायम् । क्ली । अनूपदेशे । अमः ।

जलप्लव: । पुं । जलमार्जारे । उद्बिड़ाल । हारा. ।

जलफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पानिफल । भा. ।

जलफेन: । पुं । समुद्रफेने । वै. निघ. ।

जलबन्ध: (बन्धु:) । पुं । मत्स्ये । श. च. ।

जलब्राह्मी । स्त्री । ब्राह्म्याम् वोलशाक । वै. निघ. । हिमशीतिकायाम् । शिशु । चिका. । हारा. ।

जलभू: । पुं, स्त्री । कतके । काँचड़ा । श. च. ।

जलमण्डूपिका (पी) । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपर्ण्याम् । पाणा । रस. कौ. ज्वालामुखरसे ।

जलमद्गु: । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङा । हारा. ।

जलमधु(धू)क: । पुं । जलजातमधूकवृक्षे । जलमउआ । तत्पर्यायः,—मधूल्यः, दीर्घपत्रकः, मधुपुष्पः, क्षौद्रप्रियः, पतङ्गः, कीरेष्टः, गैरिकाक्षः । गुणाः—मधुरः कषायः वान्तिहृत् व्रण-शुक्रवर्द्धनः रसायनः शीतलश्च । रा. नि. व. ११ । "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं । बलशुक्रकरं प्रीतं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणाः—शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत् । अहृद्यं हन्ति पित्तास्रदाहतृष्णाक्षतक्षयान् ॥" भा. ।

जलमसि: । पुं । मेघे । हा. ।

जलमक्षिका । स्त्री । वारिमक्षिकायाम् । जलमाछी । चिका. ।

जलमार्जार: । जलबिड़ाले । उद्बिड़ाल । चिका. ।

जलमीन: । पुं । मत्स्यभेदे । वै. निघ. ।

जलमुक् (च्) । पुं । मेघे । श. । मुस्तके ।

जलमुस्तम् । क्ली । जलजमुस्तायाम् । वै. निघ. ।

जलमूर्त्तिका । स्त्री । करकायाम् । श. च. ।

जलमोदम्। क्ली। उशीरे। रा. नि. व. १२।

जलयष्टिः। पुं। वल्लीयष्टिमधुनि। वै. निघ.। जलयष्टिर्विषच्छर्द्दिं तृष्णाग्लानिक्षयापहः। अर्कप्र.।

जलरङ्कः। पुं। वकपक्षिणि। वक पाखी। हे. च.।

जलरङ्कुः। पुं। हरिणे। वै. निघ.। दात्यूह-पक्षिणि। डाक पाखी। हारा.।

जलरञ्जः। पुं। वकपक्षिणि। हे. च.।

जलरण्डः। पुं। जलसर्पभेदे। जलविन्दौ। हे. च.। श. र.।

जलरसः। पुं। लवणे। हारा.। सौवर्चललवणे। क्षारलवणे। हारा.।

जलरुट् (हम्)। क्ली। पद्मे। हे. च.।

जलरुहा। स्त्री। कुङ्कुमशालौ। टेंसवाटिक धान्यविशेष। रा. नि. व. १६।

जलरूपः। पुं। मकरे। त्रिका.।

जललता। स्त्री। जलतरङ्गे। हा.।

जलवरण्टः। पुं। जलवसन्तरोगे। पानवसन्त। हारा। तत्पर्य्यायः,—मोगः। हा.।

जलवल्कलः। पुं। कुम्भिकायाम्। पाना। हारा.।

जलवल्ली। स्त्री। शृङ्गाटके। पाणिफल। रा. नि. व. ७।

जलवायसः। पुं। जलकाके। पानकौड़ि। हे. च.।

जलवालिका। सौदामन्याम्। विद्युत्।

जलवासः (सा:)। पुं। विष्णुकन्दे। रा. नि. व. ७। गुण्डासिनीतृणे। रा. नि. व. ८। क्ली। उशीरे। रा. नि. व. १२।

जलवाहः। पुं। मेघे। हे.।

जलविक्रमा। स्त्री। सलकीरुचि। रा. नि. व. ११।

जलविड़ालः। पुं। जलमार्जारे। उद्बिड़ाल। हारा.।

जलविन्दुजा। स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा. नि. व. १४।

जलविल्वः। पुं। कर्कटे। पद्माक्षे। जल-वल्कले। पाना। हारा.।

जलवृश्चिकः। पुं। इचाकमत्स्ये। एँचला माछ। हारा.। चिङ्गटमत्स्ये। चिङ्गड़ीमाछ। त्रि.।

जलवेतसः। पुं। जलजातवेतसविशेषे। जल-वेत। सं वज्राणु। कं वैईयसरणु। प. मु.। तत्पर्य्यायः,—निकुञ्चकः, परिव्याधः, नादेयी। गुणाः—तिक्तशीतलः व्रणशोधनः कफरक्तपित्तघ्नः संग्राही कषायो रक्षोघ्नश्च। रा. नि. व. ९।

जलव्यधः। पुं। कङ्कतीटमत्स्यभेदे। काँकिला माछ वा गान्धाड़ा। हारा.।

जलव्यालः। पुं। जलसर्पे। अम.।

जलशिरीषः (षिका)। पुं, स्त्री। शिरीष-भेदे। हिं टिटिनी। "त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका।" भा.।

जलशुक्तिः। स्त्री। शम्बूकायाम्। झिनुक। जलसिंपी इति च ख्याते। तत्पर्य्यायः,—वारि-शुक्तिः, क्षमिशुक्तिः, पुष्टिका, तोयशुक्तिका, क्षुद्र-शुक्तिका, शम्बुका, नरशुक्तिः। गुणाः—"कटुः स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी रुच्या पाचनी बल्या च।" रा. नि. व. १३।

जलशुचिः। पुं। शृङ्गाटके। पाणिफल।

जलशूकम्। क्ली। शैवाले। हे. च.।

जलशूकरः। पुं। शिशुमारे। शुशुक। हारा. कुम्भीरे। हे. च.।

जलश्यामाकः। पुं। तृणधान्यविशेषे। गुणाः —श्यामाकवत्।

जलसन्त्रासः। पुं। कुक्कुरदंशजरोगविशेषे। येन जल दृष्ट्वा त्रस्यति। वा. चि.।

जलसम्भवः। पुं। जलवेतसे। रा. नि. व. ९।

जलसर्पिणी। स्त्री। जलौकायाम्। जोँक। हे. च.।

जलसूकरः। पुं। कुम्भीरे। वनसूकरे। वै. निघ.।

जलसूचिः। पुं। क्रौञ्चपक्षिणि। कङ्कतोट-मत्स्ये। जटा.। शृङ्गाटके। शिशुमारे। मे.। काके। हे. च.। स्त्री। जलौकायाम्। जोँक।

जलस्था। स्त्री। गण्डदूर्वायाम्। रा. नि. व. ८।

जलह्रासः। पुं। समुद्रफेने। त्रिका.।

जलाका। स्त्री। जलौकायाम्। जोँक।

जलाखुः। पुं। जलमार्जारे। त्रिका.।

जलाख्या। स्त्री। जलमधूकवृक्षे। वै. निघ.।

जलाञ्चलम्। क्ली। शैवाले। শেওলা। मे.।

जलाटनः। पुं। कङ्कपक्षिणि। जोँक पाखी। स्त्री (नी)। जलौकायाम्। मे.।

जलाण्टकः। पुं। शिशुमारे। नक्रराजे। हारा.।

जलाण्डकम्। क्ली। रोहितादिमिश्रे। माछेर পোণা। हारा.।

जलालिका। स्त्री। जलौकायाम्। श. र.।

जलाधारम्। क्ली, पुं। पीतोशीरे। वै. निघ। जलाशये। श्रम.।

जलाबु(म्बु)का। स्त्री। जलौकायाम्। वै.निघ.।

जलामोदम्। क्ली। उशीरे। रा. नि. व १२।

जलाम्बिका। स्त्री। कूपे। हा.।

जलायु(बु)का। स्त्री। जलमस्या आयुरिति जलौकायाम्। जोँक। सं जल्। सु. सू. १३अ.। तत्पर्य्यायः,—रक्तपा, जलौकसः (न), जलुका, जलौका, जलौकाः, जलीरगी, जलायुका, जलिका, जलासुका, जलजन्तुका, वेणी, जला-लोका, जलौकसी (भ.), जलौकस, जलौकस् (च. टी.रा.), रक्तपायिनी, रक्तसन्दंशिका, तीक्ष्णा, वमनी, जलजीवनी, (रा.), रक्तपाता, वेधनी, जलसर्पिणी, जलसूचिः, जलाटनी, जलाका, जल-पटालिका, जलालुका (शब्दर.) जलपा (हे.), जलसर्पिणी, पटालुका, वेदिवेधनी, (ति), जला-लिका, कारणी (श.), जलौकः (हे.)। सा द्वादश विधा। सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। तासु अञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा। वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्दा। इन्द्रायुध-वदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा। ईषदसित-पीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिः अणुमुखी गोचन्दनेति। ताभिर्दष्टे ज्वरादिर्भवति। निर्विषाः— कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति। तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला। किञ्चि-द्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गलाशुगा च पिङ्गला। यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी। मूषिका-कृतिवर्णा अनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी। स्निग्धा पद्म-पत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका पश्वर्थे। सु. सू. १३ अ.।

जलार्द्रः (र्द्रा)। पुं, स्त्री। आर्द्रवस्त्रे। ভিজে কাপড়। त्रिका.। हे. च.। आर्द्रतालवृन्ते। माव.।

जलार्णवः। पुं। वर्षाकाले। त्रि.।

जलार्बुदः। पुं। वातकफजनेत्ररोगे। "जल-बुद्बुदवातकफादर्द्धि जलार्बुदम्।" वा.उ.२१अ.।

जलालुः। पुं। पानीयालुके। रा. नि. व. ७।

जलालुकम्। क्ली। पद्मकन्दे। भा. पू. १भ. शाकव.।

जलालु(लो)का। स्त्री। जलौकायाम्। श. र.। च. टी. भ.।

जलाशयः। पुं। सरोवरे। शृङ्गाटके। क्ली। उशीरे। अम.। लामज्जके। खस् (বেণা)। रा. नि. व. ८। स्त्री। गुण्डालायाम्। रा. नि. व. ५।

जलाश्रयः। पुं। शृङ्गाटके। रा. नि. व. ७। गुण्डतृणे। रा. नि. व. ८। वृत्तगण्डे। रा. नि. व. १९। स्त्री। जलौकिकायां जलौकसि। रा. नि. व. ८। क्ली। लामज्जके। रा. नि. व. १२।

जलाष्ठीला। स्त्री। पुष्करिण्याम्। हारा.।

जलासुका। स्त्री। जलौकायाम्। भ.।

जलाह्व(य)म्। क्ली। वालके। दाला। उत्पले। शुक्लि कन्द। रा. नि. व. १०।

जलाञ्जी। स्त्री। जलपिप्पल्याम्। কাঁচড়া।। श. र.।

जलिः (का)। स्त्री। जलौकायाम्। च.टी. भ.।

जलु(लू)का। स्त्री। जलौकायाम्। श. र.। हे. च.। चर्मचटिकायाम्। वा. उ. ६अ.।

जलेचरः। पुं। जलचारि-जीवसमूहे।

जलेच्छया। स्त्री। धम्मिल्लशीर्ष। श. र.।

जलेजात (रुह)म्। क्ली। पद्मे। श. र.।

जलेन्धनः। पुं.। वाडवाग्नौ। भृ.।

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा· नि· व· ५ ।

जलेवाहः । पुं । जलकुक्कुटे । वै· निघ· ।

जलेशयः । पुं । जलचारिव्याघ्रे ।

जलोका । स्त्री । जलायुकायाम् । हारा· । अम· ।

जलोदरः । पुं, क्ली । तन्नामकोदररोगभेदे । जल उदरी । निदानलक्षणं यथा—"यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़ः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषूदकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ जन्मनैवोदरं सर्व्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं । बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥" इति । मा. नि· ।

जलोदरारिरसः । पुं । जलोदराधिकारे रसः । रसगन्धकौ प्र· २ तो. (मतान्तरे गन्धकः ४ तो.) मनःशिला हरिद्रा जयपालबीजं त्रिफला त्रिकटु चित्रकमूलं एषां प्रति १ तो· दन्तीरसेन स्नुहीक्षीरेण (सिजूर आठा) भृङ्गराजरसेन च पृथक् ७ भावयित्वा संशोष्य च वटीं कुर्य्यात् । मात्रा २ र. ।

जलोद्भवः । पुं । मत्स्ये । शाँक । वै· निघ· । स्त्री । लघुब्राह्मीशाके । कुङ्कुमशाली । रा· नि· व· ५।१६ ।

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा.नि·व.५ ।

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । अ. टी· ।

जलोलूका । स्त्री । पद्मबीजे । रा· नि· व· १० ।

जलौकः । पुं । जलवेतसे । वै. निघ· ।

जलौकसः । पुं । (सौ) स्त्री । जलौकायाम् । अ. ।

जलौका । स्त्री । जलायुकायाम् । हारा· । जोँक । सा द्वादशविधा । अलगर्द्दा, इन्द्रायुधा, गोचन्दना, कर्बुरा, सामुद्रिका, एताः षट् सविषाः । कपिला, पिङ्गला, शङ्कुमुखी, मूषिका, पुण्डरीकमुखी, सावरिका, एताः षट् निर्व्विषाः । जलौकाशोधनादिविधिर्यथा,—"चिरन्तनजलौकायां तासपात्रेण रक्षयेत् । चतुर्मासं निशाचूर्णं जलाष्टपलके क्षिपेत् । तस्मिन् क्षिपेत् जलौकां तां स्वयं त्यक्त्वा परित्यजेत् । कृतलाला जलौकाया सा योज्या रक्तमोक्षणे ॥" अनुपयोज्या-जलौकालक्षणं यथा,—लोमपृष्ठा च कपिला नातिस्थूला न दुर्व्वला । वर्ज्जनीया प्रयत्नेन भिषजा कीर्त्तिमिच्छता ।" रस. प. । See जलायूका ।

जलौकाविधिः । पुं । तया रक्तमोक्षणकार्य्ये । जोँक धरान । "अथ जलौकावसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुक्षः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत । यद्येवमपि न गृह्णीयात् तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नमय्य च स्कन्धं तदा जानीयात् गृह्णातीति गृह्णन्तीश्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च ।" इत्यादि । तस्य गुणाः—"शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥" सु· सू· १३ अ· ।

जलौदनम् । क्ली । सजलान्ने । भा. कुष्ठचि. ।

जवनः । पुं । अश्वे । शीकारिदरिवे । रा· नि. व· १९ ।

जवनालः । पुं, क्ली । धान्यविशेषे । जनार । तद्बीजगुणाः—स्वादु शीतलं वातलं कफपित्तघ्नञ्च । राज. ।

जवनी । स्त्री । स्वनामख्यात-ओषधिविशेषे । हे. ।

जवली । स्त्री । कषायफलवृक्षे । जओयार । तस्याः फलगुणाः—"कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं जवलीफलमुच्यते ॥" सु. ।

जवसम् । क्ली । तृणे । घासे । श, र. ।

जवसाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद. व. २ ।

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पवृक्षे । जवाफुलेर गाछ । तत्पर्य्यायः,—ओड्रपुष्पं (क·), ओड्रं (मे.), जपा, ओड्राख्या, रक्तपुष्पी, अर्कप्रिया, रागपुष्पी, प्रतिका, हरिवल्लभा । गुणाः,—कटुत्वं, उष्णत्वं, इन्द्रलुप्तविनाशकत्वं, मलमूत्रस्तम्भन-रञ्जनकारित्वञ्च । राज· । रा. नि. व. १० । घृतभर्ज्जितजवापुष्पम् आर्त्तवकरम् । च, द. ।

जवादि । क्ली । गन्धराजे । गन्धराज, थाटोशी ।

मं जवादिकस्तूरी। तत्पर्य्यायः,—गन्धराजं, कृत्रिमं, मृगघर्म्मजं, समुद्रगन्धं, गन्धाढ्यं, स्निग्धं, मार्ज्जारि-घर्म्मजं, सुगन्धतैलनिर्यासं, वातुलीदं। गुणाः— स्निग्धमुष्णं सुखकरं वातहितञ्च। तल्लक्षणं— "जवादि नीलं सुस्निग्धमीषत्पीतं सुगन्धिदं। आतपे द्रुतमायातं राज्ञां योग्यं न चान्यथा॥" रा. नि. व. १२।

जवानी। स्त्री। यमान्याम्। मद व. ३।

जवापुष्पम्। क्ली। ओड्रपुष्पे। जवा फुल। म. र.।

जवाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। मद. व. ३।

जविनः। पुं। विकिरपक्षिविशेषे, कोकड़पक्षि। रा. नि. व. १९।

जवी (इन्)। पुं। अश्वे। उष्ट्रे। रा. नि. व. १९।

जसदम्। क्ली। यशदे। दस्ता। वै. निघ.।

जसुरिः। पुं। वज्रे। उ.।

जहा। स्त्री। मुण्डितिकायाम्। मुण्डीरी। म. प.।

जत्तुगम्। क्ली। मधनि। रा. नि. व. २०।

जक्मः (क्मा (न्))। पुं। यक्ष्मणि। यक्ष्मा। रोग। उ टी. म.। See यक्ष्मा।

जागतः। पुं। सोमलताभेदे। सु. चि. २९ अ.।

जागरः (णम्) (री)। पुं, क्ली, स्त्री। निद्राभावे। जागिया थाका। अम.। पुं। कवचे। अ. टी.।

जागुड़म्। क्ली। कुङ्कुमे। रा. नि. व. १२।

जाटलिः। पुं। पक्षी। रे.।

जातवर्णा। स्त्री। हरी। त्रिका.।

जाङ्गलद्रव्यम्। क्ली। जाङ्गलजातद्रव्यगणेषु, मधु-गोधूम शिति-यवा लाक्षा मांसविरुद्ध धन्वेषु गोरो ऽश्व-न्यग्रोधसुवर्णगैरिकगोदन्तावलीसिद्धिः। च. सू. १३ अ.।

जाङ्गलः। पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। गौड़ तित्तिर पाखी। मे.। मरुप्रायवालदेशे। मरु-प्राय देशा देश। "मरुप्रायस्तु यो देशः स चोक्तो जाङ्गलाभिधः।" रा. नि. व. २। "अल्पोदकोऽल्प-वृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः। ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशः॥" गुणाः—वातपित्तकरः उष्णः पथ्यश्च। राज.। अपिच—"आकाशशुभ्र उच्चश्च तनुश्च स्वल्पपादपः। शमीकरीरबिल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैणर्क्षपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफल-वान् देशो वातलो जाङ्गलः स्मृतः॥" भा.। तज्जल-गुणाः—स्वादु त्रिदोषघ्नं रुच्यं पथ्यम् आतुर्बलवीर्य्य-पुष्टिकान्तिकरञ्च। रा. नि. व. १४। स्थलचारमृग-वर्गे। सोऽष्टविधः यथा—जङ्घाला विष्किराः प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा बिलेशया ग्राम्याश्च। तत्र जङ्घालविष्किरौ प्रधानतमौ तावेव हरिणर्क्षकुरङ्ग करालकृतमालकशरभ-श्वदंष्ट्रापृषत-चारुष्कर-मृगमातृकाप्रभृतयो जङ्घालाः कषायमधुरा लघवश्च। "शशन्धावकवातादा गोधा हरिण-कुटकाः। क्रिकरायामसदान्ये तित्तिराद्याश कृकराः। भारद्वाजास्तथा श्येना लूदका वरवा-रणाः। इत्येते जाङ्गला जीवा ये जङ्गिन विना स्थिताः॥" अत्रि. २० अ.। क्ली। मांसे। रा. नि. व. १०।

जाङ्गलमांसम्। क्ली। शिखिवराहादिजाङ्गलमांसे। रा. नि. व. १७।

जाङ्गलयकृत्। क्ली। जाङ्गलपशुयकृति। तच्च रक्तपित्तहरम्। वा. चि. २ अ.।

जाङ्गला (ली)। स्त्री। शुकशिम्ब्याम्। आलकुशी। मे.।

जाङ्गुड़म्। क्ली। कुङ्कुमे। त्रिका.।

जाङ्गुलम्। क्ली। विषे। जालिनीफले। शब्दर.। नाम्ने। हे.।

जाङ्गुलिः। पुं। विषवैद्ये। सापुड़े। श. र.। (ली) स्त्री। विषविद्यायाम्। हे. च.।

जाङ्घिकः (जाङ्घयः)। पुं। जीवकारिद्देहे। उष्ट्रे। रा. नि. व. १९। त्रि.। मे.। जङ्घा-जीविनि।

जाजी। स्त्री। जीरके। भा. म. ४भ मद. चि.। "दद्यात् सौवर्चलं जाजी"।

जाटलिः। पुं। पटोलवृक्षे। अम.।

जाठरः। पुं। जठराग्नौ। वै. निघ.।

जाठरग्रन्थिः। पुं। गुल्मरोगे। रा. नि. व. २०।

जाड्यम्। क्ली। जड़तायाम्। रा. नि. व. २०।

जाम्बारि: । पुं । जम्बीरवृक्षे । গোঁড়া নেবুর গাছ । रा. नि. व. ११ ।

जातकध्वनि: । पुं । जलौकायाम् । वै. निघ. ।

जातकर्म्म । क्ली । शिशौ भूमिष्ठे कर्त्तव्ये कर्म्मणि । নাড়ীচ্ছেদে । सूतिकापूजादौ ।

जातघ्नी । स्त्री । पुत्रघ्नीनामयोनिदोषे । वा. उ. ३३अ. । See पुत्रघ्नी ।

जातरूपम् । क्ली । सुवर्णे । रा. नि. व. १३ । धुस्तूरे । अन. ।

जातरूपप्रभम् । क्ली । हरिताले । वै. निघ. ।

जातवेदा: । पुं । अग्नौ । चित्रकवृक्षे । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै. निघ. ।

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायाम् स्त्रियि । अम. ।

जाति: । स्त्री । जन्मनि । आमलक्याम् । मालतीपुष्पलतायाम् । जातीफले । मे. । च. चि. ३अ. गुञ्जारोचन्याम् । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । विश्व. । रोगसम्प्राप्तौ । मा. नि. । जातीपुष्पवृक्षे । च. द. वा. व्या. चि. ।

जातिकाफलम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল ।

जातिकोश(ष)म् । क्ली । जातीपत्र्याम् । जयित्री । जातीफले । भा. । सु. सू. ४६ अ. । हे. च. ।

जाति(ती)कोशा (षी) । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जयित्री । रा. नि. व. १२ । वै. निघ. २भ. सुदर्शनचूर्णे ।

जातिजम् । क्ली । जातीफले । वै. निघ. ।

जाति(ती)पत्र(का)म् । क्ली । जातीफले । "जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं ।" भा. उ. वाजी. चि. । वै. निघ. २भ. वा. व्या. चि. एरण्डपाके । जातीवृक्षपत्रे । চামিলীর পাতা । रस. र. बाल. चि. ।

जातिपत्रिका(त्री) (र्णी) । स्त्री । जातीफलत्वचि । जयित्री । हिं जावत्री । कं जाद्रपत्री । तत्पर्य्याय:,—जातिकोषी, सुमन:पत्रिका, मालतीपत्रिका, सौमनसायनी । गुणा:—कटुतिक्तसुरभि: कफजाड्यहरी सुखवैशद्यजननी च । रा. नि. व. १२ । दुर्गन्धहरी । राज. । "जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरै: । जातीपत्री लघु: स्वादु: कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥" भा. ।

जातिपुष्पिका । स्त्री । जातीपुष्प्याम् । जयित्री ।

जाति(ती)प्रवाल: । पुं । जातिकिसलये । জাতিপাতা । च. सू. ४अ. ।

जातिफलम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল । हे. च. ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जयित्री । वै. निघ. ।

जाति(ती)रस: । पुं । रक्तबोले । निशादल । वै. निघ. ।

जाति(ती)शस्यम् । क्ली । जातीफले । জায়ফল । रा. नि. व. १२ । वै. निघ. २भ. अतिसा. चि. मोचरसपुटपाके ।

जाति(ती)सारम् । क्ली । जातीफले रा. नि. व. १२ ।

जाति(ती)सुत: । पुं । जातीफले । वै. निघ. ।

जातिहिङ्गुलकम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै. निघ. ।

जाती । स्त्री । (Jasminum Grandiflorum.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । জাতি বা চামিলী ফুলের গাছ । हिं चमेली, स्वर्णजाती । मं जाइ । कं जाजि । तत्पर्य्याय:,—सुरभिगन्धा, सुमना:, सुरभिप्रिया, चेतकी, सुकुमारा, सन्ध्यापुष्पी, मनोहरा, राजपुत्री, मनोज्ञा, मालती, तैलभाविनी, जनेष्टा, हृद्यगन्धा । गुणा:,—शीता तिक्ता कफघ्नी मुखपाकघ्नी च । तत्कुड्मलं नेत्ररोगघ्नं व्रणविस्फोटकघ्नं कुष्ठघ्नञ्च । रा. नि. व. १० । "जातीयुग्मं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोऽक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् ॥" भा. । मालत्याम् । सु. सू. ३९ अ. । जातीफलवृक्षे । वै. निघ. ।

जातीकन्द: । पुं । जातीमूले । सु. सू. मिश्र. अ. ।

जातीको(श)षम् । क्ली । जातीफले । हे. च. ।

जातीकोषफलम् । क्ली । जातीपत्र्याम्, जातीफले च । জৈত্রী, জায়ফল । वै. निघ. अजीर्ण-चि. शङ्खरसे ।

जातीजातम्। क्ली। जातीकोषफले। वै. निघ.।

जातीतैलम्। क्ली। कर्णरोगाधिकारे। "जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित्।" कटुतैलं ४ श. जातीपत्ररसः १६ श. (हठीपदेशात्) कल्कार्थं जातीपत्रं १ श.। चा. कौ.।

जातीदलम्। क्ली। जातीकोषे। जैत्री। वै. निघ. रस. रक्तपि. चि. कर्पूरादिचूर्णे। जातीपत्रे।

जातीद्वयम्। क्ली। जातीकोषफले। जायफल ओ जयित्री। जीवकद्वयमिति तालीशादिचूर्णे। हठीपदेशः।

जातीपत्रिका (त्री) (र्णी)। स्त्री। जातीकोषे। भा. उ. वाजीकरणे।

जातीफलम्। क्ली। स्वनामख्यातसुगन्धफले। जायफल। तत्पर्य्यायः,—जातीकोषं (ष., फलं), जाती, जातिः, कोषक, कोषं, कोष, जातिकोष (मदन.), राजभोग्य (श.), जातीशस्य, जाति फल (श. टी.). जातिसस्य, शालूक, मालतीफलं, मज्जसारं, जातिसार, पुट, सुमनःफलम्। "जातीफलं सुगन्धं स्निग्धं गुरु च मदनं। लघुक शब्दहीनञ्च रसाद्यमतिनिन्दितम्।" मेघ.। गुणाः—तिक्तं कटु कफघ्नं लघु उष्णं गुरु हृद्दोषोद्भवञ्च। सु. सू. ४६ अ.। कषायोष्णं कटु कफानयघ्नं वातातिसारमेहघ्नं हृद्यं वृष्यं दीपनञ्च। रा. नि. व. १२। लघ्वाग्निदम्। राज.। रसे तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं ग्राहि स्वरकरं श्लेष्मवातघ्नं मुखवैरस्यमलदौर्गन्ध्यघ्नं कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रोगहरञ्च। भा.। "अस्ति जाती फलं च लघु वातनाशदम्। शीतातिसारशमनम् आनाहदर्पदलनम्। आमवातहरं वक्त्र दन्तदैन्यापहं तु।" अत्रि.। जातीकोषफलद्वयम्। सु. सू. ४६ अ.।

जातीफला। स्त्री। आमलकीवृक्षे। आमला गाछ। रा. नि. व. ११।

जातीफलादिवटी। स्त्री। ग्रहण्यां वटी। जातीफल लवङ्ग पिप्पली निशुन्दी (निशिन्दा) विषं शुण्ठी धुस्तूरबीज हिङ्गुलं टङ्कणक्षारः (सोहागार खई) एषां स. समभागः जम्बीररसेन वटी कार्य्या। मा. २।३ रतिः। र. सा. सं.।

जातीफलाद्या (वटिका)। स्त्री। ग्रहण्यधिकारे। शुद्धपारदः ४मा. गन्धकः ४ मा. अनयोः कज्जली कार्य्या। जातीफल लौहभस्म शुल्क टङ्कणक्षारः (सोहागार खई) अतिविषा जीरकं मरिच एषां प्र. ४मा. विषं १ मा. एतच्च कपर्द, शंख भस्मः कट्फलः (कौड़ा) प्रसारणी (गन्धभादालि) निर्गुण्डी विजया (सिद्धि) आम्र. (आम) कदम्ब (कदम) दाडिमः ईसगोल: (ईसबगुल) पाठा (आकनादि) भद्रमुस्ता: एषां प्रत्येकैर्भावयित्वा कलायप्रमाणा वटी कार्य्या। अन्या यथा— जातीफलं टङ्कणक्षारः अभ्रं धुस्तूरबीजं एषां प्र. १ तो. अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन मर्दनं वटी चणकाभा कार्य्या। एतेन चानकल्पापि मात्रा ग्रहण्यां दीयते। र. सा. सं.।

जातुकम्। क्ली। हिङ्गु। श. च.।

जातुकापर्णिका। स्त्री। हस्तिकर्णे। सुश्रु.।

जातुजः। पुं। दौहदे, गर्भिण्या अभिलाषे। र.।

जातुषम्। क्ली। जातुविकारे। गालागा।

जातोक्षः। पुं। युवावृषे।

जात्यन्धः। त्रि। जन्मान्धे। जन्मकाणा।

जात्युत्पलम्। क्ली। श्वेतरक्तकमले। वै. निघ.।

जानु। क्ली। जङ्घोरुमध्यभागे, अष्ठिवतां, उरुपर्व्वाणि वा। हाँटु। "जानुनोश्च अष्ठिवत।" रा. नि. व. १८।

जान्वस्थि। क्ली। जानुदेशास्थनि। हाँटुर हाड़। ते च द्वे। च. शा. ७अ.।

जामाता। पुं। नवापिकन्याम्। प. तु.। जुह्वा-पत्रे। हड़हड़े। मे.। भैष. रक्तपि. चि. सुधा-वल्याम्। धवहृदे। मे.।

जाम्बवम्। क्ली। स्वर्णे। रा. नि. व. १३। जम्बूफले। जाम फल। अम.। पुं। जम्बूवृक्षे। जामेर गाछ। "जाम्बवः शीतलस्तिग्धो जाम्बव-रसगुणीत्वः।" नीड. हह्द.। गुणाः—"जाम्बवी ह्युतिमन्दकरुचिरः वातकोपनः।" सु.।

जाम्बवती (वी)। स्त्री। नागदमन्याम्। नागदना। रा. नि. व. ५।

जाम्बविः। पुं। वज्रे। श.।

जाम्बवोष्ठम्। क्ली। शलाकादिर्दाहनशलाकादिभेदे।

"जम्बूफलाग्रसदृशमसुखाग्राकष्टपाषाणचितवर्त्मीं।" सु. सू ५म.।

जाम्बूनदम्। क्लीं। सुवर्णे। रा. नि. व. १३। धुस्तूरे। रा. नि. व. १०।

जाम्बौष्ठम्। क्ली। जाम्बवौष्ठे। सु. चि. १९अ.।

जायकम्। क्ली। कलियो इति ख्यातपीतसुगन्धिचन्दने। अम.।

जाया। स्त्री। शमीवृक्षे। वै. निघ. २भ. कर्णकञ्ज. चि.।

जायाघ्नम्। क्ली। तिलकालके। वै. निघ.।

जायानुजीवी (इन्)। वकपक्षिणि। मे.।

जायुः। पुं। औषधे। रा. नि. व. २०।

जारगर्भा। स्त्री। क्षुद्ररोगविशेषे। वै. निघ.।

जारणः। पुं। कासमर्दक्षुपे। কালকাসন্দা। रा. नि. व. ४। जीरके। वै. निघ.। स्त्री। स्थूलजीरके। মোটা জীরে। रा. नि. व. ६।

जारणबीजम्। क्ली। रसजारणार्थं बीजद्रव्यभेदे। र. चि.।

जारी। स्त्री। झाड़ीतिख्याते औषधविशेषे। ঝাড়ি। मे.। "आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितं। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जारी उच्यते॥ जारी हरति जिह्वायाः कटुत्वं कण्ठशोधनी। मन्दमन्दस्तु पीता सा रोचनी वह्निबोधनी। भा.।"

जालः। पुं। कदम्बवृक्षे। मे.। (कः) शुक्लगतनेत्ररोगभेदे। See जालसंज्ञकः। सु. उ. ४अ.। क्ली। लोदकपिण्डे। शरीरस्थजालवत् पदार्थे। तानि च शिरास्नाय्वस्थिमांसेभ्यः सम्भवन्ति। तथा प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि सङ्ख्यया षोड़श भवन्ति। भा.। चारके। জালি কুশী। मे.।

जालकम्। क्ली। कुष्माण्डाद्यतिक्षुद्रफले। জালি। सा. सु.। कुटुम्बिनीक्षुपे। वै. निघ.। नीपकफले। मे.। पुष्पकोरके। भ.। पुं। गवाक्षे।

जालकारकः। पुं। मर्कटे। মাকড়শা। উ. च.।

जालकिनी। स्त्री। मेष्याम्। त्रिका.।

जालगर्द्दभः। पुं। क्षुद्ररोगविशेषे। अग्निवात। तस्य लक्षणं यथा—"विसर्पवत् सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः। अपाकः श्वयथुः पित्तात् स शोथो जालगर्द्दभः॥" सु.।

जालपात् (दः)। पुं। हंसे। त्रिका.। के.।

जालसोटा। स्त्री। शुक्लयूथिकायाम्। वै, निघ.।

जालवर्व्वूरकः। पुं। वर्व्वूरकवृक्षभेदे। বাবলা বিশেষ। গুলহ, নালি। तत्पर्य्यायः,—कबाकः स्थूलकण्टकः, सूक्ष्मशाखः, तनुच्छायः, रन्ध्रकण्टः। गुणाः—रूक्षः वातरोगघ्नः पित्तकृत् कषायोष्णः कफघ्नत् दाहकरश्च। रा. नि. व. ८।

जालवव्वूलिका। स्त्री। वव्वूलविशेषे। वै. निघ.।

जालविन्दुजा। स्त्री। यावनालीशर्करायाम्। रा. नि. व. १४।

जालसंज्ञकः। पुं। शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे। চথে জালি পড়া। लक्षणं—"जालाभः कठिनशिरो महान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु।" सु. उ. ४ अ.।

जालक्षीनम्। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य क्षीरक्षपविषे। सु. कल्प. २ अ.। See क्षीरविषं।

जालिः। स्त्री। खाद्यद्रव्यविशेषे। জালি। हिं जारी। "आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितं। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते॥" गुणाः—जिह्वाकण्डूघ्नी कण्ठशोधनी च। भा.।

जालिकः (कारः)। पुं। मर्कटे। মাকড়শা। হি. च.।

जालिका (की)। स्त्री। कोषातक्यां। ঝিঙে। रा. नि. व. ३। जलौकायाम्। लौहे। वस्त्रभिदि। मे.।

जालिकिनी। स्त्री। जलौकायाम्।

जालिनी। स्त्री। महाकोषतक्याम्। ঝিঙা। रा. नि. व. ३। वै. निघ कामला, चि.। घोषालतायाम्। ঘোষালতা। र. सा.। सु. चि. २अ.। देवदाल्याम्। দেয়াতাড়া। दारुहरिद्रायाम्। वै. निघ.। प्रमेहपिटिकाभेदे। लक्षणं—"जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता।" सु. नि ६अ.। असाध्यलूताभेदे। सु. कल्प. ८म.। See लूता।

जालिनीफलम्। क्ली। घोषाफले। घोषा-फलेर बीचि वा झिङेर बीचि। च. द. पाण्डुचि.। गुणाः—शिरोरोग-पाण्डुरोगहरं वम-करञ्च। अत्रि.।

जाली। स्त्री। पटोललतायाम्। रा. नि. व. ७। घोषायाम्। प. मु.। ज्योत्स्नायाम्। झिङा। अम.।

जावकः। पुं। चक्रतके। वैं. निघ.।

जापकम्। क्ली। कालीयचन्दने। पीत चन्दन। अ. टी. सा.।

जाहकः। पुं। कृष्णसरटे। काल गिरगिट्। रा. नि. व. १९। गोनाससर्पे। जलौकायाम्। वै. निघ.। बिडाले। श. र.। त्रिका.। घोङ्गे। घोग्। मे.। तत्पर्य्यायः,—गात्रसङ्कोची, मण्डली, बहुदरकः, कामरूपी, विरूपी, बिलवासः। रा.।

जाहकध्वनिः। पुं। घोङ्गे। घोग। जलौ-कायाम्। जोँक। हारा.।

जिगतुः (त्नुः)। पुं। उच्छ्वासे। प्राणवायौ। उणा.।

जिघत्सा। स्त्री। क्षुधायाम्। हे. च.।

जिङ्गिनी। स्त्री। गुड़मञ्जिकायाम्, गुलदुली इति ख्याता। भैष. योनिव्यापत्चि.। सु. सू. लोध्रादि.। "जिङ्गिनी कृष्णशाल्मली।" वा. सू. १५ अ. रोध्रादिः, च. वि. ८अ.। गुणाः—"मधुरा शोणा कषाया योनिशोधनी। कटुका व्रणहृद्रोग-वातातिसारहृत्पटुः। तमालशाल्मवहेयो दाह-विस्फोटहृत् पुनः॥" भा. वटादिः।

जिङ्गिः (ङ्गी)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प. मु.। कन्दर्पसारतैले। च. द. मेह. चि.। गुड़मञ्जि-निकायाम्। सु. सू. ३८ अ.।

जिज्ञासा। स्त्री। परीक्षायाम्। यथा—"भेषज-परीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते।" च. वि. ८अ.।

जितवः। पुं। घोटके। भा.।

जितेन्द्रियाह्वः। पुं। कामहडिनामक्षुपे। रा. नि. व. ४।

जिनयोनिः। पुं। हरिणे। श. र.।

जिम्भ (म्भ)मोहनः। पुं। भेके। श. र.।

जिम्भशल्यः। पुं। खदिरे। रा. नि. व. ८।

जिम्भा (म्भिका)। स्त्री। वृश्चिकायाम्। हाइ। रा. नि. व. २०।

जिवाजिवः। पुं। जीवञ्जीवपक्षिणि। श. र.।

जिष्णिः। पुं। पक्षिणि। उणा.।

जिह्मम्। क्ली। तगरपादुके। प. मु.। रा नि. प. १०। ज. द. १२ अ.। पिण्डीतगरे। वै. निघ.। पुं, स्त्री। जिह्वायाम्। अटी. ४.। पुं। सर्पे।

जिह्मगः। पुं। सर्पे। जिह्वकसन्निपाते।

जिह्वकः(ह्मगः)। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वर-विशेषे। लक्षणम्—"श्वसनकासपरितापविह्वलः कठिनकण्टकवृतोऽतिजिह्वकः। बधिरमूकबलहीन-लक्षणो भवति कष्टतरसाध्य एव वै।" वै. निघ.। अस्य तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

जिह्वा। स्त्री। रसनेन्द्रिये। जिभ्। रा. नि. व. १८। तत्पर्य्यायः—रसज्ञा, रसना (अ.), रसना, रसनं, जिह्वः (अ.टी.), रसालः, सुधास्रवा, रसिका, रसाङ्का (शब्दर.), रसा, लोला, रसाला, रसला, ललना (ज.)। सा च उदरे पच्यमानकफशोणित-मांससारभूता। सु. शा. ४अ.। तत्परीक्षा यथा—वातेन—शाकपत्रनिभा रूक्षा स्फुटना च। पित्तेन—रक्ता श्यावा च। कफेन स्निग्धा आर्द्रा धवला च। त्रिदोषेण—परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा च। दोषद्वयाधिक्येन—दोषद्वितयलक्षणा च। भा.।

जिह्वानिर्लेखनम्। क्ली। जिह्वामलहरदशा-ङ्गुलकाष्ठिकायाम्। चियड़ि जिह्वछोला इति लोके। "जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च। तन्मलापहरं शस्तं मृदुश्लक्ष्णं दशाङ्गुलम॥" सु. चि. २४ अ.। "निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिता-दन्तायितं मलम्। आरोग्यं रुचिलाभश्च सद्यो दन्तविशोधनम्॥" राज. १प.।

जिह्वापः। पुं। बिड़ाले। कुक्कुरे। भल्लूके। श. र.। चित्रकव्याघ्रे। विश्व.।

जिह्वाप्रबन्धः। पुं। जिह्वामूले। वा. उ. २१अ.।

जिह्वामलम्। क्ली। रसनामले। त्रिका.।

जिह्वारदः। पुं। पक्षिणि। हारा.।

जिह्वारोगः। पुं। जिह्वागतरोगे। जिभेर घा प्रभृति। नि.। स पञ्चधा—"वातजः पित्त-जश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायाः पञ्च कीर्त्तिताः॥ जिह्वानिलेन

स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा। पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च। कफेन गुर्व्वी बहुलाचिता च मांसोद्भवैः शाल्मलिकण्टकाभैः। जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः सोऽलासमंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः॥" इत्यादि। मा. नि.। अधिजिह्विकोऽपीति पञ्चविधमाह वाभटः। यथा— "शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता। जिह्वा पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मांसाङ्कुरैश्चिता:। शाल्मलीकण्टकाभैस्तु कफेन बहुला गुरुः। कफपित्तादधःशोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः। मतस्यगन्धिर्भवेत् पक्वः सोऽलसो मांसशातनः। प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः। साङ्कुरः कफपित्तास्र. लालोषास्तम्भवान् खरः। अधिजिह्वः सरुक्कण्डू-र्मोक्षाहारविघातकृत्। तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरिस्थितः॥" वा, उ, २१ अ.।

जिह्वालिट्। पुं। कुक्कुरे। वै. निघ.।

जिह्वास्तम्भः। पुं। स्वनामख्यातवातव्याधौ। जि॰ एड़ाइया याओया। "वाग्वाहिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः। जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता जिह्वास्तम्भे यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम्। सामान्योक्ताः क्रियायावद्धि तस्यापि हिता मताः॥" अपस्य मुखरोगे। ग. द. २९ अ.। See मुखरोगः।

जिह्वास्वादः। पुं। लेहने। चाटा। हि.।

जीनः। पुं। वृद्धे। रा. नि. व. १८।

जीमूतः (क)। पुं। मुस्तायाम्। मूता। रा. नि. व. ६। पीतदेवदाल्याम्। भा.। देवदाल्याम्। देयाताड़ा। रा. नि. व. ३। घोषकलतायाम्। घोषा लता। हि. च.। क्ली। घोषाफले। च, स, २अ.।

जीमूतकतैलम्। क्ली। कोशातकीतैले।

जीमूतकूटः। पुं। पर्व्वते। हा.।

जीमूतमूलम्। क्ली। मुस्तायाम्। प. मु.।

जीमूतवाही (न्)। पुं। धूमे। हे.।

जीमूताह्वा। स्त्री। देवदाल्याम्। देयाताड़ा। जलमुस्तायाम्। वै. निघ.।

जीरः (कः) (णः)। पुं, क्ली। (Cuminum cyminum.) Cumin seed. स्वनामख्यातद्रव्ये। बड़ जीरे, शादा जीरे। हिं जीरा। ते॰ जीलकर्र। तत्पर्य्यायः,—जरणः, अजाजी, कणा (अ.), दीप्यक. (ज.). जीर्णः. जारः टण्यः, जारणः. अजाजिका, वह्निसत्त्व, मागध., दीपकः। गुणाः—कटुत्वम्: वातघ्नः दीपनः गन्धाध्मानातिसारघ्नः ग्रहणीकृमिहृच्च। रा. नि व ६। जीरकाः पञ्च, तत्र श्वेतकृष्णपूर्ण्णसद्यमिदाश्चतुर्थी, वनजीरकश्च इति पञ्च। भावप्रकाशस्तु त्रिभेदानाह शुक्लकृष्णकलोञ्जीभेदेन। गुणाः—दीपनं पाचनम् उष्णत्वाद्वचबस्थापकं ग्राहि च। शार्ङ्ग.। लघु संग्राहि गर्भाशयशुद्धिकरं ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफघ्नं चक्षुष्यमतिसारघ्नञ्च। भा.। विशेषाः पर्य्याये द्रष्टव्याः। एतत्तैल मिषितैलगुणं ज्ञेयम्। अत्रि.।

जीरकद्वयम्। क्ली। शुक्लपीतजीरके। गुणाः —"तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम्। कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम्॥" सु सू ४६ अ.।

जीरका। स्त्री। शालिधान्यविशेषे। सा च वातपित्तघ्नी। अत्रि. १५।

जीरकादिमोदकः। पुं। ग्रहण्यधिकारे। जीरकचूर्णं ८ प. घृतभर्ज्जितसिद्धिबीजचूर्णं ४ प. लौहम् अभ्रं वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं जयित्री जातीफलं धान्यकं आमलकी हरीतकी बिभीतकं गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला नागकेशरं लवङ्गं शैलजं सारचन्दनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शटी टङ्कणक्षारः कुन्दुरुखोटी यष्टिमधु वंशरोचना काकोली वालकं नागवला शुण्ठी पिप्पली मरिचं धातकीपुष्पं बिल्वमज्जा अर्ज्जुनत्वक् गुलफा देवदारु कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मोचरसः कटुकी पद्मकाष्ठं नलिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्व्वचूर्णद्विगुणा शर्करा एकत्र पचेत्। मात्रा १ तो.।

जीरकाद्यघृतम्। क्ली। ग्रहण्यधिकारे। "जीरकपक्वं पश्चात् सिद्धघसार्ज्जरसमिश्रितं हन्ति। घृतमथ्यङ्गात्वायकदम्पजद्रुद्र चपाङ्गन॥" गव्यघृतं ४ श. पाकार्थजलं १६ श.। कल्कार्थजीरकं ८ प। सिद्धे सिद्धघसर्ज्जरसयोः (मन ओ धुना) ४ प प्रक्षेपः। अन्यत् अम्लपित्ताधिकारे—"पिष्टाजाजीं सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत्।" गव्यघृतं ४ श. कल्कः १ श. जलं १६ श.। च. द.।

जीरणः। पुं। जीरके। रा.।

जीरिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे। रा. नि. व. ८।

जीर्णः। पुं। जीरके। रा. नि. व. ६। क्ली। शैलजे। रा. नि. व. १२। त्रि। वृद्धे। पक्के। रा. नि. व. १८।

जीर्णज्वरः। पुं। पुरातनज्वरे। पुरातन ज्वर। द्वादशदिवसातीते वा तद्द्विगुणातीते वा एकविंश दिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति। तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्णः इति जातूकर्णः। एकविंशदिवसातीते इति सि. यो.। र. सा. सं.। "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरोयस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निमान्द्यं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते॥" "यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयस्तद्द्विगुणेभ्य ऊर्द्ध्वं। नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः॥" भा.।

जीर्णदारुः। पुं। वृद्धदारकविशेषे। काल विचताड़क। तत्पर्य्यायः—जीर्णफञ्जी, सुपुष्पिका, अजरा, सूक्ष्मपर्णा। बीजगुणाः—शैत्यं पिच्छिलं कफवातकासामदोषघ्नं बल्यञ्च। रा. नि. व. ३।

जीर्णपत्रः। पुं। पट्टिकारोध्रे। रा. नि. व. ६।

जीर्णपत्रिका। स्त्री। वंशपत्रीतृणे। रा. नि. व. ८।

जीर्णपर्णः। पुं। पट्टिकारोध्रे। कदम्बवृक्षे। त्रिका.। पुरातनपत्रे।

जीर्णफञ्जी। स्त्री। कृष्णवृद्धदारके। रा. नि. व. ३।

जीर्णबालः (लुकाः)। पुं। कृष्णवृद्धदारके। रा. नि. व ३। स्थूलजीरके। रा. नि. व. ६।

जीर्णबु(ब्र)ध्नः। पुं। पट्टिकारोध्रे। पाटिआलालोध। रा. नि. व. ६। शुक्तायाम्। वै. निघ.।

जीर्णबुध्नकम्। क्ली। परिपेलतृणे। केउटमूता। रा. नि. व. ८।

जीर्णवज्रम्। क्ली। वैक्रान्तमणौ। रा. नि. व. १३।

जीर्णा। स्त्री। स्थूलजीरके। रा. नि. व. ६।

जीर्णाहारः। पु। आहारस्य जीर्णावस्थायाम्। आहार-परिपाक अवस्था। लक्षणं—"उद्गार शुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत् पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्॥" भा.।

जीर्णिः। स्त्री। जीर्णतायाम्। अ.।

जीविः। पुं। कुठारे। पाशौ। शकटे। शरीरे, काये। सङ्क्षिप्त.उणा.।

जीवः। पुं। जीवकवृक्षे। ज्ञिग्रष्टि। प. मु.। प्राणिनि, जन्तौ। त्रिका.। कर्णे। धरणिः। जीविते। मे.। महानिम्बवृक्षे। के.।

जीवकः। पुं। Pentaptera tomentosa.) A medicinal plant, commonly called jivaka. अष्टवर्गान्तर्गतस्वनामख्यात-कन्दवृक्षे। जीवक। हिं जीवक। तें वेगिसपुचेट्टु। तत्पर्य्यायः,—कूर्च्चशीर्षः, मधुरकः, शृङ्गः, ह्रस्वाङ्गः (अ.), चिरजीवकः (ज.), जीवनः, दीर्घायुः, प्राणदः, जीव्यः, भृङ्गाह्वः, प्रियः, चिरञ्जीवः, मधुरः, मङ्गल्यः, कूर्च्चशीर्षकः, वृद्धिदः, आयुष्मान्, जीवदः, बलदः। अस्य स्वरूपं यथा,— "जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत् कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्च्चकाकारो ऋषभो वृषशृङ्गवत्॥" भा.। गुणाः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयदाहज्वरघ्नः शुक्रश्लेष्मवर्द्धनश्च। रा. नि, व. ५। See ऋषभकः। एतदभावे गुडूची ग्राह्या। मतान्तरे विदारीमूलं। असनवृक्षे। पेयाशाल। तन्नामकपक्षिणि। मे.।

जीवकद्रुमः। पुं। जियत्पष्टीतिख्याते द्रुमे। प. म.।

जीवकादिः। पुं। जीवनीयगणे। स च जीवकर्षभकमेदामहामेदर्द्धिवृद्धिकाकोलीक्षीरकाकोली-सूर्पपर्णीद्वयात्मकः। रा. नि. व. २२। जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोली-मुद्गपर्णी-माषपर्णीमेदा-वृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गाः। एतानि शुक्रजननानि प्रभावात्। च. सू. ४अ.।

जीवजो(ञ्जो)वः। पुं। शवजातीये चकोरपक्षिणि। त्रिका.। वृक्षभेदे। मे.।

जीवत्तोका। स्त्री। जीवत्पुत्रिकायाम्। हे.च.।

जीवथः। पुं। मयूरे। कच्छपे। प्राणे। उणा.।

जीवदः। पु। वैद्ये। जीवके। वै. निघ.।

जीवदा (दी)। स्त्री। जीवन्त्याम्। रा. नि. व. ३। ऋद्धौ। रा. नि. व. ५।

जीवदृष्टा। स्त्री। जीवन्तीवृक्षे। रा.।

जीवद्वन्द्वम्। क्ली। जीवके ऋषभके च। "जीवद्वन्द्वसविश्वभूषणम्।" भैष. वाजी.।

जीवधनम्। क्ली। गवादिपशौ। त्रि.।

जीवनः। पुं। वाते। जीवकक्षुपे। रा. नि व. ४। वैद्ये। पुत्रे। हे.। जीवनीयद्रव्यसमूहे। के.। क्षुद्रफलवृक्षे। श.। क्ली। अन्ने। रा. नि. व. २०। जले। प्राणधारणे। मे.। मज्जायाम्। रा. नि. व. १८। सद्योघृते। श. च.। दुग्धे। शरीर-जीवयोः संयोगे। त्रि। आयुर्वर्द्धने।

जीवनकम्। क्ली। अन्ने। हे. च.।

जीवनदशकम्। क्ली। जीवनीयगणोक्तदश-द्रव्येषु। वा. सू. १५अ.।

जीवनपञ्चमूलम्। क्ली। अभीरुवीरा जीवन्ती जीवकर्षभकौ चेति। वा. सू. १५अ.।

जीवना। स्त्री। सिंहपिप्पल्याम्। रा. नि. व. ६। मेदायाम्। मे.। जीवन्तीलतायाम्। जियाती। अम.।

जीवनाघातम्। क्ली। वत्सनाभे विषे। श. च.।

जीवनाधम्। क्ली। जले।

जीवनान्तम्। क्ली। मृत्यौ।

जीवनार्हम्। क्ली। दुग्धे। धान्ये। वै. निघ.।

जीवनिका। स्त्री। जीवन्त्याम्। हरीतक्याम्। काकोल्याम्। रा. नि. व. ११।

जीव(वि)नी। स्त्री। मेदायाम्। मेदा। महा-मेदायाम्। महामेदा। रा. नि. व. ५। काको-ल्याम्। जीवन्तीशाके। रा. नि. व. २। डोडी-क्षुपे। रा. नि. व. ४। यूथिकायाम्। यूँई। श. च.।

जीवनीयम्। क्ली। घृते। जले। हे. च.। त्रि। प्राणधारणे। वा. टी. हे.।

जीवनीयगणः। पुं। जीवन्त्यादिगणे। स च जीवन्ती काकोली क्षीरकाकोली मेदा महामेदा मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवकः ऋषभकः मधुकश्चेति। च. सू. ४अ.। "अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुकं तथा। जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनश्च पुमस्तनः॥" प. प्र. ३ख.। गुणाः—स्वादुः गर्भसन्धानकृत् गुरुः स्तन्यकृत् वृंहणः हृद्यः स्निग्धः शीतः तृष्णाघ्नः रक्त-पित्तक्षयशोषज्वरदाहवातघ्नश्च। शार्ङ्ग. म. ६अ.।

जीवनीया। स्त्री। स्वर्णजीवन्त्याम्। रा. नि. व. ३। हरीतक्याम्। मद. व. १।

जीवनेत्रा (त्री)। स्त्री। सैंहलीपिप्पल्याम्। रा. नि. व. ६।

जीवनौषधम्। क्ली। जीवनीयौषधे। अम.। अन्ने। वै. निघ.।

जीवन्तः (कः)। पुं। जीवशाके मालवदेश-प्रसिद्धे। गुणाः—मधुरः वृंहणः वस्तिशोधनः दीपनः पाचनः बल्यः वृष्यः पित्तहरश्च। रा. नि. व. ७।

जीवन्ति। क्ली। अन्न। के.।

जीवन्तिका। स्त्री। वृक्षोपरिजातवृक्षे। बान्दड़ा। गुडूच्याम्। जीवशाके। मे.। भा. शिरोरोगचि.। हरीतकीभेदे। रा. नि. व. ११। "जीवन्तिका स्वादय जीर्णरोगजित्।"

जीवन्ती। स्त्री। स्वनामख्यातशाकविशेषे, जीवशाक इति लोके। या शर्करावन्मधुरपुष्पा प्रततिः, "जियत्षष्टी" सा रक्तपित्ते वर्ज्या इति। भा.। स्वर्णनाड़ इति चक्रपाणिः। तन्मते मधुरामधुरभेदेन द्विविधा तत्र मधु-रायाः त्रिदोषहन्तृत्वम् अमधुरायाः सक्षारपित्त-हरत्वम्। आद्यस्य रसो मधुरः वीर्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर एव। प्रभावश्चक्षुष्यः सर्व्वदोष-घ्नश्च। एषा शाकेषु श्रेष्ठा 'वरा शाकेषु जीवन्ती' इति। वा. सू. १५अ.। वै. निघ. श्वास. चि. शुण्ठ्यादिचूर्णे। गुडूच्याम्। रा. नि. व. ३।२३। वन्दायाम्। हरीतक्याम्। भा.। डोड़ीशाक-क्षुपे। रा. नि. व. ४। मेदायाम्। काकोल्याम्। हरिण्याम्। रा. नि. व. २१। मधूकवृक्षे। शमी-वृक्षे। वै. निघ.। (Celtis orientalis.) लताविशेषे। जीवन्ती. जीवई, जियाती। मं कं लाहानिहरिणवेलि, किरियहोलि। तत्-पर्य्यायः,—जीवनी, जीवनीया, जीवा, मधुः, रक्ताङ्गी (मे.), जीवना, स्रवा, मधुस्रवा (अ. टी.), मङ्गल्यनामधेया (भा.), पयस्विनी, जीव्या, जीवदा, जीवदात्री. शाकश्रेष्ठा, जीवभद्रा, भद्रा, मङ्गल्या, क्षुद्रजीवा. यशस्या, शृङ्गाटी, जीवदृष्टा, काञ्जिका, शशशिम्बिका, सुपिङ्गला, पुत्रभद्रा (रा.), मधुस्वादा, जीवश्रपा, सुखङ्करी, नगराटिका, जीवपत्री, जीवपुष्पी।

सा ह्रस्वदीर्घस्वर्णवर्णभेदेन द्विधा। "जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुराष्ट्रजा च। जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम।" मद॰ व १०। गुणाः—मधुरा शीता रक्तपित्तवातक्षयदाहज्वरघ्नी कफवर्द्धनी वीर्य्यवर्द्धनी च। अन्या रसनाख्यौ: ह्रस्वतुल्या स्वर्णवर्णा रसनियामका च। स्वर्णवर्णा हृद्या चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्तरक्तदाहघ्नी बलवर्द्धना च। रा॰ नि॰ व॰ ३। अपिच श्वासकासधातुक्षयघ्नी स्वरकरी च। राज॰। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायना बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः।" भा॰। "चक्षुष्या सर्व्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा।" अत्रि. १६ अ॰। तैलगुणः त्रिमातकतैलवत्। जीवनीयाख्ये गणे। वा. सू. १५ अ॰। See जीवनीयगणः।

जीवन्त्यादिवर्गः। पुं। जीवनीयगणे। वा. सू. १५ अ॰।

जीवपत्नी। स्त्री। जीवन्त्याम्। के.।

जीवपुत्रकः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। श. र.। हिङ्गुवृक्षे। वै. निघ.।

जीवपुष्पा। स्त्री। बृहज्जीवन्त्याम्। रा. नि. व ७।

जीवपृ(पु)ष्टा। स्त्री। जीवन्तीशाके। बृहत्जीवन्त्याम्। रा. नि. व. ३।

जीवप्रिया। स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.१२।

जीवभद्रा। स्त्री। वृद्धौषधी। रा. नि. व. ५। जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा. नि. व. ३।

जीवमन्दिरम्। क्ली। शरीरे। श. र.।

जीवरत्नम्। क्ली। पुष्परागमणौ। प. मु.।

जीवला। स्त्री। सिंहपिप्पल्याम्। रा.।

जीववती। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। वै. निघ.।

जीववत्सा। त्रि। जीवत्पुत्रायाम्। च॰ श॰. ८ अ॰।

जीववर्द्धिनी। स्त्री। ऋद्धौ। ऋद्धि। वै. निघ.।

जीववल्ली। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा. नि॰ व ३। काकोल्याम्। वै॰ निघ॰।

जीववृषा। स्त्री। जीवन्त्याम्। रा.।

जीववृक्षः। पुं। जीवकवृक्षे। जियापता इति ख्याक। "जीवपुत्रः पुत्रजीवो जीवश्चव जीवनः। कुमारीपुत्रः स ज्ञेयः सुपुत्री जीवकद्रुमः॥" द्रव्याभिधानम्।

जीवशाकः। पुं। शाकविशेषे। खीपरा इति लोके। प. मु.। जीवशाक इति मालवदेशे। तत्पर्य्यायः,—खीसाकः प्रवालफः (द्रव्याभि.), जीवनः, रक्तनालः, ताम्रपत्रः, प्रवालिकः, शाकवीरः, सुमधुरः, सेवकः। गुणाः—बल्यः मधुरः दीपनः पाचनः वृंहणः वस्तिशोधनः पित्तघ्नश्च। रा॰ नि. व. ७।

जीवशुक्ला। स्त्री। क्षीरकाकोल्याम्। रा॰ नि. व. ३।

जीवशोणितम्। क्ली। जीवनपोषकशुद्धशोणिते। जीवनपोषक विशुद्ध रक्त। जीवशोणितरक्तपित्तयो जिज्ञासार्थं पिचुशीर्णं वा क्षिपेत, यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सभक्तञ्च शुने दद्यात् शक्तुमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सु॰।

जीवश्रेष्ठा। स्त्री। ऋद्धौ। रा. नि॰ व॰ ५।

जीवसंज्ञः। पुं। कामवृद्धिक्षुपे। रा. नि. व॰४।

जीवसाधनम्। क्ली। धान्ये। धान। रा॰ नि॰ व. ६।

जीवस्थानम्। क्ली। मर्म्मणि। मर्म्मस्थान। रा. नि. व॰ १८। हृदये। वै॰ निघ॰।

जीवा। स्त्री। जीवन्तीलतायाम्। रा. नि॰ व. ३। ऋद्धौ। प. मु॰। वचायाम्। मे.। जीवके। रा॰ नि॰ व॰ २३। हरीतक्याम्। वै. निघ.।

जीवाख्यम्। क्ली। मारिषाकारशाकभेदे।

जीवागारम्। क्ली। मर्म्मस्थाने। रा.नि.व.१८।

जीवातुः। पुं। जीवनीयौषधे। अन्ने। मे.।

जीवात्मा। पुं। देहिनि। हे. च.।

जीवादानम्। क्ली। जीवशोणितनिर्गमे। च॰ सू॰ १५ अ॰।

जीवाधारः। पुं। चेते। हे॰ च.।

जीवानन्दा। स्त्री। स्वनामख्यातवृक्षविशेषे।

जीवापगमः। पु। षड्धातुविभागे। च. शा. ४ अ.। [व॰ ५।

जीवाला। स्त्री। सैंहलीपिप्पल्याम्। रा. नि.

जीविका । स्त्री । जीवन्त्याम् । मे. ।

जीवितम् । क्ली । जीवने । प्राणधारणे । हे. च. । च. सू. १अ. । जले ।

जीवितकालः । पुं । आयुषि । अम. ।

जीवितज्ञा । स्त्री । शरीरान्तःस्थनाड्याम्, शिरायाम् । रा. नि. व. १८ ।

जीविता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । वै. निघ. ।

जीविताभिसरः । त्रि । जीवनरक्षाकर्त्तरि (वैद्ये) । च. सू. ११अ. ।

जीवितेशः । पुं । यमे । चन्द्रे । सूर्य्ये । शब्दर. ।

जीविनी । स्त्री । काकोल्याम् । रा. नि. व. ३ । डोड़ीक्षुपे । रा. नि. व. ४ ।

जीव्यः । पुं । जीवकौषधौ । रा. नि. व. ५ ।

जीव्या । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा. नि. व. ३ । हरीतक्याम् । गौरचदुग्धायाम् । रा. नि. व. ११।५ ।

जुगुप्सितम् । क्ली । श्वेतलशुने । वै. निघ. ।

जुग्धम् । पुं, क्ली । यवनाले । जनार । वै. निघ. ।

जुङ्गः (कः) । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । रा. नि. व. ३ ।

जुङ्गा । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । प. मु. ।

जुमरः । पुं । औषधिविशेषे ।

जुलानः । पुं । यवनाले । भा. ।

जुहुवानः । पुं । अग्नौ । वि. । -चन्द्रे । उ. । वृच । के. ।

जुष्ककः । पुं । यूषे । क्षोल । श. च. ।

जूटि(ति)का । स्त्री । कर्पूरविशेषे । भीमसेनी । रा. नि. व. १२ । शिखायाम् । शब्दर. ।

जून(र्त्तू)लः । पुं । धवलयावनालाख्यशिम्बी-धान्ये । देधान । रा. नि. व. १६ ।

जूनाख्यः । पुं । चञ्चुकतृणे । उनू । प. मु. ।

जूर्णाख्यः । पुं । चलपतृणे । र. ।

जूर्णाह्वः (यः) । पुं । धवलयावनाले । देधान । रा. नि. व. १६ । हे. च. । च. सू. २७ अ. ।

जूर्णिः(र्त्तिः) । पुं । शरीरे । उणा. । ज्वरे । पम. । सूर्य्ये ।

जूषः । पुं, क्ली । क्वाथे । भ. । यूषे । भ. ।

जूषणम् । क्ली । धातकीपुष्पे । श. च. ।

जृम्भः (णम्) । पुं, क्ली । जृम्भायाम् । हाई । श. र. । मा. ज्व. नि. ।

जृम्भा (म्भिका. नी) । स्त्री । जृम्भकायाम् । हाई । रा. नि. व. २० । तत्पर्य्यायः,—जृम्भणं जम्भा, जृम्भा, जृम्भिका. (रा.), जृम्भितम् (हे.) । "चतन्यशिथिलत्वाद्यःपीत्वैकं श्वासमुद्वमेत् । विदीर्ण-वदनः श्वासं जृम्भा सा कथ्यते बुधः ॥" शार्ङ्ग. पू. ६ अ. । "पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विकृता-ननः । यन्मुञ्चति सनेत्रास्त्रं सा जृम्भा इति संज्ञितः ॥" सु. शा. ४ अ. । एलापर्ण्याम् । श. च. ।

जेन्ताकः । पुं । स्वेदविशेषे । स तु कूटागार-स्यान्तः-कन्दुसंस्थान-बहुसूक्ष्मच्छिद्रान्वितमृण्मयाङ्गार-कोष्ठस्तम्भे शयित्वा ग्रहणीयः । च. सू. १४ अ. ।

जेमनम् । क्ली । लेपे । वै. निघ. । आहारे । अम. ।

जैत्रः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १३ । क्ली । औषधे । रा. नि. व. २० ।

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे । श. र. । जातीकोषे ।

जैपालः । पुं । जयपालवृक्षे । द्विरूपकोषः ।

जैवातृकः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । अम. । दर्भे । औषधे । हे. च. । -त्रि । कृशे । दीर्घायुषि । त्रिका. ।

जोङ्गकम् । क्ली । अगुरुणि । त्रिका. । भा. चि. ६अ. । काकमाच्याम् । च. चि. १अ. ।

जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । साध । हारा. ।

जोङ्गलः । पुं । कृष्णवृद्धदारके । वै. निघ. ।

जोङ्गी । स्त्री । पीतघोषायाम् ।

जोन्ताला । स्त्री, पुं (लः) । देवधान्ये । देधान । हे. च. ।

जोषा । स्त्री । योषायाम् । शब्दर. । नारी ।

जोषिका । स्त्री । नवाङ्कुरे । वै. निघ. । कलि-कायाम् । कलि, कलि । श. र. ।

जोषिता । स्त्री । योषायाम् ।

ज्ञानेन्द्रियम् । क्ली । नेत्रादिपञ्चबुद्धीन्द्रिये ।

ज्या । स्त्री । वसुधायाम् । मे. । धनुर्गुणे । अ. ।

ज्यावा । स्त्री । धनुर्गुणे । शब्दर. ।

ज्येष्ठतोयाम्लम् । क्ली । काञ्जिके ।

ज्येष्ठवला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् । रा. नि. व. ४ ।

ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । गृहगोधिकायाम् । टिकटिकि । त्रिका. । नक्षत्र्याम् । वै. निघ. ।

ज्येष्ठामलकः । पुं । निम्बवृक्षे । रा. नि. व. ९ ।

ज्येष्ठासूक्तीयः । पुं । ज्येष्ठनाडे । वै. निघ. ।

ज्येष्ठाम्बु (म्बः) । क्ली । तण्डुलोदके । चेलू- निर जल । च. द. उन्मा. चि. । प्रस्तुतप्रणाली यथा,—कुट्टितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्व्वेषु कर्म्मसु ॥ शालि- तण्डुलपानीयं ज्ञेयं ज्येष्ठाम्बु-संज्ञितम् ॥ वै. । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनिर्म्मितम् ।" सुश्रु । त्रिका. । दा. उ. २६ अ. ।

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । टिकटिकि । त्रिका. । तत्पर्य्यायः,—मुषली, मुसली, कुड्य- मत्स्या, गृहगोधिका, मूली, कुक्कुटी, शकुनज्ञा, गृहालिका । शब्दर. ।

ज्येष्ठीमधु । क्ली । यष्टिमधुनि । वै. निघ. ।

ज्योतिः (स्) । पुं । चित्रकवृक्षे । क्ली । रक्त- चन्दने । वै. निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ । दृष्टौ । मे. । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

ज्योतिःसोमम् । क्ली । रक्तचन्दने । मद. ।

ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श. र. । घूर्णाटपक्षिणि । वै. निघ. ।

ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लताफट्की । रा. नि. व. ३ ।

ज्योतिर्वीजम् । क्ली । खद्योते । त्रिका. ।

ज्योतिषी । स्त्री । तारकायाम् । हे. ।

ज्योतिष्कः । पुं । अग्निमन्थे । गणिरि । र.मा. । चित्रकवृक्षे । मेथिकाबीजे । रा. नि. व. ६ । स्त्री (का) । ज्योतिष्मत्याम् । अ.टी.स्वा. । सु.चि, ९अ. । वचायाम् । वै. निघ. ।

ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum halicacabum.) स्वनामख्यातलतायाम् । लताफट्की, वन उच्छे । ते वेकुडुतीगे । हिं मालकङ्गुणी, काकमर्द्दनिका । कङ्गन्दलौति डः । सु. सू. ३९अ. । तत्पर्य्यायः,—पारावताङ्घ्रिः, कटभी, पिण्या (ध.), ज्योतिष्का (अ. टी स्वा.), निफला (भा.), पारावतपदी, लगणा, कुटवल्कनी, पूतितैला, इङ्गुदी (र.), सर्व्वलता, अनलप्रभा, ज्योतिः, लता, सुपिङ्गला, दीप्ता, मेध्या, मतिदा, दुर्व्वरा, सरस्वती, अमृता । सा द्विधा लघुदीर्घ- भेदेन । सा. गुणाः—अतितिक्ता विषिक्लटुः रुक्षा वातकफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च । विशेषेण द्वितीया मेधाप्रज्ञाबुद्धिकरी । रा. नि. व. ७ । तीक्ष्णा व्रणविस्फोटघ्नी । राज. । "ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥" भा. ।

ज्योतिष्मतीतैलम् । क्ली । तत्फलोत्थतैले । लताफट्कीर तैल । गुणाः—तिक्तोष्णं वातघ्नं पित्तघ्नं मेधाप्रज्ञाबुद्धिवर्द्धनञ्च । रा. नि. व. १५ः ।

ज्योतीरथः । पुं । निर्व्विषसर्पविशेषे । सु. कल्प. ४अ. । See सर्पः ।

ज्योत्स्ना (त्स्निका) (त्स्नी) । स्त्री । ज्योति- ष्मत्याम् । लताफट्की । रेणुकाबीजे । श. च. । चन्द्रिकायाम् । चन्द्रकिरण । गुणाः—त्रिदोषघ्नी दाहासृक्पित्तनाशिनी । राज. । कोषातक्याम् । श्वेत घोषा । र.मा. । पटोलिकायाम् । झिंगा । अम. ।

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे । हे. च. ।

ज्योत्स्नावृक्षः । पुं । दीपाधारे । पिलसुज् । त्रि. । प्रदीपे । शब्दर. ।

ज्यो(ज्यौ)त्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । अ. । पटोले । रा. । रेणुकायाम् । अ. ।

ज्वरः । पुं । सर्व्वरोगप्रधानरोगविशेषे । ज्वर । हिं बोखार, ज्वर । ज्वरोत्पत्तिः—दक्षापमानसं- क्रुद्धरुद्रनिःश्वासेन सम्भूतत्वात् ज्वरः स्वभावात् पैत्तिक इति बोद्धव्यः, यत उक्तं चरकेण । "क्रोधा- त्पित्त" मित्यादि । तेन सर्व्वज्वरेषु पित्तोपशमनी- चिकित्सा कर्त्तव्या । भा. । ज्वरस्य मूर्त्तिः— सर्व्वभूततापनः त्रिपात् त्रिशिराः महोदरः कपिल- वर्णो व्याघ्रचर्म्मवासा माल्यधारी पिङ्गलनेत्रः क्षुद्र- तरजङ्घः विकृताकारी भस्मभूषिताङ्गो महाबल- वान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते । सु. । तस्य प्रकृतिः—"तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीर- मानसाः । देहिनं न हि निर्द्दोषं ज्वरः समुप-

सेवते ॥" ज्वरस्य संख्यारूपसम्प्राप्तिः—ज्वरोऽष्टधा, वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः, द्वन्द्वजाश्च त्रयः—वातपैत्तिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति, सान्निपातिकः आगन्तुकश्चेति साकल्येन अष्टधा। सान्निपातिकज्वरः त्रयोदशविध इति। चर.। See सन्निपातज्वरः। शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशतिभेदानाह यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, द्वन्द्वभेदेन च त्रिधा, सन्निपातेन चैकः; विषमज्वरः पञ्चधा—सन्ततसततान्येद्युष्कतृतीयकचातुर्थकभेदेन; आगन्तुरेक एवेति त्रयोदशविधः; आगन्तुः पुनस्त्रिधा, अभिघातजः चतुर्धा, अभिषङ्गजश्च पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा। शार्ङ्ग. पू. ख. ७अ.। ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणं—मिथ्याहारविहारादि—तेन वातादय आमाशयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्तिः। तस्य रूपं—श्रमारतिविवर्णता मुखवैरस्यनेत्रप्लवताजृम्भाङ्गमर्द-गुरुतारोमहर्षारुचि-तमोऽप्रहर्षं शीतादिकं शीतवातातपेषु मुहुरिच्छाद्वेषौ च भवन्ति। तस्य सामान्यलक्षणं—स्वेदावरोधादि। सामान्यतो ज्वरचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्वं निवातनिलये वासः। व्यजनानिलः तालपत्रवातः वंशव्यजनज वायुः चामर-वस्त्र-मयूरपुच्छ-वेतसव्यजनवायुश्च। तथा गुरुवसनावरणं यथर्त्तु-पक्वपानीयव्यवहारश्च। ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम्। भा. म. १भ.। ज्वरादौ लङ्घनं मध्ये पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम्। प्राणिभेदे तदसाध्यता—"असाध्योऽयं ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित् कृच्छ्रतमो नृणामन्येषां जीवघातकः॥ यथा मृगाणां मृगयुर्बलिष्ठः तथा गदानां प्रबलो ज्वरोऽयम्। नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सोढुं भुवि प्राणभृतः सुराद्याः॥" नरस्य ज्वरसहत्वे कारणं—"कर्म्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषो दिवि। ततश्चैवाच्युतः स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्त्तते। तस्मात् स देवभावात्तु सहते मानुषो ज्वरमिति॥" अचि.। प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—"पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्। गवामीश्वरसंज्ञस्तु मानवानां ज्वरो मतः। दारिद्रो महिषाणां च मृगरोगो मृगेषु च। अजावीनां प्रलापाख्यः करभेष्वलसो भवेत्। गनोऽलर्कः शुनाख्यातो मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः। पक्षिणामभिघातस्तु व्यालेष्वैचितसंज्ञितः। गुल्मस्य नलिका प्रायो भूमेरूषरनामतः। वृक्षस्य कोटराख्यस्तु ज्वरः सर्व्वत्र दृश्यते॥" अचि. २ स्थान. २ अ.।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसः। पुं। विषमज्वरे रसः। यथा—"मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकं। तारं ताप्यञ्च रजतं रसकं ताम्रकं तथा। मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला। गन्धकं हेमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक्। चौरायी सुरवल्ली च शोथघ्नी गणिकारिका। भाटानला ज्योत्स्निका च सतिक्ता च सुदर्शना। अग्निजिह्वा पूतितैला सूर्पपर्णी प्रसारणी। प्रत्येकं स्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेत्त्रिदिनावधि। भक्षयेत्पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः॥"……। মূর্চ্ছিত রস ২ তো. জারিত অভ্র ১ তো. স্বর্ণমাক্ষিক, স্বর্ণ, রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভস্ম, প্রবালভস্ম, লৌহভস্ম, শিলাজতু, গিরিমাটী, মনছাল, গন্ধক, তুঁতেভস্ম প্র. ২ তো.। খিরুই, তুলসী, শ্বেতপুঙ্খা, গণিরি, ভূঁই আমলা, চিরাতা, পদ্মগুলঞ্চ, ঈশলাঙ্গুলিয়া, লতাফট্‌কী, পটোল, মুগানী, গন্ধভাদালিয়া, প্রত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে। র.সা.সং.।

ज्वरघ्नः। पुं। वास्तूकभेदे। स्त्री। गुडूच्याम्। रा. नि. व. ३२३। मञ्जिष्ठायाम्। वास्तूके। वै. निघ.।

ज्वरघ्नी। स्त्री। श्वेतचिल्लीशाके। रा.। मञ्जिष्ठायाम्।

ज्वरघ्नी(वटिका)। स्त्री। ज्वरे रसः। शुद्धजैपालबीजं १ तो. कटुकी २ तो. गैरिकं १ तो. घृतकुमारीरसेन मर्द्दयेत्। শুদ্ধ জয়পালবীজ ১ তো. কট্‌কী ২ তো. গেরিমাটী ১ তো. ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। বটী ১ কলায়। भा.। अन्या—रसः १ तो. शिलाजतु पिप्पली हरीतकी अकर्करा(वचा) कटुतैलशुद्धगन्धकं इन्द्रवारुणीफलं प्र. ४ तो. इन्द्रवारुणीरसेन. मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. শিলাজতু, পিপুল, হরীতকী, আকরকরা বচ, কটুতৈলে শুদ্ধ গন্ধক এবং রাখালশশার ফল প্রত্যেক ৪ তো, রাখালশশামূলের রসে মর্দ্দন। বটী ১ মাষকড়াই। शार्ङ्ग.। अपरा—पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. हिङ्गुलं ३तो. जैपालबीज ४तो. दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল ৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীক্বাথে মর্দ্দন। रस. र.।

ज्वरविंशती। स्त्री। ज्वरनिदानचिकित्सा-संग्रहे शार्ङ्गधरकृते।

ज्वरनाशनः। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। स्त्री (शिनी)। मञ्जिष्ठायाम्। गुडूच्याम्। वै. निघ.।

ज्वरहन्त्री। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा नि.व.६।

ज्वराग्निः। पुं। ज्वरसन्तापे। জ্বরের তাপ।

ज्वराङ्कुशी। स्त्री। भद्रदन्त्याम्। दन्ती। रा. नि. व. ६।

ज्वरातङ्कः। पुं। ज्वररोगे। रा. नि. व. २०।

ज्वरातिसारः। पुं। ज्वरयुक्तातिसाररोगे।

ज्वराधिष्ठानम्। क्ली। शरीरे मनसि च। "केवल समनस्कञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते।" च. चि. ३अ।

ज्वरान्तकः। पुं। किराततिक्तके। চিরেতা। आरग्वधवृक्षे। रा. नि. व. ९।

ज्वरान्तकरसः। पुं। ज्वरे रसः। ताम्रं गन्धक पारदः सौराष्ट्रमृत् (पङ्कपर्पटी· लौहं स्वर्णमाक्षिक हिङ्गुलं टङ्कणक्षार (সোহাগার খৈ) रसाञ्जन स्वर्णभस्म प्र. समभाग चित्रकादीनां (चित्रक-गडूची-मुस्ता-शुण्ठीनां प्र।० तोलं वारि ॥० श.) पादावशिष्टेन क्वाथेन मर्द्दयेत्। रस.कौ।

ज्वरापहा। स्त्री। विल्वशलाटौ। श.। বেলশুঁঠ।

ज्वरारिः। पुं। गडूच्याम्। रा. नि. व. २३। ज्वरे रसविशेषः। पारदः गन्धकः हिङ्गुलं ताम्रं शीषं टङ्कणं (সোহাগার খৈ) विडलवणं मनः-शिला एषां प्र· समभागः। आरग्वधपत्ररसेन १० भावना देयाः। भैष.। अन्यः—पारदः १भ. गन्धकः २भ. हिङ्गुलं ३भ· धुस्तूरबीज ४भ.। दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। रस· कौ।

ज्वरारि (अभ्रम्)। क्ली। जीर्णज्वरे रसः। अभ्रं ताम्रं पारदः गन्धक· विषं, एषां समभागः। धुस्तूरबीजम् एकभागाः चयाः द्विगुण त्रिकटु मिलित-प्रत्यंशं जलेन वटी कार्य्या। অভ্র. তামা, পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেক সমভাগ, ধুতু-রার বীজ ২ ভ. ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে মাড়িবে। र. सा. सं.।

ज्वराशनिः। पुं। विषमज्वरे रसः। रसः गन्धकः सैन्धव विषं ताम्रं प्र· समभागः, सर्व्वसम लौहचूर्णं लौहसमम् अभ्रम्। लौहपात्रे लौहदण्डेन निर्गुण्डीरसेन सम्मर्द्य तेन सह पारदसमभागं मरिचचूर्णं मिश्रयेत्। রস, গন্ধক, সৈন্ধব, বিষ, তামা প্রত্যেকে সমভাগ। সর্ব্বসমান লৌহ-চূর্ণ. লৌহসমান অভ্রভস্ম। লৌহপাত্রে লৌহদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে। र. सा. सं.।

ज्वरिः। पुं। ज्वररोगे। रा.।

ज्वरितः। त्रि। ज्वरार्त्ते। रा.।

ज्वरी (रिन्)। त्रि। ज्वरयुक्ते।

ज्वलः। पुं। के.। अग्निशिखायाम्।

ज्वलत्प्रभा (न्ती)। स्त्री। कृष्णसर्षपे। व. निघ.।

ज्वलनः। पुं। चित्रकवृक्षे। अम.। भा. ४भ.। नाड़ीव्रण-चि.। अग्नौ।

ज्वलनात्मा (श्मा)। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ। प· मु·। रा. नि· व. १३।

ज्वलनाभः। पुं। गन्धतृणे। वै. निघ.।

ज्वल(लि)नी। स्त्री। मूर्व्वायाम्। मूर्गा। रा. नि· व· ३। अग्निशिखायाम्। हे.।

ज्वाला। स्त्री। धातकीवृक्षे। चित्रकवृक्षे। वै. निघ.। दग्धान्नं। श च।

ज्वालाखरगदः। पुं। गालगर्द्दभकरोगे। रा. नि· व २०।

ज्वालागर्द्दभकः। पुं। जालगर्द्दभकरोगे।

ज्वालाजिह्वः। पुं। अग्नौ। हे.।

ज्वालानलरसः। पुं। अजीर्णाधिकारे। सर्ज्जि-क्षारः यवक्षारः पारद गन्धकः पञ्चकोलम् इति नव द्रव्यं प्र. समं. सर्व्वतुल्या जया (সিদ্ধি) जयार्द्धं शिग्रुत्वक् (সজিনার ছাল) चूर्णं। जया-शिग्रुचित्रकभृङ्गराजरसेन प्र· दिनत्रयं भावयित्वा शुष्कः लघुपुटेन पाच्यः। उद्धृत्य आर्द्रकरसेन ७ भावना देयाः। र· सा. सं। मतान्तरे टङ्कणमपि ग्राह्यम्। भावप्रकाशे क्षारत्रयं पाठः।

ज्वालामरिचकः। पुं। कटुवीरायाम्। গাছ মরিচ। See काटुवीरा।

ज्वालामुखरसः। पुं। यक्ष्माधिकारे। "शुद्धसूतं समगन्धं सुवर्णं मरिचं समं। रक्तचित्रकजैर्द्रावैः नागवल्लिकाद्रवैः। दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे चतुर्गुञ्जाश्च भक्षयेत्॥" পারা, গন্ধক, স্বর্ণ, মরিচ প্রত্যেক সমভাগ, রক্তচিতার রস ও পানার রসে ১ দিন মর্দ্দন করিবে। रस. को.।

ज्वालामुखी। स्त्री। सूर्य्यावर्त्ते। कै.। अग्निमुख्याम्। उल्कामुखीनाम शृगालभेदे।

ज्वालारासभकः। पुं। वातगर्द्दभकरोगे। रा. नि. व. २०।

झटा (आमला)। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। ভূঁই আমলা। भा. नि.। वै. निघ.।

झाटिः। पुं। क्षुद्रवृक्षे। उ.।

झण्टी। स्त्री। कुन्दवृक्षे। वै. निघ.।

झम्पाकः (रुः)। पुं। वानरे। मर्कटे। वै. निघ.। श. र.।

झम्पाशी (इन्)। पुं। जलकाके। পানকৌড়ী। वै. निघ.। मत्स्यरङ्के। जटा.।

झम्पी (इन्)। पुं। वानरे। श. र.।

झरः। पुं। (रा,री) स्त्री। निर्झरे। च.।

झर्झरः। पुं। सुगन्धिद्रव्यभेदे। शब्दविशेषे। च.। नदविशेषे। मे.।

झर्झरिका। स्त्री। धूमसाम्। দালের রুটী। गुणाः धूमसीशब्दे मृग्याः।

झर्झरीकः। पुं। शरीरे। उणा.।

झला। स्त्री। झिल्लिकायाम्। वै. निघ.।

झलिः। स्त्री। क्रमुके। গুবাড়ি। वै. निघ.।

झल्लकण्ठः। पुं। पारावते। हारा.।

झल्लिका। स्त्री। उद्वर्त्तनपटे मले च। मे.।

झषः (सः)। पुं। मत्स्ये। अम.। जलचरभेदे। वा. उ. ५।

झषलोचना। स्त्री। मत्स्याक्ष्याम्। वै. निघ.।

झषश्रेष्ठः। पुं। रोहितमत्स्ये।

झषा (सा)। स्त्री। गोरक्षतण्डुलायाम्, नागबलायाम्। प. मु.। अम.।

झषाशनः। पुं। शिशुमारे। त्रिका.।

झाटः। पुं। व्रणमार्ज्जने। मे.। घण्टापाटलवृक्षे। शब्दर.।

झाटलः। पुं। घण्टापाटलायाम्। ঘণ্টাপারুল। अम.।

झाटा (आमला)। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। अम.। ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे मृग्या। यूथिकायाम्। যূঁই। श. च.।

झाटिका (टी)। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। श. च.। जातीपुष्पवृक्षे। वै. निघ.।

झामकम्। क्ली। दग्धेष्टकायाम्। ঝামা ইট। हारा.।

झालिः। स्त्री। व्यञ्जनभेदे, झारीति भाषा। तत्साधनं यथा—"आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितं। भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते। झालिर्हरति जिह्वाया कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी। मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निबोधनी॥" भा.।

झावुः (कः, का)। पुं, स्त्री। वृक्षविशेषे। ঝাউ গাছ। श. र.। तत्पर्य्यायः.—पिचुलः, झावुः, झाबुः (शब्दर), आकल, बहुग्रन्थिः (श.)।

झिङ्गाकम्। क्ली। कर्कटीभेदे। फलशाकविशेषे। ঝিঙা গাছ। खटर, झिमनीति पाश्चात्ये। गुणाः—तिक्तं मधुरम् आमवात-मन्दाग्निकरञ्च। राज. ३ प.।

झिङ्गिनी (ङ्गी) (णी)। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। ঝিঙে। भा.। वै. निघ.।

झिञ्झिनी । स्त्री । झिल्लिकायाम् । झिंझि । वै. निघ. ।

झिञ्झिरिण्टिका (ण्टा) (रीटा) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे । झिंझिरीटा इति लोके । तत्पर्य्यायः,—कम्पा, पीतपुष्पा, झिञ्झिरा, रोमाद्यफला, हसा । गुणाः—शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी सन्तर्पणी हृद्या मन्दिपीतकुष्ठवर्द्धनी च । रा. नि. व. ४ ।

झिण्टिका (ण्टी) (रीटिका) । स्त्री । (Barlaria crstata, or B. Prionitis.) पुष्पक्षुपविशेषे । ঝাঁটি গাছ, দুলকাঁটি । हिं कटसरैया । तत्पर्य्यायः,—सौरीयकः (च.), कण्टकुरण्टः, सैरेयकः, झिण्टिका (रा.) । श्वेतनीलपीतरक्तपुष्पभेदेन सा चतुर्धा । "सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका । सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यापि कथ्यते ॥ कुरण्टकोऽत्र पीतः स्यात् रक्तः कुरवकः स्मृतः । नीले बाणाह्वयोरणी दासी चार्त्तगलश्च सः ॥" भा. । अस्य गुणाः—कटुकाः तिक्ताः दन्तरोगघ्नाः गन्धाढ्याः वातकफशोफकासत्वग्दोषशमनाश्च । रा. नि. व. १० । "सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥" भा. । वनधान्यभेदे । गुणाः श्यामाकवत् । च. सू. २७ अ. ।

झिल्लिकण्ठः । पुं । पारावते । त्रिका. ।

झिल्ली । स्त्री । कीटविशेषे । झिँझि । तत्पर्य्यायः,—झिल्लिका, झिल्लीका, झिरिका, झिरुका, झिरी, चीरिका, चिल्लीका, चिल्ली, चीरुका (शब्दर.), चीरी, झिल्ली (च.), चिरुका (भ. टी.), करीषा (उ.), कच्छा, भीरुका (मे) ।

झुण्टः । पुं । गुल्मे । गुच्छे । ঝোড় । श. ।

झूनिः । पुं । क्रमुके । সুপারি গাছ । मे. ।

झेण्डुः । स्त्री । तन्नामकक्षुपे । रा. नि. व. ५ ।

झोड़ः । पुं । क्रमुकवृक्षे । সুপারি গাছ । भूरिप्र. ।

ट ।

टः । पुं । वामने । पादे । मे. ।

टम् । पुं । करटे । নারিকেলের মালা ।

टक्कदेशीयः । पुं । वास्तुकशाके । त्रि. । भद्रायाम् । शब्दर. ।

टगरः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । त्रि । केकराक्षे । मे. ।

टङ्कः (कः) । पुं । परशौ, माषमाने, २४ रक्तिके वा । प. प्र. १ख. । क्ली । नीलकपित्थे । मे. । गुणाः—"शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतकृद्गुरु ।" सु. सू. ४६ अ. । टङ्कणक्षारे । मे. । ज्व. चि. पाषाणदारणे । जङ्घायाम् । उ. प. । दर्पे । কোপ খাপ । भा. । रक्तजङ्घायाम् । पाषाणदारणे ।

टङ्कणः । पुं । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । उ. प. । वै. निघ. ज्व. चि. सततमद्धीवत्याम् ।

टङ्कदेशजः (शीयः) । पुं, क्ली । वास्तूकशाक विशेषे । টক্কদেশীয় বেতো । प. मु. ।

टङ्कनलः । पुं । पाशे । वै. निघ. ।

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । मे. ।

टङ्कानकः । पुं । वृक्षविशेषे । मङ्गदारवृक्षे । ঢুঁৎ গাছ । श. च. ।

टङ्कारी । स्त्री । स्वनामैव प्रसिद्धे क्षुपविशेषे टेकारीति भाषा । गुणाः—"टङ्कारी वातजित्तिक्ता ग्राहिणी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाहन्त्री पित्ता पीटविसर्पिणाम् ॥" भा. ।

टङ्कः । पुं । क्ली । टङ्कणक्षारे । श. । चतुर्माषकपरिमाणे । वै. । खनित्रे । जङ्घायाम् । मे. ।

टङ्कणः (नः) । पुं, क्ली । खनिजक्षारविशेषे । সোহাগা । हिं में टङ्कणखार । तत्पर्य्यायः,—पाचनकः, मालतीतीरजः, लोहश्लेषणः, रसशोधनः (अ.), टङ्कः (मे.), टङ्कणक्षारः, रङ्गः, क्षारः, रङ्गदः, रसाधिकः, लोहद्रावी, रसघ्नः, सुभगः, वर्त्तुलं, कनकं, क्षारं, कलिङ्गं, धातुवल्लभं, कनकक्षारः (रा.), टापकः, लोहद्रावकारकः

(भा.), स्वर्णपाचकः (र.), टङ्गः, टङ्कणः। वै.। रस. र. ग्रहणीकवाटरसे। स द्विविधः साधारणश्चेत-भेदेन। प्रथमगुणाः—अग्निकारी रूक्षः कफघ्नः वातपित्तकृच्च। भा. पू. १भ. धातुव.। कटुः उष्णः कफघ्नः स्थावरादिविषघ्नः कासश्वासघ्नश्च। द्वितीय-गुणाः—स्निग्धः कटुरुष्णः वातकफघ्नः आमचय-हरः श्वासविषकासमलहरश्च। रा. नि. व. ६। श्लेष्मवातघ्नः क्षाररसः तीक्ष्णः उष्णः अग्निवर्द्धकः। रूक्षः भेदकः बलवर्द्धनश्च। "टङ्कणः क्षारपटङ्गः सम्यक् क्षारश्च पाचनः। सुभगो मालतीजातो द्रवो लोहविशुद्धिदः॥" तच्छुद्धिः—"आदौ टङ्कणमादाय काञ्जिकान्ते विनिःक्षिपेत्। एक-रात्रात् समुद्धृत्य रौद्रयन्त्रे विभावयेत्। नरमूत्रगतं टङ्गं गवां मूत्रगतं तथा। दिनान्ते तत् समुद्धृत्य जम्बीराम्बुगतं ततः। जम्बीराम्लात् समुद्धृत्य नारिकेलस्य पातके। मरीचचूर्णसंयुक्तं क्षालये-च्छीतलाम्बुना॥" र. सा. सं.।

टङ्गणः (कः)। पुं। वृक्षविशेषे। तुम्द गाछ। श. र.।

टङ्गिणी। स्त्री। पाठायाम्। श. च.।

टट्टनी। स्त्री। गृहगोधिकायाम्। टिक्टिकि।

टट्टरी। स्त्री। पटहवाद्ये। मे.।

टण्टुकः। पुं। पीतलोध्रे। वै. निघ.।

टलनम्। क्ली। हृद्रोगे। वै. निघ.।

टा। स्त्री। पृथिव्याम्। एकाक्षरको.।

टाङ्कमाध्वीकम्। क्ली। मद्यभेदे। "शतावरी टङ्कमूलं ब्रह्माण्डपत्रमेव च। मधुना सह सन्धानात् टाङ्कमाध्वीकमीरितम्॥" तन्त्रं।

टारः। पुं। अश्वे। हे. च.।

टिटि(ट्टि)भः (कः)। पुं। पक्षिविशेषे। তিতির পাখী। अ. टी.। तत्पर्य्यायः,— टीटीभकः, टिटिभकः (शब्दर.), टिटिभः (के.), टिट्टिभकः, कोयष्टिकः (अ.), टिटिभकः (अ.टी.)।

टिण्टिनिका (नी)। स्त्री। जलशिरीषे। भा.।

टिण्टुकः। पुं। श्योणाकवृक्षे। वा. उ. ३०अ.। पीतलोध्रे। दै. निघ.।

टिण्डिशः। पुं। डिण्डिशे। ঢেঁড়শ। हिं ढेड़शी, भिण्डी, रामतरई। भा.।

टीटिभकः। पुं। टिट्टिभपक्षिणि। श. र.।

टुण्टु(ण्ठु)कः। पुं। श्योणाकवृक्षे। अम.। श्योणाकभेदे। रा. नि. व. २३। च. द. १२ अ.। च. द. माषतैले। स्वर्णलीवृक्षे। সোণালু। धै. निघ.। पक्षिविशेषे। টুনটুনী পাখী। श. र.। कृष्णखदिरे। श. च.।

टुण्टुका। स्त्री। पाठायाम्। आक्नादि। टङ्गिनीवृक्षे। श. च.।

टुनाका। स्त्री। तालमूल्याम्। श. च.।

टेन्टुकः। पुं। श्योणाकवृक्षे। শোণা, সোণালু। वैद्यकम्।

टेरः (कः)। त्रि। काणे। वक्रनेत्रे। টেরা। श. र.।

टोलाफलः। पुं। मधूकवृक्षे। वै. निघ.।

ठ।

ठः। पुं। शिवे। चन्द्रमण्डले। सूर्य्यमण्डले। महाध्वनौ। एकाक्षरको.।

ठक्कदेशीयः। पुं। वालुके। त्रिका.।

डः । पुं । वाडवाग्नौ । मे. ।

डङ्ग(ङ्गा)रिः (री) । स्त्री । फलशाकलता-विशेषे । ঝিঙা, চিচিঙ্গা । मं डांगर । कं डंगर । तत्पर्य्यायः,—डाङ्गरी, दीर्घर्व्वाटः, दण्डरी, डङ्गारी, नागगण्डी, गजदन्तफला । गुणाः—शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी शोषघ्नी आश्मरीवस्तिहरी तर्पणी गौल्या । बालफलगुणाः—सुमधुर शीतलं पित्तघ्नं तृष्णादाहघ्नं रुच्यं सन्तर्पणं पुष्टिकरं वीर्य्योद्रेककरं बलकरं श्रमघ्नं श्रमहरं । पक्वं तत् गुरु तृष्णादाहरक्ताञ्च कुरुते । रा. नि. व. ७ । See चिचिण्डः ।

डण्डमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । দাঁড়িকা মাছ । वै. निघ. ।

डमरुयन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थं डमरुका-कारयन्त्रविशेषे । तल्लक्षणं यथा,—"यन्त्रं डमरु संज्ञं स्यात्तत् स्थाल्योर्मुद्रिते मुखे ।"

डल्लकम् । क्ली । वंशनिर्म्मितपात्रे । ডালা ।

डल्वणः । पुं । निबन्धसंग्रहकारे ।

डहुः (हूः) । पुं । लकुचवृक्षे । ডেহুয়া ফল, ডেলো মান্দার । श. र. । तत्पर्य्यायः,—लकुचः, लिकुचः (श.) । फलगुणाः—गुरु विष्टम्भि त्रिदोष-शुक्रदोषकरञ्च । राज. ।

डाङ्गरः (री) । पुं, स्त्री । अलाबुविशेषे । वै. निघ. । डङ्गरीफले । ঝিঙা । रा. नि. व. ७ ।

डालिमः । पुं । दालिम्बवृक्षे । দাড়িম গাছ । श. टी. भ. ।

डाहकः । पुं । दात्यूहपक्षिणि । ज. ।

डाहुकः । पुं । हरिणविशेषे । वै. निघ. । दात्यूहपक्षिणि । जटा. ।

डिडिमः । पुं । मत्स्यदजातीयपक्षिणि । सुश्रु. ।

डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । मरुदपक्षिजातौ । सु. सू. ४६ अ. । च. सू. २७अ. ।

डिण्डः (ण्डकः) । पुं । रक्तैरण्डे । वै. निघ. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै. निघ. । क्रूण-पाकफले । পানী আমলা ।

डिण्डि(ण्डी)रः । पुं । समुद्रफेने । हे. च. । नकुल. १२ अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलशाकविशेषे । ঢেঁড়শ । मं ढेड़शफल । वै. निघ. २भ. अतिसा. पथ्य. । तत्पर्य्यायः,—रोमशफलः, तिन्डिशः, मुनिनिर्म्मितः (रा.), डिण्डिशः । गुणाः—रुचिकृत् भेदनः पित्त-श्लेष्मघ्नः शीतलो वातलः मूत्रलः अश्मरीहरी रुचघ्न । भा. पू. १भ. शाकव. ।

डिण्डीरमोदकम् । क्ली । गृञ्जने । গাজর । रा. नि. व. ७ । लशुने । रक्तमूलके । वै. निघ. ।

डितिका । स्त्री । बालरोगे । वै. निघ. ।

डिम्बः (म्भः) । पुं । शिशौ । रा. नि. व. १८ । उदररोगे । मूत्राशये । गर्भाशये । वै. निघ. । क्ली । फुष्फुसे । हारा. । अण्डे । श्लीहि । পিলে । मे. ।

डिम्बिका । स्त्री । जलमक्षिकायाम् । वै. निघ. । श्योणाकवृक्षे । कामुकायाम् । श. र. ।

डिम्भा । स्त्री । अतिबालिकायाम् । रा. नि. व. १८ ।

डुङ्गरी । स्त्री । अलाबूभेदे । ঢেঁড়শ । वै. निघ. ।

डुण्डुः । पुं । द्विमुखसर्पे । तिका. ।

डुण्डुभः । पुं । जलसर्पे । ঢোঁড়া সাপ । अम. । तत्पर्य्यायः,—राजिलः (श.), दुण्डुभः (भ.), नागभृत्, डुण्डुः (त्रि), धौंड़ः (शब्दर.) ।

डुण्डुलः । पुं । क्षुद्रपेचके । रा. नि. व. १९ । तत्पर्य्यायः,—क्षुद्रोलूकः, शाकुनेयः, पिङ्गलः, हृचाम्बयी, हृहत्रावी, विशालाक्षः भास्करः ।

डुन्दुकः । पुं । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । ডাক পাখী । वै. निघ. ।

डुम्बुरः । पुं । काकोदुम्बरिकायाम् ।

डुम्बुरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे ।

डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । अम. ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे । जटा. ।

डुली। स्त्री। चिल्लीशाके। रा. नि. व. ७। कच्छप्याम्।

डोडी। स्त्री। जीवन्तीक्षुपे। तत्पर्य्यायः,—जीवन्ती, शाकश्रेष्ठा, सुकालाका, बहुवल्ली, दीर्घपत्री, सूक्ष्मपत्री, जीवनी। गुणाः—मलबद्धकरी वातला रुच्या दुर्ज्जरा च। राज.।

डोडि(ण्ड)का। स्त्री। फलशाकविशेषे। हिं ककरेचका। मं हरणदोडी। गुणाः—पुष्टिकरी रुच्या दीपनी लघुः पित्तकफार्शोघ्नी क्रमिगुल्मघ्नी च। भा. पू. १भ. शाकव.।

डोरडी। स्त्री। बृहत्याम्। रा. नि. व. ४।

डोलाफलम्। क्ली। फलविशेषे। वै. निघ. २ भ. वा. व्या.।

ढ।

ढः। पुं। ढक्कायाम्। कुक्कुरे। कुक्कुरलाङ्गूले।

ढक्कः। पुं। अभिलाषे। वै. निघ.।

ढक्का। स्त्री। वाद्यविशेषे। च.।

ढङ्कणम्। क्ली। शैवाले। वै. निघ.।

ढ(ढा)मरा। स्त्री। हंसे।

ढालम्। क्ली। फलके। ढाल।

ढिण्ढिणिका (णी)। स्त्री। वनशिरीषे। वै. निघ.।

ढोलः। पुं। वाद्यविशेषे। के.।

ढालसुसद्रिका। स्त्री। ढोलसमुद्र इति ख्याते क्षुपविशेषे। सा कीटादिविषहरी। अत्रि.। "ढोलसमुद्रिका प्रोक्ता कीटादीनां विषप्रणुत्।" आ.।

त।

तः। पुं। अमृते। पुच्छे। क्रोडे। मे.। गर्भे। शब्दर.। हृचे। के.।

तक्किलम् (ला)। क्ली, स्त्री। औषधे। वै. निघ.। उणा.।

तक्कोलम्। क्ली। कक्कोले। काँकला। वै. निघ.।

तक्रम्। क्ली। पादजलघोले। र. मा.। प. प्र. २ ख.। रा. नि. व. १५। घोलसामान्ये। घोल। तत्पर्य्यायः,—गोरसजं, घोलं, कालसेयं, विलोडितं, दण्डाहतं, अरिष्टं, अन्तं, उदश्वित्, मथितं, द्रवः, मन्थितं (रा.), कट्वरं (ज.), अग्वरं, कट्वरं, कड्वरं (हे.)। तक्रं चतुर्व्विधं मस्तुमथितोदश्विद्घोलभेदेन। छच्छिका चेति पञ्च। तेषां नामगुणाः—"ससरं निर्ज्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकं। तक्रं पादजलम्प्रोक्तमुदश्विदर्द्धवारिकं। छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवारिका॥" तक्रगुणाः—"तक्रं त्रिदोषशमनं रुचि दीपनीयं रुच्यं वलिश्रमहरं क्लमहारि मस्तु। वर्णप्रदं पवननाशमुदश्विदाख्यं शस्तं कफश्रमहरं शमनेषु घोलम्। अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्यः। आमातिसारे च विसूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु। प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत् तक्रमरोचके च॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च। मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते। वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितं। शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत्। जवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरे। सन्निपातोदरे तक्रं त्रिकटुक्षार सैन्धवम्॥ इति तक्रसेवनस्थानम्। तक्रं दद्यान्न क्षते नोष्णकाले नो दौर्ब्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च। नैव भ्रान्तौ नैव

पित्तास्रदोषे नैतद्दद्यात् सूतिकायां विशेषात् ॥" इति वर्ज्यस्थानम्। "तक्रं कोष्णान्वितं तन्द्रानिद्राजाड्यप्रदं गुरु। घृतावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥" रा॰ नि॰ व॰ १५। "समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः। स्वल्पं स्तोकोद्धृतघृतं गुरु वृष्यं कफावहम्। अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥" इति उद्धृतानुद्धृतस्वल्पोद्धृतघृततक्रगुणाः। आमपक्वतक्रगुणाः—"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च। पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥" गव्यादितक्रविशिष्टगुणाः—"यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्।" भा॰। "उदश्वित् कफकृद्बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्। छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहा। वातनुत् कफकृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥" इति तक्रभेदगुणाः।

तक्रकूर्च्चिका(र्च्ची)। स्त्री। दुग्धविकारविशेषः। छाना। गुणाः—ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्ज्जरा च। सु॰ सू॰ ४५अ॰ दधिव॰। "तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्च्चिका।" प॰ प्र॰ २ख॰।

तक्रजननी। स्त्री। घोले। वै॰ निघ॰।

तक्रजन्म। क्ली। दधनि। वै॰ निघ॰।

तक्रपर्य्याया। स्त्री। तक्राह्वये। रा॰नि॰व॰ ४।

तक्रपिण्डः (ण्डका)। पु, स्त्री। तक्रकूर्च्चिकायाम्। छाना। नष्टदधिपिण्डे। नष्ट दुध इति देशभेदे। लक्षणं यथा—"दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा। द्रवभावेन रहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥" गुणाः—वृष्यः बृंहणः बलवर्द्धनश्च। भा॰।

तक्रभक्ष्या। स्त्री। तक्रायाम्। रा॰नि॰व॰४।

तक्रभित्। पुं। कपित्थवृक्षे। वै॰निघ॰।

तक्रमांसम्। क्ली। यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषे। 'एस्नी' इति पारस्यभाषा। तत्साधनविधिः—"पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज्जयेत्। छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यष्टौ च भर्ज्जयेत्। सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा। क्षीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत् ॥" गुणाः—"तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं। कफघ्नं पित्तलङ्किञ्चित्स्याहारस्य पाचनम् ॥" भा॰।

तक्रवटकः। पुं। तक्रमज्जित पिष्टकविशेषे। घोलवड़ा।

तक्रविट्। पुं। स्वनामख्यातफलभेदे।

तक्रा। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। गुणाः—कटुः क्रिमिघ्नी व्रणघ्नी च। रा॰नि॰व॰४।

तक्रारिष्टम्। क्ली। ग्रहण्यामरिष्टौषधविशेषे। "यमानी चामलकं हरीतकी मरिचानि प्र॰ त्रिपलांशकानि पञ्चलवणानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राढकयुतानि तक्रारिष्टं भवति।" च॰द॰।

तक्राह्वा। स्त्री। तक्राह्वये। रा॰नि॰व॰४।

तगर(पादिक)म्। क्ली, पुं। (Tabernaemontana coronaria.) जलजातक्षुद्रक्षुपे। তগরপাদুকা, শিউলি ছোপ। हिं तगरचण्डी। ते नन्दिवर्द्धनचेट्टु, गंधितगरपुचेट्टु। उत्. पावितुलरा। तत्पर्य्यायः—कालानुशारिवा, वक्रं, कुटिलं, शठं, महोरगं, नतं, जिह्मं, दीपनं, तगरपादिकं (र), विनम्रं, कुञ्चितं, चक्रं, नहुषाख्यं, दण्डहस्तं, बर्हणं, पिण्डीतगरकं, पार्थिवं, राजहर्षणं, कालानुसारकं, वनं, दीनं। तच्च द्विविधं तगरं पिण्डीतगरञ्च। पिण्डीतगरं कोङ्कणदेशे प्रसिद्धम्। गुणाः—उष्णं स्निग्धं स्वादु लघु विषापस्मारमूर्च्छाक्षिरोगत्रिदोषघ्नञ्च। शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषघ्नं पथ्यञ्च। रा.नि.व.१०। तगराभावे कुष्ठं ग्राह्यम्। च सू ४ अ॰। च॰द॰ एलादितैले। वा॰सू॰१५अ॰। बाहुल्यक्षुपे। मदनवृक्षे। रा॰नि॰ व॰४।८। पुष्पवृक्षविशेषे। টগর গাছ। तत्पर्य्याय—सितपुष्पः, कालपर्णः, कटुच्छदः। श॰र॰।

तङ्कः। पुं। क्ली। पाषाणदारणास्त्रभेदे। টাঙ্গী।

तञ्ची। स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। रा॰नि॰व॰६।

तड़ाकः (गः)। पुं, क्ली। पुरुषकृतसरोवरे। श॰र॰। तत्पर्य्यायः—पद्माकरः (अ॰), तड़ाकः, तटकः (शब्दर॰), तड़गः (द्वि॰)। तल्लक्षणं—"प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः। जलाशयस्तड़ागः स्यात् ताड़ागं तज्जलं स्मृतम् ॥" भा॰। जलं स्वादु कषायं वातकरञ्च। रा॰नि॰व १४। पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्तञ्च। राज॰। यन्त्रकूटके। मे॰।

तड़ाका। स्त्री। नदीसमुद्राणां तटभागे। उ॰।

तड़ागजः। पुं। कालकोठे। কোনরভোগ কচু। प॰मु॰।

तड़ित्वान्। मुस्तके। मूता। अम॰। मेघे। अ॰।

तण्डकः । पुं । फेने । खञ्जनपक्षिणि । मे. । रोगे । वै. निघ. ।

तण्डुरीणः । पुं । कीटसामान्ये । वै.निघ. । तण्डुलजले । मे. ।

तण्डु(न्दु)लः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । কাঁটানটে । श.र. । भा.स.४भ.प्रद.चि.। विडङ्गे । मे. । (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे । চাল । हिं चाउल । मं तांदुल । तैं बियम्‌। गु. चोखा । दा. चषीयल । ता. अविशि । गुणाः—मेहघ्नः कृमिघ्नः । नवः सोऽतिदुर्जरश्च । भा. । भृष्टं तत् सुस्निग्धं कफघ्नं रुच्यं पित्तकरञ्च । राज. । अष्टसर्षपमितमाने । च.कल्प.१२अ. ।

तण्डु(न्दु)लधावनम् । क्ली । तण्डुलोदके । চেলুনির জল । रा नि.व.१५ । वै निघ. ।

तण्डुलनामा (न्) । पुं । तण्डुलीयशाके । চাঁপানটে । रा. ।

तण्डु(न्दु)ला । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि. व.६ । महासमङ्गायाम् ।

तण्डु(न्दु)लाम्बु । क्ली । तण्डुलोदके । रा.नि. व.१५ । तत्पर्य्यायः—जीर्णाम्बु, तण्डुलोदकं, तण्डुलोत्थं ।

तण्डु(न्दु) ली । स्त्री । तण्डुलीयशाके । চাঁপা নটিয়া । रा.नि.व.५ । यवतिक्तायाम् । यवेची इति लोके । रा.नि व ३ । शशाण्डुलीकर्कट्याम् । रा.नि.व.७ ।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, क्ली । विडङ्गे । मे. । (Amarantus(thus) spinosus or Amblogina polygonoides.) Prickly Amaranth. स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे । वन-तण्डुलीयश्च । কাঁটানটে, গোয়াল নটে, ক্ষুদে নটে । हिं चलमरसा, चवड़ाइ । मं तांदुलिजा । कं किरुकुशाले । दा. काण्टेमाट । ता. मुल्लुकिरइ । तत्पर्य्यायः—अल्पमारीषः (अ.), तण्डुलीकः, तण्डुलः (शब्दर.), तण्डीरः, तण्डुली, तण्डुलीयकः, ग्रन्थिलः, बहुवीर्य्यः, मेघनादः, घन-स्वनः, सुशाकः, पथ्यशाकः, स्फूर्जथुः, स्वनिता-ह्वयः, वीरः, तण्डुलनामा । गुणाः—शिशिर-मधुरविषघ्नः रुचिकृद्दीपनः पित्तदाहश्रमघ्नश्च । रा. नि.व.५ । सृष्टमलमूत्रो विषहारकश्च । भा.पू.१ भ. शाकव. । रसे मधुरः, वीर्य्ये शीतपाको मधुरः, प्रभावश्च रक्तपित्तविषहरः । च.द. । 'मधुरो रस-पाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः । तेषां शीततमो रूक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥" सु.सू.४६अ. । तन्मूल-गुणाः—"तण्डुलीयकमूलं स्वादुष्यं श्लेष्मविना-शनं । स्त्रीरोधकरं रक्तपित्तप्रदरसंहरम्.॥" अचि. । विशेषतः शूलघ्नम् । तच्छाकगुणाः—हिमम् अर्शःपित्तरक्तविषकासघ्नं ग्राहि मधुरं दाह-शोषघ्नं रुच्यञ्च । रा.नि व.७ । "स्वादुपाकमसृक्-पित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम् ।" अवि.१९अ. ।

तण्डु(न्दु)लीयका । स्त्री । विडङ्गायाम् । विड़ङ्ग । रा.नि.व.६ ।

तण्डुलीयदलम् । क्ली । तण्डुलीयशाके । रा. नि.व.७ ।

तण्डुलीयमूलम् । क्ली । तण्डुलीयकजटायां । কাঁটানটের শিকড় । अवि. ।

तण्डु(न्दु)लीवीजः । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.शाकव. ।

तण्डुलीयशाकम् । क्ली । शाकभेदे । কাঁটা নটিয়ার শাক । रा.नि.व.७ । सि यो.र.पि.चि. ।

तण्डुलुः । स्त्री । विडङ्गे । श.र ।

तण्डु(न्दु)लेरः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके । भा.पू.१भ.शाकव. ।

तण्डु(न्दु)लोत्थ(दक)म् । क्ली । प्रक्षालित-तण्डुलजले । চেলুনির জল । तस्य विधिः—तण्डुलपलं कणशः कृत्वा चतुर्गुणजलेन चाल्यम् । प. प्र. १ख. । शीतकषायमानेन वा तण्डुलोदक-कल्पना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. । "कुट्टितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् । भाव यित्वा जलं ग्राह्यम् ।" "जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलो-दककर्म्मणि ।" तन्त्रान्तरम् । गुणाः—कषायं मधुरं लघु संग्राहि विषच्छर्द्दितृष्णादाहनाशनम् । रा.नि.व ५ । [श.च, ।

तण्डुलौघः । पुं । वेष्टकवंशे । বেউড় বাঁশ ।

ततः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च । हिङ्गुपत्री-वृक्षे । के. । [निघ. ।

तत्काललवणम् । क्ली । सौवर्चललवणे । वै.

तत्पदः । पुं । पद्मवृक्षे । वै.निघ. ।

तरफलः । पुं । श्वेतपद्मे । कुष्ठे । कुड़ । चोरा-नामगन्धद्रव्ये । धरणिः । रोहितकवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्त्वम् । क्ली । परमात्मनि । स्वरूपे । वस्तुनि । त्रिका । चित्ते । धरणि. ।

तद्रूप्यम् । क्ली । पाततवद्धनि । शीतला दई । रा.नि.व १५ ।

तद्दियसम्भापा । स्त्री । विजिगीषुणा सहैव वादीतारपूर्वं गुप्तार्थप्रकटने । च.वि.८ष. ।

तनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । तग-तुलम्याम् । म. च । पृश्निपर्ण्याम् । वै. निघ. ।

तनुः (नूः) । स्त्री । त्वचि । देहे । नान्याम् । मे. । शरीरे । रा.नि.व.१८ । (नु) क्ली । शरीरे । त्रि । स्वल्पे । कृशे । मे. ।

तनुकम् । क्ली । धातकीपुष्पे । विभीतके । त्वचि । दारुचिनि । वै.निघ. ।

तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै. निघ. ।

तनुच्छायः । पुं । ज्ञालावर्तकवृक्षे । क्षुद्र वाब्ला । रा. नि. व. ८ ।

तनुता । स्त्री । क्षीणतायाम् ।

तनुत्वक् । पुं । तेजपत्र इति ख्याते वृक्षे । प.मु. । सूक्ष्मत्वचि । दारचिनि । वै. निघ. ।

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे । छोट गणिरि । रा. नि. व. ९ ।

तनुपत्रः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा. नि. व. ८ । क्ली । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ.

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । म.र. ।

तनुरसः । पुं । स्वेदे । घाम । हारा. ।

तनु(नू)रुट्(रुह्) । क्ली । रोम्णि । केशे । श. र. । मे ।

तनुबीजः । पुं । राजबदरे । नारकुले कुल । रा. नि. व. ११ ।

तनुव्रणः । पुं । वल्मीकनामरोगे । श.र. ।

तनुमध्यारिणी । स्त्री । वालिकायाम् । शब्दर. ।

तनु(नू)च्छदः । पुं । पार्थो, गृहे । ममशान । त्रिका. ।

तनुचोरः । पुं । आम्रातकवृक्षे । आमड़ा गाछ । रा.नि.व.११ ।

तनूनः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तनूनपात् । क्ली । घृते । श.च. ।

तनूनपात् । पुं । चित्रकवृक्षे । वह्नौ । अम. ।

तनोनुः । पुं । धटिकाशाली । छोट धान-विशेष । वै.निघ. ।

तन्तुः (कः) । पुं । वनमुद्रे । वायुरीते । मा.म ४म. । सन्तानौ । ह.च. । सन्ततौ । सूत्रे । अम. । सन्ततिसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । सर्पवृक्षे । म.टी.रा. ।

तन्तुका । स्त्री । शिरायाम् । शरीराभ्यन्तरायां । रा.नि.व.१८।१९ । नाडीनालभेदे । राजिकायां । द्राक्षे । वै.निघ. ।

तन्तुकीटः । पुं । कीटविशेषे । गुटीपोका । ज.टा. ।

तन्तुणः (नागः) । पुं । ग्राहे । हाङर । ह.च. ।

तन्तुनाभः । पुं । ऊर्णनाभौ । माकड़सा ।

तन्तुनिर्यासः । पुं । तालवृक्षे । श.र. ।

तन्तुभः । पुं । श्वेतसर्षपवृक्षे । प.मु. ।

तन्तुर(ल)म् । क्ली । मृणाले । श.र. । ह.च. ।

तन्तुवापः (यः) । पुं । लूतायां । माकड़सा । अम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

तन्त्रम् । क्ली । औषधे । मे. । द्रव्ये । अग्निवेशादि-कृतषट्संख्यवैद्यकशास्त्रभेदे । च.सू.१अ. । वस्त्रे । पु । ऊर्णनाभौ । पुत्रे । वै.निघ. । गृहे । वै. ।

तन्त्रकारः । पुं । अग्निवेशादिषट्संख्यकतन्त्र-कारेषु । यथा—"अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः परा-शरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रकृतानि च । श्रावयामासु-रात्रेयं सर्षिसंघं सुमेधसः ॥" च.सू.१अ. ।

तन्त्रयुक्तिः । स्त्री । असदादिप्रयुक्तवाक्यप्रति-षेधनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्तौ । तस्याः प्रयोजनं । वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । "असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥ व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये

चाप्यनिर्म्मलाः। क्लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥ यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा। प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः॥" सु.उ.६५अ.।

तन्त्रवायः। पुं। लूतायाम्। মাকড়শা। अ टी.।

तन्त्रिका (न्त्री)। स्त्री। गुडूच्याम्। ज.द. १२अ.। र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे। कर्णपालीगत-रोगविशेषे। लक्षणं—"क्षामा दृढा च तन्त्रीवत् पाली वातेन तन्त्रिका।" वा.उ.१७अ.। सैंहली-पिप्पल्यां। वै.निघ.। शोणितवाहिशिरायां। मे.।

तन्द्रा। स्त्री। विषयाज्ञाने। रा.नि.व.२०। सा च श्लेष्मतमोऽनिलसम्भूता। "तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलैः।" शार्ङ्ग.पू.६अ.। लक्षणं—"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिः गौरवं जृम्भणं क्लमः। निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्॥ मा.नि.। निद्रावत् क्लान्तौ। च.सू.१६अ.। तत्पर्य्यायः,—प्रमीला, तन्द्री (भ.), तन्द्रिः (अ टी.), तन्द्रिका, विषयाज्ञानं (रा.)।

तन्द्राकफः। पुं। तज्जनकश्लेष्मिकरोगभेदे। निदानम्।

तन्द्रालुः। पुं। निद्रालौ।

तन्द्रिः (का)। स्त्री। निद्रायां। आलस्ये। उणा.। च.सू.१६अ.।

तन्द्रिकः। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरे। लक्षणं —"प्रभूता तन्द्रार्त्तिज्वरकफपिपासाकुलतरा भवेच्छ्यामा जिह्वा पृथुलकठिना कण्टकवृता। अतीसारः श्वासः क्लमथुपरितापौ श्रुतिरुजौ भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे॥" ज्वरे प्रथमसुप्तत्वे चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति। निदा.।

तन्त्रिः (न्त्रिः)। स्त्री। चमकाख्यावनसतौ। কাল তুলসী। र.मा.।

तन्यतुः। पुं। रात्रौ। उ.।

तन्वी। स्त्री। शालपर्ण्यां। শালপাণি। हिङ्गुपत्र्यां। रा.नि.व.४'६। त्रि। कृशाङ्ग्याम्। चक्रकुल्यायाम्। द्रव्याभि.।

तपः। पुं। ग्रीष्मर्त्तौ। ग्रीष्मे। अम.।

तपःकरः। पुं। तपस्विमत्स्ये। তপসী মাছ। श.र.।

तपनः। पुं। शुक्लार्कवृक्षे। শ্বেত আকন্দ। रा.नि.व.१०। भल्लातकवृक्षे। रा.नि.व.११। सूर्य्यकान्तमणौ। रा.नि.व.१३। ग्रीष्मर्त्तौ। हे.च.। क्षुद्राग्निमन्थे। क्ली। चक्षुषि। रा.।

तपनकः। पुं। शालिधान्यभेदे। वा.सू.६अ.। See शालिः।

तपनच्छदः। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। হুড়হুড়ে। रा.नि.व.४।

तपनतनया (येष्टा)। स्त्री। महाशमीवृक्षे। रा.नि.व ८। वै.निघ.।

तपनमणिः। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ। रा.नि.व.१३।

तपना। स्त्री। क्षुद्राग्निमन्थे। ছোট গণিয়ারি। रा.नि.व.९।

तपनी। स्त्री। पाठायाम्। वै.निघ.।

तपनीय(क)म्। क्ली। स्वर्णे। अम.। रा.नि. व.१३। अन्ने। पुं। शालिधान्यभेदे। च.सू.२७अ.।

तपनेष्टम्। क्ली। ताम्रे। रा.नि.व.१३। (ष्टा) स्त्री। शमीभेदे। হ্রস্ব শমী। वै.निघ.।

तपसः। पुं। चन्द्रे। त्रि। पक्षिणि। सि.कौ.।

तपस्यः। पुं, क्ली। कुन्दपुष्पवृक्षे। श.च.। पुं। फाल्गुने मासि। अम.।

तपस्वी। पुं। घृतकरञ्जे। रा.नि.व.९। मत्स्यभेदे। তপসী মাছ। श.च.। हिङ्गुपत्र्यां। दमनकवृक्षे। वै.निघ.।

तपस्विनी। स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व. २३। कटुक्यां। हे.च.। मुण्डीर्य्यां। মুণ্ডীরী। भा.। जिङ्गिण्यां। ঝিঙ্গা। वै.निघ.। महाश्रावणिकायाम्। বড় থুলকুড়ী।

तपस्विपत्रः। पुं। मदनकवृक्षे। দনা। रा. नि.व.१०।

तपाः। पुं। शीतर्त्तौ। अ.टी.। माघमासे। मे.। शरदि। च.सू.१अ.। च.द.।

तपात्ययः। पुं। वर्षाकाले। हे.च.।

तपुः (स्)। पुं। अग्नौ। सूर्य्ये। उ.।

तपोधनः। पुं। श्रावणीनाममहाक्षुपे मदनकवृक्षे। रा.नि.व.५।१०। स्त्री (ना)। मुण्डीर्य्यां। মুণ্ডীরী। मे.। श्रावणिकायाम्। থুলকুড়ি।

तप्त(क)म्। क्ली। रौप्ये। रा.नि.व.१३। माक्षिकनामोपधातौ। स्वर्णमाक्षिकादि। र.सा.सं.।

तमक: । पुं । ताम्रपात्रविशेषे । क्ली. लौहपात्र-विशेषे । ताओया । भा. ।

तमखल: । पुं । छागशकृन्निर्ग्रतुपाग्नौ उष्णी-कृतखल्ले । गरम खल । तद्यथा—"अजाशकृत्तुपा-ग्निञ्च चालयित्वा भुवि क्षिपेत् । तस्योपरिस्थित: खल्लस्तप्तखल्ल इति स्मृत: ।" रस.चि. ।

तमराजतैलम् । क्ली । शिरोरोगे तैलम् । सर्षपतैलं ४ श. गोमूत्रं १६ श. । क्वाथार्थं—धुस्तूर-पारञ्च झिण्टी जयन्ती-निर्गुण्डी शिरीष- हिज्जलबीज-शिग्रु-दशमूलानां प्र. २ श. जलं ६४ श. शे. १६ श. । कल्कद्रव्यं—मदनफल-त्रिकटु-कुष्ठ कृष्ण-जीरक शुण्ठी- कट्फल- वचत्वक् मुस्ता- हिज्जल-बिल्व- हरिताल- जवापुष्प- विष मन:शिला - कर्कट-शृङ्गी-रक्तचन्दन-शिग्रु-यमानी विकङ्कतत्वचां प्र. २ तो. । भैष. ।

तमरूप(क)म् । क्ली । रौप्ये । रा.नि.व.१३ ।

तमलोमश: । पुं । काशीषे । हिराकस् । वै.निघ. ।

तमाम्ब: । क्ली । उपसलिले ।

तम: । पुं । छागे । श.टी. ।

तमम् । क्ली । अन्धकारे । शब्दर. । पादाग्रे । श. ।

तम: । पुं । तमालवृक्षे । श.च. । अन्धकारे । तद्गुणा:—तमोभयावहं मोहदिङ्मोहजनकं भवेत् । पित्तहृत् कफहृत् कामवर्द्धनं श्रमकृच्च तत् ॥ भा. । अन्धकारदर्शने । सु.चि.२२अ. । क्ली । वात कफजे प्रकृतेरन्यतमगुणे । वै.निघ. । चित्तोन्मेष-हृदयावरणे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

तम:प्रवेशनम् । क्ली । अन्धकारप्रविष्टस्येवासं-वित्तौ । मा.नि. । तम:स्यस्येव यद्ज्ञानं तत्तम: कथ्यते बुधै: ।"

तमकश्वास: । पुं । श्वासरोगभेदे । तमक-श्वास । लक्षणं—"प्रतिलोमं यदा वायु: स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समु-दीर्य्य च । करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कं । प्रताम्यति सवेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहकास-मानश्च स गच्छति मुहुर्मुहु: । श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दु:खित: । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखं । तथास्योद्ध्वंसते कण्ठ: कृच्छ्रा-च्छक्नोति भाषितुम् । न चापि लभते निद्रां शयान: श्वासपीड़ित: । पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरण: । आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभि-नन्दति । उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्त्ति-मान् । विशुष्कास्यो मुहु: श्वासी मुहुश्चैवावधम्यते । मेघाम्बुशीतप्राग्वातै: श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते । स याप्यस्तमक: श्वास: साध्यो वा स्यान्नवोत्थित: ॥" मा.नि. ।

तमका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

तमगम् । क्ली । शीषधातौ । वङ्गे । हे.च. ।

तमसम् । क्ली । अन्धकारे । त्रि. ।

तमस: । पुं । कूपे । अन्धकारे । सं.सा. ।

तमराज: । पुं । शर्कराविकारे । "नबात् गुड़" इति भाषा । गुणा:—तृष्णाज्वरदाहरक्तपित्तघ्न: । राज. ।

तमस्वती । स्त्री । रात्रौ । रा. । [अम. ।

तमस्विनी । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँइ आमला । काकोल्यां । काँकला । रात्रौ । हे.च. । तमाल-वृक्षे । श.च. ।

तमाल: (क:) । पुं । (Xanthochymus Pictorius.) स्वनामख्यातवृक्षे । तमाल गाछ । मं तमालु । कं कदालड । तत्पर्य्याय:,—काल-स्कन्ध:, तापिच्छ: (च.), तापिञ्छ: (भ.), कृष्णस्कन्ध: (श.टी.भ.), तम:, तमा (श.), नीलताल:, तमा-लक:, नीलध्वज:, कालताल:, महाबल: । गुणा: —मधुर: बल्य: हृद्य: शीतल: गुरु: तृष्णादाहकर: कफपित्तकर: श्रमशान्तिकरश्च । वरुणवृक्षे । वरुण गाछ । रा.नि.व.९ । कृष्णखदिरे । श.च. । स्थलपद्मे । कृष्णतिले । विका. । वंशत्वचि । बाँशेर त्वक् । अम. । श. र. । यवासशर्करा-याम् । खड़ि । तापिच्छे । विका. । क्ली । श्वेत-सुनिषण्णकशाके । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । मे. । सु.सू.३८अ. शिरोविरेके । त्वचि । गुड़त्वक् । वै. निघ. ।

तमालकम् । क्ली । सुनिषण्णशाके । स्थलपद्म-पुष्पवृक्षे । त्रि. । तेजपत्रे । रा. ।

तमालका (की) । स्त्री । भूधात्र्याम् । भूँइ आमला । वै.निघ. ।

तमालच्छदस् । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । च.चि.३७. । तमालवृक्षे, दारचिनीति ख्याते । तिलके । मे. ।

तमालिका (नी) (ली) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । ताम्रवल्ल्याम् । मञ्जिष्ठा । रा.नि.व.६ । "भूधात्र्यान्तु तमालिनी ।" रा.नि.व.२३ । (ली) वरुणवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

तमाली(न्) । पुं । वरुणवृक्षे ।

तमाली । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् । भूम्यामलक्याम् । रा. ।

तमाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

तमिः (मी) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रात्रौ । अम. ।

तमिस्रम् । क्ली । अन्धकारे । अ. । क्रोधे । मे. ।

तमिस्रा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अन्धकाररात्रौ । अ. ।

तमी । स्त्री । रात्रौ । हरिद्रायाम् । अ. ।

तमोज्योतिः (भित्) । पुं । खद्योते । জোনাকি পোকা । वै.निघ. । श.र. ।

तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरोगे अन्धकारदर्शने । मा. ।

तमोनुदः । पुं । सूर्य्ये । शब्दर. ।

तमोभिद् । पुं । खद्योते । शब्दर. ।

तमोमणिः । पुं । गोमेदरत्ने । प.मु. । खद्योते । त्रिका. ।

तमोविकारः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

तमोव्रणः । पुं । वल्मीके । त्रिका. ।

तमोहरः । पुं । चन्द्रे । शब्दर. ।

तम्पा(म्बा) । स्त्री । गवि । हे.च. ।

तम्बुरः । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে, । रा.नि.व.११ ।

तरः । पुं । वृक्षे । भूरिप्र. । अग्नौ । तरणे । मे. ।

तरः (स्) । क्ली । वने । तटे । प्लवणे । शब्दर. । मांसे । के. ।

तरङ्गः । पुं । वस्त्रे । ऊर्म्मौ । ঢেউ । तत्पर्य्यायः,—भङ्गः, ऊर्म्मिः, वीचिः (पु.), ऊर्म्मी, वीची, विचिः, लहरी, लहरिः, हल्ली, विल्लिः (भा.), उत्कलिका, ऊर्म्मिका (ज.), विची । हि. ।

तरटः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ ।

तरटी । स्त्री । शोलापुरादौ स्वनामख्यातरक्तबीजकण्टकवृक्षे । मं तरड़ि । क रेउड़ि । तत्पर्य्यायः,—तरदी, तारदी, तीव्रा, खर्व्वूरा, रक्तबीजका । गुणाः—तिक्ता मधुरा गुरुः बल्या कफघ्नी । रा.नि.व.८ ।

तरणिः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. । तासे । स्त्री । काष्ठदासीवल्ल्याम् । সেউতি গোলাপ । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्य्याम् । अम. ।

तरणिरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

तरणी । स्त्री । घृतकुमार्य्याम् । प.मु. । कुब्जकक्षुपे । रा.नि.व.६ । पद्मचारिण्यां । श.च. । स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । मं तरणी । क चेंवड़ । সেউতী গোলাপ । गुणाः—शीतला स्निग्धा पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा मुखपाकहरी तृष्णाच्छर्दिघ्नी च । राजतरणी कषाया कफकरी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धिश्च । रा.नि.व.१० ।

तरणीवल्ली । स्त्री । काष्ठकाशतपुत्रीपुष्पवृक्षे । বুনো গোলাপ । वै.निघ. ।

तरत् । पुं । कारण्डवपक्षिणि । मे. ।

तरत्सलः । पुं । तृणाग्नौ । वै.निघ. ।

तरदी । स्त्री । तरट्याम् । रा.नि.व.८ ।

तरन्तः । पु । पक्षिविशेषे । भेके ।

तरम्बुजम् । क्ली, पुं । (Lupinus albus or Citrullus vulgaris. Syn. Cucurbita citrallus.) तरबुज इति ख्यातफले । हिं तरमूजा । प.मु. । तद्वृक्षे । वै.निघ. । बीजं शैत्यकारम् ।

तरलः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । श्वेतधुस्तूरके । हारमध्यमणौ । वै.निघ. । (ला) - स्त्री । यवाग्वाम् । त्रिका. । काञ्जिके । मद्यविशेषे । मे. । मधुमक्षिकायाम् । हे.च. ।

तरवटः । पुं । आहुल्याख्यक्षुपे । हिं रग । रा.नि.व.४ ।

तरसं (तरः,स्) । क्ली । मांसे । बले । वेगे । त्रिका. ।

तरस्वी(न्)। पुं। वायौ। गरुड़े। रा.।

तरक्षः (क्षुः)। पुं। मध्यमजातीयमृगादनव्याघ्रे। ভেঁদো বাঘ, নেকড়ে বাঘ। हिं तरख। रा.नि.व.१९। तत्पर्य्यायः,—तर्क्षुः, तरक्षुः, मृगादनः, तरक्षुकः (शब्दर.), तरक्षः (भ.टी.भ.)।

तरिता। स्त्री। रसोने। तर्ज्जन्याम्। श.च.। गञ्जने। গাঁজা। "तारिका तरिता मता।" कुलार्णवतन्त्रे।

तरी। स्त्री। धूमे। त्रिका.। नौकायाम्। द्रोण्याम्। पेटके। गदायाम्।

तरुः। पुं। वृक्षे। अम.।

तरुकूणिः। पुं। वाग्गुदपक्षिणि। त्रिका.।

तरुजः। पुं। श्वेतखदिरे। प.मु.।

तरुजीवनम्। क्ली। तरुमूले। श.च.।

तरुटः। पुं। नीलोत्पलमूले। राज.३प.। च.म.२०७.।

तरुणः। पुं। एरण्डवृक्षे। प.मु.। श्वेतैरण्डवृक्षे। भा.। रा.नि.व.८। स्थूलजीरके। মোটা জীরা। रा.नि.व.६। युवके। रा.नि.व.१८। चीड़ादेवदारौ। क्ली। कुब्जकपुष्पे, कुन्दपुष्पे। मे.। प्रत्यग्रदधीवाग्रस्थितानि। वै.निघ.।

तरुणज्वरः। पुं। नवज्वरे। নবজর, নূতন জর। "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः।" च.द.।

तरुणज्वरारिरसः। पुं। ज्वरे मलशुद्धिकरज्वरलाघवकररसविशेषे। पारदगन्धकविषजैपालबीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्द्दितानि। পারা, গন্ধক, বিষ, জয়পালবীজ প্রত্যেক সমান। सा.कौ.।

तरुणदधि। क्ली। पञ्चदीनातीतदधनि। "दधि पञ्चादिनातीतं तरुणं दधि उच्यते।" वै.।

तरुणदारुः। पुं। वृद्धदारौ। বীজতাড়ক। वै.निघ. सन्धिकज्व.चि.। [निघ.।

तरुणपोतिका। स्त्री। मनःशिलायाम्। वै.

तरुणाभासः। पुं। कर्कट्याम्। কাঁকুড়। वै.निघ.।

तरुणास्थि। क्ली। घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमलास्थिषु। सु.। भा.।

तरुणिः (णी)। स्त्री। स्थूलकृष्णजीरके। घृतकुमार्य्याम्। रा.नि.व.६। चीड़ादेवदारुणि। रा.नि.व.१२। तरणीपुष्पवृक्षे। শেউতী গোলাপ ফুলের গাছ। सु.स.४६अ.। तत्पर्य्याय.,—सेवती (कि.), सहा, कुमारी, गन्धाढ्या, चारुकेशरा, भृङ्गेष्टा, रागतरुणी, मृदुला, बहुपत्रिका, भद्रतरुणी। गुणाः—शीतलं, स्निग्धत्वं, मधुरत्वं, पित्तदाहज्वर- तृष्णवाकरश्वासविषच्छर्द्दि नाशित्वञ्च। रा. नि. व. १०। घृतकुमार्य्याम्। रा. नि व. ५। युवत्याम्।

तरुणीकटाक्षमालः। पुं। तिलकवृक्षे। তিল গাছ। रा.नि.व.१०।

तरुणीमूलम्। क्ली। दन्तीमूले। वै.।

तरुतू(टू)लिका। स्त्री। वादुल्यौ। বাদুড়। हारा.।

तरुनखः। पुं। कण्टके। কাঁটা। हारा.।

तरुभुक्। पुं। वन्दाके। পরগাছা। वै.निघ.।

तरुमालिनी। स्त्री। भव्यामलक्याम्। वै.निघ.।

तरुमृगः। पुं। वानरे। वै.निघ.।

तरुरागम्। क्ली। कोमलपल्लवे। हारा.।

तरुराजः। पुं। तालवृक्षे। रा.नि.व.९।

तरुरुट् (हा) (रोहिणी)। स्त्री। वन्दाके। বান্দরা। रा.नि.व.५।

तरुवल्ली। स्त्री। जतुकालतायाम्। जतुनाम्नि गन्धद्रव्ये। रा.नि.व.३।

तरुशायी (इन्)। पुं। पक्षिणि। हारा.।

तरुसारः। पुं। कर्पूरे। हारा.। [व.५।

तरुस्था। स्त्री। वन्दाके। পরগাছা। रा.नि.

तरूटः। पुं। कमलमूले। उत्पलकन्दे। गुणाः—गुरुः विष्टम्भिः शीतलश्च। राज.।

तर्कारी। स्त्री। (Sesbania aculeata.) जयन्तीवृक्षे। ধনিচা গাছ। हिं छोटाकमेद। मं रानशेवरि। ते तक्केडुचेट्टु। ता. एराजिल्गना। देवताड़वृक्षे। रा.नि.व.३। अग्निमन्थे। भा.म.१भ. ज्व. चि.। रा. नि. व. ९।२३। क्षुद्राग्निमन्थे। जीमूते। रा. नि. व. २३। वै.निघ.सा.ज्व.चि. अर्कादि। शिंशपावृक्षे। वनकर्कट्याम्। वै.निघ.। फलमर्द्दपुषे। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.।

तर्किण: (ल:) । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । प.मु. । वै.निघ. ।

तर्कु: । स्त्री । सूत्रनिर्म्माणयन्त्रे । টাকু । ज. ।

तर्कुटम् । क्ली । कर्त्तने । वि. ।

तर्कुटी । स्त्री । तर्कौ । টাকু । श. ।

तर्कुपीठी । स्त्री । वर्त्तन्यां । টেকোর বাঁটুল । त्रिका. । [त्रिका. ।

तर्कुशाण: । पुं । शाणके । টেকোর শাণ ।

तर्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्यामङ्गुल्यौ । रा.नि.व १८ । सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्ण: (र्णा:) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे आजव इति प्रसिद्धे । तूर्णक इति अरुणदत्त: । स षाजमाद्दीनगुण: स्वादुपाकरसत्वादियुक्त: । वा. सू. टी. ६।२ अ. हेमा. । "तर्णक: शकुनाहत: ।" गोवत्से । কদলে বাছুর । अम. ।

तर्णभ: । पुं । सद्योजातवत्से । ह. ।

तर्णि: । पुं । सूर्य्ये । प्लवे । के. ।

तर्दूक: । पुं । काष्ठदर्व्याम् । न.द.१३अ. ।

तर्दू: । स्त्री । काष्ठदर्व्याम् । কাঠের হাতা । अम. ।

तर्पणम् । क्ली । तृप्तौ । अम. । तीयप्र,तसकुष । सि.यो.छर्दि.चि. । आहारविशेषे । स च द्राक्षादाड़िमखर्ज्जूरादिज्वरघ्नफलरसै: समधुशर्करैर्लाजाचूर्णं मिश्रयित्वालोड्य कृत: मदात्ययादिज्वरे यवागूस्थले देय: हितश्च । "तत्र तर्पणमेवादौ प्रदेयं लाजशक्तुभि: । ज्वरापहै: फलरसैर्युक्तं समधुशर्करं । द्रवेणालोड़िताले सुतर्पणं लाजसक्तव: ।" জল /২ সে. দ্রাক্ষারস ১ ছ. দাড়িমাদিরস /৷৹ সে. শর্করাচূর্ণ ৪ তো. । च.द.ज्व.चि. । नेत्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—"वातातपरजोहीने वेश्मन्युत्तानशायिन: । अभितो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिपिण्डितौ । समौ दृढौ च सम्बोधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयो: । पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदकै: । सर्पिषा शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्सुस्तावदेव हि । पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनै: । भिषग्भिरेव विख्यात-स्तर्पणस्योदितोविधि: ॥" भा.पू.२भ. । त्रि । नेत्रपूरणे । तृप्तिजनने । वा.टी. ।

तर्पणकषाय: । पुं । पञ्चमांशावशिष्टकषाये । "तर्पणपञ्चमांशके ।" रा. नि. व. २० । यत्र यत्र तर्पणकषायविधिस्तत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री । पित्तघ्नेषु लाजयवधान्यकृतान्नेषु । "लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणी पित्तनाशिनी ।" रा. नि.व.१६ । गुरुस्कन्धवृक्षे, श्लेष्मणावृक्षे । श.मा. ।

तर्पिणी । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । श.च. ।

तर्व्वट: । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । रा. नि. व. १३ ।

तर्ष: । पुं । तृष्णायां । लिप्सायां । त्रिका. । प्लवे । समुद्रे । उ. । सूर्य्ये । सं.सा. ।

तर्षणम् । क्ली । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्च्छु: । पुं । तरक्षुमृगे । श.र. ।

तर्व्व: । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तल: । पुं । तालवृक्षे । मे. । वै.निघ.२भ.वा. व्या.चि. । वक्षसि । खुरस्याधोभागे । न.द.२अ. । चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गर्त्ते । त्रिका. । आधारे । हे.च. ।

तलकम् । क्ली । पुष्करिण्याम् । हिं तालाव । वं.निघ. ।

तलमीन: । पुं । चिलिचिममत्स्ये । भा. ।

तलसारकम् । क्ली । अश्वस्य वक्ष:स्थलरज्जौ । तङ्ग इति भाषा । हे.च. ।

तलसारणम् । क्ली । अश्वस्य भोजनपात्रे ।

तलहृदयम् । क्ली । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण पादतलस्य मध्ये । हे.च. । तन्नामकसक्थिमर्म्मणि । सु.शा.६अ. ।

तलक्षिप्रम् । क्ली । पादतलस्थमर्म्मभेदे । सुश्रु. । See क्षिप्रम् ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलाटी । स्त्री । नलनिर्म्मितकटे । -নলের দরমা । श. ।

तलामणि: । पुं । प्रवाले । त्रिका. ।

तलाह्वम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । हे. च. ।

तलित(मांस)म् । क्ली । सन्तलितमांसे । ভাজা

মাংস। यथा—"शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः॥" गुणाः—"तलितं बलमेधाग्निमांसौजः-शुक्रवृद्धिकृत्। तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढ़ता-करम्॥" भा.।

तलिन(म)म्। क्ली। शय्यायाम्। त्रि। तुच्छे। हारा.। दुर्ब्बले। हे.च.। मे.।

तलुनः। पुं। पवने। तरुणे। मे.। (स्त्री, नी) युवत्याम्।

तलोदा। स्त्री। नद्याम्। त्रि.।

तलेक्षणः। पुं। शूकरे। वै.निघ.।

तल्लम्। क्ली। बले। त्रि.।

तल्पः। पुं, क्ली। शय्यायाम्। अम.।

तल्पकीटः। पुं। कीटभेदे। ছারপোকা।

तल्पनम्। क्ली। पृष्ठवंशमांसे। মেরুদণ্ডের মাংস। हारा.। हस्तिपृष्ठे। वै.निघ.।

तल्लः। पुं। तड़ागे। वै.निघ.।

तवराजः। पुं। यवासशर्करायां। मैना इति भाषा। रा.नि.व.१४। वै.निघ.चय.चि.तवराज-चूर्णे।

तवराजखण्डः। पुं। यवासशर्कराजातखण्डे। মানখণ্ডীবিশেষ। हिं खण्डतवराज, सेनार खाँड़। तत्पर्य्यायः,—सुधामोदकजः, खण्डजो द्भवः, सितमोदकः, अमृतसारजः, सितखण्डः। गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः तृप्तिजनकः मूर्च्छामोहहरः वातघ्नः इन्द्रियतर्पणः शीतलः सुमधुरश्च। रा.नि.व.१४।

तवराजोद्भवः। पुं। तवराजखण्डे, नबात् इति ख्याते मिष्टान्ने। वै.निघ.।

तवराजोद्भवखण्डः। पुं। तवराजखण्डे। रा.नि.व.१४।

तवर्णकृत्। पुं। शरटे। গিরগিটি। वै.निघ.।

तवक्षीरम्। क्ली। स्वनामख्यातपिष्टकविशेषे। तत्तु यवजं गवयक्षीरपत्रं क्षीरजलं। हिं तोपा-चीर। तत्पर्य्यायः,—पयःक्षीरं, यवजं, यवजो द्भवम्। गुणाः—मधुरं शिशिरं दाहपित्तघ्नं चक्र-कासकफश्वासघ्नं रक्तदोषहरञ्च। रा.नि.व.६। गन्धपत्रायाम्। वै.निघ.त्रशः चि. चन्द्रप्रभायां।

तवक्षीरी। स्त्री। गन्धपत्रायां। रा.नि.व.४।६। १०। तवक्षीरे। वै.निघ.।

तवक्षीर्य्यैकपत्रिका। स्त्री। आमहरिद्रायां। वै.निघ.।

तवीषः। पुं। सुवर्णे। मे.। (स्त्री, षी) नद्याम्। सि. कौ.।

तसरः। पुं। सूत्रवेष्टने। उणा.। पट्टवस्त्र-विशेषे।

तस्करः। पुं। स्पृक्कायां। পিড়িং শাক। प. मु.। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। शटा.। चोरके। চোরনামক গন্ধদ্রব্য। वै.निघ.। [च.३।

तस्करस्नायुः। पुं। काकनासायां। रा.नि.

तस्करी। स्त्री। काकनासालतायां। ग्रन्थिपर्ण्यां। श्वेतलज्जालुकायां। वै.निघ.। [भा.।

तहरी। स्त्री। तापहरीतिख्याते व्यञ्जनविशेषे।

तक्षकः। पुं। सर्पविशेषे। सु.कल्प.५अ.। वृक्ष-भेदे। हे.च.।

तक्षणम्। क्ली। कृशीकरणे।

तक्षणी। स्त्री। अस्त्रविशेषे। বাইস প্রভৃতি। विका.।

ताड़ः। पुं। कृष्णताले। তমাল গাছ। हिन्ताले। হেঁতাল। श्रीताले। कण्टकताले। वै.निघ.। पर्व्वते। हे.। करभूषणभेदे।।

ताड़कम्। क्ली। इन्द्रवारुकबीजे। भैष शिरो-रोगचि महादशमूलतैले।

ताड़का। स्त्री। देवदाल्यां। দেবতাড়া। वै.निघ.। र.चि.९प.।

ताड़काफलम्। क्ली। स्थूलैलायां। प.मु.।

ताड़नम्। क्ली। वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे। सु.सू. २२अ.। मारणे।

ताड़नी। स्त्री। कशायाम्। शब्दमा.।

ताड़िः (ड़ी)। स्त्री। तालरसे। তাড়ী। गुणाः—"तालजं तरुणं तोयमतीयमदकृन्मतं। अम्लीभूतं तदा तु स्यात्पित्तकृद्वातदोषहृत्॥" भा. आसव.। वृक्षविशेषे। তেড়েৎ গাছ। शटी.भ.। तत्पर्य्यायः,—ताड़िः, तालिः (म.), तालकी (वि.), तारिका (कै.)।

ताण्डवम्। क्ली। नृत्यविशेषे। अ.।

तातन: । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । त्रिका. ।

तातल: । पुं । रोगे । पाके । मे. ।

तानीयक: । पुं । यावनालवृक्षे । জনারগাছ । वै.निघ. ।

तानूर: । पुं । बहुवारवृक्षे । চালতা গাছ । वै.निघ. । जलावर्त्ते । भू. ।

तान्त्रिक: । पुं । तन्नामकसन्निपाते । "अतितन्द्रा ज्वर: श्वास: कासतापोऽतिसारक: । स्थूलकण्ठ: सिता श्यामा जिह्वा कण्ठे च कूजति । श्रुतिरल्पा चेति विद्यात् तान्त्रिके सान्निपातिके ।

तान्द्व: । पुं । वायौ ।

ताप: । पुं । अग्निसन्तापैर्वस्त्रादिभि: कृते स्वेदे । वा. टी. हेमा. । सन्तापे । रा. नि. व. २० । कृच्छ्रे । मे. ।

तापक: । पुं । ज्वरे । श.र. ।

तापन: । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । रा.नि.व.१३ । सूर्य्ये । हे. ।

तापसम् । क्ली । तेजपत्रे । তেজপাত । रा. नि.व.६ । त्वचि । दारुचिनि । वै.निघ. ।

तापस: । पुं । मदनवृक्षे । वकपक्षिणि । रा. नि.व.१९ । तापसेचौ । के. ।

तापसजम् । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

तापसतरु: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । अम. । हिं इङ्गुआ । पुत्रञ्जीववृक्षे । सु.पू.३८अ. ।

तापसद्रुम: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা । रा.नि.व.८ । स्वर्णमाक्षिके । र.सा.सं.मेहवज्ररसे । वकवृक्षद्वये । वै.निघ. ।

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

तापसपत्र: । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा. नि.व.१० ।

तापसप्रिय: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । प.मु. । र. मा. । चारवृक्षे । পেয়াল গাছ । स्त्री । कद्राक्षे । स्त्री । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.११ ।

तापसवृक्ष: । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । सु.सू.३७अ., चि.१८अ., वा.सू.१५अ.अर्कादि: । "श्वेतायुग्मं तापसानाञ्च वृक्ष: ।"

तापसा । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ ।

ताप(स)सो । स्त्री । जटामांस्यां । आम्रहरिद्रायां । আম আদা । वै.निघ. ।

तापसेष्ट: । पुं । प्रियालवृक्षे । পেয়াশাল গাছ । रा.नि.व.११ ।

तापसेक्षु: । पुं । इक्षुविशेषे । गुणा:—"तापसेक्षुर्भवेन्मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपनी । तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी ॥" भा. । कान्तारेक्षुगुणश्च । सु.सू.४५अ. ।

तापस्वेद: । पुं । स्वेदविशेषे । अवलम्बिते काये अग्निनिर्ते: खदिराङ्गारप्रतप्तैर्बालुकावस्त्रकांस्यकन्दुककपालपाणिभि: शयानस्य बहुशोऽङ्गतापे । भा. । सु.चि.३२अ. ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, तालाहीरी इति भाषा । तत्साधनविधि:—"घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजा मज्जयेद्वटी: । तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्ज्जयेत् । सिद्धयोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलै: पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रायां तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधै: । भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् । बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्व्वी पित्तहरी स्मृता ॥" भा. ।

तापिञ्छ: (च्छ:) (ञ्ज:) । पुं । तमालवृक्षे । अ.टी.भ. । (ञ्जं) क्ली । स्वर्णमाक्षिके, धातुमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं वेत्रवती-जलतुल्यगुणम् । रा.नि.व.१४ ।

तापि(पी)ससुद्भवम् । क्ली । माक्षिकनामोपधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.सा.सं. ।

तापीजम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ ।

ताप्य(क,ज)म् । क्ली, पुं । धातुमाक्षिके, स्वर्णमाक्षिके । हे.च. । र.मा. । तुत्थके । तूँतिया । रा.नि.व.१३ । सि.यो.यक्ष्म.चि. ।

ताप्युत्थसंज्ञकम् । क्ली । माक्षिकधातौ । स्वर्णमाक्षिक । र.मा. ।

तामरम् । क्ली । घृते । जले । भ. रुद्र: ।

तामरसम् । क्ली । कमले । रा. नि. व. १० । नीलपद्मे । वै.निघ. । स्वर्णे । त्रिका. । ताम्रे । मे. । सारसपक्षिणि । अम. ।

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । भूँइ আমলা । च.द.शि.यो.यक्ष्म.चि.च्यवनप्राशे ।

तामसः । पुं । पेचके । रा.नि.व.१९ । सर्पे । मे. । तमोगुणे । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ ।

ताम्बूलम् । क्ली । (Piper Betle. Syn. Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पर्णे । পান । हिं पान । तें तामलपाकु । ता. वेट्टिली । वम्, नागवेल । तत्पर्य्यायः,—भद्दाशया (श.), पर्णं (रा.) मुखभूषणम् (वै.) । गुणाः—"ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरं । वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनं । नवं तदेव मधुरङ्कषायानुरसं गुरु । बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम् । वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतं ॥ पर्णं पुराणमकटु खल्लकं तनु पाण्डुरम् । विशेषाद्गुणवद्वेद्यमन्यद्धीनगुणं स्मृतम् ॥" भा. । "शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्य्यात्तस्मात्सहृद्रसः । शीर्षं त्वग्दोषदन्तास्यभक्षिते तु सितासिते । अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादयते नरः । मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः—तिक्तोष्णं कषायं दाहमुखजाड्यमलनाशनम् । शुभ्रपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं पाचनन्दीपनञ्च । सद्यस्त्रोटितस्य गुणाः—मुखजाड्यारोचककारम् ।" रा.नि.व.११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा—"ताम्बूलमहितम् प्रोक्तं शरीरे रुक्षदुर्ब्बले । ज्वरास्यशोषपित्तास्रमदमूर्च्छाक्षिरोगिषु ॥" तदनुपयोगगुणाः—"ताम्बूलानुपयोगात्स्यात् श्लेष्मपित्तानिलान्वितः । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः ॥" राज. ३ प. । गुवाके । त्रिका. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । পানের বাটা । हे.च. ।

ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. । पिण्डाली । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः । पुं । कन्दशाके, पिण्डालौ । থাম আলু, চুবড়ি আলু । रा.नि. व.७ । गुणाः—शुक्लो विशदः लघुश्च । अत्रि. ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मसूरे । हारा. ।

ताम्बूलवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পানের গাছ । श.र. ।

ताम्र(क)म् । क्ली । (Cuprum.) Copper. स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । তামা । हिं तांबा । तें रागि । ता. सेम्बु । तत्पर्य्यायः,—ताम्रकं, शुल्बं, म्लेच्छमुखं, द्व्यष्टं, वरिष्टं, उडुम्बरं (अ.), कनीयसं (हे.), शुल्लं, द्विष्टं, उदम्बरं, औदुम्बरं, औडुम्बरं, उदुम्बरं (अ.टी.). रविसंज्ञकं, मुनिपित्तलं, अर्कं, सूर्य्याह्वं, लोहितायसं (शब्दर.), लोहितायः (त्रि.), तपनेष्टं, अम्बकं, अरविन्दं, रविलोहं, रविप्रियं, रक्तं, नैपालिकं, रक्तधातुः । ताम्रलक्षणम्—"जवाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमं । लौहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥" इति । ताम्रदोषा अष्टौ—भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च उत्क्लेदः शोषवान्तयः । अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः ॥" र.सा.सं. । ताम्रोत्पत्तिः—"शुक्रं यत्कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥" गुणाः—"ताम्रं कषायं मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तं । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥" भा.पू.१भ.धातुव. । ताम्रं सुपक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटु शीतलञ्च । कफापहं पित्तहरं विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मनाशि ॥" इति शोधितताम्रगुणाः । "घनघातसहं स्निग्धं रक्तपत्राममलं मृदु । शुद्धाकरसमुत्पन्नं ताम्रं शुभमसंस्कारम् ॥" तस्य लक्षणम् । ताम्रमारणम्—"गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । शुध्यते नात्र सन्देहो विषदोषनिवृत्तये । जम्बीररससंघृष्टं रसगन्धकलेपितम् । ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटे म्रियते ध्रुवम् । सूताभावे भिषग्युक्त्या धात्र हिङ्गुलमर्पयेत् ॥" इति । यथैव मारितं ताम्रं ताम्रमम्लेन मर्द्दयेत् । तद्गोलं शूरणस्यान्ते धृत्वा मृद्भिः प्रलेपयेत् । शुष्के गजपुटे पाच्यं सर्व्वदोषहरं भवेत् । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ॥ एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते । तथा—"गोमूत्रे

च पचेद्यामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना। शुद्धते नात्र सन्देहो मारणञ्चात्र कथ्यते॥" इति अन्यविधशोधनं। "सूतमेकं द्विधा गन्धं यामं मर्द्दन्तु कन्यया। द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्त्वा स्थाल्यां निधापयेत्। सम्यक् शूरणजैः सार्द्धं पार्श्वे भस्म निधापयेत्। चतुर्यामं पचेच्चुल्ल्यां पात्रपृष्ठे सगोमये। जलं पुनः पुनर्द्देयं स्वाङ्गशीतं विमर्द्दयेत्। म्रियते नात्र सन्देहः सर्व्वरोगेषु योजयेत्॥ जम्बीराम्ला सैन्धवसंयुतेन सगन्धकं स्थापय शुल्वपत्रम्। पक्कायमानं पुटयेत् सयुक्त्या वान्त्यादिकं यावदुपैति शान्तिम्॥" इति अन्यविधमारणम्। र.सा.सं.। "अम्लपिष्टं मृतं ताम्रं शूरणस्थं वह्निमृदा। पुटेत् पञ्चामृतैर्वापि त्रिधा वान्त्यादिशान्तये॥" र.चि.६अ.। रक्तचन्दने। त्रि। ताम्रवर्णे। पुं। कुष्ठरोगभेदे। वै.निघ.। [नि.व.८।

ताम्रकण्टकः। पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा.

ताम्रकल्पः। पुं। प्लीहाधिकारे कल्पविशेषः। "अथपारदगन्धञ्च कर्षद्वयमितं पृथक्। सर्व्वैः समं भवेत्ताम्रं जम्बीराम्लेन मर्द्दयेत्। सूर्य्यावर्त्तरसैः पश्चात् कणामोचरसेन च। बीजपूरकनीरश्चैर्मं तु यावत्सर्व्वन्तु जीर्य्यति। जम्बीरस्य रसैर्भूयो रसं दण्डेन चालयेत्। दृढे शिलामये पात्रे चूर्णयेदतिशोभनम्॥" मात्रा २ रतिः। विभीतक-पारदगन्धकाः प्र. २ तो. जारितताम्रं ६ तो. जम्बीररसेन मर्द्दयेत्। अथ सूर्य्यावर्त्तरसेन कणामोचरसक्वाथेन च संमिश्र्य यावज्जरणं रौद्रे धारयेत्। पुनश्च जम्बीररसेन सम्मर्द्य शुष्के सति चूर्णयेत्। मा. २ र.। र.सा.सं.।

ताम्रकिलिः (क्रिमिः)। पुं। इन्द्रगोपकीटे। আষাঢ়ে পোকা। द्रारा.।

ताम्रकुट्टकः (कूटः)। पुं। (Nicotiana rustica or tabacum. Latakia tobacco.) Tobacco. कलञ्जे, ताम्रकूटे। তামাক। पं, हिं तमाकु, चिलाछीतमाकु। ते पोगाकु, धूम्रपत्रमु। ता. पुगइ इलइ। वम्. तम्माखु। तन्नम्।

ताम्रगर्भम्। क्ली। तुत्थे। रा.नि.व.१३।

ताम्रचक्षुः। पुं। कपोते। वै.निघ.।

ताम्रचूड़ः। पुं। कुक्कुटे। प.मु.। च.सू.२७अ.। कुकुरवृक्षे। কুকশিমা। रा.नि.व.५।

ताम्रतुण्डः। पुं। श्वेतमर्कटे। वै.निघ.।

ताम्रत्रपुजम्। क्ली। कांस्यधातौ। भा.।

ताम्रदुग्धा। स्त्री। गोरक्षदुग्धीनामक्षुपे। रा.नि.व.५।

ताम्रद्रुः। पुं। रक्तचन्दनवृक्षे। वै.निघ.।

ताम्रधातुः। पुं। गिरिमृत्तिकायां। वै.निघ.।

ताम्रपत्रः। पुं। जीवशाके। रा.नि.व.७। क्ली। ताम्रस्य पत्रे। তামার পাত।

ताम्रपत्रकः। पुं। आवर्त्तकीलतायाम्। আঁৎমোড়া। वै.निघ.।

ताम्रपत्री। स्त्री। हंसपादीनामक्षुपे। लज्जालु-त्रिशिरे। रा.नि.व.५।

ताम्रपर्णी। स्त्री। गन्धतुण्डे। গন্ধভাদুলি বিশেষ। प.मु.। मञ्जिष्ठायां। वै.निघ.।

ताम्रपल्लवः। पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

ताम्रपाकी (इन्)। पुं। प्लक्षवृक्षे, गर्द्दभाण्डवृक्षे। र.मा.।

ताम्रपादी। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्, हंसपाद्याम्। रा.नि.व.३।

ताम्रपुष्पः (कः)। पुं। आरग्वधवृक्षे। रक्तकाञ्चने। वै.निघ.। काञ्चनवृक्षे। जटा.। भूचम्पके। ভূঁই চাঁপা। श.च.।

ताम्रपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी)। स्त्री। रक्तपाटलवृक्षे। পারুল গাছ। रा.नि.व.१०। (ष्पी, ष्पिका,) रक्तत्रिवृति। धातकीवृक्षे। रा.नि.व ६। प.मु.अथ.चि.खर्ज्जूरावर्ते। नागरङ्गवृक्षे। নারাঙ্গা। ज.द.१२अ.।

ताम्रप्रयोगः। पुं। उदराधिकारे। "केवलं जारितं ताम्रं शृङ्गवेररसैः सह। द्विगुञ्जं भक्षयेन्मात्तः……॥" रस.चि.। अन्यः ग्रहण्यादौ। शोधितपारदगन्धकयोः प्र. २ तो. कज्जलीकृत्य अतिसूक्ष्मताम्रपत्रेन तोलकद्वयेन एकत्र संमिश्र्य मृत्पात्रे संस्थाप्य यावता प्लावितं भवेत् तावत्परिमाणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं आतपे स्थापयेत् यावता औषधं पङ्कभूतं भवेत्। अथ हस्तेन मर्द्दयित्वा वटी कार्य्या। रस.र.।

ताम्रफलः। पुं। अङ्कोलवृक्षे। আঁকোড় গাছ। रा.नि.व.९।

ताम्रफलकः । पुं । ताम्रदले । তামার চাদর ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । रा.नि.व.५ । चौरिणीभेदे । चिङ्गई । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.नि.व.४ । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सिंही व्याघ्री ताम्रमूली ।" रक्तदुरालभायां । प.मु. ।

ताम्रमृगः । पुं । रक्तवर्णहरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री । दुग्धिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पल्लीवाहवृक्षे । रा.नि.व.८ । गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिन्द्रचित्तिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.मु. । चित्रकूटदेशे प्रसिद्धायां स्वनामख्यातलतायां । सु.शा.१०अ. । तत्पर्य्यायः,—ताम्रा, ताली, तमाली, तमालिका, सूक्ष्मवल्ली, तृलोमा, शोधनी, तालिका । गुणाः—कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी व्रणशोधनी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे । प.मु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (न्ता, न्तिका) । रक्तकुलत्थे । त्रिका. । हे.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशालौ । দাদখানি । प.मु. ।

ताम्रशिखी (खिन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूड़े । कुकुड़ा । जटा. ।

ताम्रसार(क)म् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । (कम्) रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सैंहलीलतायां । रा.नि.व.३।६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां । मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीत्वचायाम् । या व्रीहेरष्टभागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु.शा.४अ. ।

ताम्राभम् । क्ली । रक्तचन्दने । श.च. ।

ताम्रार्द्धम् । क्ली । कांस्ये । কাঁসা । त्रिका. । वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कोकिले । त्रिका. । रा.नि.व.१९ । चकोरपक्षिणि । (क्षी) कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ताम्रिका (म्री) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुत्थके । তুঁতে । भा. ।

तारम् । क्ली । कर्पूरे । वै.निघ. । रौप्ये । मौक्तिके । रा. नि. व. १३ । शुद्धमौक्तिके । पुं । वानरविशेषे । त्रि । निर्म्मले । धरणिः । अत्युच्चस्वरे । त्रिका. ।

तारकम् । क्ली । नेत्रे । मे. । धनुषि । शब्दर. ।

तारका । स्त्री । देवताड़वृक्षे । मद. । यवक्षारे । र.सा.सं. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ । कनीनिकायां । मे. । त्रिका. । मुक्तायां । नक्षत्रे । वै.निघ. ।

तारकिनी । स्त्री । रात्रौ । रा. ।

तारकेश्वररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । रससिन्दूरं वङ्गं लौहम् अभ्रकं प्रत्येकं समं मधुना मर्दयित्वा मधुना बहुमूत्रे लेहयेत् । अनुपानं पक्वोदुम्बरवीजचूर्णं यथावलमात्रं मधुना लेह्यम् । रस.र. । अन्यः मूत्रकृच्छ्रे रसः । गन्धकः लौहं वङ्गम् अभ्रं दुरालभा यवक्षारः गोक्षुरवीजं हरीतकी एषां प्रति समभागः । कुष्माण्डसलिलेनैकत्र मर्द्दयित्वा कुशादितृणपञ्चमूलगोक्षुरयोः क्वाथेन च भावयित्वा रक्तिद्वया वटी कार्य्या । उदुम्बरवीजचूर्णस्य लेहः ।

तारजम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

तारटी (टो) । स्त्री । तरटीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

तारणः । पुं । भेलके । शब्दर. ।

तारणिः । स्त्री । नौकायाम् । हा. ।

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । শ্বেত জুয়ার বা জওয়ার । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकीवीजम् । क्ली । रसजारणार्थे वीजभेदे । र.चि.३अ. ।

तारदी । स्त्री । तरदीवृक्षे । रा. ।

तारपुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

तारमाक्षिकम् । क्ली । Iron pyrites. रूप्यमाक्षिके, रूप्यस्योपधातौ । রৌপ্যমাক্ষিক । प.मु. । रूप्याभावे तन्माक्षिकं ग्राह्यम् । लक्षणम्—"तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणाः

पर्य्यन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः॥" गुणाः—"स्यात्तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डु-मेह विषोदरान्। अर्शः शोथं च यक्ष्माण्डं तिद्दाघमपि नाशयेत्। अशुद्धं तत् स्वर्णमाक्षिक वद्दोषान् करोति च॥" तच्छोधनं यथा—"कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं। भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम्॥" तन्मारणं यथा—"कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाऽम्लतक्रेण तारमाक्षिकमृच्छति॥" भा.।

तारविमला। स्त्री। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ.।

तारवीजम्। क्ली। रौप्यादिकृतरसनिबन्धनवीजे। "कुटिलं विमला तीक्ष्णं समचूर्णमकल्पयेत्। पुटितम्प्रखवारन्तु तारे वाह्यं शनैर्धमन्। यावद्गुणं तत्तु तावद्बीजमवेक्षुभम्॥" र.चि.३स.।

तारशुद्धिकारम्। क्ली। सीसके। रा.नि.व.१३।

तारा। स्त्री। चीड़ानामहिंबदारुभेदे। नेवकमौक्तिकायाम्। रा.नि.व.१३।१८।

तारापथः। पुं। आकाशे। हे.।

ताराभः। पुं। यमदभेदे। दन्ताविशेष। पारदे। वै.निघ.।

ताराभ्रः। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२।

तारारिः। पुं। माक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षिक। विड़माक्षिके। हे.च.।

तारारिष्टम्। क्ली। रौप्यारिष्टे। र.चि.३स.।

तारिका। स्त्री। ताड्यां। ताड़ि। तन्त्रम्।

तारिणी। स्त्री। मातरि। अक्षिमध्यभागे। त्रिका.। [समुद्रे। त्रि.।

तारीपम्। क्ली, पुं। स्वर्णे। वै.निघ.। मे.।

तारुण्यम्। क्ली। यौवने। अम.।

तारुण्यजनवल्लभा। स्त्री। उष्मागाली। रा.नि.व.१६।

तारुण्यपिड़का। स्त्री। मुखदूषिकायाम्। वयसफोड़ा। भैष.क्षुद्ररोग.चि.।

तारेश्वररसः। पुं। राजयक्ष्माधिरसः। पारदः १ तो. रौप्यं। ४ तो. मनःशिला गन्धकः प्र. ४ तो. शीघ्ररसेन प्रहरद्वयं सम्मर्द्य वालुकायन्त्रेण प्रहरद्वयं पचेत्। शीते सति चूर्णयेत्। मात्रा २ र.। रस.कौ.।

तार्क्षी। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। পাতাল-গরুড়ী লতা, শিলিন্দা। रा.नि.व.३।

तार्क्ष्य(क.ज)म्। क्ली। रसाञ्जने। भा.म.४म.नेत्रविड़ालरी.चि.। सि.यो.अपचा.चि. सिद्धतमयोगे। See माणिक्यम्। पुं। अश्वकर्णलतायाम्, लताशाले। শিয়াড়ি লতা। र.मा.। चा.उ.२९ अ.। सर्ज्जतरौ। अश्वे। सर्पे। मे.। स्वर्णे। श.र.।

तार्क्ष्यनायकः। पुं। गरुड़े। रा.नि.व.१९।

तार्क्ष्यप्रसवः। पुं। अश्वकर्णनामकलताशाले। লতাশাল। रा.नि.व.९।

तार्क्ष्यशैलम्। क्ली। रसाञ्जने। र.मा.।

तालः। पुं। (Borassus flabelliformis.) The Palmyra tree. स्वनामख्याततरौ। তালগাছ। प.मु.। र.मा.। हिं ताल, ताड़। उत्. ताड़। गुर्ज. तड़। ता. पनम। स्वरताल इति अन्ध्रदेशे। सु.सू.२७अ.। तत्पर्य्यायः,—तलः (शे.), भूमिपिशाचः (हा.), दीर्घतरुः, द्रुमश्रेष्ठः द्रुमेश्वरः (कै.), तालद्रुमः, पत्री, दीर्घस्कन्धः, ध्वजद्रुमः, तृणराजः, मधुरसः, मदाढ्यः, दीर्घपादपः, चिरायुः, तरुराजः, दीर्घपत्रः, गुच्छपत्रः, आसवद्रुः (रा.), करपत्रवान्, दीर्घद्रुः (श.), लेख्यनिर्य्यासः (शब्दर.)। गुणाः—स्वादुतिक्तकषायः मूत्ररोगघ्नः बलमांसशुक्रवृद्धिकरश्च। राज.। "पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं। दुर्जरम्बहुमूत्रञ्च तन्द्राभिष्यन्दशुक्रदम्॥ तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरी लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः॥" भा.आम्रव.। तालप्रलम्बगुणाः—रक्तः क्षतरोगघ्नश्च। तालास्थिमज्ज-(তাল-আঁটি-শাঁস)गुणाः—मधुरं शीतं मूत्रलं गुरु च। तालाम्बुगुणाः—पित्तघ्नं शुक्रलं स्तन्यवर्द्धनं गुरु च। तालफलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु विष्टम्भि वातपित्तरक्तक्षतदाहक्षयघ्नञ्च। रा.नि.व.९। तालरसगुणाः—तरुणो रसो मदकारी। अम्लीभूतः स पित्तकृत् वातदोषहरश्च। भा.। क्ली। हरिताले। लोहे। त्रिका.। तालीसपत्रे। रा.नि.व.६। तालफले। तुवरिकायां। म.र.। तालमस्तके। सु.सू.७अ.।

तालकः। पुं। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः। क्ली.। हरिताले।

तालकन्दः। पुं। तालवृक्षस्य कन्दे। चि.क्र.क.सौमरी.चि.।

तालकरीरः। पुं। तालाङ्कुरे। च.द.अमृतसारलौह।

तालकाफलम्। क्ली। स्थूलैलायाम्। च.द.१२प.।

तालकाभम्। क्ली। नीलरङ्गे। वै.निघ.।

तालकी। स्त्री। ताड्याम्। তাড়ী। त्रिका.।

तालखः। पुं। पक्षिभेदे। ভাদুই। के.।

तालजटा। स्त्री। तालवृक्षस्य जटायां। তালের জটা। चि.क्र.क.सौमरी.चि.।

तालती। स्त्री। तालसुरायां। त्रिका.।

तालद्रुमः। पुं। अम्बुदेशे खरताल इति ख्याते वृक्षे। रा.नि.व९।

तालध्वजा। स्त्री। तालपर्वे।

तालपत्रम्। क्ली। तालच्छदे। नेपिकायाम्। वै.निघ.।

तालपत्रा (त्री)। स्त्री। मिश्रेयानामक्षुपे। মউরী গাছ। रा.नि.व४। तालमूल्यां। सु.सू.३६अ.। चि.११।२५अ.। वा.उ.१२अ.। लघुसुपर्ण्यां। इन्द्र तालमूली। सु.चि.१८अ.। मूषकपर्ण्याम्। सं.। वनशताह्वायाम्। वै.निघ.।

तालपत्रिका। स्त्री। तालमूल्यां। रा.नि.व.७।

तालपर्णम्। क्ली। मुरानामगन्धद्रव्ये। মুরামাংসী। श.च.।

तालपर्णी। स्त्री। मधुरिकायाम्। रा.नि.व.४। कुपर्ण्यां। তালমূলী। मुरामांस्यां। अम.। वृहच्छताह्वायाम्। वै.निघ.।

तालपुष्प(क)म्। क्ली। तालजटायाम्। তালের মোচ। (कन्) प्रपौण्डरीके। श.र.।

तालप्रलम्बम्। क्ली। तालजटायाम्। गुणाः—"तथा तालप्रलम्बञ्च हृद्यं रक्तापहम्।" राज.३प.।

तालमण्डिका। स्त्री। तालरसमद्ये। তালের মদ, তাড়ী। तत्पर्य्यायः,—सैन्धी, हाला। तत्साधन यथा,—"तालपक्वं दन्तिशाकं ककुभञ्च तथैवच। तैरेवच सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्त्तितं॥" तन्त्र.। गुणाः—"श्लेष्मादीपकरी हृद्या वातला श्लेष्मवर्द्धनी। कासश्वासविध्वंसकरणी तालमण्डिका॥ पूर्ण्णे कषायपित्ते च योगयुक्ता सुराहिता। यकृदोदरहरा चैव श्लेष्मरोगे विशेषतः॥" चक्रि.१९अ.।

तालमस्तकम्। क्ली। कटुशृङ्गे। দুনো ওল। वै.निघ.। तालवृक्षमस्तके। তালের মাতি। गुणाः—स्वादुतिक्तकषायत्वं, बलप्राणशुक्रवृद्धिकरत्वं, मूत्रातिरोगनाशित्वञ्च। राज.।

तालमूलिका। स्त्री। तालमूल्याम्। अम.।

तालमूली। स्त्री। (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides. Syn. Curculigo orchiodies.) स्वनामख्यातकन्दशाके। তালমূলী, ভলুর। दा.हिं काली मुस्ली। तें निलद्तलिगड्डलु, नेलतारि। मुसलीकन्द इति भाषा। तत्पर्य्यायः,—तालिका, तालमूलिका (शब्दर.), अर्शोघ्नी, सुपली, ताली, खलनी (र.), सुवहा, तालपत्रिका, गोधापदी, हेमपुष्पी, भूताली, दीर्घकन्दिका, मूषली। सा श्वेतकृष्णभेदाद्द्विधा। श्वेता स्वल्पगुणा, कृष्णा रसायनी च। श्वेता शफेदमुसली, कृष्णा कालीमुसली। सा.गुणाः—मधुरा शीतला वृष्या बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकरी पित्तदाहश्रमघ्नी च। रा.नि.व.७। अपिच—"तालमूली च विद्वद्भि सुपली परिकीर्त्तिता। सुपली मधुरा वृष्या वीर्य्योष्णा वृंहणी गुरुः। तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजाननिलापहा॥" भा.

तालर(ल)खण्डः। पुं। तालजटायाम्। তালের মোচ। र.मा.सं.।

तालवृन्त(क)म्। क्ली। तालव्यजने। তালপাতার পাখা। तच्च त्रिदोषशमनं लघु। राज.२प.। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोमः।

तालशस्यम्। क्ली। तालास्थिमज्जायां। তালশাঁস। गुणाः—वृंहणं स्निग्धं शीतलं गल्यं मधुरञ्च। च.सू.२७अ.।

तालसत्त्वम्। क्ली। हरितालभस्मनि। रस.चि.।

तालक्षीर(क)म्। क्ली। तालजतवक्षीरे। रा.नि.व.६।

तालाख्या। स्त्री। मुरामांस्यां। श.च.।

तालाङ्कः । पुं । शाकभेदे । हे.च. । करपत्रे ।

तालाङ्कुरम् । क्ली । तालास्थिशस्त्रे । पुं । मनः-शिलायाम् । कै. ।

तालिः । स्त्री । तालभेदे । তেড়েৎ । वै.निघ. । भूम्यामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ । हे.च. ।

तालिका (ली) । स्त्री । तालवल्लीलतायाम् । रा.नि.व २ । तालमूल्याम् । प.मु. । सु.चि.१७अ. । भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालवृक्षभेदे । তাড়িয়াং । अम. । मनःशिलायाम् । तालीश-पत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)(पत्र)म् । क्ली । तालीशपत्रे । भूरिप्र. ।

तालोतलम् । क्ली । मुषलीकन्दे । তালমূলী । सु.चि.१७अ. । ड. ।

तालीपत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.व ६ ।

तालीश(क)म् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि. व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । क्ली । (Abies webbiana or Pinus webbiana or Flacourtia cataphracta.) भूम्यामलकीसदृशे स्वनामख्यातपत्रद्रव्ये । তালীশপত্র । भा. । दा. हिं तालिष्पत्रि, तालिशपत्र । ते. ता. तालिशपत्रि । दा. पनिश्चल । बम्. ताल्सठ । तत्पर्य्यायः,— ताली शं, पत्राढ्यं, शुकोदरं, धात्रीपत्रं, अर्कवेधं, करिपत्रं, करिच्छदं, नीलं, नीलाम्बरं, तालं, तालीपत्रं, तमाह्वयं, तालीशपत्रकं । तदभावे कण्टकारीजटा ग्राह्या । गुणाः—तिक्तोष्णं मधुरं कफवातघ्नं हिक्काश्वासक्षयकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि. व.६ । लघु अरुचिघ्नं गुल्मामाग्निमान्द्यहरञ्च । भा. । भूम्यामलक्यां । मे. ।

तालीशादिमोदकः । पुं । यक्ष्माधिकारे । तालीशपत्रं १ तो. मरिचं २ तो. शुण्ठी ३ तो. पिप्पली ४ तो. गुड़त्वक् ॥० तो. एला ॥० तो. वंशलोचना ५ तो. शर्करा ३२ तो. । सा.कौ. । च.द. ।

तालु (कम्) । क्ली । जिह्वाधिष्ठानभूतप्रदेशे । তালু, টাকরা । तत्पर्य्यायः,—काकुदं (अ), तालुकं । रा.नि.व.१८ । "मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नाना रसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥" भाग. ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरोगभेदे । তেলো-ওঠা । अयञ्च प्रायः शिशोरेव भवति । लक्षणं यथा—"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्द्ध्नि जायते । तालुपातात् स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् । तृड़क्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥" भा. ।

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

तालुपाकः । पुं । पित्तजन्यतालुरोगविशेषे । তেলো পাকা । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालुपाकं जनयति । "पित्तं कुर्य्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालुन्येवं तालुपाकं वदन्ति ।" भा.म.४भ. मुखरो.चि. ।

तालुपातः (पीड़कः) । पुं । तालुरोगभेदे, तालुकण्टके । তেলো ওঠা ।

तालुपुप्पुटः । पुं । तालुदेशे मेदःकफजन्ये रोगविशेषे । तत्रावेदनः स्थायी कोलसमानः शोथो जायते । लक्षणम्—"नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ।" भा.म.४भ. मुखरो.चि. ।

तालुयन्त्रम् । क्ली । कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थयन्त्रविशेषे । तच्च मीनताल्वाकारं द्वादशाङ्गुलपरिमितम् । तद्द्विधा—तयोरेकं मत्स्यतालुवदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । सु.सू.७अ.

तालुरोगः । पुं । मुखरोगभेदे, तालुदेशस्थरोगे । स नवधा यथा—गलशुण्डी तुण्डिकेरीअध्रुषः कच्छपः ताल्वर्बुदः मांससङ्घातः तालुपुप्पुटः तालुशोषः तालुपाकश्चेति । भा.म.४भ.मुखरो. चि. । एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशोथे । "स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहरागयुता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।" च. ।

तालुशोषः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरोगविशेषे । तत्र तालुदेशे विदारणवत्पीड़ा श्वासश्च जायते । "शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते वापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।" भा.म.मुखरो.चि. ।

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरोगविशेषे । "तालुमध्ये निरुच्छ्वासं संहतं तालुसंहतिः ।" वा.उ. २१अ ।

तालूरः । पुं । जलावर्त्ते । हे॰ ।

तालेश्वररसः । पुं । कासरोगे रसः । रसः २ तो॰ लौहं २ तो॰ गन्धकः ४ तो॰ अभ्रं ८ तो॰ हरितालं १ तो॰ मनःशिला ॥॰ तो॰ जयन्ती (জয়ন্তী) एरण्डः चाङ्गेरी (আমরুল) तण्डुलीयं (কাঁটানটে) केशराजः (কেশুত্তে) भृङ्गराजः (ভীমরাজ) एतद्रसेन प्र. द्विधा भावयेत् । रस.को. ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । मिश्रेयायाम् । শুল্কা । रा. ।

ताल्वर्व्वुदम् । क्ली, पुं । तालुशोथरोगे । টাক্‌রা ফোলা । लक्षणं—पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्व्वुदं पित्तलिङ्गम् । भा॰ ।

ताल्वस्थि । क्ली । तालुदेशस्थे अस्थनि । ते च द्वे । च.शा.७अ. ।

तावीषः । पुं । स्वर्णे ।

तिक्तः (कः) । पुं । पटोललतायां । পল্‌তা নতি॰ । प सु॰ । भा. । वरुणवृक्षे । বরুণ গাছ । श॰मा । कुटजवृक्षे । কুড়চী গাছ । श॰च. । किराततिक्तके । চিরেতা । श॰र॰ । वा उ॰२अ॰ । कुरवकशाके । কুরুরা শাক । पर्पटकक्षुपे । ক্ষেৎপাপড়া । प॰सु॰ । वै.च. । वाय्वाकाशभूयिष्ठ- षड्रसान्यतमरसे । তেতো রস । "यो गले चोष- मुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिमुत्पाद- यति हर्षञ्च स तिक्तः ।" सु॰सू॰४२अ॰ । स निम्बादौ स्वाद्यते । गुणाः—क्रमिघ्नः कुष्ठघ्नः अतिसेवनात् राजयक्ष्माणं करोति । रा॰नि॰व॰२० । शीतलघुरुक्षः दीपनः पाचनः शोधनः अरोचक-विषघ्नश्च । तद्विपाकोऽपि कटुः । स च विपाको वातकृत् कफपित्तघ्नश्च । सु॰सू॰४२अ॰ । "प्रतिहन्ति निपाते यो वमनं स्वदते न च । स तिक्तो मुखवैशद्यशोष- प्रह्लादकारकः ॥" चर॰ । स चातियुक्तः शिरःशूल- मन्यास्तम्भश्रमान् जनयति । तथा कम्पमूर्च्छोत्पा- दकशुक्रक्षयकरश्च भवति । इङ्गुदीवृक्षे । भा॰ । निम्बवृक्षे । वै॰निघ॰ । क्ली । तेजोह्वायाम् । তেজ- বল । वै॰ निघ॰ क्षयरो॰ चि॰ गोक्षुरघृते । पित्ते । विडलवणे । कृष्णखदिरे । श॰मा॰ ।

तिक्तकघृतम् । क्ली । कुष्टे घृतम् । गव्यघृतं ४श॰ । क्वाथार्थं त्रिफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वासा दुरालभा चेत्रपर्पटी पटोलपत्रं त्रायमाणा कटुकी निम्बत्वक् एषां प्र॰ २ प॰ वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—पिप्पली मुस्तकं रक्तचन्दनं त्रायमाणा (বলা মতা) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां प्र. ४ तो॰ मतान्तरे ६ तो॰ । सु॰चि॰९अ॰ । च॰द॰ । घृतं ४ श॰ । कल्कार्थं—सप्तपर्णत्वक् अतिविषा सम्पाकः (সোন্দাল) कटुकी पाठा मुस्तकम् उशीरं त्रिफला पटोलपत्रं निम्बत्वक् चेत्रपर्पटी दुरालभा रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (রাখাল- শশা) मुरा वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्र- यवः वासा मूर्व्वा गुडूची भूनिम्बः (চিরেতা) यष्टिमधु त्रायमाणा एषां मिलित्वा १ शरावः (১ সের) । जलं ३२ श॰ आमलकफलरसः ४ श॰ । च॰द॰ । रस॰र॰ । महातिक्तकमिदम् ।

तिक्तकन्द(न्दि)का । स्त्री । आमहरिद्रायां । मालवे पलाश इति ख्याते गन्धपत्रवृक्षे । रा॰नि॰व॰ ६ । तिक्तदन्तकापीति क्वचित् निघण्टौ पाठः ।

तिक्तकरोहिणी । स्त्री । कटुकायाम् । কট্‌কী । च.द.पित्तज्व.चि.कलिङ्गादौ ।

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री । तिक्तकर्कटिकायां । তিৎকাঁকড়ী, কাঁকরোল । श.चि. ।

तिक्तका । स्त्री । तुम्ब्यां, कटुतुम्ब्याम् । তিৎ লাউ । प.सु. । काकजङ्घायाम् । करञ्जलतायां । चुञ्चुशाके । वै.निघ. ।

तिक्तकाण्डः । पुं । भूनिम्बे । চিরাতা ।

तिक्तकाण्डेरुहा । स्त्री । कटुकायाम् । কট্‌কী ।

तिक्तकोषातकी । स्त्री । तिक्तघोषायाम् । তিৎপল্‌তা । भैष. कुष्ठचि. ।

तिक्तगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । রাই । वै. निघ. । वराहक्रान्तायाम् ।

तिक्तगन्धिका । स्त्री । वराहक्रान्तायाम् । বরাক্রান্তা । श॰मा॰ ।

तिक्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जवृक्षे । हारा. । तत्- पर्य्यायः,—चट्टरसा, रसघा, विड्ककांटी ।

तिक्ततण्डुला । स्त्री । पिप्पल्यां । रा॰नि॰व॰६ ।

तिक्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । তিৎ কুন্দরু, তেলাকুচা । हिं कटुतराइ । रा. नि. व. ३ ।

तिक्तातुम्बी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । তিৎ লাউ । प.मु. ।

तिक्तादुग्धा । स्त्री । चीरिण्याम् । अजशृङ्ग्याम् । কাঁকড়াশৃঙ্গী । रा.नि.व ५।८ ।

तिक्तधातुः । पुं । पित्ते । रा.नि.व.२१ ।

तिक्तनित्यः । त्रि । नित्यं तिक्तभक्षणशीले । च.द. ।

तिक्तपर्णी (र्णिका) । स्त्री । गोरक्षकर्कट्याम् ।

तिक्तपत्रः (त्री) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे । কাঁকরোল লতা । हे.च. । भैष.उपदं. चि. ।

तिक्तपर्व्वा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि । हिलमोचिकायां । मे. । ब्राह्मीभेदे । दूर्व्वायाम् । जटा. ।

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

तिक्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे । निर्म्मली वृक्ष । रा.नि.व.११ । (ला) कतकबीजे । वै.निघ. । यवतिक्तालतायां । रा. नि. व. ३ । वार्त्ताक्यां । षड्भुजायां । थरमुज । रा.नि.व.७ ।

तिक्तभद्रः (कः) । पुं । पटोललतायां । श.च. ।

तिक्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तिक्तयवा । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि.व.३ । शङ्खिन्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तरसा । स्त्री । ब्राह्मीनाम-शाकभेदे ।

तिक्तरोहिणिका (णी) । स्त्री । कटुक्यां । कट्की । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व.चि. । च.द.कफज्व.चि. ।

तिक्तला । स्त्री । शङ्खिन्यां । नवमालिका । ज.द १२ष. ।

तिक्तवर्गः । पुं । तिक्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा—मण्डूकपर्णी (थुलकुড़ि)—वेत्रकरीर (বেতের কোঁড়)—हरिद्राद्वय (হরিদ্রা দারুহরিদ্রা) -इन्द्रयव-वरुण स्वादुकण्टक-(বঁইচী) सप्तपर्णबृहतीद्वय-(বৃহতী, কণ্টকারী) शङ्खिनी-(শাঁকিনী) द्रवन्ती-(ইন্দুরকাণী) त्रिवृत्-कृतवेधन-(ঘোষা) कारवेल्ल-(উচ্ছে) वार्त्ताकु-करीर (বংশাঙ্কুর)-सुमनः-(নাটা) शङ्खपुष्पी (ডানকুণী)-अपामार्ग-त्रायमाणा-(গোহালিয়া) शकरोहिणी (কটুকী)-वैजयन्ती-(জন্তী) सुवर्चला (হুড়হুড়ে)-पुनर्नवा-वृश्चिकाली-(বিছাতী) ज्योतिष्मती (লতাফট্কী)—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु.सू.४६अ. ।

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्व्वायां । मुर्गा । र.मा. ।

तिक्तवार्त्ताकुः । पुं । The egg plant, the fruit of which is bitter. वार्त्ताकुभेदे । তেত বেগুন । हिं तीत् भण्टा । ज.द.१२ष. ।

तिक्तबीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तिक्तशाकः । पुं । वरुणवृक्षे । प.मु. । पत्रसुन्दरवृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । त्रिका. ।

तिक्तशावातरः । पुं । श्वेतप्रसूनकवृक्षे । शब्दमा. ।

तिक्तशाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निघ. ।

तिक्तषट्पलकं (घृतम्) । क्ली । कुष्ठाधिकारे । क्वाथार्थे—निम्बत्वक् पटोलपत्रं दार्व्वी दुरालभा कटुकी त्रिफला पर्पटकः त्रायमाणा प्र. ४ तो. जलं ३२ श. शे. ४ श. । कल्कार्थे—रक्तचन्दनं भूनिम्बः पिप्पली त्रायमाणा (বলা লতা) मुस्तकम् इन्द्रयवः प्र. १ तो. । च.चि.७अ. ।

तिक्तसारः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । प मु. । See अरिमेदः । क्ली । दीर्घरोहिषे । বড় গ্রাম-কর্পূর । रा.नि.व ८ ।

तिक्तस्कन्धः । पुं । षड्विधास्थापनस्कन्धेषु तिक्तवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.चि.८अ. ।

तिक्ता । स्त्री । लताकस्तूरिकायाम् । লতাকস্তুরিকা । सि.यो.यक्ष्मा.चि.चन्दनादितैले । "हरिद्रे शारिवे तिक्ता ।" कटुक्यां । रा.नि.व.६ । सि.यो.हिक्काश्वासलेहे । च.द.शूल चि. । वा.उ.२अ. । "तिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।" छिक्किन्यां । भा. । मूर्व्वायाम् । मुर्गा । रा.नि.व.३ । सि.यो.कासचि. । कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यवतिक्तायां । कटुतुण्ड्यां । रा.नि,व.३ ।

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । কটু-তরাই । रा नि.व.३ ।

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुड़ीलतायाम् । शिलिन्दा । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताद्वयम् । क्ली । एका कटुका अन्या काकतिक्ता च । वा.सू.१५अ. ।

तिक्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

तिक्तालाबूः । स्त्री । तिक्ततुम्ब्यां । তিৎলাউ । च.द.१२अ. ।

तिक्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यमुखरोगे । वै. निघ. ।

तिक्तिका । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श.र. । काकमाच्यां । रा. नि. व ४ । तिक्तपटोल्यां । তিৎ পলতা । ना.कौ.वमनकारणे ।

तिक्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

तिग्मम् । क्ली । तीक्ष्णे । अ. ।

तिग्मांशुः । पुं । सूर्य्ये । हे. ।

तिङ्गुदः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तिजिलः । पुं । चन्द्रे । श. ।

तिण्टी । स्त्री । श्रीपाके । चिञ्चायां । श.च. ।

तितउः । पुं । शतपोषके । চালনী ।

तितिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । हे.च. ।

तितिरिः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । रा.

तितिल्लम् । क्ली । तिलपिष्टे । वै.निघ. ।

तित्तिड़ीकः (डीका) । पुं, स्त्री । आम्लवृक्षे । तिन्तिड्याम् । वै.निघ ।

तित्तिरः (रिः) । पुं । पक्षिविशेषे । তিতির পাখী । तें तीतुकपिट्ट । दलक्कीर इति च । तत्पर्य्यायः,—कपिञ्जलः, लङ्गांशः(वि), खरकोणः(हे.), चित्रपक्षः(श), तितिरि', तैत्तिरः, याज्ञपोदरः । गौरकृष्णभेदेन तित्तिरो द्विविधः । तयोः कृष्णः तित्तिरिरिति, गौरः प्रगस्तः कपिञ्जल इति कथ्यते । मांसगुणाः—वर्णदं ग्राहि हिक्काघ्नं त्रिदोषघ्नं श्वासकासज्वरघ्नम् । भा.मांसव. । रक्तपित्ते हितम् । नि.पी.र.पि.चि. । चित्रं लघु बलवीर्य्यकरं कषायं मधुरं शीतलं त्रिदोषघ्नञ्च । रा.नि व.१७ । "तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्याच्चित्रोऽन्यो गौरतित्तिरिः । तित्तिरिर्दलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः ॥" अपिच "तित्तिरिः सर्व्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाद्गौरतित्तिरिः ॥" सु.सू.४६अ. । तथैव तित्तिरो हृद्यः मेधाग्निबलवर्द्धनः । सर्व्वदोषहरो वृष्यो बलाकासमता गुणैः । गौरतित्तिरभेदश्च श्वेतो गौरश्च तित्तिरः । तृतीयतित्तिरोऽन्योऽपि सामान्यगुणलक्षणैः । स वातघ्नोऽतिबलकृद्दृष्टघ्नः किञ्चिदम्लायनः ॥" अत्रि.२१अ. । सारङ्गपक्षिणि । नैपालवृक्षे । वै.निघ. ।

तित्तिरीफलम् । क्ली । नैपालबीजे । वै.निघ. । वृक्षाम्ले ।

तिथः । पुं । अग्नौ । प्रावृट्काले । सं.सा. ।

तिथिप्रणीः । पुं । चन्द्रे । हे. ।

तिद्दिशः । पुं । डिण्डिशे । টেঁড়শ । वै.निघ. ।

तिनाशकः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । श.र. ।

तिनिः । पुं । तिनिशवृक्षे । সাদন গাছ । "कट्फलं तिनिशैन्धवम् ।" सु.चि.१६अ. ।

तिनिका । स्त्री । यवनालवृक्षे । জনার গাছ । वै.निघ. ।

तिनिशः । पुं । (Lagerstroemia flos-Reginae or Dalbergia oujeincisis) स्वनामख्यातवृक्षे । সাদন গাছ, নাদন গাছ । प.मु. । हिं तिरिच्छ । स्यन्दन इति महाराष्ट्रे कर्णाटे अनूपदेशे च प्रसिद्धः । च.चि.१४. । तत्पर्य्यायः,—तिनाशकः, स्यन्दनद्रुमः (शब्दर.), वञ्चकः (र.), चित्रकर्म्मा (श), स्यन्दनः, नेमी, रथद्रुः, अतिमुक्तकः, वञ्जुलः, चित्रकृत् (अ.), चक्री, शताङ्गः, शकटः, रथः, रथिकः, भस्मगर्भः, मेषी, जलधरः, स्यन्दनिः । गुणाः—कषायः उष्णः कफरक्तातिसारघ्नः ग्राहकः दाहजनकः वातरोगे हितश्च । रा.नि.व९ । "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदः-कुष्ठप्रमेहजित् । तुवरः छिन्नदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् ॥" भा. ।

तिन्तिड़ः । पुं । वृक्षाम्ले । विश्व. ।

तिन्तिड़ि(ड़ी)कः (कम्) (का) । पुं, क्ली, स्त्री । The tamarind tree or its fruit. (Tamarindus Indica.) स्वनामख्याताम्लफलवृक्षे । তেঁতুল গাছ, তেঁতুল । हिं अमली, इमली । मं इमली, चिञ्चा । कं हुणिसे । तें चिण्ट । उत्. कँया । ता. पुलि । बम्. टिनृटज् । तत्पर्य्यायः,—चिञ्चा, अम्लिका (अ.), तिन्तिड़ीकः, तिन्तिडीका, तिन्तिड़िकं, अम्लीका, चाम्लिका, आम्लीका, तिन्तिलीका (अ. टी.), वृक्षाम्लं, तिन्तिड़ः (वै.), तिन्तिली, तिन्तिडिका, आम्लिका, चुक्रः, चुक्रा, [illegible] अम्ला, अत्यम्ला, भुक्ता,

भुतिका, चारित्रा, गुरुपत्रा, पिच्छिला, यत्त दूतिका, चरिता (शब्दर.), शाकचुक्रिका, सचुक्रिका, सुतिन्तिड़ी। गुणा:—आमा (কাঁচা) गुर्वातहरा पित्तकफरक्तघ्नी। पक्वा (পাকা বা গোবুরা) सरा रुच्या वह्निकृत् वस्तिशोधनी। शुष्का (শুকনা) हृद्या लघु: श्रमभ्रान्तितृष्णाहरी च। मद व.६। आम वातघ्नी गुरु: पित्तकफास्रकृत्, पक्वा दीपनी रुचा सरा उष्णा वातकफघ्नी च। भा.पू.१भ.। आमं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुरु च। पक्वं लघु संग्राहि ग्रहणी कफवातजिच्च। मद. व. ६। आमतिन्तिड़ी (কাঁচা তেঁতুল) अत्यम्ला। पक्वा (পাকা তেঁতুল) मधुराम्ला वातघ्नी पित्तदाहरक्तकफप्रकोपकरी। तिन्तिड़ी कम् आममत्यम्लं लघु पित्तकृत्। पक्वं फलं मधुराम्लं भेदन विष्टम्भवातघ्नञ्च। अम्लं च टु कषायं कफार्शोघ्नमुष्णं वातोदरहृच्छ्वासहृद्रोगयक्ष्मातिसारव्रणघ्नञ्च। रा.नि.व.६। पक्वचिञ्चाफलरस: मधुराम्ल: रुचिद: शोथपाककरलेप: व्रणदोषघ्नश्च। चिञ्चापत्रं (তেঁতুলপাতা) शोथघ्नं रक्तदोषव्यथाहरञ्च। तस्य शुष्कवल्कक्षार: (শুষ্ক তেঁতুলছালের ক্ষার) शूलाग्निमान्द्यहर:। रा.नि.व ११।

तिन्तिड़ीकम्। क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। अम.। सि. यी. स्वरभेद. चि. पथ्यादिलिहे। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

तिन्तिड़ीद्युतम्। क्ली। चुक्रुथ्याम्। কাঁইবীচির খোলা।

तिन्तिड़ी(ली)फलम्। क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। মহা আদা। रा.नि.व.६। जैपालबीजे। प.मु.।

तिन्तिणी (ला) (लि(ली)का) (नी)। तिन्तिड्याम्। अ.टी.। श.र.। वै.निघ. ग्रहणी चि. यमान्यादिचूर्णे।

तिन्तिराङ्गम्। क्ली। वज्रलौहे।

तिन्दिश:। पुं। टिण्डिशवृक्षे। रा.नि.व.७।

तिन्दु: (क:)। पुं, क्ली (कम्)। (Diospyros glutinosa or D. Cordifolia or D. Embryoptoris.) स्वनामप्रसिद्धवृक्षे तत्फले च। গাব, তেঁদ, মাকড়া কেঁদু। हिं तेंद, माक्ड़ाकेंद, गाब्। मं टेम्बुरणि। कं टुंबुर। तें तमिक्। ता. तुम्बिक। यम्. तिम्बोरी। तत्पर्याय:,—स्फूर्जक:, कालस्कन्ध:, शितिसारक: (अ.), स्फूर्जक:, केन्दु:, तिन्दु:, तिन्दुल:, तिन्दुकी (शब्दर.), नीलसार:, अतिमुक्तक:, स्यन्दक:, रामण:, स्फूर्जन:, स्यन्दनाह्वय:, कालसार:। च. सू. ४ अ.। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि:। फलगुणा:—स्वादाम्लं तिन्दुकं ग्राहि दातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु॥ भा. आम्रव.। अक्षीणं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्द्धनं। आमं कषायं संग्राहि तिन्दुं वातप्रकोपनम्॥ सु.सू.४६अ.। तिन्दुकामं कषायं स्यात् संग्राहि वातकृत्परं। पक्वन्तु मधुरं स्निग्धं दुर्जरं श्लेष्मलं गुरु॥” रा. नि. व. ११। (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके। तिन्दुकभेदे। কেঁদ, আবনুশ। हिं केन्दु, तेन्दु। तें तुमि, तुमकि। ता. तुम्बि। कुदेलके। तिण्डिगे। ঢেঁড়শ। वै.निघ.। क्ली। कर्षे, २ तो.। प.प्र.१ख.।

तिन्दुकाकृतिफल:।
तिन्दुकाभफल:।
पुं। दीपान्तरखर्जूरीवृक्षे। পিণ্ডীখেজুর। वै.निघ.।

तिन्दुकास्थि। क्ली। तिन्दुकबीजे। তেঁদফলের বীজ।

तिन्दुकि:। स्त्री। तिन्दुकवृक्षे। श. र.।

तिन्दुकिनी। स्त्री। आवर्तकीलतायाम्। আঁৎগোড়া। रा.नि.व.२।

तिन्दुकी (इन्)। पुं। तिन्दुकवृक्षे। গাবগাছ। र.मा.। श.र.।

तिन्दुज: (क:)। पुं। लोध्रवृक्षे। प.मु.। च. द. परिणामशूले।

तिन्दुल:। पुं। तिन्दुकवृक्षे। श.र.।

तिन्दुबीजम्। क्ली। केन्दुकबीजे। কেঁউ বীজ। र.चि.कृमि.चि.।

तिमि:। पुं। सागरजमहामत्स्ये। তিমি মাছ। गुणा:—“सामुद्रा गुरव: स्निग्धा मधुरा नातिपित्तला:। उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्या: श्लेष्मवर्द्धना:। बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजा:॥” सु.सू.४६अ.।

तिमिकोष:। पुं। समुद्रे।

तिमिङ्गिल: । पुं । सागरजाते तिमितोऽपि महति मत्स्ये । पर्य्यायतिमिभक्षक: तद्भुश्च । श्रम. ।

तिमिङ्गिलगिल: । पुं । राघवमत्स्ये । श्रयं तिमिङ्गिलभक्षक: । রাঘব বোয়াল । हे.च. ।

तिमित: । त्रि । क्लिन्ने । ভিজে । रा.

तिमिर: (रोग:) । पुं, क्ली । लिङ्गनाशा परनामधेये नेत्ररोगविशेषे । রাতকাণা । हिं नजला । तच्च षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपातभेदेन । निदानादि यथा—दोषाश्चतुर्थपटलमाश्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति । तेन साकल्येन दृष्टिरोधो भवति । गाढ़े च तस्मिन् तेज:पदार्थमपि न दृश्यते । "तिमिराख्य: स वै दोषश्चतुर्थपटलं गत: । रुणद्धि सर्व्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमत:परम् । अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतं । निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णून्यथ पश्यति ॥ शिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं स्थिते । अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्तत: । प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति । भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मञ्च नेक्षते । दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्य्यासेन मन्यते । दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति । द्विधैकदृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते । दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्य्ययम् । नान्तिकस्थमध:संस्थे दूरगं नोपरिस्थितं । पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामय: ॥" वातजे यथा—"...वाते तु चञ्चो चयति दृक्शिरा: । दृश्याखण्डं विशन्त्यन्तो गम्भीरा दृगसौ कृता ॥" पित्तजे यथा—"पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतोद्योतदीपितम् । शिखितित्तिरपिञ्छाभं प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥" कफजे यथा—"कफेन तिमिरे प्राय: स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति । शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमै: कुमुदैरिव चाचितम् । रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति । संसर्गसन्निपातेषु विद्यात् सङ्कीर्णलक्षणम् ॥" वा.उ.१२अ. । अपरस्य नेत्ररोगविशेषे । আঁধি । लक्षणं—"कदाचिद्वीक्षते रूपं कदाचिच्च न वीक्ष्यते । तिमिरं तु विजानीयात् लिङ्गेनानेन बुद्धिमान् ॥" च. द. ३० अ. । लौहकिट्टे । तामे । विका. । वल्लजवृक्षभेदे । नखरञ्जनवृक्षे । মেদী গাছ । हृन्याभि. ।

तिमिरा । स्त्री । हरिद्रायाम् । भैष.वातरक्तचि. विषतिन्दुकतैले ।

तिमिरि: । पुं । मत्स्यभेदे । वै.निघ. ।

तिमिरी (इन्) । पुं । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

तिमिष: । पुं । कुष्माण्डलतायाम् । কুমড়া গাছ । त्रिका. । ग्राम्यकर्कटिकायाम् । विका. । तरम्बुजलतायाम् । নাটাম । हारा. ।

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये । द्विरूपकोष: ।

तिमीरक: । पुं । नखरञ्जकवृक्षे । মেহেদি গাছ । प.मु. ।

तिरश्ची । स्त्री । पशुपक्षिस्त्रियाम् । शादि ।

तिरस्कारिणी । स्त्री । व्यवधायकवस्त्रे । अ. । কানাৎ ।

तिरिजिह्विक: । पुं । पारिजातवृक्षे । वै.निघ. । পাল্তে ।

तिरिट: । पुं । इक्षुदण्डे । वै.निघ. ।

तिरिटि: । पुं । इक्षुग्रन्थौ । श. स्ना. ।

तिरिणीकण्ट: । पुं । पारिजातवृक्षे । পাল্তে-মান্দার । वै.निघ. ।

तिरिम: (रिय:) । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणा:—मधुर: स्निग्ध: शीतल: दाह-पित्तघ्न: रुच्य: त्रिदोषघ्न: पथ्यश्च । रा.नि व.१६ ।

तिरीट: । पुं, क्ली । लोध्रवृक्षे । प.मु. । रा.नि. व.६ । भैष.नेत्ररो.चि. । किरीटे । उ. ।

तिरीटक: । पुं । पट्टिकालोध्रे । सि.यो.रक्तार्श:चि. । भा.म.४भ. ।

तिरोपशालि: । पुं । मासवयपक्के शालिधान्यभेदे । वै.निघ. ।

तिर्य्यक् । पुं । चञ्चलधातौ । পারা । पक्षिजातौ । वै.निघ. ।

तिर्य्यक्पातनम् । क्ली । पारदस्य पातनक्रियाविशेषे । तत्साधनविधि:—"घटे रसं विनि:क्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयो: कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधी: । रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सतोजलं विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धै र्नागार्ज्जुनादिभि: ॥" र.सा.सं. ।

तिर्य्यक्फला । स्त्री । जतुकालतायाम् । পাঁচ-ড়োড়া । रा.नि.व.३ ।

तिर्य्यक्स्रोता: (स्) । पुं । पशुपक्ष्यादौ ।

तिर्य्यक्क्षिप्तम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे । See भग्नम् ।

तिर्य्यग्गतः । त्रि । सन्धिस्थानं त्यक्त्वा वक्रं गते । भा.म.३भ.भग्न.चि. ।

तिर्य्यग्गा । स्त्री । पूतनीशाके । पूदिना । प.मु. ।

तिर्य्यग्गामी (इन्) । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

तिर्य्यग्यन्त्रम् । क्ली । पारदस्य तिर्य्यक्पातनार्थं यन्त्रविशेषे । "अधःपाते लघोभाण्डे त्रिभागजलपूरिते । तोयमग्न्यद्भभाण्डस्य तन्नाण्डश्चोर्द्धविस्तृतं । विपेटं ज्वालयेद्वह्निं तस्योपरि च गोमयैः । तिर्य्यक्कृतश्च तद्यन्त्रं तिर्य्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥" रस चि. ।

तिर्य्यग्यवोदरम् । क्ली । यवधान्ये । वै.निघ. ।

तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । त्रिका. ।

तिर्य्यग्योनिः । पुं । पशुपक्ष्यादौ । मनु. ।

तिर्य्यङ् (ञ्च) । त्रि । विहङ्गादौ । मे. । पशौ । हे. ।

तिर्य्यञ्ची । स्त्री । पशुपक्ष्यादौ । मुग्धबो. ।

तिलः (कः) । पुं, क्ली, । (Sesamum Indicum.) स्वनामख्यातक्षुपे । তিল গাছ । प.मु. । हिं मिठातिल । मं तिल । कं एलु । ते' नुव्वुलु, नविनूने नुव्वुलु । ता. वाल्लेन्नेय । फा. कुञ्जद् । दा. वारिक तिल । तत्पर्य्यायः,— होमधान्यं, पवित्रः, पितृतर्पणः, पापघ्नः, पूतधान्यं (रा.), जटिलः, जलफलपूरफलः । श्वेतकृष्णरक्तवन्यभेदेन चतुर्धा । ~सा. गुणाः—स्निग्धः वर्ण्यः बलाग्निवृद्धिकरः स्तन्यघ्नः वातघ्नः गुरुः उष्णः पित्तकरः मूत्रलाघवकरः व्रणे हितः पथ्यः । संग्राही मधुरः कषायः तिक्तः कटुविपाकः पथ्यतमश्च । इति कृष्णतिलगुणाः । सितः अल्पगुणदः । रा. नि. व, १६ । "कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैः रक्तादयस्तिलाः ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । "तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्तः । बल्योऽग्निमेधाजननो वरेण्यो मूत्रस्य दोषापहरो गुरुश्च । तिलेषु सर्व्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" अत्रि.१५अ. । तच्छाकगुणाः—"वातलं कटु तिक्ताम्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ।" च. सू. २७ अ. । (कः) लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । रा.नि.व.६ । मरुवकवृक्षे । मरुवा फुलेर गाछ । तत्पर्य्यायः,—विशेषकः, मुखमण्डनकः, पुण्ड्रः, पुण्ड्रकः, स्थिरपुष्पी, छिन्नरुहः, दग्धरुहः, मृतजीवः, तरुणीकटाक्षकामः, वासन्तसुन्दरः, दुग्धरुहः, भालविभूषणसंज्ञः, पुन्नागः, रेचकः (रा.) । गुणाः—मधुरः शीतः वातपित्तकफघ्नः बलपुष्टिकरः हृद्यः लघुः मेदोवृद्धिकरश्च । रा.नि.व.१० । कटुपाकः उष्णः रसायनः कफकुष्ठकृमिघ्नः वस्तिदन्तमुखरोगघ्नश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुड्च्याम् । सुपर्ण्याम् । उच्छे । रा.नि.व, २३ । मूत्राशये । अश्वविशेषे । मे. । तिलकालकरोगे । अम. । (कम्) क्ली । सौवर्चललवणे । रा.नि.व.६ । कान्तलौहे । गुडे । कृष्णतिले । वै. निघ. । मस्तिष्के । क्लोम्नि । रा.नि.व. १८ । कृष्णसौवर्चललवणे । काचलवणे । चित्रके । त्रिका. ।

तिलकटः । पुं । तिलपुष्परेणौ । तिलचूर्णे । वै.निघ. ।

तिलकणः । पुं । मार्ज्जिततिले । মাজা তিল । च.सू.४अ. ।

तिलकात्वक् । स्त्री । तिलवल्कले । তিলের ছাল । गुणाः—कषाया उष्णा पुंस्त्वघ्नी दन्तदोषहरी कृमिशोफव्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी । रा.नि.व.१० ।

तिलकन्दः । पुं । तिपर्णीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

तिलकल्कः (ज) । पुं, क्ली । पीड़िततिलपिण्याके । তিলের খোল । रा.नि.व.१६ ।

तिलका । स्त्री । कस्तुरीमृगभेदे । रा. ।

तिलकालकः । पुं । क्षुद्ररोगभेदे । তিল । तत्पर्य्यायः,—तिलकः (अ.), कालकः, पिप्लुः, जड़ुलः (हे.) । लक्षणं—"कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात्तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥" मा.नि. । शूकरोगभेदे । "कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च । पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम् ॥" सु.नि.१४अ. ।

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे । ললাট । शब्दार्थकल्पतरुः ।

तिलकिट्टम् । क्ली । तिलकल्के । তিলের খইল । गुणाः—लेखनं रुच्यं विष्टम्भि दृष्टिदोषकरञ्च । भा.पू.१भ. ।

तिलकी (इन्) । त्रि । तिलकालकयुक्ते ।

तिलकुट्टम् । क्ली । तिलकिट्टे । भा. ।

तिलखलिः। पुं। तिलकिट्टे। भा.।

तिलचित्रपत्रकः। पुं। तैलकन्दनामककन्द-शाके। रा.नि.व.७।

तिलचूर्णम्। क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। तत्पर्य्यायः,—तिलकल्कं, पललं, पिष्टकम्। गुणाः—मधुरं रुच्यं रक्तपित्तबलपुष्टिकरत्वं। रा.नि.व.१६।

तिलच्छकः। पुं। ईहामृगे। वै.निघ.।

तिलजम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

तिलजटा। स्त्री। तिलमञ्जर्य्याम्। दुग्धेनैतत् क्वाथः आखुविषहरः। वा.उ.३८अ.।

तिलजा। स्त्री। तिलवासिनीशाली। হৈমন্তিক-ধান্যবিশেষ। रा.नि.व.१६।

तिलतण्डुलकम्। क्ली। आलिङ्गने। श.मा.। तिलतण्डुले। चतिलतण्डुले।

तिलतैलम्। क्ली। तिलभवतैले। তিলের তেল। गुणाः—तीक्ष्णं त्वग्दोषहृत् चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत् बद्धविट्कं क्रमिघ्नं शीत.शोधकं क्वचस्य धातुपुष्टिकरत्वं। रा.तैलव.। स्निग्धं मधुरं तिक्तं कषायम् उग्रं तीक्ष्णं बल्यं कफवातजन्तुखर्जुव्रण कण्डूतिहरं कान्तिकरत्वं। रा. नि. व. १५। "कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्मरुष्ण व्यवायि च। पित्त-कृद्वातशमन श्लेष्मरोगादिवर्द्धन। अल्प रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत्। वृष्यं यमापहं श्रेष्ठं तिलतैलं विदुर्बुधः। छिन्ने भिन्ने च्युते दृष्टे भग्नेऽपि दाहकेऽपि च। वाताभिष्यन्दिस्फुटने चाभ्यङ्गे तिल-तैलकम्। विषे व्यालगुनः सर्पे भेकेऽभ्यङ्गावगाहने। पाने वस्तौ वस्तासे च तिलतैलं विधीयते। तिल-तैलं विशिष्टं स्यात् कर्म्मरोगनिवारणे॥" अवि-१४अ.।

तिलनामा। स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व.१६।

तिलनालभूतिः। स्त्री। तिलनालक्षारे। তিলের ক্ষার। गुणाः—अश्मरीघ्नः। च.द.अश्म.चि.।

तिलनी। स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व.१६।

तिलपर्णः। पुं, क्ली। श्रीवेष्टे। देवदारु-निर्यासे। रा.नि.व.१२।

तिलपर्ण(क)म् क्ली। रक्तचन्दने। भा.। श्रीखण्डचन्दने। শ্বেতচন্দন। रा.नि.व.१२।

तिलपर्णिका। स्त्री। श्रीखण्डचन्दने, श्रीवेष्टे। रक्तचन्दनायाम्। झाङ्गुनि। रा.नि.व.२३। रक्तचन्दनवृक्षे। हे.च.।

तिलपर्णी। स्त्री। रक्तचन्दने। प.मु.। वै.निघ. २भ.ज्व.भैरवीगद्याम्। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व.१६। "तिलौनी"नामकशाकभेदे। र.सा.सं.रससारणे। गुणाः—लघुः कफशोथहरी च। सु.सू.४६अ.। चन्दने। वै.निघ.।

तिलपिच्चटम्। क्ली। तिलपिष्टके। তিল-কুটো। क्वचित्।

तिलपिञ्जः। पुं। श्वेततिलकवृक्षे। শাদা তিল। निष्फलतिलवृक्षे। अम.। वन्यतिले। কাটতিল। वै.निघ.। [प.मु.।

तिलपिण्डी। स्त्री। तिलकल्के। তিল খইল।

तिलपिष्टकम्। क्ली। पलले, कुट्टिततिल-कृतपिष्टके। তিলকুটো, তিলে সন্দেশ। गुणाः—"पललन्तु समाख्यातं सैचवं तिलपिष्टकम्। पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। बृंहणं गुरु हृद्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्।" भा.।

तिलपुष्पकः। पुं। विभीतकवृक्षे। वै.निघ.। व्याघ्रनखवृक्षे।

तिलपेजः। पुं। तिलपिञ्जे। শ্বেত তিল, নিষ্ফল তিল। वै.निघ.।

तिलभाविनी। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। [वै.निघ.।

तिलभेदः। पुं। खाखसवृक्षे। পোস্ত গাছ।

तिलमयूरः। पुं। पक्षिभेदे। তিলে ময়ূর। तत्पर्य्यायः,—गुरुण्टकः। त्रिका.।

तिलमलम्। क्ली। तिलकिट्टे। वै.।

तिलमोदकः। पुं। तिललड्डुके। वै.निघ.।

तिलरसः। पुं। तिलतैले। वै.निघ.।

तिलवासिनी (सी)। स्त्री, पुं। स्वनामख्यात-शालिधान्यविशेषे। হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ। गुणाः—पित्तकफघ्नी स्निग्धा कासश्वासहरा शीघ्र-पाककारी लघुः हृद्या शुक्रवर्द्धिनी महागुणा पाण्डुशूलामवातेषु प्रशस्ता च। रा.नि.व.१६।

तिलशालि: । पुं, स्त्री । तिलवासिशाली । रा.नि.व.१६ ।

तिलस्राणा । स्त्री । क्षुपरायाम् । थिचूड़ी । प.मु ।

तिलसम्भवम् । क्ली । तैले । वै.निघ. ।

तिलस्नेहः । पुं । तिलतैले । (शब्दकल्पतरुः) ।

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा. नि. व ७ । See तैलकन्दः ।

तिलापत्त्या । स्त्री । कृष्णजीरके । श.च. ।

तिलित्सः । पुं । गोनासर्पे । अम. ।

तिलौदनम् । क्ली । तिलान्ने । हारा. ।

तिल्यम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तिल्वः (ल्वः) (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । नक्का फुलेर गाछ । र.मा. । रोध्रवृक्षे । अम. । श्वेतरोध्रे । रक्तरोध्रे । अ.टी.सभूति.स्वा. । रोध्राकारे हृस्वत्वे रक्तवैरेचनिकवृक्षे । सु. सू. ३८ अ. । श्यामादिः ड. । चा.सू.१५अ. । स्वल्परोध्रे । सु.सू. ३९ अ. । अधःसंशमने । इङ्गुदीवृक्षे । वै. निघ. विषमज्व. कोलादिघृते ।

तिल्वकतरुः । पुं । लोध्रवृक्षे । वै.निघ. ।

तिल्वनी । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । काणछिड़ा । वै.निघ. ।

तिष्यः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आमलकवृक्षे । अशनवृक्षे । वै.निघ. ।

तिष्यद्रुः । पुं । सन्ध्यायाम् । भट्टि. ।

तिष्यपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.च. । अम. ।

तिष्या । स्त्री । आमलकीवृक्षे । श.र. ।

तिस्रा । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् । वै.निघ. ।

तिहा(न्) । पुं । तण्डुले । त्रि । रोगिणि । उणा. । धनुषि । सं.सा. ।

तीरः । पुं, क्ली । वङ्गे । मे. ।

तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।

तीरभुक्तिः । पुं । तिरहुदितिख्याते देशभेदे । त्रि. ।

तीर्णपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । तालमूली । श.च. ।

तीर्थम् । क्ली । स्त्रीरजसि । मे. । योनौ । हे. च. । अग्नौ । निदाने । उणा. । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तीर्थवाकः । पुं । केशे । हे.च. ।

तीर्थसेवी (इन्) । पुं । बकपक्षिणि । रा. नि. व १६ ।

तीवरः । पुं । समुद्रे । अ. ।

तीव्रम् । क्ली । लौहे । तीक्ष्णलौहे । रा. नि. व. १३ । वङ्गे । उणा. । त्रि । तीक्ष्णे । कटुनि । त्रिका. ।

तीव्रकन्दः (राठः) । पुं । शूरणे । ओल । कटुशूरणे । बुनो ओल । रा.नि.व.७ ।

तीव्रगन्धा(न्धिका) । स्त्री । यमान्याम् । रा. नि. व. ६ ।

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

तीव्रशक्तिः । स्त्री । कटुवीरायाम् । लङ्कामरिच । अ. ।

तीव्रसन्तापः । पुं । श्येनपक्षिणि । बाजपाखी । वै.निघ. ।

तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ लताफट्की । तरटीवृक्षे । तुलसीवृक्षे । रा. नि. व. ६।८।१० । धातकीवृक्षे । पाण्डुशिंशपायाम् । वै निघ. । गण्डदूर्व्वायाम् । राजिकायाम् । राई । कटुकायाम् । मे. ।

तीक्ष्णः । पुं । कृष्णसर्षपे । विषे । अम. । तिक्तायाम् । यवक्षारे । शोभाञ्जनमूलके । रेचनधूमपानविशेषे । तत्र धूमनाड़ी २४ अङ्गुलयः, धूपद्रव्याणि च तीक्ष्णानि भाव्यानि । शल्लकीवृक्षे । श्वेतशिग्रौ । छिक्किन्यां । श्वेतमरुवके । कृष्णशिंशपायां । पुंरोगे । वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटी । रा.नि.व.८।१२ । क्ली । मृत्तिकालवणे । तीक्ष्णवस्तुनि । हीरकादौ । खर्परधातौ । वै.निघ. । समरे । लौहे । प.मु. । तीक्ष्णलौहे । र.मा. । लवणे । मुष्कके । मे. । मरिचे । वै.निघ. २भ.अतिसा.चि. देवदार्व्यादिः । चविकायां । रा. नि व.६ । मूलके । अम. । त्रि । तीव्रगुणभूयिष्ठे । तदाश्रयद्रव्यं पित्तकरं वातकफघ्नं लेखनञ्च । सु. ।

तीक्ष्णकः । पुं । सिद्धार्थे । श्वेत सरिषा । रा. नि.व.१६ ।

तीक्ष्णकण्टः (कः) । पुं । यासवृपे । कुल्ल ङ्गालभा । रा.नि.व.४ । इङ्गुदीवृक्षे । करीरवृक्षे । वर्व्वूरकवृक्षे । रा.नि.व.८ । धुस्तूरवृक्षे । जटा. । स्नुहीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । धुस्तूरफले ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे । रा.नि. व.८ । क्षणवल्लीवृक्षे । फणिमनसा । वै.निघ. ।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रेचनाख्यधूमपानकल्के । स च वच्.पथ्यादिः । भा. । कुस्तुम्बुरुवृक्षे । ताम्बूल फल, নেপালি ধনে' । रा.नि.व ६ ।

तीक्ष्णकोलः (कः) । पुं । चककर्करे । शुक्लमदनवृक्षे । वै निघ. ।

तीक्ष्णगन्धः (कः) । पुं । पलाण्डौ । भैरवीवचायां । शोभाञ्जनवृक्षे । गन्धतुलस्यां । प.मु. । चवकवृक्षे । হেঁচেতা । रा. नि. व. ९ । कृष्णशिग्रौ । एलायां । कृष्णार्जके । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. । कुन्दुरुखोटी । शब्दार्णवः । महाराजप्रसा.तैले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मैलायां । र.मा. । श्वेतवचायां । कन्थारिवृक्षे । रक्तसर्षपे । রাই । रा.नि. व.६।८।१६ । वचायां । मे. । भा.म.४भ. क्षुद्ररो. चि. । जीवन्त्याम् । श.च. । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धोग्रा । स्त्री । शुक्लवचायां । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगुणकर्म्म । क्ली । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रियायाम् । तत् दाहपाककरं स्रावणं च्रट्ट च । सु. ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.६ । भा पू.१भ. ।

तीक्ष्णतरुः । पुं । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । क्ली । मद्ये । सर्ज्जरसे । स्नुहीक्षीरे । श.र. । ज्योतिष्मतीतैले । লতাফট্‌কীর তৈল । रस.र. ।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरौ । নেপালি ধনে' । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रे, चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१९ ।

तीक्ष्णदुग्धा । स्त्री । कीडर्ये ख्याते यावनालवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णद्रुः । पु । पीलुवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचे । লঙ্কামরিচ । प.मु. । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तोषौ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपर्णम् । क्ली । कर्म्मरङ्गवृक्षे । कै. ।

तीक्ष्णपुष्पम् (ष्पा) । क्ली, स्त्री । लवङ्गे । रा. नि.व.१२ । (ष्पा) श्वेतकेतकीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । तेजःफले । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्षपे । রাই সরিষা । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পানের গাছ । वै.निघ ।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६ । शिग्रुवृक्षे । সজিনে গাছ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवक्षारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलौहम् । क्ली । कान्तलौहे । इस्पात, विदरोति भाषा । गुणाः—रुक्षम् उष्णं तिक्तं वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलघ्नं मुण्डाधिकगुणञ्च । रा.नि.व.१३ ।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुवृक्षे । वा.टी.हेमा., अरुणश्च । सू.१५अ.श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.मु. । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । कृष्णशिंशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । ঘণ্টাপারুল । लौहे । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णशिंशपायां । কাল শিশু বা অগুরু । रा.नि.व.९ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । अत्यम्लपर्ण्याम् । वचायाम् । सर्पकङ्कालिकालतायाम् । प.मु. । चविकायाम् । रा. नि. व. ६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্‌কী । कपिकच्छौ । আলাকুশী । रा. नि. व. ३ । छिक्किण्याम् । হেঁচেতা । वै.निघ. ।

तीक्ष्णाग्निः । पुं । जाठराग्न्यन्यतमे अग्नौ । পাচক অগ্নিবিশেষ । "नात्यातिमात्राप्यशिता तीक्ष्णाग्नेः पच्यते सुखं । अतएव हि केनापि सततीक्ष्णाग्निरुत्तमः ॥" भा. । See अग्निः ।

तीक्ष्णायसम । क्ली । तीक्ष्णलौहे । তিখা বা

इस्पात। रा.नि.व.१३। तत्पर्य्यायः,—लोहं, शस्त्रायसं, शस्त्रं, पिण्डं, पिण्डायसं, शठं, आयसं, निशितं, तीव्रं, खड्गं, मुण्डितं, अयः, चित्रायसं, चीनजं। गुणाः—रुक्षोष्णतिक्ततीक्ष्णत्वं वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वं मुण्डलोहाद्गुणाधिकत्वञ्च। रा.।

तुका(गा)क्षीरी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। हे.च.। रा.नि.व.६। च.द.यक्ष्मा.चि.सितोपलादिचूर्णे।

तुगा (ख्या)। स्त्री। वंशलोचनायाम्। বংশলোচন। रा.नि.व.६। च.द.सि.यो.स्व.भे.चि.। वा.सू.१५अ.।

तुङ्गः। पुं। पुन्नागवृक्षे। পুন্নাগ গাছ। र.मा.। च.सू.४अ.। वृन्दारकवृक्षे। सु.कल्प.८अ.। नारिकेलवृक्षे। भा.। गण्डके। গণ্ডার। रा.नि.व.१९। पद्मकेसरे। वै.निघ.। त्रि। उच्चे। प्रधाने। उच्चे।

तुङ्गकः। पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। वृन्दारकवृक्षे। पद्मकेसरे। वै.निघ.। [केशरे।

तुङ्गकेशरः। पुं। पुन्नागवृक्षे। प.मु.। नाग-

तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां। तज्जलं स्निग्धं निर्मलं स्वादु गुरु कण्डूपित्तजनकं आमेरा पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

तुङ्गवृक्षः। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

तुङ्गस्कन्धफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। भा. आम्रवर्गे।

तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.अ.सा.चि.वृहल्लवङ्गादिचूर्णे। शमीवृक्षे। रा.नि.व.८। अल्पशमीवृक्षे। च.वि.८अ.।

तुङ्गारिः। श्वेतकरवीरवृक्षे। र.।

तुङ्गाक्षीरी। स्त्री। वंशलोचनायां। दै.निघ.।

तुङ्गिनी। स्त्री। महाशतावर्य्यां। रा.नि.व.४।

तुङ्गी। स्त्री। कर्णस्फोटायां। কাণছিড়া। वै.निघ.। वनतुलस्यां। हरिद्रायाम्। मे.। वर्व्वरीवृक्षे। शब्दर.।

तुङ्गीनसः। पुं। प्राणनाशककीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

तुङ्गीपतिः। पुं। चन्द्रे। त्रि.।

तुङ्गीशः। पुं। सूर्य्ये। शब्दर.।

तुच्छम्। क्ली। पुलाकजे, तुषे। ভুষি। उणा.।

तुच्छद्रुः। पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

तुच्छधान्यकम्। क्ली। नीवारधान्ये। উড়ি ধান। पुलाके। আগড়া। र.मा.।

तुच्छा। स्त्री। नीलीवृक्षे। तुत्थके। भा.।

तुट्टुमः। पुं। मूषके। त्रिका.।

तुड़ी। स्त्री। आढक्यां। অরহর। र.मा.।

तुणः (णिः) कः। पुं। नन्दिवृक्षे। তূণ গাছ। अ.टी.स्वा.।

तुण्डम्। क्ली। मुखे। रा.नि.व.१८।

तुण्डकी। स्त्री। करञ्जवल्ल्यां। वै.निघ.।

तुण्ड(ण्डि)केरिः (रिका) (री)। स्त्री, पुं। कार्पास्याम्। কাপাস গাছ। बिम्बिकायां। তেলাকুচা। अ.टी.स्वा.। रा.नि.व.४। वनकार्पासीफले। (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे, शिरोगलरोगभेदे। लक्षणम्—"शोथः स्थूलस्तोदवाहप्रपाकी श्लेष्मास्राभ्यां कीर्त्तिता तुण्डिकेरी।" भा.। सु.। "हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कार्पासीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिकः॥" वा.उ.२१अ.। वायव्यकीटविशेषे। तद्दष्टे वातजन्यरोगा भवन्ति। सु.कल्प.८अ.।

तुण्डाहतदष्टकम्। क्ली। अदंष्ट्राकृतदंशे। ছোবলান। "यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंशः तत्तुण्डाहतमादिशेत्॥" वा.उ.३६अ.।

तुण्डिः (ण्डी)। पुं, स्त्री। मुखे। पक्षिचञ्चौ। পাখীর ঠোঁট। उणा.। स्त्री। शिशोर्नाभिगण्डरोगे। গোঁড়। लक्षणं यथा—"वातेनाध्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।" भा.। सु.शा.१०अ.। नाभौ। श.र.। अरण्यबिम्बिकायाम्। रा.नि.व.२३। देवधान्ये। वै.निघ.। (ण्डी) काकादनीवृक्षे। र.।

तुण्डिका। स्त्री। पीलुपर्ण्याम्। रा.नि.व.२३। बिम्बिकायाम्। তেলাকুচা। नाभौ। श.र.। कार्पास्याम्। काकजङ्घायाम्। कुन्दुरुलतायाम्। কুন্দুরুকী। वै.निघ.।

तुण्डिकेरि(री)फला। स्त्री। कुन्दुरुलतायाम्, मधुरबिम्ब्याम्। কুন্দুরুকী। वै.निघ.।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । वन्नामगलरोगविशेषे । वै.निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । बिम्बिकायां । श.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । त्रि । पुष्टे । वृहन्नाभियुक्ते । अम. ।

तुत्थ(क)म् । क्ली । Sulphate of copper. ताम्रस्योपधातौ स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । तुँतिया । र मा. । तुत्थं द्विविधं मयूरं खर्परीतुत्थञ्च । तत्पर्य्यायः,—नीलाञ्जनं, हरिताश्म, तुत्थकं, मयूरग्रीवकं, ताम्रगर्भं, अमृतोद्भवं, मयूरतुत्थं, शिखिकण्ठं, नीलं (रा.), तुत्थाञ्जनं, शिखिग्रीवं, वितुन्नकं, मयूरकं (अ.), भूतकं, मूषातुत्थं, मृतामदं (श.), हेमसारं । र.चि. । गुणाः—"तुत्थं कटु कषायोष्णं श्वित्रनेत्रामयापहं । विषदोषेषु सर्व्वेषु प्रशस्तं शान्तिकारकं । खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी । त्वग्दोषशमनी रुच्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥" रा नि.व.१३ । "तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यसाधगुणश्च तत् ॥" भा.पू.१म. । चारं निर्म्मलं लघु भेदकं कृमि-कण्डू-कुष्ठ-कफपित्तघ्नम् । राज. । "गन्धकेन पचेत्तुत्थं तुल्यार्द्धेनार्द्धयामकं । वान्तिभ्रान्ती यदा न स्तः तदा शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥" इति शुद्धिः । सा.कौ. । अन्यच्च—"विष्ठया मर्द्दयेत्तुत्थं मार्ज्जारककपोतयोः । दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेल्लघुपुटे ततः । पुटं दद्यात् पुटङ्क्षौद्रैः देयं तुत्थविशुद्धये ॥" भा. । कृमिरसाञ्जने । चषा. ।

तुत्थखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां । थापर । दै.निघ ।

तुत्थनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.निघ. ।

तुत्था । स्त्री । नीलीवृक्षे, महानील्यां । रा.नि.व.४ । क्षुद्रैलायां । अम. ।

तुत्थाञ्जनम् । क्ली । तुत्थे । अम. ।

तुनिकः । पुं । तूनीवृक्षे ।

तुन्तुभः । पुं । सर्षपवृक्षे । भा.पू.१म.धान्यव. ।

तुन्दम् । क्ली । उदरे । रा.नि.व.१८ ।

तुन्दः । पुं । स्थविरे । रा.नि.व.२० । नाभौ । त्रिका. ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.च. । त्रिका. ।

तुन्दपरिमार्जः (मृजः) । त्रि । अलसे । अ.टी.र. ।

तुन्दि । क्ली । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ । त्रिका. ।

तुन्दिकः । पुं । पृथूदरमानुषे । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभौ । त्रिका. ।

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ । शब्दर. ।

तुन्दिभः (लः) । त्रि । स्थूलोदरे । भुँड़ो । श.र ।

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुषीलतायाम् । रा.नि.व ७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्नः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.) वृक्षविशेषे, तूणीवृक्षे । तुन्द गाछ । हिं महानिम, तुन् । उत् महालिम्बु । पुं, द्राबी । अ.म. । त्रि । पीड़िते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्धिदेशेषु । सु.शा.५अ. ।

तुभः । पुं । वर्करे । বোকা ছাগল । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । विभीतकवृक्षे । मे. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाब्वाम् । লাউ । प.मु. । श.र. ।

तुम्बकम् । क्ली । धन्याके । धनिया । कन्दर्पसा. टैलि ।

तुम्बरुः । पुं । तुम्बुरी । 'নেপালি ধনে' । वै.निघ. ।

तुम्बा । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । तिक्ततुम्ब्याम् । वै.निघ. ।

तुम्बिः । स्त्री । तिक्ततुम्ब्याम् । अलाब्वाम् । श र. ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । कटुतुम्ब्यां । তিৎলাউ । भा. । पुं (इन्) । सरलवृक्षे । रा.नि. व.१२ । विम्बिकाफले । कुलिकवृक्षे ।

तुम्बीतैलम् । क्ली । गलगण्डाधिकारे तैलम् । कटुतैल ४ श. पुराणतिक्तालाबूरस: १६ श. । कल्कार्थ—विड़ङ्गं यवक्षार: सैन्धवं वचा रास्ना चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तो. । भैष. । च.द. ।

तुम्बीपुष्पम् । क्ली । अलाबुपुष्पे । लताम्बुजे । रारा. ।

तुम्बुक: । पुं, क्ली । अलाब्वाम् । লাউ । एडूवन्द: ।

तुम्बुर: (रो) । पुं, स्त्री । तुम्बुरुवृक्षे । र.मा. । आर्द्रधान्यके । तिका. । कुक्कुरस्त्रियां । मे. ।

तुम्बुरु: । पुं, क्ली । (Xanthoxylon alatum. Syn. Z. hostile.) स्वनामख्यातफलप्रधानवृक्षे । তেজবলের গাছ, নেপালি ধ'নে, তাম্বুল ফল । हिं तेजपल, तुमरु । मं तेन्दु । कं तुम्बुरु । तत्पर्य्याय:,—गन्धप: (र.), सौरभ:, सौरभ:, सौर:, वनज:, सानुज:, द्विज:, अन्धक:, तीक्ष्णकल्क:, तीक्ष्णफल:, तीक्ष्णपत्र:, महामुनि:, स्फुटल:, सुगन्धि: । तत्फलं मरिचवत् । च मू.३ष. । एतदभावे धान्यकं ग्राह्यम् । गुणा:—मधुर: तिक्त: कटूष्ण: वात-कफघ्न: शूल-गुल्मोदराध्मान कृमिघ्न: अग्निदीपनश्च । रा-नि.व.११ । "तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रुच्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च । वातश्लेष्माक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुरुताक्रमीन् । कुष्ठ शूलारुचि-श्वासप्लीह-कृच्छ्राणि नाशयेत् ॥" भा. ।

तुर(ग,ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.मु. ।

तुरग(ङ्ग)द्विप(द्वेपि)णी । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.१८ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रिय: । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा. व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद व.१ । घोण्टायां । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारोहे । हे.च. । स्त्री । अश्वगन्धायां । घोण्टायां । रा.नि.व.४।८ । अश्व्यां ।

तुरङ्ग: (म:) । पुं । घोटके । अम. । चित्ते । श.र. । क्ली । गन्धके । र.मा.मं. । सैन्धवे । प. ।

तुरङ्गक: । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपु: (ङ्गारि:) । पुं । करवीरवृक्षे । र.मा. । वै.निघ.२भ.विषमज्वर.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै. निघ. । मद. व. १ । प.मु. । घोण्टायाम् । ঘোণ্টাবদর । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गारि: । पुं । करवीरवृक्षे । र. ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । দেয়াতাড়া । रा.नि व.३ । See अगरी ।

तुरङ्गी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । शब्दर. । घोषिटकावृक्षे । रा. ।

तुरुष्क: । पुं । शिह्लके । শিলারস । प.मु. । सु.सू.३८ष. । वा. टी. हेमा. । अयमपि क्रमिमनिर्यासविशेषमात्र । वै.निघ.शतावरीनारायणतैले । च द.वा.व्या.चि.१८श.शतिकमहाराजप्रसारणीतैले । तद्टीकायाञ्च । च. द. ६ च. । घण्टापाटलवृक्षे । ঘণ্টাপারুল গাছ । श्रीवासे । তার্পিন তেলের গাছ । माण्डव्ये । तिका. ।

तुलम् । क्ली । ब्रह्मदारुनामवृक्षभेदे । प. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y,mum sanctum.) Holy basil. स्वनामख्यातक्षुपे । তুলসী গাছ । हिं बरण्डा, तुलसी । मं तुलसीचेंझाड़ । तै कुल, गग्गेरचेट्टु, श्रीतुलसी, तुलसीचेट्टु । ता. तुलशी । दा. तुलसी । बम्. तुलस । तत्पर्य्याय:,—सुभगा, तीव्रा, पावनी, विष्णुवल्लभा, सुरेज्या, सुरसा, कायस्था, सुरदुन्दुभि:, सुरभि:, बहुपत्री, मञ्जरी, हरिप्रिया, अपेतराक्षसी, श्यामा, गौरी, त्रिदशमञ्जरी, भूतघ्नी, भूतपत्री (रा.), पर्णास:, वृन्दा, कठिञ्जर:, कुठेरक: (शब्दर.), वैष्णवी, पुण्या, पवित्रा, माधवी, अमृता, पत्रपुष्पा, सुगन्धा, गन्धहारिणी, सुरवल्ली, प्रेतराक्षसी, सुवहा, ग्राम्या, सुलभा, बहुमञ्जरी, देवदुन्दुभि: (भा.) । अन्या—(O. gratissimum.) রামতুলসী । हिं रामतुलसी । तैं निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्चम्-तोलसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । सुरपत्र-तुलसी गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी विल्व(श्र)गन्धतुलसी-श्वेततुलसी वर्बरीतुलस्य, इति षड्भेदा तुलसी ।

सा, गुणाः—कटुः तिक्तोष्णा वातश्लेष्मघ्नी सुरभिः क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशान्तिकरी। "तुलसी उभया च कासवातक्रिमिवमिभूतापहारिणी पूता।" इति श्वेतकृष्णगुणाः। रा.नि.व.१०। "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत्। दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित्॥" श्वेतकृष्णगुणाः—"शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता।" भा.।

तुलसीच्छद(पत्र)म्। क्ली। वृहत्तालीशपत्रे। वै.निघ.।

तुलसीद्वेषा। स्त्री। वर्व्वर्य्याम्। বাবুই তুলসী। र.मा.।

तुला। स्त्री। ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने। तुलामाने। নিক্তি। मे.। साङ्गश्चे। विका.।

तुलाकोटिः (टी)। स्त्री। परिमाणभेदे। अर्व्वुदे। हे.च.। कोटिसंख्यायाम्। वै.निघ.। नूपुरे। हे.।

तुला(लि)वीजम्। क्ली। गुञ्जायाम्। विका.।

तुलिका। स्त्री। हापुविकापक्षिणि। খঞ্জন পাখী। विका.।

तुलिनी। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। रा.।

तुलिफला। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। र.।

तुल्यार्थता। स्त्री। एकसामान्यरूपार्थानुयोगितायां। च.सू.१८.।

तुवरः (कः)। पुं। तुवरयवनाले। লাল কাল জনার। रा.नि.व.१६। आढ़क्याम्। অরহর। (कः) कुधान्यभेदे। "पत्रैस्तु केशराकारैः कलायसदृशैः फलैः। वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमार्णवतीरजः॥ आरुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकि च। उष्णकृमिज्वरानाहमोहोदावर्त्तनाशनम्॥" सु.सू. ४६अ.। वा.उ.३९अ.। अग्रस्यपुरुषे। ৫থাবা। अजातशृङ्गगवि। अम.। वि। कषाये। मे.। तिक्ते। सु.सू.४५अ.।

तुवरयावनालः। पुं। स्वनामख्यातरक्तकृष्णशिस्वीधान्ये। রক্ত কৃষ্ণ জনার। মং তূরেনী ধল্লী। কং খীঙ্গরজাল। तत्पर्य्यायः,—तुवरः, कषाययावनालः, रक्तयावनालः, लोहितकुस्तुम्बुरुधान्यं। गुणाः—कषायः उष्णः शोफघ्नः संग्राही वातशमनः विदाही शोषजनकश्च। रा.नि.व.१६।

तु(तू)वरिका (री)। स्त्री। (Cajanus Indicus.) आढ़क्याम्। অরহর। रा. नि. व. १६। भुजाढ़क्याम्। तोरिसेति लोके। ৫টাডোর কলায়। হিং তোরী। प.मु.। तत्पर्य्यायः,—मृत्. सौराष्ट्री, मृत्स्ना, आढकी.. मसी, सुराष्ट्रजा, मृत्तालकं, काली, मृत्तिका, सुरमृत्तिका, स्तुत्या, काची, सुजाता, सौराष्ट्रा। गुणाः—कटुतिक्तकषाया उष्णा ग्राहिणी चक्षुष्या छर्द्दिपित्तजृम्भानाशिनी च। रा.नि.व.१६। ग्राहिणी लघुः कफविषरक्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कण्डूकुष्ठकीटक्रिमिहरी च। भा.पू.१भ.धा.व.। A kind of lentil (Cytisus Cajan.) मसूरकलाये। सौराष्ट्रमृत्तिकायां। मे.। गोपीचन्दने। তিলকমাটী। भा.। राजिकायाम्। ৫শ্বেত সরিষা। वै.निघ.।

तुवरीमृत्। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। তিলকমাটী। পঙ্কপর্পটী। रा.नि.व.१३।

तुवरीशिम्बः। पुं। चक्रमर्द्दवृक्षे। श.च.।

तुविः। स्त्री। तुम्ब्याम्। লাউ। श.मा.।

तुषः। पुं। विभीतकवृक्षे। तुषे। তুষ। अम.।

तुषग्रहः। पुं। अग्नौ। वि.।

तुषजलम्। क्ली। तुषोदके। काञ्जिविशेष। अभावे काञ्जिकम्। सि.यो.वृहच्छुक्रसन्धाने।

तुषधान्यम्। क्ली। तुषे। তুষ। र.मा.। रक्तशाल्यादौ। वै.निघ.। कङ्ग्वादिकुधान्यवर्गे। यथा—"कङ्गुचीनः कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रवः। शणवीजं वंशवीजं गवेधुश्च प्रसाधिका। तावन्त्येतानि चोक्तानि तुषधान्यानि वै नव॥"

तुषसारः। पुं। अग्नौ। शब्दमा.।

तुषसौवीरकम्। क्ली। सतुषयवकाञ्जिके, तुषोदके। वै.निघ.।

तुषस्वेदः। पुं। अश्वस्य वातव्याधौ स्वेदविशेषे। "सुतप्तकाञ्जिकैः स्विन्नं तुषं वद्धा पु(पू)तं भिषक्। तुषस्वेद तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत्॥" ज.द. ३८अ.।

तुषानलः। पुं। तुषाग्नौ। हे.च.।

तुषाम्बु। क्ली। तुषोदके। विदलितामयवैः सहिते अम्लतां गते तुषाम्बुनि। "तुषाम्बु सन्धितं ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः। शार्ङ्ग.। गुणाः—"तुषाम्बु

दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥" सुश्रु.।

तुषाम्बुवटम् । क्ली । तुषाम्बुपक्वान्ने । वै.निघ. ।

तुषाम्भः । क्ली । तुषाम्बुनि । भैष.र.पि.शूलचि. । "यस्तुतुषाम्भसा ।"

तुषारः । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व. १२ । जलकणायां । मे. । "अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्ताः तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥" भा. । त्रि । शीतले । हिमे । मे. ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै.निघ. ।

तुषारगौरः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे । चीनकर्पूरे । वै.निघ. ।

तुषाराम्बु । क्ली । नीहारजले ।

तुषोत्थम् । क्ली । तुषोदके । सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ ।

तुषोदकम् । क्ली । सतुषयवकाञ्जिके । हारा. । सौवीरकाञ्जिके । रा. नि. व. १५ । च सू. ३अ. । तल्लक्षणं—"भृष्टान् माषतुषान् भिन्नान् यवांस्तु चूर्णसंयुतान् । आप्लुतानम्भसा तज्जातं तच्च तुषोदकम् ॥" च. । "तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ।" गुणाः—"तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुकृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृत् वस्तिशूलनुत् ॥" भा. । "तुषोदकं वातपित्ताहरन्तु प्रभेदकं रक्तपित्ताहरञ्च । विपाचकं स्याज्जरणं कृमिघ्नम् अजीर्णहन्तृ कटुकं विपाके ।" अवि.११ प. । "तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥" सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । वृद्ध्यौषधे । वै.निघ. ।

तुसः । पुं । तुषे । प.टी.र. ।

तुस्तम् । क्ली । रजसि । धूलां । के. ।

तुहिनः । पुं । कर्पूरे । क्ली । हिमे । अम. । स्त्री । शुकनासायाम् । शोणां । वै.निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तुहिनांशुतैलम् । क्ली । कर्पूरतैले । रा.नि. व.१५ ।

तूणः । पुं । तूणीकवृक्षे । तूण गाछ ।

तूणि(णी)कः । पुं । (Cedrela Toona.) कोङ्कणे नन्दीवृक्ष इति ख्याते वृक्षे । तूण गाछ । हिं तूणि, महानिम् । उत्. महालिम्बु । पं द्रवी । तत्पर्य्यायः,—तूणीकः, तूणी, पीतकः, काच्छपः, नन्दी, कुठेरकः, कान्तः, तुन्नीकः, आपीनः, कच्छकः, कान्तलकः, नन्दीवृक्षः, नन्दकः, तूणीयकः । गुणाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्तदाहघ्नः शिरोवेदनाघ्नः श्वेतकुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिकरः वीर्य्यकरश्च । रा.नि.व १२ ।

तूणी (इन्) । पुं । नन्दीवृक्षे । तूण गाछ । रा.नि. व.१२ । "तूणी रक्तः कटु पाके कषायो मधुरो लघुः । तिक्तो ग्राही हिमो हृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥" भा. । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥" सु.नि.१अ. ।

तूतः (दः) । पुं, क्ली । तूलकाष्ठे । गुणाः—"तूतं पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरु सरमम्लोष्णं रक्तपित्तकृत् ॥" भा.आम्रव. । प्लक्षवृक्षे । रा नि.व.९ ।

तूतकम् । क्ली । तुत्थे । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शुक्लधुस्तूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधान्यविशेषे । काश्मीरे भाजव इति प्रसिद्धे । वा.सू.६अ. । [निघ. ।

तूर्णिः । स्त्री । विद्यायां । घणा. । मनसि । वै.

तूलः । पुं, क्ली । (Morus Indica or Morus Nigra.) स्वनामख्यातकाष्ठविशेषे । तूँत, पलाश पिप्पुल, आवलूव इति कश्चित् । हिं तूत्री, शाहुड़ । मं पारिसपिंपलु, वंगरखि । ते' कम्बलिचेट्टु । ता. मधुकट्टच्चेड़ि । तत्पर्य्यायः,—तूदः, ब्रह्मकाष्ठं, ब्रह्मणेष्टः, पूषकः, ब्रह्मदारु, सुपुष्पं, सुदर्पं, नीलवृन्तकं, क्रमुकः, विप्रकाष्ठं, मदसारः (रा.), पूषः (भा.) । गुणाः—मधुराम्लं वातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कषायं हृष्यं कफघ्नञ्च । रा. नि. व. ९ । मधुराम्लं हृष्यं दाहघ्नं कषायं कफघ्नं गुरु सारकम् अम्लम् उष्णं रक्तपित्तकरञ्च । भा. । कार्पासे । श्वेतधुस्तूरके । गयाशल्ये । अम. ।

तूलकम् । क्ली । कार्पासे । हे.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । ऋद्धिनामकौषधी । वै.निघ. ।

तूलनालिका (ली)। स्त्री। पिञ्जिकायाम्। পাঁইজ। विका.। [टी.भ.।

तूलपिचुः। पुं। कार्पासे, तूले। তুলা। अ.

तूलफलः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०।

तूल(लि)फला। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। र.मा.।

तूलवती (शय्या)। स्त्री। तूलशय्यायाम्। তোষক। भा.।

तूलवृक्षः। पुं। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व.७।

तूलशर्करा। स्त्री। कार्पासबीजे। श.मा.।

तूला (ली)। स्त्री। रक्तकार्पासाम्। रा.नि.व.४। नीलीवृक्षे। भा.। वर्त्याम्। श.र.।

तूलिः (लि(ली)का)। स्त्री। नील्यां। रक्तकार्पास्यां। वै.निघ.। चित्रलेखन्यां। তুলি। अम.। वीरणादिशलाकायां। शय्योपकरणे। তোষক। मे.। वर्त्यां। श.र.।

तूल(लि)नी (फला)। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। শিমুল গাছ। प.मु.। र.मा.। भा.। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.७।

तूवरः। पुं। See तुवरः। [श.र.।

तूस्तम्। क्ली। धूर्त्तौ। धूलौ। मे.। सूक्ष्मे।

तृक्षम्। क्ली। जातीफले। श.च.।

तृट्। स्त्री। तृषायां। इच्छायां। मे.।

तृणम्। क्ली। कतृणे। গন্ধতৃণ। रा.नि.व.८। खटे। नड़ादौ तृणवर्गे। "त्रिधा वंशः कुशः काशस्त्रिधा......नलः। गुन्द्री मुञ्जो दर्भसंघोचणकादिगणस्तृणम्॥" अर्क.।

तृणकतैलम्। क्ली। कुष्ठाधिकारे तैलम्। पाठः—"मञ्जिष्ठारुङ्निशा - चक्रमर्दारग्वधपल्लवैः। तृणकस्वरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु॥" कटुतैलं ४श. दीर्घघासस्वरसः ४ श. जलं १६ श.। कल्कार्थं—मञ्जिष्ठा कुष्ठं (কুড়) हरिद्रा चक्रमर्दपत्र (চাকন্দার পাতা) सोनालुपत्रं (সোন্দালপাতা) एषां मिलित्वा शरावः (১ সের)। रस.र.।

तृणकुङ्कुमम्। क्ली। काश्मीरदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे सुगन्धतृणे। कुङ्कुमघास् इति भाषा। सं तृणकेसर। गुणाः—कटूष्णं वातकफशोषघ्नं कण्डूतिपामाकुष्ठामदोषघ्नं दीप्तिकरञ्च। रा.नि.व.१२।

तृणकुटी। स्त्री। तृणाच्छादितगृहे। त्रि.। तत्पर्य्यायः—तृणौकः। हे.।

तृणकूर्म्मः। पुं। श्वेतालाब्वां। শ্বেত লাউ। वै. निघ.। श.मा.। [निघ.।

तृणकेतकी। स्त्री। वंशलोचनविशेषे। वै.

तृणकेतुः (कः)। पुं। वंशे। বাঁশ। रा.नि.व.७।

तृणकेसरम्। क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

तृणगन्धा। स्त्री। वृद्धदारकलतायां। वै.निघ.।

तृणगोधा। स्त्री। सरटे। গিরগিটে। कृकलासे। मे.। तृणजलौकायाम्। शब्दकल्प.।

तृणगोधूमः। पुं। स्वनामख्यातगोधूमे। घासिगम। प.मु.।

तृणगौरम्। क्ली। तृणकुङ्कुमे। रा.नि.व.१२।

तृणग्रन्थिः। पुं। स्वर्णजीवन्त्यां। रा.नि.व.३।

तृणग्राही (हिन्)। पुं, क्ली। नीलहीरके। प.मु.। नीलमणौ। কাকুরদানা। रा.नि.व.१२। तत्पर्य्यायः,—शुक्रापट्टः, तृणमणिः (हा.)।

तृणचरः। पुं। गोमेदमणौ। वै निघ.।

तृणजलौका। तृणचरजलौकाविशेषे। চীনে জোঁক।

तृणद्रुमः। पुं। तालवृक्षे। केतकीवृक्षे। पूगवृक्षे। खर्ज्जूरीवृक्षे। ताड़ीद्रुमे। তেড়েং গাছ। नारिकेलवृक्षे। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। एषां मज्जनिर्यासाः लघवः शीतला बल्या मोहना हृद्या तृषातापहराश्च। रा.नि.व.९।

तृणधान्यम्। क्ली। तृणोद्भवश्यामाकादौ। শ্যামা ধান প্রভৃতি। गुणा.—"श्यामाकः शोषणो रूक्षः वातलः श्लेष्मपित्तहा। जड़िका कोद्रवश्चैव हस्तिश्यामाकचीनकौ। पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठगदान् नयेत्। कङ्गुकाश्चापि जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणैः। जड़िका तत्र कथिता बलाचस्य विवर्द्धिनी। कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः॥" राज.३प.। See कुधान्यम्।

तृणधुक्। पुं। वाडवाग्नौ। वि.।

तृणध्वजः। पुं। वंशजायां। উলু। रा.नि.व.८। वंशे। अम.।

तृणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे । चिरेता । रा.नि.व.९ ।

तृणपञ्चकम् । क्ली । तृणपञ्चमूले । भा. ।

तृणपञ्चमूलम् (ली) । क्ली, स्त्री । कुशकाशशरेक्षुदर्भेषु । दर्भ उलपः । शरेक्षुदर्भकाशशालय इति चरकः । "श्वेतक्षीरं पिबेद्वापि पञ्चमूल्या तृणाख्यया ॥" सि.यो.र.पि चि । गुणाः—तृणादाहपित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रहरी । "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवं । पित्तकृच्छ्रहरं पञ्चमूलं बस्तिविशोधनम् ॥" भा.मू.कृ.चि. ।

तृणपञ्चमूलाद्यघृतम् । क्ली । चक्रदत्तोक्ते घृतम् । गव्यघृतं ४ श. । क्वाथार्थं—कुशः काशः शरः इक्षु दर्भमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शे. १६ श. । कल्कार्थं—गुडूचीक्षुरबीजे प्र. ४ प. । भा. ।

तृणपतिः । पुं । राजधान्ये । धानार्चपुर । के. ।

तृणपत्रिका (त्री) । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । इक्षुगर्भी तृण । (त्री) गुण्डासिनीतृणे । रा.नि. व.८ ।

तृणपर्णम् । क्ली, पुं । चीनासङ्‌ इति प्रसिद्धतृणे । रस.र.महाभल्लातकगुडे ।

तृणपुष्पम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि व.१२ ।

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व. १० ।

तृणपूलिकम् । क्ली । कोषाग्रे । के. ।

तृणपूली । स्त्री । चक्रान् । चाँच । हारा. । प.चि.२च. ।

तृणमणिः । पुं । मौणमीरके । हारा. । तृणजलौकायाम् ।

तृणमल्लिका । स्त्री । मल्लिकापुष्पभेदे । काठमल्लिका । "कुमारिका योगभवा सुगन्धा तृणमल्लिका ।" वै. ।

तृणमुद्गः । पुं । श्यामाकधान्ये । श्यामा धान । प.मु. ।

तृणमुस्तिका । स्त्री । मुस्तकभेदे । मुस्तायाम् । रस र.रसमाले ।

तृणमूलम् । क्ली । गन्धतृणमूले । भा.म.३भ. मू.कृ.चि. ।

तृणमेरुः । पुं । रुद्राक्षवृक्षे । शब्दर. ।

तृणराजः (कः) । पुं । तालवृक्षे । - ताल गाछ । नारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि व.९।११।१३ । इक्षुवृक्षे । वल्लजायाम् । वै.निघ. ।

तृणराजवर्गः । पुं । गुवाकादि समवृक्षे । यथा —"गुवाकखाजूरहिन्तालस्तथा ताड़ी च केतकी । खर्जूरनारिकेलौ च सर्वे ते तृणराजकः । तृणराजशिरापर्वनं कुर्याद्दन्तधावनम् ॥" आह्नि. त. ।

तृणराजाह्वः (यः) । पुं । तालवृक्षे । रा.नि. व.११ ।

तृणवल्ल(ल्व)जा । स्त्री । वल्लजायां । उलु । रा.नि.व.८ ।

तृणबीजः (जोत्तमः) । पुं । श्यामाकतृणे । शामा घास । र.मा. ।

तृणवृक्षः । पुं । नारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ. ।

तृणशिम्बी । स्त्री । निष्पावे । शीम गाछ । प.मु. ।

तृणशीतः । पुं । देवताड़वृक्षे । वै.निघ । क्ली । कतृणे । गन्धतृणे । र.मा. । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायां, जलपिप्पल्यां । काँचड़ा । रा.नि.व.४ ।

तृणशून्यम् । क्ली, पुं । नागदमनक्षुपे । प.मु. । च.सि.३च. । सु.चि.१८अ. । श्वेतकेतक्यां । च.सू. २५अ. । मल्लिकायां । केतकीफले । मे. ।

तृणशोणितम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । कुङ्कुम घास । रा.नि.व.१२ ।

तृणशोषकः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु. कल्प. ४अ. । See सर्पः ।

तृणषट्पदः । पुं । कीटविशेषे, वरोले । भीमरुल । त्रिका. ।

तृणसंज्ञकः । पुं । कैवर्त्तीमुस्तपञ्चतृणे । "कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुकाः ।" सुश्रु. ।

तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् । हारा. ।

तृणसिंहः । पुं । कुठारे । शब्द.क. । [मु. ८ ।

तृणाख्य(ढ्य)म् । क्ली । पर्वततृणे । रा. नि.

तृणाङ्घ्रिपः । पुं । गन्धानकतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणाञ्जनः । पुं । कृकलासे । काँकलास । त्रिका. ।

तृणाधिपः । पुं । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणान्नम् । क्ली । तृणधान्ये । नीवारधान्ये । भा. पू. १ भ.धा.व. ।

तृणाब्जम् । क्ली । सुगन्धतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणाद्रिः । पुं । पर्पटके । खेतपापड़ा । वै. निघ. ।

तृणावर्त्तः । पुं । कृष्णहिंसितदैत्ये । वै.निघ. ।

तृणासृक् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणाह्वा । स्त्री । चीनेवाल इतिख्याते तृणभेदे ।

तृणी । स्त्री । आकाशवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

तृणेक्षुः । पुं । शतपर्व्विकायाम् । उलू । रा.नि.व.८ ।

तृणोत्तमः । पुं । जलपरतृणे । रा.नि.व.८ ।

तृणोत्थम् । क्ली । तृणकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

तृणोद्भवः । पुं । नीवारे । বোয়ো ধান । रा. नि.व.१६ । [वा.उ.३७प. ।

तृणोलपम् । क्ली । उलपतृणे । উলুখড় ।

तृणोल्का । स्त्री । तृणाग्नौ । খড়ের আগুন ।

तृणौकः । पुं । तृणाच्छादितगृहे । খড়ুয়া ঘর । ऐ.प. ।

तृणौषधम् । क्ली । एलवालुके । श.च. ।

तृण्मान् । वि । तृणायुक्ते । वा.चि.१८. ।

तृतीयकः । पुं । विषमज्वरविशेषे । একদিন অন্তর জ্বর । "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।" भा. । "कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वा तत्कफानिलः । वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः ।" मा.नि.ज्व. ।

तृतीयकविपर्य्ययः । पुं । तृतीयकस्य ज्वरस्य भेदे । প্রথম ও শেষ দিনে ছাড়িয়া দ্বিতীয় দিনের জ্বর । यथा—"आद्यन्ते च मुञ्चति मध्ये एकं दिनं ज्वरयति । भा. ।

तृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपुंसके । श.टी. ।

तृप(फ)ला । स्त्री । त्रिफलायाम् । त्रिफलायाम् । उणा. । दिका. ।

तृप्तिः । स्त्री । तृष्णाभावे भोजनसामर्थ्ये अन्नाभिलाषे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । "सन्धत्तृप्तिरपाविषा ।"

तृप्तिघ्नः । वि । तृप्तिजनके । सुधामान्द्यकरे ।

तृप्तिप्रवर्गः । पुं । नागरचित्रकचव्यविडङ्गशुण्ठी-गुडूचीवचानुमधिन्यसौवर्चलेषु । च.सू.४प. ।

तृप्रः । पुं । घृते । उणा. ।

तृफुः । पुं । सर्पे । उणा. ।

तृवृता । स्त्री । त्रिवृति । তেউড়ী । शुक्लत्रिवृ-तायां । শ্বেত তেউড়ী । वा.चि.२प. ।

तृशूलफलम् । क्ली । बिल्वफले । [प.मु. ।

तृषती । स्त्री । गन्धद्रव्याम् । আনাকুশী ।

तृषा । स्त्री । तृष्णायाम् । रा.नि.व.२० । लाङ्ग-लिकालतायाम् । श.च. ।

तृषाभूः । स्त्री । मूत्राशये । क्लोम्नि । श.च. ।

तृषाह्व(क)म् । क्ली । जले । श.च. । वै.निघ. ।

तृषाह्वा । स्त्री । स्थलाब्जायाम्, मधुरिकायाम् ।

तृषितम् । क्ली । तृषायाम् । वि । तृषार्ते ।

तृषितोत्तरा । स्त्री । गोकर्णीनामवल्ल्याम् । वै. निघ. । अश्मन्तपर्णीलतायाम् । श.च. ।

तृष्णक् । वि । तृष्णावति । वा. ज्व. चि.१प. । लुब्धे । अम. ।

तृष्णा । स्त्री । पानेच्छायां । পিপাসা । मे. । तत्पर्य्यायः,—उदन्या, पिपासा, तृट्, तर्षः (अ.), तृषा (शब्दर), तर्षणं, तर्षणं (ज.), उपलासिका, धृतिः (हे.) । तर्षणे । जटा. । पिपासारोगे । रा. नि.व.२० । "भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्द्ध्वञ्चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु-प्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥" "सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णा-र्दितमादिशेत् ॥" "स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च । भक्तो-द्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु । ... मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति । मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च । बाष्पावरोधात् कफ-संवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु । निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु । रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतश्च निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।" इत्यादि । मा.नि. । पथ्यं—"शोधनं शमनं निद्रा स्नानं क्रमशः पानं ।

कोद्रवाः शालयः पेया विलेपी लाजसक्तवः। धन्नमण्डो धन्वरसाः हिता मुद्गादिजा रसाः। खर्जूरं दाड़िमं धात्री कक्कोलं नलदम्बु च। जम्बीरं करमर्द्दश्च बीजपूरं गवां पयः। मधूकपुष्पं तिक्तानि मधुराणि विशेषतः। बालतालकशीताम्बु सात्विकं सरसीजलं। घनसारो गन्धसारः कौमुदी शिशिराणि च। एला जातीकपत्रञ्च कुसुमं ब च टङ्कणम्। चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषो रत्नाभरणधारणं। हिमानुलेपनञ्च स्यात्पथ्यमेतत् तृषातुरे॥" पथ्यापथ्यम्।

तृष्णारिः। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। रा. नि.व.५।

तेजः। क्ली। मज्जायां। रा.नि.व.१८। गुणाः— तृट्क्षुधानिद्राजयमैथुनेषु। रस.र.ज्व.चि.। पित्ते। रा.नि.व.२१। घृते। कान्तौ। स्वर्णे। रा.नि.व.१२। शुक्रे। मे.। नवनीते। अग्नौ। हे.च.। ओजसि।

तेजःफलः। पुं। तेजफलवृक्षे। তেজবল। रा.नि.व.११।

तेजनः (कः)। पुं। शरे। प.मु.। वंशे। भा.। मुञ्जातृणे। छलपतृणे। ज.द.१२ष.। रा.नि.व. ८। क्ली। भोजने। रा.नि.व.२०।

तेजना(ख्यः)ह्वयः। पुं। मुञ्जतृणे। মুঞ্জ। रा.नि.व.८।

तेजनी। स्त्री। मूर्वायां। अम.। चीरमूर्व्वायां। कङ्गुधान्ये। वै.निघ.। वचायां। भैष.मु.रो.चि.। ज्योतिष्मतीलतायां। श.र.।

तेजपत्रम्। क्ली। स्वनामख्यातपत्रे। তেজপাত। प.मु.। तत्पर्य्यायः,—पत्रं, पत्रकं, गन्धजातं (शब्दर.), पाकरञ्जनम् (श.)। See अंशुकम्।

तेजफलः। पुं। हिमालयादौ ख्याते स्वनामख्यातवृक्षे। তেজবল। मं काइफल। कं गावटे। तत्पर्य्यायः,—बहुफलः, शाल्मलीफलः, स्ववकफलः, क्षेयफलः, गन्धफलः, कण्टवृक्षः। गुणाः—कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्मारुचिघ्नः शालरक्षाकारकः। "तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः। वातघ्नः श्लेष्मारुचिघ्नश्च शालरक्षाकरः परः॥" रा.नि.व.११।

तेजलः। पुं। कपिञ्जलपक्षिणि। তিতির পাখী। रा.नि.व.१९।

तेजवती। स्त्री। गजपिप्पल्यां। কাঁচড়া। वै.निघ.२भ.श्व.च.चि.। गजपिप्पल्याम्। श.र.। तेजवल्कल, तेजबल इति च ख्याते द्रव्ये। गुणाः —"तेजस्विनी कफ-श्वास-कासास्यामय-वातहृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी॥" भा.। वचायां। বচ। भैष.क्षुद्ररो.चि.।

तेजसाह्वयः। क्ली। मुञ्जतृणे। वै.निघ.।

तेजस्करः। त्रि। तेजोवर्द्धके।

तेजस्विनी (जिनी)। स्त्री। मूर्वायाम्। चविकायाम्। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि. व.३। च. वि. ८अ.। तेजोवत्यवृक्षे। वै. निघ.। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্‌কী। श.र.।

तेजाह्वा। स्त्री। तेजफले। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। के.।

तेजिका। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। के.।

तेजोद्वेषः। पुं। पित्तजरोगे। भा.।

तेजोधातुः। पुं। पित्ते। वै.निघ.।

तेजोमन्थः। पुं। ह्रस्वाग्निमन्थक्षुपे। ছোট গণিরি। प.मु.। गुणाः—"तेजोमन्थगुणाः प्रोक्ताश्चाग्निमन्थसमा बुधैः। विशेषाद्वातशोफे च प्रोक्ताः पूर्व्वैश्च सूरिभिः॥" वै.निघ.।

तेजोमयम्। क्ली। पित्ते। वै.निघ.।

तेजोवती। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। हिं उमिजिनि। भैष. कुष्ठ. चि. पञ्चतिक्तघृते। वै. निघ. २भ. जीर्णज्व. चि.। चविकायाम्। চই। प.मु.। भा.। शा.कौ.अर्शः चि.बाहुशालगुड़े। गजपिप्पल्यां। श.र.। वचायां। हि.यो.हि.श्वास.चि.बाहुशालगुड़े। "तृवृत्तेजोवती दन्ती।" यत्र चवी तेजोवती चास्ति तत्र तेजोवती ज्योतिष्मती ग्राह्या। श्रीकण्ठः। तेजोवल्कले। তেজবল। स्वर्णजीवन्त्याम्। भा.म.४भ.मु.रो.चि.। सु.चि.२२अ.। मरिचे। वै.निघ.।

तेजोबीजम्। क्ली। मज्जायाम्। मज्जा। वै. निघ.।

तेजोवृक्षः। पुं। क्षुद्राग्निमन्थ। ছোট গণিরি। रा.नि.व.९।

तेजोह्वा। स्त्री। तेजोवत्याम्। তেজবল। भा. म.४भ.मु.रो.चि.। सु.चि.२अ.। वै.निघ.अर्शःचि. बाहुशालगुड़े। वचायाम्। বচ। क्षुद्ररो.चि. कालकचूर्णे।

तेमनम् । क्ली । आर्द्रीकरणे । मे. । व्यञ्जने । "व्यञ्जनं सूपशाकादिमिष्टान्नं तेमनं स्मृतम् ।" रा. नि व.२० ।

तेमनी । स्त्री । चुल्लीभेदे । हे.च. ।

तेरः (रणः) । पुं । स्वनामख्यातक्षुपे । তেরড়া গাছ । मं तेरडा । कं वेवत्तिगे । गुणाः—शीतलः तिक्तः व्रणघ्नः अरुणरक्तदः । रा.नि.व.४ ।

तैजवल्ली । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

तैजसम् । क्ली । घृते । रा.नि.व.१५ ।

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । स्वर्णादिपाककुप्याम् । मूचि । अम. ।

तैजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गिनि । গণ্ডার । मे. ।

तैत्तिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि । रा. नि. व. १९ । गण्डके । গণ্ডার । मे. ।

तैरणी(रिणी) । स्त्री । तेरणक्षुपे । रा.नि.व.४ । तत्पर्य्यायः,—तैरणः, तैरः, कुनीली, रागदः । गुणाः—तिक्तत्वं, शीतत्व, व्रणनाशित्वं, अरुणवर्णत्वकत्वञ्च । रा. ।

तैलम् । क्ली । सिह्लके । शिलारस । च.द. । शि. यो. रा. अ. चि. चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूतस्नेहे, तैलसामान्ये । তেল । तत्पर्य्यायः,—स्नेहः, अभ्यञ्जनं (हे.) । तच्चाष्टादशविधम् । तद्यथा—तिलजं सार्षपं कौसुम्भम् अतसीज धान्यजम् एरण्डजं काञ्जम् ऐङ्गुदं नैम्बं विभीतकजं निर्गुण्डजं ज्योतिष्मतीजम् अभयाजं मधुरिकोत्थं कोशाम्रज चिरामवं कर्पूरजं वपुषवीजजञ्चेति । एषां विशेषगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु ज्ञेयाः । "तैलं न सेवयेद्धीमान् यस्य कस्य च यद्भवेत् । विषमाम्यगुणत्वाच्च योगे तन्न प्रयोजयेत् । उक्तञ्च, विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं घृतस्य सुतस्य न किञ्चिदन्तरम् ।" रा. नि. व. १५ । तैलसामान्यगुणाः स्वरूपञ्च । "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम् । तत्तु वातहरं सर्व्वं विशेषात्तिलसम्भवम् । तैलं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेनाखिलं मतं । अतः एव तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिवत् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥" भा.पू.२भ. तैलव. । "आनाहाष्ठीलवातार्त्तकुक्षीष्ठोदावर्त्तशूलिनां । हन्ति वातविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये । यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासेन प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वे तैलगुणाः ज्ञेयाः सर्व्वे चानिलनाशनाः ॥" अत्रि. १४अ. । तैलन्त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांसस्थैर्य्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नम् अशीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयशोधनञ्च । सु.सू.४५अ. । कटाहपक्वतैलगुणाः —"तैलद्रोणी प्रशस्ता विविधगदमये वातरोगार्दितेषु व्याकुब्जे पङ्गुभूते सन्धिपमवधिरे मिण्मिने गद्गदे च । धन्वङ्गे स्तब्धपृष्ठे प्रचलितपवने गात्रकम्पे कषाय्यां ग्रीवाभङ्गेऽपतन्त्रे च्युतरुधिरभवे मूत्रकृच्छ्रे च वन्ती ।" रात्र.२८. । सर्व्वदा शिरस्तैलदानगुणाः—शिरःशूलखालित्यपालित्यहरं केशदार्ढ्यकरं केशस्यापतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इन्द्रियप्रसादकं वह्निशुद्धिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरणगुणाः —मन्याहनुसंग्रहोच्चैःश्रुतिबाधिर्य्यकर्णवातजरोगाशनञ्च । "सौवर्च्चलेङ्गुदीपीलुशिंशपासारसम्भवं । सरलागुरुदेवादिपादपैः सम्भवन्तु यत् । तुम्बुरूत्थं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवं तथा । अर्शःकुष्ठक्रिमिघ्नं भयकमेदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्टके तिक्तं नात्युष्णं च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं तिक्तं सारणं व्रणशोधनं । अक्षातिमुक्तकाचोड़नारिकेलमधूकजम् । त्रपुषैर्वारुकुष्माण्डश्लेष्मान्तकपिलूद्भवं । वातपित्तहृदर्शोघ्नं श्लेष्मदं गुरु शीतलं । पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम् ।" अत्रि. १४अ. ।

तैलकम् । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्दशाके । तेलकन्द इति भाषा । मं कं मूजिमुदिगड्डे । तत्पर्य्यायः,—द्रावककन्दः, तिलाङ्कितदलः, करवीरकन्दसञ्ज्ञः, तिलचित्रपत्रकः । गुणाः—कटूष्णः वातापस्मारघ्नः विषघ्नः लौहद्रावी शोफघ्नः रसबन्धकारी च । तल्लक्षणं यथा—"अप्यारिपत्रसङ्काशः तिलबिन्दुसमन्वितः । सस्निग्धाघस्थभूमिस्थस्तिलकान्दोऽतिविस्तृतः ॥" रा.नि.व.७ ।

तैलकल्कजः । पुं । तैलकिट्टे । खल । रा.नि. व.१६ ।

तैलकिट्टम् । क्ली । पिण्याके । खल । तत्पर्य्यायः —पिण्याकः, खलिः, तैलकल्कजः । गुणाः— कटुकं गौल्यं कफवातप्रमेहघ्नञ्च । रा.नि.व.१६ ।

तैलकीटः । पुं । तैलपायिकायाम् । रा. ।

तैलङ्गः । पुं । तैलपायिकायाम् । शब्दर. ।

तैलचो(चौ)रिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् । श.र. ।

तैलद्रोणी । स्त्री । तैलमानपात्रे । তেলের দোনা । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । व्याकण्ठमज्जनार्थे तैलपूर्णकाष्ठादिशावे । তেলের ডুনী । तत्र स्थितिगुणाः—वातव्याकुष्ठरोगपङ्गुबाधिर्य्यमिम्मिनगद्गदधन्वकुब्जखञ्जपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पग्रीवाभङ्गापतन्त्रकक्षय-रुधिरजमूत्रकृच्छ्र-वस्तिरोगेषु प्रशस्ता । राज. ।

तैलधान्यम् । क्ली । तिलादिबीजवर्गे । यथा—तिलातसी च तोरी च विविधश्चापि सर्षपः । द्विधा राजी खाखसञ्च बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्ववत् ॥ अर्कः ।

तैलनिर्यासः । पुं । गन्धराजे । रा.नि.व.१२ ।

तैलनी । स्त्री । तिलकिट्टे । वै.निघ. ।

तैलपञ्चकम् । क्ली । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा—"तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारणालं यवाग्रजः । गुल्मजाठरमानाहप्लीहमेकञ्च साधयेत् ॥" च. ।

तैलपर्णः (कः) । पुं, क्ली । ग्रन्थिपर्णवृक्षे । গেঁটেলা । भा. । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

तैलपर्णिकम् । क्ली । तैलचन्दने । तत्तु शीतलं धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ. । हरिचन्दने । अम. ।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणखोव्याम्, देवदारु निर्यासे । प.मु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे । मे. ।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । তেলাপোকা । रा.नि.व.१९ ।

तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । তৈল পাক করা । See स्नेहपाकविधिः ।

तैलपातनम् । क्ली । सर्व्वबीजात्तैलनिःसारणे । यथा—"सुपक्वतालपत्राणां रसमादाय भावयेत् । समस्तबीजचूर्णं यदुक्तानुक्तं पृथक् पृथक् । आतपे सुस्वते तैलं साध्यासाध्यं न संशयः ॥" र.चि.७८. ।

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । তেলাপোকা, আরশোলা । अम. । तत्पर्य्यायः,—परोष्णी, तैलचौरिका (शब्दर.), तैलपा, तैलपायी (रा.), तैलाम्बुका, खलाधारः (ज), यक्तदालिका (श.), सुखविष्ठा, घृतेली, पिङ्गकपिशा (हे.), वल्गुलिका ।

तैलपिञ्जः । पुं । अरण्यतिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलिकाभेदे । रा. नि. व. ११ । तत्पर्य्यायः,—उदया, कपिलाञ्जिका । रा. ।

तैलपिष्टकः । पुं । तैलकिट्टे । খইল ।

तैलपीतः । पुं । तैलपिचौ । च.द. ।

तैलफलः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा. नि. व. ८ । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ । तिलवृक्षे । वै.निघ. ।

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । रा.नि. व.१० ।

[श.मा. ।

तैलमाली । स्त्री । वर्त्त्याम् । শলতে, বাতি ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । তেল মূর্চ্ছা করা । यथा—"तैलं कृत्वा कटाहे दृढतरविमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्फेनभावं गतमिह हि यदा शैत्ययुक्तं तदैव । मञ्जिष्ठारात्रिलोध्रैर्जलधरनलिकैः सामलैः साक्षपथ्यैः, सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैर्गन्धयोगं जहाति ॥ तथा—तैलस्येन्दुकलांशिकी विकण्ठिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ ये चान्ये त्रिफला पयोद-रजनी-ह्रीवेरलोध्रान्विताः । सूचीपुष्पवटावरोहनलिकास्तस्याश्च पादांशिका दुर्गन्धं विनिहन्ति तैलमतुलं सौरभ्यमाकुर्व्वते ॥" भैष. । मूर्च्छाद्रव्यमानं यथा—मञ्जिष्ठा ५ तो. । अन्यं पाच मात्रा मञ्जिष्ठाचतुर्थांशा इति ।

तैलयन्त्रम् । क्ली । तैलनिष्काशनार्थं यन्त्रभेदे । घानि ।

तैलवल्ली । स्त्री । शतमूल्याम् । रा. ।

तैलबीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तैलसाधनम् । क्ली । कस्तूरिकायां । वै.निघ. । काकोल्यां । কাঁকুনা । श.च. ।

तैलस्फटिकः । पुं । तृणमणौ । हे.च. ।

तैलस्यन्दा । स्त्री । भूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां । श्वेतापराजितायाम् । वै.निघ. ।

तैलाख्यः । पुं । तुरुष्कनाम-गन्धद्रव्ये । शब्दर. । शिलारस ।

तैलाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा. नि. व. १२ ।

तैलाङ्गः । पुं । वकुलवृक्षे । प.मु. । [हे.च. ।

तैलाटी । वरणपट्पदे । वरठायां । বোলতা ।

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलपीरिकायां । আর্-শোলা । जटा. ।

तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा.नि.व. १९ । दशावर्त्याम् । श.मा. । [हे.च. ।

तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगृहे । घानिघर ।

तैलीनम् । क्ली । तिलक्षेत्रे । रा.नि.व.२ ।

तैलु(ल्व)कः । पुं । लोध्रे । च.द.पाण्डु.चि. । वा.चि.६अ. ।

तैल्वणपूगम् । क्ली । पूगफलविशेषे । नेल्लवत् इति भाषा । रा.नि.व.११ । See अक्षोटः ।

तैषः । पुं । पौषमासे । अम. ।

तैक्ष्ण्यम् । क्ली । तीक्ष्णतायाम् ।

तोकः । पुं । बालके । त्रिका. ।

तोककः । पुं । चातकपक्षिणि । नीलकण्ठे । वै. निघ. । चातकपक्षिणि । अ.स. ।

तोक्यः (क्मः) । पुं । अपक्वयवे । हरितनिःशूकच्छद्रयवे । जई । "तोक्मस्तद्वत्सहरितः ततः स्वल्पश्च कीर्त्तितः ।" सोऽनिलवाञ्छीनगुणः । भा. पू.१भ.धा.व. । पल्लवाचाङ्कुरे । भागवतम् ।

तोड़िमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । ভাঙ্গই মাছ । वै.निघ. ।

तोत्रम् । क्ली । गवादिताड़नदण्डे । अ. ।

तोदः (नम्) । पुं, क्ली । सूचीव्यधनेनेव शूलेनेव वा व्यथायाम् । र.मा. । भा.म.१भ आमानुज्व. । तीव्रवेदनायाम् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कषायं रूक्षं वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. । अग्नौ लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निकरञ्च । च.सू.२७अ. ।

तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्ण्याम् । পানা । कुधान्यभेदे । सु.सू.४६अ. ।

तोमरः । पुं । अस्त्रविशेषे । শাবল । अ. ।

तोमरधरः । पुं । अग्नौ । वै.निघ. ।

तोमरिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । श.र. ।

तोयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । वालके । বালা । वै.निघ. ।

तोयकामः । पुं । जलवेतसे । मद. व. ५ । परिव्याधवृक्षे ।

तोयकुम्भा । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयगर्भः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयजः । पुं । उशीरे । खानकुले । वै.निघ. ।

तोयडिम्भः । पुं । घनोपले । हारा. ।

तोयदः । पुं । उशीरे । नागरमुस्तायाम् । वै. निघ. । मेघे । क्ली । घृते । मे. ।

तोयद्रुमः । पुं । कतकवृक्षे । নির্ম্মলফলের গাছ ।

तोयधरः । पुं । मुस्तायां । नागरमुस्तायाम् । सुनिषण्णकशाके । मेघे । मे. ।

तोयधिप्रियम् । क्ली । लवङ्गे । श.च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । तृणधान्यविशेषे । गुणाः श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. । वारिपर्ण्यां । পানা । कारवेल्लीलतायाम् । के. ।

तोयपाषाणजमलम् । क्ली । खर्परे । খাপর । वै.निघ. ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कच्छटे । কাঁচড়া । रा. नि.व.४ ।

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.मा. ।

तोयप्रष्ठा । स्त्री । पाटलवृक्षे । वै.निघ. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । क्ली । कतकफले । নির্ম্মলফল । र.मा. ।

तोयफला । स्त्री । वालुकर्कटिकायाम् । কাঁকুড় । रा.नि.व.७ ।

तोयमञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयमलम् । क्ली । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

तोयवल्लरी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । কাঁচড়া-দান ।

तोयवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । अमृतस्रवालतायाम् । चित्रकूटे स्रवन्तीति ख्यातायाम् । অমৃত-বল্লী লতা । कारवेल्लके । উচ্ছে । रा.नि.व.३ । महादुग्धायाम् । रा.नि.व.२३ ।

तोयवृत्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयवृक्षः । पुं । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयशाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ । জল-ঝিনুক । रा.नि.व.१९ ।

तोयशूकः । शैवाले । वै.निघ. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । भेक्याम् । वै.निघ. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डूके । शब्दार्थकल्पः ।

तोयस्रावः । पुं । अश्वस्य नेत्रगतो जलस्रावरोगे । "अजस्रं पश्यतां ह्यश्रु स्वच्छं स्रवति चक्षुषः । तोयस्रावीति तं विद्याद्विकारं मारुतात्मकम् ॥" ज.द.३०अ. । जलस्रावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलवृक्षे । प.मु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोयोद्भवा । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

तोरणम् । क्ली । ग्रीवायाम् । হারা । पुं । बहिर्द्वारे । अ. ।

तोलः (कः) । पुं, क्ली । टङ्कपरिमाणे । ১ তোলা । अशीतिरक्तिकमाने । ९६ रक्तिकमाने । प.प्र. । शाणद्वयमाने । श.मा. । तत्पर्य्यायः,—कोलं, द्रङ्क्षणं, वटकं, कर्षार्द्धं, वैयं, कर्षं । তোলা ।

तोषफला । स्त्री । एर्व्वारुलतायाम् । বড় কাঁকুড় । रा. ।

तोत्त्रम् । क्ली । कर्णमले । त्रिका. ।

तौतिकः । पुं, क्ली । शुक्तौ । ঝিনুক । प.मु. । मुक्तायाम् । रा.नि.व.१३ ।

तौषारम् । क्ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

त्यद् । क्ली । वायौ । आकाशे ।

त्रपु । क्ली । रङ्गे । सीसके । मे. ।

त्रपुकर्कटी । स्त्री । कर्कटिकाभेदे, त्रपुष्याम् । শশা । रा.नि.व.७ । [र.मा. ।

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । ছোট এলাচ ।

त्रपुलम् । क्ली । वङ्गे । रङ्गे । भ.द्वि. ।

त्रपुष(स)म् । क्ली । कर्कट्याम् । কাঁকুড় । प.मु. । कृष्णत्रिवृति । কাল তেউড়ী । र.मा. । वङ्गे । रा.नि.व.१३ । त्रपुषीफले । শশা । भा. ।

त्रपुषतैलम् । क्ली । त्रपुषबीजोत्थतैले । শশা-বীজের তৈল । गुणाः—वातपित्तहरं कैश्यं श्लेष्मघ्नं गुरु शीतलञ्च । ना. टी. हेमा. । मधुरं गुरु शीतलं कैश्यं कफपित्तघ्नं कान्तिजनकञ्च । रा.नि.व.१५ ।

त्रपुषा (षी) (सा,सी) । स्त्री । (Cucumis sativus. Syn. C. Hardwickii.) The cucumber. स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । শশা গাছ । हिं खीरे, लघुखीरा, बालमखीरा । मं तौसीकर्कटी । कं तसैयकायि । तें दोसकाय । उत्. काकुड़ि । ता. महेवेहरि कोङ्गणे । तत्पर्य्यायः,—पीतपुष्पा, काण्डालुः, कण्टालुः, त्रपुकर्कटी, बहुफला, कण्टकिलता, कोषफला, तुन्दिलफला, सुधावासा । फलगुणाः—रुच्यं मधुरं शीतलं गुरु भ्रमपित्तविदाहवान्तिघ्नं बहुमूत्रकरम् । रा.नि.व.७ । "त्रपुषं लघु नीलञ्च बलदं क्लमदाहहृत् । स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्पक्वं कफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् । तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात्पित्तलं कफवातनुत् । तद्बीजं मूत्रलं शीतं रुच्यं पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥" भा. माद्यव. । कृष्णत्रिवृति । কাল তেউড়ী । र.मा. । महेन्द्रवारुण्याम् । रा.नि.व.३ । कर्कटिकायाम् । हे.च. ।

त्रपुसिनी । कर्कटिकायां । वै.निघ. ।

त्रपुस् । क्ली । वङ्गे । भा.म.४भ.कर्णरी.चि.सु.सू.३८अ.त्रप्वादिः । शीषके । रा.नि.व.१३ । मे. । प.मु. । पुं । त्रपुषलतायां । শশা গাছ ।

त्रप्वादिः । पुं । रङ्गादिसप्तधातुषु । त्रपुशीषताम्ररजतकृष्णलौहसुवर्णलौहमलानि । गुणाः—गरक्रिमिहरः तृष्णाविषहृद्रोगपाण्डुमेहघ्नश्च । सु.सू.३८अ. ।

त्रप्सम् । क्ली । घनेतरदधनि । पातलादई ।

त्रयी । स्त्री । सोमराज्यां । श.च. ।

त्रयोदशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । वातव्याधौ । "आभा(भा)वा इति ख्यातं वणिग्द्रव्यं (अभावे मुस्ता लशुन बिल्वफलं वा) अश्वगन्धा हवुषा (হবুষফল) गुड़ूची (গুলঞ্চ) शतावरी गोक्षुरबीजं बीजताड़कबीजं रास्ना शतपुष्पा शटी यमानी शुण्ठी एषां प्र. चूर्णं १ प. शुद्धगुग्गुलुः १२ प. घृतं ६ प. । रस.र. । सा.कौ. । आहस्य लशुने प्रोक्तः आही बिल्वफले तथा ।" विश्व. ।

त्रसम् । क्ली । वने ।

त्रसरेणुः । पुं । त्रिंशत्परमाणुात्मकभागपरिमाने ।

स जालान्तरगतरविकिरणेषु दृश्यते। "त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः।" प.प्र.१ख.। तत्पर्य्यायः,—ध्वंसी।

त्राणम्। क्ली। त्रायमाणालतायाम्। मे.।

त्राणा (णी)। स्त्री। त्रायमाणालतायां। बला लता वा डुमुर। रा.नि.व.५। मे.।

त्रायन्ती (न्तिका)। स्त्री। त्रायमाणायां। बला डुमुर। बन भाङ्गलिया। रा. नि. व. ५। भैष.कुष्ठ.चि.महाभल्लातकगुड़े। चि.यो.मुस्ताद्यघृते। "त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा। ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत्॥" भा.। च.द. सन्ना.ज्व.चि.। चि.यो.च. द.यक्ष्म.चि.जीवन्त्याद्यघृते। वात.व्या.द्राक्षादिः। च.द.ज्वर.चि.पिप्पल्यादिघृते। नखरञ्जके। मेहदीति लोके। वै.निघ.चर्य्यरी.चि. जलाद्यघृते। च.द.शूलचि.।

त्रायमाणा (णिका)। स्त्री। हिमवत्प्रसिद्धस्वनामख्यातमहाक्षुपे। बलाडुमुर, बला लता, बहुला, बन भाङ्गलिया। हिं त्रायमाणा। तत्पर्य्यायः,—वार्षिकं, त्रायन्ती, बलभद्रिका (अ.), बलदेवा (मे.) सुभद्रानी, भद्रनामिका (र.), कृतत्रा, त्रायमाणिका, बलभद्रा, सुकाना, वार्षिका, गिरिजा, अनुजा, मङ्गल्यार्हा, देवबला, पालिनी, भयनाशिनी, अवनी, रक्षणी, त्राणा। गुणा.—शीतमधुरा गुल्मज्वरवातकफरक्तघ्नी। भ्रमतृष्णाक्षयविषच्छर्दिघ्नी च। रा.नि.व.५।

त्रायमाणादिः। पुं। पित्तज्वरघ्नसिद्धकषायभेदे। च. द. ज्व. चि.। "त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च। किराततिक्तकं मुस्तं मधुकं सविभीतकम्॥"

त्रायवृन्तम्। क्ली। गण्डीरेतिख्याते आनूपशाकभेदे। शुण्ठिया। वै.।

त्रासः। पुं। भये। अ.।

त्रासदष्टः। पुं। कुक्कुरदष्टरोगभेदे। यथा—"योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः। जलसन्त्रासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत्॥" वा. उ. ३८अ.।

त्रिंशत्पत्रम्। क्ली। कुमुदपुष्पे। হেলা বা নালি ফুল। श.मा.।

त्रिकम्। क्ली। त्रिफलायां। त्रिकटुनि। त्रिमदे। (सुखबोधः)। कटिप्रान्तभागे। रा. नि. व. १८। "स्फिक्सकथ्योः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं मतम्। पुं। गोक्षुरके। शृङ्गाटके। वै.निघ.।

त्रिकग्रहः। पुं। वातरोगभेदे। त्रिकवेदना। च.सू.२०अ.।

त्रिकग्राही। त्रि। वेदनया त्रिकव्यापिनि मा.नि.।

त्रिकटः। पुं। शृङ्गाटके। गोक्षुरके। श.र.।

त्रिकटु। क्ली। शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु। तें शुण्ठि पिप्पलि मिरियालु। तत्पर्य्यायः,—त्र्यूषणं, व्योष (अ.), कटुत्रिकं (के.), कटुत्रयं। गुणाः—दीपनं श्वासकासघ्नं चर्म्मरोगगुल्मप्रमेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसादिकं हन्ति। भा.।

त्रिकटुगुड़िका। स्त्री। प्रमेहपिड़कायाम्। त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः। गोक्षुरक्वाथेन मर्द्या।

त्रिकट्वादिवर्त्तिः। स्त्री। नेत्ररोगाधिकावर्त्तिः। "त्रीणि कटूनि करञ्जफलानि द्वे रजनी सह सैन्धवञ्च। बिल्वतरोर्वरुणस्य च मूलं वारिचरं दशमं वदन्ति॥" वारिचरः शङ्खनाभिः। रस.र.।

त्रिकण्ट(क)म्। क्ली। कण्टकारी दुरालभा गोक्षुरकश्चेति क्षुपत्रये। चि. यो. सन्निपातज्वरे। वृहत्तोगणिकारोदुरालभासु। रा.नि.व.२२। गुणाः—"त्रिकण्टकानां क्वाथः स्यात्पित्तज्वरविनाशनः। नेत्ररोगं वमिञ्चैव मस्तकस्य रुजं तथा॥" वै. निघ.। पुं। मत्स्यविशेषे। ট্যাংরা মাছ, গাগর মাছ। त्रिका.। गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः रुच्यः लघुः दीपनश्च। राज.२प.। गोक्षुरके। र.मा.। च.द.ज्व. चि. यक्ष्म. चि. नागबलाघृते। शृङ्गाटके। गुड़ूच्याम्। कण्टकार्य्याम्। शुण्ठ्याम्। वै.निघ.। स्नुहीवृक्षे। টেকাঁটা সিজু। श.च.। कणभजातीयकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.।

त्रिकण्टका। स्त्री। त्रिवृतायां। তেউড়ী। च.द.१२अ.। गोक्षुरे।

त्रिकण्टकादिघृतम्। क्ली। मूत्रकृच्छ्राधिकारे घृतम्। गोक्षुरः एरण्डमूलं कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्कटिबीजं एषां प्र. स्वरसः ४ श.। स्वरसाभावे गोक्षुरैरण्डमूलकुशादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ तो. २ मा. ७ र.। जल ४४ श. शे. ११ श.। शतमूलीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १३ प. २ तो. ५ मा. ३ र.

घृतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रक्षेपः पुरातनगुडः । शा.कौ. । त्रिकण्टकादीनां मिलित्वा ४४ प. वारि ४४ श. शे ११ श. शतावर्य्यादीनां रस. मिलितः ५ श. । रस.र. । भा । गव्यघृतं ४ श. गोक्षुरादीनां प्र. २ श. क्वाथार्थजलं प्र. १६ श. शे. ४ श. । शतावरीक्षुकूष्माण्डानां स्वरसः प्र. ४ श । प्रक्षेपः शर्करा २ श. । भैष. ।

त्रिकण्टाख्यः (कः) । पुं । शृङ्गाटके । वै. निघ. ।

त्रिकत्रयम् । क्ली । समत्रिकटुत्रिफलात्रिमदे ।

त्रिकत्रयादिलौहम् । क्ली । पाण्डुरोगे हितम् । शोधितमण्डूरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा १ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ तो. त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चित्रकमूलं विडङ्गं एषां प्र. १ तो. एषां क्वाथेन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सप्त भावयित्वा ततः घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च स्थाप्यम् । शा.कौ. ।

त्रिकार्ष(र्षि)कम् । क्ली । नागरातिविषामुस्तासु । शुँठ, आतइच, मूता । "नागरातिविषामुस्ता त्रयमेतत्त्रिकार्षिकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

त्रिकशूलम् । क्ली । वातव्याधिभेदे । कटिप्रान्ते शूल । लक्षणं—"स्फिवास्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यं सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतं । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥ कारयेद्वालुकास्वेदं त्रिकशूली प्रयत्नतः । खट्वाधस्तात्करीषाग्निं धारयेत्सततं नरः ॥" भा.म.२भ. ।

त्रिकसन्धिः । पुं । स्फिक्यास्थिपृष्ठवंशास्थिसन्धिस्थाने । च.शा.७अ. ।

त्रिकसन्ध्यस्थि । क्ली । त्रिकास्थनि । कटिसन्धिर हाड़ । च.शा.७अ. ।

त्रिकूट(लवण)म् । क्ली । सामुद्रलवणे । करकच लवण । प.मु. । र.मा. । द्रोणीलवणे । रा.नि.व ६ ।

त्रिकूटाह्वयम् । क्ली । काचलवणे । वै.निघ. ।

त्रिकूर्चकम् । क्ली । व्रणविस्रावणार्थम् षडङ्गुल शस्त्रविशेषे । सु.सू.८अ. । "षडङ्गुलानि तथाष्टैव शस्त्रद्धार्थं त्रिकूर्चकं । फलैरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैरन्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्यापान्तरं व्रीहिसम्मितं । उक्तं पञ्चाङ्गुलायामब्धार्य्यं वचकमूपितं ॥" सु.टी.७. ।

त्रिकोणम् । क्ली । योनौ । शृङ्गाटके । पुं । त्रिधारतृणे । वै.निघ. ।

त्रिकोणकः । पुं । गुच्छतृणे । रा.नि.व.८ ।

त्रिकोणफलम् । क्ली । शृङ्गाटके । पाणिफल । भा. । पुं । त्रिधारतृणे । वै.निघ. । [निघ. ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनौ । शृङ्गाटकवृक्षे । वै.

त्रिखम् । क्ली । कर्कटिकायाम् । वै. निघ. । त्रपुषे । श.च. ।

त्रिगन्ध(क),म् । क्ली । त्वगेलापत्रेषु । वै.निघ. २भ.ग्रह.चि दाड़िमाष्टके ।

त्रिगर्त्ता । स्त्री । मुक्तायाम् । वै.निघ. । घुघुरिकायां । मे. । कामुकायाम् । मे. ।

त्रिगुणम् । क्ली । सत्त्वरजस्तमःसु ।

त्रिगुणाख्यरसः । पुं । वातव्याधिघ्नो रसः । गन्धकः १ भ. पारद ८ भ. (मतान्तरे गन्धकः १ भ. पारदः २ भ.) मृद्वग्निना पक्त्वावतार्य्य सञ्चूर्ण्य च तेन समभागं हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस.कौ. । अन्यः मते—टङ्कणं (सोहागार खइ) त्वगम्लज-स्वर्ण-गन्धक-रससिन्दूरं समभागं आर्द्रकरसेन पिष्ट्वा रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् । मात्रा १ मा. अनु. मधु । र.सा.सं. ।

त्रिजटा । स्त्री । बिल्ववृक्षे । तन्त्रम् ।

त्रिजात(क),म् । क्ली । मिलिततुल्यत्वगेलापत्रेषु । दारुचिनि, एलाच, तेजपत्र समभाग । रा.नि,व.२२ । तै' दचिणीचक, एलक्कुलु, आकुपर्वील । "त्वगेला-पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" प.प्र. ३ ख. । गुणाः—"तद्द्वयं रोचनं रुक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥" भा. ।

त्रिणम् । क्ली । तृणे । श.र. ।

त्रिणता । स्त्री । धनुषि । त्रि. ।

त्रितयम् । क्ली । सन्निपाते । भा. म. ४भ. शिरोरो. चि. ।

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । गोयालिया लता । प.मु. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै. निघ. । यष्टिमधुनि । ज.द.१२अ. । [च. ।

त्रिद(दा)लिका । स्त्री । चर्म्मकषायाम् । श.

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

त्रिदशदारु । क्ली । देवदारुकाष्ठे । चि.क्र.फ. क्षीरो.चि. । [व. १० ।

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा. नि.

त्रिदशवरभोज्यम् । क्ली । अमृते । चि.क्र. क.कीशररसे ।

त्रिदशसर्षपः । पुं । देवसर्षपवृक्षे । वै.निघ. ।

त्रिदशाहारः । पुं । अमृते । हला. ।

त्रिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ. ।

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । বড় এলাচ । रा.नि.व.६ ।

त्रिदिवोद्भूता । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिदोष्यम् । क्ली । यमानीत्रये, यमानी खोरासानी अजमोदा च । वै.निघ.२भ.अर्शःचि.भल्लातकाद्याम् ।

त्रिदोषम् । क्ली । वातपित्तकफाख्यदोषत्रये । रा. ।

त्रिदोषजः । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

त्रिदोषदावानलकालमेघः । पुं । सन्निपात ज्वरे रसः । हरितालपुटितवङ्गं मनःशिलापुटितशीसं शीसपुटितस्वर्णरौप्यताम्राणि प्रत्येक पुनः हिङ्गुलपुटितानि कृत्वा प्र. समभागो ग्राह्यः एतत्समष्टितुल्यः पारदः गन्धकः तुल्यकश्च द्विगुणः (मतान्तरे उक्तद्रव्याणां प्र. एकैको भाग, गन्धकतुत्थयोः द्वौ भागौ) एकत्र निम्बुकरसेन समार्द्य गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्र तुल्यभागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् । तदनु षोड़शांशं विषं सम्मिश्य पुनः तद्रससिक्तं कृत्वा पचेत् । अथ रोहितमत्स्यपित्तेन भावयित्वा रक्तिद्वयमिता वटी कार्य्या ।

त्रिदोषदावानलरसः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । अर्कमूर्त्तिरसः यदि ताम्रपात्रे जम्बीरादि रसैः पुनरपि भावितः स्यात् तदा त्रिदोषदावानलो भवति । भैष. ।

त्रिदोषरोहिणी । स्त्री । त्रैदोषिकगलरोगविशेषे । वै.निघ. । [व. २२ ।

त्रिदोषसमम् । क्ली । समदोषत्रये । रा. नि.

त्रिदोषसम्भवः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

त्रिदोषहारी (रसः) । पुं । ज्वराधिकारे रसः । "बलिशिलातालताप्यतुल्योदधिमलटङ्गनिकुम्भजामृताख्यं । दलितं महिषपित्तत्रिधा स्यात्तुधिरगतः शिरसि त्रिदोषहारी ॥" र.चि.९स्त. ।

त्रिधातुः । पुं । गणपतौ । शिका. । क्ली । धातुत्रये ।

त्रिधारकः । पुं । स्नुहीभेदे । তেকাঁটা মনসা ।

त्रिधारकाण्डवल्ली । स्त्री । त्रिधारकाण्डवेल्लाम् । তেশিরে উচ্ছে । वै.निघ. ।

त्रिधारस्नुही । स्त्री । त्रिधारवज्रीवृक्षे । তেকাঁটা সিজু । रा.नि.व.८ ।

त्रिनेत्ररसः । पुं । पित्तकासे रसः । ताम्रभस्म अभ्रभस्म तीक्ष्णलौहभस्म समभागम् । कासमर्द्दतालाम्लवेतसरसैः दिनैकं मर्द्दयित्वा द्विगुञ्जा वटी कार्य्या । रस.र. । अपरः परिणामशूले—टङ्कणं (সোহাগার খই) मृगशृङ्गं स्वर्णं रससिन्दूरम् एषां प्र. समभागं दिवा आर्द्रकरसेन पिष्टा गजपुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्यः शोथे—पारदः गन्धकः भृष्टटङ्कणं ताम्रं लौहम् एषां प्र. समभाग आर्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघुपुटे पचेत् । अनुपानं—एरण्डरसः अपामार्गरसः । अन्यः ग्रहण्यधिकारे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि निर्गुण्डीरसैः दिनैकं मर्दयित्वा शुष्कीकृत्य मूषामध्यगतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । पर्णखण्डेन सेव्यः । र.चि.९स्त. । अपरः सन्निपातज्वरे—पारदगन्धकताम्राणि समभागानि द्रव्यत्रयतुल्यैः गव्यदुग्धैः शिग्रुरसैश्च दिनं सम्मर्द्य गोलकं कृत्वा खरातपे शुष्कीकृत्य च अन्धमूषागतं वालुकायन्त्रे प्रहरत्रयं पचेत् । र.चि.९स्त. । अन्यत्र सन्निपातज्वरे—रसः १ भ. गन्धकः १ भ. ताम्रं चतुर्थांशं सर्व्वतुल्येन गव्यदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन शिग्रुरसेन च खरातपे दिनैकं मर्दयित्वा शोषयेत् । भा. । अपरः उरुस्तम्भे—जारितस्वर्णमाक्षिकं हिङ्गुलं लौहं पारदः वङ्गं गन्धकः ताम्रम् अभ्रं समुद्रफेनः गिरिमृत्तिका स्वर्णं शीसं चित्रकमूलं हिङ्गु त्रिकटु त्रिफला शिग्रुबीजम् अजमोदा (রাঁধুনি) यमानी पिप्पलीमूलं भार्गी (বামনহাটী) लशुनं जीरककृष्णजीरके एषां प्र. समभागः आर्द्रकरसेन मर्द्यः । रस.र. । अपरः मूत्रकृच्छ्रे, रसगन्धकवङ्गानां प्र. समभागः । दूर्व्वायष्टिमधुगोक्षुरशाल्मलिरसैर्भावयित्वा भूधरयन्त्रे पक्वा च पुनस्तैर्भावयेत् । भा. २ र. । र.सा.सं. ।

त्रिनेत्रा (त्री)। स्त्री। वाराहीनाममहाकन्दशाके। रा.नि.व.७।

त्रिपटु। क्ली। विड्सैन्धवकाचलवणेषु। वै.निघ.।

त्रिपत्र:। पुं। चण्डालकन्दभेदे। रा.नि.व.७। विदलबिल्ववृक्षे। रा. नि. व. ११। क्ली। त्रिदलबिल्वपत्रे।

त्रिपत्रक:। पुं। पलाशवृक्षे। हे.च.।

त्रिपथम्। क्ली। त्रिमार्गे। তেমাথা পথ। हे.।

त्रिपथगा। स्त्री। गङ्गायाम्। अ.।

त्रिपदा। स्त्री। हंसपदीलतायाम्। रा.नि.व. ५। रक्तलज्जालुकायाम्। वै.निघ.।

त्रिपदी। स्त्री। हंसपदीलतायाम्। ছোট গোয়ালিয়া লতা। प.मु.। रा.नि.व.५। शतदलमल्लिकायाम्। "त्रिपदी शतपत्रा तु मोहिनी श्वेतमल्लिका।" द्रव्याभि.।

त्रिपर्ण:। पुं। पलाशवृक्षे। रा.नि.व.१०।

त्रिपर्णा। स्त्री। वनकार्पास्याम्। वन कापास। पृश्निपर्ण्यां। চাকুলিয়া। र.मा.। वनगङ्गायाम्। वै.निघ.। तिलपर्णिकाकन्दे। रा.नि.व.७। शालपर्ण्याम्। भा.म.ख.१भ.।

त्रिपर्णिका। स्त्री। यासक्षुपे। दुरालभा। रा.नि.व.४। स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे। तिलपर्णी मूरेङ्गल इति कोङ्कणदेशे अनूपदेशे च प्रसिद्धा। তিলকন্দ। तत्पर्य्याय:,—छिन्नपत्रा, छिन्नग्रन्थिलिका, कन्दालु:, कन्दबहुला, अम्लवल्ली, विनारुहा, त्रिपर्णी। तल्लक्षणं यथा—"अश्वारिपत्रसदृश: तिलबिन्दुसमन्वित:। सस्निग्धाधस्थभूमिस्थ: तिलकन्दोऽतिविस्तृत:॥" गुणा:—मधुरा शीता श्वासकासघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी च। रा.नि.व.७। तच्छाकगुणा:—शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति। मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्॥ च.सू.२७अ.।

त्रिपर्णी। स्त्री। शालपर्ण्याम्। भा.। वनकार्पास्याम्। प.मु.। "त्रिपर्णी कलशीविल्वै:।" मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३। आरण्यगञ्जिकायाम्। वै.निघ.। त्रिपर्णीकन्दे। তিলকন্দ। रा.नि.व.७।

त्रिपला। स्त्री। त्रिफलायाम्। भ.हि.।

त्रिपात्। पुं। ज्वरे। वैद्यकम्। "ज्वरस्त्रिशिरास्त्रिपात्॥" भाग.।

त्रिपाद:। पुं। ग्रन्थिपर्णमूले। वै.निघ.।

त्रिपादिका। स्त्री। हंसपादीलतायाम्। रा.नि.व.५।

त्रिपादी। स्त्री। हंसपादीलतायां, कीटमारिकायाम्। वा.सू.१५अ.विदार्य्यादि:। "द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी।" रक्तलज्जालुकायां। वै.निघ.।

त्रिपिबा (न्)। पुं। लम्बकर्णे छागे। वै.निघ.।

त्रिपिष्टकम्। क्ली। आकाशे। शब्दर.।

त्रिपुट: (क:)। पुं। तालके। श.र.। गोक्षुरक्षुपे। प.मु.। सतीलके, मटर इति ख्यातद्विदलक्षुपे। र.मा.। शिम्बीधान्यभेदे। খেসারি কলাই। हिं खेसारि। गुणा:—"त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम्। कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहक: शीतलस्तथा। किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपन:॥" भ.पू.१भ.धा.व.। "रुचौ विशोषी मधुर: प्रदिष्ट: खायुं करोत्यखिलगतं बलिष्ठं। विबन्ध-शूल-भ्रम-शोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी॥" अत्रि.१५अ.। तत्सूपगुणा:—"त्रिपुटानां कलायानां सूप: स्वादुश्च वातल:। आध्मानशूलजनक: पित्तास्ररुचिवान्तिहा॥" द्रव्यगुण:।

त्रिपुटकी। स्त्री। श्वेतत्रिवृति। वै.निघ.।

त्रिपुटा। स्त्री। अरुणत्रिवृति। रा. नि. व. ६। कर्णस्फोटालतायाम्। रा.नि.व.३। त्रिवृन्मात्रे। कृष्णचणके। प.मु.। स्थूलैलायाम्। सूक्ष्मैलायाम्। रा.नि.व.६।२३। वार्षिकमल्लिकायाम्। मल्लिकाविशेष। रा.नि.व.१०।२३। जातीवृक्षे। गोक्षुरके। कुलत्थिकायाम्। वै.निघ.।

त्रिपुटी (इन्)। पुं। एरण्डे। श.मा.। स्त्री। त्रिवृति। তেউড়ি। अ.टी.भ.।

त्रिपुटीफल:। पुं। एरण्डवृक्षे। हारा.।

त्रिपुरभण्डिका। स्त्री। रुद्रजटायाम्। भांट् इति भाषा। भैष.पानीयभक्तवट्याम्।

त्रिपुरभैरवरस:। पुं। ज्वरे रस:। शुद्धविषं १ भ. टङ्कणक्षार: (সোহাগার খৈ) २ भ. गन्धक: ३ भ. हिङ्गुलं (मतान्तरे ताम्रं) ४ भ. दन्तीबीजं ५ भ.। दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत्। मात्रा ३ र.। अनु. आर्द्रकरस:। रस.र.। रस.कौ.। अन्यो यथा—विषं १ भ. पिप्पली ३ भ. मरिचं ४ भ.

तामं ५ म. दिद्रुमं ८ म. स्वर्णं स्वरसेन मर्दयेत्। मात्रा ॥० र.। भा.म.ज्व चि.।

त्रिपुरमल्लिका (माल्लिका)। स्त्री। नव-मल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०। तत्पर्यायः—श्रेणधी। निघ.।

त्रिपुरमालो। स्त्री। षट्पदादिविषमपुष्पभेदे। "षोडशा त्रिपुरा ऐला षट्पदा च मोहिनी।" द्रव्याभि.।

त्रिपुरा। स्त्री। त्रिपुरमालीभेदे। द्रव्याभि.।

त्रिपुषा। स्त्री। चपुषायाम्। हनावली। श.च.। क्ली। त्रपुफले। त्रपुषीबीजे। द्रव्याभि.।

त्रिपुष्पा। स्त्री। अतिरम्भायाम्। वै.निघ.।

त्रिफला (लो)। स्त्री। Three myrobalans. फलत्रयी। त्रिफला। तत्पर्यायः—त्रिफली, फलत्रयं, फलत्रिकं (रा.), फलं (शि.)। सा चतुर्धा महती स्वल्पा सुगन्धा मधुरा च। महीमहती आमलकादीनां फलोदमखभागाः। तदुक्तं—"पथ्या विभीतकं धात्री त्रिफला महती मता।" नि.शी.धात्रीपरूषकद्राक्षादयः। आमलक हरीतकीविभीतकेषु। रा.नि.व.२२। त्रिफला—भागमंगलधोदायं वक्षस्येषु। गोमूत्र कफ, विषमज्वर, पित्त कफ। "त्रयाणामपि दोषाणां दमनं त्रिफलापि च।" सौश्रुतः। त्रिफलाया द्रव्यं संगमाप्तं इदम्। एषा सर्वेषु प्रधाना। गुणा—दीपनी विषमज्वरी रुचिवर्द्धनी चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी इद्ग्रहविषमज्वरनाशिनी च। भा.पू.१भ.। महाकुष्ठविषमज्वरविनाशी च। शावणः। सुगन्धत्रिफला यथा—जातीफलमलवङ्गपूगेषु। मधुरत्रिफला यथा—द्राक्षादाडिमखर्जूरेषु।

त्रिफलाघृतम्। क्ली। पाण्डुरोगे। कल्कार्थं ४ श.। पाकार्थं गोमूत्रं १६ श.। कल्कार्थं त्रिफला दन्तीत्रिवृन्मुस्तपाकल्पित (कल्कार्थ ग्रन्थि) मिलित-प्रमाणः। र.म.र.। इदं रसम्।

त्रिफलाद्यघृतम्। क्ली। नेत्ररोगाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—त्रिफलारसः १२ श. भृङ्गराजस्य त्रिफला २ श. जले ४८ श. शे. १२ श.। दुग्धं ४ श.। कल्कार्थं—त्रिफला त्रिकटु यष्टिमधु कटुकी पुण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरं नीलोत्पलम् चन्दनाकुरं श्यामालता रक्तचन्दनं हरिद्रा दारुहरिद्रा एषा प्र.शी. भा.

को.। भा.। इदं भावमिश्रम्। अपरं—गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—त्रिफला २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। भृङ्गराजरसः ४ श. मांसरसः ४ श.। भृङ्गराजाभावे भार्गीमूलं २ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। छागमूत्ररसः ४ श. छागदुग्धं ४ श. गुडूचीरसः ४ श. अभावे क्वाथः आमलकीरसः ४ श.। कल्कार्थं—पिप्पली शर्करा द्राक्षा हरीतकी आमलकी विभीतकं नीलोत्पलं यष्टिमधु काकोली क्षीरकाकोली कण्टकारी एषां मिलितप्रमाणः (१ सेर)। चक्र.। र.र.। इदं इष्टम्। अन्यं यथा—घृतं ४ श.। क्वाथार्थं—त्रिफला ८ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। गव्यदुग्धं ४ श.। सम्पाकी तितिरमाराद्यं देयम्। अपरम्—घृतं ४ श. मालतीपत्ररसः १६ श.। कल्कार्थं—त्रिफला यष्टि-मधु १ श.। पाकार्थे मार्कवरसः १ श.। अपरम् भोगितीमि—घृतं ४ श.। कल्कार्थं—त्रिफला त्रिकटु द्राक्षा मधुकं कुष्ठ पुनर्नवा कोलाङ्गः हरिद्रा दार्वी रास्ना चन्दनम् कणासरि एषां मिलित-प्रमाणः (१ सेर)। गव्यदुग्धं १६ श.। भा.।

त्रिफलो। स्त्री। त्रिफलायाम्। श.।

त्रिवला। स्त्री। वाटायनमालवलाम्बुसित वाटायन्यु।

त्रिवलिः। स्त्री। उदरस्थवलित्रये। (तिन) वड्.। शब्दर.।

त्रिवलीवाम्। क्ली। गुदद्वारे, पायौ। हे.च.।

त्रिभङ्गी (गठी) (मठी)। स्त्री। त्रिवृतायां। (तेउडी)। प.मु.। "सहदेवा कामसिद्धा त्रिभङ्गी हिता।" नि.धी.च.म.चि.। श.द.काम चि.। सु.सू. ४४ष.। चि १०व.।

त्रिभण्ड(ड)म्। क्ली। मैथुने, सुरते। त्रिका.।

त्रिमण्डला। स्त्री। कृष्णमण्डलनाविशेषे।

त्रिमदः। पुं। विडङ्गमुस्तचित्रकेषु। "विडङ्गमुस्त-चित्रं च त्रिमदः।" प.म.श्वा.विकलत्रयेषु।

त्रिमदद्वितयम्। क्ली। त्रिमदत्रिफला पति द्वयी। प्रयोगा यद त्रिकलादिनोक्तं।

त्रिमधु। क्ली। मधुरत्रयी, मधुघृतशर्करासु। रा.नि.व.२२। गुणाः—"मधुरत्रितयञ्चापित्रीयकं कान्तिदायकं। विषदोषं रक्तपित्तं तृष्णाशोषं विनाशयेत्।" वै.निघ.।

त्रिमल्लभट्टः। पुं। योगतरङ्गिणीकारे।

त्रियष्टिः । स्त्री । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । प.मु. ।

त्रियामा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । नील्याम् । कृष्णत्रिवृति । उणा. । रात्रौ । यमुनायाम् । उ. ।

त्रिरेखः । पुं । शङ्खे । শাঁখ । है. ।

त्रिलवणम् । क्ली । सौवर्च्चलसैन्धवविड़ानीति लवणत्रये । सि.यो.सान्निपातिकज्व. । "मातुलुङ्गार्द्रकरसं कैश्चित्त्रिलवणान्वितम् ।" च. द. ज्व. चि. नस्ये । रा.नि.व.२२ ।

त्रिलिङ्गगतिः । स्त्री । त्रिदोषजनाड्याम् । भा. म.४भ.मु.रो.चि. । "त्रिलिङ्गगतिसौषिरी ।"

त्रिलोहकम् । क्ली । स्वर्णरजतताम्रेषु । सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलोहकं । रा. नि. व. २२ । गुणाः—त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलोहसमा गुणैः । वै.निघ. ।

त्रिवर्गः । पुं । त्रिकटुनि, त्रिफलायां, त्रिमदे च । सु.चि.२४. ।

त्रिवर्गद्वितयम् । क्ली । त्रिफलात्रिमदे । ত্রিফলা ও ত্রিমদ । रस.र.कषायलौहे ।

त्रिवर्णकम् । क्ली । गोक्षुरके । त्रिफलायाम् । त्रिकटुके मे. । त्रिजातके । सु.सू.४४प. ।

त्रिवर्णकृत् । पुं । शरटे । কাঁকলাস । वै.निघ. ।

त्रिवर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ।

त्रिवर्षिका । स्त्री । त्रिवर्षागवि । তিন বৎসরের গরু । है. ।

त्रिवल्ली । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

त्रिविक्रमरसः । पुं । अश्मर्य्यधिकारे रसः । ताम्रभस्म तुल्येन छागदुग्धेन पक्वा, छागदुग्धपक्वताम्रभस्म १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो. निर्गुण्डी (निर्गिन्दा) रसेन दिनं मर्द्दयित्वा गोलकङ्कृत्वा वालुकायन्त्रे दिनैकं पचेत् । शीते उद्धृत्य द्विगुञ्जा मात्रा देया । रस.र. ।

त्रिविधायतनम् । क्ली । इन्द्रियार्थातियोगकर्म्मातियोग-कालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविधकारणेषु । च.सू.११अ. ।

त्रिविष्टपम् । क्ली । आकाशे । अ.टी.भ. ।

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके । শ্যামা ধান । रा. नि.व.१६ ।

त्रिवृतादिगणः । पुं । तदाख्यधोभागहरद्रव्यसमूहे । यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती (ইন্দুরকাণী) सप्तला (চামরকষা) शङ्खिनी (শ্বেত বুহ্না) विषाणिका (কর্কটশৃঙ্গী, মেড়াশিঙে) गवाक्षी (গোমুক, রাখালশশা) छगलान्त्री (বিজতাড়ক) स्नुक् (মনসা সিজু) सुवर्णक्षीरी (ঔষধবিশেষ বা শিয়ালকাঁটা) चित्रकः किणिही (আপাং) कुशः काशः तिल्वकः कम्पिल्लकः (কমলাগুঁড়ী) पाटला पूगः हरीतक्यामलकी विभीतकं नीलिनी (নীল) चतुरङ्गुलः (সোন্দাল) एरण्डः पूतिकः (করঞ্জ) महावृक्षः (তেকাঁটা সিজু) सप्तच्छदार्कज्योतिष्मत्यश्चेति अधोभागहराणि ।" सु.सू.३८अ. ।

त्रिवृतिका । स्त्री । त्रिवृतायां । रा.नि.व.६ ।

त्रिवृत् (ता, त्वया) । स्त्री । (Ipomœa turpethum. Syn. Convolvulus turpethum.) Turpeth Root. स्वनामख्यातलतायाम् । তেউড়ী । हिं तर्बुद, निशोत, नक्पतर, पिथोरी । मं तियड़ । कं तिगड़े । तें आलतेगड़ । ता. शिवदइ । बम्. फुट्कुरी, निशोथोर । तत्पर्य्यायः,—सर्व्वानुभूतिः, सुवहा, त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिभण्डी, रेचनी, सरला, सरणा, सरसा, रोचनी (भ), मालविका, मसूरी, श्यामा, अर्द्धचन्द्रा, विदला, सुषेणी, कालोञ्जिका, कालमेषी, काली, त्रिवेला, त्रिवृत्तिका (रा.), श्वेता, सारा (शब्दर.) । श्वेतकृष्णारुणभेदात् सा त्रिविधा । श्वेतायाः पर्य्यायः,—त्रिवृत्, वृकाक्षी, सुवहा, त्रिभण्डी, त्रिपुटा । कृष्णायाः पर्य्यायः,—श्यामा, पालिन्दी, सुषेनिका, काला, मसूरविदला, अर्द्धचन्द्रा, कालमेषिका (अ.), पालिन्धी, कालमेषिका (भ.) । अरुणायाः पर्य्यायः,—व्याघ्रादनी, कुटरणा, निःसृता, त्रिवृता, अरुणा (र.), कलिङ्गा, परिपाकिनी (श.) । सा. गुणाः—कटुरुष्णा कृमिश्लेष्मोदरार्त्तिकुष्ठकण्डूव्रणघ्नी विरेचने प्रशस्ता च । रा.नि.व.६ । अरुणागुणाः—स्वादुः कषाया मृदुः रेचनी रूक्षा कटुका पित्तकफापहा. च । राज. । च.द.त्रिरज्व.चि. । कृष्णागुणाः—श्वेतायाः हीनगुणा विरेचनी तीव्रा मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणाः—विरेचनी स्वादुः उष्णा वातला रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोफोदरघ्नी च । भा. । रेचनी अर्थात् विपक्वम-

वक्रं वा मलादि द्रवता नयेत् रेचयति च। शार्ङ्ग०। एषा रक्तमूलैव ग्राह्या। सु० सू० ३८।२९ च.। चि०यो०च०द०र०चि०चि०। त्रिवृतामोदके।

त्रिवृत्पत्रम्। क्ली। पटपत्रे। रस०र०। वह्निभल्लातके।

त्रिवृत्पर्णी। स्त्री। हिलमोचिकायां। श०च०।

त्रिवृत्(ताख्य)स्नेहः। पुं। तैलवमागपे स्नेहद्रव्ये। भा०।

त्रिवृत्तिका। स्त्री। त्रिवृति। रा०।

त्रिवृन्तः। पुं। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।

त्रिवेणी। स्त्री। घातकपचिपि। के०। गङ्गया यमुनासरस्वत्योर्वियोगस्थानरूपे तीर्थे।

त्रिवेला (लो)। स्त्री। त्रिवृतायां। তেউড়ী। रा.नि०व.६।

त्रिशङ्कुः। पुं। पातकपचिपि। त्रिका०। युगभमार्जारे। शरुगकुल। वै. निघ.। विद्याने। शलभे। मे.। खद्योते। श.मा.। [निघ०।

त्रिशतपत्रम्। क्ली। पुण्डरीके। पद्म। वै.

त्रिशर्करा। स्त्री। गडोत्पन्ना हिमोत्था मधुरा चेति मिलितशर्करायाम्। "गुडोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुरा चेति मिश्रिता, त्रिशर्करा।" रा०नि०व०२२।

त्रिशाखपत्रः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा०नि व०११।

त्रिशिखः। पुं। बिल्ववृक्षे। रा०नि०व०११। क्ली। त्रिशूले। किरीटे। हे०। [व० ०।

त्रिशिखिदला। स्त्री। मालाकन्दे। रा नि०

त्रिशिराः (स्)। पुं। ज्वरे। भाग.।

त्रिशिरा। स्त्री। पाठायाम्। रा०नि०व.६।

त्रिशूली (इन्)। पुं। पारदे। रस०र०उन्मा.चि. चण्डभैरवरसे।

त्रिशृङ्गी (इन्)। पुं। रोहितमत्स्ये। রুই মাছ। शब्दकल्पतरु:।

त्रिसन्धिः। स्त्री। पुष्पवृक्षविशेषे। রক্ত দেলি। मं त्रिसन्धि। कं त्रिसन्धि। तत्पर्यायः,--सान्ध्यकुसुमा, सन्धिवल्ली, सदाफला, त्रिसन्ध्याकुसुमा, कान्ता, सुकुमारा, सन्धिजा। यस्य कुसुमानि सन्धिकाले एव विकसन्ति। सा रक्तसितासितकुसुमभेदात् त्रिधा। परन्तु गुणैस्तुल्या। गुणाः— कफकासहरा रुच्या त्वग्दोषघ्नी च। रा०नि०व०१०।

त्रिसन्धिपुष्पदा। स्त्री। त्रिसन्धिवृक्षे। वै.निघ.।

त्रिसन्धी। स्त्री। शुक्लत्रिसन्धी। वै.निघ०।

त्रिसन्ध्यम्। क्ली। त्रिसन्धिपुष्पे।

त्रिसन्ध्यकुसुमा। स्त्री। त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे। रा. नि.व.१०।

त्रिसन्ध्या। स्त्री। त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे। वै.निघ०।

त्रिसमम्। क्ली। समभागा हरीतकी शुण्ठी गुडूची च। रा०नि०व०२२। गुणाः—"त्रिसमं रुचिकरं चक्षुष्यं मलशोधनम्। वातं विषं नाशयति।" वै.निघ.।

त्रिसरः। पुं। तिलोदने। वै.निघ.। हे०च.।

त्रिसरा। स्त्री। कृसरायाम्। "तिलतण्डुलमाषैश्च कृसरा त्रिसरेति।" प प्र.३ख०।

त्रिसरी। पुं। यस्यास्य सर्वाङ्गं भिन्नवर्णं केवलं शिरः कृष्णं स त्रिसरी। "अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत्। त्रिसरी नाम स प्रोक्तः भर्तुः कुलविनाशनः॥" ज०द०२५.।

त्रिसवनम्। क्ली। त्रिसन्ध्यस्नाने। च.शा.५अ.।

त्रिसिता। स्त्री। त्रिशर्करायां। रा.नि०व०२२।

त्रिसुगन्धम् (न्धि)। क्ली। मिलितसमभागत्वगेलापत्रेषु। रा.नि.व.२२। च.द.माषाद्यघृतकुष्माण्डे। गुणाः—"तदक्तं मुखदुर्गन्धच्छेदनो मलभेदनः।" चक्रः।

त्रिसूत्रः (स्कन्धः)। त्रि। हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूपे (आयुर्वेदे)। त्रीणि हेत्वादीनि सूत्राणि यस्मिन्। तथो हेत्वादयः स्कन्धरूपा यस्य इति। च.सू.१अ.।

त्रिस्रोताः (स्)। स्त्री। गङ्गायाम्। तिस्रोतिख्याते नदीभेदे। मे.।

त्रिहिमम्। क्ली। श्वेतरक्तहरिचन्दनेतिख्याते चन्दनत्रये।

त्रिक्षारम्। क्ली। क्षारत्रये। रा० नि० व० २२। मगयवक्षारसर्जिकाक्षारटङ्कणक्षारेषु। कामाग्निसन्दीपनरसे। च०द०।

त्रिक्षुरः। पुं। श्वेतकोकिलाक्षवृक्षे। শ্বেত কুলেখাড়া গাছ। र०मा०।

त्रिक्षुरी। स्त्री। गोक्षुरे। वै०निघ०२भ.र.पि०चि. कुष्माण्डावलेहे।

त्रुटिः (टी)। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। ছোট এলাচ। रा. नि. व. ६। वा.सू.१५अ.तुत्थादिः। "कुष्ठं त्रुटी हैमवती।" चि. क्र. क. अष्टां. चि.। च. द. रा. य. चि. लवङ्गादिचूर्णे। "त्रुटिसकृष्णा।" कट्फले। वै.निघ.।

त्रुटिबीजः। पुं। कच्चूवृक्षे। কচু গাছ। श. मा.।

त्रुटीद्वयम्। क्ली। सूक्ष्मैलायां स्थूलैलायाञ्च। वा. सू. १५.अ. शिरोविरेचने। "त्रुटयौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम्।"

त्रैकटु। क्ली। त्रिकटुके। चि. क्रः क. स्त्री. चि. सक्तुयुक्ते।

त्रैफलम्। क्ली। त्रिफलायाम्। ग.चि.।

त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः। पुं। ज्वराधिकारे रसः। पारदः हीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्रं लौहम् अभ्रं मुक्ता गन्धकः शङ्खभस्म प्रवालं हरितालं मनःशिला प्र. समभागं चित्रकमूलक्वाथेन ७ दिनानि भावयेत्। अर्कनिर्यासेन (আকন্দের আঠা) निर्गुण्डीरसेन श्रीलरसेन स्नुहीक्षीरेण (মনসার আঠা) च. प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द्दकाभ्यन्तरे दत्त्वा अर्कक्षीरेण टङ्कनं समाद्य तेन कपर्द्दकमुखानि संक्षिप्य अथ कपर्द्दकानि भाण्डमध्ये संस्थाप्य भाण्डमुखं रुद्धा वालुकायन्त्रेण पचेत्। शीते सचूर्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं तत्चतुर्थांशं वैक्रान्तञ्च सम्मिश्र्य शिग्रुरसेन ७ चित्रकमूलरसेन च भावनाद्वयं देयम्। मात्रा ४ र.। भैष.।

त्रैलोक्यडम्बररसः। पुं। नवज्वरे हितः। पारदः गन्धकः ताम्रं पिप्पली जैपाल कटुकी हरीतकी त्रिवृत् मधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. सम भागं स्नुहीक्षीरेण मर्द्दयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। अनुपानं मधु। अन्यः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. अभ्र-चित्रक विड़ङ्ग-गुड़ूचीसार-शोधक-कृष्णजीरक-त्रिकटुसैन्धवयवक्षाराणां प्र. १ भ. निर्गुण्डीबीजपूररसेन मर्दयेत्। मात्रा ३ र.। घृतेन देयः। अन्यः वातव्याधौ—हीरकभस्म स्वर्णं विषं शुद्धमुक्ता कान्तलौहं, एषां प्र. १ तो. अभ्रभस्म ४ तो. रससिन्दूरं ४ तो. कुमारीरसेन मर्द्यः। र.सा.सं.।

त्रैलोक्यविजया। स्त्री। शक्राशनवृक्षे। সিদ্ধি গাছ। श.च.।

त्रैलोक्यविजयापत्रम्। क्ली। विजयापत्रे। সিদ্ধি। (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरसे)।

त्रैलोक्यसुन्दररसः। पुं। उदररोगे रसः। पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. अभ्रं सैन्धवं विषं कृष्णजीरकं विड़ङ्गं गुड़ूचीसारः वचा यवक्षारः प्रत्येकं ॥० तो. निर्गुण्डीरसेन बीजपूररसेन च दिनं मर्दयित्वा शोषयेत्। मात्रा २ गुञ्जा। घृतेन सेव्यः। रस.चि.९अ.। अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः २ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधुस्तूरकेशराज-(কেশুড়ে) हस्तिशोषक-(ধুন্দুল) वायस्तीमण्डूकपर्णीनां (থুলকুড়ি) प्र. शाणमितपत्ररसेन खल्लयेत्। र.सा.सं.।

त्रैष्टुभः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.। See सोमः।

त्रोटकः। पुं। सप्तप्रकृतिकीटविशेषे। See कीटः। सु.कल्प.८अ.।

त्रोटिः (टी)। स्त्री। पक्षिचञ्चौ। कट्फले। पक्षिणि। मत्स्यभेदे। मे.।

त्रोटिहस्तः। पुं। पक्षिणि। श.।

त्र्यञ्जनम्। क्ली। कालाञ्जन पुष्पाञ्जन-रसाञ्जनाख्ये अञ्जनत्रितये।। সুর্মাত্রয়। रा. नि. व. २२।

त्र्यप्सम्। क्ली। घनेतरदधनि। अ.टी.।

त्र्यम्बकम्। क्ली। ताम्रे। তামা। रा. नि. व. १३। [व. ११।

त्र्यम्बकफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा. नि.

त्र्यष्टकम्। क्ली। प्रसाधनार्थं नखरक्षणाधारविशेषे। सु.सू.४५अ.। पुं। राजिकायाम्। শ্বেত সরিষা। रस.र.सू.चि.।

त्र्यस्रः। पुं। त्रिपुटक्षुपे। মটর গাছ। र.मा.। व्याघ्रनखे। নখীবিশেষ। रा.नि.व.१२। स्त्री। शुक्तिविकृति। वै. निघ.। वार्षिकमल्लिकायाम्। মল্লিকা। रा.नि.व.१०।

त्र्यस्रफला। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। वै.निघ.।

त्र्याहिकः। पुं। ज्वरविशेषे। यो ज्वरः तृतीये दिने भवति। "तृतीयेऽह्नि तृतीयकः" इति। मा.नि.। [वै.निघ.।

त्र्यक्षफलः (ला)। पु, स्त्री। नारिकेलवृक्षे।

त्र्यूचरः । पुं । नागवीटं । भिका. ।

त्र्याह्निकज्वरः । पुं । तृतीयेऽह्निभवे ज्वरे । अप. सो. ।

त्रुष(त्रूष)ण(ण)म् । क्ली । त्रिकटुनि । शुण्ठि पिप्पलि मरिच । रा.नि.व.२२ । "पिप्पली शृङ्गवेरञ्च मरिचं त्र्यूषणं विदुः ।" प.प्र.३ख. ।

त्र्यूषणाद्यघृतम् । क्ली । यक्ष्मणि घृतम् । गव्यघृतं ८ प. । कल्कार्थं—त्रिकटुत्रिफलामिलितं पलं गुडपलं जलं ३२ प. । "त्र्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पले । सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दाग्निः पिबेत् ॥" च.चि.१८अ. । अन्यत्काशे— "त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परूषकम् । द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् । ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् । त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् । प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ॥" कल्कार्थं—त्रिकट्वादीनां प्र. २तो. दुग्धं १६श. घृतं ४ श. । च.चि.२२अ. ।

त्र्यूषणाद्यमण्डूरम् । क्ली । पाण्डुरोगे हितं । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्ग चवी (चई) चित्रक-मूलं दारुहरिद्रा गुडत्वक् स्वर्णमाक्षी पिप्पलीमूलं देवदारु, एषां प्र. चूर्णं २ प. चूर्णसमष्टिद्विगुणं शुद्धमण्डूरं गोमूत्रं मण्डूरात् ८ गुणम् । गोमूत्रे मण्डूरं पक्त्वा घनीभूते चूर्णप्रक्षेपो देयः । भैष. ।

त्र्यूषणाद्यलौहम् । क्ली । स्थौल्याधिकारे । त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कटकरु) सैन्धव-लवणं विट्लवणं सौवर्चललवणम् (सचल) अभ्रं सोमराजी लौहभस्म, एषां प्र. समभागः । रस र. ।

त्र्यूषणम् । क्ली । त्र्यूषणे । वै.निघ. ।

त्वक् । स्त्री । वल्कलं । छाल । मे. । इन्द्रिय-विशेषे । स्पर्शेन्द्रिये । गुडत्वचि । दारुचिनि । रा.नि.व.६ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । चर्मणि । चामड़ा । यथा—"क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् । पच्यमानस्य शुक्रस्य रक्तस्य तथा त्वचः । पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्थानस्य सा स्मृता ॥ शरीरे षट् त्वचः—तद्यथा—उदकधरा असृग्धरा सिध्मकिलासम्भवाधिष्ठाना कुष्ठसम्भवाधिष्ठाना अलजी-विद्रधिसम्भवाधिष्ठाना यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां चाप्यधिष्ठाय अरूंषि जायन्ते पर्वसन्धिषु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट् त्वचः एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ।" च.शा.७अ. । सुश्रुतस्तु सप्त त्वच आह । १ अवभासिनी २ लोहिता ३ श्वेता ४ ताम्रा ५ वेदिनी ६ रोहिणी ७ मांसधरा चेति । तत्र १मा सर्ववर्णानवभासयति, व्रीहेः अष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकाधिष्ठाना । २या व्रीहेः षोडशभागप्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना । ३या द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाधिष्ठाना । ४र्थी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाद्यधिष्ठाना । ५मी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना । ६ष्ठी व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्याद्यधिष्ठाना । ७मी व्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्रध्यधिष्ठाना च । सु.शा.४अ. ।

त्वक्कण्डुरः । पुं । व्रणे । हारा. ।

त्वक्कन्दः । पुं । वनशूरणे । सूरनो ओल । भैष. शह.चि. । [र.मा. ।

त्वक्छदः । पुं । क्षीरीशवृक्षे । क्षीरकञ्चुकी ।

त्वक्सारङ्गः (कः) । पुं । धन्याम् । रा.नि.व.१८ । चर्मशोषे । वै.निघ. ।

त्वक्पञ्चकम् । क्ली । न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष-वेतसवल्कलेषु । रा.नि.व.२२ ।

त्वक्पत्रम् । क्ली । दारुचिनीविशेषे । दरुचिनि दारुचिनि । तेजपत्रे । मे. । पुं । हिङ्गुवृक्षे । वै. निघ. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । हिङ्गुवृक्षे । तमालपत्रे । वै.निघ. । कारव्याम् । कृष्णजीरा । मे. ।

त्वक्पाकः । पुं । शूकरोगे । तल्लक्षणं यथा— "पित्तरक्तकृतो ज्ञेयः त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।" सु.नि.१४अ. ।

त्वक्पुष्पम् । क्ली । रोमाञ्चे । त्रिका. । किलासे । छूली । ह.च. ।

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । शिम्ब्याम् । शिम् । श्वित्रकुष्ठे । किलासे । धवल, छूली । त्रिका. ।

त्वक्पुष्पी । स्त्री । श्वित्ररोगे । किलासे । धवल, छूली । जटा. ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । स्पर्शाज्ञतायाम् । "स्पृश्यमाना त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशं । न जानाति मुखेस्त्वक्सा शून्येति परिकीर्त्यते ॥" निदा. ।

त्वक्सार: । पुं । शणक्षुपे । शणगाछ । रा. नि. व. ४ । रन्ध्रवंशे । रा.नि.व.७ । वंशलोचनायाम् । বংশলোচন । गुड़त्वचि । सु.सू.४४अ. । वंशे । अम. ।

त्वक्सारनिर्यासविषम् । क्ली । स्थावरविषभेदे । यस्य त्वक्सार: निर्यासश्च विषम् । तानि यत्र यथा—अन्त्रपाचककर्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानीति । "त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि । आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवा: ॥" सु.कल्प.२अ. ।

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे । रा. नि.व.४ ।

त्वक्सारा । स्त्री । वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६. ।

त्वक्सुगन्ध: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারাঙ্গা লেবুর গাছ । भा. । लवङ्ग ।

त्वक्सुगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । एलवालुके । वै.निघ. । जटा. । [निघ. ।

त्वक्स्वाद्वी । स्त्री । त्वक्सारे । দারুচিনি । वै.

त्वक्स्वाप: । पुं । स्पर्शाज्ञतायाम् । निदा. ।

त्वक्क्षीरम् । क्ली । तवक्षीरे, वंशलोचनायाम् । वै.निघ.२भ.कास.चि. ।

त्वक्क्षीरी । स्त्री । क्षीरशुक्लायां, वंशरोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

त्वग: । पुं । गड़त्वचि ।

त्वगङ्कुर: । पुं । रोमाञ्चे । त्रिका. ।

त्वगाक्षीरा (री) । स्त्री । वंशलोचनायाम् । जटा. । अम. ।

त्वगूर्म्मि: । स्त्री । वल्यान् । मांसलीलतायाम् । रा.नि.व.१८ ।

त्वग्गन्ध: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । নারেঙ্গা । रा. नि.व.११ ।

त्वग्जम् । क्ली । रक्तधातौ । রক্ত । केशे, रोम्णि । रा.नि.व.१८ ।

त्वग्दोष: । पुं । चर्म्मरोगे, शीतपित्तोदर्द्दकुष्ठकोठादौ । চর্ম্ম রোগ, কোঠাদি । निदा. ।

त्वग्दोषापहा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा. नि. व. ४ ।

त्वग्दोषारि: । पुं । हस्तिकन्दे । रा.नि.व.७ ।

त्वग्ध्वंसी । स्त्री । वंशत्वचि ।

त्वग्भी । स्त्री । चर्म्मचटके । চামচিকি । वै.निघ. ।

त्वग्भेद: । पुं । व्रणे । वै.निघ. ।

त्वचम् । क्ली । गुडत्वचि । দারুচিনি । गुणा: —गुरु शीतं कफकासघ्नं शुक्रामशमन कण्ठशोधनश्च । रा. नि. व. ६ । चि,यो,र,पि.चि,खण्डखाद्यलौहे ।

त्वचा । स्त्री । मिष्टवल्कले । দারুচিনি । चर्म्मणि । वल्कले । श.र. ।

त्वचाङ्ग: । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

त्वचापत्र: । पुं । हिङ्गुवृक्षे । क्ली । त्वचायाम् । দারুচিনি । श.र. ।

त्वचिसार: । पुं । वंशे । मद.व.७ ।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् । हारा. ।

त्वच्यगण: । पुं । त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ । यथा—"तैलन्तु नवधा प्रोक्तं वाकुची चक्रमर्दकं । स्थौणेयं पर्पटी स्पृक्का त्वच्योऽयं गण उच्यते ॥" अर्क. ।

त्वरारोह: । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

त्वरितका । स्त्री, पुं (क:) । शीघ्रपाकिशालिधान्यभेदे । । सु.सू.४६अ. ।

त्वष्ट(ष्ट्र)म् । क्ली । ताम्रं । वै.निघ. । त्रि. । तनूकृते । চাঁচাছোলা । अ. ।

त्वष्टा (ष्ट्री) । स्त्री । ब्राह्मीशाके । वै.निघ. ।

त्वाचम् । क्ली । त्वक्तैले । দারুচিনির তেল । गुणा:—"वह्निमान्द्यानिलहरमाध्मानाक्षेपनाशनम् । वात्युत्क्लेशप्रशमनं सद्यश्च दशनार्त्तिभित् । त्वाचं तैलं रज:स्रावि तोये क्षिप्तं निमज्जति ।" अत्रि. ।

—⟶○◇○⟵—

थ।

थः। पुं। पर्व्वते। मे.। रोगविशेषे। भक्षणे। श.र.।

थुत्कारः। पुं। निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दे।

थुथुहात्। पुं। पक्षिविशेषे। थुतुलि पाखी। वै.निघ.।

थोडनम्। क्ली। आच्छादने। वै.निघ.।

थौनेयकः। पुं। ग्रन्थिपर्णे। गाँटियाला। च.चि.३अ.अगुरुतैले। च.द.विष.चि.।

द।

दः। पुं। दन्ते।

दंशः। पुं। दन्ते। हे.च.। मक्षिकाविशेषे। डाँश। अम.। शोभाञ्जनवृक्षे। महिषे। सर्पक्षते। मर्म्मणि। विश्व.। त्रिका.। वै.निघ.। दंशने। मे.।

दंशकः। पुं। कर्कटे। कुक्कुरे। वै.निघ.। मक्षिकायाम्। डाँश। हारा.। तत्पर्य्यायः,— वनमक्षिका (च.), गोमक्षिका, अरण्यमक्षिका, भम्भरालिका (शब्दर.), पांशुरः, दंशकः (हा.), दुष्टमुखः, क्रूरः, क्षुद्रिका (रा.), भङ्गारी, भम्भरालिका (त्रि.)।

दंशनम्। क्ली। दन्तेन कर्त्तने। कामड़ान। हे.च.। वर्म्मणि।

दंशनाशिनी। स्त्री। तैलकीटे। वै.निघ.।

दंशभीरुः (कः)। पुं, स्त्री। नकुले। महिषे। त्रिका.।

दंशमूलः। पुं। शिग्रुवृक्षे। सजिना गाछ। रा.नि.व.७।

दंशवदनः। पुं। कङ्कपक्षिणि। वै.निघ.।

दंशिका। स्त्री। वनमक्षिकाविशेषे। डाँश माछी, रेँाग्नानी। वै.निघ.।

दंशी (इन्)। पुं, स्त्री। कुक्कुरे। वै.निघ.। वनमक्षिकायाम्। क्षुद्रदंशे। रेँाग्नानी। अम.।

दंष्ट्रः। पुं। शूकरे। प.मु.।

दंष्ट्रकम्। क्ली। सर्पदंशविशेषे।

दंष्ट्रा। स्त्री। हृहदन्ते। माड़ा। हे.च.। विषदन्ते। वै.निघ.।

दंष्ट्रायुधः (ष्ट्रास्त्रः)। पुं। वनशूकरे। वै.निघ.।

दंष्ट्रिका। स्त्री। दाढ़िकायाम्। हे.च.।

दंष्ट्री (इन्)। पुं, स्त्री। वन्यशूकरे। अम.। सर्पे। श.र.।

दकम्। क्ली। जले। त्रिका.। दा.चि.१अ.।

दकलावणिकः। पुं। यूषविशेषे। "नातिमांसाम्लतुरसा दकलावणिकाः स्मृताः"। अन्यच "अल्पमांसपटुस्नेहा दकलावणिकाः स्मृताः।" वा.टी.१अ.अरुणः।

दकोदरम्। क्ली। उदररोगभेदे। जलोदरी। "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढ़.। पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि। स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्व्ववदभ्युपैति। स्निग्धं महत् सम्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च। यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत्॥" सु.नि.७अ.। [अ.।

दग्धम्। क्ली। कत्तृणे। र.। त्रि.। भस्मीकृते।

दग्धकः। पुं। महाशतावर्य्याम्। रा.नि.व.४।

दग्धकाकः। पुं। डोमकाके। ডোম কাক। हे.च.।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धक्षेत्रजशाली । गुणाः—"दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । किञ्चित्सतिक्ता मधुराः पाचना बलवर्द्धनाः ॥" रा·नि·व·१६ । "दग्धग्रामाचले जाताः शालयो लघुपाकिनः । सुपथ्या बद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षिणः ॥" अति·१५ष· ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अग्निदग्धमीने । পোড়া মাছ । तस्य विवरणम् । "पलाशैर्वेष्टितो मत्स्यः कर्द्दमेन च लेपितः । दग्धोऽङ्गारे सलवणो दग्ध मत्स्यः प्रकीर्त्तितः ॥" वैद्यकम् । गुणाः—"दग्ध मत्स्यो गुरुर्हृद्यो बृंहणः प्राणवर्द्धनः । क्षीणशुक्राश्च ये केचित् भग्नजर्ज्जरिताश्च ये । नित्यं स्त्रीसेविनो ये च क्षीणतेजस एव च । दग्धमत्स्यो हितस्तेषां सतैललवणान्वितः । तथाङ्गीनगुणः किञ्चिज्झष्टमत्स्य उदाहृतः ॥" राज· । [रा·नि·व·१० ।

दग्धरुहः । पुं । तिलकक्षुपे । তিল গাছ ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धावृक्षे । हिं कुरुही । रा·नि·व·९ । [वै.निघ. ।

दग्धवर्णकः । पुं । रौहिषतृणे । রামকর্পূর ।

दग्धहीरम् । क्ली । वैक्रान्तमणौ । भैष·ज्व· पानीयभक्तवट्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुरुही इति कोङ्कणे प्रसिद्ध वृक्षविशेषे । तत्पर्य्यायः,—दग्धरुहा, दग्धिका, स्थलेरुहा, रोमशा, कर्कशदला, भस्मरोहा, सुदग्धिका । गुणाः—कषाया उष्णा वातकफघ्नी अग्निदीपनी पित्तकोपनी च । रा·नि·व·९ ।

दग्धान्नम् । क्ली । दग्धभक्ते । পোড়া ভাত । तत्पर्य्यायः,—भिस्सटा, भिस्मिटा, भिस्सिका (अ· टी·भा·) भिस्सटा । अ· ।

दग्धास्यः (स्याह्वः) । पुं । कुमरिचक्षुपे । লঙ্কামরিচ গাছ । प· मु· । "दग्धास्यः स्यात् तीक्ष्णपत्रः क्षुपद्रुः कुमरीचकः ॥" द्रव्याभि· ।

दग्धाह्वः । पुं । तिलकपुष्पवृक्षे । वै·निघ· ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धायाम् । कुरुहीति कोङ्कणे । रा.नि.व.९ । दग्धान्ने । ধরা বা ঝাঁকা ভাত । चाँचीति केचित् । भ· ।

दग्धेष्टका । स्त्री । अग्निदग्धेष्टकायाम् । পাকা ইট, ঝামা । हारा. ।

दच्छदः । पुं । ओष्ठे । ठोंट ।

दण्डः । पुं । चतुर्हस्तमाने । षष्टिपलमिते काले । अर्श्वे । यष्टिकायाम् । লাঠি, ছড়ি ।

दण्डकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षणं— "पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥" भा· । शरे । सु·कल्प.७ष· । वा·उ·५ अ· ।

दण्डकन्दः (कः) । पुं । धरणीकन्दे । रा·नि· व·७ ।

दण्डकाकः । पुं । स्वनामख्यातकाके । দাঁড়-কাক । हे·च· ।

दण्डधारणम् । क्ली । यष्टिधारणे । गुणाः— "शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहं । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते । सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनं । अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नम् ॥" सु.चि·२४ष. । स्खलतः सम्प्रतिष्ठानम् अवष्टम्भनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यञ्च । राज. ।

दण्डपातः (तो) (इन्) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं—"नक्तं दिवा न निद्रामुपैति गृह्णाति मूढधीर्नभसः । उत्थाय दण्डपाती भ्रमातुरः सर्व्वतो भ्रमति ॥" भा·म·१भ· ।

दण्डपालः । पुं । अर्द्धशफरमत्स्यविशेषे । ডান্‌কোণা মাছ । हारा· ।

दण्डपालकः । पुं । दण्डमत्स्ये । ডানকোণা মাছ । शकुलमत्स्ये । শউল মাছ । हारा· ।

दण्डपाली । स्त्री । तुलायन्त्रे । দাঁড়িপাল্লা । च·सू·१५अ· ।

दण्डबालाधः । पुं । हस्तिनि । श.र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । स्वनामख्यातमत्स्ये । দাঁড়িকা মাছ । हिं दण्डारी । गुणाः—"दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तकफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शकलो बलवर्द्धनः ॥" भा· । कफवायुपित्तघ्नः तिक्तः लघुश्च । राज.३प. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरे, पिण्डीतगरे । वै.निघ. ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै.निघ. । यामे । मे. ।

दण्डरी । स्त्री । उड्डरीफले । रा. ।

दण्डवालधिः । पुं । हस्तिनि । शब्दर. ।

दण्डवृक्षः (कः) । पुं । स्नुहीवृक्षे । সিজ্ গাছ । रा.नि·व.८ ।

दण्डहस्तः (स्ती) (इन्) । पुं । तगरपुष्पे । टगर फूल । रा. नि. व. १०।२३ । पिण्डीतगरे । তগরপাদুকা । वै.निघ. ।

दण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । वै.निघ. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिभेदे । लक्षणम्—"कफान्वितो यदा वायुर्धमनीष्वेव तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ॥" सु.नि.१अ. ।

दण्डारः । पुं । मत्तहस्तिनि । मे. ।

दण्डालुः । पुं । स्वनामख्यातालुविशेषे । খাম আলু । प.मु । "ताम्बूलपत्रो दण्डालुर्गन्धालुः सोमवल्कलः ।" इति द्रव्याभिधानम् ।

दण्डाहतम् । क्लो । पादजलेन विभागदधिकृते तक्रे । रा.नि.व.१५ ।

दण्डिकः । पुं । दण्डमत्स्ये । ডানকোণা মাছ ।

दण्डिका । स्त्री । श्रीवाकारवृक्षे । वै.निघ. ।

दण्डी (इन्) । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा. नि.व.१० ।

दण्डोत्पलम् । क्ली । वृक्षविशेषे । দণ্ডকলস, ডানকুনি, ডানপোনা । हिं डानिकुनुद्दे । मं सहदेवी । तच्च पीतश्वेतरक्तपुष्पभेदेन त्रिधा भवति । र.मा. । पीतपुष्पस्य पर्य्यायाः,—गोवन्दनी (र.), देवसहा (वि.), गन्धवल्ली, सहदेवी, सहा (र.) । रक्तस्य पर्य्यायाः—विश्वदेवा । श्वेतस्य पर्य्यायः,—दण्डोत्पला । गुणाः—श्वासकासक्षयघ्नम् अग्निदीप्तिकरञ्च । राज. ।

दण्डोत्पला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । ডানপোনা, ডানকুনী । र.मा. । भैष.अ पि.चि.बृहत् क्षुधावतीगुटिकाम् । "दण्डोत्पलाया मूलानि ।" सा. कौ.दूर्व्वाद्यतैले । वै.निघ.अर्शो.चि.भल्लातकलेहे ।

दत् । पुं । दन्ते । श.प. ।

दलम् । क्ली । स्वर्णे । वैदनि. ।

दद्रुः (कः) । पुं । क्षुद्रकुष्ठभेदे । দাদ । लक्षणं यथा—"सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नतम् ।" मा.नि. । (कः) कच्छपे । श.र. ।

दद्रु(द्रू)घ्नः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । চাকন্দা গাছ । रा.नि.व.४ । भा.कुष्ठ.चि. ।

दद्रुघ्नपत्रम् । क्ली । दद्रुमर्द्दपत्रे । श.चि. ।

दद्रु(द्रू)णः । त्रि । दद्रुरोगिणि । अम. । अ. टी.र. ।

दद्रुनाशिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । দাদমর্দ্দনী । तैलिनीकीटे । रा.नि.व.१९ ।

दद्रुमर्दी (इन्) । पुं । (Cassia alata.) दद्रुघ्नवृक्षविशेषे । দাদমর্দ্দনী ওষধিবিশেষ । हिं दादमर्दन । तें सिमअविसि । उत् जादुमारि । ता.सिमइअगति । "अगदो दद्रुमर्दी स्यात् फोटारिश्चाङ्गसुन्दरः ।" इति क्वचित्तन्त्रम् ।

दद्रुरोगी (इन्) । त्रि । दद्रुरोगयुक्ते ।

दद्रुहनः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । भे. ।

दद्रूः । पुं । दद्रुरोगे । अ.टी.भ. ।

दधि । क्ली । श्रीवासे । সরল নির্যাস । वस्त्रे । श.र. । कपित्थे । वै.निघ. । दुग्धविकारे । দই । हिं दही । मं दहिं । कं मोसरु । तत्पर्य्यायः,—क्षीरजं, मङ्गल्यं, विरलं (रा.), पयस्यं, घनेतरं, दधिद्रप्सं (अ.) । तद्भेदाः—मन्दकदधि मधुरदधि मधुराम्लदधि अम्लदधि अत्यम्लदधि चेति । "आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परं । अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥" तत्स्वरूपगुणाः—"मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् । मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् । यत् सम्यक् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् । अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् । स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहं । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं । स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः । यत्तिरोहितमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनं । तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥" इति । निःसारदुग्धदधिगुणाः—"असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं गुरु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् । दधि पक्वं दुग्धभवं रुच्यं स्निग्धं गुणोत्तमं । पित्तानिलापहं सर्व्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् । सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णा-पित्तास्र-दाहजित् । सगुड़ं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥" भा.पू.२ भ.द.व. । भा. । "न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करं (अघृतशर्करम्) । नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ।" इति । रात्रिदधिसेवननिषेधविधौ । भा.पू.२भ. । चर. । सु. ।

"पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे। अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि शस्यते। रक्तपित्तविकारेषु कफोत्थेषु न तद्धितं। ज्वरासृक्‌पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुामयान् क्रमात्। प्राप्नुयात् कामलाञ्चापि विधिं हित्वा दधिप्रियः॥" राज.२प.। दधिविशेषगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्याः। सुजातात्यम्लमन्दजातभेदेन त्रिधेति शिवदासकृतभेदाः। सा. गुणाः—अम्लविपाकं संग्राहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदोबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निवर्द्धकं सुखरोचकं शोथकरम् अरुचिघ्नं विषमज्वरमूत्रकृच्छ्रपीनसघ्नञ्च। मन्दकम् अनभिव्यक्ताम्लं दधि, मलमूत्रनिःसारकं विदग्धपाकं त्रिदोषवर्द्धकञ्च। मधुरन्दधि कफकरं बलकरं मेदोवर्द्धकञ्च। तृतीयं दधिसामान्यगुणम्। चतुर्थमाम्लेयं पित्तरक्तकफवर्द्धकञ्च। पञ्चमं दन्तहर्षरोमाञ्चकण्ठदाहकरञ्च। वा.सू.५अ.। शारददधिगुणाः—"शारदं दधि गुर्व्वम्लं रक्तपित्तविवर्द्धनं। शोफतृष्णाज्वरार्त्तानां करोति विषमज्वरम्।" हैमन्तदधिगुणाः—"गुरु स्निग्धं सुमधुरं कफकृद्बलवर्द्धनं। हृद्यं सेव्यञ्च हैमन्तं पुष्टिदं तुष्टिहृद्धिदम्॥" वसन्तदधिगुणाः—वातलं मधुरं स्निग्धं किञ्चिदम्लं कफात्मकं। बलकृद्वीर्य्यकृच्छीतं वसन्ते न प्रशस्यते॥" ग्रीष्मदधिगुणाः—"लघु चाम्लं भवेद्ग्रीष्मे चात्युष्णं रक्तपित्तकृत्। शोषभ्रमपिपासाकृत् दधि प्रोक्तं न शैशिरे।" तथा—"दध्यम्लं गुरु वातदोषशमनं संग्राहि मूत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च रुच्यशमनं वह्नेश्च शान्तिप्रदं। कासे श्वास अपीनसेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धिं पराम्॥" रा.नि.व.१५। स्वादु हृद्य रोचनं माङ्गल्यञ्च। राज.। दधिसरः। दइयेर माथा। "दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तः......। सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः। साम्लो वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः॥" भा.। दधि नवधा गव्यादिभेदेन—अग्निमान्द्यकरं कास-श्वास-शीतज्वरेषु हितञ्च। लवणमरिचघृतशर्करामुद्गामलकपुष्परसहीनं न नित्यमश्नीयात्। तथा शरदि वसन्ते ग्रीष्मे रात्रौ कफविकारे पित्तदोषे च नाद्यात्। इति दधिवर्ज्जस्थानम्। त्रिकटुयुतं सर्षपचूर्णमिश्रं दधि कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च। तुहिनशिशिरकाले चातिपथ्यं देहदार्ढ्यं कान्तिञ्च करोति। इति संयोगदधिसेवनकालः। "दधि मधुरमीषदम्लं वा हितं न चात्युष्णं। यावद्यावन्नाधरं दोषहरं तावदुक्तमिदम्।" रा.नि.व.१५।

दधिकः। पुं। श्रीवेष्टकवृक्षे। मउल, भागाई। हिं ग्रालाद्र। अ.द.१२अ.। क्ली। दधिमिश्रितभक्ते। भा.।

दधिकूर्च्चिका। स्त्री। दध्ना सह पक्वे पयसि। छाना। र.मा.। "दध्ना सह पयः पक्वं सा भवेद्दधिकूर्च्चिका।" प.प्र.३ख.। अत्र दधि दुग्धं समानं भाव्यम्। गुणाः—"वातघ्नी ग्राहिणी रुचा दुर्जरा दधिकूर्च्चिका।" राज.।

दधिक्रा (न्) [क्रावान्]। पुं। घोटके। के.।

दधिचारः। पुं। दधिमन्थनदण्डे। हारा.।

दधिजम्। क्ली। दध्नि। नवनीते। रा.नि.व.१५।

दधिजलम्। क्ली। मस्तुनि। दइयेर मात.। रा.नि.व.१५।

दधित्थः। पुं। कपित्थवृक्षे। र.मा.। च.सू.३अ.। क्ली। कपित्थफले। अ.द.१२अ.। सि.यो. तृड्दाह-चि.। च.द.विदार्य्यादिलेपे। "दधित्थं बीजपूरकम्।"

दधित्थाख्यः (ह्वः)। पुं। धूपविशेषे, सरलद्रवे। लोबान् इति लोके। र.मा.।

दधिद्रप्सम्। क्ली। घनेतरदधनि। के.।

दधिनाम (कम्)। क्ली। कपित्थफले। कएत् बेल। सि.यो.हिक्काश्वास चि.। "काशीशं दधिनाम च।" पुं (मा)। कपित्थवृक्षे। च.द.।

दधिपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। कटभीवृक्षे। कटुञ्जाग। रा.नि.व.२३। श्वेतापराजितायाम्। रा.नि.व.३। शुकशिम्बायाम्। आलाकुशी। वै.निघ.। तन्नामकफलशाकविशेषे। চিচিঙা, হোপা। हिं कुन्दरो। मं गोड़ीकुन्दली। कं काकडोला, कुगरी। गुणाः—कटुः मधुरा शीतला सन्तापपित्तघ्नी वातकरी गुरुः अरोचघ्नी च। रा.नि.व.७। बीजगुणाः—गुरु हृद्यं रुच्यं मलस्तम्भकं कफाग्निमान्द्यकरणं वातपित्तहरञ्च। वै.निघ.। [वै.निघ.।

दधिपूपः (कः)। पुं। दधिवटके। दइये बड़ा।

दधिफलः। पुं। कपित्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

दधिभवम्। क्ली। नवनीते। ननि। वै.निघ.।

दधिमण्डः (स्तु)। पुं, क्ली। दधिजले। দধির মাৎ। र.मा.। गुणाः—"मस्तु क्लमहरम्बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहं। अवृष्यमोषनं शीघ्रम्भिनत्ति मलसञ्चयम्॥" भा.। "उष्णाम्लं रुचिपक्तिदं क्लमहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं तृषोदरगदप्लीहार्शसां नाशनं। स्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं पाण्ड्वामयविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु॥" रा.नि.व.१५।

दधिमण्डातकम्। क्ली। दधिमस्तुनि। च.चि.१८अ. पञ्चकोलघृते। [वै.निघ.।

दधिमण्डोद्भवम्। क्ली। नवनीते। ननि।

दधिमुखः। पुं। वानरभेदे। दर्व्वीकरजातीयसर्पविशेषे।

दधिलुप्तरसम्। क्ली। क्षीरसञ्जातदधनि। চিনিপাতা দই।

दधिलेहः। पुं। दधिसरे। দয়ের সর, বা মাথা। र.मा.।

दधिवटी। स्त्री। शोथघ्नवटिकाविशेषे। ইটের গুঁড়া, হরিদ্রার গুঁড়া, ও ঝুলের দ্বারা পারা, এবং ভীমরাজরসে গন্ধক শোধন করিবে। ঐ পারা ১ তো. ঐ গন্ধক ১ তো. ইহার কজ্জলি; হরিতাল, বিষ, তুঁতে, এলবালুক, অভ্র, খাপর, স্বর্ণমাক্ষীক ও কান্তলৌহ প্রত্যেক ॥০ তো. নিসিন্দা, লতাফট্কী, অপরাজিতা, জয়ন্তী ও চিতার মূল, ইহাদের রসে ভাবনা। বটী ১ সরিষা। भैष.। कज्जलिः २ तो. हरितालं, विषं, तुत्थम्, एलवालुकम्, अभ्रकं, खर्परं स्वर्णमाक्षिक लौहं एषां प्रति ॥० तो.। निर्गुण्डीजयन्तीज्योतिष्मतीचित्रकरसेन क्वाथेन वा भावयेत्।

दधिवास्तुका। स्त्री। गोदन्तहरिताले। दुरालभाभेदे। वं.निघ.।

दधिशोणः। पुं। शुक्लवानरे। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। See सर्पः। गोलाङ्गूलवानरे। মুখ পোড়া। विका.।

दधिसक्तवः। पुं (बहु)। दध्युपसिक्तसक्तुषु। দইমাখা ছাতু বা রসালা। अम.।

दधिसक्तुः। पुं। रसालायाम्। प.मु.।

दधिसरः। पुं। दध्यग्रभागे। দধির সর। वै.निघ.। See दधि।

दधिसारम्। क्ली। नवनीते। हे.च.।

दधिस्नेहः। पुं। दध्नः स्नेहभागे, दधिसरे। विका.। तत्पर्य्यायः,—दधिसरः (रा.), सरः, दध्युत्तरगम्, कटूरम् (र.)।

दधिस्त्रजा। स्त्री। लवणखोट्याम्। श.चि.। See तैलपर्णी।

दधिस्वेदः। पुं। तक्रे। ঘোল। जटा.।

दधीचा(च्य)स्थि। क्ली। हीरके। विका.।

दधग्रग्रम्। क्ली। दधिसरे। वै.निघ.।

दध्यङ्कः। पुं। सरलद्रवे। विका.।

दध्यानी। स्त्री। कटुक्यां। কট্কী। वै.निघ.।

दध्याली। स्त्री। सुदर्शनालतायाम्। দয়েরথয়ে, উরতিপুরতি। हिं मदनमस्तु। र.मा.।

दध्याह्वः। पुं। कपित्थवृक्षे। वै.निघ.।

दधग्राह्वयः। पुं। सरलद्रवे। লোবান্। रा.।

दध्युत्तर(क)म्। क्ली। दधिसारे। र.मा.। सु.सू.४३अ.।

दन्तः। पुं। तत्प्रकाण्डे। रा.नि.व.२। कुञ्जे। मे.। शैलशृङ्गे। त्रि.। चर्व्वणसाधनास्थिनि दशने। দাঁত। तत्पर्य्यायः,—रदनः, दशनः, रदः (अ.), द्विजः, खरः (शब्दर.), द्विजन्मा, खादनः (हे.)। स च शिशोः षष्ठे मासि जायते। सुखबोधः।

दन्तकः। पुं। पर्व्वतशृङ्गे। नागदन्ते।

दन्तकड़मड़िः। पुं। तन्नामकबालरोगे। यत्र बालकः निद्रितोऽपि दन्तशब्दं करोति। रस.र. बाल.चि.।

दन्तकरालः। पुं। दन्तरोगभेदे। "करालः सुकुमाराणां दशनानां समुद्भवः।" वा.उ.२१अ.।

दन्तकर्षणः। पुं। निम्बूवृक्षे। লেবুগাছ। श.र.।

दन्तकाष्ठः। पुं। अर्कवृक्षे। खदिरवृक्षे। अर्ज्जुनवृक्षे। करञ्जवृक्षे। वै.निघ.। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচী গাছ। रा. नि. व. ९। क्ली। दन्तधावनकाष्ठे। দাঁতন কাটি। तच्च द्वादशाङ्गुलं कनिष्ठाङ्गुलिस्थूलम् ऋजु अग्रन्थि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम्। तदुक्तं—"द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनि-

ठिकापरीक्षाद्दन्तव्ययथितमव्रणम्। निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्जभवम् ऋतुवीर्य्यरसदोषविशेषेषु प्रशस्तम्।" भवेद्व्याधीँश्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत्।" सु.चि.२४अ.। "कषायं मधुरं तिक्तं कटुकञ्चातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खादिरस्तथा। मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा।" च.सू.५अ.। "केऽप्यत्र करवीराम्रकरञ्जवकुलासनान्। दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः। गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः। नारिकेलेन ताल्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्। अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी। शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत्।" राज.१प.।

दन्तकाष्ठकम्। क्ली। आहुल्यक्षुपे। रा.नि.व.४। दन्तधावनकाष्ठे। [वै.निघ.।

दन्तकेतुः। पुं। लघुनिम्बवृक्षे। লেবুর গাছ।

दन्तघर्षणम्। क्ली। दन्तमार्ज्जने। দাঁতমাজা।

दन्तघातः। पुं। निम्बूवृक्षे। शिशोर्दन्तकड़मड़िरोगे। वै.निघ.।

दन्तचालः (नः)। पुं। दन्तरोगविशेषे। দাঁত নড়া। "चालश्चलद्भिर्दशनैः भक्षणादधिकव्यथैः।" वा.उ.२१अ.।

दन्तच्छदः। पुं। ओष्ठे। हला.।

दन्तच्छदा। स्त्री। मधुरविम्बाम्। विम्बाम्। কুন্দুরু। তেলাকুচা। वै.निघ.।

दन्तच्छदोपमा। स्त्री। कुन्दुरी। विम्बाम्। रा.नि.व.७।

दन्तध(धा,प)वनम्। क्ली। दन्तमार्ज्जने। দাঁত মাজা বা দাঁতন করা। दन्तधावनकाष्ठे। দাঁতন কাঠি। दन्तधावनविधिः—"प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम्। भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्। केऽप्यत्र करवीराम्रकरञ्जवकुलासनान्। दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्व्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः। निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः। नारिकेलेन ताल्या च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्॥ इति। दन्तधावने दिक्—"मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः। पूर्व्वास्येनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्॥" इति। दन्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजनाः यथा—"अर्दितो कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी। शोथी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्ज्जयेत्॥" इति। राज.१प.।

दन्तधावनः। पुं। खदिरवृक्षे। ज.द.१२अ.। रा.नि.व.८। गुच्छकरञ्जे। रा.नि.व.९। वकुलवृक्षे। श.च.।

दन्तनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतनाड़ीनामरोगे। দন্তনালী। सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजनिमित्ता। "दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः।" भा.म.४भ.मु.रो.चि.।

दन्तपत्रकम्। क्ली। कुन्दपुष्पे। श.च.।

दन्तपातनयन्त्रम्। क्ली। दन्तोत्पाटनयन्त्रे। দাঁততোলা সাঁড়াশি। "शरपुङ्खमुखं यन्त्रं दन्तपातनमुच्यते।" भत्रि.।

दन्तपाली। स्त्री। शिशोर्दन्तरोगे। वा.उ.२अ.।

दन्तपीठकम्। क्ली। दन्तवेष्टे। দাঁতের মাড়ি। ज.द.२अ.।

दन्तपुप्पुटः (कः)। पुं। दन्तरोगविशेषे। দাঁতের মাড়ি ফোলা বা দাঁতের গোড়া ফোলা। "दन्तयोस्त्रिषु वाप्यत्र श्वयथुर्जायते महान्। दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः।" भा.म.४भ.मु.रो.चि.। "दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान्। दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफमारुतपित्तजः।" सु.। "दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः। कफास्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुप्पुटः॥" वा.उ.२१अ.।

दन्तपुष्पः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। कतकफले। श.च.।

दन्त(न्ता)फलः। पुं। पिप्पल्याम्। "दन्तफलस्तु पिप्पल्याम्।" रा.नि.व.२३। क्ली। कतकफले। निर्म्मली फल। श.च.।

दन्त(न्ता)फला। स्त्री। पिप्पल्याम्। रा.नि.व.६। अश्वत्थिकावृक्षे। वै.निघ.।

दन्तभागः। पुं। हस्त्यग्रभागे। अम.।

दन्तभेदः। पुं। दन्तरोगविशेषे। लक्षणम्—"दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरुक्स्फुटनान्विताः।" वा.उ.२अ.।

दन्तमलम्। क्ली। दशनमले। দাঁতের ময়লা বা পাথুরি। हारा.।

दन्तमांसम्। क्ली। दन्तवेष्टे। দাঁতের মাড়ি।

दन्तमूलम्। क्ली। दन्तार्बुदरोगे। रा. नि. व. २०। दन्तवेष्टे।

दन्तमूलिका। क्ली। दन्तीवृक्षे। श.र.।

दन्तरञ्जनम्। क्ली। कासीसे। हिरेकस्। र.मा.सं.।

दन्तरोगः। पुं। दन्तगतमुखरोगे। स अष्टविधः। यथा—दालनः कृमिदन्तः भञ्जनकः दन्तहर्षः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपालिका श्यावदन्तकश्चेति। भा.। दन्तविद्रधिमगणयन् हनुमोक्षमाह। सु.नि.१६अ.। अश्वस्य दन्तगतरोगे। ज.द. २९अ.। See मुखरोगः।

दन्तरोगी (इन्)। वि। दन्तरोगयुक्ते।

दन्तलेखनम्। क्ली। अस्त्रविशेषे। দাঁতের পাথুরি ছোলা। যথা—"एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः। दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्करान्॥" अवि.।

दन्तवलः। पुं। हस्तिनि। वै.निघ.।

दन्तवस्त्रम् (वासः)। क्ली, पुं। ओष्ठे। रा. नि.व.१८।

दन्तविद्रधिः। पुं। दन्तवेष्टगतरोगविशेषे। দাঁতের গোড়া ফোলা, দাঁৎকড়া। यत्र दन्तवेष्टगतदोषेण सरक्तेन हेतुना बाह्यतो दाहरुजायुक्तः महान् श्वयथुः भिन्नः पूयं स्रवेत् स दन्तविद्रधिः। "दन्तमांसमलैः सास्रैः बाह्यतः श्वयथुर्महान्। सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः॥" भा.म.४भ.सु.रो.चि.।

दन्तवीजः (कः) (जा)। पुं, स्त्री। दाड़िम्बवृक्षे। भा.; रा.नि.व.११। (जा) अलाब्वाम्। वै.निघ.।

दन्तवेष्टः। पुं। दन्तवेष्टनमांसे, दन्तमाढ़िकायाम्। দাঁতের মাড়ি। दुष्टशोणितजे तन्नामकदन्तवेष्टजरोगे। यदि पूयरुधिरं स्रवेत् दन्ताश्च चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते। "स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च। दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः॥" भा.म.४भ.सु. रो.चि.।

दन्तवेष्टजरोगः। पुं। दन्तवेष्टनमांसगतमुखरोगे। स षोड़शविधः (দাঁতের মাড়ির ১৬ রোগ) यथा—दन्तवेष्टः सौषिरः महासौषिरः परिदरोपकुशौ वैदर्भः खलि(ली)वर्द्धनः (আক্কেল দন্ত) अधिमांसकः करालकः, पञ्च दन्तनाड्यः वातादिभेदेन, शीतादः दन्तपुप्पुट इति। "शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा। सुरष्टावोष्ठयोर्दन्तमूले तु दश षट् तथा। दन्तवेष्टः सौषिरश्च महासौषिर एव च। ततः परिदरः प्रोक्तस्तमुपकुशः स्मृतः। वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलि(ली)वर्द्धन एव च। अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च। दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टे षु षोड़श॥" भा.म.४भ. सु.रो.चि.। मा.नि.। करालस्थाने दन्तविद्रधिमाह भावमिश्रः। सुश्रुतस्तु करालकं न गणयति। एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि।

दन्तवैदर्भः। पुं। दन्तमूलगतमुखरोगे। See वैदर्भः।

दन्तशङ्कुः। पुं। तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थं शस्त्रभेदे। "शङ्कुवच्च मुखं तस्य कार्य्यमर्द्धाङ्गुलायतम्। चतुरस्रं समश्चैव तीक्ष्णधारं समाहितम्। दन्ताग्रं तस्य कर्त्तव्यं शस्त्रं ब्रीहिमुखाकृति। कपालिकां शर्कराञ्च दन्तानां तेन शोधयेत्॥" सु.सू.८अ.। सु.टी.ड.।

दन्तशटः। पुं। दन्तशठे। अ.टी.भ.।

दन्तशठः। पुं। कपित्थवृक्षे। जम्बीरवृक्षे। रा.नि.व.११।२३। चाङ्गेर्य्याम्। आम्रातकवृक्षे। कर्म्मरङ्गवृक्षे। मे.। तिन्तिड़ीवृक्षे। वै.निघ.।

दन्तशठा (ठी)। स्त्री। चाङ्गेर्य्याम्। আম্‌রুল। रा.नि.व.५। तिन्तिड्याम्। भा.।

दन्तशब्दः। पुं। ग्रहजुष्टबालकस्य दन्तपीड़नरोगे। দাঁত কড়মড় রোগ। लक्षणम्—"ऊर्द्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत्कूजति जृम्भते।" मा.नि.।

दन्तशर्करा। स्त्री। दन्तगतमुखरोगे। দাঁতের পাথুরি। लक्षणं यथा—"मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः। शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥" मा.नि.।

दन्तशाणम्। क्ली। दन्तघर्षणे, दन्तनिघृष्टद्रव्ये। মাজন, মিশি। विका.।

दन्तशिरा। स्त्री। दन्तवेष्टे। দাঁতের মাড়ি। श.र.।

दन्तशूलम्। क्ली। दन्ततोदे। दन्तार्बुदे। দাঁতের শূলুনি। रा.नि.व.२०।

दन्तशैथिल्यम्। क्ली। वातजदन्तरोगविशेषे। দাঁত আল্‌গা। च.सू.२०अ.।

दन्तशोधनी । स्त्री । दन्तगतमलनिष्काशनार्थे शलाकाविशेषे । खड़्के ।

दन्तशोफः । पुं । दन्तार्ब्बुदरोगे । रा.नि.व.२० ।

दन्तहर्षः । पुं । दन्तगतमुखरोगे । দাঁত শিহরা, টকা । लक्षणं—"शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥" मा.नि. । "दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात् ॥" सु. । "शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः । तत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्त्तितः ॥" भा. ।

दन्तहर्षकः (णः) । पुं । जम्बीरवृक्षे । त्रिका. । जटा. ।

दन्ताघातः । पुं । निम्बूकवृक्षे । গোড়া লেবুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

दन्तायुधः । पुं । वन्यशूकरे । त्रिका. ।

दन्तार्ब्बुदः । पुं, क्ली । दन्तरोगविशेषे । দাঁতের গোড়ার আব্ । रा.नि.व.२० ।

दन्तालिका । स्त्री । वल्गायाम् । ঘোড়ার লাগাম । त्रि. ।

दन्तावलः । पुं । करिणि । अम. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीवृक्षे । अम. । श.र. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ । वै.निघ. २भ. क्रिमि-चि. चित्रकादितैले । हस्तिन्याम् । মাদী হাতী । रा. ।

दन्तिनीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । জয়পাল । रा.नि.व.६ ।

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदजले ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्त्याम् । হাতিশুঁড়ে । सु.सू.३७अ. ।

दन्ती (न्) । पुं । पर्व्वते । के. । हस्तिनि । अ. ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum montanum. Syn. Croton polyandrum.) स्वनामख्यातक्षुपे । দন্তী গাছ । हिं दन्तुम् । मं दान्ति । कं दन्ति । तें दन्तिचेट्टु, कोण्डआमदुम् । वम्. जामालगोटा । तत्पर्य्यायः,—निकुम्भः, दन्तिका, प्रत्यक्पर्णी (अ.), उदुम्बरपर्णी (अ.), निकुम्भः (अ.टी.), शीघ्रा, श्येनघण्टा, निकुम्भी, नागस्फोता, दन्तिनी, उपचित्रा, भद्रा, रुचा, रेचनी, अनुकूला, निःशल्या, चक्रदन्ती, विशल्या, मधुपुष्पा, एरण्डफला, तरुणी, एरण्डपत्रिका, एरण्डपत्री, घणुरेवती, विशोधनी, कुम्भी, उडुम्बरदला, उदुम्बरदला, घुणप्रिया, मकूलकः । ह्रस्वदीर्घभेदेन दन्ती द्विधा । तयोर्ह्रस्वा उदुम्बरदलाकारा, अन्या एरण्डदला । सा. गुणाः—कटूष्णा शूलघ्नी अर्शोव्रणाश्मरीघ्नी दीपनी च । अन्या कटूष्णा रोचनी क्रिमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी गुदामयघ्नी च । रा.नि.व.६ । "दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं । गुदाङ्कुराश्मशूलासकण्डूकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् । क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यात् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सृष्टविण्मूत्रगरशोथकफापहम् ॥" भा. । वा.सू.१५अ. श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ॥" सु.सू.३९अ. । च.सू.२अ.वमने । जैपालवीजे । वै.निघ.२भ.शीतज्व.चि. । "क्वाथेन दन्तीत्रिवृतोद्भवेन ।" वा.व्या.चि.महानाराचरसे । ४र्थ विषगर्भतैले । पुं (न्) । हस्तिनि । प.मु. ।

दन्तीफलम् । क्ली । पिप्पल्याम् । दन्तीवीजे । वै.निघ. ।

दन्तीफलसमाकृतिः । पुं । पिस्तावृक्षे । পেস্তা গাছ । वै.निघ. ।

दन्तीवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अर्शः.चि. महोदधिवट्याम् । वा.व्या. मृतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीगुडः । पुं । गुल्माधिकारे । पाठः—"जलद्रोणे विपक्तव्यं विंशतिः पञ्च चाभयाः । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च । तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडं । तच्चाभयं त्रिवृच्चूर्णात्तैलाच्चापि चतुष्पलं । पलमेकं कणाशुण्ठ्योः सिद्धे लेहे च शीतले । क्षौद्रं तैलसमं दद्याच्चातुर्जातपलन्तथा । ततो लेहपलं लिह्वा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ॥" पोटलीवद्धहरीतकी २५, दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४ श. शे. ८ श. । पुरातनगुड़स्य २५ प. क्वाथेन गुड़ं शोलयित्वा पचेत् । पाके सिद्धे अवतार्य्य स्निग्धे सति त्रिवृच्चूर्णं ४ प. कणाशुण्ठ्योः प्र. पलं तिलतैलं ४ प. प्रक्षेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुड़त्वक् एलातेजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो. मिश्रणीयम् । मात्रा २ तो. हरीतकी १० श. । रस.र. ।

दन्तुरः । त्रि । उच्चदन्ते । नतानते । मे. ।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । टाबा गाछ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

दन्तोज्ज्वला । स्त्री । स्वर्णजातीपुष्पवृक्षे । वै.

दन्तोद्भेदः । पुं । बालदन्तोद्गमे । दाँत उठा । "दन्तोद्भेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतं । विशेषाज्ज्वरविड्भेदकासच्छर्द्दिशिरोरुजाम् । अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥" भा.म.ख.४भ. ।

दन्तोलूखलम् । क्ली । दन्ताधिष्ठानास्थनि । तानि २० । च.शा.७अ. ।

दन्दशः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

दन्दशू(कः)लः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दमः । पुं । दमनकक्षुपे । वै.निघ. । कर्द्दमे ।

दमनम् । क्ली । दमनपुष्पे । दना फुल । सि.यो.च.द.वा.व्या चि.महाराजप्रसारिणी तैले । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । कुँदफुलेर गाछ । रा.नि.व.१० । दमनकवृक्षे । त्रिका. । "दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः । ग्रहणात् विषकुष्ठास्रक्क्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥" भा. ।

दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia or A. Indica.) दना इति ख्याते पुष्पक्षुपे । दना गाछ । प.मु. । हिं दवणा । पं दौणा । तत्पर्य्यायः,—पुष्पचामरः, मदनकः (त्रि.), दमनः दान्तः, गन्धोत्कटः, मुनिः, जटिला, मुनिपुत्रः, तपोधनः, दण्डी, पाण्डुरागः, ब्रह्मजटा, पुण्डरीकः, तापसपत्री, पत्री, पवित्रकः, देवशेखरः, कुलपत्रः, विनीतः, तपस्विपत्रः (रा.) । गुणाः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः द्वन्द्वदोषविदोषघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च । अन्यच्च वन्यदमनः वीर्य्यस्तम्भनकारी बलदायी आमदोषहारी च । रा.नि.व.१० ।

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामक्षुपे । शोला । रा.नि.व.४ । नागदमन्याम् । नागदना । वै.निघ. ।

दमयन्ती । स्त्री । भद्रमल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

दमु(मू)नाः (स्) । पुं । अग्नौ । शब्दर. ।

दम्पती । पुं (द्वि.) । जायापत्योः । वै.निघ. ।

दम्भः । पुं । अतीसाररोगे दाहकर्म्मविशेषे । "नाभेर्द्व्यङ्गुलकादधोऽर्धशशिवद्दंशास्थिमूले तथा । दाहः प्रज्वलितायसस्य कथितो दम्भो ग्रहण्यातुरे ॥" तन्त्रान्तरम् । कल्के । शब्दर. । वज्रे । त्र. ।

दम्भफलः । पुं । सेववृक्षे । सेओ । वै.निघ. ।

दम्भोरः । पुं । लावपक्षिणि । (अरः) महिषे । वै.निघ. ।

दम्यः । पुं । षण्डे । वृषे । वै.निघ. ।

दरः । पुं । शङ्खे । वै. निघ. २भ. मधुर ज्व. विषूचिकादिकषाये । विषे । वै.निघ. । कन्दरे ।

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा. नि. व. ४ ।

दरट् । पुं । पर्व्वते । मे. । तटभूमौ । सि.कौ. ।

दरदः । पुं । रक्तपत्रशाके । नटे शाक । प.मु. । क्ली । हिङ्गुलधातौ । रा.नि.व.१३ । र.मा. ।

दरहारः । पुं । लघुबदरे । छोट कुल ।

दरिमेदः । पुं । विट्खदिरवृक्षे ।

दरी (रिः) । स्त्री । पर्व्वतगुहायाम् ।

दर्द्दरः । पुं । पर्व्वते । मे. । भेके ।

दर्दराम्लः । पुं । मीनाम्लीने, व्यञ्जनविशेषे । श.मा. ।

दर्दरीकः । पुं । भेके । मेघे । उणा. ।

दर्द्दुरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रगोपकीटे । वर्षाभ्वाम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णाभ्रे । नीलाभ्रभेदे । रा.नि.व.१३ । र.चि.३अ. । "बलिदर्द्दुरपूतिलोहतापम् ।" भेके । मेघे । मे. । शालिधान्यभेदे । अयं षष्टिकाहीनगुणः । च.सू.२७अ. ।

दर्द्दुरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दर्द्दुरदला । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम्, सा च ब्राह्मी, ब्रह्मी, बरम्हीति महाराष्ट्रे ख्याता । थुलकुड़ि भेद । भा.म.१भ.चित्तभ्रम.ज्व.चि. । "इन्दुचित्तकजोऽथ दर्द्दुरदला ।"

दर्द्दुरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

दद्रुः (द्रूः) । पुं । लकुचवृक्षे । डेलो गाछ । रा.नि.व.९ । महाकुष्ठभेदे । दाद । मा.नि. । स्त्री । दद्रुरोगे । उणा. ।

दद्रुघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । चाकन्दा गाछ । श.र. ।

दद्रुघ्नपत्रम्। क्ली। पत्रशाकविशेषे। दाद-मर्द्दिनी। चक्रमर्द्दपत्रे। চাকন্দা পাতা। हिं चकवड़। गुणाः—दोषहरम् अम्लं वातकफघ्नं कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठघ्नं लघु च। भा.पू.१भ. शा.व.। See दद्रुघ्नी।

दद्रु(द्रू)णः। त्रि। दद्रुरोगिणि। अ.टी.भ.।

दद्रु(द्रू)रोगी (इन्)। त्रि। दद्रुरोगयुक्ते। अ.टी.भ.।

दर्पः। पुं। कस्तूरिकाहृते। मे.। उष्मणि। त्रिका.।

दर्पणम्। क्ली, पुं। नेत्रे। जटा.। आदर्शे। আর্শি। तत्पर्य्यायः,—मुकुरः, आदर्शः (अ.), आत्मदर्शः, मन्दरः, दर्शनं, प्रतिबिम्बातं (शब्दर.), कर्कः, कर्करः (ज.)। गुणाः—आयुःश्रीकारित्वं पापघ्नमनत्वश्च। राज.२प.।

दर्पपत्रकः। पुं। काशतृणे। वै.निघ.।

दर्पा। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। वै.निघ.।

दर्भः। पुं। (Poa cynosuroides. Syn. Eragrostis cynosuroides.) कुशतृणे। কুশ তৃণ। हिं दाभ्। तें दुभ। अम। सु.सू. ३८अ.। (Imperata cylindrica. Syn. Saccharum cylindricum.) उलुके। উলু, খাগড়া। प.मु.। वा.म.१५अ. वत्सादिः। "वत्सलपद्मवद्दर्भरुजाकराः।" च.सू.४अ.। काश-तृणे। श.र.। "काशाः कुशा वल्वजाश तथैवा-न्तौषारीमशाः। मौञ्जाश शाड्वलाश्चैव षड् दर्भाः प्रकीर्त्तिताः॥" वायुपु.।

दर्भकः। पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं —"मण्डूका विवरं यस्य दर्भगुच्छकरं भवेत्। तस्य दर्भक इत्युक्तो व्याधिः कष्टचिकित्सितः॥" ज.द.३८प.।

। **दर्भकुसुमः।** पुं। कृमिजातौ। उष्णाकार-कृमिजाति। वै.निघ.।

दर्भपत्रः। पुं। काशतृणे। रा.नि.व.८।

दर्भपुष्पः। पुं। तन्नामकदर्व्वीकरसर्पविशेषे। राजिमच्छर्पविशेषे। वैकरञ्जजातीयसर्पे। सु.कल्प. ४अ.। See सर्पः। कफजकृमिभेदे। च.वि.७अ.।

दर्भमूलम्। क्ली। कुशमूले। उलुमूले। च. द.हृद्रो.चि.।

दर्भरः। पुं। लावपक्षिणि। वै.निघ.।

दर्भवटम्। क्ली। अन्तर्गृहे। त्रिका.।

दर्भाशनः। पुं। पुरच्छदतृणे। উলুখড়। रा.।

दर्भाह्वयः। पुं। मुञ्जतृणे। मुञ्ज। रा.नि.व.८।

दर्व्वः। पुं। हिंस्रप्राणिनि।

दर्व्वरीकः। पुं। वायौ। वाद्यभेदे। सं.सा.।

दर्व्विः (र्व्वी) (कः)। स्त्री। सर्पफणायाम्। दर्व्विकायाम्। হাতা। अम.। श.र.।

दर्व्विका। स्त्री। दर्व्याम्। হাতা। अ.टी. रा.। कज्जलभेदे। কাজল। तच्च सौवीर-जाम्बलतुल्यमयूरग्रीकरदर्व्विकासेव्यनीलभेदेन षट् भवति। तल्लक्षणम् अञ्जनशब्दे द्रष्टव्यम्। पुराणम्। गोजिह्वायाम्। वै.निघ.।

दर्व्विपत्रिका। स्त्री। गोजिह्वायां। দাড়িম্বা শাক। ज.द.१२अ.।

दर्व्वीकरः। पुं। सर्पजातिविशेषे। फणधर सर्प। लक्षणं यथा—"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्ति-काङ्कुशधारिणः। फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्व्वी-करा मताः॥" वा.उ.३६अ.। दर्व्वीकरभेदाः— कृष्णसर्प महाकृष्णकृष्णोदर-श्वेतकपोतवलाहकमहा-सर्पशङ्खपाललोहिताक्षगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककुद-पद्म-महापद्म दर्भपुष्प-दधिमुख-पुण्डरीक-भ्रुकुटीमुख-विष्किरपुष्पाभिकीर्ण-गिरिसर्पऋजुसर्प-श्वेतोदरमहा-शिरालगर्दाशीविषाश्चेति। दर्व्वीकरस्य प्रथमे विष-वेगे श्यावत्वं दुष्टञ्च रक्तं स्यात्। तथा मुखादौ श्यावता स्यात्। द्वितीये ग्रन्थयः, तृतीये शिरो-गुरुत्वादयः, चतुर्थे ष्ठीवनादयः, पञ्चमे सन्धि-विश्लेषणं तन्द्रा पर्व्वभेदः दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्पीड़ाद्याः, सप्तमे च शर्म्मं प्राप्य स्कन्धादिभङ्गः सर्व्वचेष्टानिवृत्तिश्च स्यात्। वा.टी.अरुणः।

दर्व्वीभृत्। पुं। सर्पे। शब्दर.।

दर्शः। पुं। अवलोकने। मे.।

दर्शतः। पुं। सूर्य्ये। चन्द्रे। उणा.।

दर्शनम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८। दर्पणे। स्वप्ने। मे.।

दर्शनी। स्त्री। तैलकीटके। वै.निघ.।

दर्शनीयः। पुं। अर्कवृक्षे। श्वेतार्के। वै.निघ.।

दर्शनोज्ज्वला। स्त्री। श्वेतजातीवृक्षे। वै. निघ.।

दर्शविपत् । पुं । चन्द्रे । हारा. ।

दलम् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वा.उ.५ ष. । च.द.शि.यी.समयकरचूर्णे । "गुड़ीकृणा-मरिचनागदलत्वगेला ।" पत्रे । पाता । त्रिका. । खण्डांशे । खोला. । पुं । गन्धके ।

दलकोमलम् । क्ली । पद्मे । वै.निघ. ।

दलकोषः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । श.मा. ।

दलनिर्म्मोकः । पुं । भूर्जवृक्षे । श.मा. ।

दलनी । स्त्री । लोष्ट्रे । ডেলা । शब्दर. ।

दलपः । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

दलपुष्पा । स्त्री । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतकाम् । শ্বেত কেয়া । वै. निघ ।

दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः । पुं । तदाकारच्छेद-विशेषे । यं एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स दललाङ्गल-काख्यः । वा.उ.२८अ. । "कृशमेकतरं यत्र सोऽर्द्ध-लाङ्गलकः स्मृतः ॥" सु.चि.८ष. ।

दलशालिनी । स्त्री । कच्चुकशाके । কচু শাক । वै.निघ. ।

दलसायसी । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

दलसारिणी । स्त्री । केमुकवृक्षे । কেউ গাছ । र.मा. ।

दलसूचिः । पुं । कण्टकवृक्षे । কাঁটা গাছ । कण्टके । কাঁটা । हारा. ।

दलस्नसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । পাতার শিরা । है.च. ।

दलहीनफला । स्त्री । मुनिमानीखर्ज्जूर्य्याम् । খেজুর বিশেষ । भा. ।

दला । स्त्री । नगवल्ल्याम् । নাগিতা । प.मु. । अजमोदायाम् । রাঙ্গুনী, বনযমানী । रा.नि. व.६ । [रा.नि.व.७ । पलाशलोहितापि पठ्यते ।

दलाग्रलोहिता । स्त्री । चिल्लीनामपत्रशाके ।

दलाढ़कः । पुं । नागकेशरवृक्षे । নাগেশ্বর গাছ । गैरिके । গেরিমাটী । समुद्रफेने । आरण्यतिलकवृक्षे । বন তিল । काके । पृश्नि-চাকুলে । चक्रवाके । मे. । करिकर्णे । कुन्द वृक्षे । शिरीषवृक्षे । है.च. । कुम्भिकायाम् । ज. ।

दलाढ़को । स्त्री । फणिज्झकवृक्षे । वै.निघ. । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলে । मे. ।

दलाढ्यः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. । पङ्ककर्पटे । দলদলিয়া কাদা । त्रिका. ।

दलामलम् । क्ली । मूर्व्वायाम् । মূর্গা । मरु-वकवृक्षे । মরুয়া । दमनकवृक्षे । দনা । मे. । मदनवृक्षे । ময়না গাছ । श.र. ।

दलाम्लम् । क्ली । चुक्रनामपत्रशाके । চুকা শাক । रा.नि.व.७ ।

दलाह्वम् । क्ली । तमालपत्रे । তেজপত্র । मट. व.३ ।

दलिः । स्त्री, पुं । लोष्ट्रे । ডেলা । शब्दर. ।

दलिकम् । क्ली । काष्ठे । है.च. ।

दलितम् । क्ली । विदले । ডাইল ।

दलीमृगः । पुं । चिल्लिशयजन्तौ ।

दलेगन्धः (न्धिः) । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম্ গাছ । त्रिका. ।

दवः । पुं । वह्नौ । अ.टी.नी. । उपतापे । दवथौ, मुखताल्वोष्ठानां दाहे । वै.निघ. । वन्हि । वनाग्नौ । अ. । कन्दरे । ज. ।

दवदग्धकम् । क्ली । कत्तृणे । গন্ধতৃণ বা রামকর্পূর । रा.नि.व.८ ।

दवथुः । पुं । दवे, चक्षुरादिभ्यस्तीव्रोष्मप्रवृत्तौ । वा.ज्व.चि.१अ. । "उद्रिक्तपित्ते दवथुः ।"

दवाग्निः । पुं । दावानले । दि. ।

दशकम् । क्ली । प्रसिद्धदशमूले ।

दशजटा । स्त्री । दशमूले । वै.निघ.२भ.वा.व्या. चिरातादिचूर्णे ।

दशनः । पुं । दन्ते । अ.टी.भ. । कवचे । मे. ।

दशनवासः । क्ली । ओष्ठे । अम. ।

दशनबीजः । पुं । दाड़िम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

दशनाढ्या । स्त्री । चाङ्गेर्य्याम् । আমরুল । चुक्रशाके । চুকাপালং । श.च. ।

दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्वासे । मे. । अधर-चुम्बने । मे. ।

दशपु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तायाम्, कैवर्त्त-मुस्तके । अम. । अ.टी.भ. ।

दशमूत्रकम्। क्ली। दशविधमूत्रे। हस्ति-महिषीछागखाजमेषाश्वगर्दभनरनारीणां मूत्रे। रा.नि.व.२२।

दशमूलम्। क्ली। बिल्वादिदशविधद्रव्यमूले, पञ्चमूलीद्वये वा। "बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः। शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम्॥" रा.नि.व.२२। वर्गोऽयं वातघ्नः। वा. सू. १५अ. भद्रदार्व्वादौ। गुणाः—दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुजः। तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीड़ारुचीर्हरेत्॥" भा.। "गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः। आमस्य पाचनश्चैव सर्व्वज्वरविनाशनः।" सुश्रु.। सूतिकारोगहरम्। अर्क.।

दशमूलघृतम्। क्ली। गुल्मे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—दशमूलं ६४ प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—शुण्ठी पिप्पली मरिचं यवक्षारः सैन्धवलवणम्, एषां प्र. २ प.। च. चि.५अ.।

दशमूलतैलम्। क्ली। कर्णरोगे तैलम्। पाठः—"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत्। एतत्कल्कं प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम्॥" तिलतैलं ४ श. दशमूलं ४ श. वारि १६ श. शे. ४ श.। क्वाथार्थं—दशमूलं १ श.। च.द.। सा.कौ.। अन्यत् शिरोरोगे—दशमूलं प्र. ६प. करञ्जनिर्गुण्डी-जयन्ती-धुस्तूराणां प्र. ६ प. जलं ६४ श. शे. १६ श.। कटुतैलं ४ श.। कल्कार्थं—दशमूलधुस्तूर-करञ्जनिर्गुण्डीजयन्तीनां प्र. ६ तो.। अत्राष्टाङ्गावलेहकल्कमपि ददति वृद्धाः। सा.कौ.।

दशरथः। पुं। शरीरे। वै.निघ.।

दशराजो(न्)। पुं। चन्द्रे। हे.।

दशशतकरदुग्धम्। क्ली। अर्कक्षीरे। आकन्द आठा। वै.निघ.२भ.कर्णक.ज्व.चि.।

दशशताङ्घ्रिः। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली। वै.निघ.।

दशशाकः। पुं। त्वक्पत्रमूलफलदण्डाङ्कुरपुष्पकपिलच्छूपर्पटककुमारीषु।

दशसारवटी। स्त्री। वातव्याधौ वटी। "यष्टि धात्री बला द्राक्षा एला चन्दनमालुकं। मधूकपुष्पं खर्ज्जूरं दाड़िमं पेषयेत्समं। सर्व्वतुल्या सिता योज्या पलार्द्धं भक्षयेत्सदा। दशसारवटी ख्याता……।" र.सा.सं.।

दशा। स्त्री। बाल्याद्यवस्थायाम्, बाल्ययौवनप्रौढ़वार्द्धक्येषु। अश्वस्य चेतफलदशविधकालपरिमाणे। सा च समाद्वयं सप्तादशदिन वर्षत्रयं ज्ञेयम्। "वासराः सप्ततिः द्वौ च वर्षाणाञ्च तथा त्रयं। दशाप्रमाणं वाहानां शालिहोत्रेण कीर्त्तितम्॥" ज.द.५अ.।

दशाकर्षः (र्षिन्)। पुं। प्रदीपे। हे.।

दशाङ्गः। पुं। दशमूले। कै.।

दशाङ्गगुग्गुलुः। पुं। मेदोरोगे। त्रिकटु चित्रकमूलं त्रिफला मुस्ता विड़ङ्गं एषां प्र. चूर्णं १ तो. गुग्गुलुः ९ तो.। भा.।

दशाङ्गधूपः। पुं। दशविधद्रव्यकृतधूपविशेषे। यथा—"पञ्चाशद्गन्धपाषाणात्तावान्माहिषगुग्गुलुः। चतुरंशं चन्दनस्य जटामांसी च तावती। त्रिभागः सर्ज्जकः सार. तावदेव हि बालकं। उशीरन्तु द्विभागं स्याद्धृतभृष्टनखं समम्। कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ॥" अन्यः—"वचाहिङ्गु-विड़ङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली। पाठा प्रतिविषा व्योषं दशाङ्गः काश्यपोदितः॥" अयं धूपः सर्व्वग्रहजित्। वा.उ.३अ.।

दशाङ्गलेपः। पुं। लेपार्थदशाङ्गयोगविशेषे। "शिरीषमधुयष्टीच तगरं रक्तचन्दनं। एलामांसी निशायुग्मं कुष्ठबालकमेवच॥ इति सचूर्णं लेपोऽयं पञ्चमांशघृतप्लुतः। अनेन क्रियते सर्वे दशाङ्ग इति संज्ञितः॥ विसर्पञ्च विषस्फोटान् शोथदुष्टव्रणान् जयेत्॥" भा.।

दशाङ्गुलः। पुं, क्ली। खर्म्बूजायाम्। खर्मुजा-गाछ। भा.।

दशाङ्घ्रिः। पुं। दशमूले। वा.व्या. महाराजादौ।

दशानिकः। पुं। दन्तीवृक्षे। श.च.।

दशारुहा। स्त्री। कैवर्त्तमुस्तायां। रा.नि.व.६। कैवर्त्तिकालतायाम्।

दशार्णा। स्त्री। नदीविशेषे।

दशाश्वः। पुं। चन्द्रे। शब्दर.।

दशेन्धनः। पुं। प्रदीपे। शब्दर.।

दशेरः। पुं। हिंस्रजन्तौ। उ.।

दष्टपीड़ितम्। क्ली। दंशनविशेषे। "दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्दष्टनिपीड़ितम्।" वा.उ.३५अ.।

दस्रः । पुं । अश्विनीकुमारे । गर्द्दभे । मे. । क्ली । तुहिने । उणा. ।

दस्रौ । पुं (द्वि.) । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

दहनः । पुं । चित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६।२३ । वा.सू.१५अ. । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । त्रि. यो.स्व.भे.चि.चक्रादिलिहे । "तालीशक्षीरकातुगादहनैः ।" वा.म.१५अ.वरुणादिः । "दहनमीरटविल्वविषाणिकाः ।" च.ट.अ.च.चि. । वृश्चिकाल्याम् । विछाती । रा.नि.व.२३ । गुग्गुलौ । पक्षिविशेषे । पायरा । रा. नि. व. १९ । क्ली । दारुहे । अगुरुणि । काञ्जिकभेदे । वै. निघ. । अग्नौ । मे. ।

दहनकेतनः । पुं । धूमे । हे.च. ।

दहनविटपी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । ईश्लाङ्गला ।

दहनाग(गु)रु । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि. व.१२ ।

दहनारातिः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।

दहनाशयः । पुं । अग्न्याशये । भा. ।

दहनी । स्त्री । मूर्व्वायां । मूर्गा । रा.नि.व.३ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । हे.च. ।

दहरः । पुं । कुक्कुटे । बालके । मूषिके । मे ।

दह्रः । पुं । अग्नौ । दावानले । उ. ।

दक्षः । पुं । कुक्कुटे । त्रिका. । त्रि.यो.काठ-चि. दशमूलघृते । वृक्षभेदे । विश्व. । स्त्री (चा.) पृथिव्याम् ।

दक्षाण्डम् । क्ली । कुक्कुटाण्डे । चक्र. ।

दक्षाण्डत्वक् । स्त्री । कुक्कुटाण्डत्वचि । कुक्ड़ार डिमेर खोला । भैष.नेत्र चि. । भा.म.४भ. कर्णरो.चि. । "दक्षाण्डत्वक् च मा ।"

दक्षाय्यः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

दक्षिणः । पुं । सव्येतरे । डाहिन । हे. ।

दक्षिणदेशजा । स्त्री । लताकस्तूर्य्याम् । लताकस्तुरी । श.चि. ।

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमारुते । दक्षिणवायु । गुणाः—"मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठः चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपनः ॥" सु.सू. ।

दक्षिणाचलः । पुं । मलयपर्व्वते । हे. ।

दक्षिणायनम् । क्ली । रवेर्द्दक्षिणस्यां गतौ । यदा रविः कर्कटराश्यवस्थितो भवति तदा तदारभते । तच्च श्रावणादिमासषट्के भवति । "कर्कटाद्यस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।" सु.म. ।

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्या । विछाति गाछ । रा.नि.व.९ । मेषशृङ्गी । वै.निघ. ।

दक्षिणावर्त्तफला । स्त्री । वृश्चीपत्रे । वै. निघ. ।

दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । रा.नि.व.६ ।

दक्षेयः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

दाड़कः । पु । दन्ते । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दाड़िका । स्त्री । चिबुके । दाड़ि । हे. ।

दाड़िमः । पुं । एलायाम् । मे. । (Punica Granatum.) The Pomegranate. स्वनामख्यातफलवृक्षे । दाड़िम गाछ । हिं आनार । मं दाड़िम । कं दाड़िम्ब । तें डानिम्मचेट्टु । उत्. दालिम्ब । ता. मादलइचेहेड्डि । गुर्ज. डालम । तत्पर्य्यायः,—करकः (अ.), पिण्डपुष्पः, दाड़िम्बः, पर्व्वरुट्, स्वादम्लः, पिण्डीरः, फलषाड़वः, शुकवल्लभः (त्रि), सुखवल्लभः (शब्दमा.), रक्तपुष्पः (र.), डालिमः (अ.टी.भ.), शुकादनः(भ.), दाड़िमीसारः, कुट्टिमः, फलखाड़वः, फलषाड़वः, रक्तबीजः, सुफलः, दन्तबीजकः, मधुबीजः, कुचफलः, रोचनः, मणिबीजः, कल्कफलः, हत्तफलः, सुनीलः, नीलपत्रः, नीलपत्रकः । फलगुणाः—मधुराम्लकषायं कासवातकफपित्तघ्नं ग्राहि दीपनं लघूष्णं शीतलं श्रमघ्नं रुचिकरम् । दाड़िमम् अम्लमधुरभेदेन द्विविधं, तयोः प्रथमं वातकफहारि, द्वितीयं तापहारि लघु पथ्यञ्च । रा.नि.व.११ । स्वादुस्वादम्लकेवलाम्लभेदेन त्रिभेदमिच्छति भावप्रकाशः—स्वादु तत्त्रिदोषहरं तृष्णादाहज्वरघ्नं हृत्कण्ठमुखदुर्गन्धघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलाहरम् । स्वादम्लं—दीपनं रुच्यं लघु किञ्चित् पित्तकरञ्च । अम्लन्तु—पित्तजनकं वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्रिमिहरम् । भा. । हृद्यम् अम्लं श्वासरुचितृष्णाहरं कण्ठशोधनं पित्तकफविशोधकम् । राज. । "श्रेष्ठं वातादिकरुजहरं दाड़िमञ्चामयघ्नम् ।" अत्रि.१७अ. । क्ली । दाड़िमफले । त्रि, यो.तड्.दाहज्व.चि. ।

दाड़िमत्वक् । क्ली । दाड़िमफलवल्कले । ডালিমের খোসা । चि.यो.भ.सा.चि.उत्पलादि: ।

दाड़िमपत्र(पुष्प:)क: । पुं । रोहितकवृक्षे । রোড়া, রয়না গাছ । रा.नि.व.८ ।

दाड़िमप्रिय: । पुं । शुकपक्षिणि । শুক পক্ষী । श.र. ।

दाड़िमभक्षण: । पुं । शुकपक्षिणि । श.च. ।

दाड़िमाम्बु । क्ली । दाड़िम्बफलरसे । चक्र. ।

दाड़िमाष्टकम् । क्ली । ग्रहण्यां हितम् । "कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशिकं । पलानि दाड़िमादष्टौ सितायाश्चैकत: कृतम् ॥" च.द. ।

दाड़िमी । स्त्री । दाड़िमवृक्षे । वै.निघ. ।

दाड़िमीरस: । पुं । दाड़िमाम्बुनि । च.द. ।

दाड़िमीविषम् । क्ली । दारुमीचनामकविषभेदे । দামুক । प.मु. ।

दाड़िमीसार: । पुं । दाडिमवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

दाड़ि(ड़ी)म्ब: । पुं । दाड़िमवृक्षे । प.मु. ।

दाढ़ा । स्त्री । दंष्ट्राभेदे । দাড়া । हे च. ।

दाढ़िका । स्त्री । दाड़ी इति ख्याते मुखावयवे । हे.च. ।

दात्यूह: । पुं । शकपक्षिणि । प.मु. । डहुकपक्षिणि । ডাক পাখী । तत्पर्याय:,—कालकण्टक: (अ.), चल्यूह:, दात्यौह:, कालकण्ठ:, मासङ्ग:, शुक्लकण्टक:, शितिकण्ठ:, कचाटुर:, कटाहक: (शब्दर.), काकमद्गु: (त्रि.), डाहुक: (ज.) । गुणा:—वातघ्न: हृद्य: बलद: शुक्रद: श्रमघ्नश्च । अत्रि.२२अ. । चातकपक्षिणि । त्रिका. ।

दात्यौह: । पुं । जलकाके, दात्यूहे । श.र. ।

दात्रम् । क्ली । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाधिक: । त्रि । दधिसम्बन्धिनि । क्ली । दधिसंस्कृतभक्ते । भा.म.३भ.अम्लद्र.शू.चि. ।

दानम् । क्ली । कुङ्कुमे । च.द.वा.व्या.चि.१८श-मत.प्रसारणीतैले । गजमदे । मे. । तरुकोटरज मधुनि । ফুটুরে মধু । गुणा:—रुच्यं दीपनं कफच्छर्दिनेत्ररुक्‌घ्नञ्च । राज. ।

दानगन्धि: । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै निघ. ।

दान्त: । पुं । दमनकक्षुपे । দনা গাছ । रा नि.व.१० ।

दामम् । क्ली, स्त्री । रज्जौ ।

दामन: । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । रज्जौ । स्त्री । (नी) पशुबन्धनरज्जौ । अ. ।

दामबन्ध: (न:) । क्ली । व्रणबन्धनविशेषे । लक्षणं—"दामाकृतिश्चतुष्पादो बन्ध: स्याद्दामसञ्ज्ञित: ।" इति । सु.सू.१८अ. । दाम अनेकगोबन्धनीरज्जु: । দোঁকা । तदाकार: चतुष्पादयुक्त: दामबन्ध: । च.द. ।

दामाञ्चलम् । क्ली । अश्वादे: पादबन्धनरज्जौ । हे.च. ।

दामोदर: । पुं । व्याजगंलाख्यवैद्यकग्रन्थप्रणेतरि ।

दाम्भिक: । त्रि । वाचाले । पुं । बके । रा.नि. व.१९ ।

दायक: । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे.च. ।

दारक: । पुं । ग्राम्यशूकरे । रा.नि.व.१९ । त्रि । विदारके । वै.निघ. । हरिद्वर्णस्थावरविषभेदे । भति.३स्थान. ५६अ. ।

दारकर्म्म । क्ली । विवाहे । त्रिका. ।

दारणम् । क्ली । कतकफले । निर्म्मल फल । श. च. । व्रणविदारणद्रव्ये । ফোড়া গলান দ্রব্য । यथा—"चिरबिल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारक: । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि यानीह क्षारो वा दारणम्परम् ॥" सु. । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।

दारद: । पुं । हिङ्गुले । त्रिका । पारदे । मे. । दरदेशीयविषे । विषमात्रे । अम. । [१९ ।

दारबलिभुक् । पुं । बकपक्षिणि । रा.नि.व.

दारी । स्त्री । पाददारिनामक्षुद्ररोगे । "परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयो: । पादयो: कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ।" सु.नि.१३अ. ।

दारु । पुं,क्ली । काष्ठे । अम. । क्ली । दार्व्याम् । দারুহরিদ্রা । र.सा.सं.मेहमुद्गररसे । च.द.पाण्डु. चि. । वै.निघ.२भ.भ.सा.चि.पाठादिकषाये । वा. व्या. स्वल्पनारायणतैले । देवदारुणि । प. मु. । चि.यो.सा.ज्व.चि.अष्टादशाङ्गे । "भूनिम्बदारुदश-

मूल...।" च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे। या.ज्व. रास्नादिः। "रास्नाश्वगन्धोदारु।" दारुगुणे। गार्मुत। र.मा.गं.। विपघ्नि। मे.। कर्पूर-हरिद्रायाम्। भा.।

दारुकाम्। क्ली। देवदारुणि। रा.नि.व.१२। ना.व्या.चि.। तैलदेवदारुणि। शीघ्रविघ्ने। वै. निघ.।

दारुकदली। स्त्री। काष्ठकदल्याम्। वन कला। रा.नि.व.११।

दारुगन्धा। स्त्री। भीड़ानामकदेवदारुभेदे। रा.नि.व.१२।

दारुगरलम्। क्ली। दारुमूषाख्यविषे।

दारुणः। पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६.२९। दारुणरोगे। क्ली। शतकपाले।

दारुणकः। पुं। गुल्मभेदे। वत्सनाभ। च. निघ.१ध.मूर्च्छा.चि.। स्त्री। तन्नामकक्षुद्ररोगे। मरामी मुंगरी। लक्षणं यथा—"दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते। कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकन्तु तम्॥" सु.नि.१३अ.।

दारुणकर्म्म। क्ली। मृदुव्रणानां कठिनीकरणे। कोमल क्षतस्थान कठिन करा। सु.।

दारुनिशा। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। दारु-हरिद्रा। रा.नि.व.६। वै.निघ.१ध.मज्जलक्षाधा-तैले। च.द.वा.र.चि., मे.दृ.चि.। "वचादेवीदारु-निशा।"

दारुपत्नी। स्त्री। हिङ्गुपत्र्याम्। रा.नि.व.६।

दारुपीता। स्त्री। दारुहरिद्रायां। रा.नि.व.६।

दारुफलम्। क्ली। पेस्ता इति ख्याते फले। वै.निघ.।

दारुभद्रम्। क्ली। देवदारुणि। भा.।

दारुमत्स्या (ह्वया,ह्वा)। स्त्री। गोधायाम्। गोसाप। रा.नि.व.१९।

दारुमुखा। स्त्री। दारुमूषाख्यविषे। भा.।

दारुमुख्याह्वा। स्त्री। गोधायाम्। र.।

दारुमूषा। स्त्री। दार्मुश इति प्रसिद्धे स्थावर-विषभेदे। गार्मुज। भा.म.१भ.ज्व.चि.।

दारुमोचः। पुं। स्वनामख्यातविषभेदे। गार्मुच। प.मु.।

दारुविषम्। क्ली। दारुमोचविषे। "भवेदाग्र-विषं दारुविषं पापापसंशकम्। यदि दाः मन-गोदन्तदाड़िमीस्फटिकादयः॥" प.मु.।

दारुसिता। स्त्री। (Cinnamomum zeylanicum.) दारुसितेतिख्यातायां मधुर-त्वचि। दारुचिनि। हिं डालचिनि। तें सनलिंग। ता. कारुवा। गुणाः—"उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत्। सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा।" आ.उ.धा.क्षी.चि.।

दारुहरिद्रा। स्त्री। (Coscinium fenes-tratum. [Berberideae] Berberis Asiatica and other species.) स्वनाम-ख्यातपीतकाष्ठविशेषे। दारुहरिद्रा। हिं दा दारुहलदि, झारकेहलदि। क मरदरिसिन। तें मनिपसुपु। ता. मरमञ्जल। तत्पर्य्यायः,— पीतद्रुः, कालीयकः, हरिद्रुः, हेमकान्तिः, दार्व्वी, पचम्पचा, पर्जनी (च.), हरिद्रा (गन्ध.), काम-वती, दारुपीता, कर्कटिनी, काठा, मर्म्मरी (मे.), द्वितीया (भा, म.), कपीतकं (भा.), पीतिका, पीतदारु, स्थिररागा, कामिनी, कटङ्कटेरी, पर्जन्या, पीता, दारुनिशा, कालीयकः। गुणाः —तिक्ता कटूष्णा व्रणघ्नी मेहघ्नी कण्डूविसर्प-त्वग्दोषकर्णाक्षिरोगघ्नी च। रा.नि.व.६। "दार्व्वी-निशागुणाः किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत्।" भा.। कफपित्तशोफघ्नी विशेषेण कफाभिष्यन्दहरी च। राज। [सु.सू.०प.।

दारुहस्तकः। पुं। दर्व्वी। काठेर हाता।

दार्दुरः। पुं। दक्षिणावर्त्तशङ्खे। लाक्षायाम्। जले। शब्दार्थकल्पतरुः। विषभेदे। मे.।

दार्व्वाटः। पुं। मयूरे। वै.निघ.।

दार्व्वाघाटः (तः)। पुं। काष्ठकुट्टपक्षिणि। काठ्ठोकरा पाखी। अम.। म.र.।

दार्व्विकरः। पुं। विषभेदे।

दार्व्विका। स्त्री। खर्परधातौ। तांगत्र। प. मु.। गोजिह्वाक्षुपे। रा.नि.व.४। रसाञ्जने। वै. निघ.।

दार्व्विपत्रिका। स्त्री। दार्व्वीशाके। गोजिया शाक। र.मा.।

दार्व्वी। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। प.मु.।

दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् । क्ली । कृत्रिमरसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

दार्व्वीक्वाथोद्भवम् । क्ली । कृत्रिमाञ्जने । रसोत् इति पारस्यभाषा । प.मु. । "दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथा घनं । रसाञ्जनमिति ख्यातं नेत्रयोः परमं मतम् ।" भा. ।

दार्व्वीत्वक् । स्त्री । दारुहरिद्रात्वचि । सि.यो. काम.चि.मण्डुरवटके । "दार्व्वीत्वक्त्रिफलाव्योषं ।" त्वच एव ग्राह्यत्वम् । अभावे काष्ठम् । श्रीकण्ठः ।

दार्व्वीभेदा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् ।

दार्व्यम् । क्ली । रसाञ्जने । वै.निघ. ।

दार्व्यादिः । पुं । कषायविशेषे । "दार्व्वीरसाञ्जन-किराततृषाब्द-बिल्व-सक्षौद्रचन्दन दिनेशभवप्रसूनैः । क्वाथः कृतो मधुयुतो विधिना विनीतः रक्तं सितञ्च सरुजं प्रदरं निहन्ति ।" भा. । "दार्व्वी-रसाञ्जन-वृषाब्द-किरात-बिल्व-भल्लातकैरथकृतो मधुना कषायः ।" च.द. ।

दालम् । क्ली । अष्टविधमध्वन्यतममधुविशेषे । कुट्टेर मधु । एतदापीतवर्णै सूक्ष्ममक्षिकाभिः इन्द्रनीलवर्णाभिः तरुकोटरादौ उत्पाद्यते । "इन्द्र-नीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः । यद्वृक्ष-कोटरान्तःस्थं मधु दालमिदं स्मृतम् ॥" गुणाः— कटु कषायमम्लं मधुरं पित्तकरञ्च । रा.नि.व.१४ । अपिच—"संस्रुत्य पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि-स्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालमधु कीर्त्तितम् । दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहं । कषायानु-रसं रुक्षं रुच्यं छर्द्दिप्रमेहजित् । अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ।" भा. । पुं । कोद्रवे । ऐ.च. ।

दालकशर्करा । स्त्री । दालकमधुकृतशर्करा-याम् । दालमधुर चिनि । सा तन्मधुतुल्यगुणा । रा.नि.व.१४ ।

दालनः । पुं । वायुजन्यदन्तगतमुखरोगे । "दीर्य्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते । दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥" मा.नि. । तथा "दाल्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तीव्ररुजा-न्विताः । दालनः स इति ज्ञेयः सदागति-निमित्तजः ॥" सु.सू.४५अ. ।

दालवः । पुं । स्थावरविषभेदे । ऐ.च. ।

दाला । स्त्री । पारिभद्रे । रा.नि.व.८ । इन्द्रवारुण्याम् । वै.निघ. । महाकाले । माकाल । भा. ।

दालिः । स्त्री । द्विदले । दाल । "स्फोटस्तु चण-कादीनां दालिस्तु परिकीर्त्तिता ।" रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दाल्याम् । डाल । महा-काले । माकाल । भा. ।

दालिमः । पुं । दाडिम्बवृक्षे । अ.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदालीलतायाम् । पीत घोषालता । हिं घघरवेल । रा.नि.व.३ । See अगरी । द्विदले । दाल । "दलितस्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।" तत्पाकविधिः—"दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । सूपो विष्टम्भको रुचः शीतस्तु स विशेषतः । निस्तुषो भृष्टसंसिद्धो लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥" भा । विट्खदिरवृक्षे । गुयेबावला । रा.नि.व.८ ।

दावः । पुं । वने । दावाग्नौ । अ. । अग्नौ । अ.टी. ।

दावाग्निः (नलः) । पुं । वनोद्भवाग्नौ । शब्दर. ।

दाशः । पुं । आर्त्तगले । झाँटी ।

दासः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

दास(श)पु(पू)रम् । क्ली । जलमुस्तके, परि-पेलवके । नागरमुस्ता । श.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरुण्टके । नीलपुष्प झाँटी । श.चि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । पीतझाँटी । नीलझिण्ट्यां । कूलझाँटी, नीलझाँटी । रा.नि.व. १० । काकजङ्घायाम् । केउआका । रा.नि.व. ४ । See नीलाम्लानः ।

दासीकुरुण्टकः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नीलझाँटी । सु.सू.३८अ. । See नीलाम्लानः । "नीलपुष्पः स एव दासीकुरुण्टकः ।" डल्वणः ।

दासेरः (कः) । पुं । उष्ट्रे । मे. ।

दास्यादिः । पुं । विषमज्वरे कषायभेदे । "दासीदारु-कलिङ्ग-लोहितलता-श्यामाकपाठाशठी-गुडूचीशीर-किरात-कुञ्जरकणा-त्रायन्तिकापद्मकैः । वज्री-धान्यक-नागराब्द-सरलैः प्रियङ्गुसिंहीशिवा-व्याघ्रीपर्पटदर्भमूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः । धातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं...... ।" भैष. ।

दाहः । पुं । भस्मीकरणे । सर्व्वाङ्गसन्तापे । "सर्व्वाङ्गीणस्तीव्रतमो दाहः ।" अयन्तः । वा.ज्व.चि.१ष. । तन्नामकपित्तजरोगे । अमूनि रोगे । "त्वचं प्राप्य सनातीमा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥" दाहः तृष्णारोधनरक्तपूर्णकोष्ठगधातुक्षयजपित्तजक्षतजरक्तजभेदेन षड्विधः, मर्म्माभिघातजश्चेत्यात इति सप्तविधः । [नि.व.६ ।

दाहकः । पुं । चित्रके । रक्तचित्रकवृक्षे । रा.

दाहकर्पितः । वि । दाहपीड़िते ।

दाहकाष्ठम् । क्ली । दाहागुरुणि । वै निघ. ।

दाहग(गु)रु । क्ली । अगुरुविशेषे गुर्ज्जरदेशप्रसिद्धे । अगुरुविशेषेण । तत्पर्य्यायः,—दाहागुरु, दाहनागुरु, दाहकाष्ठं, धूमागुरु, तैलागुरु, पूरं, वनवल्लभं । गुणाः—दाहागुरु कटूष्णं केशवर्द्धनं वर्णकरं कफशोषघ्नं सौगन्ध्यप्रदञ्च । रा. नि.व.१२ ।

दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्व्वके ज्वरे । दाहपूर्व्वक ज्वरे । "करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते चितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥" मा.नि. ।

दाहदा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

दाहनिःश्वासः । पुं । सुगन्धार्जकवृक्षे । वै. निघ. ।

दाहलवः । पु । श्मशाने । वि. ।

दाहसरः । क्ली । श्मशाने । त्रिका. ।

दाहहरणम् । क्ली । उशीरे । श.च. ।

दाक्षाख्यः । पुं । सम्रपचिनि । श. ।

दाक्षायणम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

दाक्षाय(या)णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । र.मा. ।

दाक्षायणीपः (पतिः) । पुं । चन्द्रे । त्रि. ।

दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व. ११ । पाठुल्येन दक्षिणदेशोद्भवोऽयम् ।

दिक् । स्त्री । रीतौ । शितम । सु.सू.४३ष. ।

दिक्कः । पुं । करिशावके । श.र. ।

दिक्करिका । स्त्री । नदीभेदे ।

दिक्करी । स्त्री । युवतीस्त्रियाम् । हे. ।

दिक्पालसङ्ख्या । स्त्री । दशसंख्यायाम् । ज्याटे । भा.ज्य.कल्पतरौ ।

दिग्धः । वि. । विषाक्ते । च. ।

दिग्धविद्धः । त्रि । विषाक्तवाणविद्धे । च.द. । विष.चि. ।

दिङ्गुः । पुं । त्रिकायां । ३ वा ४ जगदेशु । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दितः । त्रि । छिन्ने । अम. ।

दिनम् । क्ली । दिवसे । रा.नि.व.२१ । तत्पर्य्यायः,—घस्रः, अहः, दिवसः, वासरः (अ.), भास्वरः, दिवा (रा.), वारः, अंशकः, द्यु (शब्दर.), सूर्य्यकालः (श.), वस्तोः, द्युः, भानुः, स्वसरानि, उस्रः, घर्म्मः, पृश्नि, दिवेदिवे, द्यविद्यवि (वेदनि.) ।

दिनकरः (कृत्) । पु । सूर्य्ये । हे.च. ।

दिनकरात्मजा । स्त्री । यमुनानद्याम् ।

दिनकेशरः । पु । अन्धकारे । शब्दर. ।

दिनकेशान्तकः । पु । वटपत्रपाषाणभेदे । बड़ पाथरकुचा । वै.निघ. ।

दिनचर्य्या । स्त्री । दिवसे योविधिः स्वास्थ्यकामस्याचरणं । तच्च ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थानाभीष्टदेवतास्मरणम्, ततोदध्याज्यादर्शविल्वगोरोचनादिदर्शनस्पर्शनादि, घृते स्वमुखदर्शनम्, उषसि मलोत्सर्ज्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिर्लेखनमुखप्रक्षालनतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च । भा.च.ट. ।

दिनज्योतिः (स्) । क्ली । आतपे ।

दिनदुःखितः । पु । चक्रवाके । स्त्री । तत्पक्ष्याम् । श.र. ।

दिनप्रणीः । पु । सूर्य्ये । त्रि. ।

दिनप्रभा । स्त्री । आतपे । रा. ।

दिनमणिः । पुं । सूर्य्ये । त्रिका. ।

दिनादिः । पुं । प्रभाते । रा.नि.व.२१ ।

दिनान्तः । पुं । सायंकाले । अम. ।

दिनान्धः । पु । पेचके । वै.निघ. ।

दिनान्तकः । पुं । अन्धकारे । त्रि. ।

दिनावसानम् । क्ली । दिनान्ते । हे. ।

दिनेशः । पुं । सूर्य्ये । अर्कवृक्षे । वै.निघ २भ.वा. व्या.चि.शतपुष्पार्कांशे ।

दिनेशपुष्पम् । क्ली । केरदपुष्पे । नीलदन्तीपुष्पे । चि.क्र.मा.मदरचि. ।

दिलीरम् । क्ली । शिलीन्ध्रे । কোঁড়ক ছাতা । हारा. ।

दिवसः । पुं, क्ली । दिने ।

दिवसमुखम् । क्ली । प्रभाते । एला. ।

दिवा । अ, पुं (न्) । दिवसे । अम. ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्य्यपर्ण्यां । श.च. । अर्कवृक्षे । अम. ।

दिवाकीर्त्तिः । पुं । पेचके । नापिते । हे.च. ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकल्प. ।

दिवान्धः । पुं । पेचके । रा.नि.व.२३ । त्रि । दृष्टिरोगयुक्ते । দিনকাণা । लक्षणं—"प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येत् निशि वीक्षते सः । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥" मा.नि. । (न्धा) स्त्री । वल्गुलापक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

दिवान्धकी (न्धिका) । स्त्री । कुकुन्दर्य्याम् । छुँचो । वै.निघ. ।

दिवाभीतः (तिः) । पुं । पेचके । त्रिका. । श.र. । क्ली । श्वेतपद्मे । वै.निघ. ।

दिवामध्यम् । क्ली । मध्याह्ने । हे.च. ।

दिवास्वापः । पुं । दिवानिद्रायाम् । দিনে ঘুমান । तस्य विधिः—"सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धः अन्यत्र ग्रीष्मात् ।" सु.शा.४अ. । "दिवा स्वप्नीकृतं येस्तु रात्रौ वा यदि वा दिवा । न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥" दिवास्वापं न कुर्व्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः । ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यते ॥" "व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः, शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्का-मरुत्-पीड़ितान् । क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो रात्रौ जागरितान् नरान् निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत् ॥"

दिवास्वापा । स्त्री । पक्षिविशेषे, वल्गुला इति लोके । रा.नि.व.१९ ।

दिविः । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा. ।

दिविजम् । क्ली । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

दिवी । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । हारा. ।

दिवोकाः । पुं । चातके । मे. । हरिणे । वै.निघ. ।

दिवोदासः । पुं । काशीराजधन्वन्तरौ । यः चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत् । त्रिका. ।

दिवोद्भवा । स्त्री । एलायां । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दिव्यः । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । यवे । रा.नि.व.१६ । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । कान्तलौहे । प.मु. । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने । वै.निघ. । बालके । বালা । वा.द.१३५. ।

दिव्यकः । पुं । निर्व्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प ४अ. ।

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । क्ली । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्थूलैलायाम् । - বড় এলাইচ । रा.नि.व.६ । महाचुञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ । लवङ्गलतायाम् । श.चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षुः । पुं । वानरे । श.मा. । उपचक्षुषि । চশমা । सुगन्धभेदे । मे. ।

दिव्यतुम्बी । स्त्री । अलाबुभेदे । वै.निघ. ।

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मीनाममहाक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चामृतम् । क्ली । समभागगव्यघृतदधिदुग्धमधुशर्करासु । "गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ।" रा.नि.व.२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । रा. नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । देवद्रोण्याम् । বড় ঘলঘসা । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रोणक्षुपे, महाद्रोण्याम् । বড় ঘলঘসা । वै.निघ. । रक्तार्कवृक्षे । र.मा. ।

दिव्यरथः । पुं । व्योमयाने । शब्दर. ।

दिव्यरसः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

दिव्यलता । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

दिव्यसारः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল বা ধুনার গাছ । रा.नि.व.९ ।

दिव्या । स्त्री । महामेदायाम् । ब्राह्म्याम् । ব্রাহ্মী শাক । वन्ध्याकर्कोटक्यां । शतावर्य्याम् । स्थूलजीरके । বড় জীরা । रा.नि.व.५ । श्वेत-

दूर्व्वायां। रा.नि.व.८। आमलक्यां। मे.। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११।

दिव्यान्नम्। क्ली। उष्णमान्ने। वै.निघ.।

दिव्येलकः। पुं। राजिलवद्वैकरञ्जसर्पविशेषे। सु.कल्प.४थ.।

दिव्योदकम्। क्ली। आन्तरीक्षजले। तत्पर्य्यायः,—आकाशजलं, खवारि, व्योमोदकं, अन्तरीक्षजलम्। गुणाः—मधुरं, त्रिदोषनाशि, पथ्यदं, रुच्यं, अग्निकरं, तृष्णाश्रममोहापहारकं, पात्रापेक्षिगुणत्वञ्च, अनार्त्तवन्तु तत् त्रिदोषजनकं। रा.।

दिव्यौषधिः (धी)। स्त्री। मनःशिलायां। च.द.। मृतलौहे। भा.। च.द.शि.यो.र.चि.चि. खण्डखाद्यलौहे। "दिव्यौषधिहतस्यापि।" शमीमूले। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। के.।

दिष्टम्। क्ली। दारुहरिद्रायाम्। श.मा.।

दिष्टान्तः। पुं। मृत्यौ। अम.।

दिष्टिः। स्त्री। परिमाणे। मे.।

दीर्घिका। स्त्री। त्रिशतधनुःपरिमितजलाशये। दिघि। "पल्वलं दीर्घिका वापी घटिका मीनगोधिका।" त्रिका.।

दीदिवि। क्ली। अन्ने। प.मु.।

दीनम्। क्ली। तगरपादिके। रा.नि.व.१०।

दीना। स्त्री। छुछुन्दर्य्याम्। वै.निघ.। मूषिकायां। त्रिका.।

दीनारः। पुं। माषचतुष्टयमाने। ४ माषा। अम.। स्वर्णमुद्रायां। মোহর। स्वर्णकर्षद्वये। अ.टी.भा.। वर्त्तिस्वन्तलदग्निशिखाजाम्।

दीपकः। पुं। काशमर्द्दक्षुपे। চাকন্দা। रा.नि.व.४। चित्रकवृक्षे। वै. निघ. २ भ. वा. व्या.। यवान्यां। र.मा.। अजमोदायाम्। जीरके। वै. निघ.। श्लेष्मपचिनि। বাজ পাখী। है.च.। क्ली। कुङ्कुमे। शर. मयूरपुच्छे। चित्रिशवसर्पविशेषे। सुश्रु.।

दीपकर्पूरजः। पुं। कर्पूरे। वै.निघ.।

दीपकिट्टम्। क्ली। दीपकज्जले। श.मा.।

दीपकूपी (खोरी)। स्त्री। दीपवर्त्याम्। পলতে। श.मा.।

दीपतरुः। पुं। सरलतरौ, सरलदेवदारौ। दीपवृक्षे। ডেনদো। रा.नि.व.१२।

दीपध्वजः। पुं। कज्जले। जटा.।

दीपनम्। क्ली। रसस्य संस्कारविशेषे। तन्नामकरससाधनकार्य्यविशेषे। तद्यथा—"कासीसं पञ्चलवणं राजिका मरिचानि च। भूशिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितं। आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः। दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे॥" अथवा चित्रकाद्यैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत्। र.सा.सं.। मण्डोदके। त्रिका.। See पारदः। कुङ्कुमे। त्रिका.। तगरमूले। र.मा.। पुं। पलाण्डौ। रा.नि.व.१०। शालिञ्चशाके। নাঁকে শাক। श.च.। षड्भागावशिष्टकषाये। "दीपनन्तु षड़ंशय।" रा.नि.व.२०। चक्रमर्द्दवृक्षे। काशमर्दवृक्षे। रा.नि.व.४। अग्निगुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे। "पचेन्नामं वह्निकृद्दीपनं तद्यथा मिषिः।" भा.। त्रि। पाचने। अग्निगुणभूयिष्ठे। सु.सू.४१ष.।

दीपनी। स्त्री। मेथिकायां। মেতি। पाठायां। आकनादि। यवान्याम्। रा.नि.व.६। कर्कटिकायाम्। काँकड़ी। वै.निघ.।

दीपनीयः। पुं। यवान्याम्। रा.नि.व.६। हस्तिपलाण्डौ। वै.निघ.। त्रि। अग्निदीप्तिकरे।

दीपनीयवर्गः। पुं। तन्नामकाग्नेयमहाकषायवर्गे। यथा—"पिप्पली-पिप्पलीमूल-चव्यचित्रकशृङ्गवेराम्ल-वेतस-मरिचाजमोदाभल्लातकास्थि हिङ्गु-निर्य्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति।" পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতা, শুঁট, অম্লবেতস বা থৈকল, মরিচ, যমানী, ভেলার মুটী, হিঙ্। च.सू.४थ.। "हिव्विषधिबकोधान्यमजमोदा च जीरकम्। चतुर्द्दश् हृद्दुपा द्वेधा गणोऽयं दीपनः स्मृतः॥" चक्र.चि.।

दीपनीया। स्त्री। यवान्याम्। मद.व.२।

दीपनीयौषधम्। क्ली। आग्नेयौषधे, पञ्चकोलादौ। शि.यो.मदा.चि.। च.द.।

दीपपुष्पः। पुं। चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

दीपवती। स्त्री। कामरूपस्थनदीभेदे। का.पु.।

दीपवृक्षः (कः)। पुं। सरलदेववारुवृक्षे। वै. निघ.।

दीपशिखा। स्त्री। कज्जले। शब्दार्थकल्प.।

दीपसंज्ञः। पुं। चिवकवृक्षे। वै.निघ.।

दीपास्यभस्म। क्ली। दग्धदीपशिखायाम्। প্রদীপের পোড়া শীষ। रस.र.सुनरी.चि.।

दीपिका। स्त्री। वचायाम्। वै.निघ.।

दीप्त(क)म्। क्ली। हिङ्गुनि। हिং। रा.नि.व.६। कांस्यधातौ। কাঁসা। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। जम्बीरे। वै.निघ.। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९। नासारोगविशेषे। নাকজ্বালা। लक्षणं यथा— "घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः। नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति॥" सु.। निम्बूकवृक्षे। रा.नि.व.११।

दीप्तकांसम्। क्ली। शुद्धकांस्यधातौ। খাঁটী কাঁসা। रा.नि.व.१३।

दीप्तजिह्वा। स्त्री। उल्कामुखीशृगाल्याम्। त्रिका.।

दीप्तपिङ्गलः। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

दीप्तपुष्पा। स्त्री। लाङ्गलीवृक्षे। विषलाङ्गलिया। वै.निघ.।

दीप्तरसः। पुं। किञ्चुलुके। কেঁচো। श.च.।

दीप्तलोचनः। पुं। विड़ाले। रा.नि.व.१९।

दीप्तलोहम्। क्ली। कांस्यधातौ। प.मु.।

दीप्ता (प्तिः)। स्त्री। लाङ्गलिकाक्षुपे। विषलाङ्गलिया। रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताफटकी। रा.नि.व.३। लाक्षायाम्। रा.नि.व.६। मनःशिलायाम्। वै.निघ.। कांस्यधातौ। रा.नि.व.१३। दीप्तनामनासारोगभेदे। वा.उ.१९अ.। See दीप्तः।

दीप्ताग्निः। त्रि। दीप्तजठराग्नौ। मा.नि.।

दीप्ताङ्गः (ङ्कः)। पुं। मयूरे। श.र.। विड़ाले। श.र.।

दीप्तानलम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३।

दीप्ताक्षः। पुं। विड़ाले। त्रिका.। मयूरे। वै.निघ.।

दीप्तिः। स्त्री। दीपने। अ.। लाक्षायाम्। कांस्ये। रा.।

दीप्तिकः। पुं। दुग्धपाषाणे। ফুল খড়ি। वै.निघ.।

दीप्तिकांस्यम्। क्ली। कांस्ये। रा.।

दीप्तोपलः। पुं। सूर्यकान्तमणौ। प.मु.।

दीप्यः (कः)। पुं, क्ली। मयूरशिखायां। रुद्रजटायाम्। अम.। रक्तचित्रके। कुङ्कुमे। तगरे। निम्बूकवृक्षे। श्येनपक्षिणि। भ.। जीरके। रा.नि.व.६। रस.र.सूतिका.चि.पञ्चजीरकगुड़े। भैष.कुष्ठ.चि.। च.द.पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलौ। उन्मा.चि.लशुनाद्यघृते। अजमोदायाम्। রাঁধুনি। भा.पू.२भ.। यमान्याम्। च.द.सि.यो.कास चि.दशमूलषट्पलकघृते। "तालीशवह्निदीप्यकम्।"

दीप्यका। स्त्री। यमान्याम्। अजमोदायाम्। রাঁধুনি। भा.पू.१भ.।

दीप्यवल्ली। स्त्री। अजमोदायाम्। वै.निघ.।

दीप्या। स्त्री। कृष्णजीरकभेदे। মোটা কৃষ্ণজীরে। रा.नि.व.६। यमान्याम्। भा.। पिण्डखर्ज्जूरिकायाम्।

दीर्घः। पुं। रामशरे। रा.नि.व.८। लताशाले। र.मा.। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माड़वृक्षे। रा.नि.व.९। रक्तकशाल्यौ। रा.नि.व १६। द्रुत्काटे। र.मा.। नलतृणे। रा.। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९। त्रि। आयते।

दीर्घकम्। क्ली, पुं। कृष्णजीरके। मद.व.२। शरवृक्षे। श्वेतजीरके। उशीरे। उष्ट्रे। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। वै.निघ.।

दीर्घकणा। स्त्री। गौरजीरके। শাদা জীরা। रा.नि.व.६।

दीर्घकण्टः (कः)। पुं। बर्बूरवृक्षे। বাবলা গাছ। रा.नि.व.८।

दीर्घकण्ठः (कः)। पुं। बकपक्षिणि। श.च.।

दीर्घकन्दः (कः)। पुं। मालाकन्दे। वै.निघ.। सुखालौ। মৌ আলু। (कम्) क्ली। मूलके। মূলা। रा.नि.व.७।

दीर्घकन्दिका। स्त्री। तालमूल्याम्। रा.नि.व.७। कृष्णतालमूल्याम्। वै.निघ.।

दीर्घकन्धरः। पुं। बकपक्षिणि। रा.नि.व.१९। स्त्री। बकस्त्रियाम्। वै.निघ.।

दीर्घकर्णः। पुं। छागे। ছাগল।
दीर्घकाण्डः। पुं। गुण्डतृणे। रा.नि.व.८।
दीर्घकाण्डा। स्त्री। बस्तादनीलतायाम्। পাতাল গরুড়ী। रा.नि.व.३।
दीर्घकोलः (कः)। पुं। अङ्कोठवृक्षे। ধল আঁকোড়, আঁকোড় গাছ। रा. नि. व. ९। जटा.। "अङ्कोठे दीर्घकीलकः।" रा.नि.व.९।
दीर्घकुल्या। स्त्री। गजपिप्पल्याम्।
दीर्घकूरकम्। क्ली। वृषान्ननामकशालिधान्यभेदे। রাজ অন্ন। रा.नि.व.१६।
दीर्घकारणा। स्त्री। तिलपर्णिनीशालौ। रा.नि.व.१६।
दीर्घकेशः (शी)। पुं। भल्लूके। रा.नि.व.१९।
दीर्घकोषा (षा)। स्त्री। षड्गुकी। ভগুলি, ঝিনুক। शारा.। गण्डूपद्याम्। কেঁচো। वै.निघ.।
दीर्घकोशि(षि)का (शी)। स्त्री। षड्गुकी। शारा.। गण्डूपद्यां। वै.निघ.।
दीर्घखरच्छदः। पुं। इत्कटे। ইৎকড়। प.मु.।
दीर्घगतिः। पुं। उष्ट्रे। रा.नि.व.१९।
दीर्घगोधूमः। पुं। महागोधूमे। वै. निघ.।
दीर्घग्रन्थिः। पुं। गजपिप्पल्यां। रा.नि.व ६।
दीर्घग्रीवः। पुं। उष्ट्रे। हे. च.। नीलक्रौञ्चपक्षिणि। रा.नि.व १९।
दीर्घघाटिकः। पुं। उष्ट्रे। बके। वै. निघ.।
दीर्घचञ्चुः। पुं। पक्षिविशेषे। बङ्, रামঠোড়া। वै. निघ.।
दीर्घच्छदः। पुं। शाकवृक्षे। শেগুন গাছ। इक्षौ। भा.।
दीर्घजङ्गलः। पुं। मत्स्यविशेषे। ভাঙ্গন মাছ। श. मा.।
दीर्घजङ्घः। पुं। उष्ट्रे। जटा.। बकपक्षिणि। विका.।
दीर्घजिह्वः। पुं। सर्पे। हे. च.।
दीर्घजीरकः। पुं। स्थूलजीरके। भा. पू १भ.।
दीर्घतन्वी। स्त्री। आलुकभेदे। वै.निघ.।
दीर्घतरः। पुं। मकरे। शब्दच.।
दीर्घतरुः। पुं। तालवृक्षे। शब्दार्थकल्प.।
दीर्घतिसिपा। स्त्री। कर्कटिकायाम्। কুড় তেতো কাঁকুড়। श.मा.।
दीर्घतुण्डा (ण्डी)। स्त्री। छुछुन्दर्याम्। ছুঁচো। वै. निघ.।
दीर्घतृणः। पुं। पल्लिवाहतृणे। बङ्. पीतकत्ण। रा.नि.व.८।
दीर्घदण्डः (कः)। पुं। एरण्डे। रा.नि.व.८। जटा.। तालवृक्षे। रोहीतकवृक्षे। वै.निघ.।
दीर्घदण्डी। स्त्री। गोरक्षायाम्। গোরক্ষচাকুলে। रा नि.व.५। [निघ.।
दीर्घदलः। पुं। मालाकन्दे। श्यामाके। वै.
दीर्घदर्शी (दृष्टिः)। पुं। गृध्रे। श.र.। भल्लूके। रा.नि.व.१९।
दीर्घद्रुः। पुं। तालवृक्षे। श.च.।
दीर्घद्रुमः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। শিমুল গাছ। रा नि व.८। [१९।
दीर्घनादः। पुं। शङ्खे। শাঁখ। रा.नि.व.
दीर्घनालः। पुं। दीर्घरोहिषे। বড় গন্ধতৃণ। गुण्डतृणे। रा.नि.व.८। श्यानुके। शालिधान्यभेदे। वै.निघ.। यावनालनामशिम्बीधान्ये। रा.नि.व १६।
दीर्घनिद्रा। स्त्री। मृत्यौ। हे.।
दीर्घनिस्वनः। पुं। शङ्खे। वै. निघ.।
दीर्घपटोलिका (ली)। स्त्री। पटोलाकारदीर्घफलशाकविशेषे। धुन्दुल। बङ्. गौड़परवल। गुणाः—गुरु स्निग्धं विष्टम्भि कटुकं मधुरं शीतलं वातपित्तघ्नं पाकरुचिकरश्च। राज. ३प.।
दीर्घपत्रः (कः)। पुं। पुनर्नवायाम्। শ্বেত পুন্ড়া। रा नि.व.५। राजपलाण्डौ। विष्णुकन्दे। रा.नि व.७। शरपत्रदर्भे। कुन्दुरुतृणे। रा.नि.व.८। ताम्रवृक्षे। रा.नि व.९। हरितकुशे। रक्तपुनर्नवायाम्। सर्जवृक्षे। मिश्रवर्णचौ। हिं बड़ी पा। गुणाः—सुकठिनः सक्षारश्च। भा.। वातकरः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च। सु.सू.४५ ष.। कुणीलौ। কুঁচিশা। भा.। मधूकवृक्षे। वै.निघ.। (क) वेतसवृक्षे। मद.व.५। रक्तरसोने।

लाल रशुन। रा.नि.व.७। एरण्डवृक्षे। छिन्नल-वृक्षे। रा.नि.व.८। शुक्लरसोने। শ্বেত রশুন। वै.प.। नागनधूके। नटा.। करीरवृक्षे। श.च.।

दीर्घपत्रा। स्त्री। वृहतीक्षुपे। द्रोणपुष्प्याम्। घणघसा। रा.नि.व.४।५। शालपर्ण्याम्। भा.। क्षुद्रजम्बूवृक्षे। বন জাম গাছ। र. मा.। केतकी-वृक्षे। रा.नि.व.१०। घृतकुमार्य्याम्। श्वेतपुनर्न-वायाम्। आम्रहरिद्रायां। कदलीवृक्षे। श्योणाक-वृक्षे। कुम्भतुम्ब्याम्। গোল লাউ। वै. निघ.। चिञ्चायां। চেঁচড়া। भा. पू १भ. शा.व.।

दीर्घपत्रिका। स्त्री। श्वेतवचायाम्। শ্বেত বচ। रा.नि.व.६। घृतकुमार्य्याम्। घृतकुमारी। रा.नि.व.५।२३। शालपर्ण्याम्। শালপানি। रा.नि.व.४। भा.। केतक्यां। रा.नि.व.२३। आट-रूषके। বাসক। मातुलुङ्गवृक्षे। ছোলঙ্গ লেবু। कण्टतालमूल्याम्। कदलीवृक्षे। वै.निघ.।

दीर्घपत्री। स्त्री। पलाशीलतायाम्। হাপর-মালী। रा.नि.व.३। महाचुञ्चुक्षुपे। চুঞ্চু শাক। रा.नि.व.४।

दीर्घपर्णः। पुं अश्वकर्णनामकशाले। নতা-শাল। रा.नि.व.९। 'तोपचिनी' इतिख्याते द्रव्ये। वै. निघ.।

दीर्घपर्णी। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। रा.नि.व.४। शालपर्ण्याम्। শালপানি। वै.निघ.।

दीर्घपर्व्वा। पुं। इक्षौ। वै. निघ.।

दीर्घपलाण्डुः। पुं। विष्णुकन्दे। राज-पलाण्डौ। तालवृक्षे। रा.नि.व.७।८। हरितकुश-तृणे। कुन्दरतृणे। इक्षुभेदे। कुचैलवृक्षे। কুঁচিলা গাছ। भा.।

दीर्घपल्लवः। पुं। शणक्षुपे। শণ গাছ। रा. नि.व.४।

दीर्घपक्षः। पुं। मत्स्यविशेषे। वै. निघ.।

दीर्घपात् (दः)। पुं। क्रौञ्चबके। কোঁচ বক। कङ्कपक्षिणि। কাঁকপাখী। त्रिका.। वै. च.।

दीर्घपादपः। पुं। तालवृक्षे। रा.नि.व.९। गुवाकवृक्षे। रा.नि.व.११। See अक्षोटः।

दीर्घपुष्पः। पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। মুচকুন্দ। प. मु.। श्वेतमन्दारार्के। रा.नि.व.१०।

दीर्घपृष्ठः। पुं। सर्पे। अम.।

दीर्घपोरः। पुं। वंशनामेक्षुभेदे। "दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः।" भा.।

दीर्घफलः (कः)। पुं। स्थूलारग्वधवृक्षे। বড় সোণালু। रा.नि.व.९। पलाशवृक्षे। अर्क-वृक्षे। वै.निघ.। (कः) अगस्तिपुष्पवृक्षे। বাসনা-ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०।

दीर्घफला। स्त्री। कोषातक्याम्। ঝিঙে প্রভৃতি। रा.नि.व.७। जन्तुकालतायाम्। रा.नि. व.३। कपिलद्राक्षायाम्। रा.नि.व.११। मेष-शृङ्ग्याम्। तिक्तालाब्वाम्। वै.निघ.।

दीर्घबाला। स्त्री। चमरीमृगे। वै. निघ.।

दीर्घबालुकः। पुं। वृद्धदारकलतायाम्। বীজতাড়ক। रा.नि.व.३।

दीर्घमारुतः। पुं। हस्तिनि। त्रिका.।

दीर्घमूलः। पुं। मोरटलतायाम्। रा.नि. व.३। यासक्षुपे। দুরালভা। रा.नि.व.४।२३। बेल्लन्तरवृक्षे। रा. नि. व. ८।२३। बिल्ववृक्षे। लज्जालुकायाम्। लामज्जके। रा.नि.व.१२।२३। बिभीतकवृक्षे। देवसर्षपे। इन्द्रयवे। क्ली। मूलके। वै. निघ.।

दीर्घमूलकम्। क्ली। मूलके। মূলা। रा.नि. व.७। पुं। स्थूलशरे। रा.नि.व.८।

दीर्घमूला (लिका)। स्त्री। शालपर्णीक्षुपे। वै.निघ.। श्यामालतायाम्। प.मु.। (ला) दुरा-लभायाम्। सु सू.३८अ.। शरतृणे। শর গাছ। क्षीरमूर्व्वायां। मेषशृङ्ग्यां। बेल्लन्तरवृक्षे। वै. निघ.।

दीर्घमूली (लिका)। स्त्री। दुरालभायाम्। श. मा.। दारुकमाच्याम्। काकजङ्घायाम्। वै. निघ.।

दीर्घरङ्गा। स्त्री। हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

दीर्घरतः (दः)। पुं। शूकरे। त्रिका.।

दीर्घरसनः। पुं। सर्पे। श. च.।

दीर्घरागा। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६।

दीर्घरात्रिकः। पुं। बहुरात्रानुबन्धी ज्वरभेदे। भा.।

दीर्घरोमा । पुं । भल्लूके । वै.निघ.

दीर्घरोहिष(क)म् । क्ली । रोहिषभेदे । বড় গন্ধতৃণ । तत्पर्य्यायः,—दृढ़काण्डं, दृढ़च्छदं, यवेष्टं, दीर्घनालं, तिक्तसारं । रा. । गुणाः—तिक्तं कटूष्णं कफवातजित् श्रमघ्नतरोपघ्नञ्च । रा.नि.व.८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रघण्टायाम् । শিয়াড়ি লতা । वै.निघ. ।

दीर्घलताद्रुमः । पुं । अश्वकर्णवृक्षे ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तेक्षौ ।

दीर्घवंशः । पुं । नले । নল । रा.नि.व.८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुम्भीरे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै.निघ. ।

दीर्घवल्ली (ल्लिका) । स्त्री । महेन्द्रवारुणी लतायाम् । বড় মাকাল । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । पलाशीलतायां । হাপরমালী । रा.नि.व.३ ।

दीर्घवीजा । स्त्री । अलाब्वाम् । शिम्बीभेदे । प.मु. ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । শোণাপাঠা । प.मु. । पीतलोध्रे । वै.निघ. लताशाले ।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवराख्यलतायां । ইন্দ্রচির্ভিটী । रा.नि.व.३ । कपर्द्दकभेदे । र.सा.सं. । एलापर्ण्यां । श.च. । কাঁটা আমরুলী ।

दीर्घवृक्षः । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे । वै. निघ ।

दीर्घशरः । पुं । यावनालनामकशिम्बीधान्ये । জনার গাছ । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे । শন গাছ । रा.नि.व.४ । शालतरौ । শেগুন গাছ । वै.निघ. । शालवृक्षे । श.च. ।

दीर्घशाखिका । स्त्री । क्षुपपीठीवृक्षेच, मौहान्नीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिम्बीविशेषे । प.मु. ।

दीर्घशिम्बिकः । पुं । राजमाषे । বরবটী । रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं,क्ली । शूकाकारशालिधान्यविशेषे । स सारासुखाहीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । च.सू.२७अ. । राजान्ने । रा.नि.व.२२ ।

दीर्घसमुच्चयः । पुं । नलवृषे । प.मु. ।

दीर्घसस्यः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । তেঁদ গাছ । वै. निघ. ।

दीर्घसुरतः । पुं । कुक्कुरे । शूकरे । त्रिका. ।

दीर्घस्कन्धः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

दीर्घा । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ ।

दीर्घाङ्कुरः । पुं । राजशाली । রাজ অন্ন । वै.निघ. ।

दीर्घाङ्गी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा.पू.१भ. ।

दीर्घाङ्घ्रिः । स्त्री । शालपर्ण्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घाध्वगः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. ।

दीर्घायुः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । শিমূল গাছ । रा.नि.व.८ । जीवकौषधौ । काके । मे. । रा.नि.व.५ । त्रिका. ।

दीर्घायुधः । पुं । वनशूकरे । श.मा. ।

दीर्घायुष्यः । पुं । जीवके । मे. । श्वेतमन्दारार्के । रा.नि.व.१० । [१० ।

दीर्घालर्कः । पुं । महाश्वेतार्कवृक्षे । रा.नि.व.

दीर्घिका । स्त्री । हिङ्गुपत्राम् । रा.नि.व.६ । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. । विंशतधनुःपरिमितजलाशये । तत्पर्य्यायः,—वापिः, (भ) वापी । अ. । तज्जलं गुरु कटु क्षारं पित्तकरं कफवातघ्नञ्च । रा.नि.व.१४ ।

दीर्घेर्वारुः । पुं । महालाब्वाम् । दीर्घकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.७ ।

दीविः । पुं । चाषपक्षिणि । श.मा. । [१२ ।

दुकूलः । पुं । चोरनामकगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.

दुःखम् । क्ली । रोगे । मानसधर्म्मभेदे । দুঃখ । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । सु.सू.२४अ. । See व्याधिः ।

दुःखकोद्रवा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । কোদাই । "किञ्चिदुष्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः । एषा भवति बालानां सुखं शाम्यति च स्वयम् ॥" भा. ।

दुःखत्रयम्। क्ली। आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्चेति त्रिविधदुःखे। मु.मु.२४श.।

दुःखदश्मनः। पुं। गृध्रपक्षिणि। शकुनि। वै. निघ.।

दुःखदिरः। पुं। विट्खदिरे। रा.नि.व.८।

दुःखवर्द्धनः। पुं। कर्णपालीरोगे। लक्षणम् —"वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डू-दाह-रुगन्वितः। शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः॥" सु.चि.२५अ.।

दुःसहा। स्त्री। नागदमन्याम्। रा.नि.व.५।

दुःसाध्यः। त्रि। दुश्चिकित्स्ये। पुं। शम्बुके। भम्बुके।

दुःस्पर्शा। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। दुरालभायाम्। कण्टकार्य्याम्। आकाशवल्ल्याम्। रा.।

दुकू(गू)लम्। क्ली। क्षौमवस्त्रे। त्रिका.। हे.च.।

दुग्धम्। क्ली। कत्तृणे। ग्रामकर्पूरे। र.मा.। क्षीरे। दुध। रा.नि.व.१५। तत्पर्य्यायः,—क्षीरं, पीयूषं, ऊधस्यं, स्तन्यं, पयः, अमृतं (रा.), बालजीवनं (भा.), दोहजं (कै.), प्रदोहं, दोहापनयः (त्रि.)। तद्गुणादि—"क्षीरं स्निग्धं यथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतं। रक्तं श्वेतत्व मायाति तथा क्षीरं सितं भवेत्। क्षीरनाड़ी कुमारीणां यस्मान्नाश्च कथं भवेत्। अल्पधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते। कन्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः। क्षीरञ्च न भवेत् तस्मात् आर्त्तवञ्चाधिकं यतः। प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह शुष्यते। तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते। तस्मात् सद्यःप्रसूतायां जायते श्लैष्मिकं पयः। तेन काठिनतां याति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्। स्रोतोविशुद्धिकरणं बलकृद्दोषनाशनम्। पथ्यं त्रिदोषशमनं हृद्यञ्चाग्निप्रवर्द्धनम्॥" तत्र श्वेतादुग्धं श्लेष्मकरं, रक्तायाः वातलं, पीतायाः पित्तसंशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तघ्नम्। इति, न्य.। दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गावस्तु दशधा काली त्रिधाजी त्रिविधा मता। मृगच एवास्त्रिधा मेषी त्रिधोष्ट्री दशधा हयी। पञ्चधा करिणी नारी दशधा शूकरी द्विधा। व्याघ्री शुनी श्वदंष्ट्री च रासभी पञ्चधा पृथक्। त्रिधा एकादशधा मत्स्यी गवयी खड्गिनी चण्डी। दुग्धं घृतञ्च तक्रञ्च दधि ताभ्यः प्रजायते॥ अर्क.। गवादिदुग्धगुणाः स्वस्वपर्य्यायेषु द्रष्टव्याः। दुग्धमात्रगुणाः—आमं गुरु कास-श्वास-प्रकोपकं रोगजनकञ्च। तत्तप्तावशिष्टञ्च तत् पथ्यम्। नारीक्षीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति। धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् अमृतोपमं सर्व्वरोगघ्नं। विरसंस्थं दोषदञ्च। तथा—"केऽप्याविकं पथ्यतमं श्रृतोष्णं क्षीरं त्वजानां श्रृतशीतमाहुः। दोषान्तशीतं महिषीपयश्च गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम्॥" पूर्व्वाह्णपीतं दुग्धं हृष्यं बल्यं बृंहणमाग्नेयञ्च, मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं कृच्छ्रघ्नञ्च। बाल्ये अग्निकरं यौवने बल्यं वीर्य्यदञ्च वार्द्धके भवति। रात्रौ नानादोषशमनं अतः क्षीरं सदा सेव्यम्। मुहूर्त्तत्रयपर्य्युषितमतस्तं न सेवेत। पर्य्युषितं दोषकरं तदूर्द्ध्वञ्च विषोपमं ज्ञेयम्। ज्वरे तद्गुणाः—"जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्। तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानवम्। चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद्वदावर्त्तितमुत्तमं तत्। सर्व्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम्।" इति दुग्धक्वाथः। "गव्यम्पूर्व्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम्। क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा साज्यं च सर्व्वदा। पित्तघ्नं श्रृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेत्क्षीरं यत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदं। धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम्॥" श्रृतशीतादिक्षीरगुणाः—"क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तं न चैवाम्लवणेन सार्द्धम्। पिष्टान्नधान्यक्षमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च।" तथाच "मत्स्यमांसगुड़मुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः। शाकजाम्बवरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत्॥" इति क्षीरवर्ज्जनस्थानम्। "स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्व्वकालं न सेवयेत्। दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च। नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः। पुष्यन्ति धातवः सर्व्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम्॥" इति क्षीरसेवनस्थानम्। "क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम्। रूक्षं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते॥ मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम्। लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम्॥ गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानां। सेव्यञ्च सरसायनमुक्तमिदं दुर्ब्बलन्तु वृद्धानाम्॥ तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्व्विणीनाञ्च यत्पयः। तद्वापि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत्॥ गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा

दुग्धादिके पृथक् । केचित्तु तौ विशेषाच्च विशेषो हैमभेदतः ॥" तथा च तत्रैव । "हैमेषु हैमेषु च तेषु तेषु द्रव्यान्तुनी याद्दशदोषयुक्ते । तस्मैवनादेव गवादिकानां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशस्युः । शीतं स्निग्धं गुरु शैत्यं रूप्यं पित्तापहं परं । तैश्चश्चैवाभिधीतस्तु शीलाद्यन्तु पयस्पदः ॥" रा.नि.व १५ । प्रभातदुग्धं—"निशाशीतांशुसंशीतं निद्रालस्यहरं गुरु । लघवं शीतलफलकृत् क्षीरं प्राभातिकं भवेत् ॥" वि.प्र. ।

दुग्धकन्दगणः । पुं । दुग्धप्रधाने अश्वगन्धादिकन्दगणे । यथा—"अश्वगन्धा च मुशली विदारी च शतावरी । क्षीरवाराहिका चेति दुग्धकन्दगणस्त्वयम् ॥" गुणाः—"बालको वर्द्धते वीर्य्यरसिस्तु बालस्य नरः । एतत्कल्कस्य पानेन कन्या षोडशवार्षिकी ॥" स्वर्के. ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । घृतदुग्धमिश्रिततण्डुलचूर्णकृतपिष्टकविशेषः । तन्निर्म्माणविधिः यथा— "तण्डुलचूर्णविमिश्रित-नवक्षीरेण शान्तशिष्टेन । कृतकूपिका विदध्यात् पचेत् सर्पिषा मन्दम् । अथ तां कीरितमध्यां घनपयसा पूर्णमांश्च । कङ्कणमुद्रितवदनां सर्पिषि सुपक्वफलाश्च । अथ पात्रे...कर्पूरवासिते क्षमतः ।" गुणाः—"अथ दुग्धकूपिका सा रुच्या पित्तानिलापहा । हृद्या शीता गुर्वी शुक्रकरी वृंहणी रुच्या । विदधाति कायपुष्टिं द्रुतमक्षाणिभ्यां शुचिरम् ॥" भा. ।

दुग्धतालीयम् । क्ली । दुग्धसारे । हे.च. । दुग्धाग्रे । क्षीरफेने । मे. ।

दुग्धतुम्बी । स्त्री । क्षीरालाबाम् । वै.निघ. ।

दुग्धत्रयम् । क्ली । गोमहिषच्छागदुग्धेषु । र. मा.सं. ।

दुग्धदा । स्त्री । षष्टिकातृणे । रा.नि.व.८ ।

दुग्धनिका । स्त्री । रक्तापामार्गे । अर्कहचे । वै.निघ. ।

दुग्धपाचनः । त्रि । दुग्धपाककरे । क्ली । दुग्धपाकपात्रे । हारा. ।

दुग्धपाषाणः (कः) । पुं । खटिकादिविशेषे । खूनखड़ि, खड़िमाटि । हिं शिरखीरा । तत्पर्य्यायः,—दुग्धपाषाणः, दुग्धाश्मा, क्षीरी, गोमेदसन्निभः, बचाम, दौतिकः, दुग्धी, क्षीरवः, बोधः । गुणाः—अस्य चूर्णं तु ज्वरपित्तहृद्रोगकासश्वासानहरत्वं । रा.नि.व.१३ ।

दुग्धपाषाणिका । स्त्री । दुग्धपाषाणे । खूनखड़ि । रा.नि.व.३ ।

दुग्धपुच्छी । स्त्री । वृक्षविशेषे । छड्पेत्रा । श.च. । तत्पर्य्यायः—हैवकान्तः, गिराभङ्गा, नमस्कारी (श.) ।

दुग्धफेनः (कः) । पुं, क्ली । क्षीरफेने । दुधेर फेना । रा.नि.व.१५ । गुणाः—"क्षणलोऽस्य पयः-फेनसमानां वेति शस्यते । मन्दाग्नीनाङ्गनानाञ्च विशेषादतिसारिणाम् । तस्मादुद्दीपनस्वल्पं मधुरं वातनाशनं । तथी बलकरश्चैव तच्च क्षीरविलोडितं । क्षीरज्वरातिसारे च श्रान्ते च विषमज्वरे । मन्दाग्नौ कफमाश्रित्य पयःफेनमशस्यते । क्षीरं गवाश्वीरफेनं तक्रं वा हितमेव च । पक्वान्नभक्षणाद्यपि अतृप्तो तस्य नश्यति । ताम्बूलं नैव सेवेत क्षीरंपीत्वा तु मानवः । यावन्नच्चरेत् क्षीरमुद्गान्नादपि शस्यते ॥" स्त्रि. ।

दुग्धफेनी । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । सं वं दुधफेणी, हालुकोदवि । तत्पर्य्यायः,—पयःफेनी, फेनदुग्धा, पयस्विनी, क्षतारिः, अध-क्षेतुघ्नी, गोजादनी । गुणाः—कटुः तिक्ता हिमा विषघ्नी व्रणघ्नी रुच्या । रा.नि.व.५ । पक्वान्नविशेषे । वै. निघ. ।

दुग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ।

दुग्धवटी । स्त्री । औषधवटी । विषं हिङ्गुलं धुस्तूरबीजं समभागं गृहीत्वा धुस्तूरपत्ररसेन प्रहरं मर्द्दयित्वा गुञ्जामाना वटी कार्य्या । भैष ।

दुग्धबीजः (जा) । पुं, स्त्री । यावनालादिकृतचिपीटके । जनार वा जोयारेर चिड़े । "ये चान्ये यावनालाद्याश्चिपिटाः कृततण्डुलाः । अकृततण्डुलास्ते तु दुग्धबीजाः प्रकीर्त्तिताः ॥" गुणाः—"दुग्धबीजा मधुरा दुर्ज्जरा वीर्य्यपुष्टिदा । शालिय-यावनालाद्याः चिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः ॥" रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरे । वै. निघ. ।

दुग्धहरणी । स्त्री । दुग्धवहनाड्याम् । रस. र. समरी.चि. ।

दुग्धचौरिका। स्त्री। दुग्धतण्डुलघृतशर्करा-कृतपायसे। यथा—"दुग्धाष्टमांशभागेन तण्डुलान् घृतसंस्कृतान्। पक्त्वा ऽर्द्धपक्के दुग्धे तु क्षिप्ता सिद्धा हि चौरिका। पायसं शर्करायुक्तं घृतप्रक्षेपणाद्भवेत्॥" गुणाः—"सा गुरुर्वातकृद्बल्या मलावष्टम्भकारिका तथा। अरुचिं मेदहृद्धिश्च कफसञ्चय मन्दताम्। कृत्वा च रक्तपित्तं हि वातपित्तञ्च नाशयेत्॥" द्रव्यगुणः।

दुग्धा (ग्धी)। स्त्री। चौरिकायां। क्षिराइ। रत्न.। भैष.क्षुद्ररो.चि.। काकोल्याम्। पलाशीलतायाम्। शारिवायाम्। वै. निघ.। दुग्धपाषाणे। कूलखड़ि। रा.नि.व.१३।

दुग्धाम्रम्। क्ली। दुग्धताल्लीये। आँवेर मध्ये दुध। गुणाः—"दुग्धाम्रं शीतलं स्वादु हृद्यं वर्णकरं गुरु। वातपित्तापहं रुच्यं बृंहणम्बलवर्द्धनम्॥" रा.नि.व.१५।

दुग्धाश्मा। पुं। दुग्धपाषाणे। कूलखड़ि। रा.नि.व.१३।

दुग्धाक्षः। पुं। चीरस्फटिके। शब्दार्थकल्पतरुः।

दुग्धिका। स्त्री। क्षुद्रचौरिकायाम्। छोट थिराइ। मं दुधि। कं दुधने। तैं पिल्लपालचेट्टु। तत्पर्य्यायः,—दुग्धी, चीरी, चीरालिका (शब्दर.); अपिच "दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् चीरावी चीरिणी तथा।" भा.। गुणाः—"दुग्धिकोष्णा गुरु रूक्षा वातला गर्भकारिणी। स्वादुचीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रमलापहा। स्वादुर्विष्टम्भिनी हृद्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत्॥" भा.। चि.रक्त.क.प्रदरे चि.। रस. र. ज्वराति. चि.। इन्दीवरायाम्। ईश्वरचिर्भटो। गुरुकटुकालाव्वाम्। तिक्त लाउ। वै.निघ.। वृचभेदे। थिर्णी गाछ। र.मा.।

दुग्धिनि (नी) का (नी)। स्त्री। रक्तापामार्गक्षुपे। रा.नि.व.४। गुरुदुग्धालाव्वाम्। वा. उ.३०अ.।

दुच्छकः। पुं। सुरामान्दाम्। मे.। तालीशपत्रे। वै.निघ.।

दुड़िः (लिः)। स्त्री। कच्छपिकायाम्। अ.टी. रा.। मे.।

दुण्डुभः। पुं। सर्पभेदे। ढोँड़ा साप। उणा.।

दुण्डुभा। स्त्री। सर्पपक्षे। वै.निघ.।

दुद्रुमः। पुं। कन्दविशेषे, हरितपलाण्डौ। अम.।

दुन्दुः। पुं। दण्डढक्कायाम्। दामामा। शब्दर.।

दुन्दुभिः। पुं। सर्पदष्टे दुन्दुरादौ, दन्दुर इति लोके। सु.कल्प.७अ.। प्रसुदर्पाचिविशेषे। च शू. २७अ.। विषे। हे.च.।

दुन्दुमारः। पुं। विड़ाले। वै.निघ.।

दुन्धुमारः। पुं। धुन्धुमारे, गृहधूमे।

दुन्वकः। पुं। स्वनामख्यातमेषे। दुम्बा। वै. निघ.।

दुरभिग्रहः। पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.नि.व.४।

दुरभिग्रहा। स्त्री। दुरालभायां। कपिकच्छ्वां। अपामार्गे। रा.नि.व.२३। अलाव्वां। वै.निघ.।

दुराधर्षः (र्षा)। पुं, स्त्री। सिद्धार्थे। श्वेत सरिषा। (र्षा) कुटुम्बिनीक्षुपे। रा.नि.व.५।

दुरारुहः। पुं। नारिकेलवृक्षे। विल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

दुरारुहा। स्त्री। खर्ज्जूरीवृक्षे। खेजूर गाछ। नारिकेलवृक्षे। तालवृक्षे। वंशे। रा.नि.व.२३।

दुरारोहः। पुं। तालवृक्षे। शाल्मलीवृक्षे। खर्ज्जूरीवृक्षे। वै.निघ.। शरटे। रा.नि.व.१९।

दुरारोहा। स्त्री। श्रीवल्लीवृक्षे। रा.नि.व.८। शरटे। गिरगिटे। रा.नि.व.२३। पिण्डीखर्ज्जूर्य्याम्। भा.। शाल्मलीवृक्षे। तिका.।

दुरालभा (लम्भा)। स्त्री। (Alhagi maurorun. Syn. Hedysarum Alhagi.) स्वनामख्यातक्षुपे। हिङ्गुया इति ख्याता। दुराल(ला)भा। हिं जवास, जवासा दुराला, धमासा। मं वेलिकामूली। कं बलिदुरुवे। तैं पिल्लरेगटि दुलगोंड़ि। तत्पर्य्यायः—यासः, यवासः, दुःस्पर्शः, कुनाशक, रोदनी, अनन्ता, समुद्रान्ता, (अ.), धनुर्य्यासा, यवचः, कच्छुरा (शब्दर.), धन्वयवास. (अ.टी.भ.), विकण्टकः (ज.), आत्ममूली, पत्रमुखी, ह्रदंकार्य्या (श.), दुरालभा, धन्वयासः, ताम्रमूला, कच्छुरा, दुःस्पर्शा, धन्वी, धन्वयवासकः, प्रबोधनी, सूक्ष्मदला, विरूपा, दुरभिग्रहा, दुर्लभा, दुष्प्रधर्षा सा द्विधा स्थूलसूक्ष्मभेदात्। गुणाः—कटु, तिक्ता उष्णा चाराम्लिका मधुरा वातपित्तघ्नी ज्वर-गुल्म-प्रमेहघ्नी च। रा.नि.व.४। "यासः स्वादुः सरस्तिक्त-स्तुवरः शीतलो लघुः।

कफ-मेदो-मद-भ्रान्ति-पित्तासृक्-कुष्ठ-कासजित्। तृष्णा वीसर्प-वातास्र-वमि-ज्वरहरः स्मृतः। यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा।" भा.। वा.पि. १च.। हि.यो.कास.चि.। "दुरालभाश्ववेतसैः।" कार्पासक्षुपे। स्पृक्कायां। पिड़िं शाक। श. चि.।

दुरालभादिः। पुं। दुरालभा-मृता-मुस्ता-नागरकृत. कषायः वातज्वरे हितः। दुरालभादिरयं पित्तज्वरतृष्णारक्तपित्तदाहघ्नः। वा. चि. १ च.। "दुरालभा-पर्पटक-प्रियङ्गु-भूनिम्ब-वासा-कटुरोहिणीनाम्। जलं पिबेत् शर्करयावगाढ़म्।" च.द.पि. ज्व.चि.।

दुरालम्भा। स्त्री। दुरालभायाम्। रा.।

दुरासदः। पुं। रुद्रे। शब्दर.। त्रि.। दुष्प्राप्ये।

दुरिः। स्त्री। ऋतुमत्याम्। शब्दर.।

दुरितद(श)मनी। स्त्री। शमीवृक्षे। रा. नि.व.८।

दुरिष्टकृत्। पुं। अभिचारकर्त्तरि।

दुरूराहः। पुं। पुण्ड्रकयुक्त-दुष्कुलाहार्थे। "दुष्कुलाहो दुरूराहः पुण्ड्रकेणैव कीर्त्तितः।" ज.द. ३अ.।

दुरोहः। पुं। नागकेशरवृक्षे। वै.निघ.।

दुर्गः। पुं। गुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

दुर्गकारकः। पुं। तरुभेदे। श.मा.।

दुर्गन्धम्। क्ली। सौवर्च्चललवणे। हे.च.।

दुर्गन्धः। पुं आम्रवृक्षे। श.च.। पलाण्डौ। भा.। त्रि। पूतिगन्धयुक्ते।

दुर्गन्धखदिरः। पुं। विट्खदिरवृक्षे। गुये-बाबला।

दुर्गन्धा। स्त्री। वाकुच्याम्। सोमराज। वै. निघ.।

दुर्गन्धास्यः। पुं। मुखरोगभेदे। मुखे दुर्गन्ध हओया।

दुर्गन्धिः। पुं। आम्रवृक्षे। दुर्गन्धि। क्ली। सौवर्च्चललवणे। वै. निघ.।

दुर्गपुष्पी (ष्पिन्)। पुं। वनस्पतिभेदे। केशपुष्पा इति लोके। श.च.।

दुर्गलङ्घनः। पुं। उष्ट्रे। हे.च.। [श.।

दुर्गसञ्च(ञ्चा)रः। पुं। संक्रमे। साँको, पूल।

दुर्गा। स्त्री। श्यामपक्षिणि। श्यामापाखी। रा. नि.व.२३। कृष्णचटके। कृष्णसारिवायाम्। श्यामा लता। नील्यां। मे.। कोकिलायाम्। वै.निघ.। अपराजितायां। श.च.।

दुर्गाह्लादः। पुं। भूमिजगुग्गुलौ। वै.निघ.।

दुर्गाह्वः। पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

दुर्ग्रहः। पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.नि.व.४।२३।

दुर्ग्रहा। स्त्री। मुस्तायाम्। रा.नि.व.२३। अपामार्गे। भा.पू.१भ.।

दुर्घटा। स्त्री। पृष्ठग्रन्थी। वै.निघ.।

दुर्घोषः। पुं। भल्लुके। रा.नि.व.१९।

दुर्जरः। त्रि। दुष्पचे। वै.निघ.।

दुर्जरफलम्। क्ली। कर्कटिकायाम्। वै.निघ.।

दुर्जरा। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लता-कटुकी। रा.नि.व.३। घोलि। वै.निघ.।

दुर्जलजेता (रसः)। पुं। नवज्वरे रसः। पाठः—"विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकं। मरिचं नागरञ्चैव चूर्णं वस्त्रेण शोधयेत्। आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्य्यात् मुद्गनिभां वटीं। वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायञ्च भक्षयेत्।" विषं २ भ. वराटकभस्म मरिचचूर्णं शुण्ठीचूर्णं प्र. ५ भ.। भा.म.१भ.।

दुर्दग्धम्। क्ली। अग्निदग्धरोगे।

दुर्दर्पः। पुं। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

दुर्दवम्। क्ली। ऋषभौषधौ।

दुर्द्रिता। स्त्री। लताभेदे। जटा.।

दुर्द्दिनम्। क्ली। मेघाच्छन्ने दिने। "मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्।" अ.।

दुर्द्रुमः। पुं। हरित्पलाण्डौ। रा.नि.व.७।

दुर्द्धरः। पुं। ऋषभकौषधौ। मे.। भल्लातकवृक्षे। अनडुहि। रा.नि.व.२३। पारदे। वै.निघ.।

दुर्द्धर्षा। स्त्री। नागदमन्याम्। नागदना। रा. नि.व.५। कन्थारीवृक्षे। फणिमनसा। रा.नि.व.८।

दुर्नाम(क)म् (मा) । क्ली, स्त्री । अर्शोरोगे । रा.नि.व.२० । स्त्री । पद्मगर्भे । झिनुक । हारा. । गण्डूपदे । केंचो । वै.निघ. ।

दुर्नामारिः । पुं । सूरणे । ओल । रा.नि.व.७ ।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अर्शोरोगे । श.र. ।

दुर्न्यासः । पुं । असम्यक्स्थापने । भा.म.१भ. ।

दुर्व्वला । स्त्री । जलशिरीषे । भा. । त्रि. । बलहीने ।

दुर्भरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. ।

दुर्भिक्षा । स्त्री । काकजङ्घायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मनाः । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

दुर्मरः । पुं । पिप्पलवृक्षे । अश्वत्थ गाछ । वै. निघ. ।

दुर्मरा । स्त्री । शतमूल्याम् । रा. नि. व. ४ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । दूर्व्वायां । जटा. ।

दुर्मोषा । स्त्री । शक्रगुञ्जायाम् । मद.व.२ ।

दुर्मुखः । पुं । वानरे । घोटके । सर्पे । त्रिका. ।

दुर्मुखा । स्त्री । शक्रगञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मोक्ता । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्मोहाः । स्त्री । काकादनीलतायाम् । श्वेत कुँच । रा.नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

दुर्लभः । पुं । कर्चूरे । शठी । वम्. कचोरा । रा.नि.व.६ । वै.निघ. । श्वास.रो.चि.श्वासकालेश्वरे । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै. निघ. २भ.मधुरज्व.चि.मधुकादिः । अग्न्याम् ।

दुर्व्वरा । स्त्री । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । वामुनहाटी ।

दुर्वर्ण(क)म् । क्ली । रौप्ये । प. मु. । एल-यालुके । रा.नि.व.४ ।

दुर्विषेया । स्त्री । कर्पूरगन्ध्याम् । आम आदा । वै.निघ. ।

दुलिः (ली) । स्त्री । कच्छप्याम् । म'दि काछिम । अ.टी.भ. ।

दुश्चक्रमः । पुं । गोक्षुरके । रा.नि.व.४ ।

दुश्च(ष्क)रः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१६ । भल्लुके । हारा. ।

दुश्चर्म्मा । पुं । त्वग्दोषरोगे । श्वकुदोष । ते च शीतपित्तोदर्दकोठरोगाः । रा.नि.व.२० ।

दुष्कुलः (लीनः) । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।

दुष्खदिरः । पुं । अरिमेदे । विट्‌खदिर । तत्पर्य्यायः,—काम्बोजी, कालस्कन्धः, गोरटः, अनराज, पवतरुः, बहुसारः, सारखदिरः, महासारः, क्षुद्रखदिरः । गुणाः—कटु-तिक्तोष्णः रक्तव्रणकण्डूविषशोथपंज्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नश्च । रा. नि.व.८ ।

दुष्टम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । श.च. ।

दुष्टपीनसः । पुं । पीनसरोगे । वै.निघ. ।

दुष्टप्रतिश्यायः । पुं । नासारोगविशेषे । "प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति । पुनरानह्यते चापि पुनर्विव्रियते तथा । निश्वासो वाति दुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानी-यात् कृच्छ्रसाधनम् ॥" मा.नि. ।

दुष्टमुखः । पुं । दंशकीटे । डाँश । रा. ।

दुष्टव्रणः । पुं । दूषितक्षते । नाड़ीव्रणे ।

दुष्टान्नम् । क्ली । विषादिदुष्टे अन्ने । भा.प्र. चिकि. ।

दुष्टाम्बु । क्ली । दुष्टजले । सै. ।

दुष्पत्रः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । चोरा इति पार्व्वताः । रा.नि.व.१२।२३ । चण्डालकन्दे । यमानीभेदे । वै.निघ. ।

दुष्प्रदम् । क्ली । सौविराञ्जने ।

दुष्प्रधर्ष(र्षि)णी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा. नि.व.४ । वार्त्ताक्याम् । प.मु. । वृहत्याम् । भा. ।

दुष्प्रधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । खर्ज्जूरीवृक्षे । खेजूर गाछ । रा.नि.व.११ ।

दुष्प्रवेशा । स्त्री । कन्थारिवृक्षे । फणिमनसा । रा.नि.व.८ । गृहकन्यायाम् । वै.निघ. ।

दुस्पर्शः । पुं । दुरालभायाम् । अ.टी.भ. । सि. यो.वातकासावलेहे । च.द वातकफज्व. । "व्याघ्री-दुस्पर्शगोक्षुरैः ।" भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।

दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

पाटलद्रुमे। आकाशवल्लीलतायाम्। आलोकलता। वनबदरे। वै.निघ.। कण्टकार्य्याम्। रा. नि.व.४।२३।

दुस्फोटः। पुं। दुष्टव्रणे। शस्त्रभेदे। हे.च.।

दुस्स्थः। पुं। कुक्कुरे। कुक्कुटपक्षिणि। शब्दार्थकल्प.।

दुहिता। स्त्री। कन्यायाम्। अ.।

दूः। पुं। रोगे। वै.निघ.।

दूतः। पुं। वैद्यानेतरि। गमनाय प्रश्नाय वागते पुरुषे। सु.सू.१०अ.। तल्लक्षणम्—"यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते। दूता. सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्म्मलाम्बराः। सुखिनोऽश्वपारूढ़ाः शुभपुष्पफलैर्युताः। सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गताः। भिषज समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे॥" भा.।

दूतघ्नी। स्त्री। कदम्बपुष्पाम्। श.च.।

दूति(ती)का। स्त्री। सारिकापक्षिणि। शालिक। रा.नि.व.१९। श्वेतकण्टकार्य्याम्। वै. निघ.।

दूती। स्त्री। रक्तपाटलायाम्। शारिकापक्षिणि। रा.नि.व.१९। वै.निघ.।

दूरगः (सः)। पुं। उष्ट्रे। गर्द्दभे। रा. नि. व. १९। वै. निघ.।

दूरजम्। क्ली। वैदूर्य्यमणौ। भा.।

दूरदर्शनः (दर्शी, दृक्) पं। गृध्रे। त्रिका.। पण्डिते। हे.च.।

दूरमूला। स्त्री। मुञ्जे। मूज। दुरालभायाम्।

दूरेरितेक्षणः। त्रि। केकरे। टेरा, गङ्गा। श.मा.।

दूर्य्यम्। क्ली। विष्ठायाम्। श.र.।

दूर्व्वा। स्त्री। (Cynodon dactylon. Syn. Agrostis cynosurioides, or panicum doctylon.) स्वनामख्यातघास विशेषे। दूर्व्वा। हिं दूब्, दुब्। तें गरिकेगड्डि, गरिककसुवु। ता. अरुगम् पुल्लु। तत्पर्य्यायः,—शतपर्व्विका, सहस्रवीर्य्या, भार्गवी, रुहा, अनन्ता (अ.) गुणा (रा.), नन्दा, महावरा (शब्दर.), हरितालिका (त्रि.), तिक्तपर्व्वा, दुर्म्मरा, वक्रवीर्य्या, हरिता, हरिताली, कच्छरुहा। श्वेतायाः पर्य्याय,—शतवीर्य्या, गण्डाली. शकुलाक्षकः, गोलोमी (ज.), सितदूर्व्वा, सितालता (र.), शतपर्व्वा, सिता (र.)। दूर्व्वा बहुधा श्वेतनीलमालागण्डभेदेन। तासां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मन्याः। सा. गुणाः—कषायाः मधुराः शीतपित्ततृष्णारोचकवमिघ्नाः दाहमूर्च्छाग्रहभूतशान्तिश्लेष्मश्रमध्वंसिन्यश्च। रा.नि.व.८। वा.सू.१५ अ.। "दूर्व्वानन्तानिम्बवासाः।" श्वेतदूर्व्वायाम्। भा.४भ.बालरो.चि.। "श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु।" शय्याम्। रा.नि.व.६।

दूर्व्वादिवर्गः। पुं। दूर्व्वानन्तानिम्बवासात्मगुप्तागुन्द्राभीरुशीतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे। गुन्द्रः शर, अभीरुः शतावरी सुसलपर्णं वा, शीतपाकी गुञ्जा। अयञ्च वर्गः पित्तघ्नः न्यग्रोधपद्मकादिवत्। वा.सू.१५अ.।

दूर्व्वाद्यघृतम्। क्ली। रक्तपित्ते घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थं—दूर्व्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् उशीरं मुस्ता रक्तचन्दनम् एषां प्र. २ तो.। पाकार्थं—आतपतण्डुलजलं १६ श. छागदुग्धं १६ श.। (तण्डुलोदकार्थं तण्डुलं ४ श. जलं १६ श.)। भैष.। भा.।

दूर्व्वासोमः। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि.२९अ.।

दूलकम्। क्ली। तूलके। तूला। रस.र.बाल.चि.।

दूलि(ली)का। स्त्री। नील्याम्। नील गाछ। श.र.।

दूश्यम्। क्ली। वस्त्रगृहे। ताँबू। अ.टी.।

दूषकः। पुं। शालिधान्यभेदे। गुणाः शालिवत्। सु.सू.४६अ.। भा.पू.१भ.धा.व.। पक्षिभेदे।

दूषिः (षि[षी]का)। स्त्री। नेत्रमले। चक्षुर पिचुटी। रा.नि.व.१८। अ.टी.भ.। श.र.। तत्पर्य्यायः,—पिञ्जोड़कं पिञ्जेटः पिञ्जट (शब्दर.)। मुखदूषिकारोगे। वा. उ. ३१ अ.। तूलिकायाम्। मे.।

दूषीविषम्। क्ली। औषधादिहतावीर्य्यविषे। भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं चीर्णविषं धातूनपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते। "दूषितं देश-कालान्न-दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्॥" तस्य चि. अजेयघृतादौ। सु.कल्प.२अ.। तच्च विषं प्राणहरम्।

यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सङ्क्षेपतो मतम्। लक्षणं—“गात्रं रक्तं सितं रक्तं श्यावं वा पिड़कान्वितं। सकण्डूदाहवीसर्पपाकि स्यात् क्लेदनं तथा॥” च.। गुणाः—“उदरगुल्मकुष्ठप्रमेहघ्नम्।” राज.।

दूषीविषारिः। पुं। दूषीविषविपन्ने अगदविशेषे। “पिप्पली ध्यामकं मांसी रोध्रमेला सुवर्चिका। कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टीचन्दनगैरिकम्। दूषीविषारिर्नामायं न चान्यत्रापि वार्य्यते॥” वा. उ. ३५अ.। सु. कल्प १अ.।

दूष्यम्। क्लौ। रक्ते। वा.सू.२५अ.। पूये। हे. च.। वस्त्रे। वस्त्रगृहे। मे.।

दूष्यजलम्। क्लौ। विस्रुतादिदुष्टवारिणि। विष्ठादिदुष्टे जले। यथा—“विस्रुतारुणनीलिकाविपक्तं तप्तं घनफेनिलं दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम्। जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेत् नीरं जड़ं दूषितम्॥” रा.नि.व.१४।

दूष्या। स्त्री। हस्तिकक्ष्यरज्ज्वौ। हाँचदड़ि। हे.।

दूष्युदरम्। क्लौ त्रिदोषजोदररोगे। निदानलक्षणं यथा—“स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविड़ार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः। यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा। तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम्।...प्रकीर्तितं दूष्युदरन्तु घोरम्॥” सु.नि.७अ.।

दृक्। स्त्री। नेत्रे। रा.नि.व.१८।

दृकम्। क्लौ। छिद्रे। उणा.।

दृक्कटः। पुं। इत्कटे। त्रिका.।

दृक्कर्णः। पुं। सर्पे। हे.च.।

दृक्प्रदम्। क्लौ। सौवीराञ्जने। रा.नि.व १३।

दृक्प्रसादः। पुं, स्त्री। कुलत्थायाम्। वनकुलत्था। रा. नि. व. ५। कुलत्थाञ्जने। रा. नि. व. १३।

दृक्श्रुतिः। पु। सर्पे। हला.।

दृक्सेकः। पुं। आश्च्योतने। वै.निघ.।

दृगध्यक्षः। पुं। सूर्य्ये।

दृग्योनिः। पुं। दुर्य्यकक्षोवे। त्रिका.।

दृग्विषः। पुं। सर्पे। हे.च.।

दृग्व्याधिहृतम्। क्लौ। रसाञ्जने। वै.निघ.।

दृड़कः। पुं। चुक्रराम्। उडून।

दृढ़ः। पुं, क्लौ। एलबालुके। रा.नि.व.४। शाल्मलीवृक्षे। धववृक्षे। लौहे। प्र.प.। हीरके। वै.निघ.। त्रि.। कठिने। मे.।

दृढ़कण्टकः (का)। पुं, स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे। वै.निघ.। अटीटवृक्षे। धन आँकड़ गाछ। श.च.।

दृढ़काण्डम्। क्लौ। दीर्घरोहिषतृणे। बड़ गन्ध तृण। रा.नि.व.८। पुं। वंशे। बाँश। रा. नि.व.७।

दृढ़काण्डा। स्त्री। वत्सादनीलतायाम्। पाताल गरुड़ी। रा.नि.व ३।

दृढ़गर्भम्। क्लौ। हीरके। प.मु.।

दृढ़गात्रिका। स्त्री। मत्स्याण्डिकायाम्। मिछरि। श.।

दृढ़ग्रन्थिः। पुं। वंशे। बाँश। रा.नि.व.७।

दृढ़च्छदः। पुं, क्लौ। तालवृक्षे। रा.नि.व.९। दीर्घरोहिषे। बड़ गन्धतृण। रा.नि.व.८।

दृढ़तरुः। पुं। धवलवृक्षे। धाओया गाछ। रा. नि.व.९।

दृढ़तृणः। पुं, स्त्री। मुञ्जतृणे। मुञ्ज। (णा) वल्वजायां। उलु। रा.नि.व.८।

दृढ़त्वक्। पुं। यावनालशरे। रा.नि.व.८। मुञ्जतृणे। वै.निघ.।

दृढ़दंशकः। पुं। जलचरविशेषे। हाङ्गर। वै.निघ.। शब्दार्थकल्पतरुः।

दृढ़नीरः (लः)। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा. नि व.११।

दृढ़पत्रः। पुं। वंशे। बाँश गाछ। रा.नि.व. ७। मुञ्जतृणे। वै.निघ.।

दृढ़पत्री। स्त्री। वल्वजायां। उलु। रा.नि.व.८।

दृढ़प(पा)दा (पादी)। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। यवतिक्तायाम्। रा.नि.व.३।५।

दृढ़पदी। स्त्री। वन्दाके। परगाछा। रा.नि. [व.५।

दृढ़पुष्पा। स्त्री। गुलुच्छकन्दे। वै.निघ.।

दृढ़पृष्ठकः। पुं। कच्छपे। रा.नि.व.१९।

दृढ़प्ररोहः । पुं । प्लचवृचे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ ।

दृढ़फलः । पुं । नारिकेलवृचे । गुवाकवृचे । रा.नि.व.११ । कतकवृचे । निर्म्माला । वै.निघ. ।

दृढ़बन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

दृढ़वालुकम् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

दृढ़भार्गवकाम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । See वज्रम् ।

दृढ़माला । स्त्री । भूधावां । वै.निघ. । भा. ।

दृढ़मूलः । पुं । मुञ्जतृणे । মুঞ্জ । मन्थानकतृणे । रा.नि.व.८ । नारिकेलवृचे । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दृढ़रङ्गदा (ङ्ग) । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. । रा.नि.व.१३ ।

दृढ़रजाः । स्त्री । प्रौढ़स्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृढ़लता । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতাল গরুড়ী । रा.नि व.३ ।

दृढ़लोमा (न्) । पुं, स्त्री । शूकरे । श.च. ।

दृढ़वल्कः (लः) । पुं । क्रमुकवृचे । रा.नि. व.११ । लकुचवृचे । ডহুয়া গাছ । रा.नि.व.९ । (ल्का) स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ ।

दृढ़वस्तः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़बीजः । पुं । वर्व्वूरवृचे । चक्रमर्द्दे । रा नि. व.८ । नारिकेलवृचे । वदरवृचे । रा.नि.व.११ ।

दृढ़वृन्तः (चः) । पुं । नारिकेलवृचे । वै. निघ. ।

दृढ़सूत्रिका । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । श.च. ।

दृढ़स्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । राजादनवृचे । क्षीरी । जटा. । रा.नि.व.११ । [११ ।

दृढ़स्थितिः । पुं । नारिकेलवृचे । रा.नि.व.

दृढ़(ढ़े)चुरा । स्त्री । वल्वजायां । উলু । रा.नि.व.८ ।

दृढ़ेचुरः । पुं । मुञ्जतृणे । वै.निघ. ।

दृढ़ा । स्त्री । मुषल्यां । তালমূলী । प.मु. । भूधावां । वै.निघ. ।

दृढ़ाङ्गम् । क्ली । हीरके । रा.नि.व.१३ । पुं । गण्डकपक्षी । গণ্ডার ।

दृढ़ारङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।

दृतम् (ता) । क्ली, स्त्री । जीरके । वै.निघ. । श.च. ।

दृतिः । पुं । भस्त्रायां, चर्म्मपुटके । सु.सू.९अ. । मत्स्यविशेषे । मे. ।

दृतिधारकः । पुं । तरुभेदे । আকনপাতা গাছ । श.च. । तत्पर्य्यायः,—आनन्दी, मूषिका, रावुः. वामनः (श.) ।

दृतिहरिः । पुं । कुक्कुरे । व्याक. ।

दृम्भूः (म्फूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । सूर्य्ये । हे.च. ।

दृश(ष)त् । स्त्री । प्रस्तरे । अम. । पेषणशिलायां । শিল । मे. ।

दृशद्वती । स्त्री । नदीभेदे । मे.

दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृशाकाङ्क्ष्यम् । क्ली । पद्मे । श.च. ।

दृशिः (शी) । स्त्री । लोचने । श.र. ।

दृशोपमम् । क्ली । श्वेतपद्मे । श.च. ।

दृश्या । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । আলকুশী । वै.निघ. ।

दृषत्पत्री । स्त्री । शिरट(गु)ड्याम् । वम्. सेगुड़ी, शेगुड़ति । रा.नि.व.४ ।

दृषत्सारम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

दृष (द्भि) दः । पुं । करज्योडिपाषाणभेदे । হাড়জোড়া । हिं हाथाजोड़ी । वै.निघ. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्राप्तवयस्कायां, मध्यमायां स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टान्तोनाम "मूर्खविदुषाम्बुद्धिसाम्य यो वर्णं वर्णयति—यथाग्निरुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाश इति । यथावादित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमिति ।" च.वि.८अ. । मरणे । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । दर्शने । मे. । [श.र. ।

दृष्टिकृत् (तम्) । क्ली । स्थलपद्मे । श.च. ।

दृष्टिपूतना। स्त्री। बालानां स्त्रीग्रहविशेषे, अक्षपूतनायाम्। वा.उ.३अ.।

दृष्टिप्रदा (वर्त्तिः)। स्त्री। नेत्ररोगे वर्त्तिः। त्रिफला, कुक्कुटाण्डत्वक् (कुकुड़ार डिमेर खोला) कासीसं (हिराकस) लौहं नीलोत्पलं विडङ्ग समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा ताम्रपात्रे छागदुग्धेन सप्ताहं भावयेत्। अथ पुनश्छागदुग्धेन संमिश्य वर्त्तिः कार्य्या। भ.।

दृष्टिबन्धुः। पुं। खद्योते। श.र.।

दृष्टिमण्डलम्। क्ली। दर्शने। वै.निघ.।

दृष्टियोनिः। पुं। ईर्ष्यकक्लीवे। सु.।

दृष्टिरोगः। पुं। नेत्ररोगे।

दृष्टिवर्त्म। क्ली। नेत्रवर्त्मनि।

दृष्टिविषः। पुं। सर्पे। वै.निघ।

दृष्टिसन्धिः। पुं। नेत्रकोषे। वै.निघ.।

देवः। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३। क्ली। इन्द्रिये। मेघे। मे.।

देवकर्दमः। पुं। पञ्चसुगन्धौ। समभागश्रीखण्ड-चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेषु। रा.नि.व.२२।

देवकाष्ठम्। क्ली। देवदारुणि। प.मु.। काष्ठदारुणि। शि.यो.काम.चि मण्डूरवटके। तत्पर्य्यायः—पूतिकाष्ठं, भद्रकाष्ठं, सुकाष्ठकं, स्निग्धदारुकं, काष्ठदारु। गुणाः—सोष्णोष्ण कफं श्वासाद्यघ्न। रा.नि.व.१२।

देवकुक्कुटकः। पुं। सुनिषण्णकशाकभेदे। शुषनि शाक। वम्. कुरडु। गुणाः—शीतो हृद्यः मूत्ररोगहरः अश्मरीनाशकः। वै.निघ.।

देवकुण्डम्। क्ली। देवखातके।

देवकुतुम्बकः। पुं। महाद्रोणपुष्प्याम्। वड़ घलघसिया। वै.निघ.।

देवकुन्दः (न्दा) (न्दी)। पुं, स्त्री। स्वनाम-ख्यातक्षुपविशेषे। हि तुम्बा, दण्डकला। गन्ध-प्रसारणी कुन्देति कोङ्कणे। वम्.शेतवड़। गुणाः—कटुः तिक्तः सेध्यः पारदशोधकः पित्तश्वासाम्लकफघ्नः वातामिमान्द्यघ्नः द्रोणपुष्पीगुणश्च। वै.निघ.।

देवकुरुम्बा। स्त्री। महाद्रोणपुष्प्याम्। रा.नि. व.५।

देवकुसुमम्। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.१२।

देवखातकम्। क्ली। अकृत्रिमजलाशये। सुभू.। गुहायाम्। अ.टी.भ.।

देवखातबिलम्। क्ली। गुहायाम्। अ.।

देवगन्धकम्। क्ली। रोहिषतृणे। गन्धतृण वै.निघ.।

देवगन्धा। स्त्री। महामेदायाम्। रा.नि.व.५। आरामशीतलायाम्। वै.निघ.।

देवगिरिः। पुं। हिमालय-पर्व्वते।

देवग्रहः। पुं। भूतग्रहविशेषे। ब्रह्मग्रहे। तल्लक्षणं यथा—"सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धी निस्तन्द्रो अवितथसंस्कृतप्रभाषी। तेजस्वी स्थिर-नयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः। संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजातैः दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः॥" निदा.।

देवचिकित्सकौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। हला.।

देवजग्ध(क)म्। क्ली। रोहिषतृणे, कत्तृणे। सुगन्धतृण। अम.।

देवटी। स्त्री। चिल्लपक्षिविशेषे। शङ्खचिल। गांश्चिल। हारा.। [निघ.।

देवतरुणी। स्त्री। राजतरुणीपुष्पवृक्षे। वै.

देवतरुः। पुं। अश्वत्थवृक्षे, चैत्यवृक्षे। त्रिका.। विकङ्कतवृक्षे। वै.निघ.। मन्दारवृक्षे। पारिजात-वृक्षे। देवदारुवृक्षे। हरिचन्दने। अम.।

देवता। स्त्री। धुस्तूरवृक्षे। वै.निघ.।

देवताकुसुमम्। क्ली। लवङ्गे। देवकुसुमं इति ख्याते गन्धद्रव्ये। च.द.।

देवताड़: (कः)। पुं। (डी) स्त्री। देवदाली-वृक्षे। देयाताड़ा। घोषाजतायाम्। प.मु.। विश्व.। तत्पर्य्यायः—वेणी, खरा, गरी, जीमूतः (च.), अगरी, खरागरी, गरागरी (अ.टी.भ.), देवताड़ी, आखुविषघ्ना (ज.), जीमूतकः (सुश्रु.), आखुः, विषजिह्वः, महाच्छदः, खुर्जाकः, कदम्बः, खुञ्जाकः, देवताड़कः (र.)।

देवताण्ड:। पुं। देवदालीवृक्षे। मद.व.१।

देवतामणिः। पु। महामेदे। वै.निघ.।

देवदग्धम्। क्ली। रोहिषतृणे। श.चि.। रोहीतकभेदे। वै.निघ.।

देवदण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

देवदण्डोत्पन्ना । स्त्री । नागबलायाम् । वै. निघ. । [इण्डिवोवा । र.मा. ।

देवदानी । स्त्री । देवदाल्यां । पीतघोषायां ।

देवदारु । क्ली । (Cedrus deodara. Syn. Pinus deodara.) स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठविशेषे । দেবদারু । हिं देवदार । तत्पर्य्यायः,—शतपादपः, पारिभद्रकः, पूतिकाष्ठं (अ.), किलिमं, सुरसुरुहः, भद्रदारु, द्रुकिलिमं, पीतदारु, दारु, कल्पपादपः (मेघ.), किलिमं (शब्दर.) सुरदारु, दारुकं, स्निग्धदारु, अमरदारु, शिवदारु, शाम्भवं, भूतहारि, भवदारु, भद्रवत्, शक्रद्रुमः, इन्द्रवृक्षः, (ज.), सुराह्वः, देवकाष्ठं (रे.), दारुभद्रं, इन्द्रदारु, मस्तदारु । भा. । तच्च द्विविधं स्निग्धदारुकाष्ठदारुभेदेन । तयोः स्निग्धोष्णं वातश्लेष्मघ्नम् आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरघ्नञ्च । काष्ठदारु तिक्तोष्णं श्लेष्मवातघ्नं भूतदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । "सुगन्धि लघु रूक्षञ्च सुरदारु प्रकीर्त्तितम् ।" मेघ. । "देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च । विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् । प्रमेहपीनसश्लेष्म-कास-कण्डू-समीरनुत् ॥" भा. ।

देवदालिका (ली) । स्त्री । (Andropogon serratus.) मूषिकविषघ्नपीतदेवताड़ाख्यलताविशेषे । अस्याः खखासवत् फलपुष्पवल्लानि, फलञ्च कर्कोटकीवत् । পীত ঘোষা, দেবতাড়া । हिं घघरवेल सनैया । भा.पू.१भ. । मं देवदाली । कं देवडंगरी । तें डानरगंडि, लताविशेषमु । देवलि इति । सु.टी.३८अ.ड. । तत्पर्य्यायः,—जीमूतकः, कटुफला, गरा, गरी, वेणी, महाकोषफला, कट्फला, घोरा, कदम्बी, विषहा, कर्कटी, सारमूषिका, वृत्तकोशा, आखुविषहा, दाली, रोमशा, पविका, तुरङ्गिका, सुतकारी, देवताड़ः । गुणाः—तिक्तोष्णा कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्शः-श्वासकासकामलाभूतघ्नी च । रा. नि. व. ३ । तत्फलं मलसञ्चयं स्वस्थानात् ऊर्द्धम् अधो वा वहिर्नयेत् । र. सा. सं. । वा. सू. १५ अ. । अपिच "देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः-शोथपाण्डुताः । नाशयेद्द वामनी तिक्ता च्यय-हिक्काक्रिमिज्वरान् ॥ देवदालीफलं तिक्तं क्रिमिश्लेष्म-विनाशनं । संहनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित् परम् ॥ भा. । वायमाणायाम् । वै.निघ. ।

देवदाली । स्त्री । वनवीजपूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

देवदीपः । पुं । नेत्रे । वै.निघ. ।

देवदुन्दुभिः । पुं । रक्ततुलस्याम । र.मा. । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

देवदूता (ती) । स्त्री । वनवीजपूरवृक्षे । रा.नि.व.११ । मधुकुक्कुटिका नाम निम्बुभेदे ।

देवद्रुमः । पुं । देवदारुवृक्षे । भा. म. १भ. द्वात्रिंशत्क्वाथे । [व. ५ ।

देवद्रोणी । स्त्री । महाद्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.

देवधान्यम् । क्ली । धवलयावनालाख्यशिम्बीधान्ये । দেধান । हिं पोनरी, जुहुल । रा.नि.व. १६ । तत्पर्य्यायः,—यवनालः, योनालः, जूर्णाह्वयः, जोन्नाला, वीजपुष्पिका । हे. । गुणाः—हिमं स्वादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अवृष्यं तुवरं रुच्यं क्लेदन लघु च । भा. ।

देवधूपः । पुं । गुग्गुली । प.मु. । राले । वै.निघ. । [निघ. ।

देवनम् । क्ली । पद्मे । श.च. । तेजसि । वै.

देवन(ना)लः । पुं । महानले । বড় নল গাছ । हिं नर्कट । मं थोरदेवनलु, हिरियदेवनाल । तत्पर्य्यायः,—देवनालः, महानलः, वन्यः, नलोत्तमः, स्थूलनालः, स्थूलदण्डः, सुरनालः, सुरद्रुमः । गुणाः—अतिमधुरः हृद्य ईषत्कषायः रसकार्य्ये शस्तः नलादधिकगुणश्च । रा.नि.व.८ ।

देवनिर्म्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

देवपत्नी । स्त्री । रक्ताली । मध्वाली । त्रिका. ।

देवप(पु)त्रिका (त्री) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । वै. निघ. ।

देवपर्णम् । क्ली, पुं । सुरपर्णाभिधपत्रशाके । स्पृक्कायाम् । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१० ।

देवपुष्पम् । क्ली । लवङ्गे । वै.निघ. जीर्णज्व. चि. लवङ्गादिकषाये ।

देवपुष्पी । स्त्री । वृक्षविशेषे । देवहुली इति लोके । च.द.वा.व्या.चि. । "देवपुष्पी नीलपत्रम् ।"

देवप्रियः । पुं । पीतभृङ्गराजे । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । छागे । त्रिका. । पीतझीरे । अगस्तिवृक्षे । (या) स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै. निघ. ।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । त्रायमाणा-लतायाम् । रा.नि.व.४।५ ।

देवभवनम् । क्ली । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

देवभूतिः । स्त्री । स्वर्गगङ्गायाम् ।

देवमणिः । पुं । महामेदायाम् । प.मु. । रा.नि.व.५ । मेदायाम् । वै.निघ. । अश्वस्य निगाला-वर्त्ते । हारा. । कौस्तुभमणौ । मे. ।

देवमत्त्या । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

देवमातृकः । पुं । वृष्ट्यम्बुपालिते देशे । रा.नि.व.२ ।

देवमानकः । पुं । कौस्तुभमणौ । श.र. ।

देवमासः (कः) । पुं । गर्भाष्टमे मासि । विका. ।

देवमितः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

देवराजाशनाख्यः । पुं । संविदायां । सिद्धि । रस. र. ।

देवरातः । पुं । सारसपक्षिभेदे । शब्दार्थकल्प. ।

देवलता । स्त्री । षट्पदमल्लिकायां । नवमल्लिका । श.च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি গাছ । रा.नि.व.८ । जलनीपवृक्षायां । ছোট কেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

देववर्त्मम् । क्ली । अग्नौ । আগুন । श. ।

देववल्लभः । पुं । पुन्नागवृक्षे । अम. ।

देववृक्षः । पुं । गुग्गुलुवृक्षे । मे. । गोपघोण्टा-यां । কেশরাকুল । वै. निघ. । सप्तपर्णवृक्षे । विका. । मन्दारवृक्षे । মন্দার গাছ । मे. ।

देवशत्रुः । पुं । देवदारौ । सा नि. ।

देवशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ. ।

देवशेखरः । पुं । दमनकवृक्षे । দনা । रा.नि. व.१० ।

देवश्रेणी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३ ।

देवसर्षपः । पुं । कुक्कुटपादां । सर्षपविशेष । मं देवसिरस । कं देवसिरसभेद । तत्पर्य्यायः,— अश्वाघः, सदरः, रक्तमूलकः, सुरसर्षपकः, सूक्ष्मदलः, निर्ज्जरसर्षपः, करबाहुः । गुणाः— कटूष्णः कफघ्नः वह्निदीपनः रुच्यः मुखरोगघ्नश्च । रा.नि.व.९ । रुचके । मातुलुङ्गवृक्षे । विभीतके । कलिङ्गके । इन्द्रयवे । रा.नि.व.२३ ।

देवसहा । स्त्री । सहदेवायाम्, महाबलायां । रा.नि.व ४ । दण्डोत्पलायां । विश्व. । त्रायमाणा-यां । रा.नि.व.५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । हे.च. ।

देवा । स्त्री । अशनपर्ण्यां । पद्मचारिण्यां । श.च. ।

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श.च. ।

देवाद्रोणा । स्त्री । महाद्रोणपुष्पे । বড় দ্রোণপুষ্প ।

देवाद्वयम् । क्ली । एका सहदेवा (महाबला) द्वितीया विश्वदेवा (नागबला) । वा.सू.१५अ. विदार्य्यादौ । देवाद्वयमिति पाठदर्शनात् । अरुणः ।

देवानाम्प्रियः । पुं । छागे । विका. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगवृक्षे । व.निघ. । ताम्बू-ल्याम् । পান । श.च. ।

देवार्हम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि. व. १० ।

देवार्हा । स्त्री । महाबलायाम् । পীত বেলেড়া । रा.नि.व.४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । चैत्यवृक्षे । विका. ।

देवाह्वः । पुं । वासकर्षे ।

देवाह्वः (यः) । पुं,क्ली । देवदारुवृक्षे । वा.सू. १५अ.वचादि, विदार्य्यादिः । वै.निघ.२भ.चय-चि. सूर्य्यप्रभागुटिकायाम् । च.द.उ.स्त.चि. । वा.उ.२अ. ।

देविका । स्त्री । धुस्तूरवृक्षे । भा. । नदीभेदे । शब्दर. ।

देविता । पुं । धुस्तूरवृक्षे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । मन्थादककीटवर्यां । मूर्व्वायां । रा.नि.व.३ । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । গন্ধপর্পটী । रा.सा.सं. । रस. कौ. ज्वरान्तकरसे । पृक्कायां । পিড়িং শাক । रा.नि.व.१२ । शाल-पर्ण्याम् । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । आदित्य-भक्तायां । হুড়হুড়িয়া । बलायां । বেলেড়া । महाद्रोणायां । বড় দ্রোণপুষ্পী । नागरमुस्तायां । रा.नि.व.२३ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पक्षि-विशेषे । শ্যামা পাখী । रा.नि.व.१।११।१९ ।

देवीलता । स्त्री । अनन्तमूले । ज.द.१४अ. ।

देवीवीजम् । क्ली । गन्धके । भैष.ज्व.चि.चक्री-रसे ।

देवेष्ट: (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । सर्ज्जवृक्षे । वै.निघ. । महामेदायां । रा.नि.व.५ । वनवीजपूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

देवोन्माद: । पुं । देवकृतोन्मादरोगे । लक्षणं —"सन्तुष्टवाक्शिक्षमुशौर्य्यचेष्टको ज्ञानादिविज्ञानवलादियुक्त: । प्रकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मा मनसो विकार: ॥" भा. ।

देव्या । स्त्री । सुरामांस्यां । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

देश: । पुं । स्थाने । स त्रिविध:, आनूपजाङ्गल-मिश्रभेदेन । विशेषा: पर्य्याये द्रष्टव्या: ।

देशसमाख्यवीजम् । क्ली । इन्द्रयवे । ऐन्द्रयव । वै. निघ. ।

देशिनी । स्त्री । तर्ज्जन्याम् । श.र. ।

देह: (क:) । पुं, स्त्री । लेपने । शरीरे । रा.नि.व.१८ । स स्थूलकृशमध्य इति त्रिविध:—"कर्षयेद्-बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नर: । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततं भिषक् । यस्माद्वलवत: सर्व्वक्रियाप्रवृ-त्तिस्तस्माद्वलप्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कृशा: प्राणवन्त: स्थूलाश्चाल्पवला नरा: । तस्मात् स्थिरत्व-व्यायामैर्वलं वैद्य: प्रतर्कयेत् ॥" सु.सू.३५ष. ।

देहकोष: (चर्म्म) । पुं । त्वचि । चामड़ा, चर्म् । वै. निघ. । पक्षे । पाखा । श.च. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्मणि । वै.निघ. ।

देहद: । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्ध्ये । गात्रे दुर्गन्धे । तन्नाशकौषधं यथा—अर्ज्जुनपुष्पं जम्बूपत्र लोध्रञ्चेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

देहधारक(का)म् । क्ली । अस्थनि । हे.च. । आहारे । वै.निघ. । अविकृत-त्रिदोषे । "नर्त्ते देह: कफादस्ति न पित्ताच्च च मारुतात् । शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्य्यते ॥"

देहधि: । पुं । पक्षे । पाखा । श.च. ।

देहधृक् । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

देहवन्ध्यास्थि । क्ली । कटास्थि । सु. ।

देहभृत् । पुं । जीवे, प्राणिनि । वै.निघ. ।

देहयात्रा । स्त्री । मृत्यौ । यज्ञे । भोजने । त्रिका. ।

देहला । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

देहवल्कलम् । क्ली । त्वचायाम् । चर्म्मणि । रा.नि.व.१८ ।

देहसार: । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व. १८ ।

देहक्षय: । पुं । रोगे । श.च. ।

देहिका । स्त्री । उपजिह्विकाकीटे । ऐपेदो पोका । त्रिका. ।

देही (इन्) । त्रि । शरीरिणि । त्रिका. ।

दैत्य: । पुं । लौहे । रत्न.र. व्रणनगराङ्कुशे ।

दैत्यकुसुमम् । क्ली । सुगन्धिद्रव्यभेदे ।

दैत्यग्रह: (त्योन्माद:) । असुरग्रहे । लक्षणं यथा—"शिष्टद्विट् दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषं । निर्भयं मानिनं शूरं क्रोधनं व्यवसायिनं । रुद्र: स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुरा-मांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥" वा.उ. उन्मा चि. । दैत्यावेशजन्योन्मादरोगे । लक्षणं — "संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टि: । सन्तुष्टो भवति नचान्नपानजातै: दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्ट: ॥" भा. ।

दैत्यदेव: । पुं । वायौ । हे. ।

दैत्यमेदज: । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । महिषाक्ष-गुग्गुलौ । रा.नि.व १२ । स्त्री । (जा) पृथिव्याम् ।

दैत्यरक्तकम् । क्ली । हिङ्गुले । र.सा.म. ।

दैत्या । स्त्री । मुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । मद्ये । त्रिका. । चमारीभेदे । वै.निघ. । चण्डौ-षधौ । मे. ।

दैत्येन्द्र: । पुं । गन्धके । भैष. पञ्चाननरसे ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । क्ली । हिङ्गुले । सा.कौ. त्रिदोषनीहाररसे ।

दैन्यम् । क्ली । क्लीवचित्ततायाम् । भा. ।

दैर्घरात्रिक: । त्रि । मारात्मके । च.चि.६ष. । दीर्घरात्रानुबन्धिज्वरे । भा. ।

दैवम् । क्ली । पूर्व्वकृतकर्म्मणि । "दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तु ।" च.श.२ष. ।

दैवच्छिद्रम् । क्ली । कर्म्मच्छिद्रे । वा.उ.१४ष. ।

दैवदारु । क्ली । देवदारुणि । र.मा. ।

दैवदोषः । पुं । लोचने । त्रिका. ।

दैवबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविक रोगेषु । ये देवद्रोहादभिशप्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताः । तेऽपि द्विधा, विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च । सु.सू २४अ. ।

दैवव्यपाश्रयः । त्रि । मणि-मन्त्रौषध-पूजोपहाररूपौषधवाचके । च.वि.८अ. ।

दैवाकरिः । पुं । यमे । स्त्री (री) यमुनानद्याम् ।

दैवी । स्त्री । बलिपूजादिरूपे चिकित्साविशेषे । यथा—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता ।" वैद्यकम् ।

दैवोदासिः । पुं । दिवोदासापत्ये । श.चि. ।

दोः । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ ।

दोःशिखरम् । पुं । स्कन्धे । रा नि.व.१८ ।

दोग्धा (ग्धृ) । पुं । गोवत्से । शब्दर. ।

दोग्ध्री । स्त्री । दुग्धवत्याम् गव्याम् । रा. ।

दोण्डिका (ण्डी) । स्त्री । तरदीलतायाम्, कोशातक्याम् । वै.निघ. ।

दोधः । पुं । गोवत्से । (छन्दःशास्त्रम्) ।

दोर्गडुः । त्रि । बाहुकुण्ठे । नूरलो । त्रिका. ।

दोर्दण्डः । पुं । बाहौ । भूरिप्र. ।

दोर्मध्यम् । क्ली । बाहुमध्यभागे । हातेर बाहू । शब्दार्थकल्प. ।

दोर्मूलम् । क्ली । बाहुमूले । बगल । वै. निघ. ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । क्रीडार्थं काष्ठादिमये हिन्दोलके । हिंदला । तत्प्रयोगगुणाः—वातकोपनत्वम् अङ्गस्थैर्यबलाग्निकारित्वञ्च । राज. ।

दोलायन्त्रम् । क्ली । रसस्वेदनार्थं यन्त्रविशेषे । तद् लक्षणम्—"निबद्धमौषधं सूतं भूर्जे तत्त्रिगुणीकृते । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्ध्वा गुणेन हि । सम्भारपूर्णकुम्भान्तः स्थापनम्लसंस्थितम् । अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तत्तदुक्तक्रमेण हि । दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥" भा. । "द्रवद्रव्येण भाण्डस्य पूरितार्धोदरस्य च । मुखे तिर्यक्कृते दण्डे द्रव्यं सूत्रेण लम्बयेत् । स्वेदयेद्भाण्डगतं दोलायन्त्रकदीरितम् ॥" र्.वि. ।

दोषः (कः) । पुं । वातपित्तकफरजस्तमोरूपेषु । अ.च. । तत्र त एव धातुमलपदवाच्याः "तेषु क्रमादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।" रा.नि.व.१२ । "मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ।" च.सू ४अ. । तन्निरुक्तिः—"धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः । ते धातवोऽपि विद्वद्भिर्गदिता देहधारणात् । मलाश्च ते रसादीनां मलिनीकरणान्मताः ॥" भा. । उक्तञ्च यथा—"दोषधातुमलमूलं हि शरीरम्... । तत्र प्रस्पन्दनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणो वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्मणानुग्रहं करोति । रागपक्त्योजस्तेजोमेधोष्मकृत्पित्तं पञ्चधा विभक्तम् अग्निकर्मणानुग्रहं करोतीति । एषां त्रिविधत् परिरक्षणं कुर्वीत ॥ एषां क्षये मन्दचेष्टता मन्दोष्मता रूक्षतादि देहहानिरायाति । तत्र स्वयोनिवर्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः । एषां वृद्धौ त्वक्पारुष्यादिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च यथादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ।" सु.सू. १५अ. । गोवत्से । श.र. । [प.मु. ।

दोषकारः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ ।

दोषज्ञः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हे.च. । त्रि । दोषवेत्तरि ।

दोषत्र(त्रित)यम् । क्ली । मिलितवातपित्तकफेषु । रा.नि.व.२२ ।

दोषपाकी(न्) । पुं । आम्रातकवृक्षे ।

दोषपाचनः । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । त्रि । दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषाणां स्वमार्गसञ्चारे । भा.ज्व चि. । वातादीनां यथाक्रमं वर्षाशरद्वसन्तप्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । "यथर्तुकुपितो दोषो दोषप्रकृतिरुच्यते ।" वि.र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषे । ते च ते रोगा ये आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारसवाश्च । तेऽपि पुनः द्विधा आमाशयोत्थाः पक्वाशयोत्थाश्च । एत एवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.सू.२४अ. ।

दोषलः । त्रि । दोषयुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । यथा—"प्रियङ्गु मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् । सक्षीरं शस्यते वस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥" भा.

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरूहवस्तौ । "शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च । उष्णाम्बिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥" भा. ।

दोषा । स्त्री । भार्ग्यां । रा.नि.व.१८ । रात्रौ । मे. ।

दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ।

दोषा(षोत्)क्लेशी । स्त्री । वनबर्व्वरिकायाम् । वन बावुई । रा.नि.व.१० ।

दोषातिलकः । पुं । दीपे । विका. ।

दोषान्धः । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं— "अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः । स्थगयन्ति दृशं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकर करस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः । विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राक्षि दर्शनम् ॥" अत्र रोगिणो दिवारूपं पश्यन्ति । वा.उ.१२अ. ।

दोषास्यः । पुं । प्रदीपे । शब्दर. ।

दोषिकः । पुं । रोगे । श.च. । निघ. ।

दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.

दोहजम् । क्ली । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदे । शाश । हे.च. । गर्भचिह्ने । भरतधृतकोषान्तरम् ।

दोहदलक्षणम् । क्ली । गर्भधारणे । गर्भे । मथःसम्भौ । मे. ।

दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । हे.च. ।

दोहनम् । क्ली । स्तनाद्दुग्धनिःसारणे । दोग्ध्रा ।

दोहनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । दोहनभाण्डे । विका. ।

दोहनः । पुं । बकुल-पुष्पवृक्षे । रा. । गर्भिण्यभिलाषे । शब्दार्थकल्पतरु. ।

दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्यां । शब्दार्थकल्प. ।

दोहली । स्त्री । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

दोहापनयः (पयनम्) । पुं,क्ली । गव्यदुग्धे । विका. । वै.निघ. ।

दौग्धिकम् । क्ली । दुग्धिकामूले । थिकइभूल । वा.उ.३७अ. ।

दौखिडका । स्त्री । कोषातक्यां । वै.निघ. ।

दौर्गन्ध्यम् । क्लीं । दुर्गन्धतारूपपित्तजरोगविशेषे । दुर्गन्धता । तन्नाशकतैलं—चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका । जाती-कक्कोल-पूगानां लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुश्चीरकाश्मर्यं कुष्ठं तगरनालिका । गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोल मदनकं नखं । सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चाम्लकी तथा । कर्चूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥" गारुड़ प्रसिद्धम् ।

दौर्ग्रहः । पुं । घोटके ।

दौर्बल्यम् । क्ली । दुर्बलतायाम् । वै.निघ. ।

दौर्वर्णम् । क्ली । दुष्टपर्णे । दुर्व्वारणे । मे. ।

दौर्हृदम् । क्ली । गर्भे । दोहदे । हे.च. ।

दौर्हृदा । स्त्री । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । सुश्रु. ।

दौलेयः । पुं । कच्छपे । हे.च. ।

दौष्कुलेयः । पुं । ग्रन्थिपर्णमूले । गँठेला । वै.निघ. ।

द्यविद्यवि । व्य । दिवसे । वेदनि. ।

द्यु । क्ली । दिने । गगने । वि. ।

द्युः । क्ली । दिवसे । पुं । अग्नौ । मे. ।

द्युकः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

द्युकारिः । पुं । काके । वै.निघ. ।

द्युगः । पुं । पक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।

द्युगतिः । पुं । सूर्ये । हे. ।

द्युतरुः । पुं । कल्पतरौ । वै.निघ. ।

द्यु(ति)मणिः । पुं । अर्कवृक्षे । अम. । र.सा.सं. विद्याधररसे । मारिततास्रे । भा.म.१भ.ज्व.चि. त्रिपुरभैरवरसे । "द्युमणिरक्तकमार्द्रकमर्द्दितम् ।"

द्युम्नम् । क्ली । बले । मे. ।

द्यूतवीजम् । क्ली । कपर्द्दके । विका. ।

द्योःशिखरम् । क्ली । स्कन्धे । रा. ।

द्योतः । पुं । रौद्रे । ष. ।

द्योतनम् । क्ली । दर्शने । हे. च. । पुं । प्रदीपे । उ. ।

द्योभूमिः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

द्यौ । स्त्री । आकाशे । अ. ।

द्यौतम् । क्ली । वीजे । उणा. ।

द्रङ्गणम् । क्ली,पुं । टङ्कद्वयमाने । (इति कालिङ्गमानम्) । "चुद्रसीरटकश्चापि द्रङ्गणः स निगद्यते । शाणौ द्वौ द्रङ्गणः ।" (इति मागधमानम् । प.प्र.१ख. । तोलके । श.मा. ।

द्र(द्रा)प्स[प्स]म् । क्ली । तरलदधनि । वयापदई । अम. । च.टी.भ. ।

द्रवः । पुं । सर्के । रा.नि.व.१५ । तरले । पातला । गुणाः—क्लेदकरः व्यापकश्च, शुष्कः विपरीतगुणः । भा. । रसे । विश्व. । क्ली । जले । शि.धो.उम्मा.चि.महापैशाचहृते ।

द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुड़े । रा.नि.व.१४ ।

द्रवत्पत्री । स्त्री । शिमड़ीवृंचे । रा.नि.व.४ ।

द्रव(व)दारु । क्ली । पित्तले । व्य.) लाचायाम् ।

द्रवद्रव्यम् । क्ली । तरलद्रव्ये ।

द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री । (Anthericum tuberosum.) स्वनामख्यातक्षुपे । मूषाणी लता, बुड़िगुशापान, मूषाकाणी । मं भोपना । कं यत्तिहृदे तें एलुक्कचेविचेट्टु । गुणाः—मधुरा शीता रक्षबन्धकारी ज्वर कृमि-शूलघ्नी च । रा.नि. व.५ । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । र.मा. । वृहद्दन्त्याम् । चीरितपत्रदन्तीभेदे । च.सू.१अ. । सु.सू.३८अ. । मुतश्रेणीनाममहाक्षुपे । ऐन्द्रमायी । रा.नि.व.४ । कसाखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३ । वा.सु.हेमा. टी. १५अ. श्यामादिः । "श्यामा दन्ती द्रवन्ती ।" कुसुदन्त्याम् । च.सू.२अ. ।

द्रवरसा । स्त्री । लाचायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रवशूलः । पुं । अन्नद्रवशूले ।

द्रवस्वेदः । पुं । वातहरस्वेदविशेषे । स च द्रव्यक्वाथपूर्णे कटाहे, षड्विंशत्यङ्गुलायामोच्छाययुक्ते चतुष्कोणे सौवर्णादिस्वेदकोष्ठके वा अवगाह्योपविश्य च गृह्यते । "द्रवस्वेदस्तु वातघ्नो द्रव्यक्वाथेन पूरिते । कटाहे कोष्ठके वापि सुपविष्टोऽवगाहयेत् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं लौहञ्च दारुजम् । कोष्ठकं तत्र कुर्व्वीतोच्छ्राये षड्विंशदङ्गुलम् । आयामे वा तदेव स्याच्चतुष्कोणन्तु चिक्कणम् ॥" भा. ।

द्रवा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

द्रविड़ी । स्त्री । एलायाम् । वं.निघ. २भ. वा. व्या.चि.शतावरीतैले । [मे. ।

द्रविणम् । क्ली । सुवर्णे । रत्ने । धने । अम. ।

द्रविणनाशनः । पुं । शिगुवृक्षे । नजिना गाछ । श.र. ।

द्रविणोदाः (स्) । पुं । अग्नौ ।

द्रवीकरणम् । क्ली । तरलतापादने ।

द्रव्यम् । क्ली । वस्तुनि । पित्तले । मद्ये । जले । विलेपने । जतुके । गां । मे. । औषधोपकरणे । औषधे । विश्वा. । तच्च द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूतसमुदायादुत्पद्यते । तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्, तत्पञ्चविधं पार्थिवम् आप्यं तैजसं वायव्यमाकाशीयञ्च । तत्र "स्थूलसारसान्द्रमन्दस्थिरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायमायशो मधुरम्पार्थिवम्, तच्च स्थैर्य्यबलादिकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावम् । यच्च द्रव्यं शीतस्निग्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलमल्पकषायाम्ललवणं मधुररसप्रायं तदाप्यम्, तच्च क्लेदनाह्लादनादिकरम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदम्ललवणं कटुरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्वभावं तत्तैजसं, तच्च दहनपचनदारणादिकरम् । सूक्ष्मरूक्षखरविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्, तद्वैशद्यलाघवादिकरम् । श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मार्द्दवलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्य्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्म्मकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्व्वन्ति स कालः, यत्कुर्व्वन्ति तत्कर्म्म, येन कुर्व्वन्ति तद्वीर्य्यं, यत्र कुर्व्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्व्वन्ति स उपायः, यन्निष्पादयति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्व्यो गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् । वमनद्रव्याण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू हि लघू लघुत्वाच्च तान्यूर्द्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्वमनमप्यूर्द्ध्वगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभाग । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनं । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठं । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठं । वृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठं । एवमौषधकर्म्माण्यनुमानात्साधयेत् । भवन्ति चात्र—भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शिप्रमाप्नोति निर्वृतिं ॥ खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणां । वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्य्यते । वसुधाम्बुजाताभ्यां बलासः परिवर्द्धते ॥ एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥" सु.सू. ४१अ. । दोषशमनधातुदूषणस्वस्थहितत्वात् द्रव्यं त्रिविधमाह चरकः ॥ तच्च पुनस्त्रिविधं जाङ्गमौ-

ड्भिदपार्थिवभेदात्। तत्र जाङ्गममूनविंशतिः, भौमं विंशतिः, उद्भिदन्तु। तच्च चतुर्विधं वनस्पतिवीरुद्वानस्पत्यौषधयः। इति। च.सू.१ अ.। द्रव्यं पुनः द्विविधं शुष्कमार्द्रं चेति। तयोः शुष्कद्रव्यापेक्षयार्द्रस्य द्विगुणा मात्रा ग्राह्या। "शुष्कद्रव्ये तु या मात्रा आर्द्रस्य द्विगुणा हि सा।" तदपवादमाह —"वासानिम्बपटोलकेतकिबलाकुष्माण्डकेन्दीवरीवर्षाभूकुटजाश्वगन्धसहिताः ताः पूतिगन्धामृताः। मांसीनागबलाकुरण्टकमुरीहिङ्ग्वार्द्रक चैवं ग्राह्यास्तत्क्षणमेव न द्विगुणिता ये चेक्षुजाता गणाः।" इन्दीवरी शतावरी। पूतिगन्धा प्रसारणी। कुरण्टकः पीतझिण्टी। इक्षुजाता गुड़ादयः। गणाः दशमूलादयः। "वासाकुटजकुष्माण्डशतपुष्पासहामृताः। प्रसारण्यश्वगन्धा च नागाख्यातिबलाबलाः। नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्याः न तासां द्विगुणो भवेत्।" शार्ङ्ग.। "शुष्कं नवीनं द्रव्यञ्च योज्यं सकलकर्मसु। आर्द्रञ्च द्विगुणं विद्यादेष सर्वत्र निश्चयः। द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ। ऋते घृतगुड़क्षौद्रधान्यकृष्णाविड़ङ्गतः॥" प.प्र.१ख.।

द्रव्यकल्कः। पुं। दृषदि पेषितद्रव्ये।

द्रव्यगुणाकरः } **द्रव्यरत्नावली** } पुं,स्त्री। द्रव्यगुणसंग्रहविशेषे।

द्रव्यसंग्रहः। पुं। करचरणहरीतक्यादिद्रव्यसङ्क्षेपे। च.सू.१ अ.। [संग्रहे।

द्रव्याभिधानम्। क्ली। औषधादीनां नाम-

द्राघिष्ठम्। क्ली। दीर्घरोहिषतृणे। बड़ गन्धतृण। रा.नि.व.८।

द्राघिष्ठास्यः। पुं। भल्लूके। रा नि.व.१९।

द्राणः। त्रि। सुप्ते।

द्रापः। पुं। पङ्के। शब्दार्थकल्प.।

द्रापसम्। क्ली। द्रप्से। अ.टी.। वस्रादर्ई।

द्रावः। पुं। उष्णतायाम् वै.निघ.।

द्रावकम्। क्ली। सिक्थके। रा.नि.व.१३। लौहचुम्बके। वै.निघ.। श्लेष्मौषधविशेषे। महाद्रावकादौ। पुं। प्रस्तरविशेषे। चन्द्रकान्तमणि। मे.। रसविशेषे। श.र.।

द्रावककन्दः। पुं। तैलकन्दे। रा.नि.व.७।

द्रावकरम्। क्ली। श्वेतटङ्कणे। सोहागा। रा.नि.व.६।

द्रावकवर्गः। पुं। द्रवकरद्रव्यपञ्चके। यथा— "गुञ्जाटङ्कणमध्वाज्यगुड़ा द्रावकपञ्चकाः।" र.सा.सं.। [र.मा.।

द्रावण(फल)म्। क्ली। कतकफले। निर्मली।

द्रावणकः। पुं। टङ्कणक्षारे। वै.निघ.।

द्राविका। स्त्री। लालायाम्। लाल, थूथू। श.र.।

द्राविड़ः (कः)। पुं। वेधमुख्ये। जिम्रत्षष्ठि। अम.। मे.। गन्धशट्याम्। पमु.। आमहरिद्रायाम्। काँचा हलुद। श.र.। क्ली। विड़लवणे। रा.नि.व.६।

द्राविड़भूतिकः (सिञः)। पुं। आमहरिद्रायाम्। काँचा हरिद्रा। श.र.।

द्राविड़ी। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। प.मु.। भा.म. ४भ.सौभाग्यशुण्ठीमोदके। "द्राविड़ीनां पलम्।" सु.सू.२८अ.।

द्राविड़ोद्भवः। पुं। सुगन्धतृणे। सुगन्धप्रियङ्गौ। (वा) स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.।

द्राविणः। पुं। टङ्कणे। सोहागा। रा.सा.सं.।

द्राविणी। स्त्री। काकजङ्घायां, काकमाच्यां। वै.निघ।

द्रावी (इन्)। पुं। टङ्कणक्षारे। र.सा.सं. टङ्कणशोधने। अम्लवेतसे। वै.निघ.।

द्राक्षम्। क्ली। द्राक्षाभवमद्ये। ज.।

द्राक्षा। स्त्री। (Vitis vinifera.) Dried fruits called Kismis. स्वनामख्यातलतायाम्। किस्मिस, मनेक्का। हिं दाख, आङ्गुर। म द्राक्षा। तें द्राक्षपोण्डु, द्राक्षचेट्टु। ता. कोड़िम गिडरिप्पभाम्। तत्पर्य्यायः,—कृष्णा, चारुफला (ज), रसा (शब्दर.), मृद्वीका, गोस्तनी, स्वाद्वी, मधुरसा (अ.), यक्ष्मघ्नी (शब्दमा.), प्रियाला, तापसप्रिया, गुच्छफला, रसाला, अमृतफला, स्वादुफला, हारहूरा। गुणाः—पक्वा सा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी। अपक्वा स्वल्पगुणा गुर्व्वी च। अम्ला सा रक्तपित्तकृत्। "द्राक्षा पक्वा रसा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः। स्वादुपाकरसा स्वर्य्या तुवरा सृष्टमूत्रविट्। कोष्ठमारुतकृद्वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा। हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः। कृच्छ्रास्रपित्त-सम्मोह-दाहशोषमदात्ययान्। छष्या

माद्वीसनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत्। मनोगान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः। द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्। द्राक्षा पर्वतजा याद्दगाद्दशी करमर्दिका॥" भा. द्राक्षाव.। "द्राक्षाफलं मधुरमम्लकषाययुक्तं चारेण पित्तनदतां कफकारि शीतम्। श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरानलदाहशोषमूर्च्छाज्वरश्वसनकासविनाशकारि। कषायाम्ला विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता॥" अति. १७अ.। एतदभावे गाम्भारीफलं ग्राह्यम्। चि.यो. ज्व.चि.पिप्पल्यादौ। चा.सू.१५अ.परूषकादिः। "परूषकं वरा द्राक्षा"। च.द.वा.ज्व.चि. पिप्पल्यादिः। चा.ज्व.चि. द्राक्षादिः। रसालायाम्। रा.नि.व.२३।

द्राक्षादिः। पुं। वातज्वरे कषायः। "द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्रायमाणाः सशारिवाः। निष्क्वाथ्य सगुड़ं क्वाथम्...।" च.द.वा.ज्व.चि.। अन्यः—द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्तकृतः कषायः पैत्तिकज्वरे प्रलापमूर्च्छाभ्रमहः। च.द.पि.ज्व.चि.।

द्राक्षाफलः। पुं। पियालवृक्षे। वै.निघ.।

द्राक्षायणी। स्त्री। दन्तीवृक्षे। प.मु.।

द्राक्षारसम्। क्ली। द्राक्षाभवमद्ये।

द्राक्षारिष्टः। पुं। यक्ष्माधिकारे अरिष्टविशेषे। पाठः—"द्राक्षातुलार्द्धं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत् सुधीः। पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिःक्षिपेत् गुड़स्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेसरं। प्रियङ्गुमरिचकृष्णा विड़ङ्गेति विचूर्णयेत्। पृथक् पलोन्मितैर्भागैर्घृतभाण्डे निधापयेत्। समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं ततः॥" भैष.।

द्राक्षासम्भूतः। पुं। द्राक्षासवे। वै.निघ.।

द्राक्षासवः। पुं। द्राक्षाकृतासवे। गुणाः—रोचनो दीपनो हृद्यः बल्यः पित्ताविरोधी विबन्धघ्नः कफघ्नः सरः स्वल्पमादकश्च। च.सू.२७अ.।

द्राक्षासुरा। स्त्री। द्राक्षाकृतमद्ये। च.सू.२७अ.।

द्राक्षोत्थः। पुं। द्राक्षासवे। वै.निघ.।

द्रुः। पुं। वृक्षे। अ.।

द्रुकिलिमम्। क्ली। देवदारुणि। प.मु.।

द्रु(द्रू)घनः। पुं। भूमिचम्पकवृक्षे। भुँइ चाँपा। श.च.। मुद्गरे।

द्रु(द्रू)णः। पुं। भ्रमरे। वृश्चिके। धूम्राटपक्षिणि। फिङे। उ.प.। मधुमक्षिकायां। वै.निघ.।

द्रुणहः। पुं। खड्गपिधाने। श.। तरवारेर खाप। क्ली। धनुषि।

द्रुणी। स्त्री। कर्णजलौकायाम्। कान-कोटारि। कच्छपिकायाम्। अम.भ.।

द्रुतः। पुं। हरिणे। शशके। वृक्षे। धरणि.।

द्रुतमांसम्। क्ली। शशादिहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनात् द्रुतसंज्ञकाः मताः, तेषां मांसे। गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च। रा.नि. व.१७।

द्रुनखः। पुं। कण्टके। काँटा। त्रिका.।

द्रुपदी। स्त्री। वन्दाके। मान्दड़ा। वै.निघ.।

द्रुमः। पुं। वृक्षे। त्रिका.। कुटजवृक्षे। आरग्वधवृक्षे। च.द. कुष्ठ-चि. गण्डीराद्यतैले। पारिजातवृक्षे। मे.।

द्रुमकण्टका। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे।

द्रुमकिलः। पुं। देवदारुवृक्षे। वै.निघ.।

द्रुमगः। पुं। स्वल्पजलदेशे। वै.निघ.।

द्रुमत्वक्। स्त्री। कुटजवल्कले। च.द कुष्ठ-चि.।

द्रुमध्वजः। पुं। तालवृक्षे। वै.निघ.। [मे.।

द्रुमनखः। पुं। कण्टके। हारा.। पारिजातवृक्षे।

द्रुमनिर्यासः। पुं। तरुनिर्यूहे। गाछेर आठा। वै.निघ.।

द्रुमरः। पुं। कण्टके। हारा.।

द्रुमव्याधिः। पुं। लाक्षायाम्। रा.नि.व.६।

द्रुमाश्रयः। पुं। वानरे। वै.निघ.।

द्रुमशीर्षः। पुं। दाड़िम्बे।

द्रुमश्रेष्ठः। पुं। तालवृक्षे। वै.निघ.।

द्रुमाङ्गः। पुं। वृक्षशाखायाम्।

द्रुमामयः। पुं। लाक्षायाम्। प.मु.।

द्रुमारिः। पुं। हस्तिनि। वै.निघ.।

द्रुमारुहा। स्त्री। वोवर्त्तकुलायां। रा.नि.व.३।

द्रुमाश्रयः। पुं। सरटे। गिरगिटे। रा. नि. व. १९।

द्रुमेश्वरः। पुं। तालवृक्षे। रा.नि.व.२३।

द्रुमोत्पलः। पुं। (Abroma augusta.) कर्णिकारवृक्षे। ওলট্ কম্বল। भन.। ऋतुयुगे हितः।

द्रुयवम् । क्ली । परिमाणे । वै.निघ. ।

द्रुसल्लकः । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল । श. र. ।

द्रूः । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

द्रेकः (का) । पुं, स्त्री । निम्बविशेषे । ঘোড়া নিম্ । हिं बकायननिम्ब । भा.म.४भ.महाभल्लातके । घोड़ा निम इति ख्याते वृक्षे । च.द.दार्व्वादिकषाये । "सरलाद्रेकामृतायासकैः ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनुःपरिमितजलाशये । काकविशेषे । দাঁড় কাক, ডোম কাক । मे. । द्रोणपुष्पवृक्षे । घलघसे । रथिके । रा.नि.व.१९ । पुं,क्ली । आढ़कमाने । ৮ শের । खारीषोडशांशे । लीलावत्यां । आढ़कचतुष्टये (३२ श.) । "चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः ।" तत्पर्य्यायः,—उन्मानः, नल्वनः, अर्म्मणः, घटः, कलसः । प.प्र.१ख. । क्ली । हरिचन्दने । द्रोणीलवणे । वै.निघ. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामककाके । ডোম কাক । अम. । तत्पर्य्यायः,—काकोलः (अ.), द्रोणः, अरण्यवायसः, वनवासी, महाग्रावः, क्रूररावी, पललप्रियः (रा.), काकालः, काकलः (शब्दर.) ।

द्रोणकुतुम्बिका । स्त्री । देवकुम्भायाम् । देवद्रोण्यां । বড় ঘলঘসাবিশেষ । वै.निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । रास्नायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । वै.निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । घलघसा हलकषा दण्डकलस इति ख्याते क्षेत्रजक्षुपे । द्रोणपुष्पीति भाषा । र.मा. । मं कुंबा । कं तुंबे । हिं गुमा, गूमा । तें एनुगतुम्मि । तत्पर्य्यायः,—चवपर्वी, कुम्भयोनिः, कुरम्बिका, चित्राक्षुपः, कुरुम्बा, सुपुष्पी, चित्रपत्रिका । गुणाः—कटूष्णा रुच्या वातकफघ्नी अग्निमान्द्यकरी पथ्या च । रा.नि.व५ । च. द. शि. यो. काम. चि. अञ्जने । "अञ्जन कामलार्त्तानां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । द्रोणपुष्पीरसोऽप्येव निहन्ति विषमज्वरान् ।" शार्ङ्ग. म. ख. १ अ. । कफार्शःकामलाक्रमिशोथघ्नी । राज. । द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादुपाका कट्वी भेदिनी कफामकामलाशोथतमकश्वासकृमिघ्नी च । भा. ।

द्रोणपुष्पीदलम् । क्ली । द्रोणपुष्पीपत्रे । ঘলঘসের পাতা । गुणाः—स्वादु रुच्यं गुरु पित्तकरं भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु च । भा. पू.१भ.शा.व. ।

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । घलघसा । भा.वा.उ३६अ. । इन्दीवरालतायाम् । वै.निघ. ।

द्रोणिः । स्त्री । शूर्पद्वयमाने । १२८श. । प.प्र. १ख. ।

द्रोणिका । स्त्री । नील्याम् । श.र. । [व.६ ।

द्रोणि(णी)जम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा.नि.

द्रोणिनी । स्त्री । उपारिष्याम् । वै.निघ.२भ. मञ्जिष्ठाद्यघृते ।

द्रोणी । स्त्री । इन्द्रचिर्भिटायां, इन्दीवरायाम् । रा.नि.व.३ । द्रोणीलवणे । श.र. । नील्याम् । शूर्पद्वयमाने । १२८श. । "शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी ।" प.प्र.१ख. । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् । मे. ।

द्रोणीजम् । क्ली । द्रोणीलवणे । रा. ।

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पवृक्षे । কেয়া গাছ । हारा. ।

द्रोणीलः । पुं । केतकवृक्षे । है.निघ. ।

द्रोणीलवणम् । क्ली । वारिजलवणे । मं दोणीचेमीठ । कं दोणीयउप्पु । गुणाः—भेदनं स्निग्धं शूलघ्नं नातिपित्तलं पाके नात्युष्णञ्च । रा.नि.व.६ ।

द्रोणेयम् } **द्रौणम्** } क्ली । वारिजलवणे । रा.नि.व.६ ।

द्वन्द(न्द्व)म् । क्ली । मिथुने । युगले । सुखदुःखादौ । पु । रोगभेदे । श.र. ।

द्वन्द्वगः । पुं । चक्रवाके । है.निघ. ।

द्वन्द्वगदः । पुं । द्वन्द्वजरोगे ।

द्वन्द्वचरः (चारी) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । हे.च. । त्रिका. ।

द्वन्द्वचरीसहायः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।

द्वन्द्वजः (दोषोत्थः) । पुं । विषमज्वरे । रा.नि.व.२० । द्विदोषरोगे । त्रि । द्विदोषोत्थे । मा. ज्व.नि. ।

द्वयाग्निः । पुं । चित्रकवृक्षे । চিতা । श.च. ।

द्वादशपत्रिका । स्त्री । शताह्वाक्षुपे । শুল্ফা গাছ, মউরি ।

द्वादशाङ्गक्वाथः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायः । दशमूलीकषायस्तु पिप्पलीपौष्करान्वितः । सन्निपातज्वरे देयः श्वासकासससमन्विते ॥ भा.म.१भ. ।

द्वादशाङ्गुलः । पुं । वितस्तौ । विगत् । अम. ।

द्वादशात्मा । पुं । सूर्य्ये । अर्कवृक्षे । अम. ।

द्वादशायसकः । पुं । उरुस्तम्भाधिकारे रसः । त्रिनेत्राख्यरस एव । रस.र. । See त्रिनेत्ररसः वातरक्ते ।

द्वादशायुः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

द्वारम् । क्ली । उपाये । निगमे । त्रिका. ।

द्वारकण्टकः । पुं । कवाटे ।

द्वारका । स्त्री । कार्पास्याम् । वै.निघ. ।

द्वारदारुः (रु) । पुं । शाकवृक्षे । वै.निघ. । भूमीसहवृक्षे । भा. ।

द्वारबलिभुक् । पुं । काकविशेषे । त्रिका. ।

द्विकः । पुं । काके । त्रिका. । चक्रवाके । मे. । क्ली । अगुरुकाष्ठे । चक्र. ।

द्विककारः । पुं । काके । श.र. ।

द्विककुत्,द्विकपृष्ठः । पुं । उष्ट्रे । वै.च. ।

द्विकटुकम् । क्ली । पिप्पलीमरिचरूपे कटूद्वये । चक्र. ।

द्विकाकोली । स्त्री । काकोलीक्षीरकाकोल्योः । वा.उ.२५. ।

द्विखुरी (रिन्) । पुं । गोक्षुरवत् द्विधाविभक्तखुराग्रभागे । "द्विखुरं गोक्षुराकारङ्कु रैर्विंद्याद्विचक्षणः । अथवा सोवनीयुक्तैर्निम्नमध्यं स्तु निर्द्दिशेत् ॥" अ.द.२५. ।

द्विग्टधनखी । स्त्री । मिलित-कुलिककोलिवृक्ष । कूलेकाँटा ও कुलगाछ ।

द्विचित्रकम् । क्ली । श्वेतरक्तचित्रकयोः । सि. यो अग्निमा.चि. ।

द्विजः । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१८।२३ । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.११ । ब्राह्मणे । क्षत्रिये । वैश्ये । मे. । सर्पे । अण्डजे । अम. ।

द्विजकुत्सितः । पुं । बहुवारवृक्षे । চালিতা-গাছ । रा.नि.व.११ ।

द्विजकेतुः । पुं । जम्बीरविशेषे । वै.निघ. ।

द्विजन्मा (न्मन्) । पुं । पक्षिणि । दन्ते । श.र. । आर्द्रधान्ये । मौक्तिके । अण्डजे । वै.निघ. ।

द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायां । रा.नि.व.३ ।

द्विजभक्तः । त्रि । वैद्ये भक्तिमति (रोगिणि) । वै निघ. ।

द्विजयष्टिः (ष्टिका) । स्त्री । भार्ग्याम् । বামুন হাটী । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

द्विजराजः । पुं । चन्द्रे । कर्पूरे । च. । गरुडपक्षिणि । मे. ।

द्विजव्रणः । पुं । दन्तमूलक्षते । रा. ।

द्विजशमः । पुं । राजमाषे । বরবটী । श.च. ।

द्विजस्नेहः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निघ. ।

द्विजा । स्त्री । रेणुकायां । রেণুক । रा.नि.व.६ । भार्ग्याम् । मे. । खोवान् इति ख्याते गन्धद्रव्ये । वै.निघ. । पालक्यशाके । श.च. ।

द्विजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुक्याम् । कट्की । रा.नि.व.६. ।

द्विजातिः । पुं । दन्ते । अण्डजे । पक्षिणि ।

द्विजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । त्रिका. ।

द्विजालयः । पुं । तरुकोटरे । श.च. ।

द्विजिह्वः । पुं । सर्पे । अम. । अधिजिह्वनामककण्ठरोगे । আলজিবের রোগ । सु.नि-१६ष. ।

द्विजेन्द्रकः । पुं । निम्बूवृक्षे । লেবুর গাছ । वै.निघ. ।

द्विड़ा । स्त्री । स्त्री-गवि । গাভী । के. ।

द्वितिक्ता । स्त्री । कटुक्यां, करञ्जिकायाञ्च । वा. टी.हेमा. मुस्तकादि. ।

द्वितीयः । पुं । पुत्रे । शब्दर. । स्त्री(या) । भार्य्यायाम् ।

द्वितीयत्रिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्ज्जूरगाम्भारीफलषु । কিসমিস্, খেজুর, গাম্ভার-ফল । वै.निघ. ।

द्वितीयाभा । स्त्री । Curcuma zanthorrhiza.) वृक्षविशेषे । दारुहरिद्रायाम् । श.च. ।

द्विदलः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । আপটা इति ख्याते । আবুটা । वै.निघ. । क्ली । द्विदलमाषे । तद्यूषगुणाः—"यूषः क्वाथो द्विदलानामष्टादशगुणेऽम्भसि । स एव सत्रिकटुकः सर्पिःसैन्धवसंयुतः ।

भवेद्गुरुतरश्चैव कृतमित्येव तं विदुः। चितं द्रव्यै-र्हिंनामिद्रमकृतन्तु तं वदेत्। फलान्नधान्यकश्चैव कृता गुरुतरा मताः। दातव्या रुचिदाः प्रो'ाः पूर्वेपाकविशारदैः॥" द्रव्यगुणः।

द्विवागतिः। पुं। शिशुमारे। शुशुक। वै. निघ.। कुम्भीरे। कुमीर। हे.च.।

द्विधातुः। त्रि। द्विप्रकृतिके।

द्विधात्मकम्। क्लो। जातीफले। वै.निघ.।

द्विधालेख्यः। पुं। हिन्तालवृक्षे। हेंताल गाछ। रा.नि.व.९।

द्विनिशा। स्त्री। हरिद्रा-दारुहरिद्राद्वये हरिद्राद्वये। भै.।

द्विपः। पुं। हस्तिनि। प.मु.। नागकेसरवृक्षे।

द्विपञ्चमूलम्। दशमूले। चक्र.।

द्विपत्रकः। पुं। चण्डालकन्दे। रा.नि.व.७।

द्विपदः। पुं। मनुष्ये। पक्षिणि। मदनपाल।

द्विपवल्ला। स्त्री। नागवल्लायां। वै.निघ वा. व्या वि. मतावरातैले।

द्विपमदः। पुं। करिमदजले।

द्विपर्णी। स्त्री। शालपर्णी पृश्निपर्णी चेति द्वये। शालपाणि, चाकुलिया। च द.ग्रह चि.।

द्विपसर्पः। पुं। नागकेशरे।

द्विपत्तः। पुं। पनसवृक्षे। काँटालगाछ।

द्विपाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। प.मु.।

द्विपाठा। स्त्री। अम्बठाद्वये। चरा.।

द्विपादिकः। पुं। नागकेशरवृक्षे। प.मु.।

द्विपायी (इन्)। पुं। करिणि। हारा.।

द्विपाश्वः। पुं। हस्तिनि। द्विकर्षमाने। ४ चारि तोला। चक्र.।

द्विपिनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नखीविशेष। रा.नि व.१२।

द्विपी (इन्)। पुं। चित्रकभेदे। च.चि.८ष.।

द्विपुटः। पुं। (Impotiens Balsamina) पुष्पवृक्षविशेषे। दोपाटी। श.चि.।

द्विपुटी। स्त्री। मल्लिकायाम्। मे.।

द्विपुनर्नवम्। क्ली। शुक्ललोहितलताभेदेन पुनर्नवाद्वये। श्वेतपुन्ना, गादापुन्ना। चि काम.चि.श्रीपाद्यघृते। 'त्रिफला द्विपुनर्नव

द्विब्राह्मी। स्त्री। ह्रस्वदीर्घब्राह्मीद्वये। छोट ओ बड़ ब्राह्मी। सु.श्ना.१०ष.।

द्विमधुकः। पुं। स्थलज-जलजभेदात् यष्टि द्वये। चर.।

द्विमाषम्। क्ली। मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यौ। मु ओ माषाणि। च द.उन्मा.चि.महाकल्याणघृते

द्विमुखः (खाहिः)। पुं। द्विमुखसर्पे राजसर्पे। आकनाप, दुमुखो साप, शाँ साप। धम् दुंदुल। हला.। र.र.र.विष त्रि। मुखद्वययुक्ते।

द्विमुखा। स्त्री। जारिकायां। गाड़ू। कायाम्। जोँक। हला.।

द्विमुखाहिः। पुं। राजसर्पे। शाँखिनी तत्पर्यायः,—अहीवहिः, राजहिः, रा हि म', सर्पभुक्। ह.।

द्विमुखोरगः। पुं। द्विमुखसर्पे। जटा.।

द्विरजनी। स्त्री। हरिद्रायां दारुहरि. हरिद्रा, दारुहरिद्रा। सि.यो.काम.चि. घृते।

द्विरदः। पुं। हस्तिनि। प.मु.।

द्विरदपिप्पली। स्त्री। गजपिप्पल्याम् निघ.२भ.दा.व्या.चि.द्वात्रिंशत्कगुग्गुलौ।

द्विरदान्तः (कः)। पुं। सिंहे। १९।

द्विरदारातिः। पुं। शरभे। सिंह। वै.निघ।

द्विरदाशनः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। वै.नि

द्विरर्बुदम्। क्लो। अर्बुदभेदे। त —"यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्वि सर्वेदमाख्यम्।" सु.नि.११ष.।

द्विरशनम्। क्ली। वारद्वयभोजने। ति

द्विरसनः। पुं। सर्पे। त्रिका.।

द्विरा। स्त्री। पृथिव्याम्। शब्दर.।

द्विरापः। पुं। हस्तिनि। श.मा.।

द्विरे। पुं। गर्दभे। वै.निघ.।

नपुंसके। "बीजात्समांशादुपतप्तबीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः।" च श्रा.२अ.।

द्विरेफः । पुं, स्त्री । भ्रमरे । अ.।

द्विरेफगणसम्म(म्मि)ता । स्त्री । पुष्पवृक्षभेदे । वन शेँउती । वै.निघ.।

द्विलग्नकः । पुं । दुश्चर्म्मणि । हे.च.।

द्विवर्षा (र्षिका) । स्त्री । द्विहायन्याम् गवि । अम । हे.च.।

द्विवार्त्ताकी । स्त्री । बृहतीद्वये । बृहती, कण्टिकारी । भा.म.४भ.बाल.चि.। "द्विवार्त्ताकी-फलरसम्।"

द्विवाहिका । स्त्री । दोलायाम् । डूलि ।

द्विविदः । पुं । वानरभेदे । हे.।

द्विविषम् । क्ली । पाण्डुकृष्णातिविषायाम् । श्वेत ओ कृष्ण आतइच । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.।

द्विवृन्तः । पुं । नखरञ्जकक्षुपे । मेँदी गाछ । प.मु.।

द्विवृहती । स्त्री । कण्टकारिका-बृहत्योः । कण्टिकारी ओ बिरुती । वा.सू.१५अ.। "द्विवृहती द्विकरञ्जयाह्वयम्।"

द्विशफः । त्रि । द्विखुरपशुमात्रे । "गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तमः॥" भागवतम्।

द्विशृङ्गिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । भेड़ाशिङी । वै.निघ.। [गाछ । वै. निघ.।

द्विशृङ्गी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । शिङ्गी

द्विषा । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ.।

द्विष्टम् । क्ली । ताम्रे । अ.टी.सा.।

द्विस्विन्नान्नम् । क्ली । सिद्धतण्डुले.। सिद्ध चाउल। पुराणम्। [सुश्रु.।

द्विहरिद्रा । स्त्री । हरिद्रा-दारुहरिद्रेतिद्वये ।

द्विहा (न्) । पुं । हस्तिनि । शब्दर.।

द्विहृदया । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । वै.निघ.।

द्विक्षारम् । क्ली । यवक्षारसर्ज्जिक्षारयोः । चि. यो. अग्निमा.चि.।

द्विक्षीरम् । क्ली । गव्याजदुग्धयोः । गाइदुग्ध ओ छागदुग्ध । च.द.यक्ष्मा.चि.सर्पिर्गुड़े ।

द्वीपः । पुं । कक्कोलवृक्षे । वै.निघ.। जलवेष्टित-स्थलभागे । अ.। क्ली । व्याघ्रचर्म्मणि । भ.।

द्वीपकर्पूरः (जः) । पुं । चीनकर्पूरे । रा. नि.व.१२। [द्वीपान्तरखर्ज्जूरे । रा.नि.व.११ ।

द्वीपखर्ज्जूरम्, द्वीपजम् । क्ली । महापारेवते,

द्वीपवती । स्त्री । नद्याम् । भूमौ । मे.। [शब्दटा.।

द्वीप(पि)शत्रुः । पुं । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.

द्वीपसम्भवः । पुं । कक्कोलवृक्षे । काँकला । जीरके । (वा) स्त्री । महाखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ.।

द्वीपान्तरवचा । स्त्री । तोपचिनीति ख्याते मूले । गुणाः--"द्वीपान्तरवचा किञ्चित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत्। विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशो-धिनी। वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम्। व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी॥" भा.।

द्विपिकः । पुं । चित्रकवृक्षे । चर.।

द्वीपिका । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

द्विपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ.।

द्विपिनी । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । वै.निघ.।

द्वीपिपलाशः । पुं । हस्तिकर्णपलाशे । वा. सू.१५अ.मुष्ककादिः । "मुष्ककस्नुक्पलाशद्वीपि-पलाशधवशिंशपाः।"

द्वीपी (इन्) । पुं । व्याघ्रविशेषे । चित्रकक्षुपे ।

द्विप्यः । पुं । काके । क्ली । कक्कोले । वै.निघ.।

द्वीप्या । स्त्री । शतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । पिण्डीखर्ज्जूरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

द्वेषः । पुं । अवलाविड़ये । रस.र.स्त्रीरो.चि.।

द्वैप्यम् । क्ली । कक्कोले । रा.नि.व.१२।

द्वैपेयम् । क्ली । कर्पूरतैले । आ.। [रा.नि.व.२ ।

द्वैमातृकाः । पुं । नदीवृष्ट्यम्बुपालिते देशे ।

द्वैपणीया । स्त्री । नागवल्लीविशेषे । डोलवले इलिय इति पारसमुद्रदेशे ख्याता । द्वैसनीया इति पुस्तकान्तरे पाठः । रा.नि.व.११ । [आधमेन्न ।

द्व्यञ्जलम् । क्ली । अञ्जलीद्वयपरिमाणे ।

द्व्यन्तरः । पुं । नातिद्वयसम्भूते सर्पे । दोआँसला साप । सु.कल्प.टी.।

द्व्यष्टम् । क्ली । ताम्रे । अम.। [ज्वरे । मा.नि.।

द्व्यह्निकः (ह्नोनः) । पुं । दिनद्वयान्तरभवे

ध

धटः (कः)। पुं। धवहक्षे। धाओया गाछ। वै.निघ.। तुलायाम्। उद्याम् धाड़ा। अम.। १४ वत्सरे। ८२ इति। कौलावली।

धटी (ष्टी)। स्त्री। वस्त्रे। वै.निघ.। कौपीनवस्त्रे। धड़ि। मे.।

धत्तूरः। पुं। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०।

धनम्। पुं,क्ली। गव्ये। स्वर्णे। वै.निघ.। सं पृथ्वे। श.र.।

धनकम्। क्ली। धान्यके। धनिया। वै.निघ २म. मूत्रकृच्छ्र-चि-गुडूच्यादिः।

धनच्छः (च्छूः)। पुं, स्त्री। पक्षिविशेषे। धानक पाखी, कर्कटिया पाखी। त्रिका.।

धनञ्जयः। पुं। ककुभवृक्षे। रा.नि.व.९। वै.निघ.२म.यक्ष्मा.चि.नवादिचूर्णे। वह्नौ। अम.। चित्रकवृक्षे। र.मा.। सर्पभेदे। मे.।

धनदः। पुं। हिज्जलवृक्षे। रा.नि.व.१०।

धनदायी (न्)। पुं। वह्नौ। शब्दर.।

धनदाची। स्त्री। मतल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०। स्वर्णक्षीर्याम्। रा.नि.व.८।

धनपिशाची (चिका)। स्त्री। जटामांस्याम्। त्रिका.। शब्दा.।

धनप्रिया। स्त्री। काकजम्बूवृक्षे। वन जाम। रा.नि.व.११।

धनसूः। पुं। मूल्यादर्शविशेषे। फिङे पाखी। वै.निघ.।

धनस्थ(ख)कः। पुं। गोक्षुरवृक्षे। श.च.।

धनहरः। पुं। चण्डिपत्रवृक्षे। गेंठेला। पादपीठस्थद्रव्यादाम्। वै.निघ.। चौरवनामनव-द्रव्ये। मा.।

धनह(हा)री। स्त्री। पादपीठस्थद्रव्यादाम्। चण्डिपत्रोषधौ। अम.। चौरके। श.।

धनहृत्। पुं। चण्डिपत्रवृक्षे। वै.निघ.।

धना (नी)। स्त्री। आर्द्रधान्यके। वै.निघ.। धान्यके। वै.निघ.२म.रा.ज्व.चि.पड़ङ्गीविशुण्ठ्यौ। कवि.रत्नाव.२क.।

धनिकः। पुं। धान्यवृक्षे। धने गाछ। रा.नि.व.६। क्ली। धान्यके। धने। प.द. चि.यौ. कल्याणाज्य-पञ्चाङ्कपादे। "त्रिकेन्द्रवीजधनिके"।

धनिका। स्त्री। धान्ये। धने। कवि.रत्नाव.। प्रियङ्गुलतायाम्। श.च.। युवतीस्त्रियाम्। धनिष्ठा। श.र.।

धनीयकम्। क्ली। आर्द्रधान्यके। धान्यके।

धनुः(स्)। पु। भल्लातकवृक्षे। प्रियालवृक्षे। पियाशाल। मे.। राशिभेदे। शब्दर.।

धनुःप(प्प)टः। पुं। प्रियालवृक्षे। रा.नि.व. ११। अम.।

धनुःशाखा। स्त्री। मूर्वायां। मूर्वा। श.च.।

धनुःश्रेणी। स्त्री। मूर्वायाम्। प.मु.। महेन्द्रवारुणीम्, वड़ इन्द्रायन, राखालशसा। रा.नि. व ३।

धनुर्गुणा। स्त्री। मूर्वायाम्। श.च.।

धनुर्द्रुमः। पु। वंशे। वांश। रा.नि.व ७।

धनुर्माला। स्त्री। मूर्वायाम्। श.च.।

धनुर्व्यासः। पुं। दुरालभायाम्। प.मु.।

धनुर्लता। स्त्री। सोमवल्ल्याम्। गौड़लता। रा.नि.व.३।

धनुर्वातः। पुं। वातव्याधिविशेषे, यत्र कर्मस्थितेषु देहगतविदं भवति। "धनिकर्म्मदत्तां यस्तु उपभुङ्क्ते परस्त्रियं। बलादाक्रम्य स नरः कर्मस्थितेषु वेदनां। तीव्रात्वातीव्यथितान् धनुर्वातवती भवेत्।" इति कर्मविपाकः। धनुस्तम्भरोगे।

धनुर्बीजः। पुं। भल्लातकवृक्षे। रा.नि.व.११।

धनुर्वृक्षः। पुं। धन्वनवृक्षे। धामनि गाछ। र.मा.। रा.नि.व.९। वंशे। भल्लातकवृक्षे। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११।

धनुषः। पुं। कुक्कुरे। वै.निघ.।

धनुष्यः। पु। वंशे। वांश। रा.नि.व.७।

धनुस्तम्भः। पु। वातव्याधिविशेषे। धनुष्टङ्कार। स वाह्याभ्यन्तरायामभेदाद्विविधः। तल्लक्षणं—"धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञितः। विवर्णधतवदन. स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः। प्रस्विद्यंश्च धनुस्तम्भी दशरात्रं न जीवति॥" मा.नि.।

धनूः । स्त्री । धनुषि । ज. ।

धनेच्छुः । पुं । करेटूपक्षिणि । [म. ।

धनेयकम् । क्ली । धन्याके । धनियाँ । श.टी.

धनैषणा । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयैषणायाम् । धनप्रार्थना । "प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्य्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्म्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् ।" च.सू.११अ. ।

धन्यः । पुं । अश्वकर्णशाले । लता शाल । रा.नि.व.९ । क्ली । द्रव्ये । वै.निघ. । कैवर्त्तमुस्तायां । ज.द.१२अ. । धन्याके ।

धन्यवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

धन्या । स्त्री । धन्याके । धने । हे.च. । उपमातरि । वै.निघ. । आमलक्याम् । मे. । निर्जलप्रदेशे । वै.निघ. ।

धन्याकम् । क्ली । (Coriandrum sativum.) Coriander plant. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । प.मु. । धने । हिं धनिया । तें कोत्तिमिरचेट्, धनियम् । ता. कोटमल्लि । तत्पर्य्यायः,—छत्रा, वितुन्नकं कुस्तुम्बुरु (अ), धन्यं, धन्याकं, तुम्बुरु, धनिकं, धनीयकं, कस्तुम्बुरी, धान्याकं, धन्या, तुम्बरी, धनेयकं (भरतधृतरत्नकोः). धानकं, धान्यं, धानियं, धनिका, छत्राधान्यं, सुगन्धि, शाकयोग्यं, सूक्ष्मपत्रं, जनप्रियं, धान्यबीजं, बीजधान्यं, वर्वरिका, वेधकं (रा.), उग्रा (के.); धेन्निका । भा. । च.द.सन्निपातज्व.चि.नागरादिः । "धन्याकं हृद्दतोद्रयम् ।" चि.ज्व.चि. । "व्युषितं धन्याकजलम् ।" चि. श्लेषज्व.चि. गुडूच्यादिः । गुणाः—तुवरं स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रलं लघु तिक्तं कटूष्णवीर्य्यं दीपनं पाचनं ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकं त्रिदोषघ्नं तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यक्रिमिघ्नञ्च । आर्द्रं सत् तद्गुणमप्यत्र स्वादु विशेषतः पित्तघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । मद.व.२ ।

धन्वः । पुं । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

धन्वकः (गः) । पुं । धामनवृक्षे । च.द.मेह.चि. । "पाठार्ज्जुनधन्वकानां ।"

धन्वङ्गः । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ । गुणाः—"धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोवृक्षः सुतेजनः । धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः । बृंहणो बलकृद्रुक्षः सन्धिकृद्व्रणरोपणः ॥" भा.म.२ भ.प्रमे.चि. । देशे । वै.निघ. । [७अ. ।

धन्वचारी । त्रि । निर्जलदेशचारिणि । वा.चि.

धन्वजा । स्त्री । दुरालभायाम् । श्या. ।

धन्वतरुः । पुं । सोमवल्कायाम् । वै.निघ. ।

धन्वदुर्गम् । क्ली । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्वनः । पुं । धामनवृक्षे । धामना गाछ । र.मा. । हिं धामिनी । मं धमाण । कं उदुवे तत्पर्य्यायः,—पिच्छिलत्वक् (रा.), रक्तकुसुमः, धनुर्वृक्षः, महाबलः, रजासहः, पिच्छिलकः, रुच्यस्वादुफलः । गुणाः—कटुः उष्णः कषायः कफघ्नः दाहशोषकरः संग्राही कण्ठदोषघ्नश्च । रा.नि.व.९ । एतत्फलं कषायं हिमं स्वादु वातकफघ्नञ्च । सु.सू.४६अ. ।

धन्वन्तरिः । पुं । वैद्ये । चित्ते आयुर्व्वेदप्रणेतरि देववैद्ये । तत्प्रादुर्भावः—"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिः परिपीड़िताः ॥ तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीड़ितम् । दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतम्पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥ तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया । समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार सुमहत्तपः ॥ यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहितामुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितान्तामपाठयत् ॥' भा. । चिकित्सादीपकनिदाननिघण्ट्वादिप्रणेतरि ।

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुकां । कट्‌की । श.च. । [विशेषे ।

धन्वन्तरिपञ्चकम् । क्ली । धन्वन्तरिकृतपन्य-

धन्वन्तरिभागः । पुं । औषधकरणार्थं वैद्य-

लम्बीपधादिभागे। सिद्दरणानां ॥० भ. तैलघृत-लौहानां ८ भ. लिङ्गवटिकानां ७ भ.। वै.निघ.।

धन्वपट: । पुं। प्रियालवृक्षे।

धन्वमांसम् । क्लो। निर्जलदेशपशुमांसे। वा.चि.१२अ.। See जाङ्गलमांसम्।

धन्वयवास: (क:) }
धन्वयास: } पुं। दुरालभायाम्। रा.नि.व.४। चि.यो.रक्तार्शचि.। "धन्वयवासा: सनागरा: क्वथिता:।" च.सू.४अ.। चि.यो.सन्निपात-ज्व.चि.अष्टादशाङ्गकषाये।

धन्वी (न्) । पुं। मरुभूमौ। रा.नि.व.२। च.चि.१अ.।

धन्वामिषम् । क्लो। जाङ्गलपशुमांसे।

धन्वी (इन्) । पुं। दुरालभायाम्। रा.नि.व.४। अर्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९। वकुलवृक्षे। वकुल। रा.नि.व.१०।

धमन: । पुं। नलतृणे। नल गाछ। रा.नि.व.८। निम्बवृक्षे। निम् गाछ। रा.नि.व.९।

धमनि: (नी) । स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुले। रा.नि.व.४। उत्तरापथप्रसिद्ध नालिकानामगन्धद्रव्ये। भा.। हे.च.। नलीनामगन्धद्रव्ये। हरिद्रायाम्। ग्रीवायाम्। हे.। शिरायाम्। रा.नि.व.१८। शिराविकार एव धमनी। धमन्यश्च नाभिजा:, तत्संख्या च २४। तेषु दशोर्द्ध्वगा:, दशाधोगामिन्यस्तिर्य्यग्गाश्च। तेषूर्द्ध्वगा: रूपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भक्षुत्हास्यभाषणरोदनगानादिकर्म्म सम्पादयन्त्यो देहं धारयन्ति। ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं शाखात्रयं विस्तारयन्त्य: ३० संख्या भवन्ति। तासु प्रत्येकं द्वे द्वे भूत्वा दश धमन्यो वातपित्तकफशोणितरसान् वहन्ति। अष्टौ च रूपादीनि गृह्णन्ति। शिष्टासु द्वादशसु द्वाभ्यां वाङ्निष्पत्ति:, द्वाभ्यां घोषणं, द्वाभ्यां निद्रा, द्वाभ्यां जागरणं, द्वाभ्याञ्च रक्तवहनं भवति शिष्टेन स्तनसम्बन्धिनैन द्वयेन च स्त्रिया: स्तन्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं स्तनाभ्यां भवति। अधोगास्तु दश पित्ताशयमधिगम्य त्रिंशत्सम्पन्ना:। तासु द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान् वहत:। शिष्टाभ्यश्च द्वे अन्त्रमाश्रित्यान्नं वहत। द्वे जलं वहत:, द्वे वस्तिमाश्रित्य मूत्रं वहत:। द्वाभ्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रियश्चार्त्तवञ्च प्रादुर्भवति, द्वे च तद्द्वयं नि:सारयत:। द्वे स्थूलान्त्रनिबद्धे भूत्वा पुरीषं नि:सारयत:। अवशिष्टाश्चाष्टौ तिर्य्यग्गामिन्यो स्वेदं नि:सारयन्ति। एताश्चाधोगा धमन्य: पक्वाशयकटिमूत्रपुरीषगुह्यवस्तिमेढ्रपादप्रभृतीन्याश्रित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति तिर्य्यगाश्च धमनीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्यशाखाविभक्तं देहं रन्ध्रयुक्तं करोति। एतासाञ्च मुखानि प्रतिलोमकूपं संलग्नानि। तेभ्यश्च मुखेभ्य: स्वेदा निर्गच्छन्ति, देहरसो बहिरन्तश्च सन्तर्पयति। अभ्यङ्गादिना च तैलादिवीर्य्यमन्त:शरीरं प्रविश्य त्वक्पाकादिकं करोति तेनैव च शुभाशुभस्पर्शज्ञानं भवति।" सु.शा.९अ.। भा.।

धमन्य: । पुं। धन्वनवृक्षे।

धम्मि: । स्त्री। अग्नौ। धमन्याम्। हारा.।

धयनम् । क्लो। पाने। रा.नि.व.२०।

धर: । पुं। कार्पासतूलके। मे.। पर्व्वते। कूर्म्मराजे। मे.।

धरण: । पुं। तुलायां। स्तने। धान्ये। हे.च.। तण्डुले। वै.निघ.। क्लो। कालिङ्गचतुर्माषमितमाने। रौप्यपोड़शमाषे। वै.निघ.।

धरणी । धारणीकन्दे। रा.नि.व.७। शिरायां। रा.नि.व.१८। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.२३। पुनर्नवायाम्। मेदायाम्। वै.निघ.। शाल्मलिवृक्षे। श.च.। पृथिव्याम्।

धरणीकन्द: । पुं। धरणीकन्दे। रा.नि.व.७।

धरणीकीलक: । पुं। पर्व्वते। शब्दर.।

धरणीधर: (ध्र:) । पुं। पर्व्वते। कच्छपे। रा.नि.व.१९।

धरणीपूर: (प्लव:) । पुं। समुद्रे। शब्दर.। चि.।

धरणीबन्ध: । पुं। अरिष्टबन्धने। सर्पाघाते बन्धनविशेष। स शाखादष्टस्य दंशदेशाच्चतुरङ्गुले न्याय्य:। यदाह वाग्भट:—"दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टां चतुरङ्गुले। क्षौमादिभिर्व्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित्॥" च.द विष.चि.।

धरणीया । स्त्री। धारणीकन्दे।

धरणीरुह: । पुं। वृक्षे। अ.।

धरा । स्त्री। शिरायाम्। नाड्याम्। रा.नि.व.१८। वसायाम्। गर्भाशये। मे.।

धराकदम्ब: (क:) । पुं। कदम्बवृक्षे। हारा.।

धराङ्कुर: । पुं। भूच्छत्राके। वै.निघ.।

धराकादम्ब: । पुं। धाराकदम्बे। हा.।

धराजकुष्माण्ड: । पुं । भूमिकुष्माण्डे । भूँइ कुम्ड़ा । चि.क्र.क.स्वौरी.चि. ।

धराफल: । पु । कर्म्मरङ्गे । कामराङ्गा । रा. ।

धराफला: । स्त्री । वार्त्ताक्याम् ।

धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । तराजू । आकरे । वै.निघ. ।

धरुण: । पुं । जले । मे. ।

धर्त्तम् । क्ली । गृहे । उ. ।

धर्त्तूर: । पुं । शुक्लधुस्तूरे । वै.निघ. । [धनुषि ।

धर्म्म: । पुं । स्वभावे । आचारे । गणे । मे. ।

धर्म्मघ्न: । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मण: । पुं । धमन्यवृक्षे । धामना गाछ । र.मा. । सर्पभेदे । ঢেমনা সাপ । गे. ।

धर्म्मद्रवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रि. ।

धर्म्मद्वेषी (इन्) । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

धर्म्मपत्तनम् । क्ली । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

धर्म्मपत्र: । पुं, क्ली । उदुम्बरवृक्षे । श.च. ।

धर्म्मपाल: । पुं । खड्गे । शब्दर. ।

धर्म्मवृक्ष: । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

धर्म्मसू: । पुं । धूम्राटपक्षिणि । श.र. ।

धर्म्मिणी । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক । रा.नि.व. । [शाक्षे ।

धर्ष: (र्षितम्) । पुं, क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

धलण्ड: (क:) । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । धला आँकोड़ । श.च. ।

धलमङ्कुठ: । धलण्डवृक्षे । मे. ।

धव: । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn. Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातवृक्षे । धाओया गाछ । र.मा. । मं धामोड़ा । कं दिंदिग । तें नारिंगचेट्टु । तत्पर्य्याय:,—धुरन्धर:, -शाकटाख्य: (रा.) दृढ़तरु:, गौर:, कषाय:, मधुरत्वक्, शुक्लवृक्ष:, शुक्लाङ्ग:, पाण्डुतरु:, धवल:, पाण्डुर: । गुणा:—कटु: कषाय: कफघ्न: वातघ्न: पित्तकोपन: रुच्य: दीपनश्च । राज. । "धव: शीत: प्रमेहार्श:पाण्डुपित्तकफापह: । मधुरस्तुवरस्तस्य फलञ्च मधुरं मनाक् ॥" भा. । अन्यश्च—'धव: कषाय: कटुक: कफघ्नोऽनिलनाशन: । पित्तप्रकोपनो रुच्यो विरोधी दीपन: पर: ॥' फलमीषन्मधुरम् । रा.नि.व.८ । काके । त्रिका. । मनुष्ये । अम. । खदिरे । र.सा.सं. मृत्युञ्जयलौहे । [वै.निघ. ।

धवनी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । চাকুলিয়া ।

धवल: । पुं । धववृक्षे । धाओया गाछ । रा.नि.व.८ । अर्ज्जुनवृक्षे । भा. । शङ्खे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ । धातकीवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्वेतमरिचे । रा.नि.व.६ । त्रि । शुक्ले । सुन्दरे । त्रिका. । [नि.व.१९ ।

धवलपक्ष: (क्षी इन्) । पुं । हंसे । रा.

धवलपाटली । स्त्री । शुक्लपाटल्याम् । শ্বেত পারুল । रा.नि.व.१० ।

धवलपुनर्नवा । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । चक्र. ।

धवलमृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् । ফুলখড়ি । रा.नि.व.१३ ।

धवलयावनाल: । पुं । श्वेतवर्णयावनालवृक्षे । শাদা জনার । मं श्वेतजुवारी । कं बिलियजोल । तत्पर्य्याय:,—पाण्डुर:, तारतण्डुल:, नक्षत्रकान्ति-विस्तार:, धृत:, मौक्तिक-तण्डुल: । अथ शिम्बीधान्ये वर्त्तते । गुणा:—शैत्य: बल्य: त्रिदोषघ्न: वृष्य: रुचिप्रद: अर्शोघ्न: पथ्य: गुल्मव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । शुक्लशारिवायाम् । অনন্তমূল । वै.निघ. ।

धवला । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । See अनन्ता श्वेतसारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । গাই গরু । त्रिका. । वचायाम् । श्वेतापराजितायाम् । र.चि. पापरोगान्तकरसे ।

धवली । स्त्री । शुक्लगवि । अम. ।

धवलेक्षु: । पुं । श्वेतेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

धवलोत्पलम् । क्ली । कुमुदपुष्पे । নালফুল, সেলা ফুল । रा.नि.व.१० ।

धवाण्क: । पुं । वायौ । उ. ।

धवित्रम् । क्ली । मृगचर्म्मनिर्म्मितव्यजने । अम. ।

धाक: । पुं । वृषे । क्ली । अन्ने । स्तम्भे । उणा. ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribunda. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । धाईफूलेर गाछ । हिं धावइ,

धाकीला । मं धायटी । हिं धारिपुष्प्, धायि । उत्. धातिकी । तत्पर्य्यायः,—धातृपुष्पी, धातुपुष्पी, धात्री (शब्दर.), वह्निपुष्पी, ताम्रपुष्पी, धातकी, अग्निज्वाला, सुभिक्षा, पार्व्वती, बहुपुष्पिका, कुञ्जरा, सीधुपुष्पी, कुञ्जरा, मद्यवासिनी, गुच्छपुष्पी, रक्तपुष्पी, तीव्रपुष्पिणी, तीव्रज्वाला, वह्निशिखा, मद्यपुष्पी । गुणाः—कटुः उष्णा मदकृत् विषघ्नी प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पव्रणघ्नी च । रा.नि. व.६ । "धातकी कटुका शीता मृदुकृत्तुवरा लघुः । तृष्णातिसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥" भा. । शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । क्ली । धातकीपुष्पे । धाइ फुल । सु.सू.३८अ. धन्वादिः । च.सू.४अ. ।

धातक्यभिषुतम् । क्ली । धातकीपुष्पकृत-सुराभेदे । गुणाः—हृद्यं रुच्यं रोचनं दीपनञ्च । च. सू.२०८. ।

धातक्यादिचूर्णम् । क्ली । बालरोगाधिकारे औषधम् । पाठः—"धातकीबिल्वधन्याकलोध्रेन्द्र-यववालकम् । लिहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातीसारवान्तिजित् ।" धाइफुल, बेलशुंठ, धने, लोध, इन्द्रयव, बाला प्रत्येक चूर्ण समभाग मधु द्वारा लेहन । हा.की. ।

धाता । पुं । स्रष्टरि । शरीरादिसंयोगस्य धारणहेतौ । सु.शा.३अ. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिमहाविषाटविष-नवविधपदार्थेषु । धाउ । यथा—काञ्चनं रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलं नागं वङ्गं लौहञ्चेत्यष्टौ । रा. नि.व.१८ । स्वर्णरौप्यताम्रवङ्गयशदसीसलौहानीति सप्त । भा. । तथा—"हेमतारारनागाश्च ताम्रवङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकञ्चान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः ॥" सुखबोधः । "त्रिविधन्तु सुवर्णं स्यादष्टधा रजतं भवेत् । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु द्विविधं स्मृतम् । यशद त्रिविधं प्रोक्तं भवेन्नागन्तु षड्विधः । अष्टधा लौहमुद्दिष्टमेते सप्तैव धातवः ॥" चक्र.चि. । गुणाः—"वलीपलितखालित्यकार्श्या-बल्यजरामयान् । निवार्य्य देहं दधाति नृणां तद्धातवो मताः ॥" भा.पू.१भ.धातव. । देहधारक-वस्तुविशेषे । न च वातपित्तकफरूपः देहस्य धार णात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—"धारणाद्वातव-स्ते स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः ।" वैद्यकम् । गैरिक-मनःशिलाद्यश्मविकारे । प.मु. । शरीरस्थसप्त-धातुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रेषु । "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि तद्भवं । अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रमित्यमेषां विनिश्चयः ॥" रा.नि.व.१८ । धातूनाञ्च कर्म्माणि प्रीणनजीवनलेपस्नेहधारणपूरण-गर्भोत्पादकानि । गिरिमृत्तिकायां । रा.नि.व.१३ ।

धातुक(ज)म् । क्ली । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

धातुकाशीष(सीस)म् । क्ली । कासीसे । हिराकस् । रा.नि.व.१३ ।

धातुकी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

धातुग्राही (इन्) । पुं । खर्परे । वै.निघ. ।

धातुघनः । पुं । शरीरस्थ-रस-धातौ ।

धातुघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । वै.च. ।

धातुचेतनकरम् । क्ली । दुग्धे । आमलके । हिदले । वै.निघ. ।

धातुद्रावकम् । क्ली । टङ्कणक्षारे । সোহাগা । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । क्ली । काञ्जिके । त्रिका. ।

धातुपः । पु । शुक्रे । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुपाके । तल्लक्षणम्—"निद्रानाशो हृदिस्तम्भो विष्टम्भो गौरवा-रुची । अरतिर्बलहानिश्च धातूनाम्पाकलक्षणम् ।" वैद्यकम् ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातकीवृक्षे । प.मु. । भा. ।

धातुभृत् । पुं । पर्व्वते । शब्दर. ।

धातुमलः । पुं । सीसके । रसादिमलेषु । प्रसवक्लेदादिषु च । "मलिनीकरणान्मलाः ॥" वैद्यकम् । "कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । नेत्रविट् त्वक् च स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः ।" भा. ।

धातुमारिणी । स्त्री । टङ्कणक्षारे । श.च. ।

धातुमारी (इन्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुमाक्षिकम् । क्ली । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि. व.१३ । धातुकाशीषे । हिराकस् । वै.निघ. ।

धातुराजः (कम्) । पुं, क्ली । वीर्य्ये । शुक्र । वै.निघ. । श.च. ।

धातुवल्लभम् । क्ली । टङ्कणे । गां प.मु. ।

धातुवादी (इन्)। पुं। खनिजविद्याभिज्ञे।

धातुविट्। स्त्री। शोधके। वै.निघ.।

धातुविषम्। क्ली। हरितालादौ। र.सा.सं.।

धातुवृद्धिः। स्त्री। रसादिवृद्धौ, रसादिधातुसाम्ये। च.सू.१३अ.।

धातुवृद्धिकरः। पुं। धातुवर्द्धकद्रव्ये, अश्वगन्धाकपिकच्छूशतावर्य्यादौ।

धातुवैरी (इन्)। पुं। गन्धके। प्र.च.।

धातुवैषम्यम्। क्ली। विकारागमरूपकार्य्ययोनौ। च.वि.८अ.।

धातुशेखरम्। क्ली। Green sulphate of Iron. धातुकासीसे। हिरेकस्। हे.च.।

धातुशोधनम्। क्ली। शीसके। वै.निघ.।

धातुशोधनकारी। स्त्री। हरीतक्याम्। वै.निघ.।

धातुसम्भवम्। क्ली। शीसके। वै.निघ.।

धातुसाम्यम्। क्ली। विकारोपशमरूपकार्य्ये। च.वि.८अ.। आरोग्ये। च.सू.१अ.।

धातुस्तम्भनकरम्। क्ली। जातीफले। वै.निघ.।

धातुहा (न्)। पुं। गन्धके। वै.निघ.।

धातुक्षयकासः। पुं। धातुक्षयकरकासरोगे। क्षयकास। निदा.। [रा.।

धातूपरसः। पुं। भक्तमण्डे। ভাতের মাড়।

धातूपलः। पुं। खड़िकायाम्। খড়ি। वै.निघ.।

धात्रिका। स्त्री। आमलक्याम्। रा.नि.व.११।

धात्री। स्त्री। आमलक्याम्। আমলা। रा.नि.व.११। भा.पू.१भ.। See अकरा। उपमातरि, धाई। तल्लक्षणं —"पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम्। सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदेदृशीम्। सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां मुदितां सदा। शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सामतिवत्सलाम्। स्वाधीनामलसत्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम्। कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रवत् शिशौ॥" भा.। धात्रीकर्म्म। यथा—"धात्री तु यदा स्वादु-बहुल-शुद्धदुग्धा स्यात्, तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधाय-ब्राह्म्यादीौषधं धारयन्ती कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत्।" इत्यादि। च.शा.८अ.।

धात्रीपत्रम्। क्ली। तालीशपत्रे। रा.नि.व.६। आमलकीपत्रे।

धात्रीफलम्। क्ली। आमलकफले। আমলা। मद.व.१। (ला) स्त्री। आमलक्याम्। আমলা গাছ। रा.नि.व.११।

धात्रीलौहम्। क्ली। शूलाधिकारे। प्रथमः पाठः—शुद्धमण्डूरं ६ प. यवः ४ प. पाकार्थंजलं २ श. शे. ॥० श. शतावरीरसः ८ प. आमलकीस्वरसः ८ प. दधि ८प. दुग्धं ८प. भूमिकुष्माण्डस्वरसः ४ प. घृतं ४ प. इक्षुरसः ४ प.। एकत्र पक्वा पाके सिद्धे प्रक्षेपः—जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं त्वक्चूर्णं तेजपत्रचूर्णम् एलाचूर्णं गजपिप्पलीचूर्णं मुस्ताचूर्णं हरीतकीचूर्णम् अभ्रभस्म लौहभस्म रेणुकचूर्णं त्रिफलाचूर्णं तालीशचूर्णं नागकेसरचूर्णं प्र. २तो.। শুদ্ধমণ্ডুর ৬প. যব ৪প. পাকার্থ জল ২শ.শে.॥০ শ.। শতমূলীরস ৮প. আমলকীরস ৮ প. দধি ৮ প. দুগ্ধ ৮ প. ভূমিকুষ্মাণ্ডের রস ৪ প. ঘৃত ৪ প. ইক্ষুরস ৪ প.। একত্র পাক সিদ্ধ হইলে, প্রক্ষেপ—জীরা, ধনে, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, গজপিপুল, মুতা, হরীতকী, অভ্র, লৌহ, রেণুক, ত্রিফলা, তালীশপত্র, নাগেশ্বর প্রত্যেক চূর্ণ ২তো.। र.सा.सं.। सा.कौ.। द्वितीयः—धात्रीचूर्णं ८ प. मण्डूरचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गुडूचीक्वाथे सप्तवारं भावयेत्। भावनाक्वाथार्थं क्वाथ्यद्रव्यम् औषधतुल्यमादाय ८ गुणे वारिणि साधयेत्। আমলকীচূর্ণ ৮ প. মণ্ডুরলৌহচূর্ণ ৪প. যষ্টিমধুচূর্ণ ২ প.। গুলঞ্চক্বাথে সপ্তাহ ভাবনানন্তর শুষ্ক করিয়া ঘৃতভাণ্ডে রাখিবে। ভাবনার ক্বাথ ঔষধের তুল্য লইয়া ৮ গুণ জলে প্রস্তুত করিবে। तृतीयः पाण्डौ—आमलकलौहत्रिकटुमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा प्र. समम्। আমলাচূর্ণ, লৌহ, ত্রিকটু, মনছাল, মধু, ঘৃত, চিনি প্রত্যেক সমান। चतुर्थः वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प त्रिफलाक्वाथेन २१ भावयित्वा अथ मृतलौहमधुघृतशर्कराः प्र. २ प. मिश्रयेत्। আমলাচূর্ণ ৮ প. ত্রিফলাক্বাথে ২১ ভাবনা দিবে। মৃতলৌহ ২ প. মধু ২

प. घृत २ प. शर्करा २ प. एकत्र मिश्रित करिबे। रस.र.। अन्य: पित्तरोगे—"धात्रीचूर्णस्याढ़ौ पलानि चत्वारि लौहचूर्णस्य। यष्टीमधुकरजस द्विपलं दद्यात् पुटे दृष्टम्। धात्र्याद क्राथेन तच्चूर्णं भाव्यञ्च सप्ताहं। चण्डातपेन संशुष्कं भूय: पिष्टं घटे स्थितं। घृतेन मधुना युक्तं भोजनादन्तमध्यत:। चीन् वारान् भचयेन्नित्यं......।" र.मा.सं.।

धात्रीश्वरी। स्त्री। धातव्याम्। रा.।

धात्रीषट्पलकघृतम्। क्ली। गुल्मे घृतम्। "धात्रीफलानां स्वरसैः षट्पलं विपचेद् घृतम्। शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्व्वगुल्मिनाम्॥" धात्रीरस: घृतसम:। रस.र.। भै.।

धात्रेयि(यी)का। स्त्री। आमलक्याम्। रा.नि.व.११। उपमातरि।

धात्र्यरिष्टम्। क्ली। पाण्डुरोगे। "धात्रीफलसहस्रे द्वे पीड़यित्वा रसन्तु तं। चौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्द्धकुड़वेन च। शर्कराईतुलीन्मिश्रं पक्वं स्निग्धे घटे स्थितं। अधिवेन्मात्रया प्रात:......।" च.चि.२० अ.।

धात्र्यादिः। पुं। चातुर्थिकज्वरघ्ने धात्रीमुस्तान्वचीद्रकृते कषाये। वा.चि.१अ.।

धानकः। पुं। नाषपरिमाणे। च.कल्प.१२अ.। क्ली। धन्याके। मद.व.२।

धाना (नाः)। स्त्री। चिपीटके। चिड़े। प.मु.। भ्रष्टयवादौ। भाङ्गा यवादि। हिं बहुड़ा। गुणा:—विष्टम्भिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुश्च। वा.। "यवादयश्च ये भ्रष्टा धानास्ते परिकीर्त्तिता:।" रा.नि.व.६। "धाना: सुदुर्जरा रुक्षास्तृट्प्रदा गुरवस्तु ता:। तथा मेहकफच्छर्द्दिनाशिन्य: सम्प्रकीर्त्तिता:॥" धन्याके। धनियां। भा.। शुष्कभृष्टयवे। सु.चि.१०अ.।

धानाकाः। स्त्री। धान्याके। धने'। वा. सू.१५अ.गुडूच्यादि:। "धानाकारकचन्दनम्।" (बहुवचनान्ता:)।

धानाचूर्णम्। क्ली। भ्रष्टयवादिचूर्णे। यवादिर छातू। है.च.।

धानाली। स्त्री। हृचभेदे।

धानिका। स्त्री। धान्यके। धने'। है.निघ. अ.सा.चि.यवान्यादौ।

धानी (न्)। पुं। पीलुवृचे। रा.।

धानी। स्त्री। धान्यके। धने'। मद.व.२। पीलुवृचे। रा.नि.व.११।

धानुष्का। स्त्री। अपामार्गवृचे। आपाः गाछ। श.च.।

धानुष्यः। पुं। वंशे। रा.नि.व.८।

धानेय(क)म्। क्ली। धन्याके। रा.नि.व.६। आर्द्रधान्यके। काँचा धनियाँ। वै.निघ.।

धान्या। स्त्री। एलायाम्। श.च.।

धान्यम्। क्ली। ४ तिलमाने। ६ गुञ्जामाने। धन्याके। धने'। रा.नि.व.६।२३। भूम्यामलक्यां। रा.नि.व.२३। (Oryza sativa.) Common rice plant. शाल्यादिवृचे। सतुषतण्डुले। धान। तत्पर्याय:,—भोग्यं, भोगार्हं, अन्नं, आद्यं, जीवनधनं, सम्बकारि:, ब्रीहि:। धान्यं त्रिधा शालिषष्टिकव्रीहिभेदत:। यथा—"शालयो हैमनास्तत्र षष्टिका ग्रैष्मिका अपि। व्रीहयस्त्वाशव: ख्याता प्रावृट्कालसमुद्भवा:।" राज.३प.। शूकशिम्बीतृणधान्यभेदेन त्रिधा। रा.नि.व.१६। . शालिव्रीहिशूकशिम्बीचुद्रधान्यभेदेन पञ्चविधम्। 'शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहय: षष्टिकादय:। यवादिकं शूकधान्यमुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम्। कङ्ग्वादिकङ्गुधान्यं तृणधान्यञ्च तत् स्मृतमिति॥" भा.पू.१भ.धा.व.। अष्टादशविधम्। यथा—"रक्तशालिर्महाशालि: कलमा षष्टिकापरा। खञ्जरीटीपशाली च नीरकान्ता कपिञ्जला। सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासो कचौरका। गण्डा रुकवली च कलमान्या तथापरा। विल्लजा मागधी पीता ता अष्टादश शालय:॥ कङ्गुश्चतुर्विध: प्रोक्त: श्यामाकश्चीनक: कट:। कोद्रवो द्विविध: प्रोक्तो वंशबीजं शरोद्भवं। कुसुम्भबीजं तौली च योनरी च गवेधुक:। द्विजाङ्गला राजनी च चुद्रधान्यगणस्त्वयम्॥" चुद्रधान्यम्। त्रिधा यवश्च गोधूमी मुद्ग: षड्विध ईरित:। द्विविध: प्रोच्यते माषो राजमाषस्त्रिधा मत:। मकुष्ठस्तुवरी मेधा निष्पावकसमूरकौ। त्रिधा चणक उद्दिष्ट: कलायश्च त्रिपुण्ड्रक:॥" अत्रि.। एषां गुणा: स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्या:। शरद्ग्रीष्मोद्भवधान्यगुणा:—"धान्यं शरद्ग्रीष्मभवं पाकेऽम्लं पित्तकृद्गुरु।" ऋतुमन्निभधान्यगुणा:—"ऋतुमन्निभवबीर्य्यं पित्तलं

कफनाशनम् ॥" रा.व.१५. । स्थलजधान्यगुणाः—"स्थलजं कफ-पित्तघ्नं कषायं कटुपाकि च। किञ्चित् तु तिक्त-मधुरं पवनानलवर्द्धनम् ॥" वापितावापितधान्यगुणाः—"वापितं गुरु तद्धान्यं किञ्चिद्धीनमवापितम्।" रोप्यातिरोप्यधान्यगुणाः—"रोप्यातिरोप्ये लघुनी शीघ्रपाके गुणोत्तरे। अदाहिनी दोषहरे पथ्ये मूत्रविवर्द्धने ॥" यच्छूकसमन्वितं व्रीह्यादिकं तच्छूकधान्यम्, शिम्बीनिगूढं मुद्गमकुष्ठकादि शिम्बीधान्यम्। तृणोद्भवतया तृणधान्यम्। इति। "पक्वं हरितलूनञ्च धान्यं सर्व्वगुणावहम्। शुष्कं लूनन्तु निःसारं रूक्षं तत्सत्त्वनाशनम् ॥" इति हरितलूनान्नशुष्कलूनान्नगुणाः। "कोशधान्यं नवम्वल्यं मधुरं वत्सरोषितं। निर्द्दोषं लघु पथ्यञ्च तद्दर्पादचिरम्भवेत्। नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितं। द्व्यब्दोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षादवलम्भवेत् ॥" इति नवधान्यजीर्णधान्यगुणाः। धान्यं वापितम् उत्तमं, तदेव छिन्नोद्भवं मध्यमम्। दग्धभूमौ वने वा वापितं छिन्नोद्भवं धान्यं विण्मूत्रबन्धकरम्। चारोदकसमुत्पन्नं श्लेष्मरोगघ्नम्। सुस्निग्धभूमिजम् श्रीजोबलकरम्। वालुकाभूमिजम्बलपुष्टिदञ्च। रा.नि.व.१६।

धान्यकम्। क्ली। स्वनामख्यातपथ्यद्रव्ये। धने'। हिं कोथुम्बुरि। धनिया। मद.व.२। गुणाः—मधुरं शीतलं कषायं पित्तघ्नं ज्वरकासतृष्णाच्छर्द्दिकफघ्नं दीपनञ्च। रा.नि.व.६। च.सू.४ अ.। च.द.ज्वराति, चि.। "विल्वधान्यकनागरैः।" पुं। माषमितमाने। ७ कुँच। प.प्र.१ख.।

धान्यकञ्चुकी (इन्)। पुं। धान्यत्वचि। धानेर खोला। गुणाः—धान्यगुणयुक्तः। रा.नि.व.१६।

धान्यक्षततण्डुलः। पुं। खण्डितधन्याकतण्डुले। धानेर चा'ल। भा.म.१भ. अनाख्य.चि.धान्यकक्काथे। "प्रातर्धान्यकतण्डुलक्काथः।"

धान्यत्वक्। पुं। तुषे।

धान्यचतुष्कम्। क्ली। अतीसारे धान्यमुस्तकबालकविल्वकृतकषायविशेषे। वैद्यकसं.।

धान्यचमसः। पुं। चिपीटके। चिँड़े। त्रिका.।

धान्यजम्। क्ली। धान्ये। रा.नि.व.६।

धान्यतुषोदम्। क्ली। धान्यतुषकृतसन्धानविशेषे। एतदभावे काञ्जिकम्। चि.यो.अजी.चि.।

धान्यतैलम्। क्ली। गोधूमयावनालव्रीहियवादिजतैले। गुणाः—त्रिदोषशमनं कण्डूकुष्ठादिहरं चक्षुष्यञ्च। रा.नि.व.१५।

धान्यपञ्चकम्। क्ली। आमशूलादौ कषाये। "धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विल्वमेव वा। आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥" वैद्यकसं.। पञ्चविधधान्येषु शालिव्रीहिशूकशिम्बीक्षुद्राख्येषु। "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं। शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥" भा.।

धान्यपटोलः। पुं,क्ली। पित्तश्लेष्मज्वरे योगविशेषे। अत्र धान्यस्य १० माषाः पटोलस्य च ६ माषाः। सि.यो.ज्व.चि.।

धान्यपानकम्। क्ली। धान्यकृतपानकविशेषे। धानेर पाना। तस्य साधनविधिः—"शिलायां साधु सम्पिष्टं धान्यकं वस्त्रगालितं। शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं। नूतने मृण्मये पात्रे स्थित पित्तहरं परम् ॥" भा.।

धान्यपिप्पली। स्त्री। आमज्वरे। ज्वरे दीपनी पाचनी च। धान्यादीनां प्रत्येकं ६ माषा ४ रतिः। यो.र.ज्वा.।

धान्यभक्षकः (नः)। पुं। गृहकर्त्तरि पक्षिणि। वावुई पाखी। रा.।

धान्यमञ्जरी। स्त्री। धान्यशीर्षके। धानेर शीष।

धान्यमण्डः। पुं,क्ली। धान्यकृतमण्डे। धानेर मण्ड। गुणाः—"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमघ्नञ्चाश्मरीहरं। वातं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनम्परम् ॥" अत्रि,१२अ.।

धान्यमद्यम्। क्ली। धान्यजातमद्ये। धेनो मद। गुणाः—गुरु विष्टम्भि च। रा.नि.व.१४।

धान्यमाषः। पुं। कलाये, माषे। वै.निघ.। षोडशसर्षपपरिमाणे। प.क्षन्न.१२अ.।

धान्ययोनिः। पुं। काञ्जिके। अ.टि.भ.।

धान्यमूलम्। क्ली। काञ्जिके। अ.टी.भ.।

धान्ययूषः। पुं। धन्याकक्काथे। चक्र.।

धान्यराजः। पुं। यवे। रा.नि.व.१६।२३।

धान्यवर्गः। पुं। धान्यपञ्चके। भा.।

धान्यवीजम्। क्ली। धन्याके। रा.नि.व.६।

धान्यवीरः। पुं। माषे। মাষকলায় বা বিরি কলায়। रा.नि.व.१६।

धान्यशाकम्। क्ली। धन्याकशाके। ধনে'র শাক। र.चि.१४.।

धान्यशीर्षकम्। क्ली। धान्यकणिशे। ধানের শুড় বা শীষ। जटा.।

धान्यश्रेष्ठम्। क्ली। हैमन्तशालिधान्यभेदे, तृणान्ने। হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ। रा.नि.व.१५।

धान्यस्वेदः। पुं। धान्याम्लैः स्वेदे। माषादिकोषधान्यैः स्वेदे। सु.चि.१अ.।

धान्या। स्त्री। धान्यके। अवि.२स्थान,२अ.।

धान्याकम्। क्ली। धान्यके। मद.२व.। वै.निघ.२भ.छर्दि.चि.।

धान्याग्रम्। क्ली। धान्यकणिशे।

धान्याभ्र(क)म्। क्ली। अभ्रकविशेषे। कृत्रिम अभ्रविशेष। तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे—"पादांशं शालिसंयुक्तमभ्रं बद्धा च कम्बले। त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत्करैः। कम्बलाद्गलितं सूक्ष्मं वालुकारहितञ्च यत्। तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये॥" इति। तद्भस्मप्रकरणम्—"वज्राभ्रञ्च धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत्। भिन्नपत्रन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः। भावयेदष्टयामन्तदेवं शुध्यति चाभ्रकम्। कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वा तु मर्दयेत्। अर्कक्षीरैर्दिनं मर्द्यमर्कमूलद्रवेण वा। वेष्टयेदर्कपत्रैस्तु सम्यग्गजपुटे पचेत्। पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः। ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वद्देयं पुटत्रयम्॥" र.चि.४भ.।

धान्यासवम्। क्ली। मधुजम्बीरकृतसन्धानविशेषे। লেবুর আরক। मधुभाण्डं जम्बीररसैरापूर्य धान्यराशौ मासं स्थापयेत्। वै.निघ.।

धान्याम्बु। क्ली। धान्योदके। वा.चि.६अ.।

धान्याम्ल(क)म्। क्ली। रसस्वेदनकाञ्जिकविशेषे। यथालब्धनिस्तुषधान्यानि जलेन भाण्डमध्ये तावद्रक्षेत् यावदम्लत्वं नाप्नोति। ततश्च तन्मध्ये भृङ्गराज-मुण्ड्यपराजिता-मत्स्याक्षी-मर्षाक्षी-सहदेवी-त्रिफलानीलापराजिताहंसपादीचित्रकं समूलं यथालाभं कुट्टयित्वा देयम्। "नानाधान्यं यथाप्राप्तं-स्तुषवर्ज्जैर्जलान्वितैः। मृद्भाण्डं पूरितं रक्षेत् यावदम्लत्वमाप्नुयात्। तन्मध्ये भृङ्गरा मुण्डी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा। मीनाक्षी चैव मर्षाक्षी सहदेवी शतावरी। त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकं। समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत्। पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्मृतम्। स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत्॥" भा.२भ.। षड्दृगणा-धि.। काञ्जिके। কাঁজি। रा.नि.व.१५। तत्साधनप्रणाली यथा—"धान्याम्लं शालिचूर्णञ्च कोद्रवादिकृतं भवेत्। धान्याम्ल धान्ययोनित्वात्प्राणनं ज्वरदाघनं। अरुची वातरोगेषु सर्व्वेष्वास्थापनेषु च॥" भा.पू.२भ.।

धान्यारिः। पुं। वनमूषके। रा.नि.व.१९।

धान्यासवः। पुं। धान्यकृतासवे। गुडधात्रीधातकीसुरासौवीरकसैरेयमैरेयधान्याम्लेषु वर्तमु। च.सू.२५अ.।

धान्योत्तमम्। क्ली, पुं। शालिधान्ये। रा.नि.व.१६।

धान्वः। त्रि। जाङ्गले। वा.चि.३अ.।

धान्वनम्। क्ली। धन्वनवृक्षफले।

धान्वन्तरघृतम्। क्ली। प्रमेहाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं १६ श.। क्वाथार्थ—दन्तीमूलं चित्रकमूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० प. देवदारुकदम्ब-कैलिकदम्बत्वक् वरुणत्वक्-पारग्वधत्वक्-आम्रत्वक्-पुनर्नवा-करञ्जत्वक् प्र. ६ प. दशमूलं मिलित्वा ६४ प. वारि चतुर्गुणं शे. चतुर्थांशः। कल्कः—पञ्चलवणं पञ्चकोलं प्र. २ तो.। इति बृहद्धान्वन्तरम्। चा.को.। ঘৃত ১৬ শ.। ক্বাথার্থ—দন্তীমূল, চিতামূল প্রত্যেক ৮ প. হরীতকী ২০ প. দেবদারু ৬ প. কদম্ব, কেলিকদম্ব, বরুণ, শোঁদাল, আম্র, পুনর্নবা, করঞ্জ প্রত্যেকের ছাল ৬ প. দশমূল মিলিত ৬৪ প. জল চতুর্গুণ, শে. চতুর্থাংশ। কল্কার্থ—পঞ্চলবণ, পিপুল, পিপুলমূল, চই, চিতামূল, শুঁট প্রত্যেক ২ তো.। द्वितीयम्—गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थे—दशमूलं करञ्जद्वयस्य फलं (तदभावे त्वक्) देवदारु हरीतकी शक्रपुनर्नवा वरुणमूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं पुनर्नवा कदम्बत्वक् कैलिकदम्बत्वक् स्नुहीत्वक् बिल्वत्वक् भल्लातक शटी पुष्करमूलं कणामूलम् एषां प्र. १० प. यवकोलकुलत्थानां प्र. १६ प. वारि २१० श. शे. ५४ श, ४ प.। कल्कार्थ—हिज्जलमूलं त्रिफला

भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली शुण्ठी वचा विडङ्गं गन्धारीपत्री एषां प्र. ५॥० तो.। च.द.। घृत ४ श.। क्वाथार्थ—दशमूल, करञ्ज, रक्तकरञ्ज, देवदारु, हरीतकी, श्वेतपुनर्नवा, वरुण, दन्ती, चिता, पुनर्नवा, कदम्ब, কেলিকদম্ব, সিজু, বিল্ব, ভেলা, শঠী, পুষ্করমূল, পিপুলমূল, প্রত্যেক ১০ প. যব, কুল, কুলত্থ প্রত্যেক ১৬ প. জল ২১০ শ. শে. ৫৪ শ. ৪ প.। কল্কার্থ—হিজলমূল, ত্রিফলা, বামুনহাটী, রাস্নামূল, গজপিপুল, শুঁট, বচ বিড়ঙ্গ, কমলাগুঁড়ি প্রত্যেক ৫॥০ তো.। रस.र.। [मे.। नट्टे।

धाम (न्)। क्ली। शरीरे। अम.। जन्मनि।

धामकम्। क्ली। कत्तृणे। गन्धतृण वा রাম কর্পূর। रा.नि.व.८। पुं। मापपरिमाणे। "हेमस्य धामकश्चैव।" प.प्र.।

धामनी। स्त्री। शोणितवाहिशिरायां। श.च.।

धामार्गवः। पुं। पीतघोषायाम्। পীত-ঘোষা। ধুন্দুল। हि नेनुआ। प.मु.। सु.सू.३९अ.। च.सू.।२अ.। अपामार्गे। रक्तापामार्गे। भा पू.१ भ.। महाकोशातक्याम्। ঝিঙ্গে। हि. तरई। तें उत्तरेणि, चेतिबीर। रा नि.व.७। राजकोशातक्याम्। वा.टी.हेमा.।

धारः। पुं। पाषाणविशेषे। सन्तती। दवद्रव्यमात्रे। क्ली। हठ्ठादके। वृष्टिर जल। तच्च द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति। "धाराभिं पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत्। सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्म्मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धार सुच्यते॥" गुणाः जलशब्दे द्रष्टव्याः। भा.।

धारकः (णः)। त्रि। संग्राहिद्रव्यमात्रे। सु सू.४५अ.।

धारणी (या)। स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे। धारणीकन्द, मैलगड़े इति च अनूपदेशे ख्याता। ধরণীকন্দ। तत्पर्य्यायः,—धरणी, धारणीया, धीरपत्री, सुकन्दकः, कन्दालुः, वनकन्दः, कन्दाढ्यः, दण्डकन्दकः, धरणीकन्दः। गुणाः—मधुरः कफपित्तघ्नः मुखदोषघ्नः कण्डूकुष्ठघ्नश्च। रा.नि.व.७। नाड्याम्। शरीरान्तर्नाडीविशेषे। मे.। पृथिव्याम्।

धारा। स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततस्रवणे। गुडूच्यां। वै निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.सेवन्तीपाके। हरिद्रायां। त्रिका.। आमलक्याम्। क्षीरकाकोल्याम्। वै. निघ.। शस्त्राणां शाणतीक्ष्णतायाम्। धार। हिं तेज। सा च शस्त्रधारा मासूर्य्यर्द्धमासूरी कैशिक्यर्द्धकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्म्मविशेषेषु भिन्नप्रकृतिका। तत्र भेदनानामस्त्राणां मासूरी (मसूरधारातन्वी) मण्डलाग्रादिलेखनानाम् अर्द्धमासूरी (मसूरदलधारार्द्धतन्वी), सूचीकुशपत्रादिव्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी, वृद्धिपत्रादिच्छेदनानामर्द्धकैशिकी (अर्द्धकेशप्रमाणतन्वी) चेति। सु.सू.८अ.।

धाराकदम्बः। पुं। (Adina cordifolia. Syn. Nauclea cordifolia.) स्वनामख्यातवृक्षविशेषे। কেলিকদম্। हिं हलदु। मं धाराकलंब। कं धारेयकड़ब। तें मीगलुकड़िमि। तत्पर्य्यायः,—भ्रमरप्रियः, प्रावृष्यः, प्रावृषेण्यः, कलम्बकः, भृङ्गवल्लभः, मेघाभः, प्रियकः, नीपः, पुलकी। गुणाः—कटुः वर्ण्यः हिमः कषायः तिक्तः पित्तघ्नः वीर्य्यवृद्धिकरः विषशोथहरश्च। रा.नि.व.९।

धाराङ्कुरः। पुं। जलवृष्टौ। शीकरे। घनोपले। मे.।

धाराटः। पुं। चातकविहङ्गे। घोटके। श र.। मेघे। मत्तहस्तिनि।

धाराधरः। पुं। मेघे।

धाराफलः। पुं। मदनवृक्षे। ময়না গাছ। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। कोषातक्याम्। ঝিঙ্গে। रा.नि.व.७।

धारायन्त्रम्। क्ली। वारिसेचनयन्त्रे। ফোয়ারা। सुगन्धवारिरक्षणपात्रे। গোলাব-পাশ। अचि.।

धाराविनिः। पुं। वायौ।

धारासत्त्वम्। क्ली। गुडूचीस्वरसे। গুলঞ্চের রস। वै.निघ.२भ.चय.चि.सेवन्तीपाके।

धारास्नुही। स्त्री। त्रिधारस्नुहीभेदे। তেকাঁটা সিজ্। रा नि.व.८।

धारि। क्ली। आयुषि। (धारयति शरीरं पुतिर्या गन्तुं न ददातीति)। च.सू.।भ.।

धारिणी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । श.च. ।

धारी (इन्) । पुं । पीलुवृक्षे । आक्रोट् । जटा. ।

धारः । त्रि । ऋणपापिनि । जटा. ।

धारोष्णम् । क्ली । दोहनेनोष्णधारया पतिते दुग्धे । धारोष्ण दुध । गुणाः—"धारोष्णम् श्रमत्रष्णघ्नं श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ।" रा.नि.व.१५ । त्रि । धारया उष्णं, यस्य सुतमेव पातम् । "धारोष्णमम्रतोपमम् ।" भा.टी.हेमा. ।

धार्त्तराष्ट्रः । पुं । ईषच्छुक्लराजहंसे । कृष्णचञ्चुचरणहंसे । गोँड़ि हाँस । अम. । सर्पभेदे । मे. ।

धार्त्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ ।

धाव(वि)निः (नी) । स्त्री । पृश्निपर्णीम् चाकुलिया । प.मु. । भा.चि.१प. । "धाविनी श्रीफलैः कृताम् ।" कण्टकार्य्याम् । धातकीवृक्षे । रा.नि.प.४।१६ । कपिकच्छाम् । आलाकुशी । च. द.हि.यो.यच.चि । गणवृक्षे । वै.निघ. ।

धावनिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । प.मु. । वै. निघ.२भ.मुत्रनेत्रसन्निपातज्व.चि. । पृश्निपर्णीम् ।

धितिका । स्त्री । गोमयाग्निभेदे । घुँटेर आगुन ।

धीः । स्त्री । बुद्धौ । अम. । उपदिष्टग्रहणशक्तौ । भा. ।

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

धीन्द्रियम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रिये । तत्र मनः नेत्रे श्रोतं त्वक् रसना घ्राणञ्चेति षट् । अम. ।

धीमोदिनी । स्त्री । मद्य । रा.नि.व.१४ ।

धीरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

धीरस्कन्धः । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. । महिषे । हे.च. ।

धीरा । स्त्री । मेदायाम् । प.मु. । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बड़ माल्कांगनी । काकोल्यां । रा.नि.व.३ । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ. । शिंशपावृक्षे । शिशु गाछ । प.मु. । कृष्णशिंशपायां, कालशिशु वा काल अगुरु । रा.नि,व.९ । शुक्लवचायाम् । कण्टकारीवल्याम् । वै.निघ. । मद्यविशेषे । रा.नि.व.१४ ।

धीरावी । स्त्री । पीतशिंशपायाम् । वै.निघ. ।

धीवरी । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।

धीहरा । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

धुः । पुं । कम्पने ।

धुकः (का) । पुं, स्त्री । भूमिबदरवृक्षे । वै. निघ. ।

धुकन्धुकाम् । क्ली । बदरीफले । मद.व.६ ।

धुकी । स्त्री । भूबदरे, क्षुद्रकोल्याम् । श्यामदोणी । मद.व.६ ।

धुत्तूरः । पुं । धुस्तूरवृक्षे ।

धुन्धुमारः । पुं । इन्द्रगोपनामकीटविशेषे । गृहधूमे । धूम । मे. ।

धुरणीफलः । पुं । सुमवृक्षे । प.मु. ।

धुरन्धरः । पुं । धववृक्षे । प.मु. । र.मा. ।

धुर्द्धरः, धुर्य्यः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.५ ।

धुस्तु(स्तू)रः । पुं । (Datura fastuosa.) कृष्णधुस्तूरे । (Datura elba.) श्वेतधुस्तूरे । (Datura metel.) उपविषपर्य्यायस्थनामख्यातक्षुपे । धुतुरागाछ । र.मा. । हिं धातुरा । मं धत्तूर । फं मदकुषिणे । तें उमेत्तचेट्टु. नल्ल उन्मेत्त । ता. कारुउमत्ते । तत्पर्य्यायः,—उन्मत्तः, कितवः, धूर्त्तः, कनकाह्वयः, मातुलः, मदनः, पुरीमोहः, मूर्च्छाकृत्, धत्तूरः, घण्टिका, शठः, मातुलकः, श्यामः, शिवशेखरः, खर्ज्जूघ्नः, काहलापुष्पः, खलः, कण्टफलः, मोहनः, कलभः मत्तः, शवः, देविका, तुरी, महामोही, शिवप्रियः, धुत्तुरः, धुस्तूरः, स्वरदूषणः । गुणाः—कटुरसः कान्तिकारी व्रणघ्नः त्वग्दोषखर्ज्जूकण्डुज्वरघ्नः भ्रमजनकश्च । रा.नि.व.१० । मूर्च्छाजनकः वह्निघ्नः पित्तघ्नश्च । राज. । "धुस्तूरादेश्च यद्बीजमन्यच्चोपविषञ्च यत् । क्षीरेण पाचयेद्दोलायन्त्रेण शुद्धिमाप्नुयात् ।" इति शोधनम् । शा.कौ. । घण्टाकर्णक्षुपे । घेँटु गाछ । मद्रतेले । शा,कौ, ।

धुस्तूरतैलम् । क्ली । कर्णरोगाधिकारे पक्वतैलम् । "निशागन्धपत्रे । पक्वं कटुतैलं पलाष्टकं । धुस्तूरपत्रजरसे कर्णनाडीजिदुत्तमम् ।" कटुतैलं

८ प. धुस्तूरपत्ररस: १६ प.। क्वाथार्थं—हरिद्रा-गन्धकयो: प्रत्येकं १ प.। सा.कौ.। इदमेव रस-रत्नाकरे गन्धकतैलम्।

धूकः। पुं। वायौ। मत्कुणवृक्षे। विडाले। वै. निघ.।

धूनकः (नः)। पुं। शालनिर्यासे। धूना। त्रिका.। क्ली। कम्पने।

धूनराजः। पुं। वृक्षविशेषे। नमिमस्तुकीर्ति-पश्चिमदेशे ख्यातः। तत्पर्यायः,—पीतरसः, भङ्गुरा, गन्धिनी। गुणाः—मूत्रघ्नः ग्राही कफघ्नः दन्तरोगघ्नो वन्यः मेहासृग्दरघ्नश्च। अति.।

धूनिः। स्त्री। कम्पने। व्याक.।

धूपः। पुं। उगखेरे। ভাপরা। सुगन्धीकरणे। गन्धद्रव्योत्थधूमे तद्द्रव्ये च। हे.च.। माहेश्वरादौ। धूपार्थं द्रव्यगणो यथा—"डिशागुर्देवदारुश्च गन्ध-पाषाणकम्बिधा। गुग्गुलुः पञ्चधा सर्ज्जनिर्यासः सरलस्य च। पद्मकाष्ठं मोचरसो निर्यासः सल्लकस्य च। रालं नेपालकञ्चेति गणोऽयं धूपसंज्ञकः॥" चक्र. चि.।

धूपकम्। क्ली। नूलकाष्ठे। रा.नि.व.९।

धूपगन्धिनम्। क्ली। रोहिषतृणे।

धूपद्रुमः। पुं। रक्तखदिरे। रा.नि.व.८।

धूपनम्। क्ली। धूपाधिवासने। धूपेन धर्मा-कर्षणे। ভাপরা। Fumigation. व्रणादीनां क्रियाविशेषे। ওটকো শেঁকা। स च व्रणशोधना-नन्तरं विधेयः। तद्द्रव्यं यथा—"श्रीवेष्टके सर्ज्जरसे सरले देवदारुणि। सारेष्वपि च कुर्व्वीत मतिमान् व्रणधूपनम्॥" सु.।

धूपनः। पुं। धूनके। धूना। श.मा.।

धूपवृक्षः (कः)। पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा.नि.व.८। देवदारुवृक्षे। सरलवृक्षे। त्रिका.। श.र.।

धूपसञ्चारी। स्त्री। कस्तुर्य्याम्।

धूपसरला। स्त्री। धूपाङ्गसरलवृक्षविशेषे। वै. निघ.। [१२।

धूपाग(गु)रु। क्ली। दाहागुरुणि। रा.नि.व.

धूपाङ्गः। पुं। श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे। টার্পেণ্টাইন্ গাছ। रा.नि.व.१२।

धूपार्हम्। क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२।

धूप्यः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

धूमः। पुं। शिलारसे। गृहधूमे। धूम। मेचके। ধোঁওয়া। तत्पर्य्यायः,—अभ्रः, मरुद्वाहः, खत-मालः, शिखाध्वजः, शिखिध्वजः, अग्निवाहः, तरी, वाचमालः अभ्र.सूः, वायुवाहः, मेघयोनिः, मेचकः। गुणाः—"सद्यः श्लेष्मकरो धूमो नेत्रयो-रहितो भृशम्। शिरोगौरवकृच्चापि वातपित्तस्य कोपयेत्॥" भा.। वातपित्तवर्द्धकः। राज.१प.। अन्यः पानार्थं पञ्चविधः—प्रायोगिकः स्नेहनः रेचनः कासघ्नः वामनीयश्चेति। पञ्चविधा एव धूमवर्त्तयः। तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्ज्जेन सूक्ष्म-पिष्टेन द्वादशाङ्गुलं शरकाण्डं चौमेणाष्टाङ्गुलं परि-वेष्ट्यालेपयेत्। एषा प्रायोगिकधूमवर्त्तिः। स्नेह-फलसार-मधूच्छिष्ट-सर्ज्जरस-गुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेह-मिश्रैः स्नेहने। शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने। कासघ्ने कासहरैर्बृहतीकण्टकारिकात्रिकटुकासमर्दहिङ्गु-ङ्गुदीत्वङ्मनःशिलाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीप्रभृतिभिः। वामनीये वामनीयैः स्नायुचर्म्मखुरशृङ्गकर्कटकास्थि-शुष्कमत्स्यवल्लूरकृमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च वर्त्तिः कार्य्या। तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमग्रे कलाय-मात्रस्रोतो मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेश-स्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंशत्। द्वात्रिंशत् स्नेहने। चतुर्व्विंशतिर्वैरेचने। षोड़शाङ्गुलं कासघ्ने वामनीये च। एते अपि कोलास्थिमात्रच्छिद्रे भवतः। व्रण-नेत्रमष्टाङ्गुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुलत्थ-वाहिस्रोत इति। सु.चि.४०अ.। See धूम-पानम्। [भा.।

धूमगन्धिकम्। क्ली। रोहिषतृणे। ग्रामकर्पूरे।

धूमजाङ्गजम्। क्ली। यवक्षारे रा.नि.व.६।

धूमदर्शी। पुं। नेत्ररोगविशेषे। "शोकज्वरा-यासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः। धूमांस्तथा पश्यति सर्व्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः॥" मा.नि.।

धूमनाडी। स्त्री। प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं नलाकारयन्त्रे। धूमपानेर नल। लक्षणं—धूमनाडी भवेत्तत्र निखण्डा च त्रिपर्व्विका। कनि-ष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमान्तरा॥' भा.।

धूमपानम्। क्ली। धूमसेवायाम्। চুরুট খাওয়া বা ধূমপান। तच्च षड्विधं शमनबृंहण-रेचनकासहरवामनव्रणधूपनानीति। एषां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः। तद्विधिः—अत्र सर्व्वासामेव

धूमनाड़ीनां छिद्राणि कलायमुद्गलानि भाव्यानि। द्वादशाङ्गुलामीषिकां यथास्वधूमद्रव्यकर्षमितकल्के-नालिप्याटाङ्गुलवर्त्यन्तं छायाशुष्कां कारयेत्। अथ तां स्नेहाक्तामङ्गारदीपितां कृत्वा नेत्ररन्ध्रे धृत्वा च वदनेन धूमं पिबन् तेनैव समुत्सृजेत्। ततो नासिकाभ्यां पीत्वा वदनेन वमेत्। तथा शरावसम्पुटे कल्कं निधायाङ्गारदीपितं कृत्वा छिद्रे नेत्र निवेश्य मणञ्च धूपयेदिति। भा.। अथ सुखोपविष्टः सुमना ऋज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तां प्रदीप्तायां वर्त्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत्। "मुखेन तं पिबेत् पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिबेत्। मुखपीतं मुखेनैव वमेत् पीतञ्च नासया। मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत्। तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिमत्र विहन्यते।" विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददीत स्नेहनं मुखनासाभ्यां। नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरे। तत्र प्रायोगिकीं वर्त्तिं व्यपगत शरकाण्डां निवातातपशुष्काम् अङ्गारेष्ववदीप्य नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात्। एवं स्नेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्य्यादिति। इतरयोर्व्यपगत धूमोऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्त्तिं मुखच्छिद्रेणान्येन शरावेण पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत। प्रशान्ते धूमे वर्त्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादोषविशुद्धेः। एष धूमपानोपायविधिः। गुणाः—दन्तप्रक्षालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्म्मान्तेषु प्रायोगिक इति। तत्र स्नेहनो वातं शमयति, स्नेहादुपलेपाच्च वैरेचनः श्लेष्माणमुत्क्लेश्यापकर्षति, रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्वैशद्याच्च प्रायोगिकः श्लेष्माणमुत्क्लेशयत्युत्क्लिष्टं चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्व्वाभ्यामिति। भवति चात्र—"नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः। दृढ़केशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिविशदाननः॥" कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्रावक्षवथुतन्द्रानिद्राहनुमन्याग्रहस्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमित्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति। प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुच्छ्वासानाददीत मुखनासिकाभ्याञ्च पर्य्यायांस्त्रींश्चतुरो वेति स्नैहिकं यावदश्रुप्रवृत्तिः। वैरेचनिकमादोषदर्शनात्। तिलतण्डुलयवागूपीतेन पातव्यो वामनीयः। ग्रासान्तरेषु कासघ्न इति। सु.चि ४०अ.। [विका.।

धूममहिषी। स्त्री। नीहारं। कुञ्झटी।

धूममृत्तिका। स्त्री। स्वर्णशोधनयोग्यकृष्णमृत्तिकायाम्। श.चि.।

धूमयोनिः। पुं। मुस्तके। श्म.। मेघे।

धूमरः। पुं। दृष्टिमण्डलगतरोगविशेषे। (धोँया देखा।) लक्षणं—"शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य सिता तु दृष्टिः। धूमाविलां धूमदर्शीं दृश्य कुर्य्युः स धूमरः॥" वा.उ.१२अ.। [चि.।

धूमरजः। क्ली। गृहधूमे। झुल। मेघ.कर्परो.

धूमलः। पुं। कृष्णलोहितवर्णे।

धूमवृक्षकः। पुं। सरलवृक्षे।

धूमसः। पुं। शाकतरौ। वै.निघ.।

धूमसारः। पुं। गृहधूमे। झुल। र.सा.सं.।

धूमसी। स्त्री। मुद्गद्विदलादिकृतगोटिकायाम्। पापड़, डालवडि. चूकणि। प्रणाली यथा— "माषाणां दालयन्त्रेण स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः। आतपे शोषिता पाते पिष्टाक्ता धूमसी स्मृता। धूमसी रुचिरा सैव प्रोक्ता भुर्भुरिका बुधैः। भुर्भुरी कफपित्तघ्नी किञ्चद्वातकरी स्मृता।" भा.।

धूमा(ङ्गः)। स्त्री, पु। कृष्णशिंशपायाम्। वै. निघ.।

धूमाभः। पुं। धूम्रवर्णे।

धूमिका। स्त्री। कुज्झटिकायां। विका.। प्रसहजातीयपक्षिणि। च.।

धूमोत्थम्। स्त्री। वज्रक्षारे। रा.नि.व.६।

धूमोद्गारः। पुं। पित्तजरोगभेदे। भा.।

धूम्या(म्रा)टः। पुं। कुलिङ्गपक्षिणि। फिङ्गे। श्म.।

धूम्रः (कः)। पुं। सिह्लके। शिलारस। रा.नि.व.१२। उष्ट्रे। जटा.। तुम्बुरुवृक्षे। कृष्णलोहितवर्णे।

धूम्रपत्रा। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुपे। तामाक। मं गाधानो। क कत्तगिरि। उत. धूयापतर। तत्पर्य्यायः—धूमाह्वा, गृध्रपत्रा, गृध्राणी, कृमिघ्नी, श्रीमलापहा, सुलभा, स्वयम्भुवा। गुणाः—तिक्ता शोफघ्नी कृमिघ्नी उष्णा कासघ्नी रुच्या दीपनी च। रा.नि.व.५।

धूम्रपत्रिका। स्त्री। धूम्रपत्रायाम्। रा.नि. व.२२। गन्धतृणे। गन्धतृणभेदे। वै.निघ.।

धूम्रमूलिका (ली)। स्त्री। गण्डीतृणे। रा. नि.व.८

धूम्रलोचनः । पुं । कपोते । वन्यकपोते । रा.नि.व.१९ ।

धूम्रवर्णः (कः) । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । कोकड़नामविलक्षणमृगे । रा.नि.व.१९ । कृष्णलोहितवर्णे ।

धूम्रवर्णा । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.१३ ।

धूम्रशूलः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

धूम्रा । स्त्री । शशाण्डुल्याम् । काँकुड़विशेष । रा.नि.व.७ । [व.५ ।

धूम्रा(म्या)ह्वा । स्त्री । धूमपत्रायाम् । रा.नि.

धूम्राचिः । स्त्री । धूममुक्तायाम् । वै.निघ. ।

धूम्रिका । स्त्री । कृष्णशिंशपावृक्षे । कालशिशु वा अगुरु । रा.नि.व.९ ।

धूरीयः । पुं । वृषभे ।

धूर्त्तः । पुं । श्वेतकृष्णधुस्तूरवृक्षे । प.मु. । अर्जुनवृक्षे । कुष्माण्डे । वै.निघ. । चोरक-नामगन्धद्रव्ये । गेंटेला । रा.नि.व.१२ । क्लो । लौहकिट्टे । हे.च. । विड़लवणे । रा.नि.व.६ ।

धूर्त्तकः । पु । कृष्णधुस्तूरे । कैलिकदम्बे । प.मु. । शृगाल । श.र. ।

धूर्त्तकृत् । पुं । धुस्तूरवृक्षे । श.मा. ।

धूर्त्तजन्तुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।

धूर्त्तमानुषा । स्त्री । रास्नायाम् । श.च. ।

धूर्त्तरः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

धूर्त्ता । स्त्री । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

धूर्द्धरः, धूर्य्यः । पुं । ऋषभके । वै.निघ. । धववृक्ष ।

धूर्व्वहः । पुं । धववृक्षे ।

धूलकम् । क्लो । विषे । श.च. ।

धूलिः । पुं । परागे । गर्द्दभे । पार्थिवरजसि । अम । तत्पर्य्यायः—रेणुः, पांशुः, रजः, धूली, पांसु, चितिकणः क्षोदः, चूर्णं, तूलं, महाद्रवः, वातकेतुः, कणा, क्षितिकणा, नभःकेतुः, मेदिनीद्रवः, वायुकेतु । अम. । [वृक्षे ।

धूलिकदम्बः । पुं । नीपे । तिनिशवृक्षे । वरुण-

धूलिका । स्त्री । धूली । पुष्पपरागे । वै.निघ. । कुज्झटिकायाम् । श.र. ।

धूलिगुच्छः(कः) । पुं । पिष्टातके । आबीर । विका. ।

धूलिजङ्घः । पुं । काके । काक । वै.निघ. ।

धूलिध्वजः । पुं । वायौ । बाताम ।

धूलिपुष्पिका । स्त्री । केतकीवृक्षे । केया गाछ । रा.नि.व.१० । श्वेतकेतके । वै.निघ. ।

धूलीकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बवृक्षविशेषे । धाराकदम्ब । सं धुलिकदंबु । कं धूलिगड़ु । गुणैः धाराकदम्बतुल्यः । रा.नि.व.१० । तिनिशवृक्षे । वरुणवृक्षे । मे. ।

धूसरः । पुं । गर्द्दभे । उष्ट्रे । वनचटके । कपोते । रा.नि.व.१९ । मुद्गे । वै.निघ. । वि । पाण्डुवर्णे । मे. ।

धूसरच्छदा । स्त्री । श्वेतवुह्नायाम् । प.मु. । शुक्लपष्परास्नायाम् । वै.निघ. ।

धूसरपत्रिका (त्री) । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् । बिछाति । मित्रकाशाके । प.मु. । हस्तिशुण्डीनामक्षुपे । हातिशुड़े । रा.नि.व.५ ।

धूसरमुद्गः । पुं । धूसरवर्णमुद्गविशेषे । सं धुसरमुङ्ग । कं पीयरमुङ्ग । गुणाः—रसवीर्य्यविपाकेषु हरिन्मुद्गसमः कषायः मधुरः रुच्यः पित्तकृत् वातविष्टम्भकृच्च । रा.नि.व.१६ ।

धूसरा । स्त्री । पाण्डुरफलीनामक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

धूसरी । स्त्री । गर्दभ्याम् ।

धूस्तूरः । पुं । धुस्तूरक्षुपे । प.मु. ।

धृतराष्ट्रः । पुं । हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि । हे.च. । सर्पभेदे ।

धृतराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपत्न्याम् । मे. ।

धृतिः । स्त्री । धैर्य्ये । वेगविधाते । भा.म.३भ सदा.चि. ।

धृष्णुः । स्त्री । कञ्चिकायां । कञ्चि । श.च. ।

धेनिका । स्त्री । धान्याके । धने । भा. ।

धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।

धेनुका । स्त्री । धान्याके । धने । मद.व.२ । हस्तिन्यां । गवि । मे. ।

धेनुकारिः । पुं । नागकेशरवृक्षे । वै.निघ. ।

धेनुजिह्वा। स्त्री। गोजिह्वानामक्षुपे। गोजिया। रा.नि.व.४।
धेनु(का)दुग्धम्। क्ली। चिर्भटफले। भा.। गोदुग्ध।
धेनुदुग्धकरः। पुं। गर्जरकन्दे। रा.नि.व.८। गाजर। गाजर।
धेनुमक्षिका। स्त्री। गोमक्षिकायाम्। डाँश माछि। वै.निघ।
धेनुयन्त्रम्। क्ली। तैलपातनयन्त्रे। घानि।
धोड़ः। पुं। तुन्दुभे। ढोड़ासाप। श.र.।
धौतम्। क्ली। रौप्यधातौ। रा.नि.व.१३। धौतकार्पासे। धौत धौतवस्त्रम्। वै.निघ.।
धौतकौशेयम् (पत्रम्)। क्ली। धौतकौशेये। धोयाचेलि। क्षौम। श.र.।
धौतखण्डी। स्त्री। खण्डशर्करायाम्। वै.निघ.।
धौतशि(शौ)लम्। क्ली। स्फटिके। त्रिका.।
धौमतम्। स्त्री। रक्तयोनि। धूम्रधाराणि। वै.निघ.।
धौरः। पुं। धवडृक्षे। धाउया गाछ। भा.।
धौरेयः। पुं। वृषभे।
ध्वाङ्क्षः। पुं। काके। बके। जलकाके। पानकौड़ी। अम.। जलपक्षिनामे। तक्षके। वै.निघ.। रा.नि.व.४।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षजङ्घा। स्त्री। काकजङ्घायाम्।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षजम्बूः। पुं। काकजम्बूवृक्षे। कालजाम्। रा.नि.व.११।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षतण्डुलफला। स्त्री। काकजङ्घायाम्। वै.निघ.।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षतुण्डा (ण्डी)। स्त्री। काकादनीलतायाम्। काकनासालतायां। कुँच गाछ। रा.नि.व.३।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षदन्ती (नखी)। स्त्री। काकादनीलतायाम्। काकनासालतायाम्। रा.नि.व.३।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनामा (नाम्नी)। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। रा.नि.व.११।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनाशिनी। स्त्री। वृश्चिकभेदे। हबुष। रा.नि.व.४। भा.।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षनासा (सिका)। स्त्री। काकनासालतायाम्। कुँच गाछ। रा.नि.व.३।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षपुष्टः। पुं। कोकिले। शारा।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षमाची। स्त्री। काकमाचीक्षुपे। रा.नि.व.४।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षवल्ली। स्त्री। काकजङ्घायाम्। रा.नि.व.४।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षादनी। स्त्री। काकादनीलतायाम्। रा.नि.व.३।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षारातिः। पुं। पेचके। पेंचा।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षी। स्त्री। काकोल्याम्। काँकला। मे.। काकजङ्घायाम्। वै.निघ.।
ध्वा(ध्वा)ङ्क्षोली। स्त्री। काकोल्याम्। काँकला। प.मु.। रा.नि.व.३। द्राक्षाभेदे। वेदाना किसमिस्।
ध्मापनम्। क्ली। अग्निसन्धुक्षणे।
ध्यामम्। क्ली। दमनकवृक्षे। मे.। कत्तृणे। गन्धकर्पूर। प.मु.। सु.चि.२२अ.। च.द.सन्निपातज्व.चि.अपराजिताधूपे। च.द.वा.व्या.१८क्लीबमसारणीतैले। वै.निघ.२भ.गुग्गुल्वादिधूपे। तुलसी। सु.म.२५अ.।
ध्यामकम्। क्ली। कत्तृणे। गन्धकर्पूर। प.मु.। च.सू.५अ.। सु.सू.३८अ. एलादिः। रोहिषे। वा.प.१४अ.ऐला. (अभावे उशीरं)। भा.म.४भ. विष.चि.। "पिप्पली ध्यामकं मांसी।" भा.म.१ भ.ज्व.चि.।
ध्रुवः। पुं। धवडृक्षे। धाउया गाछ। र.मा.। वटवृक्षे। मद.व.५। त्रिका.। जीवके। शरारीपक्षिणि। नासायां।
ध्रुवा। स्त्री। शालपर्ण्याम्। रा.नि.व.४। मूर्वायाम्। मे.। शरारीपक्षिणि।
ध्वंसः (सः)। पुं। मद्यविकाररोगे। लक्षणं यथा—"तं ध्वंसकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता। तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम्॥" च.।
ध्वंसी। स्त्री। मानविशेषे, त्रसरेणुपरपर्याये मागधमाने। "त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना ध्वंसी निगद्यते।" प.प्र.१ख.। पुं (न्)। गिरिजपीलौ। श.र.।

ध्वजः । पुं, क्ली । शिश्ने । भा.म.ङ. । "ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैव्यं समुपजायते ।" "ध्वजं चिह्ने पताकायां मेहने ।" विश्व. । तालवृक्षे । रा.नि.व.९।

ध्वजद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजप्रहरणः । पुं । वायौ । श.र. ।

ध्वजभङ्गः । पुं । लिङ्गपातकृतक्लैव्यरोगविशेषे । ধ্বজভঙ্গ রোগ । निदानलक्षणं यथा—"अति व्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् । अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात् । दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात् । कन्यायोगमनाच्चापि वियोनिगमनादपि । दीर्घरोमां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजःस्वलाम् । दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम् । ईदृशीं प्रमदां मोहात् यो गच्छेत् कामहर्षितः । चतुष्पदादिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः । अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् । काष्ठप्रहारनिष्पेषशूकानाञ्च निषेवणात् । चेतसश्च प्रतीघातात् ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥" च. । See क्लैव्यम् ।

ध्वजवृक्षः । पुं । 'माड़' इति कोङ्कणदेशख्यातवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

ध्वजी (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९ । सर्पे । मे. । रथे । पार्श्वे । पर्व्वते ।

ध्वनमोदी (इन्) । पुं । भ्रमरे ।

ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । त्रिका. । [वै.निघ. ।

ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे ।

ध्वाङ्क्षः । पुं । काके । बके । मत्स्यादपक्षिणि । अम. । जलचरपक्षिमात्रे ।

ध्वान्तम् । क्ली । अन्धकारे ।

ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योते । श.र. ।

ध्वान्तशात्रवः । पुं । श्योणाकवृक्षे । श.च. ।

ध্বান্তোন্মेषः । पुं । खद्योते । জোনাকি পোকা । त्रिका. । तत्पर्य्यायः—ध्वान्तारिः, ध्वान्ताराति: ।

न

नः । पुं । रवे । ए.को. ।

नःक्षुद्रः । त्रि । क्षुद्रनासिके । चीना । हे.च. ।

नकुटम् । क्ली । नासिकायाम् । श.मा. ।

नकुलः । पुं । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) स्वनामख्यातजन्तौ । নেউল । हिं बेजी । मं नेउरा । बां मंगुस । तत्पर्य्यायः,—पिङ्गलः, सर्पहा, बभ्रुः, कोटिरः, सर्पतृणः, सूचीवदनः, सर्पारिः, लोहितानमः । लक्षणं—यः स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो दभ्रुदेहः स नकुलः । शालिहोत्र. । नकुलमांसगुणाः—पिच्छिलं वातघ्नं श्लेष्मपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१७ । "गुरूष्णं स्निग्धमधुरम्बलोपचयवर्द्धनम् । हृद्यं परं वातहरम् ...... ॥" च.सू.२७अ. ।

नकुलाढ्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्धरास्ना । रा.नि.व.७ ।

नकुलान्ध्यम् । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं—"विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् । चित्राणि रूपाणि दिवा च पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥" भा.म.४स. । नकुलान्धो दिवा चित्रं पश्यति न तु निशि । अरुण. ।

नकुलारिः । पुं । बिड़ाले । वै.निघ. । सर्पे ।

नकुली । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । वै.निघ. । शङ्खिन्याम् । धरणि. । कुङ्कुमे । हे.च. । नकुलपत्न्याम् । मांस्यां । जटामांस्यां । कुक्कुट्याम् । मूर्गि । मे. ।

नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रास्नायाम् । अम. । सर्पाक्ष्याम् ।

नक्तम् । क्ली । रात्रौ ।

नक्तकः । पुं । नेत्रपटले । वै.निघ. । कर्पटे । নেকড়া । অ.টী.ভ. । मयूरे । हस्तिनि ।

नक्तचारी (इन्) । पुं । पेचके । बिड़ाले । त्रिका. ।

नक्तञ्चरः । पुं । गुग्गुलौ । गुग्गुल । पेचके । जटा. । सोमराज्यां । दुन्दुभे । रा.नि.व.२२ । बिड़ाले ।

नक्तमालः । पुं । वृहत्करञ्जवृक्षे । डहरकरञ्ज ।

रा.नि.व.९। सु.सू.३८ऋ.इन्द्वरिपाद्यतैले। सि.यो.उन्मा.चि.। [करञ्जे। वै.निघ.।

नक्तमूलकम्। क्ली। करञ्जमूले। पुं। मदा

नक्ता। स्त्री। लाङ्गलीक्षुपे। दिवलाङ्गुलिया। रा.नि.व.४। तृणविशेषे। गुलवास इति लोके। गुणाः—वातला शीता गलगण्डहरी च। अपक्वा सा अर्शोघ्नी। वै.निघ.। रात्रौ। हरिद्रायाम्।

नक्तान्धः। त्रि। रात्र्यन्धे। राতকাণা। रात्र्यन्धस्य लक्षणं यथा—"दिवा पश्यति यः स्वच्छं रात्रौ नैव च पश्यति। नक्तान्ध इति तं विद्यात् विकारं पवनोद्भवम्॥" ज.द.२०अ।

नक्तान्ध्यम्। क्ली। रात्र्यन्धतारोगे। निदा.।

नक्ताह्वः। पुं। करञ्जवृक्षे। भैष.ने.रो.चि.। "नक्ताह्ववीजवर्त्तिः।" च.द.प्र.शी.चि.। भा.वा.र.चि.त्रिफलागुग्गुलौ।

नक्रम्। क्ली। नासिकायाम्। मे.।

नक्रः। पुं। ग्राहे। वै.निघ.। कुम्भीरे। अम.।

नक्रराजः (ट्)। पुं। महाशिशुमारे, ग्राहे। হাঙ্গর। तत्पर्य्यायः,—ग्राहः, जलाधिराटः, जलाश्चकः। त्रिका.।] श.र.।

नक्रा। स्त्री। मक्षिकादंशमूल्याम्। नासिकायाम्।

नक्राण्डम्। क्ली। कुम्भीराण्डे। च.चि.२अ.।

नखम्। क्ली, पुं। शरीरोपधातुविशेषे, करजे। নখ। तत्पर्य्यायः,—पुनर्भवः, कररुहः, नखरः, कामाङ्कुशः, करजः, पाणिजः, अङ्गुलीसम्भूतः, पुनर्नवः, कराग्रजः, करकण्टकः, स्मराङ्कुशः, रतिरथः, करचन्द्रः, कराङ्कुशः। रा.नि.व.१८। तत्र गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति। मुग्धबोधः। नखीनाम गन्धद्रव्ये। नखी। तैं नखनुचिप। च.द. चन्दनाद्यतैले। नखीभेदे। प.मु.। च.न.५अ.। चुद्रनिष्पावे। বরবটী, ছোট শিম্। वै.निघ.।

नखकुट्टः। पुं। नापिते। त्रिका.।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला। स्त्री। श्वेतनिष्पाविकायाम्। শ্বেত শিম্, শ্বেত বরবটী। रा.नि.व.७।

नखच्छेदनम्। क्ली। नखस्य कर्त्तने। নখকাটা। गुणाः—"पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शौचरूपविराजनम्। केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं सम्प्रसाधनम्॥" राज.१प.।

नखच्छेद्या। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५।

नखनामा। पुं। नीलवृक्षे। वै.निघ.।

नखनिकृन्तनम्। क्ली। नखच्छेदनास्त्रे। নরুন। श.चि.।

नखनिष्पावः (विका)। पुं, स्त्री। शिम्बीभेदे। ছোট শিম্, শ্বেত বরবটী। रा.नि.व.७। तत्पर्य्यायः,—श्वेत-निष्पाविका, अङ्गुलिफला, ग्राम्या, नखगुच्छफला, ग्रामजनिष्पावी, नखफलिनी। गुणाः—मधुर-कषायः, कण्ठशोधकः, स्निग्धः, अग्निदीपनः, रुचिकरः। See निष्पावी।

नखपर्णी। स्त्री। वृश्चिकालीक्षुपे। বিছাতি।

नखपुञ्जी (ष्पी)। स्त्री। स्पृक्कायां। পিড়িং। रा.नि.व.१२।

नखपुञ्जफला। स्त्री। श्वेतनिष्पाव्याम्।

नखपूर्व्विका। स्त्री। शिम्बीधान्यविशेषे। হরিত বরবটী। रा.नि.व.७।

नखभेदः। पुं। वातरोगभेदे। कुणख्यादौ।

नखरः। पुं। नखे। अम.।

नखरगञ्जिनी। स्त्री। नखीनाम-गन्धद्रव्ये।

नखरञ्जकः। पुं। नखरञ्जिनीवृक्षे। মেহেদী গাছ। "तिमिरः कोकदन्ता च दिहन्ती नखरञ्जकः।" वै.द्रव्याभि.।

नखरञ्ज(ञ्जि)नी। स्त्री। (Myrtus communis) वृक्षविशेषे। মেহেদী গাছ। वै.द्रव्याभि.। नखकृन्तन्यां। নরুন। उह्रटः।

नखरायुधः
नखायुधः } पुं। नखशस्त्रजन्तुमात्रे। सिंहे। ताम्रचूडे। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। "शशकशल्लकीगोधामार्जाराद्याः।" अवि.२०अ.।

नखराह्वः। पुं। श्वेतकरवीरवृक्षे। रा.नि.व.१०।

नखरी। स्त्री। नखीनामगन्धद्रव्ये। श.मा.। लघुशिम्ब्याम्। वै.निघ.। [चि.।

नखविष्किरः। पुं। नखाकृष्यपक्षिमात्रे। श.

नखवृक्षः। पुं। नीलवृक्षे। रा.नि.व.९।

नखशङ्खः। पुं। क्षुद्रशङ्खे। श.र.।

नखशस्त्रम्। क्ली। नखच्छेदनार्थम् अर्द्धकैशिकीधारायुक्ताष्टाङ्गुलशस्त्रविशेषे। নরুন প্রভৃতি। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने

भेदने च।' सु.सू.८अ.। तस्य फलं द्व्यङ्गुलायामम् एकाङ्गुलविस्तृतम्। सु.टी.ड.। तच्च छेदन-भेदनयोः प्रशस्तं नखाङ्गुलम्। तत्रापि:। "वक्रजंधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नखाङ्गुलं। सूक्ष्म-शल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छादलेखने॥" इति।

नखाङ्कम्। क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। श.र.। नखवते।

नखाङ्कुरः। पुं। नखे। वै.निघ.।

नखाङ्गम्। क्ली। नखीनामगन्धद्रव्ये। र.मा.।

नखाभ्यङ्गः। पुं। नखे तैलमर्द्दने। "तद्विशेषो नखाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षि(चि)तापजित्।" प्रयोग-पारिजातः।

नखायुधः। पुं। सिंह-व्याघ्र-कुक्कुटादौ जन्तौ।

नखालिः। पुं। क्षुद्रशङ्खे। श.च.।

नखालुः। पुं। नीलीवृक्षे। रा.नि.व.९।

नखाशी (इन्)। पुं। पेचके। त्रिका.।

नखी। स्त्री। स्वल्पनखाख्यगन्धद्रव्ये। छोट नखी। 'नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता।" भा.। सा रचोघ्नीति राजवल्लभः। नखीसाचे। "नखी पञ्च-विधा प्रोक्ता गन्धाढ्या गन्धवत् परैः। काचिद्बदर-पत्राभा तथोत्पलदलोपमा। काचिदश्वखुराभा च गजकर्णसमा तथा। वराहकर्णसङ्काशा पञ्चमी परिकीर्त्तिता॥" च.द.टी.। तत्र वराहकर्णाभा न ग्राह्या। सा द्विधा एका क्षुद्रनखा अन्या गुल्माख्या दर्दरीच्छदा। र.मा.। सा. गुणाः—ग्रहश्लेष्म-वातास्रज्वरकुष्ठघ्नी लघुः उष्णा वर्ण्या शुक्रला स्वादुः व्रणविषालक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहरी पाके-रसे च कटुः। भा.। उष्णा कटुः विषघ्नी कुष्ठकण्डूव्रणघ्नी भूत-विद्रावणी च। रा.नि.व.१२। शुद्धिः यथा—गोविट्काञ्जिकचिवसुस्विन्ना मधुपाचिता नखी शुध्यति। तदभावात् यथालाभं गोमयादिषु गोमयजले वा पक्तव्या। वृद्धोपदेशेन घृतेन भर्ज्जयित्वा चूर्णी-कर्त्तव्या। ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्येण भावना कार्य्या। सर्व्वेषां गन्धद्रव्याणां गन्धतीव्रत्व शालनभावने कृत्वा रौद्रगन्धं कर्त्तव्यम्। सा. कौ.। च.द.।

नखी (इन्)। पुं। नखायुधे जन्तौ। चन्दुरी।

नखीत्रयम्। क्ली। त्रिविधनख्यां। नखी, उत्पलपत्राभा, अश्वखुराभा चेति। च.द.वा.व्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले।

नखोद्वयम्। क्ली। कानागड़, कुर्करापी, इति द्वये। च.द.वा.व्या.चि। "विश्वटप्रनखी-द्वयम्।"

नख्यम्। क्ली। व्याघ्रनखे।

नगः। पुं। वृक्षे। पर्व्वते। अम.।

नगकर्णी। स्त्री। श्वेतापराजितायां। वै.निघ.।

नगगन्धा। स्त्री। रास्नायाम्। वै.निघ.।

नगजः। पुं। हस्तिनि। अ.टी.सा.।

नगजा। स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदे। रा.नि.व.५।

नगजित्। पुं। पाषाणभेदके। रा.नि.व.५।

नगणा। स्त्री। पारावतपद्याम्। वनउच्छे वा लताफटकी। रा.मा.।

नगपतिः। पुं। तालवृक्षे। वै.निघ.। पनसवृक्षे।

नगपर्य्यायकर्णी। स्त्री। अपराजितायाम्। वै.निघ.।

नगभित्। पुं। पाषाणभेदे। पाथरकुचि। रा.नि.व.५। कारञ्जोड़िपाषाणभेदे। वै.निघ.।

नगभूः। पुं। पाषाणभेदे। रा.नि.व.५।

नगभेदनः। पुं। कारञ्जोड़िपाषाणभेदे। वै. निघ.।

नगमल्लः। पुं। शालिधान्यभेदे। गुणाः शालिवत्। अर्क.चि.।

नगरघातः। पुं। हस्तिनि। व्याकरणम्।

नगराह्वम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। शुँठ। रा.नि. व.६।

नगरीवकः। पुं। काके। त्रिका.।

नगरोत्था। स्त्री। नागरमुस्तायां। रा.नि.व.६।

नगरौषधिः। स्त्री। कदलीवृक्षे। श.च.।

नगवृत्तिकः। पुं। गुड़मञ्जनिकायां वृश्चिकाख्यां वा। सु.चि.२०अ.।

नगवृत्तिका। स्त्री। सल्लकीवृक्षे। सु.चि.१५ अ.। कल्प.५अ.।

नगाटनः। पुं। वानरे। त्रिका.।

नगाश्रयः। पुं। हस्तिकन्दनामके महाकन्द-शाके। रा.नि.व.७।

नगौकाः। पुं। सिंहे। मे.। काके। श.च.। पक्षिणि। अम.। शरभे।

नग्नहुः । पुं । स्फीतौ । नानाद्रव्यकृतसुराबीजे । बाखर इति ख्याते । भ. ।

नग्निका । स्त्री । अनागतार्त्तवकन्यायाम् । रा. नि.व.१८। दुग्धिकायाम् ।

नघुषम् । क्ली । तगरपादिके ।

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३। श्योणाकवृक्षे । अम. । लोध्रवृक्षे । देवनाले । नटा । क्ली । परिपेलवर्णे । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । क्ली । त्वचि । चांगड़ा । वै.निघ. । गुड़त्वचि ।

नटभूषणम् । क्ली । हरिताले । र.मा. ।

नटमण्डनम् । क्ली । हरितालविशेषे । गोदन्ता । प.मु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरिताले । त्रिका. ।

नटाख्यः । पुं । श्योणाकवृक्षे ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. १२। अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नड़ः । पुं । नले । नलथागड़ा । रा.नि.व.८ ।

नड़कीयः(प्रायः) । त्रि । नलमयदेशे । हे.च.

नड़मीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. ।

नतम् । क्ली । तगरपादिके । तगरपादुका । प.मु.। रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ.भद्रदार्व्वादिः । "भद्रदारु नतं कुष्ठं ।" च.द.सि.यो.यक्षा.चि.शत पुष्पादिलेपे । "शतपुष्पं नतं कुष्ठम् ।" सि.यो. पानीयकल्याणघृते । "स्थिरा नतं हरिद्रे द्वे ।" भा.म.४भ. । "नतवार्त्ताकिनीकुष्ठ...... ।"

नतद्रुमः । पुं । लताशाले । र.मा. ।

नतनाड़िका । स्त्री । मध्याह्नात् मध्यरात्रि- पर्य्यन्तं काले । वै.निघ. ।

नतनासिकः । त्रि । क्षुद्रनासायुक्ते । खाँदा ।

नताङ्गी । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्याम् । मद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

नदी । स्त्री । अनूनाष्टसहस्रधनुर्व्याप्ते जल- प्रवाहे । तज्जलगुणाः—लघु, पाचनं, रुचिकर, मधुरं, ईषदुष्णं, दाहतृष्णाघ्नञ्च ।

नदीकदम्बः (म्बा) । पुं, स्त्री । गोरक्ष- मुण्ड्यां, महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । हिज्जलवृक्षे । हिजल गाछ । रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । सिन्धुवार- वृक्षे । मे. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजङ्घाक्षुपे । रा.नि.व. ४ । क्षुद्रकारवेल्लके । छोट उच्छे । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । मे. ।

नदीकुठेरकः । पुं । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

नदीकूलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । प.मु. । यावनाले । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । नदीनिष्पावे । रा.नि.व.१६ । खर्ज्जूरीवृक्षे । वै. निघ. । विट्माक्षिके ।

नदीजलम् । क्ली । नद्या जले । नदीर जल । सर्व्वा एव नद्यः प्राङ्मुखगा गुरुजलाः पश्चिममुखगा लघुसलिलाः, देशविशेषगुणानुसारेण गुरुलघु- जलाश्च भवन्ति । तथा विन्ध्यान्निर्गत्य पूर्व्वमुखगा वाताटोपं पश्चिममुखगा पित्तश्लेष्मनाशं दक्षिण- मुखगा पित्तोद्रेकम् उत्तरमुखगाः पथ्यपाकञ्च कुर्व्वन्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसह्यादिप्रभवा नद्यः शिरोरोगादीन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभवाश्च तान् नाशयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः। सामान्य- नदीजलगुणाः—स्वच्छं लघु पाचनं दीपनं रुच्यं तृष्णाघ्नं पथ्यं मधुरम् ईषदुष्णञ्च । कालभेदान्नदी- जलगुणाः—यथा प्रावृट्कालीननदीजलसेवनात् पीनसकफश्वासकासा जायन्ते, शारदीयनदीजल- पान पथ्यं वातकफघ्नञ्च, हैमन्तनदीजलपान बुद्धि- प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्तापशमनं तृष्णादाहवमिभ्रमप्रशमनं, तथा ग्रीष्मनदीजलं सद्गुणमेव करोति । रा.नि.व.१४। "तथा प्राच्यद्रमा- श्चान्याः पश्चिमानुगमास्तथा । ससैकता सपाषाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी । एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥" अथ पाषाणनदीगुणाः— "घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं बहलसजल- वीचीच्छन्नसङ्क्षोभदृष्टम् । ननु लघु च सुशीतं गात्रि चोष्णं घनञ्च हरति पवनपित्तं श्लेष्मदाहारि सम्यक् ॥" सबालुकनदीगुणाः—"न घनविमल- तोय सैकतायाः प्रवाहो न च भवति जडत्वं श्लेष्मकृद्धन्ति पित्तम् । भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं भवति पवनकारी शोषमूर्च्छां निहन्ति ॥ गङ्गा सरस्वती शोणी यमुना सरयूः शची । वेणा सरावती नीला उत्तरा पूर्व्ववाहिनी । हिमवत्प्रभवा

होता हिमवत्प्रभवशीतलाः। समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम्॥ आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा प्रोक्ता मनीषिभिः। तथा चर्म्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा। शिप्रा महानदी पीता मूसकन्या मनस्विनी। शिवती शैवलिन्यश्च सिन्धुयुक्ताः चतुर्दशः। वातपित्तहरं नीरं त्रिदोषघ्नं मतं परम्। बलग्लानिहरं हृद्यमुत्तराशानुगामि च।" इति नव उत्तरानुगाः। "तापी ताप्ती च शीतोदा गोमती सलिला मही। सरस्वतीयुता नद्यो नर्मदापश्चिमानुगाः। आसां जलं घनं पीतं पित्तघ्नं कफकृत्तथा सारदोषहरं हृद्यं कण्डू-कुष्ठविनाशनम्। पश्चिमाद्रिसमुद्भूता शीतनी पुण्यभावना। प्राची शीतं जलं चापि कफवातविकारनुत्। पित्तदं शमनं पथ्यं मूत्रदोषविकारनुत्। पूर्णा पयस्विनी वेत्रा प्रशीता च वरानना। श्रोणा गोवर्द्धनी यानया गौतम्यनुगता इमाः। कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयस्विनी। विभावरी विशाला च गोविन्दी मदनस्तथा। पार्श्वस्थापरा नद्यो दक्षिणादिग्गता इमाः॥" इति ७८।

नदीजा। स्त्री। जलयुग्मायाम्। शिगुरु। वै.निघ.। अग्निमन्थवृक्षे। रा.नि.व.९।

नदीनः। पुं। वरुणवृक्षे।

नदीनिष्पावः। पुं। शिम्बीधान्यविशेषे, कटुशिम्ब्याम्। मं नदीचेवर्दे। वं तीरे आवरे। तत्पर्य्यायः,—कटुनिष्पावः, कर्व्वूरः, नदीजः। गुणाः,—तिक्तः कटुः गुरुः रक्तकरः वातकफदः रुक्षः कषायः विषदोषहरश्च। रा.नि.व.१६।

नदीवहलः। पुं। सेवन्तग्राम्। वै.निघ.।

नदीभल्लातकः। पुं। भल्लातकविशेषे, पानीयभल्लातके। पग्नु.।

नदीभवः। पुं। सुद्रमर्जे। वै.निघ.।

नदीमातृकः। पुं। देशभेदे। यो नद्यम्बुभिः पाल्यते। "नद्यम्बुभिर्यो धान्यैः नदीमातृक उच्यते।" रा.नि.व.२।

नदीसापत्रम्। क्ली। शाकभेदे। गुणाः—"विषदं गुरु शीतञ्च समभिष्यन्दि चोच्यते।" च.सू.२७प.। [च.९।

नदीया। स्त्री। अग्निमन्थे। शिग्रि। रा.नि.

नदीवटः। पुं। वटोवृक्षे, क्षुद्रपत्रवटवृक्षविशेषे। नलीवटे। मं तुंबावड। वं गाछिवाड। गुणाः—कषायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः तृष्णादाहभ्रमश्वासछर्द्दिहरश्च। रा.नि.व.११।

नदीसर्ज्जः। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। रा.नि.व.९।

नदेयी। स्त्री। जलवेतसे। वै.निघ.। भूमिजम्बूम्। श.च.।

नद्यम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नद्याम्रः। पुं। समष्ठीलवृक्षे। हिं कोंकुर्या। मं कोकुम्रा। रा.नि.व ४।२३। गुणाः—कटुः उष्णः रुच्यः मुखशोधनः। दाही दीपनः कफवातघ्नश्च। व.निघ.।

नद्यावर्त्तः। पुं। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

नध्री। स्त्री। चर्म्मरज्जुतां, चर्म्मरज्जौ। श.च.।

नन्दः। पुं। वृहज्जम्बूम्। बड़ जाम।

नन्दकः। पुं। नन्दीवृक्षे। कुन्दुरी। भेके। त्रिका.।

नन्दकिः। स्त्री। पिप्पल्याम्। श.च.।

नन्दगोपिता। स्त्री। रास्नायाम्। श.च.।

नन्दनः। पुं। मधुनिष्यावे। मुकुटेशिन्। प.मु.। भेके। श.र.। क्ली। सरलदेवदारौ। रक्ताञ्जने। वै.निघ.। विषवृक्षभेदे।

नन्दनजम्। क्ली। हरिचन्दने। रा.नि.व.१२।

नन्दनविषम्। क्ली। तन्नामकवृक्षस्य लक्षारनिर्यासविषे। सु.कल्प.२प.। See लक्षारनिर्यासविषम्।

नन्दनी। स्त्री। चन्द्रशूरे। शलिम।

नन्दा। स्त्री। सुरसायाम्। वावुइतुलसी। प.मु.। योनिरोगविशेषे। बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहे। तया च प्रथमे दिने मासि वर्षे वा बाल आक्रान्तो भवति। तेन च ज्वरादिर्भवति। च.द.।

नन्दा (न्द्य)वर्त्तः। पुं। तगरपुष्पवृक्षे। तगर फुलेर गाछ। र.मा.। मत्स्यविशेषे। गुणाः—नन्दावर्त्तस्तु संग्राही कफपित्तविनाशनः। राज २प.।

नन्दिकः। पुं। नन्दिवृक्षे। श.र.।

नन्दितरुः (द्रु.)। पुं। धववृक्षे। भा.।.

नन्दिनकः। पुं। धववृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिनी। स्त्री। जटमांस्याम्। रेणुकायाम्। रेणुक। रा.नि.व.६। हरीतक्याम्। मद.व.१।

नन्दिवृक्षे। प्रियङ्गौ। गुच्छकरञ्जे। शुक्लापामार्गे। वै.निघ.। चन्द्रशूरे। তোকমারী। भा.।

नन्दिपादपः। पुं। नन्दिवृक्षे। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। कलाये। वै.निघ.।

नन्दिवृक्षः। पुं। नन्दिके। नेपाल्याम्। प.मु.।

नन्दी (न्दिन्)। पुं, स्त्री (न्दी)। नन्दिवृक्षे। वट वृक्षे। प्लक्षवृक्षे। मे.। गुच्छकरञ्जे। रा.नि.व.९। शुक्लापामार्गे। रा.नि.व.४।

नन्दीकामुक्तः। पुं। पानीयामलके। वै.निघ.।

नन्दीमुखः। पुं। वंशधान्यविशेषे। दीर्घगोधूमे। वै.निघ.। प्लवजातीयपक्षिविशेषे। व्रीहिजाति भेदे। सु. सू. ४६ अ.। गुणाः—"निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः॥"

नन्दीमुखा (खी)। स्त्री। शुक्लशस्य यवे। निद्रायाम्। गोधूमे। वै.निघ.। जलचरपक्षिविशेषे। च.सू.२७अ.। "स्थूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्चूपरि स्थिता। गुटिका जम्बूसदृशी प्रोक्ता नन्दीमुखीति सा॥" नि.शूकगोधूमे। "शुक्ला हंसयवो पथ्या तद्वत् नन्दीमुखा स्मृता।" भा.।

नन्दीवरलः। पुं। सागरस्थकूर्मास्थे। वै.निघ.।

नन्दीवर्त्तः। पुं। तगरे। वै.निघ.।

नन्दीवृक्षः। पुं। अधोमुखपत्रशाखे अश्वत्थविशेषे। गर्भा अश्वथ। प.मु.। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे सुगन्धवृक्षविशेषे। तून गाछ। हिं ये खयाविपर। तें वद्दिचेट्टु। तत्पर्य्यायाः,—तूनिकः, तूणी, पीतकः, कच्छपः, नन्दी, कुठेरकः, कान्तः, तुन्नः, कुबेरकः, कुणिः, कच्छः, कान्तलकः, तुणिः, कूणिः, तुन्दः नन्दिकः, नन्दिवृक्ष, नन्दिवृक्षकः। वा. सू. ३५ अ. अम्बष्ठादिव.। "नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः।" सु.सू.३८अ. न्यग्रोधादिव.। गुणाः—"नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुः तिक्तस्तुवर उष्णक.। कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित्॥" भा.। कटुस्तिक्तः शीतः पित्तास्रदाहघ्नः। शिरःपीड़ाघ्नः कुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिवीर्य्यकरश्च। रा.नि.व.२२। गाम्भार्य्याम्, गर्द्दभाण्डे वा। सु.सू.३८ अ. अम्बष्ठादिव.। मेषशृङ्ग्याम्। र.मा.।

नन्द्यावर्त्तः। पुं। तगरवृक्षे। मत्स्यभेदे। तद्गुणाः—संग्राही, कफपित्तविनाशी।

नपुंसकम्। क्ली, पुं। षण्डपुरुषे। क्लीबे। হিজড়ে। तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमान्, आर्त्तवबाहुल्यात् स्त्री। साम्यादुभयोः नपुंसकमिति कारणम्। नपुंसके जाते गर्भचिह्नं यथा—यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतं पुरस्तान्निर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति विद्यात्। नपुंसकं चतुर्विधम्। यथा—आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा। सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः। सु.शा.२ अ.। तेषां लक्षणादिकं तत्तत्शब्दे द्रष्टव्यम्।

नप्तृका। स्त्री। चटकविशेषे। सु.सू.४६अ.। गुडूचिकायाम्। वै.निघ.।

नभम्। क्ली। कमले। रा.नि.व.१०।

नभः। पुं। श्रावणमासे। श.र.। अम.। (स्) क्ली। आकाशे। पद्मे। अभ्रधातौ। वै.निघ.।

नभःकेतुः। पुं। धूम्रे। धूम्रो।

नभःक्रान्ती (न्तिन्)। पुं। सिंहे। श.मा.।

नभःसङ्गमः। पुं। पक्षिणि। अम.।

नभश्चमसः। पुं। चित्रापूपे। मे.।

नभस्यः। पुं। भाद्रपदे-मासि। अम.।

नभाः। पुं। श्रावणमासि। घ्राणे। बिसतन्तौ। मे.। पलितशीर्षे। धरणि.। मेघे।

नभोऽम्बुपः। पुं। चातकपक्षिणि। है.च.।

नभोरेणुः। पुं। नीहारे। त्रिका.।

नभोलयः। पुं। धूमे। श.र.।

नमष्कारी। स्त्री। दुग्धपुच्छीवृक्षे।

नमस्कारः। पुं। विषभेदे।

नमस्कारी। स्त्री। खदिरिकाशाके, वराहक्रान्तायाम्। বরাক্রান্তা। प.मु.। शकलज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५। वा.सू.३५अ. अम्बष्ठादिव.। "अम्बष्ठा मधुकं नमस्कारी।" नीलदूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

नमेरुः। पुं। सुरपुन्नागवृक्षे। সুরপুন্নাগ। छलनी। रा.नि.व.१०। सरलदेवदारौ। वै.निघ.। रुद्राक्षे। भूरिप्र.। [भा.।

नम्रः (कः)। पुं। वेतसवृक्षे। मद.व.५।

नयनम्। क्ली। नेत्रे। रा.नि.व.१८।

नयनचन्द्रलौहः। पुं। नेत्ररोगे लौहः। त्रिकटु त्रिफला शृङ्गी शटी रास्ना शुण्ठी द्राक्षा नीलोत्पलं काकोली यष्टिमधुकं बला नागकेशरं वृहती कण्टकारी एषां प्र. २ प. कान्तलौहं १

प. द्वयं १ प.। आदौ त्रिफलाक्काथेन तदनु तिलतैलेन अन्ते भृङ्गराजरसेन भावयेत्। वटी बदरास्थिवत्। ত্রিকটু, ত্রিফলা, কাঁকড়াশৃঙ্গী, শটী, রাস্না, শুঁঠ, দ্রাক্ষা, নীলোৎপল, কাঁকলা, যষ্টিমধু, বেড়েলা, নাগেশ্বর, বৃহতী, কণ্টিকারী প্রত্যেক ২ প. কান্তলৌহ ১ প. অভ্র ১ প.। অগ্রে ত্রিফলাক্কাথ, তৎপরে তিলতৈল, শেষে ভীমরাজরসে ভাবনা দিবে। বটী কুল-আঁটীর ন্যায়। भैष.।

नयनचिन्तकः । त्रि । दृष्टिविज्ञानकुशले । शा.ने.री.चि.।

नयनप्रसादः । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ.।

नयनप्लवः । पुं । नेत्रयोरश्रुपूर्णत्वे। मा.नि.।

नयनबुद्बुदः । पुं । नेत्रबुद्बुदे। "विद्यादाङ्गुल-बाहुल्यं स्नायुक्षीदरसम्भितं। द्वाद्बुदं सर्व्वतः चाङ्ग भिषङ्नयनबुद्बुदम्॥" सु.उ.१अ.।

नयनशोणाञ्जनम् । क्ली । नेत्ररोगे अञ्जनम्। पिप्पलीतण्डुलं सैन्धवलवणं मरिचं रसाञ्जनं स्रोताञ्जनं समुद्रफेनः शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा रक्तचन्दन यष्टिमधु तुत्थं हरीतकी मनःशिला निम्बपत्रं रोध्रं फटिकारी शङ्खनाभिः कर्पूरं एषां चूर्णं समं लोहपात्रे ताम्रखण्डेन मधुना मर्द्दयेत्। পিপুলদানা, সৈন্ধব, মরিচ, রসাঞ্জন, সুর্মা, সমুদ্রফেন, চিনি, শ্বেতপুন্ঠা, হরিদ্রা, রক্তচন্দন, যষ্টিমধু, তুঁতে, হরীতকী, মনছাল, নিমপাতা, লোধ, ফট্‌কিরি, শঙ্খনাভি, কর্পূর—সমভাগ সূক্ষ্মচূর্ণ করিয়া লৌহপাত্রে তাম্রখণ্ডদ্বারা মধুর সহিত মর্দ্দন করিবে। ইহার অঞ্জন প্রয়োজ্য। भा.।

नयनापाङ्गः । पुं । नेत्रप्रान्ते। अम.।

नयनी । स्त्री । कनीनिकायां। श.च.।

नयनोपान्तः । पुं । अपाङ्गे। रा.नि.व.१८।

नयनार्ध्वगरोमराजिः । स्त्री । भ्रुवि। ভুরু। रा.नि.व.१८।

नयनौषधम् । क्ली । कसीसधातुमाक्षीके। है.च.।

नरः । पुं । मनुष्ये। नीलवृक्षे। रा.नि.व.९। क्ली। गन्धद्रव्ये। রামকর্পূর। मे.।

नरङ्गम् । क्ली। शिश्ने। पुं। वरण्डके। নারাঙ্গা। उणा.।

नरटङ्कणम् । क्ली। नरसारे। নিশাদল।

नरनामा(न्) । पुं । नीलीवृक्षे।

नरनामिका (नी) । स्त्री । रम्यनृत्यां स्त्रियाम्। श.र.। त्रिका.।

नरप्रियः । पुं । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.९। पारावते। वै.निघ.। [है.च.।

नरमालि(नि)नी । स्त्री। रम्यनृत्यां स्त्रियाम्।

नरमूत्रम् । क्ली। मानुषमूत्रे। মানুষের মূত। गुणाः—आमघ्नं क्रिमिविषघ्नं तितीक्ष्णं लवणं रुच्यं भूतघ्नं त्वग्दोषहरं वातहरञ्च। रा.नि.व.१५। "मानुषं क्षारकटुकं तितीक्ष्णं लवु चोच्यते। चक्षुरोगहरं बल्यं दीपनं कफनाशनम्॥" "अप्रसूताया घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु। न किं गुणविशेषः स्यात् समता पाकवीर्ययोः॥" अत्रि.६अ।

नरवल्लभः । पुं । कपोते। वै.निघ.।

नरवृक्षः । पुं । नीलीवृक्षे। रा.नि.व.९।

नरषण्डः । पुं । गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे। পুং-নপুংসক। यथा—"मन्दाल्पवीजाल्पबलावहर्षौ क्लीवे च हेतुर्विकृतद्वयस्य।" च.शा.२अ.।

नरसादरः । पुं । नरसारे। নিষাদল। भैष. महाशङ्खद्रावके।

नरसारः । पुं । निशादल इति ख्याते द्रव्ये। हिं नौसादर। तत्करणविधिः—"औष्ट्रं वा माहिषं गव्यं पुरीषं भस्मतां गतं। क्षारपाकविधानेन नृसारसिद्धिरुच्यते॥" गुणाः—"पटुग्रहणीशीलानां लावणः शोथहृद्विमः। यकृद्दोषे ज्वरे प्लीह्नि शिरःशूलेऽर्ब्बुदादिषु। स्तनरोगे रक्तपित्ते कासे भग्नामये तथा। योनिव्यापत्सु च ज्ञेयो नरसारः सुखावहः॥" र.सा.सं.। तच्छुद्धिः—"नरसारो भवेच्छुद्धश्चूर्णतोये विपाचितः। दोलायन्त्रेण यत्नेन भिषग्भिर्योगसिद्धये॥" अनि.। शा.कौ.।

नरसिंहरूपज्वरः । पुं । विषमज्वरभेदे। "विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्धं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते॥" निदा.।

नरहरिः । पुं । राजनिघण्टुकारे।

नराङ्गमेदिनी । स्त्री । जटामांस्याम्।

नराधिपः । पुं । महारग्वधवृक्षे। सु.चि.३०अ.।

नरी । स्त्री। मानुष्याम्। जटा.। त्वचायाम्। চামড়া। वै.निघ.।

नरेन्द्रः । पुं । आरग्वधे । काष्ठागुरुवृक्षे । सु. चि.१९अ. । विषवैद्ये । मे. । राजिके । त्रिका. ।

नरेन्द्रद्रुमः । पुं । आरग्वधवृक्षे । सोन्दाल गाछ । भैष.कुष्ठ.चि. । "पूतीकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमा-णाम् ।" च.द.कुष्ठ.चि. ।

नरेन्द्राह्वः । पुं, क्ली । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. ।

नर्कुटकम् । क्ली । नासिकायाम् । हे.च. ।

नर्त्तकः । पुं । मयूरे । करिणि । हे.च. । देवनले । श.र. ।

नर्त्तका (की) । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । हस्तिन्याम् । मयूर्य्याम् ।

नर्त्तनप्रियः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

नर्त्तापहारकः । पुं । धूलीकदम्बे । वै.निघ. ।

नर्म्मटः । पुं । खर्परे । खोपरा । हारा. । सूर्य्ये ।

नर्म्मठः । पुं । चुचुके । श.र. । मैथुने । वै.निघ. ।

नर्म्मदा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा विन्ध्यपादवाहिनी । तज्जलगुणाः—लघु शीतलं पथ्यं कफपित्तप्रकोपकरं सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं मधुरञ्च । रा.नि.व.१४ । स्पृक्कायाम् । हे.च. ।

नर्म्मरा । स्त्री । दरख्यायाम् । निष्फलायाम् । मस्त्रायाम् । मे. ।

नलः । पुं । Phragmites karka. Syn. Arundo karka.) स्वनामख्याततृणे । दूर्व्वाकाराङ्कुरोऽन्तःशुषिरः स्वनामख्यातः । सु.सू. ३८अ.उ. । नल । सं देवनलु । कं देवनाल । तें किक्कि अग्गड्डि । तत्पर्य्यायः,—धमनः, पोटगल, नालः, नड, कुचिरम्भ, कीचकः, दीर्घवंशः, शून्यमध्यः, विभीषणः, छिद्रान्तः, मृदुपत्रः, वंशपत्रः, मृदुच्छदः, तालवंशः । अथ द्विविध. क्षुद्रदीर्घभेदात् । तयोः प्रथमः शीतकषायः मधुरः रुचिकरः रक्तपित्तघ्नः दीपनः वस्तद्य । देवनल. मधुरः हृद्यः ईषत्कषायः वीर्य्याधिकः रसकर्म्मणि प्रशस्तश्च । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५अ.वीरतरादिः । "कुशादनी-नल-कुशद्वय-गुण्ठ-गुन्द्राः ।" खागड़े । खागड़ा । सु.सू.३८अ.तृणपञ्चमूले । तालीशपत्रे । वै.निघ.वा.व्या.दशमूलादितैले । वारस्थवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । देवधान्ये । सुगन्धे । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । क्ली । शाखास्थनि । हे.च. । पृष्ठास्थनि । पिठेर हाड़ । रा.नि.व.१८ । पद्माक्षे । पद्मबीज । वै.निघ. । [भा.म.३भ. ।

नलकास्थि । क्ली । नाडीवत्सरन्ध्रास्थिपर्व्वसु ।

नलकिनी । स्त्री । जानुदेशे । जान्वस्थनि । जङ्घायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जानुदेशे । हे.च. ।

नलदम् । क्ली । उशीरवत्पीतच्छविमांसलककन्दे । उशीरभेदे । भा. रेवतीग्र.चि. । "पलङ्कषायं नलदं ।" प्रज्ञापकल्प.चि. । "नलदतुङ्गगन्धा ।" पुष्परसे । उशीरे । मे. । वै.निघ.दाह.चि.रसादि-गुटिकायाम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटामांस्यां । सु.सू.३८अ. । च.सू.४अ.चन्दनादिः । वै. निघ.र.पि.चि.चन्दनादिचूर्णे । च.द.यक्ष्म.चि. लवङ्गादिचूर्णे । वा.व्या. एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बवृक्षे । भूरिप्र. ।

नलदा । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । उशीरे । पराणे । वै.निघ. ।

नलदाम्बु । क्ली । उशीरकन्दे । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिर्म्मितपट्टिकायाम् । नलेर पाटी, चेटो, माहुर । हारा. ।

नलमीनः । पुं । चिलिचिममत्स्ये । अम. । गुणः—कफकरत्वम् । अत्रि.२२अ. ।

नलमूलम् । क्ली । वीरणमूले । वेणार मूल । सु.सू.३८अ. ।

नलिकः । पुं । नले । वै.निघ. ।

नलिका । स्त्री । इन्दीवराख्यलतायाम् । रा.नि. व.३ । शि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले । नाडी-शाके । वै.निघ. । स्वनामख्यातसुगन्धवल्कले । सा च उत्तरापथे तन्नाम्ना प्रसिद्धा सुगन्धा प्रवालाकृतिः प्रवालः इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारा इति च क्वचित् ख्याता । नालुको । मं नलिकाजाडे । कं बेनखलिके । तें पक्के मुक, सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः—कपोताङ्घ्रि, विद्रुमलतिका, कपोत-चरणा, नलिनी, निर्म्मध्या, शुषिरा, धमनी, सुख्या, रक्तदला, नर्त्तकी नटी । लक्षणम्— "मध्ये सारविहीना या सरला कीटवर्ज्जिता । नलिका सा भवेच्छ्रेष्ठा... ॥" भैष. । गुणाः—तिक्ता कटुका तीक्ष्णा मधुरा हिमा क्रमिघ्नी वातोदरघ्नी अर्शःशूलघ्नी मलशोधनी च । रा.नि.व.१२ । "नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।

हत्। क्लद्धाग्निवातत्वग्वासकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥" भा.।

नलिकायन्त्रम्। क्ली। तन्नामके उदररोगशमनार्थे यन्त्रविशेषे। लक्षणं यथा—"द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिका वा दकोदरे।" अत्रि.।

नलितः। पुं। तिक्तपट्टशाके। তেতো পাট। বা নালিতা পাতা। तैल्यं तिक्तं पित्तघ्नं शक्रलञ्च। राज.।

नलिनः। पुं। सारसपक्षिणि। अम.। पानीयामलके। श.च.। क्ली। कमले। रा.नि.व.१०। श्वेतसौगन्धिके। শ্বেত শুন্দি। च.सू.४अ.। नील्याम्। जले। हे.च.। पद्मकेशरे। सु.सू.३अ.।

नलिनकेशरम्। क्ली। पद्मकेशरे। सु.सू.३८ अ.अञ्जनादिः।

नलिनी। स्त्री। पद्मिन्याम्। পদ্মের ঝাড়। रा.नि.व.१०। नलिकायाम्। নালুকো। वै. निघ.२अ.अर्शः. चि.विड़ङ्गादिचूर्णलेहे। नारिकेलासवे। त्रिका.।

नलिनीदलम्। क्ली। पद्मपत्रे।

नलिनीरुहम्। क्ली। मृणाले। পদ্মের ডাঁটা। रा.नि.व.१०।

नली। स्त्री। नलिकानामके गन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। मनःशिलायां। विश्व.।

नलुका। स्त्री। नलिकायाम्। নালুকো। जातीफले। वै.निघ.।

नलोत्तमः। पुं। देवनले। रा.नि.व.८।

नल्वकी (इन्)। पुं। नले। নল। भैष.यो.व्या.चि.।

नल्वणः। पुं। द्रोणपरिमाणे। १६ शे.। प.प्र.२ख.। बा.उ.३९अ.।

नल्ववलगा। स्त्री। काकनासायां। श.च.।

नवः। त्रि। नूतने। पुं। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

नवकार्षिकगुग्गुलुः। पुं। भगन्दरे हितः। "त्रिफलापुरकृष्णाभिस्त्रिपञ्चैकांशयोजिता। गुडिका शोथगुल्मार्शोभगन्दरवतां हिता।" रस.र.। भा.।

नवगन्धिका। स्त्री। नवमालिकायाम्।

नवज्वरहरी(वटी)। स्त्री। नवज्वरे रसः। पारद-गन्धक-विष-त्रिकटु-त्रिफला-शुद्धदन्तीबीजानि प्र. समानि। द्रोणपुष्पीरसे मर्द्दनं गजपुटे पाकश्च। পারা, গন্ধক, বিষ, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরীতকী, বহেড়া, আমলা, শুদ্ধ দন্তীবীজ, প্রত্যেক সমাংশ, হলকষার রসে মর্দ্দন ও গজপুটে পাক করিবে। মাত্রা মাষকলায়ের ন্যায়। भा.।

नवज्वरेभसिंहः। पुं। नवज्वरे रसः। "शुद्धसूतं तथा गन्धं लौहं ताम्रञ्च सीसकम्। मरिचं पिप्पली विश्वं समभागं विचूर्णयेत्। अर्द्धभागं विषं दद्यात् मर्द्दयेद्दासरद्वयम्।" পারা, গন্ধক, লৌহ, তামা, সীসা, মরিচ, পিপুল, শুঁট, প্রত্যেক ১ তো. বিষ ॥০ তো. জল দিয়া ২ দিন মাড়িবে। र.सा.सं.।

नवदलम्। क्ली। कोमलपत्रे। हड्डचन्द्रः। पद्मकेशरसमीपस्थदले। तत्पर्य्यायः,—सम्वर्त्तिका, सम्वर्त्ती, सम्वर्त्तिः। अम.।

नवधान्यम्। क्ली। प्रत्यग्रधान्ये। নূতন ধান্য। गुणाः—तच्च मालिन्यात् स्रोतसां तु तिरूपश्लेषाणं करोति गुरु च। वा.सू.६अ.। अरुण.। "चणास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः।" रा.नि.व.१६।

नवनी(तम्)। स्त्री,क्ली। दुग्धजसारे। টাট্কা ননি, মাথন্। तत्पर्य्यायः,—नवोद्धृतं, नवनी, सरजं, मन्थजं, हैयङ्गवीन, दधिसारः, कलम्बूटः, दधिजं, सारं, हैयङ्गवीनकं। तन्नानादुग्धजत्वात् दशविधं। गव्यं माहिषमाजमाविकं गर्द्दभजमौष्ट्रम् ऐड़कं हास्तिकं मानुष्यमश्वीजञ्च ति। विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः। सा. गुणाः—शीतं वर्ण्णदं बलदं मधुरं वृष्यं संग्राहकं वातघ्नं कफघ्नं रुच्यं सर्व्वाङ्गशूलघ्नं कासघ्नं श्रमघ्नं सुखजनकं कान्तिप्रदं पुष्टिकरं चक्षुष्यञ्च। गव्यं नवनीतं—सर्व्वदोषघ्नम्। नवोद्धृतं—शीतलं रुच्यं मधुरं हृद्यं वातघ्नं कासघ्नं क्लमिहरं कफजनकं संग्राहि शूलघ्नं। दधिजं नवनीतं—बलपुष्टिकरं तृष्णासन्तापहरं चक्षुष्यं श्रमघ्नं तर्पणं पित्तघ्नञ्च। तथा—"एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम्। अहृद्यं सर्व्वरोगाढ्यं दधिजं तद्घृत सममिति ॥" रा.नि.व.१५। माहिषं नवनीतं,—कषायं, मधुरं, शीतं, हृद्यं, बल्यं, ग्राहि, पित्तघ्नञ्च। छागं नवनीतं,—बल्यं, दीपनं, कफकासक्षयनेत्ररोगघ्नञ्च। आविकं नवनीतं,—हिमं, लघु, कफवातशमनं, गुदयोनि-शूलहरं। ऐड़कं नवनीतं,—क्षारं, शीतलं, गुरु, दीपनं,

मेधानाशि, पुष्टिकरं, मेदोवर्द्धकञ्च। हास्तिकं नवनीतं,—कषायं, शीतलं, लघु, तिक्तं, विष्टम्भि, कफपित्तक्रिमिनाशि च। मशीषं नवनीतं,—कटु-कषायं, उष्णं, चक्षुष्यं, कफवातघ्नञ्च। गार्द्दभं नवनीतं,—लघु, कषायं, बल्यं, दीपनं, कफवातघ्नं, मूत्रदोषनाशि च। औष्ट्रं नवनीतं,—शीतपाकि व्रण-क्रिमि-कफास्र-वात-नाशि च। मानुष्यं नवनीतं,—लघु, रुच्यं, दीपनं, चक्षुष्यं, सर्व्वामय-विषदोषहरञ्च। (नीतम्) कुन्दुरुखोटी। भैष. यक्ष्म.चि. वृहच्छीरकाद्यमोदके।

नवनीतकम्। क्ली, पुं। गन्धके। আমলা-সার গন্ধক। र.सा.सं.।

नवनीतजम्। क्ली। घृते। रा.नि.व.१५।

नवनीताह्वयगन्धः। पुं। आमलासार वा खाड़या गन्धक इति लोके ख्याते गन्धक भेदे। र.सा. सं. नेत्राग्निरसे। [निघ.।

नवनीतोद्भवम्। क्ली। दधनि। घृते। है.

नवपल्लवः। पुं। कोमलपल्लवे। भूरिप्र.।

नवफलिका। स्त्री। अचिरजातरजस्कायां स्त्रियि। मे.।

नवमल्लिका (ल्ली) (मालिका)। स्त्री। J. Zambac floribus muitiplicatis.) स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे। सा ग्रीष्मोद्भवा। वासन्ती नेपाली सेउती नेवारी इति लोके। বাসন্তী গাছ। तं रोमाली। कं विरवन्तिमेद। वम्मोगरा। तत्पर्य्यायः,—भद्रवर्म्मा, देवलता, गन्धनिलया, नालिका, ग्रीष्मभवा, अतिमोदा, ग्रीष्मी, ग्रैष्मी, ग्रीष्मोद्भवा, सप्तला, सुकुमारी, सुरभिः, रुचिमल्लिका, सुगन्धा, शिखरिणी, नवाली। गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्व्वरोगघ्नी च। रा.नि.व.१०।

नवयौवना। स्त्री। युवत्याम्। हारा.।

नवरत्नम्। क्ली। वज्र-मौक्तिक माणिक्य-नील-मरकत गोमेद-पद्मराग-वैदुर्य्य-प्रवालेषु नवमणिषु। प.सु.। तद्दैवतानि सूर्य्यादयः। तद्धारणविधिः—"वैदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने। आग्नेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे। गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥" दीपिका। तच्छुद्धिः—"विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतः तथा। पुष्परागञ्च सन्धानैः कुलत्थक्वाथसंयुतैः। तण्डुलीयजलैर्व्वज्रं नीलं नीलीरसेन वा। रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः॥" मारणं यथा—"लकुचक्षारसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः। वज्रं विनान्यरत्नानि म्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु॥" र. चि.७अ.।

नवरत्नदेवता। त्रि। वज्रादिरत्नानामधिष्ठातृ-देवते। See नवरत्नम्। [१२।

नववल्लभम्। क्ली। दाहागुरुणि। रा.नि.व.

नवविधान्नम्। क्ली। सूपशाकव्यञ्जनमिष्टौ-दनोपदंशवितर्दिंशसन्धानरोचनेषु। वै.निघ.।

नवशस्यम्। क्ली। नवीनधान्ये। वै.निघ.।

नवसागरम्। क्ली। वज्रक्षारे। वै.निघ.२भ. क्षय.चि.क्षयकेशरिरसे।

नवसारः। पुं। नरसारे। निशादल।

नवसू(ता)तिका। त्रि। नवप्रसूतायां। वा.उ. ३२.अ.।

नवाङ्गम्। क्ली। वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्यज-कषाये। "विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः। कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम्॥" শুঁট, গুলঞ্চ, মুতা, চিরতা, শালপাণি, চাকুলিয়া, বৃহতী, কণ্টিকারী, গোক্ষুর। सा.कौ.। अन्यत्—त्रिकटुत्रिफलाचित्रकमुस्त-विड़ङ्गकृतकषाये। च.द.इन्द्र-ज्व.चि.।

नवाङ्गा। स्त्री। कर्कटशृङ्गयाम्। কাঁকড়াশৃঙ্গী।

नवान्नम्। क्ली। नूतनान्ने। See अन्नम्।

नवाम्बरम्। क्ली। नूतनवस्त्रे। अम.।

नवायसचूर्णम् (लौहम्)। क्ली। पाण्डु-रोगे। त्र्यूषणत्रिफलामुस्तविड़ङ्गचित्रकाः समाः। नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा। भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम्। শুঁট, পিপুল, মরিচ, ত্রিফলা, মুতা, বিড়ঙ্গ, চিতামূল, প্রত্যেক ১ তো. জারিতলৌহ ৯ তো. মাত্রা ১ মা.। सा.कौ.।

नवाली। स्त्री। नवमल्लिकायाम्।

नवोद्धृतम्। क्ली। सद्योजातनवनीते। अम.।

नव्यः। । रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

नशाकः। पुं। काकसदृशपक्षिविशेषे। वै.निघ.। काकभेदे। उणा.।

नश्यत्प्रसूतिका। स्त्री। मृतवत्सायाम्। हे.च.।

नष्टचेष्टता। स्त्री। मूर्च्छायाम्।

नस् (सा)। स्त्री। नासिकायाम्। नासायाम्। त्रिका.।

नस्वलर्कः। पुं। मत्स्यजातिज्वरे। गजवै.।

नस्तः। पुं। नासिकायाम्। भा.म.४भ.शि.टी. चि.। "सर्पिर्व्वा नस्ततस्तयोः।" क्ली। नस्ये। र. सा.।

नस्तकर्म्म। क्ली। प्रतिमर्शावपीड़नस्यप्रधमनशिरोविरेचनेषु पञ्चसु। "नावनञ्चावपीड़श्च ध्मानं धूम एव च। प्रतिमर्शश्च विज्ञेयं नस्तकर्म्म च पञ्चधा॥" च.सिद्धिस्था.।

नस्तप्रच्छर्द्दनम्। क्ली। पञ्चशिरोविरेचनेषु। च.सू.१अ.।

नस्तो(स्यो)तः। पुं। सनासारज्जु-वृषे। नाकफोँड़ा बलद। श.टी.र.।

नस्यम्। क्ली। नासाग्राह्यौषधे। नास, नश्य। नासयोर्यस्य आक्रम्यते यत्। "नस्यं तत्कथ्यते धीरैः नासाग्राह्यं यदौषधम्॥" नस्यं रेचनस्नेहनभेदेन द्विविधम्। तयो रेचनं कर्षणं, स्नेहनं बृंहणञ्च। तस्य कालः—"कफपित्तानिलध्वंसे पूर्व्वं मध्येऽपराह्णके। दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रौ वाप्युत्कटे गदे॥" तच्च नस्यं प्रतिमर्शावपीड़नस्यप्रधमनशिरोविरेचनभेदेन पञ्चधा। ऊर्द्धजत्रुदिरोगे अरोचकादौ च वैरेचनिकं नस्यं हितम्। भीरुस्त्रीकृशबालानां स्नेहनस्यं देयम्। बालरोगादौ अवपीड़नम् अत्युत्कटदोषादौ प्रधमनम्। स्नैहिकनस्यमानम् अष्टबिन्दवः। निषेधकालः—"नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्द्दिने चाप्यतर्पितः। तथा नवप्रतिश्यायी गर्भिणी गरदूषितः। अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः। क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्त्तो वृद्धबालकौ। वेगावधारी श्रान्तश्च स्नातुकामश्च वर्ज्जयेत्॥" अष्टवर्षात् पूर्व्वं अशीतेरूर्द्ध्वं च न देयम्। भा.। स्त्री (स्या) नासिकायाम्।

नहुनी। स्त्री। हरभेदे।

नहुषम्। क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०। पुं। सर्पे। वै.निघ.।

नहुषाख्यम्। क्ली। तगरपुष्पे। रा.नि.व.१०।

नक्षत्रम्। क्ली। अश्विन्यादिसप्तविंशतितारकासु। सु.सू.१४.। मौक्तिके। रा.नि.व.१२।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः। पु। धवलयावनालाख्यशिम्बीधान्यभेदे। रा.नि.व.१६।

नक्षत्रमालिनी। स्त्री। जातीपुष्पवृक्षे। वै. निघ.।

नक्षत्रशः। पुं। चन्द्रे। कर्पूरे। अम.। शुक्तौ। त्रिका.। खण्डे। हे.च.।

नाकनः। पुं। वंशधान्यविशेषे। प.मु.।

नाकुः। पुं। वल्मीकमृत्तिकायाम्। উইমাটী। भप.श्वा.वा.चि.स्वेदे।

नाकुली। स्त्री। (Vanda roxburghii.) A variety of rásná. स्वनामख्यातमहाकन्दशाकविशेषे, रास्नाभेदे। रास्ना, गन्धरास्ना। प.मु.। नाकुली नाहि विषमुंगरीति च लोके। हिं चन्द्रा। तत्पर्य्यायः—सर्पगन्धा, सुगन्धा, रक्तपत्रिका, ईश्वरी, नागगन्धा, अहिभुक्, सुरसा, सर्पादनी, व्यालगन्धा। नाकुली द्विधा—नाकुली गन्धनाकुली च। गुणाः—नाकुलीयुगलं तिक्तं कटूष्णं त्रिदोषघ्नं नानाविषघ्नञ्च। द्वितीया तु किञ्चिच्छ्रेष्ठा। रा.नि.व.४। चव्ये। प.मु.। मरिचे। शाल्मलिवृक्षे। मे.।

नाकुलीद्वयम्। क्ली। गन्धरास्नायां रास्नायाञ्च। सि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। "वयस्था नाकुलीद्वयम्।"

नाकुसद्मा (न्)। पुं। सर्पे।

नागः। पुं, क्ली (गं)। शोषघाती। वत्सनाभे। কাটবিষ। नागकेशरवृक्षे। प.मु.। वङ्गे। उद्धृवार्थौ। नागवल्लायाम्। मेदायाम्। करिदन्ते। मुस्तके। सुरपुन्नागवृक्षे। रक्ताभ्रके। मे.। हस्तिनि। नागवल्लीलतायाम्। श.टी.भ.। सि.यो.समशर्करचूर्णे। भैष.च पि.चि.पिप्पलीखण्डे। सर्पे। त्रिका.। बीजद्रुमे। অসন বৃক্ষ। रा.नि.व.२३।

नागकन्दः। पुं। हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दशाके। रा.नि.व.७। [हस्तिकर्णपलाशे।

नागकर्णः। पुं। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८।

नागकर्णी। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। रा. नि.व.३। श्वेतापराजितायाम्। श.चि.।

नागकिञ्जल्कम्। क्ली। नागकेशरपुष्पे। रा. नि.व.८।

नागकुमारिका (री)। स्त्री। गुडूच्याम्। रा.नि.व.३। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

नागकुसुमम् । क्ली । [illegible]

नागच्छत्रा । स्त्री । [illegible]

नागकेश(सर:) (कः) । पुं । [illegible] ...rrea.) [illegible]
—[illegible] । [illegible]

नागगन्धा । स्त्री । [illegible]

नागगर्भम् । क्ली । [illegible]

नागचम्पकः । पुं । [illegible]

नागच्छत्र: (त्रा) । पुं, स्त्री । [illegible]

नागजम् । क्ली । [illegible]

नागजम्बु: । स्त्री । [illegible]

नागजिह्वा । स्त्री । [illegible]

नागजिह्विका । स्त्री । [illegible]

नागजीवनम् । क्ली । [illegible]

नागजीवनशत्रुः । पुं । [illegible]

नागतुम्बी । स्त्री । [illegible]

नागदन्त: (कः) । पुं । [illegible]

नागदन्तिका (न्ती) । स्त्री । [illegible] । हाडिजोड़ । [illegible],—[illegible], [illegible], [illegible], [illegible]

नागदमनी । स्त्री । (Artemisia vulgaris. Syn. A. Indica ; Indian worm wood.) [illegible] —[illegible]

नागदन्तम् । क्ली । [illegible]

नागदन्तोपमः । पुं । [illegible]

नागदा । स्त्री । [illegible]

नागदोना । स्त्री । [illegible]

नागद्रुः । पुं । [illegible]

नागनामकम् । क्ली । [illegible]

नागनासा (सू) । पुं । [illegible]

नागपत्री । स्त्री । [illegible]

नागपत्रम् । क्ली । [illegible]

नागपत्रा । स्त्री । [illegible]

नागपत्नी । स्त्री । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागपत्नी । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे ।

नागपर्णी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

नागपर्य्यायकर्णी । स्त्री । श्वेतापराजिता-याम् । रा.नि.व.३ ।

नागपुटभावना । स्त्री । षोड़शपलेन भावना-याम् । वै.निघ. ।

नागपुरगम् । क्ली । सीसधातौ । रा.नि.व.१३ ।

नागपुरोपच्छत्रम् । क्ली । गजपुरीपजाते छत्राके । वा.उ.१०अ. ।

नागपुष्पः । पुं । पुन्नागवृक्षे । मे. । नागकेशर-वृक्षे । प.मु. । नागकेसरपुष्पसमपुष्पे महातरौ । सु.म.२८अ.एलादि. । क्ली । नागकेसरपुष्पे । च. द.र.पि चि.कामदेवघृते । सु.कल्प.५अ. । भा-फिरङ्गरोगे । च.चि.३अ. । नागचम्पके । मे. ।

नागपुष्पकः । पुं । कपित्थवृक्षे । स्वर्णयूथिका-याम् । कुष्माण्डे । रा.नि.व.२३ । पुन्नागवृक्षे । नाग-केसरवृक्षे । वै.निघ. ।

नागपुष्पफला । स्त्री । कुष्माण्डीलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मनःशिला-याम् । वै.निघ. ।

नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । रा. नि.व.१० ।

नागपुष्पी । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । पुष्पवृक्षविशेषे । तत्पर्य्यायः,—श्वेतपुष्पा, नागिनी, रामदूतिका । गुणाः—"नागिनी रेचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफ-पित्तनुत् । विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमि-क्रिमीन् ॥" भा.पर्क.चि. ।

नागफणः । पुं । (Opuntia Dillenii. Syn. Cactus Indicus.) वृक्षविशेषे । फणिमनसा । तैं ता. नागदलि ।

नागफलः । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । कटु-पटोले । वै.निघ. ।

नागफेनम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ.२भ, अ.सा.चि कुङ्कुमवटी ।

नागवधूप्रियः । पुं । सल्लकीनिर्य्यासे । धूना । वै.निघ. ।

नागबन्धुः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । श.चि. । अश्वत्थ-वृक्षे । श.च. ।

नागबलः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । লাল ভেরেণ্ডা ।

नागबला । स्त्री । (Sida spinosa. Syn. Sida alba.) गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষ-চাকুলিয়া । हिं गुलशकरी ककही । तत्पर्य्यायः—गाङ्गेरुकी, झषा, ह्रस्वगवेधुका, खरगन्धिनी, गोरक्षतण्डुला, भद्रौदनी, खरगन्धा, चतुःपला: महोदया, महापत्रा, महाशाखा, महाफला, विश्वदेवा, अनिष्टा, देवदण्डा, महागन्धा, घण्टा । च.द.यक्ष्म चि.शृङ्ग्याद्यचूर्णे । च.चि. १अ.नागररसायने । सा.कौ.महाकामेश्वरमोदके । नागानामिव बलं यस्याः सा । सि.यो.यक्ष्म.चि. बलाद्यघृते । भा.सू.क्ष.चि.नागबलातैले । योगरत्न. उ.ख. । गुणाः—मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरुः कण्डूकुष्ठवातव्रणपित्तघ्नी च । स्निग्धा आयुष्या ग्राहिणी हृष्या मूत्रकृच्छ्रक्षीणक्षयरोगेषु हिता च । भा. । मधुराम्ला कषाया उष्णा गुरुः कण्डूकुष्ठ-वातव्रणपित्तघ्नी वाजीकरणी च । रा.नि.व.४ ।

नागबलातैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं १६ श. । क्वाथार्थं—गोरक्षतण्डुलामूलं १२॥० श. वारि ६४ श. शे. १६ श. छागदुग्धं १६ श. । कल्कार्थं—तगरं यष्टिमधु प्र ५ प. वा २ श. । तुलाद्रव्ये जलद्रोणाः इति । प.प्र. । তিলতৈল ১৬ শ. । কাথার্থ—গোরক্ষচাকু-লিয়া ১২॥০ শ. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. ছাগদুগ্ধ ১৬ শ. । কল্কার্থ—তগরপাদুকা, যষ্টিমধু প্রত্যেক ৫ প. বা ২ শ. । च.द. ।

नागभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदायाम् । ছোট পাথরকুচা । रा.नि.व.५ ।

नागभृत् । पुं । डुण्डुभसर्पे । त्रिका. ।

नागमती । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । वै.निघ. ।

नागमल्लः । पुं । ऐरावत-हस्तिनि ।

नागमाता । स्त्री । शारिवायाम् । वै.निघ. । मनःशिलायाम् । हे.च. । मनसादेव्याम् । श.र. ।

नागमारः । पुं । भृङ्गराजे, केशराजे । কেশুত্তে । त्रिका. । त्रि । हस्तिमारके ।

नागरम् । क्ली । मुस्तायां । मे. । च.सू.२अ. । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा. । वा.सू.१५अ. वचादिष. । "नागराक्षिविषाभयाः ।" वा.चि.अ.१

दुरालभादिः। शुण्ठ्याम्। हरीतक्याम्। च.द. सन्निपातज्व.चि.षड़ङ्गपानीये। च.सू.४अ.। पुं। नागरङ्गवृक्षे। श.र.।

नागरकः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। वै.निघ.।

नागरक्तम्। क्ली। सिन्दूरे। हे.च.।

नागरघनः। पुं। नागरमुस्तायाम्। नागरमूता। रा.नि.व.६।

नागरङ्गः। पुं। (Citrus aurantium.) Orange. जम्बीरविशेषे। कमला लेबु। हिं नाराङ्गी, संत्रा। मं नारङ्ग। तें गंजनिम्म, नारंजिचेट्टु। ता. किचिलिचेट्टु। उत्. नारिङ्गी। तत्पर्य्यायः,—नारङ्गः, ऐरावतः, नार्य्यङ्गः, नागरः, नागरुकः, त्विम्भिरः, त्विम्भीरत्वक्, चक्राधिवासी। गुणाः—तत्फलम् अम्लम् अत्युष्णं वातपित्तहरं सरञ्च। पक्वं स्वाद्वम्लं हृद्यं दुर्ज्जरं वातघ्नञ्च। मद.व.६। मधुरमम्लं गुरु उष्णं रोचनम् आमवातक्रिमिशूलघ्नं श्रमघ्नं बलकरं रुच्यञ्च। रा.नि.व.११। सुरभि पाके गुरु दुर्जरम् अत्यम्लं मधुरकल्पं हृद्यं वातघ्नञ्च। तत्के शरं रुच्यं वातहरञ्च। राज.। वातघ्नं दुर्जरं गुरु च। सु.सू.४६अ.।

नागरमुस्तकम् (स्ता)। क्ली, स्त्री। (Cyperus pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धमुस्तायाम्। नागरमूता। हिं नागरमोथा। तें तुङ्गगड्डलविस्। ता. मुट्टक्काच। दा. गरमोटा। तत्पर्य्यायः,—नागरोत्था, चक्राङ्का, नादेयी, चूड़ाला, मुस्ता, शिशिरा, उपधाङ्गी, कच्छरुहा, चारुकेशरा, छत्रटा, पूर्णकोष्ठसंज्ञा, कलापिनी। गुणाः—तिक्ता कटुः कषाया शीतला कफघ्नी पित्तज्वरातिसारारुचितृष्णादाहघ्नी भ्रमघ्नी च। रा.नि.व.६।

नागरा। स्त्री। पानीयामलके। वै.निघ.। शुण्ठ्याम्।

नागरादिः। पुं। कषायभेदे। "नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः। सर्व्वज्वरहरः क्वाथः सर्व्वातीसारनाशनः॥" च.द.अ.सा.चि.। अन्यः—"नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं बृहतीद्वयम्।" च.द. सामान्यज्व. चि.। शुण्ठ्यादीनां प्रत्येकं रक्तिद्वयाधिकमाषकद्वयं चतुष्पलजलेन पक्त्वा पादमवशेषयेत्। शा.कौ.। अपरः—"नागरं सुरदारु धान्यकं कुण्डली बृहतिकायुगं निशि।" अति.ज्व.चि.। नागरमुस्तायाम्। वै.निघ.।

नागरादिघनसंज्ञका। स्त्री। नागरमुस्तायाम्।

नागराह्वम्। क्ली। शुण्ठ्याम्। रा.नि.व.६।

नागरी। स्त्री। स्नुहीवृक्षे। मनसा गाछ। श.च.। [वै.निघ.।

नागरीकन्या। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्।

नागरुकः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। कमला लेबुर गाछ। श.र.।

नागरूपप्रभम्। क्ली। हरिताले। वै.निघ.।

नागरेणुः (कः)। पुं। सिन्दूरे। रा.नि.व. १३। (कः) नागकेसरवृक्षे। वै.निघ.।

नागरोत्था। स्त्री। नागरमुस्तायाम्। "नागरोत्था कच्छरुहा।" रा.नि.व.६।

नागलता। स्त्री। शिश्ने। त्रिका.। नागवल्ल्याम्।

नागवल्लरी। स्त्री। नागवल्ल्याम्। भा.।

नागवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। पत्रशाकविशेषे। नागिनी गाछ। ताम्बूलीलतायाम्। पान गाछ। तत्पर्य्यायः,—नागवल्लिका, ताम्बूली, वर्णलता, सप्तशिरा, सप्तलता, फणिवल्ली, भुजगलता, भक्ष्यपत्रा, पर्णवल्ली, ताम्बूलिः, दिवाभीष्टा, नागिनी, नागवल्लरी। गुणाः—कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातघ्नी कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी च। सा स्थानविशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा। तत्र श्रीवाट्यम्लवाटी सातसी सदाशिराम्लसरादयः प्रसिद्धाः। तत्र अम्लसरा मालवे अगरापर्णं इति ख्याता, आन्ध्रे पोट्टुकुलिपर्णं हेसनीया च, घोरसमुद्रदेशे घोरसमुद्रदेशपर्णं इति प्रसिद्धा। श्रीवाटीगुणाः—मधुरा तीक्ष्णा रसाढ्या सरसा रुच्या च। अम्लवाटी—कटुकाम्लतीक्ष्णतिक्ता उष्णा विष्टम्भकरी वातघ्नी च। सातसी—मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा पाचनी रुच्या दीपनी च। सदाशिरा—अतिरसा सुगन्धिः रुच्या तीक्ष्णा मधुरा दीपनी पुंस्त्वकरी अतिबल्या विरेचनी मुखसौगन्ध्यकरी च। अम्लसरा—तीक्ष्णा मधुरा रुच्या हिमा दीपनी बल्या मुखामोदिनी गुल्माध्मानादिजिच्च। पटुलिका—कषाया उष्णा कटुः मलकर्षिणी पित्तहृत् वातघ्नी च। हेसनीया—कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घपत्रा, रुच्या दीपनी पाचनी च। ताम्बूलं

सद्यस्त्रोटितं मुखरोगादिजननं दाहारोचककरमदं मलकरं विष्टम्भि वान्तिजननम्। चिरत्रोटितं ताम्बूलदलं जलपोषितं गुणकरं रुच्यं बल्यञ्च। हरितं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं दाहजनकं मुखजाड्यकर मलजननञ्च। शुभ्रं पर्णं वातघ्नमपरोगघ्नं रुच्यं पथ्यं दीपनं पाचनञ्च। शिरापर्णं रक्तकृत् शैथिल्यजनकञ्च। रा.नि.व.११। नागवल्लीफलं हृद्यं सुगन्धि कफवातजिच्च। भवि.१७अ.।

नागवारिकः। पुं। मयूरे। करीन्द्रे। मे.।

नागविन्ना। स्त्री। नागच्छत्रायाम्। नागदन्त्यां। वा.उ.६अ.।

नागवीजम्। क्ली। सीसकृतरसवेधकवीजविशेषे। यथा—"सात्त्विकेण हतं तास्रं नागञ्च रञ्जयेन्मुहुः। तं नागं वाहयेद्वीजे द्विषोड़शगुणानिह। योजन्विदं वरं श्रेष्ठं नागवीजमप्रकीर्त्तितम्॥" र.चि.३अ.।

नागवीरकः। पुं। काकपचिणि।

नागहन्ता (न्तिका)। स्त्री। वृश्चिकालीक्षुपे। प.मु.।

नागशुण्डी। स्त्री। हस्तिशुण्ड्याम्। वै.निघ.। तामालाल्वाम्, डङ्गरीफले। रा.नि.व.७।

नागश्रीवल्लभः। पुं। सल्लकीनिर्यासे। वै.निघ.।

नागसत्त्वः। पुं। सैंहल्याम्। वै.निघ.।

नागसम्भवम्। क्ली। सिन्दूरे। अम.।

नागसिन्दूरम्। क्ली। सीसकृत-सिन्दूरे। तत्प्रकरणं यथा—"भुजङ्गमम्गात्स्यस्र पिष्ट्वा पत्रमालेपयेत्। तत संविद्रुते नागे वासामार्गसमुद्भवम्। क्षारं वा मिश्रयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः। प्रहरं पाचयेच्चुल्यां वासादर्व्याविघट्टितं। तत उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्द्दयेत्। पुटेत् पुनः समुद्धृत्य तेनैव परिमर्द्दयेत्। एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूरं जायते ध्रुवम्। तारस्य रञ्जनो नागः वातपित्तकफापहः। ग्रहणीकुष्ठगुल्मार्शःशोफमर्षविषापहः॥" रस.चि.६अ.। [अ.टी.भ.खा.।

नागसुगन्धा। स्त्री। रास्नायाम्, सर्पगन्धायां।

नागस्तोकाकम्। क्ली। वत्सनाभाख्यविषे। मिठा विष।

नागस्फोता। स्त्री। दन्तीक्षुपे। रा.नि.व.६। नागदन्तीक्षुपे। रा.नि.व.५।

नागहनुः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

नागहन्त्री। स्त्री। बन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व७। हिं झाँझ कौकरोल।

नागा। स्त्री। नाकुल्याम्। पुत्रदात्र्याम्। लाङ्गलीवृत्ते। वै.निघ.। [रस्त्रान.२अ.।

नागाख्यः। पुं। नागकेसरे। त्रिका.। भवि.

नागाङ्गना। स्त्री। हस्तिन्याम्।

नागान्तकः। पुं। मयूरे। गरुड़े। अम.।

नागारातिः। पुं। वन्ध्याकर्कोटिकायाम्। रा.नि.व.७।

नागारिः। पुं। देवदालीलतायाम्। वै.निघ.। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व.३।

नागार्जुनयोगः। पुं। अर्शःप्रभृतिरोगेषु योगविशेषे। त्रिफला पञ्चलवणं कुष्ठं कटुकी देवदारु विड़ङ्गं निम्बफलं बला गोरक्षतण्डुला हरिद्रा दारुहरिद्रा सौवर्चललवणं प्र. समम्। करञ्जत्वग्रसेन पिष्ट्वा बदरास्थिप्रमाणा गुडी कार्य्या। उष्णजलेनार्श्येयः तक्रेणार्शः काञ्जिकेन गुल्मं खदिरजलेन त्वग्रोगं जलेन मूत्रकृच्छ्रं तैलेन छर्द्दीगं निर्गुण्ड्या सर्व्वज्वरश्च हन्ति। ত্রিফলা, পঞ্চলবণ, কুড়, কটুকী, দেবদারু, বিড়ঙ্গ, নিমফল, বেড়েলা, গোরক্ষচাকুলি, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, সচললবণ, প্রত্যেক সমভাগ। করঞ্জছালের রস সহ মর্দ্দন। কুলপ্রমাণ গুলী হইবে। च.द.।

नागार्जुनवटिका। स्त्री। नेत्ररोगे हिता। "त्रिफलाव्योषसिन्धूत्थयष्टीतुत्थरसाञ्जनं। प्रपौण्डरीकं जन्तुघ्नं लोध्रं तास्रं चतुर्दश। द्रव्याण्येतानि संचुर्य वर्त्तिः कार्य्या नताम्बुना॥" रस.र.। नताम्बु तगरवारि।

नागार्जुनास्त्रम्। क्ली। छर्द्दीरोगे औषधम्। "सहस्रपुटनैः शुद्धं वज्राभ्रमर्ज्जुनत्वचः। सत्वैर्विमर्दितं सप्तदिनं खल्ले विशोषितं। छायाशुष्का वटी कार्य्या नाम्नेदमर्ज्जुनाह्वयम्॥" रसा.स.।

नागार्जुनी। स्त्री। दुग्धिकायाम्। धिरुई। वै.निघ.। [व.७।

नागालावुः। स्त्री, क्ली। कुम्भतुम्ब्यां रा.नि.।

नागाह्वः। पुं। वनचम्पकवृत्ते। रा.नि.व.१०।

क्ली। नागकेसरपुष्पे। वा.सू.१५अ.अञ्जनादिः। "एलामधुकनागाह्वम्।" सि.यो.वाहुशालगुड़े। "नागाह्वञ्चापि षट्पलम्।" च.द.मू.कृ चि.।

नागाह्वयम्। क्ली। नागकेशरपुष्पे। वा.सू. १५अ.एलादिः। "पुन्नागनागाह्वयम्।"

नागाह्वा। स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.७। नागवल्लीलतायाम्। नागदमन्याम्। वै.निघ.।

नागिनी। स्त्री। नागदन्तीक्षुपे। रा.नि.व.६। लक्ष्मणाकन्दे। रा.नि.व.७। नागवल्ल्याम्। नागपुष्पीवृक्षे।

नागी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। वै.निघ.२भ. जीर्णज्व.चि.कल्याणघृते।

नागेयः। पुं। नागकेशरे। रा.नि.व.६।

नागेश्वररसः। पुं। गुल्मे रसः। पारदः गन्धकः शीसः रङ्गं नवःशिला नृसारदः यवक्षारः सर्जिक्षारः टङ्कणं लौहं ताम्रम् अभ्रं प्र. समम्। वज्रीक्षीरेण मर्द्दनं। पश्चात् वासाचित्रकदन्तीमूलक्वाथेन दिवसं मर्द्दयेत्। मात्रा माषप्रमाणा। পারা, গন্ধক, সীসা, বঙ্গ, মনছাল, নিশাদল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগা, লৌহ, তাম্র, অভ্র, প্রত্যেক সমভাগ। সিজুর আঠার মর্দ্দন। পরে বাসক, চিতা ও দন্তীর মূল সমভাগ লইয়া একত্র ক্বাথ করিয়া, সেই ক্বাথ সহ এক দিন মর্দ্দন করিবে। মাত্রা মাষকলায়ের মত। ভৈষ.।

नागोद(र)म्। क्ली। गर्भजरोगविशेषे। "शुक्रशोणितं वायुनाभिप्रपन्नम् अवक्रान्तजीवमाध्मापयत्युदरम्, तत्कदाचिद्यदृच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते। तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्याहुः।" सु.शा.१०अ.।

नागोद्भवम्। क्ली। कृष्णसर्पविषे।

नाङ्कुरः। पुं। सारसपक्षिणि।

नाचिकेतः (तुः)। पुं। अग्नौ। [विका.।

नाटाम्रः। पुं। कालिङ्गफलतायाम्। তরমুজ।

नाड़ः। पुं। नले। নল গাছ। रा.नि.व.८। नाड़ीवल्लतायाम्। च.सू.१अ.।

नाड़िः। स्त्री। शरीरान्तर्नाड़िकायाम्। अ.टी. भ.। सिंहपिप्पल्याम्। कालशाके। दूर्व्वाभेदे। नाड़ीव्रणे। नालि घा। वै.निघ.।

नाड़िकम्। क्ली। कालशाके। কাঁসন্দা শাক। भा.पू.१भ.शा.व.।

नाड़िका। स्त्री। कालशाके। घटपरिमाणे। वै.निघ.।

नाडिकायन्त्रम्। क्ली। यन्त्रविशेषे। বক-যন্ত্র, ভাটীযন্ত্র। तस्य लक्षणं यथा—"विनिधाय घटे द्रव्यं कनीयांसमधोमुखं। घटमन्यं मुखे तस्य स्थापयित्वोभयोर्मुखम्। मृदुम्बुभिः समालिप्य नाड़िकां विनिवेशयेत्। यन्त्रात् कुण्डलिताकृत्या जलद्रोण्यां सहोत्तमां। आधारभाण्डपर्यन्तं ततयुक्त्या विधारयेत्। अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं यावद्वाष्पो विनिर्दग्धः। स्रुल्यादाधारगतं निर्मलं रसमुत्तमम्। नाड़िकायन्त्रमेतद्धि मुनिभिः परिकीर्त्तितम्॥" इति। अति.।

नाड़िकेरः (लः)। पुं। नालिकेरवृक्षे। अ. टी.भ.।

नाड़िचीरम्। क्ली। निर्वेष्टने। नली। হারা.।

नाड़िन्धमः। पुं। स्वर्णकारे। विका.।

नाड़िपत्रम्। क्ली। नाड़ीचशाके। श.मा.।

नाड़ी। स्त्री। शिरायाम्। रा.नि.व.१८। नासायाम्। नक्षत्रे। रा.नि.व.२३। नाले। गण्डदूर्व्वायां। मे.। नाड़ीव्रणे। रा.नि.व.२०। ६० पलात्मककाले।

नाड़ीकः। पुं। पट्टशाके। পাটিশাক। কোষ্ঠার শাক। हिं पटुया। भा.पू.१भ.शा.व.। तत्पत्रं तिक्तमधुरभेदेन द्विविधं, तयोस्तिक्तं क्रिमिकुष्ठहरं; मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृच्च। शुष्कपत्रं—नलितमित्युच्यते। নালিতা। ज्वरघ्नं पित्तकफज्वरघ्नञ्च। तज्जलञ्च पित्तघ्न रोचनं व्यञ्जने हितञ्च। राज. क्ली। कालशाके। हि कालशाक। तत्पर्य्यायः,—नाड़िकं, कालशाकं, श्राद्धशाकं, कालकम्। गुणाः—"कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत्। बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्॥" भा.।

नाड़ीकलापकः। पुं। सर्पाक्ष्याम्। भा.।

नाड़ीकल्पनविधिः। पुं। भूमिष्ठस्य नाड़ीच्छेदनविधौ। "नाभिबन्धनात् प्रभृति हि त्वष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौप्यराजतायसानां छेदनानामन्यतमेन अर्द्धधारेण छेदयेत्। तामग्रे सूत्र-

णीपणिवश्च कण्ठे चास्य शिथिलमवबध्नीत्। तस्य चेन्द्राभिः पच्यतां लोध्रमधुकप्रियङ्गुदारुहरिद्रा-वाल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात् एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति।" च.शा.८अ.।

नाड़ीकेरः(लः)। पुं। नारिकेलवृक्षे। श.र.।

नाड़ीचः। पुं। तिक्तपट्टशाके। नालिता पाता। "नाड़ीचबीजकल्कः।" भैष.चुद्ररो.चि.। पेचुके। कचू। त्रिका.। तत्पर्य्यायाः—केचुकं, पेचुली, पेचुः, विश्वरोचनः। See नाड़ीकः।

नाड़ीचक्रम्। क्ली। नाड़ीनिर्णायकग्रन्थे।

नाड़ीचरणः। पुं। पक्षिणि। त्रिका.।

नाड़ीचबीजम्। क्ली। नालिताबीजे। भैष. पृथ्वीसारतैले।

नाड़ीजङ्घः। पुं। काके। त्रिका.। बके।

नाड़ीतरङ्गः। पुं। काकोलविषे। मे.।

नाड़ीतिक्तः। पुं। नेपालनिम्बे। चिरेता। रा.नि.व.९।

नाड़ीनक्षत्रम्। क्ली। जन्मनक्षत्रे। वै.निघ.।

नाड़ीनिदानम्। क्ली। नाड़ीज्ञानसंग्रहभेदे।

नाड़ीपरिचा। स्त्री। शङ्करसेनकृतनाड़ीज्ञानशास्त्रे, नाड़ीप्रकाशे।

नाड़ीयन्त्रम्। क्ली। तन्नामकविंशतिविधयन्त्रेषु। यथा—एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्रे द्वे। अर्शोयन्त्रे अपि द्वे। व्रणयन्त्रमेकं। वस्तिनेत्रयन्त्रं चत्वारि। उत्तरवस्तिनेत्रं द्विविधं। मूत्रवृद्धियन्त्रमेकं। दकोदरयन्त्रमेकं। धूमनेत्राणि त्रीणि वैरेचनिकस्नैहिकप्रायोगिकभेदेन। निरुद्धप्रकशमेकं। सन्निरुद्धगुदयन्त्रमेकं। अलाबूयन्त्रमेकं। अर्बुदयन्त्रमेकम् इति। तानि चानेकप्रकाराणि अनेकप्रयोजनानि, एकतोमुखानि, उभयतोमुखानि, स्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थम् आचूषणार्थं क्रियासौकर्य्यार्थञ्चेति। तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च। सु.सू.१५.। "यन्त्रे नाड़ी व्रणाभ्यन्तःक्षालनाय षड़ङ्गुला। वस्तियन्त्राकृतिर्मूलमुखेऽङ्गुष्ठकलायखे। अग्रतः कर्णिके मूले निवद्धमृदुचर्म्मणि।" अवि.।

नाड़ीव्रणः। पुं। तन्नामकरोगे। नासोर। तस्य निदानं यथा—"यः शोथमाममतिपक्कमुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः। अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य्य तस्य स्थानानि पूर्व्वविहितानि ततः स पूयः। तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाड़ीव यद्वहति तेन मता तु नाड़ी।" मा.नि.। "दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या।" सु.नि.१०अ.। चभेदात् पक्कशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः। अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति। गतिः सा दूरगमनात् नाड़ी नाड़ीव संस्रुतेः। नाड्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः। सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी। वातात् सरुक् सूक्ष्ममुखी विवर्णा फेणिलोद्वमा। स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ पित्तात्तृड्ज्वरदाहकृत्। पीतोष्णपूतिपूयास्रं दिवा चातिनिषिञ्चति। घनपिच्छिलसंस्रवा कण्डूला कठिना कफात्। निशि चाभ्यधिकक्लेदा सर्व्वैः सर्व्वाकृतिं त्यजेत्॥" वा.उ.२९अ.।

नाड़ीशाकः। पुं, क्ली (कम्)। पट्टशाके। पाटिशाक। नालिता। गुणाः—"कोठक्रिमिविनाशनम्। मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टम्भि कफवातकृत्। तच्चुर्णं जलदोषघ्नम्पित्तघ्नं पामवातकृत्॥" राज.३प.कुष्माण्डादौ।

नाड़ीस्वेदः। पुं। स्वेदविशेषे। वा.उ.२८अ.। "स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरःपादानामुष्णस्वभावानां यथार्हम् अम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनमितया वातहरस्निग्धस्नेहाभ्यक्तगात्रस्य वाष्पमुपहरेत्। वाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाड़ीस्वेदः।" च.सू.१४अ.।

नाड़ीहिङ्गुः। पुं, स्त्री। हिङ्गुभेदे। हिङ्गुविशेष। हिं कलःपतिहिङ्गु। मं नाड़ीहिङ्गु। कं कलहत्ति। तत्पर्य्यायः,—पलाशाख्यं, जन्तुका, रामठी, वंशपत्री, पिण्डाह्वा, सुवीर्य्या, हिङ्गुनाड़िका। गुणाः—कटूष्णः कफवातशान्तिकृत् विबन्धघ्नः आमाहघ्नश्च। रा.नि.व.६। हिङ्गुपत्री। प.मु.।

नाथहरिः। पुं। पशौ। व्याक.।

नादेयः । पुं । जलवेतसे । मद.व.५ । काशतृणे । रा.नि.व.८ । तज्जातीयानूपरोहितपाठीनादिमीनवर्गे । तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु वातघ्नमुष्णं रक्तपित्तकरं हृद्यं स्निग्धञ्च । क्ली । सौवर्चलवणे । रा.नि.व.६ । सामुद्रलवणे । काशतृणे । रा.नि.व.२३ । सैन्धवलवणे । र.मा. । कृष्णाञ्जने । नदीजलादौ । भा. । "नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्त्तितम् ।"

नादेयिका (यी) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ । नागरिकायाम् । भा. । भूमिजम्ब्वां र.मा. । नागरङ्गवृक्षे । जयन्त्याम् । प.मु. । जलवेतसे । काशतृणे । वाराहीकन्दे । वञ्जुले । रा.नि.व.२३ । भूम्यामलक्याम् । एरण्डवृक्षे । वै.निघ. ।

नानाकन्दः । पुं । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

नान्दीमुखी । स्त्री । क्षुधान्यभेदे । यव । सा स्निग्धा । सु.सू.४६अ. । "नान्दीमुखी मधूली च मधुरा स्निग्धशीतला ।" च.र. ।

नापाकम् । क्ली । पद्मबीजे । वै.निघ. ।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापितभवने । त्रिका. ।

नाभः । पुं, क्ली । शिश्ने ।

नाभकः । पुं । हरीतकीवृक्षे । वै.निघ. ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उदरावर्त्ते । नाइ । रा.नि.व.१८ । तत्पर्य्यायः,—नाभी, तुन्दकूपी, तुन्दकूपिका, तुन्दिः, तुन्दिका, तुन्दी, तुण्डिः, उदरावर्त्तः । स च गर्भस्थस्य सप्तमिमासे भवति । तन्नामक-मर्म्मस्थाने । सु.शा.६अ. । स्त्री । कस्तुरिकामदे । मे. ।

नाभिकण्टकः । पुं । नाभिरोगे । গোঁড় ।

नाभिका । स्त्री । कण्टकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नाभिगुड़कः । पुं । नाभौ गुड़कवद्ग्रन्थौ । নাইয়ের গোঁড় । त्रिका. ।

नाभिगोलकः । पुं । नाभिगुड़के । जटा. ।

नाभिच्छेदनम् । क्ली । नाड़िकाच्छेदने । च. ।

नाभिनाड़ी । स्त्री । अमलानामनाभिनाड्यां । নাভিনাড়ী । च. ।

नाभिपाकः । पुं । नाभिशोथे । নাই পাকা ।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाड्यां । त्रिका. ।

नाभिलापः । पुं । अनिच्छायाम् । वै.निघ. ।

नाभिशङ्खः । पुं । स्वनामख्यात-वणिग्द्रव्य ।

नाभी । स्त्री । नाभौ । श.र. । कस्तुर्य्याम् । मदिरायाम् ।

नाभीलम् । क्ली । स्त्रीकटिसन्धौ । नाभिगुड़के । मे. । पीड़ायाम् । नाभिकूपे । उ.प. । अण्डसन्धौ । वै.निघ. ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पुं । नाभौ तैलमर्दने । [फलं ।

नामशुण्डी । स्त्री । उङ्गरीति स्वनामप्रसिद्ध

नायिका । स्त्री । पिण्डिकातः किञ्चित्स्थूले कस्तूरीभेदे । मृगनाभिविशेष । यथा—"चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलथ्यबीजसदृशी च कुलत्थिकाख्या । स्थूला ततः कियदियं किल पिण्डिका स्यात् तस्याश्च किञ्चिदधिकापि च नायिकैषा ॥" रा.नि.व.१२ ।

नारः । पुं । गोवत्से । जले । मे. । शुण्ठ्यां ।

नारकीटः । पुं । अश्मकीटविशेषे । मे. ।

नारकेरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

नारङ्गम् । क्ली । गर्जरमूलके । गाजरमूला । रा.नि.व.७ ।

नारङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । কমলা লেবুর গাছ । तत्पर्य्यायः,—मुखप्रियः, नागरङ्गः, सुरङ्गः, त्वग्गन्धः, इरावतः, वक्त्रवासः, योगरङ्गः, सुरङ्गः, गन्धाढ्यः, गन्धपत्रः, वरिष्ठः । फलगुणाः—मधुराम्लं गुरु उष्णं रोचनं वातामकृमिशूलश्रमघ्नं बल्यं रुच्यञ्च । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । "नारङ्गजं स्वादुगुणोपपन्नं सन्दीपनं रोचकमप्रशस्तञ्च । त्रिदोषघ्नत् शूलकृमीन्निहन्ति मन्दाग्निकासश्वसनापहारि ॥" चमि.१७अ. । मरिचयूषे । पिप्पलीरसे । मे ।

नारङ्गवर्णकम् । क्ली । गञ्जने । शालगम । भा.पू.१भ.शा.व. ।

नारदा । स्त्री । इक्षुमूले । मूर्व्वायां । वै.निघ. ।

नारा । स्त्री । जले । श.र. ।

नाराचचूर्णम् । क्ली । उदावर्त्ताधिकारे चूर्णम् । पाठः—'त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः । गुड़िका गुड़तुल्या सा विड्विबन्धगदापहा ॥" তেউড়ী ২ তো. পিপুল ৪ তো. হরীতকী ৫ তো. সর্ব্বসম গুড় । अन्यत्—त्रिवृच्चूर्णं पिप्पलीचूर्णं प्र. २ तो. शर्करा १ प. । तीलकद्वयेन

मधुना लिह्यात्। एतद्गाढ़पुरीष पित्तकफे देयम्। তেউড়ীচূর্ণ, পিপুলচূর্ণ প্রত্যেক ২তো. চিনি ১প.। ২তো. মধুর সহিত সেব্য। सा.कौ.।

नाराचिका (ची)। स्त्री। स्वर्णतोलनयन्त्रे। निক্তি। श.र.।

नारायण:। पुं। वैद्यहृदयनामवैद्यकग्रन्थकारे, वैद्यामृतकारे।

नारायतैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलविशेषे। पाठ:—"बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः पाटला पारिभद्रकः। प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका। बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा। एषां दशपलान् भागान् चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत्। पादशेषं परिस्राव्य तैलपात्रं प्रदापयेत्। शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं वचा। चन्दनं तगरं कुष्ठं एला पर्णिचतुष्टयं। रास्ना तुरगगन्धा च सैन्धवं सपुनर्नवं। एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा विनिक्षिपेत्। शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्। आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम्।" इति स्वल्पम्। शीते गन्धद्रव्यं देयम्। বেল, গণিয়ারী, শ্যোণা, পারুল, নিমছাল, গন্ধভাদুলিয়া, অশ্বগন্ধা, বৃহতী, কণ্টিকারী, বেড়েলা, শ্বেত বেড়েলা বা (গোরক্ষচাকুলিয়া), গোক্ষুর, পুনর্নবা প্রত্যেক ১০ প.। ক্বাথার্থ—জল ২৫৬ শ. শে. ৬৪ শ. তিলতৈল ১৬ শ.। কল্কার্থ—শুল্ফা, দেবদারু, জটামাংসী, শৈলজ, বচ, রক্তচন্দন, তগরপাদুকা, কুড়, এলাইচ, শালপাণী, চাকুলে, মুগানী, মাষাণী, রাস্না, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব, শ্বেতপুন্যা প্রত্যেক ২ প. শতমূলীরস ১৬ শ. ছাগ বা গব্য দুগ্ধ ৬৪ শ.। শীতল হইলে গন্ধদ্রব্য দিবে। र.र.।

नारायणप्रियम्। क्ली। पीतचन्दने। मद.।

नारायणी। स्त्री। शतमूल्याम्। रा.नि.व.४। सा.कौ.लक्ष्मीविलासे। भैष.।

नारिकेर: (ल:)। पुं। Cocos nucifera.) The cocoanut tree. स्वनामख्याततरौ। নারিকেল গাছ। श.र.। प.मु.। हिं नरियल्। मं कं नारियलं। तें नारिकेडम। उत्. नड़िया। वम्. नारलो। ता. टेन्ना, टेङ्गा। तत्पर्याय:,—लाङ्गली, नारिकेर:, नारिकेरि:, नाड़िकेल:, नारीकेली, नारीकारी, नारिकेलि:, सदापुष्प:, शिर:फल:, मृदुफल:, पुटोदक:, नालिकेर:, रसफल:, सुतुङ्ग:, कूर्च्चशेखर:, दृढ़नीर:, नीलतरु:, मङ्गल्य:, उच्चतरु:, तृणराज:, स्कन्धतरु:, दाक्षिणात्य:, दुरारुह:, त्र्यम्बकफल:, दृढ़फल:, शिरोफल:, करकाम्भा:, पयोधर:, सुतृण:, कौशिकफल:, फलमुण्ड:, घटाफल:, मुण्डफल:, विश्वामित्रप्रिय:, नाड़ीकेल:, नारकेल:, सुभङ्ग:, फलकेशर:, वरफल:। सा.गुणा:—गुरु: स्निग्ध: शीतल: पित्तघ्नश्च। अर्द्धपक्वफलं तृष्णाशोषघ्नं दुर्ज्जरञ्च। तद्बालसलिलं लघु गल्यं शीतलं रसपाके मधुरं पित्तशमनं पीनसशमनं तृषाघ्नं दाहघ्नं शोषशमनं सुखदञ्च। तत्पक्वजलं किञ्चित्पित्तकारि मधुरं रुचिकरं दीपनं बलकरं गुरु वृष्यं बलवर्द्धनञ्च। नारिकेलखर्ज्जूरं स्निग्धं गुरु दुर्ज्जरं दाहविष्टम्भकारं रुच्यं बलवीर्य्यवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.११। "दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्यं रुच्यं गुरु स्मृतम्। पाके स्वादु समुद्दिष्टं स्निग्धं वृष्यञ्च दाहकम्। किञ्चिदुष्णं वातकफगुल्मकासविनाशकम्॥ नारिकेलघृतं मास बृंहणं बलवर्द्धनम्। केश्यं रसे च पाके च मधुरञ्च रुचिप्रदम्। हृद्यञ्च वातपित्तघ्नं तज्जीर्णं गुरु वातहम्॥ नारिकेलस्य पुष्पन्तु शीतं रक्तातिसारहम्। रक्तपित्तप्रमेहञ्च सोमरोगञ्च नाशयेत्। मलस्तम्भकरञ्चापि प्रोक्तम्... ...॥ नारिकेलशिरोमज्जा रसे पाके मधुः स्मृता। नारिकेलपुष्पजलं गुरु हृष्यमकीर्त्तितम्॥" वै.निघ.। "बालस्य नारिकेलस्य जलम्मायो विरेचनम्।" राज.। "स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम्। वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु॥" सु.। तन्मस्तकगुणा:—"नारिकेलस्य तालस्य खर्ज्जरस्य शिरांसि तु। कषायस्निग्धमधुरबृंहणानि गुरूणि च॥ नारिकेलफलं शीतं दुर्ज्जरं वस्तिशोधनम्। विष्टम्भि बृंहणम्बल्यं वातपित्तास्रदाहनुत्। विशेषत: कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरमूत्रदोषान्। तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहि विष्टम्भि मतं भिषग्भि:॥ तस्याण्डं (तदङ्कुर:) शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रदं लघु। पिपासापित्तजित् स्वादु वस्तिशुद्धिकरम्परम्॥" भा.। तस्य तैलं गुरु वाजीकरं क्षीणधातुपोषणं वातपित्तघ्नं मूत्राघातप्रमेहश्वासकासयक्ष्मह हिमं केश्यञ्च तनाशमञ्च।

"नारिकेलं सुमधुरं गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्। हृद्यं संबृंहणं वस्तिशोधनं रक्तपित्तनुत्॥ विष्टम्भि पक्वं मतिमन्नपक्वं कफवातलम्। बृंहणं शीतलं हृद्यं नारिकेलफलं विदुः॥" सुश्रुत, १७अ.।

नारिकेरक्षीरिका। स्त्री। नारिकेलक्षीरीनाम मिष्टान्नभेदे।

नारिकेलखण्डम्। क्ली। शूलाधिकारे औषधम्। पाठः—"कुड़वमितमिह स्यान्नारिकेलं सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम्। निजपयसि तदेतत् प्रस्थमाते विपक्वं गुड़वदथ सुशीते शाणभागान् क्षिपेच्च। धान्याकपिप्पलिपयोदतुगाद्विजीरान् शाणं त्रिजातकमथापि च केसरञ्च। हन्त्यम्लपित्तमरुचिं क्षयमस्रपित्तं शूलं वमिं सकलपौरुषकारि हारि।" सुपिष्टनारिकेलशस्यं ४ प. भर्ज्जनार्थघृतं १ प. शर्करा ४ प. नारिकेलजलं ४ श.। पाकसिद्धौ प्रक्षेपः—धन्याकं पिप्पली मुस्ता वंशरोचना जीरकं कृष्णजीरकं गुड़त्वक् तेजपत्रम् एला नागकेसरपुष्पम् एषां प्र. चूर्णं ४ मा.। इदं पित्तशूले। सा.कौ.। रस.र.। भैष.। अन्यत्—कोमलनारिकेलशस्यं ८ प. शर्करा २ श. नारिकेलजलं ८ श. घृतं ५ प. गुड़ूचीचूर्णं २ प. दुग्धं १ श. एकत्र पचेत्। पाकसिद्धौ वंशलोचना कटुकी मुस्ता गुड़त्वक् एला तेजपत्रं नागकेशरं धान्यकं पिप्पली गजपिप्पली प्र. चूर्णं ४ तो. प्रक्षेप्यम्। रस.र.। इदमम्लपित्ते।

नारिकेलजम्। क्ली। नानाभेषजजातमद्यभेदे। इन्द्रजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलान्तथा कदलीफलसन्धानात् मद्यं तन्नारिकेलजम्।

नारिकेलजलम्। क्ली। प्रसिद्धं, रक्तपित्ते हितम्। सि.यो.रक्तपि.चि.।

नारिकेलतैलम्। क्ली। तत्फलोत्थतैले। तद्‌गुणाः,—"नारिकेलफलोद्भूतं तैलं वाजीकरं गुरु। पोषणं क्षीणधातूनां वातपित्तप्रणाशनम्। मूत्राघाते प्रमेहे च श्वासे कासे च यक्ष्मणि। मेधालोपे च हितदं क्षतान्तकरणन्तथा॥" चक्रपा.।

नारिकेललवणम्। क्ली। सजलनारिकेलमध्ये सैन्धवलवणं पूरयित्वा तन्नारिकेलं मृदावेष्ट्य शोषयेत्। अथ दग्ध्वा तन्मध्याल्लवणं ग्राह्यं। मात्रा ४ माषाः। भैष.।

नारिकेलक्षीरी। स्त्री। नारिकेलदुग्धशर्कराकृतमिष्टान्ने। यथा—"नारिकेलं वनूकृत्य छिन्नप्ययसि गोः क्षिपेत्। सिताराज्याज्यसंयुक्तं शनैश्चन्मृदुनाग्निना॥" गुणाः—"नारिकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा पित्तातिपुष्टिदा। गुर्व्वी सुमधुरा हृद्या रक्तपित्तानिलापहा॥" भा.।

नारिकेलामृतम्। क्ली। अम्लपित्ताधिकारे औषधम्। "नारिकेलफलप्रस्थं सुपिष्टं घृतभर्ज्जितं। प्रस्थं प्रस्थं समादाय गुड़ाग्रपर्णस्य तद्युतं। द्विपात्रं नारिकेलाम्बु तत्समं क्षीरमेव च। धात्र्याय स्वरसप्रस्थं खण्डस्यापि तुलां न्यसेत्। एकीकृत्य पचेत्सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना भिषक्। सिद्धशीते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुगुण्ठितं। त्रिकटोः मधतुजातं प्रत्येकन्तु पलोन्मितं। भार्गीजीरकयुग्मञ्च धन्याकं ग्रन्थिपर्णकं। तुगापयोदचूर्णानि विकर्षञ्च पृथक् पृथक्। मधुनः पलचत्वारि स्निग्धे भाण्डे निधापयेत्॥" रस.र.। भैष.।

नारिकेलिः (ली)। स्त्री, पुं (इन्)। नारिकेलवृक्षे। भा.। श.र.।

नारिकेलोदकम्। क्ली। नारिकेलजले।

नारी। स्त्री। तन्नामकौषधिविशेषे। या अश्वबलेति कथ्यते। यस्याः पत्रम् अश्वसदृशञ्च। च.चि.१अ.। रमणी। মেয়ে মানুষ। -सा मातृशोणितोत्तरा विषमतिथौ जाता च। सुश्रुतोक्तः।

नारीघृतम्। क्ली। नारीदुग्धोत्थघृते। মেয়ে মানুষের দুধের ঘি। गुणाः—कफेऽनिले योनिदोषे रोगेष्वन्येषु तद्धितम्। चक्षुष्यमार्त्तं स्त्रीणाञ्च सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥" चक्रपा.८अ.। चक्षुष्यं पथ्यं सर्व्वरोगघ्नं मन्दाग्निदीपनं रुच्यं पाके लघु विषघ्नञ्च। रा.नि व.१५।

नारीचम्। क्ली। शाकविशेषे। নালিতা। तद्द्विविधं तिक्तं मधुरञ्च। तिक्तं रक्तपित्तघ्नं कृमिकुष्ठहरञ्च। मधुरं पिच्छिलं शीतलं विष्टम्भि कफवातकरञ्च। राज.।

नारीदुग्धम्। क्ली। मानुषीदुग्धे। See मानुषीक्षीरम्।

नारीपयः। क्ली। नारीदुग्धे।

नारीवल्लभा। स्त्री। गन्धप्रियङ्गौ। वै.निघ.।

नारीषण्डः। पुं। स्त्रीनपुंसके। च.शा.२अ.।

नारीष्टा। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। মল্লিকা ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०।

नारीक्षीरम्। क्ली। मानुषीक्षीरे।

नार्य्यङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । कमला लेबुर गाछ । श.र. ।

नार्य्यतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । चिराता । वै.निघ. ।

नालः । पुं, क्ली । पद्मदण्डे । अम. । हरितालि । स्वामी. । नेत्रे । पिच्छिलि । पुं । नले । रा.नि. ८. । मेढ्रे । भा.म.१भ.मूत्राघाते ।

नालकः । पुं । कलाये । मटर । रा.नि.व.१६ । नलक इति पाठोऽपि पुस्तकान्तरे दृश्यते । [द ।

नालवंशः । पुं । नले । नल गाछ । रा.नि व.

नालपिका । स्त्री । शुक्तिशिम्बीबीजे ।

नाला । स्त्री । नले । स्नम्बे । डाँटा, नाड़ा । अम.भ. ।

नाला (लि) काण्टः । पुं । अपामार्गक्षुपे ।

नालावती । स्त्री । नागवल्लीलतायां । प.मु. ।

नालिः । स्त्री । नलकास्थनि । नदि । नाड्यां, शिरायां । हि,को. ।

नालिकः । पुं । खड्गके । गण्डार । महिषे । त्रिका. । रक्तगन्धबोले । नाड़ीशाके । चर्मकषायाम् । वै.निघ. । क्ली । पद्मे । श.र. ।

नालिका । स्त्री । नालायाम् । श.र. । नाड्यां ।च.टी.। चर्मकषायाम् । जटा. । करिकर्णवेधनास्त्रे । हारा. । नलाकारसमग्रावे । नलिकानामगन्धद्रव्ये । शेफुल्ले । वै.निघ. । मिष्टपत्रनालिकायाम् । श.मा. ।

नालिकिनी । स्त्री । कमलिन्याम् । पद्मेर झाड़ । वै.निघ. । [टी.र. ।

नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलवृक्षे । अ.

नालिजङ्घः । पुं । द्रोणकाके । हारा. ।

नालिता । स्त्री । (Arum colocasia.) स्वनामख्यातपत्रशाके । नालिता गाछ । "नालिता पट्टशाकञ्च मिष्टपत्रे तु नालिका ।" प.मु. । गुणाः—नाड़ीवत् ।

नाली । स्त्री । मनःशिलायाम् । नालिकायाम् । वै.निघ. । शाकपत्रके । डाँटा । मे. । नाड्यां, शिरायाम् । च.टी.भ. । कर्णवेधनी-नामास्त्रविशेषे । पद्मे । श.र. ।

नालीकः । पुं । पद्मे । मृणाले । शरे । क्ली । पद्मषण्डे । मे. ।

नालीकिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । श.र. ।

नालीव्रणः । पुं । नाड़ीव्रणे । श.र. ।

नाल्पपुष्पी । स्त्री । महाश्रवणक्षुपे । प.मु. ।

नावनम् । क्ली । नस्ये । सु. ।

नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारौ । अम. ।

नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकवृक्षे । रा. नि.व.४।१८।

नासाच्छिन्नी । स्त्री । पुच्छिकानामपक्षिविशेषे । त्रिका. ।

नासा(प्रती)नाहः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"कफावृतो वायुरुदानसंज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् । घ्राणं वृणोतीव यदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ॥" सु. उ.२२अ. ।

नासापरिशोषः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च । समुच्छ्वसित्यूर्ध्वमधश्च कृच्छ्राद्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु.उ.२२अ. ।

नासा(सिका)पाकः । पुं । नासारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद् यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः । तं नासिकापाकमिति व्यवस्येत् विक्लेदकोथावपि यत्र दृष्टौ ।" सु उ.२२अ. ।

नासायन्त्रम् । क्ली । घ्राणार्बुदादिदर्शनार्थं यन्त्रविशेषे । लक्षणं यथा—"घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया । प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत् ॥" अत्रि. ।

नासारोगः । पुं । नासागतैकत्रिंशद्रोगेषु । यथा—"अपीनसः पूतिनस्यं नासापाकस्तथैव च । तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च । क्षवथुर्भ्रंशथुर्दीप्तो नासानाहः परिस्रवः । नासाशोषेण सहिता दशैकाश्चेरिता गदाः । चत्वार्य्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्बुदानि च । प्रतिश्यायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः । एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्तिताः ॥" सु.उ.२२अ. । विशेषः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यः ।

नासार्शः । क्ली । घ्राणेन्द्रियजातार्शसि । नाकेर अर्श । तत्र लक्षणम्—प्रतिश्यायोऽतिमात्रं क्षवथुः कृच्छ्रोच्छ्वासता पूतिनस्यं सानुनासिकवाक्यत्वं शिरोदुःखञ्चेति । सु.नि.२अ. ।

नासालुः । पुं । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. । कट्फलवृक्षे । ग्र.ए. । [सु.उ.२२ष. ।
नासावंशः । पुं । नासादण्डे । नाक दाँड़ि ।
नासा(सिका)शोषः । पुं । नासापरिशोष-रोगे । सु.उ.२२ष. ।
नासासंवेदनः । पुं । काङ्कोटलतायाम् । रुद्रजटा । रा.नि.व.३ । हिङ्गिल्याम् । हिँचा । छुट्कारवृक्षे । वै.निघ. ।
नासास्थि । क्ली । घ्राणास्थनि । नाकेर हाड़ । प.ना.०८. ।
नासा(परि)स्रावः । पुं । नासास्रावरोगे । तल्लक्षणं—"घनश्लेष्मं कफिलन्तकाशं यस्या विवर्णं स्रवतीह नासा । रात्रौ विशेषेण दिते विकारं नासापरिस्रावमिति व्यवस्येत् ।" सु.उ.२२ष. ।
नासिकन्धमः । त्रि । नासिकया निःश्वास-धारिणि । व्याक. । [व्याक. ।
नासिकन्धयः । त्रि । नासापदेन पानशीले ।
नासिका । स्त्री । घ्राणेन्द्रिये । तत्पर्यायः,—गन्धवहा, घोणा, शिङ्घिनी, सिङ्घिनी, नासिक्यं, नासिकरं, नस्या, गन्धमाली, नन्दघ्ना, नक्रा, घ्राणेन्द्रियं, नसी, विकुण्डिका, घ्राणिः, नसा । रा.नि.व.१८ । सा गर्भस्थस्य पञ्चभिर्मासैः भवति । सुखबोधः । [पीनसरोगे ।
नासिकामयः । पुं । नासागत-रोगसमूहे ।
नासिकामलम् । क्ली । सिंघाणे । शिङ्गाणि । रा.नि.व.१८ । [डाक्ता ।
नासिकारन्ध्रः । पुं । नासारन्ध्रे । नाक-
नासिक्यम् । क्ली । नासायाम् । त्रिका ।
नासिक्यौ । पुं । अश्विनीकुमारद्वये । ई.प. ।
नास्तितः (दः) । पुं । आम्रवृक्षे । ग्र.प. ।
नाहः । पुं । आनाहे, मलावष्टम्भे । वै.निघ. ।
निःशल्या । स्त्री । दन्तदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
निःशूक । पुं । शूकशालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।
निःश्रेणिः । स्त्री । वनखर्ज्जूरिकायाम् । मे. ।
निःश्रेणिका । स्त्री । कोद्रवप्रसिद्धे तृणविशेषे । घासविशेष । तत्पर्यायः,—श्रेणिवहा, निरसा, वनवल्लरी । गुणाः—नीरसा रुचा पशूनामबल-प्रदा । रा.नि.व.८ ।
निःश्रेणी । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे । खेज्जूर गाछ । रा.नि.व.११ ।
निःश्वसन (सित)म् । क्ली । निश्वासे ।
निःश्वासः । पुं । नासावायौ, प्रश्वासे । ई.प. ।
निःसरणम् । क्ली । निर्गमने । ई.प. ।
निःसारः । पुं । श्वेतशिम्बपीतफलकवृक्षे । वड़ सोटा सोणा गाछ । रा.नि.व.९ । स्वारीशिम्बि-कायाम् । वै.निघ. । शाखोटवृक्षे । ग्र.प. ।
निःसारकः । त्रि । रेचके ।
निःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
निःस्नुता । स्त्री । अरवर्णनिस्तायाम् ।
निःस्नेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकार्य्याम् ।
निःस्नेहा । स्त्री । अतसीवृक्षे । मसिना । त्रिका. ।
निःस्पृहा । स्त्री । अग्निशिखायाम् ।
निःस्यन्दः । पुं । स्रावे । क्षरणे ।
निःस्रावः । पुं । भक्तसमुद्भवमण्डे । भातेर माड़, फेन । ई.प. ।
निकषः । पुं । शाणे । कष्टि पाथर । स्वर्णमणौ । प.टी.म. ।
निकारणम् । क्ली । मारणे । अम. ।
निकुचः । पुं । लकुचे । डेलो । च.सू.४८. ।
निकुञ्चकः । पुं । कुडवपरिमाणे । म प कुडव-पादः । भरतधृतमञ्जलिसे । वानीरवृक्षे । भा. ।
निकुञ्जः । पुं,क्ली । जलवेतसे । मद.व.५ । वै निघ.२भ.पाण्डु-चि.मण्डूरादिरिष्टे ।
निकुञ्चिकाम्ला । स्त्री । निकुञ्चिकानाम-ख्यातवल्लीतुल्यगुच्छकरटकवृक्षे । निकुञ्चिका । निरीय-वल्लीति भाषा । रा.नि.व.८ ।
निकुम्भः । पुं । दन्तीक्षुपे । र.मा. । वा.सू.१५ अ.शोधनव. । "निकुम्भकुम्भविदलानवाधी ।" भा. म.२भ.नासारो.चि. । "शिग्रुसिंहीनिकुम्भानाम् ।" च.सू.२अ.षट्पदपदे । जलवेतसे । सु.चि.१०अ. ।
निकुम्भवीजम् । क्ली । जैपालवीजे । रा.नि. व.६ ।
निकुम्भा (म्भी) । स्त्री । कट्फले । वै.निघ. २भ.कर्णकल्प.चि. । दन्तीवृक्षे । प.मु. । चन्द्र-प्रभागुल्याम् । [रा.नि.व.६ ।
निकुम्भाख्यवीजम् । क्ली । जयपालवीजे ।

निक्षतन: । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

निकेतन: । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पलाण्डौ । श्र.च. ।

निकोच: (ट:,ठ:) (क:) । पुं । अङ्कोटवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व,९ । च. टी. भ. । च.सू.२०श. । (टक:) वृक्षभेदे । পেস্তা গাছ । वै.निघ. । [कन्द ।

निखण्डिका । स्त्री । गुडूचीकन्दे । गुलञ्च-

निखर्व्व: । पुं । वामने । हे.च. ।

निगड़: । पुं । धातुजारणबीजविशेषे । यथा— स्वर्णक्षचोरं पलाशवीजं गुग्गुलु: प्रत्येकं समं सैन्धवद्विगुणेन सह मर्द्दयित्वा विधेय: । र.चि,२श. ।

निगद: । त्रि । पुरातने । .वा.चि.७श. ।

निगन्धिक: । पुं । सुवर्णचम्पके । वै.निघ. ।

निगर: । पुं । भोजने । रा.नि.व,२० ।

निगरणम् । क्ली । भोजने । रा,नि.व,२० । पुं । गले । मे. ।

निगार: । पुं । भक्षणे । श्रम. ।

निगाल: । पुं । गले । গলা । रा.नि.व,१८ । अश्वस्य घण्टाबन्धसमीपस्थदेशे । ज.द.२श. ।

निगालवान् । पुं । अश्वे । श्रम. । [उणा. ।

निगु: । पुं । मनसि । त्रिका. । मले । मूले ।

निगूढ़: (क:) । वनमुद्गे । हे.च. । त्रि । गुप्ते ।

निग्रह: । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व,२० ।

निग्रहस्थानम् । क्ली । भिषजां वादमार्गज्ञानाधमधिगन्तव्यपदविशेषे । "त्रिव्यक्तस्य वाक्यस्याज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्याम् अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननुयोग: ।" च.वि.८श. ।

निघण्टिका । स्त्री । गुलञ्चकन्दे । तत्पर्य्याय:,— गुलञ्चकन्द:, गुच्छालक्कन्द:, षलाङ्गकन्द. । गुणा:,—मधुर:, शीतल:, हृद्य:, तर्पण:, दाहघ्न: ।

निघण्टु: । पुं । अभिधाने, नामसंग्रहे । हे.च. ।

निघण्टुराज: । पुं । नरहरिकृतराजनिघण्टौ ।

निघस: । पुं । भक्षणे ।

निघ्नव: । पुं । खुरे । मराठे । उणा. । वायौ ।

निचयात्मक: । त्रि । सान्निपातिके ।

निचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । প্রধান গাই । श्र.टी.भ. ।

निचित: । त्रि । सञ्चिते । व्याप्ते । हे.च. ।

निचुल: । पुं, क्ली । हिज्जलवृक्षे । प.मु. । वेतसवृक्षे । रा.नि.व.९ । च.सू.२श । जलवेतसे । मद.व.५ । निचोले । পাছুড়ী । श्रम. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

निचुलकम् । क्ली । हिज्जलफले । च.द. । सि.यो.श्रप.चि.त्र.पञ्चगव्यघृते । "विरुतानिचुलानि च ।" निचोलके । हे.च. ।

निचुलबीजम् । क्ली । हिज्जलबीजे । लक्ष्मीविलासरसे ।

निचोलक: । पुं । कञ्चुलिकायाम् । কাঁচুলী । हे.च ।

निखिडला(का) । स्त्री । त्रिवृतायां । वै.निघ. । कलायभेदे । তেওড়ী । श्र.च. ।

नितम्ब: । पुं । श्रोण्याम् । পাছা । रा.नि.व. १८ । तटभुवं । रा.नि.व.२ । स्कन्धे । मे. ।

नितम्बिनी । स्त्री । नार्य्याम् ।

नित्यग: । पुं । आयुषि । "नित्य' शरीरं चणिकत्वेन गच्छतीति ।" च.सू.१श. ।

नित्यगति: । पुं । वायौ ।

नित्यनाथ: । पुं । रसरत्नाकरग्रन्थकारे ।

नित्ययुक् । त्रि । आमोघं चित्तानुसरणे, पदार्थानुसारिणि । च.शा.२श. ।

नित्या । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्त्रम् ।

निदम् । क्ली । विषे । श्र.च. ।

निदद्रु: । पुं । मनुष्ये । श्र.च. ।

निदर्शनम् । क्ली । दृष्टान्तेनार्थ: प्रकाश्यते यत्र तत् । सु.उ.६५श. ।

निदाघ: (काल:) । पुं । ग्रीष्मकाले । स च ज्यैष्ठाषाढ़ौ, वैशाखज्यैष्ठौ वा । श्रम. ।

निदानम् । क्ली । रोगनिर्णये । विश्व. । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० । रोगहेतौ, कारणे । तच्च द्विविधम् विप्रकृष्टसन्निकृष्टभेदेन । तयो: विप्रकृष्टं विरुद्धाहारादि । सन्निकृष्टं वातादि । मा.नि. ।

निदानार्थकर: । पुं । रोगजनके । मा.नि. ।

निदिग्धा । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । एलायां । श्र.च. ।

निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । रा.नि.

प.४। च.द. सन्निपातज्व. चि. पिप्पल्याद्यघृते। "त्रायमाणा निदिग्धिका।" एलायाम्। श.च.।

निदिग्धिकागणः। पुं। स्वल्पपञ्चमूले। भक्ष.चि.।

निदिग्धिकादिः। पुं। निदिग्धिकादिसिद्धकषाये। कण्टकारी शुण्ठी गडूची चेति। अन्यः—"निदिग्धिकापद्मकदारुत्रायमाणानागराद्युतैः। मसूरविदलैः क्वाथैः...।" च.द.वा.पि.ज्व.चि.।

निदेशः। पुं। भाजने। धरणि.।

निद्रा। स्त्री। स्वापे। घुमान। तत्पर्यायः,— शयनं, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः, संवेशः, सुप्तिः, स्वपनं। तत्कारणम्—"तमःकफाभ्यां निद्रा स्यात्।" शार्ङ्ग.। सा च वैष्णवी मायेत्युच्यते। यदा चेतनावहा शिरां प्रति तमोगुणप्रधानः कफः शिरा रुणद्धि, तदा घोरनिद्रा जायते। तदा च ज्ञानाभावो भवति। सा च प्रलयकालिकी मूर्च्छा। निद्रा त्रिधा तामसी स्वाभाविकी वैकारिकी चेति। सु.शा.४अ.। निद्राया विधिनिषेधौ—"दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः। ग्रीष्मवर्ज्जेषु कालेषु दिवास्वापो निषिध्यते। उचितो हि दिवास्वापो नित्यं येषां शरीरिणाम्। वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा। व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः, शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान्। क्षीणान् क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनः रात्रौ जागरितान्निराहारजनान् कामं दिवा स्वापयेत्॥" भा.। "दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्म्मीकृता तु यैः। न तेषां स्वपतां दोषो जायते चोपजायते॥" सु.शा.४अ.। उपयुक्तकाले निद्रागुणाः—"निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम्। पुष्टिवर्णबलोत्साहानग्निदीप्तिं करोति च।" राज.५प.।

निद्राकरम्। क्ली। सुनिषण्णकशाके। प.मु.।

निद्रागौरवम्। क्ली। निद्राबाहुल्ये। मा.नि.।

निद्रानाशः। पुं। अनिद्रायाम्। मा.नि.।

निद्रारिः। पुं। नेपालनिम्बे। चिरेता। रा.नि.व.९।

निद्रालुः। पुं। वनवर्व्वरिकायाम्। वन बाबुई। वार्त्ताकौ। रा.नि.व.१०। नलीनामगन्धद्रव्ये। श.च.।

निद्रासञ्जननम्। क्ली। श्लेष्माणि। श.मा.।

निधनम्। क्ली। मरणे। अम.। पुं। वधतारायाम्। [रा.नि.व.९।

निधमनः। पुं। निम्बवृक्षे। निम् गाछ।

निधायकः। पुं। एरण्डवृक्षे।

निधिः। पुं। नलिकायाम्। नालुका। रा.नि.व.१२। जीवकौषधौ। श.च.।

निधुवनम्। क्ली। सुरते। अम.।

निध्यानम्। क्ली। दर्शने। अम.।

निनन्दुः। स्त्री। मृतवत्सायाम्। उ.प.।

निन्द(न्द्य)तमः। त्रि। निन्दितकर्म्मणि। श.र.।

निपः। पुं। कदम्बवृक्षे। श.च.। कलसे। अम.।

निपाकः। पुं। स्वेदने, पाके। श.र.।

निपानम्। क्ली। दोहनभाण्डे। त्रिका.। कूपसमीपे शिलादिरचिते कूपोद्धृताम्बुस्थाने। भ.।

निपुणः। पुं। चिकित्सके। सु.नि.१६अ.।

निफला। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताकट्की। भा.।

निफालनम्। क्ली। दर्शने। वै.निघ.।

निफेनम्। क्ली। अहिफेने। रा.नि.व.६।

निबन्धः। पुं। मलमूत्ररोधरोगे, आनाहे। हे.च.। निम्बवृक्षे। जटा.।

निबन्धनम्। क्ली। हेतौ। भा.।

निभालनम्। क्ली। दर्शने। त्रिका.।

निमज्जथुः। पुं। शयने। निद्रायां। वै.निघ.।

निमज्जनम्। क्ली। स्नाने, अवगाहने। वै.निघ.। [या.चि.०अ.।

निमर्दकः। पुं। शाकस्य विविधव्यञ्जनप्रकारे।

निमित्त(क)म्। क्ली। हेतौ। मा.नि.। चिह्ने। अम.। (कम्) चुम्बने। श.मा.।

निमित्तकृत्। पुं। काके। रा.नि.व.१९।

निमीलः (नम्)। पुं,क्ली (नम्)। निमेषे। हे.च.।

निमेषः। पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे। तद्यथा—"निमेषणीः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः। चालयेदति वर्त्मानि निमेषः स गदो मतः॥" सु.उ.३अ.। निमिषे। पलक्। श.र.।

निमिषरुक् । पुं । खद्योते । त्रिका. ।

निम्नगम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ ।

निम्ब: (क:) । पुं । (Melia azadirachta. Syn. Azadirachta Indica.) स्वनामख्यातवृक्षे । निम् गाछ । हिं निम् । मं निंब, लिम्ब । कं बेउ । तै वेपचेट्टु । ता. वेप्पमरम् । तत्पर्याय:,—अरिष्ट:, सर्वतोभद्र:, हिङ्गुनिर्यास:, मालक:, पिचुमर्द:, पकृत्, पूयारि:, अर्द्दन:, कर्कपादप:, पूकमालक:, कोटक:, विशघ्न:, तिक्तक:, कैटर्य:, वरत्वच:, छर्दिघ्न:, प्रभद्र:, पारिभद्रक:, काकफल:, कीरेष्ट:, नेता, सुमना:, विशीर्णपर्ण: यवनेष्ट:, पीतसारक:, शीत:, राजभद्रक: । गुणा:—शीत: तिक्त: श्लेष्मव्रणक्रिमिवमिशोफघ्न: शीतल: बहुविषपित्तहृत् विशेषतो हृदयविदाहशान्तिकरश्च । रा.नि.व.९ । तत्फलगुणा:—रसे तिक्तं पाके कटु भेदनं स्निग्धं लघु उष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्श:क्रिमिमेहनुत् । भा. । "कृष्णाननानिम्बवासामृता: ।" वा.सू.१५अ. आरग्वधादि: । [illegible] । तालीसपत्रे । भार्ग्यां । पद्माख्ये । छत्रमूलके । रा.नि.व.२३ ।

निम्बतरु: । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । निम्बवृक्षे । मन्दारवृक्षे । अम. ।

निम्बतैलम् । क्ली । निम्बफलोत्थतैले । निम्-फलेर तेल । गुणा:—कटूष्णकृमिकुष्ठकफघ्नश्च । रा.नि.व.१५ ।

निम्बपञ्चकम् । क्ली । पञ्चनिम्बे । रा.नि.व.२२ ।

निम्बपत्रम् । क्ली । [illegible] । निमपाता । मि.यो.र.पि.पि.[illegible] । गुणा:—"निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् । वातलं कटुपाकञ्च सर्वारोचककुष्ठनुत् ॥" भा. । पू.ख.वटादिवर्ग ।

निम्बप्रसव: । पुं । निम्बपुष्पे । भा.चि.३अ. ।

निम्बरक: । पुं । महानिम्बे । महानिम् ।

निम्बबीज: । पुं । राजादनीवृक्षे । खिरनी गाछ । रा.नि.व.११ । क्ली । निम्बस्य बीजे ।

निम्बु: (म्बू:) (क:) । पुं । (Citrus medica. Var. acida.) अम्लजम्बीरवृक्षे । टेव लेबुर गाछ, कागजी लेबु । मं लिंबे । कं लिंबू । तत्पर्याय:,—अम्लजम्बीर:, वह्नि:, दीप्त:, वह्निबीज:, अम्लसार:, दन्ताघात:, शोधन:, जन्तुमारी, निम्बू:, रोचनम् । गुणा:—फलमम्लरसं कटूष्णं गुल्मामवातहरम् आग्नेयं चक्षुष्यं कासकफकण्ठच्छर्दिहरं । पक्वमतीवरुच्यम् । रा.नि.व.११ । निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु क्रिमिघ्नं तीक्ष्णमुदरग्रहघ्नं गुल्मे हितं रोचनं मन्दाग्नौ बद्धगुदे च हितम् । भा. । "निम्बू कटूष्णमुद-नाशनं तीक्ष्णमग्निमुदरग्रहापहम् । वातपित्तकफ-शूलिनां हितं नष्टधान्यरुचि-शोधनम्परम् ॥ त्रिदोषवह्निक्षयपीड़ितानां दीपाग्निनाशाच्च सबद्धमलानां । मलग्रहे बद्धगुदे हितश्च विसूचिकायां मुनयो वदन्ति ॥" अत्रि.१७अ. ।

निम्बुकापानकम् । क्ली । निम्बूरसशर्करापानके । लेबुर शर्वत् । निम्बुरस: १ भ. शर्करोदकं ६ भ. लवङ्गमरिचचूर्णेन सम्मिश्र कृते पानके । भा. ।

नियत: । पुं । गन्धके । र.सा.सं.वसन्ततिलकरसे ।

नियमन: । पुं । निम्बवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । See पारद: ।

नियामकगण: । पुं । रसनियामकद्रव्यसमूहे । यथा—"सर्पाक्षीवनकर्कोटी कञ्चुकी चमचिञ्चिका । शतावरी शङ्खपुष्पी शरपुङ्खा पुनर्नवा । मूषापर्णी च मत्स्याक्षी ब्रह्मदण्डी शिखण्डिनी । अनन्ता काकजङ्घा च काकमाची च पोतिका । विष्णुक्रान्ता सहचरा सहदेवी महाबला । बला नागबला मूर्वा चक्रमर्द करञ्जकौ । पाठा तामलकी नीली शालिनी पद्मचारिणी । घण्टा विषघ्नी शालिञ्चा कोकिलाक्षो घनध्वनि: । आखुपर्णी क्षीरिणी च त्रिपुटी मेघनादिका । कृष्णपर्णी च तुलसी भिंडी च गिरिकर्णिका ॥" र.सा.सं. ।

नियोग: । पुं । इदमेव कर्त्तव्यमिति अवधारणे । यथा—पथ्यमेव भोक्तव्यम् । सु.उ.२५अ. ।

नियोद्धा । पुं । कुक्कुटे । रा.नि.व.१९ ।

निय्या । स्त्री । सर्षपषष्ठांशमाने । प.प्र. ।

निरन्नता । स्त्री । उपवासे ।

निरशनम् । क्ली । अनशने । व्याक. ।

निरसनम् । क्ली । निष्ठीवने । अम. ।

निरसा । स्त्री । नि:सर्पिकालते । रा.नि.व.८ ।

निरातङ्क: । त्रि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० ।

निरातपशालि: । पुं । [illegible] । निर्जलक्षेत्रस्थ हैम-

लिक धान । मं रूपशालि । कं तुरुनेलु । गुणाः—मधुरः स्निग्धः शीतलः पित्तदाहघ्नः त्रिदोषघ्नः रुच्यः पथ्यः सर्व्वरोगघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

निरामज्वरः । पुं । पक्वज्वरे । लक्षणं—"क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥" मा.नि. ।

निरामयः । पुं । शूकरे । श.मा. । वनच्छागे । मे. । वि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० ।

निरामालुः । पुं । कपित्थवृक्षे । श.च. ।

निरालकः । तदाख्यमत्स्यभेदे ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांस्यां । सूक्ष्मजटामांसी । रा.नि.व.१२ ।

निरिन्द्रियः । त्रि । इन्द्रियशून्ये । [६अ. ।

निरीहः । त्रि । निश्चेष्टे । निर्व्यापारे । वा.चि.

निरुत्थः (त्थितः) । त्रि । मृते । र.सा.सं. ।

निरुत्थीकरणम् । क्ली । मृतलौहस्य मित्रपञ्चकादिभिः पाकेन मारणं । "सम्यङ्मृतं लौहं पक्तव्यं मित्रपञ्चकैः । यदैव स्यान्निरुत्थञ्च सेव्यं रक्तिचतुष्टयम् ॥" मतान्तरं यथा—"गोघृतद्रुमकं लौहं तत्खल्ले विमर्द्दयेत् । दिनैकद्रव्यकाद्याश्च-रुद्धा गजपुटे पचेत् । इत्थं सर्व्वलौहानां कर्त्तव्यं स्यान्निरुत्थतम ॥" र.सा.स. ।

निरुद्धगुदः (पायु) । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोग । लक्षणादि यथा— वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदमाश्रितः । निरुणद्धि महत् स्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात् सुदुस्तरम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

निरुद्धप्रक(का)शः । पुं । मेढ्रजक्षुद्ररोगविशेष । लक्षणं— वातोपसृष्टमेढ्रस्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् । मणिश्चर्म्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च । निरुद्धप्रकशे तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ॥ सु.नि.१३अ. । [अ. ।

निरुद्धमणिः । पुं । निरुद्धप्रकशे । वा.उ २३

निरुपमः । पुं । गौधेरकजातिभेदे । गोधासाप विशेष । च्च. ।

निरूहः । पुं । वस्तिविशेषे । "कषायक्षीरतैलैर्यो निरूहः स निगद्यते ।" सा.कौ. । तत्र परिमाणं—कफे ११ तो. पित्ते ८ तो. वाते च ६ तो ग्राह्यम् । स्नेहमधुनोय ३।४।६ पलानि यथाक्रमं कफपित्तवातेषु ग्राह्याणि । तथा कल्कस्य २ प. सैन्धवस्य २ तो. । रसक्षीराम्लमस्यानाञ्च एकैकं पलं ग्राह्यम् । इति निरूहवस्तिकल्पनामात्रा ज्ञेया । वै निघ.ज्व.चि. स क्षीरक्लेशनदोषहरशमनलेखन, बृंहणपिच्छिलमधुतैलयापनयुक्तरथसिद्धोत्तरवस्तिभेदेन बहुधा । तेषां लक्षणानि तत्तत्पर्य्याये द्रष्टव्यानि । भा. । तस्य कालादि—"अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽह्नि निरूहयेत् । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्तं बलिमङ्गलं । अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् । मधुस्नेहकल्काख्यकषायावापत. क्रमात् त्रीणि षट् द्वे दश चौषि पलान्यनिलरोगिणां । पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपलचतुष्टयम् । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम् ॥" .च.द. ।

निरोधः । पुं । नाशे । रोधे । मे. ।

निरोप्यशालिः । पुं । वापितशालौ । रोना धान । गुणाः—लघवः शीघ्रपाका गुणीकरा विदाहिनः दोषघ्ना बल्या मूत्रवर्द्धनाश्च । रा.नि.व.१६ ।

निऋतिः । स्त्री । बालस्य तन्नामकमातृकाग्रहविशेष । बालग्रहविशेष । यथा दशम दिने मासि वर्षे वा बालो गृह्यते । तत्र तस्य ज्वरगात्रोद्वेजनादि भवति । च.द बालरो.चि. ।

निर्गन्धपुष्पा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । श.च. ।

निर्गुण्ठी (ण्डी) । स्त्री । (Vitex negundo.) स्वनामख्यातवृक्षे. सिन्धुवारभेद । निशिन्दा गाछ । हिं मउडीसम्भालु, निर्गुण्डी । म निर्गुड । ते नावीलिचेट्टु, तेलव । बम्. कट्टिर । ता. नाक्चि । दा. सान्वालि । फा. 'संस्वान् । गुर्ज. नगोड़ । कोंकणे निगुड़ सेन्दुवार इति च । तत्पर्य्यायाः,—सिन्धुः, सिन्धुकः, इन्द्रसुरिषः, इन्द्रसुरसः, निर्गुण्डी, इन्द्राणिका, इन्द्राणी, सिन्दुकः, सिन्दुवारिका, पौलोमी, शक्राणी, कासनाशिनी, सुरमा, श्वेतपुष्पकः, विसुन्धकः, सुरसः, सिन्दुवारितः, स्थिरसाधनकः, अनन्तः, सिद्धकः, अर्थसिद्धकः । भा. । सा चतुर्धा—श्वेता नीला आरण्या कर्त्तरी चेति । श्वेतपुष्पागुणाः—"निर्गुण्डी कटुका तिक्ता रुक्षा चोष्णा कषायका । स्मृतिप्रदा नेत्रहिता रुच्या लघ्वग्निदीपनी । मेध्या वर्ण्या च सम्प्रोक्ता गदव्रातक्षयावहा । सन्धिवातञ्च वातञ्च शोफञ्चामकृमींस्तथा । कुष्ठकफं व्रणं प्लीहां गुल्मकुष्ठरुजं तथा । विषं शूलञ्चारुचिञ्च ज्वरं मेदो-

कर्णं तथा। गलशोथ-प्रतिश्यायश्वासं श्वासञ्च नाशयेत्। विषनाशकरी प्रोक्ता पर्णमस्या लघु स्मृतम्। क्रिमिनाशकरम्प्रोक्तं...... ॥" नीलपुष्पा-गुणाः—"प्रोक्ता निर्गुण्डिका तिक्ता रूक्षा चोष्णा कटुः स्मृता। आध्मानवातमन्दरज्जासं श्वासहृकं हरेत्। वातनाशकरी प्रोक्ता......॥" वै.द्रव्यगुणः। रा.नि.व.४। कर्णगीगुणाः—निर्गुण्डी कर्णरीयुक्ता कटुर्तिक्ता कफापहा। वातकृयश्च शूलश्च कण्डूं कुष्ठञ्च नाशयेत् ॥ आरण्ययोः श्वेत-कृष्णयोः गुणाः—प्रोक्ता चारण्यनिर्गुण्डी पथ्या पित्तज्वरं हरेत्। विषञ्च श्लेष्मवातं नाशयेद्व्रण-कारिणी। पत्रश्चाम्यास्तु कटुकश्चाग्निदं निक्तं लघु। क्रमीन् कफञ्च वातञ्च नाशयेत...... ॥ पुष्पञ्चास्याः कटु चोष्णं तिक्तं क्रिमिकफापहम्। शोथं गुल्मञ्च वातञ्च कुष्ठं शोथञ्च नाशयेत्। सर्व्वेनाशकम्प्रोक्ता कण्डूञ्चैव विनाशयेत ॥" वै. द्रव्यगुणः। See सिन्दुवारः। नीलनिर्गुण्ड्यां। रा.नि.व.४। सु.सू.३०अ.। नीलशेफालिकायां। श.र.।

निर्घातः। पुं। अस्त्रविशेषे।

निर्घातनम्। क्ली। प्रत्यर्थनस्य विषाल्य शल्यो-हरणरूपे कर्म्मणि। सु.सू.७अ.।

निर्जरः। त्रि। जरारहित। क्ली। सुधायाम्। श.र.।

निर्जरसर्षपः। पुं। देवसर्षपे। रा.नि.व.१६।

निर्जरा। स्त्री। गडूच्यां। तालपर्ण्यां। मूर्व्वा। मे.।

निर्झरः। पुं। गजे। हाती। श.र.। तुषा-नले। मे.। शैलनिःसृत जलप्रवाहे। झरणा। तत्पर्यायाः,—झरः, निर्झरीः, झरा, झरी। तज्जलगुणाः,—मधुरं, पथ्यं, अग्निदीपन, कफघ्न।

निर्झरिणी (री)। स्त्री। नद्याम्।

निर्णयनम्। क्ली। गजापाङ्गे। श.र.।

निर्णेजकः। पुं। रजके। अम.।

निर्णेजनम्। क्ली। क्षालने। धावने।

निर्दरम्। क्ली। तरुसारे, हृदयस्थाने। मे।

निर्दहनः। पुं। भल्लातकवृक्षे। क्ली। तद्बीजे। रा.नि.व.११।

निर्दहनी। स्त्री। मूर्व्वायाम। मूर्गा। र.मा.। च.द.श्र.त.चि.। "तयाभया निर्दहनीच।"

निर्दिग्धः। त्रि। बलवति, मांसले। हे.च.।

निर्देशः। पुं। विस्तरवचने। यथा—"शारीर-मागन्तु चेति।" सु.उ.६५अ.।

निर्भर्त्सनम् (ना)। क्ली, स्त्री। अलक्तके, लाक्षायाम्। रा.नि.व.६।

निर्भिन्नचिर्भिटः। पुं। फुटिकायां। श.चि.।

निर्भुग्नः। त्रि। विस्फारिते। मा.नि.।

निर्म्म(र्म्मी)ध्वा(ध्या)। स्त्री। नलिकाख्यगन्ध-द्रव्ये। रा.नि.व.१२।

निर्म्मलम्। क्ली। कतकफले। निर्म्मली। अभ्रके। मे.। त्रि। पवित्रे।

निर्म्मलोपलः। पुं। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

निर्म्माल्यम्। क्ली। शिवनिर्म्माल्ये। च.द.उन्मा. चि.। देवोच्छिष्टद्रव्ये। पुरणम्। [व.१२।

निर्म्माल्या। स्त्री। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये। रा.नि.

निर्म्मुटः। पुं। वनस्पतिविशेषे। त्रिका.। खर्पर। थापर। हारा.।

निर्म्मोकः। पुं। सर्पकञ्चुके। সাপের খোলস। भा.म.४भ.गर्भचि.।

निर्य्याणम्। क्ली। गजापाङ्गदेशे। हे.च.।

निर्यातनम्। क्ली। मारणे। हे.च.।

निर्यासः (कः)। पुं। तरुक्षीरे। গাছের আঠা। वल्कले। छाल। र.मा.। कषाये, क्वाथे। श.मा.। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

निर्या(सि:)सो (न्)। पुं। शाखोटवृक्षे। प.मु.।

निर्य्यूषः। पुं। निर्यासे। श.मा.।

निर्य्यूहः। पुं। शिम्बीधान्यकृतक्वाथे। क्वाथ-विशेष। र.मा.। प.प्र.२ख.। "शिम्बीधान्यकृतं तोयं 'निर्य्यूह' इति संज्ञितं।" वृ.सु.। निर्यासे। आगे। अम.।

निर्लोहम्। क्ली। बोलनामगन्धद्रव्ये। थुन्-थारपी। रा.नि.व.६। व्याघ्रनखे। नखी। [वै.निघ.। वै.निघ.।

निर्व्व(र्वं)यनी। स्त्री। अहिनिर्मोके। हे.च.।

निर्व्वचनम्। क्ली। निश्चितवचने। यथा—"आयुर्विद्यतेऽनेनेति आयुर्वेदः।" सु.उ.६५अ.।

निर्वापणः । त्रि । रोपणे । नाशने । वा.चि. १४. । [सर्पे ।
निर्विषः । पुं । अलसर्पे । वै.निघ. । विषहीन-
निर्व्विषा (षी) । स्त्री । (Curcuma zedoaria.) केदारदेशीयस्त्रौषधविशेषे । निर्विषी घास । निर्विषा इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायाः,—अपविषा निर्व्विषी, विषहा, विषापहा, विषहन्त्री, विषाभावा, अविषा, विषवैरिणी । गुणाः—कटुः शीता कफ-वातरक्तघ्नी बहुविषघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.६ ।
निर्वीजा । स्त्री । काकन्दीद्राक्षायां । किसमिस् । रा.नि.व.११ ।
निर्वृत्तिः । स्त्री । उत्पत्तौ । निष्पाद्ये । "निर्वृत्तिरामयस्यासौ ।" मा.पञ्चनि. ।
निर्वेधिमः । पुं । वर्द्धमानककर्णबन्धनाकृतौ । "स च पीठोपमपालिः उभयतः चोत्पुटिकाश्रितः ।" सु.सू.१६अ. ।
निर्वेष्टनम् । क्ली । नाडीचीरे । हारा. ।
निर्व्यधनम् । क्ली । छिद्रे । अम. ।
निर्हारः । पुं । मलमूत्रत्यागस्थले । पायखाना । निर्हरणे, शल्याद्युत्पाटने । भ. ।
निर्हारगृह(स्थान)म् । क्ली । निर्हारभवने । पायखाना । शल्योत्पाटनगृहे । स्मृतिः ।
निर्हारी (इन्) । त्रि । दूरगामिगन्धे । अम. ।
निलिम्पा । स्त्री । दोहनमाण्डे । स्त्रीगवि । त्रिका. । [च. ।
निबन्धः । पुं । अवस्य ककुदंसभागे । ज.द.२
निवातम् । क्ली । वाताभावे । गुणाः—"निवातं आयुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा ।" सु.चि.२४अ. ।
निवृत्तसंज्ञम् । क्ली । गुह्यरोगभेदे । निदानादि यथा—"विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म्म मेढ्रजं । निवर्त्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकञ्च गच्छति । पिण्डितं ग्रथितं चर्म्म तत्प्रलम्बमधोमणेः । निवृत्तसंज्ञं सकफकण्डु-काठिन्यवत्तु तत् ।" वा.उ.३३अ.।
निशल्या । स्त्री । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
निशा । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । रा.नि.व. ६ । आम्रहरिद्रायाम् । भा. संग्रहणीशाखोटादि-चूर्णे । दारुहरिद्रायाम् । रात्रौ ।
निशाकरः । पुं । कुक्कुटे । श.र. । चन्द्रे ।
निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
निशाचरः । पुं । चोरकनामगन्धद्रव्ये । अयं ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदः । भटेउर इति नेपालदेशे प्रसिद्धः । रा.नि.व.१२ । पेचके । शृगाले । सर्पे । मे. । चक्रवाके । श.र. । रात्रिचरजीवे ।
निशाचरी । स्त्री । केशिनीनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।
निशाटः । पुं । पेचके । हे.च. ।
निशाटकः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।
निशाटनः । पुं । पेचके । हला. ।
निशाणशिला (लिका) (णी) । स्त्री । अनिशितक्षुरादिसुनिशाणार्थे आपवर्णक्ष्णनाणित-शिलायाम् । शुद्रशिल्न शिल । सु.सू.८अ ।
निशादर्शी (इन्) । पुं । पेचकपक्षिणि ।
निशादिः । पुं । हरिद्रादिगणे । वा.उ.२अ. ।
निशाद्वयम् । क्ली । हरिद्रा दारुहरिद्रा च । वा.सू.१५।४२ सुश्रुतादिव. । "द्विनिशा द्विनिशा ।"
निशान्तम् । क्ली । प्रातःकाले । गृहे ।
निशान्धः । त्रि । रात्र्यन्धे । रातकाणा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।
निशापतिः । पुं । कर्पूरे । अम. । चन्द्रे ।
निशापुष्पम् । क्ली । उत्पले । शुन्नि फुल । रा.नि.व.१० । [श.च. ।
निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुच्छ्याम् । दुधपेंडा ।
निशामूषा । स्त्री । अन्धमूषायां । रस.र. हिक्का-चि. ।
निशामृगः । पुं । शृगाले । श.र. ।
निशालौहम् । क्ली । पाण्डुरोगे औषधम् । "लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलारोहिणीयुतं । प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामलापाण्डुशान्तये ॥" र.सा.सं. ।
निशावनः । पुं । शणक्षुपे । रा.नि.व.४ ।
निशावेदी (इन्) । पुं । कुक्कुटे । हे.च. ।
निशाहासः । पुं । कुमुदपुष्पे । त्रिका. ।
निशाहासा । स्त्री । शेफालिकायाम् ।
निशाह्वा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अम. । मालवदेशप्रसिद्ध-जतुकाख्यलतायाम् ।
निशिक्रन्दः । पुं । बालानां रात्रिरोदनरोगे । "छुच्छुन्दरमत्स्यो मांसी हरिद्रा विल्वपत्रकं । सनि-

गुंञ्जीदलं धूमात् निशिकन्दीऽस्ति नो शिशोः ॥" रस.र.बाल.चि. ।

निशितम् । क्लौ । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.१२ ।

निशिपुष्पा (ष्पिका) (ष्पी) । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । त्रिका. । श.र. ।

निशुम्भनम् । क्लौ । मारणे । हला. ।

निश्चैत: । पुं. । बकपक्षिणि । त्रिका. ।

निश्रोत्रा । स्त्री । श्वेतत्रिवृति । त्रिवृति । তেউড়ী । वै.निघ.२भ.ग्र.चि. शुण्ठ्यादिगुटी ।

निश्चला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । पृथिव्याम् ।

निश्चलाङ्ग: । पुं । बके । रा.नि.व.१९ ।

निश्चारक: । पुं । पुरीषद्रवापरपर्य्याये प्रवा-हिकाभेदे । से. । सि.यो.प्रवाहिका चि.श्रीकण्ठ: । "प्रवाहिकेति सा ख्याता केचिन्निश्चारकन्तु स: ।" पराशर: डल्लणश्च । [त्रिका. ।

निश्चुक्कणम् । क्लौ । दन्तशाणे । मरुमञ्जन ।

निश्वास: । पुं । श्वासनिर्गमे । बहिर्मुखश्वासे । हे.च. ।

निश्वासक: । पुं. । वायौ ।

निषङ्गथि: । पुं । रथविशेषे । स्कन्धे । उणा. ।

निषण्णकम् । क्लौ । आसने । सुनिषण्णशाके । श.र. ।

निषद्वर: । पुं । कर्द्दमे ।

निषादग्रह: । पुं । ग्रहविशेषे । तदाविष्टस्य लक्षणं यथा—"रुक्षीला कारु-लोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससं ।, नग्नं धावन्तमुत्तस्तदृष्टिं तृणविभूषणं । श्मशानशून्यायतनं रथ्यैकद्रुमसेवितं । तिलान्नमद्य मांसेषु सततं सक्तलोचनं । निषादाधिष्ठितं विद्यात् वदन्तं परुषाणि च ॥" वा.उ.४ग्र. ।

निषादी (दिन् । पुं. । हस्तिपके । चन. ।

निषेक: । पुं । सेके । नि:ष्यन्दे । गर्भाधान-संस्कारे । भ. ।

निषोधा (धृ) । पुं । कुक्कुटपक्षिणि ।

निष्क: । पुं, क्लौ । स्वर्णे । माषचतुष्टये । प.भ. । कर्षपरिमाणे । "चतुर्भिर्माषकै: शाण: स निष्कोऽटङ्क एव च ।" गोविन्दो परिभाषा । स्वर्णपले । स्वर्णकर्षे । द्वाष्टशततोलके । हे.च. ।

निष्काण्ठ: । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

निष्कल: । त्रि । वीर्य्यहीने । मे. ।

निष्कला (लो) । स्त्री । वृद्धायाम् । रा.नि.व.१८ । निवृत्तरजस्कायाम् । श.र. ।

निष्कुट: । पुं । गृहसन्निहितनिकुञ्जे । गृह-गृहे । चन. । [रा.नि.व.६ ।

निष्कुटि: । स्त्री । एलायाम् । सूक्ष्मैलायाम् ।

निष्कुटी । स्त्री । स्थूलैलायाम् । भ.टी.भ. ।

निष्कुम्भ: । पुं । दन्तीवृक्षे । भ.टी.रा. ।

निष्कुल: । त्रि । त्वक्शिरास्थिरहिते । सि.यो. यक्ष्म.चि.च्यवनप्राशे । पुं । तरुकोटरे । चन. ।

निष्क्वाथ: । पुं । मांसादिक्वाथे । हे.च. ।

निष्ठा । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

निष्ठानम् । क्लौ । व्यञ्जने । चन. ।

निष्ठीव: । पुं । निष्ठीवने ।

निष्ठीवनम् । क्लौ । मुखेन श्लेष्मादीनां वमने । थুতু ফেলা । च.द.सान्निपातज्व.चि. । "नस्यं निष्ठीवनन्तथा ।" तत्पर्य्याया:,—निष्ठेव:, निष्ठ्यूति:, निष्ठेवनं, निष्ठेवा, निष्ठेवं, निष्ठीर:, निष्ठीविका । रा.नि.व.६ ।

निष्ठीविका । स्त्री । निष्ठीवने । च.शा.२ग्र. ।

निष्ठेव: (नम्) । पुं, क्लौ । निष्ठीवने । चम. ।

निष्पक्कम् । त्रि । क्वथिते । चम. । अतिपक्व-व्यञ्जनादौ । भ. ।

निष्पत्रक: (त्रिका) । पुं,स्त्री । करीरवृक्षे । गुणा:—आध्मानकर: कटूष्णकषाय: कफकर: श्वासवायुरोधकशूलखर्ज्जूव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

निष्पत्राकृति: । स्त्री । अतिपीड़ायाम् । অধিক বেদনা । हे.च. ।

निष्पाव: (क:) । पुं । (Phaseolus radiatus.) A sort of pulse. शिम्ब्याम् । शीम । प.मु. । श्वेतशिम्ब्यां । সাদা শিম্ । र.मा. । च.द. चम्लि.चि. । राजशिम्बीबीजे । "निष्पावस्तु राज-शिम्बीबीजं भेटरास, भेटवास इति लोके ।" भा. मसूरी.चि. । हिं भेटरासु । तं वानपचेट्टु, राज-शिम्बि । हेम: । तत्पर्य्याया:,—निष्पाय:, राज-शिम्बी, वल्लक:, श्वेतशिम्बिक:, निष्पाव: । गुणा:— वातादिकर: गुरु: सर: विदाही दृष्टिघ्न: शुक्रकफ-शोफविषापहश्च । वा. सू. । "निष्पावकफखं भट

सहवर्पंस्कारं गुरु।" राज.३प.। "निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः। कषायः स्तन्यपित्तास्र-मूत्रवातविबन्धकृत्। विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथ-हृच्छुक्रनाशनः।" भा.पू.१भ.धा.व.। गुञ्जाढ्ये। राजमाषे। हिं लोबिया। बर्बटी। यूषगुणाः— "यूषो निष्पावजः स्तन्यं भृशमुत्पादयेन् स्तने। श्लेष्माणं दृष्टिरोगश्च नाशयेत्समुपासितः॥" मटस्य यूषगुणाः—"निष्पावयूषः पित्तासृक्स्तन्यानिलप्रदः। विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफहृच्छुक्रलः स्मृतः॥" द्रव्य.गु.। तुषे। सूर्पवायौ। मे.।

निष्पावी। स्त्री। (Vigna Catiang. Syn. Dolichos sinensis.) शिम्बीधान्यविशेष। राजमाषे। बोड़ा इति भाषा। बर्बटी। हिं लोबिया। मं चड़ुवर्ण। कं तहवरे। सा द्विधा हरिच्छुभ्रभेदेन। हरिद्वर्णायाः पर्यायाः,— ग्रामजा, फलिनी, नखपृष्ठिका, सखपा, फलिका, शिम्बी, गुच्छफला, विशालफलिका, निष्पावि, चिपिटा। शुभ्रायाः पर्यायाः,—भद्रनिष्फला, नखनिष्पाविका, वनिष्पाविका, ग्राम्या, नख-पुष्पफला, भगना। गुणाः—द्वे एव कषाये मधुरे कण्ठशुद्धिकरे दीपने रूक्षे द्वितीया तु दृष्टिदा। रा.नि.व.७।

निष्प्रत्यनीकम्। त्रि। उपचारायोग्ये। भा. म.४भ.चुट्टरी.वश्लोक. चि.। "निष्प्रत्यनीकं चिरजं त्रिशेषात्।"

निष्फली। स्त्री। निष्फलायां। वन्ध्याकर्कोट्यां। श.र.। निवृत्तरजस्कायाम् वृद्धायाम्।

निसारा। स्त्री। कदलीवृक्षे। रा.नि.व.११।

निसिन्धुः। पुं। निर्गुण्डीवृक्षे।

निसुन्धारः। पुं। निर्गुण्डीवृक्षे। भैष.ज्व.चि. पानीयवर्ग्यां।

निसृता। स्त्री। रक्तत्रिवृतायाम्। प.मु.। त्रायमाणकवृक्षे। वै.निघ.।

निसृतान्त्रकः। पुं। कोष्ठगतरोगभेदे, वृद्धि-रोगे। वै.निघ.।

निस्तला। स्त्री। वटके। वटि। श.च.।

निस्तर्हणम्। क्ली। मारणे। अम.।

निस्तलः (ला)। त्रि। वर्त्तुले। अम.। पुं। तलप्रदेशे। हे.च.। [व.१६।

निस्तुषः। पुं। गोधूमे। प.मु.। गम्। रा.नि,

निस्तुषरत्नम्। क्ली। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

निस्तुषक्षीरः। पुं। गोधूमे। रा.नि.व.१६।

निस्तुषितः। त्रि। त्यक्ते। मे.।

निस्तुषोपलम्। क्ली। स्फटिके। प.मु.।

निस्तोदः। पुं। अतिव्यथायाम्। [व.८।

निस्त्रिंशपत्रिका। स्त्री। सुहीवृक्षे। रा.नि.

निस्रुटी। स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.।

निस्नेहपुष्पकः। पुं। राजधुस्तूरके। रा. नि.व.११। [त्रिका.।

निस्नेहः (हा)। पुं, स्त्री। अतसीवृक्षे।

निस्नेहफला। स्त्री। श्वेतकण्टकार्याम्। रा. नि.व.४।

निस्यन्दः। पुं। स्यन्दने। त्रिका.।

निस्पृहा। स्त्री। अमूलवनस्पतौ। वै.निघ.। आग्निशिखावृक्ष। श.च.।

निस्रावः। पुं। भक्तमण्डे। ভাতের ফেন।

निस्रारकः। पुं। मद्यादिकारोगे। च.द. रक्तातिसारे।

निहाका। स्त्री। गोधिकायां। अम.।

निहारः। पुं। नीहारे। श.र.। [कोष.।

निह्वा। स्त्री। जिह्वायां। निकि। उणादि-

नीकः। पुं। वृक्षभेदे। उणा.। [रा.नि.व.१२।

नीचः। पुं। चोरकनामगन्धद्रव्ये। গেঁঠেলা।

नीचकः। त्रि। खर्वे। श.र.। स्त्री (का)। उत्तमायां गवि। अ.टी.भ.।

नीचकदम्बः। पुं। गोरक्षमुण्डाम्, महा-श्रावणिकायाम्। वै.निघ.।

नीचकुलिशम्। क्ली। वैक्रान्तरत्ने। प.मु.।

नीचगम्। क्ली। जले। वै.निघ.।

नीचभोज्यः। पुं। पलाण्डौ। श.च.।

नीचवज्रम्। क्ली। वैक्रान्तमणौ। পোখরাজ। रा.नि.व.१३।

नीडः। पुं, क्ली। पक्षिकुलाये। अम.।

नीडजः } नीडोद्भवः } पुं। पक्षिसामान्ये। हे.च.। अम.।

नीतम्। क्ली। धान्ये। शस्ये। वै.निघ.।

नीथम्। क्ली। जले। उणा.।

नीपः। पुं। कदम्बवृक्षे, धाराकदम्बे। কেলি কদম। मं राजकदम्ब। रा.नि.व.९। गुणः—गरदोषहरः। सु.सू.४६अ.। अशोकवृक्षे। नीलाशोके। बन्धूकवृक्षे। बान्धुलि गाछ। मे.। भूकदम्बे। कुकुरशिमा। वै.निघ.।

नीपराजः। पुं। राजकदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

नीरम्। क्ली। जले। रा.नि.व.१४। बालके। वला। वै.निघ. २भ. ज्व. चि. दाहचि. चन्दनादिकषाये।

नीरजः। पुं। कासभेदे। ছোট কেশে। रा.नि.व.८। जलनकुले, जलमार्ज्जार। উদ্বিড়াল। श.र.। क्ली। उत्पले। पद्म। नीलोत्पल। कुष्ठौषधौ। मे.। "नीरजशारिवे च।" सु.चि.२५अ.। मौक्तिके। रा.नि.व.१३।

नीरजाः। स्त्री। अजातरजस्कायां स्त्रियि।

नीरदः। पुं। मुस्तायां। रा.नि.व.६। वै.निघ. २भ.दाह.चि.चन्दनादिकषायः। त्रि। अदन्त।

नीरप्रियः। पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

नीरवृक्षः। पुं। जलमधूकवृक्षे। वै.निघ.।

नीरसः। पुं। दाड़िम्बवृक्षे। हारा.। त्रि। रसहीने।

नीरसा। स्त्री। नि.र्ग्रन्थिकावृक्षे। रा.नि.व.८।

नीराखुः। पुं। जलमार्ज्जारे। উদ্বিড়াল। हारा.।

नीरेन्दुः। पुं। अश्वशाखोटवृक्षे। আশ্‌শ্যাওড়া গাছ। श.च.।

नीरुक्
नीरुजम् } त्रि। रोगरहिते। रा.नि.व.२०। क्ली। कुष्ठभेदे। কুড়বিশেষ। जटा.। पुं। उशीर्य्याम्।

नीरोद्भवा। स्त्री। ब्राह्म्याम्। ব্রহ্মীশাক।

नीलम्। क्ली। (Indigofera Tinctoria.) नील्याम्। नीलपर्णे। मे.। सौवर्च्चललवणे। तालीशपत्रे। विषे। रा.नि.व.६। तुत्थके। नीलोत्पले। रा.नि.व.१३। कृष्णाञ्जने। वै.निघ.।

नीलः। पुं। नीलासनवृक्षे। নীলপত্র আসন গাছ। र.मा.। नीलवृक्षे। रा.नि.व.९ वटवृक्षे। रा.नि.व.११। नीलकान्तमणौ। रा.नि.व.१३। वै.निघ.२भ.क्षयचि.नवरत्नराजमृगाङ्के। नीलवर्णे। सारिकापक्षिणि। नीलवानरे। मे.। कृष्णकुरण्टके। कृष्णनिर्गुण्ड्याम्। वै.निघ.।

नीलकम्। क्ली। कृष्णलवणे। कांस्ये। जले। गन्धबोल। वै.निघ.। कान्तलोहे। रा.नि.व.१३।

नीलकः। पुं। नीलभृङ्गराजे। रा.नि.व.५। नीलबीजे, नीलबीजासनवृक्षे। रा.नि.व.९। कृष्णसारमृगे। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.। वर्त्तुलकलाये।

नीलकणा। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.व.६। जारके। वै.निघ.।

नीलकण्टकः। पुं। चातकपक्षिणि। वै.निघ.। [मयूरे। अम.।

नीलकण्ठम्। क्ली। मूलके। मूला। प.मु.।

नीलकण्ठः। पुं। पीतशालवृक्षे। पियाशाल। र.मा.। मयूरे। अम.। शिग्रुवृक्षे। चाषपक्षिणि। खञ्जरीटे। दात्यूहे। कपोते। ग्राम्यचटक। ह.च.। सारसपक्षिणि। वै.निघ.। नीलकदलपुष्पवृक्षे। लक्षण यथा—"लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकण्ठशिफा मता॥" सु.टी.मधुमती। [११।

नीलकण्ठाक्षम्। क्ली। रुद्राक्षे। रा.नि.व.

नीलकन्दः। पुं। महिषीकन्दे। কাল আলু বিশেষ। रा.नि.व.७। अस्य पर्य्यायाः,—सर्पोऽक्षः, वनवासी, विषकन्द, महिषीकन्दः। गुणाः—कटुः, उष्ण, रुच्यः, कफवातामय-हृत्‌जाड्यनाशी च। सितस्तु महासिद्धिकरः।

नीलकपित्थकः। पुं। महाराजचूते। नीलवर्णकपित्थभेदे। रा.नि.व.११। See टङ्कः।

नीलकमलम्। क्ली। नीलपद्मे। নীল পদ্ম। गुणाः—शीतलं स्वादु पित्तघ्नं सुगन्धि रुच्य रसायने श्रेष्ठं देहदार्ढ्यकरं केश्यञ्च। रा.नि.व.१०।

नीलकालम्बी। स्त्री। (Ipomoea hederacea. Syn. I. Coerulea.) स्वनामख्यातलतायाम्। নীল কলমী। हिं कालदाना। अस्या बीजचूर्णं विरेचने हितम्। [नि.व.६।

नीलकाचोद्भवम्। क्ली। काचलवणे। रा.

नीलकुरण्टकः। पुं। (Barlaria coerulea.) नीलझिण्टीक्षुपे, नीलाम्लाने। নীল ঝাঁটী। रा.नि.व.१०। भैष.कुष्ठ-चि.।

नीलकुसुमा। स्त्री। नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे। নীল ঝাঁটী। रा.नि.व.१०। See नीलाम्लानः।

नीलकेशी । स्त्री । नीलीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

नीलक्रान्ता । स्त्री । विष्णुक्रान्तायाम् । নীল অপরাজিতা । रा.नि.व.५ ।

नीलक्रौञ्चः । पुं । नीलवर्णक्रौञ्चपक्षिणि । নীল বক । वै.निघ. । अस्य पर्य्यायाः,—नीलाङ्गः, दीर्घग्रीवः, अतिजागरः ।

नीलगिरिकर्णिका । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

नीलगिरिजा । स्त्री । (Clitoria Ternatea.) विष्णुक्रान्तायां । অপরাজিতা । हि. कवयेण्ठी । बम्. गोकर्णी । आस्फोतायाम् । शंपरनाली । कोषान्तरम् ।

नीलङ्गुः । पुं । कृमिविशेषे । कीटमात्रे । शृगाले । म.द्विको. ।

नीलचर्म्म । क्ली । परूषकफले । रा.नि.व.११ ।

नीलच्छदः । पुं । हैपखर्ज्जूरवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलच्छविः । पुं । कुक्कुभपक्षिणि । वै.निघ. ।

नीलजम् । क्ली । नीललौहे । रा.नि.व.१३ ।

नीलझिण्टी । स्त्री । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । নীল ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लानः ।

नीलतरुः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

नीलतालः । पुं । तमालवृक्षे । তমাল গাছ । वै.निघ. । हिन्तालवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नीलतुत्थम् । क्ली । तुत्थभेदे । वै.निघ.२भ. । अथ.चि अर्द्ध स्वररसः ।

नीलदूर्व्वा । स्त्री । हरितदूर्व्वायां । নীল দূর্ব্বা ঘাস । मं नीलीहरियाली । कं हसुगरुके । तं हरितदूर्व्वाग्रु । तत्पर्य्यायाः,—हरिता, शाम्भवी, श्यामा, शीता, शतपर्व्विका, अमृता, पूता, शतग्रन्थिः, अनुष्णवल्लिका, शिवा, शिवेष्टा, मङ्गला, जया, भूतहन्त्री, शतमूली, महौषधी, विजया, गौरी, शान्ता, रुहा, अनन्ता, भार्गवी. शतवल्ली, शष्पं, सहस्रवीर्य्या, शीतकुम्भी, शीतला, वामिनी । गुणाः—मधुरा तिक्ता शीतला रोचनी रक्तपित्तातिसारघ्नी कफवातज्वरघ्नी च । रा.नि.व.८ । "कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ।" भा. ।

नीलद्रुमः । पुं । नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

नीलधातुः । पुं । खटिकायां । নীল খড়ি-মাটী । र.मा. । [रा.नि.व.९ ।

नीलध्वजः । पुं । तमालवृक्षे । তমাল গাছ ।

नीलनिर्गुण्डी । स्त्री । (Gendarussa vulgaris. Syn. Justicia gendarussa.) नीलपुष्पसिन्धुवारवृक्षे । নীল নিশিন্দা । জগৎ-মাদন । तें नल्लवाविलि । बम्. कलखडुलसा । द्रा. कालिमुम्बालि । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता रूक्षा कासघ्नी श्वेष्मशोफवायुप्रदराध्मानहरी । रा.नि.व.४ ।

नीलनिर्य्यासकः । पुं । नीलबीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । See नीलबीजः ।

नीलपङ्कम् । क्ली । कृष्णवर्णकर्द्दमे ।

नीलपङ्कजम् । क्ली । नीलकमले । নীল পদ্ম । रा.नि.व.१० ।

नीलपत्रः । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ । नीलनीलासनवृक्षे । अश्मन्तवृक्षे । रा.नि.व.९ । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ । क्ली । नीलपद्मे । श.च. । [वै.निघ. ।

नीलपत्रा । स्त्री । भूजम्बाम् । বন জাম ।

नीलपत्रिका । स्त्री । नीलासनवृक्षे । নীলপত্র আসন গাছ । र.मा. । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. । [४ ।

नीलपत्री । स्त्री । ह्रस्वनीलीक्षुपे । रा.नि.व.

नीलपद्मम् । क्ली । नीलकमले । নীল পদ্ম । तत्पर्य्यायाः,—नीलाम्बुजन्म, नीलाब्जं, नीलोत्पलं, नीलपङ्कजं, नीलाब्जं । गुणाः,—शीतलं स्वादु, सुगन्धि, पित्तनाशि, रुच्यं, रसायनं, केशवर्द्धकं, देहदार्ढ्यकारि । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।

नीलपर्णम् । क्ली । परूषकफले । ফলসা ।

नीलपर्णी । स्त्री । विदारीवृक्षे । र.मा. । वन्दाकवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलपिच्छः । पुं । श्येनपक्षे । শ্যেন পাখী । रा.नि.व.१९ ।

नीलपिण्डम् । क्ली । वज्रलौहे ।

नीलपिष्टोण्डी । स्त्री । वृक्षविशेषे । पीटोंनी इति लोके । वै.निघ. । [कल्प.८८. ।

नीलपीतः । पुं । महाविषवृश्चिकभेदे । सु.

नीलपुनर्नवा । स्त्री । नीलदलपुनर्नवायाम् ।

हिं नीलमदइपङ्गीया। मं कालीयघेछ । कं कारियनेलङ्किगु, करियगणिजेलि । तत्पर्य्यायाः,—नीला, श्यामा, कृष्णाख्या, नीलवर्णाभूः । गुणाः—तिक्ता कटूष्णा रसायनी हृद्रोगपाण्डुश्वयथुश्वासवातघ्नी.। रा.नि.व ५ ।

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे । नीलझिण्ट्यां । रा.नि.व ४ । विष्णुक्रान्तावृक्षे । कृष्णनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. । क्लो । ग्रन्थिपर्णे । भा. ।

नीलपुष्पकः । पुं । नीलनिर्गुण्डीवृक्षे । वै.निघ.।

नीलपुष्पा । स्त्री । अपराजितायाम् । प मु. । विष्णुक्रान्तायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व. ५ । नीलझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१०। See नीलाम्लानः । ग्रन्थिपर्णाम् । कृष्णनिर्गुण्ड्यां । नील्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । नीलपुष्पापराजितायाम् । नील अपराजिता । रा.नि.व.३ । नीलवृक्षायाम् । नील বোণা । प.मु. । नील्याम् । रा.नि.व.४ । अतसीक्षुपे । মশিনার গাছ । रा.नि.व.१६ । [वै निघ. ।

नीलपृष्ठः । पुं । मत्स्यविशेषे । রুই মাছ ।

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलीवृक्षे । भा.म.१भ. ।

नीलपीरः । पुं । कृष्णेचौ । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । भा. । सु.सू.४५अ. ।

नीलफला । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व.११ । वार्ताकुवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलभण्टः । पुं । पियालवृक्षे । পিয়াশাল । प.मु. । See भण्टः । [वै.निघ. ।

नीलभूमिमलचारः । पुं । खर्परधातौ ।

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलपुष्पभृङ्गराजे । নীল কেশুরিয়া । हिं भंगेरिया । तत्पर्य्याया ,—महाभृङ्गः, महानीलः, सुनीलकः, नीलपुष्पः, श्यामलः । गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफश्विघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । [च. ।

नीलमकुष्ठः । पुं । नीलवनमुद्गे । नवुाल.११

नीलमञ्जरी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै. निघ. ।

नीलमणिः । पुं । स्वनामख्यातमणौ । নীল-বর্ণ মণি । तत्पर्य्यायः,—सौरिनीलाश्मा, नीलोत्पलः, तृणग्राही, महानीलः, सुनीलकः । गुणाः—तिक्तोष्णः कफ-पित्त-वातघ्नः धारणात् शुभदश्च । रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । क्ली । परूषकफले । पुं । तद्वृक्षे । फल्सा । रा.नि.ष.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः—"मेधावृद्धिं सौतवाश्च करोत्युत्पाटनं शिखी । स वातलोऽतिबलकृत् पुनः किञ्चिद्रसायनः ॥" अत्रि. २१अ. ।

नीलमल्लिका । स्त्री । कपित्थवृक्षे । रा.नि. व.११ । [वै.निघ. ।

नीलमक्षिका । स्त्री । पृथुकृष्णमक्षिकायाम् ।

नीलमाषः । पुं । राजमाषे । बर्बटी । प.मु. । कृष्णमाषे । কাল কলায় ।

नीलमौलिकः । पुं । खद्योते । श.मा. ।

नीलमृत्तिका । स्त्री । कृष्णमृत्तिकायाम् । पुष्पकासीसे । रा.नि.व.१३ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहरोगे । अत्र रोगी सफेनं स्वच्छं नीलञ्च मेहति । सु.नि.६अ. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । कृष्णेक्षौ । কাজলা ইক্ষু । कृष्णकुटजे । वै.निघ. । [व.१३ ।

नीलरत्न(क)म् । क्ली । नीलमणौ । रा.नि.

नीलरास्ना । स्त्री । नीलपुष्परास्नायां । र.मा. ।

नीलरूपकः । पुं । प्लक्षवृक्षे । वै.निघ. ।

नीललोहम् । क्ली । वर्त्तलौहे, कृष्णलौहे । रा.नि.व.१३ ।

नीललोहितः । पुं । नीलरक्तमिश्रितवर्णे । বেগুনে রং ।

नीललोहिता । स्त्री । भूजम्बूवृक्षे । মেটো জাম । श.च ।

नीलवकः । पुं । नीलवर्ण-वके ।

नीलवटी । स्त्री । नीलवट्याम् । নীলবড়ি । चि.क.वा.केशरञ्जने ।

नीलवर्णम् । क्ली । रसाञ्जने । र.मा. । नीलमूलके । परूपकफले । वै.निघ. । [नि.व ५ ।

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुनर्नवायाम् । रा.

नीलवल्ला । स्त्री । वन्दायाम् । পরগাছা ।

नीलवल्ली । स्त्री । वन्दाके । বান্দড়া । र मा ।

नीलवीजः । पुं । स्वनामख्यातासनवृक्षे । नीलवीज आसनवृक्ष । मं लोहिताबीया । कं कोविन्नदीने । गुणाः—बीजवृक्षौ कटू शीतौ कषायौ कुष्ठघ्नौ सारकौ कण्डूदद्रुघ्नौ । तयोरपित श्वेतः । रा.नि.व.९ । [प.मु. ।

नीलवृन्ना । स्त्री । क्षगलान्त्र्याम् । नील रोणा ।

नीलवृषा । स्त्री । नीलवृन्तायाम् ।

नीलवृन्तकम् । क्ली । तूलकाष्ठे । तूले । रा. नि.व.९ ।

नीलवृषा । स्त्री । वार्त्ताकी । रा.नि.व.७ ।

नीलवृक्षः । पुं । कोदणमालवयोः स्वनामप्रसिद्धे वृक्षे । तत्पर्य्यायाः,—नीलः, वातारिः, शोफनाशनः, नरनामा, नखवृक्षः, नखालुः, नरप्रियः । गुणाः— 'नीलवृक्षस्तु कटुकः कषायोष्णो लघुस्तथा । वातामयप्रशमनो नानाश्वयथुनाशनः ॥' रा.नि.व.९ ।

नीलशिग्रुः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

नीलशिम्बिका । स्त्री । शिम्बीभेदे । वै.निघ. ।

नीलशुकः । पुं । महाविषव्रयिकजातिभेदे । सु.कल्प,८ष. । [वै.निघ. ।

नीलशोधनी । स्त्री । नील्याम् । नील ।

नीलषष्टिकः । पुं । षष्टिकशालिविशेषे । नीलवर्ण खेटे धान । गुणैः गौरषष्टिकात्किञ्चिदूनः । रा.नि.व.१६ । [याम् ।

नीलसन्ध्या । स्त्री । नीलपुष्पापराजितालता-

नीलसस्यम् । क्ली । बाजरा इति ख्याते शस्ये । बाजरा । वै.निघ. ।

नीलसहाचरः । पुं । नीलपुष्पझिण्ट्याम् । हिं नीलपुष्पकटसरैया । भा.न ४भ-मुखरी,पि. । "तुलाघृतं नीलसहाचरन्तु ।" भैष. ।

नीलसारः । पुं । नीलवीजासनवृक्षे । रा.नि. व.९ । तिन्दुकवृक्षे ।

नीलसिन्दुकः (का) (वारः) । पुं, स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । नील निशिन्दा । रा.नि.व.४ ।

नीलसिन्दुवारः । पुं । नीलवर्णसिन्दुवारवृक्ष । नील निशिन्दा । हिं नीलसिन्दु । तत्पर्य्यायाः,—श्वेतासहा, निर्गुण्डी, सिन्दुकः, कपिका, सुतश्रेणी, इन्द्राणी, नालिका, नीलनिर्गुण्डी । गुणाः—कटुः, उष्णः, तिक्तः, कासश्लेष्मशोफहरः, वातासृग्प्रदराध्माननाशी च ।

नीलस्यन्दा । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.७ ।

नीला । स्त्री । नीलीक्षुपे । नकुल.१५अ. । नील-पुनर्नवायाम् । लाक्षायाम् । रा.नि.व.५,६ । स्तृक्षायाम् । कृष्णजीरके । वै.निघ. । तन्नामकाईनतुगतमर्म्मद्वये । तत्स्थान कण्ठनाडी.,भयतः । सु.शा.६ष. । नीलमक्षिकायाम् । श्रम. ।

नीलाख्यः । पुं । नीलमणौ । वै.निघ. ।

नीलाङ्गः । पुं । नीलकोषपक्षिणि । पारावते । वै.निघ. । सारसपक्षिणि । चाषपक्षिणि । रा.नि. व.१९ ।

नीलाङ्गुः । पुं, स्त्री । नीलमक्षिकायाम् । हि. । क्रिमौ । श्रम. ।

नीलाञ्जनम् । क्ली । रसाञ्जने । तुत्थके । रा. नि.व.१२ । सौवीराञ्जने । सफेद सुर्मा । र.मा. । गुणाः—उष्णं रसायनं तिक्तं कटु श्लेष्मसुखनेत्ररोगघ्नदाहघ्नं भेदकञ्च । रा.नि.व.१३ । तच्छोधनं —"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्धिर्भवेत्कार्य्येषु योजयेत ॥" र.सा. सं. । [जानकृल । वै.निघ. ।

नीलाञ्जनच्छदा । स्त्री । अम्लवृक्षे ।

नीलाञ्जना । स्त्री । बीजवृक्षे । वै.निघ. ।

नीलाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जन्याम् । नील कापास । रा.नि.व.४ ।

नीलाण्डकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

नीलाद्रिकर्णी । स्त्री । नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.३ ।

नीलापराजिता । स्त्री । नीलपुष्पापराजितायाम् । नील अपराजिता । मं नीलशूपखी । कं नीलगिरिकर्णिके । तत्पर्य्यायः,—नीलपुष्पी, महानीली, नीलगिरिकर्णिका, गवादनी, व्यक्तगन्धा नीलसन्ध्या । गुणाः—शीतला तिक्ता ज्वरदाहरक्तातिसारघ्नी विच्छर्दिकोन्मादमदभ्रमश्वासातिकासघ्नी चामाघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

नीलाब्जम् । क्ली । नीलकमले । रा.नि.व.१० ।

नीलाभ्रम् । क्ली । कृष्णाभ्रे । नील अभ्र । रा.नि.व.१३ । See अभ्रकम् । [व६ ।

नीलाम्बरम् । क्ली । तालीशपत्रे । रा.नि.

नीलाम्बुजम् (न्म) । क्ली । नीलपद्मे । प.मु. ।

नीलाम्लानः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । मं कालाकोरांटा । कं करियगोरटे । गुणाः—कटुः तिक्तः कफ-वात-शूलघ्नः कण्डू-कुष्ठ-व्रणघ्नः शोफत्वग्दोषघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

नीलाम्ली । स्त्री । स्वनामख्यातफलवृक्षे । हिं गन्नबुलगुड़, कालीपिठोलि । मं अजगन्धि । कं केसीयगिड्‌ । सा श्वेतनीलभेदेन द्विधा । गुणाः—मधुरा रुच्या कफवातहरी च । रा.नि.व.४ ।

नीलालिः । पुं । भ्रमरे ।

नीलालुः । पुं । नीलवर्णालुकविशेषे । नील आलू । मं नीलालु । कं करियगणेसु । तत्पर्य्यायो,—असितालुः, श्यामालुकः । गुणाः—मधुरः शीतः पित्तदाहश्रमघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

नीलाशी । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

नीलाश्मजम् । क्ली । तुत्थके । वै.निघ. ।

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

नीलासनः । पुं । नीलबीजासनभेदे । पियाशालविशेषे । तत्पर्य्यायः,—नीलबीजः, नीलपत्रः, सुनीलकः, नीलद्रुमः, नीलसारः, नीलनिर्य्यासकः । गुणाः—कटुः शीतः कषायः कण्ठकण्डूदद्रुघ्नः सारकश्च । रा.नि.व.९ ।

नीलाह्वा । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । वै. [निघ. ।

नीलाक्षः । पुं । हंसे । वै.निघ. ।

नीलिका । स्त्री । वक्रलोहे । विट्‌रीतिभाषा । नील्याम् । नील । रा.नि.व.४ । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वर्त्तलौहे । रा.नि.व.१३ । क्षुद्ररोगविशेषे । लक्षणं—"कृष्णमेवंगुणं यस्तु गात्रे वा नीलिकां विदुः ।" मा.नि. । "शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु । श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥" मा.उ.३१अ. । लिङ्गनाशनामकपत्तिकदृष्टिरोगे । भा. । See काचः । इन्दीवरालतायाम् । वङ्गे । कान्तलौहे । वै.निघ. । वातज्वरे । गजरै. ।

नीलिनी । स्त्री । नील्याम् । च.सू.२अ. । नीलबुह्नायाम् । रा.नि.व.४ । सु.सू.३९अ. । सि.यो. अ.मा.चि.पञ्चगव्यघृते । "नीलिनीं कटुरोहिणीम् ।" च.द.ज्व.चि. । "नीलिनीमजगन्धाञ्च ।" नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५अ. । "सुरसाहिंस्रानीलिनीतिल्वकानि ।" श्वेतवचायां । च.द.गुल्म.चि. । "सरला नीलिनी वचा ।" श्यामनिशोतायां । श.र. । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

नीलिनीफलम् । क्ली । नीलीबीजे । नीलेर बीज । सु.सू.१४. ।

नीली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । नील गाछ । रा.नि.व.४ । See अञ्जिका । नीलबुह्नायाम् । नील बोणा । तत्पर्य्यायः,—काला, क्लीतकिका, ग्रामीणा, मधुपर्णिका, रञ्जनी, श्रीफली, तुत्था, तूणी, दोला, नीलिनी, तूली, तूलिका, द्रोणिका, क्लीतका, कृतसला, मेघवर्णा, ग्रामणी, ग्रामिणी, नीलपुष्पिका, नीला, तूली, द्रोणी, मेला, तुच्छा, नीलपत्री, रात्री, नीलिका, नीलपुष्पी, काली, श्यामा, शोधनी, श्रीफला, ग्राम्या, भद्रा, भारवाही, मोघा, कृष्णा, व्यञ्जनकेशी, महाफला, असिता, क्लीतनी, केशी, चारटिका, गन्धपुष्पा, श्यामलिका, रङ्गपत्री, महाबला, स्थिररङ्गा, रङ्गपुष्पी, कालकेशी । गुणाः—"नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा । उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् । आमवातमुदावर्त्तं मदञ्च विषमुद्धतम् ॥" भा. । च.द.सन्निपातज्व.चि. अष्टादशाङ्गे । "नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ।" तन्नामकौषधी, यस्याः क्षीरं नीलं पुष्पञ्चापि नीलम् । या चानेक-लताप्रतानवती भवति । च.चि.१अ. । नीलाञ्जनिकायां, शारदफलायां, सिंहपिप्पलीति डल्वणः । सु.चि.२५अ. । कालाञ्जन्याम् । काल कार्पास । वा.टी.हेमा. । श्रीफलिकायाम् । बेल गाछ । वृद्धदारके । "नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च ।" "चूर्णं श्यामा वृहन्नीली ।" सु.सू.४अ. ।

नीलीफलम् । क्ली । श्रीफले । सु.चि.१७अ. ।

नीलीमाषः । पुं । राजमाषे । वर्वटी ।

नीलावृक्षाकृतिः । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । शरपुङ्खा, बन नील । वै.निघ. ।

नीलोत्पलम् । क्ली । (Nymphaea stellata or N. Caerulca.) नीलकमले । नील पद्म, नीलोत्पल । नीलकुमुदे । नील शुन्दि । हिं नीलोफर । मं नीलोत्पल । कं नैदिलु । तें मलकुलुव । तत्पर्य्यायः,—उत्पलकं, कुवलयं, इन्दीवरं, कन्दोत्थं, सौगन्धिकं, सुगन्धं, कुड्मलकं, असितोत्पलं, कन्दोटं, इन्दिरावरं, इन्दीवारं, नीलपद्मम् । गुणाः—अतिस्वादु शीतलं सुरभि सुखकृत् पाकेऽतितिक्तं रक्तपित्तघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । "नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मतं । पाके-

ऽतितिक्तं सुरभि रक्तपित्तस्य नाशकम् ॥" द्रव्यगुणः। च.अर्श.-चि.। तन्मूलगुणाः—गुरु विष्टम्भि शीतलञ्च। राज.३प.। पुं। नीलमणौ।

नीलोत्पलिनी (ली)। स्त्री। नीलकमलिन्याम्। नीलपद्मेर झाड़। कुमुदिन्याम्। सुन्दी वा कुमुदफुलेर झाड़। रा.नि.व.१०।

नीलोदरः। पुं। महाविषवृश्चिकजातिभेदे। सु.कल्प.८अ.।

नीलोपलः। पुं। नीलमणौ। नीलकान्त मणि। रा.नि.व.१३।

नीवरम्। क्लो। जले। वै.निघ.। पुं। पङ्के।

नीवारः। पुं। Wild variety of Oryza sativa. तृणधान्यविशेषे। उड़ि धान। हिं तीन्नी। मं निवरिवट्। तत्पर्य्यायः,—तृणधान्यं, वनव्रीहिः, अरण्यधान्यं, मुनिधान्यं, तृणोद्भवं, अरण्यशालिः। गुणाः—मधुरः स्निग्धः लघुः पवित्रः पथ्यदश्च। रा.नि.व.१६। "नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्। भा.धा.व.। तदन्नगुणाः—"नीवारभक्तो रुचिदो लघुर्दीपनकृद्गुरुः। वातकारी यकृत्श्वासश्लोहामव्रणनाशनः॥" वै.निघ.। रक्तपित्ते हितः। सि.यो.र.पि.चि.। खण्डखाद्ये।

नीवारतुण्डिका। स्त्री। नीवारे। उड़ि धान। र.मा.।

नीहारः। पुं। हिमे। शिशिर। तत्पर्य्यायाः,—निहारः, मिहिका, अवश्यायः, तुषारः, तुहिनं, हिमं, प्रालेयं, महिका, खजलं, निशाजलम्। स च कफ-वातवर्द्धकः। "शताधिकः सनीहारः सविद्युत्स्तनयित्नुवान्। राज.२अ.।

नुत्तः। पु। क्षुद्रपनसवृक्षे। लकुचवृक्षे। वै.निघ.।

नूतनगुड़ः। पुं। अभिनवगुड़े। नूतन गुड़। गुणाः—दाहघ्नः तापघ्नः रसनेन्द्रियतर्पणः शीतः सुमधुरश्च। रा.नि.व.१४।

नूदः। पुं। ब्रह्मदारुवृक्षे, अश्वत्थभेदे। गया अश्वत्थ। अम.।

नृदन्ता (न्ती)। स्त्री। महामेदायाम्। वै.निघ.।

नृपः। पुं। ऋषभके। अवभक। प.मु.। राजादनवृक्षे। खिर्नी गाछ। वै.निघ.२भ.चन्दनादितैले। "चन्दनाम्बु नृपं वाप्यम्।" तगरपादुकायाम्। वै.निघ.।

नृपकन्दः। पुं। राजपलाण्डौ। लाल पेयाज। रा.नि.व.७।

नृपतरुः। पुं। आरग्वधवृक्षे। राजादनीवृक्षे। खिर्नी। चि.क्र.क.४प.।

नृपद्रुमः (पादपः)। पुं। स्थूलारग्वधवृक्षे। बड़ सोणालु। रा.नि.व.९। भा.वा.र.चि.त्रिफलागुग्गुलौ। राजादनीवृक्षे। खिर्नी। रा.नि.व.११।

नृपप्रियः। पुं। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७। रामशरे। रामशर। रा.नि.व.८। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। सारसपक्षिणि। वै.निघ.। वंशभेदे। वेड़ु बाँश। श.च.। [व.७।

नृपप्रियफला। स्त्री। वार्त्ताकीवृक्षे। रा.नि.

नृपप्रिया। स्त्री। केतकीवृक्षे। केया गाछ। रा.नि.व.१०। पिण्डीखर्जूरे। शालिधान्ये। वै.निघ.।

नृपबदरः। पुं। राजबदरवृक्षे। रा.नि.व.११।

नृपमाङ्गल्यकम्। क्लो। आकुल्यपुष्पे। रा.नि.व.४।

नृपमाषः। पुं। राजमाषे। रा.नि.व.१६।

नृपवल्लभः। पुं। राजाम्रवृक्षे। राजबदरे। रा.नि.व.११। ग्रहण्यां रसविशेषे। तज्ज्ञः: ८ तो. जातीफलं (जायफल) लवङ्गं (लवङ्ग) मुस्ता (मुता) गुड़त्वक् एला टङ्कणक्षारः (सोहागार खई) जीरकं (जीरा) तेजपत्रं यमानी शुण्ठी सैन्धवलवण लौहम् अभ्रं ताम्रम् एषां प्र. ४ तो. मरिचं ८ तो. छागीदुग्धेन धात्रीरसेन वा मर्द्दयेत्। बृहत् यथा—पारदः गन्धकः लौहम् अभ्रं शोधक चित्रकमूलं निहन्मूलं टङ्कणक्षारः जातीफलं हिङ्गु गुड़त्वक् एला मुस्ता लवङ्गं तेजपत्रं यमानीद्वयं शुण्ठी सैन्धवं मरिचं रौप्यं प्र. १ तो. स्वर्णभस्म १२ रक्तिकं। आर्द्रकरसेन आमलकीरसेन वा भावयेत्। मात्रा माषकलायमिता। र.सा.सं.।

नृपवल्लभघृतम् (तैलम्)। क्लो। नेत्ररोगे घृतं तैलञ्च। गव्यघृतं, तैलं वा ॥० श. दुग्धं २श.। कल्कार्थे—जीवकः (गुलञ्च) ऋषभकः (वंशलोचन) मेदा (अश्वगन्धा) द्राक्षा (किसमिस) शालपर्णी कण्टकारी बृहती यष्टिमधु द्राक्षालकं

(বেলেড়া) विड़ङ्गं नक्षित्रा शर्करा (চিনি) रास्ना नीलोत्पलं गोक्षुरं पुण्डरीकं (পুণ্ডরিয়া) पुनर्नवा सैन्धवं पिप्पली (পিপুল) प्रत्येकं ४० तो०। तैलमस्तं घृतमेवमपि। भैष०। अथवा तैल-घृतयोः प्र. ४ श० दुग्धं १६श. कल्कद्रव्यं प्र. २ तो०। रस.र०।

नृपवल्लभा। स्त्री। केविकापुष्पवृक्षे। रा.नि. व.१०। महाराजचूतवृक्षे। वै.निघ.।

नृपवृक्षः। पुं। राजवृक्षे। সোনালু গাছ।

नृपात्मजः। पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा.नि. व.११। आम्रातकवृक्षे। वै.निघ.। स्त्री (जा)। कटुतुम्ब्याम्। र.मा.।

नृपान्नम्। क्ली। शालिधान्यविशेषे, राजान्ने। गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं बल्यं पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च। रा.नि.व.१६।

नृपामयः। पुं। राजयक्ष्मणि, क्षयरोगे। रा. नि.व.२०।

नृपार्हम्। क्ली। शालिधान्ये। হৈমন্তিক धान्य। प.मु.।

नृपावर्त्तः। पुं, क्ली। राजावर्त्तमणौ। रा. नि.व.१३।

नृपाह्वयः। पुं। राजावर्त्तमणौ। प.मु.। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७।

नृपेष्टः। पुं। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७। राजबदरवृक्षे। रा.नि.व.११। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

नृपोचितः। पुं। राजमाषे। বরটী। प.मु.। रा.नि.व.१६। [पाणौ। रा.नि.व.१८।

नृमाणम्। क्ली। पादात् ऊर्द्धविस्तृतदोः

नृसा(द)रः। पुं। निशादल इति ख्याते द्रव्ये। महाद्रावके।

नेता। पुं। निम्बुपारवृक्षे। নিশিন্দা। रा.नि. व.४। निम्बवृक्षे। रा.नि.व.९।

नेत्रम्। क्ली। दर्शनेन्द्रिये। चक्षुः। रा.नि.व. १८। नेत्रपरीक्षा यथा—वातेन रूक्षं धूम्रमरुणञ्च। पित्तात् पीतरक्तहरितवर्णं सदाहञ्च। कफेन धवलं ज्योतिर्हीनञ्च। भा.। तदुक्तं—"नेत्रप्रमाणं द्व्यङ्गुलं बाहुल्यं त्र्यङ्गुलोदरसम्मतं। द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदं। सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम्।-पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात् कृष्णसितं जलात्। आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे। दृष्टिश्चात्र तथा वक्ष्ये यथा ब्रूयाद्विशा रदः। नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तमांशमिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः। मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने" सु.उ. १अ.। तन्मूले। গাছের শিকড়। रा.नि.व.२। च.द.वि.ज्व.चि.। "दाडिम्बपत्रकर्णाख्यनेत्रम्।" वस्तिप्रशलाकायाम्। নল इति लोके। यथा—नेत्राणि, सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयानि श्लक्ष्णानि दृढानि गोपुच्छाकाराणि ऋजूनि गुटिकामुखानि। तदभावे नलवंशास्थिसम्भवा। नेत्रप्रणिधानदोषाः षट्, पार्श्वावपीडितमत्युत्क्षिप्तमवसन्नं तिर्यक्क्षिप्तं चलितं विवर्त्तितमिति। अतिस्थूलं कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्मातिच्छिद्रमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः। सु.चि.३५अ.। Sec अनुवासनवस्ति.।

नेत्रकर्म्म (प्रसाधनम्)। क्ली। सप्तविध नेत्रोपचारेषु। यथा—"सेकश्चाश्च्योतनम्पिण्डी विडालस्तर्पणस्तथा। पुटपाकोऽञ्जनं नेत्रे यथावस्थं प्रयोजयेत्॥" तोड़.। भा.। [श्रम.।

नेत्रच्छदः। पुं। नेत्रावरणे। চক্ষের পাতা।

नेत्रजलम्। क्ली। अश्रुणि। চখে'র জল।

नेत्रधावनम्। क्ली। चक्षुर्धावने। तस्य विधिः —"दन्तमूर्द्धमथो धृत्वा प्रातः सिञ्चेच्च लोचने। तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिराग्र प्रसीदति॥" राज.१प।

नेत्रनैर्मल्यकारी। पुं। खर्परधातौ। वै.निघ.।

नेत्रपर्य्यन्तः। पुं। अपाङ्गदेशे। रा.नि.व.१८।

नेत्रपाकः। पुं। चक्षुषः पाके। लक्षणं— "कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसन्निभः। संरम्भी पच्यते यत्तु नेत्रपाकः स शोथजः॥" मा.नि.।

नेत्रपाषाणः। पुं। कटुकायाम्। र.मा.।

नेत्रपिण्डः। पुं। विड़ाले। नेत्रगोलके। हारा.।

नेत्रपुटम्। पुं। नेत्रच्छदे। [२।

नेत्रपुष्करा। स्त्री। रुद्रजटायाम्। रा.नि.व.

नेत्रबलम्। क्ली। रसाञ्जने। वै.निघ.।

नेत्रभूषणम्। क्ली। कृष्णाञ्जने। কালি সুর্মা। वै.निघ.। [वै.निघ.।

नेत्रमङ्गलकारी (इन्)। पुं। खर्परधातौ।

नेत्रमलम्। क्ली। पिचुटे। পিচুটী। वै.निघ.।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा. नि व ३ ।

नेत्ररञ्जनम् । क्ली । अञ्जने । কাজল ।

नेत्ररोगः । पुं । दृष्टिगतरोगे । চক্ষের রোগ । तस्य निदानं—सन्ततदूरेक्षणरोदनकोपशोकाभिघातादिभिर्वातादयः कुपिता नेत्रविकारान् जनयन्ति । ते च रोगाः षट्सप्ततिः । यथा—वातजा दश, पित्तजा दश, कफजास्त्रयोदश, रक्तजाः षोडश, त्रिदोषजाः पञ्चविंशतिः, बाह्यौ द्वौ । ते च पुन. षट्सप्ततिप्रकारा अवयवभेदेन षट्सप्ततिर्भवन्ति । यथा—सन्ध्याश्रया नव, वर्त्मजा एकविंशतिः, शुक्लजा एकादश, कृष्णजाश्चत्वारः सर्व्वस्थाः सप्तदश, दृष्टिजाः द्वादश, बहिर्जातौ द्वौ चेति । मा.नि. । अन्यस्य नेत्ररोगा यथा—"तोयस्रावः प्रसन्नान्धो नक्तान्ध्यस्तिमिरस्तथा । शुक्लको शुक्लजालश्च पटलस्त्वर्बुदस्तथा ॥ पूयस्रावश्च काचाक्षो रक्तस्रावस्तथैव च । चिपिटी वर्त्मरोगश्च अभिष्यन्दस्तथैव च ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टै र्नेत्ररोगा भवन्त्यमी । लिङ्गं चिकित्सितं तेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः ॥" ग.द. ।

नेत्ररोगहा । पुं । वृश्चिकाल्यां । বিছাতি । रा.नि व.८ ।

नेत्ररोम । क्ली । नेत्रपक्ष्मणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीयनद्याम् । एतज्जलगुणाः—सुमधुर कान्तिजनकं हृद्यं पुष्टिकर दीपनं पाचनं बल्यञ्च । रा.नि.व.१४ ।

नेत्रवर्त्म । क्ली । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवर्त्मवन्धः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

नेत्रवस्तिः । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । "नेत्रं चेत्र परित्यज्य सार्द्धं च द्वयनङ्गुलम् । सर्व्वतश्चापि चमर्णां मलं दत्त्वा प्रमर्द्दयेत् ॥ तेन पिण्डं गालवाल दृढं सन्धिविवर्जितम् । कृत्वालवालं दृक्प्रान्ते शुक्लभागं द्रवेण वै । पूरयेत यथापक्ष्म पूरितयैव जायते । नेत्रे पलं प्रकुर्व्वीत विकारस्तु तथैव च ॥ स्वस्थे कफे सन्धिरोगे मात्रा पञ्चशतं विदुः । कफे वाते कृष्णरोगे मात्रा सप्तशतं मता । दृष्टिरोगेष्वष्टशतं अधिमन्थे सहस्रकम् । शुक्लेऽति कुटिल कृत्स्ने स्यात् द्वादशशती मता ॥ पित्तरोगे नवशत सहस्र वातरोगिणाम् । एकाहं वा द्व्यहं वापि पञ्चाहं चेष्यतेऽथवा ॥ द्रवञ्चापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्य विलोक्य च । सुखं निरोधयत् पश्चात् नेत्रवस्तिविधिस्त्वयम् ॥ निद्रेन्द्रियौघशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च । सम्यक् रोगे सुखसुप्तिर्द्दृष्टं वर्णपाटवम् ॥ शोकाद्युपातगुरुता स्नेग्ध्यं स्यादतितर्पिते । रुक्षाविलं सरक्तञ्च नेत्रं स्याद्धीनतर्पितं ॥ रुक्षे स्निग्धः क्रमश्चात्र प्रयोज्यः सम्प्रदायतः ।" तोड़ । See सु.उ.१८अ. ।

नेत्रविभूषणम् । क्ली । नीलाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रवैमल्यकारी (इन्) । पुं । खर्परधाती । वै.निघ. ।

नेत्राभिष्यन्दः । पुं । नेत्रसर्व्वगतरोगे । নেত্রশূল বা চোক উঠা । स चतुर्विधः वाताभिष्यन्दः, पित्ताभिष्यन्दः, कफाभिष्यन्दः रक्तजश्चेति । अयं रोगः प्रायेणाधिमन्थादिसर्व्वविधनेत्ररोगाणामाकरः । लक्षणं यथा—"प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः । वातात्पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥ निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोभितापाः । विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाष्पसमुच्छ्रयश्च । उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिशोफः कण्डूपदेहावतिशीतता च । स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥" सु.उ.६अ. ।

नेत्रामयः । पुं । नेत्ररोगे । रा.नि.व.२० ।

नेत्रामयहरः । पुं, स्त्री । खर्परे । वै.निघ. ।

नेत्राम्बु । क्ली । अश्रुणि । চক্ষের জল । अम. ।

नेत्रारिः । पुं । स्नुहीवृक्षे । নয়না গাছ । रा. नि.व.८ ।

नेत्रार्शः । क्ली । अक्षिजातार्शसि । तत्र वर्त्मावरोधः वेदनास्रावो दर्शननाशश्च । सु.नि.२अ. ।

नेत्रास्थि । क्ली । नयनाधिष्ठाने घोणाख्यास्थिद्वये । च.शा.७अ. ।

नेत्री । स्त्री । नाड्यां । श.र. ।

नेत्रोदकम् । क्ली । नेत्रजले । अश्रु ।

नेत्रोपमः । पुं । वातामे । বাদাম । भा. ।

नेत्रोपमफलः । पुं । वातामवृक्षे । भा. ।

नेत्रौषधी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् । তীত পুষ্পী, কোঁগা । प.मु. । र.मा. । क्ली । नेत्रहितौषधमात्रे । पुष्पकाशीषे । नीलाञ्जने । नील शीशाकस् । रा.नि.व.१३ ।

नेत्रवर्गः । पुं । चक्षुर्हितकरद्रव्यगणे । यथा—"द्विधा रसाञ्जनञ्चोक्तं त्रिफला लोध्रकद्वय । कुमारिका च विमला गणोऽयं नेत्रसंज्ञकः ॥" अर्क चि. ।

नेदिष्ठः । पुं । अङ्कोटवृक्षे । जटा. ।

नेपः । पुं । उदके । जल ।

नेपा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । সেউতী । रा.नि.व.१० । कस्तूर्य्याम् । वा.उ.५४. । मनःशिलायाम् । वै.निघ. हिक्का.चि.धूमे ।

नेपालः । पुं । कणगोधी । वै.निघ. । [नि.व.१३ ।

नेपालकम् । क्ली । ताम्रधातौ । তামা । रा.

नेपालनिम्बः । पुं । किरातत्तिक्ते । চিরাতা । चिरइता नेपालनिंबु, चिराइते इति च लोके । तत्पर्यायः,—नेपालः, तृणनिम्बः, ज्वरान्तकः, नाडीतिक्तः, निद्रारिः, सन्निपातरिपुः, सन्निपातनुत् । गुणाः—"नेपालनिम्बः शीतोष्णो योगवाही लघुस्तथा । तिक्तोऽतिकफपित्तास्रशोफतृष्णाज्वरापहः ।" रा.नि.व.९ ।

नेपालमूलकम् । क्ली । गजदन्ताकारे मूलकभेदे । भा.पू.१भ.शा.व. ।

नेपालशृङ्गी । स्त्री । नेपालदेशीयशृङ्गीविषे । নেপালদেশীয় মিঠা বিষ । गुणाः—"नेपालशृङ्गी नेपाली हन्ति सा कफजान् गदान् । वातजांस्त्रिविधांश्चापि सन्निपातोद्भवं ज्वरम् । आमवातं महाघोरं हृद्रोगमपि दारुणम् ।" चनि. ।

नेपालि(लो)का । स्त्री । सोमलतायाम् । वै.निघ. । मनःशिलायाम् ।

नेपालीयम् । क्ली । ताम्रे । वै.निघ. ।

नेपालेक्षुः । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়ি ইক্ষু । रा.नि.व.१४ ।

नेमिः (मी) (इन्) । पुं । शक्रखदिरे । रा.नि.व.८ । चक्रबाह्यपरिधौ । च.द.१४. । तिनिशवृक्षे । अम. । र.मा. ।

नेमिवृक्षः । पुं । श्वेतखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नैऋतवायुः । पुं । दक्षिणपश्चिम-कोणवाहिसमीरणे । तद्गुणाः—"नैऋतो न विदाहकृत् ।"

नैकुम्भम् । क्ली । जैपालबीजे । शा.की. । पुं । जैपालवृक्षे ।

नैगमेषः । पुं । पितृग्रहसंज्ञके बालरोगे । तदाविष्टे लक्षणं यथा—"यः फेनं वमति विनम्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः । ज्वर्य्येत प्रततमथो वसासगन्धिर्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेषजुष्टः ॥" नैगमेषस्तु पार्व्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः । कुमारधारी देवस्य गुहस्यात्मसमः सखा । सु.उ.३७ष. ।

नैगमेषापहृतः । पुं । नागोदरे । নাগোদর । सु.शा.१०ष. ।

नैचिकी । स्त्री । उत्तमायां गवि । अम. ।

नैचुलम् । क्ली । हिज्जलबीजे । च.सू.२अ.वमन. ।

नैदानिकः । त्रि । निदानशास्त्रकुशले ।

नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे । চিরেত । रा.नि.व.९ । [गुणा ।

नैपालमूलकम् । क्ली । बृहन्मूलके । বড়

नैपालिकम् । क्ली । ताम्रधातौ । रा.नि.व.१३ ।

नैपाली । स्त्री । मनःशिलाभेदे । নেপালি মনছাল । मे. । सु.चि.२अ. । मनःशिलायां । र.मा. । रा.नि.व.१३ । नील्यां । श.र. । नवमल्लिकायाम् । সেউতী । वसन्ती नेवारीति लोके । भा. । रा.नि.व.१० । शेफालिकायाम् । मे. । इक्षुभेदे, नेपालेक्षौ । गुणाः—वातकरः कफपित्तघ्नः कषायो विदाही च । सु.सू.४५अ. ।

नैयग्रोधम् । क्ली । वटवृक्षफले । বটফল । अम. ।

नैर्झरजलम् । क्ली । निर्झरवारिणि । ঝর্ণার জল । "शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहे निर्झरो झरः । स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ।" भा. ।

नैषधकः । पुं । निषधदेशीये शालिधान्यभेदे । गुणाः—शालिवत् । च.सू.२७अ. ।

नोदयन्ती । स्त्री । नवमल्लिकायां । र.मा. ।

नोमाली । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ।

न्यक्कारुः । स्त्री । विष्ठाकीटे ।

न्यक्कारिका । स्त्री । पतङ्गविशेषे, विष्ठाकीटे । हारा. ।

न्यग्रोधः । पुं । वटवृक्षे । वट. गाछ । रा.नि.व.२३।११ । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि: । सुतश्रेण्याम्. आखुकर्णीलतायाम् । गूनाकाणी । रा.नि.व.२३ । शमीवृक्षे । मे. । विषपर्ण्यां । मोहननामौषधौ । विश्व. । [विशेषं । अ.सा. ।

न्यग्रोधपरिमण्डला । स्त्री । सुन्दरीस्त्री-

न्यग्रोधपुटपाकः । पुं । वटवल्कादिसाध्य-पटपाके । यथा—"न्यग्रोधादेस्तु कल्केन पूरयेद्-गौरतित्तिरि: । निरन्त्रमुदरं सम्यक् पुटपाकेन सत्पचेत् ॥" अस्य रसो मधुना सर्वातिसारे हित: । शाङ्ग.म.ख.१अ. । [इन्दुरकाणी ।

न्यग्रोधा । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् ।

न्यग्रोधादिगणः । पुं । तदादिद्रव्यवर्गे । यथा—"न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्म जम्बु-द्वयार्ज्जुन-कपीतन-सोमवल्क-प्लक्षाम्रवञ्जुल-पियाल-पलाशनन्दिकोलीकदम्बविरलामधुकं मधुकम् ।" इति द्रव्याणि । अन्य:—"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष-मधुक-कपीतन-ककुभकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वय-पियाल-मधूक-रोहिणी-वञ्जुल-कदम्ब वदरी-तिन्दुकी-सल्लकीरोध्रसावरोध्रभल्लातकपलाशनन्दीवृक्ष श्चेति । गुणा:—"न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः सग्राही भग्न-साधकः । रक्तपित्तहरो दाहमेदघ्नो योनिदोष-हृत् ॥" वा.सू.१५अ. । सु.सू.३८अ. ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रवन्त्याम् । बड़ दन्ती । रा.नि.व.५ । आखुकर्णीलतायाम् । सुतश्रेण्याम् रा.नि.व.४ । इन्दुरकाणीति कश्चित् । अम.भ. ।

न्यङ्कुः । पुं । शम्बरमृगे । शाम्बर इति भाषा हिं बारहसिङ्गा । मांसगुणा:—स्वादु लघु वृष्यं त्रिदोषघ्नञ्च । भा.मांसव. । मणिविशेषे । मे. ।

न्यङ्कुभूरुहः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. । श्योणाकवृक्षे । शोणापाठा । त्रिका. ।

न्यच्छम् । क्ली । क्षुद्ररोगभेदे । तल्लक्षणं— "मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितं । सहजं नीरुजं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥" सु.नि.१३अ. ।

न्यच्चः । पुं । गण्डके । गण्डार । वै निघ. । सर्हिषं । क्ली । घासे, तृणे । मे. ।

न्याय्यम् । क्ली । भर्ज्जिततण्डुले । मूड़ि । श.च. ।

न्यादः । पुं । भोजने । आहारे । अम. ।

न्युब्जः । पुं । रोगे । व्यथायाम् । कुष्ठे । वै.निघ. । हे.च. । त्रि । कुब्जे । कुँजो । मे. । रुजाभुग्ने । अम. । क्ली । कर्म्मरङ्गे । कामराङ्गा । मे. ।

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । जन्मना उन्मादग्रस्ते । पागल । का.पुराणं ।

न्यूनाङ्गः । त्रि । हीनाङ्गे । खञ्जे । [अ.चि. ।

न्यूनेन्द्रियः । त्रि । असम्पूर्णेन्द्रिये, खञ्जादौ ।

प

पः । पुं । वायौ । पर्णे । एकाक्ष. को. ।

पर्कटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे । पाकुड़ गाछ । वै.निघ ।

पक्ष(क्ष्म)पीडः । पुं । वर्द्धनवृक्षे । हिं पखौडा । तत्पर्य्याया,—पक्ष्मकल्यः, पक्षराधका, वर्द्धनः । गुणा—दृष्टिजननविधौ शस्तः कटुः जीर्णज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

पक्तृ(क्तृ) । त्रि । स्वयं पाककर्त्तरि । पुं । वह्नौ ।

पक्तिः । स्त्री । गौरवे । पाके । मे. । पाकशक्ती । च.द.शिराव्यधे ।

पक्तिशूलः । पुं, क्ली । परिणामशूलरोगे । रा.नि.व.२० । See अन्नद्रवशूलः ।

पक्वः । त्रि । कठिने घने वा (वस्तुनि) । र.मा. । परिणते । पाका । अम.भ. । क्ली । छिन्नतण्डु-लादौ । पुराणम् । [पाचके । वै.निघ. ।

पक्वकृत् । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. । त्रि. ।

पक्वपात्रम् । क्ली । पक्वशरावे । वा.उ.५अ. ।

पक्वमांसम् । क्ली । पाकसिद्धमांसे । पाक करा मांस । गुणा:—हितं बलवर्द्धनं वीर्य्यवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । वृहद्दरे । मद.व.६ ।

पक्करसः (सिकः)। पुं। मद्ये। ग.र.। तीक्ष्णमद्यभेदे, शीधी। गुणाः—मलवर्द्धकरः सरः शोफघ्नः वातघ्नः पाके मधुरः ग्रद्यः इन्द्रियबोधनश्च। सु.सू.४५अ.। "रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः। स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो मद्यः पक्करसो मतः॥" च.सू.२७अ.।

पक्कवारि। क्ली। उष्णजले। काञ्जिके। श.च.।

पक्कशस्यसमोन्नतिः। पुं। राजकदम्बे। वै.निघ.।

[द्रव्ये।

पक्कान्नम्। क्ली। पाचितान्ने। घृतादिपक्कभक्ष्य-

पक्काशयः। पुं। नाभेरधोभागे। পাকাশয়। "पक्काशयो ह्यधो नाभेः।" रा.नि.व.१८। अपिच "नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः। आमाशयादधः पक्काशयादूर्द्धन्तु पाकला। पक्काशयस्त्वधो नाभेरूर्द्धमामाशयः स्मृतः॥" भा.।

पक्केष्टका। स्त्री। दग्धेष्टकायाम्। वै. संग्रहः।

पक्वोडुः (पौड़ः)। पुं। पक्कपौड़वृक्षे। পথোড়। रा.नि.व.८।

पङ्कः। पुं। कर्द्दमे। কাদা। गुणाः—पङ्कस्य दाहमाशित्वं भग्नसन्धिहितत्वं हिमत्वञ्च। राज.। शोथघ्नत्वं सरत्वञ्च। भा.।

पङ्ककर्व्वटः। पुं। कोमलकर्द्दमे। থিতন পলি। त्रिका.।

[পাখী। त्रिका.।

पङ्ककीरः। पुं। कोयष्टिकपक्षिणि। টিট্টির

पङ्कक्रोड़ः। पुं। ग्राम्यशूकरे। वै.निघ.।

पङ्कगड़कः। पुं। (Magrognathus। पङ्कालमत्स्ये, क्षुद्रमत्स्यभेदे। পাঁকাল মাছ। तत्पर्य्यायः,—नलाटी, पङ्कगतिः, नक्री। त्रि-

पङ्कगतिः। पुं। पङ्कालमत्स्ये। श.मा.

पङ्कग्राहः। पुं। शिशुमारे। वै.निघ.। हारा.।

पङ्कजम् (न्म)। क्ली। पद्मे। प.मु.

पङ्कजातः। पुं। भृङ्गराजक्षुपे। वै.निघ.।

[পদ্মের ঝাড়।

पङ्कजिनी। स्त्री। पद्मालये, क-

पङ्कपर्पटी। स्त्री। पङ्कपङ्कजाते क्षीराद्यभावे इयं ग्राह्या।

पङ्कमण्डूकः। पुं। जलशुक्तौ शम्बूके। শামুক। हारा.।

पङ्करुट् (हम्)। क्ली। पद्मे। रा.नि.व.१०।

पङ्कवारि। क्ली। काञ्जिके। वै.निघ.।

पङ्कवासः। पुं। कर्कटे। रा.नि.व.१९।

पङ्कशुक्तिः। स्त्री। शुक्तौ। ঝিণুক। त्रिका.।

पङ्कशू(षू,सू)रणः। पुं। पद्मकन्दे। শালুক। त्रिका.।

पङ्कारः। पुं। (Vallisneria, or Tropa bispinosa.) जलजवृक्षविशेषे, कण्टकसेवल्यां। কাঁটাশেউলী। मे.।

पङ्किलः। त्रि। पङ्कमये। मलिने।

पङ्कीरः। पुं। टिट्टिभपक्षिणि। টিটির পাখী। वै.निघ.।

पङ्केज(रुह)म्। क्ली। कमले। रा.नि.व.१०। पुं। सारसपक्षिणि।

पङ्क्तिकाषटकः। पुं। अपामार्गक्षुपे। रा.नि.व.४।

पङ्क्तिकन्दः। पुं। मालाकन्दे। रा.नि.व.७। [illegible]। रा.नि.व.१९। क्रौञ्चपक्षिणि। श.चि.।

पङ्क्तिबीजः (कः)। पुं। वर्वूरकवृक्षे। বাব্‌লা গাছ। रा.नि.व.८। आरग्वधवृक्षे। कर्णिकारवृक्षे। শোন্দাল, চীনের করবী গাছ। रा.नि.व.९।

पङ्क्तिशूलः। पुं, क्ली। परिणामशूले। निदानलक्षणे। "स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा। कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली। भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्। तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते। आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः। स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्। तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तमम्। शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक्। छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः। कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम्॥" इत्यादि।

पङ्गुः। पुं। वातव्याधिविशेषे। "पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्।" सु.नि.१अ.।

पङ्गुव(ल्य)हारिणी। स्त्री। सिंहलीक्षुपे। रा.नि.व.४।

[थ्यादिः। मलार्थे।

पङ्गुलः। पुं। एरण्डवृक्षे। पा.सू.१५अ.विदा-

पक्तव्यम् । क्ली । पक्वभावे । रा.नि.व.४ ।

पचतः । पुं । सूर्य्ये । वह्नौ ।

पचत्पुटः । पुं । सूर्य्यमणि-पुष्पवृक्षे ।

पचनम् । क्ली । पाके । पुं । वह्नौ । श.च. । स्त्री (नी) । वनबीजपूरे । रा.नि.व.११ ।

पचम्पचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । च.सु. । आ.अ.१अ.तन्त्रिकल्प.चि. । "मरिचकणपचम्पचा-वचावत् ।"

पचा । स्त्री । पाके । अम. ।

पचिः । पुं । वह्नौ ।

पचेलुकः । पुं । पाचके । त्रिका. ।

पच्यमानज्वरः । पुं । ज्वरविशेष । पच्यमान ज्वर । लक्षणम्—"ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वासविभ्रमौ । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥" मा.नि. ।

पञ्चः । पुं । विस्तृतीकृते । वै.निघ. ।

पञ्चकटुकम् । क्ली । जीवनपञ्चमूलं ह्रस्वपञ्च-मूलं च । वा.सू.१५अ. ।

पञ्चकन्दाः । [illegible] मे च शैलकन्द-क्षीरकन्द-सुधाकन्द-गदली-सर्पोत्या-ख्याः । रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधिः ।

पञ्चकपित्थम् । क्ली । कपित्थस्य मूलत्वक्पत्र-फलपुष्पेषु । वा.उ.३८अ. ।

पञ्चकर्म्म । क्ली । वमन-विरेक-नस्य-निरूहा-नुवासनेषु । वमनादि पाँचप्रकार क्रिया । "वमनं वमनं पश्चात् विरेकश्चानुवासनं । एतानि पञ्च कर्म्माणि निरूहो नावनं तथा ॥" भा. । तेषु न्यूनसप्ताब्दे अशीताब्दोर्ध्वे च नस्यं, ऊनद्वादशे धूमः, ऊनपञ्चमे कवलः, ऊनदशमे अतिक्रान्तसप्तत्यां च शोधनं, न्यूनषोडशे सप्ततिवार्षिके च रक्तमोक्षणं न देयम् । एतानि दोषनिर्हरणार्थं यथाकालं प्रयोक्तव्यानि । च.प्र.४ख. । विस्तारस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यः ।

पञ्चकर्म्मेन्द्रियम् । क्ली । हस्तपादपायूपस्थ-जिह्वा चेति इन्द्रियपञ्चके ।

पञ्चकषायः । पुं । वचावासापटोलप्रियङ्गु-निम्बात्मकद्रव्यवर्गे । भा.म.४भ.योन्या.चि. । "चूर्णैः पञ्चकषायैः ।" भैष.कर्परी.चि. । महाकषायोक्त-पञ्चविधकषायद्रव्यसमूहे । "जम्ब्वाम्रशाल्मलीवाट्यालो बकुलं बदरं तथा । कषायाः पञ्च विज्ञेया देव्या प्रीतिकराः शुभाः ॥"

पञ्चकीरः । पुं । कालपुरुष भे । त्रिका. ।

पञ्चघात् (त्यः) । पुं । पञ्चकोल्डले, पञ्चोड़ले । रा.नि.व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पुं । सौम्यकीटभेदे । सु.कल्प,८अ. । See कीटः ।

पञ्चकोलम् । क्ली । पिप्पल्यादिपञ्चद्रव्यकृत-कषाये । पिपुल, पिपुलमूल, चई, चितामूल, शुंठ समभाग । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रक-नागरम् । कोलमात्रौषधीभिस्तत् पञ्चकोलक-संज्ञितम् ॥" सि.यो.च.द.श्वा.कफज्व.चि. । गुणाः —रसे पाके कटुकं तीक्ष्णं तीक्ष्णोष्णं पाचनं दीपनं वातकफघ्नं गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्त-कोपनञ्च । भा.पू.१भ. ।

पञ्चकोलघृतम् । क्ली । गुल्मरोगे घृतम् । "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः । पलिकैः सयवक्षारैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् । क्षीरप्रस्थञ्च तत्सिद्धं गुल्मनुत्कफात्मकम् ॥" गव्याज्य ४श. । कल्कार्थ—पञ्चकोल यवक्षार प्रत्येक १प. । दुग्ध ४श । च.चि.५अ. ।

पञ्चगणः । पु । विदारीकन्दः बृहती पृश्निपर्णी [illegible]निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा चेति गणविशेषे । भूँई-कुमड़ा, बृहती, चाकुले, कण्टिकारी, गोक्षुर । रा.नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । क्ली । समभागगोमूत्रगोमयदधि [illegible]दुग्धघृतेषु । गोमय, गोमूत्र, दधि, दुग्ध, घृत [illegible] । "[illegible] गव्यमाज्यं दधीति [illegible] । पुण्यमेतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥" [illegible]नि.व.२२ । अत्र दुग्धमानमष्टताम्र भ. १ प. [illegible] २शा, दधि २प. । गारुड़म् । "पलमात्रं दुग्ध-भाग गोमूत्रं तावदिष्यते । घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयं । दधि प्रसृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्य-मिदं [illegible]स्मृतम् ॥" अथवा—"गोशकृद्द्विगुणं मूत्रं पयः स्याच्चतुर्गुणं । घृतं तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥" अपिच—"पयः काञ्चनवर्णाया: श्वेतवर्णाया गोमयं । गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णा-भवं घृतं । दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दर्भोदक-समायुतम् ॥"

पञ्चगव्यघृतम् । क्ली । अपस्मारे घृतम् । गव्यघृतं ४ श. गोमयरसः अम्लदधि दुग्धं गोमूत्र प्र.४श. यथाविधि [illegible]त् । इत्यथवा—गव्यघृतं ४

श. क्वाथार्थं—दशमूलं प्र.२प. त्रिफला प्र. २ प. हरिद्रा दारुहरिद्रा कुटजत्वक् सप्तपर्णत्वक् अपामार्गमूलं नीलीमूलं कटुकी आरग्वधफलमज्जा काकोदुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च एषां प्र.२प. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—भार्गीमूलं पाठामूलं त्रिकटु त्रिवृता हिङ्गुलबीजं गजपिप्पली तुवरीमूलं (अग्रहग्रमूल) मूर्व्वामूलं दन्तीमूलं भूनिम्बं चित्रकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जिष्ठा गन्धतृणं (ग्रानकर्पूर) मदनफलम्, एषां प्र. २ तो. गोमयरसः गोमूत्रम् अम्लदधि दुग्धम् एषां प्र.४श. यथाविधि पचेत्। च.द.। च.चि.३५अ.।

पञ्चगुप्तः । पुं । कच्छपे। श.र.।

पञ्चगुप्ता (सिः, रसा) । स्त्री । स्पृक्कायाम् । गिड़िः शाक। रा.नि.व.१२।

पञ्चजटा । स्त्री। पञ्चमूले। च.द.। "पञ्चजटाशृतदुग्धंजमस्तम्!"

पञ्चजनः । पुं । पुरुषे। वै.निघ.।

पञ्चतत्त्वम् । क्ली । चित्यग्निजीमरुद्व्योमसु पञ्चभूतेषु । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनेषु । तन्त्रम् ।

पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, क्ली। मृत्यौ। अम.।

पञ्चतिक्तः (क्ताः) । पुं । पञ्चविधतिक्तद्रव्यगणे, तत्कषाये वा । तद्यथा—कण्टकारी गुडूची शुण्ठी कुष्ठं किरातसिक्तश्च। च.द.पि.श्लेष्म.ज्व.चि.। अन्यः—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्रं वासात्वक्कण्टकारी गुडूची चेति। भा.।

पञ्चतिक्तघृतम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—निम्बमूलत्वक् पटोलपत्रं कण्टकारी गुडूची वासामूलम्, एषां प्र. १० प. वारि ६४ श.शे. १६ श.। कल्कार्थं—त्रिफला १ श. यथाविधि पचेत्। भैष.। अन्यत् विस्फोटाधिकारे—गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—पटोलपत्रं सप्तपर्णमूलत्वक् निम्बमूलत्वक् वासामूलत्वक् गुडूची त्रिफला एषां प्र. ६ प. २ तो. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं त्रिफला १ श. यथावत्पाच्यम्। रस.र.।

पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः । पुं । कुष्ठाधिकारे । गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—निम्बत्वक् (निमछाल) गुडूची (गुलञ्च) वासामूलं (वासकमूल) पटोलपत्रं कण्टकारी, एषां प्र. १० प. जलं ६४ श. शे. ८श.। कल्कार्थं—पाकनादीमूलं विड़ङ्गं देवदारु गजपिप्पली यवक्षारः सर्ज्जिक्षारः (साजिमाटी) शुण्ठी हरिद्रा शतपुष्पा चव्यं (चई) कुष्ठं (कुड़) ज्योतिष्मती (लताफट्की) मरिचम् इन्द्रयवः यमानी चित्रकमूलं (चितामूल) कटुकी भल्लातकं (भेला मूटि) वचा पिप्पलीमूलं मञ्जिष्ठा अतिविषा (आतइच) त्रिफला वनयमानी, एषां प्र. २ तो. शुद्धगुग्गुलुः ५ प.। (गुग्गुलुः पोट्टलं बद्धा दोलायन्त्रेण कल्कैः सह घृतं पक्तव्यम्)। पाके सति कल्कं छानयित्वा पुनर्गुग्गुलुना सह पक्त्वा गृहीतव्यम्। सा.कौ.।

पञ्चतृणम् । क्ली । कुशकाशशरदर्भेक्षुरूपतृणपञ्चमूले। "कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चैव तृणोद्भवम्। पञ्चतृणमिदं ख्यातं तृणजम्पञ्चमूलकम्॥" प.प्र.३ख.। अन्यच्च—"शालीक्षुकुशकाशौ स्यात् शरेण तृणपञ्चकम्। एषां मूलं तृपादाहपित्तास्रघ्नं वस्तिशुद्धिकृत्॥" भा.।

पञ्चथः । पुं । कोकिले। वै.निघ.।

पञ्चदीर्घम् । क्ली । पञ्चशरीरावयव-दैर्घ्यजनित शुभलक्षणे। तद् यथा—"बाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्द्वे तु नासे तथैव च। स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रचक्षते॥"

पञ्चनखः । पुं । व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। कच्छपे। जटा.। गजे। त्रिका.। व्याघ्र-शरभ-शार्द्दूल-गोधाकच्छपशरटसिंहेषु। भक्ष्यपञ्चनखाः—"शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः।" स्मृतिः।

पञ्चनखरः । पुं । गोधायाम्। (गोसाप)। वै.निघ.।

पञ्चनिदानम् । क्ली । रोगज्ञानस्य पञ्चविधोपायेषु। यथा—"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा। सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्॥" मा.नि.।

पञ्चनिम्बम् । क्ली । समभागत्वक्पत्रफलपुष्पमूलरूपे निम्बपञ्चके। "निम्बस्य पत्रत्वक्पुष्पफलमूलैर्विमिश्रितैः। पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तिक्तं निम्बपञ्चकम्॥" रा.नि.व.२२।

पञ्चपचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ।

पञ्चपटु । क्ली । पञ्चविधलवणभेदे।

पञ्चपत्रः । पुं । चण्डालकन्दे। रा.नि.व.७।

पञ्चपत्रिका । स्त्री । गोरक्ष्याम्। रा.नि.व.५।

पञ्चपर्णि(र्णी)का । स्त्री। गोरक्ष्यां, गोरक्षचिञ्चायाम्। रा.नि.व.५।

पञ्चपल्लवम्। क्ली। आम्रजम्बूकपित्थबीजपूरबिल्वपत्रेषु। আম, জাম, কয়েৎ, টাবা ও বিল্বপত্র। "आम्र-जम्बू-कपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः। गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम्॥" प.म.३८.।

पञ्चपित्तम्। क्ली। मत्स्यमहिषवराहमयूरच्छागपित्तेषु। গোসাপ, মহিষ, শূকর, ময়ূর, ছাগ ইহাদের পিত্ত। "वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकं। पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेष्वेव हि कर्म्मसु॥" वै.सं.प.। तेषां शुद्धि:—मत्स्यादिपित्तं निम्बटावैर्विभावितं शुद्धिमायाति। सा.कौ.।

पञ्चप्राणाः। पुं। प्राणापानव्यानोदानसमानाख्येषु पञ्चविधदेहान्तर्वायुषु। सु.।

पञ्चबला। स्त्री। बलातिबलानागबलाराजबलामहाबलासु। वै.निघ.।

पञ्चबुद्धीन्द्रियम्। क्ली। पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु। स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रञ्चेति। च.।

पञ्चभद्रम्। क्ली, पुं। गुडूचीपर्पटमुस्तकिरातविश्वभेषजेषु। গুলঞ্চ, ক্ষেৎপাপড়া, মূতা, চিরাতা ও শুঁট। "गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम्। पञ्चभद्रम्।" सि.यो.च.द.ज्व.चि.।

पञ्चभूतम्। क्ली। चित्यर्जीमरुद्वीमसु। च.।

पञ्चभृङ्गम्। क्ली। देवताड़शमीभङ्गातालीशनिर्गुण्डीषु। দেবতাড়া, শাঁই, সিদ্ধি, তালীশপত্র ও নিশিন্দা। वै.निघ.।

पञ्चमम्। क्ली। मैथुने। तन्त्रम्।

पञ्चमकारम्। क्ली। मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनरूपे मकारपञ्चके। तन्त्रम्।

पञ्चमास्यः। पुं। कोकिले। श.र.। [व.१८।

पञ्चमुखः। पुं। सिंहे। पिङ्गलसिंहे। रा.नि.

पञ्चमुखी। स्त्री। वासकक्षुपे। বাসক গাছ। रा.नि.व.४। जवापुष्पभेदे।

पञ्चमुष्टिः (कः) (ष्टी)। पु, स्त्री। सान्निपातिकज्वरे यूषविशेषे। আহারদ্রব্য বিশেষ। स च यवबदरीफलकुलत्थमुद्गकाष्ठामलकानामेकैकां मुष्टिं गृहीत्वाष्टगुणतोये पक्वः। च.द.सन्निपातज्व.चि. "यवकोलकुलत्थानां मुद्गमूलकशुण्ठ्योः। एकैकमुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले। पञ्चमुष्टिकयूषोऽयं वातपित्तकफापहः। शूले प्रशस्यते गुल्मे कासे श्वासे क्षये ज्वरे॥" ८ जीवके। वै.निघ.। भ.चय.चि.मूर्च्छाप्रभावां। स्पृक्कायाम्। वै.निघ.।

पञ्चमूत्रम्। क्ली। मूत्रपञ्चके, तच्च गर्दभीगोऽजाव्युष्ट्रागोमहिषीणामित्त्रितमूत्रे। "गवाजनागां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम्। मूत्रेण गर्दभीनाञ्च तन्मतं मूत्रपञ्चकम्॥" रा.नि.व.२२। गुणास्तन्मध्ये मग्याः।

पञ्चमूलम् (ली)। क्ली, स्त्री। पञ्चानां मूलानां समष्टौ। तानि च बृहत्स्वल्पतृण-शतावरी-जीवन-बला-गोक्षुर-गुडूच्यादिकानि नवविधानि प्रत्येकं पञ्चपञ्चमूलात्मकानि भवन्ति। १। "बिल्वश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका।" इति बृहत्पञ्चमूलम्। च.द। सु.सू.३८.। २। शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरश्च। स्वल्पपञ्चमूलम्। गुणा.—श्रमरोहरन्। वल्यग्निदीपनम्। अर्श.चि.। See लघुपञ्चमूलं। ३। कुशकाशदर्भशरेक्षुमूलात्मकं तृणपञ्चमूलं पित्तकासक्षीरपाने ग्राह्यम्। सि.यो. कास-चि.श्रीकण्ठः। ४। शतावरीविदारीकन्द-जीवन्ती-विषाणी-जीवकात्मकं शतावर्य्यादिपञ्चमूलं। गुणा.—स्तन्यकरं गुरु हृद्यं वल्यं शीतलं कान्तिदमाग्नेयञ्च। ५। जीवकर्षभकमेदामहामेदाजीवन्तीषु। जीवकादिपञ्चमूलं। गुणाः—हृद्यं चक्षुष्यं धातुवर्द्धनं वल्यं दाहपित्तज्वरतृष्णाघ्नञ्च। ६। बलापुनर्नवैरण्डमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु। बलादिपञ्चमूलं। गुणाः—भेदकं शोफघ्नं ज्वरघ्नञ्च। वै.निघ.। ७। गोक्षुरवदरीन्द्रवारुणीकासमर्द्दसर्पपेषु। गोक्षुरादिपञ्चमूलं। ८। गुडूचीमेषशृङ्गीशारिवाविदारीहरिद्रासु। वल्लीपञ्चमूलं। ९। करमर्द्दविकङ्कतकसैरीयक (दाँती) शतवरीगृध्रनखीषु। इति कण्टकपञ्चमूलं। सु.सू.३८.। गुणाः—तत्तत्पर्य्याये मग्याः।

पञ्चमूल्यादिः। पुं। ज्वरातिसारे कषायः। "पञ्चमूली-बला-बिल्व-गुडूची मुस्त-नागरैः। पाठाभूनिम्बह्रीवेरकुटजत्वक्फलैः शृतम्॥" च.द.।

पञ्चरत्नम्। क्ली। स्वर्णमौक्तिकमाणिक्यहीरकराजपट्टेषु। अन्यच्च—"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम्। पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्व्वदर्शिभिः॥" रत्नानाञ्चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्षार्द्धमेव च। सुवर्णस्याभावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षणैः॥" हेमा.।

पञ्चरसलोहम्। क्ली। वर्णलोहे। वै.निघ.।

पञ्चरसा । स्त्री । हरीतक्याम् । मद.व.१। आमलक्याम् । तारा. ।

पञ्चरक्षकः । पुं । पक्षीवृक्षे । रा.नि.व.८।

पञ्चराजिफलः । पुं । पटोललतायाम् । रा.नि.व.४ ।

पञ्चलवणम् । क्ली । काच-सैन्धव-सामुद्र-(करकच)-विड्-सौवर्चललवणेषु समभागेषु । "काचसैन्धवसामुद्रविड्सौवर्चलैः समैः । स्यात् पञ्चलवणम् ।" रा.नि.व.२२। "सौवर्चलं सैन्धवञ्च विड्मौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥" प.प.२श्र. । तद्गुणाः—"मधुरं कटविष्मूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् । वीर्य्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनम् ॥" शार्ङ्ग.म.६अ. ।

पञ्चलक्षणः । त्रि । वातपित्तकफसन्निपातागन्तूनां लक्षणयुक्ते । व्रणस्य गन्धवर्णस्राववेदनाकृतिरूपलक्षणयुक्ते । सु चि.१अ. ।

पञ्चलोह(क)म् । क्ली । लौहाष्टकलौहे । रे.च. । सुवर्णरजततामवङ्गनागरूपेषु पञ्चसु धातुषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलोहकम् । वङ्गनागसमायुक्तं तन्याहुः पञ्चलोहकम् ।" इति प्रथमम् । समभागस्वर्णरजतताम्रवृत्तकृष्णायसेषु । "सुवर्णं रजतं ताम्रं वृत्तं कृष्णायसं समम् । ग्रहाङ्गमिति वा द्रव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥" इति द्वितीयम् । रा.नि.व.२२। वा.उ.३९अ. ।

पञ्चवक्त्रः । पुं । पञ्चमुखरुद्राक्षे । धातुः ।

पञ्चवक्त्ररसः । पुं । रसोऽयं सन्निपातज्वरे हितः । "गन्धेश-टङ्क-मरिचं विषं धत्तूरजैर्द्रवैः । दिनं सम्मर्द्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैष दातव्यो रक्तिकामितः ॥" भा. ।

पञ्चवटी । स्त्री । बिल्वाश्वत्थवटाशोकोदुम्बरेषु । वै.निघ. ।

पञ्चवर्णकः । पुं । धुस्तूरकवृक्षे । वै.निघ. ।

पञ्चवर्द्धनः । पुं । पलाण्डुवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पञ्चवल्कलम्, **पञ्चवेतसम्** } क्ली । वटाश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवेतसवल्कलेषु । বট, অশ্বথ, যজ্ঞডুমুর, পাকুড় ও বেতস ছাল । "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्व्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवेतसमुच्यते ।" रा.नि.व.२२। शिरीषपिप्पलवटप्लक्षवेतसेषु । वा.उ.३६अ. । गुणाः—"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।" भा. । अपिच "न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणां वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् । क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः । रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पाश्मयनाशिनः । शोफपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजकाः ॥"

पञ्चवीजम् । क्ली । कर्कटीत्रपुषदाड़िमपद्मकपिकच्छुजेषु पञ्चवीजेषु । কাঁকুড়, শশা, দাড়িম, পদ্ম ও আলাকুশীর বীজ । राजिकाजमोदाजीरकतिलखसखसेषु । রাইশরিষা, যমানী, জীরা, তিল ও পোস্ত ।

पञ्चवुद्धीन्द्रियम् । क्ली । चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वास्पर्शेन्द्रियरूपे इन्द्रियपञ्चके ।

पञ्चशस्यम् । क्ली । धान्यतिलमुद्गयवश्वेतसर्षपेषु ।

पञ्चशाखः । पुं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

पञ्चशिखः । पु । सिंहे । त्रिका. ।.

पञ्चशुक्लः । पुं । सौम्यकीटजातौ । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

पञ्चशूरणम् । क्ली । शूरणपञ्चके अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दशूरणारण्यशूरणात्मके । "अत्यम्लपर्णीकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणैः । प्रोक्तो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥" रा.नि व.२२ ।

पञ्चशैरीषम् । क्ली । शिरीषवृक्षस्य फलपत्रत्वङ्मूलपुष्पेषु समभागेषु । "शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययं । कीटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीषकाभिधः ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । ओषधिविशेषे । लक्षणं—"मण्डलैः कपिलैर्युक्ता सर्पाभा पञ्चसर्पिणी । पञ्चारत्निप्रमाणा ।" सु.चि.३०अ. ।

पञ्चसार(राख्य)पानकम् । क्ली, पुं । पानकभेदे । পানাবিশেষ । स चाभिनवकृत्पावस्य: कदलीपनसमिश्रोऽम्लरसमिश्रय । तदुक्तं—"द्राक्षामधूकखर्ज्जूरकाश्मर्य्यैः सपरूषकैः । तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ।" वा.सू.५अ. । काश्मीरमधुखर्ज्जूरमृद्वीकाफालसाफलं । तेषां जलं गृहीत्वा तु एकीकृत्य पिबेदमून् । चातुर्जातेन्दुमरिचशर्करायार्द्रकादिकान् । यत्नेन गालयित्वा तत् पञ्चसाराख्यपानकम् । गुरु हृद्यं धातुकरं पित्ततृट्श्रमदाहनुत् ।" वै.द्रव्यगुणः ।

पञ्चसाराम्बु । क्ली । खर्ज्जूराद्यम्बुनि । "मधु-

खर्जूरमृद्वीकापद्मकसिताभया ।" वा.चि.२अ. ।

पञ्चसिद्धौषधी । स्त्री । पञ्चकन्दात्मकसिद्धौषधिषु । "तैलकन्द-सुधाकन्द-क्रोड़कन्द-रुदन्तिकाः । सर्पनेत्रयुताः पञ्च सिद्धौषधिक संज्ञकः ॥" रा.नि.व.२२ । See सिद्धौषधी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । क्ली । कर्पूरकङ्कोललवङ्गजातीफलपूगेषु । "कर्पूरकङ्कोललवङ्गपुष्पगुवाकजातीफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चक्षारम् । क्ली । यवपलाशसर्ज्जतिलमुष्ककजक्षारेषु । "यवमुष्ककसर्ज्जानां पलाशतिलयोस्तथा । क्षारैश्च पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चक्षाराभिधो गणः ॥" रा.नि.व.२२ । पञ्चलवणे । वै.निघ. ।

पञ्चक्षीरवृक्षः । पुं । वटाश्वत्थोडुम्बरपर्कटीगर्दभाण्डेषु । বট, অশ্বত্থ, যজ্ঞডুমুর, পাকুড়, গয়নুও । सि.यो.यक्ष्म.चि.सर्पिर्गुड़े । अन्यः— उदुम्बरवटाश्वत्थवेतसप्लक्षेषु वर्त्तते । "उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो वेतसः प्लक्ष एव च ।" प.प्र.१ख. । See क्षीरवृक्षः ।

पञ्चाङ्गम् । क्ली । योगविशेषः । स चैकस्य वृक्षस्य समभागमिलितत्वक्पत्रफलमूलपुष्पात्मकः । "त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकत्र मिलितं तच्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥" रा.नि.व.२२ । पुं । कच्छपे । श.मा. ।

पञ्चाङ्गगुप्तः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

पञ्चाङ्गिकपञ्चगणः । पुं । स्वल्पमहत्पञ्चवल्लीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि.यो.तृष्णा.चि. ।

पञ्चाङ्गीबन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारव्रणबन्धविशेषे । "चिबुके चापि पञ्चाङ्गी हनुसन्धौ विसन्धिते । स्वेदयित्वा स्थिते सन्धौ कुर्य्यात्पञ्चाङ्गुलाकृतिम् ॥" सु.शा.७. । सु.चि.३अ. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । श्वेतैरण्डे । एरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली स्त्री । तक्रारीवृक्षे । रा.नि.व.५ । ऊर्द्ध्वजत्रुजव्रणस्य बन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।

पञ्चाज्यम् । क्ली । छागदध्यादिपञ्चके । वै.निघ. २भ.जीर्णज्व.चि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरान्तर्वायौ । यथा—"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।" निदा. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंहे । मे. ।

पञ्चाननरसः । पुं । हृद्रोगाधिकारे रसः । पाठः—"मृतकान्तौ द्रवैर्धात्र्या मर्दयेद्गोस्तनोद्भवैः । यष्टिखर्ज्जूरसलिलैर्दिनं हृद्रोगजिद्रसः । धात्रीचूर्णं सिताक्षौद्र पिबेद्रोगापनुत्तये ॥" रस.चि. ।

पञ्चामृतम् । क्ली । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसमवाये । गुड़ूचीगोक्षुरतालमूलीमुण्डिकाशतावरीणां मिलितसमभागे । "गुड़ूची गोक्षुरश्चैव मुषली मुण्डिका तथा । शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥" গুলঞ্চ, গোক্ষুর, তালমূলী, মুণ্ডীরী, শতমূলী । रा.नि.व.२२ । इदमौषधं पञ्चामृतमुच्यते । द्वितीयं देवपूजनार्थम् । घृतमधुशर्करादधिदुग्धेषु । দুগ্ধ, দধি, ঘৃত, চিনি, মধু ।

पञ्चामृतपर्पटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे । गन्धकं ८ तो. रसः २ तो. लौहं १ तो. अभ्रं ४ मा. ताम्रं ४ मा. पर्पटीवत् पाकः । रस.र. ।

पञ्चामृतपिण्डः । पुं । अश्वस्य बलपुष्टिकरपिण्डविशेषे । "कटुका च जयन्ती च ममरी सुरसा घनः । पञ्चामृतमयः पिण्डः...... ॥" नकुल. ११अ. ।

पञ्चामृतयूषः । पुं । कुलत्थादिपञ्चद्रव्यकृतयूषविशेषे । কুলথ, মুগ, অড়হর, মাষকলাই, বরবটী (বা রাজশিম্বীর বীজ) । यथा—"कुलित्थमुद्गाढ़कमाषकाणां निष्पावयुक्तश्च कृतोऽत्र यूषः । सन्दीपनः पाचनवातवृद्धिकरो लघुः स्यादरुचिप्रणाशः । ज्वरं बलासं श्वयथुमङ्गमर्दं चौषैत पञ्चामृतयूषकोऽयम् ॥" वै.निघ. ।

पञ्चाम्रम् । क्ली । तदाख्य-द्रव्यपञ्चके । यथा—"अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः । द्वे द्वे तथा दाड़िममातुलुङ्गे पञ्चाम्र वापी नरकं न याति ॥"

पञ्चाम्ल(फल)म् । क्ली । १ । समभागमिश्रितकोलदाड़िमतिन्तिड़ीचुक्रकाम्लवेतसेषु । কুল, দাড়িম, তেঁতুল, চুকা, অম্লবেতস । २ । समभागमिलितजम्बीरनारङ्गाम्लवेतसतिन्तिड़ीबीजपूरकेषु । গোঁড়া, নারঙ্গা, অম্লবেতস, তেঁতুল, টাবালেবু । ३ । "कोलदाड़िमवृक्षाम्लचुक्रकैः साम्लवेतसाः । फलपञ्चाम्लमुद्दिष्टमम्लपञ्चफलं स्मृतम् ॥" ४ । "जम्बीरनारङ्गसहाम्लवेतसैः सतिन्तिड़ीकैश्च सबीजपूरकैः । समांशभागेन तु सेवितैरिदं द्वितीयमुक्तञ्च फलाम्लपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ । भा. ।

५ । "कोलदाड़िमहचाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः। पञ्चाम्लको मुने लेपः सदा तृष्णां नियच्छति॥" शा.को.।

पञ्चारविन्दम्। क्ली। अरविन्दस्य मृणाल-विसकेसरपत्रबीजेषु। वा.उ.३८अ.।

पञ्चालकः। पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः।

पञ्चावस्थः। त्रि। मृते।

पञ्चाविकम्। क्ली। गोपीदधिदुग्धघृतमूत्र-गलेषु। वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि.।

पञ्चास्यः। पुं। सिंहे। अम.।

पञ्चेन्द्रियम्। क्ली। इन्द्रियपञ्चके। चक्षुः, कर्ण, नासा, जिह्वा, त्वक्। वाक्पाणिपादपायू-पस्थेषु।

पञ्चोपविषम्। क्ली। स्नुह्यर्ककरवीरलाङ्गलि-विषमुष्टिकेषु। मनसा, आकन्द, करवी, विषला-ङ्गलि, विषमुष्टि। 'स्नुह्यर्ककरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिकं। एतान्युपविषाण्याहुः।' रा.नि.व.२२।

पञ्चोषणम्। क्ली। पञ्चकोले। पिप्पली-पिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठीषु। वै.निघ. ज्व. चि. अर्कादिः।

पञ्चोष्माणः। पुं। शरीरान्तःपञ्चविधपाच-काग्निषु। यथा—"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः। पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यमी। पार्थिवाः पार्थिवानेवं शेषाः शेषांश्च देहगान्॥" शा.को.।

पञ्जरः (लः)। पुं। पटोले। कोलकन्दे। रा.नि.व.७। क्ली। शरीरे। शरीरास्थिसमूहे। रा.नि.व.७। क्ली। शरीरे। शरीरास्थिसमूहे। त्रिका.।

पञ्जरास्थि। क्ली। पञ्जरस्य चतुर्विंशत्यस्थिषु। च.शा.७अ.।

पटम्। क्ली। सूक्ष्मे। गन्धतृणे। र.मा.। पुं। कार्पासे। वै.निघ.। प्रियालवृक्षे। मे.। रस.र. बाल.चि.।

पटच्चरम्। क्ली। जीर्णवस्त्रे। वै.निघ.।

पटदः। पुं, स्त्री (दा)। कार्पासक्षुपे। र.मा.।

पटरकः। पुं। गुन्द्रतृणे। रा.नि.व.८।

पटरञ्जनम्। क्ली। पतङ्गे। रक्तचन्दने।

पटलः। पुं। कासमर्दवृक्षे। कार्पासवृक्षे। वै.निघ.। पटोलवृक्षे। त्वचि। त्वक्। भा.। क्ली। दृष्ट्यावरकच्छदिरूपे नेत्ररोगे, तिमिरादौ। मा.नि.। तच्चतुर्विधम्। तत्र प्रथमं बाह्यं पटलं रक्तरकाश्रयम्, द्वितीयं मांसाश्रयं, तृतीयं मेदः-संश्रयं, चतुर्थञ्च कालकास्थिसंश्रयम्। "अधस्तादुप-रिष्टाद्वा पटलं यस्य जायते। रुणद्धि नयने सद्यः ......॥" न.द.३०अ.। See तिमिरः।

पटवासः। पुं। पिष्टातके। आबीरे।

पटाकः। पुं। पक्षिभेदे।

पटालुका। स्त्री। जलौकायाम्। त्रिका.।

पाटिः(का)। स्त्री। कुम्भिकायां। मे.। वस्त्रे।

पटीरम्। क्ली। मूलके। भा.म.३भ.अग्नि.चि.। चन्दने। प.मु.। पुं। खदिरवृक्षे। उदरे। उणा.। वंशलोचने। सन्निपाते। वै.निघ.।

पटुः (कः)। पुं। पटोललतायाम्। प.मु.। कारवेल्ल्यां। উচ্ছে গাছ। रा.नि.व.३। शिम्बी। रा.नि.व.१८। चीनकर्पूरे। चोरकनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। लवणे। मे। क्ली। पटोलपत्रे। विश्व.। पांशुलवणे। प.मु.। जीरके। वचायां। वच। छिक्किन्याम्। হেঁচেতা। वै.निघ.। क्ली। (कं) पटोलविशेषे। त्रि। रोगमुक्ते। रा.नि.व.२०।

पटुतूल (तृण) कम्। क्ली। लवणतृणे। रा.नि.व.८।

पटुत्रयम्। क्ली। लवणत्रये, विट्सैन्धवसौवर्चल-लवणेषु। वै.निघ.२भ.संग्रहण्या चि.।

पटुपञ्चकम्। क्ली। लवणपञ्चके। পঞ্চলবণ। See पञ्चलवणम्।

पटुपत्रिका। स्त्री। चौरिकायां। क्षुद्रक्षुपक्षुपे। रा.नि.व.४।

पटुपर्णिका। स्त्री। क्षीरिणीक्षुपे। থিরুই। रा.नि.व.४।

पटुपर्णी। स्त्री। स्वर्णक्षीर्याम्। সোণাথিরুই, শেয়ালকাঁটা। अम.। [व.६।

पटुभेदनिका। स्त्री। कृष्णजीरके। रा.नि.

पटोलिका। स्त्री। नागवल्लीभेदे। पीटकुलि-केति ख्याते। रा.नि.व.११। See नागवल्ली।

पटूत्तमम्। क्ली। सैन्धवलवणे। रा.नि.व.६।

पटेरकम् । क्ली । मुस्तकवृक्षे । वै.सं. ।

पटोटजम् । क्ली । छत्राके । श.र. ।

पटोलः । पुं । Trichosanthes dioica Roxb.) स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । পলতা লতা । हिं परवल । मं. कडिपडवळ, कडुपडौलन कं मोगवल्ली । तें कोम्मुपोटल । गुर्ज. पुरनिहारवेपिलवर्णी । ता.-कौन्नुपडले । कान्यकुब्जे नोरहड़ी । तत्पर्य्यायाः,—कुलकं, तिक्तकः, पटुः, पटुकः, कर्कशदलः, कुलजः, वाजिमान्, लताफलः, राजफलः, राजपटोलः, वरतिक्तः, अमृताफलः, तिक्तभद्रकः, कटुफलः, कटुकः, कटुः, कर्कशच्छदः, राजनामा, अमृतफलः, पाण्डुः, पाण्डुफलः, बीजगर्भः, नागफलः, कुष्ठारिः, कासमर्द्दनः, पञ्चरः, राजीफलः, ज्योत्स्नी, कच्छुघ्नी । गुणाः—"पटोलः कटुतिक्तोष्णः रक्तपित्तबलासजित् । कफकण्डूतिकुष्ठासृग्ज्वरदाहाशिनाशनः ॥" रा.नि.व.३ । तन्मूलादिगुणाः—"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् । नालं श्लेष्महरम्पत्रम्पित्तहारि फलं पुनः । दोषत्रयहरम्प्रोक्तं तद्वच्चिक्ता पटोलिका ॥" भा. । फलं रक्तपित्तघ्नम् । मि.वी.र.पि.चि. । पत्रं पित्तघ्नं, नालं कफघ्नं, फलं त्रिदोषघ्नं, मूलं विरेचनम् । रा.नि. व.७ । क्ली । पाण्डुफले । পটোল । वा.सू.१५ अ. ।

पटोलकः । पुं । शुक्तौ । श.मा. ।

पटोलपत्रम् । क्ली । वल्लीशाकभेदे । পলতা-নতি । रा.नि.व.७ । See पटोलः ।

पटोलादिः । पुं । पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्व्वागुडूचीपाठाकटुरोहिणीकृते पञ्चद्रव्यकषाये । गुणाः—"पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः । ज्वरोपशमनो वण्यः छर्द्दिकण्डूविनाशनः ॥" सु. । अन्यः—पटोलवारिवाकुस्तपाठाकटुकरोहिणीसाधितकषाये । अयं ज्वरतन्त्रज्वरशमनः । वा.चि.१ अ. । अन्यच—पटोलनिम्बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकजाते कषाये । अयं पर्वेणुक्ते हितः । अपरः—पटोलरक्तचन्दनमूर्व्वातिक्तापाठागन्धाभिः । च.द. ।

पटोलिका (लौ) । स्त्री । स्वादुपटोलनामफलशाकविशेषे । স্বাদুপটোল, পোরল, বা ধুন্দুল । हिं मिठपौडलि । तत्पर्य्यायाः,—ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नी, जाली । मे. । गुणाः—स्वादुः पित्तघ्नी रुचिकृत् ज्वरघ्नी बलकरी दीपनी पाचनी च । रा.नि.व.७ । च.द.ज्वर.चि. ।

पट्टः । पुं । पेषणशिलायाम् । अयमन्नपट्टश्चि । পঁঠৌ । सु.सू.५८ । पट्टशाके । পাটশাক । श.मा. ।

पट्टर(ङ्ग)म् (रञ्जक[न,क]म्) (रागम्) । क्ली, पु । पत्राङ्गचन्दने । বকম কাঠ । रा.नि.व. १२ ।

पट्टशाकः । पुं । (Corchorus capsularis or C. olitorius.) शाकविशेषे । পাটশাক, নালিতাপাতা । हिं पटुया । गुणाः—रक्तपित्तहरः विष्टम्भी वातकोपनश्च । भा. ।

पट्टिकः । पुं । ताम्रवर्णरोध्रे । श.टी.रा. ।

पट्टिका (ख्यः) । स्त्री, पुं । ताम्ररोध्रे । রক্তবর্ণ লোধ । अम. ।

पट्टिकारो(ल)ध्रः । पुं । स्वनामख्यातलोध्रे, रक्तरोध्रे । পাটিয়া লোধ । तत्पर्य्यायाः,—क्रमुकः, लाक्षाप्रसादः, लाक्षाप्रसादनः, पट्टिका, पट्टिलोध्रः, पट्टिलोध्रकः, पट्टी, वल्कलोध्रः, बृहद्दलः, जीर्णबुध्नः, बृहद्वल्कः, शीर्णपत्रः, अक्षिभेषजः, शावरः, श्वेतलोध्रः, गालवः, बहुलत्वचः, वल्कः, स्थूलवल्कलः, जीर्णपत्रः, बृहत्पत्रः । गुणाः—ग्राही लघुः पित्तरक्तपित्तातिसारशोथघ्नश्च । भा. । कषायः शीतलः वातकफरक्तविषघ्नः चक्षुष्यः । तत्र वल्करोध्र एव श्रेष्ठः । रा.नि.व.६ ।

पट्टिलः । पुं । (Coesalpinia bonduccella.) वृक्षविशेषे । পূতিকরঞ্জ । जटा. ।

पट्टिलोध्रः (कः) । पुं । पट्टिकालोध्रे । श.र. ।

पट्टी (ट्टिन्) । पुं, स्त्री । लोध्रवृक्षे । श.टी.भ. । रक्तरोध्रे । रा.नि.व.६ ।

पणः । पुं । कपर्द्दे । वै.निघ.२भ.मधुरत्व.चि. विसूचिकाकषाये । ५गुञ्जामाने । प.प्र. ।

पणदा । स्त्री । मण्डमायाम् । रा.नि.व.२३ ।

पणशः (सः) । पुं । (Artocarpus integrifolia.) कण्टकिफलवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । हिं कटहर । मं फणस । कं हलसिन । तें पनस्, पनस । ता. पिला । तत्पर्य्यायाः,—कण्टकिफलः, कण्टाफलः, चाम्पेयः, मुरजफलः, पनसः, फलसः, चम्पकालुः, चम्पाकोषः, चम्पालुः, रसालः, मृदङ्गफलः, पानसः, महासर्ज्जः, फलिनः, फलवृक्षकः,

कण्टाफलः, मूलफलदः, अपुष्पफलदः, पूतफलः। गुणाः—फलं मधुरं पिच्छिलं गुरु हृद्यं बलवीर्य्यवृद्धिकरं श्रमदाहशोषघ्नं रुचिकरं ग्राहि दुर्ज्जरञ्च। तद्वीजम् ईषत्कषायं मधुरं वातलं गुरु तत्फलविकारघ्नं त्वग्दोषघ्नञ्च। बालपनसफलन्तु नीरसं हृद्यञ्च। मध्यपक्वं तत् दीपनं रुचिदं लवणादियुक्तञ्च। रा.नि.व.११। पक्वफलं रक्तवर्द्धकं मधुरं शीतलं दुर्ज्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलकरञ्च। तद्वीजं रक्तपित्तघ्नं स्वादु फलतुल्यगुणञ्च। तदपक्वफलं कषायं स्वादु वातलं शीतलञ्च। राज.। तन्मज्ज (भूँति) गुणाः—शुक्रलं त्रिदोषघ्न विशेषेण गुल्मिना न हितम्। रा.नि.व.११। अस्य क्वाथः मांसग्रन्थिशोफे, तन्मज्ज (भूँति) अण्डवृद्धौ, कोमलपल्लवः चर्म्मरोगे च हितः।

पणास्थिकम्। क्ली। वराटके। कड़िनिका.। हे.च.।

पणिकावर्त्तः। पुं। राजावर्त्तमणौ। प.सु.। See आवर्त्तः।

पण्डः (कः)। पुं। नपुंसके। अम.।

पण्यविलासिनी। स्त्री। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

पण्या। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। लताफटकी। वै.निघ.।

पण्यान्धः (न्धा)। पुं, स्त्री। स्वनामख्याततृणे। मं पणधे। कं हमजेमुरु। तत्पर्य्यायाः,—पणधा, पणन्धा, पणधा, कङ्गुणी। सा दीर्घा मध्या ह्रस्वा च इति त्रिधा। एतासु मध्यमा रसवीर्य्यविपाकेषु गुणाधिका। अपरद्वय समवीर्य्यं, तिक्तं क्षारं धारणञ्च, तत्कालशस्त्रघातव्रणरोपणञ्च। रा.नि.ष.८।

पतगः। पुं। पक्षिणि। अम.।

पतङ्गः (मः)। पुं। पक्षिणि। अम.। जलमधूकवृक्षे। रा.नि.व.१६। रक्तशालौ। मे.। वा.सू.६अ.। च.सू.२७अ.। क्ली। पारदे। मे.। पत्तङ्गचन्दने। वकम काठ। श.च.।

पतङ्गमः। पुं। पक्षिणि। व्याकरणम्।

पतङ्गिका। स्त्री। पुत्तिकानाममधुमक्षिकायाम्। अम.। तत्पर्य्यायौ,—पुत्तिका, पूत्तिका।

पतङ्गा। स्त्री। शालिधान्यभेदे।

पतत्रम्। क्ली। पक्षे। अम.।

पतत्रिः (त्री)। पुं। पक्षिणि। अम.।

पतत्रीरः। पुं। श्येनपक्षिणि। बाज। श.र.।

पतसः (सः)। पुं। पक्षिणि। पतङ्गे। उणा.।

पताका। स्त्री। चिह्ने। नाटा.।

पतिः। पुं। मूले। गतौ। अम.।

पतिकाविरम्। क्ली। पित्तलाख्यमिश्रधातुभेदे।

पतिम्वरा। स्त्री। कृष्णजीरके। श.च.।

पतिश्यायः। पुं। प्रतिश्याये। हि.।

पतेरः। पुं। पक्षिणि। आढ़के। उणा.। गर्त्ते।

पत्। पुं। पादे। रा.नि.व.१८।

पत्त(त्र)ङ्गम्। क्ली। Caesalpinia sappan.) रक्तकाष्ठविशेषे, पत्राङ्गे। वकम् काठ। हिं पतङ। तें ओकनुकट्टु। उत्. वकमी। गुर्ज. पारस. ता. वट्टङ्गी। र.मा.। भा.उ.वाग्डी.। तत्पर्य्यायाः,—पत्ताङ्ग, रक्तकाष्ठं, सुरङ्गदं, पत्तान्यं, पट्टरङ्ग, पट्टरङ्गकं, भार्य्यावृक्षः, रक्तकं, लोहितं, रङ्गकाष्ठं, रोगकाष्ठं, कुचन्दनं, पट्टरञ्जनकं, सुरङ्गम, रक्तसारं, रञ्जनं, पत्तूरम्। गुणाः—"पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत्। हरिचन्दनवद्वेद्यं विशेषाद्दाहनाशनम्। चन्दनानि च सर्व्वाणि सदृशानि रसादिभिः। गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्व्वः श्रेष्ठतमो गुणैः। भा.। रक्तचन्दने। श.र.। सु.चि.२१अ.। "पत्तङ्गं रक्तचन्दनम्।" भा.क्षुद्र.रो.चि.कुङ्कुमाद्यतैले। काष्ठक्वाथः रजोबाहुल्यकारी मलसंग्राही च। पुं। भृङ्गराजे। भीमराज। र.मा.। केशराजे। কেশুত্তে।

पत्तूरः (रा)। पुं, स्त्री। शालिञ्चशाके। र.मा.। च.द.सि.यो.क्रमि.चि.। सु.चि.१९अ.। जलपिप्पल्याम्। पर्कटीवृक्षे। वै.निघ.। शमीवृक्षे। भैष. ने.रो.चि.। क्ली। कुचन्दने। भा.। सु.सू. ३९अ. वातशमने। पत्तङ्गे। वै.निघ.।

पत्रम्। क्ली। छदे। পাতা। अम.। तेजपत्रे। रा.नि.व.६। सु.सू.३८अ.एलादिः। वा.चि.१अ.। "पत्र कटुकरोहिणी।" पक्षिपक्षे। मे.।

पत्रकः। पुं। पलाशवृक्षे। रा.नि.व.२३।

पत्रकल्वाम्। क्ली। गन्धवृद्ध्यर्थम् उष्ण एव सन्निपत्य पक्वतैले यत् कर्पूरमृगनाभ्यादिकं दीयते। गन्ध नशना देउया। "पक्वे तैलेऽम्बुना एव सम्यग्-

यत् पेष्य वर्त्तितम्। दीयते गन्धवृद्ध्यर्थं पत्रकल्कं तदुच्यते ॥" च.द वा.व्या.चि.महासुगन्धितैले।

पत्रकीट:। पुं। शालिञ्चशाके।

पत्रगुप्त:। पुं। स्नुहीवृक्षभेदे। তেকাঁটাসিজু। श.च.।

पत्रघ(ध)ना। स्त्री। सातलायाम्. सेहुण्डे। মনসা গাছ। रा.नि.व.८।

पत्रजासव:। पुं। पटोलतालपत्रीत्यासवे। च.सू.२५अ.।

पत्रतण्डुला (ली)। स्त्री। यवतिक्तायाम्। रा.नि.व.७।

पत्रतरु:। पुं। विट्खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

पत्रतालकम्। क्ली। वंशपत्रहरिताले। वै.निघ.।

पत्रदारक:। पुं। क्रकचे। করাত। त्रिका.।

पत्रद्रुम:। पुं। ताड़ीवृक्षे।

पत्रनाड़िका। स्त्री। ताम्बूलीशिरायाम्, पत्रशिरायाम्। जटा.।

पत्रनामकम्। पुं। तेजपत्रे। वै.निघ.।

पत्रपरशु:। पुं। अस्त्रविशेषे। ছেনী।

पत्रपाल:। पुं। वृहच्छुरिकायाम्। हे.च.।

पत्रपाली। स्त्री। अस्त्रविशेषे। কাঁচি। हला.।

पत्रपिशाचिका। स्त्री। वारिवायां। টোকা, পেকে। त्रिका.। हारा.।

पत्रपुष्प:। पुं। Ocymum pilosum) रक्ततुलसीवृक्षे। श.च.।

पत्रपुष्पक:। पुं। भूर्जवृक्षे। श.मा.।

पत्रपुष्पा। स्त्री। Ocymum Sanetum) तुलसीवर्गविशेषे। श.मा.। क्षुद्रपत्रतुलस्यां। र.मा.।

पत्रभद्रा। स्त्री। वृहज्जीवन्त्याम्।

पत्रमाल:। पुं। वेतसवृक्षे। वै.निघ.।

पत्रयौवनम्। क्ली। नवाङ्कुरे। जटा.।

पत्ररथ:। पुं। पक्षिणि। अम.।

पत्रलम्। क्ली। पत्तलदुग्धे। वै.निघ.। द्रप्से। পাতলা দই। हे.च.।

पत्रवर्ण:। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रा.नि.व.१२।

पत्रवल्ली। स्त्री। पत्ररघनायाम्। हे.च.।

रुद्रजटायाम्। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३।

पत्रविषम्। क्ली। विषपत्रिकादौ। तानि च विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भमहाकरम्भानीति पञ्च। गुणा—"जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेया पत्रविषेण तु।" सु.कल्प.२अ। "जृम्भणं वेपनं श्वास: नृणां पत्रविषैर्भवेत्।" भा.।

पत्रवृश्चिक:। पुं। तन्नामकाग्निप्रकृतिककीटे। सु.कल्प.८अ। See कीट:।

पत्रशङ्ख:। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। 'ছাতিম।

पत्रशाक:। पुं,क्ली। भक्ष्यशाकवृक्षमात्रे। तच्च षड्विधम्। "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा। शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्॥" राज.। पत्रशाकगणो यथा—काकमाचीकासमर्द-पुनर्नवा-पूतिका पटोलपत्र मेघनाद-शालिञ्च-हिल-मोचिकापालङ्कसुनिषण्णकमिति। "द्विवास्तूकं द्वि: पीतकौ त्रिसर्षपस्तण्डुलीयक। द्विधा पालक्यपि द्वेधा पट्या कालशाककम्। करवी लोणिका घोली चुच्चुशाङ्गेरिचुक्रिका। सुनिषण्णकगोजिह्वा-द्रोणपुष्पीपटोनकम्। शतपुष्पा मेथिरा च कुञ्जर-लोलाकण्टक:। धान्यकं द्विशकवर्त्ती जीवन्ती काकमाचिका। पर्पट: कासमर्दश्च द्विधा राजगिरीतक:। ......द्विधा कोष्ठ: पत्रशाकगणस्त्वयम्॥" भर्क.। [हारा.।

पत्रशिरा। स्त्री। पर्णनाड्यां। পাতের শিরা।

पत्रश्रृङ्गी। स्त्री। मूषिककर्णिकायाम्। इन्दूर-कानी। वै.निघ.। [रा.नि.व.३।

पत्रश्रेणी। स्त्री। मूषिकपर्ण्याम्। द्रवन्त्याम्।

पत्रश्रेष्ठ:। पुं। विल्ववृक्षे। रा.नि.व.११।

पत्रसुन्दर:। पुं। शीघ्रसुन्दरके। শীঘ্রশাক।

पत्रसूचि:। पुं। कण्टके। त्रिका.।

पत्रहिमम्। क्ली। हिमे। दुर्दिने। त्रिका.।

पत्राख्यम्। क्ली। तेजपत्रे। श.च.। तालीशपत्रे। रा.नि.व६।

पत्राङ्गम्। क्ली। Soymida febrifuga or Caesalpinia Sappan. Syn. Swietenia febrifuga.) Rohan tree. स्वनामख्यातसप्तविधचन्दनान्यतमचन्दने। पत्तङ्ग। वक्म्, রোহন্। हिं यम. पत्तङ्। तैं चेयमनु। गुणा:—कटु-रुक्षाम्ल-शीतं वात-पित्त-ज्वरोन्माद-

विस्फोटकघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । अस्य त्वक्क्वाथः उदरामये रक्तातिसारे च परिषेके हितः । रक्तचन्दने । अम. । भूर्जपत्रे । पद्मकाष्ठे । मे. । See पत्तङ्गम् ।

पत्राढ्यम् । क्ली । तृणाढ्यतृणे । गन्धतृणविशेष । पर्वततृणे । रा.नि.व.८ । पत्राङ्गचन्दने । रा.नि.व.१२ । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । वंशपत्रहरिताले । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्राम्ला । स्त्री । चुक्रिकायाम् । चूका पालङ् । भा । See चुक्रा ।

पत्रालुः । पुं । इक्षुदर्भतृणे । रा.नि.व.८ । काशालौ । रा.नि.व.७ ।

पत्रावलिः (ली) । स्त्री । गैरिके । श.च. । ईश्वरीलतायाम् । वै.निघ. ।

पत्रिकम् । क्ली । तेजपत्रे ।

पत्रिका (त्त्रा) । स्त्री । जातीपत्र्याम् । जवित्री । वै.निघ.२भ.कृमि.चि.सुवर्चिकादिचूर्णे ।

पत्रिकाख्यः । पुं । कर्पूरभेदे । रा.नि.व.१२ ।

पत्रिकापत्रम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्रिणी । स्त्री । नवाङ्कुरे । पल्लवे । श.च. ।

पत्री (इन्) । पुं । शालवृक्षे । र.मा. । पक्षिणि । वृक्षे । श्येनपक्षिणि । मे. । स्त्री । दमनकक्षुपे । दन्ती । च.द महासुगन्धतैलं । गङ्गापत्री । रा.नि.व.१० । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । तालवृक्षे । जातापत्र्याम् । वै.निघ. । महातेजपत्रे । च.द.वा.व्या.चि.महाराजप्रसारणीतैले ।

पत्रैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

पत्रोपस्करः । पुं । कासमर्दक्षुपे । हारा. ।

पत्रोर्णः । पु । श्योणाकवृक्षे । अम. । पीतलोध्रे । वै.निघ. । अशोकवृक्षे । क्ली । धौतकौषेये । अम. ।

पत्राभासः । पुं । पुष्पकलिकायाम् । वै.निघ. ।

पथिका । स्त्री । कृष्णद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ ।

पथिद्रुमः । पुं । शुक्लखदिरे । रा.नि.व.८ । खदिरश्च जटा. ।

पथ्यम् । क्ली । पादाहारे । "पादाहारं पथ्यमाहुः ।" रा.नि.व.२० । सैन्धवे । वै.निघ. । सामुद्रलवणे । हितभोजने । श.च. । पुं । हरीतकीवृक्षे । श.मा. । तण्डुलीयशाके । वै.निघ. ।

पथ्यकरी । स्त्री काकमाची । रा.नि.व.१६ ।

पथ्यका । स्त्री । मेथिकायाम् । वै.निघ. ।

पथ्यकारी (इन्) । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

पथ्यभोजनम् । क्ली । हितभोजने । भा. ।

पथ्यशाकः । पुं । तण्डुलीयशाके । नटिया शाक । रा.नि.व.५ ।

पथ्यसुन्दरः । पुं । हरीतकीवृक्षे ।

पथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू १भ. । रा.नि.व.११ । च.द.वि.ज्व.चातुर्थके । चिर्भटायाम् । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । मृगादन्याम् । रा.नि.व.२३ ।

पथ्यापथ्यम् । क्ली । रोगाणां हिताहितद्रव्ये ।

पथ्यापथ्यविधिः । पुं । रोगाणां पथ्यापथ्यनिर्णयग्रन्थे ।

[वस्तुनि । मे. ।

पदम् । क्ली । पादे । रा.नि.व.१८ । वाक्ये ।

पदकम् । क्ली । निष्कमितस्वर्णे । वै.निघ. ।

पदगण्डीरः । पुं । श्लीपदरोगे ।

पदन्यासः । पुं । गोक्षुरक्षुपे । श.च. ।

पदरथी (इन्) । पुं । पादुकायाम् । त्रिका. ।

पदरोहिणी । स्त्री । वन्दाके । वान्दरा । वै.निघ. ।

[याम । वै.निघ. ।

पदवी । स्त्री । भिण्डीक्षुपे । सॅाटी । नागबला-

पदाकः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पदाङ्गी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. । हंसपाद्याम् । रा.नि.व.५ ।

पदारोही (इन्) । पुं । वटवृक्षे । मद.५व. ।

पदार्थः । पुं । द्रव्यगतरसवीर्यादौ । स पञ्चविधः—"द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च । पदार्थाः पञ्च तिष्ठन्ति स्वं स्वं कुर्वन्ति कर्म च ॥" भा. । "योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः ।" सु.उ.६५अ. ।

पदिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । हंसपाद्याम् । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व ५ ।

[२७अ. ।

पदेन्द्राभः । पुं । विष्किरपक्षिविशेषे । च.सू.

पद्धिमम् । क्ली । पादशीतलतायाम् । व्याक. ।

पद्मम् । पं, क्ली । Nelumbium Speciosum, Salvadora Indica.) कमल । पद्म । रा.नि.व.१० । हिं कमल । तें तम्मिपुव्वु । ता. अम्बल । तत्पर्य्यायाः,—नलिनं, अरविन्दं,

नलीनपलं, सहस्रपत्रं, कमलं, शतपत्रं, कुशेशयं, पङ्केरुहं, तामरसं, सारसं, सरसीरुहं, बिसप्रसून, वारिजं, राजीव, पुष्कर, अम्भोरुहं, कवारं, आम्यपत्र, वनशोभन, सरोरुह, जलजन्म, जलरुट्, जलरुह, सरोजं, सरोजन्म, सरोरुट, पङ्केज, पङ्कजं, अम्भोजं, अम्बुजं, सरसिज, श्रीवास, श्रीपर्णं, इन्दिरालयं, जलेजातं, अब्जं, कञ्जं, नलं, नालिकं, नालीकं, वनजं, अम्लानं, पुटकं, अब्जः। गुणाः—बीजं वान्तिहरं। पत्रशय्या शीतला ज्वरे दाहहरं। पुष्पं गुदभ्रंशहरं। "यत्र तु पद्मनिर्व्यस्ति तत्र प्रायः पद्मकेशरं ग्राह्यम्।" सि. यो.पि.श्लेष्मज्व.चि.श्रीकण्ठः। सि.यो.सन्निपातज्व. अभ्यङ्गे। च.द.वा.पि.ज्व.चि.। See कमलम्। श्वेतकमले। च.सू.४अ.। शौषधनी। रा.नि.व. १३। पुष्करमूले। रा.नि.व.६। भा.नि.। वै.निघ.२ भ.ज्व.चि.गुडूच्यादिः। नलि। वै.निघ.। पद्मकाष्ठे। धरणि.। व.निघ.अ.सा.चि.पद्मादिचूर्णे। भैष. कुष्ठ-चि.कन्दर्पसारतैले। धुस्तूरवृक्षे। पद्मकेसरे। च.द.गर्भाधिकारे मधुकादिः। पुं। गुग्गुलुविशेषे। "पद्मोमाणिक्यसम्भवः।" दर्वीकरसर्पभेदे। सु. कल्प.४अ.।

पद्मकम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। পদ্মকাষ্ঠ। धरणि.। हिं पद्माक। तें एणुगुसदवि। तत्पर्य्यायाः,—पद्मकाष्ठं, पीतं, पीतव, मालेयं, शीतलं, हिमं, शुभं, केदारजं, रक्तं, पाटलापुष्पसन्निभं। गुणाः—'पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु। विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत्। गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत्॥' भा.। शीतलं तिक्तं रक्तपित्तघ्नं मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटघ्नञ्च। अपिच,—पद्मकं पद्मगन्धि स्यात् तथा पद्माह्वयं स्मृतं। पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु॥ विसर्पदाहविस्फोट-कुष्ठ-श्लेष्मास्रपित्तहृत्। गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषाप्रणुत्॥ रा.नि.व.१२। तत्प्रशस्तं यथा—"पद्मकं सरलं भद्रकीटदोषविवर्जितम्।" भैष.। कुष्ठे। कूड़। रा.नि.व.१२। च.सू.८अ.। तन्नामकलूतादिकीटविषघ्नागदे। वा.उ.३७अ.।

पद्मकण्टकः। पु। तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे। পদ্মকাঁটা রোগ। लक्षणम्—"ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः। चीयते नीरुजैर्वृत्तैः शरीरं कफवातजैः॥" वा.उ.३१अ.।

पद्मकन्दः। पुं। कमलकन्दे। পদ্মের গেঁড়ো वा शालूक। हिं कमलकन्द। तत्पर्य्यायाः,—शालूक, शालूकं, पद्ममूलं, कटाह्वयं, जलालुकं। गुणाः—कटुः विष्टम्भी रूक्षः रुच्य. कफघ्नः कषायः कासपित्तघ्नः तृष्णादाहघ्नश्च। रा.नि.व.१०। शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रगुरु दुर्ज्जरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम्। संग्राहि मधुरं रुच्यं भिषाख्यमपि तद्गुणम्॥" भा.। स्त्री (न्दा)। जलपर्णिविशेषे। वै.निघ.।

पद्मकर्कटः (टी)। पुं, स्त्री। कमलाक्षे। পদ্মবীজ। वै.निघ.। रा.नि.व.१०। [निघ.।

पद्मकर्णिका। स्त्री। कमलकर्णिकायाम्।

पद्मकादिगणः। पुं। पद्मकपुण्डरीकवृद्धितुगर्द्धिशृङ्ग्यमृतादशजीवनसंज्ञकपे। गुणाः—स्तन्यकराः वातपित्तघ्नाः प्रीणनादिगुणयुक्ताश्च। वा. सू.१४। १५अ.।

पद्मकाष्ठम्। क्ली। स्वनामख्यातसुगन्धकाष्ठे। পদ্মকাষ্ঠ। रा.नि.व.१२।

पद्मकाह्वयम्। क्ली। पद्मकाष्ठे। च.द.वा.व्या. चि.एकादशशतीमहाप्रसारणीतैले। "फाल्गुनीद्विनिशाचौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाह्वयम्।"

पद्मकिञ्जल्कः। पुं। पद्मकेसरे। वै.निघ.।

पद्मकी (इन्)। पुं। भूर्ज्जवृक्षे। श.मा.।

पद्मकीटः। पुं। अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। सु. कल्प.८अ.। See कीटः।

पद्मकेश(स)रः। पुं, क्ली। पद्मकिञ्जल्के। পদ্মরেণু। रा.नि.व.१०। च.द.वा.पि.ज्व.चि.। "त्रिफलां पद्मकेशरम्।" सु.सू.३८अ. प्रियङ्ग्वादिः। च.सू.४अ.। गुणाः—मलसंग्राहि शीतलं दाहघ्नम् अर्शसः स्रावहरञ्च। राज.। [भा.।

पद्मगन्धकम् (गन्धि)। क्ली। पद्मकाष्ठे।

पद्मचारटी। स्त्री। स्थलकमलिन्याम्। স্থলপদ্ম। वै.निघ.। नवनीतखोट्या। च.द.विष-चि.।

पद्मचारिणी। स्त्री। भार्ग्यां। বামনহাটী। प.मु.। शमीवृक्षे। हरिद्रायां। लाक्षायां हडौ। मे.। रा.नि.व.२३। (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मायाम्। या उत्तरापथे स्वनाम्ना ख्याता। तत्पर्य्यायाः,—अव्यथा, अतिचरा, पद्मा, चारटी। गुणाः—"पद्मानुणा कटुस्तिक्ता कषाया कफवातजित्। मूत्रकृच्छ्राश्मशूलघ्नी श्वासकासविषापहा।" भा.।

पद्मतन्तुः । पुं । मृणाले । रा.नि.व १० ।

पद्मतीर्थम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पद्मदशनः । पुं । सर्ज्जरसे । वै.निघ. । श्रीवास । लोवान् इति भाषा । श.च. ।

पद्मनाड़िका । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । वै.निघ. ।

पद्मनालम् । क्ली । कमलनाले । पद्मेर डाँटा । रा.नि.व.१० । [१६ ।

पद्मनेत्रः । पुं । जलचरपक्षिभेदे । रा.नि.व.

पद्मपत्रम् । क्ली । आमगन्धे । रा.नि.व.२३ । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । पद्मदले । पद्मेर पाता । वै.निघ. ।

पद्मपला । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै.निघ. । कर्पूर-हरिद्रायाम् ।

पद्मपर्णम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. । पुष्करमूले । अ.टी. ।

पद्मपुष्करजम् । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि व.६ ।

पद्मपुष्पः । पुं । पारिभद्रकवृक्षे । पिकाङ्गपक्षिणि । वै.निघ. । (Webera Corymbosa.) -कर्णिकारवृक्षे । कनके फूल । श.च. ।

पद्मबन्धुः । पुं । भ्रमरे । सूर्य्ये ।

पद्ममधु । क्ली । पद्मपुष्पाहृतमाक्षिके । पद्मेर मधु । गुणाः,—अरविन्दाहृतः शीतो मकरन्दोऽतिबृंहणः । त्रिदोषशमनः सर्व्वनेत्रामयनिसूदनः ॥

पद्ममुखी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । वै.निघ. । दुरालभायाम् । श.च. ।

पद्ममूलम् । क्ली । पद्मकन्दे । शालूक । रा.नि. व.१० । चि क्ष.क.गर्भ.चि. ।

पद्मरक्ता । स्त्री । पद्मगन्धावृक्षे ।

पद्मरजः । क्ली । पद्मकेसरे । वा.सू.२अ.प्रिय-ङ्ग्वादः । "पद्मादजो योजनवल्ल्यनन्ता ।"

पद्मरागः । पुं । रक्तवर्णे माणिक्यभेदे । See माणिक्यम् ।

पद्मरेणुः । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पद्मलाञ्छनः । पुं । सूर्य्ये । मे. ।

पद्मवती । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । वै.नि. । कमलिन्यां । पद्मेर झाड़ । रा.नि.व.५ ।

पद्मवर्णः । त्रि । लोहितवर्णे । भा.४अ. । "पद्मवर्णो महापद्मः ।"

पद्मवर्ण(क)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. । पुष्करमूले । जटा. ।

पद्मबीजम् । क्ली । कमलबीजे । पद्मेर बीचि । हिं कमलगाट्टा । पद्माच इति महाराष्ट्रकर्णाटयोः ख्यातम् । तत्पर्य्यायाः,—पद्माक्षं गालोड्यं, कन्दली, भेण्डा, क्रौञ्चादनी, क्रौञ्चा, श्यामा, पद्मकर्कटी । गुणाः—कटु स्वादु पित्तघ्नं छर्दिकरं दाहरक्तशमनं पाचनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१० । "पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु । विष्टम्भि वृष्यं रुच्यञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रजित्...... ॥" भा. ।

पद्मबीजाभम् । क्ली । मखान्नफले । माखना इति भाषा । भा. ।

पद्मिवृक्षः । पुं । पद्मकाष्ठतरौ । रा.नि.व.२३ । नन्दीवृक्ष । रा.नि.व.१२ ।

पद्मशायिनी । स्त्री । जलचरपक्षिभेदे । वै.निघ. ।

पद्मा । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । स्थलपद्म । रा. नि व २३ । च.वि ८अ. । वा.सू.१५अ. । भार्ग्याम् । वामनहाटी । च.सू.४अ. । चि ३अ. । च.द.गर्भस्रावे । भा.म.४अ. गर्भ-चि. । सु चि.२अ. । "समङ्गा रजनी पद्मा ।" तन्नामकौषधौ । या पद्माकारा पद्मगन्धा पद्मवद्रक्ता च । 'पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा । च.चि.१अ.कन्दर्पसारतैले । मञ्जिष्ठायाम् । मृणाले । वै.निघ. । लवङ्गे । अम. । मनसादेव्यां । मे. । फञ्जिकायां । श.र. । कुसुम्भपुष्पे । र.मा. ।

पद्माकरः । पुं । तड़ागे । अम. ।

पद्माटः । पुं । चक्रमर्दक्षुपे । चाकन्दा । भाव. । भैष सु.रो.चि.व्र.खदिरवट्यां । क्ली । तद्बीजे । महाभल्लातकगुड़े ।

पद्मान्तरम् । क्ली । पद्मपत्रे । वै.निघ. ।

पद्मालया । स्त्री । लवङ्गलतायाम् । अम. ।

पद्मावती । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । जटा. । मनसादेव्यां । श.र. ।

पद्माङ्ग(य)म् । क्ली । पद्मकाष्ठे । भा. । वै. नि व.२अ.सर्व्वज्व.चि सुदर्शनचूर्णे । च.द.म.रो.चि. बृहत्खदिरवट्यां । [नि.व.५ ।

पद्माह्वया (ह्वा) । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । रा.

पद्माक्षम् । क्ली । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० ।

पद्मिनी । स्त्री । पद्मषण्डे, कमलिन्यां । পদ্মের ঝাড় । गुणाः—मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा पित्तघ्नी कृमिघ्नी शोषश्रमभ्रान्तितापकान्तिहृच्च । रा.नि.व.१० । "मूलनालदलोत्पन्नफलैः समुदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते ।" भा.पू.व. । पद्मे । विश्व. । मृणाले । श.मा. । हस्तिन्यां । ध.नि. ।

पद्मिनीकण्टकः । पुं । क्षुद्ररोगे । পদ্মকাঁটা । "कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलं । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ॥" सु.नि.१३अ.

पद्मी (द्मन्) । पुं । गजे । अम. । [र.मा. ।

पद्मोत्तम(र)विकासः । पुं । कुसुम्भपुष्पवृक्षे ।

पद्मोत्तरः । पुं, क्ली । कुसुम्भवृक्षे. तत्पुष्पे । रा.नि.व.४ । स्त्री । कुसुम्भबीजे । वै.निघ. ।

पद्मोद्भवा । स्त्री । मनसादेव्याम् । पुराणम् ।

पनशः (सः) । पुं । बहि कण्टकमहाफलवृक्षे पणसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । हिं कटहल । भा. । तत्पर्यायाः,—कण्टकिफलः, कण्टाकालः. आशयः, सुरजफलः, पलसः, फलसः, चम्पकालुः, चम्पकोषः, चम्पालुः, रसालः. हृदयफलः, पानस , महासर्जः. फलिनः, फलवृक्षकः, स्थूलः, कण्टाफलः, मूलफलदः, अपुष्पफलदः, पूतफलः । गुणा —"पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहं । तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशं ॥ बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् । आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु । दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्द्धनं ॥ पनसोद्भूतबीजानि वृष्यानि मधुराणि च । गुरुणि बद्धवर्चांसि सृष्टमूत्राणि संवदेत् । मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ॥ मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

पनसतालिका । स्त्री । कण्टकीफलवृक्षे । কাঁঠাল গাছ । श.मा. ।

पनसा (सिका) । स्त्री । कर्णगतक्षुद्ररोगभेदे । কাণের ফোড়া । लक्षणं—"कर्णस्याभ्यन्तरे जाता पिडकामुग्रवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां तान्तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥" भा. । [मे.

पन्नगः । पुं । सर्पे । पद्मकाष्ठे । ओषधिविशेषे ।

पन्नगकेशरः । पुं । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

पन्नगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेव्याम् । सर्पिणीक्षुपे । रा.नि.व.५ । [च. । त्रिका. ।

पन्नद्धा (द्धी) । स्त्री । चर्म्मपादुकायाम् । हे. ।

पन्नूरः । पुं । शालिञ्चशाके । वा.चि.१अ. ।

पपोता । स्त्री । (Carica Papaya.) स्वनामख्यातफलविशेषे । পেঁপে । हिं पपीया । तें बप्पाय । ता. पप्पयी गुणाः—मधुरा पाचनी हिमा वातानुलोमिनी प्लीहघ्नी ।

पपुः । स्त्री । उपमातरि, धात्र्याम् । उणा. ।

पमरा । स्त्री । सल्लकीनामगन्धद्रव्ये । राज. ।

पयः । क्ली । जले । दुग्धे । मे. । बालके । বালা । भा.म.१भ.चित्तभ्रमज्व.चि । "पाठा पटोली पयः ।"

पयःकन्दा । स्त्री । क्षीरविदार्य्यां । ভুঁই কুমড়া । रा.नि.व.७ ।

पयःपालिनी । स्त्री । बालके । उशीरे । वै.निघ.२भ.वि.ज्व.चि. ।

पयःपेटी । स्त्री । नारिकेले । प.मु. ।

पयःप्रसादम् (दि) । क्ली । निर्मलीबीजे । निर्म्माली । भा. । [नि.व.५ ।

पयःफेना (नी) । स्त्री । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.

पयःसात्म्यम् । क्ली । तक्रे । वै.निघ. ।

पयस्यः । पुं । विडाले । श.च. । क्ली । पयोविकारे घृतादौ । अम. ।

पयस्या । क्ली । क्षीरकाकोल्याम् । रा.नि.व.२३ । सु.सू.३९अ.पित्तशमने । भा.३ खंडे चि. योनिरो.चि. । श्वेतविदारीकन्दे । শুক্ল ভুঁই কুমড়া । च.सू.४अ. बृंहणे । सु.चि.१७अ. । कुटुम्बिनीक्षुपे । भा.४भ.पूतना.चि. । "नवा पयस्या गोलोमी ।" स्वर्णक्षीर्य्याम् । मे. । च.वि.८अ. । अर्कपुष्प्याम् । र.मा. । सु.चि.१७अ. । दुग्धिकायां । मे. । आमिक्षायाम् । हे.च. ।

पयस्वलः । पुं । छागे । रा.नि.व.१९ ।

पयस्विनी । स्त्री । रात्रौ । मे. । क्षीरकाकोल्याम् । प.मु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीक्षुपे । रा.नि.व.५ । क्षीरविदार्य्याम् । रा.नि.व.७ । काकोल्याम् । रा.नि.व.४ । जीवन्त्याम् । भा. । ज्योतिष्मतीलतायाम् । शुक्लालाब्वाम् । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. । छाग्याम् । रा.नि.व.१९ । दुग्धवत्याम् ।

पयस्वी । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

पया । स्त्री । शुण्ठ्याम् । वै.निघ. ।

पयोगतः
पयोघनः } पुं । करकायाम । शिल ।

पयोदः । पुं । मुस्तके । भैष हृद्दकिङ्किणीतैले । च द शूल-चि,नारिकेलखण्डे ।

पयोधजः । पुं । समुद्रफेने ।

पयोधरः । पुं । स्तने । रा.नि.व.१८ । नागरमुस्तके । दुग्धी । वै.निघ. । नारिकेलवृक्षे । कशेरौ । मे. ।

पयोधि(ब्धि)क[ज]म् । क्लौ । लवणे । "लवणन्तु पयोधिजम् ।" रा.नि.व.२२ । समुद्रफेने । वै निघ. ।

पयारः । पुं । खदिरवृक्षे । श.च. ।

पयोलता
पयोविदारिका(री) } स्त्री । क्षीरविदार्याम् । शुक्ल भूँई-कूमड़ा । रा नि.व.७ ।

पयो(ष्टि)ष्णिः । पुं । पेचके । वै.निघ. ।

पयोष्णी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा च विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा । जलगुणाः—सर्व्वरोगघ्नं रुच्यं पवित्रं लघु बलकान्तिजनकं पापघ्नं सुखदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

पयोहेतु । क्लौ । देघनि । वै.निघ. ।

परकः । पुं । केशराजे । वै.निघ. ।

परग्रन्थिः । पुं । सन्धौ, सन्धिस्थाने, अङ्गुलिपर्व्वणि, पर्व्वावधौ । हारा. ।

परञ्जः । पुं । फेने । तैलनिष्पेषणयन्त्रे । घानि । छुरिकाफले । मे. ।

परट्टक् । पुं । काके । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

परद्रव्यहा । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । গেঁঠেলা ।

परपत्रिका । स्त्री । क्षुद्रचुञ्चुक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

परपुष्टः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

परपुष्टमहोत्सवः । पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

परपुष्टा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. । वन्दायाम् ।

परभृतः (त्) । पुं । कोकिले । काके । भाम. ।

परमदः । पुं । सुरापानजन्यरोगभेदे । लक्षणम्—"श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञाः तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥" मा.नि. ।

परमपूतिकः । पुं । अहिफेने । प.मु. ।

परमा । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे, गन्धशट्याम् । तदालेपनं ज्वरघ्नं रक्षोघ्नञ्च । राज. । च.द.बा.व्या. चि.महाराजप्रसारणीतैले ।

परमाणुः । पुं । रजस्त्रिंशत्तमे, भागे । "जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य त्रिंशत्तमोभागः ॥" प.प्र.१ख. ।

परमान्नम् । क्लौ । क्षीरिकायाम्, पायसे । পায়েস্, পরমান্ন । तन्साधनप्रणाली यथा—"शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् क्षिपेत् । ते सिद्धा क्षीरिका दुर्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः । विष्टम्भिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमारुतान् ॥" भा. ।

परमायुः । क्लौ । जीवितकाले । यथा—"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह । परमायुरिदम्प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥" श.मा. ।

परमायुधः । पुं । असनवृक्षे । श.च. ।

परमृत्युः । पु । काके । त्रिका. ।

परमेश्वरः । पुं । पारदे ।

परमेष्टः । पुं । महानिम्बवृक्षे । र.मा. ।

परमेष्ठिनी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वामनहाटी । रा नि.व.४ ।

परसः । पुं । Eclipta prostrata.) नीलभृङ्गराजे । কেশরাজ । त्रिका. । [रसे ।

परला । स्त्री । पटोलवृक्षे । र.र.कुष्ठशैलेन्द्र-

परलोकैषणा । स्त्री । परलोकस्य गवेषणायां । च.सू.११अ. ।

परवासिका (नी) । स्त्री । वन्दायाम् । পরগাছা ।

परशम् । क्लौ । प्रस्तरविशेषे । পরশ পাথর । पराशम ।

परशुच्छिन्नः । पुं, स्त्री । कुठारिया इति ख्याते वृक्षे । কোদালে, কুড়লে । संग्रह: लौहचालने । कन्दगुडूच्याम् ।

परशुरामः । पुं । रसराजशिरोमणिकारे ।

परा । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटक्याम् । हड्ल्याम् ।

पराकपुष्पः (ष्पी)। पुं। धूलीकदम्बवृक्षे। रा.नि.व.९। श्वेतापामार्गे। रा.नि.व.४।

परागः। पुं। पद्मकेसरे। कर्पूररजसि। वै.निघ.। पुष्परेणौ। अम.। चन्दने। मे.।

परागपुष्पः। पुं। धूलीकदम्बे। वै.निघ.।

पराचीनः। त्रि। पराङ्मुखे। भा.उ.९८प.।

पराञ्जः। पुं। तैलनिष्पीडनयन्त्रे। फेने। श.र.।

पराश्रयः। छत्रपत्रके। उलूके। श.च.। कासघ्न। व.निघ.।

परादिगुणाः। पुं। परापरत्वादौ। यथा—"परापरत्वे बुद्धिश्च संख्या संयोग एव च। विभागश्च पृथक्त्वञ्च परिमाणमथापि च। संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणाः ज्ञेयाः परादयः॥" च.।

परानसा। स्त्री। औषधप्रयोगे, चिकित्सायां। श.च.।

परान्नम्। क्ली। परान्ने। पाकराजः।

परापरम्। क्ली। परूषकफले। भा.।

पराभिधम्। क्ली। कुङ्कुमे। वै.निघ.।

परामृतम्। क्ली। वर्षोपले। त्रिका.।

पराकः। पु। कारवेल्लके। त्रिका.।

पराकः। पुं। पापाये। त्रिका.। [निघ.।

परार्द्धम्। क्ली। चन्दने। कुङ्कुमे। उशीरे। वै.

परावतम्। क्ली। परूषकफले। रा.नि.व.११।

परावरम्। क्ली। परूषकफले। रा.नि.व.११।

परावेदी। स्त्री। बृहत्याम्। व्याकुड़। कोषान्तरम्। [तन्त्रकारः।

पराशरः। पुं। तन्नामकायुर्वेदतन्त्रकारे। See

पराश्रया। स्त्री। माधवीलतायाम्। वै.निघ.। वन्दायां। पत्रमाड़ा। श.च.। [सु.सू.३३प.।

परासङ्गः। पुं। अवरोधे। शोणितरोधे।

परिकर्त्तनम्। क्ली। अधश्छेदे। सु.सू.८प.। छेदनवदनुभवे। वा.टी.चि.१प.।

परिकर्त्तिका। स्त्री। कर्त्तनवत्पीड़ायां। च.चि.३प.। वमनविरेचनव्यापद्विशेषे। सु.चि ३४प.।

परिकर्म्म। क्ली। अभ्यङ्गे। परिचर्य्याकरणे। वै.निघ.। कुङ्कुमादिना कायप्रसाधने। अम.भ.।

परिकर्म्मी। त्रि। सर्व्वकार्य्यकर्त्तृषु, परिचारकेषु। सु.सू.५प.।

परिक्रमसहः। पुं। छागे। त्रिका.।

परिगर्भिकः (भवः)। पुं। बालरोगविशेषे। एड़ँगा लागा। इति भाषायां लोके। "मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि। कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः। युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्। रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्ज्यात् दीपनम्॥" भा.। [भ.।

परिग्रहः। पुं। स्त्रियाम्। मूले। कन्दे। अम.

परिघः। पुं। तन्नामकमूढगर्भविशेषे, यत्र गर्भः परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत्। यथा—"यस्तां स्थितः स परिघः परिघेन तुल्यः।" सु.नि.८प.।

परिचरः। पुं। भृत्ये, सेवके। र.मा.।

परिचरकर्म्म। क्ली। सेवाकार्य्ये।

परिचर्य्या। स्त्री। सेवायाम्। अम.। श.र.।

परिचारकः। पुं। सेवके। अम.। लक्षणं—"स्निग्धो जुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे। वैद्यवाक्यकृदश्रान्तो युग्यः परिचारकः॥" भा.।

परिच्छदः। पुं। परिधानवस्त्रे, आच्छादने। आगवतं। परिवारे। हे.च.।

परिजातः। पुं। श्वेतशवाहत्ते।

परिणतः। त्रि। परिपक्वे। अम.।

परिणामः। पुं। परिपाके। विकारे। वै.निघ.।

परिणामज(शूल)म्। क्ली। पक्तिशूले। रा.नि.व.२०।

परिणाहः। पुं। वर्त्तुलतायाम्। सु.सू.७प.। विस्तारे। अम.।

परितापः। पुं। रोगे। वै.निघ.। कम्पे। विश्व.। उष्णतायाम्। च.।

परितिक्तः। पुं। निम्बवृक्षे। वै.निघ.।

परिदरः। पुं। दन्तमूलगतमुखरोगे। लक्षणं—"दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्। पित्तासृक्कफजो व्याधिः ज्ञेयः परिदरो हि सः॥" सु.नि १६प.।

परिधूमायनम्। क्ली। धूमोद्गारे। ধোঁওয়া ঢেকুর। सु.नि.६प.।

परिपचनम्। क्ली। तैलपाचनिकायाम्। च.सू.१५प.।

परिपाकः । पुं । परिणामे । भा. ।

परिपाकिनी । स्त्री । त्रिवृतायाम् । श.च. ।

परिपिष्ट(क)म् । क्ली । शीसके । रा.नि.व.१३ ।

परिपुटनम् । क्ली । पाककरणे । वै.निघ. ।

परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुम्बायाम् । राजगोमुक । श.च. ।

परिपूतम् । क्ली । अपतुषधान्ये । मनुः । त्रि । पवित्रीकृते ।

परिपेलम् । क्ली । कैवर्त्तमुस्तके । प.मु. । वि.च.८८. ।

परिपेलवम् । क्ली । कुटन्नटे, जलमुस्तायाम् । কেওট মূতা । वा.सू.१५अ.रोध्रादिः । "शैलवाल-परिपेलवमोचाः ।" मुस्तायां । ज.द.१२अ. ।

परिपेल्लम् । क्ली । जलजाततृणविशेषे, जल-मुस्तायाम् । জলের মূতা, কেওট মূতা । मं जलमंडवी । कं वलिगडड । गुणाः—"कटूष्णं कफ-वातघ्नं व्रणघ्नं दाहघ्नम् आमशूलघ्नं रक्तदोषघ्नञ्च । रा.नि.व.६ ।

परिपोटः (कः) । पुं । कर्णपालीगतरोगे । কাণের পাতার রোগ । लक्षणं—"सौकुमार्य्या-च्चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ।" सु.चि.२५अ. । लग्नभेदे । वा.उ.२९अ. ।

परिपोषणम् । क्ली । हिङ्गुनि । ज.द.१२अ. ।

परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।" सु. । तथा—"पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् । पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः । शूनाः स्पर्शाक्षमाः सार्त्ति नील-पीतमसृक् स्रवेत् । श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः परिप्लुता ॥" च. । वा.उ.३३अ. । मदिरायाम् । हे.च. ।

परिभवः । पुं । पारिगर्भिकरोगे । এঁড়েলাগা ।

परिभाव्यम् । क्ली । कुष्ठौषधे । কুড় ।

परिभाषा । स्त्री । वैद्यकमानादिविषयकग्रन्थे ।

परिमण्डलः । पुं । मशकजातिभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See मशकः । त्रि । सम्यग्वर्त्तुले । भा. क्षुद्ररो.चि. । सु.सू.७अ. । [अम.भ. ।

परिमलः । पुं । सुगन्धे । मैथुने । विमर्दने ।

परिमाणम् । क्ली । माने । See मानम् ।

परिमार्ज्जनम् । क्ली । खाद्यभेदे । मधुमस्तकी । श.च. । परिष्करणे । मधुतैलपाके ।

परिमोचः । पुं । मलोत्सर्गे ।

परिम्लानः । पुं । रक्तझिण्टीभेदे । वै.निघ. ।

परिम्लायितिमिरः । पुं । पित्तजन्यापर-तिमिररोगे । लक्षणं—"पित्तं कुर्य्यात्परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा । पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करञ्चापि पश्यति । विकीर्य्यमाणान् खद्योतै-र्वृक्षांस्तेजोभिरेव वा ॥" मा.नि. ।

परिलेही । पुं । कर्णपालीरोगे । लक्षणम्—"कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ॥" सु.चि. २५अ. ।

परिवर्त्तनम् । क्ली । पार्श्वपरित्यागे । मा.नि. ।

परिवर्त्तिका । स्त्री । शूकरोगे, मेढ्रजक्षुद्ररोगे । মূদো । लक्षणम् । "मर्दनात् पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन् । तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म्म परिवर्त्तते । सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च व्रजति क्वचित् । मणेरध-स्तात् कोशस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।" इत्यादि । सु. नि.१३अ. । [हे.च. ।

परिवापः (नम्) । पुं, क्ली । मुण्डने । मे. ।

परिवृंहितम् । क्ली । वृद्धौ । त्रि । परिवर्द्धिते ।

परिवेषकः । पुं । परिवेषणकर्त्तरि । तल्लक्षणम् —"स्नातश्चन्दनचर्चितः सुवसनः स्रग्वी प्रसन्नाननः सृष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः । स्वामिस्नेहपरः स्वपाकनिपुणः प्रौढो वदान्यः शुचिर्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजश्चान्योऽपि वा भूपतेः ॥" पाकराजः ।

परिवेषणम् । क्ली । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादिदाने ।

परिव्याधः । पुं । (Pterospermum acerifolium.) द्रुमोत्पले । ওলট্ কম্বল । प.मु. । जलवेतसे । रा.नि.व.९ । भा. । कर्णिकार-वृक्षे । কনকে ফুলের গাছ । रा.नि.व.९ । आरग्वधवृक्षे ।

परिव्राजी । स्त्री । श्रावणीमहाक्षुपे । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

परिशुष्क(मांस)म्। क्ली। पक्वमांसभेदे। मांसेर व्यञ्जन विशेष। "मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तञ्चैवाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। भ.च.। राज.। See मांसम्।

परिश्रु(स्र)तम्। क्ली। सुरायाम्। वै.निघ.।

परिश्रमसहः। पुं। छागे। छागल।

परिषत्। स्त्री। सभायाम्। सा द्विधा ज्ञानवती मूढपरिषच्चेति। पुनस्त्रिधा सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिषच्चेति। च.वि. ८अ.।

परि(री)षेकः। पुं। स्नानादौ। शिरसि धारापातने। मूर्द्धतैलविधिभेदे। भा.। व्रणवेदनोपशमनार्थं सुखोष्णक्वाथसेचने। सु.चि.१अ.। वा.चि १प.।

परिषेकस्वेदः। पुं। स्वेदविशेषे। यथा—"वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलफलपत्त्रशुङ्गादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षुणिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धदेहमवगाढ़ं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेत्॥" च.सू.१४प.।

परि(री)सर्पः (सर्पणम्)। क्ली। क्षीद्र-रोगभेदे। तन्नामकक्षुद्रकुष्ठभेदे। "शनैः शरीरे पिड़काः स्रवन्त्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः।" सु. नि.५अ.। पुं। दर्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प ४अ.।

परिसर्य्या। स्त्री। सेवायाम्। वै.निघ.।

परिसिद्धिका। स्त्री। मण्डविशेषे। वै.निघ.। किट्टिकायाम्। वा.उ.३६अ.।

परिस्पन्दः (नम्)। पुं, क्ली। कम्पे। र.च.।

परिस्यन्दः। पुं। चरणे, स्पन्दे। विन्दुशः चरणे। चोयान। अ.म.।

परिस्रावः। पुं। वमनविरेचनव्यापद्विशेषे। सु.चि.३४प.। मुखस्रावे। नासास्रावे। गुदस्रावे। च.सू.१५प.।

परिस्रावी (इन्)। पुं। कफजभगन्दरे। लक्षणं यथा—"कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः। श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः॥" मा. नि.। वि। निरन्तरस्रावशीले। मा.।

परिस्राव्युदरम्। क्ली। उदररोगभेदे। लक्षणं यथा—शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा। तस्मात् स्रुतान्त्रात् सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः। नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च। एतत् परिस्राव्युदरम्।" सु.नि.७अ.।

परिस्रुतः। त्रि। विन्दुशः चरिते। क्ली। मद्ये। वै.निघ.।

परिस्रुतदधि। क्ली। वस्त्रगालितदधनि। छाँका दई। गुणाः—वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं पित्तनाशनं। सु.सू.४५अ.।

परिस्रुता। स्त्री। द्राक्षामद्ये। वै.निघ.। वारुण्यां। ताड़ी। मे.।

परिस्रुत्। स्त्री। मद्यसामान्ये। रा.नि.व.१४।

परिहारः। पु। तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं। यथा—"नित्यमात्मनि शरीरस्थे जीवितलिङ्गान्युपलभ्यन्ते। तस्य पुनरपगमान्नोपलभ्यन्ते। तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति।" च.वि.८अ.।

परिहार्य्यम्। क्ली। कुष्ठौषधे। कुड़। वै.निघ.।

परिक्षेपी (इन्)। पुं। वातपित्तजभगन्दरे। "वातपित्तात् परिक्षेपी परिक्षिप्य गुदं गतिः। जायते परितस्तत्र प्राकारपरिखेव च॥"

परीतिः। स्त्री। पुष्पाञ्जने। वै.निघ.।

परोरः। पु। कारवेल्ले। स्त्री। तत्फले। उणाः।

परीवर्त्तः। पुं। कच्छपे। वै.निघ.।

परीष्टिः। स्त्री। परिचर्य्यायाम्। मे.।

परुः। पुं। अङ्गुलिसन्धौ। रा.नि.व.१८। वंशग्रन्थौ। बाँशेर गाँइटे। अयं निर्गुणः। रा.नि. व.६। परूषकवृक्ष। वै.निघ.। पर्व्वते। समुद्रे।

परुद्वारः। पु। अश्वे। श.मा.।

परु(रू)षः। पुं। परूषकवृक्षे। रा.नि.व.११। वंशग्रन्थौ। धामनवृक्षे। वै.निघ. नीलझिण्ट्याम्। श.च.। तन्नामकवायव्यकीटे। सु.कल्प.८अ.। See कीटः। स्त्री (षा)। शतपदीभेदे। सु.कल्प. ८अ.। क्ली। परूषकाफले। भा.। कर्व्वुरवर्णे। रुक्षे।

परु(रू)षकः। पुं। (Zylocarpus Granatum or Grewia Asiatica.) स्वनामख्यातफलवृक्षे। फल्सफलेर गाछ, फल्सा। हिं फलूई, गुकरी, फदपा। मं पपका। वेट्टा। तें पुटिकी। स द्विधा ह्रस्वविटपभेदात्। सु.सू.३८ अ.परूषकादिः। वा.सू.१५प.। तत्पर्य्यायाः— परूषकं, नागदलोपमं, गिरिपीलु, परावतं, नीलचर्म्म, नीलमण्डलं, परापरं, अल्पास्थि।

गुणाः—अम्लकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम्। इत्यामपरूषगुणाः। पक्वं तत् मधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं तर्पणं शोफहरञ्च। तत्फलं मेहपित्तसन्निपातघ्नम्। ऋवि.१७अ.। "परूषकङ्कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु। तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि वृंहणम्। हृद्यं तृट्पित्तदाहास्रज्वरक्षयसमीरहृत्॥" भा.। फलं मलसंग्राहि शैत्यकरं। पत्रं व्रणपिड़कादौ हितम्। त्वक्कषाया शीतला च। द्रव्यगुणान्तरम्।

परुस्। क्ली। परूषकफले। फलसा फल। रा.नि.व.११। ग्रन्थौ। अम.।

परूषकादिः। पुं। तदादिगणकृतकषाये। स च परूषक-वरा-द्राक्षा-कट्फल-कतकाफल-राजाह्व-दाड़िम शाकात्मकः तृष्णा-वात-मूत्रघ्नश्च। वा.सू.१५अ.।

परेष्टुका। स्त्री। बहुवत्सायां गवि। अम.।

परेधितः। पुं। कोकिले। श.मा.।

परोटः। पुं। घृतसिद्धरोटिकाभेदे। परटो। वै.निघ.।

परोष्णी। स्त्री। तैलपायिकायाम्। अम.।

पर्कटः। पुं। पश्चात्तापे। क्रौञ्चपक्षिणि। वै.निघ.।

पर्कटिः (टी)। स्त्री। प्लक्षवृक्षे। भा.।

पर्कटी (इन्)। पुं। प्लक्षवृक्षे। পাকুড় গাছ। तें जुव्विचेट्टु। प.मु.। र.मा.।

पर्जनी (न्या)। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। प.मु.। रा.नि.व.६। [अम.।

पर्णम्। क्ली। ताम्बूले। रा.नि.व.११। पत्रे।

पर्णः। पुं। पलाशवृक्षे। रा.नि.व.१०।

पर्णकः। पुं। सुनिषण्णशाके। भा.पू.१भ.शा.व.।

पर्णकारः। पुं। वारजीविनि। বারুই।

पर्णखण्डः। पुं। ताम्बूलखण्डे। वनस्पतिविशेषे। श.च.।

पर्णचोरकः। पुं। चोरनामकगन्धद्रव्ये। গেটেলা। रा.नि.व.१२।

पर्णपिण्डीतः। पुं। मदनवृक्षे। वै.निघ.।

पर्णभेदिनी। स्त्री। प्रियङ्गुलतायाम्। रा.नि.व.१२।

पर्णभोजनः। पुं। छागपशौ। त्रिका.। त्रि। पत्रभोजिमात्रे।

पर्णमाचलः। पुं। (Averrhoa carambola.) कर्मरङ्गवृक्षे। श.मा.।

पर्णमूलम्। क्ली। ताम्बूलमूले। गारु.२प.।

पर्णमृगः। पुं। वृक्षमर्कटिकायां, दपोलि लोके। वानरे। वृक्षमार्जारे। গেছো বিড়াল। तद्वर्गश्च मद्गुमूषिकवृक्षशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतिको भवति। तन्मांसं मधुरं गुरु वृष्यं चक्षुष्यं शोषितकरं कासार्शःश्वासनाशनं मूत्रपुरीषानुलोमकञ्च। सु.सू.४६अ.। "वनौकोवृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः। एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः।" भा.।

पर्णलता। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। रा.नि.व.११।

पर्णवल्ली। स्त्री। नागरदेशख्यात पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३।

पर्णशिरा। स्त्री। ताम्बूलपत्रशिरायाम्। পাণের শির।

पर्णसिः। पुं। पद्मे। वारिगृहे। जलटुङ्गी। शाके। उणा.।

पर्णाकः। पुं। सुनिषण्णकशाके। वै.निघ.।

पर्णाशः (सः) (नः)। पुं। कृष्णार्जकवृक्षे। तुलसीविशेषे। अम.। च.द.छि.सी.हिक्काश्वासचि.। पर्णादपञ्चके। "व्याघ्री पर्णाससाधितम्।" पारसीकयमान्याम्। वै.निघ.।

पर्णासिः। पुं। कृष्णार्जके। वै.निघ.।

पर्णिका। स्त्री। स्थलपद्मायाम्। স্থলপদ্ম। रा.नि.व.५। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। शालपर्ण्याम्। अग्निमन्थे। গণিয়ারি। वै.निघ.।

पर्णिनी। स्त्री। शालपर्ण्याम्। वै.निघ.वि.ज्व.कल्याणघृते। पृश्निपर्णग्रम्। माषपर्ण्याम्। र.मा.।

पर्णिनीद्वयम्। क्ली। माषपर्णी मुद्गपर्णी चेति द्वये। छि.यो.रक्तातिसा.चि.कुटजादौ।

पर्णी (इन्)। पुं। पलाशवृक्षे। आरग्वधवृक्षे। वै.निघ.। सप्तपर्णवृक्षे। वृक्षे। हे.च.। स्त्री। शालपर्ण्याम्। पृश्निपर्ण्याम्। चि.क.क.।

पर्णीचतुष्कम्। क्ली। शालपर्णीपृश्निपर्णीमुद्गपर्णीमाषपर्णीषु। च.द.वा.व्या.चि.मध्यमनारायणतैले।

पर्णीरम्। क्ली। ह्रीवेरे। বালা। वै.निघ.।

पर्णोत्थम्। क्ली। कर्पूरतैले।

पर्द्दः (नम्) । अपानवायुत्यागे । वै.निघ. । केशसमूहे । उणा. । ह.च. ।

पर्पम् । क्ली । नववर्षे । तृणाङ्कुरे । उणा. ।

पर्पटः (कः) । पुं । (Oldenlandia Corymbosa. Syn. Oldenlandia beflora.) स्वनामख्याते क्षुद्रक्षुपे पत्रशाके वा । क्षेत्पापड़ा । हिं दवनपापड़ा । मं वम्. पित्तपापड़ा । कं पर्पाटक । तत्. नड़पापुड़ा । तत्पर्य्यायाः,— शिपटिः, तिक्तः, चरकः, रेणुः, तृष्णारिः, वरकः, चरकः, शीतः, शीतप्रियः, पांशुः, कल्पाङ्गः, वर्म्मकण्टकः, कृशशाखः, प्रगन्धः, सुतिक्तः, रक्तपुष्पकः, पित्तारिः, कटुपत्रः, वक्रः । गुणाः— शीतलः पित्तश्लेष्मज्वरापहः रक्तदाहारुचिग्लानिमदविभ्रमनाशनः । रा.नि.व.५ । भि.यो पि.ज्व.चि. । "कर्कोटकं पर्पटकम् ।" अपिच "पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् । संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुत् वातलो लघुः ॥" भा. । कुष्माण्डवृक्षे । रक्तगन्धदीक्षे । वै.निघ. । चणकमुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । पांपर इति भाषा । तत्करणविधिः— "धूमवीरचिताः पिष्टहरिद्रालवणैर्युताः । जीरकस्फिङ्गिकाभ्याञ्च सहलता च वेल्लिताः । पर्पटास्ते महाङ्गारभृष्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रुच्या गुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः । चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः । स्नेहभृष्टास्तु ते सर्व्वे भवेयुः संयुता गुणैः ॥" भा. । "क्षारः पर्पटकः शीतो यवक्षारसमो गुणैः ।" वै.निघ. । वातपित्तज्वरे मन्दज्वरे च हितः ।

पर्पट(टी)द्रुमः । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकुम्भीवृक्षे । गुग्गुलुतरौ । रा.नि.व.९ ।

पर्पटादिः । पुं । पर्पटचन्दनोदीच्यनागरसिद्धकषाये । "एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः । किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ॥" च.द. पि.ज्व.चि. । भा. ।

पर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकापरनामसुगन्धद्रव्ये । पञ्चपर्णिका । ह.च. । पद्मावती, पपरी इति च उत्तरदेशप्रसिद्धे सुगन्धद्रव्ये । गुणाः—"पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः । विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत ॥" भा. । पलङ्कषमाने । प.प्र. । पिष्टकभेदे । पांपर । उणा. ।

पर्पटीरसः । पुं । श्लेष्मज्वरे रसः । रसः १ भ. गन्धकः २ भ. भृङ्गराजरसेन मर्द्यः । ताम्रं लौहं भं. रसगन्धयोः पादांशं दत्त्वा एकत्र सम्मर्द्य पर्पटीवत् पचेत् । अथ सप्तधा निर्गुण्ड्यादिरसेन ७दिनानि मर्द्दयित्वा अङ्गारैः स्वेदयेत् । रस.कौ. । र.सा.सं. ।

पर्प(र्व्व)रीणम् । क्ली । पर्व्वणि । ओद् । श. र. । पुं । पर्णशिरासे । पर्णशिरायां । मे. । पत्रचूर्णरसे । श.र. ।

पर्पिकः । पुं, स्त्री । खञ्जे । व्याक. ।

पर्य्यगः । पुं । कटाहे । च.सू.१५अ. ।

पर्य्यङ्कः । पुं । खट्वायाम् । अम. ।

पर्य्यङ्कपादिका । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् । श्वेत आलकुशी । भा.१म.मा.व. ।

पर्य्यणी । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ।

पर्य्ययः । पुं । क्रमोल्लङ्घने, व्यतिक्रमे । अम. ।

पर्य्यस्तिका (स्ती) । स्त्री । पर्य्यङ्के । त्रिका. ।

पर्य्यागतः । त्रि । पक्वे । सु.चि.२१अ. ।

पर्य्याप्तः । त्रि । यथेष्टे । क्ली । तृप्तौ । मे. ।

पर्य्याप्तिः । स्त्री । तृप्तौ । वै.निघ. ।

पर्य्यायः । पुं । क्रमे । अनुक्रमे । अम. ।

पर्य्यायमुक्तावलिः । स्त्री । द्रव्याभिधानविशेषे ।

पर्य्युषितम् । क्ली, पुं । शिलायाम् । वै.निघ. । त्रि । त्रुटे । वासि ।

पर्य्युषितान्नम् । क्ली । पूर्व्वदिवसज-जलसिक्तान्ने । पान्ता भात ।

पर्व्व । क्ली । वंशग्रन्थौ । बांशेर गिंट । अम. । अङ्गुल्यादिग्रन्थौ । अङ्गुलिर पाव । मे. ।

पर्व्वकम् । क्ली । जानुप्रदेशे । आंटु । श.च. ।

पर्व्वणिका (णी) । स्त्री । नेत्रसन्धिजरोगे । लक्षणम्—"ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्तान्ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा ।" सु.उ.२अ. । शाकविशेषे । सा च हस्तिशुण्डीति लोके । च.सू.२७अ. ।

पर्व्वतः । पुं । वृक्षे । किरातत्तिक्तके । वै.निघ. । शैले । शाकभेदे । मत्स्यभेदे । पान्ता माछ । मे. । तद्गुणाः—"पर्व्वतो वातहा स्निग्धः शुक्रलो बलवर्द्धनः ।" राज. ।

पर्व्वतकाकः । पुं । द्रोणकाके । ह.च. ।

पर्व्वतजा। स्त्री। गिरिजाम्लद्राक्षाविशेषे, पहाड़ीति लोके। गुणाः—"द्राक्षा पर्व्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत्।" भा.।

पर्व्वततृणम्। क्ली। पर्व्वतजाततृणाट्यनामतृण विशेषे। हिं संड। तत्पर्य्यायाः,—तृणाढ्यं, पत्राढ्यं, मृगप्रियम्। गुणाः—बलपुष्टिकरं रुच्यं पशूनां हितञ्च। रा.नि.व.८।

पर्व्वतनिम्बः। पुं। महानिम्बे।

पर्व्वतभेदः। पुं। करञ्जोड़िपाषाणभेदे। भा.म.३भ.मू.कृ.चि.।

पर्व्वतभेदी (इन्)। पुं। पाषाणभेदे। पাথর-কুচি। च.द.मू.र.चि.। "पर्व्वतभेदिपथ्यायाम्।"

पर्व्वतमोचा। स्त्री। गिरिकदल्याम्। वनकदल्याम्। বোচে কলা। रा.नि.व.११।

पर्व्वतवासिनी। स्त्री। आकाशमांस्याम्। शृङ्गजटामांसी। रा.नि.व.१२।

पर्व्वताश्रयः। पुं। महासिंहे। रा.नि.व.१९।

पर्व्वताह्वयः। पुं। धाराकदम्बवृक्षे। वै.निघ.।

पर्व्वतोद्भवम्। क्ली, पुं। हिङ्गुले। पारदे। वै.निघ.।

पर्व्वतोद्भूतम्। क्ली। अभ्रकधातौ। वै.निघ.।

पर्व्वपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। हस्तिशुण्ड्याम्। হাতিশুঁড়ে। वा.सू.१५भ.। तच्छाकगुणः—वातपित्तहरः। च.सू.२७भ.। रामदूतीतुलस्याम्।

पर्व्वभेदः। पुं। सन्धिभङ्गरोगे। तथा सन्धिवेदनायाम् यथा चालने भङ्गाभङ्गा जायते। च.द.ज्व.चि.।

पर्व्वमूला। स्त्री। श्वेतापराजितायाम्। अपराजिता। रा.नि.व.५।

पर्व्वयोनिः। पुं। इक्षौ। वेतसे। वंशे। हे.च.।

पर्व्वरोहम्। क्ली। पर्व्वणि। গাঁট। पुं। पर्णवृन्ते। পানের বোঁটা।

पर्व्वरुट्। पुं। दाड़िमवृक्षे। त्रिका.।

पर्व्ववल्ली। स्त्री। वल्लीदूर्व्वायाम्, मालादूर्व्वायाम्। दूर्व्वालता। रा.नि.व.८।

पर्व्वसन्धिः। पुं। अङ्गुलिसन्धौ। रा.नि.व.१८।

पर्व्वितः। पुं। (Silurus pobda.) पर्व्वतमत्स्ये। পাবদামাছ।

पर्शुका
पर्शू } स्त्री। पञ्जरास्थनि। अम.। सु.चि.३भ.। च.द.१०भ.।

पलम्। क्ली। मांसे। रा.नि.व.१७।१८। च.द.विष.चि.। "कर्कटपलहरितालं।" शुक्तिद्वये, ८ तो.। "शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयम्।" प.प्र.१ख.। कर्षचतुष्टये। अम.। पुं। पलाले। हे.च.। जटामांस्याम्। लाक्षायाम्। वै.निघ.।

पलक्या। स्त्री। पालङ्कीशाके। रा.नि,व.७।

पलङ्कः। पुं। निष्पावे। शिम्, वर्वटी। रा.नि.व.२३।

पलङ्करः। पुं। पित्ते। त्रिका.।

पलङ्कषः। पुं। कणगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। निष्पावे। शिम्। प.मु.।

पलङ्कषा। स्त्री। श्वेतनिष्पावे। শ্বেত শিম্। रा.नि.व.१६। गोक्षुरके। मे.। च.सू.४अ.संज्ञास्थापने। वै.निघ.अ,स्मा.चि,वचाद्यघृते। गुग्गुलौ। मे.। च.द.सि.यो.महापैशाचघृते। वि.ज्व.अष्टादशाङ्गधूपे, पलङ्कषाद्यघृते। पलाशवीजे। वै.निघ.२भ.कृमिचि.सावित्रवटके। लाक्षायाम्। प.मु.। वा.उ.६अ.महापैशाचघृते। क्षुद्रगोक्षुरके। वै.निघ.। मक्षिकायाम्। रा.नि.व.१९। रास्नायाम्। वै.निघ.२भ.अ.स्मा.चि.पलङ्कषातैले। मुण्डीर्य्याम्। मे.।

पलङ्गारम्। क्ली। रक्ते।

पलप्रियः। पुं। द्रोणकाके।

पलभित्। पुं। पाषाणभेदे।

पललम्। क्ली। तिलकल्के। তিলকুটো। हिं तिलकुटि। रा.नि.व.१६। सु.चि.२०अ.। च.द.हृद्रोग.चि.। लक्षणं—"पललन्तु समाख्यातं सैचवं तिलपिष्टकं। पललं मलकृद्वल्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्। वृंहणञ्च गुरु हृद्यं स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्॥" भा.। मांसे। रा.नि.व.१७।१८। शुष्कमांसे। सु.सू.४३अ.। तिलपुष्पे। वै.निघ.। भृष्टतिलकल्के। वा.उ.३८अ.। पङ्के। मे.।

पललज्वरः। पुं। पित्ते। हारा.।

पललप्रियः। पुं। द्रोणकाके। দাঁড়কাক।

पललाशयः। पुं। अजीर्णे। त्रिका.। गण्डरोगे। श.र.।

पलसः। पुं। पनसे। কাঁটাল।

पलाग्निः। पुं । पित्ते । हारा. ।

पलाङ्गः। पुं । शिशुमारे । শুশোক । हारा. ।

पलाण्डुः। पुं । Allium Cepa.) Onion. Fr. Ognon. मूलशाकविशेषे । পেঁয়াজ । हिं पियाज, पियज । मं श्वेतकान्दा । कं उल्लि । तें नीरुल्लिचेट्टु । ता. वेङ्गयम् । बम्. कान्द । पारस्य. बुझिगड्डुलु । तत्पर्य्यायाः,—निकेतनः, नीचभोज्यः, लोहितकन्दः, तीक्ष्णकन्दः, उष्णः, मुखदूषणः, शूद्रप्रियः, दीपनः, क्रिमिघ्नः, मुखगन्धकः, बहुपत्रः, विश्वगन्धः, रोचन, यवनेष्टकः, सुकन्दः, सुकन्दकः, मुकुन्दकः, मुकुन्दकः। रा.नि.व.६ । स श्वेतहारिद्रवर्णभेदेन द्विधा। तयोर्हारिद्रो रक्तो वा राजपलाण्डुरित्युच्यते । गुणाः—कटुः वल्यः गुरुः कफपित्तघ्नः हृद्यः रोचनः स्निग्धः वान्तिघ्नश्च । रा.नि.व.७ । "पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः । स्वादुः पाके रसेऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः । हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः ।" भा. । "वातहरः सोष्णभावात् ।" सु.सू.४०अ. । "पलाण्डुर्वातकफहा शुक्रलः शूलगन्धनुत् ।" अवि.१६अ. । वल्यः, ज्वरे उदरे शूले सन्निपातेऽपस्मारे पामायां कर्णशूले वरटादिदंशे च हितः । द्रव्यगुणान्तरम् । "पलाण्डुर्नृपपूर्व्वः स्यात् शिशिरः पित्तनाशनः । कफहृच्छ्वासघ्नश्चैव बहुनिद्राकरस्तथा ॥" See राजपलाण्डुः ।

पलान्नम्। क्ली । सुमांसवेसवारादिसिद्धभक्ते । পোলাও । एतत्साधनविधिः यथा—छागमांसस्य शरावः तण्डुलस्य शरावः, घृतस्य शरावचतुर्थांशः त्वगेलालवङ्गानां प्रत्येकं माषत्रयं मरिचतेजपत्रयोः प्रत्येकं तोलकद्वयं कुङ्कुमस्य माषकं, आर्द्रक धान्ययोश्च प्रत्येकं तोलकद्वयं लवणस्य षट्तोलकं द्राक्षायाश्च पलमिति । पाकराजेश्वरः ।

पलापः। पुं । करिगण्डे । श.मा. ।

पलापहा। स्त्री । नेत्राञ्जने । वै.निघ. ।

पलार्द्धम्। क्ली । सुवर्णकद्वये । ४तो. । च.कल्प. १२अ. । [चक्र. ।

पलालः। पुं । निःशस्यधान्यनाले । পোয়াল ।

पलालजशाकः। पुं, क्ली । पलालजातशाके । পোয়াল্ ছাতু । गुणाः—"स्वादुपाकरसा रुच्या दीपवान् पलालजाः ।" राज.३प. ।

पलालदोहदः। पुं । आम्रवृक्षे । श.मा. ।

पलाशम्। क्ली । शंगुके । তেজপত্র । रा.नि. व६ । पर्णे । পাতা । अम. ।

पलाशः। पुं । किंशुके । শিমুল । सु.सू.३८अ. अम्बष्ठादिः । च.कृ.२अ.यवागूप्रकरणे । (Butia frondosa.) Butia-gum. स्वनामख्यातमहातरुवर्गीयवृक्षे । পলাশ গাছ । प.मु. । हिं धःरा । मं पलस । कं मुत्तलु । तें । मोदुग । उत्. पराश । बम्. खाकरो । ता. परसन् । तत्पर्य्यायाः,—किंशुकः, पर्णः, वातपोथः, करकः, याज्ञिकः, त्रिपत्रकः, ब्रह्मपादपः, समिद्वरः, त्रिपर्णः, वक्रपुष्पः, पूतद्रुः, ब्रह्मवृक्षकः, ब्रह्मोपनेता, रक्तपुष्पकः, काष्ठद्रुः । गुणाः—कषायोष्णः क्रिमिघ्नः । तद्बीजं पामाकण्डूदद्रुत्वग्दोषघ्नं क्रिमिघ्नं लघूष्णं कटुपाकि पथ्यञ्च । भा. । तत्पुष्पम् उष्णं कटु कुष्ठघ्नञ्च । "कटुतिक्तकषायं स्वादुपाकि ।" रा.नि.व१० । भा. । स च रक्तपीतश्वेतनीलपुष्पभेदेन चतुर्विधः । किंशुकेन गुणसाम्येऽपि सितो विज्ञानदो भवति । तत्तैलं गान्धारीतैलगुणं । भूमिकुष्माण्डे । पारीषवृक्षे । পলাশ পিপুল । शट्यां । मे. । सु.चि.२०अ. ।

पलाशकः। पुं । शट्यां । जटा. । लाक्षायाम् । रा.नि.व.१३ । किंशुके । শিমুল । सु.सू.३८अ. मुष्ककादिः । पलाशवृक्षे । श.र. । [निघ. ।

पलाशगन्धजा। स्त्री । वंशलोचनभेदे । टै.

पलाशच्छदनम्। क्ली । तमालपत्रे । वै.निघ. ।

पलाशतरुजः। पुं । कोमलपलाशपल्लवे । च.द.पि.ज्व.चि.ते । "पलाशतरुजैर्दिहेत् ।"

पलाशतरुशोणितम्
पलाशनिर्यासः } पुं । तद्वृक्षनिर्यासे । পলাশের আটা ।

गुणाः—"पलाशभवनिर्यासो ग्राही च सपदि द्रुतम् । ग्रहण्यां मुखजान् व्याधीन् कासान् स्वेदातिनिर्गमम् ॥" केचित् । भैष.ने.रो.चि. ।

पलाशनः। पुं । शारिकायां । त्रिका. ।

पलाशपत्नी (र्णी) (वल्ली)। स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । पलाशीलतायाम् । वै. निघ. । [नि.व.७ ।

पलाशलोहिता। स्त्री । चिञ्चीशाके । रा.

पलाशबीजम्। क्ली । पलाशबीजे । পলাশ

পাদ্‌ড়া। रा.नि.व.१०। गुणाः—अतीसारे शक्रद्रक्तहरम्। वा चि ९ष.। See पलाशः।

पलाशा। स्त्री। गन्धशट्याम्। शट्याम्। प.मु.। कुष्माण्डे। पलाशीलतायाम्। वै.निघ.।

पलाशाख्यः (ख्या)। पुं, स्त्री। नाड़ीहिङ्गौ। रा.नि.व ६।

पलाशान्ता। स्त्री। गन्धपत्रायाम्। रा.नि.व.१०।

पलाशाभा। स्त्री। यमानिकायाम् वै.निघ.।

पलाशिकाम्। क्ली। मञ्जदारौ। পলাশ-পিপুল।

पलाशिका। स्त्री। पलाशीलतायाम्। रा.नि.व.३। भूमिकुष्माण्डे। रा.मा.। शट्यां। लाक्षायाम्। रा.नि.व.२१। आम्रातके। कदली-वृक्षे। वै.निघ.।

पलाशी (इन्)। पुं। क्षीरीवृक्षे। थिवृनि। प.मु.। वृक्षसामान्ये। विका.। स्त्री (शी)। नागरदेशे प्रसिद्धायाम् खनामख्यातलतायाम्, काश्मीरे भटोति ख्यातायाम्। उषा.। तत्पर्यायाः,—पत्रवल्ली, पर्णवल्ली, पलाशिका, सुपर्वी, सुपर्णी, दीर्घवर्णी, विपादनी, अम्लपत्री, दीर्घवल्ली, रसाम्ला, चर्मिका, अम्लातिका, काञ्जिका। गुणाः—मधुराम्ला गुरुः सुरुद्दोषारोचकघ्नी पित्तकोपनी पथ्या च। रा.नि.व.३। लाक्षायाम्। रा.नि.व.२१।

पलिकांशम्। क्ली। पलपरिमाणे। ८ আট তোলা।

पलिक्नी। स्त्री। वृद्धायाम्। अम.। बाल-गर्भिण्यां। विका.।

पलिघः। पुं। काचकलसे। मे.।

पलितम्। क्ली। केशशुक्लतायाम्। रा.नि.व.१८।२३। निदान-लक्षणे—"क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः। पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते॥" सु.नि.१३ष.। शैलजे। रा.नि.व.२२। मरिचे। वै.निघ.। पु। गुग्गुलौ। कपालरोगे। वै.निघ.। तापे। कर्द्दमे। मे.। केशपाशे। हे.च.। त्रि। वृद्धे। (ता) वृद्धायां। जटा.।

पलितग्रहः। पुं। पुष्पवृक्षविशेषे। তগর-ফুলের গাছ। वै.निघ.।

पलिनी। स्त्री। कृष्णोदुम्बरे। কাক্‌ডুমুর। वै.निघ.।

पली। स्त्री। गृहमक्षिकायाम्। वै.निघ.।

पलोलः। पुं। पटोले।

पल्यगनः। पुं। इश्चिके। वै.निघ.।

पल्लः। पुं। पलाले। পোয়াল। च.चि.१९.अ. पिण्डासवे।

पल्लकः। पुं। मत्स्यभेदे।

पल्लवः। पु, क्ली। किशलये। त्रिका.। तेजपत्रे। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "चन्दनपल्लवदारुसनाथः।" लाक्षारागे। बले। विटपे। त्रिका.। वलये। श.र.। अशोकपुष्पवृन्ते।

पल्लवकः। पु। मत्स्यविशेषे। हला.।

पल्लवद्रुः। पु। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

पल्लवादः। पुं। हरिणमृगे। वै.निघ.।

पल्लवाधारः। पुं। शाखायाम्। श.च.।

पल्लवाह्वयम। क्ली। तालीशपत्रे।

पल्लवितम्। क्ली। लाक्षारक्ते। मे.।

पल्लवी (इन्)। पुं। वृक्षे। श.मा.।

पल्लिका। स्त्री। सरटे। गोधायां। वै.निघ.। गृहगोधिकायाम्। रा.नि.व.१९।

पल्लिवाहः। पुं। तामपत्रतृणविशेषे। वम्.। पीकलगवत। गुणः—पशूनामबलदम्। "पल्लिवाहो दीर्घतृण. सुपत्रस्ताम्रपर्णकः। अहृद्‌: शाकपत्रादिः पशूनामबलप्रदः॥" रा.नि.८.८।

पल्ली। स्त्री। गृहगोधायाम्। টিকটিকী। रा.नि.व.१९।

पल्लूरम्। क्ली। शुष्कमांसे। पथ्यापथ्यम्।

पल्वः। पुं। राशौ। গাদা। च.चि.१४.भल्लातकक्षीरे।

पल्वलम्। पुं, क्ली। स्वल्पसरोवरे। अम.। लक्षण यथा—"अल्पं सरः पल्वलं स्यादाव चन्द्रार्कगे रवौ। न तिष्ठति जलं किञ्चित् तदल्पं वारि पल्वलम्॥ पल्वलं गुर्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम्॥" भा.। See जलम्।

पल्वलावासः। पु। कच्छपे। रा.नि.व.१९।

पल्वलोदकम्। क्ली। पल्वलजले।

पवः। पुं। वायौ। श.च.। निष्पावे, धान्यादीनां

निर्य्यूषीकरणे। বওলা, পাছড়ান। अम.। क्ली। गोमये। श.च.।

पवनः। पुं। वायौ। रा.नि.व.२१। पीतभृङ्गराजे। रा.नि.व.४। See मार्कवः। मञ्जरवणे। रा.नि.व.८। क्ली। जले। श.मा.। धान्यघटादिपाकस्थाने। পোয়ান। मे.।

पवनद्विपः। पुं। गुग्गुलौ। वै.निघ.। निष्पावे। मे.।

पवनरिपुः। पुं। एरण्डवृक्षे। रा.नि.व.८।

पवनरिपुजटा। स्त्री। एरण्डमूले। वै.निघ.२भ.अभिन्यासज्व.चि.।

पवनव्याधिः। पुं। वायुरोगे। त्रिका.।

पवनालः। पुं। (Andropogon saccharatus.) देवधान्ये। দেধান, জনার। हिं पुनेरा, कुहुल। तत्पर्य्यायाः,—देवधान्य चूर्णाह्वः, चूर्णाह्वः, कुहुलः, जुलनः, वीजपुष्पः, पुष्पगन्धः। गुणाः—हिमः स्वादुः लोहितः श्लेष्मपित्तहृत् अवृष्यः तुवरोरुचः क्लेदकृच। भा.पू.१भ.धान्यव.।

पवनाशः (नः)। पुं। सर्पे। हला.। अम.। शोषके। र.सा.सं.।

पवनाशनाशः। पुं। मयूरे। वै.निघ.। गरुड़े। हला.।

पवनाश्रयः। पुं। वाताश्रये।

पवनी। स्त्री। वनवीजपूरके। रा.नि.व.११।

पवनेन्द्रियः। पुं। गर्भविकारसम्भूतशुक्रहीनपुरुषविशेषे। कदाचिद्दुष्टो वायुः गर्भस्थस्य शुक्रस्थानं समूलं हत्वा तमशुक्रं करोति, स पवनेन्द्रियः। यथा—"शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम्।" च.शा.२प.।

पवनेष्टः। पुं। निम्बवृक्षे। বাতাবীলেবু। वै.निघ.। महानिम्बे। र.मा.।

पवनाम्बुजः। पुं। परुषकवृक्षे। क्ली। तत्फले। श.च.।

पवमानः। पुं। वायौ। रा.नि.व.२१।

पवारुः। पुं। कारवेल्ले। त्रिका.।

पविः। पुं। वज्रे। हीरके। रा.नि.व.१३। स्नुहीवृक्षे। वै.निघ.२भ.चय.चि.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे।

पवितम्। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

पवित्रम्। क्ली। मधुनि। घृते। रा.नि.व.१४।१५। ताम्रे। जले। भीमसेनीकर्पूरे। कुशे। मे.। घर्षणे। विश्व.।

पवित्रः (कः)। पुं। तिलवृक्षे। रा.नि.व.१६। पुत्रजीवकवृक्षे। रा.नि.व.९। (कः) दमनकवृक्षे। रा.नि.व.१०। उदुम्बरवृक्षे। अश्वत्थवृक्षे। रा.नि.व.११। शरपत्रदर्भे। रा.नि.व.८। छिन्नलवृक्षे। हरिद्रायाम्। तिलकवृक्षे। वै.निघ.। क्ली। जले। अम.। ताम्रे। श.र.।

पवित्रधान्यम्। क्ली। यवे। रा.नि.व.१६।

पवित्रा। स्त्री। अश्वत्थिकायाम्। গঙ্গা অশ্বথ। रा.नि.व.११। तुलसीवृक्षे। श.मा.। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। शमीवृक्षे। वै.निघ.।

पशुः। पुं। जन्तुभेदे। अम.। उदुम्बरवृक्षे। যজ্ঞডুমুরের গাছ। श.च.। छागे। त्रिका.। स ग्राम्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधः। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरः गर्दभः मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः। महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषतमृगाश्चेति सप्तारण्याः। मांसगुणाः—"लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम्।" राज.।

पशुक्रिया। स्त्री। मैथुने। हे.च.।

पशुगन्धा (न्धिका)। स्त्री। अजगन्धायाम्। বনতুলসী। वा.सू.१५अ.वत्सकादिः। "पशुगन्धापञ्चकालकं हन्ति।"

पशुपल्वलम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। श.प.।

पशुमोहनकारिका। स्त्री। चन्द्रशूरे। भा.।

पशुमोहनि (नी) का। स्त्री। कटुकायाम्। रा.नि.व.३।

पशुराजः (ट्)। पुं। सिंहे। श.च.।

पशुहरीतकी। स्त्री। आम्रातकफले। আমড়া। त्रिका.।

पश्चात्कर्म्म। क्ली। बलवर्णाग्निकार्य्ये। पेयाद्यन्नसंसर्जने। निवृत्तातद्रस्यानुबन्धोपचरणाय यत् क्रियते तस्मिन् कर्म्मणि। सु.सू.५अ.।

पश्चाद्गुदः। पुं। बालानां व्रणरोगविशेषे। "दुष्टमस्तादिभिर्मातुः स्तन्यं सन्पिबतः शिशोः। यदा शकृत्पतम्पित्तं गुदं समभिधावति। तदा सञ्जायते तत्र नलीकोदरसन्निभः। व्रणः सदाहस्रावकः ज्वरकार्श्यकरः परः। हरितं पीतकं वापि

वर्चस्तेन भवेद्ध्रुवम्। अयः पश्चाद्गुदो नाम व्याधिः परमदारुणः॥" रस.र,पाल.चि.।

पश्चिमवातः। पुं। पश्चिमदिग्भववायौ। পশ্চিমে বাতাস। गुणाः—"विषदो रुक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः। पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः। सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम्॥" सु.चि.१४.।

पक्ष्मः। पुं, क्ली। बिन्दुजाले। पक्षे। त्रिका.।

पक्ष्मिका। स्त्री। वारिपर्णाम्। টোকাপানা। श.मा.।

पक्षः। पुं.। शरीरे। पिच्छे। हे.च.। पक्षती। ডানা। अम.। पार्श्वे। पञ्चदशाहोरात्रे। बले। चुल्लीरन्ध्रे। राजहस्तिनि। मे.। पक्षिणि। श.र.। गरुति। পাখা। भ.। केशपाशे। वै.निघ.।

पक्षघातः। पुं। पक्षवधरोगे। निदा.। See पक्षवधः।

पक्षचरः। पुं। हस्तिनि। मे.।

पक्षतिः। स्त्री। पक्षमूले। পাখনা। अम.।

पक्षधरः। पुं। पक्षिणि। वै.निघ.।

पक्षपत्रः। पुं। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

पक्षभागः। पुं। पार्श्वभागे। गजपार्श्वभागे। अम.।

पक्षमार्ज्जारः। पुं। पक्षविड़ाले। वै.निघ.।

पक्षमूलम्। क्ली। पक्षती। ডানার মূলভাগ। अम.।

पक्षवधः (वातः)। पुं। वातव्याधिविशेषे। পক্ষাঘাত। निदा.। "गृहीत्वार्द्धं तनोर्वायुः शिराः स्नायुर्विशोष्य च। पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोचयन्। कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः। एकाङ्गरोगं तद्विदन्ये पक्षवधं विदुः॥" मा.नि.।

पक्षवान् / **पक्षवाहनः** } पुं। पक्षिणि। श.च.।

पक्षविन्दुः। पुं। क्रौञ्चपक्षिणि। কোঁচবক। वै.निघ.।

पक्षसुन्दरः। पुं। लोध्रवृक्षे। हारा.।

पक्षालुः। पुं। पक्षिणि। श.च.।

पक्षिकः। पुं। पक्षिराजशालौ। रा.नि.व.१६।

पक्षिणी। स्त्री। वनकार्पासाम्। वै.निघ.। स्त्रीपक्षिणि।

पक्षिपातः। पुं। पतङ्गज्वरे। गजवै.।

पक्षिराजः। पुं। गरुड़े। मयूरे।

पक्षिराजशालिः। पुं। स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषे। পক্ষিরাজ ধান। मं पांखियाशालि। रा.नि.व.१६। [नि.व.१६।

पक्षिलावण्यः। पुं। पक्षिराजशालौ। रा.

पक्षिशाला। स्त्री। पक्षिकुलाये। त्रिका.।

पक्षिसिंहः। पुं। गरुड़े। त्रिका.।

पक्षिस्वामी (इन्)। पुं। गरुड़े।

पक्षी (इन्)। पुं। माक्षिकधातौ। स्वर्णमाक्षि। र.सा.सं.। विहङ्गमे। পাখী। हिं चिड़िया। तत्पर्य्यायाः,—खगः, विहङ्गः, विहङ्गमः, विहगः, विहायाः, शकुन्तः, शकुनः, द्विजः, पतत्री, पतगः, पतन्, पत्ररथः, अण्डजः, नगौकाः, वाजी, विकिरः, विष्किरः, पतत्रिः, नीड़ोद्भवः, गरुत्मान्, पित्सन्, नभसङ्गमः, नाड़ीचरणः, काष्ठाग्निः, पतङ्गः, अगौकाः, वक्षुभृत्, छुरण्डः, चरण्डः, पिपतिषुः, पत्रवाहः, द्युगः, कुलायस्थः, वृक्षालयः, चञ्चुमान्, जिह्वारदः, तरुशायी, नीड़जः, पतङ्गमः, पतमः, पतसः, विहायसः, यथेष्टाचारी, व्योमचारी। स चतुर्विधः विष्किरप्रतुदप्रसहप्लवभेदेन। तत्र विष्किरा लावतित्तिरकपिञ्जलादयः। कपोतपारावतादयः प्रतुदाः। काककङ्कुररादयः प्रसहाः। हंससारसक्रौञ्चादयश्च प्लवा इति। एषां गुणादिकं स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम्। आनूपमांसगुणाः—"धान्याः कूलचरा ये तु तेषां मांसं लघूत्तमम्। आनूपजलजन्मांसं स्निग्धङ्गुरुतरं मतम्॥" भा.पू.२भ.। स्थूलकायपक्षिमांसगुणाः—"गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेहेऽपि पूर्व्वाद्धं मृगाणां पक्षिणां परम्॥" उत्तरोत्तरं तदङ्गगुरुत्वम्। यथा—"सर्व्वं पाच शिरःस्कन्धक्रोड़चर्मयकृद्गुदम्। पादपुच्छास्तु मस्तिष्कमुष्कक्रोड़ाः सलेहनाः। धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परम्परम्॥" राज.।

पक्ष्म। क्ली। पक्षे। अम,माला। पुष्पकेसरे। नेत्ररोम्नि। अम.भ.।

पक्ष्मकोपः। पुं। नेत्रवर्त्मगतरोगे। ভোঁয়ার রোগ, কোতো। लक्षणं यथा—"पक्ष्माशयगता

दोषा तीक्ष्णाग्राणि खराणि च। निर्वर्त्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टञ्चाक्षि दूयते॥ उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते। वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः स उच्यते॥" सु.उ.३६.।

पक्ष्मघातः। पुं। पक्ष्मगतनेत्ररोगभेदे। पक्ष्मवधरोगे। निदा.।

पक्ष्मयूका। स्त्री। पक्ष्मगतकीटे। वै.निघ.।

पक्ष्मरोधः। पुं। पक्ष्मगतरोगविशेषे। "पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचः वर्त्मनां जायते तथा। खरताऽन्तर्मुखत्वञ्च लोम्नामन्यानि वा पुनः। कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैः घृष्टं तैरक्षि दूयते। उच्यते चानिलादिद्विड्स्पर्शःशान्तिरुद्धृतैः॥" वा.उ.८अ.।

पक्ष्मशातः। पुं। पक्ष्मकोपरोगे। लक्षणं— "वर्त्म पक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि पातयेत्। कण्डुं दाहञ्च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत्॥" मा.नि.।

पक्ष्मार्शः। क्ली। नेत्रवर्त्मार्शोरोगे। निदा.।

पक्ष्मि (क्ष्मी) कः। पुं। आच्छुकवृक्षे। আঁচফুল গাছ।

पक्ष्मोत्सङ्गः। पुं। पक्ष्मशोथरोगे। निदा.।

पांशवः। पुं। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। रा.नि.व.६।

पांशुः। पुं। पर्पटके। रा.नि.व.४। भा.म.१ भ.पित्तश्लेष्मज्व.चि.। "पुरपाणिजपांशुभिः।" भीमसेनीकर्पूरे। रा.नि.व.१२। क्षारमृत्तिकायां। तालवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। धूलौ। अम.। शालिधान्यविशेषे। गुणाः—शालिवत्। च.सू.२७अ.। शस्यार्थं रचितगोमये। सार। मे.।

पांशुकम्। क्ली। कासीसे। হিরেকস্। रा.नि.व.१३।

पांशुका। स्त्री। रजस्वलायाम्। वै.निघ.।

पांशुकासीसम्। क्ली। धातुकाशीशे। হীরেকস্। भा.।

पांशुखुरः। पुं। अश्वस्य पादतलस्थरोगे। लक्षणम् यथा—"पांशुभिः शर्कराभिश्च पूर्य्यते यस्य कोटरम्। तले तस्य विजानीयात् रोगं पांशुखुरं भिषक्॥" ज.द.३८अ.।

पांशुचत्वरम्। क्ली। पांशुधाने। পাঁশকুড়। श.मा.। घनोपले। शिल।

पांशुचन्दनः। पुं। शिवे। त्रिका.।

पांशुचामरः। पुं। पटकर्कटिकायाम्। दूर्वामयप्रदेशे। मे.। पटभवने। जटा.।

पांशुजम्। क्ली। पांशुलवणे। পাঙা লবণ। र.मा.। मृत्तिकालवणे। সোরা। [रत्न.।

पांशुपटु। क्ली। पांशुलवणे। र.सा.सं.रसप्रक.

पांशुपत्रम्। क्ली। वास्तूके। বেতো শাক। श.मा.।

पांशुभवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। वै.निघ.।

पांशुभिद्धा। स्त्री। धातकीवृक्षे। ধাইফুলের গাছ। वै.निघ.। [हारा.।

पांशुरः। पुं। खञ्जनघोटके। दंशके। ডাঁশ।

पांशुरागिणी। स्त्री। महामेदायाम्। रा.नि.व.५।

पांशुलः। पुं। शिवे। पूतिकरञ्जे। কাঁটা-করঞ্জ। श.च.।

पांशुलवणम्। क्ली। औद्भिदलवणे। গুঁড়া লবণ, পাঙা লবণ। तत्पर्य्यायाः—रोमकं, औद्भिज्जं, वसुकं, वसुपांशुः, ऊषरजं, क्षीपरं, ऐरिणं, और्व्वं, सर्वं, ऊषं, औद्भिदं, पाक्यं, पांशुजं। ध.स.। गुणाः—"औद्भिदम्पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटु स्निग्धं शीतलं वातनाशनम्॥" भा.पू.१भ.। तीक्ष्णम् अत्युष्णं कटु तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं वाति पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। भेदकं पाचनं पित्तकरञ्च। राज.।

पांशुला। स्त्री। केतकीवृक्षे। কেয়া গাছ। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१०।१८।

पांशुवाप्यः। पुं। पांशुभूमिवापित-शालिधान्यविशेषे।

पांशुक्षारः। पुं। क्षारमृत्तिकायां। সোরা। वै.निघ.।

पांसवम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै.निघ.।

पांसुः। पुं। धूली। उणा.।

पांसुक(ज)म्। क्ली। पांशुलवणे। मृत्तिकालवणे। च.द.सन्निपातज्व.चि.कर्णमूलशोथे। "गैरिकं पांसुजं शुण्ठी...।"

पांसुजक्षारः। पुं। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै.निघ.।

पांसुलः । पुं । केतकवृक्षे । लावणचित्रिणि । वै. निघ. । [लवण ।

पांसुलवणम् । क्लो । पांशुलवणे । পাংশু

पांसुला । स्त्री । श्वेतकेतके । व्यभिचारिण्यां । वै.निघ. ।

पाकः । पुं । केशशौक्ल्ये । पेचके । मे. । चतस्म्भवे परिणामे । "कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः ।" मा.नि. । मासजाते शिशौ । रा.नि.व.१८ । पचने । পচা । अम. । रन्धने । स सप्तविधः—भर्ज्जनतलनस्वेदनपचनक्वथनतान्दूरपुटपाकभेदात् । तत्र भर्ज्जनं केवलपात्रे, तलनं स्नेहद्रव्ये, स्वेदनमम्बुबाष्पे, पचनं जले, क्वथनं सिद्धद्रव्यरसग्रहणे, तान्दूरं दारुषड्गतमध्ये, पुटपाकः अधोर्द्धाग्नितापे च ज्ञेयः । पाकराज. । षष्टिकशालिधान्ये । ষেটে ধান । शोणितविकारे । द्रव्यपरिणतिजन्यरसे द्विविध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति । तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्व्यः शेषा लघवः, तस्माद्द्विविध एव पाकः । "द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥" सु.सू ४०अ. । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशमः घृतस्य पाकसिद्धिः । फेणोत्पत्तौ तैलस्य पाकसिद्धिः । तन्तुमत्ता स्नेहस्य पाकसिद्धिः । अप्सु मज्जनं पाकलक्षणम् । पाकश्च त्रिविधः मन्दः चिक्कणः खरश्चेति । स्नेहपाकस्याङ्गुलिग्राहिता मन्दपाकः । वा. कल्प.६अ. । स्थाल्याम् । पेचके । क्लो । सौवर्च्चललवणे ।

पाकफलः (-फलः) । पुं । पानीयामलके । श.च. । करमर्द्दे । वै.निघ. ।

पाकजम् । क्लो । परिणामशूले । रा.नि.व.२० । विड्लवणे । रा.नि.व.६ । कुष्ठौषधे । वै.निघ. ।

पाकतुण्डी । स्त्री । राजरीती । পিতল বিশেষ ।

पाकनाड़ी । स्त्री । अन्नपाचकनाड्याम् ।

पाकपात्रम् । क्लो । हण्डिकादौ ।

पाकपुटी । स्त्री । कुम्भशालायां । পোঁয়ান্ । হে.চ. ।

पाकफलः । पुं । पानीयामलके । श.च. । अम्लकरञ्जे । अम. ।

पाकभाण्डम् । क्लो । पाकपात्रे ।

पाकमत्स्यः । पुं । अर्भकैः सह सञ्चरणशीले मत्स्यविशेषे । পেঁকো মাছ, লেঠা, চ্যাং, শউল, মাগুর প্রভৃতি । सु.कल्प.३अ. । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः । मत्स्यकृतव्यञ्जने । মাছের তরকারী । श.च. ।

पाकरञ्जनम् । क्लो । तेजपत्रे । श.च. ।

पाकलम् । क्लो । कुष्ठौषधौ । কুড় । अम. । पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रवृद्धमध्यहीनवातादित्रिसन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणे—"यस्य प्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्तथैवोक्ता यथा दोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युः मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा । स्रोभ्यो रक्तं विसृजति संरक्तस्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युरर्व्वाक् मृत्युस्त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । त्रि । व्रणादिपाककारिणि ।

पाकलिः (ली) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.मा. ।

पाकशाला । स्त्री । रन्धनशालायाम् । রাঁধুই ঘর । जटा. । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यम् आप्तवर्गनिषेवितं । विकक्षस्पष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्च्चनं । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् । तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितं । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसः नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञा विधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकवोढ़ारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये च केचन ॥" सु.कल्प.१अ. ।

पाकशुक्लः (क्ला) । पुं, स्त्री । काठिन्याम् । খড়ী । प.मु. ।

पाकस्थाली । स्त्री । पाकपात्रे । হাঁড়ি ।

पाकात्ययः । पुं । सर्व्वगताक्षिरोगे । त्रिदोषज-

नेत्ररोगे। तल्लक्षणं—"उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन् भवेत् लम्निभश्च शुक्ले। तदव्रणाख्यं प्रवदन्ति केचिदव्रणञ्च यत्तिनिरपचकुल्यं। संज्ञायते शीतमिन सर्वदोषैः यस्माच्छितनष्टलन्तु। तमन्दिपाकात्ययमक्षिरोगं सद्भुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति।" सु.उ.६म.।

पाकारिः। पुं। श्वेतकाञ्चने। प.मु.। र.मा.।

पाकिमः। त्रि। पक्वे। सु.चि.१८अ.। "लवणं त्वच पाकिमं।"

पाकुकः। पुं। सूपकारे। उणा.।

पाक्यम्। क्ली। पांशुलवणे। कुलां नवण। र.मा.च.वि.८अ.। सौवर्चललवणे। त्रि। शते। वा.चि.१अ.। [अम.।

पाक्यः। पुं। यवक्षारे। दवक्षार, सोरा।

पाक्यजम्। क्ली। काचलवणे। रा.नि.व.६।

पाक्यक्षारः। पुं। यवक्षारे। प.मु.।

पाक्या। स्त्री। सर्जिक्षारे। यवक्षारे। सोरा। सौवर्चललवणे। कृत्रिमलवणे। वै.निघ.।

पाक्यापटु। क्ली। पाक्यलवणे। वै.निघ।

पाक्याह्वः। पुं। यवक्षारे। वै.निघ.।

पागलः। पुं। वातुले। [सं:म:।

पाङ्क्तः। पुं। कीटस्थावरभेदे। सु.चि.२८। See

पाङ्गुल्यम्। क्ली। पङ्गुतायाम्। वै.निघ.।

पाचकः। पुं। अग्नौ। हला.। सूपकारे। पित्ते, तन्नामकाग्नौ, यो भुक्तं पचति। तत्र तिल-प्रमाणं—"पाचकं तिलमात्रं स्यात्।" भा.। तस्य स्थानं पक्वामाशयमध्यम्। सु.सू.२१अ.। स चाहारं पचति, दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति। भा.। "तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानुग्रहं करोति, तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा।" सु.सू.२१ अ.। See अग्निः।

पाचका। स्त्री। कर्कटिकायाम्। वै.निघ.।

पाचकाशयः। पुं। अन्याशये। पक्वाशये।

पाचनम्। क्ली। आमपाचके स्वल्पकृति द्रव्ये, नागकेशरचित्रकादौ। पाचकद्रव्यवर्गः यथा— "पाठाजमोदा मरिचं यवानी कलशीर्षकम्। शुण्ठी चव्यं गजकणा मन्नादिः पाचनो गणः।" चर्क.। पाचककषाये। पाचन। "प्रयुक्तं पाचयेद्दामं यत्तत्पाचनमुच्यते।" वा.चि.१अ.। "दशरक्तिक-मानेन गृहीत्वा कर्षकद्वये। दत्त्वाम्भः पोडशगुणं ग्राह्यं पादावशेषितम्॥" प.प्र.१ख.। ज्वरे तस्य दानकालमाह चक्रपाणिः। "ज्वरितः पट्-ऽहातीते लघ्वन्नप्रतिभोजितं। सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे॥" इति। च.द.ज्व.चि.। व्रणोपक्रमविशेषे। तत्र विरेचनादि। सु.। षड्विंशिष्टकाचे। "पाचनोऽर्शोविशेषतः।" रा.नि. व.२०।

पाचनः। पुं। अम्लतायाम्। रक्तद्रन। हे.च.। अग्नौ। मे.। रक्तैरण्डे। रा.नि.व.८। त्रि। पाचके। मे.। टङ्कणक्षारे।

पाचनकः। पुं। टङ्कणक्षारे। हे.च.।

पाचनी। स्त्री। हरीतक्याम्। मे.।

पाचलः। पुं। अग्नौ। श.र.। पाकमतौ। वायौ। श.र.। क्ली। पाचने। मे.।

पाची। स्त्री। स्वनामख्यातपत्रशाके। पाटी, पर्ण इति महाराष्ट्रादौ। तत्पर्य्यायाः,— मरकतपत्री, हरितलता, हरितपत्रिका, पत्री, सुरभिः मालारिष्टा, गरुत्मतपत्रिका। गुणाः— "पाची कटुस्तिक्तोष्णा सकषाया वातदोषहन्त्री च। भूतविकारकरी तन्द्रीमदभञ्जनी भवेदु हिता॥" रा.नि.व.१०।

पाचीकुटकः। पुं। चित्रकवृक्षे।

पाजः (स्)। क्ली। अग्नौ। उणा.। [के.।

पाञ्चजन्यः। पुं। शङ्खे। शङ्खभेदे। अग्नौ।

पाञ्चप्रसृतिकी। स्त्री। पेयाविशेषे। "सर्पि-स्तैल वसा मज्जा तण्डुलप्रसृतेः शृता। पाञ्चप्रसृ-तिकी पेया पेयास्नेहनमिच्छता।" च.सू.१३अ.।

पाञ्चालः। पुं। देशविशेषे। "कुरुक्षेत्राद्दक्षिणे तु तथाचोत्तरभागतः। इन्द्रप्रस्थात्षडयानि दश-योजनकद्वये। पाञ्चालदेशः...।" शक्तिसङ्गमतन्त्रं।

पाञ्चाली। स्त्री। पिप्पल्याम्। वै.निघ.।

पाटः (कः)। पुं। विस्तारे। (कः) वितस्तौ।

पाटनम्। क्ली। छेदने।

पाटलः। पुं। नादेयमत्स्यभेदे। See मत्स्यः। श्वेतरक्तवर्णे। अम.। पुन्नागवृक्षे। पाटलवीहौ। त्रिका.। सु.सू.४६अ.। क्ली। तन्नामकपुष्पे। गोलाप फूल। अम.। रोहितवृक्षे। वै.निघ.।

पाटलच्छदः (द्रुमः) । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

पाटल(ला)व्रीहिः । पुं । वर्षापाकिव्रीहिभेदे, आशुधान्ये । আউশ ধান । "पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते ।" भा.पू.१म.धा.व. । गुणाः—"कषायो मदनिष्यन्दी पाटलस्तु त्रिदोषहृत् ।" राज.३प. । "बहुमूत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ।" च.सू.२७अ. ।

पाटला ([ड़]लिः) । स्त्री, पुं । (Stereospermum suaveolens or Chelonioides, syn. Bignonia suaveolens.) स्वनामख्यातवृक्षे । পারুল গাছ । अम. । हि पद्र । मं पाड़ली । कं हादरि । तें कलगोर कलिगोट्टु चेट्टु । उत्, पाटुड़ि । ता. पढ़ि । तत्पर्य्यायाः,—पाटलिः, अमोघा, काचस्थाली, फलेरुहा, कृष्णवृन्ता, कुबेराक्षी, अम्बुवासिनी, कालवृन्ता, तोयपुष्पी, कर्व्वूरा, ताम्रपुष्पी, कुम्भिका, सुपुष्पिका, वसन्तदूती, स्थाली, स्थिरगन्धा, अम्बुवासी, कालवृन्ती, कामदूती, कुम्भी, तोयाधिवासिनी, अलिप्रिया । पाटला पीतपुष्पश्वेतपुष्पभेदेन द्विधा । शा. गुणाः—तिक्ता कटूष्णा कफवातघ्नी शोथाध्मानवमिश्वाससन्निपातघ्नी च । रा.नि.व.१० । घण्टापाटलकाष्ठपाटलभेदेन च द्विधा । शा. । गुणाः—तुवरा तिक्ता शीतला त्रिदोषहरा तथारुचिशोथरक्तच्छर्द्दिहिक्कातृष्णाघ्नी । तत्पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफरक्तघ्नम् । तत्फलं पित्तातिसारघ्नं हिक्कारक्तपित्तघ्नञ्च । मधुच्छर्द्दितं हिक्काघ्नम् । भा. । सु.सू.३८अ. । च.द.सन्निपातज्व.चि. । "पाटला गणिकारिका: ।" वा.सू.१५अ.आरग्वधादिः । "आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता: ।" श्वेतपाटलवृक्षे । वै.निघ. । रक्तलोध्रे । श.च. । मुष्ककवृक्षे । अम. । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.२३ । त्रिहिदानीति ख्याते पिच्छिलबीजविशेषे । "पाटला पिच्छिला गुर्व्वी । सा स्निग्धा कासवारिणी । श्लेष्मशोथ्री व्रणदाहनिवारिणी ॥" ..। तिक्त-

पाटलादिः । पुं । बिल्वादिदशमूल्या, शालि- ... ... अयं शोथहरकषाय: । च.सू.४अ. । ... धन्ने ।

पाटलापुष्पः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वै.निघ. । [व.४ ।

पाटलापुष्पवर्णकम् । क्ली । पद्म[निघ. । ...गन्धे । वै.

पाटलापुष्पसन्निभम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাঠ । रा.नि.व.१२ ।

पाटलाभः । पुं । रक्तालुके । वै.निघ. ।

पाटलिका । स्त्री । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

पाटलिपिण्डिका । स्त्री । महाश्वेतकिणिहीवृक्षे । वै.निघ. ।

पाटली । स्त्री । पाण्डुरफल्याम् । रा.नि.व.५ । पाटलावृक्षे । कृष्णकटभीवृक्षे । कृष्णमुष्कके । रा.नि.व.९ । भूमिचम्पकवृक्षे । रक्तपाटलिवृक्षे । रक्तलोध्रे । वै.निघ. ।

पाटलीकुसुमः (पुष्पः) । पुं । पुन्नागपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

पाटलोपमः । पुं । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

पाटलोपलम् । क्ली । माणिक्ये । वै.निघ. ।

पाटवम् । क्ली । आरोग्ये । रा.नि.व.२० । पटुतायाम् ।

पाटहिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । हारा. ।

पाटितम् । क्ली । काण्डभग्नास्थिभेदे । "पाटितं मणुबहुविदारितं वेदनावच्च ।" इति लक्षणम् । सु.नि.१५अ. ।

पाटी (इन्) । पुं । पाठीनमत्स्ये । বোয়াল মাছ । वै.निघ. ।

पाटी । स्त्री । बलायाम् । বেড়েলা ।

पाटीरः । पुं, क्ली । वंशलोचने । वङ्गे । चन्दनवृक्षे । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ।

पाटेयकम् । क्ली । लवणविशेषे । च.चि.८अ. ।

पाट्यम् । क्ली । पट्टशाके । পাটশাক । राज. ।

पाठः । पुं । पाठायाम् । वै.निघ. । श्वेत-

पाठकः । पुं, पुं । पट्टरङ्गे । পাট রাঙা । गुणाः ...पित्तनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च । राज. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकवृक्षे । प.मु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि.व.९ । त्रिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । मं पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म, मणमण्डे । कं पाण्डुरफालरे । तत्पर्य्यायाः,—पाण्डुः, धूसरा, हतबीजका, भूरिपलितदा, पाण्डुफली । गुणाः—शीतला गौल्या बल्या पित्तघ्नी-रुच्या मूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

पापचेलिका, यूथिका, स्थापनी, श्रेयसी, विद्धकर्णिका, एकाष्ठीला, कुचेली, दीपनी, वनतिक्तका, तिक्तपुष्पा, हहत्तिक्ता, शिशिरा, हस्ती, मालती, वरा, देवी, हत्तपर्णी, तिक्ता, एकाशिका, हका, अम्बष्ठी, वनतिक्ता, रसा, पापचेली, विद्धकर्णी, पटिका, अविद्धकर्णी, कुचेला। गुणाः—तिक्ता गुरूष्णा वातपित्तज्वरघ्नी भग्नसन्धानकरी पित्तदाहातीसारशूलघ्नी च। रा.नि.व.६। अपिच,—"अम्बष्ठा पालिका पाठा शठाम्बा मालिकाम्बिका। अम्बा च माचिका चैव दृढवल्का मयूरिका॥ गन्धपत्री चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखशायिका। छिन्नपर्णी भूरिमल्ली विज्ञेया षोडशाह्वया॥ अम्बष्ठा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा। वातामय-वलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा॥" भा.।

पाठा(ठी)कुटः (ठः)। पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६।

पाठादशकम्। क्ली। स्तन्यशोधकगणभेदे। पाठामहौषधदेवदारुमुस्तामूर्वागुडूचीन्द्रयवकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा इति स्तन्यशोधनाः। च सू.४.अ.।

पाठादिकषायः। पुं। पाठोशीरवालककृते कषाये। गुणाः—दोषपाचनः ज्वरारोचकतृष्णामुखवैरस्यापक्तिघ्नश्च। वा.चि.१अ। "पाठोशीरं सवालकम्।" अन्यः—कषायभेदे। "पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृताः। जयन्त्यामसतीसारम्।" च द.अ.सा.चि.।

पाठाद्यचूर्णम्। क्ली। ग्रहण्यां चूर्णम्। पाठा (आकनादि) बिल्वशलाटुः (बेलशुंट) चित्रकविकटु जम्बूलक् (जाम फलेर आँटीर करीत.) पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मम्। च.द.।) तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति कथ्ये) कटुकी अ.। See अग्निः।

पाचका। क्ली। कर्कटिकायाम्। वै.निघ.।

पाचकाशयः। पुं। अग्न्याशये। पक्वाशये।

पाचनम्। क्ली। आमपाचके अवह्निकृति द्रव्ये, नागकेशरचित्रकादौ। पाचकद्रव्यवर्गः यथा—"पाषाणभेदो मरिचं यवानी कलशीर्षकम्। शुण्ठी वचा गजकणा ग्रह्णादिः पाचनो गणः॥" अर्कः। पाचककषाये। पाचन। "प्रयुक्तं पाचयेदामं

पाठासप्तकः। पुं। पाठादिसप्तद्रव्यसिद्धकषाये। स च किराततनागरहस्तगुडूचीपाठोदीच्योशीरद्रव्यसाधितः। च.द.कफाधिकपि.श्ले.ज्व.चि.।

पाठिका। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। रा.नि.व.६।

पाठी (इन्) । पुं। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। हस्तिविशेषे। ब्राःचिता। श.च.।

पाठीनः। पुं। मत्स्यविशेषे। বোয়াল মাছ। गुणाः—श्लेष्मलः हृष्यः कुष्ठजनकाम्लपित्तकरश्च। सु.सू.४६अ.। "पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः। दूषयेद्रुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च॥" भा.पू.२भ.मांसव.। गुग्गुली। चित्रकावृक्षे। हे.।

पाड़िनी। स्त्री। स्थाल्याम्। वै.निघ.।

पाणिः। पुं। हस्ते। कर्षपरिमाणे। २ तो.। कुलिकवृक्षे। प.प्र.।

पाणिजः। पुं। नखे। नखी। रा.नि.व.१२। भा.म १भ.चित्तभ्रमज्व.चि.। "पुरपाणिजपांशुभिः।" नखे। नख। रा.नि.व.१८। [१खं.।

पाणितलः। पुं, क्ली। कर्षपरिमाणे। प.प्र.

पाणिनी। स्त्री। नीलापराजितायाम्। वै.निघ.।

पाणिन्धयः। त्रि। पाणिना पानकर्त्तरि।

पाणिपृष्ठम्। क्ली। करपृष्ठे। च.शा.७अ.।

पाणिभुक्। पुं। उदुम्बरवृक्षे। श.च.।

पाणिमणिका। स्त्री। मणिबन्धास्थीनि। तानि संख्यया चत्वारि। च.शा.७अ.।

पाणिमन्थः। पुं। करञ्जवृक्षे। वै.निघ.२भ. कर्षकसन्निपातज्व.चि.। सु.चि.४अ.।

पाणिमर्दः (कः)। पुं। करञ्जवृक्षे। रा.नि.व.९।

पाणिमानिकः (का)। पुं। तोलकद्वये, पाद्य। प.प्र.१ख.।

पाटः (वं। पुं। स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे, पाटन. पाणि आलु। गुणाः—त्रिदोषघ्नः पाटल्यश्च। रा.नि.व.७।

हीलाहः। पुं। नखे। नखीनामगन्धद्रव्ये। विका.८.१२। [शठः।

पांकल :। पुं। क्षुद्रजातीय-गजभेदे। See

पाणीतलम् । क्ली । तोलकद्वये । श.मा. ।

पाणीसर्य्या । स्त्री । वल्लनद्वये । উলু খড় । रा.नि.व.८ ।

पाण्डरम् । क्ली । गैरिके । कुन्दपुष्प । श.च. । पुं । कुरुवकवृक्षे । वै.निघ. । कुटजवृक्षे । पाण्डुवर्णे ।

पाण्डरपुष्पिका । स्त्री । शीतलावृक्षे । श.च. । শিউলী ঝোপ ।

पाण्डवः । पुं । श्वेतार्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

पाण्डविकः (का) । पुं, स्त्री । लावचटके । च.सू.२७अ. ।

पाण्डिः । पुं । लौहविशेषे । रा.नि.व.१३ ।

पाण्डुः । पुं । पटोले । रा.नि.व.३ । तन्नामकरोगे । পাণ্ডুরোগ, পাণ্ডুশোথ । रा.नि.व.२० । निदानलक्षणे—"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः । चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः । व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृद दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णं । निषेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्व्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥" इतिनिदानसंप्राप्तिः । पूर्व्वरूपं त्वक्स्फोटनादिकं भवति । वातजलक्षणं—"त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता । वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः । पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः । भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः । कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैः त्वङ्मूत्रनयनाननैः । ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः । मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।" मा.नि. । शालिधान्यभेदे । च.सू.२७अ. । पारावते । मरुवकवृक्षे । वै.निघ. । पाण्डुरफली-वृक्षे । शुक्लपीतवर्णे । श्वेतवर्णे । स्त्री । माषपर्ण्याम् । श.च. । वनमुद्गे । एवलौवृक्षे । मा. ।

पाण्डुकः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तिक्तपटोले । सर्ज्जरसे । धूना । वै.निघ. । पाण्डुशालिधान्ये । सु.सू.४६अ. । अर्क.चि. । क्ली । यवे । वै.निघ. ।

पाण्डुकण्टकः । पुं । अपामार्गे । रा.नि.व.४ ।

पाण्डुकम्बलः । पुं । प्रस्तरभेदे । मे. । [निघ. ।

पाण्डुकर्कशा । स्त्री । औषधिविशेषे । वै.

पाण्डुकर्म्म । क्ली । व्रणानां पाण्डुवर्णतापादने । सु.चि.१अ. ।

पाण्डुतरुः (द्रुमः) । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा.नि.व.९ ।

पाण्डुनागः । पुं । पुन्नागवृक्षे । श.र. । श्वेतहस्तिनि । श्वेतसर्पे ।

पाण्डुपत्री (पत्री) (पुत्री) । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুক বীজ । रा.नि.व.६ ।

पाण्डुपुच्छी (?) । पलाण्डौ । পেঁয়াজ ।

पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । शिग्रुडीवृक्षे । वै.निघ. ।

पाण्डुफलम् । क्ली, पुं । पटोले । रा.नि.व.७ । तिक्तपटोले । भा.पू.१भ.शा.व. ।

पाण्डुफला । स्त्री । चिर्भिटायां । फुटी । रा.नि.व.५ । वम्.कडुसेन्दार । [व.५ ।

पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.

पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णमृदि । रा.नि.व.२।

पाण्डुमत्स्यः । पुं । शुक्लमत्स्ये । See मत्स्यः ।

पाण्डुमृत् (त्तिका) । स्त्री । पाण्डुवर्णमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । খড়ী । रा.नि.व.१३ ।

पाण्डुरः । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा.नि.व.९ । धवलयावनाले । रा.नि.व.१६ । पाण्डुरोगे । श.र. । कपोते । शुक्लवर्णे । मरुवकवृक्षे । शुक्लखड़िकायाम् । वर्त्ते । वै.निघ. । क्ली । श्वेतकुष्ठरोगे । धवल । हला. ।

पाण्डुरङ्गः । पुं । पट्टरङ्गे । পাট রাঙা । गुणाः "अस्रपित्तनाशित्वं तिक्तत्वं लघुत्वञ्च । राज. ।

प्रशस्त
पाण्डुरच्छदः । पुं । वीतकवृक्षे । प.मु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि.व.९ । त्रिका. ।

पाण्डुरफली । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । सं पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म, मणमण्ड । कं पाण्डुरफालरे । तत्पर्य्यायाः,—पाण्डुः, धूसरा, हस्तवीजका, भूरिपलितदा, पाण्डुफली । गुणाः—शीतला गौल्या वल्या पित्तघ्नी-वृष्या मूत्राघातघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

पाण्डुरा। स्त्री। माषपर्ण्याम्। माषाणी। रा.नि.व.३। गुञ्जावृश्चिकवृक्षे। कर्कटिकायाम्। वै.निघ.।

पाण्डुरागः। पुं। दमनकवृक्षे। दना। रा. नि.व.१०।

पाण्डुरागप्रियः। पुं। बकुलवृक्षे। वै.निघ.।

पाण्डुरेणुः। पुं। श्वेतेक्षौ। रा.नि.व.१४।

पाण्डुलोमशा (मा)। स्त्री। माषपर्ण्याम्। जटा.र.मा.। [वैद्यकम्।

पाण्डुशर्करा। स्त्री। तन्नामकरोगविशेषे।

पाण्डुसूदनरसः। पुं। पाण्डुरोगघ्नरस-विशेषे। 'रसं गन्धं मृतं ताम्रं जयपालञ्च गुग्गुलम्। समांशमाज्यसंयुक्तं गुड़िकां कारयेन्मिताम्। एकैकां खादयेद्‌ यः शोथपाण्डुप्रशान्तये। शीतलञ्च जलं चाम्लं वर्ज्जयेत् पाण्डुसूदने।' पारद. गन्धक: मारितताम्र' जैपालबीजं गुग्गुलुः प्र. समं। घृतेन वटी कार्य्या। रस.रं.। शैष.।

पातम्। क्ली। हरिताले। र.सा.सं.रस.प्र.।

पातनम्। क्ली। जर्द्धाधस्तिर्य्यग्रूपे त्रिविधे पारदनिष्काशनप्रकारे। प्रथमदये तत्तत्पर्य्याये पश्य। शेषे पारदशब्दं पश्य।

पातयन्त्रम्। क्ली। पातनयन्त्रे। र.सा.सं.।

पाता (त्र)। पुं। गन्धपत्रे। दौबुई। श.च.।

पातालगरुड़ाह्वयः। पुं। पातालगरुड़ी-लतायाम्। वै.निघ.।

पातालगरुड़ी। स्त्री। तिक्तालाब्वाम्। छिर् नाउ। र.सा.सं.ब्रह्मरसे। छिलिहिण्टवृक्षे। शिलिन्धा। हिं छेवड़ा। तै दूसरतीगे। तत्पर्य्यायाः,—वत्सादनी, सोमवल्ली, तिक्ताङ्गा, मोचकाङ्गा, मोचकाभिधा, तार्क्षी, ९ गारुड़ी, दीर्घकाण्डा, दृढ़काण्डा, महाबला, दीर्घवल्ली, दृढ़लता। गुणाः—"छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः।" भा.पू.१भ.गु.व.। पातालगरुड़ी हस्वा पित्तदाहरक्तदोषविषदोषघ्नी वृष्या सन्तर्पणी च। रा.नि.व.३। मद.।

पातालनृपतिः। पुं। शीसके। शीस। सु.कौ.। शैष.वा.र.चि.वादशायसे। रस.र.।

पातालयन्त्रम्। क्ली। मेषनपाकाय यन्त्र-विशेषे। পাতাল যন্ত্র। लक्षणं यथा—जर्द्धनापस्तले वह्निर्मध्ये तु रजसंग्रहः। पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम्।" रसग्रन्थः।

पातालवासिनी। स्त्री। नागवल्ल्याम्। वै. निघ.।

पातिकः। पुं। (Gangetic porpoise.) शिशुमारे। শুশোক। श.मा.।

पातितम्। क्ली। शरीरोत्पतितसद्योव्रणे। वा. उ २६अ।

पात्रम् (पात्रपात्रम्)। क्ली। आढ़क-परिमाणे। ६४ प.। प.प्र.१ख.। च.चि.१अ.। शरीरे। भाण्डे। वै.निघ.।

पात्रटः। वि। कृशाङ्गे। वै.निघ.। पुं। कर्प-टके। श.र.।

पात्रटीरः। पु। काके। श.र.। लौहकिट्टे। क्रौञ्चपक्षिणि। वै.निघ.। कङ्कपक्षिणि। श.र.।

पाथम् (स्)। क्ली। वारिणि। मे.। रा.नि. व.४। वालके। বালা। भा.म.१भ. रक्तष्ठीवी ज्व.चि.। "मधुकमधूकपरूषकपाथः।"

पाथिस्। क्ली। लोचने। उणा.। पुं। समुद्रे।

पाथोजम् (रुहम्)। क्ली। कमले। पद्म। रा नि.व.१०।

पादः। पुं। चरणे। रा.नि.व.१८। तरुमूले। रा.नि.व.२। चतुर्थांशे। श्रम।

पादगण्डि(ण्डी)रः। पुं। श्लीपदरोगे। পায়ের গোদ। त्रिका.।

पादचत्वरः। पुं। छागे। अश्वत्थवृक्षे। सैकते। मे.।

पादत्रधारणम्। क्ली। उपानद्धारणे। जूता पहना। गुणाः—"पादरोगहरं वृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनं। सुखप्रचारमौजस्यं सदा पादत्रधार-णम॥" सु.चि.२४अ.।

पादत्राणम्। क्ली। उपानद्वादौ। जटा.।

पाददारिका (री)। स्त्री। पादगतक्षुद्ररोगे। পায়ের তলা ফাটা রোগ। लक्षणं—परिक्रमण-शीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम्॥" सु.नि.१३अ.।

पाददाहः। पुं। पादरोगविशेषे। পা জ্বালা। लक्षणं—"पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितो-

ऽनिलः। विशेषतश्चंक्रमणात् पाददाहं तमादिशेत्।" मा.नि.। सु.वा.व्या.चि.१अ.। "वातरक्तक्रमं कुर्य्यात् पाददाहे विशेषतः। मसूरविदलैः पिष्टैः शतधौतेन वारिणा। चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तये। नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परितापितौ। मुच्यते चरणौ चिप्रं परितापात् सुदारुणात्॥" संग्रहः।

पादपः। पुं। द्रुमोत्पले। वै.निघ.। वृचे। अम.।

पादपरुहा। स्त्री। वन्दाकत्तुपे। रा.नि.व.५।

पादपुष्पकः। पुं। भूमिचम्पकवृचे। वै.निघ.।

पादपृष्ठम्। क्ली। पादपृष्ठभागे। ते च द्वे। च.शा.७अ.।

पादपोत्पलः। पुं। कर्णिकारवृचे।

पादप्रक्षालनम्। क्ली। पादधावने। পা ধোয়া। गुणाः—"पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहम्। चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रचोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम्।" सु.चि.२४अ.।

पादमूलम्। क्ली। चरणाधोभागे। हे.च.।

पादरोगः। पुं। पादगतरोगे, चिप्पोपनखकुनखादौ। सु.नि.१३अ.।

पादरोह(हि)णः। पुं। वटवृचे। বটগাছ। रा.नि.व.११।

पादरोहिणी। स्त्री। वन्दायाम्। वै.निघ.।

पादरोही (इन्)। पुं। वटवृचे। वै.निघ.।

पादवल्मीकम्। क्ली। श्लीपदरोगे। रा.नि.व.२०।

पादविदारिका। स्त्री। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं—"पार्ष्णिजा पिण्डिका यस्य दृश्यते तीव्रवेदना। तस्य विद्याद्भिषग् व्याधिं घोरं पादविदारिकाम्॥" ज.द.३९अ.।

पादविरजा। स्त्री। चर्मपादुकायाम्। वै.निघ.।

पादवृक्षः। पुं। मेषशृङ्गग्राम्। वै.निघ.।

पादशलाका। स्त्री। शलाकावत्पादास्थनि। পায়ের নলি। ते च द्वे। च.शा.७अ.।

पादशाखा। स्त्री। पादाग्रे। পায়ের পাতা। वै.निघ.।

पादशिष्टजलम्। क्ली। चतुर्थांशावशिष्टे पक्कजले। तद्गुणः त्रिदोषनाशित्वम्। रा.नि.व.१४।

पादशृङ्गा। स्त्री। मेषशृङ्गग्राम्।। वै.निघ.।

पादशोथः। पुं। पादगतशोफे। পাদশোথ। यथा—"अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः। पुरुषं हन्ति नारीन्तु मुखजो गुह्यजो द्वयम्॥" मा.नि.।

पादसुप्तिः। स्त्री। पादस्पर्शशून्यता। পা অসাড় হওয়া। वै.निघ.।

पादस्फोटः। पुं। पादरोगविशेषे। पादस्फोटे। পা ফুটিয়া যাওয়া। रा.नि.व.२०। तत्पर्यायाः,—विपादिका, स्फुटिः। लक्षणं—"खिन्नस्याक्राम्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवाः। कण्डूयनात्ततः चिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।" सु.नि.१३अ.। पादगतक्षुद्रकुष्ठभेदे। लक्षणं—"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतैयमेव।" सु.नि.५अ.।

पादहर्षः। पुं। तन्नामकपादरोगविशेषे। পায়ের ঝিঞ্ঝিনী। लक्षणं—"हृष्येते चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तकौ। पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः। पादहर्षे तु कर्त्तव्यः कफवातहरो विधिः॥" सु.नि.वा.व्या.चि.१अ.।

पादहीनजलम्। क्ली। चतुर्थांशेन हीने पक्कजले। वातजरोगमात्रे हितम्। रा.नि.व.१४।

पादहीना। स्त्री। आकाशलतायाम्। আলোক লতা। वै.निघ.।

पादाग्रम्। क्ली। प्रपदे। "पादाग्रं प्रपदं मतम्।" रा.नि.व.१८।

पादाभ्यङ्गः। पुं। पादयोस्तैलमर्द्दने। "स्रोतसां मार्द्दवकरः कफवातविनाशनः। धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः॥ निद्राकरो देहसुखः स्वरव्यः पादरोगहा। पादलङ्गरदुवार्त्तां च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते॥" तोड़.।

पादिकन्दः। पुं। मालाकन्दे।

पादिनः (वर्गः)। पुं। कुम्भीरादिजलजन्तुषु। ते च कुम्भीरकूर्म्मनक्रगोधामकरगडरशिशुमारादयः। "कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकक्कणकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः।" सु.सू.४६अ.। एतेषां मांसगुणाः—"पादिनोऽपि ये ते तु कोषास्थानां गुणैः समाः॥"

पादुका। स्त्री। चर्म्मकृतपादत्राणे। জূতা। तद्धारणगुणाः—उपानद्धारणशब्दे द्रष्टव्याः।

पादूः । स्त्री । पादुकायाम् । अम. ।

पादोत्पलः । पुं । द्रुमोत्पलवृक्षे । वै.निघ. ।

पाद् । पुं । पादे । পা । जटा. ।

पाद्यम् । क्ली । जले ।

पानम् । क्ली । पीतौ, द्रवद्रव्यगलाधःकरण-व्यापारे । रा.नि.व.२० । प्राणरक्षणाले । भाजने । मे. । पुं । निःश्वासे । हे.च. । शौण्डिके । जटा. ।

पानकम् । क्ली । मत्स्यण्डिकादिमिष्टद्रव्ययुत-पानीये । परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्ते अन्यविधाम्ल-रसयुक्ते वा पक्वरसे । পানা, শরবৎ । गुणाः— "श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु । विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं पित्तघ्नं शीतलं तथा ॥" वा.सू. ।

पानकर्पूरः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । পান-কর্পূর । वै.निघ. ।

पानकी । स्त्री । पाण्डुरोगभेदे । लक्षणं— "सन्तापे भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता । पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥" मा.नि. ।

पानगोष्ठिका । स्त्री । सुरापानालये । अम. ।

पानपात्रम् । क्ली । सुरापानपात्रे । अम. ।

पानवणिक् । पुं । शौण्डिके । हे.च. ।

पानभाजनम् । क्ली । सुरापानपात्रे । त्रिका. ।

पानमात्रा । स्त्री । सुरापाने प्रशस्तमात्रायाम् । यथा—"यावन्न चलते दृष्टिः यावन्न क्षुभ्यते मनः । पानमात्रा परा तावत् विपरीता विषोपमा ॥" शौनकः ।

पानविभ्रमः । पुं । मदात्ययभेदे । लक्षणं— "हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूममूर्च्छावमिज्वरशिरो-रुजनप्रदाहाः । द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥" मा.नि. ।

पानसम् । क्ली । पनसमद्ये । কাঁটালের গন্ধ । जटा. ।

पानाजीर्णः । पुं । तन्नामकरोगभेदे । लक्षणं यथा—"आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणं विदाहः पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि । ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ।" मा.नि. ।

पानात्ययः । पुं । मदात्यये रोगे । तस्य निदानम्—मदात्ययशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पानिलम् । क्ली । पानपात्रे । श.च. ।

पानीयम् । क्ली । जले । रा.नि.व.४ । See जलम् । पानके । পানা । अम्लिकापानीयं पित्त-वमिहरं । मधुरदाडिमजं प्रतिश्यायकासघ्नं । अम्ल-दाडिमजं जठरविकारे धारकं क्षुधावर्द्धकञ्च । निम्बूजं छर्दि-हृल्लास-पित्त-ज्वरहरं सर्व्वाहार-पाचकञ्च । नागरङ्गपानीयं पित्तकासहरञ्च । पाकराजः ।

पानीयकुक्कुटः । पुं । जलकुक्कुटे । ডাহুক । वै.निघ. । [निघ. ।

पानीयचूर्णिका । स्त्री । वालुकायाम् । वै.

पानीयतण्डुलम् (ली) । क्ली, स्त्री । व.चट-शाके । কাঁচড়া দাম । वै.निघ. । [हे.च. ।

पानीयनकुलः । पुं । जलविडाले । উদবিড়াল ।

पानीयपृष्ठजः । पुं, स्त्री । कुम्भिकायाम् । টোকা পানা । प.मु. । र.मा. ।

पानीयफलम् । क्ली । मखान्ने । পানফল । हिं मखाना । भा.मि. ।

पानीयभक्तवटिका । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे रसः । अभ्रभस्म गुडमण्डूरं विडङ्गं प्र. १ प. चव्यं त्रिकटु फलत्रयं केशराजमूलं दन्तीमूलं मुस्ता पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं घण्टाकर्णमूलं (घेटुमूल) मानमूलम् ओलमूलं गुरुहस्तीमूलं सूर्य्यावर्त्तमूल विल्वमूलं पुनर्नवामूलं प्र. २ तो. पारदः ॥० तो. गन्धः ॥० तो. आर्द्रकरसेन मर्द्या । संग्रहान्तरे (पयोदस्थाने यमानी, तथा सूर्य्यावर्त्तपुनर्नवयो-रग्रहणम्) एषामेकैकशोधितानां प्र. २ तो. रस-गन्धकयोः प्र. ४ माषा जलेन (मतान्तरे आर्द्रक-रसेन) सम्पिष्य माषमिता वटी कार्य्या ।

पानीयमूलकम् । क्ली । सोमराजबीजे । श.च. । [नि.व.४ ।

पानीयवर्णिका । स्त्री । वालुकायाम् । रा.

पानीयशालुः । पुं । पानीयकन्दभेदे । শোলা কচু । उत्. पाणिशालु । प.मु. ।

पानीयशाला (लिका) । स्त्री । उदक-शालायाम् । জলছত্র । अम. । वै.निघ. ।

पानीयशिरीषिका । स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।

पानीयाभा (आ) । स्त्री । वल्वजायाम् । উলু । रा.नि.व.८ ।

पानीयामलकम् । क्ली । (Flacourtia cataphracta.) स्वनामख्यातवृक्षे । পানি আমলা । र.मा. । हिं पानि अम्बरा । तैं प्राचीनामलकम् । गुणा:—त्रिदोषघ्नं ज्वरघ्नञ्च । भा. । अम्लं स्वादु मलवर्द्धनं त्रिदोषज्वरघ्नं मुखशोधनञ्च । राज. ।

पानीयाम्ला । स्त्री । बल्वजातृणे ।

पानीयालुः । पुं । कन्दशाके । वनालौ । वै.निघ. । तत्पर्य्याया:,—जलालु:, जुपालु:, धालुकः । गुणौ—त्रिदोष-नाशित्वं सन्तर्पण-कारित्वञ्च ।

पापः । पुं । नाशपर्णाम् । गावाणी । वै.निघ. । पापकर्म्मणि, अदत्तादानादौ । तच्च दशविधं यथा —"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं मतम् ॥ पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः । असम्बद्ध-प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधं ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनं । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम् ॥" च.द.दिनचर्य्या. ।

पापघ्नः । पुं । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पापघ्नी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

पापचेलिकाम् (का) (ली) (चेला) । क्ली, स्त्री । पाठायाम् । আকনাদি মূল । प.मु. । रा.नि.व.६ । भैष. । च.चि.३अ. ।

पापनाशिनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. । [त्रिका. ।

पापरोगः । पुं । मसूरिकायाम् । বসন্তরোগ ।

पापशमनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पापोदकम् । क्ली । विष्ठाक्रिमिकीटादियुक्त-जले । अत्रि. । See जलम् ।

पाप्मा । पुं । ज्वरे । र.र.,र.ज्व चि.वाड़वरसे ।

पामघ्नः । पुं । गन्धके । र.मा. । [व.६ ।

पामघ्नी । स्त्री । कटुक्याम् । কটকী । रा.नि.

पामनः । त्रि । पामरोगिणि । খসো' । अम. ।

पामन् । क्ली । पामरोगे । খাঁচড়া । अम. ।

पामरोद्गारा । स्त्री । गुड़ूच्याम् । श.च. ।

पामा (न्) । स्त्री । क्षुद्रकुष्ठरोगविशेषे । খোস্‌রোগ, পাঁচড়া । तल्लक्षणम्—"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः पामेत्युक्ताः पिड़काः कण्डुमत्यः ॥" मा.नि. । सु.नि.१३अ. ।

पामाघ्नः । पुं । गन्धके ।

पामाघ्नी । स्त्री । कटुकायाम् ।

पामारिः । पुं । गन्धके । हे.च. । र.सा.सं. ।

पाय(य्य)म् । क्ली । जले । विश्व. । परिमाणे । अम. । पाने । उणा. ।

पायना । स्त्री । शस्त्रधारायाः सुदृढ़तीक्ष्णी-करणप्रक्रियायाम् । পাঁনোনা । सा च क्षारोदक-तैलनिमज्जनभेदेन त्रिधा । तत्र क्षारपायितं शल्यादिच्छेदने । उदकपायितं मांसादिपाटने । तैलपायितं शिराव्यधनादौ च । सु.सू.८अ. ।

पायसः । पुं, क्ली । पयःसिद्धयवान्नम् । परमान्न । प.मु. । पायसपाकप्रकारगुणाः यथा— "अक्षततण्डुलो धौतः परिभृष्टो घृतेन च । खण्ड-युक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥" पुराणम् । श्रीवासे । তার্পিণ । अम. ।

पायुः । पुं । गुदे, मलद्वारे । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थशिशोः सप्तमे मासि भवति । सुखबोध: ।

पाय्यम् । क्ली । जले ।

पारः । पुं । पारदे । अ.टी.सा. ।

पारक् (ज्) । पुं । सुवर्णे । उणा. ।

पारटीटः । पुं । प्रस्तरे । त्रिका. ।

पारणः । पुं । मेघे ।

पारतः । पुं । पारदे । हे.च. ।

पारतन्त्र्यम् । क्ली । पराधीनतायाम् । मा.नि. ।

पारदः । पुं । (Hydrargyrum.) स्वनाम-ख्यातखनिजतरलधातुविशेषे । পারা । तत्-पर्य्याया:,—रसराजः रसनाथः महारसः रसः महातेजः रसलेहः रसोत्तमः सूतराट् चपलः जैत्रः शिववीजं शिवः अमृतं रसेन्द्रः लोकेशः दुर्द्धरः प्रभुः रुद्रजः हरतेजः रसधातुः अचिन्त्यजः अविशजः खेचरः अमरः देहदः मृत्युनाशकः सूतः स्कन्दः स्कन्दांशकः देवः दिव्यरसः रसायन-श्रेष्ठः यशोदः सूतकः सिद्धधातुः पारतः हरवीजं रजस्वलः नूर्त्तिः पारः शिवाह्वयः शिववीर्य्यः । स अन्तर्नीलो बाह्योज्ज्वलः औषधयोग्यः श्रेष्ठश्च । "मध्याह्नेऽपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ।" र.सा.सं. । केवलः पारदस्त्रिदोषघ्नः प्रधानतो

बलदश्च । द्रव्यान्तरमिश्रितश्च स सर्व्वरोगघ्नो बलदायुष्यश्च । रोगमोचकत्वात्पारद उच्यते । तल्लक्षणं—"अन्तःसुनीलो बहिरुज्ज्वलो यो मध्याह्नसूर्य्यप्रतिमप्रकाशः । शस्तोऽथ धूम्रः परिपाण्डुरश्च चित्रो न योज्यो रसकर्म्मसिद्धौ ॥" रसदोषः यथा— "नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः । असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः ॥ इति । दोषहीनो यदा सूतस्तदा मृत्युजरापहः । शुद्धोऽमृतं साक्षात् दोषयुक्तो रसो विषम् ॥" र.सा.सं. । "शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ।" पारदस्य चतुर्धा कृष्णश्वेतपीतरक्तभेदात् । तेषु रक्तस्य रससिन्दुरं, कृष्णस्य कज्जलिश्च प्रधानतो व्यवहार्य्यः, शुभ्रोऽशुद्धः । "वर्णभेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्विधम् । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ।........श्वेतं शस्तं रुजां नाशे रक्तं किल रसायनम् । धातुवादे च तत् पीतं खेगती कृष्णमेव च ॥" गुणाः—"योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः । सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्व्वकुष्ठनुत् । संस्कारहीनं खलु सूतराजं यः सेवते तस्य करोति बाधाम् । देहस्य नाशं विदधाति नूनं कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥" भा.प्र.१म.भा.व. । धान्याम्लेन एतदभावे अल्पनारयाढेन वा रसं स्वेदयेत् । द्वितीयं यथा—त्रिकटुलवणराजिकारजनीत्रिफलार्द्रकनकहाबलानागबलामेघनादपुनर्नवामेषशृङ्गीचित्रकाणि समभागानि, चलकानि व्यक्तानि वा पूर्व्वमेनैव पिष्ट्वा तेन कल्केनाङ्गुलमात्रं वस्त्रमालिप्य तन्मध्ये सूतं दत्त्वा बद्ध्वा च दिनत्रयं दोलायन्त्रेण काञ्जिके पचेत् । इति स्वेदः । रसमर्दनम्—इष्टकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यः । ततोदध्ना गुडेन सिन्धुत्थराजिकागृहधूमैर्मर्द्यः ॥ अथवा हस्तीकुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपसाधितैः कषायैर्मर्द्यः । "रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णाभस्मतुम्बिकैः । जम्बीरद्रवसंयुक्तैर्नागदोषापनुत्तये ।" र.चि.३य. । "त्रिफलाकन्यकातोयैः षिद्दोषोपशान्तये ।" अथ मूर्च्छना—"तुम्बफलत्रिफलावन्ध्याकन्दैः पुटाद्ययान्वितैः । चित्रकोर्णानिशाखारकन्यार्ककनकद्रवैः । सूतं क्रमेण चूर्णेश्च वारान्सप्ताभिमर्दयेत् । इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकम् ॥" इति । "अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । तत्सम्पुटे क्षिपेत् सूतमल्लाम्लदुग्धमिश्रितम् । द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विड्ङ्गमरिचैर्दकाः । एतद्गर्भवधोर्द्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदीयते । तद्रो- स्थापयेत्सम्यक् मृत्स्नापात्रसंपुटे पचेत् । एवमेकपुटेनैव मृतकं भस्मतां व्रजेत् ॥" इति सूतभस्म । भा. । एतत्साधकानि ऊनविंशकर्म्माणि भवन्ति, तद्यथा—स्वेदन-मर्दन-मूर्च्छनोत्थापन-पातन-बोधन-नियमन-दीपनानुवासनगगनादिग्रासप्रमाणचारणगर्भद्रुतिबाह्यद्रुतिजीर्णसारणरञ्जनसारणक्रामणवेधभक्षणानि । ऊर्द्ध्वपातनाधःपातने पर्य्याये द्रष्टव्ये । "घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्य्यङ्मुखं द्वयं कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत् सूतो जलं विशेत् । तिर्य्यक्पातनमित्युक्तम्...॥" इति तिर्य्यक्पातनम् । "लवणेनाम्लपिष्टेन हण्डिकान्तर्गतं रसम् । चाम्लसाम्लजलं किञ्चित् क्षिप्त्वा गात्रेण रोधयेत् । ऊर्द्ध्वं खनुपुटो देयो लब्धत्रासो भवेद्रसः ॥" इति बोधनम् । "सर्पाक्षी चिञ्चिका कन्या भृङ्गारकनकाम्बुभिः । दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥" इति नियमनम् । "काशीसं पञ्चलवणं राजिकामरिचानि च । शिग्रुबीजमेकत्र टङ्कणेन समन्वितम् । आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाकाद्दिनैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य जारणे ॥" इति दीपनम् । "दीपितं रसराजन्तु जम्बीररससंयुतम् । दिनैकं धारयेद्घर्म्मे मृत्पात्रे वासितो भवेत् ॥" इत्यनुवासनम् ॥ रसजारणाहि पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्व्वकं पूर्व्वावस्थापन्नत्वम् । जारणा । र.चि. २य. । जारितरसगुणाः—"शुद्धगन्धेषु जीर्णस्तु शुद्धाच्छतगुणाधिकः । षड्गुणे गन्धके जीर्णे रसो भवति रोगहा । तस्माच्छतगुणो व्योमसत्त्वे जीर्णस्तु तत्समे । ताप्यखर्परतालादिसत्त्वे जीर्णो गुणावहः । हेम्नि जीर्णे सहस्रैकगुणसत्त्वप्रदायकः ।" इति । अथ ग्रासयोग्यरसः—मूर्च्छोत्थापयोक्तपद्धति-बलिजीर्णपिष्टिकोत्थितो रसः खल्लेऽत्यन्तबुभुक्षितो घनहेमवज्रादि त्वरितमेव ग्रसति ॥ इति । मूर्च्छना यथा—व्यवहारिकतोलकद्वयप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः । मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः । तत्र षड्गुणगन्धकजारणप्रक्रिया साधीयसी । रसगुणवलिजारणं विनायं न खलु रुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः । न चाल्पदकलधौतपाकहीनः सर्वति रसायनतामिति प्रसिद्धिः ॥ तन्निमित्तकं सिकतायन्त्रद्वयं कथ्यते । यथा—निरवधिनिपीडित-मृत्सरावादि-परिलिप्तामतिकठिन-काचघटीमयं वक्ष्यमाणप्रकार-रसगर्भिणीमधस्तात् त्र्यङ्गुलि-प्रमाणितच्छिद्रायामनुरूपस्थालिकायामारोप्य परितस्ता

द्विचतुरङ्गुलिमितेन निरन्तरालोकरन्ध्रपुरःसरं सिकताभिरापूर्य्य वर्द्धमानकं चारोपणीयम्। क्रमतश्च त्रिचतुराणि पञ्च वापि वासराणि ज्वलनज्वालया पचनीयमित्येकं यन्त्रम्। र.चि.३स्त.। रसभक्षणमात्रा—"गुञ्जामात्रं रसं देवि हेमजीर्णन्तु भक्षयेत्। द्विगुणं तारजीर्णस्य रविजीर्णस्य च त्रयम्। तीक्ष्णाभ्रकान्तमात्रैका मात्रैषा परिकीर्त्तिता।" र.चि.। (आभ्यन्तरिकप्रयोगे)—परिवर्त्तकः ज्वालाग्निःसारकः रजोनिःसारकः पित्तनिःसारकः घर्म्मकारकः मूत्रकारकः विरेचकः अवसादकः शोधकः प्रदाहनाशकः। (बाह्यप्रयोगे)—परिवर्त्तकः लालानिःसारकः शोधकः पचननिवारकः प्रत्युग्रतासाधकः दाहकश्च।

पारदवन्धनम्। क्ली। शारलौहे। वै.निघ.।

पारवतः। पुं। कपोतपक्षिणि।

पारंशवम्। क्ली। लौहे। वै.निघ.।

पारश्वयः। क्ली। कुवर्णे। वै.निघ.।

पारसीकयमानी। स्त्री। तद्देशीययमानीविशेषे, खोरासानीयमान्याम्। किरमानी ओवा इति महाराष्ट्रादौ। चि.यो.च.द.कृमि.चि.। गुणाः—"पारसीकयमानी तु यमानीसदृशी गुणैः। विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः॥" भा.। "पारसीकयमानी तु तिक्तोष्णा कटुपाचनी। चपिदीप्तिकरी रुच्या लघ्वी चैव प्रकीर्त्तिता। त्रिदोषाजीर्णकृमिगुल्मशूलामय च नाशिनी॥" वै.निघ.।

पारसीकवचा। स्त्री। श्वेतवचायाम्, खोरासानीवचायाम्। শ্বেত বচ। गुणाः—"हैमवत्युदिता सद्वत् वातं हन्ति विशेषतः।" भा.।

पारसीकाश्वः। पुं। तद्देशजघोटके।

पारापतः। पुं। कपोते। अ.टी.र.।

पारावतः। पुं। प्रस्तरे। श.र.।

पारावतम्। क्ली। परूषकफले। পরূষ ফল। পেয়ারা ফল। गुणाः—"पारावतं सुमधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत्।" सु.सू.४६अ.। "त्रिविधं शीतमुष्णञ्च मधुरञ्चाम्लमेव च। गुरु पारावतं ज्ञेयं सरुच्यत्यग्निनाशनम्॥" च.सू.२७अ.।

पारावतः। पुं। कपोतजातिभेदे। गृहकपोते। পায়রা। ঠে পারাবত। तत्पर्य्यायाः,—भिन्नकण्ठः पारावतः घरप्रियः हिमकण्ठः कपोतः रक्तलोचनः कलध्वनिः पारापतः कलरवः अरुणलोचनः मदनः काकुरवः कामी रक्तचरणः मदनमोहनः वाग्विलासी, कण्ठीरवः गृहकपोतः। तन्मांसगुणाः—स्निग्धं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्तदाहघ्नं बल्यञ्च। रा.नि.व.१७। विपाके मधुरं गुरु च। सु.सू.४६अ.। "तथा पारावतो ज्ञेयो वातश्लेष्मकरो गुरुः।" अत्रि.२१अ.। See कपोतः। परूषकवृक्षे। च.सू.२७अ.। लौहे। नीलाञ्जने। सारान्ने। वै.निघ.। वृक्षविशेषे। পেয়ারা। सु.सू.४६अ.। तिन्दुके। আবলুষ, ফেন্দ। मे.। न.। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। [४६अ.।

पारावतकः। पुं। व्रीहिधान्यविशेषे। सु.सू.

पारावतकलिका। स्त्री। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফট্‌কী। वै.निघ.।

पारावतपदी। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্‌কী। र.मा.। काकजङ्घायां। रा.नि.व.४।

पारावतशकृत्। क्ली। कपोतविष्ठायाम्। পায়রার গু। गुणाः—पचितरक्तशोधकम्। वा.चि.२अ.।

पारावताङ्घ्रिः। स्त्री। ज्योतिष्मतीलतायाम्। লতাফট্‌কী। বন উচ্ছে। प.मु.। र.मा.सं.। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३। काकजङ्घायाम्। रा.नि.व.४।

पारावताङ्घ्रिपिच्छः। पुं। वन्यदेशीयपारावते। বোগাদী পায়রা। रा.नि.व.१९।

पारावती। स्त्री। लवलीफले। मे.।

पारावरः। पुं। भूधामलकवृक्षे। वै.निघ.।

पारि। क्ली। सुरापानपात्रे। त्रिका.।

पारिगर्भिकः। पुं। कपोते। परिगर्भिकरोगे। वै.निघ.।

पारिजातः। पुं। पारिभद्रकवृक्षे। পালতে মান্দার। रा.नि.व.८। र.मा.सु.चि११अ.।

पारिजातकः। पुं। श्वेतजवावृक्षे। সাদা জবা। प.मु.। रोहितकवृक्षे। निम्बवृक्षे। सुरतरौ। वै.निघ.। कण्टकपारिजाते। পালিতে মাদার গাছ। सु.चि.११अ.।

पारिजाता। स्त्री। तेजोवत्याम्। তেজবল। वै.निघ.।

पारिणाम: । त्रि । वय:परिणतिजन्ये । वा. ए.२८अ. । [हे.प. । विश्वा. ।

पारि(री)न्द्र: । पुं । सिंहे । अजगरसर्पे ।

पारिपेलम् । क्ली । कैवर्तमुस्तके ।

पारिभद्र: । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. कल्कजनादियादिकपार्थे । (Erithrina Indica.) The Indian coral tree. पारिजातवृक्षे । पालिते मान्दार गाछ । हिं फरहद । मं दा. पाङ्गरा, पङ्गीर । कं हरिवाल । तें मोदुग, पारिदिचेट्टु । ता. मुरुक्क । तत्पर्य्याया:,—रक्तपुष्पक: क्रिमिघ्न: रक्तकुसुम: क्रिमिघ्न: बहुपुष्प: रक्तकेसर: । गुणा:—कटूष्ण: कफवातघ्न: शोथघ्न: पथ्य: दीपनश्च । रा.नि. व.९ । पित्तरोगघ्न: कर्णरोगघ्नश्च । भा. । पत्रेपीऽस्य सन्निपातघ्न: नेत्ररोगे च हित: । कल्कजं पत्रपं । पुनं बहि:प्रयोगात् सन्धिवेदनाघ्नञ्च । देवदारुणि । के. । सु.सू.३१अ. । सरलदेवदारौ । श.च. ।

पारिभद्रक: । पुं । पर्वतनिम्बे । सि.यो.कृमि चि. । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.९ । वै.निघ.वा. व्या.चि.नारायणतैले । पारिभद्रवृक्षे । श्वेत आकन्द गाछ । राजार्कवृक्षे । देवदारौ । अम. । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा.नि.व.१२ ।

पारिभद्रकजटा । स्त्री । पारिभद्रमूले । पालितामान्दारेर शिकड़ । च.द.गुल्म.चि. । "व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटा ।"

पारिभद्ररस: । पुं । दद्रुकुष्ठे हित । "मूर्च्छितं सूतकं धात्रीफलं निम्बस्य चाहरेत् । तुल्यांशं खदिरक्वाथै: दिनं मर्द्यं च भक्षयेत् ॥" माना । निष्कमिता । रस.चि. । [प.मु. ।

पारिभ(भा)व्यम् । क्ली । कुष्ठे । कुड़ ।

पारिश: (स:) । पुं । वृक्षविशेषे । पलाश-पिप्पल । हिं गजहण्ड । भा. । वै.निघ. । See पारीश: । [वै.निघ. ।

पारिहार्यम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ ।

पारिक्षि: । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

पारी । स्त्री । जातीफलायाम् । जायित्री । वै.निघ. । दोहन्याम् । पानपात्रे । विश्वा. । परागे । विश्व. ।

पारीवण: । पुं । कच्छपे ।

पारीश: (ष:) । पुं । (Thespesia populneoides, or populnea.) The tulip tree. प्लक्षभेदे । पाकुड़ गाछ । गर्दभाण्डवृक्षे । गाबीभाट्टि । कपीतनवृक्षे । वृक्षविशेषे । बङ्गे अश्वत्थ । पलाशपिप्पल, पलाशपिपुल । गजदण्डसमीरा इति च ख्याति: । हिं परासपिप्पल, पारिसु । तें गङ्गरय । कन् । ता. पोरिश । गुणा:— "पारीशो दुर्जर: स्निग्ध: कृमिशुक्रकफप्रद: । फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायश्चाम्लमज्जक: ॥" भा. ।

पारु: । पुं । अग्नौ । सूर्ये ।

पारुली । पुं । पाटलावृक्षे ।

पारुष: । पुं । नमे: । वै.निघ. ।

पारु(रू)षकतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । तिलतैलं परूषकस्वरस: द्राक्षारस: खर्जूररस: इक्षुरस: आमलकरसश्च, एषां प्र. ४ श. दुग्ध १६ श. । पाच्यम् ।

पारुष्यम् । क्ली । अगुरुणि । श.च. ।

पारेवत: । पुं, क्ली । फलवृक्षविशेषे । पेयारा । उत्. ग्याउड । वृक्षविशेषे, अस्य फलं रैवात इति ख्याते, यस्य फलं महाकालफलवद्भवति । तच्च द्विविधं सामान्यं महापारेवतं स्वर्णपारेवतं चेति । सामान्यगुणा:—मधुरं हिमकरं वातहरं हृद्यं तृष्णाज्वरविदाहहरं हृद्यं मूर्च्छाश्रमदाहशोषहरं स्निग्धं रुच्यं वृष्यं बल्यं वीर्यकरञ्च । महापारेवत गौल्यं रुच्यं पुष्टिवर्द्धनं हृद्यं मूर्च्छाज्वरहरं पूर्व्वोक्तात् गुणाधिकञ्च । रा.नि.व.११ । सामान्यं शीतगुरुञ्च । वा.मु. । द्वीपान्तरखर्ज्जूरे । वै.निघ. ।

पारोटम् । क्ली । अश्मनि । छाई । शब्दा. ।

पार्थ: । पुं । अर्जुनवृक्षे । प.मु. । भा.हृद्रो.चि. ।

पार्थवा । स्त्री । क्षीरक्षवायाम् । भीड़कुमड़ा । ग.चि. ।

पार्थवल्क: । पुं । अर्जुनत्वचि । अर्जुनछाल । अर्जुनवृक्षे प्रयोज्य: ।

पार्वा । स्त्री । गुडवर्त्मायाम् । छड़छड़िया । शू.१५अ.श्लीपदादि: । "असृक्कसीरटकुरङ्गरक्तपार्वा: ।" ब्राह्मीघृते । वै.निघ. ।

पार्थिवम् । क्ली । तगरपुष्पे । तगरपाछड़ा । कीटघ्ने पिण्डीतगर । रा.नि.व.१०२३ । पुं । मरावे । शरा । घटादौ । विश्वा. । अर्जुनवृक्षे ।

वि। मृद्विनिर्म्मिते। पृथ्वीगुणभूयिष्ठे। सु.सू.४१अ.।

पार्थिवचूर्णम्। क्ली। धूली। धूला।

पार्थिवत्वम्। क्ली। अर्ज्जुनत्वचि। অর্জ্জুন-ছাল। च.द.हृद्रो.चि.।

पार्थिवा (वी)। स्त्री। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। গঙ্গপর্পটী। मनःशिलायाम्। वै.निघ.। वाजिदेहगतच्छायाविशेषे। "सुस्निग्धा पार्थिवी छाया नानाज्योतिःसमन्विता।" ज.द.३अ.।

पार्व्वणः। पुं। हरिणभेदे। श.च.।

पार्व्वतः। पुं। निम्बवृक्षे। प.मु.। महानिम्बवृक्षे। ঘোড়ানিম্। र.मा.। क्ली। हिङ्गुनि। शिलाशत्रुके। शीपके। वै.निघ.।

पार्व्वतपीलुः। पुं। अक्षोटवृक्षे।

पार्व्वती। स्त्री। क्षुद्रपाषाणभेदायाम्। ছোট পাথরকুচা। रा.नि.व.५। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। গঙ্গপর্পটী, বেঙা মাটী। हे.च.। र.मा.। भैष.भग.चि.व्रणगजाङ्कुशे। पिप्पल्याम्। धातकीवृक्षे। सिंहपिप्पल्याम्। रा.नि.व.६। गजपिप्पल्याम्। रा.नि.व.२३। अतस्याम्। शा.। शल्लकीवृक्षे। मे.।

पार्व्वतीयः। पुं। अक्षोटवृक्षे। আখ্‌রোট গাছ। वै.निघ.। मशकजातिविशेषे। सु.कल्प.८अ.। शालिधान्यभेदे। चक्र.चि.। क्ली। नीलाञ्जने। वै.निघ.।

पार्व्वतीरजः (स्)। क्ली। गन्धके।

पार्व्वतीसम्भूतः। पुं। गन्धके। र.सा.सं. पार्व्वतीरसे।

पार्व्वतेयः। पुं। गजपिप्पल्याम्। प.मु.। चित्रकक्षुपे। रा.नि.व.६। सूर्य्यावर्त्तवृक्षे। হুড়হুড়িয়া। र.मा.। क्ली। सौवीराञ्जने। सुर्म्मा इति लोके। र.मा.श.च.। स्त्री। धातकीवृक्षे। जिङ्गिन्याम्। वै.निघ.।

पार्श्वः। पुं, क्ली। कक्षायाः अधोभागे। পাশ। रा.नि.व.१८। क्ली। पार्श्वास्थिसमूहे। পাঁজরার হাড়। मे.।

पार्श्वकम्। क्ली। पार्श्वास्थनि। পাঁজরার হাড়। रा.नि.व.८।

पार्श्वपिप्पलम्। क्ली, पुं। हरीतकीभेदे, हारीपवृक्षे। भजहड़ इति पश्चिमदेशे। भा.म. ४भ.योनिरो. चि.क्र.क.वन्ध्याप्रतीकारे।

पार्श्वशूलः। पुं, क्ली.। शूलरोगभेदे, पार्श्वदेशस्थशूलरोगे। পার্শ্ববেদনা বা পার্শ্বশূল। तस्य निदानलक्षणे—"कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन्। पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मातसंवृतम्। तेन श्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति। निद्राञ्च प्राप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः॥" भा.म.३भ.।

पार्श्वसंहतिः। स्त्री। पार्श्वभागे। भा.।

पार्श्वसन्धिः। स्त्री। जघनात् तिर्य्यगूर्द्ध्वमधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धपृष्ठमर्म्मणि। सु.शा.६अ.।

पार्श्वारुणः। पुं। बालरोगभेदे। वै.निघ.।

पार्श्वास्थि (का स्थि)। क्ली। चतुर्विंशतिपञ्जरास्थनि। रा.नि.व.१८। च.शा.७अ.।

पार्श्वोदरप्रियः। पुं। कर्कटे। हे.च.।

पार्षतः। वि। मृगसम्बन्धिनि। श्वेतविन्दुहरिणसम्बन्धिनि। सु.कल्प.१अ.।

पार्ष्णिः। पुं, स्त्री। गुल्फस्याधोभागे। গোড়-মুড়া, গোড়ালি। रा.नि.व.१८। स गर्भस्थस्य मांसद्वयेन भवति। सुखबोधः। पृष्ठभागे। हला.।

पार्ष्ण्यस्थि। क्ली। गुल्फाधोभागास्थनि। ते च द्वे। च.शा.७अ.।

पालः। पुं। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.। निष्ठीवनपात्रे। हे.च.।

पालकः। पुं, क्ली। चित्रकवृक्षे। रा.नि.व.६। गजज्वरे। गजवै.। कुष्ठे। কুড়। र.सा.स.प्रदरारिरसे। हिङ्गुनि। वै.निघ.।

पालकविषम्। क्ली। तन्नामकस्थावरकन्दविषे। सु.कल्प.२अ.। See कन्दविषं।

पालकाख्यः। पुं। गजवैद्यकप्रणेतरि ऋषौ। त्रिका.।

पालकाप्यः। पुं। चरकोक्ते मुनिविशेषे। च.। धन्वन्तरौ। त्रिका.।

पालक्या (ङ्क्या)। पुं। वास्तूकाकारपालङ्कशाके। পালং শাক। प.मु.। तत्पर्य्यायाः,—पलक्या मधुरा क्षुरपत्रिका सुपत्रा स्निग्धपत्रा ग्रामीणा ग्राम्यवल्लभा क्षुरिका। गुणाः—वातला शीतला श्लेष्मला भेदिनी गुरुः विष्टम्भिनी मदघ्नी श्वासपित्तरक्तकफघ्नी च। "पालङ्क्या वास्तुकाकारा क्षुरिका चीरितच्छदा। पालङ्क्या वातला शीता

न्न मत्ता मेदिनो गुरुः ॥ विष्टम्भिनी मदश्वासपित्त-रक्त-कफापहा ।" भा.पू.१भशा.व.। कफपित्त-वातविषन्नघ्नी वचा च। राज.। कुन्दुरुखोटी। धन.।

पालङ्कः (ङ्क्यः) । पुं, क्ली। (Beta bengolensis.) A sort of Beet root. स्वनामख्यातपत्रशाके। पालक्यशाक इति दाक्षिणात्यभाषा। পালং শাক। हिं पलकी। पालं शाक इति चित्रकूटे प्रसिद्धम्। गुणाः—ईषत् कटुकं मधुरं पथ्यं शीतलं रक्तपित्तघ्नं ग्राहि सन्तर्पणम्। रा.नि.व.७। शल्लकीवृक्षे। वाजिपक्षिणि। बाज পাখী। मे.।

पालङ्की । स्त्री। कुन्दुरी। कुन्दुरुखोटी। भ.टी.भ.। उपोदिकायाम्। পুঁই। पालङ्के। পালং শাক।

पालघ्नः (घ्नः) । पुं। छत्राके। ছাতা, কোঁড়ক। अम.। नलतृणे, छत्रातिच्छत्रे। श.र.।

पालनम् । क्ली। नवप्रसूतायाः गोः दुग्धे। গাঁজলা দুধ। श.च.।

पालनिका (ल[लि]नी) । स्त्री। वायसी-वायाम्। वनी लता। रा.नि.व.५। वा.चि १अ.।

पालाग्रम् । क्ली। तेजपत्रे। रा.नि.व ६।

पालाशी । स्त्री। चोरीवृक्षे। र.मा.।

पालासः । पुं। पलाशवृक्षे। वै.निघ.।

पालिंहिरः । पुं। मण्डलिसर्पभेदे। বোড়াসাপ বিশেষ। सु.कल्प.४अ.।

पालिः (ली) । स्त्री। कर्णलताग्रभागे। मे.। कलोकायाम्। कल्पितभोजने। हे.च.। कर्णरोग-विशेषे। কাণের পাতার রোগ। पाली पञ्चविधा। "परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःख-वर्द्धनः। पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः॥" तेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि। चिकित्सा—अभ्यङ्ग-परिषेक प्रदेह-रक्तमोक्षणानि। (ली) श्मश्रुयुक्तस्त्रियाम्। हारा.। पःकपाले। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.। परिमाणभेदे। পালি। त्रिका.। प्रस्थपरिमाणे। हे.च.। आलवाले। च.द.। "यवनापसर्यो पालीं।"

पालिका । स्त्री। पाल्याम्। श.च.।

पालिधा । स्त्री। पारिभद्रवृक्षे। (जयमङ्गलरसे)।

पालिन्दः । पुं। कुन्दुरुखोटी, सल्लकी-निर्यासे। वै.निघ.।

पालिन्दा (न्दिः,न्दी) (न्धा,न्धिः,न्धी) । स्त्री। श्यामालतायाम्। प.मु.। च.सू.४अ.। कृष्णत्रिवृति। अम.। सु.कल्प.१अ.। कुन्दुरुखोटी। रा.नि.व.१२। अम.। भार्ग्याम्। বামনহাটী। श्वेतापराजितायाम्। वायमाणालतायाम्। वनी लता। वै.निघ.। माछविकाविवृतायाम्। वा.उ. ३८अ.। कारवेल्ल्यां। करला। सु.चि.१७अ.।

पालि(ली)शोषः । पुं। कर्णरोगविशेषे। लक्षणं—"शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम्।" वा.उ.१७अ.।

पालीकुटः । पुं। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.।

पालेवतः । पुं। द्वीपान्तरखर्ज्जूरीवृक्षे। वै.निघ.।

पावकः । पुं। रक्तचित्रके। चित्रके। रा.नि.व.६। मे.। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.। शुक्लाञ्जने। सूर्यकान्तमणौ। वै.निघ.। कुसुम्भवृक्षे। रा.नि.व.४। अग्निमन्थवृक्षे। भल्लातकवृक्षे। विडङ्गे। सदाचारे। मे.। वैद्युताग्नौ।

पावकमणिः । पुं। सूर्यकान्तमणौ। वै.निघ.।

पावकमन्थनः । पुं। अग्निमन्थक्षुपे। वै.निघ.।

पावकारणिः । पुं। अग्निमन्थक्षुपे। प.मु.।

पावकाह्वः । पुं। अग्निमन्थे। वै.निघ.।

पावकोष्मा (न्) । पुं। सूर्यकान्तमणौ। वै.निघ.।

पावनम् । क्ली। कुष्ठौषधे। কুড়। रा.नि.व.१२। रुद्राक्षे। रा.नि.व.११। जले। मे.। चन्दने। वै.निघ.। गोमये। श.च.। पुं। चित्रके। सिह्लके। শিলারস। विश्व.। पीतभृङ्गराजे। रा.नि.व.४। शङ्खे। वै.निघ.।

पावनध्वनिः । पुं। शङ्खे। रा.नि.व.९।

पावनी । स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०। हरीतक्याम्। विश्व.। गोरोचनायाम्। नागवल्लीलतायाम्। व.निघ.।

पावशालिः । पुं। सूक्ष्मशाली। সরু ধান।

पावासः । पुं। क्षुद्रपणसे। वै.निघ.।

पाशः । पुं। कचे। जाले। त्रिका.। अस्त्रभेदे।

पाशवपालनम् । क्ली। घासे। श.च.।

पाशी (इन्) । पुं । वरुणवृक्षे । अम. । रस.र. उद चि.वह्निमल्लातकरसे ।

पाशुपत: (क:) । पुं । श्वेतरक्तवकपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.५ । नी. । अगस्तिपुष्पवृक्षे । प.मु. । रा.नि.व.१० । महावकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

पाश्चात्याकरसम्भवम् । क्ली । शाम्भरलवणे । र.मा. । तत्पर्य्याया:,—रौमकं रोमलवणम् ।

पाषाण: । पुं । गन्धके । प.मु. । करञ्चोड़ि-पाषाणभेदे । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि. पातक्रादि-मोदके । च.द.अ.सा.चि. । प्रस्तरे । अम. ।

पाषाणकदली । स्त्री । कदलीभेदे । काष्ठि-कदली । वै.निघ. ।

पाषाणकुट्ट(न्ट)क: । पुं । पाषाणभेदके । पाथरकूचा । वै.निघ. ।

पाषाणगर्दभ: । पुं । हनुसन्धिजक्षुद्ररोगे । गालफुलो । निदानलक्षणे—"वातश्लेष्मसमुद्भूत: श्वयथुर्हनुसन्धिज: । स्थिरो मन्दरुज: स्निग्धो ज्ञेय: पाषाणगर्दभ: ॥" मा.नि. । भा.म.४भ. । "हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्परुजं स्थिरं । पाषाणगर्दभं विद्यात् बलासपवनात्मकम् ॥" सु.नि.१३अ. ।

पाषाणगैरिकम् । क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् । गिरिमाटि । वै.निघ. ।

पाषाणजतु । क्ली । शिलाजतुनि । भैष. शोथचि.रसाभ्रमण्डूरे ।

पाषाणभित् । पुं । पाषाणभेदे । पाथरचूर । र.मा. । कुलत्थे । (एरण्डमदे) । करञ्चोड़ि-पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

पाषाणभेद: (क:) (न:) (दी (इन्) । पुं । (Coleus amboinicus. Syn. Coleus aromaticus.) स्वनामख्यातक्षुपे । पाथर-चुनीति लोके । च.मू.४अ. । पाथरकूचा, हिमसागर । हिं पाथरचुर, लोहाचूर । मं कं पाषाणभेदि । तें पिड़िचेट्टु । तत्पर्य्याया:,—अश्म भेद: अश्मभित् अश्मघ्न: शीलाभेद: अश्मभेदक: श्वेता उपलभेदी उपलभित् शिलागर्भज: नगभित् । सा द्विधा वटपत्रीशिलावल्कलक्षुद्रभेदेन । सा. गुणा: —मधुर: तिक्त: मेहघ्न: कृच्छ्रदाहमूत्रकृच्छ्रघ्न: शीतल: अश्मरीघ्नश्च । रा.नि.व.५ । "अश्मभेदो हिमस्तिक्त: कषायो वस्तिशोधन: । भेदनो हन्ति दोषार्शो-गुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुज: । योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥" भा.पू.१भ.ए.व. । श्वासहर: सश्वितश्लेष्मणि अपस्मारे आक्षेपके हित: वातशान्ति कारश्च । अवशिष्टयोर्गुणा: स्वस्वपर्य्याये मृग्या: ।

पाषाणरोग: । पुं । अश्मरीरोगे । च.द. अश्म.चि. ।

पाषाणवज्रकरस: । पुं । अश्मर्य्यधिकारे रस: । पारद: १भ. गन्धक: २भ. श्वेतपुनर्नवारसै: दिनं मर्दयित्वा भूधरयन्त्रे पचेत् । उद्धृत्य श्लक्ष्णं चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणभेदचूर्णेन यथाबलं मात्रा देया । रस.र. ।

पाषाणविषम् । क्ली । दारुमोचभेदे । दारुमुज । प.मु. ।

पाषाणसम्भववल्ली । स्त्री । प्रवाले । प्रवाल । वै.निघ. ।

पाषाणान्तक: । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । आपट इति लोके । रा.नि.व.९ ।

पाषाणी । स्त्री । परिमाणबोधक-पाषाणखण्डे बाटिथारा ।

पाहाड़: (त:) । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे । पलाश-पिप्पल । श.च. ।

पिक: । पुं । कोकिले । स्त्री । कोकिलायाम् कोकिल पाखी । अम. ।

पिकदेव:
पिकप्रिय: } पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

पिकप्रिया । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । रा.नि.व ११ । कोकिलायाम् ।

पिकबन्धु: । पुं । आम्रवृक्षे । त्रिका. ।

पिकभक्षका (क्ष्या) । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । बन जाम । रा.नि.व.११ ।

पिकमहोत्सव: । पुं । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

पिकराग: । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पिकवल्लभ: । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

पिकाङ्ग: । पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।

पिकानन्द: । पुं । वसन्तकाले ।

पिकाक्ष: । पुं । कोकिलाक्षे । कुलियाखाड़ा । रा.नि.व.२३ । रोचनीवनस्पतौ । श.च. ।

पिकी । स्त्री । कोकिलायाम् ।

पिक्षुरसः । पुं । मद्ये । वै.निघ. ।

पिकेक्षणा । स्त्री । कोकिलाक्षक्षुपे । কুলে-খাড়া । रा.नि.व.४ ।

पिक्कः । पुं । करिपोते । श.मा. ।

पिङ्गम् । क्ली । श्लेष्मपित्तघ्ने । वै.निघ. । बालके । বালা । हरिताले । पुं । वनमूषिके । रा.नि.व. १०।१३।१९ । त्रि । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गकापिशा । स्त्री । तैलपायिकायां । তেলা-পোকা । हे.च. ।

पिङ्गचक्षुः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

पिङ्गभासः । पुं । गोधेरकजातिभेदे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः । [रा.नि.व.० ।

पिङ्ग(ल)मूलम् । क्ली । गर्ज्जरे । গাজর ।

पिङ्गलम् । क्ली । रीतौ । পিতল । रा.नि.व. १३ । हरिताले । पुं । नकुले । स्थावरविषभेदे । हे.च. । पेचके । কুটুরে পেঁচা । रा.नि.व.१९ । उशीरे । राजायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । वानरे । त्रिका. । अग्नौ । पिङ्गलवर्णे ।

पिङ्गलनामकः । पुं । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिङ्गललोहम् । क्ली । रीतौ । পিতল । रा. नि.व.१३ ।

पिङ्गलसारे । क्ली । हरिताले ।

पिङ्गला । स्त्री । शिंशपावृक्षे । শিশু গাছ । र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल. १४अ. । राजरीतौ । পিতলবিশেষ । रा.नि.व. १३ । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.निघ. । निर्विषजलौकायाम् । सु.सू.१३अ. । पक्षिभेदे । পিঙ্গলা পাখী । रा.नि.व.१९ । कर्णिकायाम् । नाड़ीविशेष । हे.च.। सा च दक्षिणाण्डाश्रया धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता । (सारदातिलके) । "पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।" योगार्णवः ।

पिङ्गलाक्षः । पुं । पिङ्गलापक्षिणि । वै.निघ. ।

पिङ्गलिका । स्त्री । बकपक्षिणि । जटा. । नीचकाविशेषे । सु.कल्प.८अ. । हरिताले ।

पिङ्गवर्णकम् । क्ली । गर्जरमूले । গাজরমূল । वै.निघ. ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गस्फटिकः । पुं । गोमेदमणौ । तत्पर्य्यायाः —गोमेदः, राहुरत्नं, तमोयोनिः, स्वर्भानवः, पिङ्गस्फटिकः । गुणाः,—अम्लत्वं उष्णत्वं दीपन-पाचनत्वं वातविकारनाशित्वं धारणे पापनाशित्वञ्च । रा.नि.व.१३ ।

पिङ्गा । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व.६ । शमीवृक्षे । र.मा. । हिङ्गुनि । मे. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३। रक्तवाहिनाड्याम् । वै.निघ. ।

पिङ्गाणः । पुं । काचे । वै.निघ. ।

पिङ्गाशः । पुं । मत्स्यविशेषे । পাঙ্গাশ মাছ । क्ली । स्वर्णे । পাকা সোণা । मे. ।

पिङ्गाशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । मे. ।

पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमत्स्ये । श.र. ।

पिङ्गाह्वः । पुं । पक्षिविशेषे । बम्. कालवट-पक्षी । वै.निघ. ।

पिङ्गाक्षः । पुं । बिड़ाले । वै.निघ. ।

पिङ्गी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.मु. ।

पिच(चि)ण्डः । पु । उदरे । रा.नि.व.१८ । पशुपृष्ठभागे । हे.च. ।

पिचव्यः (व्या) । पुं, स्त्री । कार्पासे । हे.च. ।

पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवस्ती । পায়ের ডিম । हे.च. ।

पिचिण्डिलः । त्रि । लम्बोदरे । हे.च. ।

पिचुः । पुं । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ । कार्पासतूलके । अम. । तोलकद्वये । प.प्र.१ख. । कुष्ठरोगभेदे । मे. । मूर्द्धतैलविधिभेदे तैलाक्तपिचुधारणरूपे । तैलाक्तं तूलफाहा इति । भा.म.४भ. योनिरो.चि. । क्ली । तूले । তুল । सु.सू.५अ. ।

पिचुकः । पुं । मदनवृक्षे । কাঁটা ময়না । प.मु. । पक्वकरीरजफलकार्पासे । कार्णपुष्पाख्यमहाद्रुमे । नीलोत्पले । सु.चि.७अ. । साकुरुण्डवृक्षे । वै.निघ. । शस्यविशेषे । मदनवृक्षे । कार्पासाम् ।

पिचुतु(तू)लम् । क्ली । कार्पासे । त्रिका. ।

पिचुमन्दः (मर्द्दः) । पुं । निम्बवृक्षे । নিম্ গাছ । रा.नि.व.९ । शि.यो.सन्निपातज्व.चि. ।

पिचुलः । पुं । झावुकवृक्षे । ঝাউ গাছ ।

अम.। कार्पासवृक्षे। जलकाके। तिलकवृक्षे। हिज्जलवृक्षे। मे.। तूलि। अ.टी.सा.।

पिचुली । स्त्री । मूर्व्वायाम्।

पिचुवर्त्तिः । स्त्री । तूलवर्त्त्याम् । तूलार वाति। च.द.आग्न्योताधिकारे।

पिचक(ट)म् । क्ली। वङ्गे । राङ्। प.मु.। रा.नि.व.१३। शीषके। मे.। [मे.।

पिचटकः । पुं । नेत्ररोगे। पिचुटी रोग।

पिच्चिटः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे। सु. कल्प.८अ.। See कीटः।

पिच्चितम् । क्ली । अस्थिभङ्गविशेषे। हाड़ चेप्टे याओया। तत्र पृथुतां गतमल्पशोफम्। सु. नि.१५अ.। सन्धिव्रणभेदे। "प्रहारपीड़नाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम्। सास्थि तत्पिच्चितं विद्यात् मज्जरक्तपरिप्लुतम्॥" सु.चि.२अ.।

पिच्छः(कः) । पुं। मोचरसे। अम.। लाङ्गुले। मे.। क्ली। मयूरपुच्छे। अम.।

पिच्छनम् । क्ली । अत्यन्तपीड़ने। च.सू १८अ.।

पिच्छपादी । त्रि । तन्नामकपादरोगाक्रान्ते (पश्वे)। रोमान्तः शूयते यस्य समन्तादेव पच्यते। क्लेदश्च पिच्छिलो यस्य पिच्छपादीति तं विदुः॥" न.द.३९अ.।

पिच्छभारः । पुं । मयूरपुच्छे। वै.निघ.।

पिच्छलः । पुं । मोचरसे। आकाशवल्ल्याम्। बहुवारवृक्षे। वै.निघ.।

पिच्छलच्छदा (दला) । स्त्री । उपोदिकायां। पूँई गाछ। वदरीवृक्षे। त्रिका.।

पिच्छलत्वक् । पुं । नागरङ्गवृक्षे। स्त्री। नागरङ्गवल्कले। वै.निघ.। [वै.निघ.।

पिच्छलवीजः । पुं । वनपनसे। आनारस।

पिच्छला । स्त्री । शल्लीवृक्षे। रा.नि.व.८। शाल्मलीवृक्षे। आकाशवल्ल्याम्। वै.निघ.। उपोदिकायां। त्रिका.।

पिच्छवाणः । पुं । श्येनपक्षे। श्येन पाखी। रा.नि.व.१९।

पिच्छा । स्त्री । मोचरसे। प.मु.। भैष. स्त्री-रो.चि.मधुकादिलेहः। वा.उ.३४अ.पुष्यानुगचूर्णे। शिंशपावृक्षे। श.च.। मण्डे। भक्तमण्डे। कोषे। पूगवृक्षे। कदलीवृक्षे। मे.। सर्पविषे। लालायाम्। शाल्मलीवृक्षे। घोले। वै.निघ.। अश्वपादरोगे। न.द.। कतकवृक्षे। आकाशलतायाम् । वै.निघ.।

पिच्छावस्तिः । स्त्री । पिच्छिलवस्तौ। वा. चि.९अ.।

पिच्छावृक्षः । पुं । शाल्मलीवृक्षे।

पिच्छितिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे। शिशु गाछ। श.च.।

पिच्छिलः । पुं । पिण्डालुके। प.मु.। बहुवारवृक्षे। भा.। क्ली। समण्डदधनि। वै.निघ.। सरसव्यञ्जनादौ। म.। स्निग्धसूपादौ। भानुदत्तः। समण्डभक्ते। सजलव्यञ्जने। नीलकण्ठः। त्रि.। भक्तमण्डयुक्ते। अम.रा.।

पिच्छिलकः । पुं । धन्वनवृक्षे। धामना गाछ। रा.नि.व.९। शाल्मलीवृक्षे। वै.निघ.।

पिच्छिलगुणकर्म्म । क्ली । पिच्छिलद्रव्यस्य गुणकर्म्मणि। तत्र बल्यं सन्धानं श्लेष्मलं गुरु। सु.।

पिच्छिलच्छदा । स्त्री । उपोदकायाम् । पूँईशाक। प.मु.।

पिच्छिलत्वक् । पुं. । धन्वनवृक्षे। धामना गाछ। प.मु.। र.मा.। नागरङ्गवृक्षे। त्रिका.।

पिच्छिलदला । स्त्री। वदर्य्याम्। कुल गाछ। उपोदिकायाम्।

पिच्छिलवस्तिः । स्त्री । निरूहवस्तिभेदे। "वदरैरावती शेलु शाल्मलीपुष्पजाङ्कुराः । क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः। अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः। मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता॥" भा.।

पिच्छिलफलम् । क्ली । डिण्डिशफले । टेँड़श। तद्गुणाः—बलपुष्टिकारित्वं प्रमेहास्रपित्तविषदोषनाशित्वञ्च ।

पिच्छिलसारः । पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८।

पिच्छिला । स्त्री। वृश्चिकाल्याम्। विछाती। रा.नि.व.५। पीतशिंशपावृक्षे। शिशु गाछ। र. मा.। कच्च्वां। कचु। श.च.। अतस्याम्। मशिना। रा.नि.व.१६। शाल्मलीवृक्षे। उपोदिकायाम्। मे.। शल्लीवृक्षे। रा.नि.व.४। वृक्षभेदे। विहिदाना इति केचित्। कोकिलाक्षे। कुलेखाड़ा। रा.नि.व.४।

पिञ्जोड़कम् । क्ली । नेत्रपिच्चटे।

पिञ्जः। पुं। कर्पूरे। ভীমসেনী কর্পূর। रा.नि.व.१२। क्ली। वल्ले। मे.।

पिञ्जकम्। क्ली। हरिताले। र.सा.सं.।

पिञ्जटः। पुं। पिञ्चटरोगे। পিচুটী। श.र.।

पिञ्जनम्। क्ली। तूलधनुषि। তুলো ধোনা। विका.।

पिञ्जरम्। क्ली। नागकेशरपुष्पे। रा.नि.व.६। अस्थिपञ्जरे। भ.टी.। श्यामाके। हरिताले। अम.। स्वर्णे। मे.। त्रि। पीतवर्णे।

पिञ्जरकम्। क्ली। अतस्याम्। মশিনা। प.मु.। हरिताले। रा.नि.व.१३।

पिञ्जलम्। क्ली। हरिताले। प.मु.। कुशपत्रे। धरणी.। पुं। नलवेतसे। वै.निघ.।

पिञ्जा। स्त्री। हरिद्रायाम्। तूलके। मे.।

पिञ्जानम्। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३।

पिञ्जिका। स्त्री। तूलनालिकायां। পাঁইজ। विका.।

पिञ्जूलम्। क्ली। तूलवर्त्तिकायाम्। वै.निघ.।

पिञ्जूषः। पुं। कर्णगूथे। हे.च.।

पिञ्जेटः। पुं। नेत्रमले। পিচুটী। श.र.।

पिटः(क)। पुं। विस्फोटके। मे.।

पिट(टि)का। स्त्री। पिड़कायाम्। रा.नि.व.२०। मसूरिकायाम्। वैद्यकम्।

पिटङ्गाकी। स्त्री। कटुवृन्दावने। वै.निघ.।

पिटङ्काशः। पुं। मत्स्यभेदे, पर्व्वतोर्म्मिमत्स्ये। श.कल्प.।

पिटङ्कोटिः (की)। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। प.मु.। [र.।

पिट्टकम् (का)। क्ली, स्त्री। दन्तकिट्टके। श.

पिठः। पुं। पीड़ायाम्। देवनले। वै.निघ.।

पिठरम्। क्ली। नागरमुस्तके। मन्थनदण्डे। मे.। पुं। स्थाल्याम्। अम.। च.सू.१५अ.।

पिड़कः (का)। पुं, स्त्री। व्रणविशेषे। ফুসকুড়ি। लक्षणं—"उत्पद्यतेऽल्पसरुक्शोफा क्षिप्रञ्चाप्युपशाम्यति। पायुप्रदेशे पिड़का सा ज्ञेयान्या भगन्दरात्॥ भगन्दरा तु विज्ञेया पिड़कातो विपर्य्ययात्। पायोः स्याद्व्यङ्गुले देशे गूढ़मूला सरुग्ज्वरा॥" सु.नि.४अ.। प्रमेहजन्यविस्फोटकभेदे, प्रमेहपीड़कायाम्। शरारिकादौ। सा दशधा। See प्रमेहपिड़का। क्षुद्रपिड़कायाम्, यवप्रख्यादौ। ताः षोड़श। मा.नि.। तासां लक्षणानि पर्य्याये द्रष्टव्यानि।

पिड़कालिका। स्त्री। नेत्रमले। च.द.पि.नि.।

पिड़िकापत्रः। पुं। पृक्काशाके। পিড়িংশাক।

पिण्डः। पुं। गोपके। নিশাদল। प.मु.। गर्भे। करिगण्डमूले। अम.। शरीरैकदेशे। विका.। देहे। जवाहृक्षे। सिह्लके। बले। मे.। मदनवृक्षे। रा.नि.व.११। क्ली। लौहे। प.मु.। बोलनामगन्धद्रव्ये। গন্ধবোল। रा.नि.व.६। शरीरे। रा.नि.व.८।

पिण्डकः। पुं। पिण्डमूलके। पिण्डालौ। रा.नि.व.७। गुणाः—"पिण्डको वातलः श्लेष्मी ग्राही रुच्यो महागुरुः।" चवि.१६अ.। शिलारसे। अम.। क्ली। गन्धबोले। तीक्ष्णलौहे। रा.नि.व.६।१३। नवनीते। भन्ने।

पिण्डकन्दः। पुं। पिण्डालौ। रा.नि.व.७।

पिण्डका। स्त्री। मसूरिकायाम्। वै.निघ.।

पिण्डखर्ज्जूरः। पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। পিণ্ডিখেজুর গাছ। प.मु.।

पिण्डखर्ज्जूरिका (री)। स्त्री। द्वीपादिविदेशजातपृथुमिष्टफलखर्ज्जूरीवृक्षे। পিণ্ডিখেজুর। तत्पर्य्यायाः,—राजजम्बूः पिण्डीफलमुद्गरिका दीप्या सपिण्डा मधुरस्रवा फलपुष्पा स्वादुपिण्डा हयभक्ष्या। मे.। सा द्विधा पिण्डी राजपिण्डी चेति। तयोर्गुणाः—फलं शैत्यं हिमं स्वादु गुरु दाह-पित्त-श्वासघ्नं वीर्य्यवृद्धिकरम् अग्निमान्द्यकरं विषघ्नञ्च। रा.नि.व.११। See खर्ज्जूरी।

पिण्डगुड़ूचिका (ची)। स्त्री। कन्दगुड़ूच्याम्। रा.नि.व.२। [टी.र.।

पिण्डगो(ड़)सः। पुं। गन्धबोले। भा.। अ.

पिण्डतगरः। पुं। तगरपुष्पे। वै.निघ.।

पिण्डतैलम्। क्ली। वातरक्ताधिकारे तैलम्। "समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्ज्जरससारिवम्। पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम्॥" কটুতৈল ১ শ. সের, মঞ্জিষ্ঠা, ধূনা, অনন্তমূল প্রত্যেক ১ ছটাক্। रस.र.।

पिण्डतैलकः । पुं । सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ ।

पिण्डपादः(दः) । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

पिण्डपुष्पम् । क्ली । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे । वै.निघ. । पद्मपुष्पे । मे. । तगरपुष्पे । श.र. । पुं । दाड़िमवृक्षे । त्रिका. । [श.मा. ।

पिण्डपुष्पकः । पुं । शाकविशेषे, वास्तूके ।

पिण्डफला । स्त्री । अलाब्वाम् । प.मु. । सु.चि.१८अ. । "आलिपयेत्पिण्डफलार्कभार्गीः ।" कटुतुम्ब्याम् । তিতলাউ । जटा. ।

पिण्डमुस्तकः (का) । पुं, स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

पिण्डमूल(क)म् । क्ली । पञ्चविधमूलकान्यतममूलके । गर्ज्जरमूलके । বাটুলা মূলা । तत्पर्य्यायाः,—गर्ज्जरं शिखाण्डं पिण्डकं । गुणाः—कटूष्णं गुल्मवातघ्नञ्च । रा.नि.व.७ ।

पिण्डयोनिः । स्त्री । योनिरोगभेदे । च.द. योनिरो.चि. ।

पिण्डरोहिण(त)कः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ ।

पिण्डवीजः (कः) । पुं । (Oleander oborum.) कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

पिण्डशर्करा । स्त्री । खण्डशर्करायां । फूलखड़ि । वै.निघ. ।

पिण्डस्वेदः । पुं । पिण्डेन स्वेदे । वा.उ.२८अ. ।

पिण्डहरिद्रा । स्त्री । ग्रन्थिहरिद्रायाम् । গিঁঠা হরিদ্রা । वै.निघ. ।

पिण्डा । स्त्री । कस्तूरीभेदे । मृगनाभिविशेष । सा कुलत्थिकायाः किञ्चित् स्थूला । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वंशपत्रीहरणे । भा. । खर्ज्जूरीवृक्षे । পিণ্ডীখেজুর । पिण्डायसे । পিণ্ড-লোহ । रा.नि.व.१३ ।

पिण्डाञ्जनम् । क्ली । अञ्जनविशेषे । वा.उ. १४ अ. ।

पिण्डातः । पुं । सिह्लके । शिलारस । र.मा. । गन्धरसे । रस.र. पिप्पल्याद्यलौहे ।

पिण्डापा । स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ ।

पिण्डाभा । स्त्री । शर्कराभेदे । वै.निघ. ।

पिण्डाभ्रम् । क्ली । करकायाम् । श.मा. ।

पिण्डास्रता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

पिण्डाम्लम् । क्ली । चाङ्गेरीलिकुचाम्लवेतसजम्बीर-कर्पूर-नारङ्ग-फलषाड़वसमभागमिश्रिते । "चाङ्गेरीलिकुचाम्लवेतसयुतं जम्बीरकर्पूरकं नारङ्गं फलषाडवञ्चितिति तु पिण्डाम्लञ्च वीजाम्लकम् ।" रा.नि.व.२२ । [१२ ।

पिण्डायसम् । क्ली । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व.

पिण्डारः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । वै.निघ.२भ.ज्व. । वृक्षविशेषे । পিটুলি গাছ । मे. । क्षपणमदनवृक्षे । क्ली । (Trewia nudiflora.) फलशाकविशेषे । हिं पिण्डारा । फलगुणाः—"पिण्डारं शीतलं बल्यं पित्तघ्नं रुचिकारकं । पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकरं लघु ॥" भा.पू.१भ.शा.व.ज्योतिष्मतीनत्वे ।

पिण्डालः (लुः) । पुं । स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे । চুবড়ি আলু, গোল আলু, হাতি-খোজা আলু । मं पेंडालु । कं विलियहेण्डल । उत्. घरा अलु । तत्पर्य्यायाः,—ग्रन्थिलः पिण्डकन्दः ग्रन्थिः रोमशः रोमकन्दः रोमालुः ताम्बूलपत्रः लाक्षाकन्दः रोमालुः । गुणाः—मधुरः शीतः मूत्रकृच्छ्रघ्नः दाहशोषमेहघ्नः वृष्यः गुरुः सन्तर्पणः । रा.नि.व.७ । "पिण्डालुकः श्लेष्मकरः शुक्रवृद्धिकरो मृदुः ।" अत्रि.१६अ. । कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.३ ।

पिण्डालु(लू)कम् । क्ली । हस्तालुके । গোল আলু । গো আলু । हिं सुथनी । गुणाः—गुरु कफघ्नं वातकोपनञ्च । राज. । शाकं सर्षपशाकगुणम् । च.सू.२७अ. ।

पिण्डासवः । पुं । ग्रहण्यामासवविशेषे । तत्साधनविधिः—"शाम्बिकीं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुड़ं मध्वं विभीतकम् । उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपल्ले निधापयेत् । तथाप्यलं सुजातासु सलिलाञ्जलिसंयुत । पिबेत्पिण्डासवो ह्येषः......।" च.चि. १९अ. । पिप्पलीकल्कः २ श. गुड़ः २ श. मधु २श. वारि ४ श. एकत्र कलसस्थं कृत्वा निःसप्तकं मासं वा यवपल्लमध्ये स्थाप्यम् ।

पिण्डाह्वम् । क्ली । तगरपादुके । र.सा.सं. ।

पिण्डाह्वा । स्त्री । नाड़ीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

पिण्डि: । स्त्री । पिण्डिकायाम् । পায়ের ডিম। च.टी.र.।

पिण्डिक: । पुं । तुरुष्केतिख्याते गन्धद्रव्य-भेदे । शिलारस।

पिण्डिका (ण्डी) । स्त्री । श्वेताम्लिकायाम् । रा.नि.व.४ । ग्रन्थवत्सी । "तन्मध्ये पिण्डिका तथा।" रा.नि.व.१८। तालवृक्षे । वै.निघ.। चलाव्याम् । पिण्डीतगरे । पिण्डीखर्ज्जूरे । मे.। नेत्राभिष्यन्दरोगे नेत्रकर्म्मभेदे । तदुक्तं—"पुनः-स्नेहजकल्कस्य पिण्डी कवलनामया । वस्त्रखण्डेन सम्बद्धा नेत्राभिष्यन्दनाशिनी । स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता । रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिवज्ज्ञैर्बुधैरयमिति ॥" भा.। पिण्डे। सा.कौ.अश्वमारपे।

पिण्डिकोद्वेष्टनम् । क्ली । जान्वधो जङ्घा मांसपिण्डस्य दण्डादिपीडनेनेव वेदनायां । পায়ের ডিমে বেদনা। मा.नि.।

पिण्डित: (कल्क:) । पुं । शिलारसे । प.मु.। See सिह्लक: । रा.नि.व.१२ । क्ली । कांस्य-धातौ । वै.निघ.।

पिण्डितैलम् । क्ली । शिलारसे । वै.निघ.।

पिण्डिनी । स्त्री । गिरिकर्णिकायाम् । অপরাজিতা। रा.नि.व.२३ ।

पिण्डिरिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । तण्डुली यके । वै.निघ.।

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुम्बायाम् । গোমুক। श.च.।

पिण्डी । स्त्री । पिण्डीतगरे। अलाबौ। पिण्ड-खर्ज्जूरे ।

पिण्डीतक: । पुं। रूपमदने। কাল ময়না। सु.चि.१७ २५अ.। मदनवृक्षे । रा.नि.व.८। सि.यो.छर्दि.चि.। भा.म.४भ.गर्भचि.। कपित्थ्मक-वृक्षे । विश्व.। क्ली । पिण्डीतगरे। তগরপাদুকা। विश्व.।

पिण्डीतकफलम् । क्ली । रूपमदनफले । पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि.२५अ.। मरुवकफले । वै.निघ.।

पिण्डीतगर: (क:) । पुं, क्ली । तगरपुष्प-विशेषे । তগরপাদুকা। कोङ्कणे पिण्डीतगरनाम्ना प्रसिद्ध: । विका.। रा.नि.व.१० । रस.र.विष.चि.। [९]

पिण्डीतरु: । पुं । महापिण्डीवृक्षे । रा.नि.व.

पिण्डीपुष्प: । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व १० ।

पिण्डीर: । पुं । दाड़िमवृक्षे । विका.। समुद्र-फेने । अ.टी.रा.। नकुल.१२अ.।

पिण्डोद्भवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ.।

पिण्डोलि: । पु । उच्छिष्टे । वै.निघ.। त्रि । भुक्तसमुज्झिते । हे.च.।

पिण्या (का) । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতা কট্‌কী । বন উচ্ছে । प.मु.। वै.निघ.।

पिण्याक: । पुं, क्ली । तिलकल्के । खलि । तैलकिट्टे । তিলকুটো । रा.नि.व.१६ । "तिलादीनां निष्पीड़ित: कल्क उक्तस्तैलसिलादिपिण्ड: ।" हेमाद्रि: । च.स.२७अ.तैलव्यापदयवाग्वाम् । गुणा: —ग्लानिकारी रूक्ष: विष्टम्भी दृष्टिविकारकश्च । वा.सू.६अ.। सिह्लके । शिलारस । रा.नि.व.१२ । हिङ्गौ । कुङ्कुमे । तैलपङ्काम् । লবণথোটী । भीलकन्दे । च.द.ग्रन्थि.चि.।

पितामह: । पुं । मुञ्जतृणे । মুঁজ । पितु: पितरि । वै.निघ.।

पितृग्रह: । पुं । बालरोगभेदे । भूतोन्माद-ग्रहविशेष । तज्जुष्टलक्षणं—"प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्य-वस्त्र: । मांसेप्सु स्तिलगुड़पायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्ट: ॥" मा.नि.। "रोमहर्षो मुहुर्म्मनि: ।" वा.उ.४अ.।

पितृज: । त्रि । शरीरे पितुर्जातेषु केशश्मश्रु-नखदन्तास्थिलोमशिरास्नायुधमनीषु । च.शा.३अ.।

पितृतर्पणम् । क्ली । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पितृप्रसू: । स्त्री । सायन्दाले । अम.।

पितृप्रिय: । पुं । मार्कवे । ভীমরাজ। रा.नि.व.४ । स्त्री । अगस्त्यवृक्षे । भृङ्गराजे । कालशाके । रा.नि.व.२३ ।

पितृभोजन: । पुं । माषे । মাষ কলাই।

पित्तम् । क्ली । गोरोचनायां । च.द.उन्मा.चि.। "सपित्तं स्थितमञ्जनं ।" (Fel.) Gall or bile. पाचकाग्न्यपरनामकशरीरस्थतेजोधातौ । পিত্ত । हिं पीत् । इङ्‌रा । तत्पर्य्याया:,—मायु:,

पलाग्निः, पललज्वरः, तेजः, तिक्तधातुः, उष्मा, अग्निः, अमलः। पित्तस्य स्वरूपं यथा—"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तमम्। सरं कटु लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः॥" भा०। प्रकोपगुणाः —"पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं पीयं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ षड्। वर्षान्तकाले भ्रमसार्द्धरात्रके मध्यन्दिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति॥" रा०नि०व०२१। "पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च। उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धञ्चाम्लमेव च। तदुष्णैरुष्णकाले च मेघान्ते च विशेषतः। मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य्यत्यन्ने च कुप्यति॥" सु०सू०२१अ०। "सर्व्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम्। चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णमुन्मादकृमिनाशनम्॥" राज०। तच्च पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकभेदेन पञ्चविधमधिष्ठानभेदतः यथाक्रमं अग्न्याशययकृत्प्लीहनेत्रहृदयत्वक्सर्व्वशरीरेषु तिष्ठति। एतेषाञ्च कर्म्माणि— "पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम्। रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः। रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत्। यत्तु साधकसंज्ञं तत् कुर्य्याद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम्। यदालोचकसंज्ञं तत् रूपग्रहणकारणम्। भ्राजकं कान्तिकारि स्यात्लेपाभ्यङ्गादिपाचकम्॥" भा०। पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वामाशयमध्यगं। पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात्। त्यक्तं द्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलसंज्ञितं। पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा। तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहं। करोति बलदानेन पाचकं नामतः स्मृतम्। आमाशयाश्रितं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात्। बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात्। साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम्। दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचम्॥" वा०। See अग्निः। पित्तप्रकृतिलक्षणम्—अकाले केशशुक्लतागौरवर्णताघर्म्मादिषु। यथा—"गौरातिपिङ्गः सुकुमारमूर्त्तिः भीतः सुशीतो मधुपिङ्गनेत्रः। तीक्ष्णोऽपि कोऽपि क्षणभङ्गुरश्च वाग्मी मृदुर्गौरवलोमकं स्यात्। शौल्यप्रियस्तिक्तरसानुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णो च नवोष्णसेवी। स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो ज्ञातः स पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः॥" अत्रि०५अ०। "पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽथ निगद्यते। अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान्। बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति। एवंविधो भवेद्यस्तु पित्तप्रकृतिको नरः॥" भा०पू०१अ०।

पित्तकफज्वरः। पुं। पित्तश्लेष्मज्वरे।

पित्तकरः (कृत्)। त्रि। पित्तजनकद्रव्ये, वंशकरीरादौ।

पित्तकासः। पुं। पित्तजन्यकासरोगे। लक्षणं —"उरो विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः। पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत् स पाण्डुः परिदह्यमानः॥" मा०नि०।

पित्तघ्नम्। क्ली। घृते। मधुरतिक्तकषायद्रव्यमात्रे। त्रि। पित्तनाशके शीतमृदुपिच्छिलगुणत्वात्। सु०सू०४२अ०।

पित्तघ्नी। स्त्री। गुडूच्याम्। श०च०।

पित्तज्वरः। पुं। पित्तजन्यज्वरे। लक्षणं— "वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छादाहौ मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च॥" निदा०।

पित्तद्रावी (इन्)। पुं। मधुरजम्बीरवृक्षे। रा०नि०व०११। त्रि। पित्तद्रवकारिणि।

पित्तधरा। स्त्री। षष्ठ्यां शारीरकलायां, ग्रहण्याम्। ग्रहणी। "या चतुर्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति। सु०शा०४अ०। एषैव ग्रहणीत्युच्यते। "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी परिकीर्त्तिता॥" सु०उ०४०अ०।

पित्तनाड़ी। स्त्री। दन्तमूलगतरोगे। पित्तजन्यनाड़ीव्रणे। उभयलक्षणम्—"पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि।" मा०नि०।

पित्तपाण्डुः। पुं। पित्तजन्यपाण्डुरोगे। लक्षणं —"पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाह-तृष्णा-ज्वरान्वितः। भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डुामयी नरः॥" मा०नि०।

पित्तप्रकृतिः। त्रि। पित्ताधिकधातुविशिष्टजन्तौ। स तु स्वेदनो दुर्गन्ध-पीत-शिथिलाङ्गताम्रनख-नयन-[illegible]जिह्वौष्ठ-पाणिपादतलो दुर्भगो वलीपलित[illegible]बहुसुगुणद्वेषी चिप्रकोपप्रसादी म[illegible]मध्यमायुश्च भवति। "मेधावी निपुणमति[illegible]टवक्ता तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्य्यः। [illegible]ः सन् कनक-पलाश-कर्णिकारान् सम्पश्येदपि च हुताश-विद्युदुल्काः॥ न भयात्

प्रणमेदनतेष्वमृदुः प्रणतेष्वपि शान्त्वदानरुचिः । भवतीह सदा व्यथितास्य गतिः स भवेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ भुजङ्गोलूक-गन्धर्व्व-यक्ष-मार्जार-वानराः । व्याघ्रर्क्षनकुलोलूकाः पैत्तिका जन्तवः स्मृताः ॥"

पित्तप्रकोपी । त्रि । पित्तवर्द्धके पानेऽन्ने च, यथाक्रमं तक्रसुरादिके मांसादिके चेति । भा.स्व. पि चि. । "क्रोधशोकभयकामायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरितशाकगोधामत्स्याजाविकमांस-दधि-तक्रकूर्चिका-मस्तु-सौवीरकसुराविकाराम्लफलकट्वराकंप्रभृतिभिः पित्तप्रकोपमापद्यते ।" सु.सू.२१अ. ।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्द्धाधोमार्गेण पित्तनिर्गमे ।

पित्तभेषजम् । क्ली । मसूरे । वै.निघ. ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (त्तास्रम्) । क्ली । रक्तपित्तरोगे । रा.नि.व.२० ।

पित्तरेताः । त्रि । पित्तभूयिष्ठशुक्रे । रस.र.सू.वा.चि. ।

पित्तरोगः । पुं । पित्तकोपरोगे ।

पित्तरोहिणी । स्त्री । पित्तजन्यगलरोगे । लक्षणम्—"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा स्यात् ।" सु.नि.१६अ. ।

पित्तलम् । क्ली । हरिताले । प.मु. । भूर्ज्जपत्रे । श.मा. । स्वनामख्याततैजसधातौ । পিতল, কাঁচা পিতল । हिं पीतरी, कांची पीतरी । तत्पर्य्यायाः,—आरकूटं, रीतिः, रीती, पतिकावेरं, द्रव्यदारु, मिश्रं, आरः, क्षुद्रसुवर्णं, सिंहलं, पीतनकं, लोहितकं, पिङ्गलं, पिङ्गलोहं, पीतकं । राजरीति-ब्रह्मरीति-भेदात्तत् द्विविधं । "राजरीतिः ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च । रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यशदस्य च ॥ पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः । संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥" गुणाः—"रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तञ्च लवणं रसे । शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । अस्य मारणं शोधनञ्च ताम्रवत् ज्ञेयम् । र.सा.सं. । त्रि । पित्तयुक्ते । पित्तला । स्त्री । शालपर्ण्याम् । रा.नि.व.४ । जलपिप्पल्याम् । मे. । पित्तजयोनिव्यापद्विशेषे ।

पित्तवर्गः । पुं । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च मत्स्यगवाश्वरुरुबर्हिजानि । मतान्तरे वाराहच्छागमाहिषमात्स्यमायूरजानि । "पित्तं पञ्चविधं मत्स्यगवाश्वरुरुबर्हिजम् ।" इति । र.सा.सं. । "वाराह-छाग-माहिष-मात्स्य-मायूरपित्तजमिति ।" मतान्तरम् । [निघ. ।

पित्तवल्लभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै.

पित्तविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च । रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावात् सकलानि पश्येत् ।" मा.नि. ।

पित्तवि(वी)सर्पः । पुं । पित्तजन्यविसर्परोगे । भा. । लक्षणं—"पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।" मा.नि. ।

पित्तव्याधिः । पुं । पित्तजन्यरोगे । भा. ।

पित्तशूलम् । क्ली । पित्तजन्यशूलरोगे । लक्षणं—"तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतसमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः ॥" मा.नि. । "पैत्ते तु शूले वमनं पयोऽम्बु रसैस्तथेक्षोः सपटोलनिम्बैः । शीतावगाहाः पुलिनाः सुवाताः कांस्यादिपात्राणि जलप्लुतानि ॥ गुडः शालियवाः क्षीरं सर्पिःपानं विरेचनं । जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ॥" च.द. ।

पित्तश्लेष्मज्वरः । पुं । पित्तकफाधिकज्वरभेदे । लक्षणं—"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा । मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥" मा.नि. ।

पित्तश्लेष्मोल्वणः । पुं । पित्तश्लेष्माधिकसन्निपातविशेषे । लक्षणं यथा,—पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो वहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते ॥ तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहाः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कण्ठश्च दूयते ॥ विड्भेदः श्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृत ।

पित्तसंशमनवर्गः । पुं । पित्तशान्तिकरद्रव्यगणे । यथा—चन्दनकुचन्दनोशीरह्रीवेरमञ्जिष्ठा-पयस्या-विदारि-शतावरी-गुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदो-,

त्पल-कादली-कान्दली-दूर्वा-मूर्वाप्रभृतीनि, काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनीवर्गः। सु.सू.३९अ.।

पित्तस्रावः। पुं। नेत्रसन्धिगतरोगे। लक्षणं यथा—"पीतभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्रावं स स्रवेत् सन्धिमध्यात्।" सु.उ.२अ.। [निघ.।

पित्तहा। पुं। पर्पटके। त्रि। पित्तघ्ने। वै.

पित्तहरः। पुं। काकोल्यादिगणे। सि.यो.तृष्णा-चि.। च.द.छर्दि-चि.। उशीरे। वै.निघ.।

पित्तातिसारः। पुं। पित्तजन्यातिसाररोगे। See अतीसारः। [अ.।

पित्तानुबन्धः। पुं। पित्तानुबले। वा.चि.३

पित्ताण्डः। पुं। अण्डस्य अण्डस्कन्दरोगे। ज.द.५,अ.।

पित्ताभिष्यन्दः। पुं। सर्वगताक्षिरोगभेदे। পিত্তজন্য চোখ উঠা। यथा—"दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो बहिः। अन्तःक्लेदोऽश्रु पीतोष्णं रागः पीताभदर्शनम्। क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम्॥" वा.उ.१५अ.।

पित्तारिः। पुं। पर्पटे। ক্ষেৎপাপড়া। रा.नि.व.५। लाक्षायाम्। লাহা। रा.नि.व.६। वर्वरचन्दने। रा.नि.व.१२।

पित्तिका। स्त्री। शतपदीभेदे। কেন্নুই-বিশেষ। सु.कल्प.८अ.।

पित्तोत्क्लिष्टम्। क्ली। नेत्रवर्त्माश्रयरोगे। लक्षणं यथा—"सदाहक्लेदनिस्तोद-रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं। पित्तेन जायते वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टमुशन्ति तत्॥" वा.उ.८अ.।

पित्तोदरम्। क्ली। पित्तजन्योदररोगे। तस्य लक्षणं यथा—"यत्पीतनेत्रं ज्वरदाहयुक्तं पीतं शिरा यत्र भवन्ति पीताः। पीताक्षिविण्मूत्रनखाननत्वं पित्तोदरं तत्प्रवदन्ति सिद्धाः॥" सु.नि.७अ.। पुं। मण्डूकविषजशुकजाते। सु.कल्प.८अ.।

पित्तोल्वणः। त्रि। पित्ताधिके। वा.चि.७अ.।

पित्तोल्वणसन्निपातः। पुं। आशुकारि-सन्निपातज्वरे। तत्र लक्षणं—"अतीसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्॥" भा.म.१भ.।

पित्तर्द्धिः। पुं। माषकलाये। मे.।

पित्र्यम्। क्ली। मधुनि। रा.नि.व.१४। पुं। माषे। शालिकलाये। रा.नि.व.१६।

पित्सन्। पुं। पक्षिणि।

पिनसः। पुं। नासारोगे, अपीनसे। निदा.।

पिनाकः। पुं, क्ली। तन्नामकनीलाभ्रभेदे। वै.निघ.। See अभ्रम्।

पिन्यासः। पुं। हिङ्गुनि। जटा.।

पिपासा। स्त्री। तृष्णायाम्। रा.नि.व.२०। अत्र यवागूः मृद्वीकादिसिद्धा प्रशस्ता। च.सू.२अ.।

पिपासुः। त्रि। तृष्णातुरे।

पिपिल्ली। स्त्री। पिपीलिकायाम्। वै.निघ.।

पिपीलकः। पुं। कृष्णवर्णमहापिपीलिकायाम्। বড় ডেঁয়ো পিপড়ে। है.च.।

पिपीलिका (ली)। स्त्री। पिपिल्याम्। পিপড়া। ताः षड्विधाः—स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिका अङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति। ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। सु.कल्प.८अ.।

पिप्पटा। स्त्री। शर्करायाम्। वै.निघ.। गुड़शर्करायाम्। त्रिका.।

पिप्पलः। पुं। अश्वत्थवृक्षे। र.मा.। वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः। पक्षिविशेषे। मे.। क्ली। जले। त्रिका.।

पिप्पलकः। पुं, क्ली। स्तनाग्रे। मे.। च.शा.८अ.। सीवनसूत्रे। मे.।

पिप्पलपर्णी। स्त्री। सेयकाङ्क्याम्। वै.निघ.।

पिप्पलिः (ली)। स्त्री। (piper longum. Syn. Chavica Roxburghii.) Long pepper. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये। পিপুল গাছ। हिं पीपर। मं पिप्पली। कं हिप्पली। तें पिप्पलिचेट्टु। तम्. वङ्गाखिपिंपरि। ता. तिप्पिलि। तत्पर्यायाः,—कृष्णा उपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा उषणा शौण्डी कोला कटी एरण्डा चञ्चला कोल्या मगधा तीक्ष्णतण्डुला शकला कटुबीजा क्षीरजी तिक्ततण्डुला श्यामा सूक्ष्मतण्डुला दन्तफला मगधोद्भवा। पिप्पली वनपिप्पली गजपिप्पली सिंहपिप्पली चेति बहुधा। गुणाः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्याः।

सा गुणाः—ज्वरघ्नी हृष्या तिक्तोष्णा कटुः तिक्ता दीपनी मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयघ्नी च। रा.नि.व. ६। आर्द्र पिप्पली कफकरी स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः पित्तघ्नी च। शुष्का सा पित्तकोपनी। मधुना सा मेदोवृद्धिकफश्वासकासज्वरघ्नी मेधाग्निवृद्धिकरी च। गुड़ेन सा जीर्णज्वराग्निमान्द्यहरी। तत्र भागैकं पिप्पल्या भागद्वयञ्च गुड़स्येति वृद्धाः। भा. पू.१भ। कटुका पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वात्। सु.सू.४०।४६श्लो.। प्रवृद्धे। मद.व.५। अश्वत्थिकायाम्। शब्दा अश्वत्थ। रा.नि.व.११। कण्ठगतरोगे। लक्षणं—"एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः। पिप्पली पिप्पलीमानः…… …।" वा.उ.२१अ.। [पाकुड़।

पिप्पलीका। स्त्री। क्षुद्रचञ्चभेदे। (छोट-

पिप्पलीखण्डः। पुं। See खण्डपिप्पली।

पिप्पलीद्वयम्। क्ली। पिप्पली गजपिप्पली चेति द्वये। च.द.कफज्व.चि.निम्बादिः।

पिप्पलीमूलम्। क्ली। स्वनामख्यातक्षुपलतामूले। पिपूलमूल। मं पिंपळीमूळ। कं हिप्पलियबेर। तें पिप्पलीदुम्प। तत्पर्य्यायाः,—ग्रन्थिकं चटिका चटकाशिरः चटिकाशिरः सर्व्वग्रन्थिकं षड्ग्रन्थिः शिर. मूलं कटुग्रन्थि कटूषणं कोलमूलं सर्व्वग्रन्थि पवाद्य विरूपं शोषसम्भवं सुगन्धि ग्रन्थिलं। गुणाः—कटूष्णं श्लेष्मक्रमिघ्नं दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनञ्च। रा.नि.व.६। रोचनं कटूष्णं लघु भेदि कफवातोदरघ्नम् आनाहप्लीहगुल्मघ्नं श्वासक्षयहरञ्च। भा.। च.द.। "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।"

पिप्पलीरसायनम्। क्ली। मेधाकररसायनविशेषे। "तिसस्तिसस्तु पूर्व्वाह्ने भुक्ताग्रे भोजनस्य च। पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्ज्जिताः। प्रयोज्या मधु-सर्पिर्भ्यां रसायन-गुणैषिणा॥" च.चि.१प.।

पिप्पलीवर्द्धमानम्। क्ली। रसायनविशेषे। यथा—प्रथमदिने दश पिप्पलीतण्डुलं दुग्धेनारभ्य प्रतिदिनं दश दश दशाहपर्य्यन्तं वर्द्धयेत्। अथ क्रमेण प्रत्यहं दश दश ह्रासयित्वा पुनर्नवाह्निकं यावत् पूर्व्ववत् दुग्धेन सेवेत, प्रतिदिनञ्च औषध पाके सति सघृतदुग्धं षष्टिकान्नं भक्षयेत्। इति उत्तमस्य मात्रा। मध्यस्य षट्, हीनस्य त्रीणि च मात्रा। च.चि.१अ.।

पिप्पल्यादिकषायः। पुं। पिप्पल्यादिगणसिद्धे कफपाचनकषाये। सु.। १। पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजसिद्धे कषाये वातज्वरे हिते। वा.चि.१अ.। २। पिप्पली शारिवा-द्राक्षा-शतपुष्पा-हरेणुभिः कृते कषाये वातज्वरे हिते। च.द.।

पिप्पल्यादिगणः। पुं। गणोऽयं वातकफहरः दीपनश्च। "पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बमदनफलहिङ्गुभार्गीमूर्व्वातिविषावचाविड़ङ्गानि कुटुरोहिणी चेति।" सु. सू.३८अ.।

पिप्पल्याद्यघृतम्। क्ली। शस्ते घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—पिप्पली ४ श. वारि ६४ श. शे. १६ श.। कल्कार्थं—पिप्पली १ श.। अन्यत्सन्निपातज्वरे—गव्यघृतं ४ श.। कल्कार्थं—पिप्पली रक्तचन्दनं मुस्तम् उशीरं कटुको इन्द्रयवः भूम्यामलकी अनन्तमूलम् अतिविषा शालपर्णी द्राक्षा आमलकं विल्वमूलत्वक् त्रायमाणा (वनाङ्कुर) फटिकारी, एषां प्रति २ तो. वारि १६ श.। रस.र.।

पिप्पल्याद्यलेहः। पुं। हिक्कायाम् कासे च लेहः। "पिप्पल्यामलकीद्राक्षाकोलास्थिमधुशर्करा-विड़ङ्गपुष्करैर्युक्तो लेहो हन्ति मुहुर्श्चयम्॥" रस.चि.। रस.र.। अन्यः उदरे—"पिप्पलीमूलपिण्डाभविकतयेन्दुसैन्धवैः। योजितो नियतं हन्ति लेहः सर्व्वोदरामयम्॥" पिण्डाभः गन्धरसः। इन्दुः कर्पूरं। सर्व्वसमं लौहचूर्णं ग्राह्यम्। रस.र.।

पिप्पिका। स्त्री। दन्तमले। विका.।

पिप्रुः। पुं। जतुमणौ। जड़ूल। च.इ.१अ।

पिम्परिः। पुं। क्षुद्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

पियारकम्। क्ली। स्वनामख्यातफले। (पेयारा फल। अर्क.।

पियालः। पुं। (Buchanania latifolia.) स्वनामख्यातमहातरौ। अस्य वीजं चिरौञ्जीति लोके। पियाशाल। हिं नियवेरू। मं चारोली। पञ्जा. चिरोली। उत्. चरु। ता. काटमरा। तत्पर्य्यायाः,—राजादनं धनुष्पटः राजातनं राजातनः सन्नः कद्रुः सन्नकद्रुः धनुः पटः क्षुद्रफः धनु.पटः प्रियालः प्रियालकः खरस्कन्धः चारः वहुलवल्कलः तापसेष्टः। सु.सू.३८अ.। वा.सू.

१५अ. न्यग्रोधादिः। वीजगुणाः—गुरु सरं दाह-ज्वरतृष्णाघ्नं। रा.नि.व.११। मधुरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तघ्नञ्च। राज.। च.सू.२४अ.। तैलं विभीतकतैलगुणं। पियालमज्जा मधुरो वृष्यः वातपित्तहा च। सु.सू.४६अ.। अस्य निर्यासः उदरामयघ्नः ग्रीवामांसग्रन्थिशोफे च हितः। See अखदः।

पियालास्थिजः। पुं। पियालफलमज्जायाम्। পিয়াল আঁটির শস্য। भैष.शूलचि.पुगखण्डे।

पिरजम्। क्ली। पेरीजेतिख्याते उपरत्नभेदे। See पेरीजम्।

पिलिपिच्छिका। स्त्री। शिशोर्मातृकाग्रह-भेदे। या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति। तेन बालस्य ज्वरगात्रभङ्गादिर्भवति। च.द.बाल-रोग.चि.।

पिलुकः। पुं। पीलुवृक्षे। श.र.।

पिलुनी (पर्णी, पत्नी)। स्त्री। मूर्व्वायाम्। मोरटायाम्। र.मा.।

पिल्लः। पुं। क्लिन्ननेत्ररोगे। अम.। वा.उ.१६अ.।

पिल्लका। स्त्री। करेणुकायाम्। श.मा.।

पिशङ्गः। पुं। पिङ्गलवर्णे।

पिशाचः (ग्रहः)। पुं। भूतग्रहविशेषे। पिशाच-ग्रहलक्षणं यथा—"उद्धस्तः कृशपरुषोऽचिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः। बह्वाशी विजन-वनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाच-जुष्टः॥" मा.नि.।

पिशाचघ्नः। पुं। श्वेतसर्षपे। प.मु.।

पिशाचद्रुः (वृक्षः)। पुं। शाखोटवृक्षे। শেওড়া গাছ। वि.का.। र.मा.।

पिशाचिका (ची)। स्त्री। सूक्ष्म-जटा-मांस्याम्। See आकाशमांसी।

पिशितम्। क्ली। मांसे। रा.नि.व.१८। स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व.१२।

पिशितरोहिणी। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। वै.निघ.।

पिशितोदकम्। क्ली। कुङ्कुमे। वै.निघ.।

पिशिनी (ता), पिशी। स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व.१२।

पिशीतकः। पुं। गोधूमे। वै.निघ.।

पिशुः (ना)। स्त्री। स्पृक्कायाम्। गन्धद्रव्य। रा.नि.व.१२। (ना) ग्रन्थिपर्णे। গেঁঠেলা। वै.निघ.।

पिशुनम्। क्ली। कुङ्कुमे। रा.नि.व.१२। मे.। पुं। नगरे। काके। कार्पासे। वै.निघ.। त्रि.। क्रूरे।

पिशूनः। पुं। काके। स्त्री। (ना) स्पृक्कायाम्।

पिष्ट(क)म्। क्ली। शीपके। शीष। अस्थि-भङ्गविशेषे। सु.। पुं। नन्दिवृक्षे। वै.निघ.। तिलकल्के। তিলকুটা। रा.नि.व.१६। पुं, क्ली। शुक्लगताक्षिरोगभेदे। लक्षणम्—"उत्सन्नः सलिल-निभोऽथ पिष्टशुक्लो बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः।" सु.उ.४अ.। "श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतं। पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्ता-दर्शसन्निभम्॥" भा.म ४भ.। तण्डुलचूर्णादिकृत भक्ष्यद्रव्यविशेषे। পিটে। तत्पर्य्यायाः,—पूपः अपूपः आपूपः पिष्टः। सा. गुणाः—"पिष्टं प्राणकरं रुच्यं विदाहि गुरु दुर्जरम्।" शालि-तण्डुलपिष्टकगुणाः—"शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफ-पित्तविनाशनाः।" वैदलकृतपिष्टगुणाः—"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिस्तृष्टमारुताः।" गुड़ादिकृत-पिष्टगुणाः—"सगुड़ाः सतिलाश्चैव सक्षौद्रक्षीर-शर्कराः। भक्ष्या हृद्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणाः पराः॥" स्नेहसिद्धगोधूमकृतभक्ष्यगुणाः—"सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः। गुरवस्तर्पणा हृद्या बलोपचयवर्द्धनाः॥" राज.२प.।

पिष्टका। स्त्री। पिष्टविदले। ডাইল বাঁটা।

पिष्टपर्णी। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। पिठाकरञ्जेति-ख्याते करञ्जभेदे।

पिष्टपचनम्, **पिष्टपाकभृत्**। क्ली। पिष्टकपचनपात्रे। তেলানী। अम. ह.च.।

पिष्टपाचकः। त्रि। पिष्टकपाककारिणि।

पिष्टपायसः। पुं, क्ली। कृशरायाम्। খিচুড়ী। प.मु.।

पिष्टपूरः। पुं। घृतभर्जितगोधूमकृतखाद्यद्रव्ये। পুরপিটে। वटके। বড়া। त्रिका.।

पिष्टमेहः। पुं। प्रमेहरोगविशेषे। अत्र नरः सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति। लक्षणं—"संहृष्ट-रोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितम्।" मा.नि.।

पिष्टयोनिः । स्त्री । खर्परपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

पिष्टवर्त्तिः । पुं । मुद्गादिकृतपिष्टकभेदे । চন্দনী, রুটী । हे.च. ।

पिष्टवान् । त्रि । गुल्मे । भा.नै.रो.चि. ।

पिष्टवैकृतम् । क्ली । पिष्टान्ने । वै.निघ. ।

पिष्टसौरभम् । क्ली । चन्दने । हारा. ।

पिष्टातः । पुं । किञ्जिराते । আবীর । त्रिका. ।

पिष्टिकम् । क्ली । तण्डुलकृतवचीरे । আটের । रा.नि,व.१६ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकभेदे । ডালপিটে । हिं पिठी । तत्करणविधिः—"दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका । शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधः ॥" भा पू.२भ,कृतान्न.व. ।

पिष्टो(ष्टौ)ड़ी (ड्डी) । स्त्री । श्वेताम्लीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

पिस्तम् । क्ली । (Pistacia vera.) The pistachio nut tree. पेस्ता इति प्रसिद्ध काबेलदेशीयफलं । পেস্তা । गुणौ—उष्णं दौर्ब्बल्यहरं । अस्य वल्कलं अजीर्णे हितम् ।

पीचः । पुं । अधरचिबुके । চোয়াল । वै.निघ. ।

पीठः । पुं, क्ली । चित्रकवृक्षे । भा. । देवनले । यावनालादिचूर्णे । वै.निघ. । आसने । পিড়ি, চৌকী, কুশাসন । श.र. ।

पीठसर्पी (इन्) । पुं । पङ्गौ । खञ्जे । हारा. ।

पीड़नम् । क्ली । पीड़ायाम् । চাপন, টিপন । मा.नि. । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । व्रणस्य पूयनिर्गमार्थम् अङ्गुल्यादिना पीड़ायाम् । টিপা । सु.सू.७अ. ।

पीड़ा । स्त्री । पीड़ने । अम. । शारीरादिसुख-विघरोगे । सु. । सरलकाष्ठे ।

पीड़ाभञ्जीरसः । पु । शूलाधिकारे रसः । अभ्रभस्म २ भ. पारदः १ भ. गन्धकः १ भ. नैपालबीजं २ भ. टङ्कणक्षारः ३ भ. । जम्बीररसेन मर्द्दयेत् । मात्रा कोलमिता । अनु. गुड़काञ्जिके । रस.चि. ।

पीतः । पुं । वेतसलतायाम् । বেত গাছ । र.मा. । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि. व.६ । तरलद्रुमे । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.८ । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ । शालिधान्यविशेषे । नन्दिवृक्षे । सोमलताभेदे । पीतझिण्टयां । वै.निघ. । हरिद्रावर्णे । अम. । क्ली । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । हरिताले । रा.नि.व.१३ । पीतोशीरे । कुङ्कुमे । कुसुम्भे । प्रवाले । पद्मकेशरे । पीतचन्दने । वै.निघ. । पाने । मे. ।

पीतकम् । क्ली । पीतचन्दने । कुङ्कुमे । काष्ठा-गुरुणि । पद्मकाष्ठे । रा.नि,व.१२ । वर्व्वूरभेदे । मधुनि । गर्ज्जरमूले । पीतजीरके । पीतलोध्रे । किराततिक्ते । চিরাতা । वै.निघ. । सुवर्णे । रीतौ । পিতল । स्वर्णमाक्षिके । रा.नि.व.१३ । हरिताले । अम. । पुं । पीतशालवृक्षे । পিয়াশাল । र.मा. । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । रा. नि.व.९ । चिरविल्वे । सु.सू.३८अ. । नन्दिवृक्षे । रा.नि.व.१२ । व्रीहिभेदे ।

पीतकचूर्णम् । क्ली । मुखरोगे चूर्णम् । "मनः-शिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवं । दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतं । मूर्च्छितं घृत-मण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥" च.चि.२६अ. ।

पीतकटुकी । स्त्री । पीतरोहिण्याम् । পীত-বর্ণ কটকী । प.मु. ।

पीतकदली । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । চাঁপা কলা । वै.निघ. ।

पीतकद्रुः (मः) । पुं । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि. व.९ । [रा.नि.व.७ ।

पीतकन्दम् । क्ली,पुं । गर्ज्जरमूलके । গাজর ।

पीतकरवीरः । पुं । पीतपुष्पकरवीरवृक्षे । পীতপুষ্প করবীবৃক্ষ । तत्पर्य्यायौ,—पीतप्रसवः सुगन्धिकुसुमः । गुणैः साधारणकरवीरतुल्यः । रा.नि.व.१० । See करवीरः ।

पीत(ति)का । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । भैष मुख.रो.चि. । स्वर्णयूथिकायाम् । रा.नि.व.१० । कुष्माण्डे । घोषालतायाम् । वै.निघ. । स्पृक्कायाम् । পিড়িং-শাক । वा.व्या.चि.हिमसागरतैले । शतपदीनाम-कीटभेदे । सु.कल्प.८अ । कष्टसाध्यलूताविशेषे ।

पीतकाञ्चनः । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनभेदे । गुणाः —"पीतस्तु काञ्चनो ग्राही दीपनो व्रणरोपणः । तुवरो मूत्रकृच्छ्रघ्नः कफवायोश्च नाशनः ॥" वै.निघ. ।

पीतकायता । स्त्री । पित्तजरोगे ।

पीतकावेरम् । क्ली । कुङ्कुमे । पित्तले । मे. ।

पीतकाष्ठम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । পদ্মকাষ্ঠ । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । पुं । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि.व ९ । [याम् । रा.नि.व ३ ।

पीतकीलका (ला) । स्त्री । आवर्त्तकीलता-

पीतकुरवः (कः) । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतकुष्माण्डम् । क्ली । वैदेशिककुष्माण्डे । বিলাতি কুমড়া । गुणाः—"अपरं पीतकुष्माण्डं गुरु पित्तकरं परं । अग्निमान्द्यकरं स्वादु श्लेष्मघ्नं वातकोपनम् ॥" आत्रेयः ।

पीतकुसुमः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतगन्धम् । क्ली । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

पीतगन्धकः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

पीतघोषा । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् । ঝিঙে । পীত ঘোষা । तत्पर्य्यायाः,—स्वेङ्फला कोषिफला कर्कोटकी धातकी राजकः महाजाली । प.मु. ।

पीतचन्दनम् । क्ली । कलम्बक इति द्राविड़देशप्रसिद्धे पीतवर्णचन्दनकाष्ठे । मलेन्द्रीति मद. । तत्पर्य्यायाः,—पीतगन्धं कालेयं पीतकं माधवप्रियं कालेयकं पीतकाष्ठं वर्व्वरं कालीयकं कालीयं पीताभं हरिचन्दनं हरिप्रियं कालसारं कालानुसार्य्यकं । गुणाः—रक्तचन्दनतुल्यगुणं व्यङ्गनाशनम् । भा. । वातघ्नं । मद. । शीतलं तिक्तं कुष्ठकण्डूविचर्चिकादद्रुकृमिहरं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.१२ । कुङ्कुमे । दारुहरिद्रायाम् । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीतचम्पकः । पुं । स्वर्णचम्पके । जटा. ।

पीतजातिः । स्त्री । स्वर्णजातिवृक्षे । वै.निघ. ।

पीतझिण्टी । स्त्री । पीतपुष्पझिण्टीक्षुपे । পীত ঝাঁটী । क्षुरिकावृहत्याम् । रा.नि.व ४ ।

पीततण्डुलः । पुं । कङ्गुणीधान्ये । কাংনী ধান । रा.नि.व.१६ । सर्जतरौ । শালগাছ । वै.निघ. । स्त्री । क्षुरिकावृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।

पीततण्डुलिका । स्त्री । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । वै.निघ. ।

पीततुण्डः । पुं । पक्षिविशेषे, कारण्डवपक्षिणि । त्रिका. ।

पीततैला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । লতাফট্কী । रा नि.व.३ । वा.सू.१५अ.अर्कादिः । "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या ।"

पीतदन्तता । स्त्री । पित्तजन्यदन्तरोगे ।

पीतदारुः । पुं, क्ली । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१९अ. । सरलायाम् । সরল কাষ্ঠ । र.मा. । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देवदारुणि । र.मा. । हरिद्रुवृक्षे । रा.नि व.९ । किराततिक्तके । पूतिकरञ्जे । वै.निघ. । आढकपुष्पवृक्षे ।

पीतदुग्धा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । শেয়াল-কাঁটা । हिं चोक । क्षीरिण्याम् । থিরুই । रा.नि व.५ । सातलायाम् । वै निघ. ।

पीतद्रुः । पुं । देवदारुभेदे, सरले । प.मु. । दारुहरिद्रायाम् । रा नि.व.६ ।

पीतद्रुमः । पुं । हरिद्रावृक्षे । वा.चि.६अ. । सरलदेवदारुणि । दारुहरिद्रायाम् । अम. ।

पीतनः (कः) । पुं । आम्रातकवृक्षे । আমড়া গাছ । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११।२३ । क्ली । कुङ्कुमे । हरिताले । पीतदारुणि । आम्रातकफले । वै.निघ. । [निघ. ।

पीतनखता । स्त्री । पित्तजन्यनखरोगे । वै.

पीतनाशः । पुं । क्षुद्रपनसे । আনারস । वै.निघ. ।

पीतनी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । मद. ।

पीतनेत्रता । स्त्री । पित्तजनेत्ररोगे । भा. ।

पीतपरागः । पुं । पद्मकेसरे । वै.निघ. ।

पीतपर्णी । स्त्री । वृश्चिकाल्यां । বিছাতী । श.च. । [चि.८अ. ।

पीतपाकी इन्) । पुं । वाग्यालकभेदे । च.

पीतपाठी (इन् । पुं । चित्रकवृक्षे । वै. निघ. ।

पीतपादपः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শ্যোণা গাছ । रा.नि.व.९ । पीतलोध्रवृक्षे । वै.निघ. । [पाखी । हे.च. ।

पीतपादा । स्त्री । सारिकायाम् । শালিক

पीतपिष्टम्। क्ली। सीसके। वै.निघ.।

पीतपुष्पः। पुं। पीतझिण्ट्याम्। कण्टाशलुया इति लोके। कृष्णपिण्डारौ। मदनाविशेष। प.मु.। इङ्गुदीवृक्षे। र.मा.। कर्णिकारवृक्षे। म.ष.। काञ्चनारवृक्षे। रक्तकाञ्चन वृक्ष। चम्पकवृक्षे। रा.नि.व.१०। क्ली। आढुल्यक्षुपे। रा.नि.व.९। कुष्माण्डे। भा.पू.१भ.। पीतवर्णपुष्पमात्रे।

पीतपुष्पकः। पुं। वर्व्वुरवृक्षे। वै.निघ.।

पीतपुष्पका। स्त्री। कर्कटीभेदे। बन काँकुड़ो। वै.निघ.।

पीतपुष्पा। स्त्री। श्वेतवाप्यालके। प.मु.। इन्द्रवारुणीलतायाम्। रा.नि.व.३। कोषातकीलतायाम्। झिंगा। प.मु.। पीतपुष्पवाप्यालके। पीत बेड़ेला। पीतझिण्ट्याम्। पीत काँटी। र.मा.। झिञ्झिरीटायाम्। रा.नि.व.४। आढ़क्याम्। रा.नि.व.१६। पीतकरवीरे। स्वर्णयूथिकायाम्। गणिकारिकायाम्। वै.निघ.।

पीतपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। महाबलायाम्। रा.नि.व.४। त्रपुष्याम्। शशा। रा.नि.व.७। इन्द्रवारुणीलतायाम्। राखालशशा। मह्तपुष्पां। श्वेत अपराजिता। महाकोशातक्याम्। रा.नि.व.३। पीतयूथिकायाम्। अतिबलायाम्। महाशणवृक्षे। वै.निघ.। [११।

पीतपृष्ठा। स्त्री। वराटिकाभेदे। रा.नि.व.

पीतप्रसवः। पुं। पीतकरवीरवृक्षे। पीत करवी। रा.नि.व.१०।

पीतफलः (कः)। पुं। शाखोटवृक्षे। शेओड़ा गाछ। विका.। धववृक्षे। धाओया गाछ। विका.। कर्म्मरङ्गवृक्षे। कामराङा गाछ। रा.नि.व.११।

पीतफेनः। पुं। अरिष्टकवृक्षे। रीठा गाछ। वै.निघ.।

पीतवल्लिः। पुं। गन्धके। वै.निघ.।

पीतवालुका। स्त्री। हरिद्रायाम्। त्रिका.।

पीतभद्रकः। पुं। देववर्व्वुरवृक्षे। वै.निघ.।

पीतभस्म। क्ली। भस्मीकरणेन पारदस्य पीतीकरणे। यत् सर्व्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः आह। तत्प्रकरणं—"मर्दयेत् रसगन्धौ च हस्तिशुण्डीरसैर्दृढं। भृङ्गराजरसैः पिष्टा पर्य्यन्तं दिवसत्रयः। विष्टभ्य वालुकायन्त्रे मूषायां सन्निवेशयेत्। दिनमेकं दहेदग्निं मन्दं मन्दं निशावधि। एवं निष्पद्यते पीतः शीतः सूतस्तु गृह्यते। पर्णखण्डेन तद्गुञ्जां भक्षयेत् न्यूनतां यथा। क्षुद्रार्धं कुरुते पूर्व्वमुदराणि विनाशयेत्। ज्वराणां नाशनः श्रेष्ठः तद्वत् स्त्रीसुखकारकः। बलप्रदः सदा देहे जरानाशनतत्परः। अङ्गभङ्गादिकं दोषं सर्व्वं नाशयति क्षणात्। एतस्मान्नापरः सूतो रसात् सर्व्वाङ्गसुन्दरात्।" र.सा.सं.।

पीतभृङ्गराजः। पुं। पीतपुष्पभृङ्गराजक्षुपे। हलदे भीमराज। केशुत्ते। तत्पर्य्यायाः,—स्वर्णभृङ्गारः हरिप्रियः देवप्रियः वन्दनीयः पावनः। गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशोफघ्नः नीलपुष्पश्च रसायनः। रा.नि.व.४।

पीतमणिः। पुं। पुष्परागमणौ। रा.नि.व.१३।

पीतमण्डलदर्शनः। पुं। पित्तजन्यरोगे। निदा.।

पीतमण्डूकः। पुं। स्वर्णमण्डूके। सोणा ब्याङ। वै.निघ.। स्वर्णचातकपक्षिणि।

पीतमस्तकः। पुं। हृद्यश्येनपक्षिणि। वै.निघ.।

पीतमाक्षिकम्। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। रा.नि.व.१२।

पीतमुण्डः। पुं। हरिणभेदे। वै.निघ.।

पीतमुद्गः। पुं। सुवर्णमुद्गे। सोणा मुग। र.मा.।

पीतमूत्रता (त्वम्)। स्त्री, क्ली। पित्तजमूत्ररोगे। भा.।

पीतमूल(क)म्। क्ली। गर्जरमूलके। गाजर मूला। रा.नि.व.७।

पीतमूली। स्त्री। रेचकमूलविशेषे। रेउचिनि इति लोके। यथा—"गन्धिनी पीतमूली च मल्ला सा मृदुरेचनी। हन्त्यजीर्णमतीसारं वह्निमान्द्यमरोचकम्। विट्सङ्गं शीतपित्तञ्च दुष्टव्रणविरोहणी॥" (अर्व्वाचीनाः)।

पीतयूथी (थिका)। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम्। स्वर्ण युँइ। रा.नि.व.१०।

पीतरक्तः (कः)। क्ली। पुष्परागमणौ। रा.नि.व.१३। पद्मकाष्ठे। वै.निघ.।

पीतरत्न(क)म्। क्ली। मणिविशेषे। पोखराज इति लोके। भा.पू.१भ.रत्न.व.।

पीतरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवृक्षे । চাঁপা-কলার গাছ। रा.नि.व.११ ।

पीतरसः । पुं । कशेरौ । কেশুর। प.मु.। धूनराजे । पीतवर्णपारदभस्मे । क्ली । हरिद्रायाम् ।

पीतरागम् । क्ली । सिक्थके । मम । पद्मकेशरे । रा.नि.व.१२ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. ।

पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुकायाम् । পীত-কটকী। प.मु.। काश्मर्य्याम् । গামার। भा.।

पीतल(क)म् । क्ली । रीतौ । পিতল। रा.नि.व.१३ । पुं । पीतवर्णे । वै.निघ. । हरिताले ।

पीतलोहम् । क्ली । पित्तले । हे.च.

पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । हरिद्रुवृक्षे । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुङ्कुमे ।

पीतवल्ली । स्त्री । आकाशलतायाम् । আলোক্লতা। वै.निघ. ।

पीतविट्कता । स्त्री । पित्तविकारजरोगे ।

पीतवीजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শোণা গাছ। रा.नि.व.९ । पीतलोध्रवृक्षे । सरलदेवदारौ । रा.नि.व.१२ ।

पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनवृक्षे । पियालवृक्षे । পিয়াশাল। हिं असन, असना। मं हिवला। तें मद्दि। तम्. अइन् । अम. । तत्पर्य्यायाः,—प्रियकः वीजकः पीतशालकः पीतसालः पीतसारः वन्धूकपुष्पः सर्ज्जकः आसनः। अस्य त्वक्क्वाथः उदरामयघ्नः, प्रलेप. नाडीव्रणे हितः। एतद्वीजगुणाः—"वीजकः कुष्ठवीसर्प-श्वित्रमेहगुदक्रिमीन् । हन्ति श्लेष्मास्र-पित्तञ्च त्वच्यः केश्यो रसायनः॥"

पीतशालिः । पुं । सुगन्धशाली । সরু ধান। रा.नि.व.१६ ।

पीतसहाचरः । पुं । पीतझिण्ट्याम् । च.द. वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले ।

पीतसारः । पुं । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ। रा.नि.व.९ । सिह्लके । শিলারস। रा.नि.व.१२ । वै.निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले । गोमेदमणौ । मे. । क्ली । हरिचन्दने । प.मु. ।

पीतसारकः । पुं । निम्बवृक्षे । নিমগাছ। रा.नि.व.९ । अङ्कोलवृक्षे । रा.नि.व.९ । असनवृक्षे । वै.निघ. । [च. ।

पीतसारि । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । সুর্মা। श.

पीतस्कन्धः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

पीतस्फटिकः । पुं । पुष्परागमणौ । प.मु. ।

पीतस्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । पीतवर्णस्फोटके । वै.निघ. । पामायाम् । रा.नि.व.२० ।

पीता । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. । वै.निघ. श्वय.चि.सूर्य्यप्रभायाम् । दारुहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । বড় লতা-ফটকী। रा.नि.व.३ । गोरोचनायाम् । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । वनवीजपूरके । বন মাতুলুঙ্গ। रा.नि.व.११ । कपिलशिंशपायाम् । रा.नि.व.९ । अतिविषायां । আতইচ। श.च. । स्वर्णकदल्यां । চাঁপা কলা। हरिताले । पीतजात्यां । পীত জাতি ফুলের গাছ। धूनके । देवदारुणि । शालपर्ण्याम् । अश्वगन्धायाम् । आकाशलतायाम् । वै.निघ. ।

पीताङ्गः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শোণাগাছ। रा.नि.व.९ । पीतलोध्रवृक्षे । पीतमण्डूके । সোণাবেঙ্। नागरङ्गवृक्षे । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

पीताभः । पुं, क्ली । पीतचन्दने । वै.निघ. ।

पीताभ्रम् । क्ली । पीतवर्णाभ्रभेदे । रा.नि.व.१३ । See अभ्रकम् ।

पीताम्लानः । पुं । पीतझिण्टीक्षुपे । পীত-ঝাঁটী। रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।

पीतावलोकनः । पुं । पित्तजन्यदृष्टिरोगे ।

पीताश्मा (न्) । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ ।

पीताह्वः । पुं । सर्ज्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

पीतिः । स्त्री । पाने । रा.नि.व.२० । पुं । अश्वे । अम. । करिशुण्डायाम् । श.च. ।

पीतिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । स्वर्णयूथीवृक्षे । दारुहरिद्रायाम् । सूद्राशङ्के । तद्गुणाः— "पीतिकारुणरागश्च सा स्यात् व्रणनिषूदनी ॥"

पीतिनी । स्त्री । शालपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

पीती (इन्) । पुं । अश्वे । अम. ।

पीथम् । क्ली । घृते । उणा. । जले । हे.च. ।

पीयिः (यी इन्)। पुं। अश्वे। अ.टी.स्वा.।

पीनः। त्रि। स्थूले। মোটা।

पीनद्रुः। पुं। सरलवृक्षे। रा.नि.व.१२।

पीनसः। पुं। अपीनसनामनासारोगे। পীনস রোগ। तत्पर्य्यायाः,—प्रतिश्यायः, अपीनसः, प्रतिश्याः, नासिकामयः। रा.नि.व.२०। See अपीनसः। [व.०।

पीनसा। स्त्री। कर्कट्याम्। কাঁকুড়। रा.नि.

पीनसी (इन्)। त्रि। पीनसरोगिणि। निदा.।

पीनस्कन्धः। पुं। वनशूकरे। महिषे। वै.निघ.।

पीपरिः। पुं। क्षुद्रप्लक्षे। ছোট পাকুড়। रा.नि.व.११। [स्वर्णे।

पीयुः। पुं। काके; पेचके। त्रिका.। क्ली।

पीयूषम्। क्ली। दुग्धे। रा.नि.व.१५। चि.क्र. क.सागरी.चि। अमृते। अम.। नवप्रसूतायाः गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धे। গাঁজলা দুধ। यथा— "आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पीयूषमुच्यते।" गुणाः —मधुरं बृंहणं हृद्यं। सु.सू.४५अ.द.व.। च.सू. २७अ.।

पीयूषसिन्धुरसः। पुं। अर्शोऽधिकारे रसः। षड्गुणगन्धकेनानुकाबद्ध भस्मीकृतपारदः स्वर्णं लौहभस्म अभ्रभस्म गन्धकम् एषां प्र. समभागः, शरणं (ওল) दन्तीमूलं मुण्डी (মুণ্ডীরী) काकमाची भृङ्गराजः (ভীমরাজ) अर्कः (আকন্দ) चित्रकम् एषां रसेन ७धा मर्द्यः। रस.चि.।

पीयूषोत्था। स्त्री। (Eulophia campestris.) शालम्मिश्रि इति ख्याते द्रव्ये। इयं वन्या।

पीलकः। पुं। पिपीलिकायाम्। है.च.।

पीला। स्त्री। पिपीलिकायाम्। वै.निघ.।

पीलुः। पुं। (Salvadora persica; or S. Olesides, Syn. S. Indica.) Toothbrush tree. कोङ्कनदेशे स्वनामख्यातफलवृक्षे। পীলু গাছ। हिं झल। मं पिलु। तें गोगुगुचेट्टु, पिन्नवरगोण्ड। बम्. कव्हन्। ता. कोकु। भूमिजानि आखरोट इति लोके। तत्पर्य्यायाः— गुड़फलः स्रंसी शीतसहः धानी विरेचनः फलशाखी श्यामः करभवल्लभः कलभवल्लभः। च.सू.२अ. शिरोविरेचने। फलगुणाः—"पीलु श्लेष्मसमीरघ्नं पित्तघ्नं भेदि गुल्मनुत्। स्वादु तिक्तञ्च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषहृत्॥" भा. अम्रव.। मेहपित्त-सन्निवातघ्नम्। अत्रि.१७अ.। स्वादुतिक्तकटूष्णं कफवातहरञ्च। "तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च। तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित्॥" सु.सू.४६।२९अ.शिरोविरेचने। अस्य तैलं मूलकतैलगुणं। कच्छ्कशाके। शरवण-पुष्पे। किङ्किरातवृक्षे। अक्षोटवृक्षे। करतले। वै. निघ.। अस्थिखण्डविशेषे। हस्तिनि। पुष्पे। मे.। परमाणौ। त्रिका.। विषालवृक्षे। च.सू.४अ.। क्ली। पीलुफले। च.सू.२अ.वमने। काश्चनदेशीय-गिरिजाखोड़फले। च.सू.३अ.कुष्ठादिप्रलेपे।

पीलुनी। स्त्री। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३। च. द.परिणामशूले। "पीलुनी त्रिवृता यथा।" कच्छ्कशाके। वै.निघ.।

पीलुपत्रः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। চালিতা গাছ। रा.नि.व.९। मोरटायाम् লতাকস্তরাড়। रा.नि.व.३।

पीलुपत्रा। स्त्री। क्षीरमोरटायाम्। वै.निघ.।

पीलुपर्णिका (र्णी)। स्त्री। ओषधिविशेषे। मे.। मूर्व्वायाम्। মুরহা। र.मा.। वै.निघ.२भ. अ.सा.चि.। तुण्डिकायाम्। তেলাকুচা। रा.नि.व.२३। मोरटे। লতাকস্তরাড়। तच्छाकगुणाः —गुरु रुक्षं विष्टम्भाजीर्णकरं मधुरं शीतं मल-भेदनञ्च। च.सू.२७अ.।

पीलूषणा। स्त्री। पीलुफले। वै.निघ.।

पीवरः। पुं। कच्छपे। जटा.। त्रि। स्थूले।

पीवरा (री)। स्त्री। शालपर्ण्याम्। শাল-পাণি। भा.पू.१भ.। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व.४। रस.र.बृहत्कल्याणघृते। शतावर्य्याम्। र.मा.। श्रीलटकन्दज इति ख्याते वृक्षविशेषे। तद्गुणाः— "पीवरी योषितां सा स्यात् योनिव्यापद्विनाशिनी। रजोदोषप्रशमनी प्रदरार्शोनिवारिणी॥"

पीवा। स्त्री। जले। उणा.।

पुंजातुकः। पुं। जीवनवृक्षे। জীবন গাছ।

पुंध्वजः। पुं। मूषिके। वै.निघ.।

पुंलक्षणा। स्त्री। पुरुषलक्षणायाम् नपुंसकस्त्रियाम्। वै.निघ.।

पुंलिङ्गम्। क्ली। शिश्ने। हे.च.।

पुंवत्सा। स्त्री। पुरुषप्रसविन्याम्। च.शा.८अ.।

पुंहपः । पुं । गन्धमूषिके । हूं‌टो । त्रिका. ।

पुंश्चलः । त्रि । कन्याऽरोगिणि । धर्मो' । मे. ।

पुंश्चिह्नम् । क्ली । शिश्ने । त्रिका. ।

पुंसवनम् । क्ली । दुग्धे । संस्कारविशेषे ।

पुंस्त्वम् । क्ली । शुक्रे । हे.च. । पुं । मूलदेवे । पुंस्त्वरूपे । रा.नि.व.८ ।

पुंस्त्वदा । स्त्री । मधुदाकन्दे । वै.निघ. ।

पुंस्त्वनाशनः । पुं । रसभेदे । वै.निघ. ।

पुंस्त्वविग्रहः । पुं । भूतृणे । शृगालकूट-दिवसे । रा.नि.व.८ ।

पुक्कसो । स्त्री । नीलिकायाम् । श.र. । पुष्पकलि-कायाम् । मे. ।

पुङ्खः (कः) । पुं । शरमूले । (कः) शरपुङ्खामूले । पत्र कीलकेऽत्र मूले । रत्न.नि. ।

पुङ्खिका । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वै.निघ. ।

पुङ्गवः । पुं । सायसके । रा.नि.व.५ । श्रेष्ठे ।

पुच्छः । पुं. क्ली । लाङ्गूले । अम. । त्रिकां । शब्दा. ।

पुच्छकः । पुं । सिंहभेदे । शब्दा. ।

पुच्छटी । स्त्री । अङ्गुलिमोटने । त्रिका. ।

पुच्छदा । स्त्री । मधुदाकन्दे । रा.नि.व.८ ।

पुच्छफलः । पुं । बदरीभेदे । प.मु. ।

पुच्छमूलम् । क्ली । पुच्छमूलस्थे मांसभागे । सु.ट.२५.

पुच्छा (च्छिका) । स्त्री । मायपर्णीम् । नारायणि । वै.निघ. ।

पुच्छाधोभागलोहितः । पुं । देवके । वै. निघ. । ८९।८१।

पुच्छी (च्छिन्) । पुं । अर्कवृक्षे । आरग्वधे । रा.नि.व.१० । कुक्कुटे श.च. ।

पुञ्जदलम् । क्ली । गुडिदलकशाके । प.मु. ।

पुटम् । क्ली । परिवेष्टने । रा.नि.व.८ । जाती-फले । रा.नि.व.१२ । ऐश्वर्यमन्त्रे । मेदपलादि । पात्रे । छादने । च.टी.भ. । पत्रपुटके । पात्रयो-भयमुखसंयोजने । पुं । चर्मपुटे । श.र. । गुग्गुली । मूलके । त्रिका. । औषधपाकयन्त्रभेदे । भूटि-पाकेन दग्ध । तत्तद्भेदे—महापुटगजपुटवराह-पुटकोकुटपुटकपोतपुटगोवरपुटभाण्डपुटभेदेन । एषां विशेषाः स्वस्वपर्याये द्रष्टव्याः । "शङ्काण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत् । विशाखिं मुद्रयेद्भाण्डं तद्भाण्डं पुटमुच्यते ॥" भा. ।

पुटकम् । क्ली । पद्मे । श.र. । नासारोगविशेषे । लक्षणं—"विशुद्धे नासिकास्रोतस्यन्तर्भागावयो शोषयेन्-मतम् । कफं संग्रहपुटतां भाप्नोति पुटकस्तु सत् ॥" वा.उ.१९५. ।

पुटकन्दः । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटकिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । हे.च. ।

पुटग्रीवः । पुं । ताम्रकुण्डे । मे. । गर्गर्याम् ।

पुटपर्वी । स्त्री । पत्रशाकभेदे । भेष.उपदंश.चि.

पुटपाकः । पुं । दलपुटेन स्वरसद्रव्यकल्कपाके । जम्ब्वादिपत्रैः कृटमितद्रव्यकल्कं वेष्टयित्वा रज्ज्वा-दिना बद्धा अङ्गुष्ठम् एकाङ्गुलं वा अङ्गुष्ठपर्यन्तं वा मृत्तिकया कृत्वा वह्नौ दहेत् निपुणः रक्तागादर्शन-पर्यन्तम् । शार्ङ्ग.म.२५ । "पुटपाकस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः । अतोऽयं पुटपाकः स्यात् विधानं तस्य कथ्यते । द्रव्यमापोथितं कृत्वा जम्ब्वादिपल्लवैः । वेष्टयित्वा ततो बद्धा दृढं रज्ज्वा-दिना ततः । गर्भे पङ्काङ्गुलं पर्यादयाङ्गुलि-मात्रकम् । दहेत् पुटानलादग्नौ यावद्विमल रक्तता ॥" च.द.१९ । मता—यत्नतो रसः कर्षमितमधुना देयः । "पुटेन पच्यते यस्मात् पुटपाकस्ततो मतः । बहुविध कृत्वा द्रव्यं वारिणा क्वथितेन च । पुट-कान्तर्गतं चाङ्गं शान्त्यपदेन लिप्तं । अङ्गुष्ठमानतः चाङ्गुलैवर्धनायिना बुध. ॥ सिन्दूरवर्णतां प्राप्तं दाहयेत्तस्य शुभम् । शीतलेन रसावाभिर्भेदिति-विनिर्दिशम् । पुटपाकस्य पाकोऽयं चाद्विदारक-वर्जिता । पञ्चमाषो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् । कल्कचूर्णद्रवाणां च देया मात्रा बुधैः ॥" नैलमणाधनभेदे । "द्वे दिने सिध्यकालस्य परद्रव्य-पर्ये मतम् । द्रव्यस्य कटुयोग्यानां सर्वमेकत्र पेषयेत् । तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् । पुटपाकविधानेन तत्पचाद्गृह्य बुधः । तत्प्रयोगेन विधिना यथावदवधारयेत् ॥" भा. ।

पुटरागम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । वदन् दार्ढे । रा.नि.व.१२ । [प.मु. ।

पुटलौहम् । क्ली । रसकलौहे । (विहरी) ।

पुटस्रावः । पुं । मांसमायपरीते । वै.निघ. ।

पुटस्वेदः । पुं । वालुकापुटकैः स्वेदे । गुँड़ि-स्वेद । "वालुकापुटकैः स्वेदः...।" च.द.१८अ. ।

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । हारा. । कौपीने । च: ।

पुटालुः । पुं । कोलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुटोदकः । पुं । नारिकेलवृक्षे । हारा. ।

पुण्ड्रः (कः) । पुं । तिलकवृक्षे । जटा. ।

पुण्डराह्वः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुँण्डरिया । वै.निघ. ।

पुण्डरा (इन्) । पुं । पुण्डरीके । पुँण्डरिया । वै.निघ. ।

पुण्डरीकम् । क्ली । A white lotus. श्वेतकमले । श्वेतपद्म । मं पाण्डरे कमल । कं बिळियतावरे । तें तेल्लतामर । तत्पर्य्यायाः,—सिताम्भोजं शतपत्रं महापद्मं सिताम्बुजं । गुणाः—हिमं तिक्तं मधुरं पित्तघ्नं दाहघ्नं श्रमघ्नं रक्तघ्नं पिपासाघ्नञ्च । रा.नि.व.१० । "पुण्डरीकं स्वादु शीतं तिक्तं रक्तरुजापहम् । कफं दाहं श्रमं पित्तं नाशयेत् ..।" द्रव्य.गु. । भा.म.१भ.ज्व.चि.सुदर्शन-चूर्णे । सु.सू.३८अ.उत्पलादिः । सहस्रदलश्वेत-कमले । च.सू.४अ. । शाल्तण्डुले । श्वेतच्छत्रे । मे. । पुं । दमनकक्षुपे । दना । रा.नि.व.१० । दर्व्वीकरसर्पभेदे । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.कल्प. ४अ. । व्याघ्रे । रा.नि.व.१९ । शर्करायाम् । आम्रे । रा.नि.व.२३ । श्वेतकुष्ठरोगे, श्वित्रे । "तच्छ्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमं । सरागञ्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं कफोल्वणम् ॥" मा.नि. । गजज्वरे । शालपर्णीपत्रवत्पत्रे स्वनामख्यातवृक्षे । पुँण्डरिया गाछ । गुणाः—नेत्रहितत्वम् । आम्र-वृक्षे । हे.च. । हस्ती । वै.निघ. । शालिधान्यभेदे । गुणाः—शालिवत् । सु.सू.४६अ. । व्याघ्रे । कोष-कारे । मे. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निर्व्विषजलौकाभेदे । जोंक । सु.सू.१३अ. । See जलायुका ।

पुण्डरीकाक्षः । पुं । प्लवजातीयजलपक्षिभेदे । मांसगुणाः प्लवशब्दे सन्त्याः । सु.सू.४६अ. ।

पुण्डरीयकम् । क्ली । स्थलपद्मे । भा.मा. । प्रपौण्डरीकवृक्षे । पुँण्डरिया । रा.नि.व.१२ ।

पुण्डर्य्यम् । क्ली । प्रपौण्डरीके । पुँण्डरिया । रा.नि.व.१२ । तत्पर्य्यायाः,—पुण्डरीकं पुण्डरीकावं पौण्डरीकं प्रपौण्डरीकं पौण्डर्य्यं चक्षुष्यं सानुपुष्पकं सानुपुष्पं हृटिकृतं स्थलपद्मं सानुकं शीतं श्रीपुष्पं सुपुष्पं सानुजं अनुजं । गुणाः—मधुरं तिक्तं शीतलं कषायं शुक्रलं वर्ण्यं पाके मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तरक्तव्रणज्वरदाहतृष्णानाशकञ्च ।

पुण्ड्रः (कः) । पुं । तिलकक्षुपे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० । अतिमुक्तके । माधवी लता । रा. नि.व.२३ । कृष्णवृक्षे । रा.नि.व.९ । प्रपौण्ड-रीके । पुँण्डरिया । कृमिभेदे । मे. । चित्रवर्णे इक्षुविशेषे । पुँड़ो आक्, छाँचि ईक्षु । मं पुण्ड्राक्ष्म् । कं वासरकवु । तत्पर्य्यायाः,—पुण्ड्रः रसालः इक्षुवाटी यौनिः इक्षुयोनिः रसालो रसदालिका करङ्कशालिः । गुणाः—अतिमधुरः शीतलः कफकरः पित्तघ्नः दाहहरः श्रमहरः वृष्यः अतिसन्तर्पणश्च । रा.नि.व.१४ ।

पुण्ड्रका । स्त्री । माधवीलतायाम् । तिलक-वृक्षे, शुक्लजातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

पुण्ड्रशर्करा । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षुभवशर्करायाम् । पुँड़ि आकेर चिनि । गुणाः—स्निग्धा वीर्य्ये चर्द्यरोचके च हिता । रा.नि.व.१४ । पञ्चविधेक्षु-शर्करायाम् । वै.निघ. ।

पुण्ड्रसाह्वः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पुँण्डरिया । वै.निघ. ।

पुण्यगन्धः । पुं । महानागकेशरचम्पकवृक्षे । विका. । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

पुण्यतृणम् । क्ली । सितदर्भे । श्वेत कुश । रा.नि.व.८ ।

पुण्यदर्शनः । पुं । चाषपक्षिणि । नीलकण्ठ ।

पुण्यफलः । पुं । उद्याने । श.मा. ।

पुण्यसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुण्या । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. । तुलसी-वृक्षे । श.मा. ।

पुत्ति(त्ति)का । स्त्री । पिङ्गलवर्णपृथुमधुमक्षिका-विशेषे । पिङ्गलवर्ण मौमाछि । अम. । यथा—"अन्यजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्तिताः ।" रा.नि.व.१४ ।

पुत्रः (कः) । पुं । दमनकवृक्षे । पुत्रे । सिंह-भेदे । मे. । मूषिकभेदे । तद्दष्टे—"पुत्रकेणाङ्ग-सादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते । चीयते ग्रन्थिभियाङ्ग-माखुशावकसन्निभैः । शिरीषेङ्गुदकल्कन्तु लिह्यात्तत्र

समाचिकम् ।" सु.कल्प.६अ. [स्त्री । कन्यकायाम् ।

पुत्रकान्दा । स्त्री । लक्ष्मणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।

पुत्रघ्नी । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंस्रवात् ।" सु.उ. । "रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् । दुष्टशोणितजं नार्य्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ॥" च ।

पुत्रजननी । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै. निघ. । लक्ष्मणाकन्दे ।

पुत्रजी(ञ्जी)वः (कः) । पुं । (Putranjiva Roxburghii. Syn. Nagera putranjiva.) कोलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । जियापूता, पूतजिया । हिं पितौंजिया, जितापुटज, पुत्रजीव । बं जियनपुत्र । तै कड्रजुवि । बम्. जीवनपुत्र । तत्पर्य्यायाः,—गर्भकरः, जीवपुत्रकः, शोपदापहः, कुमारजीवः, पवित्रः, गर्भदः, सुतजीवकः । गुणाः—हिमः वृष्यः गर्भजीवदः चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहतृष्णाघ्नश्च । रा.नि.व.९ । रुक्षः स्वादुः गुरुः कटुः पटुः वातश्लेष्मघ्नः सृष्टमलमूत्रश्च । भा. । तत्फलगुणाः—"पुत्रञ्जीवफलमज्ज शीततोयेन पेषयेत् । भोजने चाञ्जने पाने लेपः सर्व्वविषापहः ॥" रस.र.विष चि. ।

पुत्रदा । स्त्री । बन्ध्याकर्कोट्यां । लक्ष्मणामूले, पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि.व.२३ । श्वेतकण्टकारिकायाम् । जीवन्त्याम् । वै निघ. ।

पुत्रदात्री । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । मालवदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे । पूत्रदात्री, पूत्रदात्री लता । तत्पर्य्यायाः,—वातारिः भ्रमरी श्वेतपुष्पिका वृत्तपत्रा अतिगन्धालुः वेशीजाता सुवल्लरी । गुणाः—कटूष्णा वातकफघ्नी सुरभिः सदा पथ्या बन्ध्यादोषहरी च । रा.नि.व.३ ।

पुत्रपिच्चटम् । क्ली । रङ्गे । राङ् । र.मा. ।

पुत्रप्रदा । स्त्री । क्षुद्रिकावृहत्याम् । बन्ध्याकर्कोटिकायाम् । वै.निघ. । [नि.व.३ ।

पुत्रभद्रा । स्त्री । वृहज्जीवन्तीलतायाम् । रा.

पुत्रमञ्जरिः (री) । स्त्री । पुत्रदात्र्याम् । भा.म.४भ.योनि.रो.चि. । "पुत्रमञ्जरिमूलम् ।"

पुत्रमार्ज्जारी । स्त्री । जीवपुत्रके । जीयापूता ।

पुत्रशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙী । रा.नि.व.९ ।

पुत्रश्रेणिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ভুঁই আমলা । वै.निघ. ।

पुत्रश्रेणी । स्त्री । कृष्णदन्तीक्षुपे । काल दन्ती । र.मा. । अजशृङ्ग्याम् । काँकड़ाशृङ्गी । रा.नि.व.८ । मूषिकपर्ण्याम् । इन्दूरकाणी । रा.नि.व.३ । सु. कल्प.७अ. ।

पुत्रिका । स्त्री । यावतूलके । आलूता ।

पुत्रिणी । स्त्री । बन्दायाम् । বান্দরা । नकुल. १२अ. । प्रमेहपिड़काविशेषे । तस्या लक्षणं—"महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिड़का सा तु पुत्रिणी ।" सु.नि.६अ. ।

पुन्नलम् । क्ली । गन्धतृणे । गन्धतृण, रागकर्पूर । रा.नि.व.८ । पुं । शरीरे । आत्मनि । त्रिका. ।

पुनःखुरी (रिन्) । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं—"प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादुकोपमाः । पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगामिनम् ॥" ज.द.२९प. ।

पुनर्नवः । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa. Syn. Procumbens anderecta. or B. Diandra.) स्वनामख्यातपत्रशाकभेदे । শ্বেত পুণ্যা, গাদাপুণ্যা । हिं शान्त । मं पाण्डरीघेण्टुली, रक्तघेण्टुली । कं विलियदुवेल्लड़किलु, केंपिनवेल्लड़किलु । तै अतिकममेदि । ता. सुकरत्तेकिरै । बम्. पुनर्नवा । च.सू.३८अ. । सा त्रिधा श्वेता रक्ता नीला चेति । श्वेतायाः पर्य्यायाः,—वृश्चीरा चिराटिका वर्षाङ्गी वर्षाह्नी विशाखः कठिल्लः शशिवाटिका पृथ्वी सितवर्षाभुः घनपत्रः कठिल्लकः । रक्तायाः पर्य्यायाः—शोथघ्नी वर्षाभुः प्रावृषायणी कठिल्लकः रक्तपुष्पा । नीलायाः पर्य्यायाः,—नीलाटिका क्षुद्रवर्षाभूः वर्षकेतुः । तत्र श्वेतागुणाः—"श्वेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषापहा । कासहृद्रोगशूलास्रपाण्डुशोफानिलार्त्तिनुत् ॥ रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनी । रक्तप्रदरदोषघ्नी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥" रा.नि.व.५ । "पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः कषायोऽत्यर्थंपाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिलगरश्लेष्महरी ब्रघ्नोदरप्रणुत् । पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः । वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ।" भा.पू. । तच्छाकगुणाः—पुनर्नवा तु वीर्य्योष्णा भेदिनी च रसायनी ।" राज. २

प.। मूलक्वाथः भेदकः उदरामयघ्नः शीतलः विशेषेण श्वासे हितः अधिकमात्रया वान्तिकरः। पत्रप्रदेहः व्रणनाशे हितश्च।

पुनर्नवागुग्गुलुः। पुं। वातरक्ते गुग्गुलौ। शुक्लपुनर्नवामूलं १०० प. एरण्डमूलं १०० प. शुण्ठी १६ प. गुग्गुलुः ८ प. एकत्र कुट्टयेत्। क्वाथार्थं—जलं ३२ वा ६४ श. शे. ८ श.। गालयित्वा तत्र एरण्डतैलं ॥० श. दत्त्वा पुनः पचन् पाकसिद्धे ऽवतार्य त्रिवृच्चूर्णं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुडूचीचूर्णं २ प. त्रिफला त्रिकटु चित्रकसैन्धवभल्लातकविड़ङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्णमाक्षिकं २तो. पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रक्षेप्यम्। শ্বেত পুণ্যার মূল ১০০ প. এরণ্ডমূল ১০০প. শুঁঠ ১৬প. গুগ্‌গুলু ৮প. একত্র কুটিবে। কাথার্থ জল ৩২ শ. শে. ৮ শ.। ছাঁকিয়া এরণ্ডতৈল ॥০ শ. দিয়া পুনঃ পাক করিবে। পাক শেষ হইলে নামাইয়া তেউড়ীচূর্ণ ৫ প দন্তীমূলচূর্ণ ১ প. গুলঞ্চচূর্ণ ২ প. ত্রিফলা ১॥০ প. ত্রিকটুচূর্ণ ১॥০ প. চিতামূলচূর্ণ ১॥০ প. সৈন্ধব, ভেলা, বিড়ঙ্গচূর্ণ প্রত্যেক ১॥০ প. স্বর্ণমাক্ষিক ২ তো. পুনর্নবামূলচূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে। भा.।

पुनर्नवाद्यघृतम्। क्ली। शोथाधिकारे घृतम्। पाठः—पुनर्नवाचित्रकदेवदारुपञ्चोषणक्षारहरीतकीनाम्। कल्केन पक्वं दशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिषूदनञ्च॥" दशमूलं मिलित्वा ६० प. जलं ५१२ प. शे. १२८ प. घृतं ३२ प.। कल्कार्थे—पुनर्नवामूलं चित्रकमूलं देवदारु पञ्चकोलं यवक्षारः हरीतकी प्र.८ तो.। रस र.।

पुनर्नवाष्टकः। पुं। शोथे कषायः। पाठः—"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्वभयाकषायः। सर्व्वाङ्गशोथोदरपार्श्वशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति॥" भैष.शोथ.चि.।

पुनर्भवः। पुं। नखे। रा.नि.व.१८। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

पुनर्भूः। स्त्री। पुनर्नवायाम्। घोले। वै.निघ.।

पुन्नागम्। क्ली। पुन्नागपुष्पे। देववल्लभं राजचम्पकमिति लोके। सु.सू.३८अ.एलादिः। ड.।

पुन्नागः। पुं। (Calophyllum inophyllum.) Alexandrian Laurel. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे। दक्षिणापथेऽसुरपतिनाम्ना प्रतीत.। सु.सू.३८अ.एलादिः। পুনাং গাছ, রাজচম্পক। हिं सुलतानचम्पक। मं पुन्नाग। कं सुरहोन्नेरभेद। तं पुरपोन्नचेट्टु। उत्. पुणा। वम्. ऊदि। ता. पिन्नय। तत्पर्य्यायाः,—पुरुषः तुङ्गः केशरः देववल्लभः अरुणकेशरः केसरी काम्बोजः नागपुष्पः कुम्भीकः रक्तकेशरः पाण्डुनागः पुन्नामा पाटलद्रुमः, रक्तपुष्पः रक्तरेणुः। गुणाः—कषायः कफरक्तघ्नश्च। राज.। मधुरः शीतः सुगन्धिः पित्तघ्नः भूतविद्रावणः। रा.नि.व.१०। वा.सू.१५अ.। जातीफले। शुक्लपद्मे। श्वेतहस्तिनि। मे.। तिलपुष्पवृक्षे।

पुन्नागकेशरम्। क्ली। पुन्नागपुष्पकिञ्जल्के। सु.सू.३८अ.एलादिः।

पुन्नागपुष्पम्। क्ली। पुन्नागकुसुमे। वै.निघ.।

पुन्नाटः (ड़ः)। पुं। चक्रमर्द्दे। रा.नि.व.४।

पुन्नामा (न्)। पुं। पुन्नागवृक्षे। रा.नि.व.१०।

पुप्पटः। पुं। दन्तपुटगतरोगे। तालुरोगे। निदा.।

पुप्फुलः। पुं। जठरवाते। निदा.।

पुप्फुसः। पुं। वामपार्श्वस्थमलाशये, कोष्ठे। ফুস্‌ফুস্, ফোঁপড়া, ফুলঘড়া। श.च.।

पुमान्। पुं। पुन्नागवृक्षे। रा.नि.व.१०। पुरुषे। जीवात्मा। च.।

पुरम्। क्ली। दाहागुरुणि। रा.नि.व.१२। शरीरे। रा.नि.व.१८। नागरमुस्तायाम्। र.मा.। चर्म्मणि। श.र.। पुं। गुग्गुलौ। গুগ্‌গুল। रा.नि.व.१२। च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, चन्द्रप्रभागुड़्याम्। शल्लकीनिर्यासे। वै.निघ.। पीतझिण्ट्याम्। श.च.।

पुरच्छ(च्छ)दः। पुं। उलपे। উলু খড়। स्तनाग्रे। वै.निघ.।

पुरटम्। क्ली। सुवर्णे। विदग्धमाधवः।

पुरन्दरम्। क्ली। चविकायाम्। श.च.। मरिचे। वै.निघ.।

पुरमथनवल्लभः। पुं। दाहागुरुणि। रा.नि.व.१२। [व.१२।

पुरा। स्त्री। सुगन्धद्रव्ये, मुरामांस्याम्। रा.नि.

पुराणः (तनः)। वि। प्राचीने।

पुराणकिट्टम्। क्ली। लौहमले। मण्डूरे। वै.निघ.। पाण्डु.चि. मर्दनसिंहसूते।

पुराणघृतम्। क्ली। दशाब्दिककौमाघृते। र.मा.। गुणाः—"सदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिशूलजाः। सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधनरोपणम्॥" रा.नि.व.१५। "दशवर्षोषितं घृतम्।" अन्यत्र "पुराणं स्याद् दशवर्षस्थितं घृतम्।" अन्यैः पुनर्वर्षोपरि पुराणमुच्यते। "अस्याभिष्यन्दि मधुरं बल्यं संवत्सरोषितम्। अस्मादेव दोषाद्धि पुराणं सम्प्रकीर्तितम्।" नि.यो.छ.चि.।

पुरातनगुडः। पुं। प्राचीनगुडे। पुराण गुड़। गुणाः—विशदः वातरोगघ्नः त्रिदोषघ्नः पथ्यः हृद्यः संयोगेन ज्वरहरः तापघ्नः विण्मूत्रशोधनः अग्निकरः पाण्डुप्रमेहघ्नः स्निग्धः स्वादुतरः मधुरः रुचिकरः पथ्यश्च। रा.नि.व.१४।

पुरातनधान्यम्। क्ली। संवत्सरातीते धान्ये। पुराना धान। तच्च लघु अनभिष्यन्दि। उक्तञ्च "वर्षोषितं सर्वमतः परिलघुतामेति गौरवम्।" वा.सू. ६अ.हेमाद्रिः निखिलधान्यवर्गे। [रा.नि.व.४।

पुरास (सि) णी। स्त्री। महाबलायाम्।

पुराह्वयः। पुं। गुग्गुलौ।

पुरीतत्। क्ली। अन्त्रे। रा.नि.व.१८।

पुरीमोहः। पुं। धुस्तूरवृक्षे। त्रि.शा.।

पुरीषम्। क्ली। विष्ठायाम्। रा.नि.व.१८। यथा—"यदं किट्टं यत्तत् तत् पुरीषमित्युच्यते। समानवायुना नीतं सुषिरानि मलाशये। मूत्रशोणितमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना स्थितं बहिर्याति शरीरतः॥" भा.।

पुरीषकृमिः। पुं। विष्ठाजातकृमौ। मा.नि.।

पुरीषणः। पुं। विष्ठायाम्। त्रिका.।

पुरीषधरा। स्त्री। तदाख्यकलायाम्। यान्त्रःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। सु.शा.४अ.।

पुरीषधानम् (षाधारः)। क्ली, पुं। मलाधारस्थाने। मलाधारस्थकोष्ठे। उण्डुके। च.शा.७अ.।

पुरीषमः। पुं। माषे। दानवकल्याणे। त्रिका.।

पुरीषवहस्रोतः। क्ली। मलवहनाड्याम्। तस्य मूलं पक्वाशयः स्थूलगुदश्च। च.वि.५अ.।

पुरीषसङ्गः। पुं। मलरोधे। च.सि.२अ.

पुरीषोष्णता। स्त्री। पित्तजन्यरोगे। भा.।

पुरुदम्। क्ली। स्वर्णे। वैद्यक.चि.ब्रह्मगजाङ्कुशे।

पुरुदंशकः। पुं। हंसे। त्रिका.।

पुरुभोजाः (स)। पुं। मेघे।

पुरुषः। पुं। चेतनाधातौ। आकाशादिपञ्चकं चेतनाधातवश्चेति तन्मयः पुरुषश्चेतः। क्षित्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मकः पुरुषसंज्ञः। च.शा.१अ.। "अत्र कर्मफलञ्चात्र ज्ञानञ्चात्र प्रतिष्ठितं। अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा। एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ॥" च.। "चेतनावान् निर्गुणः अप्रसवधर्मी बीजधर्मी मध्यस्थधर्मी चेति।" भा.पू.१भ.। पुन्नागवृक्षे। पुन्नाग्। रा.नि.व.१०। पारदे। रस.र.हृद्रि.चि.एकादशायसे। गुग्गुली। रस.र.ब्रह्मगजाङ्कुशे। तिलके। श्वेतमोरटभेदे। वै.निघ.। कुमारी। तुल्य। यज्ञकल्याणशरीरेऽसम्बन्धे। सु.सू.१अ। चेतनायुक्तात्मनि। सु.शा.१अ.।

पुरुषत्वम्। क्ली। पुंस्त्वे। मैथुनसामर्थ्ये।

पुरुषदन्तिका। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.४।

पुरुषपुण्डरीकः। पुं। पुंव्याघ्रे।

पुरुषव्याधिः। पुं। उपदंशे। भा.। [निघ.।

पुरुषश्वेतमोरटः। पुं। मोरटायाम्। वै.

पुरुषाख्यः। पुं। पुन्नागपुष्पवृक्षे।

पुरुहूतः। पुं। इन्द्रयवे। वै.निघ.।

पुरोगतिः। पुं। कुक्कुरे। धरणिः।

पुरोडास् (डाशः)। पुं। घृते। त्रिका.। पिष्टकपक्वान्नम्। सोमलतारसे। हे.च.। यवचूर्णनिर्मित रोटिकायाम्।

पुरोती। स्त्री। मन्मथज्वरोत्पादकभेदे। सुदर्शना।

पुरोद्भवा। स्त्री। महामेदायाम्। र.मा.।

पुलकः। पुं। रोमाञ्चे। त्रिका.। मणिदोषे। शिलाभेदे। हरिताले। मे.। सर्षपभेदे। वै.निघ.। क्ली। कटुके। गिरिमाटीविशेष। रा.नि.व.१३।

पुलकी (इन्)। पुं। धाराकदम्बे। केलिकदम्ब। रा.नि.व.९।

पुलाकः। पुं। तुषे। र.मा.। तुच्छधान्ये। आगड़ा। अन्नसिक्थके। अम.भ.।

पुलाकी (इन्) । पुं । वृचे । हे.च. ।

पुलिकिरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

पुलोमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।

पुलोमही । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. ।

पुषा । स्त्री । लाङ्गलीवृचे । श.च. ।

पुष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । अभावे कुष्ठं ग्राह्यं । सि.यो.सा.ज्व.अभ्यङ्गे । भा.म ज्व.चि.विश्वादियोगे । जले । रा.नि.व.१४ । कुष्ठे । कूड़ । अम. । रसाञ्जने । कन्दविषभेदे । "पुष्करं पुष्कराकारं ।"

पुष्करः । पुं । पद्मकन्दे । वै.निघ. श्वास. चि. शृङ्ग्यादिचूर्णे । सारसपक्षिणि । मे. । सर्पे । कुष्ठभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करकम् । क्ली । पुष्करमूले । चि.क्र.क.१ स्तवक: ।

पुष्करजटा । स्त्री । पुष्करमूले । सि.यो.हि. श्वास.चि. । च.द.कास.चि. ।

पुष्करणी । स्त्री । चुद्रजलाशये, पल्वले । वै.निघ. । तज्जलगुणाः—"पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम् ।"

पुष्करनाड़ी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्करपर्णिका (र्णी) । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्करमूल(क)म् । क्ली । The root of Alpotaxis auriculata. कुष्ठभेदे । कूड़-विशेष । च.सू.४अ. । पुष्करदेशे स्वनाम्ना प्रसिद्धे मूले । पातालपद्मिनीति ख्याते काश्मीरदेशप्रसिद्धे कन्दविशेषे । पुरुहमूल । हिं पोहोकरमूली । तें पुष्करदेशजोप्रसिद्धमेन श्रौषधिविशेषमु । तत्पर्य्यायाः, —पद्मवर्णकं पद्मपर्णं पद्मपत्रकं मूलं पुष्करं पद्मपर्णकं पुष्करिणी वीरं पौष्करं पुष्कराख्यं पुष्कराह्वयं पुष्करसागरः पुष्करहं काश्मीरं ब्रह्मतीर्थं श्वासारि मूलपुष्करं पुष्करजटा पुष्करशिफा । गुणाः—कटुतिक्तोष्णं कफवातज्वरापहं श्वासकासारोचकघ्नं शोफपाण्डुहरञ्च । रा.नि.व.६ । "पुष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।...पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥" भा.पू.१म.ह.व. । वीजगुणाः रसपाकयोर्मधुरम् । च.सू.२७अ. । पद्ममूले । च.द. शय्यादौ । च.द.गुल्म.चि.हिक्कादौ ।

पुष्करवीजम् । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । पद्मवीजे ।

पुष्करव्याघ्रः । पुं । नक्रे । वै.निघ. ।

पुष्करशायिका । स्त्री । प्लवजातीयजलविहङ्गमभेदे । वै.निघ. ।

पुष्करशिफा । स्त्री । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।

पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्करस्रजौ । पुं । अश्विनीकुमारयोः । श.र. ।

पुष्कराङ्घ्रिज(क)म् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्करा(ख्य)ख्यम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्कराख्या । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । रा.नि.व.५ ।

पुष्कराह्वम् । क्ली । पुष्करमूले । सि.यो.कास. चि.दशमूलघृते ।

पुष्कराह्वः (यः) । पुं । सारसपक्षिणि । अम. । च.सू.२७अ. । क्ली । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । (कम्) च.द.मद.व.११ ।

पुष्करिका । स्त्री । शूकरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"पित्तशोणितसम्भूता पिड़का पिड़काचिता । पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥" सु.नि. १४अ. । धा.उ.३३अ. ।

पुष्करिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्याम् । स्थलपद्म । रा.नि.व.५ । पुष्करमूले । स्वल्पजलाशये । अम. । हस्तिन्याम् । पद्मिन्याम् । मे. ।

पुष्करुहम् । क्ली । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुष्कलं । क्ली । चष्टकुचि-परिमाणे ।

पुष्कलकः । पुं । गन्धमृगे । कस्तुरी-मृग । गन्ध गोकुल । मे. ।

पुष्टिः (टा) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि. व.४ । वृद्धौ । वृद्धिनामक ओषधि । मे. । रा.नि. व.५ । (पुष्टिः) पोषणे ।

पुष्टिका । स्त्री । मुक्ताशुक्तौ । कस्तुर्य्यां । रा.नि. व.१३ । र.सा.सं.रसकर्पूरे ।

पुष्प(क)म् । क्ली । कुसुमे । फूल । तत्पर्य्यायाः, —प्रसूनं कुसुमं सुमनसः सूनं प्रसवः सुमनः । नरशरीरे पुष्पगन्धरूपारिष्टचिह्ने । च.इ.२अ. । तिलकपुष्पे । पुष्परेणौ । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे । नग्नाकुल । पुगफले । वै.निघ. । नेत्ररोगभेदे । फूली । हे.च. । स्त्रीरजसि । तत्र शुद्धाशुद्ध-

त्वाद्विविधं—तयोः शुद्धं फलति अशुद्धञ्च न फलति। तयोर्लक्षणे—"शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमं। तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत्। तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि। असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात्।" "तथार्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वसमस्तैश्चोपसृष्टमवीजं भवति तदेव दोषवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम्।" सु.शा.२अ.। "यस्या वातहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। अतः शुष्कञ्च कुसुमं मेदोदकसमन्वितं। कटीशूलं योनिशूलं बहुरक्तञ्च दृश्यते। यस्याः पित्तहतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। जम्बूफलसमच्छोणं तस्या वहति शोणितं। कटीशूलं महच्चैव उदरे शूलमेव च। यस्याः श्लेष्महतं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते। बहुलं पिच्छिलं स्निग्धं घनं स्रवति शोणितं। योनौ नाभौ तु शूलानि कृतौ परमदारुणम्॥" इति। रस.र.। पुष्पाञ्जने। भैष. भग. चि. व्रणगजाङ्कुशे। रसाञ्जने। हे.च.। सु.सू.३६अ.। रस.र.व्रणगजाङ्कुशे। पुष्करमूले। वै.निघ.हिक्काचि.। लवङ्गे। वै.निघ.२भ.अ.च.चि. शुण्ठ्यादिचूर्णे। (कम्)। लौहकांस्ये। मे.। काशीसे। হিরেকস্। हे.च.। पुं (कः)। निर्विषसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। धान्यभेदे।

पुष्पकासीश(क)म्। क्ली। किञ्चित्पीतकाशीसे। হিরেকসবিশেষ, ঈষৎ পীতবর্ণ হিরেকস্। तत्पर्य्यायाः,—नयनौषधं कंसकं नेत्रौषधं वत्सकं मलीमसं क्रस्वं विषदं नीलमृत्तिका। "द्वितीयं पुष्पकाशीषमसितञ्च सितञ्च तत्।" र.मा.। "काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीसमित्यपि। तदेव किञ्चित्पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते॥" गुणाः—"काशीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा। वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्॥" भा.पू.१भ.धा.व.४भ. उपदंशचि.। "पुष्पकाशीषकं तिक्तं शीतं नेत्रामयापहं। लेपेनात्यामकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशनम्॥" रा.नि.व.१३।

पुष्पकीटः। पुं। भ्रमरे। त्रिका.।

पुष्पकेतुः। पुं। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.१३।

पुष्पगणः। पुं। पुष्पवर्गे। यथा—"चतुर्द्धा स्थलपद्मानि सेवती गुलदाबती। नेपाली च गुलाबश्च गुलावासश्च दण्डिनी। जाती यूथी राजमल्ली क्षुद्रयूथी त्रिधा मता। चम्पकी नागचम्पश्च वकुलश्च कदम्बकः। कुन्दश्च शिवमल्ली च द्विकुब्जः केतकी द्विधा। किङ्किरातः कर्णिकारो दाशीकी वाणपुष्पकम्। कुरुण्टकश्चतुर्धा च तिलको मुचुकुन्दकः। बन्धूकश्च चतुर्धा स्याज्जपा द्विधा वसुन्धरी। अगस्तिर्दमनो मारुः पपरी बहुवर्णिका। द्विःपाटलः सूर्य्यमुखी दाशः पुष्पगणस्त्वयम्॥" अर्क.चि.।

पुष्पगन्धः। पुं। यवनालवृक्षे। वेतसवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पगन्धा। स्त्री। शुक्लयूथिकायाम्। वै.निघ.।

पुष्पगवेधुका। स्त्री। नागबलायाम्। वै.निघ.।

पुष्पघातकः। पुं। वंशे। श.मा.।

पुष्पचामरः। पुं। दमनकवृक्षे। त्रिका.। केतकवृक्षे। अ.मा.।

पुष्पजः। पुं। पुष्पद्रवे। ফুলের রস, গোলাপ জল আদি। रा.नि.व.१०। पुष्पमधुनि। स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

पुष्पजासवः। पुं। पद्माद्येकादशपुष्पोत्थासवेषु। च.सू.२५अ.। "पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पदशमाः पुष्पासवा भवन्ति।"

पुष्पदः। पुं। वृक्षे। हे.च.।

पुष्पदर्शनम्। क्ली। रजोदर्शने। च.शा.८अ.।

पुष्पद्रवः। पुं। पुष्पजातरसे। ফুলের রস, গোলাপ জল প্রভৃতি। तत्पर्य्यायाः,—पुष्पसारः पुष्पस्वेदः पुष्पजः पुष्पाम्बुजः। गुणाः—सुरभिः शीत. कषायः शैत्यः दाह-श्रम-वमि-मोह-मुख-रोगघ्नश्च। रा.नि.व.१०। मधुनि।

पुष्पनिर्यासः (कः)। पुं। पुष्पोत्थद्रवे। ফুলের রস, গোলাপ জল প্রভৃতি বা মধু। रा.नि.व.१०।

पुष्पनि(लि)ट्। पुं। भ्रमरे। ভ্রমর। श.च.।

पुष्पन्धयः। पुं। भ्रमरे। रा.नि.व.१०।

पुष्पपथः। पुं। योनौ, भगे। त्रिका.। [अ.।

पुष्पपाण्डुः। पुं। मण्डलिसर्पभेदे। सु.कल्प.४

पुष्पपिण्डः। पुं। अशोकवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पफलः। पुं। कपित्थवृक्षे। भा.। स्त्री। अर्ज्जुनवृक्षे। कुष्माण्डादौ। भा.पू.शा.व.।

पुष्पफलशाकः। पुं। पुष्पशाकफलशाकमात्रे

कलाप्वादौ। गुणाः—"पित्तघ्नान्यनिलं कुर्य्युस्तथा मन्दकफानि च। स्पष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च॥"

पुष्पफला। स्त्री। कुष्माण्डलतायाम्। वै.निघ.।

पुष्पफलोद्भवः। पुं। कुष्माण्डादौ।

पुष्पमञ्जरिका। स्त्री। इन्दीवरालतायाम्। नीलपद्मिन्याम्। वै.निघ.।

पुष्पमञ्जरी। स्त्री। घृतकरञ्जे। घोड़ाकरञ्ज। वै.निघ.।

पुष्पमासः। पुं। वसन्तसमये। रा.नि.व.२१।

पुष्पमृत्युः। पुं। देवनलवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्परक्तः। पुं। सूर्य्यमणिवृक्षे। श.च.।

पुष्परजः। क्ली। मकरन्दे। पुष्पपरागे। वै.निघ.।

पुष्परसः। पुं। मधुनि। मउ। रा.नि.व.१४। च.द.कास चि. अगस्त्यहरीतक्याम्। मकरन्दे। अम.। [१४।

पुष्परसाह्व(य)म्। क्ली। मधुनि। रा.नि.०।

पुष्परसोद्भवम्। क्ली। मधुनि। वै.निघ.।

पुष्परागः। पुं। पीतवर्णस्फटिकविशेषे। पोखराज इति लोके। तत्पर्य्यायाः,—पुष्पराजः मञ्जुमणिः वाचस्पतिवल्लभः पीतः पीतस्फटिकः पीतरक्तः पीताश्मा गुरुरत्नं पीतमणिः। वै.निघ.२भ चक्र. चि.नवरत्नराजमृगाङ्के। गुणाः—अम्लः शीतलः दाहघ्नो दीपनः। धारणात् आयुः श्रियं प्रज्ञाञ्च करोति। रा.नि.व.१३। रसाञ्जने। रस.र. एकादशाख्ये।

पुष्परेणुः। पुं। पुष्परागे। श.र.।

पुष्परोचनः। पुं। नागकेशरवृक्षे। त्रिका.।

पुष्पवती। स्त्री। रजस्वलायाम्। अम.।

पुष्पवर्द्धिणी। स्त्री। निर्गुण्ड्याम्। वै.निघ.।

पुष्पवल्लभः। पुं। मल्लिकापुष्पवृक्षे। प.मु.।

पुष्पविट् (ह्)। पुं। भ्रमरे।

पुष्पविषम्। क्ली। वेत्रादिपुष्पम्। "वेत्रकादम्बवल्लिजकरम्भमहाकरम्भानीति पञ्च।" सु.कल्प. २अ.। गुणाः—छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनञ्च। "भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा।" भा.म.४भ. विष.चि.। [कल्प.४अ.।

पुष्पशकली। पुं। निर्विषसर्पविशेषे। सु.

पुष्पशर्करा। स्त्री। पुष्पोद्भवशर्करायाम्। फुलेर चिनि। गुणाः—स्वादुः हृद्या शीतला गुरुः पित्तरक्तघ्नी च। वै.निघ.।

पुष्पशून्यः। पुं। उदुम्बरवृक्षे। रा.नि.व.११।

पुष्पसमयः। पुं। वसन्तकाले। अम.।

पुष्पसाधारणः। पुं। वसन्तसमये।

पुष्पसारः। पुं। पुष्पद्रवे। फुलेर रस, गोलाप जल आदि, वा मधु। रा.नि.व.१०।

पुष्पसिता। स्त्री। सितशर्करायाम्। वै.निघ.।

पुष्पसौरभा। स्त्री। कलिकारिक्षुपे। विषलाङ्गलिया। रा.नि.व.४।

पुष्पस्वेदः। पुं। पुष्पद्रवे। फुलेर रस, वा मधु। रा.नि.व.१०।

पुष्पहासा। स्त्री। ऋतुमत्यां स्त्रियाम्। श.च.।

पुष्पहीना। स्त्री। उदुम्बरवृक्षे। श.च.। रजःशून्यायाम्। हे.च.।

पुष्पा (ह्वा)। स्त्री। वृहच्छत्रपुष्पायाम्। शुलफा। वै.निघ.। रा.नि.व.४।

पुष्पाख्यम्। क्ली। पुष्पकासीसे।

पुष्पाञ्जनम्। क्ली। कृत्रिमाञ्जने। गुणाः—"पुष्पाञ्जनं हिम प्रोक्तं पित्त-हिक्का-प्रदाहनुत्। नाशयेद्विषकासार्त्ति सर्व्वनेत्रामयापहम्॥" रा.नि. व.१३। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादि.व.।

पुष्पाण्डकम्। क्ली। अन्ने। तण्डुले। पुं। पुष्पसुकुमारतण्डुले, शालिधान्यभेदे। भा.पू.१भ. धा.व.।

पुष्पान्तकः। पुं। शालिधान्यभेदे।

पुष्पान्ता। स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पाभिकीर्णः। पुं। दर्व्वीकरसर्पविशेषे। सु.कल्प ४अ.।

पुष्पाम्बुजः। पुं। पुष्पद्रवे। मधु, फुलेर रस वा सार, गोलाप जल आदि। रा.नि.व.१०।

पुष्पासवः (र्कः)। क्ली,पुं। सेवत्यादिपुष्पोत्यार्के। सेउती आदि फुलेर आरक। यथा—"सेवन्ती शतपत्री च वासन्ती गुलदावदी। चामला यूथिका चम्पा बकुलश्च कदम्बकः। छादयेत् केतकीपत्रैः शाल्योऽर्को गुरुमार्गतः। पुष्पार्क इति विख्यातो नरिचैः ऽदितं विदेत्। गुणाः—मण्डलैकप्रयोगेण.

क्लीबोऽपि पुरुषायते। रोगानीकन्तु यच्चास्यं हन्यात्।" चक्र.चि.।

पुष्पासवम्। क्ली। मधुनि। पुष्पमद्ये। फुलेर मद। रा.नि.व.१४।

पुष्पिका। स्त्री। दन्तमले। हारा.। मूत्रमार्गे। रक्तार्कवृक्षे। र.मा.। लिङ्गमले। हे.च.।

पुष्पिणी। स्त्री। धातकीवृक्षे। तूलके। स्वर्णकेतक्याम्। वै.निघ.।

पुष्पितः। त्रि। पुष्पगन्धरूपारिष्टलक्षणयुक्ते। च.इ.२अ.।

पुष्पिता। स्त्री। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१८।

पुष्पी। स्त्री। स्वर्णकेतकीवृक्षे। रा.नि.व.१९। योनौ। [वै.निघ.।

पुष्पेन्द्रा। स्त्री। सौवर्णे। माधवीलतायाम्।

पुष्पेभः। पुं। नागकेशरवृक्षे। वै.निघ.।

पुष्पोद्भवा। स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

पुष्यलकः। पुं। कस्तूरीमृगे। मे.। गन्धमार्जारे। खटाश।

पुष्यानुगचूर्णम्। क्ली। प्रदराधिकारे चूर्णौषधम्। पाठः—"पाठां जम्वाम्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम्। अम्बष्ठकं मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरं। वाह्लीकातिविषामुस्तं विल्वं रोध्रं सगैरिकम्। कट्फलं मरिचं शुण्ठीं माचीकं रक्तचन्दनम्। कट्वङ्गवासकानन्ता (श्योणाकवत्सकानन्ता, भैष.) धातकी-मधुकार्जुनम्। पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत्। तानि क्षौद्रेण संयोज्य पाययेत्तण्डुलाम्बुना।...चूर्णं पुष्यानुगं नाम्ना हितमात्रेय भाषितम्॥' शिलोद्भेदः पाषाणभेदः। পাথরকুচি। अम्बष्ठकीति दाक्षिणात्ये ख्याता, तदभावे पाठा द्विगुणा। वाह्लीकं कुंकुमं। माचीकं देवदारु। रस.र.। अम्बष्ठकी लघणा। च.द.। च.चि.३०अ.। माचीकस्थाने मृद्वीकापि पाठः। আকৃনাদি ২ ভ. জামের আঁটীর শস্য, আমের আঁটীর শস্য, পাথরকুচি, রসাঞ্জন, মোচরস, বরাক্রান্তা, পদ্মকেসর, কুঙ্কুম, আতইচ, মুতা, বেলশুঁট, লোধকাষ্ঠ, গিরিমাটী, কট্ফল, মরিচ, শুঁট, দেবদারু বা কিস্‌মিস্‌, রক্তচন্দন, শোণাছাল, বাসক বা ইন্দ্রযব, অনন্তমূল, ধাইফুল, যষ্টিমধু, অর্জ্জুনছাল, প্রত্যেক চূর্ণ এক এক ভাগ। মধু ও চেলুনিজলসহ পান করাইবে।

पुस्तकशिम्बिका } **पुस्तकाख्या** } स्त्री। पुस्तशिम्ब्याम्। वै. निघ.।

पुस्तमयः। त्रि। वस्त्रचित्रे। सु.सू.९अ.।

पुस्तशिम्बी। स्त्री। शिम्बीलताभेदे। See शिम्बिः।

पुस्फुसः। पुं। फुस्फुसरोगे।

पूग(फल)म्। क्ली। गुवाकफले। रा.नि.व.११। गुणाः—"कफपित्तहरं रूक्षं वक्त्रक्लेदमलापहम्। कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥" सु.सू. ४६अ.। "कषायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं।" चत्रि.१७अ.। "पक्वन्तु वातलं रुक्षं भेदनं कफनाशनं। गुर्व्वभिष्यन्दि मधुरं तीयहृक् वह्निनाशनम्। आद्रौ पूगं विषं घोरं द्वितीये भेदि दुर्जरं। तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्।" इति पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणाः। राज.२५.।

पूगः। पुं। क्रमुकवृक्षे। रा.नि.व.११। See अकोटः। पनसवृक्षे। श.र.। तूदवृक्षे। তুঁত গাছ। भा.।

पूगपीठम्। क्ली। निष्ठीवनपात्रे। त्रिका.।

पूगपुष्पिका। स्त्री। विवाहपुष्पे। त्रिका.।

पूगमण्डः। पुं। प्लक्षवृक्षे। [ ]াকুড় গাছ। व.निघ.।

पूगरोटः (कः)। पुं। हिन्तालवृक्षे। হেঁতাল গাছ। त्रिका.। खर्ज्जूरविशेषे। একজাতি খেজুর। वै.निघ.। "-वोट" इत्यपि पाठो दृश्यते।

पूगलकः। पुं। वल्मीके। উইঢিপি।

पूगवृक्षः। पुं। क्रमुकवृक्षे। সুপারি গাছ। रा.नि.व.११। [ङी। गुवाके।

पूगी (इन्)। पुं। गुवाकवृक्षे। मद.व.१। (गी)

पूगीफलम्। क्ली। गुवाके। वै.निघ.।

पूजनी। स्त्री। चटकायाम्। চড়াই। भ.।

पूज्यमानम्। क्ली। श्वेतजीरके। वै.निघ.।

पूतः। पुं। सितदर्भे। শ্বেত কুশ। रा.नि.व.८। विकङ्कतवृक्षे। বঁইচি গাছ। रा.नि.व.९। प्लक्षवृक्षे। तिलकवृक्षे। शङ्खे। रा.नि.व.११।१३।१६। क्ली। निर्बुषधान्ये। अम.।

पूतगन्धः। पुं। वर्वरके। কাল বাবুই শাক। रा.नि.व.१०।

पूतत्वण: (दर्भः)। पुं। सितदर्भे। श्वेत कुश। रा.नि.व.८।

पूतद्रुः। पुं। पलाशवृक्षे। रा.नि.व.१०।

पूतधान्यम्। क्ली। तिले। रा.नि.व.१६। यवे।

पूतनः। पुं। गुदकुन्दरोगे। वा.उ.२५.। See गुदकुन्दः।

पूतना। स्त्री। गन्धमांस्याम्। सुगन्धजटामांसी। रा.नि.व.१२। स्वल्पत्वचि हरीतक्याम्। रा.नि.व. ११। भा.पू.। च.द.। सि.यो.अपा.चि.महापैशाचघृते। इयं सिन्धुदेशजा द्वीपे प्रसूता च। राज.। बालग्रहविशेषे।

पूतनाकेशी। स्त्री। सुगन्धजटामांस्याम्। भूतकेशीति लोके। च.द.।

पूतनी। स्त्री। (Metha arvensis. Syn. M. Sativa.) Marshmint. स्वनामख्यातसुगन्धशाके। पुदिना इति सर्व्वत्र। पुदिना शाक। प.मु.। गुणाः—कामग्राहरी अरोचकघ्नी मूर्च्छाघ्नी वमिघ्नी। शुष्कश्च: स्निग्धताकर: पाचय: उत्तेजकश्च। बालरोगविशेषे। पूतनाग्रह। लक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धि.। छर्द्यार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमारः तृष्णार्त्तश्च भवति च पूतनागृहीतः॥" सु.उ.२७अ.। तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं रुणद्धि क्रन्दति ऊर्द्ध्वं निरीक्षते च। च.द.।

पूतपत्री। स्त्री। तुलसीवृक्षे। रा.नि.व.१०।

पूतफलः। पुं। पनसवृक्षे। काँटाल गाछ। रा.नि.व.११।

पूतवृक्षः। पुं। उदुम्बरवृक्षे।

पूता। स्त्री। नीलदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८. तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

पूतिः। स्त्री। गन्धमार्ज्जाराण्डे। खाटाशी। भैष. वाजी. वीर्य्योपालतैले। सि.यो.यक्ष्म.चि.चन्दनाद्यतैले। क्ली। कुष्ठे। गन्ध तृण। रा.नि.व.८। दुर्गन्धे। अटी रा.।

पूतिकम्। क्ली। पुरीषे। रा.नि.व.१८।

पूति(ती)कः। पुं। करञ्जविशेषे। नाटाकरञ्ज। रा.नि.व.९। च.द.वा.व्या.चि.विष्णुतैले। हि.श्वास. चि. हिंस्राद्यघृते। वै.निघ.२भ.श्व.का.चि. पूतिकादिकल्के, कन्दर्पसारतैले। सु.कुष्ठ.चि.९ अ.। भा.४भ.कर्णकण्डू.चि.। नैगमेषग्रहचि.। प्रसारण्याम्। सा.कौ.शालसारादिः। घृतकरञ्जे। वै.निघ.। गन्धमार्ज्जाराण्डे। खाटाशी। रा.नि.व. १९। क्ली। विष्ठायाम्। रा.नि.व.१८।

पूतिकजा। स्त्री। गन्धमार्ज्जाराण्डे। खाटाशी। वै.निघ.।

पूतिकण्टकः। पुं। इङ्गुदीवृक्षे। वै.निघ.।

पूतिकन्या। स्त्री। पूतिवायाम्। पुदिना शाक। प.मु.।

पूति(ती)करजः (ञ्जः)। पुं। (Guilandina Bonduc or Caesalpinia bonducella.) करञ्जवृक्षविशेषे। नाटाकरञ्जा गाछ। हिं कंटकरेजा। बम्. सागरगोटा। ता. पेच्चाककय। तत्पर्य्यायाः,—प्रकीर्य्य: पूतिकरज: पूतिक: पूतीक: कलिकारक: कलिमालक: कलहनाशन: कलिमारक: प्रकीर्ण: रजनीपुष्प. सुमना: पूतिकर्णिक: पूतिकाष्ठ: पूतिपर्ण: वैडर्य्य: कलिमाल्य:। गुणाः—"करञ्जः कटुतिक्तोष्णः विषवातार्त्तिकृन्तनः। कण्डू विचर्च्चि काकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषनाशनः॥" रा.नि. व.९। तत्पत्रगुणाः—"श्लेष्मघ्नमुष्णवीर्य्यन्तु पत्रं पूतिकरञ्जजम्।" सु.सू.। अस्य बीजं—बल्यम्। तत्मज्ज—ज्वरघ्नं वन्यं लेपनेन अण्डवृद्धौ हितं शोथहरं रक्तस्रावरोधकम् उष्णं नीरसं कुष्ठघ्नञ्च। पत्रमपि तद्गुणं। केचित्। कण्टकीकरञ्जे। काँटाकरञ्जा। च.द.शो.चि.।

पूतिकर्णः (कः) (र्णिकः)। पुं। पूतिकरञ्जे। नाटाकरञ्जा। रा.नि.व.९। कर्णरोगविशेषे, कर्णपाकेन पूतिगन्धकर्णरोगे। कान पाका वा पचा। लक्षणं—"अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णकः।" सु.उ.२०अ.। "कर्णविद्रधिपाकेन कर्णे वा वारिपूरणात्। पूयं स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः।" भा. ४भ.। [वै.निघ.।

पूतिकर्णी। स्त्री। वाकुच्याम्। सोमराज।

पूति(ती)का। स्त्री। वाकुच्याम्। नाटाकरञ्जा। वै.निघ.२भ.सर्व्वज्व.चि.महाषट्पलकघृते। भैष.महारुद्रतैले। उपोदिकायाम्। पुँईगाछ।

अ.टी.भ. । गन्धादिकस्तूरिकायाम् । খাটাশী । भैष.र.व्या.चि.हिमसागरतैले ।

पूतिकामक्षिका । स्त्री । पृथुमधुमक्षिकाविशेषे । ডাঁশ মাছি । वै.निघ. ।

पूतिकामुखः । पुं । शम्बूके । श.मा. ।

पूतिकाष्ठ(क)म् । क्ली । देवदारुणि । দেবদারু । रा.नि.व.१२ । सरलकाष्ठे । भ.च. ।

पूतिकाह्वः । पुं । पूतिकरञ्जे । वै.निघ ।

पूतिकीटः । पुं । कीटविशेषे । গেদো পোকা । भैष.कुष्ठ.चि. । "पूतिकीटविलेपनात् ।"

पूतिकेसरः । पुं । गन्धमार्जारे । खाटाशीति लोके । খাটাশী । चन्दनादितैले प्रयोज्यः ।

पूतिगन्धः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । गन्धके । क्ली । रङ्गधातौ । रा.नि.व.१३ । सुगन्धतृणे । वै.निघ. ।

पूतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । प्रसारण्याम् । भादालियेति प्रयोगामृते मानकाथने । "ताः पूतिगन्धामृतः ।" [न्धाम् । रा.नि.व.४ ।

पूतिगन्धिका । स्त्री । पूतिकायाम् । वाकु-

पूतिघसः । पुं । सुगन्धमार्जारे । গন্ধ গোকুল । सु.सू.४६अ. । अयं पर्णमृगगणः । See पर्णमृगः ।

पूतितैला । स्त्री । ज्योतिष्मतिलतायाम् । বন উচ্ছে । লতা ফট্‌কী । र.सा.सं । See पारा यतपदी । भैष.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे ।

पूतिदः । पुं । तरुबिडाले । গেছো বিড়াল, কাঠ বিড়াল । वै.निघ. ।

पूतिदला । स्त्री । तेजपत्रे । তেজপাত । च.द.श.व्या.चि.एलादितैले ।

पूतिनस्यम् (नासः) । क्ली, पुं । नासारोगभेदे । लक्षणं यथा—"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ.२२अ. । "तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मारुतो मुखनासिकात् । श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् ॥" वा.उ.१९अ. ।

पूतिपत्रः । पुं । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । বড় শোণা গাছ । रा.नि.व.९ । पीतलोध्रे । वै.निघ. ।

पूतिपत्रिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধ-ভাদুলিয়া ।

पूतिपर्णः । पुं । करञ्जवृक्षे । ডহরকরঞ্জা গাছ । रा.नि.व.९ । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिपल्लवा । स्त्री । राजसुपर्ण्याम् । গন্ধ-করলা । प.मु. । [प.मु. ।

पूतिपुष्पः । पुं । इङ्गुदीवृक्षे । জিয়াপুতা ।

पूतिपुष्पिका । स्त्री । मधुमातुलुङ्गवृक्षे । গো-টাবা । प.मु. ।

पूतिफलः (ला) (ली) । पुं, स्त्री । सोमराज्याम् । प.मु. । भम. ।

पूतिमज्जा । स्त्री । इङ्गुदीवृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिमयूर(रि)का । स्त्री । अजगन्धायाम् । रा.नि.व.४ । वन्यतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिमारुतः । पुं । कर्कन्धौ । रा.नि.व.२३ । बिल्ववृक्षे । वै.निघ. ।

पूतिमांसम् । क्ली । दुर्गन्धमांसे, पर्युषितमांसे । गुणाः—सद्यः प्राणहरम् । राज.४प. ।

पूतिमूषिका । स्त्री । छुछुन्दर्य्याम् । वै.निघ. ।

पूतिमेदः । पुं । अरिमेदे । বিট্‌খদির । रा.नि.व.८ । [वै.निघ. ।

पूतियुग्दला । स्त्री । गन्धतृणे, रोहिषतृणे ।

पूतियोनिः । पुं । उपप्लुतानामके योनिरोगे । च.द. ।

पूतिरक्तः । पुं । नासारोगभेदे । निदा. ।

पूतिवर्वरी । स्त्री । वनतुलस्याम् । वै.निघ. ।

पूतिवातः । पुं । बिल्ववृक्षे । र.मा. ।

पूतिवृक्षः । पुं । श्योणाकवृक्षे । प.मु. ।

पूतिशाकः । पुं । वकवृक्षे । प.मु. ।

पूतिशारिजा । स्त्री । गन्धखट्टासे । খাটাশী । विका. ।

पूती । स्त्री । पूतीकरञ्जे । वा.उ.१४. ।

पूतीकद्वयम् । क्ली । करञ्जद्वये । করঞ্জা, নাটাকরঞ্জা । भैष.शोथ.चि.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले ।

पूतीकपत्रम् । क्ली । करञ्जपत्रे । করঞ্জ পাতা । च.द.गुल्म.चि. ।

पूतीकप्रवालः । पुं । करञ्जपल्लवे । काष्टकिकरञ्जपल्लवे । सु.सू.११अ. ।

पूत्यण्डः । पुं । कस्तूरीमृगे । मे. । गन्धकीट । গঁদোপোকা । मे. ।

पूपः । पुं । पिष्टके । अम. । ज्ञुद्रपनसे । आनारस । वै.निघ. ।

पूपला । स्त्री । पिष्टकविशेषे । बड़ा । हे.च. ।

पूपलिका । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पूलीविशेष । सा गुरुः पुष्टिकरी च । च.चि.२च । च.सू.२७अ. ।

पूपालिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री । पिष्टकविशेषे । त्रिका. । हे.च. । सु.चि.२६अ. । रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

पूय(न)म् । क्ली । पुंकङ्गतिक्षाते क्लेदे । पूँज । श.च. । पूयकरगणः यथा—"तक्रान्तैर्नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः । दोषसंजननी ह्येषी विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥" सु. ।

पूयरक्तः । पुं, क्ली । नासारोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ल्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु । नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥" सु.उ.२२अ. । "निचयादभिघाताद्वा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् । तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥" वा.उ. १९अ. ।

पूयशोणितः । पुं । पूयरक्तरोगे ।

पूय(या)स्रावः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगविशेषे । चक्षे पूँज पड़ा । तल्लक्षणं—"पाकः सन्धौ संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।" सु. उ.२अ. । ग्रन्थस्य नेत्ररोगविशेषे । ज.द.३०अ. ।

पूयारिः । पुं । निम्बवृक्षे । श.च. ।

पूयालसः । पुं । नेत्रसन्धिगतरोगे । लक्षणं यथा—"पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं पूयं पूति पूयालसः सः ।" सु.उ.२अ. ।

पूयासम् । क्ली । पूये । वै.निघ. ।

पूरः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे, बीजपूरवृक्षे । टावा लेबुर गाछ । प.मु. । खाद्यद्रव्यभेदे । पूर । त्रिका. । क्ली । दाहागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काह्वः) । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । "मातुलुङ्गे तु पूरकः ।" रा.नि.व.११।२३ । वै.निघ. । क्ली । बीजपूरकफले । सि.यो.मदा.चि. ।

पूरणम् । क्ली । वस्तिनेत्रप्रभृतिभिर्यन्त्रैः कर्णादौ तैलादिपूरणकर्म्मणि । सु.सू.७अ. । सुगन्धवृणे । नागरमुस्तायाम् । श.मा. । पूरणार्थं पक्वतैले । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सू.२२अ. । पुं । पुनर्नवायाम् । रस.चि.९अ.सिद्धिसारलौहे । विष्णुतैले । धन्वि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । अम. ।

पूराम्लम् । क्ली । वृक्षाम्ले । तेँतुल । रा.नि. व.६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापूपे । बड़ा, कचूरी प्रभृति । तत्साधनं यथा—"माषाणां पिटिकां कुर्य्यात् लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तया पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः ॥" गुणाः—रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥" भा.पू.२भ. ।

पूरितम् । क्ली । अन्ने । वै.निघ. ।

पूरुषः । पुं । मनुष्ये, पुरुषे । वै.निघ. ।

पूर्णकः । पुं । ताम्रचूड़े । मोरग । मे. ।

पूर्णकोषा । स्त्री । यवपिष्टमयभक्ष्यद्रव्ये । पूरपुलि । सु.चि.१०अ. ।

पूर्णकोष्टा (ष्ठा) । स्त्री । नागरमुस्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

पूर्णगर्भा । स्त्री । पूरणपोलिकायाम् । पूर-पिठे । वै.निघ. ।

पूर्णचन्द्र(र्णाभ्र)रसः । पुं । वटरूपो रसः । पाठः—"सूतकृष्णाभ्रमम्भो गुडूचीं यष्टीतोयैः संमर्द्दयेदेकघस्रम् । चूर्णं शङ्खं मौक्तिकं लौहकिट्टं भस्मीभूतं सूततुल्यञ्च दद्यात् । भूकुष्माण्डैर्वासरं तद्विमर्द्याश्लोलकृत्वा भूधरे तं पुटेत्तु । चूर्णं कृत्वा नागवल्लीरसेन दद्यादेवं मर्द्दयित्वैकमाषम् । मध्वाज्याभ्यां पूर्णचन्द्रं रसेन्द्रम्...... ॥" रस.चि. । अन्यः पूर्णचन्द्रोरसायने—कज्जलिः लौहं अभ्रं प्र. ८ तो. रौप्यभस्म २ तो. वङ्गं ४ तो. स्वर्णं ताम्रं कांस्यञ्च प्र. १ तो. जातीफलं लवङ्गं त्वक् एला जीरकं कर्पूरं प्रियङ्गुः मुस्तकं प्र. ३ तो. । कुमारीत्रिफलैरण्डरसैर्भावयित्वा एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ ३ दिनं स्थाप्यम् । वटी चणाभा । भैष. ।

पूर्णपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ।

पूर्णबीजः । पुं । मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पूर्णिका । स्त्री । नासाच्छिन्नीपक्षिणि । त्रिका. ।

पूर्य्यः (र्व्वः) । पुं । तृणवृक्षे । वै.निघ. ।

पूर्व्वकर्म्म । क्ली । रोगोत्पत्तेः प्राक् तत्तद्व्याधिं प्रति यदादौ क्रियते कर्म्म तस्मिन् । त्रिविधकर्म्मान्यकर्म्मणि । तानि च पूर्व्वपश्चात् प्रधानरूपाणि त्रीणि । तत्र शल्यतन्त्रे शस्त्रकर्म्म, काये वमनादिविरेकान्तं कर्म्म, संशोध्यस्य पाचनं स्नेहनं स्वेदनञ्चेति । सु.सू.५अ. ।

पूर्व्वमारुतः । पुं । पूर्व्वदिग्भववायौ ।

पूर्व्वरूपम् । क्ली । भाव्यामयसूचके न तु दोषविशेषसूचके चिह्ने । तच्च द्विविध सामान्यविशेषभेदेन । "पूर्व्वरूपन्तु तद्येन विद्यादागमिनमामयम् । सामान्यं तत दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितं । विशिष्टदोषदात्तं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् । पूर्व्वरूपं विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।" भा. । "प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम् ॥" मा.नि. ।

पूर्व्ववायुः । पुं । पूर्व्वदिग्भवमारुते । পূবে হাওয়া । गुणाः—"पूर्व्वः सुमधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः । क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः । वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥" सु.सू.२०अ. ।

पूर्व्वसन्ध्या । स्त्री । प्रातःकाले ।

पूर्व्वाग्रः (ग्रः) । पुं । लाजायाम् । খই । श.चि. ।

पूर्व्वाह्नः । पु, क्ली । अह्नः पूर्व्वभागे, प्रथमभागः वसन्तग्रचारगुणकः । सु.सू.६अ. ।

पूर्व्वेद्युः (स्) । पुं । अव्य. । पूर्व्वदिने ।

पूलकः । पुं । कटिकीटे । পোঁদের পোকা ।

पूषः । पु । पौषे मासि । अम्रदारुवृक्षे । তুঁত গাছ । अम. ।

पूषकः । पुं । पारिशवृक्षे । তুঁত, পলাশপিপুল । रा.नि.व.९ ।

पूषा । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ ।

पृक्का । स्त्री । पिड़िङ्गनामकशाके । পিড়িং শাক । प.मु. । हिं पुरी । उत्. फिरिङ्गिशाक । तत्पर्य्यायाः,—मरुन्माला पिशुना देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कापिका लङ्कायिका लङ्कारिका स्तामरुत् ब्राह्मणी कुटिला देवपुत्रिका मरुः मालालिका मालानी लघ्वी पञ्चगुप्तिरसा समुद्रकान्ता मरुत् माला स्पृक्का कोटीवर्षा लङ्कोपिका वर्षालङ्कायिका तस्करः चोरकः चण्डः देवपुत्री । गुणाः—"पृक्का स्वाद्वी हिमा हृद्या तिक्ता निखिलदोषनुत् । कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहासज्वररक्तहृत् ।" भा.पू.१भ. । सु.सू.३८अ. एलादिः । पृक्कापुष्पे । च.द.वा.व्या.चि. महाराजप्रसारणीतैले, अष्टादशशतिकप्रसारणीतैले । लतायासूर्ध्याम् । वै.निघ. ।

पृथक्छदः । पुं । अक्षोटवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । र.मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

पृथक्पर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृश्निपर्णीक्षुपे । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. । मूर्व्वायाम् । मूर्व्वा । रा.नि.व.२ ।

पृथगालुः । पुं । पिण्डालौ । চুবড়ি আলু । হাতি থোড়া আলু । प.मु. ।

पृथग्बीजः । पुं । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

पृथाजः । पुं । अर्ज्जुनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

पृथिका । स्त्री । शतपद्याम् । श.र. ।

पृथिविः (वी) । स्त्री । कृष्णजीरके ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै.निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अस्थिचर्म्मनखमांसरोमसु । र.र.ज्व.चि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । ऋषभकौषधे । मे. ।

पृथिवीभवम् । क्ली । रसिकाचारे । সোরা । वै.निघ. ।

पृथुः । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । रा.नि.व.६ । कृष्णजीरके । प.मु.भा. । स्थूलकृष्णजीरके । মোটা কৃষ্ণ জীরে । गुणाः—कटुतिक्तोष्णा वातगुल्मघ्नी आध्मानहरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । मेदायाम् । धात्र्याम् । रा.नि.व.२३ । तरुमुखे । रा.नि.व.२ । अहिफेने । श.र. ।

पृथुकः । पुं, क्ली । चिपिटके । চিড়ে । हिं चुड़ा । प.मु. । "हरितधान्यानि निस्तुषभ्रष्टमुसलहतानि पृथुकाश्चिपिटसंज्ञाः ।" भरत. । "व्रीहयोऽर्द्धपक्वास्तु ततास्ते पृथुकाः स्मृताः ।" रा.नि.व. १६ । गुणाः—भल्याः कफविष्टम्भकराश्च । भा.पू.

६अ.। स्वादवः स्निग्धा हृद्या कामवर्द्धनाय। रा.नि.व.१६। सद्गुणस्य तस्य गुणाः—"सचीरा बृंहणा हृद्या बल्या भिन्नमलाय ते।" भा.। एकवर्षीये शिशौ। अर्द्धवर्षीये शिशौ। ৬ মাসের শিশু। रा.नि.व.१८।

पृथुकन्दकम्। क्लो। तृणविशेषे। গুণ্ঠতৃণ। वै.निघ.। विश्व.।

पृथुका। स्त्री। बालिकायाम्। हिङ्गुपत्र्याम्। श.च.। भृष्टतण्डुलायाम्। চিড়ে। वै.निघ.।

पृथुकालुकी। स्त्री। रक्तालुभेदे। লাল আলু। भा.पू.१भ.।

पृथुकृष्णः। पुं। जीरके। वै.निघ.।

पृथुकोलः। पुं। राजबदरे। रा.नि.व.११।

पृथुगन्धा। स्त्री। गन्धशठ्याम्। वै.निघ.।

पृथुच्छदः। पुं। शरपत्रकुशे। रा.नि.व.८। अचीटवृक्षे। वै.निघ.।

पृथुपत्रः (कः)। पु। रक्तरशोने। रा.नि.व.०।

पृथुपलाशिका। स्त्री। शठ्याम्। रा.नि.व.६।

पृथुरोमा (न्)। पुं। मत्स्यभेदे। चर्क.चि.।

पृथुलः। पुं। दर्भे। गुन्द्रातृणे। वै.निघ.।

पृथुला। स्त्री। गुण्डासिनीतृणे। रा.नि.व.८। हिङ्गुपत्र्याम्। जटा.।

पृथुबीजः (कः)। पु। मसूरे। মুগুরিকলাই। प.मु.। रा.नि.व.१६। विकङ्कतवृक्षे। वै.निघ.।

पृथुशिम्बः (म्ब) (म्बी)। स्त्री। श्योनाकभेदे। रा.नि.व.९। पीतलोध्रे। अहिशिम्ब्याम्। वै.निघ.। [अ.।

पृथुशिरा। स्त्री। कृष्णजलौकायाम्। सु.सू.१३।

पृथुशृङ्गकः। पुं। मेषविशेषे। दुम्बा। वै.निघ.।

पृथुस्कन्धः। पुं। वनशूकरे। रा.नि.व.१९।

पृथूदरः। पुं। मेषे। हारा.।

पृथ्वि(थ्वी)का। स्त्री। जीरके। मद.व.२। हिङ्गुपत्र्याम्। सु.चि.२अ.। स्थूलैलायाम्। रा.नि.व.२३। कृष्णजीरकभेदे। शुक्लपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.६। कृष्णजीरके। च.सू.५अ.। च.द.र.पि.चि.। अर्कवृक्षे। एलायाम्। रम.। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। वै.निघ.। [व.१०।

पृथ्वीकुरवकः। पुं। श्वेतमन्दारार्के। रा.नि.

पृथ्वीजम्। क्लो। गडलवणे। रा.नि.व.६।

पृदाकुः। पुं। हस्तिनि। वृक्षे। उणा.। सर्पे। अम.। वृश्चिके। व्याघ्रे। मे.। चित्रके। चित्रके।

पृश्निः (श्नी)। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। চাকুলিয়া। श.र.। सु.चि.१०अ.। वारिपर्ण्याम्। পানা।

पृश्निका। स्त्री। जलवृक्षविशेषे। श.मा.। पृश्निपर्ण्याम्।

पृश्निपर्णिका (र्णी)। स्त्री। (Hemionites cordifolia. Uraria lagopoides. Syn. Doodia lagopodioides.) स्वनामख्यातत्तिक्तशाकक्षुपे। চাকুলিয়া। हिं पीठवन, पीतवन, पठौनी। मं पीठवण। कं नविलडुव्वोने। तें कोलाकुपोन्ना। उत्. कृष्टपर्णि। तत्पर्य्यायाः,—पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रिवल्लिका क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी सिंहलाङ्गूली कलशिः धावनिः गुहा तन्वी पुच्छिका क्रोष्टुकपिटपर्णी लाङ्गला क्रोष्टुपुच्छी क्रोष्टुपुच्छिका पुच्छिका क्रोष्टुकमेखला पृथक्पर्णी कलशी दीर्घा शृगालवन्ना त्रिपर्णी सिंहपुच्छिका दीर्घपत्रा अतिगुहा घृष्टिला चित्रपर्णिका कोकलसिः कलशी कदला कड़मलुः चक्रकुल्या चक्रपर्णी शीर्णमाला महागुहा शृगालविन्ना धमनी मेखला लाङ्गुलिका ब्रह्मपर्णी दीर्घपर्णी सिंहपर्णी पृष्टिपर्णी अङ्घ्रिपर्णी धावनी। सु.चि.८अ.। गुणाः—"…त्रिदोषघ्नी हृष्योष्णा मधुरा सरा। हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातिसारतृड्वमीः।" भा.पू.१भ.गु.व.। कटुः उष्णा कासार्तीसारघ्नी वातरोगज्वरदाहव्रणोन्मादघ्नी च। रा.नि.व.४। च.द.ज्व.चि.। एतद्भक्षनमैकाहिकज्वरे हितम्। च.द.ज्व.चि.। सु.सू.३८अ.।

पृषत्। पुं। हरिणे।

पृषतः। पुं। श्वेतविन्दुहरिणविशेषे। तत्पर्य्यायो,—रङ्कुः सरलपृष्ठकः। "पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्धरिणात् किञ्चिदल्पकः॥" एतन्मांसगुणाः—"स्वादु शीतलं धारकं लघु दीपनं रुच्यं श्वासज्वरत्रिदोषघ्नम्।" भा.। रोहितमत्स्ये। मण्डलिसर्पविशेषे। सु.कल्प.४अ.। स्त्री। हरिणीभेदे। मे.।

पृषदाज्यम्। क्लो। दधिमिश्रितघृते।

पृषन्तिः। पुं। जलबिन्दौ। [द.चि.।

पृष्टिपर्णी। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चि.क.क.अ-

पृष्ठम्। क्लो। तनुपश्चाद्भागे। रा.नि.व.८। [२०।

पृष्ठग्रन्थिः । पुं । गड्डुरोगे । कूँज । रा.नि.व.

पृष्ठग्रहः । पुं । पश्चस्य वातव्याधौ । लक्षणं यथा—"कण्ठं पृष्ठीग्रतश्चैव स्तब्धौ विनम्य यस्य च । तस्य पृष्ठग्रहं रोगमृद्ध्यंयोवस्य निर्दिशेत् ।" भा.द.५५च. ।

पृष्ठचक्षुः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

पृष्ठदृष्टिः । पुं । भल्लूके । रा.नि.व.१९ ।

पृष्ठमर्म्म । क्लो । पृष्ठधंशगतचतुर्दशमर्मसु । तद्यथा—कटीकतरुणे, कुकुन्दरे, नितम्बौ, पार्श्वसन्धौ, बृहती, अंसफलके, अंसौ । सु.शा.६च. ।

पृष्ठरुग्नम् । क्लो । नदिषे । वै.निघ. ।

पृष्ठवंशः । पुं । मेरुदण्डे, पृष्ठास्थनि । पीठेर शिरदाँड़ा । ऐ.च. । तस्यांस्य शिरः मातमावेव भवति । दुग्धबोध. ।

पृष्ठशृङ्गः । पुं । आरण्यछागे । ऐ.च. ।

पृष्ठशृङ्गी (इन्) । पुं । महिषे । श.र. । नपुंसके । मे. । मेषे । वै.निघ. ।

पृष्ठश्रितिः । पुं । गन्धिहस्ते । वै.निघ. ।

पृष्ठास्थि । क्लो । कशेरौ । मेरुदण्ड । रा.नि.व.१८ । तानि च ३३ । च.शा.७च. ।

पृष्ठ्यः । पुं । अश्वे । अम. । क्लो । पृष्ठास्थिसमूहे । वै.निघ. ।

पृष्णिः । स्त्री । पार्ष्णिभागे । उणा. ।

पेचः (कः) । पुं । उलूकपक्षिणि । पेंचा । श.र. । अम. । तत्पर्य्यायाः,—उलूकः उलुकः वायसारातिः नक्तान्धः दिवान्धः निशाटनिकः हरिनेत्रः दिवाभीतः नक्ताभी पोचुः घर्घरः काकभीरुः नक्तचारी निशाचरः कौशिकः कपोताभः रक्तनासिकः भीरुकः घाम्रः श्रांघ्रा रातिः । See पेचक: ।

पेचकी (इन्) । पुं । करिणि । श.र. ।

पेचनी
पेचिका } स्त्री । केतुवृक्षे । केउँ शाक ।

पेचिलः । पुं । गिरटे । हाती । त्रिका. ।

पेचुः (कः) । पुं । मानकन्दवृक्षे । मुड़दुग्ग शाक । केमुकवृक्षे । केउँ शाक । र.मा. । नाड़ीचशाके । पेचुके । कचू । त्रिका. ।

पेचुका । स्त्री । पेचुके । कचूर शाक । केमुके । केउँ । र.मा. ।

पेचुनी (ली) । स्त्री । पेचुकशाके । कचूर शाक । त्रिका. । केमुके । केउँ । र.मा. ।

पेटकः (टिका, टी) । पुं, स्त्री । (Abutilon Indicum.) कुवेराक्ष्याम् । पेटारि । र.मा. । हिं कुड़बी । पारस्य,टरखुते देरा । आर, मस्तुलधीर । ता. टड़ी । भेष.बाल.चि. । च.द. । "पेटी पाठामृषात् ।" पाटलावृक्षे । केमुके ।

पेड्म् । क्लो । घृते । अमृते । उणा. ।

पेड़ा(ड़िका) । स्त्री । पेटिकायाम् । पेटारी । वगाधुके । वै.निघ. । पाटलावृक्षे ।

पेत्वम् । क्लो । अमृते । घृते ।

पेयम् । क्लो । षड्विधान्नान्यतमान्ने । रा.नि.व.२० । अन्ने । मे. । दुग्धे । श.च. ।

पेया । स्त्री । अल्पसिक्थयवेयद्रव्ये । सा च पञ्चदशगुणैर्जलैः सिध्यति । मण्डविशेष । "तोये पञ्चदशगुणे सिद्धा पेयाल्पसिक्थका ।" प.मु. । सिक्थसमन्विता पेया । "पेया सिक्थसमन्विता ।" प.प्र.२ख. । तण्डुलाविचया एकादशगुणे वारिणि सिद्धा । च.द.ज्व.चि । "निर्व्या प्राकृता पेया सकदाक्ष्मितन्तुभिः ।" इति च लक्षणम् । ऐमादिः । गुणाः—मलानुलोमनी पथ्या दीपनी पाचनी क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरघ्नी च । चा.सू.१५च. । "द्रवाधिका घना सिक्था चतुर्दशगुणे जले । सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया... ।" "पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ।" प.प्र.२ख. । आढके । अतसी । प.मु. । शतपुष्पायाम् । श.च. । सुन्दरमणौ । मे. । कषाये । वै.निघ. ।

पेयु(यू)षः । पुं, क्लो । नवप्रसूतायाः गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धे । शीघ्रदुग्धा दूध । "प्राचतराचप्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।" र.मा. । सन्द्यघृते । वै.निघ. ।

पेर(रो)जम् । क्लो । स्वनामख्यातरत्नविशेषे । पेरोजा इति पारस्य । तत्र भव्यादिहरितभेदेन त्रिविधम् । गुणाः—अतिकषायं मधुरम् अतिदीपनं गुल्मादिहरं तत्संयोगेन स्थावरजङ्गमोभयविषविषं हन्याश्च । रा.नि.व.१३ ।

पेलम् । क्लो । अण्डकोषे । कोष । ऐ.च. । गुह्याङ्गे । वै.निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । घोटके । वै.निघ. ।

पेलुवासः । पुं । कालसरटे । वै.निघ. ।

पेशः । पुं, क्ली । स्वर्णधातौ ।

पेशस्कृत् । पुं । कीटविशेषे । কুমীরে পোকা । वै.निघ. । पेशस्कृत् इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पेशिः । स्त्री । डिम्बे । अम. । आढ़कादिद्विदले । वै.निघ. । आम्रादिशलाटौ । আমচুর আদি । खण्डीकृतार्द्रकशलाटौ । "हरितार्द्रकस्य शस्त्रकृत्तान्ता दीर्घाकारा अवयवाः पेशयः उच्यन्ते ।' वा.चि.७अ. ।

पेशी (षी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । मांसपिण्डयाम् । মাংসপেশী । साकल्येन पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः, ग्रीवां प्रत्यूर्द्धं चतुस्त्रिंशच्चेति । तत्र पादाङ्गुलिषु १५ । पदे १० । पादोपरिकूर्चसन्निविष्टाः १० । गुल्फयोः १० । गुल्फजान्वन्तरे २० । जानुनि ५ । ऊरौ २० । वङ्क्षणे १० । शतम् एवमेकस्मिन् सक्थनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । पायौ ३ । मेढ्रे १ । सेवनौ १ । वृषणयोः २ । स्फिचोः १० । वस्तिशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । पृष्ठोर्द्ध-सन्निविष्टाः ५×५ । पार्श्वयोः ६ । वक्षसि १० । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् ७ । हृदयामाशययोः २ । यकृत्प्लीहोण्डुकेषु ६ । ग्रीवायां ४ । हन्वोः ८ । काकलक-गलयोः २ । तालुनि २ । जिह्वायां १ । ओष्ठयोः २ । घोणायां २ । नेत्रयोः २ । कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । ललाटे ४ । शिरसि १ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । "शिरा स्नाय्वस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणां । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥" स्त्रीणाञ्च विंशतिरधिकाः । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्य-पथे चतस्रः तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । सु.शा.५अ. । "यथार्थ-मूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा । स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किञ्चिद्विंशतिरुत्तराः । गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥" भा. । पक्षिडिम्बे । পাখীর ডিম । अम. ।

पेशीकोषः । पुं । अण्डे । ডিম । अ.टी. ।

पेश्यखण्डम् । क्ली । मांसगोलके । वै.निघ. ।

पेषणः । पुं, क्ली । तिधारस्नुहीवृक्षे । ভেকাঁটা সিজ् । खल्ले । क्ली । पीड़ने । चूर्णने । श.च. ।

पेषणिः (णी) । स्त्री । पेषणशिलायाम् ।

पेषिणी (षी) । स्त्री । जटामांस्याम् ।

पेहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । वै.निघ. ।

पैङ्गिः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

पैज(ञ्जु)षः । पुं । कर्णे । हे.च. ।

पैठरम् । क्ली । स्थालीपक्वमांसादौ । अम. ।

पैत्तः (त्तिकः) । पुं । तिलक्षुपे । তিল গাছ । प.मु. । पित्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।

पैत्तिकी । स्त्री । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणं यथा—"यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् । करोति दाह-पाकोषा-पूतिगन्ध-ज्वरान्विताम् । भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्त्तवाम् । सा व्यापत् पैत्तिकी ॥" वा.उ.३३अ. ।

पैष्टी । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते अन्नमद्ये । ধেনো মদ । एषा मादकत्वे हीनतमा । "पैष्टी पुनर्द्विविधधान्यविकारजाता ख्याता मदाधिकतयात्र च पूर्व्वपूर्व्वा ।" प्रस्तुतविधिर्यथा—"शष्कुलीमर्द्द-सिद्धान्नमुष्णोदकसमन्वितं । वह्नौ सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयं ॥ शेषेऽहनि तु संप्राप्ते शैवलं तत्र निःक्षिपेत् । शृङ्गवेरं मरिचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च ॥ एतेषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम् ॥" गुणाः—कटूष्णा तीक्ष्णा मधुरा अतिदीपनी च । रा.नि.व.१४ । "पैष्टी सन्दीपनी रुच्या कफकृद्वातनाशिनी । पित्तला पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा मता ॥" अवि. १९अ. ।

पैष्टिकम् । क्ली । पैष्टीमद्ये । वि.र. ।

पोगण्डः । पुं । अपोगण्डे । दशवर्षीय बालक । हला. ।

पोटगलः । पुं । नले । नल । रा.नि.व.८ । खागड़े । थागड़ा । र.भा. । वदरवृक्षे । मत्स्यभेदे । मे. । वैकरञ्जजातीयसर्पविशेषे । अयं राजिलेन गोनसां वैपरित्येन वा जातः । सु.कल्प.४अ. । काशतृणे । त्रिका. ।

पोटा । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां नार्य्याम् । हारा. । चुल्लिकायाम् । भा. ।

पोटाच्चिका। स्त्री। गुञ्जायाम्। वै.निघ.।

पोटिकः। पुं। विस्फोटके। कश्चित्।

पोडुः। पुं। कपालास्थितले। रा.नि.व.१८।

पोतः (कः)। पुं। शिशौ। वैमासिकशिशौ। रा.नि.व.१८। दशवार्षिककरिणि। हे.च.।

पोतकी। स्त्री। उपोदिकायाम्। পূঁতী, পূঁই। भा.नि.४भ.गर्भ.चि.। श्यामाकपक्षिणि। रा.नि.व.१९।

पोताण्डः। पुं। अश्वस्य मुष्करोगभेदे। लक्षणं —"शूनौ पक्वौ तुरङ्गस्य मुष्कौ यस्य सवेदनौ। विकम्पेन युक्तस्य तस्य पोताण्डमादिशेत्॥" ज.द.५.अ.।

पोताधानम्। पुं। शिशुमीनपुञ्जे। মাছের পোনার ঝাঁক্। गुणाः—"पोताधानन्तु सर्व्वेषां सुस्निग्धं लघु रोचनम्।" राज.३प.।

पोतासः। पुं। कर्पूरविशेषे। ভীমসেনী কর্পূর। रा.नि.व.१२।

पोतिका। स्त्री। शतावर्य्याक्षुपे। रा.नि.व.४। मालवारदेशीयोपोदिकाविशेषे। मूलपोतिकायाम्। रा.नि.व.७।

पोत्रम्। क्ली। वज्रे। शूकरमुखाग्रभागे। তোম্না। मे.।

पोत्रायुधः। पुं। शूकरे। रा.नि.व.१९।

पोत्रिदंष्ट्राजम्। क्ली। शूकरदन्तजरत्ने। वै.निघ.।

पोत्री (इन्)। पुं। शूकरे। अम.।

पोथकी। स्त्री। बालानां नेत्रवर्त्मगरोगविशेषे। लक्षणं—"कण्डूस्रावान्विता गुर्व्वी रक्तसर्षपसन्निभाः। पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः॥" सु.उ.३अ.।

पोदिका। स्त्री। कलम्बीशाके। प.सु.।

पोलः (कः)। स्त्री। कटिप्रोथे। পাছার পেলো। श.टी.भ.।

पोलिका (ली)। स्त्री। पिष्टकभेदे। পাতলা রুটী। विका.। यथा—"कुर्य्यात् समितयातीव तन्वीं पर्पटिका ततः। स्वेदयेत्तमके तान्तु पोलिकां तां जगुर्बुधाः।" गुणाः—मण्डकवत्। भा.।

पोषः। पुं। पोषणे।

पोषयित्नुः। पुं। कोकिले। उणा.।

पोष्टा (ष्टृ)। पुं। पूतिकरञ्जे। श.च.। (त्रि)। पोषके।

पौगण्डम्। क्ली। पौगण्डावस्थायाम्। तच्च पञ्चमाब्दात् दशमाब्दपर्य्यन्तम्। "कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशं यौवनञ्च ततःपरम्॥" रा.नि.व.१८।

पौण्डरीयः (कः)। पुं, क्ली। स्थलपौण्डरीकवृक्षे। পুণ্ডরিয়া গাছ। रा.नि.व.१२।

पौण्डर्य्यम्। क्ली। स्थलपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া।

पौण्ड्र (ण्ड्रि) कः। पुं। पुण्ड्रके। পুঁড়ি আখ। र.मा.। श.मा.। लावपक्षिणि। वै.निघ.।

पौतवम्। क्ली। परिमाणे। श.टी.भ.।

पौतिनासिक्यम्। क्ली। नासिकारोगे। पीनसे। পীনস রোগ। निदा.।

पौ (त्ति) त्तिकम्। क्ली। पुत्तिकानाममक्षिकाभिरायोजिते घृतवर्णमधुनि। পৌত্তিক মধু। जटा.। "अनजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्तिताः। तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृतम्॥" गुणाः—रूक्षम् उष्णं रक्तपित्तदाहघ्नं घृतवर्णञ्च। रा.नि.व.१४।

पौत्तिकशर्करा। स्त्री। पौत्तिकमधुकृतशर्करायाम्। गुणाः—तन्मधुतुल्याः। रा.नि.व.१४।

पौनर्णवः। पुं। सन्निपातज्वरभेदे। लक्षणं —"उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तात् नितान्तमुच्छ्वसिति। तं पौनर्णवजुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात्॥" भल्लुकीतन्त्रम्। [१अ.।

पौपिकः। त्रि। अपूपनिर्म्माणदक्षे। सु.कल्प.

पौरम्। क्ली। सुगन्धतृणे। রামকর্পূর। अम.। पुं। बोले। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

पौरसः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। वै.निघ.।

पौरुषम्। क्ली। शुक्रधातौ। रा.नि.व.१८। मेहने। सु.नि.१अ.। ऊर्द्ध्वविस्तृतदोःपाणिपुरुषपरिमाणे। त्रिका.। इह जगति कृते कर्म्मणि। "तत् पौरुषं यदिह कर्म्म दृष्टम्।" च.शा.२अ.। रोहिषतृणे।

पौरुषः। पुं। नरे। पुन्नागवृक्षे। त्रिका.।

पौरोगवः। पुं। पाकशालाध्यक्षे। अम.।

पौलिः । स्त्री । पोलिकायाम् । पाकावस्थागतयवादौ । श्रम. ।

पौषः । पुं । वर्षस्य नवमे मासे । श्रम. ।

पौष्करम् । क्ली । पुष्करमूले । पुष्करमूल । कुष्ठभेदे । कूड़विशेष । रा.नि.व.६ । मद.व.१ । हि.यो.यक्ष्म.चि.त्रयोदशाङ्गगुग्गुलौ । "पौष्करातिविषे ।" हि.यो.कफज्व.चि.निम्बादिः । "शटीभूनिम्बपौष्करम् ।" पद्ममूले । हृद्ज्वीरकाद्यमोदके । एरण्डमूले । वै.निघ.श्वास.चि.दशमूलयवाग्वाम् । स्थलपद्मे । वै.निघ. ।

पौष्करमूलम् } **पौष्कराह्वयम्** } क्ली । पुष्करमूले । मद.व.१ ।

पौष्टिकम् । क्ली । पुष्टिकरौषधे । पुष्टिकरद्रव्यगणे । यथा—"चतुर्जा तु तुगाक्षीरी चन्द्रशूरोऽष्टवर्गकः । द्वीपान्तरवचा बिल्वं त्वक् पत्रं नागकेशरम् । तालीशपत्रं त्वक्क्षीरी त्वचा गोक्षुररोहिणी । कपिकच्छूतोयवल्लीभूफलं पौष्टिको गणः ।" अर्क.चि. । चीरकाले गात्राच्छादनवस्त्रभेदे । कावाई । गुणाः—आयुष्यत्वं धनचिह्नत्वं शुचित्वं रूपविराजनत्वञ्च । राज. ।

पौष्पम् । क्ली । । पुष्परेणौ । वै.निघ. ।

पौष्प(ष्पि)कम् । क्ली । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.१३ । वै.निघ. ।

प्रकरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे. ।

प्रकशी । स्त्री । शूकरोगे । निदानम् ।

प्रकाण्डः । पुं । तरोः स्कन्धपर्य्यन्तभागे । गुँड़ि । रा.नि.व.२ ।

प्रकाण्ड(त)रः । पुं । वृक्षे । श.च. ।

प्रकाश(क)म् । क्ली । कांस्ये । काँसा । हे.च. ।

प्रकाश(क)ज्ञाता । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

प्रकीर्णः । पुं,क्ली । पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्ज । रा.नि.व.९ । चामरे । विका. । [मे. ।

प्रकीर्णकम् । क्ली । चामरे । श्रम. । पुं । अश्वे ।

प्रकीर्य्यः (कः) । पुं, स्त्री । पूतिकरञ्जे । नाटा करञ्ज । र.मा. । वा. सू.१५अ. । "श्वेतवाहप्रकीर्य्यौ ।" रीठाकरञ्जे । रिठा । रा.नि.व.९।१३ । कण्टकीकरञ्जे । "कण्टकीविटपकरञ्जे ।" सु.सू.३९अ.कफशमने । ड. । च.सू.१अ.फलिनीव. ।

प्रकुञ्चः । पु । पले । ८ तो. । प.प्र.१ख. ।

प्रकुलम् । क्ली । सुन्दरदेहे । विका. ।

प्रकृतिः । स्त्री । शक्तौ । शिश्ने । योनौ । विका. । आहारौषधद्रव्याणां स्वाभाविके गुर्व्वादिगुणयोगे । च.वि.१अ. । आकाशादिपञ्चतन्मात्रं बुद्धिः मूलप्रकृतिरहङ्कारश्चेत्यष्टमहाभूतसमुदायरूपे कारणे । च.शा.१अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । महत्तत्त्वादयः सप्त महानहङ्कारः पञ्चतन्मात्रञ्चेति । प्रकृतिर्महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतयः । प्रकृतिपुरुषसाधर्म्म्यम्—अनादित्वम् अनन्तत्वम् अलिङ्गत्वं नित्यत्वं सर्व्वगतत्वञ्च । वैधर्म्म्यं यथा—सा च अचेतना त्रिगुणा बीजधर्म्मिणी प्रसवधर्म्मिणी अमध्यस्थधर्म्मिणी चेति । पुरुषस्तु तद्विपरीतधर्म्मीति । तस्या गुणाः—सत्त्वरजस्तमांसीति । भा.पू.१भ. । स्वभावे । वातादिभेदेन प्रकृतयः सप्त । "शुक्रशोणितसंयोगे यो दोषस्तूत्कटो भवेत् । प्रकृतिर्जायते तेन...... ॥" सु.शा.४अ. । "शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयान्तरे । यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥" तेषु—जागरूकोऽल्पकेशश्च वातप्रकृतिः । अकालपलितादिः पित्तप्रकृतिः । श्यामकेशादिः श्लेष्मप्रकृतिः । एवं द्विरूपादिदर्शने द्विप्रकृतिः । वा. ।

प्रकृतिभोजनम् । क्ली । स्वाभाविकाहारे । च.सू.१५अ. ।

प्रकृतिवर्णः । त्रि । गात्रसवर्णे । च.सू.१८अ. ।

प्रकृतिविघातः । पुं । प्रकृतेर्विकृतिजनकोपयोगे । स च कटुतिक्तकषायक्षाराणां द्रव्याणामुपयोगरूपः । यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति । च.वि.७अ. ।

प्रकोथः । त्रि । पूतिभावापन्ने । शठा । "प्रकोथोदकावगाहनात् ।" सु.चि.२३अ. ।

प्रकोपः (नम्) । पुं, क्ली । क्षोभे । चाञ्चल्ये । वै.निघ. । वातादीनां सङ्क्षोभहेतौ । ते च बहुधा तत्र वातस्य प्रकोपनं बलवद्विग्रहादि । पित्तस्य क्रोधशोकभयादि । कफस्य दिवास्वप्नादि । पित्तप्रकोपनमेव पित्तस्येति । ऋतुभेदे वातादिप्रकोपो यथा—"वर्षावायुः कुप्यतेऽन्तः शरत्सु लीनो वायुः कुप्यते पित्तरोगे । लीयेत् पित्तं शैशिरे श्लेष्मकुञ्जे हेमन्ते वा चीयमानस्तथापि । कोपं याति श्लेष्मरोगो वसन्ते तस्याच्छान्तिः श्लेष्मरोगस्य

चोक्तं । पित्तं याति कोपितां ग्रीष्मकाले दृष्टा शान्तिः पैत्तिकी वार्षिके च ॥" अथ वायुप्रकोपः —"तथा वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीतान्निशाजागरेषु । व्यवायेऽथ वाहश्रमाद्वातिभुक्त्याध्वनि प्रायशो भावणेनातिभीत्या । सुरूक्षैरतिक्षारतिक्तैः कटुभिस्तथा दोलाश्वकोष्ट्रकैर्यानमात्रे । रथे वा खरे कुञ्जरे मन्दिरे वा भवेन्मारुतस्य प्रकोपो नरस्य । सुशीते दिने दुर्द्दिने स्नानपीते पराह्णे निशाजागरे वासरे च । वर्षासु वै केवलं याति कोपं मरुत्सेविते याति वै भुक्तजीर्णे । मसूराः कलायाश्च निष्पावकाश्च महामाषशुभ्रा यवाश्चामलाः स्युः । सदा चामला कण्वकाद्याः प्रदिष्टा हिमाः कङ्गुनीवाररक्ताश्च शाल्याः । तथा कोरदूषश्च श्यामाक एतैः कृतं चौदनञ्च यवागूकृतं वा । कलिङ्गानि वालूकचिल्लीकपूत्यः पलाण्डुस्तथा गृञ्जनं कन्दशाकम् । इमान् सेवितात्यर्थमेति प्रकोपं समीरस्य चोक्तः सुरासम्भवस्तु । अतो यत्नतो रक्षणीयं मनुष्यैः शुभं वेहसे त्वं सदा रोगशान्तिम् ॥" अथ पित्तप्रकोपः —"अत्युष्णकट्वम्लरूक्षैर्विदाहैः द्रव्यैः ससिन्धुसुरासेवनेन । घर्म्मेण क्रोधेन वा स्वेदनेन व्यवायेन वा याति कोपञ्च पित्तम् । कुलत्थाढकीयूषमूलार्कशिग्रुशटीसर्षपाराजिकाशाकमेव । निशाजागरेणापि युद्धे श्रमे वा घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः । मद्येन वा चोष्णकाले शरत्सु भृशं वासरे मध्यमे वा निशीथे । जीर्णे रसे भुक्तमात्रे प्रकोपः प्रदिष्टः कोविदैः स्यात्पित्तकोपः ॥" अथ कफप्रकोपः— "निशाजागरे वासरे वातिनिद्रासुशीतोदकसेवने शीतले वा । पयःपानपीयूषेक्षुभिस्तिलैस्तु तथा गृञ्जनैः कन्दशाकैरथापि । अतिस्निग्धसंसेवने भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो वसन्ते । दिनान्ते प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपभुक्ते न जीर्णे । प्रदिष्टो बुधैः कोविदैरेव रोगः कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रयुक्तः । सशीतेऽथवा शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकोपः प्रदिष्टोऽपि भुक्तेः । न जीर्णे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं कफस्येति चोक्तं सुधीभिः ॥" अथ द्वन्द्वप्रकोपः —"यदा विपर्य्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टं । तत्सेवमानस्य नरस्य रोगः स्याद्द्वन्द्वजो नाम विकारकारी । यस्मिन् ऋतौ वातविकार उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि । संसेवते वा मनुजस्तदास्य भवेत् प्रकोपः कफपित्तयोश्च ॥ यस्मिन् मरुत्कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि । विपर्य्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात् ॥" अथ सन्निपातोत्पत्तिः— "विपर्य्यासागते काले रसे विपरिसेविते । तदा स्यात् सन्निपातो हि रोगोपद्रवकारकः ॥" इति । भावप्र. ।

प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपाणिमध्यभागे । रा.नि.व. १८ । কনুইয়ের নীচে হস্ততল পর্য্যন্ত ।

प्रक्रिया । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकित्सायाम् ।

प्रक्लिन्नः । त्रि । अतिक्लेदयुक्ते ।

प्रक्लिन्नवर्त्मा । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्लिन्नवर्त्मरोगे । भा. ।

प्रक्लेदः । पुं । आर्द्रतायाम् । भा.४भ.ना.रो.दि. । "प्रक्लेदमायाति च धूप्यते च ।"

प्रक्वथितः । त्रि । शृते । प्रमथ्याख्येण शृते । वा.चि.९अ. ।

प्रखरः । पुं । सन्नाहे । त्रिका. । कुक्कुरे । अश्वतरे । मे. ।

प्रगण्डः । पुं । कूर्परांसमध्यभागे । কনুই হইতে বগল পর্য্যন্ত । रा.नि.व.१८ ।

प्रगतजानुः (कः) । त्रि । दूरगतजानौ ।

प्रगन्धः । पुं । पर्पटके । रा.नि.व.५ ।

प्रग्रहः । पुं । कृतमालवृक्षे । मे. । सु.कल्प.७ अ. । तुलासूत्रे । अम. । हस्ते । सुवर्णे । वै.निघ. । कर्णिकारवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रग्राहः । पुं । तुलासूत्रे । मे. ।

प्रघणः । पुं । ताम्रपात्रे । लौहमुद्गरे । मे. ।

प्रघनः । पुं । मुद्गजातिभेदे । वै.निघ. ।

प्रचण्डः । पुं । शुक्लकरवीरे । मे. । त्रि । अत्युष्णे ।

प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

प्रचण्डा । स्त्री । श्वेतदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

प्रचयः । पुं । उच्चये । भा. ।

प्रचलः । पुं । मयूरे । वै.निघ. । (कः) । सौम्यकीटविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

प्रचला । स्त्री । सरटे । गिरगिटी । वै.निघ. ।

प्रचलाकः । पुं । सर्पे । मयूरपुच्छे । मे. । सु. चि.१८अ. ।

प्रचलाकी (इन्) । पुं । सर्पे । मयूरे । त्रिका. ।

प्रचलाङ्गः । पुं । मयूरशिखायाम् । व.निघ. ।

प्रचलितः । पुं । सद्योव्रणविशेषे । वै.निघ. ।

प्रचारः । पुं । अक्ष्णः वर्त्मिकाख्यरोगे । लक्षणं —"प्रच्छादयति यद्दृष्टिं मांसं पर्य्यन्तवर्द्धितम् । प्रचारकाख्यं तं विद्यान्नेत्ररोगं कफान्वितम् ।" ज. द.३०अ. ।

प्रचेतसी । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्रचेलम् । क्ली । पीतचन्दने । श.च. । पीतमुद्गे । वै.निघ. ।

प्रचेलकः । पुं । अश्वे । श.मा. ।

प्रचेलुकः । पुं । मानभेदे । পালি । विका. ।

प्रचोद(दि)नी । स्त्री । कण्टकार्य्याम् । अम. । दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

प्रच्छर्द्दनम् । क्ली । वमने । भैष. ।

प्रच्छर्द्दिका । स्त्री । वान्तौ । हे.च. ।

प्रच्छादनम् । क्ली । नेत्रच्छदे । ज द.२अ. । उत्तरीयवस्त्रे । हे.च. ।

प्रच्छानम् । क्ली । छेदने, रक्तस्रावे । सु.कल्प. १अ. । सु.चि.क्षुद्ररो.चि."प्रच्छानैर्वा जलौकाभिः ।"

प्रजननम् । क्ली । गर्भधारणे । योनौ । मे. ।

प्रजल्पः । पुं । अतिभाषणे । वै.निघ. ।

प्रजा । स्त्री । सन्ततौ । जने । अम. ।

प्रजाता । स्त्री । प्रसूतायाम् । अम. ।

प्रजादा । स्त्री । पुत्रदावीरुतायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रजादानम् । क्ली । रौप्ये । श.च. ।

प्रजाहितम् । क्ली । जले । श.मा. । [१६ ।

प्रज्ञविप्रियः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.व.

प्रज्ञापराधः । पुं । अहितसेवनातिव्यवायादौ । तदुक्तं—"धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म्म यत् कुरुतेऽशुभम् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्व्वदोषप्रकोपनम् । कर्म्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्म्मणाम् । ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।" च. ।

प्रणा(ना)ल(ली)सः । पुं । जीवशाके । वास्तुके । प.मु. ।

प्रणालिका (ली) । स्त्री । जलनिर्गममार्गे । हारा. । नस्यनलिकायाम् । नস্য দিবার নলি । च.द.नस्याधिकारे ।

प्रततिः (ती) । स्त्री । लतायाम् ।

प्रतना (नी) । स्त्री । गोजिह्वायाम् । গোজিয়া শাক । रा.नि.व.४ । वाष्पालके । वै.निघ. ।

प्रतमकः । पुं । श्वासरोगभेदे । তমকশ্বাস । लक्षणं—"ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम् । उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः । तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति । मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकं तु तम् ॥" मा.नि. ।

प्रतरः (सन्धिः) । पुं । ग्रीवोर्द्ध्वगतसन्धौ । स च ग्रीवापृष्ठदण्डयोः सन्धिः । भा. । सु.शा.५अ. ।

प्रतलः । पुं । संहतविस्तृताङ्गुलिकरे । হাতের তেলো । रा.नि.व.१८ ।

प्रतानवान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९ अ. । See सोमः ।

प्रतानिका (निनी) । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । शारिवायाम् । অনন্তমূল । रा.नि.व.५।१२ ।

प्रतापः (वान्) । पुं । अर्कवृक्षे । शुक्लार्के । रा.नि.व.१० ।

प्रतापतपनः (रसः) । पुं । सन्निपातज्वराधिकारे रसः । "गन्धकं हिङ्गुलं मृतं तालकं लौहटङ्कणे । खर्परं साचिकाक्षारं मञ्जिष्ठां हिङ्गुलं समं । रसेन मर्द्दितम्पिण्डं निर्गुण्डीहस्तिशुण्ड्योः । अष्टयामम्पचेत्कूप्यां निरुध्य सिकताह्वये । ततः सिद्धं समादाय रक्तिकामार्द्रकेण च । सेवेत ......॥" रस.को. । [अम. ।

प्रतापसः । पुं । श्वेतार्के । শ্বেত আকন্দ ।

प्रतिकर्म्म । क्ली । प्रतिक्रियायाम् । उपाये । सु.कल्प.५अ. । प्रसाधने । अम. ।

प्रतिका । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे ।

प्रतिकीर्णः । त्रि । मलादिव्याप्ते । च.द. ।

प्रतिखुरः । पुं । मूढगर्भभेदे । "निःसृतहस्तपादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ।" सु.शा.८अ. ।

प्रतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।

प्रतिघः । पुं । मूर्च्छायाम् । श.र. ।

प्रतिघ्नम् । क्ली । अङ्गे । श.च. ।

प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादर्शातपादिषु प्रतिफलितशरीरच्छायायाम् । প্রতিবিম্বিত শরীরের ছায়া । "प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।

छाया या सा प्रतिच्छाया या च वर्णप्रभाश्रया ॥" च.इ.७अ.।

प्रतिजिह्वा (ह्विका)। स्त्री। मूलजिह्वायाम्। আলজিহ্বা। रा.नि.व.१८। त्रिका.।

प्रतिज्ञा। स्त्री। साध्यवचने। "प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति।" च.वि. ८ अ.।

प्रतिज्ञाहानिः। पुं। पूर्व्वप्रतिगृहीतायाः प्रतिज्ञायाः पर्य्यनुयोगेन परित्यागे। च.वि.८अ.।

प्रतितन्त्रसिद्धान्तः। पुं। सिद्धान्तविशेषे। See सिद्धान्तः।

प्रतितूणी। स्त्री। वातव्याधिविशेषे। लक्षणं—"गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमं विधाविता। वेगैः पक्वाशयं याति प्रतूणी चेह सोच्यते ॥" मा.नि.। "तूण्याश्च प्रतितूण्याश्च प्रशस्ताः स्नेहवस्तयः। पिबेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमयाम्बुना। उष्णेन रामठक्षारप्रगाढ़मथवा घृतम् ॥" सु.नि. १ अ.।

प्रतिनिका। स्त्री। प्रसारण्याम्। शारिवायाम्।

प्रतिपत्नफला। स्त्री। क्षुद्रकारवेल्लिकायाम्। रा.नि.व.७।

प्रतिपर्ण(त्र)शिफा। स्त्री। द्रवन्त्याम्। दन्तीभेद। रा.नि.व.५।

प्रतिपिष्टः। त्रि। अश्मिद्वयपिष्टे, उत्पिष्टे। হাড়ে হাড়ে থেঁতো হওয়া। भा.म ३भ.।

प्रतिबन्धकः। पुं। वृक्षे। গাছ।

प्रतिबला। स्त्री। अतिबलायाम्। चि.क्र.क. मद.चि.।

प्रतिमर्षः। पुं। शिरोवस्तिविशेषे। स चाबालं प्रयोज्यः। "जन्मप्रभृति बालस्य प्रतिमर्षो विधीयते।" रत्नमालासंग्रहः। ईषदुत्सिङ्घनात् स्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते। नस्ये निषिक्तन्तं विद्यात् प्रतिमर्षे प्रमाणतः। प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषभाक् ॥" प.प्र.४ख.। तत्र चत्वारः षट् अष्टौ वा बिन्दवः यथाबलं शिरोविरेकस्नेहस्य मात्रा। सु.चि.४०अ.शा.उ.२अ.। स चतुर्द्दशसु कालेषूपादेयः। तद्यथा—"तल्पोत्थितेन प्रक्षालितदन्तेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्वपरिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता छर्द्दितवता दिवास्वप्नोत्थितेन सायञ्चेति। तल्पोत्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्षः रात्रावुपचितनासास्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति। प्रक्षालितदन्तेनासेवितः दन्तानां दृढ़तां वदनसौगन्ध्यञ्चापादयति। गृहान्निर्गच्छता सेवितः नासास्रोतसः क्लिन्नतया रजोधूमौ वा नाबाधते। व्यायाममैथुनाध्वपरिश्रान्तेन सेवितः श्रममुपहन्ति। मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितः दृष्टिगुरुत्वमपनयति। कवलाञ्जनान्ते दृष्टिं प्रसादयति। अभुक्तवता सेवितः स्रोतसां विशुद्धिं लघुताञ्चापादयति। वान्तेनासेवितः स्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्ताकाङ्क्षामापादयति। दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितः निद्राशेषं गुरुत्वं मलञ्चापोह्य चित्तैकाग्र्यं जनयति। सायञ्चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधञ्चेति। सु.चि.४०अ.।

प्रतिमा (नम्)। स्त्री, क्ली। करिणो दन्तद्वयमध्यवर्त्तिशुण्डभागे। गजदन्तबन्धे। त्रिका.।

प्रतिमूषिका। स्त्री। छुछुन्दर्य्याम्। वै.निघ.।

प्रतियत्नः। पुं। रचनायाम्। त्रिका.।

प्रतिरम्भः। पुं। रुन्नापे। निदा.।

प्रतिलोमः। पुं। विलोमे।

प्रति(ती)वापः। पुं। कषाये चूर्णादिप्रक्षेपे। र.चि.३प.। कल्के। सु.चि.२३अ.। धातुभस्मीकरणे। गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरेणावचूर्णने। अ टी.स्वा.। पानीयौषधविशेषे। च.द.विद्र.चि.।

प्रतिविम्बदर्शकः। पुं। दर्पणे। वै.निघ.।

प्रतिविषा। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। च.द.अ.सा.चि.। "हिङ्गुप्रतिविषाभयाः।"

प्रतिविष्णुकः। पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। रा.नि. व १०। चोरिणीभेदे। वै.निघ.।

प्रतिवीजम्। क्ली। तारनागाभ्रहेमकृतपारदनिबन्धनद्रव्ये। "नागाभ्रं वाहयेत्तारे हेम्नि च द्वादशे गुणे। प्रतिवीजमिदं श्रेष्ठं पारदस्य निबन्धनं ॥" र.चि.३प.।

प्रतिश्या (स्या) (यः)। स्त्री, पुं। नासारोगविशेषे। तस्य निदानम्—"अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः। नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा। अत्यम्बुपानरमणच्छर्द्दिवाष्पग्रहादिभिः। क्रुद्धा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः। जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्द्धमानं क्षयप्रदम्। तत्र वातात् प्रतिश्याये मुखशोषो भृशङ्क्षवः। घ्राणोप-

रोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथाः। कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ। स्वरसादश्चिरात् पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः। पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः। नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः। कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम्। माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लघनास्रुतिः। सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्वृद्धिशान्तिमान्। दुष्टं नासाशिरो प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक्। उरसः सुप्तता ताम्रनेत्रत्वं श्वासपूतिता। सर्व एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः।" वा.उ.१९अ.। र.र.शाल.चि.। "प्रतिश्यायश्वासकं।" भा.म.१भ.शैम.ज्व.चि.। "प्रतिश्यायो ऽरुचिः कासः।" पीनसरोगे। निदा.।

प्रतिष्ठा। स्त्री। जलोपादेयतथावस्थाने। च.क.१अ.।

प्रतिष्ठापना। स्त्री। परप्रतिज्ञायाः प्रतिविपरीतार्थायाः स्थापनायाम्। यथा—अनित्यः पुरुषः इति। च.वि.८अ.।

प्रतिसमाधानम्। क्ली। रोगमुक्तकरणे। वै.निघ.। [निघ.।

प्रतिसरः। पुं। कपगुटी। प्रभातकाले। वै.

प्रतिसारः (णम्)। पुं, क्ली। लवणैः कटुचूर्णैश्च प्रघर्षणे। "लवणैः कटुचूर्णैश्च छष्यते यद्वणं बुधैः। प्रतिसारस्ततः प्रोक्तः......॥" ज.द.१२अ.। घर्षणे। सु.चि.२२अ.। दन्तजिह्वामुखानां चूर्णकल्कावलेहैरङ्गुल्या शनैः घर्षणे। "वैरस्यं मुखदौर्गन्ध्यं मुखशोषं तथा तृषाम्। अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम्।" भा.।

प्रतिसारी (इन्)। त्रि। सारकद्रव्यभावे। वै.निघ.।

प्रतिसूर्य्यः (कः)। पुं। करटे। त्रिका.। विश्व.। तन्नामकगोधेरकजातौ। सु.कल्प.८अ.।

प्रतिसोमा। स्त्री। महिषवल्लीलतायाम्। रा.नि.व.३। लघुसोमलतायाम्। वै.निघ.।

प्रति(ती)हासः। पुं। करवीरवृक्षे। कनवीगाछ। रा.नि.व.१०। अम.। शुक्लकरवीरे। वै.निघ.।

प्रतिक्षुत्। स्त्री। छिक्कायाम्। हाँचि। वै.निघ.।

प्रतीकः। पुं। शरीरावयवे। रा.नि.व.१८। पटोले। भा.पू.१भ.शा.व.। विलोमे। मे.।

प्रतीकारः। पुं। चिकित्सायाम्। श.मा.।

प्रतीनाहः। पुं। कर्णरोगे। लक्षणम्—"वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत्। रुग्गौरवं पिधानञ्च स प्रतीनाहसंज्ञकः॥" वा.उ.१७अ.। नासारोगभेदे। "उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम्।" मा.नि.।

प्रतुण्डकः। पुं। जीवकशाके। वै.निघ.।

प्रतुदः। पुं। श्येनकाकादिपक्षिजातौ। ते प्रतुद्य निकृष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा प्राप्ताः। तन्मांसगुणाः—कषायः स्वादु गुरुणं स्निग्धं बल्यं पित्तदाहरक्तकरञ्च। रा.नि.व.१७। एतदर्कगुणाः—"कफपित्तहरो ग्राही पद्मविक्ल्वको भवेत्।" अर्क.चि.।

प्रतूणी। स्त्री। प्रतितूणीनामरोगभेदे। See प्रतितूणी।

प्रतोली। स्त्री। ग्रीवामेढ्रशीर्षबन्धनभेदे। सु.सू.१८अ.। लक्षणं—"तुलीली पुटिका प्रोक्ता आन्त्रवद्गुरम्भका।" इति भानुमती.टी.। "कौपीनाकारा मध्यधारणजलयन्त्रवत् बहुच्छिद्रा तुलीली प्रतोली वा।" वा.।

प्रत्यक्पर्णी। स्त्री। रक्तापामार्गे। भा.पू.१भ.। द्रवन्त्याम्। रा.नि.व.५।

प्रत्यक्पुष्पी। स्त्री। अपामार्गक्षुपे। रा.नि.व.४। सु.सू.४३अ.। च.सू.२।१९अ.। वा.सू.१५अ.। चक्रादिः। "प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्य्या।" मूषिकपर्ण्याम्। दन्तीवृक्षे।

प्रत्यक्श्रेणी। स्त्री। दन्त्याम्। अम.। च.सू.१अ.। मुतश्रेणीक्षुपे। रा.नि.व.४। द्रवन्तीक्षुपे। रा.नि.व.५। आखुकर्ण्याम्। इन्दुरकाणी। १८ मूषाकाणी। रा.नि.व.३। क्षुद्रदन्तीक्षुपे। र.मा.।

प्रत्यग्गन्धा। स्त्री। स्वर्णयूथिकायाम् वै.निघ.।

प्रत्यङ्गम्। क्ली। अङ्गावयवेषु। तानि मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकवस्तिग्रीवाः इत्येता एकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गुलयः। एष प्रत्यङ्गविभागः। तस्य पुनः सङ्ख्यानम्। यथा—त्वचः कलाः धातवः मलाः दोषाः यकृत् प्लीहा फुस्फुसः उण्डुकः हृदयम् आशयाः अन्त्राणि वृक्कद्वयं स्रोतांसि कण्डराः जालानि कूर्चाः रज्जवः

सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ताः अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यः मर्म्माणि शिराः धमन्यः योगवहानि च। विशेषाः पर्य्यायेषु मृग्याः। सु.शा.५अ.।

प्रत्यङ्गिरा। स्त्री। कण्टकशिरीषवृक्षे। "पिबति यः . प्रत्यङ्गिरासम्भवम्।" च.द. भैष. विष.चि.। श्वेतपुनर्नवायाम्। कुलिकावृक्षे।

प्रत्यञ्जनम्। क्ली। अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने। চোখে কাজল দেওয়া। च.द.। [निघ.।

प्रत्यनीकः। त्रि। प्रतिकूले। असाध्ये। वै.

प्रत्यनुयोगः। पुं। अनुयोगस्यानुयोगे। यथा—"अनुयोगस्य पुनः को हेतुः इति।" च.वि.८अ.।

प्रत्ययः। पुं। हेतौ। भा.। रन्ध्रे। शब्दे। अम.। त्रि। स्वादौ। हे.च.।

प्रत्यवसानम्। क्ली। भोजने। र.मा.। रा.नि.व.२०।

प्रत्यश्मा (न्)। पुं। गिरिमृत्तिकायाम्। গিরিমাটী। विका.।

प्रत्यष्ठीला। स्त्री। वातव्याधिविशेषे। लक्षणं यथा—"एतामेव रुजायुक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीं। प्रत्यष्ठीलामिति वदेत् जठरे तिर्य्यगुत्थिताम्॥" मा.नि.। सु.नि.१अ.। "प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोः गुल्मेऽभ्यन्तरविद्रधौ। क्रियाहिङ्ग्वादिचूर्णञ्च शस्यतेऽत्र विशेषतः॥"

प्रत्यक्षम्। क्ली। इन्द्रियग्राह्ये। अम.। तच्च षड्विधं चाक्षुषादिभेदेन। "प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते। तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः। शब्दादयस्तु इन्द्रियप्रत्यक्षाः।" च.वि.८अ.।

प्रत्याध्मानः। पुं। वातव्याधिविशेषे। लक्षणम्—"विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितं। प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम्॥" मा.नि.। सा. चिकित्सा—"प्रत्याध्माने समुत्पन्ने कुर्य्याद्वमनलङ्घने। दीपनादि प्रयुञ्जीत पूर्व्ववद्वस्तिकर्म्म च॥"

प्रत्यानाहः। पुं। आनाहवाते। निदा.।

प्रत्युद्गारः। पुं। वायुजन्यरोगभेदे। वै.निघ.।

प्रत्यु(त्यू)षः। पुं, क्ली। प्रभाते। अ.टी.भ.।

प्रथमकुसुमः। पुं। शुक्लमरुवकवृक्षे। वै.निघ.।

प्रथमनवनीतम्। क्ली। प्रसवात् शतदिनान्तरजातनवनीते। वै.निघ.।

प्रथितालुकी। स्त्री। रक्तालुभेदे। भा.।

प्रथुकः। पुं। चिपीटके। চিঁড়ে।

प्रदरः। पुं। (Fluor albus.) तन्नामकस्त्रीरक्तादिस्रावरोगे। প্রদর, পরদন। "रजः प्रदीर्य्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः।" निदानादि यथा—"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च। यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च। तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति।" इति। लक्षणं यथा—"असृग्दरं भवेत्सर्व्वं साङ्गमर्द्दं सवेदनम्। अश्वत् सवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्वितां। दुर्ब्बलां क्षीणरक्ताञ्च तामसाध्यां विवर्जयेत्॥" कफाद्यथा—आमं पिच्छं पाण्डुतुषोदकाभं स्रवति। पित्तात् पीतनीलशुभ्रमुष्णं सवेगं रक्तं स्रवति। वातात् रूक्षम् अरुणं फेनिलमल्पमल्पञ्च स्रवति। अन्यच्च—सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं कुणपं मज्जप्रकाशञ्च स्रवेत्। मा.नि.।

प्रदरान्तकलौहम्। क्ली। प्रदराधिकारे लौहे। "लौहं ताम्रं हरीतालं वङ्गमभ्रं वराटिका। त्रिकटु त्रिफला चित्रं विडङ्गं पटुपञ्चकम्। चविका पिप्पली शङ्खं वचाहबुषपाकलम्। शटी पाठा देवदारु एला च वृद्धदारकम्। एतानि समभागानि संचूर्ण्य वटिकां कुरु। शर्करामधुसंयुक्तं घृतेन भावयेत् पुनः। रक्तं शीतं तथा नीलं पीतं प्रदरदुस्तरम्...।" লৌহ, তামা, হরিতাল, বঙ্গ, অভ্র, কড়িভস্ম, ত্রিকটু, ত্রিফলা, চিতামূল, বিড়ঙ্গ, পঞ্চলবণ, চই, পিপুল, শঙ্খভস্ম, বচ, হবুষফল, কুড়, শটী, আকনাদি, দেবদারু, এলাইচ, বীজতাড়কের বীজ, প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ, মধু ও চিনি সংযোগে ঘৃতের সহিত ভাবনা দিয়া বটী করিবে। र.ध.र.।

प्रदिग्धमांसम्। क्ली। पक्वमांसव्यञ्जनविशेषे। "मांसं बहुघृतैर्भृष्टं सिक्तं क्षीराम्बुना मुहुः। नीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृततक्राढ्यं प्रदिग्धं सविशारदम्॥" See मांसम्।

प्रदीपनः। पुं। चित्रकवृक्षे। वै.निघ.२भ.अर्शः-चि.राजवल्लभरसे। स्थावरविषभेदे। लक्षणं यथा—"वर्णतो लोहितो यः स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभः। महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः॥" भा.।

प्रदीप्ता। स्त्री। लाङ्गलिकायाम्। বিষলাঙ্গলিয়া। वै.निघ.।

प्रदेशः। पुं। कार्य्यस्यातीतेन सम्पादने। "प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः। यथा देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तथायज्ञदत्तस्याप्ययमेव उद्धरिष्यतीति।" सु.उ.६५अ.।

प्रदेश(शि)नी। स्त्री। तर्ज्जन्यङ्गुलौ। रा.नि.व.१८। शस्त्रविशेषे। सा च अग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका दशाङ्गुला च कर्त्तरीति कथ्यते। सु.सू.८अ.।

प्रदेहः। पुं। अनुलेपनाभ्यङ्गादौ। सु.सू.१८अ.।

प्रधमनम्। क्ली। नस्यविशेषे। "षड़ङ्गुला द्विवक्त्रा या नाड़ी चूर्णं तया धमेत्। तीक्ष्णादीतमितं वक्त्रवातैः प्रधमनं हितम्॥" भा.। "प्राणनामैव यद्दन्ते र्ध्यते मुखवायुना। प्रधमनं तद्विज्ञातम्।" च.द.१२अ.। सु.स.७अ.मूर्च्छाचि,विकट्वादिनस्य।

प्रधानकर्म्म। क्ली। रोगोत्पत्तौ यत्र क्रियते द्वितीयं कर्म्म तत्र। व्रणपाचनरोपणादौ वा। वमन विरेचनवस्तिनस्यशिरामोक्षणेषु वा। आतङ्कोत्पत्तौ यत् क्रियते कर्म्म तत्र वा। सु.स.५अ.।

प्रनाल(श)कः। पुं। वास्तुकशाके। बौथशाक। वै.निघ.।

प्रपथ्या। स्त्री। हरीतक्याम्। रा.नि.व.११।

प्रपदम्। क्ली। पादाग्रभागे। "पादाग्रं प्रपदं मतम्।" रा.नि.व.१८।

प्रपन्नाड़ः। पुं। चक्रमर्द्दवृक्षे।

प्रपा। स्त्री। पानीयशालायाम्। জলের ঘর। अम.।

प्रपाकी (इन्)। पुं। गर्द्दभाण्डवृक्षे।

प्रपाणम्। क्ली। उत्तरोष्ठे। "उत्तरोष्ठं प्रपाणं स्यात्।" च.द.३अ.।

प्रपाणिः (कः)। पुं। करस्याधोभागे, पाणितले। হাতের তেলো। "करस्याधः प्रपाणिः स्यात्।" रा.नि.व.१८। च.शि.८अ.। (कः) मणिबन्धात्कफोणिपर्य्यन्ते करभागे। च.इ.८अ.।

प्रपातः। पुं। भृगौ, प्रपतनस्थाने। सु.कल्प.१अ.।

प्रपादिकः। पुं। मयूरे। वै.निघ.।

प्रपानकम्। क्ली। पाना इति शरवत् इति च ख्याते नानारसपेयद्रव्ये। यथाम्रपानकादि। পানা, শরবৎ। भा.। "आमम्राम्रं जले स्विन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितं, सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्।"

प्रपीड़नम्। क्ली। व्रणविदारण-पूयादिशोधनसाधने। तत्साधन-द्रव्यादि यथा—"द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीड़नं। यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः॥"

प्रपुण्डरीकम्। क्ली। प्रपौण्डरीके। পুণ্ডরিয়া। च.चि.४अ.।

प्रपुन्नटिः। पुं। चक्रमर्द्दवृक्षे।

प्रपुना (न्न, न्न) टः) ड़ः, लः)। पुं। (Cassia Tora.) चक्रमर्द्दक्षुपे। চাকুন্দা। तैं तगरिशचेट्टु। ता. उपिततगरयी। दा. टरोट। रा.नि.व.४।

प्रपुन्नाटच्छदः। पुं। चणकवृक्षे। वै.निघ.। चक्रमर्द्दपत्रे।

प्रपुराणघृतम्। क्ली। अतिपुरातनघृते। খুব পুরাণ ঘৃত। "लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।" सि.यो.उन्माद.चि.।

प्रपुराणधान्यम्। क्ली। पुराणधान्यके। অতি পুরাতন ধান। च.चि.५अ.।

प्रपूरिका। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। श.च.।

प्रपोटकः। पुं। अश्वस्य पादरोगभेदे। लक्षणं यथा—"प्रपोटकं विजानीयात् ग्रन्थिभिः कूर्चसम्भवैः। आनद्धकाष्ठिकद्वाग्रैः ग्रन्थिभिर्यातिकण्टकैः॥" ज.द.३१अ.।

प्रपौण्डरी(ण्ड्र)कम्। क्ली। (Root stock of nymphaea lotus.) शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रे क्षुद्रविटपिनि। পুণ্ডরিয়া। हिं पुंड़ेरी। मं पुण्डरीक। तैं पुंड़रीकमनुगेविध्यानमु। गुणाः— मधुरं करिनरचक्षुष्यं तिक्तं शीतलं रक्तपित्तव्रणघ्नं ज्वरदाहतृष्णाघ्नञ्च। रा.नि.व.१२। च.द.छागाद्यघृते। तन्नामककन्दविषे। सु.कल्प.२अ.। See कन्दविषम्।

प्रबलः। त्रि। बलवति। पुं। पल्लवे। श.मा.। प्रसरे। स्त्री। प्रसारणीलतायाम्। वै.निघ.।

प्रबला। स्त्री। प्रसारण्याम्। रा.नि.व.५।

प्रवलाकी (इन्) । पुं । सर्पे । विश्व. ।

प्रवालः । पुं, क्ली । स्वनामख्याते रत्नभेदे । পলা, মুঙ্গা । अम. । तत्पर्य्यायाः,—विद्रुमः रक्तकन्धः रक्तकन्दलः अङ्गारकमणिः रक्ताङ्गः अम्भोधिवल्लभः भौमरत्नं रक्ताकारः लतामणिः । गुणाः—मधुरः अम्लः कफपित्तादिदोषघ्नः स्त्रीवीर्य्य-कान्तिकरः धारणात् माङ्गल्यश्च । सूक्ष्मः घनः शिराहीनः वृत्तः—शुभकरः । गौरः कृष्णरूक्षः श्वेतः वक्रसूक्ष्मः—अशुभकरः । रा.नि.व.१३ सारकः शीतलः कषायः स्वादुः वान्तिकरः चक्षुष्यश्च । राज. । किशलये । मे. । शोधनजारण-विधिर्यथा—जयन्तीपत्रे आर्द्रीकृत्वा गजपुटे पचेत् ।

प्रवालचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने ।

प्रवालफलम् । क्ली । रक्तचन्दने । भा. ।

प्रवालिकः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।

प्रवेपकः (नः) । पुं । कम्पने ।

प्रबोध(धि) नी । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

प्रबोधिका । स्त्री । कुक्कुट्याम् । কুকড়া । वै.निघ. ।

प्रभञ्जनः । पुं । वायौ ।

प्रभद्रः (कः) । पुं । निम्बवृक्षे । নিম গাছ । रा.नि.व.९ । पारिभद्रवृक्षे । পালিদা মান্দার গাছ । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । रा.नि.व.५ ।

प्रभवः । पुं । कारणे । जन्महेतौ । अम. । जन्मनि । श.र. । [अम. ।

प्रभाकरः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ ।

प्रभाकरक्षीरम् । क्ली । अर्कक्षीरे । আকন্দ আঠা । वै.निघ.२भ.कर्णकृच्छ्र.चि. ।

प्रभाकीटः । पुं । खद्योते । रा.नि.व.१९ ।

प्रभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । সজিনা গাছ । विका. ।

प्रभातम् । क्ली । प्रातःकाले । तत्र द्रष्टव्यं यथा —"वैद्यः पुरोहितो मन्त्री दैवज्ञोऽथ चतुर्थकः । प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥" राज.१प. ।

प्रभाभासः । पुं । काकविशेषे । वै.निघ. ।

प्रभावः । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । "रसादि-साम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् । दन्तीरसाद्यै-स्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी । मधूकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥" इत्यादि । "क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्य्यात्प्रभावतः । ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ॥" भा. ।

प्रभुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । সরিষা । वै.निघ. ।

प्रभृतिः । स्त्री । प्रकृष्टार्थोजने । च.सू.१६अ. ।

प्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

प्रभ्रंशथुः । पुं । भ्रंशथुनामनासारोगभेदे ।

प्रमत्तः । पुं । भासपक्षिणि । काकविशेषे । स्त्री । लाङ्गलीवृक्षे । বিষলাঙ্গুলিয়া । वै.निघ. ।

प्रमथः । पुं । घोटके । श.रा. । स्त्री (था) । हरीतक्याम् । मद.व.१ । पीड़ायाम् ।

प्रमथनम् । क्ली । विलोड़ने । [रा.नि.व.१५ ।

प्रमथितम् । क्ली । नवनीते । निर्जलतक्रे ।

प्रमथ्या । स्त्री । मन्थभेदे । "शृतः कषायो निर्यूहः क्वाथो यूषः कृतश्च यः । कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृतात् शृता ॥" इति प्रमथ्यालक्षणम् । वा.चि.९अ. । अरुण. । "प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं पलमात्रं सुकल्कितम् । किञ्चिदन्येन संयुक्तामथवान्यविवर्जितम् । तोये चाष्टगुणे साध्यं पानमाहुः पलद्वयम् ।" शेषं मन्थवत् । तोड़लानन्दे । हारीतः । गुणाः—"प्रमथ्या मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनम् ।" वा. ।

प्रमदः । पुं, क्ली । हर्षे । धत्तूरवृक्षे, तत्फले च । श.च. । त्रि । मत्ते । स्त्री । नार्य्याम् । प्रियङ्गौ । चि.क्र.क.४स्तबकः ।

प्रमदिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

प्रमाणम् । क्ली । परिमाणे । मे. । देहपरिमाणे । तच्च मध्याल्पमहद्भेदेन त्रिधा भवति । च.इ.७ अ. । शास्त्रे । मे. ।

प्रमाथी (न्) । त्रि । सूक्ष्मतीक्ष्णभावात् च्यावक-धर्म्मिणि । "स्रोतांसि दोषलिप्तानि प्रमथ्य विवृणोति यत् । प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैक्ष्ण्याच्च तत् प्रमाथीति संज्ञितम् ॥" खरनादः ।

प्रमार्ज्जनम्। क्ली। प्रोञ्छने। बालाङ्गुलिवस्त्रैः अचिरजःशल्यादिषु प्रोञ्छने। सु.सू.७अ.।

प्रमितः। त्रि। अन्यूनातिरिक्ते। वै.निघ.।

प्रमिताशनम्। क्ली। अत्यल्पमात्रभोजने। অত্যল্প ভোজন। च.शा.८अ.।

प्रमीलकः। पुं। तन्द्रायाम्। शरीरालस्ये। শরীরের আবস্য। भा.म.१भ.।

प्रमीला। स्त्री। तन्द्रायाम्। रा.नि.व.२०।

प्रमीलिका। स्त्री। तन्द्रायाम्। विसूच्यां शिरोरोगादौ। शि.यो.विसूचि.श्रीकण्ठः।

प्रमुखः। पुं। पुन्नागवृक्षे। श.च.।

प्रमेहः। पुं। स्वनामख्यातरोगे। মেহরোগ। निदानं यथा—"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्योदकानूपरसाः पयांसि। नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वम्॥ मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च क्लेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य। करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि। क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च॥ साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः षट् याप्या न साध्यः पवनाच्चतुष्कः। समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते॥ कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः। मज्जा रसौजः पिशितञ्च दूष्याः प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः॥ दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः। दाहश्चिक्कणता देहे तृट् स्वाद्वास्यञ्च जायते॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता। दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः......॥ अविपाकोऽरुचिश्छर्द्दिर्निद्रा कासः सपीनसः। उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम्॥ वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः। दाहस्तृष्णाम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥ वातजानामुदावर्त्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः। शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च। पिड़कापीड़ितं गाढ़ं प्रमेहो हन्ति मानवम्॥" इत्यादि। मा.नि.।

प्रमेहपिड़(पीटि)का। स्त्री। प्रमेहोपेक्षाजन्यस्फोटके। ता दश, यथा—"शराविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी। मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका। विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश॥" सु.नि.६अ.। आसां विशेषाः स्वस्वपर्य्याये मृग्याः।

प्रमेही (इन्)। पुं। नन्दिवृक्षे। त्रि। प्रमेहरोगिणि। "किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्।" सु.नि.६अ.। [जटा.।

प्रमोचनी। स्त्री। गोडुम्बायाम्। গোমুক।

प्रमोदः (कः)। पुं। षष्टिकधान्ये। वै.निघ.। शालिधान्यविशेषे। মেটে ধান। च.सू.२७अ.।

प्रमोदसट्टकम्। क्ली। कृतान्नभेदे। यथा—"सार्द्रे दध्नि मरीचं पिप्पलिशुण्ठीलवङ्गकर्पूरम्। एषां चूर्णं साकं शर्करया मथ्यं गुडवस्त्रेण॥ गालयित्वा चिपेत्तस्मिन् पक्वदाड़िमबीजकं। प्रमोदसट्टकं ह्येतदुद्दिमानगुणैः समम्॥" वै.निघ.द्रव्यगु.।

प्रमोदिनी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। भा.।

प्रमोहः (कः)। पुं। मूर्च्छायाम्। इन्द्रियापटले। च.शा.२अ.।

प्रयत्नः। पुं। गुणविशेषे। स चाप्यत्र इच्छा जन्या प्रवृत्तिर्द्वेषजन्या निवृत्तिश्च। च.सू.१अ.।

प्रयन्तम्। पुं। घृतधातुजीतादिनासंस्कृतव्यञ्जने।

प्रयस्तः। त्रि। सुसंस्कृते। त्रिका.।

प्रयोगवस्तिः। पुं। रसायने वाजीकर्माणि च प्रयोज्ये वस्तौ। स अष्टविधः। तद्विधिः यथा—आदावेकः स्नेहवस्तिः, ततः त्रयो निरूहवस्तयः, ततश्च चत्वारः स्नेहवस्तयः कार्य्याः। च.सिद्धि.१अ.।

प्रयोजनम्। क्ली। कार्य्ये। प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भा। यथा—"यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरिष्यामि कथं न मामकालमृत्युः प्रसहेतेति।" च.वि.८अ.। हेतौ। मे.।

प्ररूढ़ः। पुं। लडरे। गे.। त्रि। बद्धमूले। जाते। अ.र.।

प्ररोहः। पुं। अङ्कुरे। रा.नि.व.२। स्त्री। हिङ्गुल्याम्। শিউলি ছোপ। प.मु.।

प्ररोही (इन्)। पुं। नन्दिवृक्षे। भा.।

प्रलम्बः। पुं। नारीस्तने। अङ्कुरे। तरुशाखायाम्। वल्लौ। वै.निघ.। लताङ्कुरे। मे.। तालाङ्कुरे। र.चि.९अ.। तालखण्डे। তালের শেঁটা। च.द.दृष्याधिकारे। क्ली। त्रपुषबीजे। শশার বীজ। मे.। भेद.वाकी.गुड़कूष्माण्डे। [निघ.।

प्रलम्बकः। पुं। सुगन्धतृणे। গন্ধ খড়। वै.

प्रलम्बा। स्त्री। दीर्घालाबूफले।

प्रलम्बाण्डः । त्रि । लम्बमानकोषे । हे.च. ।

प्रलयः । पुं । इन्द्रियस्वापे । रा.नि.व.२० । ध्वंसे ।

प्रलापः । पुं । अनर्थकवचसि । मा.नि. । भा. म.१भ.ज्व.चि. । "प्रलापो वक्तृकटुता ।" "स्वहेतु-कुपितांशातादसम्बद्धं निरर्थकं । वचनं यद्भवेत् भूते स प्रलापः प्रकीर्त्तितः ॥" वै.निघ. ।

प्रलापकः (पी) (इन्) । पुं । सन्निपातकसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—"कम्पप्रलापपरितापन-शीर्षपीडाप्रौढ़प्रभावपवमानपरोऽन्यचिन्ता । प्रज्ञा-प्रणाशविकलप्रचुरप्रवाहः चिप्रं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी ॥" वै.निघ. । "स्वेदभ्रमाङ्गमर्दाः कम्पो दवथुर्वमी व्यथा कण्ठे । गात्रञ्च गुरुतीव प्रलापि-कुष्टस्य जायते जिह्वम् ॥" भा. वातिकज्वरे ।

प्रलापहा (न्) । पुं । कृष्णत्वाञ्जने । रा.नि. व.१२ । [नि.व.२० ।

प्रलीनता । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियस्वापे । रा.

प्रलेपः (कः) । पुं । जीर्णज्वरभेदे । लक्षणं—"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च । मन्द-ज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥" गात्र-लेपने ।

प्रलेहः । पुं । मांस-व्यञ्जनविशेषे । কোরমা । पाकराजः ।

प्रलोभनी । स्त्री । वालुकायाम् । वै.निघ. ।

प्रलेहे । कोरमा, दम्पोक्ता । पाकराजः ।

प्रवगः (ङ्गमः) । पुं । वानरे ।

प्रवटः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

प्रवणः । पुं । उदरे । मे. ।

प्रवयाः । पुं, स्त्री । वृद्धे । रा.नि.व.१८ ।

प्रवरम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । भा. । पुं । वृद्धी इष्टे । क्षपकुड्ढे । वै.निघ. । शिम्बिके ।

प्रवरसत्त्वः । त्रि । प्रकृष्टसत्त्वपुरुषे । "स्वल्प-कायोऽपि यो निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडासु अव्यथो दृश्यते ।" च.वि.८अ. ।

प्रवरा । स्त्री । पत्रागरुणि । वै.निघ. ।

प्रवलाकी (इन्) । पुं । सर्पे ।

प्रवहः । पुं । वायौ ।

प्रवातः । पुं, क्ली । प्रबलवायौ । गुणाः—प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपक्तिनुत् । सु.चि.२४अ. ।

प्रवातस्थापनम् । क्ली । प्रवातरक्षणेन अजस्य शीतीकरणोपाये । सु.सू.४५अ. । प्रवातरक्षणे ।

प्रवालः । पुं, क्ली । See प्रवालः ।

प्रवालकः । पुं । जीवशाके ।

प्रवालफलम् । क्ली । See प्रवालफलम् ।

प्रवासिनी । स्त्री । शिवशासिनीशाखी । रा. नि.व.१६ ।

प्रवाहः । पुं । जलस्रोते ।

प्रवाहनम् । क्ली । कुन्थने । কোঁথ দেওয়া । सु.शा.१०अ. ।

प्रवाहिका । स्त्री । ग्रहणीरोगे । रा.नि.व.२० । अतीसारभेदे । আমাশয় রোগ । निदानलक्षणे —"वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्ताद-हिताशनस्य । प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहा सकफा कफाच्च । सशोणिता शोणितसम्भवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मताश्च । तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमशा-मविपक्वताश्च ॥" मा.नि. । "स्थूले रक्ते पुरीषे च वायुना विड्विवर्जितं । प्रवाहिकेति विख्यातं यत् फेनाभं प्रवर्त्तते ॥" इत्यपि लक्षणम् । वा.चि. ६अ. ।

प्रवाही । स्त्री । वालुकायाम् । रा.नि.व.१३ ।

प्रवाहुः (कः) । पुं । कूर्परस्योर्ध्वभागे । प्रवा-हिकायाम् । वै.निघ. ।

प्रवाहोत्था । स्त्री । वालुकायाम् । वै.निघ. ।

प्रविचारः । त्रि । प्रकृष्टवचरणयोग्ये । च. सू.१५अ. ।

प्रविरम् । क्ली । पीतचन्दने । श.च. ।

प्रविलम्बि । क्ली । सधीवणभेदे । "प्रविलम्बि सशेषेऽस्थ्नि ।" वा.उ.२६अ. ।

प्रविलयनम् । क्ली । द्रवीभावे । च.सू.१५अ. ।

प्रविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । अम. ।

प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्त्तने । च.सू.१अ. । "प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्य्यार्था सैव क्रिया कर्म्मयत्नः कार्य्यसमारम्भश्च ।" च.वि.८अ. ।

प्रवेटः । पुं । यवे । त्रिका. ।

प्रवेणी । स्त्री । आस्तरणे । अम. ।

प्रवेलः । पुं । पीतमुद्गे । সোণা মুগ । हे.च. ।

प्रवेष्टः । पुं । बाहौ । रा.नि.व.१८ । बाहुनिम्न-भागे । श.च. । करिदन्तमांसे । हारा. ।

प्रव्रजिता । स्त्री । श्रावण्याम् । मुण्डीरी । रा.नि.व.५ । जटामांस्याम् । मे. ।

प्रशमः । पुं । शान्तौ, विरामे । मा.ज्व.नि. ।

प्रशमनः । त्रि । शान्तिकरे । सु. ।

प्रशस्तः । पुं । करञ्जोड़िपाषाणभेदे । वैं.निघ. ।

प्रशस्या । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । ज़हर । वैं.निघ. ।

प्रशा(षा,सा)ति[षि]कः । पुं, स्त्री (का) । रक्तनीवारे । च.द.र.पि.चि. । स्थूलतृणधान्यभेदे । खड़ा । गुणाः—श्यामाकवत् । च.सू.२७अ. । अणुव्रीहिधान्ये । नरु धान । र.मा. । देवधान्ये । नीवारे । উড়ি धान । भा.पू.१भ.धा.व. । "कोर-दूषप्रशाधिकाः ।"

प्रश्निः (श्नी) । स्त्री । पृश्निपर्ण्यां । চাকুলিয়া । त्रिकोषः । कुम्भिकायाम् । त्रिका. ।

प्रष्टा(ष्ठा)रः । पुं । गुदकुन्दरोगे । वा.उ.२८. ।

प्रष्ठौही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ. ।

प्रसक्तम् । क्ली । नूतनधान्ये । वैं.निघ. ।

प्रसङ्गः । पुं । प्रस्तावे । प्रकरणान्तरेण समापने । सु.उ.६५अ. । सन्ततचेष्टायां । मैथुने । भा.म.कुष्ठ.चि. ।

प्रसन्नः । त्रि । सन्तुष्टे । निर्मले ।

प्रसन्ना । स्त्री । मद्यविशेषे, सुरामण्डे । सा च सुरामण्डोपर्य्यच्छो भागः । रा.नि.व.१४ । "सुरा मण्डः प्रसन्ना स्यात् ।" प.म.श्व. । सा-को-छदावर्त्ते । गुणाः—"प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धा-नाहनाशिनी । पित्तलान्पकफा रुक्षा यवैर्वात-प्रकोपनी ॥" सु.सू.४६अ. । "प्रसन्ना स्यात्सुरामण्डः तथात्काादम्बरी घना । मद्यसाद्यविभागोऽसौ प्रसन्ना प्रोच्यते बुधैः ॥" तोड़.हड.सु. ।

प्रसन्नान्ध्यः । पुं । अन्धस्य नेत्ररोगविशेषे । लक्षणं यथा—"शुद्धमप्यक्षि चक्षुषा रूपं नैव पश्यति योहयः । प्रसन्नान्ध्यः स विज्ञेयो नैव शक्यश्चिकित्सि-तुम् ।" वा.द.३०अ. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । मद्यविशेषे । च.टी.भ. ।

प्रसरा । स्त्री । प्रसारण्याम् ।

प्रसवः । पुं । रक्ताम्लानवृक्षे । ग़ुल्ख़ैरा । रा.नि.व.१० । सर्ज्जतरौ । वैं.निघ. । गर्भत्यागे । থালায় হওয়া । अम. । तस्य मासः—नवमदशमै-कादशान्यतमः । ततोऽन्यत्र विकारः । भा. । मतान्तरे—"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते । एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥" चर. । सुखप्रसवमन्त्रो यथा—"अस्ति गोदावरीतीरे जम्भलानाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥" अपत्ये । फले । पुष्पे । मे.

प्रसवकः । पुं । पियालवृक्षे । श.मा. ।

प्रसवबन्धनम् । क्ली । पुष्पवृन्ते । अम. ।

प्रसवस्थली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसहः । पुं । पारेवतवृक्षे । সোনাল प्रसह्यभक्षणशीलमृगपक्षिषु । "गोखराश्वतरोष्ट्र द्वीपिसिंहर्क्षवानराः । वृकोव्याघ्रतरक्षुश्च मार्जारमूषिकाः । लोपाकी जम्बुकः श्ये वान्तादश्चापवायसौ ॥ शशघ्नी मधुहा भा सप्रोत्कुक्कुलिङ्गकाः । धूमिको कुररश्चेति प्रस मृगपक्षिणः ॥" च.सू.२७अ. । ते च प्रस विनिहत्य भक्षयन्तीति तथोक्ताः । तन्मांसगुणाः अर्शः-प्रमेहोदरामय-जाड्यहरम् । रा.नि.व.१७ एतज्जातीयाश्च गुहाशयसिंहादिभिस्तुल्यगुणाः, वि शेषेण शोषरोगे हिताः । सु.सू.४६अ. । "गुरू मधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ।" राज.श्प

प्रसहनः । पुं । प्रसहपशौ । "येऽन्यान् प्रस विनिहत्य निवर्त्तयन्ते । ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः रा.नि.व.१९ ।

प्रसहा । स्त्री । लताहस्तिकायाम् । र.म

प्रसातिका । स्त्री । अणुव्रीहौ । লাল উড়িধা

प्रसादः । पुं । प्रसन्नतायाम् । अम. । स्वा-स्थ्ये । मे. ।

प्रसादकः । पुं । देवधान्ये । দেধান । বাস্তু বেতো শাক । वैं.निघ. ।

प्रसादधातुः । पुं । गुर्व्वादिद्रवान्तगुण दोषेषु, रसादिशुक्रान्तद्रवधातुसमुदायेषु च । शा.६अ. ।

प्रसादनाञ्जनम्। क्ली। नेत्राञ्जनविशेषे। "मधुरस्नेहसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम्।" तोड़.।

प्रसादमन्त्रः। पुं। माहेश्वरमन्त्रे। यथा—श्रीं ह्रां ह्रीं हूँ ह्रौं शिवाय स्वाहा। रस.र. विपरीतमल्लतैले।

प्रसाधनी। स्त्री। कङ्कतिकायाम्। अम.। भद्रायाम्। सिद्धि। मे.।

प्रसाधिका। स्त्री। नीवारे। উড়ীধান।

प्रसारः(णम्)। पुं, क्ली। विसर्पणे। हे.च.। आकुञ्चनादि पञ्चविध कर्मान्यतमे, करपादादिविस्तारे। सु.सू.।

प्रसार(रि)णी। स्त्री। (Poederia foetida.) स्वनामख्यातलतायाम्। गन्ध भाद्‌लिया। हिं गान्धालि, गन्धालि, गन्धप्रसारणी। मं चांदवेलि। कं हेसरणे। तें गोन्तेमगोरुचेट्टु, सविरेलचेट्टु। तत्पर्य्यायाः,—सूप्रसरा, सारिणी, प्रसरा, प्रहिता, चारुपर्णी, राजवला, सरा, भद्रपर्णी, प्रतानिका, प्रतिनिका, प्रबला, राजपर्णी, चन्द्रपर्णी, भद्रबला, चन्द्रवल्ली, प्रभद्रा, प्रसारिणी, मल्या, प्रतानिनी, सरणी, सारणी, भद्रा, बला, कटम्भरी। गुणाः—गुरूष्णा तिक्ता वातघ्नी अर्शःश्वयथुघ्नी मलविष्टम्भहरी च। रा.नि.व.५। "प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा। वीर्य्योष्णा वातहृत् तिक्ता वातरक्तकफापहा॥" भा.। देवधान्ये। वै.निघ.। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

प्रसितम्। क्ली। पूये। श.च.।

प्रसुप्तिः। स्त्री। प्रगाढ़निद्रायाम्। नेत्रादीनां रूपदर्शनाद्यसक्ततायाम्। "सुप्तौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यात्।" मा.ज्व.नि.। क्षुद्ररोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति। ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना। अल्पकण्डुरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः॥" वा.उ.३१अ.। [घोटकाम्। अम.।

प्रसूः। स्त्री। कदलीवृक्षे। लतायाम्। मे.।

प्रसूका। स्त्री। अश्वायाम्। रा.नि.व.१९।

प्रसूतम्। क्ली। पुष्पे। मे.। पुं। पुत्रे।

प्रसूता। स्त्री। घोटक्याम्। कृतप्रसवायाम्। পোয়াতী। अम.।

प्रसूतिः (का)। स्त्री। उत्पत्तौ। अपत्ये। (का) प्रसवकारिण्याम्। अम.।

प्रसूनम्। क्ली। पुष्पे। फले। अम.। पुं। अर्कवृक्षे। अश्वस्य मुखरोगभेदे। ज.द.२९अ.।

प्रसूनरससम्भवा। स्त्री। पुष्पशर्करायाम्। वै.निघ.।

प्रसूना। पुं। मधुरिकायाम्। गउरी।

प्रसृतम्। क्ली। पलद्वये। प.प्र.१ख.। पुं। अर्द्धाञ्जलौ। अम.। त्रि। वेगिते। मे.। प्रहृष्टे। प्रसारिते। अम.।

प्रसृता। स्त्री। जङ्घायाम्। "जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया।" रा.नि.व.१८।

प्रसृतिः। स्त्री। पलद्वये। १६तो.। "पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया।" प.प्र.१ख.। मुष्टौ। মুটো। रा.नि.व.१८।

प्रसेकः। पुं। कफजन्यलालादिस्रावे। च.शा.८अ.। सेके। मे.।

प्रसेवकः। पुं। चर्म्मखल्लपुटे। सु.सू.९अ.।

प्रस्कन्दनम्। क्ली। विरेचने। জোলাপ। र.मा.। पुं। अतीसारे। वै.निघ.।

प्रस्कन्दिका। स्त्री। संग्रहग्रहणीरोगे। निदा.।

प्रस्कन्नः। पुं। अश्वस्य रोगविशेषे। लक्षणं—"गुरु यस्य भवेद्वक्षः स्तब्धगात्रपरिक्रमः। कुब्जीभूतेन पृष्ठेन यो वाजी याति बद्धवत्॥" ज.द.४५अ.।

प्रस्तरः। पुं। पाषाणे। मणौ। मे.। पल्लवादिशय्यायाम्। श.र.।

प्रस्तर(रि)णी। स्त्री। गोलोमिकायाम्। শ্বেত দূর্ব্বা। रा.नि.व.५। गोजिह्वायाम्। वै.निघ.।

प्रस्तरभेदः। पुं। पाषाणभेदे। পাথরকুচা। भै.प.मु.कृ.चि. चित्रकाष्टकादिचूर्णे।

प्रस्तरस्वेदः। पुं। वातादौ स्वेदविशेषे। शूकशमीधान्यपुलकानां वेशवारपायसोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौषेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदने। च.सू.१४अ.।

प्रस्तरोद्भूतम्। क्ली। प्रस्तरजले। वै.निघ.।

प्रस्तरोपलः। पुं। चन्द्रकान्तमणौ। प.मु.।

प्रस्तर्य्यम्। क्ली। प्रस्तरोदके। वै.निघ.।

प्रस्तान्नम्। क्ली। पुरातनतण्डुले। वै.निघ.।

प्रस्तारः। पुं। शय्यायाम्। तृणवने। हे.च.।

प्रस्तारि। क्ली। शुक्लभागगतनेत्ररोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रुधिरप्रभं सनीलम्।" सु.उ.४थ.।

प्रस्ता(स्थ्य)र्म्मम्। क्ली। शुक्लांशगत नेत्ररोगभेदे। तल्लक्षणं यथा—"समन्तात् विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससञ्चयः। सन्निपातेन दोषाणाम् प्रस्तार्य्यर्म्म तदुच्यते॥" सु.उ.४।

प्रस्थः। पुं। शरावद्वयपरिमाणे। इ.ग.। १२० तो.। 'शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः।' वमनादौ साई त्रयोदशपलपरिमाणे। "वमने च विरेके च तथा —शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहु-र्मनीषिणः॥" प.प.१ख.। पाल्यां। विका.।

प्रस्थकुसुमः। पुं। मरुवकवृक्षे। शुक्ल तुलसी। रा.नि.व.१०। जम्बीरभेदे।

प्रस्थपुष्पः। पुं। श्वेतमरुवकवृक्षे। क्षुद्रपत्रतुलसी-मरुवके। अम.। जम्बीरवृक्षे। भ.टी.भ.।

प्रस्थवान्। पुं। पर्व्वते। रा.नि.व.२।

प्रस्थिका। स्त्री। आम्रातकवृक्षे। वै.निघ.। माषिकायाम्। पुदिना। भा.।

प्रस्फोटनम्। क्ली। पवने। वै.च.। सर्पे। अम.।

प्रस्रवः। पुं। दुग्धे। वै.निघ.।

प्रस्रवणम्। क्ली। मूत्रे। दुग्धे। प्रकर्षेण स्रावे। वै.निघ.। पुं। घर्म्मे। विका.।

प्रस्रवणजलम्। क्ली। निर्झरसलिले। झरणाका जल। गुणाः—स्वच्छं मधुरं लघु रोचनं दीपनकृच्च। रा.नि.व.१४।

प्रस्रंसिनी। स्त्री। योनिरोगविशेषे। तल्लक्षणं यथा—"प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी।" मा.नि.।

प्रस्रावः। पुं। मूत्रे। रा.नि.व.१८।

प्रस्रुतदधि। क्ली। वस्त्रगालितदधनि। वै. निघ.।

प्रस्वेदः। पुं। अतिघर्म्मे। वै.निघ.।

प्रहनेमिः। पुं। चन्द्रे।

प्रहरः। पुं। दिवसाष्टमभागे। प्रहर। अम.।

प्रहरकुटुम्बी। स्त्री। कुटुम्बिनीक्षुपे। रा.नि. व.५।

प्रहर्ष(र्षि)णी। स्त्री। हरिद्रायाम्। हारा.।

प्रहसन्तिका (न्ती)। स्त्री। युथिकायाम्। विका.। वासन्तीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

प्रहस्तः। पुं। संहतविस्तृताङ्गुलिकरे। चपेटे। रा.नि.व.१८।

प्रहारः। पुं। आघाते। [भा.।

प्रहारवल्ली (ल्लरी)। स्त्री। मांसरोहिण्याम्।

प्रहिः। पुं। कूपे।

प्रहिता। स्त्री। प्रसारण्याम्। शङ्खभाश्शिणि। वै.निघ.।

प्रहोरजा। स्त्री। कुटुम्बिनीक्षुपे। रा.नि.व ५।

प्रहृष्टकः। पुं। काके। वै.निघ.।

प्रहे(ण)(ल)कम्। क्ली। पिष्टकभेदे। हारा.। तत्पर्य्यायाः,—वाचमं, वाहनकं, प्रतीपायनं।

प्रह्लादः। पुं। आमहृतदर्पे। भा.म.१भ.अना-व.ज्व.चि.। "प्रह्लादं चास्य विधाय।"

प्रह्लादिनी (दी)। स्त्री। रक्तलज्जालुकायां। वै.निघ.। रा.नि.व.५।

प्रक्षालनम्। क्ली। धावने। धोना। सु.सू.८ष.। मार्ज्जने।

प्रक्षेपः। पुं। कषायादौ चूर्णादिक्षेपणे। कल्कस्य मात्रा कर्षमिता। "प्रक्षेपः पादिकः क्वाथात् स्नेहे कल्कसमो मतः। षोडशाष्टचतुर्भागं वात-पित्तकफार्त्तिषु। क्षौद्रक्वाथे दातव्यं विपरीता तु शर्करा। मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहे क्वाथे च चूर्ण-वत्। माषिकं हिङ्गु-सिन्धूत्थं जरणाद्यास्तु माषिका:। परिभाषामिमामन्यः प्रक्षेपोऽप्य चिरे परम्॥" पातव्यघृततैलादिषु प्रक्षेपः कल्कसमो मतः। प.प.१ख.। प्रक्षेपकालश्च—"अवताये यदा दव्व्यां परिघट्य पुनः पुनः। यदा पाणितलौ भूतौ निक्षिपेदौषधन्तदा॥" योगरत्नाकरसमुच्चये।

प्राकृतः। त्रि। प्रकृतिसम्पन्ने। सुखसाध्ये। मा.ज्व.नि.।

प्राकृतज्वरः। पुं। वसन्तशरदुद्भवे ज्वरे। "कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्रोच्यते प्राकृतज्वरः।" च.चि. ३थ.। "वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।" "प्राकृतश्चानिलोद्भवः।" मा.नि.।

प्राकृतदोषः। पुं। प्रकृतिसम्पन्नवातादौ। यथा—वर्षाशिशिरयोर्वायुकोपः, ग्रीष्मशरदोः पित्तकोपः, हेमन्तवसन्तयोः कफकोपः। इति। च.सू.१०ष.।

प्राक्चरणा । स्त्री । योनिरोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा,—"मैथुनादतिबालायाः पृष्ठजङ्घोरुवंक्षणम् । रुजयन् दूषयेद्द योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥" च. चि.३०अ. ।

प्राक्फलः । पुं । पनसवृक्षे । जटा. ।

प्राग्भागः । पुं । कायपूर्व्वभागे । वै.निघ. ।

प्राग्राटम् । क्ली । अघनदधनि । পাতলা দই । त्रिका. । [वायुः ।

प्राग्वातः । पुं । पूर्व्वदिग्भववायौ । See पूर्व्व-

प्राचिका । स्त्री । श्येनपक्षिण्याम् । वै.निघ. । वनमक्षिकायाम् । ডাঁশ । अम.भ. ।

प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

प्राचीनपनसः । पुं । बिल्ववृक्षे । त्रिका. ।

प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । रास्नायां । श.च. ।

प्राचीनाकरकः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा. नि.व.११ ।

प्राचीनामलकम् । क्ली । पानीयामलके । পানি আম্‌লা । "प्राचीनामलकं लोके पानीयामलकं स्मृतं । प्राचीनामलकं दोषत्रयजित् ज्वर घाति च ॥" प.मु. । गुणः—गरदोषहरम् । सु. सू.४६अ. ।

प्राचीवलः । पुं । काकतुण्ड्याम् । কেউঠুঁটী । काकजङ्घायां । नदीपिप्पल्यां । गण्डदूर्व्वायां । सु.सू.३८अ.सुरसादिः । [श.चि. ।

प्राच्यकशेरुः (कः) । पुं । कशेरौ । কেশুর ।

प्राणः । पुं । तन्नामकदेहस्थवायौ । "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणोनाम देहधृक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकाम् गदान् ।" सु.नि.१अ. । जीवने । 'अग्निः सोमो वायुः सत्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मा इति प्राणाः ।" सु.सू.श्या.३अ. । बोले । গন্ধবোল । भा. ।

प्राणकः । पुं । जीवकौषधौ । मे. । गन्धबोले ।

प्राणथः । पु । बलवति पुरुषे । वायौ । उणा. ।

प्राणदः । पुं । जीवकवृक्षे । रा.नि.व.५ । क्ली । रक्तधातौ । जले । हे.च. ।

प्राणदा (प्रदा) । स्त्री । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ । महाराष्ट्रीक्षुपे । जलपिप्पल्याम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२.सन्धिकाव्य.चि । हरीतक्याम् । रा.नि.व. ११ । वा चि.१अ. । "प्राणदामधुकैः कृता ।"

प्राणदा (गुड़िका) । स्त्री । अर्शोघ्नि गुड़िकायाम् । पाठः—"त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुर्थं मरिचस्य च । पिप्पल्याः कुड़वार्द्धञ्च चव्यायाः पलमेव च । तालीशपत्रस्य पलं पलार्द्धं केशरस्य च । द्वे पले पिप्पलीमूलादर्द्धकर्षञ्च पत्रकात् । सूक्ष्मेलाकर्षमेकन्तु कर्षं त्वगम्बुणालयोः । गुड़ात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् । अक्षप्रमाणा गुड़िका प्राणदेति च सा स्मृता । पूर्व्वं भक्ष्याच्च पश्चाच्च भोजनस्य यथाबलं । मद्यं मांसरसं यूषं क्षीरं तोयं पिबेदनु । केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थः ॥" च.द. । শুঁট ৩প. মরিচ ৪প. পিপুল ২প. চই ১প. তালীশপত্র ১প. নাগেশ্বর ৪তো. পিপুলমূল ২প. তেজপত্র ১তো. ছোটএলাচ ২তো. গুড়ত্বক্ ২ তো. বেণার মূল ২তো. পুরাতন গুড় ৩০প. । এই সমস্ত চূর্ণ ও গুড় একত্র মাড়িয়া গুড়িকা বান্ধিবে । মা. ॥০ তো. । অনুপান দুগ্ধ বা জল । বদ্ধকোষ্ঠতায় শুঁট না দিয়া হরীতকী । পিত্তার্শে গুড়ের পরিবর্ত্তে চূর্ণসমষ্টির ৪গুণ চিনি দিবে ।

प्राणनम् । क्ली । जीवने । जटा. । पुं । गले । श.च. ।

प्राणना । स्त्री । हरीतक्याम् । ऋद्धौ । वै.निघ. ।

प्राणान्तः । पुं । रसाञ्जने । उणा. । वायौ ।

प्राणन्ती । स्त्री । हिक्कायाम् । क्षवथौ । उणा. ।

प्राणपिण्डः । पुं । सुगन्धबोले । वै.निघ. ।

प्राण(प्रदा)प्रिया । स्त्री । ऋद्धौ । प.मु. ।

प्राणवहस्रोतः । क्ली । प्राणवायुनेतरि स्रोतसि । ते च द्वे तयोर्मूलं हृदयं । सु.शा.९अ. । "हृदय महास्रोतश्च ।" च.वि.५अ. ।

प्राणवायुः । पुं । हृदयस्थवायौ । वै.निघ. ।

प्राणसंयमः । पुं । श्वासनिरोधे । वै.निघ. ।

प्राणसद्म । क्ली । शरीरे । वै.निघ. ।

प्राणहारकम् । क्ली । वत्सनाभे । रा.नि.व.६ ।

प्राणाचार्य्यः । पुं । चिकित्सके । वै.निघ. ।

प्राणापानौ । पुं द्वि. । अश्विनीकुमारयोः ।

प्राणाभिसरः । त्रि । प्राणायतनेन्द्रियरोगनिदानाद्यभिज्ञे । च.सू.२९अ. ।

प्राणायतनम् । क्ली । नाभ्यादिषु प्राणस्थित्याधारेषु । तत्र दश—"नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनं दश ।" रत्न.र.ज्व.चि. ।

प्राणायामः । पुं । प्राणवायुरोधे । [व.५ ।

प्राणिमाता । स्त्री । पुत्रदात्रीक्षुपे । रा.नि.

प्राणिहिता । स्त्री । पादुकायाम् । त्रिका. ।

प्राणी (इन्) । पुं । जन्तौ । त्रि । प्राणविशिष्टे । चम. ।

प्राणेश्वररसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः । पाठ.—"शुद्धसूतं तथा गन्धं मृताद्धं विषसंयुतम् । सप्तमं मर्द्दयेत्ताम्रमूलोनीरेण्म्रहं बुधः । पूरयेत् कूपिकान्ते च सन्निरुध्य विशोषयेत् । सन्मिश्रं निकावल्वैर्वेष्टयित्वा तु शोषयेत् । पुटेत् कुम्भौ प्रमाणेन स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । गृहीत्वा कूपिकामध्यान्मर्द्दयेच्च दिनत्रयम् । अजाजी जीरकं हिङ्गु सर्ज्जिकाटङ्कणैर्युतम् । गुग्गुलुः पञ्चलवणं यवक्षारो यमानिका । मरिचं पिप्पली चैव प्रत्येकञ्च समांशतः । एषां कषायेण पुनः भावयेत् सप्तधातवे । नागवल्लीदलयुक्तं पञ्चगुञ्जं रसेश्वरम् । दद्यात्सव्वज्वरे तीव्रे शीतं वारि पिबेदनु... ..।" পারা, গন্ধক প্রত্যেক ১ তো. বিঠা ॥০ তো. তামমূলীর রসে ৩ দিন নাড়িয়া কাচকূপীর মধ্যে ভরিয়া কূপীর মুখ রুদ্ধ করিয়া শুকাইবে। পরে সেই কূপী মৃত্তিকার সহিত সাতপুরু নেকড়া দ্বারা লিপ্ত ও শুষ্ক করিবে। পরে ঐ কূপী কুম্ভীপুটে পাক করিয়া, শীতল হইলে কূপী হইতে ঔষধ বাহির করিয়া ১ দিন নাড়িবে। পরে ঔষধ দত্ত হইবে, কৃষ্ণজীরাদি সমভাগে ভত লইয়া দশগুণ জলে অষ্টমাংশ ক্বাথ করিয়া, তদ্দ্বারা ৭ বার ভাবনা দিবে। ক্বাথের দ্রব্য—কৃষ্ণজীরা, জীরা, হিং, সাজিমাটী, সোহাগা, গুগ্গুল, পঞ্চলবণ, যবক্ষার, যমানী, মরিচ, পিপুল। র.সা.সং.।

प्राणेषणा । स्त्री । जीवनरक्षणोपायगवेषणायाम् । सा च स्वस्थस्य स्वस्थ्यानुवृत्त्या आतुरस्य च विकारप्रशमनेऽप्रमादानतात्पा प्राणानुपालनम् दीर्घायुष्यहेतुः । च.स ११अ. ।

प्रातः । क्ली । प्रभाते । अम. ।

प्रातःकृत्यम् । क्ली । प्रातरनुष्ठेयकर्म्मणि । च. ।

प्रातःस्नानम् । क्ली । प्राभातिकावगाहने ।

प्रातरशनम्
प्रातराशः } क्ली,पुं । प्रातर्भोजने । त्रिका. ।

प्रातर्भोक्ता । पुं । काके । श.च. ।

प्रातर्भोजनम् । क्ली । प्रातःकालीनभोजने । जटा. । त्रिका. ।

प्रातर्विकस्वरा । स्त्री । मल्लिकाभेदे, या प्रातर्विकसति, गुणैर्वार्षिकातुल्या । रा.नि.व.१० ।

प्रातिका । स्त्री । वार्ड्के । जपापुष्पवृक्षे । रा.नि व.१० ।

प्रादेशः । पुं । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयुतकरविस्तारे । रा.नि व.१८ ।

प्राधान्यम् । क्ली । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादपि सन्प्राप्तिरौपाधिकनामभेदं । यथा—दोषमध्येषु यः कोऽपि दोषः स्वहेतुभिः कुपितो रोगमुत्पादयेत् तस्यैव प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकुपितयोर्दोषयोरप्राधान्यं पारतन्त्र्यमिति ज्ञेयम् । "स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।" मा. पञ्चनि. ।

प्राप्तपञ्चत्वम् । त्रि । मृते ।

प्राप्तिः । स्त्री । प्रवृत्तौ । "प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानाम् ।" च.क.विरेके ।

प्राबोधिकः । पुं । ऊषाकाले ।

प्राभृतम् । क्ली । उपढौकने । अम. । च मृ. १६ अ. ।

प्रामाद्यः । पुं । वासकवृक्षे । श.च. ।

प्रायः । क्ली । वयसि । हे.च. ।

प्रायोगिकः । पुं । प्रसन्नधूमपाने । भा. । वैरेचनिकधूमे । वा.चि.५अ. ।

प्रालेयम् । क्ली । हिमे । अम. ।

प्रावटः । पुं । यवे । जटा. । यक्षधिम्न्याम् ।

प्रावरणम् । क्ली । उत्तमवस्त्रे । उत्तरीयवस्त्रे । हे.च. ।

प्रावृज्ज: । पुं । पुनर्नवायाम् । र.चि.६४,।

प्रावृट् । स्त्री । वर्षाकाले । "प्रावृण्मिथुन-कर्कटौ ।" पुनर्नवायाम् । च.द. अमृतसारलौहे ।

प्रावृड़त्यय: । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१ ।

प्रावृतम् । क्ली । प्रकृष्टावरणे । भ. ।

प्रावृषा । स्त्री । वर्षाकाले । विका. ।

प्रावृषायणी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । प.मु. । कपिकच्छौ । आलाकुशी । अम. ।

प्रावृषिक: । पुं । मयूरे । धरणि: ।

प्रावृषेण्य: । पुं । कदम्बवृत्ते । र.मा. । कुटजवृत्ते । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । स्त्री । कपिकच्छौ । रा.नि.व.३ । रक्तपुनर्नवायाम् । गादापूण्या । रा.नि.व.५ ।

प्रावृष्य: । पुं । कुटजवृत्ते । कुड़चि गाछ । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । विकण्टकवृत्ते । रा.नि.व.११ । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । रा.नि.व.१३ ।

प्राश: । पुं । अवलेहे । प.प्र.१ख. ।

प्राशनम् । क्ली । भक्षणे । लेहने । अन्ने । रा.नि.व.२० ।

प्राशित: । वि । भक्षिते । जटा. ।

प्राश्य: । पुं । कशेरुके । केशुर ।

प्रासादकुक्कुट: । पुं । कपोते । विका. ।

प्रासादमण्डना । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

प्राह्ण: । पुं । प्रात:काले, पूर्व्वाह्णे । अम. ।

प्रियंवदा । स्त्री । जातीपुष्पवृत्ते । वै.निघ. ।

प्रिय: । पुं । जीवके (अभावे गुडूची) । रा.नि.व.५ । वेतसलतायाम् । र.मा. । धाराकदम्बे । केलि कदम । रा.नि.व.९ । ऋषभके (अभावे वंशलोचनम्) । हरिताले । प्रियङ्गौ । कदम्बवृत्ते । असनवृत्ते । दारुचिन्याम् । वै.निघ. । मृगविशेषे । जटा. । ऋद्धौ (अभावे बला) । मे. । मुद्गरवृत्ते ।

प्रियक: । पुं । केलिकदम्बे, महाकदम्बे । प.मु. । तिन्दुकवृत्ते । टेँद गाछ । र.मा. । पीतशालवृत्ते । पिआशाल । र.मा. । च.सू.२५अ. । विलेशयमृगविशेषे । मे. । चित्र मृग । सु.चि.८अ. । अयं वाते पथ्य: । प्रियङ्गौ । भ्रमरे । कुङ्कुमे । मे. । असनवृत्ते । रा.नि.व.९ ।

प्रियकाम्य: । पुं । पीतशालवृत्ते । वै.निघ. ।

प्रियकोशल: । पुं । पियालवृत्ते, मल्लिकावृत्ते । प.मु. ।

प्रियङ्क(क)री । स्त्री । वृहज्जीवन्त्याम् । रा.नि.व.३ । अश्वगन्धायाम् । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

प्रियङ्गु: (ङ्गू:) (का:) । स्त्री, पुं । (Aglaia Roxburghiana.) स्वनामख्यातसुगन्धलतायां । प्रियङ्गु, गन्धप्रियङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धप्रियंग, प्रियङ्गु । कं नेपिंखगु । बम्.गहुला । तें प्रेंकणपुचेट्टु । तत्पर्य्याया:,—श्यामा महिलाह्वया लता गोवन्दनी गुन्द्रा फलिनी विष्वक्सेना गन्धफला कारम्भा प्रियक: कटु: कान्ता कृशाङ्गी कृष्णपुष्पी सौवर्णभेदिनी गन्धफला प्रियवर्णी प्रियवल्ली फलप्रिया गौरी वृत्ता कङ्गु: कङ्गुनी भङ्गुरा गौरवल्ली सुभगा पर्णभेदिनी शुभा पीता मङ्गल्या श्रेयसी । गुणा:—शीतला तिक्ता दाहरक्तपित्तघ्नी वान्तिभ्रान्तिज्वरघ्नी मुखजाड्यहरी च । रा.नि.व.१२ । तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मतृष्णाविषमोहघ्नी च । भा. । "या किञ्चित्पाण्डुरा श्यामा कीटदोषविवर्ज्जिता । सा प्रियङ्गुर्मता भद्रा विपरीता तु निन्दिता ॥" भैष. । च.सू.४अ. । च.द. पि.ज्व.दुरालभादि: । "पर्पटकप्रियङ्गु श्यामा ।" वा.सू.१५अ. । भा.म.४भ.गर्भ. । "प्रियङ्गूत्पलसारिवा: ।" धातक्याम् । वै.निघ. उन्मा. चि. कल्याणघृते । कटुक्याम् । कट्की । धरणि. । वै.निघ.२भ.र.पि.चि.मृद्वीकादिचूर्णे । कृष्णसर्षपे । मे. । श्यामायाम् । वै.निघ.र.पि.चि.वासादिकषाये । राले । वै.निघ. र.पि.चि. उशीरादिचूर्णे । (का:) स्वनामख्याततृणधान्ये । कामिनी धान । हिं कुंयाधान, प्रियङ्गु । सं वरगु । गुणा:—मधुर: कषाय: रुक्ष: वातपित्तकृच्च । रा.नि.व.१६ । प्रियङ्गुक: चतुर्धा स्यात् कृष्णरक्तपीतश्वेतभेदेन । ते च यथोत्तरं गुणाधिका: रुक्षा: कफघ्नाश्च । सु.सू.४५अ. । वै.निघ. २भ.छर्दि. एलादिचूर्णे । See कङ्गु: ।

प्रियङ्ग्वम्बष्ठादिवर्ग: । पुं । प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्मापद्मरजोयोजनवल्ल्यनन्तामानद्रुममोचरससमङ्गापुन्नागशीतपाक्य: । अम्बष्ठामधुकनमस्कारीनन्दिवृक्ष-पलाश-कच्छुरा-लोध्र-धातकि बिल्वपेशिकाकट्वङ्गकमलोद्भवरजांसि च । गुणा:—पक्वातीसारघ्न:

सन्धानीयः पित्ते हितो व्रणरोपणश्च । वा.सू.१५श्र.।
प्रियजीवः (कः) । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণা গাছ । रा.नि.व.९ । जीवकवृक्षे । वै.निघ.।
प्रियतमः । पुं । मयूरशिखायाम् । श.च.।
प्रियदर्शनः । पुं । चौरिकावृक्षे । क्षीरिणी । शुकपक्षिणि । जटा. । पीतशाले । পিয়াশাল । वै.निघ.।
प्रियदर्शिनी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै.निघ.।
प्रियदा । स्त्री । स्वर्णलतायाम् । वै.निघ.।
प्रियवर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । जटा.।
प्रियवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ ।
प्रियवादिनी । स्त्री । शारिकायाम् । वै.निघ.।
प्रियवादी (इन्) । पुं । शारिकानायके । चातके । च.द.१२श्र.।
प्रियशा(सा)लः । पुं । निम्ववृक्षे । प.मु.। असनवृक्षे । পিয়াশাল । रा.नि.व.९ ।
प्रियशा(सा)लकः । पुं । असनवृक्षे । रा.नि.व.९ ।
प्रियसखः । पुं । खदिरवृक्षे । श.च.।
प्रियसन्देशः । पुं । चम्पकवृक्षे । श.च.।
प्रिया । स्त्री । भार्य्यायाम् । हे.च. । ऋद्धिनामौषधौ । वृद्धि । र.मा. । मल्लिकापुष्पवृक्षे । মল্লিকা ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.२३ । एलायाम् । श.च. । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।
प्रियात्मजः । पुं । स्वनामख्याते प्रसहजातीयपक्षिभेदे । च.सू.२७श्र.।
प्रियाम्बुः । पुं । आम्रवृक्षे । আম গাছ । रा.नि.व११. । क्ली । आम्रफले ।
प्रियालः(कः) । पुं । प्रियङ्गौ । प.मु. । चारवृक्षे । পিয়াল গাছ । तत्पर्य्यायाः,—अखट्टः, ललनः, चारवः, बहुवल्कः, सन्नद्रुः, तापसप्रियः, स्नेहबीजः, उपवटः, मोचबीर्य्यः, द्रुमलकः । रा.नि.व.११ । अपिच "प्रियालस्तु खरस्कन्धश्चारोबहुलवल्कलः । राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ॥ चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु । स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृषापहम् । पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः । हृद्यो विष्टम्भी चानवर्द्धनः ।" भा. । क्ली फले । भा.म.१भ.ज्व.चि.। "द्राक्षा प्रियालैः ।"
प्रियाला । स्त्री । द्राक्षायाम् ।
प्रियाह्वा । स्त्री । कङ्गुणिकायाम् वा.उ.५श्र.।
प्रीणनम् । क्ली । तृप्तिकरणे । श्रम.
प्रीणनः । पुं । खड्गिमृगे । গণ্ডার
प्रीतिः । स्त्री । वृद्धौ । श्रम.।
प्रीहा (न्) । पुं, स्त्री । प्लीहायाम् ।
प्रुष्टम् । क्ली । दुग्धे । वै.निघ.।
प्रेङ्खितम् । क्ली । कम्पिते । श्रम.।
प्रेतग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । "प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषं । दृष्ट्वा प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ॥" वा.
प्रेतजिह्वा । स्त्री । सम्यतादिलक्षण जिह्वायाम्, अरिष्टलक्षणभेदे । यथा निश्चेतना गुर्व्वी कण्टकीपचिता भृशं शुष्काथवा शून्या प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥' च
प्रेतदेहः । पुं । मुमूर्षोः शरीरे ।
प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायाम् । तुलसी । प.मु.।
प्रेतलक्षणम् । क्ली । अरिष्टलक्षणे । च
प्रेमपातनम् । क्ली । नेत्रजले । श.च.
प्रेयोपत्यः । पुं । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.नि
प्रेषणम् । क्ली । प्रेरणे । पीड़ायाम्
प्रेष्ठा । स्त्री । जङ्घायाम् । श.च.।
प्रेक्षणम् । क्ली । चक्षुषि । श.र.।
प्रेक्षणकूटः । पुं । चक्षुर्गोलके । पाणी ।
प्रेक्षा । स्त्री । तरुशाखायाम् । श.र.
प्रैषः । पुं । उन्मादे । পাগল ।
प्रोज्जासनम् । क्ली । मारणे । हे.च.
प्रोञ्छनम् । क्ली । लेपने । মোছা ।
प्रोत्प(फ)लः । पुं । तालवृक्षभेदे । तत्पर्य्यायाः —

प्रोथः । पुं । प्रपाणोर्द्धभागे । থোৎনা । अ.ट. २अ. । कट्याम् । मे. । स्फिचि । उणा. ।

प्रोर्णुनावः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । तल्लक्षणं यथा—"उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं निपतत्यथ साश्रितान्तमुच्छ्वसिति । तं प्रोर्णुनावजुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात् ॥ भा.म.१भ. ।

प्रोल्लाघितः । त्रि । रोगमुक्ते । वै.निघ. ।

प्रोषः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।

प्रोषितप्रिया । स्त्री । कुलकटवे । पीतझाँटी । रा.नि.व.२३ । फलिन्याम्, प्रियङ्गौ । वार्षिकमल्लिकायाम् । रा.नि.व.२३ ।

प्रोष्ठः । पुं । प्रोष्ठीमत्स्ये । श.टी.रा. ।

प्रो(प्रौ)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।

प्रोष्ठी । स्त्री । (Cyprinus sophore.) क्षुद्रशफरीमत्स्ये । পুঁটিমাছ । तत्पर्य्यायाः,— शफरः शफरी सफरी श्वेतकोलः प्रोष्ठः । गुणाः— "प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रला कफवातजित् ।" राज.२प. ।

प्रोहः । पुं । गजचरणपर्व्वणि । त्रिका. ।

प्रौढ़ा । स्त्री । दृष्टार्त्तवस्त्रियि । रा.नि.व.१८ । त्रिंशद्वर्षादूर्द्ध्वं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तवयस्कायाम् । "आषोड़शी भवेद् बाला तरुणी त्रिंशता मता । पञ्चपञ्चाशता प्रौढ़ा भवेद् वृद्धा ततःपरम् ॥ तत्सङ्गमदोषा यथा—"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी । प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणदा भवेत् ॥"

प्लवः । पुं । सङ्घातचारिपक्षिमात्रे । ते च हंस-सारस-क्रौञ्च-चक्रवाक-कुरर-कादम्ब-कारण्डव-जीवञ्जीवक-बक-बलाका-पुण्डरीक-प्लव-शरारिमुख-नन्दिमुख-मद्गूत्क्रोश-काचाक्ष-मल्लिकाक्ष-शुक्लाक्ष-पुष्करशायि-कोनालकाम्बुकुक्कुटिका-मेघराव-श्वेतचरण-प्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणश्च । गुणाः— "रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥" सु.सू. ४६अ. । कैवर्त्तमुस्तायाम् । हिं केवटीमोथा, गुड़ाजी । भा.म.४भ.मु.रो.चि. । च.द.छर्द्दिचि, विष चि. । प्लक्षवृक्षे । मद.व.५ । गन्धतृणे । मे. । हंसिन्याम् । विकङ्कतवृक्षे । वै.निघ. । सारसपक्षिणि । मे. । च.सू.२७अ. । बकवृक्षे । च. । क्रौञ्चे । पुस्तुशाकविशेषे । भेके । गजे । अन्ने । कपौ । त्रिका. । जलकाके । मे. । गोपालकरञ्जे । सु.चि.११अ. ।

प्लवकः (गः) । पुं । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ । भेके । मे. । (गः) । वानरे । मे. । प्लवपक्षिणि । श.च. । शिरीषवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

प्लवगतिः । पुं । भेके । श.च. ।

प्लवङ्गः । पुं । वानरे । अम. । प्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ । मृगे । श.च. ।

प्लवङ्गमः । पुं । वानरे । प.मु. । भेके । अम. ।

प्लवधान्यम् । क्ली । परिपेलतृणे । रा.नि.व.८ ।

प्लवनम् । क्ली । सन्तरणे । सु.नि.१अ. ।

प्लक्षः । पुं । (Thespesia populnea. Syn. Hibiscus populnes, or Ficus infectoria.) Waved-leaf fig tree. पर्कटीवृक्षे । পাকুড়গাছ । গাঙ্গীভাঁটি । र.मा. । हिं पाकड़ि, पखर, गजदन्तसहोरा । तें गङ्गरयजुव्वि । ता. पोरिश्राचि । तत्पर्य्यायाः,— पर्कटिः, पर्काटी, कन्दरालुः, कमण्डलुः, कमण्डलुतरुः, सुपार्श्वः, पीतनः, कपीतनः, दृढ़प्ररोहः, प्लवकः, प्लवङ्गः, महाबलः, गर्द्दभाण्डः, अवरोहशाखः, क्षीरीवृक्षः, प्लक्षा, जटिः, प्लोचा । सु.सू.३८अ. न्यग्रोधादिः । महाह्रस्वभेदेन द्वौ भेदौ । स्या. गुणाः—कटुः कषायः शीतलः रक्तदोषजित् मूर्च्छाभ्रमप्रलापहरश्च । ह्रस्वोऽपि महत्तोगुणं लभते । रा.नि.व.११ । व्रणघ्नः श्लेष्म-पित्त-शोथ-शोषविसर्पघ्नश्च । मद.व.५ । अश्वत्थवृक्षे । मे. ।

प्लक्षा । स्त्री । प्लक्षवृक्षे ।

प्लक्षेशः । पुं । गर्भभाण्डवृक्षे ।

प्लावगः । पुं । मर्कटे । वै.निघ. ।

प्लावनम् । क्ली । द्रवद्रव्यस्योर्द्ध्वगतौ । ওৎলান ।

प्लावी (विन्) । पुं । पक्षिणि । वै.निघ. ।

प्लाक्षम् । क्ली । प्लक्षफले । अम. ।

प्लि(प्ली)हः (हा) । पुं, स्त्री । जाठररोगविशेषे । পিলে । निदानलक्षणे—"वातः प्लीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति । शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्द्धते ॥" च.सू.१८अ. । स चतुर्विधः । "विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति । तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः

सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्त-लिङ्गैरुपद्रुतः चीणबलोऽतिपाण्डुः ।” मा.नि. । “श्रमोभ्रमोविदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् । मोहो रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलचणम् ॥ सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुत. । पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते ॥ प्लीहा मन्दव्यथः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकयुतः शीतः प्लीहा कफज उच्यते ॥ नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्त-पीड़ितः । वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते ॥” भा. । [श.च. ।

प्लीहघ्नः । पुं । रक्तरोहितकवृचे । रक्तरोड़ा ।

प्लीहघ्नी । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वन नील ।

प्लीहशत्रुः । पुं । रोहितकवृचे । प.मु. । हवुषा वृचभेदे । रा.नि.व.४ ।

प्लीहहन्त्री । स्त्री । हवुषायाम् ।

प्लीहारिः । पुं । अश्वत्थवृचे । श.च. । शर-पुङ्खायाम् । वै.निघ. ।

प्लीहोदरम् । क्ली । उदररोगविशेषे । लचणम् —“विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थ-मसृक् कफश्च । प्लीहाभिवृद्धिं सततं करोति प्लीहोदरं तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” सु.नि.७अ. । अन्यच्च यथा—“वर्णान्यत्वं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च विशेषतः । प्लीहोदरे वि[illegible]नीयाद्वृद्धे च कृशतां तथा ॥” न.द.५२अ. ।

प्लोचा (न्) । पुं । प्लचवृचे । পাকুড় গাছ ।

प्लुतगतिः । पुं । शशके । খরগোশ । वै.निघ. ।

प्लुषः । पुं । अग्निदाहे । व्याकरणम् ।

प्लुष्टः । पुं । अग्निदग्धे । अम. ।

प्लुष्टिः । पुं । अग्नौ । আগুন ।

प्लोतः । पुं । कर्पटे । सु.सू.५अ. । কাপড় ।

प्लोषः । पुं । दाहे । अम. ।

प्सा । स्त्री । भचणे । भक्ते । हे.च. ।

प्सानम् । क्ली । भचणे । विका. ।

फ

फः । पुं । जृम्भानिस्फारे । विश्व. । झञ्झावाते । ঝড় । मे. ।

फञ्जिका । स्त्री । भार्ग्याम् । বামুনহাটী । प.मु. । सु.सू.३८अ. । दन्तीवृचे । वै.निघ. । देवताड़वृचे । दुरालभायाम् । श.च. । आखु-कर्ण्याम् ।

फञ्जिप(पु)त्रिका । स्त्री । आखुपर्ण्याम् । प. मु. । (पुत्रिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भार्ग्याम् । বামুনহাটী । रा.नि. व.६ । च.द.सि.यो.हिक्काश्वास.चि. । एतत्पत्रं कफघ्नम् । अवि. । वृन्दारकविशेषे । रा.नि.व.३ । दन्तिवृचे । यीननवल्ल्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकरः । पुं । फञ्ज्याम् । वै.निघ. ।

फञ्ज्यादिपञ्चकम् । क्ली । फञ्जिका जीवनी पद्मा तर्कारी चुचुक इति वनजपत्रशाकवर्गे । गुणाः—वातहारित्वं ग्राहित्वं दीपनत्वं रुच्यत्वञ्च । भेण्डा कुणञ्जरः त्रिपुटश्च इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते । वर्गोऽयं दीपनः पाचनः रुच्यः बलवर्णकरश्च । त्रिदोषशमनः पथ्यः ग्राही हृद्यश्च । रा.नि.व.७ ।

फटः (टा) । पुं, स्त्री । अहिफणायाम् । अम. । जटा. ।

फटकी । स्त्री । स्फटिकार्य्याम् । ফটকিরি । वै.निघ.२भ.चय.चि. चयकेशरिरसे ।

फटिकारी । स्त्री । (Alumen.) Alum. स्वनामख्यातचारविशेषे । ফটকিরি । हिं फिटु-करी । तै पतिकुराम । ता. पतिकारम । दा. फटकी । गुर्ज. फर्करी । बम्. फटिकी । गुणाः—संग्राहिणी सङ्कोचकरी अपूतिकरी बालविसूच्याम् उदरामये नासारक्तस्रावे च हिता । “फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा । मेहकृच्छ्रवमी-शोषदोषघ्नी दृढ़रङ्गदा ॥” रा.नि.व.१३ ।

फड़िङ्गा । स्त्री । झिल्लीकीटे । ফড়িঙ্ । श.च. ।

फणः (णा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायाम् । अम. भ. । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गप्रतिबद्धे मर्म्म-द्वये । सु.शा.६अ. ।

फण(णा)क[ध]रः । पुं । सर्पे । श.र. ।

फणभृत् । पुं । सर्पे । हे.च. ।

फणाभृतः (वान्) । पुं । सर्पे । हारा० । श.र. ।

फणाश्मः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ ।

फणिः । पुं । विषे । र.सा.सं.गदमुरारिरसे ।

फणिका । स्त्री । कृष्णोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ. ।

फणिके(श)सरम् । क्ली । नागकेसरपुष्प । रा.नि.व.६ ।

फणिखेलः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. । भारतीपक्षिणि । ভারুই পাখী । विका. ।

फणिचम्पकः । पुं । वनचम्पकवृक्षे । বনজ চাঁপা গাছ । रा.नि.व.१० ।

फणिजिह्वा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ ।

फणिजिह्विका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । महाशतावर्य्याम् । वै.निघ. ।

फणिज्ज(ज्झ)कः । पुं । क्षुद्रपत्रतुलसीभेदे, गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ. । मधुरजम्बीरे । मरुवक इति लोके । च.स्.२अ.वि.८अ. । पलाशवृक्षे । भैष.ने.रो.चि. । मरुवकवृक्षे ।

फणिप्रियः । पुं । वायौ । श.र. ।

फणिफेनः । पुं । अहिफेने । আফিম্ । रत्ना. ।

फणिभारिका । स्त्री । कृष्णोदुम्बरवृक्षे । কাকডুমুর । वै.निघ. ।

फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । পাণ গাছ । रा.नि.व.११ ।

फणिवल्ली । स्त्री । नागवल्ल्याम् । পাণ গাছ । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ.चय.चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । [वै.निघ. ।

फणिसम्भारा । स्त्री । कृष्णोदुम्बरिकायाम् ।

फणिहन्त्री । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गन्धरास्ना । रा.नि.व.७ । [निघ. ।

फणिहारी (इन्) । पुं । कपिकच्छौ । वै.

फणिहृत् । स्त्री । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

फणी (इन्) । पुं । मरुवकवृक्षे, क्षुद्रपत्रतुलस्यां । श्वेतचन्दने । च.द.वा.व्या.चि,महासुगन्धतैले । सर्पे । स्त्री (नी) । सर्पिण्याम् । सर्पगन्धा । सर्पस्त्रियाम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । क्ली । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

फण्डः । पुं । जठरे । পেট ।

फत्कारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. ।

फम्फणः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।

फरङ्गरोगः । पुं । See फिरङ्गरोगः ।

फरेन्द्रः । पुं । जम्बूवृक्षे । वै.निघ. ।

फर्फरी । स्त्री । करायें । পাঁজা । वै.निघ. ।

फलम् । क्ली । आम्रादौ प्रसिद्धम् । ফল । "फलेषु परिपक्वं यत् गुणवत्तदुदाहृतम् । बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलेषु सरसं यत् स्यात् गुणवत्तदुदाहृतम् । द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं सर्व्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ।" भा. । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । वै.निघ कृमि.चि.मुस्तादिः । वा.सू.१५अ, वत्सकादिष. । त्रिफलायाम् । मे. । सा.कौ. दूर्व्वाद्यतैले । भैष. अरिमेदा, तैले । च.द.अर्शो.चि. । वृषणग्रन्थौ । अम. । स्त्रीरजसि । श.र. । जातीफले । विका. । र.सा.सं. सर्व्वतोभद्ररसे । भैष,वा.व्या.चि, गन्धद्रव्यकथने । च.द.योनिरो.चि. । भैष.मु.रो.चि. खल्पखदिरवट्यां । शस्ये । अम. । काकोलके । কাঁকলা । मे. । फाले । हे.च. । मदनफले । प.मु. । च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकमहाप्रसारणीतैले । पुं । कुटजवृक्षे । श.र. ।

फलकः । पुं । अस्थिखण्डे । जटा. । नागकेशरवृक्षे । श.च. । नितम्बे । क्ली । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधारविशेषे । কলসী বসাইবার ঘড়াঞ্চে । सु.सू.४५अ. ।

फलकण्टकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्दीवरायाम् । वै.निघ. ।

फलककंशा । स्त्री । वनबदरवृक्षे । संग्रह. ।

फलकी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । চিতল, ফলুই মাছ । विका. । तत्पर्य्यायौ,—फलिः फली । गुणाः,—स्वादुत्वं गुरुत्वं स्निग्धत्वं बलशुक्रवर्द्धनत्वञ्च ।

फलकृष्णः । पुं । करमर्दवृक्षे । वै.निघ. । पानीयामलके । श.च. ।

फलकेशरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । जटा. ।

फलकोशः (षः) (कः) । पुं । वृषणे । शिश्ने । त्रिका. ।

फलङ्कपा। स्त्री। महाश्रावणिकायाम्। रा.नि.व.५।

फलग्रहिः। पुं। फलितवृक्षे। अ.टी.भ.।

फलग्राही (इन्)। पुं। वृक्षे। धरणिः।

फलघृतम्। क्ली। पक्वघृतविशेषे। तत् योनिरोगमात्रे हितम्। अत्र मेदामहामेदयोरभावे शतावरी द्विगुणा, काकोलीक्षीरकाकोल्यभावे अश्वगन्धा द्विगुणा। काकोल्यौ इति द्वैगुण्यार्थप्रयोगः। जीवकर्षभकयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः। भा.म.४भ.यो.रो.चि.। पाठः—"मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला। मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम्। अजमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी। उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ चन्दनद्वयम्। एतेषां कार्षिकैर्भागैः घृतप्रस्थं विपाचयेत्। शतावरीरसः क्षीरं घृताद्देयं चतुर्गुणम्।" च.द.योनि.व्या.चि.। अन्यच्च—"महाचरे द्वे त्रिफलां गुड़ूचीं सपुनर्नवां। शुकनासां हरिद्रे द्वे रास्नां मेदां शतावरीं। कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं॥" च.द.योनि.व्या.चि.। जीवद्वत्सैकवत्साया गोः घृतं ४ श.। शतमूलीरसं १६ श. दुग्धं १६ श.। कल्कार्थं मेदा अभावे (गुड़ची) मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला (বেলেড়া) शुक्लभूमिकुष्माण्डः काकोली अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु कटुकी उत्पलं (নীলশুন্দী) द्राक्षा क्षीरकाकोली चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.२तो.। अन्यत्—कल्कार्थं—श्वेतपीतझिण्टीमूलं त्रिफला गुड़ूची पुनर्नवा (শ্বেতপুষ্পা) चर्म्मचटकः (চামচিকে)। हरिद्रा दारुहरिद्रा रास्ना मेदा शतावरी एषां मिलित्वा १ श.। जीवद्वत्साघृतं ४ श.। दुग्धं १६ श.।

फलचमसम्। क्ली। वटवृक्षवल्कले। वै.निघ.।

फलचोरकः। पुं। चोरकनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२। [श.र.।

फलज्जातिः (ती)। स्त्री। जातीफलवृक्षे।

फलत्रय(त्रिक)म्। क्ली। त्रिफलायाम्। रा.नि.व.२२। मिलितद्राक्षापरुषकाश्मर्य्यैतिफलत्रये।

फलत्रिकादिः। पुं। पाण्डौ कषाये। फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः। क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम्॥ रस.र.।

फलदः। पुं। वृक्षे। धरणिः।

फलद्रुमः। पुं। फलितवृक्षे। वै.निघ.।

फलपञ्चाम्लम्। क्ली। अम्लफलपञ्चके। नि.व.२२।

फलपाकः। पुं। करमर्द्दवृक्षे। अ.टी. पानीयामलके। श.च.।

फलपाकान्ता। स्त्री। ओषध्याम्, धान्याद अम.।

फलपाकी (इन्)। पुं। गर्द्दभाण्डवृक्षे। र.मा

फलपिप्पली। स्त्री। फलवीजे। सु.सू.४३

फलपुच्छः। पुं। कन्दशाकविशेषे, वरण्डालत्रिका.।

फलपुष्पा (ष्पी)। स्त्री। पिण्डीखर्ज्जूरी रा.नि.व.११।

फलपूरः (कः)। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। प.सुमद.व.६। वै.निघ.२भ.भाकल्लकादिचूर्णे। च.र.पि.चि.।

फलप्रियः। पुं। द्रोणकाके। रा.नि.व.१९

फलप्रिया। स्त्री। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.१२

फलमत्स्या। स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृतकुमारी। वै.निघ.।

फलमुख्या। स्त्री। अजमोदायाम्। যোয়ান। रा.नि.व.६.।

फलमुण्डः। पुं। नारिकेलवृक्षे। श.र.।

फलमुद्गरिका। स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षभेदे। श.मा

फलयुग्मा। स्त्री। इन्दीवरायाम्। वै.निघ

फलराजः। पुं। खर्व्वुजेति ख्याते फलशाखर्बुजा। वै.निघ.।

फलवर्गः। पुं। फलगणे। दाड़िमामलकबदरकोलकर्कन्धुसौवीरशिम्बितिकाफलकपित्थमातुलाम्रातक-करमर्द्द-पियाल-लकुच-भव्य-पारावत-वेत्रफल-प्राचीनामलक-तिन्तिड़ीक-नीप-कोशाम्राम्रनारङ्गजम्बीरप्रभृतिषु। एषां गुणाः—स्वस्वपर्य्यायेषु द्रष्टव्याः।

फलवर्त्तिः (र्त्ती)। स्त्री। मलशोधिन्यां वर्त्तौ भैष.व.शूल.चि.। "घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता-स्वाङ्गुष्ठसन्निभा। मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिः सा स्मृता॥" भा.।

फलवर्त्तुलः। पुं। तरम्बुजवृक्षे। रा.नि.व.

फलवाटिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ।

फलवान् । त्रि । फलिते । अम. ।

फलविरेचनम् । क्ली । हरीतक्यादौ । तदुक्तं —"हरीतक्य विडङ्गानि खर्जूराणि पटोलकम् । आरग्वधोऽथामलकं हरीतक्यो विभीतकम् । कम्पिल्लकोऽपचितं च मधुकञ्च मुकूलकम् । नीलिका बकुलं पीलु भवेत् फलविरेचनम् ।" वा.चि.६८. अध्य. ।

फलविषम् । क्ली । यस्य फले विषं वर्तते । तच्च द्वादशविधम्—कुमुद्वती-वेणुका करम्भ-महाकरम्भ-कर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्म्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति । तल्लक्षणं—"मुष्कशोफः फलविषैः दाहोऽन्नद्वेष एव च ।" सु.कल्प.२ष. ।

फलवीजः । पुं । खर्जुरेतिख्याते फलशाके ।

फलवृन्ताकः । पुं । श्रीफाकभेदे ।

फलवृक्षः (कः) । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল गाछ । रा.नि.व.११ ।

फलशाकम् । क्ली । फलप्रधानवृक्षवर्गे । यथा —"कुष्माण्ड-कालिङ्ग-कलिङ्ग-चिर्भटं पटोलयुग्मञ्च तथाच तुण्डी । पीतालुककर्कोटककारवेल्लं कोषातकी मालुफलानि चैव ॥" अति.१६ष. । एषां गुणादिकं पर्य्याये मृग्यम् ।

फलशाखी (न्) । पुं । पीलुवृक्षे ।

फलशाड़वः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ । शिका. ।

फलशैशिरः । पुं । बदरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

फलश्रेष्ठः । पुं । आम्रवृक्षे । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । त्रिफलायाम् । वै.निघ. ।

फलषाड़वः । पुं । दाड़िमे ।

फलसः । पुं । पनसवृक्षे । भ.टी.भ. ।

फलसम्बद्धः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । कृष्णोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ. ।

फलस्नेहः । पुं । अक्षोटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

फला । स्त्री । इन्दीवरायाम् । झिञ्झिरीटावृपे । रा.नि.व.४ ।

फलाढ्या । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । बन कला । रा.नि.व.११ ।

फलात्मिका । स्त्री । कारवेल्याम् । करला, উচ্ছে । वै.निघ. ।

फलादनः । पुं । शुकपक्षिणि । ए.च. । त्रि । फलभक्षके । [प.मु. ।

फलाधमः । पुं । लकुचवृक्षे । मान्दार गाछ ।

फलाध्यक्षः (क्षा) । त्रि । राजादनवृक्षे । खिर्नी । भा. ।

फलानालुः । पुं । पानशालु इति प्रसिद्धे कन्दशाके । प.मु. । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.६ ।

फलान्तः । पुं । वंशे । श.मा. ।

फलान्नम् । क्ली । फलोपकरणकृतान्ने । गुणाः —"फलान्नं स्याद्रुचिकरं गुरु फलसमं गुणैः ।" वै.निघ. । वृक्षाम्ले । रा.नि.व.११ । [२ष. ।

फलाम्बु । क्ली । द्राक्षादिसिद्धजले । या.चि.

फलाम्लः । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । च.चि.२ष.वृक्षाम्ले । क्ली । अम्लरसविशिष्टफलमात्रे । च.चि.२ष. मातुलुङ्गरसदाड़िमरसादौ, महापट्कट्वरतैले ।

फलाम्लपञ्चकम् । क्ली । जम्बीरनागरङ्गाम्लवेतसचिञ्चामातुलुङ्गेषु । গোঁড়া, নারাঙ্গা, অম্ল-বেতস, তেঁতুল, টাবা ।

फलारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारे अरिष्टभेदे । —"हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च । विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः । द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपां । पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् । गुड़स्यैकां तुलां वैद्यः संस्थाप्य घृतभाजने । पक्षस्थितं पिबेदेनं ग्रहण्यर्शोविकारवान्...॥" च.चि.१४. ।

फलालुः । पुं । आलुकभेदे । পানীয়ালু । "फलालुः स्यात् ग्रन्थिफलस्तथा बदफलः स्मृतः ॥"

फलाशनः । पुं । शुकपक्षिणि । करञ्जवृक्षे ।

फलासवः । पुं । द्राक्षा-खर्जूरादि-फलोद्भव षड्विंशत्यासवेषु । च.सू.२५ष. ।

फलास्थिः । पुं । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

फलाढ्यी । स्त्री । क्षीरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

फलिः (ली) (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । इन्दुई माछ । गुणाः—"फलिः स्वादुर्गुरुः स्निग्धः बलकृच्छुक्रवर्द्धनः ।" राज.३ष. ।

फलिका। स्त्री । पारिपार्श्वल्ये । निष्पावे। बर्ब्बटी। रा·नि.व.१६ । फलिमत्स्ये ।

फलित:। पुं । वृक्षे। घरपिः। स्त्री। रजस्वलायाम् ।

फलिन:। पुं । श्योणाकवृक्षे। पनसवृक्षे। रा. नि·व·११ । अरिष्टकवृक्षे। रीठा। वै·निघ.।

फलिनी। स्त्री । प्रयोगे प्रशस्ततमफलाया- मुद्दिष्टि। च.सू.१अ·। सुपल्याम् । তালমূলী। प्रियङ्गौ। रा·नि.व·१२। लक्षणाकन्दे। रा.नि.व.७' वै·निघ·कल्याणघृते। गन्धप्रियङ्गौ। वा·सू·१५अ. एलादिः। त्रायमाणायाम् । वै.निघ· २भ·चयचि. द्राक्षासवे। नखरञ्जकवृक्षे। মেহেদী। व.निघ.२भ. दाह·चि·प्रलेपे। लाङ्गलीवृक्षे। বিষলাঙ্গুলিয়া। अम. । वै.निघ.२भ. वा.व्या·चि. विषगर्भतैले । श्योणाकवृक्षे। दुग्धिकायां। থিরুই। र·मा. । अग्निशिखायाम्। कटुतुम्ब्याम्। निष्पावीभेदे। बर्ब्बटी।

फली। स्त्री। सुपल्याम्। তালমূলী। प्रियङ्गु- वृक्षे। प.मु.। शुकनासायाम्। चर्म्मकषा। वै.निघ.। आम्रातकवृक्षे। फलिमत्स्ये। श.मा.।

फलीश:। पुं । पारिशपिप्पले। অশ্বথবিশেষ, পলাশপিপ্পুল। वै.निघ.।

फलूष:। पुं। लताविशेषे। उणा.। [श·र.।

फलेग्राहि: (**ही** (**इन्**))। पुं। फलितवृक्षे।

फलेन्द्र:। पुं, स्त्री। राजजम्बूवृक्षे। বড় জাম। ফলেন্দা জাম। भा.।

फलेपाकी। स्त्री । गन्धकुण्डे। গন্ধভাদুলিয়া বিশেষ। प.मु.।

फलेपुष्पा। स्त्री । द्रोणपुष्प्याम्। घनघसा। भा.। [प·मु·।

फलेरुहा। स्त्री । पाटलवृक्षे। পারুল গাছ।

फलेलाङ्गु:। पुं । जीवनवृक्षे। हारा.।

फलोत्तमा। स्त्री । दुग्धिकायाम्। ক্ষীরুই। र·मा· । कपिलद्राक्षायाम् । কিসমিস্। त्रिफलायाम्। रा·नि.व.११।

फलोत्पत्ति:। पुं । आम्रवृक्षे। श.च.।

फलोनि:। स्त्री। स्त्रीयोनौ। वै·निघ.।

फल्गु:। स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम्। काकडुमुর। र.मा.। "तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्ट शीतलम्।" च.सू.२७अ.। यज्ञडुम्बुरे। च·स अ.। पुं। वसन्तर्त्तौ। पित्तघ्ने स्रोल्वणसन्निपातज्व भा.। पटवासचूर्णे। आविर। त्रि । अनर्थ विका.। [टी·भ

फल्गुन: (**नाल:**)। पुं । फाल्गुनमासे।

फल्गुनी। स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम्। रा. व.११। च.चि·२अ·।

फल्गुफलम्। क्लो। काकोदुम्बरिकाफले। यो·र·पि,चि·सिद्धतमयोगे।

फल्गुमूलम्। क्लो । काकोदुम्बरिकामूले। द.सि.यो·मूर्च्छा.चि.वृहत्पञ्चगव्यघृते।

फल्गुवाटिका (**टी**)। स्त्री । काकोदुम्ब कायाम्। रा.नि.व.११।

फल्गुवृन्त: (**न्ता**) (**क:**)। पुं, स्त्री। पौ लोध्रवृक्षे। श्योणाकविशेषे। रा.नि.व.९।

फल्यम्। पुं । पुष्पे। पुष्पकलिकायाम्। श·च

फल्लकिन्। पुं। मत्स्यविशेषे। ফলুই श.मा.।

फा:। पुं । सन्तापे।

फाटकी। स्त्री । स्फट्यां। ফট্‌কিরি। रा. व.१३।

फाणि:। स्त्री गुड़ । उणा.। करम्भे।

फाणितम्। क्लो । अर्द्धावर्त्तितेक्षुरसे । विशेषे। ঝোলাগুড়। सु·सू.४४अ·। लक्षणम् "इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढ़ो बहुद्रवः। एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥" गुणा: "फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं कफपित्त वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रबस्तिविशोधनम् ॥" भा.

फाण्ट:(**क:**)। पुं। कषायभेदे। कल्कितद्रव्यप चतुष्पले उष्णतोये क्षिप्त्वा चषकालं शरावा संस्थाप्य अथ मर्दितं वस्त्रपूतञ्च फाण्ट उच्यते কুট্টিত দ্রব্য ১ প. ৪ পল উষ্ণ জলে মৃৎপা বা প্রস্তরপাত্রে ক্ষিপ্ত করিয়া ক্ষ ঢাকিয়া পরে মৃদিত ও বস্ত্রপূত করিবে क्षुण्णद्रव्यस्य पलं पलचतुष्टयमितमुष्णोदकञ्च ए स्रावयेत्।"क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमष्टगुणक्षिपेत् पात्रे चतुष्पलमितं ततस्तु स्रावयेज्जलम्। सो पूतो द्रव्यफाण्ट:...... ॥" प·प्र.१ख.। शार्ङ्ग. १अ

"फाण्टः स्यात् द्रवो ज्ञेयः स्वल्पदोषबलापिषु। षडावशेषिते ऽम्बुपलके हस्तपदं पे विमृद्य पटपूतं तज्जलं फाण्ट इति स्मृतः। कुड़वस्य जलम्भोक्तं कथितं वह्निसन्निभम्।" चरि०।

फालः। पुं। कार्पासवस्त्रे। मे०।

फाला। स्त्री। गम्भीरबीजे।

फालखला। स्त्री। भारतीपक्षिणि। त्रिका०।

फाल्गुनः। पुं। अर्ज्जुनवृक्षे। रा०नि०व०९। तन्नामकमासे। मे०।

फाल्गुनप्रियः। पुं। शङ्खे। शाँक। वै०निघ०।

फाल्गुनानुजः। पुं। वसन्तर्तौ। हारा०।

फाल्गुनिकः। पुं। फाल्गुनमासे। अम०।

फिङ्ककः। पुं। नक्ते। पक्षिविशेषे। फिङ्गा। श०मा०।

फिरङ्गः। पुं। स्वनामकरोगे। भा०।

फिरङ्गरोगः। पुं। आगन्तुज-संक्रामकरोगविशेषे, गन्धरोगे। स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्येन जायते। "फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत्। तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः...॥" निदानं यथा— "गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम्। फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः। व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः। भवेत्तं लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः॥" रूपं यथा— "फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्य आभ्यन्तरस्तथा। बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे। तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्यात् विस्फोटसदृशोऽल्परुक्। स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः। सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यात् आमवात इव व्यथा। शोथञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः॥" भा०म०४भ०।

फिरङ्गरोटी। स्त्री। रोटिकाभेदे। पाँउरुटी। सा तु तालस्याथवा खर्ज्जूरस्य रसेन मधुरिकाजलेन वा मिश्रिता गोधूमकणिका अधिककालमुत्तमं सम्मर्द्दिता स्थूलगोलाकारेण निर्म्मिता तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति। पाकराजः।

फिरङ्गिणी। स्त्री। तद्देशीयस्त्रियां। फिरिङ्गि मेमें। भा०।

फुकः। पुं। पक्षिणि। श०च०।

फुटः। पुं। सर्पफणायाम्। हे०च०।

फुप्फु(स्फु)सः। पुं। रोगविशेषे। शोणित-फेनप्रभवे वामतो हृदयनाड़िकालग्ने स्वनामख्यातयन्त्रे। "हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः॥" फुस्फुस्, फुस्ता, काबाप्जे। सु०शा०४अ०। "हृद्वृक्कः फुस्फुसश्च।" मा०नि०। तद्विवरणं यथा,— फुप्फुसश्च द्विधा भिन्नो वाम-दक्षिणभेदतः। पेश्यां वक्षःस्थलस्थायां समासन्नोऽस्तुशोर्दकः॥ अयं विशालो बहुभिः कोषैरिव मधुक्रमः। दुष्टशोणित-संशुद्धिकोषोऽयं परिकीर्त्तितः॥ तरुणास्थिमयी नाड़ी जिह्वामूलात् प्रधाविता। अध:शाखाद्वयवती फुप्फुसद्वयमागता॥ ततः शाखाद्वयात् तस्मात् बह्व्यः शाखा विनिःसृताः। कोषेषु फुप्फुसस्थेषु सूक्ष्मा समुपस्थिताः॥ नासामुखसमाकृष्टः पवनः श्वासकर्म्मणः। श्वासमार्गा तया सर्व्वास्तान् कोषान् प्रविशत्यसौ॥ [निघ०।

फुल्लतुवरी। स्त्री। स्फटिकारिकायाम्। वै०

फुल्लफालः। पुं। सूर्पवाते। त्रिका०।

फुल्लरीकः। पुं। सर्पे। उणा०।

फुल्ललोचनः। पुं। हरिणविशेषे। श०च०।

फेणः (नः) (कः)। पुं। फेने। समुद्रफेने। प०मु०। त्रिका०। भेद०वा०र०चि० द्वादशायसे। अहिफेने। वाष्पे। वै०निघ०। (कः) गोधूमचूर्णकृतपिष्टकविशेषे। खाजा। गुणाः—"फेनका लघवो रुच्या वृष्याः पित्तानिलापहाः।" राज०२प०।

फेण(न)का। स्त्री। अरिष्टकवृक्षे। रीठागाछ। वै० निघ०। जलपक्वतण्डुलचूर्णे। आस्केपिटे। श०च०।

फेण(न)दुग्धा। स्त्री। दुग्धफेनीक्षुपे। रा० निघ०५।

फेण(न)मेहः। पुं। प्रमेहभेदे। तत्र रोगी स्तोकं स्तोकं सफेनं मेहति। सु०नि०६अ०।

फेन(न)वाही। (इन्)। पुं। वस्त्रे। श०मा०।

फेणा (ना)। स्त्री। सातलाक्षुपे। चर्म्मकषा। रा०नि०व०४। शेहुण्डभेदे। भा०।

फेणा(ना)ग्रम्। क्ली। बुद्बुदे। हारा०।

फेणा(ना)श्मभस्म। क्ली। तन्नामकधातुविषे, शङ्खविषे। सेंको विष। सु०कल्प०२अ०।

फेणि(नि)का (णी, नी)। स्त्री। पक्वान्नविशेषे। खाजा। तत्करणविधिः—"समितायां

छायायां शुष्कीकृतां समाचरेत्। ताश्च समि-हिता दीर्घाः पीठस्यो-रि धारयेत्। वेल्लयेद्वेल्लने-नैता यथैका पर्पटा भवेत्। ततस्तु विकया तास्तु संवृता एव कर्त्तयेत्। ततस्तु वेष्टयेत्तूयः सद्देन च क्षेपयेत्। शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सद्द्रवं भवेत्। ततः सम्यक् तां सोमां विदधीत पृथक् पृथक्। पुनस्तां वेल्लयेद्धीमान् यथा स्यान्मण्डलाकृतिः। ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः। सुगन्धया शर्करया तदुत्‌कुलमाचरेत्। सिद्धेयं फेनिका नाम्नो मण्डकेन समा गुणैः। ततः किञ्चिन् मधुरिव विशेषोऽयमुदाहृतः॥" भा॰।

फेणि(नि)लः। पुं Sapindus trofoliatus, or S. Trifoliatus or S. Detergens. Rox.) Soapnut tree. रीटाकरञ्ज। रा॰नि॰व॰९। रीठा। हिं रिठा। तें कुकुडुकायल। बदरवृक्षे। रा॰नि॰व॰११। क्ली। बदरीफले। भा॰म॰१भ॰ज्व॰चि॰महालाक्षादितैले। "फेनिलं मधुकं यष्टा।" रीठाफले। वि। मदनफले। मे॰।

फेणि(णि)लच्छदः। पुं। कोलिवृक्षे। गाछ। "दय खयें" इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे।

फेणि(नि)ला। स्त्री। सोमराज्याम्। वै.नि

फेरः(ण्डः)। पुं। शृगाले। शेयां रा॰नि॰व॰१९।

फेरवः। पुं। शृगाले। रा॰नि॰व॰१९।

फेरुः। पुं। शृगाले। रा॰नि॰व॰१८।

फेलः (कः)। त्रि। उच्छिष्टे। श॰र॰।

फेला (लिः,ली)। स्त्री। भुक्तावशिष्टे। म॰। जटा॰। श॰र॰।

फोगः। पुं। शाकविशेषे। वै॰निघ॰।

फोण्डालुः। पुं। आलुकविशेषे। फोण्डालु इति कोङ्कणदेशे प्रसिद्धा। गुणाः—वातघ्नोऽम कटूष्णः दीपनश्च। रा॰नि॰व॰७।

ब

बः। पुं। कलशे।

बकः। पुं। प्रबगजातीयपक्षिणि। बक् पाखी। अगस्तिवृक्षे। बकफूलेर गाछ। रा॰नि॰व॰१९।

बकादर्शी (इन्)। पुं। पारावते। पायरा। वै॰निघ॰।

बकपुष्पा। स्त्री। शिवलिङ्गिन्याम्। वै॰निघ॰।

बकुलः। पुं। स्वनामख्यातवृक्षे। बकूल गाछ। हिं मौलसरी। तत्पर्य्यायाः,—केसरः केशरः सिंहकेसरः बकुलः वरलब्धः सीधुगन्धः सीधुगन्धः मकुषः मुकूलः स्त्रीमुखमधुः दोहलः मधुपुष्पः सुरभिः भ्रमरानन्दः स्थिरकुसुमः शारदिकः करकः विशारदः गूढपुष्पकः धन्वी मदनः मद्यामोदः चिरपुष्पः। गुणाः—"बकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुः पाकरसो गुरुः। कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः॥" फलगुणाः—बकुलं मधुरं ग्राही दन्तस्थैर्य्य-करं परम्॥ भा॰। स्त्री। कटुकायाम्। कटुकी। रा॰नि॰व॰६।

बकेरुका। स्त्री। बलाकायाम्। त्रिका॰।

बकोटः। पुं। बकपक्षिणि। त्रिका॰।

बटुः। पुं। विवर्णमणौ। रा॰नि॰व॰१८।

बडवा। स्त्री। घोटक्याम्। अम॰।

बडवासुतौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। श॰च॰

बडिशः। पुं। मत्स्यवेधनयन्त्रे। बडिश इव शस्त्रायंशस्त्रविशेषे। तस्यानताय: तीक्ष्णकण्ट प्रथमयवपत्रमुखश्च। सु॰सू॰८अ॰। "बडिशौ च कर्त्तव्यौ प्रमाणेन षडङ्गुलौ। स्थानतस्तु तयोरेकौ नात्यानतौ भवेत्। अर्द्धचन्द्राकृतं हन्तं शि कार्य्यं मुखं तयोः। अर्द्धचन्द्राकृतिमुखं का नात्यानतस्तु। स्थानतस्यानतं तस्मात् बडिश भिषग्वरैः। हन्तायतोरन्तरं स्यात् यावदङ्गुष्ठ यतः॥" तन्त्रान्तरम्। सु॰टी॰ड॰।

बणिग्बन्धुः। पुं। नीलवृक्षे। श॰च॰।

बणिग्वहः। पुं। उष्ट्रे। श॰च॰।

बदरः (कः)। पुं, क्ली। Fruit of the jjube. इदलकोलवृक्षे, राजबदरे। बड़ कूल गाछ। हिं बेरी, बेर, बयेर। तें रेगुचेट्टु, रेंघ। उत्‌कुड़ि। बम्॰ बोर। ता॰ रेयलि। तत्पर्य्यायाः

—सौवीरं सौवीरकः कोलिमाव गूढ़फलः वालेष्टः फलशैशिरः दृढ़वीजः वृत्तफलः कण्टकी वक्रकण्टकः सुरसः सुफलः स्वच्छः कर्कन्धुः वदरः कोला कोली कुवली स्वादुफला गृध्रनखी पिच्छिला कुवलः । च.द.पि.ज्व.चि.शिरोलेपे । क्षुद्रकोल्याम् । ছোট কুল । इ.च. । च.सू.४अ. विरेचने । दैवसर्षपवृक्षे । रा.नि.व.९ । कोलिसाधारणे । কুলগাছ । स साधारणवेर । कं येरद । वदरञ्च सौवीरकोलकर्कन्धुभेदेन त्रिविधम् । तस्य गुणाः—"पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् । सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ॥" इति । सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥" इति । "कर्कन्धुः क्षुद्रवदरम्...। अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वात-पित्तापहं स्मृतम् ॥" भा. । सा. गुणाः—वदरं मधुरं कषायमम्लं, परिपक्वं मधुराम्लम्, उष्णं रुच्यं कफकरम् अतीसाररक्तश्रमशोषघ्नम् अपाचकञ्च । वदरस्य पत्रलेपः ज्वरदाहघ्नः । त्वक्-विस्फोटशमनः । वीजं नेत्ररोगे हितम् । रा.नि.व.११ । अम्लं मधुरं श्लेष्मलं ग्राहि प्रमत्तञ्च । अपि. १७अ. । लघु संग्राहि रुच्यमुष्णञ्च । शुष्कं भेदि अग्निकृत् लघु तृष्णावातघ्नञ्च । मद.व.६ । "पुराणं तृट्प्रशमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।" राज. ३प. । सेवफलं कश्चिद्वालनिघण्टुः । शृगालकोल्याम् । শেয়াকুল । अम. । तत्पर्य्यायाः,—घोण्टा गोपघोण्टा गोपघोण्टि हस्तिकोलिः वदरीच्छदा शृगालकोलिः वादरं कर्कन्धूः । कुक्कुटीपादपे । कार्पासवीजे । मे. । द्विशाणमाने । वा. कल्प ६अ. । শেয়াকুল ।

वदरत्रयम् । क्ली । वृहद्वदर-क्षुद्रवदर-शृगालकोलिकासु । च.सू.३अ.विरेचने । सौवीर-कोल-कर्कन्धुषु । भा. ।

वदरफली (वल्ली) । स्त्री । भूवदर्य्याम् । মেটে কুল । रा.नि.व.११ ।

वदरवीजम् । क्ली । वदरास्थनि । কুলের আঁটি । च.सू.४अ. ।

वदरा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । হড়হড়িয়া । रा.नि.व.४ । कार्पास्याम् । च.सु. । वराहक्रान्तायाम् । वराहक्रान्ता । एलापर्ण्याम् । मे. । वाराहीकन्दे । श्वेतविदार्य्याम् । শ্বেত ভুঁইকুমড়া । वै.निघ. । विष्णुक्रान्तायाम् । विश्व.

वदरामलकम् । क्ली । (Flacourtia cataphracta.) पानीयामलके । चारा. ।

वदरास्थि । क्ली । वदरवीजे । কুলের আঁটি । संग्रहः ।

वदरास्थिमज्जा । पुं, स्त्री । तन्मज्जायाम् । কুল-আঁটির শস্য । गुणाः—तृष्यः स्निग्धवलप्रदश्च । मद.व.६ ।

वदरिः । स्त्री । वदरीवृक्षे । श.च. ।

वदरिका । स्त्री । घोण्टायाम् । শেয়াকুল । रा.नि.व.८ ।

वदरि(री) पत्र[क]म् । क्ली, पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । जटा. । वदरपत्रे ।

वदरी । स्त्री । वदरवृक्षे । বড়কুলগাছ । मद.व.६ । कपिकच्छ्वाम् । घोण्टावदरे । रा.नि.व. २८ । कार्पास्याम् । रा.नि.व.४ ।

वदरीच्छदः (पत्र) । पुं, क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. । कोलिपत्रे ।

वदरीच्छदा । स्त्री । हस्तिकोलिवृक्षे । শেয়াকুল । शङ्खगन्ध्याम् । र.मा. ।

वदरीपल्लवः । पुं, क्ली । कोलिकोमलपल्लवे । কুলের কচি পাতা । च.द.पि.ज्व. शिरोलेपे ।

वदरीफला । स्त्री । नीलशेफालिकायां । श.मा. ।

वद्धगुदः । पुं । उदररोगविशेषे । लक्षणम्— "यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा वालाश्मभिर्वा सहितैः पृथग्वा । सञ्चीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करो हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पं । हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छर्दयन् वद्धगुदी विभाव्यः...... ॥" सु.नि.२प. । अन्यच्च यथा— "अल्पमल्पं पुरीषन्तु कृच्छ्राद्धासं प्रमुञ्चति । आध्मातकुक्षियो यावो तस्य वद्धगुदं वदेत् ॥" भा.द.५२अ. ।

वद्धपिक्षी । स्त्री । मुष्टौ । হাতের মুঠা ।

वद्धफलः । पुं । करञ्जवृक्षे ।

वद्धमूलकः । पुं । चोरमूल्यायाम् । वै.निघ. ।

वद्धरसाम्लः (स्रः) । पुं । रागाषाडवविशेषे ।

आनविशेष। तत्पर्य्यायाः—चक्रलतामः मध्वासः सितवासकः वनेज्यः मन्मथानन्दः मदनेच्छाफलः। कोमलफलगुणाः—अम्लं कटु पित्तदाहकरञ्च। पक्वस्य गुणाः—स्वादु मधुरं पुष्टि-वीर्य्य-बलप्रदञ्च। रा.नि.व.११।

बद्धवल्कः। पुं। दारुचिनीति ख्याते मधुरद्रव्ये। वै.निघ.।

बद्धविट्कता। स्त्री। वायुजन्यरोगे। मल-बद्धता। वै.निघ.।

बद्धशिखा। स्त्री। उच्चटे। वै.निघ.। उच्च-टायाम्। पुं। शिशौ। मे.।

बद्धामयपतिः। पुं। ऋषभकौषधौ। वै.निघ.

बद्धोदरः। पुं। बद्धगुदे उदररोगे। च.चिकि-१३.। See बद्धगुदः।

वधम्। क्ली। मारणे, हत्यायाम्।

वधकः। पुं। व्याधौ। मृत्यौ।

वधत्रम्। क्ली। अस्त्रे।

वधिरः। पुं। वणे। सुगन्धवणे। भीमकर्पूरे। वै.निघ.। त्रि। श्रवणेन्द्रियरहिते। काला। बधिरत्वनिदानमुक्तञ्चैव यथा—"यदा शब्दवहो वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति। शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते॥" मा.नि.। असाध्यता—"बाधिर्य्यञ्चाजलजश्च वृद्धस्य चिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत्॥" भा.। "श्लेष्मानुगतो वायुः नादो वा समुपेक्षितः। उच्चैः कृच्छ्रात् श्रुतिं कुर्य्यात् बधिरत्वं क्रमेण च॥" वा.उ.१०८.।

वधूः। स्त्री। नार्य्याम्। स्नुषायाम्। दशभूषणाद, पिडिं। अम.। शारिवायाम्। अनन्तमूल। शट्यां। शटी। मे।

वधूकपुष्पः। पुं। असनवृक्षे। पीत शाल।

वधूत्सवप्रसवः। पुं। रक्तझिण्ट्याम्। रा.नि.व.१०।

वध्र(क)म्। क्ली। सीसके। अम.।

वन्दफलः। पुं। करञ्जवृक्षे। श.च.।

वन्दूकम्। क्ली। बन्धुजीवपुष्पे। गुणाः—बन्दूकं श्लेष्मलं ग्राहि च। राज.५म.।

वन्धः। पुं। शरीरे। हे.च.। व्याधौ। मनोव्यथा। मे.।

वन्धकी। स्त्री। पुंश्चल्याम्। अम.। करिण्यां। [मे.।

वन्धनम्। क्ली। संयमने। बाँधा। अम.।

वन्धपत्रः। पुं। हिन्तालवृक्षे।

वन्धुः (न्धूः)(कः)। पुं, स्त्री। बन्धुजीवपुष्पे वान्धुलि फुलेर गाछ। र.मा.। रा.नि.व.१०। मा.म.४म.उ.चि.। (कः) पीतशाले। पियाशाल। मे.। See पीतशालः।

वन्धुकपुष्पः (कः)। पुं। पीतकवृक्षे। पियाशाल। रा.नि.व.९। श्योणाकवृक्षे। शोणा गाछ। च.द. ज्वरकाले।

वन्धुजीवः (वाः)। पु। (Pentapetes Phoenicea. Wil.) पुष्पवृक्षविशेषे। यस्य पुष्पं मध्याह्ने विकसति, पराह्णे च सूर्य्योदये शुष्यति। वान्धुलि फुलेर गाछ। र.मा.। हिं दुपह-रिया, गेजुलिया। मं बांदुआ। कं बंदुरे। तै मक्लिनचेट्टु वेशलिनचेट्टु। बम्. दुपारि। पञ्जा. गुल्दुपहरिया। तत्पर्य्यायाः—रक्तकः रक्तजीवकः बन्धूः बन्धुलः बन्धुजीवः बन्धुजीवकः बन्धूलिः बन्धुरः बन्धूरः सूर्य्यभक्तः उष्ट्रपुष्पः अर्कवल्लभः मध्यन्दिनः रक्तपुष्पः रागपुष्पः माध्याह्निकः। सोऽसितसितपीत-लोहितपुष्पभेदाच्चतुर्विधः।" गुणाः—ज्वरनाशकः ग्रहविनाशकः सूर्य्यप्रसादनश्च। रा.नि.व.१०। कफहृत् ग्राही लघुः वातपित्तघ्नश्च। भा.। सु.सू. ३९म.संशमने।

वन्धुरः। पुं। ऋषभके। रा.नि.व.६। ओषधौ। हंसे। तिलकल्के। बन्धूकवृक्षे। बधिरे। मे.। विड़ङ्गे। हे.च.। बकपक्षिणि। श.र.। सारस-पक्षिणि। वै.निघ.। त्रि। उन्नतानते। अम.।

वन्धुराः। पुं बहु। शक्तु। छातू। मे.।

वन्धुलः। पुं। बन्धुजीववृक्षे। श.र.।

वन्धुवेतसः। पुं। जलवेतसे। वै.निघ.।

वन्धूकपुष्पः। पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वै.निघ.। पीतशालि। अम.। असनवृक्षे। आसन गाछ। रा.नि.व.९। क्ली। तत्पुष्पे। [श.रा.

वन्धूलिः। पुं। बन्धुजीववृक्षे। वान्धुलि।

वन्ध्या। स्त्री। बन्ध्याकर्कोटक्याम्। रा.नि.व.३। अप्रजस्त्रियाम्। बाँजा। मे.। वायुजन्ये स्त्रीयोनि-रोगविशेषे। तस्यां नारी नष्टार्त्तवा भवति। "वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया।" भा.म.४म.। कौबेरे। बाला। श.च.।

वन्ध्याकर्कोटकी । स्त्री । तिक्तकर्कोटक्याम् । তিৎকাঁকড়ী, তিৎকাকরোল । हिं बांझखखासा, बांभूखसा, बांझ्काकरोल । म वंभ्याकण्टोली । क वनीमडुवागलु । वम. वंझाकटोली । तत्पर्य्याया:,—वन्ध्या देवी नागारातिः नागहन्त्री मनोज्ञा पथ्या दिव्या पुत्रदा सुगन्धा स्कन्दवल्ली ईश्वरी श्रीकन्दा सुकन्दा सर्पदमनी विषकन्दकिनी परा कुमारी भूतहन्त्री योगेश्वरी कान्ता भक्तदमनी विषकण्टकिनी । रा नि.व.३ । सा.कौ.विषाधिकारे । गुणा—लघ्वी कफजित् व्रणशोधिनी सर्पदमनी तीक्ष्णा विसर्पविषघ्नी च । भा.पू.ग.व. । तिक्ता कटुः उष्णा कफघ्नी स्थावरादिविषहरी च । रा.नि.व.३ ।

वन्ध्याकार्पासी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । वै.निघ. ।

वस्त्रम् । क्लो । सीसके ।

वब्बु(ब्बू)रः (लः) (कः) । पुं । बर्व्वूरवृक्षे । বাব্‌লা গাছ । उत्. गुइड़ा ।

वब्बु(ब्ब)र[ल]निर्य्यासः । पुं । बर्व्वूरनिर्य्यासे । বাব্‌লার আঠা । वै.निघ. ।

वभ्रः (भ्रु) । पुं । नकुले । নেউল । मे. । च.सू.२७अ. । मूषिके । रास्नायाम् । वै.निघ. । वातपित्तोल्वण-सन्निपातज्वरे । निदान-लक्षणे— "वातपित्ताधिको यत्र सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदुस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः ॥ आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्बभ्रु नामायं सन्निपात उदाहृतः ॥" भा.म.१भ. । धातकपर्णिपि । त्रिका. । सुनिषण्णकशाके । रा.नि.व.४ । त्रि । खलती । हे.च. ।

वभ्रुदेहः । पुं । नकुले ।

वभ्रुधातुः । पुं । स्वर्णगैरिके । रा.नि.व.१३ ।

वम्भराली । स्त्री । मक्षिकायाम् । भ्रमर । वै.निघ. ।

वरम् । क्लो, पुं । कुङ्कुमे । वालके । वाला । लाघ । গুড়ত্বক্ । आर्द्रके । रा.नि.व.६ १२। पुं । सिह्लके । गन्धके । [जागरूल ।

वरजम्बूः । स्त्री । राजजम्बूनामफलवृक्षभेदे ।

वरा । स्त्री । त्रिफलायाम् । गुडूच्याम् । मेदायाम् । ब्राह्म्याम् । हरिद्रायाम् । पाठायाम् । विडङ्गे ।

वरी । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী ।

वर्व्वटः । पुं । स्त्री । (टी) राजमाषे । বর্বটী ।

वर्व्वणा । स्त्री । नीलमक्षिकायाम् ।

वर्व्वरशाकः । पुं । भार्ग्याम् । বামুনহাটী ।

वब्बु(ब्बू)रः(लः)(कः) । पुं । बर्व्वरवृक्षे । বাবলা গাছ । बाबुर, बाबुल इति भाषा । उत् गुइड़ा । गुणाः—"बर्व्वुरस्तु कषायोष्णः कफकासामयापहः । आमरक्तातिसारघ्नः पित्तार्शोदाहनाशनः ॥" रा.नि.व.८ ।

वब्बु(ब्ब)र[ल]निर्य्यासः । पुं । बर्व्वूरनिर्य्यासे । বাবলার আঠা ।

वर्हम् । क्लो । मयूरपुच्छे ।

वर्हिशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. चर्म्म चि गोजिह्वादिकषाये । लघुधातक्यां । भा. ।

वर्हिष्ट(ष्ठ)म् । क्लो । वालके । বালা । वै. निघ.च.सा.चि.पञ्चमूलीबलादिकषाये । उशीरे ।

वलः । क्लो । स्थौल्ये । अम. । जटामांस्याम् । लाक्षायाम् । रा.नि.व.२३ । सामर्थ्ये । लक्षणं— "रसादिशुक्रपर्य्यन्तं पुष्टधातुनिमित्तकम् । चेष्टासु पाटवं यत्तु वलं तदभिधीयते ॥" सुश्रुतम् । "तत्तु गर्भस्थस्य षष्ठे मासि जायते ।" सुखबोधः । वलं त्रिविधं सहजं कालजं युक्तिकृतञ्चेति । तत्र सहजं यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतं । कालजम् ऋतुविभागजं वयस्कृतम् । युक्तिकृतम् आहारचेष्टायोगजम् । च. सू.११अ. । शरीरे । रूपे । कास्ये । योलै । त्रिका. । रुधिरे । श.च. । शुक्रे । हे.च. । पल्लवे । श.र. । समासे रोपाधिकनामभेदे । "इत्यादिकास्तोत्रयवे- वंशकालविशेषणमिति ।" सा. नि. ।

वलः । पुं । काके । अम. । बलभद्रे । श.च. । हस्तिनि । धातौ । वै.निघ. । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

वलःखदिरः । पुं । खदिरभेदे । পাপড়ীখয়ের ।

वलकन्दः । पुं । मालाकन्द । रा.नि.व.७ ।

वलकरम् । क्लो । अस्थनि । वै.निघ. । त्रि । वलजनके ।

वलजम् । क्लो । फले । मे. । पु । मज्जधातौ । वै.निघ. ।

वलजा । स्त्री । Arabian Jasmine.

आरवीयमल्लिकायाम्। यूथिकायाम्। यूँई। मे॰।

वलदः। पुं। पर्पटके। क्षेत्रपापड़ा। रा.नि॰ व.४। जीवके। वै.निघ॰। स्त्री। अश्वगन्धायाम्। रा.नि.व ४।

वलदोनता। स्त्री। ग्लानौ। क्लान्तौ।

वलदेवः। पुं। वायौ। मे॰।

वलदेवा (वो)। स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। वला लता। मे॰।

वलनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नखिविशेष। रा॰नि॰व॰१२।

वलपाण्ड्कर:। पुं। कुन्दवृक्षे। वै.निघ.।

वलपुच्छकः। पुं। काके। वै.निघ॰।

वलपृष्ठकः। पुं। रोहितमत्स्ये। वै.निघ.।

वलभद्रः। पुं। क्षुद्रकदम्बवृक्षे। रा॰नि.व.२२। लोध्रवृक्षे:। श॰च॰। गवयमृगे। रा॰निघ.१९। त्रि। बलवति। [व.९।

वलभद्रस्ञकः। पुं। धूलीकदम्बे। रा.नि

वलभद्रा (द्रिका)। स्त्री। त्रायमाणायाम्। वलालता। रा॰नि॰व॰५। वनजातायां गवि। वै.निघ॰। कुमार्य्याम्। मे॰। मायरीटिकायाम्।

वलमोटा। स्त्री। वृक्षविशेषे, वलामोटा इत्याम्। जयन्ती गाछ। शॅवरीति लोके। गुणाः—कटुः तिक्ता शीता जयदा कण्ठशोधनी लघुः कफघ्नी मदगन्धिः मूत्रकृच्छ्रविषपित्तवातभूतघ्नी च। रा॰ नि॰व॰४। वै.निघ॰।

वलयम्। क्ली। गोलकास्थिभेदे। पुं। गलरोग-भेदे। तल्लक्षणं यथा—"वलास एवायततुन्नतश्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य। तं सर्व्वथैवाप्रतिवार-वीर्य्यं विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति॥" मा॰नि॰।

वलवती। स्त्री। एलायाम्। वै.निघ॰।

वलवर्द्धिनी। स्त्री। जीवके। जटा॰।

वलवल्लभा। स्त्री। सुरायाम्। वै॰निघ॰।

वलवसा। स्त्री। गन्धके। भा॰।

वलवान्। पुं। आहारे। कफे। क्ली। शणवीजे। त्रि। बलिष्ठे।

वलव्यापत् (त्तिः)। स्त्री। वलक्षये। लक्षणं —"गौरवं स्तब्धता गात्रे सुखम्लानिर्विवर्णता। तन्द्रा निद्रा वातशोथो वलव्यापत्तिलक्षणम्॥" मा॰म॰१भ॰चि॰।

वलसम्भवः। पुं। षष्टिकधान्ये। रा॰नि॰व॰१६।

वलहा। (न्)। पुं। कफे। श॰र॰।

वलक्षः। पुं। शुक्लवर्णे।

वलक्षयः। पुं। वायौ। वै.निघ.।

वला। स्त्री। (Sida cordifolia) स्वनाम-ख्यातक्षुपविशेषे। বেলেড়া। हिं विज्यन्द। मं वस्. षिकणा। क वेण्णेगरग वलियारा। तें पाचिसीरे, सुप्रुवपुलगमु, करिवेपचेट्टु। तत्-पर्य्यायाः,—वाट्यालकः बलिनी समङ्गा ओदनिका ओदनी भद्रा भद्रौदनी खरककाष्ठिका कल्या-णिनी भद्रबला मोटा पीटी बलाढ्या शीतपाकी वाटिका वाटी वाट्या वाट्याली निलया। सा चतुर्धा बलामहाबलातिबलानागबलाभेदेन। गुणाः —अतितिक्ता मधुरा पित्तातिसारघ्नी बलवीर्य्यदा पुष्टिदा कफरोषशोधनी च। रा॰नि॰व॰४। "बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत्। स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम्॥" भा॰म॰१भ॰। विड़ङ्गायाम्। जयन्त्याम्। रा॰नि.व.२३। महा-समङ्गायाम्। व्रमजशणवृक्षे। वै.निघ॰। स्थूल-वाट्यालके। विका॰।

वलाका (की)। स्त्री। वकपङ्क्तौ। त्रिका॰। वकजातीयसङ्घातचारिपक्षिविशेषे। वकविशेष। तत्पर्य्यायाः,—करायिका विसकण्ठिका वकेरुका विषकण्ठा विषकण्ठिका विषकण्ठी शुक्लाङ्गा दीर्घकन्धरा घर्म्मान्तकामुकी श्वेता मेघानन्दा जलाश्रया। एतद्गुणाः श्लवमांसवत्। सु॰सू॰४६अ.।

वलाटः। पुं। मुद्गविशेषे। हारि मूग। इ॰च.।

वलाढ्यः। पुं। माषे। माष कलाय। रा.नि. व॰१६। स्त्री। वलाक्षुपे। रा नि.व॰४।

वलात्मिका। स्त्री। हस्तिशुण्डीक्षुपे। हाति-शुँड़े। श॰र॰। सूर्य्यकमले। राधापद्म। वै.निघ॰।

वलाद्यघृतम्। क्ली। हृद्रोगे घृतम्। "घृतं वलानागवलार्ज्जुनानां क्वाथेन कल्केन च यष्टि-कायाः। सिद्ध......।" भा:।

वलाधिष्ठानम्। क्ली। वलाधाने। "बलाधि-ष्ठानमारोग्यम्।" च॰सू॰१८॰।

वलापञ्चकम्। क्ली। वलातिवलानागवला-महावलाराजवलासु। वै.निघ.।

वलामोटा। स्त्री। जयन्त्याम्। रा॰नि॰व॰४। ब्राह्म्याम्। वै.निघ॰। नागदमन्याम्। भा॰।

वलायः । पुं । वरुणवृक्षे । श.च. ।

वलार्ढ्ढम् । क्ली । ईहार्द्धवले । तल्लक्षणं यथा— "हृदयस्थो यदा वायुः वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते । मुखस्य शोषं लभते तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् ॥" "ललाटे किम्वा नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः । यदा सञ्जायते स्वेदो बलार्द्धन्तु तदादिशेत् ॥"

वलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।

वलाशः । पुं । कफे । हे.च. ।

वलासः । पुं । कफे । वत्रामककण्ठगतमुखरोगे । निदान-लक्षणे—"गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् । मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥" सु-नि. १६प.

वलासकः । पुं । शुक्लगत-नेत्ररोगे । लक्षणं यथा—"कांस्याभो भवति शिराहतः स्थितो यो बिन्दुर्वा स तु नीरुजो बलासकाख्यः ।" सु.उ. ४अ. । [वै.निघ. ।

वलासघ्नी । स्त्री । तेजोवत्याम् । তেজবল ।

वलाहम् । क्ली । जले । वै.निघ. ।

वलाहकः । पुं । मुस्तके । र.सा.सं. पिपासाज्वरे । पर्व्वते । मेघे ।

वलाहकन्दः । पुं । गुडूचीकन्दे ।

वलाह्वया । स्त्री । वाट्यालके । धा.उ.२अ. ।

वलिः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.गदमुरारिरसे । चग्निमन्थवृक्षे । स्त्री । त्रिवल्याम् । रा.नि.व.१८ । मलद्वारान्तर्वल्याम् । গোগল :- सा त्रिविधा अभ्यन्तराङ्गुलान्तरभूता, यथाक्रमं प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी चेति कथ्यते । चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः । "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥" सु.नि.२अ. । लोहमांसे ।

वलिका । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

वलिचन्दनम् । क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।

वलिनी । स्त्री । वाट्यालके । श.च. ।

वलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।

वलिप्रियः । पुं । लोध्रवृक्षे । श.च. । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

वलिभः । पुं । वृद्धपुरुषे । अम. ।

वलिभुक् । पुं । चटके । काके । वकि । त्रिका. ।

वलिमान् । त्रि । जराजन्यवलियुक्ते । अ.टी.भ. ।

वलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टी.र.

वलिवसः (सा) । पुं, स्त्री । गन्धके । वै.निघ. ॥

वलिष्ठः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१९ । त्रि । नलवति ।

वली (इन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ । उष्ट्रे । मेषे । वनशूकरे । कफे । महिषे । कुन्दपुष्पवृक्षे । छटा. । माषे । गौरकलाये । हे.च. । पारिभाष्वल्ये । शल्लकीनिर्य्यासे । गन्धके । वै.निघ. । स्त्री (ली) । वली, मांसाङ्कुरे । अ.टी.भ. ।

वलीनः । पुं । वृश्चिके । वै.निघ. ।

वलीमुखः । पुं । मर्कटे । अम.

वलीयान् (स्) । पुं । गर्द्दभे । वै.निघ. ।

वलीवर्द्दः । पुं । वृषे । अम. ।

वलीशकः । पुं । आम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

वलोत्तमा (त्तरा) । स्त्री । वलायाम् । रा.नि.व.४ । वै.निघ ।

वल्यः । त्रि । वलकरे । मे. । क्ली । हृदये । पार्श्वास्थनि । पार्श्वभागे । वै.निघ. । शुक्रे, प्रधानधातौ । मे. । पुं । चिरीपवृक्षे ।

वल्यवर्गः । पुं । वलकरमहाकषायवर्गे । स चतुष्कस्य प्रथमो दशकः । यथा—"ऐन्द्र्यर्षभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीवलातिवला इति दशेमानि वल्यानि भवन्ति ।" রাখালশসা, আলাকুশী, শতমূলী, মাষাণী, ভূমিকুষ্মাণ্ড, অশ্বগন্ধা, শালপাণি, কট্‌কী, পীত বেলেড়া, শ্বেত বেলেড়া । च.सू.४अ. ।

वल्या । स्त्री शिमुडीक्षुपे । अतिवलायाम् । रा.नि.व.४ । अश्वगन्धायाम् । प.मु. । वलायाम् । वै.निघ.२भ. स्वयङ्-चि.सालीशादिचूर्णे । प्रसारण्यां । गन्धभादुलि । रा.नि.व.५ । पाषाणभेदे । পাথরকুচি । व. निघ. ।

वल्याख्यपञ्चमूलम् । क्ली । बलाश्वगन्धाशिमुडीपाषाणभेदातिवलासु । अन्यत्—हरिद्रागुडूचीविदारीशारिवामेषशृङ्गीषु । वै.निघ. ।

वल्लः । पुं । त्रिगुञ्जापरिमाणे ।

वल्लकः । पुं । निष्पावे ।

वल्लकी । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ।

वल्लरी। स्त्री। लतायाम्। मेथिकायाम्।

वल्लवः। पुं। पाचके। त्रिका०।

वल्वजा। स्त्री। तृणविशेषे। उलू। मं, वम्. मीलु। कं मोटे। गुणाः—मधुरा शीता पित्त दाहतृष्णाघ्नी वातला रुच्या कण्ठशोधनी च। रा. नि.व.८।

वष्कयः। पुं। एकवर्षदेशीयवत्से। वै.निघ.।

वष्कय(यि)नी। स्त्री। वहुदिनप्रसूतायां गवि। अम.ठो.अ.।

वस्तः। पुं। छागे। त्रिका.।

वस्तकम्। क्ली। शाकम्भरलवणे। वै.निघ।

वस्तकर्णः (र्णी (इन्))। पुं। अजकर्णशालवृक्षे। धुनोव गाछ। रा.नि.व. ९।१२३।

वस्तगन्धकः। पुं। स्वरगन्धतुलसीवृक्षे। रा.नि. व.४। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.। [रा.नि.व.

वस्तगन्धा। स्त्री। अजगन्धायाम्। वनयमानी। ४। सु.चि.३०अ.। वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.षड् शीतिगुग्गुलौ। चैत्रयमान्याम्। शाकुनी,। च.द. यक्ष्मा.चि.कल्याणगुडे।

वस्तगन्धाकृतिः। स्त्री। पुत्रदात्रीलतायाम्। वै.निघ.।

वस्तमोदा। स्त्री। अजगन्धायाम्, वनयमान्याम्। रा.नि.व.६।

वस्ताण्डम्। क्ली। छागाण्डे।

वस्तान्त्री। स्त्री। अजान्त्रीलतायाम्। रा.नि. व.३। सु.चि.२६अ.। च.द.रूप चि.।

वस्ताम्बु। क्ली। छागमूत्रे। भा.म.चित्तविभ्रम. चि.। "वस्ताम्बुपिमिश्रितानि।"

वहलः। पुं। इक्षौ। वै.निघ.। त्रि। स्थूले। भा.म.कुष्ठ.चि.।

वहलगन्धकृत्। पुं। पवित्रतृणशालिधान्ये। पक्षिराजधान। रा.नि.व.१६।

वहलत्वक्। पुं। भूर्जवृक्षे। शुक्लरोध्रे। वै. निघ.।

वहलदलः। पुं। कृष्णशोभाञ्जने। कालसजिना। वै.निघ.।

वहलवर्त्म। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे। लक्षणं— "वर्त्मोपचीयते यस्य पिड़काभिः समन्ततः। सवर्णाभिः समाभिश्च विद्यादवहलवर्त्म तत्॥" सु.उ. ३अ.।

वहलाङ्गः। पुं। मेषशृङ्ग्याम्। वै.निघ।

वहिः। अ०। वहिर्भागे। वाहिरे। वै.निघ.।

वहिःकुटीचरः। पुं। कुलीरके। त्रिका.।

वहिर्गलगण्डः। पुं। गलरोगभेदे। स त्रिविधः वातजकफजमेदोजभेदात्। लक्षणं यथा— "प्रवनद्धे ममेटीभिः गलगण्डो भवेद्वहिः। वर्द्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बते निरुक्॥ कृष्णोऽरुणो वा तोदाढ्यः स वातात् कृष्णराजिमान्। वृद्धम्लानुगतो शोषं कुर्य्याच्च विरसास्यताम्॥ इति। स्थिरः सवर्णः कण्डुमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात्। वृद्धस्लानुगतो नेदं कुर्य्याच्च मधुरास्यताम्॥ मेदसः श्लेष्मवद्धानि हड्डीः सोऽनुविधीयते। देहं हृदयं कुरुते गले शब्दं स्वरेऽल्पताम्।" इति वा.उ.२१अ.।

वहिर्मृजा। स्त्री। स्नानादिना वहि.शुद्धौ। वा.चि.५अ.।

वहुः। त्रि। अधिके। अधिक। पुष्कले। पृष्ठे। वै-निघ.।

वहुकः। पुं। हरिणविशेषे। वै.निघ.। अर्के। दात्यूहे। जलखातके। कर्कटे। मे.।

वहुकण्टकः। पुं। क्षुद्रगोक्षुरे। यवासक्षुपे। दुरालभा। भिगुड़ीक्षुपे। रा.नि.व.४। कृष्णपुष्प-क्षुपे। र मा.। हिन्तालवृक्षे। रा.नि.व.९। कण्टक तालवृक्षे। सुहीवृक्षे। मनसा गाछ। पाटलापक्ष-विशेषे। श्वेत पारुल। खर्जूरीवृक्षे। वै.निघ.।

वहुकण्ट(ण्टि)का। स्त्री। अग्निदमनीक्षुपे। रा.नि.व.४।

वहुकण्टा। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। रा.नि.व. ४। कर्कटिकायाम् काँकुड़ गाछ। वै. निघ.।

वहुकन्दः। पुं। शूरणे। ओल। वाटुशूरणे। वुनो ओल। स्त्री। कर्कटाम्। रा.नि.व.७।

वहुकन्या। स्त्री। गृहकन्यायाम्। घृत-कुमारी। रा.नि.व.।

वहुकरः। पुं। उष्ट्रे। त्रिका.। क्षुद्रवदरे। त्रि। सम्मार्जके। अम.। स्त्री। सम्मार्ज्जन्याम्। हे.च.।

वहुकर्णिका। स्त्री। आखुकर्ण्याम्। मूषा काणी गता। रा.नि.व.१।

बहुकूर्च्चः । पुं । मधुनारिकेलकवृक्षे । मিষ্ট-নারিকেলবিশেষ । रा·नि·व·११ ।

बहुगन्धः । पुं । कुन्दुरौ । কুন্দুরুখোটী । रा·नि·व·१२ । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । रा·नि·व· ६ । पीतचन्दने । वै·निघ· ।

बहुगन्धदा । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा·नि·व·१२ ।

बहुगन्धा । स्त्री । कृष्णजीरके । रा·नि·व·६ । चम्पककलिकायाम् । চাঁপার কলি । युक्तयूथि-कायाम् । रा·नि·व·१० ।

बहुगुडा(ढा) । स्त्री । कस्तूर्य्याम् । (ढा) भूम्यामलक्याम् । वै·निघ· ।

बहुग्रन्थिः । पुं । झावुकवृक्षे । श·च· ।

बहुच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै·निघ· ।

बहुच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुडूच्यां । रा·नि·व·३ ।

बहुतरकणिशः । पुं । राजिधान्ये । তৃণধান্য-বিশেষ । रा·नि·व·१८ ।

बहुतिक्ता । स्त्री । काकमाच्यां । रा·नि·व·४ ।

बहुतृणः । पुं । मुञ्जतृणे । মুঞ্জ । च·निघ· ।

बहुत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै·निघ· ।

बहुत्वचः । पुं । भूर्जवृक्षे । श·मा· । दे·च· ।

बहुदलः । पुं । राजिनामकधान्ये । रा·नि·व· १६ । स्त्री (ला) । चिर्बीटकक्षुपे । চেঁচকো, চেওর । वै·निघ· ।

बहुदुग्धः । पुं । तपगोधूमे । प·मु· । गोधूमे । रा·नि·व·१८ ।

बहुदु(ग्ध)ग्धिका । स्त्री । स्नुहीवृक्षे । মনসা সিজুর গাছ । श·च· ।

बहुधार(क)म् । क्ली । हीरके । रा·नि·व·१३ ।

बहुधूपः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । শাল গাছ । वै·निघ· ।

बहुध्वजः । पुं । गजारे । वै·निघ· ।

बहुनाडिकः । पुं । दैवे । व्याक· ।

बहुनादः । पुं । शङ्खे । শাঁখ । रा·नि·व·१३ ।

बहुप(पु)टः । पुं । भूर्जवृक्षे । वै·निघ· । भा· पू· १भ ।

बहुपत्रम् । क्ली । अभ्रधातौ । प·मु· । बंशपत्र-हरिताले । वै·निघ· । पुं । पलाण्डौ । रा·नि·व· ७ । मुचुकुन्दवृक्षे । रा·नि·व·१० । पलाशवृक्षे । वै·निघ· । सप्तपर्णवृक्षे ।

बहुपत्रा । स्त्री । त्रिशिन्याम् । শিবলিঙ্গিনী লতা । जतुकायां । रा·नि·व·३ । गोरक्षदुग्धायां । तरुणीपुष्पवृक्षे । रा·नि·व·५ । १० । भूम्यामलक्यां । घृतकुमार्य्याम् । वृहत्याम् । वै·निघ· ।

बहुपत्रिका । स्त्री । महाशतावर्य्याम्, भूम्या-मलक्याम् । मेथिकायाम् । रा·नि·व·४ ५·६ । वचायां । वै·निघ· ।

बहुपत्री । स्त्री । वृहत्यां । তালমূলী । ঢোলী-ক্ষুপে । वृहती । रा·नि·व·४ । तुलसीवृक्षे । रा·नि· व·१० । तरुणीपुष्पवृक्षे । वै·निघ·रम·वयरी·पि· मल्लादिक्षुपाये । गरुडन्यायाम् । भूतकुमारी । त्रिशिमोचनायां । जतुकायां । गोरक्षदुग्धायां । रा·नि·व·३·५ ।

बहुपर्णः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा·नि·व·१२ । पलाशवृक्षे । वै·निघ· ।

बहुपर्णिका । स्त्री । आखुकर्ण्यां । रा·नि·व·३ ।

बहुपर्णी । स्त्री । मेथिकायां । रा·नि·व·६ ।

बहुपर्व्वा (न्) । पुं । बंशे । বাঁশ । वै·निघ· ।

बहुपाय्यः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे ।

बहुपात् (दः) । पुं । वटवृक्षे । प·मु· । रा· नि·व ११ । भा·म ४म.मृ.पि· ।

बहुपादिका । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । मूषाकाणी । रा·नि·व·३ ।

बहुपुष्पिका [ष्पी] । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । धातक्याम् ।

बहुपुत्रः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । श·च· ।

बहुपुत्रा । स्त्री । वृहत्यां । वृहती । रा·नि·व· ४ । भूम्यामलक्याम् । ভূঁই আমলা । प·मु· । शतावर्य्याम् । र·मा· ।

बहुपुत्रिका । स्त्री । क्षुद्रशतावर्य्याम् । शत-मूली । शेष· स्वल्पविष्णुतैले । च·द·वा·व्या·चि· विष्णुतैले । भूम्यामलक्याम् । प·मु· । जतुका-लतायाम् ।

बहुपुत्री । स्त्री । शतावर्य्याम् । भूम्यामलक्याम् ।

प.मु.। अहल्याम्। रा.नि.व.४। प.द.यथा.भि. मताधारते।

बहुपुष्पः। पुं। पारिभद्रवृक्षे। পালিধা মান্দার रा.नि.व.८। निम्बविशेषे।

बहुपुष्पिका (ष्पा)। स्त्री। धातकीवृक्षे। रा.नि.व६। भूम्यामलक्याम्।

बहुप्रजः (जा)। पुं। शूकरवृक्षे। মূঞ্জ। रा.नि.व.४। वन्यशूकरे। हे.च.। कुक्कुटे। वनहुह्ह। মুষিকে। मद्दकन्दे। वै.निघ.।

बहुप्रियः। पुं। यवकर्षे। प.मु.।

बहुफलः। पुं। वंशधान्ये। प.मु.। विकङ्कत-वृक्षे। বঁইচ গাছ। रा.नि.व.। तेजःफलवृक्षे। रा.नि.व.११। पटवृक्षे। कदम्बवृक्षे। मे.। कच्छोलि। भ्रमवृक्षे। वै.निघ.।

बहुफला (ली)। स्त्री। माषपर्ण्यां। मायाणी। रा.नि.व.३। काकमाच्याम्। গুড়কাউনী। अविपाकदत्याम्। বৃহতীবিশেষ। रा.नि.व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। কাকডুমুর। ग्रामयक्ष्मा। मे.। गुञ्जायां। मदार्कदत्याम्, चन्द्रदारवेलाम्। উচ্ছে গাছ। याचदयाम्। কাঁকুড়। त्रपुष्याम्। শশা গাছ। मगीमारी। रा.नि.व.७। भूधात्र्यां। ভুঁই আমলা। भा.। पारिशादत्ये। वै.निघ.।

बहुफलिका। स्त्री। भूबदर्याम्। ডেমা কুল, নেটো কুল। रा.नि.व.११।

बहुफे(पा)नका (णा,ना)। स्त्री। सप्तलायां। পীতহুর শেহুণ্ড। रा.नि.व.४। शङ्खिन्याम्। শঙ্খহুলী। वै.निघ.।

बहुबलः। पुं। सिंहे। रा.नि.व.१९।

बहुवल्कः। पुं। प्रियालवृक्षे। পিয়াশাল। रा.नि.व.११।

बहुबीजः। पुं। बीजपूरवृक्षे। জামীর গাছ। वै.निघ.। आत्म्यवृक्षे। আতাগাছ। म.प.। स्त्री (जा)। गिरिकदलीवृक्षे। বীচে কলা। रा.नि.व.११।

बहुमञ्जरी। स्त्री। तुलस्याम्। रा.नि.व.२१।

बहुमलः। पुं। सीसके। সীসা। र.मा.।

बहुमूत्रता। स्त्री। बहुमूत्ररोगे। निदा.।

बहुमूर्त्तिः। स्त्री। वनकार्पास्याम्। म.च.।

बहुमूलः (कः)। पुं। इत्कटे। ওকড়া। र.मा.। शिग्रा.। स्थूलशरे। রামশর। रा.नि.व ८। शिग्रुवृक्षे। रा.नि.व.७। वनकार्पासवृक्षे।

बहुमूलकम्। क्ली। उशीरमूले। বেণার মূল। भा.। सोपर्के।

बहुमूला। स्त्री। शतावर्याम्। শতমূলী। रा.नि.व.४। आम्रातकवृक्षे। আমড়া গাছ। वै.निघ.। (ली) माकन्याम्। কন্দবিশেষ। रा.नि.व ७।

बहुरन्ध्रिका। स्त्री। मेदायाम् (अभावे चद-गन्धा)। रा.नि.व.५।

बहुरसः। पुं। इक्षौ। वै.निघ.। स्त्री। महा-ज्योतिष्मतीलतायाम्। বড় লতাফটকী। रा.नि.व.३।

बहुरसालः। पुं। आम्रवृक्षविशेषे, राजाम्रे। রাজ আম। रा.नि.व.११।

बहुरु(रू)हा। स्त्री। चन्द्रगुड़ूच्याम्। रा.नि.व.३।

बहुरूपः(कः)। पुं। सरटे। বহুরূপী। मे.। शालनिर्यासे। ধুনা। अम.। विष्णौ। म.ए.। स्त्री (पा)। वनकार्पास्याम्।

बहुरेणुः। पुं। श्वेतकिणिहीवृक्षे। वै.निघ.।

बहुरोमा (न्)। पुं। मेषे। हारा.। वन्य-च्छागे। वानरे। वै.निघ.।

बहुलम्। क्ली। श्वेतमरिचे। रा.नि.व.६। आकाशे। सं.।

बहुलगन्धा। स्त्री। सूक्ष्मैलायाम्। ছোট এলাচ। रा.नि.व.६।

बहुलच्छदः। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। লাল সজিনা। मद.व.७। रक्तशिग्रौ। লাল সজিনা। रा.नि.व.७।

बहुलवणम्। क्ली। औषरलवणे। रा.नि.व.६।

बहुलवर्त्म(न्)। क्ली। नेत्रवर्त्मगतरोगभेदे। See बहलवर्त्म।

बहुलवल्कलः। पुं। चारवृक्षे। পিয়াশাল গাছ। रा.नि.व.११। भूर्जवृक्षे। म.प.।

बहुला। स्त्री। एलायाम्। प.मु.। च.द.राज-यक्ष्म.चि.सितोपलादौ। नागवल्लीलतायाम्। পাণ লতা। गवाक्ष्याम्। গাই। प.मु। कटुकयाम्।

कट्की। पुष्पलतायाम्। महा शतावरी। बड़ शतमूली। मापपर्ण्याम्। गोलकचे। मे.। हरिद्रायाम्।

वहुलाङ्कुरः। पुं। मेषशृङ्गी लतायाम्। মেড়াশিঙা। वै.निघ.।

वहुलिङ्गा। स्त्री। स्फोटी। ওকড়া, (পূর্ব্ববঙ্গে কানিয়াবিষর)। प.मु.।

वहुलिङ्गी। स्त्री। कुस्तुम्ब्याम्।

वहुलोहसङ्करभयम्। स्त्री। स्वर्णे। वै.निघ.।

वहुवर्णः। पुं। गोधेरकजातिभेदे। सु.कल्प. ८अ.। See गोधेरः।

वहुवल्कलः। पुं। प्रियालवृक्षे। रा.नि.व.११। भूर्ज्जवृक्षे। वै.निघ.।

वहुवल्कः। पुं। प्रियालवृक्षे।

वहुवल्ली। स्त्री। लताजहस्तिकायां। रा.नि.व.४।

वहुवारः (कः)। पुं। (Cordia myxa ; or C. Latifolia.) श्लेष्मान्तकवृक्षे। চালতা গাছ, বোহরী। हिं बहुआर, लसोरा। बम्. भोकर। उत्. बउ। पारस. सगृपिस्तन्। ता. विड़ि। तत्पर्य्यायाः,—शेलुः सेलुः शीतः श्लेष्मातः श्लेष्मातकः उद्दालकः पिच्छिलः भूतवृक्षः। गुणाः—कटुः हिमः मधुरः कषायः स्वादुः पाचकः क्रिमि-शूलहरः कफकरः आम-रक्तास्र-व्रणविस्फोटहरश्च। रा.नि.व.११। "बहुवारो विष-स्फोट व्रण-वीसर्प कुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तजित्। फलमाममस्य विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु॥" भा. आम्रव.।

वहुविषाणः। पुं। मत्स्यभेदे। शफर। वै.निघ.।

वहुविस्तीर्णा। स्त्री। कुपिकायाम्। कूचई। श.च.।

वहुवीजः। पुं। वीजपूरके। सिताफले। আতা। श.च.। स्त्री। गिरिकदल्याम्।

वहुवीर्य्यः। पुं। तण्डुलीयशाकवृक्षे। কাঁটা-নটে। शाल्मलिवृक्षे। मरुवकवृक्षे। गन्धतुलसी। रा.नि.व.५।८।१०। विभीतकवृक्षे। अटा.। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। रा.नि.व.५। दूर्व्वायाम्।

वहुशत्रुः। पुं। चटकपक्षिणि। श.च.।

वहुशल्यः। पुं। रक्तखदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

वहुशाखः। पुं स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। रा.नि.व.८।

वहुशिखा। स्त्री। महाराष्ट्रीक्षुपे। কাঁচড়া-দাম। रा.नि.व.४। जलपिप्पल्याम्।

वहुशूका। स्त्री। श्यामाशाली। धान्यविशेष। रा.नि.व.१६।

वहुसन्ततिः। पुं। वंशभेदे। বেউড় বাঁশ। श.च.।

वहुसम्पुटः। पुं। विष्णुकन्दनाम महाकन्द-शाके। विष्णुकन्द। रा.नि.व.७।

वहुसारः। पुं। विट्खदिरवृक्षे, खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८।

वहुसिक्थः। त्रि। बहुसारविशिष्टे।

वहुसुता। स्त्री। शतमूल्याम्। শতমূলী। प.मु.।

वहुसूः। स्त्री। वराहपत्न्याम्। শূকরী। श.र. बहुप्रसवायां स्त्रियाम्। त्रिका.।

वहुसूतिः। स्त्री। बहुप्रसूतायां गवि। अम.। बहुसन्तानप्रसविन्यां स्त्रियाम्।

वहुस्रवा। स्त्री। शल्लकीवृक्षे। श.च.। लज्जा-लुकायाम्। লজ্জাবতী। वै.निघ.।

वहुस्रावः। पुं। स्नुहीवृक्षे। মনসা গাছ। वै.निघ.। लज्जालुकायाम्।

वहुस्वनः। पुं। शङ्खे। पेचके। वै.निघ.।

वहुक्षारः। पुं। सर्व्वक्षारे, साबान् इति ख्याते द्रव्ये। वै.निघ.।

वहुक्षोरः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। रालातनवृक्षे।

वहेड़कः। पुं। विभीतकवृक्षे। বহেড়া গাছ।

वह्वपत्यः। पुं। कुक्कुटे। मूषिके। शूकरे। रा.नि.व.१९। मुस्तवृक्षे। मुंज। वै.निघ.।

वह्नी। स्त्री। मत्स्याक्ष्याम्। হিঞ্চা বা আন্নী শাক। वै.निघ.।

वाकुची। स्त्री। सोमराज्याम्। সোমরাজ, হাকুচ্। गुणाः—दृष्टा वातघ्ना मधुरा गुरुः सरा कफहरी कृमिदोषघ्नी पित्तघ्नी च। वै.निघ.।

वाड़सः। पुं। मत्स्ये। वै.निघ.।

वाड़वेयौ। पुं। अश्विनीकुमारौ। श.मा.।

वाढिङ्गनः । पुं । वार्त्ताकुवृक्षे ।

वाणः । पुं । नीलपुष्पझिण्टीवृक्षे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५अ.आरग्वधादिः । वै.निघ. २भ.सन्निपातज्व.चि. । वा.उ.वाणादितैल । शरभेदे । रा.नि.व.८ । गुन्द्रवृक्षे । पीतझिण्ट्याम् । प.मु. । शरपुङ्खायां । वन नील । । भैष.कुष्ठ.चि. षड्बिन्दु तैले ।

वाणपत्रा (त्री) । स्त्री । अङ्कपर्णिके । बाँस पाती । वै.निघ. ।

वाणपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । वन नील । रा.नि.व.४ । वै.निघ.२भ.संग्रहणी.चि.पुनर्नवादि कषाये ।

वाणपुष्पः । पुं । नीलझिण्ट्याम् । भा. ।

वाणलवणम् । क्ली । पक्वलवणे । र.निघ. शीतज्व.चि. ।

वाणा । स्त्री । नीलपुष्प-झिण्टीक्षुपे । नील झाँटी । रा.नि.व.१० । See नीलाम्लानः । वाणमूली । मे. ।

वाणाङ्घ्रिः । पुं । शरपुङ्खायाम् ।

वाणाह्वा । स्त्री । गुन्द्रवृक्षे । क्ली । नीलकमले । नील पद्म । रा.नि.व.१० ।

वणिजः (जकः) । पुं । वाडवाग्नौ ।

वाणी । स्त्री । शितझिण्ट्याम् । वै.निघ. ।

वाणीरकम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । कुड़ । रा.नि.व.१२ ।

वातिङ्गनः । पुं । वार्त्ताकौ । बेगुन गाछ । र.मा. ।

वादरः । पुं । कार्पासीक्षुपे । रा.नि.व.४ । बर्बुरे । वै.निघ. ।

वादरङ्गः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । वै.निघ. ।

वादरा (री) । स्त्री । कार्पास्याम् । प.मु । अ.र. । मेषशृङ्ग्याम् । मेड़ाशिङ्गी । वै.निघ ।

वादिरम् । क्ली । क्षुद्रवदरभेदे । शेयाकुल ।

वाधकः । पुं । गर्भबाधाकर स्त्रीरोगभेदे । स चतुर्विधः । तद्यथा—"रक्तमाद्री तथा षष्ठि-वाढुरी सकुमारकः । चतुर्विधो वाधकः स्यात् स्त्रीणाम् मुनिविभाषितः ॥ व्यथा कट्यां तथा नाभिरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च । रक्तमाद्री-प्रदोषेण जायते फलहीनता ॥ मासमेकं द्वयं वापि चतुर्योगी भवेद् यदि । रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥ नेत्रे हस्ते भवेद्दाहो योनौ देश विशेषतः । लालासंयुतरक्तश्च षष्ठिवाधकयोगतः ॥ उद्वेगो गुरुता देहे रक्तस्रावोभवेद् बहु । नाभिरधो भवेत् शूलं चाङ्कुरः स तु वाधकः ॥ ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद् यदि । हस्ताङ्घ्रौ करपादे च दाहश्चाङ्कुरयोगतः ॥ सगुणा च सगर्भा च सलईशाल्परक्तिका । जलकुमारदोषेण जायते फलहीनता ॥ या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकाल ऋतुस्रवा । गुरुगात्री स्वल्परक्ता जल-कुमारस्य दूषणात् ॥" र.र. ।

वाधनम् । क्ली । पीडायाम् ।

वाधा । स्त्री । पीडायाम् । च.क. ।

वाधिर्य्यम् । क्ली । बधिरतायाम् । निदानम् ।

वावली । स्त्री । बर्ब्बूरवृक्षे । बावला गाछ । वै.निघ.२भ.प.का.चि. ।

वारकीरः । पुं । दूर्वायां । खोर । मे. ।

वार्वटीरः । पुं । यवर्दे । गण्डी । आम्रास्थनि । चत्वरे । हे.च. । वट्टे । वै.निघ. ।

वार्हत(फल)म् । क्ली । कण्टकारी-फले । हस्तीफले । वै.निघ. ।

वालः । पुं । शिशौ । पञ्चदशवर्षीये बालके । "आषोड़श भवेद् बालस्तरुणस्तत उच्यते ।" केशे । रा.नि.व.१८ । अश्वपुच्छे । करिपुच्छे । नारिकेले । मे. । मत्स्यभेदे । अ.च. । पुच्छे । अ.र. । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । प.मु. । वै.निघ.२भ.जीर्णज्व.चि. कल्याणघृते ।

वालकम् । क्ली । ह्रीवेरे । वाला । तत्पर्य्यायाः,—ह्रिवेरं ह्रीवेरं ह्रीवेरकं वर्हिष्ठं वर्हिष्टं उदीच्यं केशनामकं कुन्तलः अम्बुनामकं केशनामा वालं वारिदं वरं केश्यं दैत्यं वज्रं पिङ्गं जलनामियं कुन्तलोशीरं वालोदं । गुणाः—"वालकं शीतलं रुच्यं लघु दीपन-पाचनम् । हृल्लासादि-वीसर्प-हृद्रोगामातीसारजित् ॥" रा.नि.व.१० । च.द. ज्वरातिचि.गुडूच्यादिः । श्वेतमरिचे । रा.नि.व. ६ । उशीरे । बेणार मूल । रा.नि.व.१२ । वलयविशेषे । च.वि.८अ. ।

वालकप्रिया । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्र-वारुणीलतायाम् । राखालशशा । रा.नि.व.६ ।

वालकुटजावलेहः । पुं । बालरोगनाशक-

चर्पटीरे। "नुयन्त्रं वत्सनाभस्य पलमेकं सुशु-द्धितम्। षट्भागं शतं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम्। पाठा चातिविषा चैव जीरकं पिप्पलीव च। चामुष्टि ग्रलपुष्पा च धातकी मुस्तकं तथा। जातीफलच संचूर्ण्य निषिपेत्तच यत्नतः। बाला-नामामयनाशः रत्नाख्यं सुधाहयम् .....॥" रस.र.।

बालग्रासिः। पुं। उल्लुके, चैतकीटे। उँकुन। जटा.।

बालग्रोभो। स्त्री। वृक्षविशेषे। वै.निघ.।

बालक्रीड़नः (कः)। पुं। कपर्दके। कड़ि। रा.नि.व.१३।

बालगर्भिणी। स्त्री। प्रथमगर्भिण्याम्। प्रथम गर्भाडि। जटा.।

बालग्रहः। पुं। बालपीड़ाकर-स्कन्दादि-नव-ग्रहेषु। यथा—स्कन्द-स्कन्दापस्मार-शकुनिरेवतीपूत-नान्धपूतनाशीतपूतनामुखमण्डिकानैगमेषा इति पितृग्रहसंज्ञिताः। एत एव पूजादेवीः कुमारान् हिंसुः। सु.उ.२७५.। एते च शरवनस्थस्य स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निभिः सृष्टाः। "पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना। मनुष्य-विग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहाः ग्रहाः। स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः। शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना। मुखमण्डिका तद्वत् रेवती शुष्करेवती। तेषां ग्रहीष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः॥" वा.उ.१५.।

बालच(चा)तुर्भद्रिका। स्त्री। बालरोगे अवलेहविशेषे। च.द.। "घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्। शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वास-वमीहरम्॥" रस.र.। घनः मुस्तकः॥ See चातुर्भद्रावलेहिका।

बालचिकित्सा। स्त्री। कौमारभृत्यायाम्। शिशुचिकित्सा। "गर्भोपक्रमविज्ञानं सूतिकोप-क्रमस्तथा। बालानां रोगशमनं क्रिया बाल-चिकित्सितम्॥" वैद्य.सं.२८.।

बालजीवनम्। क्ली। दुग्धे। वै.निघ.।

बालतनयः। पुं। खदिरवृक्षे। अम.। बालक-पुत्रे। च.टी.भ.।

बालतन्त्रम्। क्ली। कुमारभृत्यायाम्, धात्री-विद्यायाम्। तिका.।

बालतृणम्। क्ली। नवतृणे। अम.।

बालदलकः। पुं। खदिरवृक्षे। अम.।

बालधिः। पुं। सकेशलाङ्गूले। अम.।

बालधिप्रियः। पुं। चामरमृगे।

बालनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नखी। वै.निघ.।

बालपत्रः (कः)। पुं। खदिरवृक्षे। रा.नि.व.८। तिका.। दुरालभायाम्। रा.नि.व.४।

बालपत्रा (त्री)। स्त्री। दुरालभायाम्। खदिरवृक्षे। वै.निघ.।

बालपर्णी। स्त्री। मेथिकायाम्। मेति। वै.निघ.।

बालपुष्पिका (ष्पी)। स्त्री। यूथिकायाम्। यूँई। रा.नि.व.१०। जटा.।

बालभः। पुं। सुदन्तगजे। रा.नि.व.१९।

बालभद्रकः। पुं। खनिजविषभेदे। प्र.प.।

बालभैषजम्
बालभैषज्यम् } क्ली। रसाञ्जने। रा.नि.व.१३।

बालभोज्यः। पुं। चणकवृक्षे। रा.नि.व.१६।

बालमत्स्यः। पुं। मत्स्यविशेषे। लक्षणं यथा—नातिस्थूलो वृत्तमुखः शल्कहीनः दन्तवान् श्मश्रुयुक्तः दीर्घकायः सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सञ्चरणशीलः। गुणा—पथ्यः बल्यः हृद्यश्च। रा.नि.व.१०।

बालमूलकम्। क्ली। अचिरजातकोमलमूलके। कचि मूलो, बागान मूल। गुणाः—कोष्णं तिक्तं तीक्ष्णं मधुरं कटुरसं जीर्णं तत् मूत्रदोषघ्नं श्वासार्शः-कासगुल्मक्षयनेत्ररोगघ्नं कण्ठ्यं बल्यं रुच्यं मला-विकृतिघ्नम् उष्णं शोफघ्नं। आम तत्सयाहि रुच्यं वातकफघ्नम्। पक्वं तत् कटूष्णं पित्तदाहप्रकोप-करञ्च। वैश्वानरेण युक्तं तत् बलकृत् हृद्रोग-शूलप्रशमनञ्च। रा.नि.व.७।

बालमूलिका। स्त्री। चामाननवृक्षे। आमड़ा गाछ। वै.निघ.।

बालमूषिका। स्त्री। छुछुन्दर्याम्। क्षुद्र-मूषिकायां। छोट इन्दुर। अम.। तत्पर्यायाः,—गिरिका चिक्रः चिक्का नेत्रानकुलः।

बालमृगः। पुं। हरिणादिमृगवर्गे। "हरिणैण-कुरङ्गर्क्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बराः राजीवोऽपि च मुण्डी च इत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः॥" चक्र.चि.।

वालरसः । पुं । वालज्वराधिकारे रसः । "शाणं मृतस्य सूतस्य गन्धकस्य च तत्समं । सुवर्णमाक्षिकस्यापि अर्द्धभागं प्रयोजयेत् । ततः कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रे दृढे नवे । केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याः स्वरसप्लवम् । शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेन मर्द्दयेत् । शुष्कमातपयोगात्तु गुटिकां कारयेत्ततः । प्रमाणं सर्षपाकारम् वालानाञ्च योजयेत् ॥" পারা ও গন্ধক সমান ভাগ, স্বর্ণমাক্ষিক পারদার্দ্ধ ভাগ; কজ্জলি করিয়া কেশুড়ে, ভীমরাজ ও নিশিন্দাপাতার রস সহ প্রস্তরময় পাত্রে লৌহদণ্ডদ্বারা মর্দ্দন করিয়া, সর্ষপপ্রমাণ বটী করিবে। रस.र. ।

वालराजम् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । श.र. ।

वालरोगः । पुं । शिशूनां रोगे । तस्य निदानलक्षणानि—"धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोज्यैः विषमैर्दोषलैस्तथा । दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुष्यति । मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः । दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः ॥" सु.शा.१०अ. "वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः । क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ स्विन्नो भिन्नमलो वालः कामलापित्तरोगवान् । तृष्णालुरुष्णसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् । निद्रार्दितो जडः शूनो वक्राक्षश्छर्द्दनः शिशुः ॥ द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्व्वजे सर्व्वलक्षणम् । ज्वराद्या व्याधयः सर्व्वे महतां ये भवन्ति तु (?) । वालानामपि ते तद्वत् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः । वालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च । तालुकण्टकमुख्यांस्तानथास्य यततः ॥" यथा—तालुकण्टकमहापद्मककुकूणकतुण्डिगुदपाकाहिपूतनाजगल्लीपरिगर्भिकदन्तोद्भेदादयः । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याय शब्दाद्य । निदा. ।

वालवत्सः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

वालवर्त्तिः । स्त्री । वालनिर्म्मितवर्त्याम् । सु.चि.२अ. ।

वालवाय(ज)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

वालवाह्यः । पुं । वन्यच्छागे । हारा. ।

वालविल्वम् । क्ली । कोमलविल्वफले । কচি বেল । वैनिघ.२भ.च.सा.चि.पञ्चादिकषाये ।

वालवैद्यः । पुं । वालचिकित्सके । निदा. ।

वालव्यजनम् । क्ली । चामरे । চামর । यथा—"वालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥" राज.२प. । "शीत-दाह-श्रम खेद-मूर्च्छाघ्नो मलनाशिनः ।" सु.चि.२४अ. ।

वालसन्ध्याभः । पुं । अरुणवर्णे ।

वालसूर्य्यः । पुं । प्राभातिकसूर्य्ये । वन्यच्छागे । वै.निघ. ।

वालसूर्य्य(क)म् । क्ली । वैदूर्य्यमणौ । त्रिका. ।

वालहाटकः । पुं । क्षुद्रधुस्तूरवृक्षे ।

वाला । स्त्री । मूर्व्वालतायां । रा.नि.व.६ । नारिकेलवृक्षे । हरिद्रायाम् । मे. । आम्रातकवृक्षे । यूथ्यां । যূঁই । वै निघ. । पाठायां । नीलझिण्ट्यां रा.नि.व.६।१० । कुमार्य्याम् । কুমারী । श.र. । ह्रीवेरे । বালা । श.च. । भैष.शोथ.चि.वृहच्छुष्कमूलाद्यतैले । षोडशवर्षीयस्त्रियाम् । "वालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।" सा शीतशरत्कालयोः प्रशस्ता दृढा च । राज. ।

वालाङ्गी । स्त्री । दुग्धपुष्प्याम् ।

वालाङ्घ्रिः । पुं । मदपुष्पायाम् । বন নীল । रस.र.विपरीतमल्लतैले ।

वालार्कः । पुं । श्वेतार्कवृक्षे । সাদা আকন্দ-গাছ । प्रातःसूर्य्ये ।

वालाम्ल(न्) । क्ली । वालुकायां । भा.म.३भ.उदर.चि. ।

वालाची । स्त्री । केशपुटमसृतौ । श.च. ।

वालिका । स्त्री । एलायाम् । श.र. । अम्बष्ठायाम् । পাঠা । रा.नि.व.५ । कुमार्य्याम् । घृतकुमार्य्याम् । सुपव्याम् । कन्यायाम् । कर्णभूषणे । शर्करायाम् ।

वालिकाम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ।

वालि(ला)शः । पुं । शिशौ । मे. । मूत्रकृच्छ्ररोगे । श.र. । क्ली । उपाधाने । श.मा. ।

वालीकः । पुं । "দসেরীতি" ख्याते पक्षिभेदे । तत्पर्य्याय-गुणाः,—"वालीको वर्त्तिपटको वार्त्तिकः संवरः स्मृतः । वालीको मधुरः शीतो रुचश्च कफपित्तनुत् ॥"

वालुः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । श.च. । वै.निघ.२भ.श्वास.चि.शृङ्ग्यादिचूर्णे । चिर्भटिकायां । ফুটী । जटा. । सिकतायाम् । वालुका ।

तत्पर्य्याया:—सिकता: सिकता सिता वालिका शर्करा शीतला सूक्ष्मशर्करा प्रवाही सूक्ष्मा रा-मुखा पानीयवर्षिका । गुणा:—लेखनी शीता प्रणोरःक्षतनाशिनी च । भा. । तन्नामख्यातयन्त्रे । वालुकायन्त्र । (का) एलवालुके । छपा. । श.च. ।

वालुकम् । क्ली । एलवालुके । अम. । शाक-विशेष । वै.निघ.१भ.अर्श.चि. । वालुकफल । पानीयवालुके । वै.निघ.अर्श.चि.पथ्यापथ्ये । श्वेत-मरिचे ।

वालुकागड: । पुं । मत्स्यविशेषे । বেলে-গড়্গড়ে মাছ । हारा. ।

वालुकात्मिका । स्त्री । शर्करायाम् । চিনি । श.च. ।

वालुकायन्त्रम् । क्ली । औषधपाकार्थयन्त्रभेदे । वालुकायन्त्र । यथा—"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके । कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते । भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते । वालुकायन्त्रम्...... ।" भा. ।

वालुकास्वेद: । पुं । तप्तवालुकाभिः स्वेदे । গুঁড়ে স্বেদ । यथा—"वातश्लेष्मकृते स्वेदान् कार-येद्रुपनिर्म्मितान् । स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् । खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्त-वालुकास्वेदः । शमयति वात-कफामय-मस्तक-शूलाङ्गभङ्गादीन् ।" भा. ।

वालुकिनम् । क्ली । हिङ्गुले । श.चि. ।

वालुकी(ङ्की) । स्त्री । चैत्रकर्कटिकायाम् । चिका. । वालुकर्कटिकायाम् । तत्पर्य्याया:—बहुफला स्निग्धफला चैत्रकर्कटी चैत्रफला काण्डिका मूषला । गुणा:—"वालुकी मधुरा शीता श्रमाध्मान-हृद्भ्रमापहा । पित्तास्रशमनी रुच्या कुरुते कामपीनतां ॥" शरत्पक्वा सा दीपकरी, हेमन्तजा पित्तहरा रुच्या । अर्द्धपक्वा पीनसकरी, पक्वा अतिमधुरा । रा.नि.व.७ ।

वालुकेलम् । क्ली । इलायां भूम्याम् वालुका जाते एलवालुके । च.वि.८च. ।

वालुङ्गिका(ङ्गी) । त्रि । कर्कट्यां । श.र. ।

वालूक: । पुं । विषभेदे । हे.च. ।

वालेय: । पुं । गर्दभे । त्रिका. । चाणक्यमूलके । रा.नि.व.७ । सुश्रुते । सु.क.१२च. । भङ्गारवृक्षा । महाकरञ्जा । विश्व. ।

वालेयशाक: । पुं । भार्ग्याम् । বামনহাটী । अम. ।

वालेष्ट: (फल:) । पुं बदरवृक्षे । কুল গাছ । रा.नि.व.११ ।

वालेला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

वाल्मीक: । पुं । वल्मीके । উইঢিপি ।

वाल्यम् । क्ली । वालभावे ।

वाल्वङ्किरा । स्त्री । दुर्वालभायाम् । কাঁকুড় গাছ । हारा. ।

वाष्कलम् । क्ली । रौप्ये । वै. निघ. ।

वाष्प: । पुं । अश्रुणि । अम. ।

वाष्पक: । पुं । मारिषशाके । নটে শাক । वै.निघ. ।

वाष्पिका । स्त्री । जीरकभेदे । वै.निघ. ।

वाह: (हा) । पुं, स्त्री । वाहौ । श.टी.र. ।

वाहु: । पुं । हस्ते । कफादङ्गुल्यपर्य्यन्तावयवे । तत्पर्य्याया:—भुजः प्रविष्टः दोः दोषः वाहुः शाखः । त्रिका. ।

वाहुकुण्ठ: । पुं । खोटके । কোঁপা । चिका. ।

वाहुज: । पुं । स्वयञ्जाततिले । मे. ।

वाहुपिण्डिका । स्त्री । प्रत्यङ्गभेदे । হাতের গুলি । च.शा.७अ. ।

वाहुमूलम् । क्ली । कक्षे । বগল । अम. ।

वाहुल: । पुं । कार्त्तिके मासि । अम. । अग्नौ ।

वाहुल्यम् । क्ली । पुष्टौ । भा.म.कुष्ठ.चि ।

वाहुशोष: । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । निदान-लक्षणम्—"अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् । अंसबन्धनशोषः स्याद्वाहुशोषः सवेदनः ॥" मा.नि. ।

वाह्यायाम: । पुं धनुस्तम्भभेदे । निदान-लक्षणं—"महाहेतुर्मलो वायुः शिराः सस्नायु-कण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता वाह्याः सङ्कोच्यानमये-द्बहिः । यत्र तं वहिरायामं प्रवदन्ति भिषग्वराः । तमसाध्यं बुधा: प्राहुः वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् । वाह्यायामेऽन्तरायामे विधेयार्द्दितवत्क्रिया ॥" च ।

वाह्वस्थि । क्ली । वाहुनलके । হাতের নলি । च.श.७अ. ।

विंविशि: । स्त्री । मक्षाद्धिकायाम् । আমা-শয়রোগ । बा.चि.२८.

विड़म् । क्ली । बिड़लवणे । विट् नवण । वै.निघ. शीतज्व.चि,भारोग्यरागिरसे ।

विम्बिका (म्बी) । स्त्री । (Coccinia Indica. Syn. Momordica monodelpha.) तुण्डिकेर्य्यां । তেলাকুচা । हि कुंदरु । "बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् । स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् ॥" भा.पू.१म.भा.व. ।

बीभत्सः (त्सुः) । पुं । घृणाजनके । अर्जुनवृक्षे । वै.निघ. ।

बुकः । पुं । परश्वृक्षे । प.मु. । ईश्वरमल्लिका-याम् । भा.पू.१म.भा. ।

बुक्कः । पुं । छागे । चिका. । क्ली । अग्रमांसे । अम. । स्त्री (का, क्री) । अग्रमांसे । प.टी.भ.खा. । रक्ते । कल्पद्रुमे रभसः ।

बुक्का (न्) । पुं । अग्रमांसे । प.टी.भ. । स्त्री । वक्षोऽधःपार्श्वभागे । च.सू.१७प. ।

बुद्धिः । स्त्री । अन्तःकरणे । "शुश्रुषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्व-ज्ञानञ्च धीगुणाः ॥" वाज. ।

बुद्धिदात्री । स्त्री । ब्राह्मीओषधौ । वै.निघ. ।

बुद्धीन्द्रियम् । क्ली । ज्ञानेन्द्रिये । यथा—"मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिका । बुद्धी-न्द्रियम् ...... ॥" भ.र. ।

बुद्बुदः । पुं । वारिबिन्दुकायाम् । ভুড়ভুড়ি । अम. । चक्षुस्य नेत्ररोगभेदे । भा.द. ।

बुधः । पुं । कुक्कुरे । वै. निघ ।

बुधरत्नम् । क्ली । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

बुधा । स्त्री । जटामांस्याम् । भ.प. ।

बुध्नः । पुं । मूलशिफायाम । ঘুনশিকড় । रा.नि. व.२ । गुदे वै.निघ. ।

बुभुक्षा । स्त्री । क्षुधायाम् ।

बुलिः । स्त्री । स्त्रीगुह्याङ्गे । है.च. ।

बुष(स)म् । क्ली । तुषे । तुष । मकुन्दः १३प. ।

बुस्तम् । क्ली । कण्टाफलस्यासारभागे । কাঁটা-লের ছুঁতি । अम. ।

बृंहम् । क्ली । बृक्के । हृदये । प.टी.र. ।

बृक्क (क्) । क्ली । मूत्राशये । तच्च द्वयं रक्तमेदः-प्रसादजम् । सु.शा.४प. । नाड़ीभेदे । रा.नि व.२ ।

बृहत्फलः । पुं । निर्मल्याम् । চিচি-मद.प.३ ।

वेटकः । पुं । मत्स्यविशेषे । भ.र. । ভেটকি माछ ।

वेट्टचन्दनम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दनान्तरे "मलयाद्रिसमीपस्था. पर्वता वेट्टसंज्ञिताः । तत्र चन्दनं यत्तु वेट्टाख्यं कथितम् ॥" तच्चाति दाहपित्तज्वरघ्नं तिक्तं छर्दिमोहतृष्णाकुष्ठतिमि व्रणापहम् । रा.नि.व.१२ ।

बोकड़ी । स्त्री । अजान्त्रोवल्लयाम् । रा.नि.व.

बोटः । पुं । भाजमुखायाम् । वा.चि १प. ।

बोटवृद्धा
बोटस्था } स्त्री । गोरक्षमुण्डाम् । वै.निघ. ।

बोधः । पुं । अष्टीलावृक्षे । ज्ञाने ।

बोधनम् । क्ली । रसस्य संस्कारविशेषे । Sc पारदः । [सि.

बोधनी । । स्त्री । ब्राह्मीओषधौ । र.मा. । पिप्पल्यां

बोधिः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. । भल्लातक वृक्षे । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

बोधितरुः(द्रुमः, पादपः) । पुं । अश्वत्थ वृक्षे । मद.०.४ । अम. ।

बोधिवृक्षः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११

बोधी (धिन्) । पुं । भल्लातकवृक्षे ।

ब्रध्नः । पुं । अर्कवृक्षे । আকন্দ গাছ । अम. तन्नामकरोगे । वांगी । निदानादि—"अत्यभिष्यन्दि गुर्वन्नसेवनादतिचयक्रमतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्न मिति निर्दिशेत् ॥" नि.क.तन्त्यान्तरम् । "यस्य वायु प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् । वङ्क्षणाद्वृषणौ याति ब्रध्नस्योपजायते ॥" च.सू.१८प. । शोथे । भा. वृक्षमूले । अम. ।

ब्रह्मकन्यका । स्त्री । ब्राह्मीओषधे । ब्राह्मी रा.नि.व.५ ।

ब्रह्मकाष्ठम् । क्ली । तूतकाष्ठे । रा.नि.व.९ ।

ब्रह्मकुम्भा । स्त्री । अजमोदायाम् । বনযোয়ান ब्राह्मणी । भा. ।

ब्रह्मकोशा । स्त्री । अजमोदायाम् । ब्राह्मणी रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । अजगन्धायाम् । বনযমানী । आदित्यभक्तायां । হুড়হুড়িয়া । रा.नि.व.४ ।

ब्रह्मघ्नी । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । "ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यात् ।" रा.नि.व.१३ ।

ब्रह्मचर्य्यम् । क्ली । अमैथुने । भा.उ.वाजी. । उपस्थनिग्रहादौ । च.सू.१अ. ।

ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मीशाके । प.मु. । कोङ्कणदेशे करवीरचीनाम्ना प्रसिद्धवृक्षे । रा.नि.व.१० । ब्रह्मयष्टिकायाम् । বামনহাটী । र.मा. । चा.सू.२९अ. ।

ब्रह्मचारी (इन्) । पुं । पारिशाख्ये । গয়া অশ্বত্থ । निम्ने । वै. निघ. ।

ब्रह्मजटा । स्त्री । दमनकक्षुपे । দনা । रा.नि.व.१० । सुब्रह्मणि ।

ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.२३ ।

ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकीटभेदे । सु.कल्प.८अ. । See कीटः ।

ब्रह्मण्यः । पुं । शुभ्रवर्णे । মুঞ্জ । रा.नि.व.८ । पारिशाखल्ये । গয়া অশ্বত্থ । अम. ।

ब्रह्मतरुः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे ।

ब्रह्मतीर्थम् । क्ली । पुष्करमूले । কুড়বিশেষ । प.मु. । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्मत्वक् । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিম গাছ । वै.निघ. । ब्राह्मणयष्टिकायाम् । বামন হাটী । श.च. ।

ब्रह्मदण्डः । पुं । यमान्यां । व.निघ. । भार्ग्याम् ।

ब्रह्मदण्डी । स्त्री । Lamprachoenium microcephalum.) स्वनामख्यातक्षुद्रक्षुपे । सं ब्रह्मदण्ड । वम्.ब्रह्मदण्डी । तत्पर्य्यायी,—अजदण्डी, कण्टपत्रफला । गुणाः—कटुः उष्णा कफशोथवातघ्नी च । रा.नि.व.५ । भा.प. । च.द. स्व.चि. । "ब्रह्मदण्डी जटाञ्जलिः ।"

ब्रह्मदर्भः (र्भा) । पुं, स्त्री । यमान्याम् । भा. । भैष.अग्निमन्दोपगरसे ।

ब्रह्मदारु । क्ली । तूलकाष्ठे । পলাশপিপুল । रा.नि.व.९ । पुं । फञ्जीनामक्षुपे । रा.नि.व.२३ । तत्फले । भा. ।

ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिशपिप्पले । পলাশ-পিপুল । वै.निघ. ।

ब्रह्मन् । क्ली । मोचे । च.शा.१अ. । वेदे । अम. ।

ब्रह्मपत्रम् । क्ली । पलाशपत्रे । शब्दकल्पद्रुमः ।

ब्रह्मपत्नी । स्त्री । वाराहीनामकमहाकन्दशाके । শুয়ার আলু । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् । रा.नि.व.२३ ।

ब्रह्मपवित्रः । पुं, क्ली । सितदर्भे । কুশ । रा.नि.व.८ ।

ब्रह्मपादपः । पुं । विशङ्कटवृक्षे । रा.नि.व.९ । पलाशवृक्षे । है.च. ।

ब्रह्मपुत्रः । पुं । विषभेदे । प.मु. । तत्स्वरूपं —"वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले । ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः । वैश्यः पीतः सितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्व्विधः ॥" भा. ।

ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भार्ग्याम् । বামনহাটী । रा.नि.व.२३ । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ब्रह्मपुष्पः । पुं । फणिज्झकक्षुपे । त.द. ।

ब्रह्मभद्रा । स्त्री । त्रायमाणायाम् वै.निघ. ।

ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सैंहलीपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

ब्रह्ममण्डूकी । स्त्री । ब्राह्म्याम् । वै.निघ. । मण्डूकपर्ण्याम् ।

ब्रह्ममेखलः (ला) । पुं, स्त्री । मुञ्जतृणे । वै. निघ. ।

ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भार्ग्यां । प.मु. । वेत्राख्य-वंशभेदे । বেউর বাঁশ ।

ब्रह्मरन्ध्रम् । क्ली । उत्तमाङ्गे मस्तिष्कोपरिभागे । ব্রহ্মতালু । तन्त्रम् ।

ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्ताधिकारे रसः । पलाश-बीजचूर्णञ्च गोघृतेन समन्वितं । तुल्यं तुल्यं मृतं शुल्वं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । वर्द्धयेच्च यथाशक्ति अयं ब्रह्मरसो महान् ॥" रस.को. ।

ब्रह्मरीतिः । स्त्री । राजरीतौ । ভাল পিতল । रा.नि.व.१३ ।

ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । महायाम् । বান্দা । वै.निघ. ।

ब्रह्मवटी । स्त्री । उदराधिकारे औषधम् । "विडङ्गं दाड़िमं कुष्ठं निम्बत्वग्दहनो वचा । चूर्णं पाठा देवदारु निशा व्याघ्रनखोऽभया । वैश्वयं

रोहिणी चेला विडङ्गप्रत्येककार्षिकम्। जैपालबीजचूर्णञ्च दन्तीमूलं पलं पलम्। ब्रह्मीमण्डुकीरसप्रस्थं पञ्चमाज्यं पुरातनम्। पूर्व्वकल्कयुतं पाच्यं मृदग्निना सुपाचितम्॥" मात्रा बदरप्रमाणा। रस.र.।

ब्रह्मवर्द्धनम्। क्ली। ताम्रे। हे.च.।

ब्रह्मबीजम्। क्ली। पलाशबीजे। वै.निघ.। कृमि.चि.निम्बादिचूर्णे। ब्रह्मीशाकबीजे। र.सा.सं. कृमि.चि.।

ब्रह्मवृक्षः। पुं। पलाशवृक्षे। रा.नि.व.१०। वै.गद.वि.ज्व.चि.। अगस्तिवृक्षे। वै.निघ.। उडुम्बरवृक्षे। यज्ञडुमुर गाछ। र.मा.।

ब्रह्मशल्यः। पुं। वर्व्वूरवृक्षे। बाब्ला गाछ। कदरे। श्वेतखदिर। र.मा.।

ब्रह्मसर्पः। पुं। सर्पभेदे। तत्पर्य्यायो,—जलाटनः श्रवमाला।

ब्रह्मसुदुर्लभा। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हड़हड़े।

ब्रह्मसुवर्च्चला। स्त्री। तन्नामकौषधिविशेषे। या हिरण्यक्षीरति कम्पते पवनञ्च यस्या पद्मपत्रसदृशम्। च.चि.१अ.। सु.चि.४०अ.। See औषधिः। आदित्यभक्ताभेदे। हड़हड़िया। गुणाः—"अन्या तिक्ता कषायोष्णा रसा रुचा लघुः कटुः निहन्ति कफ-पित्तास्र-श्वास-कासारुचि-ज्वरान्। विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक् क्रमपाण्डुता॥" भा.। ब्राह्म्याम्। वै.निघ.रस.संग्रहणी.चि. ताम्रीशादि चूर्णे।

ब्रह्मसोमा। स्त्री। ब्राह्म्याम्। श्वेतहुडहुडाय वै. निघ.।

ब्रह्मस्थानम्। क्ली। तूलकाष्ठे। वै.निघ.।

ब्रह्माय(स)भूः। पु। घोटके। श.मा.।

ब्रह्माणी। स्त्री। रेणुके। र.मा.। राजरीती। रेड़ापितल। रा.नि.व.१३।

ब्रह्मारण्डः। पुं। क्षणपिण्डारभेदे। प.मु.।

ब्रह्मादनी। स्त्री। रक्तलज्जालुकायाम्। रा. नि.व.५।

ब्रह्माम्भः। क्ली। गोमूत्रे। वै.निघ.।

ब्रह्मी। स्त्री। स्वनामख्यातशाके। मे.। च.सू. ४अ.। फञ्जिकायाम्। बामनहाटी। मे.। पद्माल मत्स्ये। चिका.।

ब्रह्मीघृतम्। क्ली। स्वरभङ्गाधिकारे पक्वघृतम्। समूलपत्रमुत्पाट्य ब्रह्मीम् प्रक्षाल्य वारिणा। उदूखले क्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत्। रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत्। हरिद्रा मालती कुष्ठं त्रिवृता सहरीतकी। एतेषां पलिकैर्भागैः शेषाणि कार्षिकाणि तु। पिप्पल्येलाविडङ्गानि सैन्धवं शर्करा वचा। सर्व्वमेतत् समालोड्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। एतत्-प्राशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते। घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्॥" च.द.रस.र.। पाठान्तरे त्रिवृतो स्थाने त्रिफलामाह। भैष.। पिप्पल्येलास्थाने पिप्पल्योऽथ। गव्यघृतं ४ श.। ब्रह्मीरसः १६श.। कल्कार्थं—हरिद्रा मालतीपुष्पं कुष्ठं त्रिवृता हरीतकी एषां प्र. १ प., पिप्पली एला विडङ्गं सैन्धवम् शर्करा वचा एषां प्र. २ तो.। अन्यत् अपस्माराधिकारे—"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च। पुराणं सेव्यमुन्माद-ग्रहापस्मारनुद्घृतम्॥" पुरातनघृतं ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श.। कल्कार्थं—वचा कुष्ठं बालकम् (शङ्खादेशात्) एषां प्र. २ प. ५ तो. २ मा. ७ र.। शा.क्री.। रस.र.। च.द.।

ब्रह्मेण्यः। पुं। मुञ्जतृणे।

ब्रह्मोपनेता (तृ)। पुं। पलाशवृक्षे। पलाश गाछ। रा.नि.व.१०।

ब्राह्मम्। क्ली। अङ्कुष्ठमूले। अम.।

ब्राह्मणः। पुं। पारिशाखवृक्षे। पलाशपिंपुल। वै.निघ.।

ब्राह्मणयष्टिः (का)। स्त्री। भार्ग्याम्। बामनहाटी। रा.नि.व.६।

ब्राह्मणिका। स्त्री। स्पृक्कायां। रा.नि.व.१२। पिपीलिकाविशेषे। वरट्याम्। सु.कल्प.८अ.।

ब्राह्मणी। स्त्री। भार्ग्यां। बामनहाटी। प.मु.। देवताडे। दुरालभायां। स्पृक्कायां। विश्व.। राजरीतौ। रा.नि.व.१२। वरट्याम्। बोल्ता। चिका.। हे.च.। स्थूलशीर्षायाम् पिपीलिकायाम्।

ब्राह्मणीयष्टिः। पुं। बालानां ज्वररोगविशेषे। बामनहाटी। रस.र.बाल.चि.।

ब्राह्मणेष्टम्। क्ली। तूलकाष्ठे। वै.निघ.।

ब्राह्मण्यः। पुं। मुञ्जतृणे।

ब्राह्मपिङ्गा। स्त्री। रौप्ये। वै.निघ.।

ब्राह्ममुहूर्त्तः। पुं। अरुणोदयकाले। "ब्राह्म मुहूर्त्ते चोत्तिष्ठेत् चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥"

ब्राह्मिका। स्त्री। भार्ग्याम्। বামনহাটী। श.र.।

ब्राह्मी। स्त्री। Siphonanthus Indica. Herpestis monnieria.) स्वनामख्यातक्षुप विशेषे। ব্রাহ্মীশাক, অধবর্ণী। हिं बरंभी, ब्राह्मी, श्वेतचमनी। तैं सम्बुनीचेट्टु। अश्वविर्णी। बम्. बाम। ता.बोमी। मं ब्रह्ममाण्डूकी। तत्पर्य्यायाः,—मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी सुरसा ब्रह्मचारिणी सरस्वती सौम्या सुरश्रेष्ठा सुवर्च्चला कपोतवङ्का कपोतवेगा वैधात्री दिव्यतेजा. महौषधी स्वायम्भुवि: सोमलता सुरेष्टा ब्रह्मकन्यका मण्डूकमाता मण्डूकी सुरसा मेधा वीरा भारती वरा परमेष्ठिनी दिव्या शारदा। गुणाः—"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला। कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी। स्वर्य्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्। विषशोथहरी......॥" भा.पू.व.। हिमा कषायो तिक्ता रक्तपित्तघ्नी बुद्धिप्रज्ञामेधाकरी आयुष्करी च। रा.नि.व.५। महाज्योतिष्मतीलतायां। रा.नि.व.३। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। वा.उ.१८.। भार्ग्याम्। বামনহাটী। रा.नि.व.६। च.शा.८अ.। अजगन्धायाम्, বনযমানী। रा.नि.प.४। च.द. कफज्व.चि.। पञ्चाङ्गकमत्स्ये। পাঁকালমাছ। त्रिका.। हिलमोचिकायाम्। भा.पू. १म.शा.व.। प्रसारिण्याम्। गरुडाङ्गिरा। वाराहीकन्दे। स्पृक्कायां। चटकायाम्। भेक्याम्। सर्पाक्ष्याम्। वै.निघ.।

ब्राह्मीकन्दः। पुं। वाराहीनाममहाकन्दशाके। শুয়ার আলু। रा.नि.व.७।

ब्राह्मीका। स्त्री। भार्ग्याम्। বামনহাটী।

ब्रुवङ्गावी। पुं। पक्षिविशेषे। पिङ्गला पाक्षी। वै.निघ.।

भ

भः। पुं। भ्रमरे। एकाक्षरकोषः। भ्रान्तौ। क्लो। नक्षत्रे।

भक्षिका। स्त्री। झिल्लीकीटे। ঝিঁঝিঁপোকা। वै.निघ.।

भङ्कुरः। पुं। मत्स्यभेदे। ভাকুর মাছ। गुणाः—"भङ्कुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः। विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः॥"

भक्तम्। क्ली। अन्ने। ভাত। अम.। "सुधौतान्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्।" See अन्नम्। त्रि। सेवके।

भक्ताकारः। पु। दश्याङ्गादिक्तविमर्द्धूपे। कृत्रिमधूप। श.च.। (कारः) त्रि। पाचके। हे.च.।

भक्ताच्छन्दः। पुं। क्षुधायाम्। आकाङ्क्षायां। च.द.अर्शः.चि.नागार्ज्जुनयोगे।

भक्ताजा। स्त्री। अमृते। वै.निघ.।

भक्तादमनी। स्त्री। वन्ध्याककोंटक्याम्।

भक्तद्वेषः। पुं। अरोचकरोगे। चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनं। द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते॥"

भक्तमण्डः। पुं। अन्नमण्डे। ভাতের মণ্ড। तत्पर्य्यायाः—मासरं आचामं निस्रावः पिच्छाः। See अन्नमण्डः।

भक्तविपाकवटी। स्त्री। अग्निमान्द्यादिनाशके वटीभेदे। "माक्षिकं रसगन्धौ च हरितालं मनःशिला। वृहत्ती वारिवाहा चित्रकश्च महौषधं। पिप्पली मरिच पथ्या यमानी कृष्णजीरकं। रामठं कटुकापाली संभवं साजमोदकं। जातीफलं यवक्षारः समभागं विचूर्णयेत्। आर्द्रकस्य रसेनैव निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च। सूर्य्यावर्त्तरसेनैव ज्योतिष्मत्या रसेन तु। चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येकं त्रिर्विभावयेत्। पेषयित्वा वटी कार्य्या मुक्ताफलसमप्रभा। भक्षयेच्छायमानेषु लवङ्गेन सुयोजिता॥' কজ্জলি ২ভ. স্বর্ণমাক্ষিক, হরিতাল, মনছাল, তেউড়ীমূল, দন্তীমূল, মূতা, চিতার মূল, শুঁট, পিপুল, মরিচ, হরীতকী, যমানী, কৃষ্ণজীরা, হিঙ্গু, গুড়কাঁউলি, সৈন্ধব, বনযমানী, জায়ফল, যবক্ষার, ইহাদের প্রত্যেক ১ ভ.। আদার রস, নিসিন্দাপত্ররস, হড়হড়ে পাতার রস, লতাফট্কীপাতার রস ও চিতারসে তিন

भिन भावना दिया वटी करिबे। अनुपान लवङ्गचूर्ण ४ माषा। रस.को.।

भक्तवारि। क्ली। काञ्जिके।

भक्तिः। स्त्री। सेवायाम्। मे.।

भक्तिका। स्त्री। चारामशीतलायाम्। वै.निघ.।

भक्तोद्भवम्। क्ली। नाडिताशाके। भातेर स्थान। वै. निघ.।

भगम्। क्ली। योनौ। तत् च गुदमुष्कयोर्मध्यवर्तिस्थाने। "गुदमुष्कयोर्मध्ये यो भागः स भगो मतः।" रा.नि.व.१८। त्रिका.। श्रीयौ। मे.। यत्ने। वैराग्ये। ज्ञाने। इच्छायाम्। त्रिका.।

भगन्दरः। पुं। तन्नामकगुदरोगे। भगगुदबस्तिप्रदेशदारणाद्भगन्दरा इत्युच्यन्ते। भगन्दर रोग। इत, भरपुर। अपक्वाः पिडकाः, पक्वास्तु भगन्दराः इति भगन्दरपिडकयोर्भेदः। सु.। "अपक्वं पिडकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम्।" वा.उ.२८अ.। निदानादि—"गुदस्य द्व्यङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्तिकृत्। भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः॥" मा.नि.। शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्तोन्मार्गिण इति पञ्च यथाक्रमं ते वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ता भवन्ति। सु.नि.४अ.। "यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डूदाहगदोद्भवात्। प्रादुर्भवेद्व्रणः काच्याम् पूर्वरूपं भगन्दरे। घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः। तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः।" सु.। "हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः। अर्शोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः। अनिष्टाद्दृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हितैः। प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्व्यङ्गुलेऽपि वा। पायोर्व्रणोऽन्तर्बाह्यो वा दुष्टासृङ्मांसगो भवेत्। बस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्यन्दनात्मकः। भगन्दरः स सर्वोऽपि दारयन्ति यतः। भगबस्तिगुदारीपु दोषैर्वातादिभिः सूरिभिः। वातमूत्रशकृच्छुक्राः पुनर्वर्तन्ति तमात्। दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुः सोऽष्टमः स्मृतः॥" क्रिया—"पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितस्यावगाहतः। यन्त्रयित्वार्शसमिव पर्येष्यान्तर्भगन्दरम्। अर्वाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम्। अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत्। बहिर्मुखस्य निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत्। अग्निनैव भिषक्साधु क्षारेणैवोष्ट्र-कन्धरम्॥" वा.उ.२८अ.। [व्या.वि.।

भगफलम्। क्ली। योनिकन्दरोगे। च.द.योनि.।

भगालम्। क्ली। नरकपाले, मनुष्यकरोट्याम्। जटा.।

भगास्थि। क्ली। योन्यस्थनि। च.शा.७अ.।

भग्नम्। क्ली। तन्नामकरोगे। भग्न रोग। "पतनपीडनप्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरनेकविधमस्थ्नां भङ्गमुपदिशन्ति। तत्तु भङ्गजातमनुसार्यमाणं द्विविधमेवोपपद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नमिति।" सु.नि.१०अ.। तस्य भेदाः—"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ। उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तिताभि तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षड्विधमिति॥" सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गं यथा—"प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम्। सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात्। विशेषतो रात्रिभवा रुजा च। विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम्। विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति। क्षिप्तेऽतिशूलं विषमं रुजश्च क्षिप्ते त्वधो विघटनं च सन्धेरिति।" काण्डभग्नलक्षणं यथा—"भवन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम्। काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णं विचूर्णितं पिच्चितमस्थिछल्लितम्। काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितञ्च मज्जागतं विस्फुटितं च वक्रम्। छिन्नं द्विधा द्वादशधापि काण्डे सामान्यभग्ने किल तस्य लिङ्गम्॥" कर्कटादिकाण्डभग्नलक्षणं यथा—"समाहता गौरवजातिवृद्धिरत्या व्यथा हृदि-रतीव नित्यम्। संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः। सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत्॥" मा.नि.। तस्य यथास्थानस्थापनं यथा—"आञ्छनी-पीडनोन्नामचर्मसङ्क्षेपबन्धनैः। सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि। इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक्संस्थाप्य निश्चलम्। पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिः वेष्टयित्वा सुखैस्ततः। कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः। वंशोद्भवैः च पृथुभिः तनुभिः सुन्नि-वेशितैः। सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिच्छन्नैः दण्डकैः शकलैरपि। कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत्॥" इत्यादि। वा.उ.२७अ.।

भग्नसन्धिकः। पुं। सन्धिभङ्गरोगविशेषे। क्ली। घोले। श.च.।

भग्नास्थिसन्धानकरः। पुं। लशुने। रसुन। वै.निघ.।

भङ्गारी। स्त्री। गोधायाम्। वै.निघ.। दंशे। ডাঁশ। त्रिका.।

भङ्गः। पुं। छेदभेदादिके। भा.म.१भ आगन्तुज्व. चि.। पक्षाघातरोगे। रा.नि.व.२०।

भङ्गवासा। स्त्री। हरिद्रायाम्। श.र.।

भङ्गा। स्त्री। विजयायाम्। सिद्धि। हिं भाङ्। इं गाञ्जा। यथा:—"भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः। तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्द्धिनी॥" भा.। शणवीजे। विद्धसायाम्। श.च.। काश्मीरदेशप्रसिद्धवृक्ष विशेषे। चम.। [वै.निघ.।

भङ्गानः। पुं। मत्स्यविशेषे। ভাঙন মাছ।

भङ्गारी। स्त्री। गोधायाम्। वै.निघ.। दंशे। ডাঁশ। त्रिका.।

भङ्गिः (ङ्गी)। स्त्री। व्याक्षेपे। वै.निघ.।

भङ्गिका। स्त्री। भङ्गायाम्। ভাঙ্। वै.निघ.।

भङ्गिनी। स्त्री। जिङ्गिन्याम्। वै.निघ.।

भङ्गीलम्। क्ली। भङ्गावीजे। रा.नि.व.२।

भङ्गुरा। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। प्रियङ्गौ। रा.नि.व.६।१२। भा.म.१भ.सन्धिवाज्व. चि.। भार्य्याम्। भङ्गायाम्। सिद्धि। वै.निघ.।

भङ्गम्। क्ली। भङ्गाबीजे। रा.नि.व.२।

भञ्जनः। पुं। अर्कवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.१०। क्ली। शिरःकर्णादिरामर्द्दने। सु.सू. २७च.। वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे। सु.सू.२२अ.। विभक्तदारणे। जर्जरीकरणे। च.सू.१८अ.।

भञ्जनकः। पुं। दन्तगतमुखरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"वक्त्रं वक्रं भवेद् यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक्। कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनक-संज्ञितः॥" सु.नि.१६अ.।

भञ्जरः। पुं। देवकुलोद्भवद्रुमे। त्रिका.।

भटा। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখাল-শশা। र.मा.।

भटित्रम्। क्ली। शूलपक्वमांसादौ। কাবাব। चम।

भण्टकः। पुं। मारिषक्षुपे। वै.निघ.।

भण्टा। स्त्री। पिशीटके। वार्त्ताकी। वै.निघ.।

भण्टाकी। स्त्री। वृहत्याम्। वृहती। तें ब्राकुडुचेट्टु। रा.नि.व.४। र.मा.। कण्ट-कार्य्याम्। वार्त्ताकी। चम.।

भण्टिः (ण्डिः) (का)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। श.र.। 'भाँट' इति ख्याते गुल्मभेदे।

भण्ट्कः। पुं। श्योणाकवृक्षे। र.मा.।

भण्डकः। पुं। खञ्जरीटपक्षिणि। খঞ্জন পাখী। जटा.। [चम.।

भण्डिरः (लः)। पुं। शिरीषवृक्षे। भ.।

भण्डिरा (री)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

भण्डी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। श्वेतत्रिवृद्वृक्षे। च.सू.२७अ.। "खदिरकदरभण्डी।" शिरीषवृक्षे। वा.सू.१६अ असनादिव.। श्वेतत्रिवृ-तायाम्। শ্বেত তেউড়ী। वै.निघ.छर्दि.चि. भण्ड्यादियोगे। तगरपादुके। वै.निघ.।

भण्डीकः। पुं। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.९।

भण्डीतकः। पुं। मेण्डायाम्। वै.निघ.।

भण्डीतकी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। भा.।

भण्डीरः। पुं। तण्डुलीयशाकक्षुपे। भा.पू.१भ. शा.व.। समष्ठिलक्षुपे। शिरीषवृक्षे। रा.नि.व.४।

भण्डीरतिलका (लतिका)। स्त्री। मञ्जि-ष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

भण्डीरा (रिका, री)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.। [मञ्जिष्ठायाम्। श.र.।

भण्डीलः। पुं। शिरीषवृक्षे। वै.निघ.। स्त्री।

भण्डूकः। पुं। मत्स्यभेदे। ভাঙন মাছ। गुणाः—मधुरः शीतः हृद्यः श्लेष्मकरः गुरुः विष्टम्भी रक्तपित्तहरश्च। शा.। श्योणाकवृक्षे। र.मा.।

भद्रम्। क्ली। स्वर्णे। मे.। लौहे। नीलोत्पले। नीलपद्मे। चन्दने। वै.निघ.। मुस्तके। मे। पुं। कुष्ठीहने। रा.नि.व.८। महागजे। खञ्जरीट-पक्षिणि। कदम्बवृक्षे। मे.।

भद्रकम्। क्ली। नागरमुस्तायां। श.मा.। वै. निघ.२भ.चय.चि. सूर्य्यप्रभागुट्यां। इन्द्रयवे। सरल-देवदारुकाष्ठे। पद्मे। वै.निघ.। पुं। देवदारु-वृक्षे। श.र.। [व.४।

भद्रकण्टः (कः)। पुं। गोक्षुरक्षुपे। रा.नि.

भद्रका। स्त्री। इन्द्रयवे। रा.नि.व.९।

भद्रकार्पासिका। स्त्री। रक्तकार्पास्याम्। वै.निघ.।

भद्रकाली। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभादुलिया। प.मु.। नागरमुस्तायाम्। वै.निघ.।

भद्रकाशी (सी)। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। रा.नि.व.६।

भद्रकाष्ठम्। क्ली। काष्ठदेवदारुणि। रा.नि.व.१२। तैल-देवदारुणि। नलमा देवदारु। वै.निघ.।

भद्रकाह्वया। स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। भाद-लिया मुथा। .च.द.च.मा.चि। "त्रिफलाभद्रका-ह्वया: ।"

भद्रगन्धिका। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्ध-भादुलिया। वै.निघ.। मुस्तायाम्। र.मा.।

भद्रघनः। पुं। भद्रमुस्ते। विमू.चि.पिपासायाम्। नागरमुस्तायाम्। वै.निघ.२भ.ज्व.चि.।

भद्रचन्दनशारिवा। स्त्री। कृष्णशारिवा-याम्। वै.निघ.।

भद्रचूड़ः। पुं। 'भद्राविकु' इति ख्याते वृक्षे। वै.निघ.।

भद्रजः (जवः)। पुं। इन्द्रयवे। रा.नि.व.६।

भद्रतरुणी। स्त्री। कुब्जकवृक्षे। কোড়ং-দেশের ফুল। रा.नि.व.१०।

भद्रतिक्ता। स्त्री। महातिक्तायाम्। निमनि-ডিতা। "भद्रतिक्ता महातिक्ता रसे तिक्ताग्नि-वर्द्धनी। ज्वरघ्नी पित्तहृद् बल्या शोषमपि नाशयेत्॥"

भद्रदन्तिका (न्ती)। स्त्री। स्वनामख्यात-दन्त्याम्। दन्तीविशेष। स्थूलदन्त्यां। बड़ दन्ती। तत्पर्य्याया:,—केशरुहा निकुम्भभद्रा जयावहा ज्वराङ्गी जयाह्वा चावकांकी। गुणाः—कटुः उष्णा विरेचिका कृमिघ्नी कुष्ठघ्नी शूलामदोषमुखरोगघ्नी च। रा.नि.व.६।

भद्रदारुः। पुं, क्ली। देवदारुणि। र.मा.। रा.नि.व.१२। सरलायां। সরল কাষ্ঠ। र.मा.। चा.सू.१५च.भद्रदार्व्वादिः।

भद्रदार्व्वादिः। पुं। वातघ्नकषायभेदे। "भद्र-दारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयं। वायुं वीर-तरादिश्च विदार्य्यादिश्च नाशयेत्॥ चा.सू.१५च.।

भद्रनामा। पुं। पक्षिविशेषे। छातारिया पाखी। वै.निघ.। काष्ठकुट्टपक्षिणि। त्रिका.।

भद्रनामिका। स्त्री। त्रायमाणायाम्। बला-मता, बरला। प.मु.।

भद्रपत्री। स्त्री। अनन्तायाम्। अनन्तमूल।

भद्रपर्णा (र्णी)। स्त्री। प्रसारण्यां। गन्ध-भादुलिया। र.मा.। रा.नि.व.५। गाम्भारीवृक्षे। গামার গাছ। रा.नि.व.८।

भद्रवचा। स्त्री। इन्द्रयवे। रा.नि.व.८।

भद्रव(व)ला। स्त्री। महानामलपे। रा.नि.व.४। काकोदुम्बरिकायाम्। प्रसारिण्यां। रा.नि.व.५। गाम्भारीवृक्षे। वै.निघ.।

भद्रमल्लिका (ल्ली)। स्त्री। काष्ठमल्लिकायां। কাঠমল্লিকা। प.मु.। गवाक्ष्याम्। গোমক, कुंडी। श.मा.।

भद्रमुञ्जः। पुं। मुञ्जतृणभेदे। ব্রাহ্মণশর, শরগাছ। तत्पर्य्याया:,—शरः बाणः तेजनः इक्षुवेष्टनः मुञ्जः मुञ्जातकः स्थूलदर्भः सुमेखलः। See मुञ्जः।

भद्रमुस्तः (कः। पुं। नागरमुस्तायाम्। নাগরমুতা। प.मु.। च.द.भा.म.कर्णरो.चि.काली। स्त्री। भद्रमुस्तके। নাগরমুতা। तत्पर्य्याया:,—कशोल्या वराही गुन्द्रा ग्रन्थिः भद्रकाशी कशेरुः कोडेष्टा कुरुविन्दाख्या सुगन्धिः ग्रन्थिला हिमा बल्या राजकशेरुः कच्छोत्था मुस्ता जलदः वारिदः अम्भोदः मेघः जीमूतः अब्दः नीरदः अभ्रं घनः गाङ्गेयः। गुणाः—कषाय-तिक्तत्वं शीतत्वं पाचकत्वं ग्राहित्वं पित्तज्वर-कफ-नाशकत्वञ्च। अपि च "मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपन-पाचनम्। कषायं कफ-पित्तास्र-तृट्-ज्वरारुचि-जन्तुनुत्॥ अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते। तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम्॥" रा.नि.व.६।

भद्रयवम्। क्ली। इन्द्रयवे अम.।

भद्रयोगदिवसः। पुं। पुष्यानक्षत्रयुक्तदिने। च.द.विष.चि.।

भद्रलता। स्त्री। माधवीलतायाम्। रा.नि.व.१०। हरिद्रायाम्। वै.निघ.।

भद्रवती। स्त्री। काकोदुम्बरिकायाम्। वै.निघ.। भद्रपर्ण्याम्। जटा.।

भद्रवत्। क्ली। देवदारुणि। रा.नि.व.१२।

भद्रवर्म्मा (न्) । पुं । नवमल्लिकायाम् । अ.च. ।

भद्रवल्लिका । स्त्री । अनन्तायाम् অনন্তমূল । र.मा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।

भद्रवल्ली । स्त्री । (Vallaris Heynei. Syn. V. Dichotoma) अ.रदमल्लिकायां । হাপরমালী, মদনমালী । र.मा. । मल्लिकायाम् । কাঠমল্লিকা । माधवीलतायाम् । यस्या निर्यासः पुराणघतप्रः । रा.नि.व.१० ।

भद्रशिफा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।

भद्र(द्रा)श्रियम् । क्ली । श्वेतचन्दने । र.मा. । अ.च. । च.द वा.व्या.महाराजप्रसारणीतैले । च चि.२ ४च. ।

भद्रश्रीः । पुं । चन्दनवृक्षे । अम. । श्रीखण्ड-चन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ ।

भद्रसारम् । क्ली । चन्दनसामान्ये । प.म. ।

भद्रहंसः । पुं । नागरमुस्तायाम् । वै.निघ. ।

भद्रा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । प.म. । जीवन्तीशाके । रा.नि व.७ । दन्त्यां । रा.नि.व.६ । २३ । शमीवृक्षे । शमीभेदे । रा.नि.व.८ । कटफले । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ । अनन्तायाम् । অনন্ত-মূল । नील्याम् । নীল গাছ । रा.नि.व.४।८३ । बलानामक्षुपे । বেড়েলা । रा.नि.व.४ । वचायाम । रा.नि.व.६ । श्वेतदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । श्वेतापराजितायाम् । रा.नि व ३ । कृष्णसारिवायाम् । रा.नि व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.ज्व. चि.महदेवादिघृते । प्रसारण्याम् । रास्नायाम् । मे. । नागवल्लीलतायाम् । मुस्तायाम् । वै निघ. । चन्द्रपुरे । भ. ।

भद्राकरणम् । क्ली । चौरकर्म्मणि । মুণ্ডন । है.च. ।

भद्राख्यः । पुं । देवदारुवृक्षे । च.द.उ.दं.चि. ।

भद्राणी । स्त्री । क्षुद्रदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

भद्रात्मपर्णिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । গন্ধ-ভাদুলিয়া । श.मा. ।

भद्राली । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।

भद्रावती । स्त्री । कट्फलवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भद्राश्रयः । पुं । चन्दने ।

भद्राङ्गः । पुं । मुस्तके । भा.म.३भ.चरस.चि. ।

भद्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

भद्रैला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । মোটা এলাচ । र.मा. ।

भद्रोत्कटः । पुं । भद्रमुस्तायाम् । ভাদালিয়ার মূতা । प्रसारण्याम् । গন্ধভাদুলিয়া । र.मा. । नागीफलाद्ये । भैष.स्त्रीरो.चि. । भाःदाकड़ इति ख्याते द्रव्ये । च.द. गर्भाधिकारे ।

भद्रो(द्रौ)दनी । स्त्री । बलानामक्षुपे । বেড়েলা । नागबलायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । रा.नि.व ४ । पीतवाट्यालके । পীত বেড়েলা । रा.नि.व.४ । च.सू.४अ.३ दशै ।

भद्रोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । वै.निघ. । सु.चि.९अ. ।

भन्दिलम् । क्ली । कम्पे । उणा. ।

भम्भः । पुं । धूमे । त्रिका. । मक्षिकायाम् । श.र. ।

भम्भरालिका(ली) । स्त्री । वंशमक्षिकायां । ডাঁশমাছি । त्रिका. ।

भयम् । क्ली, पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । क्ली । भीतौ । कुब्जपुष्पविशेषे । त्रिका. ।

भयकण्टकः । पुं । बदरवृक्षे । কুল গাছ ।

भयङ्करः । पुं । रणपक्षे । रा.नि.व.१९ । त्रि । भयावहे ।

भयज्वरः । पुं । भयजन्यज्वरे । আতঙ্কজ্বর । तस्य लक्षणं प्रलापः । मा.नि. ।

भयदा । स्त्री । भूधात्र्याम् । ভুঁই আমলা ।

भयनाशिनी । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । বলালতা । रा.नि.व ५ ।

भयानकः । पुं । व्याघ्रे । मे. । त्रि । भयङ्करे ।

भयावहा । स्त्री । राज्ञौ । वै.निघ. ।

भरः । पुं । द्विसहस्रपलपरिमाणे । वै.निघ. ।

भरणी । स्त्री । घोषायां । ঘোষালতা । मे. ।

भरण्डः । पुं । वृषे । कृमौ । उणा. ।

भरण्याह्वा । स्त्री । पर्ण्णपुष्प्यां । रामदूतीति लोके । अ.च. ।

भरण्युः । पुं । वृषे । वै.निघ. ।

भरद्वाजः (कः) । पुं । व्याघ्राट-नामपक्षि-विशेषे । ভারুই পাখী । अम. । श.र. । ऋषि-विशेषे । भ. ।

भरद्वाजी । स्त्री । वनकार्पास्याम् । र.मा. ।

भरिणी । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

भरित: । त्रि । हरिद्वर्णे । पुष्टे ।

भर्ग: । पुं । स्वर्णे । मे. ।

भरुज: । पुं । शृगालशावे । हे.च. ।

भरुटकम् । क्ली । भर्जितमांसे । ভাজামাংস । हे.च. ।

भरोद्वह: । पुं । धवतरौ । धाउया गाछ । वै.निघ. ।

भर्ग: । पुं । पापाकरणे । भर्जने । व्याक. । तल्के । मेघ.ना.धा.वि. रुद्रविष्णुतेजसि ।

भर्गपर्व्वणी । स्त्री । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भर्ज्जनम् । क्ली । भ्रष्टी । ভাজা ।

भर्त्सपत्रिका । स्त्री । मृहालोम्न्याम् । मशानीन । रा.नि.व.४ ।

भर्म्म । क्ली । स्वर्णे । धत्तूरे । अम. । नाभौ । विश्व. । हेम. ।

भर्म्मगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

भर्म्मयूथी । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । স্বর্ণ যুঁই । वै.निघ. ।

भर्लता । स्त्री । प्रसारण्याम् । वै.निघ । आकाशलतायाम् । श.र. ।

भल्ल: । पुं । सन्निपातविशेषे । See भल्लु: । भल्लातकवृक्षे । भल्लुके । अम. ।

भल्लक: । पुं । वृद्धशिम्ब-श्योणाकवृक्षे । বড়-শোটা শোনাগাছ । रा.नि.व.९ । भल्लुके । इङ्गुदी वृक्षे । भल्लातकवृक्षे । सन्निपातविशेषे । See भल्लु: । वै.निघ. ।

भल्लकिमत्स्य: । पुं । मत्स्यविशेषे । ভাটা-মাছ । गुणा:—"भल्लकी मधुर: शीतो हृद्य: श्लेष्म-करो गुरु:" रा.श.१५ ।

भल्लपुच्छी । स्त्री । गोरक्षतण्डुलायाम् । গোরক্ষ চাকুলিয়া । प.च. ।

भल्लात: (क:) । पुं । (Semecarpus Anacardium) The marking nut tree. स्वनामख्यातवृक्षे । ভেলাগাছ । हिं भिलावा । मं बिब । तै जिड़िचेट्टु जिड़िविट्टुलु । उत् भल्लिय वम् विरम । ता. शेनकोट्टइ । द्रा. भिलावन् । पारस्य. भिलादुर । तत्पर्य्याया:,—अरुष्कर: शोथहृत् वह्निनामा वीरतरु: व्रणकृत् भूतनाशन: भल्लातकी भल्लिका भल्ली भल्लीका अग्निमुखी वीरवृक्ष: अनला अन्तःसत्वा नगोदित: निर्दहन: तपन: अनल: क्रिमिघ्न: शोफबीज: वातारि: स्फोटबीजक: पृथक्बीज: धनुर्बीज: बीजपादप: वह्नि: महातीक्ष्णा । गुणा:—फलं रेतोजनकं कषायं मधुरं कोष्णं कफव्रणश्वासानाह-विबन्धघ्नं गुल्मोदराध्मानक्रिमिघ्नञ्च । तन्मज्जा च विषशोषदाहशमन: पित्तघ्नस्तर्पणो वातारोचकघ्न: कान्तिकरश्च । भल्लातकगुणा:—कटु: तिक्त: कषायोष्ण: क्रिमिघ्न: कफवातोदरानाह-मेहार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.११ । भल्लातकतैलं मधुरं कषायं तिक्ता-नुरसं वातकफकुष्ठमेहार्शोमेहक्रिमिहरं वमनं विरेच-नञ्च । सु.सू.४५अ. । रक्तचन्दने । प.द.कुल-प्रसारणीतैले । भा. ।

भल्लातकगुड: । पुं । अर्शोरोगे पक्वगुड: । "भल्लातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पाद-शेषे रसे तस्मिन् पचेद्गुड़तुलां भिषक् । भल्लातक-सहस्रार्द्धं छिन्नं तत्र प्रदापयेत् । सिद्धेऽस्मिन् त्रिफला-व्योषयमानीमुस्तसैन्धवम् । कर्षांश चूर्णितं दद्यात् लेहोऽयमर्शसां वरम् ।" ভেলা ২০০০ জল ৬৪ শ, শেষ ১৬ শ, । গুড় ১২॥০ শ, ছিন্ন ভল্লাতক ৫০০ শত । ত্রিফলা, ত্রিকটু, যমানী, মুতা, সৈন্ধব প্রত্যেকের চূর্ণ ২ তো. ।

भल्लातकघृतम् । क्ली । गुल्मघ्नघृतभेदे । "भल्ला-तकाक्षकल्कक्वाथयुक्तं सर्पि: पिबेत् शर्करया विमि-श्रम् । तद्रक्तगुल्मं विनिहन्ति पीतं वस्तासगुल्मं मधुना समेतम् ॥" सिद्धशीते शर्करा देया । रस.र. । अन्यत् यथा—"भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितं । साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचां । विड़ङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकबिड़ं शटीं । चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् । प्रस्थञ्च पयस: कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतत् भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।" च.चि.५अ. ।

भल्लातकतैलम् । क्ली । रसायनतैलविशेषे । भल्लातकतैलं ८ श. । यष्टिमधुकल्क: २ तो. । दुग्धं ३२ श. शतपाकं कुर्य्यात् । च.चि.१अ. ।

भल्लातकपललम् । क्ली । रसायनविशेष: । च.चि.१अ. ।

भल्लातकफलमज्जा । स्त्री । गोडुम्बायाम् । গোমক, ফুটী । वै.निघ. ।

भल्लातकयूषः । पुं । रसायने यूषविशेषे । च. चि.१अ. ।

भल्लातकसर्पिः । क्ली । रसायनघृतविशेषे । च.चि.१अ. ।

भल्लातकक्षीरम् । क्ली । रसायनविशेषे । च. चि.१अ. ।

भल्लातकास्थि । क्ली । तन्नामकफलास्थनि । ভেলার মুটি । रा.नि.व.११ । च.सू.४अ.दीपनीयगणे । गुणाः—कान्तिदमिकरं गुरु हृद्यम् अग्निदीप्तिकरं दाहकफघ्नं शोफवातकृमिपित्तारुचिघ्नञ्च । वै.निघ. ।

भल्लातकी । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । अम. ।

भल्लिः (ल्लिका, ल्ली) । स्त्री । भल्लातकवृक्षे । रा.नि.व.२३ । श.र. । च. ।

भल्लुः । पुं । पित्तश्लेष्मोल्बणसन्निपातज्वरविशेषे । ভাল্লুক জ্বর । लक्षणं—"पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिः शीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।" भा. । , अफल्गुरिति तन्त्रान्तरे नाम ।

भल्लु(ल्लू)कः । पुं । श्योणाकवृक्षे । শোণাগাছ । च.द.अ.सा.चि.कुशादिगणे । सु.सू.३८अ. । वा.सू. १५अ.वीरतरादिः । ऋक्षे । रा.नि.व.१९। कोषस्थनखाकपर्दे । See शङ्खः । कुक्कुरे । रा.नि.व.१९ ।

भवः । पुं । कारणे । जन्मनि । शिवे । वै.निघ. । संसारे । सत्तायां । लिङ्गा । क्ली । भव्ये । চাল্‌তা । रा.नि.व.११ ।

भवदारु । क्ली । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।

भवबीजम् । क्ली । पारदे । भैष. ग्रहणीकवाटरसे ।

भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां । पञ्चगुरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.म.४भ. योनि.रो.चि. । "पीत्वायो भवलिङ्गीबीजम् ।"

भवा । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् ।

भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्याम् । श.मा. ।

भवाभीष्टः । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ । महिषाक्षगुग्गुलौ । वै.निघ. ।

भविलः । पुं । षण्डे । वै.निघ. ।

भव्यः । पुं । पुष्पोदरफलवृक्षे । চাল্‌তা গাছ । क्ली । तत्फले । प.मु. । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । निम्बवृक्षे । क्ली । तत्फले । मे. । पुं । कारवेल्ले । रसविशेषे । श.र. । क्ली । अस्थनि । मे. ।

भव्यफलम् । क्ली । बहुवारफले । চাল্‌তা । वै.निघ.र.पि.चि. । तत्पर्य्यायाः,—भव्यं भावनं वक्त्रशोधनं लोमफलं पिच्छिलबीजम् । गुणाः,— "भव्यं स्वादु कषायाम्लं हृद्यमास्यविशोधनम् । तदेव पक्वं दीपघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥"

भव्या । स्त्री । गजपिप्पल्यां । मे. ।

भषः (कः, णः) । पुं । कुक्कुरे । (का) । कुक्कुर्य्याम् । रा.मा.अम. ।

भषत् । क्ली । अन्तःकरणे । वै.निघ. ।

भषा (षी) । स्त्री । स्वर्णक्षीर्य्याम् । সোণা খিরুই । र.मा. । (षी) कुक्कुर्य्याम् । श.र. ।

भसत् । क्ली । काष्ठे । जघने । अश्वमांसे । उणा. । पुं (द्) । कारण्डवपक्षिणि । प्लवे । उणा. । योनौ । मे. । [वै.निघ. ।

भसरा । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । शालनिर्यासे ।

भसरालः । पुं । बृहन्मक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

भसितम् । क्ली । भस्मनि । हे.च. ।

भस्त्र(स्त्रा)का (स्त्रा, स्त्री) । स्त्री । चर्म्मदृती । আগুণের যাঁতা । श.र. ।

भस्म (न्) । क्ली । कपिलशिंशपायाम् । भूतौ । ছাই । वै.निघ. ।

भस्मकम् । क्ली । विडङ्गे । प.मु. । भस्मकरोगे । अतिबुभुक्षायां । स्वर्णे । मे. । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

भस्मकाग्निः । पुं । तन्नामकरोगविशेषे । ভস্মকীটরোগ । निदानं यथा—"नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगं । स्वोष्मणा पाचकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा लब्धबलो देहे रुक्षयेत् सानिलोऽनलः । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः । पक्त्वान्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि । ततो दौर्ब्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत् परम् । भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रं प्रताम्यति ।" मा.नि. ।

भस्मगन्धा (न्धिका)। स्त्री। रेणुकबीजे। भा.। जटा.।

भस्मगन्धिनी। स्त्री। रेणुकबीजे। अम.।

भस्मगर्भः। पुं। तिनिशवृक्षे। गादनवृक्ष। रा.नि.व.९। शिंशपावृक्षे। वै.निघ.।

भस्मगर्भा। स्त्री। कपिलशिंशपायाम्। रा.नि.व.९। रेणुकबीजे। जटा.। तिनिशवृक्षे। रा.नि.व.२३।

भस्मतूलम्। क्ली। हिमे। नलकपावर्षणे। नूर्णगुड़िवर्षा। मे.।

भस्ममेहः। पुं। शर्करामेहे। निदा.।

भस्मरोहा। स्त्री। दग्धावृक्षे। कीड़ये कुरु-छीतिख्याते। रा.नि.व.९।

भस्मवर्णः। पुं। मासवर्णविधि। वै.निघ.।

भस्मवेधः (कः)। पुं। कर्पूरे। श.र.।

भस्मशर्करा। स्त्री। क्षारद्रव्यैः सह दग्धचूर्ण-पाषाणे। "दह्यमानाद्र्ककाष्ठस्मात् शर्करेवान्यान्य-जहत्तं भस्मशर्करेत्युच्यते।" सु.न.११अ.।

भस्मसूतः। पुं। रससिन्दूरे। र.सा.सं.ह.ज्व. चूड़ामणिरसे।

भस्माङ्गः। पुं। कपोते। वै.निघ.।

भस्माह्वयः। पुं। कर्पूरे। विका.।

भक्षकः। पुं। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.।

भक्षकण्टकः। पुं। क्षुद्रगोक्षुरके। रा.नि.व.४।

भक्षटकः। पुं। क्षुद्रगोक्षुरे। रा.नि.व.८।

भक्षणम्। क्ली। भोजने। विका.।

भक्षणीयम्। त्रि। भक्ष्यद्रव्यमात्रे। वै.निघ.।

भक्षपत्रा (त्री)। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। रा.नि.व.११।

भक्षवीजः। पुं। क्षारवृक्षे। पियालगाछ। रा.नि.व.११। See अखटः।

भक्षालावुः। स्त्री। शुक्लालाब्वाम्। रा.नि.व.७।

भक्ष्यम्। क्ली। षटविधान्नान्यतमे अन्ने। रा.नि.व.२०।

भाकु(कू)टः। पुं। मत्स्यविशेषे। ভেট্কী-মাছ। मे.। गुणाः—"भाकुटी मधुरः शीतः वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः। आमवातकरो ह्यो वातपित्तहरो

भाक्तम्। क्ली। धान्ये। वै.निघ.।

भागः। पुं। द्रव्यपरिमाणविशेषे। चंश। अम

भाजनम्। क्ली। आढ़के। ६४प.। प.प्र.१ख.

भाण्टः। पुं। (घटी स्त्री)। 'भांडट' इति ख्याते वृक्षविशेषे।

भाण्टिका। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। श.चि.।

भाण्डम्। क्ली। पात्रे। गर्द्दभाण्डफले। श.च पुं। गर्द्दभाण्डवृक्षे। श.च.।

भाण्डकमुष्टिका। स्त्री। वृहज्जलाधारे जाला। विका.।

भाण्डकारी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.

भाण्डपुटः। पुं। नापिते। जटा.। औषध पाकार्थं पुटभेदे। यथा—"वृहद्भाण्डे तुषैः पू मध्ये मूषां विधारयेत्। चिह्नाग्निं मुद्रयेद् भाण्ड तद्भाण्डपुटमुच्यते॥" [विका.

भाण्डपुष्पः। पुं। सर्पविशेषे। বোড়া সাপ

भाण्डरञ्जनमृत्तिका। स्त्री। रञ्जनमृत्तिकाविशेषे। माटी, आंडामाटी। सं.रसकर्पूरप्रकरणे

भाण्डिः। पुं। नापितस्य क्षुराद्याधारे। भाँड़ शब्दकल्पद्रुमः।

भाण्डिलः। पुं। नापिते। श.मा.।

भाण्डीरः। पुं। (Clerodendron infortunata. Syn. Volkameria infortunata) क्षुपविशेषे। ভাণ্ডীর ফুলের গাছ। हिं भाण्ट्। वटवृक्षे। जटा.।

भाण्डीरलतिका। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६।

भातम्। क्ली। प्रभातकाले।

भाद्रः (पदः, पदा)। पुं, स्त्री। भाद्रमासे। अम.। सु.सू.६अ.।

भाद्रविकः। पुं। चीनधान्ये। চীনা ধান। प.मु.।

भानुः। पुं। अर्कवृक्षे। अम.। वै.निघ.२भ. शीतज्व.चि.।

भानुपाकः। पुं। सूर्य्यरश्मिभिः लौहस्य पाके र.सा.सं.।

भानुफला। स्त्री। कदलीवृक्षे। रा.नि.व.११।

पलैः। २००० प.। "पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः।" प.प.१ख.।

भारगः। पुं। गर्द्दभे।

भारङ्गि (ङ्गि) का (ङ्गी, ण्डी)। स्त्री। भार्ग्यां। वामनहाटी। रा.नि.व.६। नकुल,१२व.।

भारटी। स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

भारण्डः। पुं। गृध्रपक्षिणि। शकुनि।

भारती। स्त्री। पक्षिविशेषे। ब्राह्मी शाक। रा.नि.व.५। भा.म.१भ.प्रलापकज्व.चि.। "भारती दारमूला।" चि.क्र.क.म्ली.रो.चि.। भारद्वाजपक्षिणि। त्रिका.।

भारथः (यः)। पुं। भारद्वाजपक्षिणि। ভারুই পক্ষী। श.च.।

भारद्वाजः। पुं। पक्षिविशेषे। ভারুই পক্ষী। उ.च.। स्त्री। कर्पासि। उ.च.।

भारद्वाजी। स्त्री। वनकार्पास्यां। वन-कापासी। र.मा.। मं रानकापुसी। कं काडहत्ति। च.सू.४अ.ह.७ढले। चि.८अ.। गुणाः—हिमा रुच्या व्रणगस्त्रक्षतघ्नी च। रा.नि.व.४। घतिबलायां। महाबलायाम्। घटकायाम्। চড়াই। वै.निघ.।

भारयः। पुं। भारद्वाजपक्षिणि।

भारवाहः। पुं। गर्द्दभे। वै.निघ.।

भारवाहिनी (ही)। स्त्री। नीलीवृक्षे। रा.नि.व.४। ना.मृ.१५प.।

भारवी। स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

भारवृक्षः। पुं। काचीनामकगन्धद्रव्ये। গোপীচন্দন। সৌরাষ্ট্রমৃত্তিকা। श.च.।

भारश्टङ्गः। पुं। मृगविशेषे। शम्बर मृग। मांसगुणाः—कफजनकं गुरु स्निग्धं बल्यं हृद्यं पुष्टिकरं किञ्चिद्वातकरं सरञ्च। रा.नि.व.१७।

भारिः। पुं। सिंहे। उ.च.।

भारिकः। पुं। गर्द्दभे। वै.निघ.।

भारिटः। पुं। श्यामचटके। रा.नि.व.१९।

भार्गवः। पुं। नीलभृङ्गराजे। हस्तिनि। त्रिका.। हीरके। वै.निघ.।

भार्गवप्रियः। पुं। हीरके। शब्दकल्पद्रुमः।

भार्गवाग्रणी। स्त्री। भार्ग्याम्। वै.निघ.।

भार्गवी। स्त्री। दूर्व्वायां। र.मा.। श्वेतदूर्व्वायाम्। रा.नि.व.८। नीलदूर्व्वायाम्। श.र.।

भार्गी (ङ्गी)। स्त्री। (Clerodendron siphonanthus or C. serratum.) स्वनामख्यातक्षुपे। वामनहाटी। प.मु.। हिं बरङ्गी। मं भारङ्गी। तें भण्टभारङ्गि। नेपा. चुया। तत्पर्य्यायाः,—गर्द्दभशाकः गर्द्दभशाका पद्मा अङ्गारवल्लरी अङ्गारवल्ली वालेयशाकः वर्व्वरः वर्द्धकः यष्टिः ब्रह्मयष्टिः ब्रह्मयष्टिका शाकवालेयः दूर्व्वा वालेयः ब्राह्मिका सुखधौता गर्द्दभशाखी अङ्गारवल्लरी, ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्राह्मणयष्टी फञ्जिका फञ्जी फञ्जीका वान्तारिः भञ्जा भारङ्गी वातारिः कासजित् सुरूपा भमरेष्टा शक्रमाता। एषा श्वेतनीलपुष्पा इति द्विधा। गुणाः—"भार्गी तु कटुतिक्तोष्णा कासश्वासविनाशिनी। शोफव्रण-कृमिघ्नी च दाहज्वरनिवारिणी॥" रा.नि.व.६। रैपतकटः संग्राहिणी वपदंशजे वाते च हिता। च.।

भार्गीगुडः। पुं। श्वासाधिकारे औषधम्। भार्गीमूलं १०० प. दशमूलं प्र. १० प. शणपोट्टली-बद्धा पुष्टहरीतकी १०० संख्या। क्वाथार्थं—वारि ११६ श. शे. २९ श.। पुरातनगुडः (अभावे शुष्कखण्ड') १०० प.। प्रक्षेपार्थचूर्णं—त्रिकटु गुडत्वक् तेजपत्रम् एला प्र. १प. (भ्ली.) यवक्षारः ४ तो. मधु ६ प.। বামনহাটীর মূল ১০০ প. দশমূল প্রত্যেক ১০ প. পোট্টলীবদ্ধ হরীতকী ১০০ টা। ক্বাথার্থ—জল ১১৬ শ. শে. ২৯ শ. পুরাতন গুড় ১০০ প.। প্রক্ষেপ —ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ প্রত্যেক চূর্ণ ১প. যবক্ষার ৪ তো. মধু ৬ প.। भा.। भैष.।

भार्ग्यादिः। पुं। विषमज्वरे कषायभेदे। "भार्ग्यब्दपर्पटकपुष्करशक्रवेरपथ्याकणाढ्यदशमूल-कृतः कषायः। सद्यो निहन्ति विषमज्वर...।" भैष.ज्व.चि.।

भार्द्वाजी। स्त्री। वनकार्पास्यां। श.र.।

भार्य्या। स्त्री। पलाशम्। श.र.।

भार्य्याटिकः। पुं। हरिणविशेषे। मे.।

भार्य्यारुः। पुं। मृगभेदे। मे.। [व.१२।

भार्य्यावृक्षः। पुं। पलाशचन्दनवृक्षे। रा.नि.

भालम्। क्ली। गण्डस्थले। रा.नि.व.१८। तेजसि। मे.।

भालदर्शनम् । क्ली । सिन्दूरे । श.च. ।

भालविभूषणसंज्ञः । पुं । तिलकक्षुपे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० ।

भालाङ्कः । पुं । रोहितमत्स्ये । विका. । शाकविशेषे । कच्छपे । मे. । करपत्रे । क्षुद्रमत्स्यभेदे । शिंग्री गाछ ।

भालु(लू,लु,लू)कः । पुं । भल्लुके । अ.टी.भ. । शृगाले । वै.निघ. ।

भावः । पुं । सत्तायां । भवति सत्तामनुभावयतीति भावः । गुणद्रव्यकर्मणि । च.सू.१अ.च.द.टी. । पदार्थे । विका. । योनौ । धरणि. । जन्तौ । मे. ।

भावनः । पुं, क्ली । आम्रातकवृक्षे । औषधस्य अग्निसम्पुटनादिसंस्कारे । वै.निघ. । भव्यफले । चालता । रा.नि.व.११ । क्ली । भावनायाम् । मे. ।

भावना । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुनः पुनः औषधमारणे शोषणे च । परिमाणं—"द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णे प्रोक्तम्...॥" शार्ङ्ग.म.ख.६अ. । "द्रवेण यावता द्रव्यमेकीभूयार्द्रतां व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं क्वाथ्यमष्टमांशन्तु तेन हि । आर्द्रं यावद्धि तद्भाव्यं सप्ताहं भावनाविधौ ॥" तोड़. ।

भाषः । पुं । भासपक्षिणि ।

भासः । पुं । कुक्कुटे । गृध्रे । विश्वः । गोकुलचारिगृध्रविशेषे । सु.सू.७अ. । पानीयकाके । पानकोड़ि । ह.च. । प्रसहजातीयपक्षिविशेषे । नीलकण्ठगुणः काकसदृशः । सु.सू.४६अ. ।

भासन्तः । पुं । काकभेदे, भासपक्षिणि । मे ।

भासा । स्त्री । कुमार्य्याम् । वै.निघ. ।

भासुरम् । क्ली । कुष्ठे । कूड़ । जटा. । वंशपत्रहरिताले । वै.निघ. । पुं । स्फटिके । विका. ।

भासु(स्क)रपुष्पा (ष्पिका) । स्त्री । वृश्चिकालीलतायां । विछाति गाछ । रा.नि.व.९ ।

भास्करः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व.१० । उदयभास्करनामकर्पूरविशेषे । वै.निघ. । क्ली । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । ताम्रे । धरणि. । प्रयोगा. ज्वरान्तकरसे । ब्राह्मणि, चूर्णि । रस.चि. ।

भास्करलवणम् । क्ली । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकं । सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम् एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलं । लवणार्द्धभागेन सामुद्रात् कुड़वद्वयं । दाड़िमात् कुड़वञ्चैव द्वे पले चाम्लवेतसात् । एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं गन्धाढ्यममृतोपमं । लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितं ॥"...रस.र. । मा. ।

भास्करशिफा । स्त्री । अर्कमूले । वै.निघ. वा.व्या.चि विषगर्भतैले ।

भास्करावर्त्तः । पुं । सूर्य्यावर्त्ते । हुड़हुड़े सूर्य्यावर्त्तकशिरःपीड़ायाम् ।

भास्करेष्टा । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ ।

भास्वन्मूलम् । क्ली । अर्कमूले । भा.म.१ शीताङ्गसन्निपातज्व.चि. । [दिवसे

भास्वरम् । क्ली । कुष्ठौषधौ । पुं । सूर्य्ये

भास्वान् । पुं । ताम्रे । र.चि.३अ. । "तथ शुद्धस्य भास्वतः ।" अर्कवृक्षे । अम. ।

भिण्डः (कः), **भिण्डातिकः** } पुं । भेण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४

भिण्डा (ण्डी) । स्त्री । भेण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४

भिण्डीतकः । पुं । भेण्डाक्षुपे । रा.नि.व.४ तत्पर्य्यायाः,—भिण्डः भिण्डी चैतसम्भवः चतुष्पद चतुःपुण्ड्रः सुशाकः अस्रपत्रकः करपर्णः वृत्तबीजः गुणाः—अम्लत्वं उष्णत्वं ग्राहित्वं रुचिकारित्वञ्च

भित्तिः (का) । स्त्री । गृहगोधायाम् टिकटिकी ।

भित्तिखा(पा)तनः । पुं । महामूषिके । रा.नि व.१९ ।

भिदा । स्त्री । धान्यकविशेषे । श.च. ।

भिदिः (रम्) (दुः,द्रः) । पुं, क्ली । वज्रे अ.टी.भ. । विका. । रा.नि.व.१३ । चयरी.चि वैलोक्यचिन्तामणिरसे ।

भदुरः । पुं । कृष्णप्लक्षवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भिन्नम् । क्ली । सद्योव्रणविशेषे । "कुन्तशक्तीषु खड्गाग्रविषाणादिभिराशयः । हतः किञ्चिच्छ्रुवे तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥" सु.चि.२अ. । वा.उ २६अ. । त्रि । भेदविशिष्टे । अम. ।

भिन्नखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा—"विन्द्याद् भिन्नखुरश्चैव यस्यान्यो जायते खुरः ।" ज.द.३८प. ।

भिन्नगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ । श.च. ।

भिन्नदला । स्त्री । मूर्व्वालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

भिन्नभिन्नात्मा (न्) । पुं । चणकवृक्षे । श.च. ।

भिन्नयोजनी । स्त्री । पाषाणभेदकवृक्षे । पाथरकुचा । भा. ।

भिन्नवर्च्चिः । पुं । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षणं यथा—"अतीसारेण संयुक्तं शूलं यस्योपजायते । भिन्नवर्चिन्तु तं विद्यात्तुरङ्गं दीनचेष्टितम् ।" ज.द.४३प. ।

भिन्नवल्कलः । पुं । गुच्छकन्दे, तेलचाक इति ख्याते कन्दशाके । प.मु. ।

भिन्नविट्कता । स्त्री । पित्तजन्यमलभेद-रोगे । निदानम् ।

भिरिटिकः । पुं । हृदयगाले । वै.निघ. ।

भिरिण्टि(ण्डि)का । स्त्री । श्वेतगुञ्जा-लतायाम् । रा.नि.व.३ । अन्धाहुल्याम् । वै निघ. ।

भिल्लः (तरुः) । पुं । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । "भिल्लोदककषायेण ।" सु.चि.२४अ. ।

भिल्लगवी । स्त्री । वन्यायां गवि । वनगाई । गवयीस्त्रगे । रा.नि.व.१८ ।

भिल्लभूषणा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । कूँचेर गाछ । रा.नि.व.३ ।

भिल्ली । स्त्री । लोध्रवृक्षे । रा.नि.व.६ । [व.६ ।

भिल्लोशावरकः । पुं । चम्पकरोध्रे । रा.नि.

भिषक् । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।

भिषक्प्रिया । स्त्री । गुड़ूच्यां । रा.नि.व.३ ।

भिषग्जितम् । क्ली । औषधे । त्रिका. । च. ।

भिषग्जिता । स्त्री । कन्दगुड़ूच्याम् । वै.निघ. ।

भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । दन्ती-विशेष । रा.नि.व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतक्यां । रा.नि.व.११ ।

भिषङ्माता । स्त्री । आटरूषके । वासक । रा.नि.व.२३ ।

भिसाण्डम् । क्ली । पद्मकन्दे । शालूक ।

भिस्सिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दग्धान्ने । भटी.सा. ।

भिस्सटः । पुं । पद्मकन्दे । वै.निघ. ।

भिस्स(स्सि)टा । स्त्री । भिस्सिकायाम् । अम. भ.टी.सा. ।

भिस्सा (स्मा) । स्त्री । अन्ने । अम. ।

भिस्साण्डम् । क्ली । शालुके । पद्मगेँड़ो । भा.पू.१भ.शा.व. ।

भिक्षुः । पुं । श्रावणीक्षुपे । मुण्डीरी । रा.नि. व.५ । गोक्षुरे । वै.निघ. । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलियाखाड़ा । भा. । ऋषिविशेषे । च.सू.१अ. ।

भिक्षुकः । पुं । गोक्षुरे । रा.नि.व.२३ । "भिक्षुको गोक्षुरे ।"

भीः (तिः) । स्त्री । भये । कम्पे ।

भीमः । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. ।

भीमनादः । पुं । सिंहे । श.च. ।

भीमरथी । स्त्री । कृष्णसंज्ञका काचिन्नदी । तज्जलं कृष्णाजलतुल्यम् । लोकानां वयःकाल-भेदे । स च काल. सप्तसप्ततितमवर्षस्य सप्तम-मासिकसप्तमरात्रिरिति । भीमरथी । यथा—"सप्त-सप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।" श.मा. ।

भीमविक्रान्तम् । क्ली । द्राक्षामद्ये । वै.निघ. । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

भीमसेनः । पुं । (Drybalanops camphora) Borneo camphor. तन्नामक-कर्पूरे । भीमसेनी कर्पूर । यथा—"पीताभो भीमसेनस्तदनु सितकरः ·।" गुणा.—वातपित्तघ्नः रसे पाके च मधुरः शीतलः बृंहणः बल्यश्च । भा. । रा.नि.व.१२ ।

भीमा । स्त्री । रोचनाख्यसुगन्धद्रव्ये ।' श.च. ।

भीरुः । स्त्री । शतावर्य्यां । प.मु. । भा.म.१भ. सन्धिकज्व.चि. । च.द.कास चि. । मल्लिकापुष्प-क्षुपे । मल्लिका फुलेर गाछ । रा.नि.व.१० ।

कण्टकार्य्याम्। श.च.। छाग्याम्। रा.नि.व.१९। शतपद्याम्। श.र.। पुं। व्याघ्रे। रा.नि.व.१९। शृगाले। श.मा.। इक्षुभेदे। र.मा.। मत्स्यविशेषे। मं चहिरु। कं हिमलग। तस्य लक्षणम्—"पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छके चेत् सर्पाभः स्यात् सर्व्वतो दृष्टतुण्डः। स्रोयः शल्को मत्स्यको भीरुकः स्निग्धो वृष्यो दुर्ज्जरो वातकारो॥" रा.नि.व.१७।

भीरुकः। पुं। भल्लुके। शक्लेचौ। वै.निघ.। पेचके। श.र.। मत्स्यविशेषे। कणिचो। अयं पुण्ड्रकगुणः। भा.। त्रि। भयशीले।

भीरुचेताः (स्)। पुं। हरिणे। वै.निघ.।

भीरुपत्रिका (त्री)। स्त्री। शतावर्य्याम्। शतमूली। प.मु.।

भीरुहृदयः। पुं। मृगे। जटा.।

भीलभूषणा। स्त्री। गुञ्जायाम्। रा.नि.व.७।

भीलुकः। पुं। भल्लुके। श.र.।

भीषणः (णा)। पुं, स्त्री। कपोते। रा.नि.व.१९। स्त्री। सल्लक्याम्। मे.। कुन्दुरौ। कुन्दुरु खोटो। रा.नि.व.१२। हिन्ताले। रा.नि.व.९।

भीष्मम्। क्ली। चन्द्रे। प.मु.।

भीष्मगन्धकः। पुं। माधवीलतायाम्। वै.निघ.।

भुक्तम्। क्ली। भक्षणे। त्रिका.। त्रि। भक्षिते। अम.।

भुक्तशेषः। त्रि। उच्छिष्टे। वै.निघ.।

भुक्ता। स्त्री। भूखर्ज्जूरीवृक्षे। छोट खेजूर। रा.नि.व.११। अम्बिकायाम्।

भुक्तिः। स्त्री। उपभोगे। नखे। वै.निघ.। भोजने। श.र.।

भुक्तिप्रदः। पुं। मुद्गे। मुग। रा.नि.व.१६।

भुग्नः। त्रि। रोगादिना वक्रीकृते। अम.।

भुग्नदृक् (नेत्रः)। पुं। तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे। लक्षणं यथा..."ज्वरबलापचयस्मृतिशून्यताश्वसनभुग्नविलोचनमोहितः। प्रलपनभ्रमवेपथुशोथवान् त्यजति जीवितमाशु स भुग्नदृक्॥" भा.ज्व.चि.। तन्त्रान्तरोक्तलक्षणं भावप्रकाशे द्रष्टव्यम्।

भुग्नी। स्त्री। भूनागे। शीषा। रा.नि.व.१३।

भुजः। पुं। बाहौ। रा.नि.व.१८। भूर्जपत्र-

भुजकोटरः। पुं। कक्षदेशे। हे.च.।

भुजगः। पुं। शीषके। सीसा। भैष.ध्वजभञ्जि.पुष्पधन्वरसे। र.सा.सं.वसन्तकुसुमाकरे। सर्पे बोड़ा साप। त्रिका.।

भुजगलता। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। पाण गाछ। रा.नि.व.११।

भुजगी। स्त्री। सर्पिण्याम्। रा.नि.व.५।

भुजगोपभोजी (इन्)। पुं। मयूरे। रा.नि.व.१९।

भुजङ्गः। पुं। शीषके। सर्पे। अम.।

भुजङ्गघातिनी। स्त्री। सर्पकङ्कालिकायाम्। रा.नि.व.७।

भुजङ्गजिह्वा। स्त्री। महासमङ्गाक्षुपे। रा.नि.व.४।

भुजङ्गदमनी। स्त्री। नाकुलीकन्दे। नागदमन्याम्। वै.निघ.।

भुजङ्गदर्शिनी। स्त्री। नागदमन्याम् नाकूमना। वै.निघ.।

भुजङ्गदारणः। पुं। मयूरे। रास्नायाम्। वै.निघ.।

भुजङ्गपुष्पः। पुं। पुन्नागपुष्पे।

भुजङ्गभुक् (ज्)। पुं। मयूरे। अम.।

भुजङ्गभोजी। (इन्)। पुं। राजसर्पे। हे.च.।

भुजङ्गमः। पुं। सर्पे। अम.। क्ली। शीषके। रा.नि.व.१३।

भुजङ्गलता। स्त्री। नागवल्ल्याम्। पाण गाछ। रा.नि.व.११।

भुजङ्गवल्ली। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। पाण गाछ। र.सा.सं.। भैष.चिन्तामणिरसे।

भुजङ्गाख्यः। पुं। नागकेशरवृक्षे। श.मा.।

भुजङ्गान्तकः (शनः)। पुं। मयूरे। गरुडे। वै.निघ.। [अम.

भुजङ्गाक्षी। स्त्री। सर्पाक्ष्याम्। रास्नायां

भुजङ्गी। स्त्री। सर्पिण्याम्। वै.निघ.।

भुजमध्यम्। क्ली। कूर्परे। रा.नि.व.१८।

भुजमस्तकम्। क्ली। स्कन्धदेशे। वै.निघ.।

भुजा । स्त्री । बाहौ । रा.नि.व.१८ । त्रिका. ।

भुजाकण्टः । पुं । हस्तनखे । हे.च. ।

भुजागमः । पुं । वृक्षे । वै.निघ. ।

भुजाढ़को । स्त्री । कलायविशेषे । টৌঙর কলায় । रमा. । नीलनिर्गुण्ड्यां । शेफालिकायाम् । रा.नि.व.४ । [त्रिका. ।

भुजादलः । पुं । करे । পাতের পাঙ্গা ।

भुजान्तरम् । क्ली । वक्षसि । रा.नि.व.१८ । क्रोड़े । अम. ।

भुजिष्यः । पुं । रोगे । उणा. ।

भुर्जः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे । भूर्जवृक्ष । रा.नि.व.९ ।

भुवनम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । जने । मे. । गगने । जगति ।

भूः । क्ली, पुं । शरीरे ।

भूकः । पुं, क्ली । छिद्रे । अन्धकारे । मे. । श.मा. ।

भूकदम्बः । पुं । भूमिकदम्बक्षुपे । কুকশিমা । हिं कोटिसुण्डी, भूइकदम्ब । मद.व.२ । प.मु. । महाश्रावणिकायां । मुण्डिरी । रा.नि.व.५ । भैष. क्षुद्ररो.चि. । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

भूकदम्बकः । पुं । यवानीक्षुपे । रा.नि.व.६ । मद.व.२ ।

भूकदम्बा (म्बिका) । स्त्री । गोरक्षतुण्ड्यां । वै.निघ. ।

भूकन्दः । पुं । महाश्रावणिकायाम् । रा.नि.व.५ । शूरणे । ওল । भैष.कुष्ठ चि.महाभल्लातकगुड़े ।

भूकर्वुदारः (कः) । पुं । श्वेतभूकाञ्चने । हिं छोटालसोड़ा । तत्पर्य्यायाः,—क्षुद्रश्लेष्मान्तकः भूशेलुः लघुपिच्छिलः लघुभूतद्रुमः लघुशीतः लघुशेलुः सूक्ष्मफलः । गुणाः—संग्राही रक्तपित्तहरः मधुरः कृमिशूलघ्नः वातकोपनः ईषच्छीतः स्वर्ण-मारकश्च । रा.नि.व.५ ।

भूकाकः । पुं । नीलकपोते । क्षुद्रकङ्के । কাঁকপক্ষী । श.र. ।

भूकुम्बकः । पुं । कुलहले । কুকশিমা । वा. म.१५अ.सुरसादिः ।

भूकुम्भी । स्त्री । भूपाटल्याम् । रा.नि.व.५ ।

भूकुष्माण्डम् । क्ली । भूमिकुष्माण्डे । ভুঁই কুমড়া । भैष.ध्वजभङ्ग.चि. ।

भूकुष्माण्डी । स्त्री । विदारीकन्दे । ভুঁই কুমড়া । रा.नि.व.७ ।

भूकेशः । पुं । वटवृक्षे । शैवाले । मे. ।

भूकेशी । स्त्री । अवल्गुजनामके वृक्षविशेषे । সোমরাজ । मे. ।

भूखर्जु(र्जू)रिका (री) । स्त्री । क्षुद्रखर्जुरी-वृक्षे । ছোট খেজুরের গাছ । मं लघुशिंधी । कं किरिइचुलि । तत्पर्य्यायाः,—भूयुक्ता वसुधा खर्जुरिका भूमिखर्ज्जूरी । गुणाः—मधुरा शीतला दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.११ । See खर्जूरी ।

भूगन्धा । स्त्री । मुरानामगन्धद्रव्ये । মুরা-মাংসী । श.चि. ।

भूगरम् । क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

भूघ्नी । स्त्री । स्फटिकारिकायां । वै.निघ. ।

भूचणकः । पुं । (Arachis hypogaea.) वृक्षभेदे । চীনার বাদাম, মাট কলায় । हिं मुंफली । तं वरणसनगकय । ता.वार्कदलई । एतत्तैलं कोशाम्रतैलगुणम् ।

भूचम्पकः । पुं । भूमिचम्पकक्षुपे । ভুঁই চাঁপা । वै.निघ. ।

भूच्छत्रम् । पुं । कवके । পোয়াল ছাতু, ভুরকুণ্ডা ছাতু । है.निघ. ।

भूजन्तुः । पुं । भूनागे । शीसे । रा.नि.व.१३ ।

भूजः । पुं । भूर्जपत्रवृक्षे ।

भूजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । गोधूमे । गम । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচিগাছ । मे. । भूमिजम्बूवृक्षे । वनजाम । रा.नि.व.११ ।

भूतः । पुं । मुस्तायाम् । रा.नि.व.२३ । देव-योनिविशेषे । बालग्रहे । अ.टी.भ. । लोध्रे । वै.निघ. । जन्तौ । मे. । प्राणिमात्रे । अ.टी.भ. । क्ली । क्षित्यादिपञ्चके । अ.टी.भ. ।

भूतकेशः (शी) । पुं, स्त्री । (Corydalis govoniana.) स्वनामख्यातक्षुद्रतृणविशेषे । गोलोम्यां । শ্বেতদূর্ব্বা । हिं भूतकेश । तें वाविलि-चेट्टु । तत्पर्य्यायाः,—गोलोमी भूतकेशी अल्पकेशी केशी । प.मु.र.मा. । नीलनिर्गुण्ड्याम् । है.निघ. २भ.ज्व.चि. । शेफालिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

पुत्रञ्जीवायाम् । वा.सू.१५च.मुरसादि: । जटामांस्याम् । भा.म.१म चक्रतादिज्व.चि.नाहेश्वरधूपे । गन्धमांस्यां । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ । इन्द्रवारुण्याम् । রাখাল শশা । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतकेसरा । स्त्री । मेथिकायाम् । মেথি । वै.निघ. ।

भूतक्रान्तिः । स्त्री । भूतोन्मादे । भूतसञ्चारे । ভূতাবেশ । रा.नि.व.२० ।

भूतगन्धा । स्त्री । मुरामांस्याम् । जटा. ।

भूतगुणः । पुं । शब्दादौ । च.सू.१अ. ।

भूतग्रामः । पुं । प्राणिसमूहे । स चतुर्विधः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजभेदतः । सु.सू.१अ. ।

भूतघ्नः । पुं । श्वेतरसोने । শুক্লরশুন । रा.नि.व.७ । भूर्जवृक्षे । ভূর্জপত্র । रा.नि.व.९ । सर्पपवृक्षे । উষ্ট্র । हे.च. ।

भूतघ्नी । स्त्री । मपोत्थरीके । মুণ্ডিরী । प.मु. । तुलसीभेदे । प.मु. । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

भूतजटा । स्त्री । जटामांस्यां । गन्धमांस्यां । সুগন্ধ জটামাংসী । रा.नि.व.१२ ।

भूतत्तृणः । पुं । विषभेदे । ছাতাদিগের বিষ । र.मा. । गन्धतृणविशेषे । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रावी (इन्) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० । वकवृक्षे । হেঁচেতা । रा.नि.व.९ ।

भूतद्रुमः । पुं । श्लेष्मान्तकवृक्षे । रा.नि.व.११ । विभीतकवृक्षे ।

भूतनाशनः । पुं, स्त्री । सिद्धार्थे । শ্বেত সরিষা । रा.नि.व.१६ । पुं । भल्लातकवृक्षे । र.मा. । हिङ्गुवृक्षे । वै.निघ. । रुद्राक्षवृक्षे । রুদ্রাক্ষ । रा.नि.व.११ ।

भूतपतिः । पुं । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतपत्री । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भूतपादपः । पुं । भव्यफलवृक्षे । চালতা গাছ । वै.निघ. ।

भूत(ति)पुष्पः । पुं । श्योनाकवृक्षे । र.मा. ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । কাল তুলসী । वै.निघ. ।

भूतबन्धः । पुं । पिशाचबन्धने । वै.निघ. ।

भूतभैरवरसः । पुं । अपस्माराधिकारे रसः । पाठः—"मृतसूताभ्रलौहञ्च शिलागन्धञ्च तालकं । रसाञ्जनञ्च तुल्यांशं नरमूत्रेण मर्दयेत् । तद्गोल-द्विगुणं गन्धं लौहपात्रे घनं पचेत् । पञ्चगुञ्जोन्मितं भक्ष्यम्··· । व्योषं सौवर्चलं हिङ्गु नरमूत्रेण सर्पिषा । पिबेत् कर्षमितम्...।" भा.म.२भ. ।

भूतमारी । स्त्री । चीड़ानामगन्धद्रव्ये, देवदारुभेदे । रा.नि.व.१२ ।

भूतयज्ञः । पुं । भूतेभ्यो बलिहरणे । हारीत. ।

भूतराजः । पुं । स्वनामख्यातधवकवृक्षे ।

भूतलिका । स्त्री । मुक्कानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

भूतवासः । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

भूतविक्रिया । स्त्री । अपस्माररोगे । रा.नि.व.२० । See अपस्मारः ।

भूतविद्या । स्त्री । अष्टविधतन्त्रान्यतमतन्त्रे । सा देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् । सु.सू.१अ. । अपि च—"ग्रहभूतपिशाचाय शाकिनीडाकिनीग्रहाः । एतेषां निग्रहः सम्यक् भूतविद्या निगद्यते ॥" वैद्य.सं.२अ. । "लक्षयेद् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् । पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् । भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः । यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् । सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः । गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपत्त्रयोदश्योः सुरा नरम् । शुक्लवयोदशीकृष्णद्वादश्योर्दानवा ग्रहाः । गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्यां चोरगाः पुनः । पञ्चम्यां शुक्लसप्तम्येकादश्योस्तु धनेश्वराः । शुक्लाष्टपञ्चमीपूर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः । कृष्णे रक्षःपिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु । दर्शामावास्ययोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे । गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ।" वा.उ.४अ. ।

भूतवृक्षः । पुं । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া গাছ । रा.नि.व.९ । श्योनाकवृक्षे । मे. । अक्षोटवृक्षे । (कः) श्लेष्मान्तकवृक्षे । চালতা গাছ । भा. ।

भूतवेशी (श्या) । स्त्री । श्वेतशेफालिकावृक्षे । प.मु. । निर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूतशिखाग्रणी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै. निघ. । [निघ. ।

भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.

भूतसञ्चार: । पुं । ग्रहावेशे । भूतोन्मादे । रा.नि.व.२० ।

भूतसार: । पुं । खदिरसारे । रा.नि.व.८ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

भूतहन्त्री । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटिकायाम् । नील-दूर्व्वायाम् । रा.नि.व.३।८ ।

भूतहर: । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

भूतहा (न्) । पुं । भूर्जवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतहारि (न्) । क्ली । देवदारुकाष्ठे । रा.नि. व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ ।

भूतह्रास: । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं —"शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदी-न्द्रियग्रामै: । हसति प्रलपति परुषं स ज्ञेयो भूत-ह्रासार्त्त: ॥" भा.म.१भ. ।

भूताङ्कुश: । पुं । (Anisomelis malabarica.) वृक्षविशेषे । हिं गम्भोजुबान । तें मभेरी, किनरणभेरि । चवकावृक्षे । ठेंटेता । तत्पर्य्याया:,—चव: चवक: चावक: तुरक: तीक्ष्ण: क्रूर: राक्षोदेदनसंज्ञ. भूतद्रावी ग्रहाह्वय: । गुणा:, —कटुरुष्ण: तीक्ष्णोत्कटगन्धो वक्रकारी कफ.तम: भूतग्रहनाशकश्च । रा.नि.व.९ । वै.निघ.२भ.वात. चि.भूताङ्कुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारचो । शूंड़ा ईक्षु । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकवृक्षे ।

भूताङ्कुशरस: । पुं । कासाधिकारे रस: । शुद्धपारद: १ भ. गन्ध: २ भ. ताम्रं ३ भ. मरिचं १० भ. अभ्रभस्म ४ भ. विषं १ भ शङ्खचूर्णं १ भ. । अम्लरसेन भावयेत् । अन्य प्रकार:—पारद: लौहभस्म रौप्यभस्म ताम्रभस्म मुक्ताभस्म प्र. सम । हीरं हरिताल गन्धकं मन.शिला तुल्यं शिलाजतु रसाञ्जनं अहिफेनं टङ्कणक्षार: प्र. पारदचतुर्थांश:, पञ्चलवणं प्र. पारदसमभागं । भृङ्गराजदन्तीवज्री-रसै: मर्द्दयित्वा पिण्डितं कृत्वा दिनान्ते गजपुटे पचेत् । रस.कौ. ।

भूतात्मा । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे. ।

भूताभिषङ्ग: । पुं । पिशाचकृतपराभवे । भूतावेशजन्यज्वरे । "कामशोकभयाद्वायु: क्रोधात् पित्तं त्रयो मला: । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूत-सामान्यलक्षणम् । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदन-कम्पनम् ॥" च. । मा.नि. ।

भूतारि । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।

भूताली । स्त्री । भूपाटल्यां । रा.नि.व.५ । सुगन्ध्यां । तालमूली । रा.नि.व.७ ।

भूतावास: । पुं । विभीतकवृक्षे । रा.नि.व. ३१ । शरीरे । वै.निघ. ।

भूताविष्ट: । त्रि । पिशाचग्रस्ते ।

भूतावेश: । पुं । भूतसञ्चारे ।

भूतावेशा (शी) । स्त्री । निर्गुण्डीवृक्षे । निशिन्दा गाछ । वै.निघ. । [निघ. ।

भूतावेश्यालता । स्त्री । श्वेततुलसीवृक्षे । वै.

भूति: । स्त्री । वृद्धौ । रा.नि.व.५ । रोहिषतृणे । भूतृणे । गन्धतृणविशेष । रा.नि.व.८ । पक्वमांसे । वै.निघ. ।

भूति(ती)क: । पुं, क्ली । यमान्यां । हे.च. । च.द.अ.सा.चि. धान्यपञ्चके । सु.चि.३७अ. । भूनिम्बे । চিরেতা । अम. । कट्फले । हे.च. । कातृणे । गन्धतृण । रा.नि.व.८ । च.द हिक्काश्वास. चि.तेजोवत्योघृते । कर्पूरे । हे.च. ।

भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुक्लकेतकवृक्षे । वै.निघ. ।

भूतिसितम् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

भूतुम्बी । स्त्री । स्वनामख्यातफलशाकविशेषे । अलाबुभेदे । মেটে লাউ । हिं भूतुम्बी, तेल-सार । गुणा:—कटूष्णा सन्निपातघ्नी दन्तार्गल-दन्तरोधधनुर्वातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।

भूतृणम् । क्ली, पुं । अन्धदेशप्रसिद्धगन्धतृणे । गन्धतृण, रामकर्पूर । म सुगन्धिरोहिस । कं परिमलदगजाथि । तें चिप्पगड्डि । तत्पर्य्याया:, —रौहिष: भूति: भूतिकं कुटुम्बक: मालातृणम् समालम्बो छत्र: अतिछत्रक: गुह्यबीज: सुगन्ध: गुच्छाल: दुस्वविग्रह: वधिर: अतिगन्ध: शङ्करोह: गुण्डरोह: करेन्दुक: जम्बुकप्रिय: । गुणा:— कटुतिक्तं वातसन्तापघ्नं भूतग्रहावेशघ्नं विषदोष-घ्नञ्च । रा.नि.व.८ । च.सू.२७अ. । सुरसादिगणश्च । सु.सू.३८अ. । अपि च "भूतृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रुक्षमनेवं मुखशोधनम् ॥ अवृष्यं बहुविट्कञ्च पित्तरक्त-प्रदूषणम् ॥" भाव. ।

भूतिष्टा। स्त्री। कृष्णतुलस्याम्। व.निघ.।

भूतोदनम्। क्ली। ओदनविशेषे। यथा—"तिलत्वाज्यादधियवदशिरोयुक्तमोदनं। भूतोदनन्तु संप्रोक्तं गुणाः सर्व्वे पदार्थवत्॥" वै.निघ.।

भूतोन्मादः। पुं। भूतावेशजन्योन्मादे। निदानम्।

भूत्तमम्। क्ली। स्वर्णे। हे.च.।

भूदराश्रया। स्त्री। मूषिककर्ण्याम्। वै.निघ.।

भूदरी(रोट्)भवा। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। भा.।

भूदर्या। स्त्री। मूषिककर्ण्याम्। वै.निघ.।

भूदारः (कः)। पुं। शूकरे। अम.। प.मु.। वनशूकरे।

भूधरयन्त्रम्। क्ली। औषधपाकार्थयन्त्रविशेषे। लक्षणम्—"वालुकाभिः समस्ताद्ध गर्त्तं मूषा रसान्विताम्। दीप्तोपलैः संवृणुयात् यन्त्रं भूधरनामकम्।" भा.। "यन्त्रं डमरुवद् वाघ तुल्यं विद्याधरेण वा। भूगर्त्ते तन् समाधाय चोर्द्धमाकीर्य वह्निना॥ अधः स्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा मृतकं तत्र पातयेत्। एतद् भूधरयन्त्रं स्यात् सूतसंस्थापनकर्म्मणि॥" "जलकच्छपपातालदोलाभूधरवालुकाः। बकाद्या यन्त्रभेदाः स्युः वज्रान्माद्याश्च मूषकाः॥" स.च.।

भूधात्री। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। भूँई आमला। मं भूयांवलो। कं आर्दनेल्लि। हिं भटआंवरा। तैं नेलवुसिरिकचेट्टु। गुणाः—कषाया अम्ला शीता मूत्ररोगदाहघ्नी पित्तमेहघ्नी च। रा.नि.व.५।

भूनागः। पुं। गण्डूपद्याम्। शीघ्रके। रा.नि.व.१३।१९। उपरसभेदे। तत्पर्य्यायाः,—भूजन्तुः क्षितिजः क्षितिजन्तुः क्षितिनागः रक्तजन्तुकः रक्ततुण्डकः। गुणाः—रसजारकः वङ्गमारकः विषापहः रसायनश्च।

भूनिम्बः। पुं। (Swertia chirata. Syn. gentiana chirayta.) किरातातिक्त। चिरेता। हि चिरायता। तैं नेलवेमु। मं चिराइता। रा.नि.व.९। गुणाः—तिक्तः ज्वरघ्नः दीपनः पित्तप्रसादनः कृमिचर्म्मरोगघ्नः। अस्य मूलमधिकगुणम्।

—म्बादिकषायः। पुं। भूनिम्बगुड़ची-मुस्तनागरकृते कषाये। गुणाः—ज्वरे दीपपाज्वरादिघ्नश्च। वा.चि.१अ.।

भूनीपः। पुं। भूकदम्बे। गुण्डीग्गो, वा · शिला। रा.नि.व.५।

भूपतिः। पुं। वृद्धौषधे। वै.निघ.। ऋषभ रा.नि.व.५।

भूपत्रम्। क्ली। नृत्तिकाघारे। সে वै.निघ.।

भूपदः। पुं। वृक्षे। श.च.।

भूपदी। स्त्री। शतदलमल्लिकायाम्। प. श्व तानगुंग्गुराम्। वै.निघ.।

भूपर्णी। स्त्री। भूपिठरिकायाम्। সে मूर्वी। वै.निघ.।

भूपलाशः। पुं। आस्फोतगुल्मे। श्री ॰ "आस्फोतकः सुगन्धश्च भूपलाशो विशल्यकृत" र.मा.।

भूपाटली। स्त्री। स्वनामख्यातक्षुप टोकापाना। मं भूयपाड़लि। कं नेलवाद तत्पर्य्यायाः,—भूकुम्भी भूताली रक्तपुष्पि गुणाः—कटुष्णा पारदं प्रयाम्या च। रा.नि.व

भूपाला (ली)। स्त्री। घोषायाम्। वै.नि

भूपठारका (री)। स्त्री। सोनाखु ख्यातलतायाम्। व.निघ.।

भूपुत्री। स्त्री। भूपिठर्य्याम्। वै.निघ.।

भूपुष्पा। स्त्री। भूमिचम्पकवृक्षे। वै.निघ.

भूपटः। पुं। राजादनीवृक्षे। खिर्नी गा रा.नि.व.११।

भूफलः। पुं। मुद्गे। हरितमुद्गे। रा.नि.व. महामूषिके।

भूवदरी। स्त्री। क्षुद्रबदरीविशेषे। भूर्व कालापुरप्रान्त प्रसिद्धा। মেটো কুল। हिं वेर। गुणाः—मधुराम्ला कफवातहरी पथ्या दीपना पाचना किञ्चित्पित्तासजननी रा.नि.व.११। [व.

भूभुक्ता। स्त्री। भूमिखर्ज्जूरिकायाम्। रा.

भूभृत्। पुं। पर्व्वते। रा.नि.व.२।

भूमण्डली। स्त्री। मल्लिकावृक्षे। বেন ম वनस्पतिभेदे। वै.निघ.।

भूमखिडनी। स्त्री। मल्लिकायाम्। व.निघ.।

भूमयी। स्त्री। छायाम।

भूमि:। स्त्री। जिह्वायाम्। उणा.। चितौ। ভুঁই। सा गुणत: पञ्चधा। काचित् खगुणभूयिष्ठा, काचिदम्बुगुणभूयिष्ठा, काचिदाकाशगुणभूयिष्ठा, काचिदग्निगुणभूयिष्ठा, काचिच्चानिलगुणभूयिष्ठा। तत्र १मा अश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया च। २या स्निग्धा शीतला सन्निकृष्टोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्ला च। ३या मृद्वी समा श्वभ्रवती अव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्षप्राया श्यामा च। ४र्था नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहा च। ५मी रूक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्राया च। तत्राम्बुगुणभूयिष्ठायां विरेचनद्रव्याणि, अग्निगुणभूयिष्ठायाम् वमनद्रव्याणि, आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनानि, उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतो भागान् आददीत। भूमि: गन्धवर्णरसोपेतत्वात् षड्विधा। षड्रसयुक्तत्वाच्च स्वभावत एव सर्व्वबीजवती च। सु.सू.३७अ.।

भूमि(मी)कदम्ब:। पुं। कदम्बविशेषे, भूकदम्बे। मं भूमिकदम्बु। कं नेलगड्वु। तत्पर्य्यायाः,—भूनीप. भूमिज: भृङ्गवल्लभ: लघुपुष्प: वृत्तपुष्प: विषघ्न: व्रणहारक:। गुणा:—कटुक: हृद्य: दोषघ्न: हिम: कषायतिक्त: पित्तघ्न: वीर्य्यवर्द्धकश्च। रा.नि.व.९। (क:) अलम्बुषायाम्।

भूमिकदम्बिका। स्त्री। तुण्डीर्य्याम्. गोरचतुण्ड्याम्। ভুঁইতোরা। रा.नि.व.५।

भूमिकालिका। स्त्री। गोधूमिकाशाके। व.निघ.।

भूमिकुष्माण्ड:। पु। विदारीकन्दे। ভুঁই-কুমড়া। प.मु.।

भूमिखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री)। स्त्री। क्षुद्रखर्ज्जूरीवृक्षे, भूखर्ज्जूरिकायाम्। ছোট খেজুর। रा.नि.व.११। See खर्ज्जूरी।

भूमिगम:। पुं। उष्ट्रे। वै.निघ.।

भूमिचम्पक:। पुं। (Koemferia rotunda.) भूचम्पके। ভুঁইচাঁপা। हिं चण्डमूल। तत्पर्य्याया:,—ताम्रपुष्प: सन्धिबन्ध: दृढघन:। श.च.। अस्य मूलं व्रणपाककरम्।

भूमिच(चा)री। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। मूषाकाणी। रा.नि.व.३। नार्कण्डिकायाम्। কাঁকরোল।

भूमिच्छत्र (त्त्र)म्। क्ली। भूमिनच्छत्राके, सस्वेदजशाके। ভূকুণ্ড ছাতা। वै.निघ.। भा.पू.१भ.शा.व.।

भूमिज:। पुं। भूमिजकदम्बे। रा.नि.व.९। भूमिजगुग्गुलौ। भूनागे। शीसे। रा.नि.व.१२। १३। यवक्षारे। সোরা। वै.निघ.। क्ली। स्वर्णे। गौरसुवर्णशाके। रा.नि.व.७ १३।

भूमिजगुग्गुलु:। पुं। आशापुरगुग्गुलौ। মহিষাক্ষগুগ্গুল। तत्पर्य्याया:,—दैत्यमेदज: दुर्ग्राह्य: आशापुरसम्भव:। भूमिजगुग्गुलु: काशीदेशे प्रसिद्ध:। गुणा:—सौरभ्यद: तिक्तकटूष्ण: कफवातघ्न: भूतघ्न: मेध्य: सुगन्धिश्च। रा.नि.व.१२।

भूमिजम्बु: (म्बू:)। स्त्री। क्षुद्रजम्बुविशेषे। বনজাম, ভুঁইজাম। र.मा.। मं क्षुद्रजम्बू। कं किरुनेरिलु। तत्पर्य्याया:,—नादेया काकजम्बु: नादेयिका शीतपल्लवा ह्रस्वफला भृङ्गवल्लभा ह्रस्वा भ्रमरेष्टा पिकभक्ष्या काष्ठजम्बु:। गुणा:—कषाया मधुरा श्लेष्मपित्तघ्नी हृद्या संग्राहिणी कण्ठदोषघ्नी वीर्य्यपुष्टिदा च। रा.नि.व.११।

भूमिजम्बूका। स्त्री। नागरङ्गवृक्षे। নারঙ্গ-লেবু গাছ। क्षुद्रजम्बूवृक्षे। अम.।

भूमिदण्डा। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

भूमिधात्री। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। ভুঁই আমলা।

भूमिनिम्ब:। पुं। भूनिम्बे। চিরাতা।

भूमिपिशाच:। पुं। तालवृक्षे। हारा.।

भूमिपुत्र:। पुं। श्योणाके। वै.निघ.।

भूमिमण्ड:। पुं। आस्फोतकलतायाम्। अष्टपादिका इति लोके। মদনগালী, হাপরমালী। र.मा.। [याम्। रा.नि.व.१०।

भूमिमण्डपभूषणा। स्त्री। माधवीलता-

भूमिमण्डा। स्त्री। शारदमल्लिकायाम्। र.मा.।

भूमिरुह:। पुं। वृक्षे।

भूमिलग्ना। स्त्री। शुक्लगोकर्ण्याम्। শ্বেত-অপরাজিতা। वै.निघ.।

भूमिलता। स्त्री। शङ्खपुष्पीलतायाम्। वै.निघ। किञ्चुलुकायाम्। কেঁচো। भेष-वीर्य्यस्तम्भे। च.द. वृष्य.चि.।

भूमिलवणम्। क्ली। मृत्तिकालवणे। সোরা। वै.निघ.।

भूमिलाभः। पुं। मृत्यौ।

भूमिलेपनम्। क्ली। गोमये। हे.च.।

भूमिवल्ली। स्त्री। मार्कण्डिकालतायाम्। ভুঁই আমলা, কাঁকরোলবিশেষ। भा.। See मार्कण्डिका। [व.१८।

भूमिशयः। पुं। वनचटके। ছাতার। रा.नि.

भूमिशयवर्गः। पुं। बिलवासि जीवसमूहे। तद्यथा;—"श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकलीरवः। कुटिका चिल्लकी भेकी गोधा शल्यक-गण्डकौ॥ कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः॥"

भूमिषण्डः। पुं। शारदमल्लिकायाम्। কাঠ-মল্লিকা। रत्ना.।

भूमिसम्पुटः। पुं। शरावादौ। वै.निघ.। क्षाथ.चि.।

भूमिसरः। पुं। श्यामाकतृणे। वै.निघ.।

भूमि(मी)सहः। पुं। शाकवृक्षे। हिं भूंरसह। गुणौ—शीतलः रक्तपित्तघ्नः। "भूमीसहो दारदारुर्वरदारुः खरच्छदः। भूमिसहस्तु शिशिरो रक्तपित्तप्रसादनः॥" भा.।

भूमिस्पृक्। पुं। मानुषे। मे.। अन्धे। खञ्जे। श.र.।

भूमिस्फोटः। पुं। भूच्छत्राके। ভুঁইছাতু।

भूम्याक्कु(ह्न)ल्यम्। क्ली। स्वनामख्यातक्षुपे। हिं भुंइतखड़्। कासवदा, एलहुड़ि इति देश-विशेषे ख्यातम्। गुणाः—तिक्तरसं ज्वरकुष्ठाम-सिध्महरञ्च। रा.नि.व.४।

भूम्यामलकी (ली) स्त्री। भधात्र्याम्। ভুঁই আমলা। हिं भइ आंवरा। महा भूयां-वली। कं आरनेल्लि। तत्पर्य्यायाः;—बहुपुष्पी लहा अध्यण्डा तालिः तामलकी अजटा सूक्ष्मफला चेवामलकी वितुन्नकः झटा अञ्झटा शिवा अफला अमला मला झाटा झाटामला झाटिका अमलज्झटा ताली तमालिका तमाली उच्चटा दृढ़पादी वितुन्ना वितुन्निका भूधात्री चारटी व विषघ्नी बहुपत्रिका बहुवीर्य्या अहिभयदा विश्वपण हिमालया अवहा वीरा। गुणाः—कषायाम्लतिक्त मधुरा हिमा पित्तास्रमेहदाहतृष्णाकासकफपाण्डु मूत्राघातव्रणनाशिनी। रा.नि.व.५। सुपर्ण्याम्। তালমূলী। प.मु.। [व.२३

भूम्याहुली। स्त्री। अपराजितायाम्। रा.नि.

भूम्याहुल्यम्। क्ली। स्वनामख्यातवृक्षभेदे। हिं भुञ्जीतखड़्। तत्पर्य्यायाः;—कुष्ठकेतुः मार्कण्डीयं महौषधम्। गुणाः—कटुतिक्तत्वं ज्वरकुष्ठसिध्मनाशित्वञ्च।

भूम्युदराश्रया। स्त्री। मूषिककर्णीलतायाम्। मूषाकाणीलता। वै.निघ.।

भूयुक्ता। स्त्री। भूमिखर्ज्जुर्य्याम्।

भूरि। क्ली। सुवर्णे। अम.।

भूरिगः (मः)। पुं। गर्द्दभे। रा.नि.व.१९।

भूरिगन्धा। स्त्री। मुरानामगन्धद्रव्ये। মুরা মাংসী। रा.नि.व.१२।

भूरिचन्द्रः (तेजाः)। पुं। सुवर्णे। रा.नि.व. १३।

भूरिचला। स्त्री। अतिविषायाम्।

भूरिदुग्धा। स्त्री। वृश्चिकालीवृक्षे। বিছাতি গাছ। रा.नि.व.९।

भूरिधरः। पुं। गर्द्दभे। रा.नि.व.१९।

भूरिनिष्कम्। क्ली। स्वर्णे। रा.नि.व.१३।

भूरिपत्त्रः। पुं। उषरतृणे। উষরতৃণ। रा.नि.व.८।

भूरिपलितदा। स्त्री। पाण्डुरफलीवृक्षे।

भूरिपुष्पा। स्त्री। शताह्वाक्षुपे। শুল্ফা। रा.नि.व.४।

भूरिप्रेमा (न्)। पुं। चक्रवाकपक्षिणि। रा. नि.व.१९।

भूरिफली। स्त्री। पाण्डुरफल्यां। रा.नि.व.५।

भूरिफेना। स्त्री। चर्म्मकषायां। र.मा.। सातु-वृन्ते। वै.निघ.।

भूरिबला। स्त्री। अतिबलायाम्। रा.नि.व.४।

भूरिमञ्जरी। स्त्री। श्वेततुलसीवृक्षे। रा.नि. व.१०।

भूरिमल्ली । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व.४ ।
भूरिमही । स्त्री । गवि ।
भूरिमायः (युः) । पुं । शृगाले । अम. । स्त्री । (या.युः) । शृगाल्याम् । रा.नि.व.१९ ।
भूरिमूलिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । वै.निघ. ।
भूरिरसः । पुं । इक्षुवृक्षे । भा. ।
भूरिलग्ना । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । वै.निघ. ।
भूरुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डीवृक्षे । হাতিশুঁড়ে । अम. । महाकरञ्जे । आदित्यभक्तायाम् । वै.निघ. ।
भूरुहः । पुं । वृक्षे । श.मा. । अर्ज्जुनवृक्षे । शाल-वृक्षे । वै.निघ. । क्ली । मौक्तिके ।
भूरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । दूर्व्वायाम् । वै.निघ. । [चि. ।
भूरोहः । पुं । किञ्चुलुके । কেঁচো । भैष.भग.
भूर्ज्जः (पत्रः,वृक्षः) । पुं । (Betula bhojpattra.) The birch. स्वनामख्यातवृक्षे । शाकपादः, फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्धः । ভূর্জ্জিপত্র, ভোজপত্র । हिं भूजपत्र । बम्. भूर्ज्जपत्र । तत्पर्य्यायाः,—छदपत्रः वल्कद्रुमः भूर्ज्जपत्रः सुकर्म्मा चित्रत्वक् बिन्दुपत्रः रक्षापत्रः विचित्रकः भूतघ्नः मृदुपत्रः मृदुचर्म्मी शैलेन्द्रस्थः चर्म्मद्रुमः छत्रपत्रः शिविः स्थिरच्छदः मृदुत्वक् दल-निर्मोकः पत्रकी विद्यादलः पत्रपुष्पकः भुजः बहुपटः बहुत्वक्कः मृदुच्छदः बहुवल्कलः भूजः चर्म्मी । र.मा. । गुणाः—कटुकषायोष्णः भूत-रक्षाकरः त्रिदोषघ्नः पथ्यश्च । रा.नि.व.९ । कर्णरुक्पित्तरक्तघ्नः मेदोविषहरश्च । भा. ।
भूर्ज्जग्रन्थिः । पुं । तद्वृक्षग्रन्थौ । च.सू,३अ.२ प्रदेहः । "ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः ।"
भूर्ज्जपत्रकः । पु । शाखोटवृक्षे । শ্যাওড়া-গাছ । रा.नि.व.९ ।
भूर्भूरिका (री) । स्त्री । धूमस्याम् । ডা'ল বড়ী ।
भूलग्ना । स्त्री । शङ्खपुष्प्यां । रा.नि.व.३ ।
भूलता । स्त्री । किञ्चुलुके । हे.च. ।
भूवदरी । स्त्री । क्षुद्रकोल्याम् । শেয়াকুল । हिं भड़बोर । तत्पर्य्यायाः,—शिशिवदरी वदर-फली वदरवल्ली बल्लीवदरी बहुकलिका लघुवदरी मूलावदरी । गुणाः,—मधुराम्ला रुच्या दीपनी पाचनी पथ्या कफवातनाशिनी रक्तपित्तवर्द्धिनी च ।
भूशमी । स्त्री । ह्रस्वशमीवृक्षे । वै.निघ. ।
भूशयः । पुं । बिलवासिजन्तुमात्रे, गोधागकु-लादौ । गुणाः—गुरुः उष्णः मधुरः स्निग्धः वातघ्नः शुक्रलश्च । राजः. ।
भूशिलुः । पुं । भूकर्वुदारे । ভুঁইচালতা । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।
भूषणार्हम् । क्ली । स्वर्णे । मौक्तिके । प्रवाले ।
भूषि(सु)ता । स्त्री । अङ्कोलवृक्षे । আঁকোড় গাছ । वै.निघ. ।
भूस्तृणः । पुं, क्ली । गन्धतृणे । गन्धमात्रेति सुश्रा. । गन्धतृण । "सौगन्धिकं भूस्तृणकः ।" गुणाः—"भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु । विदाहि दीपनं रुच्यमनेत्र्यं मुखशोधनम् । अवृष्यं बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥" भा.म. २भ.मू घा.चि. ।
भूस्थः । पुं । गण्डूपदाम् । मनुष्ये । वै.निघं. ।
भूस्पृक् । पुं । मानुषे । हे.च. ।
भूस्वेदः । पु । घनाश्मना स्वेदविशेषं । প্রস্তর-স্বেদ । विधि.—शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलां । तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः । व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा । तां शिलामथ कुर्व्वीत कौशेयाविकसंस्तराम् । तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥" च.सू.१४अ. ।
भूक्षित् । पुं । शूकरे । त्रिका. ।
भृकुटी । स्त्री । मण्डूकजातीयकीटे । सु.कल्प. ८अ. । See कीटः ।
भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.जीर्णज्व.चि,लवङ्गादिकषाये, श्वास.चि. सिंह्यादिकषाये ।
भृगुभवा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।
भृगूद्भवा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।
भृङ्गम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক্ । प.मु. । चि. यो.चर्म.चि. । भैष.बाल.चि. । "शुण्ठीभृङ्गनिशा-करः ।" अभ्रके । रा.नि.व.१३ । च.द.रा.य.चि. लवङ्गाद्यचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । रा.नि.व.६ । च.द.वा.न.रो चि. । र.सा.स.चुघावताग्यां । भ्रमरे । र.मा. । पक्षिविशेषे । फिঙা বা ভীমরাজ পাখী । रा.नि.व.२३ । मांसगुणाः—मधुरं स्निग्धं कफशुक्रवर्द्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । भृङ्गरोलि । ভীমরুল । श.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । भृङ्गराजपक्षिणि । ফিঙা বা ভীমরাজ পাখী । श.र. ।

भृङ्गचुल्ली । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । स भ्रमरमालि । कं उष्णवल्ली । गुणाः—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.२० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पु । कुन्दवृक्षे । कदम्बवृक्षे । वै.

भृङ्गमारिः (री) । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । See केविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । भ्रमरमालो रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (न्) । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि.व.१० । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पुं । भृङ्गराजे । भा.म.४ म.कर्णरो चि. । "प्रस्थ भृङ्गरजस्य च ।" च.टी.भ. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । केशराजे । हिं भांरा । भा.२म. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendulacea. Syn. C. Verbesina.) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । ভীমরাজ । हिं भाङ्गरा, भेंगरिया । मं पिवलमाका । तें गुण्टकलगरचेट्टु । वम्. पिवल्भांरा । तत्पर्य्यायाः,—भृङ्गः पतङ्गः मार्कर मार्कः मार्कव. नागसार: परदः भृङ्गसोदरः केशरञ्जन. केश्यः कुन्तलवर्द्धनः भृङ्गारकः एकरजः करञ्जकः भृङ्गरजः भृङ्गारः अङ्गारकः मर्करः भृङ्गाह्वः पितृप्रियः । गुणाः—कटुस्तिक्तः रूक्षः उष्णः वातकफघ्नः केश्यः त्वच्यः कृमिश्वासकासशिरोरोगघ्नश्च । भा. । भ्रमरे । भीमराजपक्षिणि मे. । अयं प्रतुदः कषायः मधुरः रूक्षो वातजनकश्च सु.सू.४६अ. । केशराजे । কেশরাজ । नील भृङ्गराजे । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । दारुचिनी ख्याते सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लौहे । रस.र.रसायने

भृङ्गरोलः । पुं । कीटविशेषे । ভীমরুল विका. । तत्पर्य्यायाः,—विषभृङ्गः वरोलः षट्पदः विषयूकः विषशृङ्गी ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बे । কেলিকদম भूकदम्बे । कुकशिमा । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनधान रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवान्तम् । क्ली । मधुनि ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । ভীমরাজ भा.म.४भ.मुखमुण्डितिका. चि. । "स्वरसेभृङ्गवृक्षाणाम् ।"

भृङ्गसुहृत् । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ.

भृङ्गसोदरः । पुं । केशराजे । কেশুর্ত্তে विका. । [वै.निघ.

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । দারুচিনি

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायाम् । শ্বেতজুঁই रा.नि.व.१० ।

भृङ्गापत्रः । पुं । कर्पूरे ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । क्ली । आम्रमुकुले आम्रफले । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गारम् । क्ली । लवङ्गे । स्वर्णे । रा.नि.व.१२ १३ । पु । भृङ्गराजे । जटा. । नालमुखजलपात्रविशेषे । গাড়ু । च.सू.१५अ. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । भ्रमरमारिवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे । क्ली लवङ्गे । [हे.च.

भृङ्गारिका (री) । स्त्री । झिल्लीकीटे । अम.

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गाह्वः । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । ভীমরাজ । जीवके । रा.नि.व.५ । लवङ्गे । वै.निघ. ।

माली। कं ठष्णुफक्कि। भड्वीघोल इति कौङ्कणे। गुणाः—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च। रा.नि.व.७।

भृङ्गिः। पु। भृङ्गराजे। अतिविषायाम्। वै.निघ.२भ.ष,सा.धि.महारसे।

भृङ्गिका। स्त्री। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

भृङ्गिणी। स्त्री। वटीवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गि(ङ्गी)रिटिः। स्त्री। भृङ्गाम्। त्रिका.।

भृङ्गी। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। वटीवृक्षे। रा.नि.व.११। भङ्गायाम्। ভাঙ্। वै.निघ.२भ.घनाकज्व.चि. गुण्ठ्यादिः। तन्नामकमक्षिकायाम्। কুমিরে পোকা। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.। पुं। (इन्) वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गीगृहम्। क्ली। भृङ्गीमक्षिकागृहे। কুমিরে চাক। वै.निघ.२भ.र.पि.चि.नस्ये।

भृङ्गीफलः। पुं। आमातकवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गीरिटिः। पुं। भृङ्गाम्, वटीवृक्षे।

भृङ्गेष्टः। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.।

भृङ्गेष्टा। स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। रा.नि.व.५। भार्ग्याम्। रा.नि.व.६। काकजम्बूवृक्षे। रा.नि.व.११। तरणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

भृज्जनः। पुं भर्ज्जनपात्रे। ভাজনা খোলা।

भृण्टिका। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्।

भृशङ्कवः। पुं। नासारोगभेदे। लक्षणम्—"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः। वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि। विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्। निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशङ्कवः॥" वा.उ.१९ष.।

भृशपत्रिका। स्त्री। महानील्याम्। रा.नि.व.४।

भृषत्। पुं, स्त्री। पाषाणे। श.र.।

भृष्टः। त्रि। भर्ज्जिते। ভাজা। हे.च.।

भृष्टकुलत्थः। पुं। भर्ज्जितकुलत्थके। ভাজা কুল্‌তি কলায়। स ज्वरे खदोषमहरः। सा.कौ.ज्व.चि.।

भृष्टचणकः। पुं। भर्ज्जितचणके। ছোলা ভাজা। मं फुटाणुंजा। कं हुरकड़ले। गुणाः—रुच्यः वातघ्नः रक्तदोषकृत् वीर्य्योष्णः लघुः कफघ्नः शैत्यापहारकश्च। रा.नि.व.१६।

भृष्टतण्डुलः। पुं। भर्ज्जिततण्डुले। ভাজা চাউল। गुणाः—"सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तलो भृष्टतण्डुलः।" राज.३प.।

भृष्टतण्डुलान्नम्। क्ली। भर्ज्जिततण्डुलस्यान्ने। ভাজা চাউলের ভাত। চালভাজা। মুড়ি। गुणाः—"भ्रष्टतण्डुलजस्यान्न लघु वह्निप्रदीपनम्।" राज.३प.।

भृष्टमत्स्यः। पुं। भर्ज्जितमत्स्ये। ভাজা মাছ।

भृष्टमांसम्। क्ली। घृतादिभर्ज्जितमांसे। ভাজা মাংস। गुणाः—विदाहि रक्तवातादिदोषकृच्च। रा.नि.व.१७।

भृष्टमृत्। स्त्री। अग्निभर्ज्जनेन दग्धमृत्तिकायाम्। পোড়া মাটী। च.सू.४ष.।

भृष्टयवः। पुं। भर्ज्जितयवे, धानायाम्। ভাজা যব, ছাতু। चिपिटके। চিঁড়ে। प.मु.।

भृष्टान्नम्। क्ली। भृष्टतण्डुले। মুড়ি। श प.।

भेकः। पुं। कृष्णाभ्रे। र.ध.चि.३प.। मण्डूके। ব্যাঙ্। तत्पर्य्यायाः,—मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः प्लवः प्लवगः प्लवङ्गमः दर्दुरः दद्दुरः हरिभुः शालुरः व्यङ्गः प्लक्षः मन्दनः गूढवर्च्चाः अजिह्वः अजिह्मः अलिम्बकः जिह्ममोहनः नन्दकः कृतालयः रेकः आलमकः मण्डः हरिः लूलकः लुलुकः शालूकः कटुरवः। तन्मांसगुणाः—सद्योबलकरं श्रमतृष्णादाहप्रमहक्षयकुष्ठच्छर्द्दिघ्नञ्च। राज.। अपिच "मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः॥" भा.। [भ.वि.।

भेकटः। पुं। मत्स्यभेदे। ভেট্‌কী মাছ।

भेकनिः (नी)। स्त्री। मत्स्यभेदे। ভাঙন মাছ। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं श्लेष्मकरं गुरु च। राज.।

भेकपर्णी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। उत्. थालकुड़ि। सा.कौ.रक्तादिलोह। मांझठेति ख्याताः।

भेकभुक्। पुं। सर्पे। त्रिका.।

भेकमूत्रम्। क्ली। मण्डूकमूत्रे। ব্যাঙের মুত। र.सा.स.दन्तशोधने।

भेकराजः। पुं। महाभेके। भृङ्गराजे। वै.निघ.।

भेकी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। र.मा.। भेकपत्न्याम्। अम.।

भेटुलिः। पुं। वानमत्स्ये। सु.सू.७ष.।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । ভীমরাজ । रा.नि.व.६ । च.द.शाल.रो चि । र.सा.स.चुधावतागुल्यो । भ्रमरे । र.मा. । पक्षिविशेषे । ফিঙা বা ভীমরাজ পাখী । रा.नि.व २३ । मांसगुणाः—मधुरं स्निग्धं कफशुक्रवर्द्धनञ्च । रा नि.व.१७ । भृङ्गरोलि । ভীমরুল । श्र.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्याटपक्षिणि । भृङ्गराजपक्षिणि । ফিঙা বা ভীমরাজ পাখী । श.र. ।

भृङ्गचुल्ली । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । म भमरमालि । कं उप्पुवक्के । गुणाः—कटुका तिक्ता दीपनरोचनी च । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गजम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भार्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.नि. व.२० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पु । कुन्दवृक्षे । कदम्बवृक्षे । वै.

भृङ्गमारिः (री) । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । रा नि व.१० । See केविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाह्वायाम् । ভ্রমরমারী रा.नि.व ७ ।

भृङ्गमोही (हिन्) । पुं । चम्पकवृक्षे । रा.नि. व.१० । स्वर्णचम्पके । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पुं । भृङ्गराजे । भा.म.४ म.कर्णरो चि. । "प्रस्थ भृङ्गरजस्य च ।" च.टी.भ ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । केशराजे । हिं भांरा । भा.२भ. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendulacea. Syn. C. Verbesina.) स्वनामख्यातपत्रशाकविशेषे । ভীমরাজ । हिं भाङ्गरा, भेंगरिया । मं पिवलमाका । तें गुण्टकलगरचेट्टु । वम्. पिवलभांरा । तत्पर्य्यायाः,—भृङ्गः पतङ्गः मार्कवः मार्कः मार्कव. नागमारः परुः भृङ्गसोदरः केशरञ्जनः वीश्रः कुन्तलवर्द्धनः भृङ्गारकः एकरजः करञ्जकः भृङ्गरजः भृङ्गारः अङ्गारः मर्करः भृङ्गाह्वः पित्तप्रियः । गुणाः—कटुस्तिक्तः रुचः शिरोरोगघ्नश्च । भा. । भ्रमरे । भीमराजपक्षिणि । मे. । अयं प्रतुदः कषायः मधुरः रूक्षो वातजनकश्च । सु.सू.४६ अ. । केशराजे । কেশরাজ । नीलभृङ्गराजे । धूम्याटपक्षिणि । ফিঙে । दारुचिनीति ख्याते सुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लौहे । रस.र.रसायने ।

भृङ्गरोलः । पुं । कीटविशेषे । ভীমরুল । विका. । तत्पर्य्यायाः,—विषरुक्का वरोलः तृणषट्पदः विषशूकः विषशृङ्गी ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बे । কেলিকদম । भूकदम्बे । कुकशिमा । रा.नि.व.९ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । वनचाम । रा.नि व.११ । तरणीपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवान्तम् । क्ली । मधुनि ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । ভীমরাজ । भा.म.४भ.शुखमुण्डितिका. चि. । "स्वरसेभृङ्गवृक्षायाम् ।"

भृङ्गसुहृत् । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । केशराजे । কেশুর্তে । विका. । [वै.निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । দারুচিনি ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूथिकायाम् । শ্বেতজুঁই । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गापत्रः । पुं । कर्पूरे ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । आम्रवृक्षे । क्ली । आम्रमुकुले । आम्रफले । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गारम् । क्ली । लवङ्गे । स्वर्णे । रा.नि.व.१२ । १३ । पु । भृङ्गराजे । नटा. । नालमुखजलपात्रविशेषे । গাড়ু । च.सू.१५अ. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । केविकापुष्पवृक्षे । भमरमारिवृक्षे । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे । क्ली । लवङ्गे । [हे.च. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री । झिल्लीकीटे । अम. ।

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराजवृक्षे । वै.निघ. ।

भृङ्गाह्वः । पुं । भृङ्गराजक्षुपे । ভীমরাজ ।

मालती। कं रुप् ग्रक्ति। भङ्गीचीत्र इति कौङ्कणे। गुणाः—कटूष्णा तिक्ता दीपनरोचनी च। रा.नि.व.७।

भृङ्गिः। पुं। भृङ्गराजे। अतिविषायाम्। वै.निघ.२भ.भ.सा.चि.महारसे।

भृङ्गिका। स्त्री। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.।

भृङ्गिणी। स्त्री। वटीवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गि(ङ्गे)रिटिः। स्त्री। भङ्गायाम्। त्रिका.।

भृङ्गी। स्त्री। अतिविषायाम्। আতইচ। वटीवृक्षे। रा.नि.व.११। भङ्गायाम्। ভাঙ্। वै.निघ.२भ.अन्तकज्व.चि. शुण्ठ्यादिः। तन्नामकमक्षिकायाम्। কুমিরে পোকা। इन्द्रगोपकीटे। वै.निघ.। पुं। (इन्)। वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गीगृहम्। क्लीं। भृङ्गीमक्षिकागृहे। কুমিরে চাক। वै.निघ.२भ.र.पि.चि.नस्ये।

भृङ्गीफलः। पुं। आम्रातकवृक्षे। रा.नि.व.११।

भृङ्गीरिटिः। पुं। भृङ्गाम्, वटीवृक्षे।

भृङ्गेष्टः। पुं। आम्रवृक्षे। वै.निघ.।

भृङ्गेष्टा। स्त्री। घृतकुमार्य्याम्। रा.नि.व.५। भार्ग्याम्। रा.नि.व.६। काकजम्बूवृक्षे। रा.नि.व.११। तरुणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

भृज्जनः। पुं भर्ज्जनपात्रे। ভাজনা খোলা।

भृण्टिका। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्।

भृशङ्कवः। पुं। नासारोगभेदे। लक्षणम्—"तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः। वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि। विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्। निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशङ्कवः॥" वा.उ.१९अ.।

भृशपत्रिका। स्त्री। महानील्याम्। रा.नि.व.४।

भृषत्। पुं, स्त्री। पाषाणे। श.र.।

भृष्टः। त्रि। भर्ज्जिते। ভাজা। हे.च.।

भृष्टकुलत्थः। पुं। भर्ज्जितकुलत्थके। ভাজা কুল্‌তি কলায়। स ज्वरे स्वेदोद्गमहरः। सा.कौ.ज्व.चि.।

भृष्टचणकः। पुं। भर्ज्जितचणके। ছোলা ভাজা। मं फुटाभुंजा। कं हुरकडली। गुणाः—रुच्यः वातघ्नः रक्तदोषकृत् वीर्य्योष्णः लघुः कफघ्नः शैत्यापहारकश्च। रा.नि.व.१६।

भृष्टतण्डुलः। पुं। भर्ज्जिततण्डुले। ভাজা চাউল। गुणाः—"सुगन्धिः कफहा रुच्यः पित्तली भृष्टतण्डुलः।" राज.२प.।

भृष्टतण्डुलान्नम्। क्लीं। भर्ज्जिततण्डुलस्यान्ने। ভাজা চাউলের ভাত। চালভাজা। মুড়ি। गुणाः—"भृष्टतण्डुलजस्यान्नं लघु वह्निप्रदीपनम्।" राज.२प.।

भृष्टमत्स्यः। पुं। भर्ज्जितमत्स्ये। ভাজা মাছ।

भृष्टमांसम्। क्लीं। घृतादिभर्ज्जितमांसे। ভাজা মাংস। गुणाः—विदाहि रक्तवातादिदोषकृच्च। रा.नि.व.१७।

भृष्टमृत्। स्त्री। अग्निभर्ज्जनेन दग्धमृत्तिकायाम्। পোড়া মাটী। च.सू.४अ.।

भृष्टयवः। पुं। भर्ज्जितयवे, धानायाम्। ভাজা যব, ছাতু। चिपिटके। চিঁড়ে। प.मु.।

भृष्टान्नम्। क्लीं। भृष्टतण्डुले। মুড়ি। श.च.।

भेकः। पुं। कृष्णाभ्रे। र.चि.२प.। मण्डूके। ব্যাঙ্। तत्पर्य्यायाः,—मण्डूकः वर्षाभूः शालूरः प्लव. प्लवगः प्लवङ्गमः दर्दुरः दद्दुरः हरिभूः सालूरः व्यङ्गः प्लवः नन्दनः गूढवर्चाः अजिह्वः अजम्भः अलम्बुक. जिह्ममोहन. नन्दकः कृतालयः रेकः अलिमकः मण्ड. हरिः लूलकः लुलुकः शालूकः कटुरवः। तन्मांसगुणाः—सद्योबलकरं श्रमहरणादश्मप्रमेहक्षयकुष्ठच्छर्द्दिघ्नञ्च। राज.। अपिच "मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः॥" भा.। [भ.द्वि.।

भेकटः। पुं। मत्स्यभेदे। ভেট্‌কী মাছ।

भेकनिः (नी)। स्त्री। मत्स्यभेदे। ভাঙন মাছ। मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं श्लेष्मकरं गुरु च। राज.।

भेकपर्णी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। उत्. थालकुडि। सा.कौ.रक्तादिलोह। मञ्जिष्ठेति वृद्धाः।

भेकभुक्। पुं। सर्पे। त्रिका.।

भेकमूत्रम्। क्लीं। मण्डूकमूत्रे। ব্যাঙের মূত। र.सा.स.वज्रशोधने।

भेकराजः। पुं। महाभेके। भृङ्गराजे। वै.निघ.।

भेकी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। र.मा.। भेकपत्न्याम्। अम.।

भेटुलिः। पुं। नामभक्ष्ये। सु.सू.७अ.।

भेड्रः । पुं । मेषे । त्रिका. ।

भेड़ः (कः) । पुं । मेषे । हे.च. । पञ्चनौके । तन्नामकतन्त्रकारे । See तन्त्रकारः ।

भेड़ा (एडा) । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । सं भेड् । क वँड़े । गुणाः—अम्लरसा उष्णा ग्राहिणी अरुचिकारिणी च । रा.नि.व.४ । पञ्चनौके । रा.नि.व.१० ।

भेड़ी । स्त्री । मेष्याम् । ভেড়ী ।

भेदः । पुं । भञ्जने । भञ्जनवत्पीड़ायाम् । विदारणेनेव व्यथायां । मा.नि. । विरेके । জোলাপ ।

भेदकः । त्रि । विरेचके । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

भेदनम् । क्ली । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२अ. । त्रि । भेदके, अबद्धं बद्धं वा मलादिकं पिण्डितम् भित्वाधः पातयति, यथा कटुक्यादि । आशयावदारणे । च.सू. १८ अ. । पुं । अम्लवेतसे । प.मु. । रा.नि. व.६ । शूकरे । रा.नि.व.२९ । भल्लातके ।

भेदन(नि)कः । पुं । जीरके । वै.निघ. ।

भेदनीयवर्गः । पुं । भेदकमहाकषायवर्गे । यथा—"सुवहार्कोरुबुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरविल्वशङ्खिनीशकुलादनीस्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ।" তেউড়ী, শ্বেতার্ক বা রক্তার্ক, এরণ্ড, বিষলাঙ্গলি, দন্তী, চিত্রক, করঞ্জ, শ্বেতবুহ্না, কটুকী, সোণাথিকই । च.सू.४अ. ।

भेदाशी (इन्) । पुं । प्रतुदपक्षिविशेषे । गुणाः— "सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ।" सु. सू.४६अ. ।

भेदिज्वराङ्कुशः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । "रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्कणं । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् । वाट्फलं दन्तिबीजञ्च प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येषः चूर्णयेद्यामनागकं । वटिकां कारयेद्धीमान् एकगुञ्जाप्रमाणिकान् ।" रस.र.ौ. ।

भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।

भेदी (इन्) । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । त्रि । भेदकारके । [रोगे) । सु.सू.५अ. ।

भेरुण्डम् । क्ली । गर्भधारणे । श.र. । त्रि । भयानके ।

भेषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० । तच्च द्विविधं—"स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ।" च.सू.१अ. । कृष्णजीरके । जलपिप्पलि । जटा. ।

भेषजकल्पः । पुं । औषधयोजनायां । ते च कल्पा मदनादयः । वा.कल्प.६अ. ।

भेषजाङ्गम् । क्ली । औषधानुपाने । श.च. ।

भैमी । स्त्री । महाचञ्चुशाके । कृतराज ।

भैरवीवचा । स्त्री । स्वनामख्यातवचायां । शुक्ल वच । प.मु. ।

भैषजम् । क्ली । औषधे । रा.नि.व.२० ।

भैषज्यसारः । पुं । उपेन्द्रमिश्रकृतसंग्रहे ।

भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.मु. । सम्पूर्णाहारे । रा.नि.व.२० । अहिफणायाम् । सर्पशरीरे । पालने । त्रिका. । क्रोड़े । रा.नि.व.१८ । सुखे । देहे । माने । श.र. ।

भोगगृहम् । क्ली । वासगृहे । हे.च. ।

भोगधरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

भोगपिशाचिका । स्त्री । क्षुधायाम् । हारा. ।

भोगवती । स्त्री । शुक्लवचायाम् । वै.निघ. ।

भोगवान् । पुं । सर्पे । मे. ।

भोगावासः । पुं । वासगृहे । हारा. ।

भोगिगन्धिका । स्त्री । सर्पगन्धायां । वै.निघ. ।

भोगिभुक् । पुं । गरुड़े । मयूरे । वै.निघ. ।

भोगिवल्लभम् । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । प.मु. ।

भोगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । सर्पकङ्कालिका । रा.नि.व.५ । गी (इन्) पुं । सर्पे । अम. ।

भोग्यम् । क्ली । धान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोग्यार्हम् । क्ली । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

भोजनम् । क्ली । कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणे । अम. । पादोनाहारे । "पादोनं स्याद्भोजनम् ।" रा.नि.व.२० । भोजनान्तकर्त्तव्यता—"भुक्त्वा पाणितलं घृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति । भुक्त्वाचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् । भुक्तं माहेन्द्रदत्तेन

च वह्निना। वातादिभिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः। यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति। सुखासीनः क्षणं तिष्ठेन्न यावन्न लभते सुखं। भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत्। एवञ्चाधोगतं चान्नं सुखं तिष्ठति जीर्य्यति॥" राज.३५.। See आहारः, अन्नञ्च।

भोजनकः। पुं। नदीभल्लातके। प.मु.।

भोजनपात्रम्। क्ली। स्वर्णादिनिर्म्मिताहारपात्रे। पाकराजः।

भोजनार्हम्। क्ली। शालिधान्ये। प.मु.।

भोजनीयम्। क्ली। भोज्यद्रव्यमात्रे।

भोजराजः। पुं। अश्वशास्त्रकारे।

भोजराजशुक्लः। पु। रसग्रन्थनिधिकारे।

भोज्यम्। क्ली। षड्विधान्नान्तर्गते अन्ने। रा.नि.व.२०।

भोज्यसम्भवः। पुं। शरीरस्थरसधातौ। श.च.।

भोलिः। पुं। उष्ट्रे। त्रिका.।

भौतिकम्। क्ली। मुक्तायां। रा.नि.व.१३।

भौमजलम्। क्ली। पृथ्वीजलं। जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन तेषां गुणा, जलशब्दे द्रष्टव्याः।

भौमरत्नम्। क्ली। प्रवालं। पला। रा.नि.व.१३।

भौमसर्पः। पु। पृथ्वीजातसर्पं, दष्टाविषं। सु.कल्प,२५.।

भौमौषधम्। क्ली। पार्थिवौषधे। "सुवर्णं समलाः पञ्च लौहाः ससिकताः सुधा। मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने॥" च.सू.१५.।

भौर्जग्रन्थिः। पु। भूर्जग्रन्थौ। "ग्रन्थिश्च भौर्जः।" च.सू.२५.।

भ्रंशः। पुं। वृक्षादिभ्यः पतने। भा.आगन्तु.ज्व.चि.।

भ्रमः। पुं। चक्रारूढस्येव ज्ञाने। भा.म.१भ.ज्व.चि.। "रजःपित्तानिलाद् भ्रमः।" वै.निघ.मूर्च्छा.चि.। मूर्च्छायाम्। भ्रान्तौ। कुन्दयन्त्रे। कूँद। त्रिका.।

भ्रमणम्। क्ली। पर्य्यटने। तल्लादिभ्रमणगुणाः—वातकोपनत्वम् अङ्गस्थैर्य्यकरत्वं बलाग्निवर्द्धनत्वञ्च। राज.।

भ्रमणी। स्त्री। जलौकायाम्। वै.निघ.।

भ्रमत्कुटी। स्त्री। तृणादिच्छत्रे। त्रिका.।

भ्रमरः (कः)। पुं। भृङ्गे। अम.। षाड्गुण्यिके। ईन्दुरछाना। मे.।

भ्रमरकीटः। पुं। कुम्भीरकीटे, अग्निप्रकृतिकीटे। सु.कल्प.८म.।

भ्रमरच्छल्ली। स्त्री। भृङ्गच्छल्लीलतायाम्। रा.नि.व.७।

भ्रमरत्वचा। स्त्री। भ्रमरच्छल्ल्याम्। वंम्. भवरसाली। वै.निघ.।

भ्रमरप्रियः पुं। धाराकदम्बे। र.मा.।

भ्रमरबान्धवा। स्त्री। शुक्लजातीवृक्षे। वै.निघ.।

भ्रमरमारी। स्त्री। भ्रमरारिपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

भ्रमरा। स्त्री। भृङ्गच्छल्लीलतायां। रा.नि.व.७।

भ्रमरातिथिः। पुं। चम्पकवृक्षे। चाँपा-गाछ। रा.नि.व.१०।

भ्रमरानन्दः। पुं। बकुलवृक्षे। रक्ताम्लानवृक्षे। ब्रक्तझाँटी। स्त्री। अतिमुक्तकपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

भ्रमरारिः। पुं। पुष्पवृक्षविशेषे। भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्धः। तत्पर्य्यायाः,—भ्रमरारिः भृङ्गमारिः भृङ्गारिः मांसपुष्पिका कुठारिः भ्रमरी पटोलका। गुणाः—तिक्तः वात(पित्त)श्लेष्मज्वरापहः शोथकण्डूकुष्ठव्रणविदोषघ्नश्च। रा.नि.व.१०।

भ्रमरालम्बः। पुं। भूतृणे। गन्धतृण। रा.नि.व.८।

भ्रमरी। स्त्री। जतुकायाम्। पुत्रदात्र्याम्। भ्रमर्य्याम्। गुड़त्वचायाम्। रा.नि.व.२२। भ्रमरारिपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

भ्रमरेष्टः। पुं। पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे। बड़ सोँटा श्योणा गाछ। रा.नि.व.९। स्त्री। भार्ग्याम्। रा.नि.व.११।

भ्रमरोत्सवा। स्त्री। माधवीलतायाम्। रा.नि.व.१०।

भ्रमिः। स्त्री। मूर्च्छायाम्।

भ्रमिका। स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ.।

भ्रष्टगुदः। त्रि। गुदभ्रंशरोगिणि। च.द.।

भ्रस्थुः। पुं। नासारोगभेदे। निदा.।

भ्राजकः । पुं, क्लो । तन्नामकपित्ते । पित्त-विशेष । श.च. । तस्य स्थानं त्वक् । तस्य कर्म्म छायाप्रकाशकत्वम् अभ्यङ्गादिक्रियाणाञ्च पाचकत्वम् । सु.सू.२१अ. ।

भ्रान्तः । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

भ्रान्तिः । स्त्री । भ्रमे । सा च रजःपित्तानिलजा भवति । "रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिः ।" शार्ङ्ग. पू.६अ. ।

भ्राम(मि)कः । पुं । सूर्य्यावर्त्ते । शृगाले । चुम्बकप्रस्तरे । मै । कान्तलौहविशेषे । रा.नि.व.१३ ।

भ्रामरम् । क्लो । भ्रमराहृतमधुनि । नकुल.१२अ. । वृहल्लाताभ्रतलौहे । तदुक्तं ये विन्ध्याश्मगोत्राभाः पुष्पासवपरायणाः । भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥ गुणाः,—मधुरं पिच्छिलं रुच्यं मुखजाड्यहरं श्वेतवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ । "शीतं कषायं मधुरं लघु स्यात् सन्दीपनं लेखनमेव शस्तं । संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च संरोपणं छ्यासनञ्च बल्यं । विदोपनाशं कुरुते च पुष्टिं कासं क्षये वा क्षतजे च छर्द्दौ । हिक्काभ्रमे शोषणीनसानां रक्तप्रमेहे सरक्तातिसारे । रक्तातिसारे च सपित्तरक्ते हृल्लोह हृत्पार्श्वगदेऽपि शस्तम् । नेत्रामये वा ग्रहणीगदे वा विषे प्रशस्तं भ्रमरैर्यितं यत् । भ्रामरं सघन जाड्यमयिष्ठं मधुरञ्च यत् । क्षौद्रं विशदतां ज्ञेय शीतलं लघु लेखनम् । भ्रामरं वृक्षसंस्थाने विटपे स्वारघं भवेत् । रन्ध्रे तु कोटरे वापि क्षौद्रं तत्र प्रशस्यते ॥" अत्रि, १८ अ. । पुं । प्रस्तरभेदे । चुम्बक पाथर । मे. ।

भ्रामरशर्करा । स्त्री । भ्रामरमधुकृतशर्करायाम् । गुणाः—भ्रामरमधुतुल्याः । रा.नि.व.१४ ।

भ्रामरी । स्त्री । पुत्रदाक्षोपतायां । रा.नि.व.३ । नकुल.१३अ. ।

भ्रामितः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

भ्रामिताक्षः । पुं । अक्षस्य वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"वक्रः पवनकोपेन मण्डलैर्यो विचेष्टते । मन्दश्वासश्च दीनश्च भ्रामिताक्षो रुजोऽन्तः ।" ज.द ५५अ. ।

भ्राष्टः । पुं, क्लो । भर्ज्जनपात्रे । भाजनाखोला । अम. ।

भ्राष्ट्रजा । स्त्री । खर्परपोलिकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रुकुटिः । स्त्री । भ्रुवि । वै.निघ. ।

भ्रुकुटीमुखः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. । See सर्पः ।

भ्रूः । स्त्री । भ्रूदेशे । भ्रूरु । वै.निघ. ।

भ्रूणः (कः) । पुं । बालके । गर्भे । अम. । ह्रीवेरे । वाला । र.स.र.तिक्तकघृते ।

म

मः । पुं । ब्रह्मणि । एका. कोषः । विषे । मे. ।

मकरः । पुं । मत्स्यविशेषे । मकर । "मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः । रुचिप्रदः शुक्रकरश्चाश्मरीदोषनाशनः ॥" अत्रि,२२अ. । तन्नामकाग्निप्रकृतिकीटे । सु.कल्प.८अ. ।

मकरध्वजः । पुं । रसायनाधिकारे औषध विशेषे । "स्वर्णस्य भागो दश च मौक्तिकं कान्त लौहकं । जातीकोषफलं कृष्ण' काम्यकं रससिन्दुरम् । प्रवालं कस्तुरी चन्द्रमभ्रकञ्च एकभागिकम् । स्वर्णसिन्दूरतो भागा चत्वारः कल्पयेद्बुधः ॥' स्वर्ण २ভ. वङ्ग ১ ভ. মুক্তা ১ ভ. লৌহ ১ ভ. জায়ফল ১ভ. জষ্টিত্রী ১ভ. রূপা ১ভ. কাঁসা ১ভ. রস-সিন্দুর ১ ভ. প্রবাল ১ ভ. মৃগনাভি ১ ভ. কর্পূর ১ ভ, অভ্র ১ ভ. স্বর্ণসিন্দুর ৪ ভ. र.सा.सं । स्वर्णसिन्दूरे ।

मकरन्दः । पुं । मधुनि । प.मु. । कुन्दपुष्पे । কুন্দফুলের গাছ । पद्मकेशरे । रा.नि.व.१० । क्लो । किञ्जल्के । रा.नि.व.१० । आम्रभेदे । कोकिलि । वै.निघ. । पुष्परसे । भा. ।

मकरन्दजम् । क्लो । ह्रीवेरे । वाला । प.मु. ।

मकरन्दवती । स्त्री । पाटलपुष्पवृक्ष । श.च. ।

मकरन्दवासः । पुं । धूलीकदम्बे । धाराकदम्ब । रा.नि.व.९ ।

मकराकरः । पुं । वाष्टककरञ्जे ।

मकरी । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । [च.। भ.र.।

मकुरः (लः) । पुं । बकुलवृक्षे । कोरके । हे.

मकु(कू)लकः । पुं । दन्तीवृक्षे । च.टी.र.। च.सू.२७अ. ।

मकुष्टः (ष्ठः) (ष्ठकः) । पुं । (Phaseolus aconitifolius.) वनमुद्गे । वनमूग । हिं मुष्ट, मोट मुगानी । तैं वनमुद्गचेट्टु । मकुष्ठका इति मालवदेशे प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायाः,—मपष्टः मयष्टः राजमुद्गः वनमुद्गः क्रमीलकः अमृतः अरण्यमुद्गः वल्लीमुद्गः । गुणाः—कषायः मधुरः रक्तपित्तघ्नः ज्वरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् त्रिदोषहरश्च । रा.नि.व.१६ । "सरक्तपित्तकफवातहन्ता शीतः कषायो मधुरः प्रदिष्टः । ग्राही सुशोषी गुदकीलगुल्मं मकुष्ठकः सर्व्वगदान् निहन्ति ॥" अत्रि.१५अ. । तत्सूपगुणाः—"मकुष्ठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः । चक्षुष्यो हृद्यो पथ्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥" द्रव्यगुणः ।

मकेरुकः । पुं । क्रमिरोगे, पुरीषजक्रमिविशेषे । च.वि.७अ. ।

मक्कलः (ल्लः) । पुं । वातजशूलरोगे । गर्भमोचनान्ते वातशोणितजशूलार्त्तिविशेषे । হেঁতাল ব্যথা । लक्षणं—"वायुः प्रकुपितः कुर्य्यात् संरुध्य रुधिरं सुताम् । सूताया हृच्छिरोवस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम् ॥" मा.नि. ।

मक्कुलम् । क्लो । शिलाजतुनि । श.र. ।

मक्कोलः । पुं । खटिकायाम् । খড়ি । "मक्कोलो वर्णलेखा च कठिनी कक्खटी खटी ।" त्रिका. ।

मखप्रभुः । पुं । ह्रस्वसोमलतायाम् । वै.निघ. ।

मखान्नम् । क्लो । पद्मबीजसदृशबीजे । हिं मखाना । "मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि ।" गुणाः—"मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ।" भा. ।

मगधम् । क्लो । पिप्पलीमूले । वै.निघ.अरो.चि.सूतादिगुड्याम् ।

मगधजा । स्त्री । पिप्पल्याम् । পিপুল গাছ । व.निघ.वि.ज्व.चि. ।

मगधजाफलम् । क्लो । पिप्पल्यां । পিপুল। च.द.गुल्म.चि.भार्गीषट्पलकघृते ।

मगधा । स्त्री । पिप्पल्यां । प.मु. । वै.निघ. २ भ.कर्णकज्व.चि. ।

मगधोद्भवा । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ । सि.यो.अग्निमान्द्यचि. ।

मघम् । क्लो । औषधे । पुष्पविशेषे । श.र. ।

मघा (घी) । स्त्री । औषधविशेषे । धरणिः । धान्यविशेषे । मे. ।

मघोनी । स्त्री । पूर्व्वदिशि ।

मङ्कुरः । पुं । मकुरे ।

मङ्गलच्छदा (च्छायः) । स्त्री, पुं । प्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ ।

मङ्गलप्रदा । स्त्री । हरिद्रायाम् । शमीवृक्षे । वै.निघ. ।

मङ्गला । स्त्री । शुक्लदूर्व्वायां । श.र. । हरिद्रायां । रा.नि.व.६ । नीलदूर्व्वायां । रा.नि.व.८ । करञ्जभेदे । श.च. । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि.व.१२ । ऋद्धौ । वृद्धौ । त्रायमाणायाम् । वै.निघ. ।

मङ्गलागुरु । क्लो । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि. व.१२ ।

मङ्गल्यम् । क्लो । दधनि । अम्लदधनि । मे. । स्वर्णे । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । कृष्णागुरुकाष्ठे । प.मु. । श्रीखण्डचन्दने । শ্বেত চন্দন । रा.नि.व.१२ । पु । विल्ववृक्षे । र.मा. । मसूरके । रा.नि.व.१६ । जीवकक्षुपे । रा.नि.व.५ । नारिकेलवृक्षे । कपित्थवृक्षे । रा.नि.व.११ । रीठाकरञ्जे । रा.नि.व.९ । अश्वत्थवृक्षे । मे. । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

मङ्गल्यकः । पुं । मसूरकलाये । भा.पू.१भ. धा.व. ।

मङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । भा. ।

मङ्गल्यनामधेया । स्त्री । जीवन्तीवृक्षे । जटा. ।

मङ्गल्यपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

मङ्गल्या । स्त्री । चोड़ानामदेवदारुभेदे । प्रियङ्गौ । मङ्गल्यागुरुणि । रा.नि.व.१२। हेमपुष्प्यां । मसूरे । मूर्व्वायां । মূর্গা । र.मा. । वृद्धौ । रा.नि. व.५।२३ । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८।२३ । अधःपुष्प्यां । চোর কাঁটকি । गोरोचनायां । हरिद्रायां । दूर्व्वायां । प.मु. । शुक्लवचायां । रा.नि.

व८। नागपर्ण्यां। रा.नि.व.३।२३। जीवन्तीलतायां। वचायां। क्षटी। रा.नि.नि.व.३'५ ६।२३। महाबलायां। रा.नि.व.२१। मल्लिकापुष्पवृक्षे। क्षुद्रपर्ण्याम्। वै.निघ.।

मङ्गल्यागुरु। क्ली। स्वनाम्ना केदारदेशे प्रसिद्धागुरुणि। गुणाः—शीतलं गन्धाढ्यं योगवाहिकञ्च। रा.नि.व.१२।

मङ्गल्याह्वा। स्त्री। त्रायमाणालतायाम्। रा.नि.व.५।

मङ्गुरः। पुं। मत्स्यविशेषे। मागुर माछ। वै.निघ.।

मञ्ज(ञ्जु)षम्। क्ली। अङ्गाराधे। आगिया। हारा.।

मच्छः। पुं। मत्स्यसामान्ये। श.र.।

मज्जकृत्। क्ली। अस्थिनि। हे.च.।

मज्जगतज्वरः। पुं। तदाश्रितज्वरविशेषे। मज्जागतज्वर। लक्षणं यथा—"तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा। अन्तर्दाहो महाश्वासः मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे। मज्जगते क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम्॥" वै.निघ.।

मज्जदमनी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। वै.निघ.।

मज्जनम्। क्ली। स्नाने। जटा.। मज्जायां। श.च.।

मज्जफलम्। क्ली। माजूफलमिति प्रसिद्धे वणिग्द्रव्ये। भैष.वाजी.।

मज्जमेहः। पुं। मज्जगत मेहरोगविशेषे। "मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही प्रमेहति।" मा.नि.।

मज्जरः। पुं। तृणविशेषे। गाञ्जर तृण। मंपवना। कं मृले। गुणाः—मधुरः धेनुदुग्धकरश्च। रा.नि.व.८।

मज्जसमुद्भवम्। क्ली। शुक्रे। हे.च.।

मज्जा (न्)। पुं, स्त्री। वृक्षादेरन्तःसारभागे। गात्र। अम.। अस्थ्नः शुद्धस्नेहभागे। स च तान्वस्थिमध्यगः तस्य कर्म्म पूरणम्। "स्नेहोऽस्थ्नः यश्चैव स्यात् स मज्जा कथितो बुधैः।" भा.पाददारीषि.। "अस्थि यत् स्वाग्निना पक्वं तस्य सारो भवेद्घनः। यः स्वेदवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते॥" इति स्कन्दम्। मज्जस्थानं यथा—"स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरे स्थितः।" भा.। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु महत्सु मज्जा भवति। सु.शा.४अ.। अस्थिसारे। ञॉटिर शाँस। रा.नि.व.१८। गुणाः—"यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशं। तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्।" सु.सू. ४६अ.। मज्जगुणाः—"बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्द्धनः। मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः॥" च.। वातघ्नी पित्तकफबलकरी मांसतुल्यगन्धदा च। कुम्भीरमहिषमज्जगुणाः—मधुरा वृंहणी वल्या च। मज्जकच्छपयो—शैत्यमुष्णत्वञ्च। राज.।

मज्जा(नु)गतम्। क्ली। काण्डभग्ननामास्थिभङ्गरोगे। "अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुद्धरति।" सुनि.१५अ.।

मज्जाजः। पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

मज्जामेहः। पुं। मज्जगतप्रमेहे। निदा.।

मज्जारजाः। पुं। गुग्गुलौ। वै.निघ.।

मज्जावहस्रोतः। पुं। मज्जधातुवाहिन्यां नाड्याम्। तस्य मूलम् अस्थीनि सन्धयश्च। च.वि.५अ.।

मज्जारसः (सारः)। पुं। शुक्रे। रा.नि.व.१८। मल्लिकायाम्। वनमाविशेष। वै.निघ.।

मज्जासारम्। क्ली। जातीफले। रा.नि.व.१२।

मज्जिका। स्त्री। लक्ष्मणाकन्दे। वकल्यिाम्। वै.निघ.।

मञ्जकपर्णी / **मञ्जिपत्रम् (त्री)** | स्त्री, क्ली। सुरपर्ण्याम्। रा.नि.व.१०। गुणाः—तिक्ता उष्णा पित्तला विषघ्नी कफवातज्वरकासकृमिघ्नी। वै.निघ.।

मञ्जकाश्रयः। पुं। मत्कुणायाम्। मत्कुणे। रा.नि.व.१९।

मञ्जरम्। क्ली। मुक्तायां। श.र.। तिलकवृक्षे। श.र.। मञ्जर्य्यां। त्रिका.।

मञ्जरिः। पुं। मञ्जर्य्यां। अम.।

मञ्जरी (कः)। स्त्री, पुं। गन्धतुलस्यां। प.म.। मुक्तायां। तिलकवृक्षे। श.र.। तुलस्यां। रा.नि.व.१९। वेत्रलतायाम्। अशोकवृक्षे। वै.निघ.।

मञ्जरीनम्रः । पुं । वेतसे । বেত । रा.नि.व.९ ।

मञ्जा । स्त्री । रन्ते । छाग्याम् । हे.च. ।

मञ्जिः (ञ्जी) । स्त्री । मञ्जर्य्यां । विका. ।

मञ्जिफला । स्त्री । कदलीवृक्षे । विका. ।

मञ्जिष्ठः (ष्ठा,ष्ठिका) । पु, स्त्री । (Rubia cordifolia. Syn. R. Manjishtha.) Indian madder. स्वनामख्यातलतायाम् । मञ्जिष्ठा । प.मु. । हिं वम्. मजीठ, शिञ्जिनि । तें मञ्जिष्ठतीटी, तामवती । ता, मञ्जिट्टी । फा. रनास । तत्पर्य्याया:,—रक्तयष्टि: विकसा जिङ्गि: जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी भण्डीरी योजनवल्ली मण्डुका लतायष्टि: छेमपुष्पी काण्डीरा काण्डीरो योजनपर्णी कालमेषी काला रक्ताङ्गी भण्डि: भण्डिन: भण्डिका भण्डीतकी रसायनी मण्डीरी वस्त्ररञ्जिनी हरिणी रक्ता गौरी योजनवल्लिका दिप्रा रोहिणी चित्रलता चित्रा चित्राङ्गी जननी विजया मञ्जुषा रक्तयष्टिका क्षत्रिणी रागाङ्गी रागाढ्या कालभण्डिका अरुणा ज्वरहन्त्री छत्रा नागकुमारिका, भण्डीरलतिका वस्त्रभूषणा । गुणा:—मधुरा कषाया उष्णा गुरु: व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्ररोगघ्नी च । शोथयोनिकर्णाक्षिशूलघ्नी चेति तद्भेदा: । एता: सर्व्वा विशेषेण गुणोत्तरा ज्ञेया: । रा.नि.व.६ । सु.चि.१० अ. । च द वि.ज्व.चि.लाक्षादि तैले । "मञ्जिष्ठा सैन्धवादग्नी ।" पक्षाघातकामलासु हिता मूत्रस्रोतोविशोधनी च । फल यकृद्दोषहरं मूलं चर्म्मविवर्णताहरं तिलकालकघ्नञ्च । कश्चिद्द्रव्यगुण: ।

मञ्जिष्ठमेहः । क्ली । पित्तजन्यप्रमेहरोगे । अत्र रोगी मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मेहति । सु.नि ६अ. ।

मञ्जिष्ठाद्यघृतम् । क्ली । शरीरव्रणाधिकारे घृतं । "मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिर्व्विपाचयेत् । सर्व्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमिष्यते ॥" रस.र. ।

मञ्जिष्ठाद्यतैलम् । क्ली । क्षुद्ररोगाधिकारे तैलम् । "मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं सयष्टिकं । कर्षप्रमाणैरेतैस्तु तैलस्य कुडवं पचेत् । आजपयसा द्विगुणं शनैर्मृदग्निना पचेत् । नीलिकापिड़काव्यङ्गानभ्यङ्गादेव नाशयेत् ॥" तिलतैलं ७अ. । कल्कार्थं—मञ्जिष्ठा मधुकपुष्पं (মউল ফুল) लाक्षा (লাহা) मातुलुङ्गमूलं (টাবামূল) यष्टिमधु प्र.२ तो. छागदुग्ध १श. । रस.र. ।

मञ्जुगमना । स्त्री । हंस्याम् । रा.नि.व.१९ ।

मञ्जुघोषः । पुं । कपोते । वै.निघ. । [१९ ।

मञ्जुपाठकः । पुं । शुकपक्षिणि । रा.नि.व.

मञ्जुलः । पुं । जलरङ्कुपक्षिणि । मे. । तित्तिरपक्षिणि । हरिणभेदे । अञ्जीरवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । अञ्जीरे । আঁজীর । राज. । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ।

मञ्जूषा । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.नि व.६ ।

मट्ट(ड़)कः । पुं । शस्यविशेषे । माड़ुआ । जटा. ।

मठः । पुं । मण्ठनामक वटकाकारपिष्टकभेदे ।

मणिः (णी) । पुं, स्त्री । स्फटिकादिरत्ने, मुक्तादौ । विका. । गुणा:—"मणिरत्नं सर शीतं कषायं स्वादु लेखनं । चक्षुष्यञ्च .....।" राज । अजागलस्तने । मे. । शिश्नाग्रग्रन्थौ । सि.यो.मूर्च्छाचि. । अ शि, भागे । भा.म.३भ.मूत्रोत्सङ्ग.चि. । मणिबन्धे । हे.च. । योन्यग्रभागे । श.र. ।

मणिकण्ठः । पु । चाषपक्षिणि । वै.निघ. ।

मणिकाननम् । क्ली । माने । कण्ठे । श.र. ।

मणिच्छिद्रा । स्त्री । मेदायां । प.मु. । रा.नि.व.५ । महामेदायाम् । मञ्जायाम् । वै.निघ. । ऋषभकौषधे । मे. । [व.१९ ।

मणितारकः । पु । सारसपक्षिणि । रा.नि.

मणितुण्डः । पु । तृषायाम् । वै.निघ. ।

मणिपूरम । क्ली । आमाशयकुण्डे ।

मणिबन्धः । पु । करमूलं । হাতের কব্জী । रा.नि व.१८ । भा.मञ्जरी चि. ।

मणिभावरः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

मणिमन्थम् । क्ली । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ । वै.निघ श्वास चि.शिलाद्यवलेहे ।

मणिमन्दिरम् । क्ली । मुक्तागृहे । झिनुक । वै.निघ. ।

मणिरत्नम् । क्ली । हीरके । वै.निघ. ।

मणिराग(ज)म् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि. व.१३ ।

मणिरामः । पुं । ग्रन्थरत्नमालाकर्त्तरि ।

मणिवरः । पुं । हीरकमणौ । हीरे । भा. ।

मणिवोजः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ । जीरके । वै.निघ. ।

मणोचकम् । क्लो । चन्द्रदर्पणौषधे । चान्ति रूपा । विक्रा. । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । वै.निघ. । नक्रात्स्यपक्षिणि । दाछद्राड्डा पाखी । हारा. ।

मणावकम् । क्लो । पुष्पे । ६.च. ।

मण्टपी । स्त्री । क्षुद्रौपोदिकायां । रा.नि.व.७ ।

मण्डूरम् । क्लो । मण्डूरे । मण्डूर । वै.निघ. ।

मण्ठः (कः) । पुं । वटकाकारपिष्टकविशेषे । हि माड़ा । यथा—"समितां मर्द्दयेदाज्यैर्वर्त्तनापि च मुद्गवत् । पश्चात्तु वटकं कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरवम् । एला-लवङ्ग-कर्पूर-मरिचाद्यैरलङ्कृते । मज्जयित्वा सितापाके ततस्तं समुद्धरेत् । अयम्प्रकारः संसिद्धो मण्ठ इत्यभिधीयते ॥" गुणाः— "मण्ठस्तु बृंहणो हृद्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥" रा.नि.व.१० ।

मण्डम् । क्लो, पुं । सारं । पिच्छे । द्रव्याग्रभवे । माड़, फ्यान्न मार । क्लो । मस्तुनि । मे. ।

मण्डः । पुं । एरण्डवृक्षे । प.मु. । यवादिमावर्त्तनिकुपक्वरहितद्रव्यविशेषे । मण्ड, माड़ । "सिक्थकैरहितो मण्डः ।" स च चतुर्द्दशगुणाम्बुनासिद्धः अर्थात् तण्डुलपरिमाणापेक्षया जलविगुणपवनेन सिद्धः । "मण्डश्चतुर्द्दशगुणे ।" च.द.ज्व.चि. । "जले चतुर्द्दशगुणे तण्डुलानां चतुःपलं । विपचेत्स्रावयेन्मण्डः सभक्तो मधुरो लघुः । नीरे चतुर्द्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्विकथकः ॥" प.प्र.२ख. । गुणाः—"मण्डस्तु तानां सिक्थहीना पेया पाचिप्रदीपनी । ग्राहिणी लघुशीता च पाचनी दातलोमनी । धातुनाड्यैव नाड़ीनां मृदुत्वं देहजन्मता । तृष्णाग्रमग्लानी- पित्तातिसारकफदोषघ्न ॥" वै.निघ. । अष्टगुणवारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमान्द्ये हित. । सि. यो.अग्निमा.चि. । गुणाः—"क्षुद्बोधनो वस्तिविशोधनश्च प्राणदः शोणितवर्द्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं नयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥" भाव.३ष. । मेके । भूषणे । शाकभेदे । मे. ।

मण्डकः । पुं । मण्ड । जातीपुष्पवृक्षे । पिष्टकविशेषे । हिं माड़ा । "वारिणा कोमलाकृत्वा समितां साधु मर्द्दयेत् । हस्ताभ्यां तथा तन्वा लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् । अधो-मुखघटस्यैतां विन्यस्याग्निपिदर्दहेः । मृदुना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥ दुग्धेन खाण्डखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः । अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा...॥" गुणाः—"मण्डको बृंहणो हृद्यो बल्यो रुचिकरो भृशं । पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः ॥" भा. । कोमी—नेची ।

मण्डनः । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निघ. २ भ शैलूषादिचूर्णे ।

मण्डपः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

मण्डपा । स्त्री । मिश्याख्यां । रा.नि.व.१६ ।

मण्डपारोहः । पुं । कुखाली । रा.नि.व.७ ।

मण्डपी । स्त्री । क्षुद्रपर्णीपोदक्यां । क्षुद्रपत्रपूंई । रा.नि.व.७ ।

मण्डयन्तः । पुं । अन्ने । उदा. ।

मण्डयन्ती । स्त्री । नार्य्याम् ।

मण्डरी । स्त्री । चुचुंरिकायाम् । हारा. ।

मण्डल(क)म् । क्लो । पिटकवन्मण्डलयुक्तचर्मरोगे । चाका दाग । कोठरोगे । शीतपित्तरोगे । रा.नि.व.२० । मा.नि. । नखीनामगन्धद्रव्ये । म.च. । पुं । उदर्दरोगे । सर्पभेदे । कुष्ठे व्रणबन्धभेदे । "मण्डलं वेष्टनाकारं विदध्यादिति लक्षणं ।" सु.सू.१८अ. । कुक्कुरे । त्रिका. । अष्टचत्वारिंशद्दिवसेषु । ४८ दिन । "संस्थाप्य मण्डलं पश्चादर्कं निष्काशयेत्ततः ।" अर्क.चि. ।

मण्डलकुष्ठम् । क्लो । सप्तमहाकुष्ठान्तर्गतकुष्ठरोगभेदे । तल्लक्षणम्,—"श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलं । कृच्छ्रं अन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ मा.नि. ।

मण्डलच्छदा । स्त्री । शुक्लपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

मण्डलपत्रिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । [सु.कल्प.८अ. ।

मण्डलपुच्छकः । पुं । तन्नामकमाषहरकोटे ।

मण्डलमुखभाक् । पुं । आनारस तिर

मण्डलसन्धिः । पुं । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाड़ीषु मण्डलाकारसन्धौ । सु.शा.५ष. ।

मण्डला । स्त्री । कुमार्य्याम् । घृतकुमारी । दूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मण्डलाग्रम् । क्ली । मण्डलमिवाग्रं यस्येति । स्वनामख्यातषड़ङ्गुलशस्त्रविशेषे । लक्षणं यथा— "षड़भागे मण्डलं वृत्तङ्कुरसंस्थानमेव वा । मण्डलाग्रस्य जानीयात्प्रमाणन्तु षड़ङ्गुलम् ॥ सु.सू.८ष. । डल्वणः ।

मण्डली (इन्) । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ । सर्पे । त्रिका. । गोनससर्पे । रा.नि.व.१९ । छागलककलापे । हे.च. । विड़ाले । श.मा. । कार्कटे । भौमसर्पजातौ । "ज्ञेया मण्डलिनो भोगाः मण्डलै र्विविधैश्चिताः । प्रांशवो मन्दगमनाः—॥" वा.उ.३६अ. । वै.निघ. । तद्भेदाः—आदर्शमण्डलश्वेतमण्डलरक्तमण्डलचित्रमण्डलपृषतरोध्रपुष्पमिलिन्दकगोनस-वृद्धगोनस-पनस-महापनस वेणुपत्रक शिशुकवभ्रुकषायकलुषपारावतहस्ताभरणचित्रकैणीपदाश्चेति । तद्दष्टलक्षणमाह—मण्डलिदष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतीभवति । तेन च पीताङ्गता दाहश्च । द्वितीये श्वयथुः । तृतीये दंशपरिक्लेदादयः । चतुर्थे ज्वरो दाहश्च । पञ्चमे सर्व्वशरीरदाहश्च भवति । वा.उ.३६अ. । स्त्री (ली) । दूर्व्वायां । हारा. । घृतकुमार्य्याम् । गुड़ूच्याम् । वै.निघ. ।

मण्डा । स्त्री । मेथिकायां प.मु. । मद्ये । हारा. । आमलक्याम् । मे. ।

मण्डूकः । पुं । भेके । व्याङ् । स षड्विधः— कृष्ण सार-कुहक-हरित-रक्त-यववर्णाभ-भ्रकुटी-कोटिका इति । तद्दंशे दशकण्डूः पीतफेणागमश्च । सु.कल्प.८ष. । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ शोंटाश्योणागाछ । रा.नि.व.९ । पुण्डरीकवृक्षे । पुण्डरिया । वै.निघ. । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि, भैष.प.पि.चि.सुधावलीगुड्याम् । अश्वस्य खुरतलप्रदेशे । ज.द. ।

मण्डूकता (तापः) । स्त्री, पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं यथा—"मण्डूकतापो मण्डूकां व्रणेनाश्वस्य जायते । अभिघातसतुल्यं न दुष्टकर्द्दमकेन च ॥" ज.द.३९अ. ।

मण्डूकपर्णः । पुं । श्योणाकवृक्षे । अम. । पाटलावृक्षे । वै.निघ. । शीषके । मे. ।

मण्डूकपर्णी । स्त्री । (Hidrocotyle Asiatica.) Asiatic Penny wort. स्वनामख्यातशाके । थानकुड़ि, थुलकुनि । हिं खुलखुड़ि, ब्रह्ममाण्डूकी । मैं मण्डूकपर्णी । ता. वल्लरोवैरी । वम्. ब्रह्मी । "तत्पर्य्यायाः—भेकपर्णी भेकी मूलपर्णी मण्डूकपर्णिका मण्डूकपर्णिनी ब्रह्ममण्डूकिका माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी । रा.नि.व.२३ । गुणैर्ब्राह्मीसदृशी । गुणाः—कासघ्नी स्वादुपाकरसा हिमा च । राज.२प. । भैष. । महाभवत्यां । अस्य पत्रं कुष्ठे उपदंशे च परमहितं । चर्म्मरोगे नाड़ीव्रणे च हितम् । दृष्टफलम् । मञ्जिष्ठायां । रा.नि.व.६।२३ । च.ए.४अ. । आदित्यभक्तायाम् । रा.नि.व.४।२३ । पृथुशिम्बश्योणाकवृक्षे । बड़ शोंटा श्योणा गाछ । रा.नि.व.९ । शालपर्ण्याम् । पाटलायाम् । वै.निघ. । ब्राह्म्यां । ब्रह्मी शाक । भा.उ.रसायने । "मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः । तदभावे मञ्जिष्ठा ग्राह्या ।" ब्राह्मीभेदे । सु.चि.९अ. ।

मण्डूकमाता । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । ब्राह्मीशाक । रा.नि.व.५ ।

मण्डूका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । श.मा. । मण्डूकपर्ण्यां । थुलकुड़ि । प.मु. । आदित्यभक्तायां । हुड़हुड़िया । रा.नि.व.४ ।

मण्डूकी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । थुलकुड़ि । र.मा. । आदित्यभक्तायां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ । जलगुल्मी । सु.चि.१अ. । अश्वस्य खुरतलभागे । ज.द.२अ. । भेकपत्न्यां ।

मण्डूरम् । क्ली, पुं । लौहमले । मण्डूर । तत्पर्य्यायाः,—शिङ्घाणं मूलघातनं लौहमलं लौहचूर्णं किट्टं अयोमलं लौहजं कृष्णचूर्णं लौष्टं । प.मु. । अस्य मारणविधिः—"अक्षाङ्गारैर्धमेत् किट्टं लौहजं तद्वयं जले । सेचयेत्सततन्तु सप्तवारं पुनः पुनः । चूर्णयित्वा ततः क्वाथैर्हि गुणैस्त्रिफलोद्भवैः । आलोड्य भर्जयेद्वह्नौ मण्डूरं जायते वरम् । यल्लोहे यद्गुणाः प्रोक्ता तत्किट्टे चापि तद्गुणाः । शतोर्द्ध्वमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम् । अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥" रस.चि.७अ. ।

मण्डूरवटकः । पुं । पाण्डुरोगे औषधम् । "त्रिफला त्र्यूषणं मुस्तं विड़ङ्गं चव्यचित्रकौ । दार्व्वीत्वक् माक्षिको धातुः ग्रन्थिको देवदारु च । एता-

न्द्विरष्टिकान् भागान् चूर्णान् कुर्य्यात् पृथक् तथा। मण्डूरं द्विगुणं चूर्णात् शुद्धमञ्जनसन्निभं। गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिंस्तत्प्रक्षिपेत्ततः। उदुम्बर-समान् कृत्वा वटकान्तान् यथाग्निना। उपयुञ्जीत तक्रेण…।” च वि.२०अ.।

मतङ्ग(रा)जः। पुं। हस्तिनि। अम.।

मतिः। स्त्री। बुद्धौ। अम.। इच्छायाम्। मे.। शाकविशेषे। मक्तकले अजयपाल:।

मतिदा। स्त्री। शिंशपावृक्षे। रा.नि.व.४। ज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३।

मतिविभ्रमः। पु। बुद्धिवैपरीत्ये। श.र.।

मतिविभ्रान्तिः। पुं। उन्मादरोगे। रा. नि.व.२०।

मत्कः। पु। मत्कुणे। छारपोका। श.च.।

मत्करणम्। क्ली। देहे।

मत्कुणः। पुं। कीटभेदे। छारपोका। रा. नि.व.१८। नारिकेले। अश्मश्रुपुरुषे। मे.। महिषे। वै.निघ.। स्त्री। केशरहितस्त्रीयोनौ। श.र.। [श.मा.।

मत्कुणारिः। पुं। शणवृक्षे। सङ्गायां। शिरि।

मत्तः। पु। धुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०। कोकिले। महिषे। रा.नि.व. १९। त्रि। उन्मत्त।

मत्तकाशिनी। स्त्री। उत्तमस्त्रियां। अम.।

मत्तकीशः। पु। हस्तिनि। श.मा.।

मत्तवारणम्। क्ली। पूगफलचूर्णे। श.मा.। कुन्दवृक्षतौ। कुँदवृक्षेर वेड़ा। मे.। पु। मत्तहस्तिनि।

मत्ता। स्त्री। मद्ये। रा.नि.व.१४। विजयायाम्। शिक्ति। वै.निघ.।

मत्ताख्यः। पु। कोकिले। वै.निघ.।

मत्सः (त्स्यः)। पुं। जलचरभेदे। माछ। तत्पर्य्याया,—पृथुरोमा, झष झष मीनः वैसा-रिण. अण्डजः शिमीर शकली शल्की आम्माशी सह्वरः मूकः जलेशयः कण्टकी शल्की मत्स्यः अनिमिष स्थिरजिह्व वारिचरः वल्कवान् गूढी दन्दशूक जलचर्य्या। ते बहुविधा नानाजातीयाश्च। यथा—“रोहितो मद्गुरो भीलवालको वर्वरस्तथा। छागलो रक्तमत्स्यश्च महिषश्च चिलीचिमः। वालुकः ऋषलमीना च ज्ञेया गर्भविपादयः।” तेषां विशेषाः पर्य्याय मत्स्या.। साधारणतो मत्स्यगुण स्निग्धम् उष्णं गुरु रक्तपित्तजनकं वातघ्न “निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हि बलपुष्टिकरा वीर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः। हृद जलनिधिनिर्झरतड़ागवापीसरिद्भ्यश्च ये मत्स्याः तु जड़ा, नादेया यथोत्तरलघुतरास्तु नादे चाराम्न मत्स्या गुरवोऽमदाहदा विट लवणाम्बुजाता:। तैनाल्यजाः स्वादुजल चरि ज्ञेया जड़ास्तेऽपि यथायुतानि रा.नि.व.१०।” नादेया मधुरा मत्स्या मारुतापहाः। रक्तपित्तकराश्चोष्णाः स्निग्धाल्पवर्चसः। कषायानुरसास्तेषां शष्प भोजनाः। सरस्तड़ागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुलाः। महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भ स्मृताः॥” तेषामन्यानिलघ्नत्वाच्छीघ्रपाकोप्यो हारौ। स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात्तयोर्वाप्या प्रताः। नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पु धारिणः। सरस्तड़ागजानान्तु विशेषेण शिरो अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः। स्तुता शिरोदेशमध्यं गुरवस्तु ते। अधस्त ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः। उरो तेषां पूर्व्वमर्द्धं लघु स्मृतम्।” सु.सू. महामत्स्यगुणा.—“महाप्रमाणा गुरव. बद्धवर्चसः।’ क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवः ग्रहणीहिताः। क्षुद्रमत्स्या लघुस्निग्धा बह्निवर्द्धना।” पाण्डुवर्णमत्स्यगुणाः—“दीपनाः स्निग्धा गुरवो भिन्नवर्चसः।” मत्स्यशीर्षगुणाः—कथिता दीपना मत्स्या विष्टम्भिदुर्ज्जराः।” लवणयुक्तमत्स्यगुणाः ताडिता मत्स्याः कफपित्तकराः सराः।” मीनगुणा.—“मामुद्रा गुरवो हृद्याः। वातनाशनाः। पित्तलास्तु विशेषेण मांस लावहाः। जम्बीररसयुक्तमत्स्यगुणाः मत्स्यस्तु जम्बीररसाक्तो वातनाशनः। मधु हृद्यो बृंहणो बलवर्द्धनः।” सन्नौ गुणा —“आर्द्रकैः कटुतैलेन सद्यः पूर्णेत्। स स्वादु. कफवातघ्न. शुक्रलो बल मत्स्यव्यञ्जनगुणा.—“व्यञ्जनं शाकमत्स्य हृद्यञ्च तुष्टिकृत्।” मत्स्यपक्वगुणा.—“ बलकरो वातघ्नो रोचनः परः॥” राज=

मत्स्यग(घ)ण्टः। पु। मत्स्यशल्को व्यञ्जनभेदे। माछेर घण्ट। श.च.·S

मत्सरः । पुं । मक्षिकायां । त्रिका. ।

मत्स्यकाली (ळी) । स्त्री । उपोदिकायाम् । वै.निघ. । [जटा. ।

मत्स्यगन्धा । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा.नि.व.४ ।

मत्स्यगन्धिः । स्त्री । मत्स्याक्ष्याम् । ब्राह्मी शाक । (का) । शुकनासायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्यगर्भः । पुं । मत्स्याण्डे ।

मत्स्यघण्टः । पुं । व्यञ्जनविशेषे । माछेर घण्ट । श.च. । See मत्स्यः ।

मत्स्यखण्डिका (ण्डी) । स्त्री । गुड़कृतमिष्ट द्रव्यभेदे । मिछरि, नबात । शर्करायां । रा.नि. व.१४ । खाण्डगुड़ । "इक्षो रसो यः संपक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः । मन्दं यत् स्यन्दते तस्मात् तन्मत्स्यण्डी निगद्यते ।" गुणाः—"मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा । मधुरा बृंहणी हृद्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥" भा. । मत्स्यण्डिका-खण्डशर्करा-विमलजाता उत्तरोत्तरं शीतस्निग्धगुरुमधुरतरा भवन्ति । सु.सू.४५अ. ।

मत्स्यखण्डफलितम् । क्ली । खण्डीशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्यनाशकः (नाशनः) । पुं । मत्स्यरङ्ग-पक्षिणि । माछराङा पाखी । कुररपक्षिणि । त्रिका. । श.च. ।

मत्स्यपित्तम् । क्ली । मीनपित्ते । माछेर पित्त । तच्छुद्धिः—"मत्स्यादिपित्तं संशुष्कं निम्ब-द्रावैर्विभावितं । दिनान्तं शुद्धिमायाति सत्यं गुरुवचो यथा ॥" सा.कौ. ।

मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरोहिण्यां । कट्की । रा.नि.व.६ ।

मत्स्यपुटपाकः । पुं । पुटेन मत्स्यपाकभेदे । तत्साधनं दग्धमत्स्यतुल्यमेव ।

मत्स्यभिन्ना । स्त्री । कटुकायाम् । कट्की । रा.नि.व.६ ।

मत्स्यभेदिनी । स्त्री । कटुकायां । रा.नि.व.६ ।

मत्स्यरङ्गः (ङ्गः, कः) । पुं । जलकाके । माछराङा । हारा. ।

मत्स्यराजः । पुं । रोहितमत्स्ये । त्रिका. । "शृङ्गरी रोहितः प्रोक्तः शकुलश्च विशेषतः । मत्स्य-राज इति प्रोक्तः ।" रस चि.८अ ।

मत्स्यर्कः । पुं । शफरीमत्स्ये । च.सू.८अ. ।

मत्स्यलम् । क्ली । मत्स्यसंयुक्तव्यञ्जने ।

मत्स्यविन्ना । स्त्री । कटुकायाम् ।

मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरङ्गी । माछराङा । जटा. । बडिशे । श.र. ।

मत्स्यशकलम् । क्ली । मीनशल्के । मत्स्य-चर्मणि । भा.म.कुष्ठ.चि. । स्त्री । कटुकायां । भा.म.१भ.चित्तभ्रम.ज्व.चि. । "हरीतकामरदारु-मत्स्यशकला ।"

मत्स्यसङ्घातः । पुं । मत्स्यसमूहे ।

मत्स्यसन्तानिकः । पुं । मत्स्यव्यञ्जनभेदे । यथा—"दर्व्यङ्गारे सलवणो वेशवारैरुपस्कृतः । सार्द्रकः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥" श.च. ।

मत्स्या । स्त्री । कटुकायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्याक्षी । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ । हिलमोचिकायां । हिञ्चे । त्रिका. ।

मत्स्याण्डम् । क्ली । मीनाण्डे । माछेर डिम । गुणाः—"मत्स्यकूर्मखगाण्डानि स्वादुवाजीकराणि च । कटुपाकानि रुच्यानि वातश्लेष्मकराणि च ॥" राज.३प. ।

मत्स्याण्डी । स्त्री । शर्कराभेदे । धोंड़ गुड़ ।

मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिप्पल्यां । रा.नि.व. ४ । नखीलायाम् । मत्स्याक्ष्याम् । हिञ्चे । काकमाच्याम् । गण्डदूर्वायाम् । मण्डूक्याम् । रा.नि.व.२३ । [त्रिका. ।

मत्स्याशनः । पुं । मत्स्यरङ्गे । माछराङा ।

मत्स्याक्षकम् । क्ली । ब्राह्म्याम् । पत्राङ्गचन्दने । भा.म.४भ.पाल.चि. । "मत्स्याक्षकं शङ्खपुष्पी । सु.शा.१०अ. । पत्तूरे । वा.उ.३९अ. ।

मत्स्याक्षिका । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

मत्स्याक्षी । स्त्री । हिलमोचिकायां । हिञ्चे-शाक । हिं मछेच्छी, मछरिया । मं जलब्राह्मी । र.मा. । त्रिका. । सोमलताविशेषे । गुणाः—शीतला रुच्या व्रणघ्नी च । रा.नि.व.५ । "मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित् । लघ्वी तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ॥" भा.गु.व. । काकमाच्यां । रा.नि.व.४ । गण्डदूर्वा-यां । रा.नि.व.८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांस्यां । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.शतावरीतैलं । क्षीमकपत्नातौ । व्याक. ।

मत्स्योदनम् । क्ली । मीनपक्वभक्ते । মাছের পোলাও । गुणा:—"मत्स्यौदनं कफकरं विदाप-कारणं तथा । अग्निर्मान्द्यकरं प्रोक्तं चतुरैस्त्वग्र-भवकैः ॥" वै.निघ. ।

मथः (नः) । पुं । अग्निमन्थवृक्षे । গণিয়ারী । मद. । र.मा. ।

मथितम् । क्ली । वस्त्रपूतनिर्जलदधि । अम । भा.म. । १भ.अ.सा.चि.गङ्गाधरचूर्णे । "चूर्णं मथितसमेतम् ।" केवलं मथितदधि । "तत् केवलन्तु मथितं मुनयो वदन्ति ।" प.म.२ख. । गुणाः —श्लेष्मवातघ्नं । रा.नि.व.१५ । कफपित्तघ्न रोचनं धातुपुष्टिकरञ्च । राज.३प. ।

मथुरानाथः । पुं । वैद्यामृतलहरीनामसंग्रह-ग्रन्थकारे ।

मदः । पुं । मृगनाभौ । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२ । See कस्तुरी । च.द.वा.व्या.चि. अष्टादशशतिक-प्रसारणी तैले । मत्ततायाम् । "पूगकोद्रव धुस्तूरभक्षणादिव मत्तता ।" भा.म.१भ.ज्व.चि. । "मूर्च्छादाही मदस्तथा ।" मा.नि. । मद्ये । हे.च. ।

मदकटः । पुं । षण्डे । ষাঁড় ।

मदकरः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । स्त्री (रा) । धातकी-वृक्षे । (री) सुरायाम् । वै.निघ. ।

मदकारि । त्रि । मादकद्रव्ये । "बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारि तदुच्यते । तमोगुणप्रधानञ्च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥"

मदकृद्द्रुमः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

मदगन्धः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । ছাতিমগাছ । रा.नि.व.१२ । स्त्री । अतसीक्षुपे । মশিনাগাছ । प.म. । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

मदगमनः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायाम् । পুঁইগাছ । प.मु. । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ ।

मदद्रुः । पुं । माड़ इति कोङ्कणदेशप्रसिद्ध वृक्षे । रा.नि.व.९ ।

मदनः (कः) । पुं । क्ली । (Randia dumetorum. Syn. Posoqueria dumetortorum or R. longispina.) मुचकुन्दवृक्षे । स्वनामख्यातक्षीनगन्धवर्गीयवृक्षे । ময়নাগাছ । हिं मइनूफल, करहर । मं वसन्तकाड़िमिचेट्टु, मण्डचेट्टु, मङ्गचेट्टु, उन्मत्तचेट्टु । उत्, पातर । ता. मड्ककाय । नेपा. मैदल । पञ्जा. मिण्डकोल । सं मेणाहल । कं गेल । तत्-पर्यायाः—पिचूकः मुचुकुन्दः कण्टकी श्वसनः करहाटकः शल्यः कण्डः रामच्छर्दनकः वामा-च्छर्दनकः कैटर्यः धाराफलः तगरः । गुणाः— कटुतिक्तोष्णः कफवातव्रणघ्नः शोफघ्नः वामनश्च । रा.नि.व.८ । एतत्फलं वामनम् अर्थात् अपक्व-पित्तश्लेष्माणौ ऊर्द्ध्वं नयेत् । भ्रमरे । जटा. । अङ्कोल्लवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.९ । वकुलवृक्षे । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । भा. ४ख.जात्यादितैले । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । काके । शल्ये । कोपासे । मागके । कुटजवृक्षे । रा.नि.व.२३ । कोशातक्याम् । सरलकाष्ठे । वै.निघ. । कुन्दपुष्पवृक्षे । (कः) दमनकवृक्षे । দোনা । र.मा. । च.द.वा.व्या.चि. । "मांसीमुरा-मदन—।" चोरिणीवृक्षे । कपीने । वै.निघ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । वसन्ते । मे. । माषे । हे.च. । खदिरवृक्षे । श.च. । [११ ।

मदनकाकुरवः । पुं । पारावते । रा.नि.व.

मदनकोद्रवः । पुं । तृणधान्यविशेषे । মদন ঘাস । च.द.पाना.चि. । "मदनकोद्रवजम्" ।

मदनपाठकः । पुं । कोकिले । रा.नि.व.१९ ।

मदनफलम् । क्ली । मदनवृक्षफले । ময়না-কূড়ি ।

मदनमञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

मदनमृगः । पुं । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

मदनमोदकः । पुं । वाजीकरणाधिकारोक्त-मोदकः । पाठ.—"त्रैलोक्यविजयापत्रं सबीजं घृतभर्जितं । त्रिकटु त्रिफला कुष्ठं शटी सैन्धव-धान्यकं । शृङ्गी तालीशपत्रञ्च कट्फलं नागकेशरं । यमानी चाजमोदा च यष्टीमधुकमेव च । मेथी जीरकयुग्मञ्च गृहीत्वा भर्जितं कियत् । यावन्त्ये-तानि चूर्णानि तावदेव तदौषधं । तावत्येव सिता देया यावत्या याति बन्धनम् । घृतेन मधुना मिश्रं मोदकं परिकल्पयेत् । त्रिसुगन्धि-समायुक्तं कर्पूरेणाधिवासयेत । स्थापयेद् घृतभाण्डे तु श्रीमन्मदनमोदकम् ।" त्रिकटु, त्रिफला, कूड़,

শটী, সৈন্ধবলবণ, ধনিয়া, কাঁকড়াশৃঙ্গী, তালীশপত্র, কট্‌ফল, নাগেশ্বর, যমানী, বনযমানী, যষ্টিমধু মেথি, জীরা, কৃষ্ণজীরা, প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ। ঈষদ্ ভর্জ্জিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ঐসমস্তচূর্ণের সমান সর্ব্বসমষ্টি-সমান চিনি। ঘৃত ও মধু তত দিবে যাহাতে মোদক বান্ধা যায়। অন্য মহামদন মোদকঃ—"ত্রৈলোক্যবিজয়াপত্রং সবীজং ঘৃতভর্জ্জিতম্। সমং শিলাতলে পশ্চাৎ চূর্ণয়েদতিচিক্কণম্। শতাবরীরজশ্চৈব বিদারিকন্দজং রজঃ। বলাতিবলয়োশ্চৈব মূলবল্কলজং রজঃ। গোক্ষুরস্যাস্থিবীজানাং বানরীবীজতঃ। এতদৈকীকৃতং যাবদ্ভাতাবর্য্যাদিজং রজঃ। তস্মাচ্চতুর্গুণং কার্য্যং ত্রৈলোক্যবিজয়ারজঃ। ক্ষীরসেহথ শতাবর্য্যা বিদার্য্যাঃ স্বরসে তথা। পচেত্তাথ সমং তস্মিন্ মীলয়েচ্চূর্ণসঞ্চয়ম্। মীলয়িত্বা সিতাচৈব শক্রচূর্ণাচ্চতুর্গুণা। পচেদবহিতো বৈদ্যো মন্দমন্দেন বহ্নিনা। ততঃ পাকক্রমং দৃষ্ট্বা ঘৃতং চৈবাসিতং সিতম্। বহ্ন্যাবতারিতং দদ্যান্মোদকার্থং ভিষগ্বরঃ। ত্রিকটু ত্রিসুগন্ধঞ্চ সৈন্ধবং সধনীয়কং। তালীশপত্রঞ্চৈব বালকং জীরকদ্বয়ম্। শটী কুন্দুরুখোটিশ্চ মুস্তা মধুরিকা মুরা। মাংসী তালীশপত্রঞ্চ পত্রং বারেন্দ্রনৈব চ। গ্রন্থিপর্ণং হরীতকী চৈব তথৈব শতপুষ্পিকা। চবিকা দেবদারুশ্চ প্রিয়ঙ্গু লবঙ্গকং। সরলঃ শৈলজশ্চৈব সর্ব্বমেতদ্বিচূর্ণয়েৎ। অত্র যদ্ভর্জ্জনে যুক্তং দ্রব্যং তদ্ভর্জ্জয়েৎ। ভর্জ্জয়িত্বা কৃতং চূর্ণং শক্রচূর্ণস্য পাদিকং। সৈন্ধবং স্বাদুতাযোগ্যং দেয় কটুকমেব চ। ততঃ সুমিলিতং কৃত্বা মোদকং পরিকল্পয়েৎ। ত্রিকটুত্রিজাতকে চূর্ণে চূর্ণং তু পশ্চাৎ তথা। লোটয়েন্মোদকান্ ভাণ্ডে সিদ্ধার্থানর্থসিদ্ধয়ে॥" ইতি শতাবরীচূর্ণ, ভূমিকুষ্মাণ্ডচূর্ণ, বেড়েলার মূলচূর্ণ, গোরক্ষচাকুলিয়ার ছালচূর্ণ, গোক্ষুর বীজ চূর্ণ, কুলেখাড়ার বীজচূর্ণ, আলাকুশী-বীজচূর্ণ, প্রত্যেক সমভাগ মিলিত ২ প.। ঘৃতভর্জ্জিত সবীজ সিদ্ধিচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প.। পাকার্থ—শতমূলীরস, ভূমিকুষ্মাণ্ডরস এবং দুগ্ধ প্রত্যেক ৮প. (মতান্তরে দুগ্ধ ১৬ প.) একত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিদ্ধ হইলে নামাইয়া, তাহাতে কৃষ্ণতিলের চূর্ণ ২ প. প্রক্ষেপার্থ ত্রিকটু, গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলাইচ, সৈন্ধব, ধনিয়া, জায়ফল, জয়িত্রী, বালা, জীরা, কৃষ্ণজীরা, শটী, কুন্দুরুখোটী, মুতা, মউরী, মুরামাংসী, জটামাংসী, তালীশপত্র, তেজপত্র, পচাপাতা, গেঁঠেলা, হরীতকী শুলফা, চই, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, সরলকাষ্ঠ, শৈলজ। ইহাদের মধ্যে যে যে দ্রব্য ভর্জনোচিত, গন্ধবৃদ্ধির জন্য তাহা ভাজিয়া চূর্ণ করিবে। এই সকল দ্রব্যের চূর্ণ প্রত্যেক সমভাগ মিলিত ২ প. সৈন্ধব ও ত্রিকটুচূর্ণ যে পরিমাণে দিলে স্বাদ হয়, সেই পরিমাণ বিবেচনা করিয়া দিতে হইবে। মোদক প্রস্তুত হইলে, সেই মোদক ত্রিকটু ও ত্রিজাতকচূর্ণে আলোড়িত করিয়া ভাণ্ডে তুলিয়া লইবে। রস.র.।

मदनमोदनी। स्त्री। गणिकारिकायाम्। वै निघ.।

मदनमोहन:। पुं। कपोतपक्षिणि।

मदनरिपु:। पुं। मदनफले। वै.निघ.।

मदनशलाका। स्त्री। सारिकायाम्। कामोन्मादकौषधे। त्रिका.। कोकिलायां। श.र.।

मदन(श्ला)सारिका। स्त्री। सारिकायाम्। শালিক পাখী। जटा.।

मदना। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। धातक्याम्। सुरायाम्। हे.च.। [वै.निघ.।

मदनाङ्कुश:। पु। शिश्ने। त्रिका.। नखे।

मदनाग्र (क) ज:। पु। कोद्रवधान्ये। কোদোধান। प.मु.।

मदनायुधम्। क्ली। योनौ। श.च.। कामवृद्धिक्षुपे। रा.नि.व.४।

मदनालय:। पु। स्त्रीयोनौ। पद्मे। वै.निघ.।

मदनाह्व:। पु। मदनवृक्षे। रा.नि.व.८। स्त्री (ह्वा)। अक्षोटवृक्षे। वै.निघ.।

मदनी। स्त्री। मेथिकायां। মেতি। प.मु.। कस्तूर्य्यां। মৃগনাভি। रा.नि.व.१२। मद्ये। रा.नि.व.१४। धातकीवृक्षे। अतिमुक्तके। नवमल्लिका। रा.नि.व.१०।

मदनीयहेतु:। पुं। धातकीवृक्षे। ধাই-ফুলের গাছ। या.सू.१५ अ.प्रियङ्ग्वादिव.। "पुन्नागभीतं मदनीयहेतुः।"

मदनीया। स्त्री। मल्लिकावृक्षे। वै.निघ.।

मदनेच्छाफलः। पुं। आम्रवृक्षे। आमगाछ। रा.नि.व.११।

मदभञ्जिनी। स्त्री। शतमूल्याम्। श.च.।

मदमत्तः। पुं। महाकरञ्जवृक्षे। वै.निघ.।

मदमादिनी। स्त्री। कोङ्कणदेशे गणिकारी-नामप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

मदयन्तिका (न्ती)। स्त्री। नवमल्लिकायां। काठमल्लिका। र.मा.। त्रिपुरमल्लिकायां। प.मु.। भैष. क्षुद्ररो.चि. महानीलतैले। च.द.र.पि.च.। वा.चि.२अ.।

मदयित्नु। क्ली। मद्ये। मे.।

मदरागः। पुं। कुक्कुटपक्षिणि।

मदरोगः। पुं। मदात्ययरोगे। रा.नि.व.२०।

मदव्याधिः। पुं। पानात्ययरोगे। रा.नि.व.२०। See मदातङ्क.।

मदशाकः। पुं। उपोदिकायाम्। रा.नि.व.७।

मदशौण्डः। पुं। जातीफलवृक्षे। वै.निघ.।

मदसारः। पुं। तूलवृक्षे। रा.नि.व.९.

मदस्थानम्। क्ली। सुरापानस्थाने। त्रिका.।

मदहस्तिनिकः (नी)। पुं। महाकरञ्जवृक्षे। डहर करञ्ज। रा.नि.व.९।

मदहेतुः। पुं। धातकीवृक्षे। वैद्यकं।

मदा। स्त्री। धातकीवृक्षे। वै.निघ.अ.सा.चि. शुण्ठीचूर्णे, कुटजचूर्णे। ग्रहणी.चि.पाठादिचूर्णे। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। चि.क्र.के.प्रदर.चि।

मदाढ्यः। पुं। तालवृक्षे। कदम्बवृक्षे। रा.नि.व.९। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री। लोहितझिण्ट्याम्। रक्तझाँटी। श.च.।

मदातङ्कः (त्ययः)। पुं। पानात्ययरोगे। तस्य निदानादिकं यथा—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः। तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्। अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथा मृतम्। प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून्। विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्। विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलं। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम्। स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितं। भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च। काम्यता मनसस्तुष्टिर्विक्रम एव च। विधिवत् सेव्यमाने तु मद्ये हिता गुणाः॥ बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनश्च। संपाठगीतस्वरप्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि॥ अव्यक्तबुद्धिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः। अनिद्राभिहतो सुहृश्च मध्येन मत्तः पुरुषो गच्छेदगम्यांश्च गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि नष्टसंज्ञः। ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः॥ चतुर्थे तु मदे भग्नदार्व्विव निष्क्रियः। कार्य्याकार्य्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः। को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिवापरम्। बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती॥ निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यं। आपादयेत् कष्टतमान् विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्॥ क्रुद्धेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन। भाराध्वपरिक्लिन्नेन वेगावरोधाभिहतेन अत्यम्लभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथा बलाभिततेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान् विकारान्। पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा। पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः। विद्याद् बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम्। तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातिसारविभ्रमैः। विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्। छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः। विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्। ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्व्वलिङ्गैर्मदात्ययः॥' नि.। तत्र सन्निपातजमदात्ययो दशभेदः। "उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा स्मृतः। उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदा परः। उत्कर्षेण यदा द्वौ तु मध्येनैकस्तृतीयकः। एको मध्येन दोषः स्यात् द्वावल्पेन तु तुर्य्यकः। उत्कर्षेणैक एव स्यात् अल्पेन द्वौ च पञ्चमः। उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पेनैकश्च पञ्चमः। अल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः। समस्ताः स्युरेवं भवति सप्तमः। मध्येन यदा तदा भवति चाष्टमः। अल्पेन सर्व्वे तदा तु नवमः स्मृतः। अल्पेनैकमध्येनैक इति स्फुटाः। सन्निपातस्य सुभेदाः प्रकीर्त्तिताः॥" वा.चि.७अ.।

मदाद्या स्त्री। रक्तझिण्टीवृक्षे।

मदाम्बर: । पुं । मत्तहस्तिनि ।

मदार: । पुं । शूकरे । मृगनाभौ । वै.निघ. । गजे । विश्व. ।

मदार्मद: । पुं । फलिकमत्स्ये, राजशीवमत्स्ये । फलूइ माछ । त्रिका. ।

मदालापी (रागी) (इन्) । पुं । कोकिले । श.मा. ।

मदाह्व: । पुं । कस्तूर्य्यां । मृगनाभि । त्रिका. ।

मदिर: । पुं । रक्तखदिरे । श.च. । मत्तखञ्जने । श.र. ।

मदिरा । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ । तत्पर्य्याया:,—हलिप्रिया हाला परिस्रुता वरुणात्मजा गन्धोत्तमा प्रसन्ना इरा कादम्बरी वीरा मद्य प्रसन्नेरा माध्विका कपिशी गन्धमादिनी माधवी कत्तोयं मद: कापिशायनं कपिशिका वारुणी मत्ता सीता चपला कामिनीप्रिया मदगन्धा माध्वीकं मधु सन्धानं आसव: अमृता वीरा मेधावी मदनी सुप्रतिभा मनोज्ञा विधाता मोदनी हली सरक: गुणारिष्ट' मधुलिका मदोत्कटा महानन्दा सीधु: मैरेयं वनवल्लभा कारणं तत्त्वं मदिष्टा परिप्लुता कल्य' साधुरसा गुण्डा हारहूरं मार्द्वीकं मदना देवसृष्टा कापिशं अब्धिजा । गुणा:—"हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोग्रहारुची । वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥" च.सू.२७अ. । See मद्यम् । मत्तखञ्जनपक्षिणि । -

मदिरासख: (व:) । पुं । आम्रवृक्षे । जटा. ।

मदिष्ठा । स्त्री । मद्ये । हे.च. ।

मदोत्कट: । पुं । मत्तगजे । कपोते । वै.निघ. ।

मदोत्कटा । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व.१४ । माधवीसुरायाम् । वै.निघ. । अतसीक्षुपे । तिल गाछ । रा.नि.व.१६ । दृहत्यां । व्याकुड़ । मद. ।

मदोद्रेक: । पुं । महानिम्ब: । घोड़ा निम । रा.नि.व.९ ।

मदोदग्रा । स्त्री । नार्य्याम् ।

मद्गु: । पुं । जलकाके । पानकौड़ी । च.सू. २७अ. । प्लवजातीयपक्षिविशेषे, मत्स्यरङ्के । माछराङा । गुणा:—वातघ्न: स्निग्ध: दृष्टमल: हृद्य: रक्तपित्तहर: हिमश्च । राज.३प. ।

मद्गुसूषिक: । पुं । वृषमर्कटे, पर्णमृगे । सु.सू.४६अ. ।

मद्गुर: (क:) । पुं । मत्स्यभेदे । मागुर माछ । तन्मांसगुणा:—मधुरं स्निग्धं संग्राहि शुक्रकरं गुरु च । राज. । श.र. ।

मद्गुरसी । स्त्री । शृङ्गीमत्स्ये । शिङ्गी माछ । श.र. । See शृङ्गीमत्स्य: ।

मद्यम् । क्ली । तरलमादकद्रव्यविशेषे । मद । हिं दारु । मद्यसामान्यगुणा:—मधुराम्लं कफवातघ्नं बलकरं कान्तिकरञ्च । मद्यं त्रिविधं गौड़ी माध्वी पैष्टी चेति तानि अन्नमद्यानि । अन्यच्च सौगन्धिकादिद्रव्यान्तरयोगेन विविधं भवति । अन्ये तु तेषां द्वादश भेदानाहु: । तानि सर्व्वाणि गौड़्यादिष्वेवान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्तम् । रा.नि. व.१४ । विशेषा: स्वस्वपर्य्यायेषु मृग्या: । "गौड़ी माध्वी तथा पैष्टी निर्य्यासा: कथितापरा । इति चातुर्विधा ज्ञेया: सुरास्तासां प्रभेदका: । भेदेन द्वादश प्रोक्ता: सुरा: सौवीरका रसै: । शीधुर्गौड़ी च मत्स्यण्डी गुड़ेन प्रभवास्त्रय: । माध्वीकं माधुकं माध्वं मधुना संयुता: सुरा: । पैष्टीष्वरिष्टजातन्तु तण्डुलप्रभवास्त्रय: । मृद्वीकारससम्भूता: तालमाड़समुद्भवा: । निर्य्यासा: सा तु विज्ञेया तासां वच्मि गुणागुणान् ॥" अचि.२९प. । नवं मद्यं अजातरसप्रसादमनतिक्रान्तसंवत्सरं सर्व्वविकारजनकं वातादिजनकञ्च । "द्विजै: स्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतम् ।" रा.नि.व.१४ । "नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनं । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।" इति नवं मद्यम् । "चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । हृद्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥" इति पुराणं । "तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यत: । सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम् । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात् ॥" चतुरशीतिरिति चरक: । तद्योनयो नव, धान्यफलमूलसारपुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनय: शर्करा चेति । ताभ्यश्चतुरशीतिविधा हितकरा आसवा जायन्ते, यथा—फलजा: षड्विंशति:, मूलजा एकादश, सारजा विंशति:, पुष्पजा द्वौ, काण्डजा: चत्वार:, त्वग्जाश्चत्वार:, शर्कराजातश्चैक:, धान्यजाश्च षट् । इति । च.सू.२५अ. । तत्साधने

कालादिदानविचार.—"आमवातेषु मासेषु दापयं मद्यमस्तकम्। खदिरार्द्रैः प्रतिपदं आसमात् चिकित्सकाः॥ अष्टाशीतिमितं कृत्वा गडं कायसमं क्षिपेत्। मधुनायो गडो देयः कफमायित्वतोऽन्यथा॥" इति। "काष्ठद्रव्यस्य बाहुल्यादुदकं सम्यतेव च। सम्यक्‌पाके न मुचन्ति दोषवाच्यं केवलम्॥ काष्ठद्रव्यं घटसमं सार्द्धं दशघटं क्षिपेत्। निष्काथ्य पादशेषन्तु गडं सार्द्धं घटं क्षिपेत्। विमथ्य स्थितं यत्र तदासवमितोरितम्।" इत्यृत। "विना काथेन सन्धानमासवः प्रोच्यते किल। गुडं क्वाथोपघसं कार्यं चापि चतुर्गुणम्॥ आसवारिष्टसर्वेषु क्वाथपत्र दशांशकः। चौद्रन्तु गडपादांशं प्रयोक्तव्यं भिषक्‌तमैः। अरिष्टे च सर्व्वेषु चौद्रे पालसम गडम्। विरम्यायित्वारिष्टेषु द्विगुणं गडमावपेत्। अनुक्तमानारिष्टेषु द्रव्ये चौद्रे गडादिकम्। चौद्रं विवेद्गुडप्यादं प्रक्षेप्यं दशांशिकः। तद्विधेषु च द्रष्टव्या मद्यस्यान्यता बुधैः। आसवारिष्टयोर्यंत्र न सदौ लभ्यते सदा। एकदिवसं कृत्वा दापयेद्‌भिषग्वरो॥" इति गीपर। "यदा यदा कल्कहानि विरसं पक्वं भवेत्। तदा तदा दद्देयं चाधिक मद्यदायतः॥ यदा तदा भवेदत्र मासौ कतरः शुभ.। अनुक्ते दशमूलादौ क्वाथवद्रादिकम्॥ मानमाद्यं प्रदातव्यं नासवादौ कदाचन। अनुक्तेऽपि च प्रत्याद्यं धातकीकुसुमं क्षिपेत्। मानपादेषु सर्व्वेषु मधुकृत्विवर्ज्जितं। कृतेन शिरसि पीडा हृद्दि पुष्परसाद्भवेत्। अरिष्टासवयोर्भीवा प्राकाशाकृतयान्विता। यथा यथा सुरा मद्य मात्रा चान्या तथा तथा॥" भट्टशौनकः। [वै.निघ.।

मद्यगन्धः। पु। बकुलवृक्षे। स्त्री। कदम्बवृक्षे।

मद्यदोहदः। पु। बकुलवृक्षे। वै.निघ.।

मद्यद्रुमः। पु। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे माडवृक्षे। रा.नि.व.९।

मद्यनित्यः। त्रि। नित्यं मद्यपानशीले। श.।

मद्यपङ्कः। पु। मेदके। मदेर तेलाा। ए.प.।

मद्यपाशनम्। क्ली। पिपासाशनद्रव्ये। वै.निघ.। पानकचकभक्ष्यद्रव्ये। चाट्। ए.प.।

मद्यपुष्पा (ष्पी)। स्त्री धातकीवृक्षे। रा नि.व ६।

मद्यमण्डः। पु। मद्यफेने, सुरामण्डे। मदेर लेता। अम.।

मद्ययोनिः। स्त्री। पर्जवृक्षे। शालगाछ। वै.निघ.।

मद्यवासिनी। स्त्री। धातकीवृक्षे। धाईफुल गाछ। र.मा.।

मद्यबीजम्। क्ली। मद्यद्रव्यकरणसाधने। बाक इति लोके। ए.प.।

मद्यश्रेष्ठम्। क्ली। द्राक्षासुरायाम्। वै.निघ.

मद्यसन्धानम्। क्ली। सुरानिष्पादनार्थं फल-द्राक्षादीनां चिरसन्धापने। ए.प.।

मद्यहेतुः। पु। धातकीवृक्षे। वै.निघ.।

मद्यामोदः। पु। बकुलवृक्षे। रा.नि.व.१०

मद्योत्तमम्। क्ली। माध्वीकसुरायां। वै.निघ.

मधु। क्ली। (Mel) Honey. पुष्परसे मधु, मउ। च.प्र.। हिं ता. मधु. मध। तेन। तत्पर्य्यायाः.—चौद्रं माक्षिकं माध्वीकं कुसुमासवं पुष्पासवं पवित्रं पित्तं पुष्परसाह्वं माध्वीकं सारघं मक्षिकावान्तं भृङ्गवान्तं च वरटीवमम्। गुणाः—मधुरं कषायानुरसं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं स्वर्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संग्राहि चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदो हिक्काश्वासकासातिसार-छर्दि-तृष्णा-कृमि-विषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषघ्नञ्च। तत्तु अल्पत्वात् कफं पैच्छिल्यात्माधुर्य्यात् कषायभावाच्च वातपित्तञ्च सु.सू.४५.। अष्टविधा मधुजातिः, तद्यथा माक्षिकं भ्रामरं चौद्रं पौत्तिकं छात्रकम् आर्घ्यमौद्दालकं दालमिति। रा.नि.व.१४। विशेषाः पर्य्यायेषु द्रष्टव्याः। तच्च मधु पुरातन द्विधा। नवीनं मधु स्थौल्यकरं नातिश्लेष्मघ्नं पुरातनं तत् स्थौल्यघ्नं ग्राहि च। पक्वं त्रिदोषघ्नं विविधरोग-श्वास-शिरोरोगघ्नं बुद्धिधैर्य्यवर्द्धनं वीर्य्यवर्द्धनञ्च। आमं तत् आमवातरोगपित्तदाहनाशनं वातजननं शोथ-कफहृद्रोगायत्य भवति। तथा मधु मन्था-रोचकादिषु साधारण्येन हितम्। अविच मधु उष्णैर्द्रव्यैः सह उष्णकाले वा स्व-यकृदालस्थितं विषवत् तापजनक भवति। कीटादिपूतसमं पर्य्युषितं तद्‌घ्रं त्याज्यम् सद्योपात्तं तद्रसायनयोगयोग्यं निर्दोषञ्च। व.१४। मद्ये। मधुयष्ट्यां। यष्टिमधु।

२३। च.सू.४अ.। वै.निघ.सुदर्शनचूर्णे। जले। दुग्धे। विश्व.। मिष्टरसे। श.र.।

मधुः। पुं। मधुकवृक्षे। मউल गाछ। वसन्तकाले। चैत्रमासे। मे.। अशोकवृक्षे। हे.च.। यष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। स्त्री। जीवन्तीवृक्षे। अम.।

मधुकम्। क्ली। यष्टिमधुनि। तच्च द्विविधं स्थलजानूपभेदेन वमनादिप्रतिकर्म्मविशेषेण च। च.सू.२अ.। वल्लीयष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। च.सू.४अ.। वै.निघ.ज्व.चि.महालाक्षादितैले। वा.सू.१५अ.शोधनत्व वमनादिव.अम्बष्ठादिव.न्यग्रोधादिव.। च.द पि.ज्व.चि.त्रायमाणादिव.सा.ज्व.चि.सुस्तादिगणे। च.सू.४अ.सन्धानीये कण्ठ्यगणे। वै.निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले। यशदे। त्रपु। हे.च.। पुं। मधूकवृक्षे। मউल गाछ। र.मा.छ.म्.२८अ.न्यग्रोधादौ। जीवके। रा नि.व.५। पक्षिविशेषे। यष्टिमधुवृक्षे। विश्व.।

मधुकच्छदा। स्त्री। मयूरशिखायाम्। वै.निघ.।

मधुकण्ठः। पुं। कोकिले। त्रिका.।

मधुकन्दः। पुं। आलुकभेदे। वै.निघ.।

मधुकरः। पुं। मधुरजम्बीरे। अपामार्गे। वै.निघ.। भृङ्गराजवृक्षे। श.मा.। भ्रमरे। अम.।

मधुकरप्रियः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

मधुकर्कटिका (टी)। स्त्री। (Citrus acida.) मधुरबीजपूरवृक्षे। মিষ্টলেবু। हिं मधुकाकड़ी, मउफुटी। तत्पर्य्यायौ,—कुचा मधुखर्ज्जूरिका। गुणाः—शीतला रक्तपित्तहरा गुरुश्च। तन्मूल विसूचिकाघ्नं सर्पशोषघ्नञ्च। मद.व६। "मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा॥" भा.पू.१भ.आम्र.व.। मधुखर्ज्जूरीवृक्षे रा.नि.व.११।

मधुकसारः। पु। गुडपुष्पवृक्षसारे। মউলের আঠা। वै.निघ.भुग्ननेत्रज्व.चि.।

मधु(धू)कसुरा। स्त्री। मधूकमद्ये। মউয়ার মদ। गुणाः—"वातपित्तकरं रुच्यं कषाय विशदं गुरु। श्लेष्मलं भेदनं ग्राहि मूत्रकृच्छ्रविरोऽपि तु॥" अवि: १८ष.।

मधुका। स्त्री। यष्टिमधुनि। प.मु.। लताभेदे। गुडूच्याम्। मे.। मधुरनिम्बूवृक्षे। वै.निघ.। कृष्णकट्वाम्। हे.च.। मधुपर्णीवृक्षे। चौरिकायाम्।

मधुकादिः। पुं। विषमज्वरे कषायभेदे। "मधुकं चन्दनं मुस्तं धात्री धान्यमुशीरकं। छिन्नोद्भवं पटोलञ्च क्वाथः समधुशर्करः। ज्वरमष्टविधं हन्ति...॥" भैषज्य.चि.।

मधुकादिघृतम्। क्ली। कासाधिकारे घृतम्। गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थं—यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प.। पाकार्थं—जलं १६ श. शे. ४ श.। कल्कार्थं—पिप्पली ८ प.। पाकसिद्धौ अवतार्य्य शीते मधुनः शर्करायाश्च प्र. ८ प. प्रक्षेप्यम्। ঘৃত ৪ শ.। ক্বাথার্থ—যষ্টিমধু ৮প. দ্রাক্ষা ১৬ প.। পাকার্থ—জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। কল্কার্থ—পিপুল ৮ প.। পাক শেষ হইলে মধু ৮ প. শর্করা ৮ প. প্রক্ষেপ দিবে।

मधुकाश्रयः। पुं। मधूच्छिष्टे। मम। वै.निघ.।

मधुकाष्ठः। पुं। मधूकवृक्षे। মউল গাছ। वै.निघ.।

मधुकुक्कुटिका (टी)। स्त्री। मातुलुङ्गवृक्षे, जम्बीरभेदे। महुर इति भाषा। तत्पर्य्यायाः,—मातुलुङ्गा सुगन्धा गिरिजा पूतिपुष्पिका फलपूरा देवदूती। गुणाः—"मधुकुक्कुटिका शीता श्लेष्मलास्यप्रसादनी। रुच्या स्वादुर्गुरुः स्निग्धा वातपित्तविनाशिनी।" राज.२प.।

मधुकृत्। स्त्री। मधुमक्षिकायाम्। हे.च.।

मधुकैटभः। पु। भ्रमरे। त्रिका.।

मधुकोदकम्। क्ली। यष्टिमधुकसिद्धजले। ६८ तृष्णाहरम्। सि.यो.तृ चि.।

मधुकोषः। पु। क्षौद्रपटले। মৌচাক। श.च.। छागमुष्के। श.कल्पद्रुमः।

मधुक्रमः। पुं। मध्वाश्रये। মৌচাক। श.च.।

मधुक्रोड़ा। स्त्री। घृततैलभर्ज्जिते समधुपिष्टकभेदे। सा.गुरुः पुष्टिकरी च। "विदढ़धाना शष्कुल्यो मधुक्रोड़ाः सपिण्डिकाः। पूपाः पुपूलिकाद्याश्च गुरवः पौष्टिकाः परम्॥" च.सू.२७अ.।

मधुखर्ज्जु(र्ज्जू)रिका (री)। स्त्री। मिष्टफलखर्ज्जूरीवृक्षे। মিষ্ট খেজুরগাছ। मं मिष्ट-

[illegible]। [illegible]। यथा:—मधुरा [illegible] शीतला [illegible] च। रा.नि.व.११।

मधुगन्धः। पुं। बकुलवृक्षे। [illegible]। वै. निघ.।

मधुगन्धप्रसूनकः। पुं। [illegible]। वै.

मधुगायनः। पुं। कोकिले। रा.नि.व.१९।

मधुगुञ्जनः। पुं। शोभाञ्जनवृक्षे। [illegible] गाछ। अ.मा.।

मधुघातकः। पुं। [illegible]। वै.निघ.।

मधुघोषः। पुं। कोकिले। श.मा.।

मधुच्छटा। स्त्री। [illegible]। भा.।

मधुजः। पुं. क्ली। [illegible]। रा.नि.व.१९।

मधुजम्बीरः। पुं। (Citrus limetta) Sweet lime of India. मधुरजम्बीरवृक्षे। [illegible] लेबुगाछ। हिं [illegible]। रा.नि.व.११।

मधुजम्भः (लः)। पुं। मधुरजम्बीरे। रा.नि. व.११।

मधुजा। स्त्री। [illegible]। रा.नि.व.१९। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

मधुजीरकः। पुं। (Pimpinella anisum.) Common anise. [illegible]। [illegible]। हिं [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

मधुजीवनः। पुं। [illegible]। वै.निघ.।

मधुतालः। पुं। [illegible]। रा.नि.व.९। [illegible]।

मधुतृणः। पुं, स्त्री। इक्षौ। [illegible]। रा.नि. व.१४। [illegible]।

मधुतैलवस्तिः। पुं। [illegible]। यथा —"[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।" भा.।

मधुत्रयम्। क्ली। [illegible], [illegible]। रा.नि.व.२२। भा.म [illegible] चि।

मधुदला। स्त्री। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.३।

मधुदूतः। पुं। [illegible]। भा.। [illegible]। वै निघ.।

मधुदूती। स्त्री। पाटलावृक्षे। भा.।

मधुद्रुः। पुं। भ्रमरे। त्रिका.।

मधुद्रवः। पुं। [illegible], [illegible]। [illegible] गाछ। श.च.। [illegible]।

मधुद्रुमः। पुं। मधूकवृक्षे। [illegible]। श.मा.। [illegible]। वै.निघ.।

मधुधातुः। पुं। [illegible]। [illegible] रा.नि.व.१०।

मधुधूलिः। स्त्री। [illegible]। [illegible]।

मधुनारिकेलकः। पुं। [illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। यथा:—मधुरं शीतलं [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। रा.नि.व.११।

मधुनिष्पावः। पुं। [illegible]। [illegible]। श.च.। गुणाः—[illegible] मधुरः [illegible] [illegible]। रा.नि.व.१६।

मधुनी। स्त्री। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]:—[illegible] [illegible]। र.मा.। [illegible]।

मधुपञ्जरः। पुं। [illegible]। श.च.।

मधुपर्णिका। स्त्री। [illegible]। [illegible]। [illegible]। भा.। [illegible]। [illegible]। रा.नि.व.३। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

मधुपर्णी। स्त्री। [illegible]। [illegible] र.मा.। [illegible]। र.मा.। रा.नि.व.३। [illegible]। भा. [illegible], [illegible]। [illegible]। [illegible]।

मज्जूरे। गाम्भारीवृत्ते। रा.नि.व.९। यष्टिमधुनि। भा.म.४भ.कर्णरी.चि.त्रिफलाद्यघृते। मधुरबीज पूरके। মিষ্ট লেবু। रा.नि.व.११। नीलीवृत्ते। मे.। प्रसारण्याम्। वै.निघ.।

मधुपाका। स्त्री। षड्भुजायां, खर्मुजा इति ख्यातायां फलशाकलतायाम्। रा.नि.व.७।

मधुपालिका। स्त्री। गाम्भारीवृत्ते। श.मा.।

मधुपीलुः। पुं। महापीलुवृत्ते। আখরোট। रा.नि.व.११।

मधुपुष्पः। पुं। मधूकवृत्ते। মউলগাছ। हं महुया। र.मा.। रा.नि.व.२३। अशोकवृत्ते। रा.नि.व.१०। शिरीषवृत्ते। रा.नि.व.९।२३। वकुलवृत्ते। रा.नि.व.१०। दन्तीवृत्ते। रा.नि.व.२२।

मधुपुष्पा। स्त्री। दन्तीवृत्ते। रा.नि.व.६। धातकीवृत्ते। वै.निघ.। नागदन्तीवृत्ते। रा.नि.व.५।

मधुपुष्पी। स्त्री। अवाक्पुष्प्यां। চোরহুলী। दन्तीवृत्ते। पुत्रञ्जीववृत्ते। वै.निघ.।

मधुप्रियः। पुं। भूमिजम्बूवृत्ते। जटा.।

मधुफलः। पुं। मधुनारिकेलवृत्ते। रा.नि.व.११। विकङ्कतक्षुपे। श.च.। राजादनीवृत्ते। क्षीर्णी। रा.नि.व.। मधुखर्ज्जूरीवृत्ते। वै.निघ.।

मधुफला। स्त्री। मधुपाकायाम्। খর্বুজা। मातुलुङ्गवृत्ते। कपिलद्राक्षायाम्। वै.निघ.। वा.गृ.१५ष.। [नि.व.११।

मधुफलिका। स्त्री। मधुखर्ज्जूरिकायां। रा.

मधुबहुला। स्त्री। वासन्तीलतायाम्। বাসন্তী গাছ। रा.नि.व.१०। शुक्लयूथिकायाम्। वै.निघ.।

मधुबिम्बी। स्त्री। कुन्दुरु-लतायाम्। কুঁদরুকী। वै.निघ.।

मधुबीजः। पुं। दाड़िमवृक्ष। वै.निघ.।

मधुभवा। स्त्री। मधुशर्करायाम्। वै.निघ.।

मधुमज्जा। पुं। अक्षोटवृत्ते। আখ্রোট গাছ। रा.नि.व.११।

मधुमती। स्त्री। गाम्भारीवृत्ते। मूर्व्वायां। रा.नि.व.३।९। काश्मीरदेशीयनद्यां तज्जलगुणाः —अग्निदीपनं तथा चन्द्रभागा-जलसदृशगुणम्। रा.नि.व.१४।

मधुमत्तः (त्ता)। पुं, स्त्री। महाकरञ्जवृत्ते। रा.नि.व.९।

मधुमल्ली। स्त्री। मालतीलतायाम्। श.मा.।

मधुमस्तकम्। क्ली। पिष्टकान्नविशेषे। तल्लक्षणं —"समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृता घृते। मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्वृष्यं गुरु दुर्जरम्॥" राज.३ प.। त्रि। मधुना उपलिप्ते। भा.म.४भ.।

मधुमक्षिका। स्त्री। मधुकरमक्षिकाविशेषे। মৌমাছি। अम.।

मधुमाधवकः। पुं। पलाशवृत्ते। वै.निघ.।

मधुमाध्वीकम्। क्ली। मधूकपुष्पमद्ये। वै.निघ.। मद्ये। अ.टी.भ.।

मधुमानी। स्त्री। मधुनः अष्टपलेषु। चि.यो.कास.चि.वासाकूष्माण्डे। "पिप्पलीकुड़वञ्चैव मधुमानीं प्रदापयेत्।"

मधुमारकः। पुं। भ्रमरे। [कम्।

मधुमालती। स्त्री। मालतीपुष्पवृत्ते। वैद्य-

मधुमाक्षिकम्। क्ली। स्वर्णमाक्षिके। भा.।

मधुमूलम्। क्ली। रक्तालुके। মৌ আলু। श.च.।

मधुमेहः। पुं। प्रमेहरोगविशेषे। মধুমেহ। निदानादि। "सर्व्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि। गुरुस्निग्धाम्ललवणान्यतिमात्रं समश्नतां। नवमन्नञ्च पानञ्च निद्रामास्यासुखानि च। त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्व्वतां। श्लेष्मा पित्तञ्च मेदश्च मांसञ्चातिप्रवर्द्धते। तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति। यदा वस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्त्तते।" च.सू.१७.।

मधुयष्टिः। स्त्री। इक्षौ। श.च.। मधूकवृत्ते। यष्टिमधुनि। वै.निघ.।

मधुयष्टिका (यष्टी)। स्त्री। यष्टिमधुनि। प.मु.। चि.क्र.क.सोमरोगचि.। मधूकवृत्ते। इक्षौ। वै.निघ.।

मधुयोनिः। स्त्री। कपिलद्राक्षायाम्। वै.निघ.।

मधुरम्। क्ली। वङ्गे। रा.नि.व.१३। मधुरिकायां। মউরী। (शीतकषायपाने)। वल्लियष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। सिक्थके। मग। रा.नि.व.१३। विषे। त्रिका.।

मधुरः । पुं । षड्रसान्यतमे रसे । মিষ্টরস । स च भस्यस्तु गुणभूयिष्ठः परितोषाह्लादतृप्तिसुखावलेपजनकः रसरक्तमांसमेदोऽस्थिवर्द्धनश्च । "यः परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति स मधुरः, स च स्निग्धगुरुशीतधातुवर्द्धनायुर्बलवर्णकृमिकृत् कण्ठ्यः स्तन्यानकृच्च । तद्विपाकः मधुरः । तद्विपाकगुणश्च श्लेष्मकृत् वातपित्तहरश्च ।" सु.सू.४२अ. । केशवर्द्धकः, अतिसेवनात् प्रमेहजड़तादिकञ्च करोति । रा.नि.व.२० । रक्तशिग्रौ । रा.नि.व.७ । मज्जरद्वृक्षे । रा.नि.व.८ । राजाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । रक्तेक्षौ । गुडे । रा.नि.व.१४ । मातुलुङ्गवृक्षे । वाताम्रवृक्षे । काकोल्याम् । वै.निघ.२भ ज्व.चि । स्वेतनिष्पावे । सादाशिव । राजमाषे । वर्त्तुले । रा.नि.व.१६ । जीवके । मेदायाम् । रा.नि.व.२३ । वन्यबदरे । मधूकवृक्षे । वै.निघ. । काकोल्यादिगणे । च.द.स्व.भे.चि. । त्रि । मधुररसयुक्ते ।

मधुरकः । पुं । जीवकवृक्षे । अम. ।

मधुरकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । मत्स्यविशेषे । तत्पर्य्यायाः,—कज्जला कज्जली चनना माध्वी । श.र. ।

मधुरकर्कटी । स्त्री । मधुरबीजपूरे । মিষ্ট লেবু । रा.नि.व.११ ।

मधुरकुष्माण्डम् । क्ली । कुष्माण्डे । ছাঁচি কুমড়া । हिं मिठाकद्दु । संग्रहः ।

मधुरखर्ज्जूरी । स्त्री । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुरगणः । पुं । काकोल्यादिदशद्रव्येषु । See काकोल्यादिगणः । च.द.मि.यो.स्व.भे, च.चि.चि.तृष्णा.चि. । "शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।" सु.चि.३अ. ।

मधुरजम्बीरः । पुं । जम्बीरविशेषे । মিঠা জামীর । मं साखरनिम्बु । कं किचिलि । तत्पर्य्यायाः,—मधुजम्भः मधुजम्भलः रसद्रावी शर्करकः पित्तद्रावी । गुणाः—मधुरः शीतलः कफपित्तघ्नः शोफघ्नः तर्पणः हृद्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकश्च । रा.नि.व.११ ।

मधुरजम्भलः । पुं । मधुरजम्बीरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुरजीवकादिः । पुं । जीवन्तीमधूकयुक्तजीवकादिगणे । "जीव्या मधूकयुतया मधुराह्वयोऽयं योगो महानिह विराजति जीवकादिः ।" रा.नि.व.२२ । See जीवकादिः ।

मधुरजीवनीयः । पुं । जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ मधुकं सह जीवन्ती चेति द्रव्यगणे । चरकः ।

मधुरज्वरः । पुं । मन्थरापरनामकज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—"ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा च मुखं रक्तं तालु जिह्वा च शुष्यति । ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः । घृताशनात् स्वेददोषात् मधुरो जायते नृणाम् ॥" वै.निघ ।

मधुरत्वक् (चः) । पुं । धववृक्षे । ধাওয়া গাছ । रा.नि.व.९ ।

मधुरत्रयम् । क्ली । समभागघृतमधुशर्करासु । "सिताक्षौद्रचिकसर्पींषि मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयम्......। रा.नि.व.२२ ।

मधुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्राक्षागाम्भारीखर्ज्जूरेषु । কিস্‌মিস্, গাম্ভারফল, খেজুর সমান । अम. । "द्राक्षाकाश्मर्य्यखर्ज्जूरीफलानि मिलितानि तु । मधुरा त्रिफला ज्ञेया ।" रा.नि.व.२२ ।

मधुरफलः । पुं । राजबदरवृक्षे । নারিকুলে কুলের গাছ । रा.नि.व.११ । तरन्बुजे । वै.निघ. ।

मधुरफला । स्त्री । मधुरबीजपूरकवृक्षे । মিঠা লেবু । रा.नि.व.११ । चिर्भिटिकायां । वै.निघ. ।

मधुरबिम्बी । स्त्री । कुन्दुरुलतायाम् । কুন্দুরুকী । वै.निघ. ।

मधुरलता । स्त्री । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुरवर्गः । पुं । दुग्धादिकुष्माण्डान्तद्रव्यगणे । दुग्धघृतवसामज्जशालिषष्टिकयवगोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपुसैर्वारुक-(গোমুক)- कर्कारुका(কাঁকুড়)-लाबुकालिन्द (তরমুজ) कतक(নির্ম্মালী) गिलोड्य-(গিলে) पियालपुष्करबीजकाश्मर्य्यमधूकद्राक्षाराजादन(খীর্ণী) तालनारिकेलेक्षुविकारबलातिबलात्म-गुप्ताविदारीपयस्या गोक्षुरक-क्षीरमोरटमधूलिका-कुष्माण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्गः । सु.सू.४२अ. ।

मधुरवल्ली । स्त्री । मधुबीजपूरद्रुमे । মিষ্টলেবু গাছ । रा.नि.व.११ ।

मधुरवातामः । पुं । (Dulcis.) मिष्टवातामे । मिठावादाम । संग्रहः ।

मधुरवीजपूरः । पुं । मिष्टमातुलुङ्गवृक्षे । मिष्टलेबू गाछ । मं मधुकाकड़ी । कं मधुरेनाधवल । गुणा—मधुर, शीतलः दाहघ्नः त्रिदोषघ्नः रुच्यः हृद्यः गुरुः दुर्ज्जरश्च । रा.नि,व.११ ।

मधुरसः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.९ । सु.सू. ३८ अ. पिप्पल्यादि. ।

मधुरसा । स्त्री । मूर्व्वायां । मुर्ग्रा । रा.नि व.३ । र.मा.। वा.सू.१५अ.अ.आरग्वधादिः, "वल्ली निम्बामृतमधुरसा ।" भा.म १अ सन्ततादिज्व.चि. महापट्लकतैले । "मधुरसादिवालरोहीतकैः ।" यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राक्षायाम । मे. । गाम्भारीवृक्षे । भा । प्रसारण्याम् । शतपुष्पायाम् । शुल्फा । वै.निघ. । दुग्धिकायाम् । थिरुई गाछ । मे. ।

मधुरस्कन्धः । पुं । षड्विधास्थापनमध्ये मधुरवर्गीयद्रव्यकृतास्थापनविशेषे । च.विमा.८अ. ।

मधुरस्रवा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । पिण्डीखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि व.११ ।

मधुरा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व ५। काकोल्यां । वृहज्जीवन्त्याम् । रा नि व.३ । शतावर्य्यां । रा.नि.व.४ । महाशिम्व्यां । कदलीवृक्षे । प.मु. । शतपुष्पायां । शुल्फा । भा. । पालङ्कशाके । रा. नि.व ७ । मधुखर्ज्जूरीवृक्षे । रा नि व ११ । तिलवाहिनीशाली । उम्पाशाली । रा नि.व.१६ । मूर्व्वायां । च.चि.३अ. । मातुलुङ्गवृक्षे । यष्टिमधुनि । मधुरिकायां । मउरी । मे. । काञ्जिके । चिका, । ऋषभके । मसूरे । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

मधुराकरः । पुं । इक्षौ । प.मु. ।

मधुराजालुकम् । क्ली । मिष्टरक्तालुभेदे । गोल आलू । गुणाः—"मधुराजालुकं शीतं मधुरं वायुकारकं । पाके कटु च विज्ञेयं रुचिदं दाहपित्तनुत् । शोष-तृट्-कफगुरु शीतमस्य फलन्तु शीतलः । अग्निमान्द्यमलक्षणाकफकृत् पित्तनुत् परं ।" वै.निघ. ।

मधुरादिफलत्रयम् । क्ली । मधुरत्रिफलायाम् । रा.नि.व.२२ ।

मधुराम्रफलः । पुं । पियालवृक्षे । र.मा. ।

मधुराम्लः (कः) । पुं । आम्रातकवृक्षे । श.च. । दाड़िमवृक्षे । नागरङ्गवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुराम्लरसः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्गी लेबुर गाछ । वै.निघ. । [१९ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.

मधुरालाबुः (वी) । स्त्री । मिष्टालाब्वाम् । मिठा लाउ । रा.नि,व ७ ।

मधुरालिका । स्त्री । क्षुद्रमत्स्यविशेषे । मउरलामाछ । अरुचिपथ्यापथ्यम् ।

मधुरासवः । पुं । आम्रे । वै.निघ. ।

मधुरास्यता । स्त्री । मुखलिप्ततायाम्, मुखस्य मिष्टतायाम् । मा ज्व.नि. ।

मधुरिका । स्त्री । मिश्रेयाख्यक्षुपे । মৌরী । प.मु. । रा.नि.व.४ । रक्तसर्षपे । रा.नि.व.१६ । शताह्वायाम् । शुल्फा । वै.निघ ।

मधुरी । स्त्री । आम्रवृक्षे । वै.निघ. । मधुरिकायां । মৌরী । च.द.वा.व्या.चि.प्रसारणीतैले ।

मधुरेणुः । पुं । कृष्णकठभीवृक्षे । रा नि.व ९ । See कटभी । शुक्लपुष्पपाटलायाम् । वै.निघ. ।

मधुरौषधम् । क्ली । मधुरगणे । भा.म.३भ. ।

मधुलः । पुं । मधूकविशेषे । र.मा. । क्ली । मद्ये । श.च. ।

मधुलग्नः । पुं । रक्तशिग्रुवृक्षे । र.मा. ।

मधुलता । स्त्री । गुञ्जीलतायां । रा.नि व.८ । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामख्यातवृक्षे । मधुली । र.मा. । च.चि.८अ. । कपिलद्राक्षायाम् । पुष्परागे । वै.निघ. । शमीधान्यभेदे । च.सू.२७ अ. । (लिका) । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

मधुवलः । पुं । कोकिले । श.च. ।

मधुवल्लिका (ल्ली) । स्त्री । मिष्टमातुलुङ्गवृक्ष । रा.नि.व.११ । कारवेल्लके । करला । र.मा. । वल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । कपिलद्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

मधुवारः । पुं । मधुकवृक्षे । मउल गाछ ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुधातकीवृक्षे । वै.निघ. ।

मधुविट् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । दाड़िमवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मधुवीजपूरः। पुं। मधुरमातुलुङ्गवृक्षे। तत्पर्य्यायाः,—मधुकर्कटिका मधुपर्णी मधुकर्कटी मधुरवल्ली मधुरकर्कटी मधुरफला महाफला वर्द्धमाना। गुणाः,—मधुरः शीतलः रुच्यः पथ्यः गुरुः दुर्ज्जरः दाहनाशकः त्रिदोषशमनश्च। रा. नि.व.११।

मधुवृक्षः। पुं। मधूकवृक्षे। मउल गाछ। वै.निघ.।

मधुशर्करा। स्त्री। मालखण्डीति प्रसिद्ध शर्करानातस्वाद्यद्रव्ये। सिताखण्ड, पाटाली। तिलुया। गुणाः—अतिमधुरा चक्षुष्या छर्द्दिघ्नी कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कारक्तपित्तघ्नी च। रा.नि.व. १४। अष्टविधमधूत्थशर्करासु। तास्च मधूनामष्टविध्यादष्टविधा भवन्ति। तच्छर्करागुणा अपि तत्तन्मधुगुणतुल्याः ज्ञेयाः। "यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा।" रा.नि.व.१४। श्वेत निष्पावे। रा.नि.व.१६।

मधुशाखः। पुं। मधूकवृक्षे। मउल गाछ। श.च.।

मधुशिग्रुः। पु। रक्तशोभाञ्जनवृक्षे। लाल सज्निागाछ। गुणाः—"मधुशिग्रुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः।" सु.सू.४६अ.। (कः) श्वेतशिग्रौ। रा.नि.व.७।

मधुशिता। स्त्री। श्वेतनिष्पावे। रा.नि.व.१६।

मधुशु(सु)क्तम्। क्ली। पिप्पलीमूलजम्बीररससंयुक्तसन्धानविशेषे। "जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमूलसंयुतं। मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत्। त्र्यहेण तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम्।" शार्ङ्ग.।

मधुशेषः। पुं, क्ली। सिक्थके। मम। रा.नि. व.१०। च.सू.३अ.।

मधुश्रेणी। स्त्री। मूर्व्वायाम्। रा.नि.व.३।

मधुश्वासा। स्त्री। जीवन्तीलतायाम्। रा.नि. व.३।

मधुष्ठीलः। पुं। मधूकवृक्षे। भा.।

मधुसन्धानम्। क्ली। मद्ये। वै.निघ.।

मधुसम्भवम्। क्ली। सिक्थके। मम। रा.नि.व.१०।

मधुसिक्थकः। पुं। मधूच्छिष्टे। मम। भा.म.४भ.पादस्फोट.चि. "मधुसिक्थकगैरिकघृत......" स्थावरविषभेदे। हे.च.।

मधुसूदनः। पुं। भ्रमरे। त्रिका.।

मधुसूदनी। स्त्री। पालङ्कीशाके। पालंशाक। हे.च.।

मधुस्नेहः। पुं। मधूच्छिष्टे। मम। वै.निघ.। स्त्री। चीव(तीप)चीनीतिख्याते पुष्टिकरौषधे। वै.निघ.।

मधुस्रवः। पुं। मधुकवृक्षे। मउल गाछ। भा.। मोरटलतायाम्। क्षीर कड़ार। रा.नि. व.३। स्त्री। मूर्व्वायां। रा.नि.व.३। क्षीर मूर्व्वायाम्। हंसपद्याम्। गोयालिया लता। र.मा.। रा.नि.व.५। पिण्डखर्ज्जूरवृक्षे। पिण्डी खेजूर। रा.नि.व.११। जीवन्त्याम्। श.च.। यष्टिमधुनि। जटा.। रक्ताम्लाम्लिकायाम्। वै.निघ.।

मधुस्रवाः (स्)। पुं। मधूकवृक्षे। मउल गाछ। जटा.। वा.म.१५।१०अ.पटोलादिः। "मधुस्रवीगुड़ूच्यौपाठान्वितम्।"

मधुस्रावः। पु। मोरटलतायाम्। रा.नि.व. ३। मधूकवृक्षे। मउल:गाछ। भा.।

मधुस्वरः। पुं। कोकिले। श.र.।

मधुहा (न्)। पुं, स्त्री (हा)। प्रसङ्गजातीयपक्षिभेदे। च.सू.२७अ.।

मधूत्तरा। स्त्री। शिम्बीभेदे। प.मु.।

मधूचौरः (री)। पुं स्त्री। खर्ज्जूरवृक्षे। हारा.।

मधूकम्। क्ली। गुड़पुष्पे, मधूकपुष्पे। मउल फुल। वा.सू.१५अ.न्यग्रोधादिः। "क्षालोकदम्बविरलामधुकं मधूकम्।" च.द.वा पि.ज्व.चि.मधुकादिः। "मधूकं चन्दनोत्पलम्।" वा चि.३अ.। यष्टिमधुनि। रा नि व.६। सु.सू.३८अ.उत्पलादिः। वै.निघ.अप.चि,मधूकवृत्ते।

मधूकः। पुं। (Bassia latifolia) स्वनामख्यातवृक्षे। मउल गाछ। हिं महुया, वनमहुया। ता. कटइलुपि। तें पिन्ना। बम्. मोहा। तत्पर्य्यायाः,—गुड़पुष्पः मधुद्रुमः वानप्रस्थः

मधुवार: मध्वग: मधुद्रुम: रोध्रपुष्प: माधव:। वा.सू.१५अ.सारिवादि:। सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादि:। स द्विविध: स्थलजजलजभेदेन। गुणा:—मधुस्तेजस: स्निग्ध उष्ण: शैत्यकर: बल्य: धातुपोषकश्च। पुष्पक्वाथ: कासहित:। तैलं शिर:शूले हितम्। तत्सुरा मधुरा पाचिका च कथिता। "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणं। बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्। फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्। अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान्।" भा.। एतच्चोक्तं गाम्भारीतैलगुणम् अहृद्यं तर्पणं बृंहणञ्च। त्वग्गुणा:—"मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम्।" तन्मज्जा तत्फलगुणम्। पक्वफलं वातपित्तघ्नम्। राज।

मधूकपर्णसाहस्री। स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

मधूकपर्णी। स्त्री। गन्धछायाम्। आगड़ा गाछ। वै.निघ।

मधूकफाणितम्। क्ली। मधूकपुष्पोत्थशर्करायाम्। मउल फुलेर चिनि। गुणा:—रुच्यं वातपित्तजित् कफघ्नं मधुरं वातदोषकरञ्च। सु.सू.४५अ.।

मधूकशर्करा। स्त्री। मधूकफाणिते।

मधूकसार:। पुं। मधूकरसे। मउलेर सार आटी। च.द.ज्व.चि.मधूकसारादि:। "मधूकसारसिन्धूत्थ:।"

मधूच्छिष्टम्। क्ली। (Cera, Alba, Flava.) Wax. मधुसिक्थके। मम्। र.सा.। हिं मम। बं मोम। ता. मेजुगु। सु.म.९अ.। गुणा.—नित्यं घने हितञ्च। द्रव्यगुणान्तरम्।

मधूत्थ(त्थित)म्। क्ली। सिक्थके। मम्। रा.नि.व.१३। [नि.व.१४।

मधूत्पन्ना। स्त्री। मधुजातशर्करायाम्। रा.

मधूलव:। पुं। रक्ताम्लानवृक्षे। अरूण झाँटी। रा.नि.व.१०।

मधूल:। पुं। वारिजे गिरिजे च मधूकवृक्षे। जलमहुआ, गिरिमहुआ। तत्पर्याया:,—दीर्घपत्रक: गौरशाक: मधूल: स्वल्पपत्रक:। प.मु.। जटा.।

मधूलक:। पुं। जलजमधूकवृक्षे। भा.। स्थलजमधूकवृक्षे। श.र.। क्ली। मद्ये।

मधूलि:। स्त्री। मालकाकड़ी इति ख्यातौषधौ। मालकाँकड़ी। प.मु.।

मधूलिक:। पुं। द्रवौ। आसवविशेषे। गुणा:—"श्लेष्मलस्तु मधूलिक:।" च.सू.२७अ.।

मधूलिका। स्त्री। मूर्व्वायां। प.मु.। रा.नि.व.३। भा.पू.२भ.। यष्टिमधुनि। जलयष्ट्यां। भा.पू.२भ.। वा.टी.हेमा.वमनकल्पे। कुधान्यभेदे, स्वल्पगोधूमे। मध्यदेशजगोधूमे इति भावमिश्र:। स्वल्पगोधूमोत्थसुरायाम्। गुणा:—मलमूत्ररोधिनी गुरु: श्लेष्मला च। सु.सू.४६अ.। मक्षिकाविशेषे। सु.कल्प ८अ.। मर्कटहस्तितृणे। माकड़हाता। च.द.भग्न.चि.।

मधूली। स्त्री। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११। मूर्व्वायाम्। मधुकर्कटिकायाम्। रा.नि.व.११। सु.चि.३अ.। मधूकवृक्षे। जलजमधुयष्ट्यां। मध्यदेशजगोधूमे। भा.। गुणा:—मधुरा स्निग्धा शीतला च। च.सू.२७अ.। वा.चि.९अ.।

मधूवकम् (षितम्)। क्ली। मधूच्छिष्टे। वै.निघ.।

मध्य:। पुं। कटिदेशे। मांसा। शमनधूमपानविशेषे। भा.। क्ली। मधुनि। "गुडं मध्यं विभीतकान्।" च.चि.१९अ.। वा.उ.३७अ.। विरामे। विका.।

मध्यगन्ध:। पुं। आम्रवृक्षे। श.च.।

मध्यजम्बू:। स्त्री। मधुजम्बूवृक्षे।

मध्यदेशभवा। स्त्री। वक्रकशाली। शालिधान्यविशेष। रा.नि.व.१६।

मध्यन्दिन:। पुं। बन्धुजीवपुष्पवृक्षे। वान्धुलिवृक्ष। रा.नि.व.१०। क्ली। मध्याह्ने।

मध्यपञ्चमूलकम्। क्ली। बलापुनर्नवैरण्डशालपर्णीपृश्निपर्णीषु। "बलापुनर्नवैरण्डै: सूर्पपर्णीद्वयेन च। एकत्र योजितैनैतत् मध्यमं पञ्चमूलकम्॥" रा.नि.व.२२।

मध्यपाक:। पुं। तैलादीनां नातिमृदुखरपाकविशेषे। च.द.।

मध्यपुष्प:। पुं। जलवेतसे। मद.व.५।

मध्यमम्। क्ली। देहमध्यभागे। अम.। पुं। स्वरभेदे।

मध्यमकदलम्। क्ली। अर्द्धपुष्टकदलीफले।

गुणाः—ईषत्कटु मधुरं गुर्व्वग्निमान्द्यकरञ्च । वै. निघ. ।

मध्यमनारायणतैलम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे तैलम् । पाठः—"बिल्वाश्वगन्धाबृहतीश्वदंष्ट्राश्योनाकवाट्यालकपारिभद्रं । क्षुद्राकठिल्लातिवलाग्निमन्थं मूलानि चैषां सदृशोद्धृतानां । मूर्व्विदध्यादथ पाटलीनां प्रस्थं सपादं विधिनोद्धृतानां । द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा पादावशेषेण रसेन तेन तैलाढकानां सममेव दुग्धमाज्यं निदध्यादथवापि गव्यं । एकत्र सम्यग्विपचेत् सुबुद्धिर्दद्यादमर्त्त्यैव शतावरीणां । तैलेन तुल्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धामिसिदारुकुष्ठं । पर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि सिन्धूत्थमांसीरजनीद्वयञ्च । शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एलाम्बयष्टीतगराम्बुपत्रं । भृङ्गाह्वयग्रन्थि वचापलाशं स्थौणेयवृश्चीरकचोरकाख्यं । एतैः समस्तैर्द्विपलप्रमाणैरालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वं । कर्पूरकाश्मीरमृगाण्डजानां चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम् । प्रस्वेददौर्गन्ध्यनिवारणाय दद्यात् सुगन्धाय वदन्ति केचित् ॥" भैष. । पुस्तकान्तरे महानारायणतैलमुक्तं । क्षुद्रा कण्टकारी । कठिल्ला पुनर्नवा । अतिबला श्वेतबला । सरणी भद्रालिका । प्रत्येकमेषां सपादसप्तविंशतिपलानि । जलस्याष्टौ द्रोणाः (५१२ श.) । शे. १२८ श. । तैलस्याढकद्वयं (१२ श.) । मिसिः शतपुष्पा । अम्बु गुड़त्वक् । पलाशः शटी । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा । स्थौणेयकं ग्रन्थिपर्णं । चोरकः चोरहुली । सिद्धे पूतीर्ण कर्पूरकुङ्कुमकस्तूरीणां प्र. १ प. चूर्णयित्वा प्रक्षेप्यम् । তিলতৈল ৩২ শ. । ক্বাথার্থ—বেলছাল, অশ্বগন্ধা, বৃহতী, গোক্ষুর, শোণা, শ্বেতবেড়েলা, পারিভদ্র, কণ্টিকারী, পুনর্নবা, গোরক্ষচাকুলি, গণিরী, গন্ধভাদুলিয়া, পারুল, ইহাদের মূল প্রত্যেক ২০ প. । পাকার্থ—জল (৫১২ শ.) শে. ১২৮ শ. । ছাগদুগ্ধ বা গব্যদুগ্ধ ৩২ শ. । শতমূলীরস ৩২ শ. । কল্কার্থ—রাস্না, অশ্বগন্ধা, মউরী, দেবদারু, কুড়, মুগানী, মাষাণী, শালপাণি, চাকুলিয়া, অগুরু, নাগেশ্বর বা কুঙ্কুম, সৈন্ধব, জটামাংসী, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শৈলজ, রক্তচন্দন, পুষ্করমূল, এলা, মঞ্জিষ্ঠা, যষ্টিমধু, তগরপাদুকা, মুতা, তেজপত্র, (অভাবে অশ্বগন্ধা,) মহামেদা, (অভাবে অনন্তমূল) জীবক, ঋষভক, (অভাবে গুলঞ্চ ও বংশলোচন) ঋদ্ধি, বৃদ্ধি (অভাবে বেড়েলা ও গোরক্ষচাকুলিয়া) বালা, বচ, শটী, গেঁটেলা, শ্বেতপুনর্নবা, চোরহুলী, প্রত্যেক ২ প. । গন্ধদ্রব্য—কর্পূর, কুঙ্কুম, মৃগনাভি, প্রত্যেক চূর্ণ ১ প. প্রক্ষেপ দিবে । ভৈষ.র. ।

मध्यमनिष्पावा । स्त्री । [illegible] । श.चि.३१अ. ।

मध्यमा (मिका) । स्त्री । क्षुद्राम्रवृक्षे । ছোটি আম । र.मा. । दृष्टार्त्तवायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ । श.र. । काकोल्याम् । कर्णिकायाम् । मे. । अङ्गुष्ठात्तृतीयाङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

मध्यमाग्निः । पुं । [illegible]ग्नितापविशेषे । मुष्टिमेयकाष्ठचतुरङ्गुलेन योऽग्निः तद्द्विगुणेन कालेन मध्यमाग्निरुच्यते । "वर्णीकृताभ्यां द्वाभ्यान्तु मध्यमाग्निः ।" धर्क.चि. ।

मध्ययवः । पुं । षट्श्वेतसर्षपपरिमाणे । शब्दकल्पद्रुम. ।

मध्यलोकः । पुं । पृथिव्याम् ।

मध्यरात्र । पुं । अर्द्धरात्रे ।

मध्यवासिनी । स्त्री । धातकीवृक्षे । धাইফুলের গাছ । र.मा. ।

मध्यसत्त्वः । त्रि । पुरुषभेदे । "यः परानात्मनि उपनिधाय संस्तम्भयति आत्मनात्मानं, परैश्चापि संस्तम्भते ।" च.वि.८अ. ।

मध्यस्थलम् । क्ली । कटिदेशे । उत्कटः ।

मध्या । स्त्री । नाभौ । वै.निघ. । मध्यमाङ्गुल्यां । हे.च. । [लक्षणसूचकः ।

मध्याह्नः । पुं । दिनमध्यभागे । अयञ्च ग्रीष्म-

मध्वम्भः । क्ली । मधुयुक्तजले । वा.चि.२अ. ।

मध्वरिष्टम् । क्ली । यक्ष्मणामरिष्टभेदे ।—"नवे पिप्पलिमध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते मध्वाढकं जलसमं चूर्णानामानि दापयेत् । कुडवार्द्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवन्तथा । चतुर्थकांशान् त्वक्क्षीर्य्याः केशरं मरिचानि च । त्वगेलाचव्यकशटीग्रन्थिकातिविषाशिफाः । हरेणुकतेजोह्वापिप्पलीमूलचित्रकान् । कार्षिकांस्तान् स्थितं मासमतः ऊर्द्धं प्रयो

मध्वल: । पुं । अतिपाने । मधुवारे । पुनः पुनः सुरापान परिपाटी । श.च. ।

मध्वाधार: । पुं । मधुक्रमे । মৌচাক । वै.निघ.।

मध्वालु(लू)कम् । क्ली । स्वनामख्यातकन्द-शाके । मउ आलू । प.मु. । गुणा:—रक्तपित्तघ्नं गुरु स्वादु शीतलं स्तन्यशुक्रकरञ्च । राज. ।

मध्वावास: । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मध्वासव: । पुं । धातकीपुष्पमधुसंहिते मधूक-पुष्पासवे । আসববিশেষ । तत्पर्य्याया:,—माधवक: मधु माध्वीकं । "मध्वासव: स विज्ञेयो धातकीक्वाथसाधिकात् ।" हृद्यशौनक: । गुणा:—लघुर्मेदोघ्न: मेहकुष्ठविषघ्न: तिक्त: कषाय: शोफघ्न: तीक्ष्ण: स्वादु: अवातकृच्च । सु.४५अ. । पुष्पमद्यं । तिक्त. । अन्य: प्रमेहाधिकारे—"लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेला मूर्व्वां विडङ्गं त्रिफला यमानीं । चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां किराततिक्तं कटु-रोहिणीञ्च । भार्ग्गी नतं चित्रकपिप्पलीनां मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठं । कलिङ्गकान् केशरमिन्द्र-साह्वाह्वखं सपत्रं मरिचं प्लवञ्च । द्रोणेऽम्भस: कर्षसमानि पक्त्वा पूते चतुर्भागजलावशेषे । रसेऽर्द्धभागं मधुन: प्रदाय पक्षं विधेयो घृत-भाजनस्थ: । मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान् क्षिप्रं निहन्यात् द्विपलप्रयोगात् ॥" च.चि.६अ. । अन्य: यक्ष्मा । "द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततो ऽर्द्धत: । चित्रकस्य ततोऽर्द्धं स्यात्तथा भल्लातकाढकं । मञ्जिष्ठा त्रिपल चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् । द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वक्षौद्रकसंयुतम् । एला-मृणालागुरुभिश्चन्दनेन च धूपिते । कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥" च.चि.१८अ. ।

मध्विजा । स्त्री । मद्ये । हे.च. ।

मन: । पुं । जटामांस्यां । श.च. । क्ली (स्) । अन्त:करणे । "रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तसत्त्वगुणयुक्तात्मकं परमसूक्ष्मं वस्तु । तच्च सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति" त्रिधा । च.सू.१अ. । शान्तिकादिगुणयुक्तं सात्त्विकं, क्रोधताड़नादियुक्तं राजसं, क्रोधान्धतादि युक्तं तामसमिति भा. ।

मन:शि(सि)ल: (ला) । पुं, स्त्री । Realgar. स्वनामख्यातखनिजोपरसभेदे । মনছাল । तत्पर्य्याया:,—कुनटी कुपटी मनोज्ञा मनोह्वा नागजिह्विका नैपाली शिला नेपालिका मनोगुप्ता कल्याणिका रोगशिला नागमाता रसनेत्रिका गोला दिव्यौषधि: । सा च रसावीर्य्याख्याता । भा. । गुणा:—"मन:शिला गुरुर्वर्ण्या सरोष्णा लेखनी कटु: । तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूत-कफास्रनुत् । मन:शिला मन्दबलं करोति जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण । मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात् ॥" भा.पू.१भ.धा.व. । "जयन्तिकाद्रवे दोलायन्त्रे शुध्येन्मन:शिला । दिनमेकं त्वजामूत्रे भृङ्गराजरसेऽपि वा । अगस्त्य-पत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् । शृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मन:शिला ॥" इति शुद्धि: । सा.कौ. ।

मनसा । स्त्री । सर्पदुहितरि देव्याम् । "कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी । तेनेयं मनसा देवी मनसा या च दीव्यति ॥" पुराणम् ।

मनस्तालम् । क्ली । हरिताले । र.मा. ।

मनस्वी (इन्) । पुं । महासिंहे । शरभे । रा.नि.व.१९ ।

मनाका । स्त्री । हस्तिन्याम् । उणा. ।

मनौकम् । क्ली । कज्जले । কাজল ।

मनीषा । स्त्री । बुद्धौ ।

मनु: । स्त्री । स्पृक्कायाम् । रा.नि.व.१२ ।

मनुज: (भू:) (ष्य:) । पुं । मानुषे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मन:शिलायाम् । प.मु. ।

मनोजवा । स्त्री । अग्निजिह्वाभेदे । जटा. ।

मनोजवृद्धि: । पुं । कामवृद्धिक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मनोज्ञम् । क्ली । सरलकाष्ठे । সরলকাষ্ঠ । र.मा. । प.मु. । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मन:शिलायाम् । र.मा. । आवर्त्तकीलतायां । रा.नि.व.३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ । जातीपुष्पक्षुपे । रा.नि.व.१० । मद्ये । रा.नि.व.१४ । वन्ध्याकर्कोटक्यां । रा.नि.व.७ ।

मनोभवागार: । पुं । योनौ ।

मनोरथ: । पुं । इच्छायाम् ।

मनोरम: । पुं । कुन्दवृक्षे । मुचुकुन्दवृक्षे च । हंसपादीलतायाम् । क्ली । रक्तपद्मे । वै.निघ. ।

मनोरमा । स्त्री । गोरोचनायां । रा.नि.व.१२ । रक्तयूथिकायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

मनोविभ्रम: । पुं । चित्तविभ्रमे । निदा. ।

मनोहर: । पुं । कुन्दपुष्पक्षुपे । কুন্দ গাছ ।

रा.नि.व.१०। क्ली। सुवर्णे। रा.नि.व.१३। रक्तकाञ्चने। कुन्दपुष्पे। वै.निघ.।

मनोहरा। स्त्री। स्वर्णयूथिकायां। रा.नि.व.१०। जातीकुसुमवृक्षे। रा.नि.व.१०।

मनोह्वा। स्त्री। मनःशिलायां। च.द.त्रि.यो. अप चि.। "मनोह्वातार्क्ष्यजञ्चैव।"

मन्त्रजिह्वः। पुं। अग्नौ। हे.च.।

मन्थः। पुं। अग्निमन्थवृक्षे। र.मा.। द्रवेणालोडितसक्तौ। पेयाविशेषे। चि.यो.सदा.चि.। "मन्थः खर्जूरदीका।" शीतवारिणालोडितसक्तवः नातिस्वच्छा नातिसान्द्राः मन्थो मन्थः। "सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः। नाच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थः......।" रा.नि.व.२२। गुणाः—"मन्थः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः।" राज.२प.। फाण्टभेदे। चतुष्पलमिते तोये कुडवार्धं पलमितं पिष्टं मन्थाने मन्थयेत्। "जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत्। मृत्पात्रे मन्थयेत्सम्यक् तस्माच्च द्विपलं पिबेत्। मधुश्वेतागुडादीनि फाण्टवद्विनिवेद्बुधः॥" शा.। शार्ङ्ग.म.३अ.। मन्थो बहुविधः—घृतमधुदाडिमगुडकृत एकः। घृतमधुजलकृत इति द्वितीयः। द्राक्षाशर्करेक्षुरसकृतश्चेति तृतीयः। मन्थनदण्डे। कम्पने। विलोडने। मर्दने। त्रिका.। नेत्ररोगे। धरणि.। नेत्ररोगे। विश्व.। कुन्दने। व्याक.।

मन्थजम्। क्ली। नवनीते। र.मा.।

मन्थनः। पुं। मन्थनदण्डे। श.र.। अग्निमन्थवृक्षे। क्ली। कुन्दने। विलोडने। व्याक.।

मन्थनोद्भवम्। क्ली। नवनीते। वै.निघ.।

मन्थरः। पुं। वैशाखमासे। हरिणे। क्ली। नवनीते। वै.निघ.। कुसुम्भे। मे.। फले। त्रि। जडे। श.र.।

मन्थरज्वरः। पुं। ज्वरविशेषे। हिं मतीज्वर। तल्लक्षणं यथा—"ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा। अनिद्रा मुखशोषश्च तालुजिह्वे च शुष्यतः। ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः। इवामनात् स्वेदरोधात् मन्थरो जायते नृणाम्।" योगरत्नाकरः।

मन्थराधिः। पुं। मन्थकार्ये। च.शा.७अ.।

मन्थरुः। पुं। चामरवायौ। त्रिका.।

मन्था। स्त्री। मेथिकायां। रा.नि.व.६।

मन्थानः। पुं, क्ली। भूम्यारग्वधवृक्षे। बड़ शोनालू। रा.नि.व.९। मन्थनदण्डे। त्रिका.। च.सू.१५अ.।

मन्थानकः। पुं। शस्यविशेषे। घासविशेष। सं मारवेलि। वं मारवड़ी। तत्पर्यायाः,—हरितः दृढमूलः तृणाङ्घ्रिपः। गुणाः—स्निग्धः धेनुप्रियः दुग्धकरः मधुरः बहुवीर्यश्च। रा.नि.व.८।

मन्थानभैरवः। पुं। अम्लपित्ते रसः। पाठः—"रसं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकं। सैन्धवं गन्धकं तालं कटुकीं चूर्णयेत्समं। पुनर्नवार्द्रकदाडिमनिर्गुण्डीतण्डुलीयकैः। तिक्ताकोशातकीद्रावैः दिनैकं मर्दयेद्दृढं। माषमात्रं लिहेत् चौद्रैः रसो मन्थानभैरवः॥" अनु. निम्बक्वाथः। रस चि.९अ.।

मन्थिरः। पुं। मकुटे।

मन्थ्यः। पुं। सक्तौ। छातु। वै.निघ.।

मन्दः। पुं। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

मन्दगन्धः। पुं। सप्तपर्णवृक्षे। क्ली। मद्ये। वै.निघ.।

मन्दगमना। स्त्री। महिषस्त्रियाम्। वै.निघ.।

मन्दजः। त्रि। मन्दजाते। च.ग.१८अ.।

मन्दटः। पुं। पारिभद्रवृक्षे। श.र.। निम्बवृक्षे। वै.निघ.।

मन्दता। स्त्री। मान्द्ये। रा.नि.व.२०।

मन्दरः। पुं। मन्दारवृक्षे। मे.। तन्नामकस्तम्भादिकीटविषघ्नागदविशेषे। "अपामार्गमनोह्वालदार्वीध्यामकगैरिकैः। मन्दरोऽगदः कटनरिषघटाद्यपहृतमाक्षिकैः॥" वा.उ.३७अ.। मुकुरे।

मन्दरोत्थम्। क्ली। शिलाजतुनि। वै.निघ.।

मन्दसानः। पुं। प्राणे। निद्रायाम्। अग्नौ। उणा.।

मन्दसानुः। पुं। स्वप्ने। उणा.।

मन्दा। स्त्री। वशीकरणे। [illegible]। वै.निघ.।

मन्दाग्निः। पुं। अग्निमान्द्यरोगे। See अग्निमान्द्यम्। त्रुटिनियतकालचतुरंशहीने अर्कादिग्निविशेषे। चतुरंशेन तेनैव मन्दाग्निः परि-

मन्दार: । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८। श्वेतार्के, राजार्कवृक्षे । শ্বেত আকন্দ । प.मु. । रा.नि.व.१० । निम्बवृक्षे । ফরহাদ । मे. ।

मन्दारफलिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां । কাকডুমুর । वै.निघ. ।

मन्दारी । स्त्री । रक्तार्के । লাল আকন্দ । सु.चि.१९थ. ।

मन्दारु: । पुं । धातकीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

मन्दालकम् । क्ली । खटिकायाम् । খড়ী । वै.निघ. ।

मन्दिकुक्कुर: । पुं । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. ।

मन्दिर: । पुं । जानुपश्चाद्भागे । हे.च. ।

मन्दिरपशु: । पुं । बिडाले । श.च. ।

मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । शय्यासनविशेषे । মাদুর । मे. ।

मन्दोष्ण: । त्रि । ईषदुष्णे । अम. ।

मन्द्रपुष्प: । पुं । जपावृक्षे । वै.निघ. ।

मन्मथ: । पुं । कपित्थवृक्षे । प.मु. । धान्यवृक्षे । वै.निघ. । आम्रातकवृक्षे । चि.क्र.क. । श्यामा(म्) । वै.निघ. ।

मन्मथशठी । स्त्री । कर्पूरगन्धायाम् । वै.निघ. ।

मन्मथानन्द: । पुं । महाराजचूते, मधुरसालासवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथालय: । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मन्मथावास: । पुं । महाराजाम्रे । ভাল আম । रा.नि.व.११ ।

मन्मन: । पुं । गद्गदध्वनौ । त्रिका. ।

मन्या (का) । स्त्री । ग्रीवापश्चाद्भागस्थ शिरा । ঘাড়ের শির । रा.नि.व.१८ । च.द.ज्व.चि. नवज्वरे । "मन्यापार्श्वशिरोगलात् ।"

मन्याग्रहो । पुं । स्वयस्य वातव्याधौ । तस्य लक्षणम् "मन्यायां ग्रीवायां स्फुरणम् ।" च.द.५५ ।

मन्यास्तम्भ: । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । "दिवास्वप्नासनस्थानविकृतोर्ध्वनिरीक्षणैः । मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा युत: ॥" इति निदानम् । "दशमूलीकृतं क्वाथं पञ्चमूल्यापि कल्पितं । रूक्षस्वेदं तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रयोजयेत् ।" इति चिकित्सा । अश्वस्यापि वातव्याधौ । तल्लक्षणम्, "नमत्युन्नमति ग्रीवा स्तब्धा च यस्य वाजिन: । मन्यास्तम्भं विजानीयाद्रोगं तस्य सुदारुणम् ॥" ज.द.४५अ. ।

मन्यु: । पुं । शोके । अम. । अहङ्कारे । श.र. ।

मन्युमणी । स्त्री । भेकपर्ण्यां । थूलकुड़ि । भैष. विद्याधराभ्रे । "शिलातले मन्युमणीदलस्य ।"

मन्वायम् । क्ली । धान्ये । वै.निघ. ।

मप(पु)ट: (क:) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । अ.टी.भ. ।

मय: । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । अश्वतरे । मे. । स्त्री (यी) । उष्ट्राम् । चिकित्सायाम् । श.च. ।

मयट: । पुं । पर्णकुटीरे । हारा. ।

मयन: । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । क्ली । मधूच्छिष्टे ।

मय(यु)ष्टक: । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । अ.टी.भ. ।

मयु: । पुं । कर्षे । त्रिका. । मृगे । मे. ।

मयूर: । पुं । अपामार्गवृक्षे मे. । अजमोदायाम् । शाकुनी । भा. । सु.चि.२३अ. । रुद्रजटायाम् । अम. । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि । फञ्जीवृक्षे । व.निघं. । स्थलचरपक्षिविशेषे । मयूर । तत्पर्याया:,—बर्हिण: बर्ही नीलकण्ठ: भुजङ्गभुक् शिखावल: शिखी केकी मेघनादानुलासी हाकवाक्त: चालध्वनि: काण्डपक्षी शुक्लभुक् केकावल: चित्रमेखल. मार्ज्जारक: घनपाषण्ड: राजसारस: वर्षामद: मेघनद्हन् शुक्लापाङ्ग: सर्पाशन: शुक्लाङ्ग: कुमारवाही गरव्रत: दीप्ताङ्ग: मार्ज्जारकण्ठ: विचित्राङ्ग: शिखाधर: शिखाधार: प्रचलाकी चन्द्रकी सितापाङ्ग: ध्वजी मेघानन्दी कलापी शिखली चित्रपिच्छक: भुजगभोगी भुजगभोजी । गुणा:—"सुस्निग्ध: श्वेमलो वृष्यो घन: शुक्रविवर्द्धन: । मांसवृद्धिकरो बल्यो द्वितीयय मयूरक: ॥" अत्रि: २१अ. । तन्मांसभक्षणकाल:—"हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुशन्ति मांसम् । उष्णो हि बर्ही विषभीजनाश्च वर्षाशरद्ग्रीष्मसुखिप्रपथ्य. ।" राज.३प. । तस्याण्डगुणा:—रेत:-क्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च । मधुराण्यविपाकीनि सद्योबलकराणि च ॥" च.सू.२७अ. ।

मयूरक: । पुं । अपामार्गक्षुपे । আপাঙ্ । प.मु. । रा.नि.व.३ । च.द.य.पि.च. । सु.सू.३७अ.

श्वक्षादिः, "वत्स-चित्रक-मयूरक-वर्पाभशिग्रुम् ।" सु.चि.२३अ. । तुत्थके । তুঁতে । विश्व. । अज-मोदायाम् । मद.२व. । भैप.स्त्रीरो.चि. । मयूरे । विश्वः । See मयूरः । मयूरशिखायाम् । जटा. । क्ली । तुत्थाञ्जने । তুঁতে । अम. । गन्धके । च.द. शूल.चि.राममण्डूरे । विषभेदे । प.मु. ।

मयूरका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. ।

मयूरग्रीवकम् । क्ली । तुत्थके । তুঁতে । रा.नि.व.१३ ।

मयूरचटकः । पुं । कुक्कुटे । धारा. ।

मयूरचूडम् । क्ली । स्थौणेयकनामगन्धद्रव्ये । গেঁটেলা । रा.नि.व १२ ।

मयूरचूडा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ ।

मयूरजङ्घः । पुं । स्योणाकवृक्षे খোণাগাছ । रा.नि.व.९ ।

मयूरटभावना । स्त्री । पलचतुष्टयेन भाव-नायाम् । परिभाषा ।

मयूरतुत्थम् । क्ली । तुत्थके । रा.नि.व.१३ ।

मयूरपुच्छम् । क्ली । चन्द्रके । পুচ্ছের চাঁদ । भा.म.१भ.सन्तताद्रि.ज्व.चि, माहेश्वरधूपे । "घृत यवमयूरपुच्छ... ।"

मयूरविदला । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । वै.निघ. ।

मयूर(वि)शिखा(फा) । स्त्री । स्वनामख्यात-क्षुपे । बं मयूरशिखा । कं छोरियमसुव । तें मयूरशिखियने चुपविशेषमु । तत्पर्य्यायाः,— मयूरचूडा बर्हिचूडा शिखिनी शिखालुः सुशिखा शिखावला कौकशिखा सहस्राङ्घ्रि मधुच्छदा । गुणाः—स्वादुरसा मूत्रकृच्छ्रघ्नी बाल-ग्रहनाशिनी वशीकरणी च रा.नि.व.५ । अपिच "नीलकण्ठशिखा लघ्वी पि... श्लेष्मातिसारजित् ।" भा. । [वै.निघ. ।

मयूरा । स्त्री । कणतुलस्याम् । अजमोदायाम् ।

मयूरारिः । पु । कृकलासे । গিরিগিটী ।

मयूरालासकः । पु प्रावृट्काले । वर्षा-काल । रा नि.व.२१ ।

मयूराद्येपयन्त्रम् । क्ली । सुराद्यौतनयन्त्र-विशेष ভাটি । भैप.मृतसञ्जीवनीसुरा. ।

मयूरिका । स्त्री । अम्बष्ठायां । रा.नि.व ४ । कीटः । अजमोदायाम् । वै.निघ. ।

मयूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । मयूरस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

मरः । पु । विषे । मिठा । वै.निघ. ।

मरकः । पुं । जनपदोध्वंसकारके रोगे । मड़क । हे.च. ।

मरकतम् । क्ली । पञ्चविधमहारत्नान्यतमे रत्ने । हरिन्मणिविशेषे । পান্না । तत्पर्य्यायाः,—गारुत्मकं हरिन्मणिः गरुडाश्म मरकतं राजनीलं रौहिणेयं सौपर्णं गरुडाङ्कितं गरुडोत्तीर्णं गरुडोद्गीर्णं बुधरत्नं अश्मगर्भं अश्मगर्भजं गरलारि वापनीलं गारुडं । प.मु. । गुणाः—विषघ्नं शीतलं मधुरं आमपित्तहरं रुच्यं पुष्टिकरं भूतघ्नञ्च । रा.नि. व.१३ ।

मरकतपत्री । स्त्री । पाचीनामपत्रशाके । रा.नि.व.१० ।

मरक्तम् । क्ली । मरकतमणौ । श.र. ।

मरटः । पुं । खदिरविशेषे । वै.निघ. ।

मरणम् । क्ली । वत्सनाभविषे । रा.नि.व.६ । मृत्यौ । श.र. ।

मरन्दः (कः) । पुं । पुष्पमधुनि । पुष्परेणौ । श.र. । [र.मा. ।

मराकाली । स्त्री । हरीतकीभेदे । विहारि ।

मरारः । पु । शस्यरक्षणस्थाने । मराई । जटा. ।

मरालः (कः) । पुं । राजहंसे । हंसे । रा. नि.व १९ । घोटके । कारण्डवपक्षिणि । कज्जले । शब्दकल्पे सारस्वतः । वि । मसृणे । त्रिका. । स्त्री । हंस्याम् ।

मरालिका । स्त्री । मसलायाम् । मसमा शिम्ब विशेष । वै निघ. ।

मरि(री)चम् । क्ली । (Piper nigrum.) Black pepper.) स्वनामख्यातवणिग्द्रव्ये । গোলমরিচ । हिं मिरी, कालीमरिच । तें मिरि-यमु । ता. मिलगु । मररिच । कं मेणसु । तत्पर्य्यायाः,—पलितं श्यामं कोलं कोलकं वल्लीजं ऊषणं ऊपणं वरिष्ठं यवनप्रियं यवनेष्टं वृत्तफलं शाकाङ्गं वेणुजं वैणुनं वेल्लजं धर्मपत्तनं कटुकं शिरोवृत्तं वारं कफविरोधि नष्टं सर्व्वहितं कृष्णं

प्रमाथि उष्णं पित्तकरं रूक्षं श्वासशूलकृमिहरञ्च । आर्द्रं तत्पाके मधुरं नात्युष्णं गुरु कटु किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि अपित्तलञ्च । भा. । "मरिच कटु तिक्तोष्णं लघु श्लेष्मविनाशनम् । समीरकृमिहृद्रोगहरञ्च रुचिकारकम् । कटूष्णं श्वेतमरिचं विषघ्नं भूतनाशनम् । अवृष्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या चैव रसायनम् ।" रा.नि.व.६ । "कटूष्णं लघु तत् तीक्ष्णमग्र्यं कफवातजित् । नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितम् । गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ।" सु.सू.४६अ. । काक्कोलि । रा.नि.व.१२ । वा.सू.वन्यकादिव. । कतकफले । कुमरिचे । लङ्कामरिच । वै.निघ. ।

मरि(री)च (कः) । पुं । मरुवकवृक्षे । गन्धतुलसी । रा.नि.व.१० ।

मरि(री)चपत्रकः । पुं । देवदारुवृक्षे । सरलवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

मरिचसदृशः । पुं । काक्कोलवृक्षे । वै.निघ. ।

मरिचाद्यतैलम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे तैलम् । "मरिचालमनःशिलाब्दार्कपयोऽश्वारि जटा त्रिवृत् । शकृद्रसविशालाकृमिघ्नायुग्दारुचन्दनैः । कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्व्यावैर्विषपलान्वितैः । सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गात् दद्रुश्वित्रविनाशनम् । सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥" कटुतैलं ४ श. । कल्कार्थे—मरिचं हरितालं मनःशिला मुस्ता अर्कदुग्धं करवीरमूलं त्रिवृन्मूलं गोमयरसः इन्द्रवारुणीमूल कुष्ठं हरिद्राद्वयं देवदारु रक्तचन्दनं प्र. ४ तो. विषं ८ तो. गोमूत्रं १६ श. । सरिषार तैल ४ श. । कल्क—मरिच, हरिताल, मनछाल, मुता, आकन्देर आठा, करवीर मूल, तेउड़ीमूल, गोमयरस, राखालशशार मूल, कुड़, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, देवदारु, रक्तचन्दन प्रत्येक ४ तो. विष ८ तो. गोमूत्र १६ श. । बृहत् यथा—"मरिचं त्रिवृता दन्ती चीरमार्कं शकृद्रसः । देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनं । विशालाकरवीरञ्च हरितालं मनःशिला । चित्रको लाङ्गलाख्या च विडङ्गं चक्रमर्द्दकं । शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः सुहामृता । शम्पाको नक्तमालोऽब्दो खदिरं पिप्पली वचा । ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् । आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणं । मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् । पक्वा तैलवरं श्वेतन्मर्द्दयेत् कुष्ठकान् व्रणान् ॥" कटुतैल १६ श. । कल्कार्थ—मरिच, तेउड़ीमूल, दन्तीमूल, आकन्देर आठा, गोमयरस, देवदारु, हरिद्रा, दारुहरिद्रा जटामांसी कुड़, रक्तचन्दन, राखालशशार मूल, श्वेतकरवीर मूल, हरिताल, मनछाल, चितार मूल, विषलाङ्गलियार मूल, विड़ङ्ग, चाकन्दार बीज, शिरीषछाल, कुड़चिर छाल, निमछाल, छातिमछाल, सोनार आठा, गुलञ्च, सोन्दालपाता, डहरकरञ्जबीज, मुता, खदिर, पिपुल, वच ओ लताफट्की प्रत्येक १ प. मिठाविष २ प. गोमूत्र ६४ श. । भैष. ।

मरीचिका । स्त्री । मृगतृष्णिकायाम् । ज्वाला लागा । अम. ।

मरीचिः (ची) । पुं, स्त्री । षड्वंशिकात्मके माने । "षड्वंशीभिर्मरीची स्यात् ।" प.प्र. । तालीशपत्रे । श्वेतमरुवके । वै.निघ. ।

मरुः । पुं । अनुर्व्वरभूमौ । रा.नि.व.२ । निर्ज्जलभूमौ । अम. । मरुवकवृक्षे । भा. । च.द.महासुगन्धतैले ।

मरुजः । पुं । विट्खदिरे । रा.नि.व.८ । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. । स्त्री । कर्कटीभेदे(?) । रा.नि.व.७ । त्रि । मरुजाते ।

मरुजाता । स्त्री । कपिकच्छूलतायाम् । आलाकुशी । वै.निघ. ।

मरुटा (ण्डा) । स्त्री । उन्नतललाटस्त्रियाम् । श.र. । हारा. ।

मरुतः । पुं । घण्टापाटलायाम् । श.च. ।

मरुत् । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । मरुवकवृक्षे । भा. । क्ली । ग्रन्थिपर्णे । गेंटेला । मे. । स्त्री । पृक्कायाम् । श.र. ।

मरुत्करः । पुं । राजमाषे । बर्ब्बटी । श.च. ।

मरुत्कारः (क्रिया) । पुं, स्त्री । अपानवायौ । शब्दकल्पद्रुमे ।

मरुत्तकः । पुं । श्वेतमरुवकवृक्षे । भा.म.१भ. चित्तविभ्रम.ज्व.चि. । देवदारुवृक्षे ।

मरुत्पुत्री । स्त्री । वननिर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

मरुत्प्रियः । पुं । उष्ट्रे । हे.च. ।

मरुत्प्लवः । पुं । सिंहे । त्रिका. ।

मरुदिष्टः (दिश्यः) । पुं । गुग्गुलौ । रा.नि. व.१२ ।

मरुदूर्व्वा । स्त्री । कार्पासाम् । रा.नि.व.४ ।

मरुद्भवः । पुं । वनकार्पासे । गुलशिम्बाम् । कम्बुखदिरे । इन्द्रवारुण्याम् । ज्ञातिलक्ष्मा । वै.निघ. ।

मरुद्भ(भ)वा । स्त्री । चौरिकायां । खिरई । र.मा. ।

मरुद्रथः । पुं । घर्मे । त्रिका. ।

मरुद्रुमः । पुं । विट्खदिरे । र.मा. ।

मरुद्वर्त्म (न्) । क्ली । आकाशे ।

मरुद्वाहः । पुं । धूमे । मेघे ।

मरुद्विपः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका ।

मरुन्माला । स्त्री । स्पृक्कायां । पिडिङ्शाक । धम. । वेश्विकाख्य गन्धद्रव्यभेदे ।

मरुपुष्पी । स्त्री । हेमपुष्पां । र.मा. ।

मरुप्रियः । पुं । उष्ट्रे । हे.च । [नि.व २ ।

मरुभूः (भूमिः) । स्त्री । निर्जलदेशे । रा.

मरुभूरुहः । पु । करीरवृक्षे । भा ।

मरुलः । पुं । हंसविशेषे । जाति हांस । नारण्डे । हे.च. ।

मरुवः (कः) । पु । स्वनामख्यातपुष्पविशेषे गन्धतुलसीसुगन्धक्षुपे । मरुवा इति भाषा । मरुयागाछेर गाछ । गन्धतुलसी । मरुवो द्विविधः श्वेतकृष्णभेदेन । तयोः श्वेतो शिवपूजार्थं कृष्णः विष्णुपूजायां प्रयुज्यते । तत्पर्य्यायाः,—खरपत्र. गन्धपत्र. फणिज्झक: बहुवीर्य्यः शीतलकः सुराह्वः समीरणः जम्बीरः प्रस्थकुसुमः आजन्मसुरभिपत्रः मरिचः । गुणाः—कटुः तिक्त उष्णः कृमिकुष्ठहः विदाहिहृत्आमशूलहृत् अग्निमान्द्यवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१० । "मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः । वृश्चिकादिविषघ्नश्च वातश्लेष्मनिबर्हणः । कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ।" भा. । मदनवृक्षे । मउनागाछ । र.मा. । जम्बीरभेदे । भ.टी.भ. । नागदमनीक्षुपे । नागदमनी । र.मा. । व्याघ्रे । जटा. ।

मरुसम्भवम् । क्ली । क्षुद्रमूलके चाणाक्यमूलके । रा.नि.व.० ।

कन्दे । रा.नि.व.३ । क्षुद्रदुरालभायां । रा.नि.व.४ । कम्बुखदिरे । कार्पासे । रा.नि.व.२३ ।

मरुवा । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् । माकाल गाछ । क्षुद्रदुरालभायाम् । रा.नि.व.३।४ ।

मरुकः । पु । हरिणभेदे । मयूरे । मयां । उणा. ।

मरुत्ताली । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् ।

मरुद्भवा । स्त्री । दुरालभाविशेषे । प.मु. । कार्पास्याम् । कम्बुखदिरे । रा.नि.व.४,८ । पुं । यवासे । दुरालभा । रा.नि.व.४ । [श.र. ।

मर्कोलिः (कः) । पुं । मकरमत्स्ये । त्रिका. ।

मर्कः । पु । शरीरे । उणा. । मर्कटे । श.र. ।

मर्ककः । पु । ऊर्णनाभौ । माकड़शा । वै. निघ. । गन्धमार्जारविशेषे । हाड़गिले । श.र. ।

मर्कटः (कः) । पुं । वानरे । प.मु. । मे. । चर्म्मचटकायाम् । चामचिकि । मद.व.२ । विषभेदे । वै.ध. । मर्कटकशल्ये । माकरा इति लोके । माकड़शार दाग । सु.चि.०७. । गन्धगन्धपक्षिविशेषे । हाड़गिले । ऊर्णनाभौ । त्रिका. । (कः) मत्स्यविशेषे । मे. । मत्स्यभेदे । श.र. ।

मर्कटवासः । पु । लूतातन्तौ । माकड़शार जाल ।

मर्कटतिन्दुकः । पुं । कारस्करवृक्षे, कुपीली । कुचिला गाछ । भा. ।

मर्कटपिप्पली । स्त्री । अपामार्गे । आपाङ । रा.नि.व.४ ।

मर्कटप्रियः । पुं । A kind of Mimosa. क्षीरवृक्षे । र.मा. ।

मर्कटवासः । पु । ऊर्णनाभिजाले । माकड़शार जाल । श.र. ।

मर्कटशीर्षम् । क्ली । हिङ्गुले । र.मा. ।

मर्कटास्यम् । क्ली । कपिकच्छुबीजे । आलकुशीर बीज । वै.निघ.२भ.चय.चि.गुड़ूच्यादिमोदके ।

मर्कटाम्रः । पु । राजाम्रे । आमड़ा । भा. ।

मर्कटास्यम् । क्ली । ताम्रे । हे.च. ।

मर्कटिकाफलम् । क्ली । कपिकच्छुफले ।

मर्कटी। स्त्री। अपामार्गक्षुपे। শ্বেত আপাঙ্। रा.नि.व.३। अजमोदायां। বনযওয়ান। रा.नि.व.६। मर्कटकरञ्जे। মাকড়াকরঞ্জ। श.टी.भ.। कपिकच्छ्वां। रा.नि.व.३। र.सा.सं.भीमरुद्ररसे। शि.यो.उन्मा.चि.महापैशाचघृते। "चारटी मर्कटी वचा।" वा.उ.६अ.महापैशाचघृते। [श.च.।

मर्कटेन्दुः। पुं। काकतिन्दुके। কুঁচিলা।

मर्कर:। पुं। भृङ्गराजे। श.र.। स्त्री (री)। निष्फलस्त्रियाम्। विश्व.।

मर्त्त:। पुं। मनुष्ये। [कला।

मर्त्यकदली। स्त्री। कदलीविशेषे। মর্ত্তমান

मर्त्येन्द्रमाता। स्त्री। अग्निदमनीक्षुपे। रा.नि.व.४।

मर्द्दक:। पुं। कासमर्द्दे। चक्रमर्द्दे। वै.निघ.।

मर्द्दनम्। क्ली। पेषणे। पारदस्य संस्कारविशेषे। See पारद:। गात्रमर्द्दने। গা টেপা। गुणा:— श्रमहरं निद्राकरं शुक्रकरं रक्त-मांस-त्वक्प्रसादकरं वातकफघ्नञ्च। राज.।

मर्द्दनकम्। क्ली। तैले। वै.निघ.।

मर्म्मच्छेद:। पुं। मर्म्मव्यथायां। हृदयभेदने।

मर्म्मधाम। क्ली। मर्म्मस्थाने। भा.म.४भ.। मसूरि.चि.।

मर्म्मरी। स्त्री। दारुहरिद्रायाम्। मे.। सरलकाष्ठे। वै.निघ.। कर्णस्थशिराविशेषे। वा.उ.१अ.।

मर्म्मव्रण:। पुं। नाड़ीव्रणे। रा.नि.व.२०।

मर्म्मसंरोध:। पुं। मर्म्मव्यथायाम्। भा.म.४भ.विस्फोट.चि.।

मर्म्मस्थानम्। क्ली। जीवस्थाने। यदाघातेन प्राणसंशयो भवेत्। तानि च स्थानानि शरीरे बहूनि—"जीवस्थानन्तु मर्म्म स्याज्जीवागारं तदुच्यते। मर्म्मस्थानन्तु प्रोक्तं स्यात् भ्रूमध्यादिष्वनेकधा। भ्रूमध्यकण्ठगलशङ्खकटीकपृष्ठग्रीवागुदाण्डपदपाणियुगास्थिसन्धीन्। वैद्याः शरीरगणितानि वदन्ति मर्म्मस्थानानि चाङ्गगतिनाशकराणि...।" रा.नि.व.१८। एवञ्च सप्तोत्तरं मर्म्मशतमुक्तम्। तेषामेकादश मांसे, अस्थिषु ८, सन्धिषु २०, स्नायुषु २७, शिरासु च ४१, इति। तत्र सक्थियुगले २२, भुजद्वये २२, उरसि १२, कुक्षौ १२, पृष्ठे १४, ग्रीवोर्द्धभागे ३७। तानि च मर्म्माणि पञ्चधा भवन्ति। तेषु सद्यःप्राणहराणि १९, कालान्तरप्राणहराणि ३३, विशल्यानि ३, कैवल्यजनकानि ४४, पीड़ाकरमर्म्माणि च ८ भवन्ति। सद्यःप्राणहराणि शृङ्गाटकाधिपतिशङ्ख-कण्ठशिरा-गुह्य-हृदयवस्तिनाभयो भवन्ति। एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मृग्याणि। कालान्तरप्राणहराणि—वक्षो मर्म्म सीमन्त-तल-क्षिप्रेन्द्रवस्तिबृहती-पार्श्वसन्धि-कटीकतरुणनितम्बद्वयानि। एषां स्थानानि पर्य्यायेषु मृग्याणि। कैवल्यकरमर्म्माणि—लोहिताक्षाणि जानूर्व्वी-कूर्च्च-विटप-कूर्पर-कक्षन्दरयुगल-कक्षधरद्वय विधुरद्वय कृकाटिकाद्वयांशांसफलकापाङ्ग नीलद्वय-मन्याद्वय-फणद्वयावर्त्तद्वयानि। रुजाकराणि—गुल्फद्वय-मणिबन्धद्वय-कूर्च्चशिरांसि भवन्ति। विशल्याणि च—उत्क्षेपौ स्थापनी चेति त्रीणि भवन्ति। भा.।

मर्म्मिक:। त्रि। मर्म्मविदि। जटा.।

मर्य्यादा। स्त्री। सीमायां। "एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च॥" मा.ज्व.नि.।

मलम्। क्ली। विष्ठायाम्। रा.नि.व.१८। ময়লা, মৈলি इति च लोके। भा.म.४भ.। तच्चाहारकिट्टभाग:। तदाधारश्च पक्वाशय:। "तत्किट्टञ्च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत्। बलिवित्रयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम्।" शार्ङ्ग.६अ.। कर्पूरे। श.च.। समुद्रफेने। नखे। वै.निघ.। वातादौ। मूत्रे। स्वेदे। माधव:।

मलघ्न:। पुं। शाल्मलीकन्दे। रा.नि.व.७। स्त्री (घ्नी)। नागदमन्याम्। रा.नि.व.५। कटुक्याम्। वै.निघ.।

मलङ्गी। स्त्री। मत्स्यभेदे। গৌরনা। गुणा:— "मलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुरु:।" राज.३प.।

मलजम्। क्ली। पूये। श.च.।

मलद्रावी (इन्)। पुं। जैपालवृक्षे। জয়পাল গাছ। वै.निघ.।

मलद्वारम्। क्ली। गुदे। গুহ্যদ্বার।

मलधातु:। पुं। शरीराबाधकरभावेषु। तद्यथा—"शरीरच्छिद्रेषु उपदेहा: पृथग्जन्मानो बहिर्मुखा: परिपक्वाश्च धातव:, प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माण:, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावा: शरीरस्योपघातायोपपद्यन्ते......।" च.शा.६अ.।

मलपाकः। पुं। दोषपाके, वातादीनां पाकावस्थायां पूर्वावस्थायां वा। तल्लक्षणं—"दोष प्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः। इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्॥" वैद्यकम्।

मलपूः (यूः)। स्त्री। काकोडुम्बरिकायाम्। काकडूमुर। रा.नि.व.११। मद व.५। भैष.। च.द.भग.चि.। (यूः) वाकुच्याम्। সোমরাজ। वै.निघ.।

मलभुक्। पु। काके। श.र.।

मलभेदि (न्)। क्ली। रोध्रे। स्त्री। कटुकायाम्। कट्की। रा.नि.व.७।

मलयः। पुं। शाल्मलीकन्दे। रा.नि.व.७।

मलयजम्। क्ली, पु। चन्दनसामान्ये। वै.निघ. २भ.वृन्ना.चि.। रक्तचन्दने। श्रीखण्डचन्दने। रा.नि.व.१२।

मलयतपना। स्त्री। भल्लातकवृक्षे। वै.निघ.।

मलयद्रुमः। पु। मदनवृक्षे। डि.कोषः [मि.।

मलया। स्त्री। सोमराज्याम्। त्रिवृतायाम्।

मलयोत्थ(द्भव)म्। क्ली। श्वेतचन्दने। শ্বেত চন্দন। रा.नि.व.१२।

मलरोधनम्। क्ली। विष्टम्भे। आनाहरोगे। रा.नि.व.२०।

मलवेगः। पुं। अतीसाररोगे। रा.नि.व.२०।

मलविनाशिनी। स्त्री। शङ्खपुष्प्याम्।

मलशैत्यम्। क्ली। तन्नामश्लेष्मगरोगे। भा.।

मलहन्ता (न्तृ)। पुं। शाल्मलीकन्दे। रा.नि.व.७। [हिन्स्वाग्यतैले।

मलहरः। पुं। नेपालवृक्षे। भैष.आ.वा.चि.

मला। स्त्री। भूम्यामलक्याम्। श.च.। आम्रहरिद्रायाम्। वै.निघ.। नाभिनालायाम्। विका.।

मलाकर्षी (इन्)। पुं। हड्डिके। হাড়ি, মেথর। श.मा.।

मलाका। स्त्री। हस्तिन्याम्।

मलाख्यकिट्टम्। क्ली। भुक्ताहारस्यान्तरभागे, यतः मूत्रपुरीषाद्युत्पत्तिर्भवति। मल। च.मू.२८अ.।

मलाज्ञातकः। पुं। गन्धमार्जारे। গন্ধগোকুল। वै.निघ.।

मलाधिक्यम्। क्ली। मलबाहुल्यरूपश्लेष्मज रोगे। भा.।

मलाण्डः। पुं। तन्नामकवृक्षभेदे। "मलाण्डोऽण्डमलः पूतिरश्मपर्णश्च रोमशः। वामनः स्वेजननः कफनिर्हरणस्तथा॥" भा.।

मलापहा। स्त्री। कुलत्थाञ्जने। रा.नि.व.१२ दाक्षिणात्यनदीविशेषे। तज्जलं गुणैः कृष्णाजतुल्यम्, विशेषेण पथ्यं स्वादुतरं कान्तिदञ्च रा.नि.व.१४। वनकुलत्थे। वै.निघ.।

मलायनम्। क्ली। मलद्वारे, गदोदम्यादौ च.द.स्वस्थवृत्ते। [रा.नि.व

मलारिः। पु। मलधावनद्रव्ये। সাদা

मलावरोधः। पुं। मलविष्टम्भे।

मलिनम्। क्ली। घोले। श.च.। टङ्कणक्षारे সোহাগা। रा नि.व.६। कृष्णागुरुकाष्ठे। नि.व.१२। सद्य प्रसूताया गोर्दुग्धे। वङ्गशर्दे। दृष्टा। पुं। हंसे। वै निघ.।

मलिनमुखः। पुं। अग्नौ। कृष्णमुखवा

मलिना (नी)। स्त्री। रजस्वलायाम्। नि.व.१८। शर्करायाम्। हट्ट्याम्। वै.नि

मलिनाम्बु। क्ली। मस्यां। কালি। हे.

मलिष्ठा। स्त्री। सद्यःजातरजस्कायां। वि

मलीमसम्। क्ली। पुष्पकासीसे। रा.नि १३। लौहे। मे.। त्रि। मलयुक्ते।

मलूकः। पुं। कीटविशेषे। উকুণ। उ

मल्लः। पुं। पात्रे। मत्स्यविशेषे। त्रि। बलिविका.। कपोले। मे.।

मल्लकः। पुं। दन्ते। हे.च.। स्त्री। मल्लिवृक्षे। अम.।

मल्लखण्डः। पुं। गुडशर्करायाम्। वै.

मल्लजम्। क्ली। मरिचे। जटा.।

मल्लतरुः। पुं। पियालवृक्षे। रा.नि.व

मल्लवाहः। पुं। ताम्रवर्णतृणविशेषे, पर्वते। रा.नि.व.८।

मल्ला। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। नार्याम्। पत्रवल्ल्याम्।

मल्लारिष्टा। स्त्री। प्राचीनामलकगन्धपत्र रा.नि.व.१०।

मल्लिः (ल्ली) । पुं, स्त्री । मल्लिकावृक्षे । श.र. ।

मल्लिकः । पुं । मलिनचञ्चुचरणहंसभेदे । अम. ।

मल्लिका (ख्यः) । स्त्री । स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे । বেল, মল্লিকাফুলের গাছ । प.मु. । म. बेलि-मोगरा । कां बल्लिमल्लिगे । तें मल्लेचेट्टु । तत्पर्य्याया:,—तृणशून्यं तृणशून्या भूपदी शीतभीरुः शीतभीरुः भद्रवल्ली गौरी चन्द्रिका वनचन्द्रिका प्रिया सौम्या नारीष्टा गिरिजा सिता मल्ली मदयन्ती मोदिनी । गुणाः—कटुः तिक्ता चक्षुष्या मुखपाकघ्नी कुष्ठविस्फोटकण्डूविषव्रणघ्नी च । रा.नि.व.१० । उष्णा लघुर्वृष्या वातपित्तास्य-दृग्व्याधि-कुष्ठारुचि-विष-व्रणघ्नी च । भा. । मल्लिकागुरुणि । रा.नि.व.१२ । लवणाकन्दे । वचायाम् । यूथिकायाम् । वै.निघ. । मत्स्यभेदे । মল্লিকামাছ । मे. ।

मल्लिकाख्या । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । तत्पर्य्यायाः,—मोहिनी वटपत्री मोहना । र.मा. । See वृत्तमल्लिका ।

मल्लिकागन्धम् । क्ली । मङ्गल्यागुरुकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

मल्लिकाद्वयम् । क्ली । मल्लिका आस्फोटमल्लिका चेति द्वये । च.द.कुष्ठ.चि. ।

मल्लिकापुष्पः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । वै.निघ. । कुटजवृक्षे । কুড়চি গাছ । रा.नि.व.९ । करुणनिम्बुवृक्षे । করুণা লেবুর গাছ । হে.च. ।

मल्लिकाक्षः । पुं । अश्वविशेषे । यस्य नेत्रपरितः शुक्ला रेखा वर्त्तते । ताम्रपदचञ्चुके हंसे । गुणाः—प्लववत् । सु.सू.४६अ. ।

मल्लिगन्धि । क्ली । अगुरुकाष्ठे । श.च. ।

मल्लिनाथः । पुं । काव्यतर्कनामग्रन्थकारे ।

मल्लिनी । स्त्री । अतिमुक्तकपुष्पवृक्ष । नवमल्लिका । रा.नि.व.१० ।

मल्लिपत्रम् । क्ली । छत्राके । त्रिका. ।

मल्लुः । पु । भल्लुके । श.च. ।

मश(स)कः । पुं । तन्नामकक्षुद्ररोगे । আঁচিল । हिं मशा । लक्षणं—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते । माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मशकं दिशेत् ॥" सु.नि.१३अ. । तन्नामककीटे । মশা, ডাঁশ । हिं मच्छर । तत्पर्य्यायाः,—वीषः, रणरणः, वज्रतुण्डः, सूच्यास्यः, सूक्ष्मगधिकः । तद्दंशलक्षणं—"कण्डूमान् मशकैरीषत् शोथः स्यान्मन्दवेदनः ।" स पञ्चभेदः सामुद्रपरिमण्डल-हस्तिमशककृष्णपार्व्वतीयभेदेन । सु.कल्प.८अ. ।

मशकी (इन्) । पुं । उदुम्बरवृक्षे । হে.च. । যজ্ঞডুমুর গাছ ।

मशखः । पुं । मशकनामक्षुद्ररोगभेदे । भा. ।

मशच्छदः । पुं । तृणविशेषे । वै.निघ. ।

मशहरी । स्त्री । मशकवारणार्थे वस्त्रगृहे । মশারি । जटा. ।

मशी(षी)लेख्यदलः । पुं । कीदृशी प्रसिद्धे श्रीतालवृक्षे । তেড়েং । रा.नि.व.९ ।

मशुनः । पुं । कुक्कुरे । श.म. ।

मषी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । एलायाम् । तिलकवृक्षे । वै.निघ. ।

मसनम् । क्ली । सोमराज्याम् । श.च. ।

मसरा । स्त्री । मसूरे । মুসুরি । जटा. ।

मसारः (कः) । पु । मरकतमणौ । (पान्ना) श.र. ।

मसि(सी)का । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. । शेफालिकायाम् । श.र. ।

मसिवर्द्धनम् । क्ली । गन्धरसे, बोल । त्रिका. ।

मसी । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. । कज्जले । वै.निघ. ।

मसीना । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपे । মসিনের গাছ, তিসি । श.च. । "मसीना चातसी चिङ्का चुमीमा मालिका मता ।"

मसोनिका । स्त्री । शेफालिकावृक्षे । श.र. ।

मसु(सू)रः । पु । (Vicialens or Ervum lens. Syn. Cicer lens. Lentil.) स्वनामख्यातशिम्बीधान्ये । মুসুরি কলায় । मं मसूर । कां चणगि । तें चिरिशनगलु । मिसूरपप्पु । हिं मसूर । ता. मिसुरपुरुपु । तत्पर्य्यायाः,—मङ्गल्यकः मसूरा व्रीहिकाञ्चनः गभीलिकः ताम्बूलरागः लासकः रागदालिः मङ्गल्यः पृथुबीजकः शूरः कल्याणबीजः गुडबीजः । गुणाः—मधुरः शीतलः संग्राही कफपित्तघ्नः वातरोगकरः मूत्रकृच्छ्रहरः लघुश्च । रा.नि.व.१६ । "रूक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्टः शूलार्त्तिगुल्मग्रहणी-

विकारान्। करोति वातामयवर्द्धनश्च पित्तास्र-संग्रहहरो मसूरः।" इति.१५ अ। मसूरिकायाम् अस्य प्रलेपो हितः। तान्त्रलताने। हारा.।

मसुरा। स्त्री। मसूरे। मुसुद्रि। मे.।

मसूरकः। पु। मसूरकलाये। रा.नि.व.१६। नृत्योपधाने। गाल वालिश। अ.र.।

मसूरघृतम्। क्ली। मसूरस्य घृतम्। "मसूरस्य कषायेण बिल्वगर्भं घृतं पचेत्। हन्ति कुक्ष्यामयान् ...।" च.द.। घृत ४ श. मसूरक्वाथ ४ श. बेलशुँठेर कल्क १ श.।

मसूरयूषः। पुं, क्ली। मसूरकृतक्वाथे। मुसुद्रिर झोल। गुणाः—"मसूरयूषः संग्राही रुक्षो स्वादुः कफपित्तजित्।" द्रव्यगुण.।

मसूरविदला। स्त्री। श्यामलिवृति। काल तेउड़ी। च.वि.८अ.। श्यामालतायाम्। र.मा. नि.शो.च.द.वा.चि.अ.चि.निदिग्धिकादि। "मसूरविदलाक्वाथः।" वा.चि.६अ.। आनन्तकृन्दे। नेपालदेशजात्। वै.निघ.।

मसूरसूपः। पु। भर्ज्जितमसूरकृतयूषे। गुणाः—"मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः। कफपित्तास्रजिद्रुक्षो विषमज्वरनाशनः।" द्रव्यगुणः।

मसूरा (री)। पुं। वेश्यायाम्। त्रिकाण्ड। रा.नि.व.६। मसूरिकारोगे। वसन्त रोग। मे.।

मसूराभा। स्त्री। मसूरिकारोगे। रा.नि.व.२०।

मसूरिका। स्त्री। क्षुद्ररोगपिड़काभेदे। लक्षणं यथा—'मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका।' सु.नि.१३अ.। वसन्तरोग। वसन्त रोग। तस्य निदानादि। "कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः। क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः। जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः। मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकास्ता मसूरिकाः। तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः। त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च।" इति पूर्वरूपम्। सा वातपित्तकफसन्निपातरक्तचर्मधातुजा भवति। भा.। "गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रे च दाहज्वररुजान्विताः। मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः।" वा.उ.३१ अ.। वातजा यथा—"स्फोटाः श्यावारुणा रुक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः। कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः।" पित्तजा यथा—"सन्ध्यस्थिपर्वभेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः। शोषस्तालुजिह्वायां तृष्णा चारुचिसंयुता। रक्तपीतासिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः। भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः।" रक्तजा यथा—विड्भेद-दाह-तृष्णारुचि-मुखपाक-नेत्रपाक-तीव्रज्वराश्च भवन्ति। कफजा यथा—श्वेताः स्निग्धातिस्थूलाः कण्डूमन्दवेदनाश्चिरपाकाश्च भवन्ति। सन्निपातजा—नीलाः चिपिटाः विस्तीर्णनिम्नमध्या महावेदनाः पूतिस्रावाः चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति। रसस्था यथा—त्वचमाश्रित्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वल्पदोषाः स्फोटा भिन्ना जलं स्रवन्ति। रक्तस्था मसूरिकाः रक्तमाश्रित्य रक्तवर्णाः शीघ्रपाकाः तनुत्वचः भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च। मांसस्था मसूरिकाः मांसमाश्रित्य कठिनाः स्निग्धाः चिरपाकाः घनत्वचः गात्रशूलतृष्णाकण्डूमूर्च्छादाहान् कुर्वन्ति। मेदस्थाः—मेदः समाश्रित्य मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाश्च भवन्ति। तासु कश्चिदेव जीवति। अस्थिगाः तदाश्रित्य क्षुद्रा गात्रसवर्णाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति। मज्जस्थाः तदाश्रित्य भ्रमसम्मोहवेदनारतियुताः सर्वतः छिन्दन्तो मर्मस्वेव छिद्राणि कुर्वन्ति प्राणांश्चाशु हरन्ति। शुक्रस्थाः पिड़काः पक्वाभाः स्निग्धसूक्ष्मा अत्यर्थवेदना स्तैमित्यारति-सम्मोह-दाहोन्मादयुक्ता भवन्ति। एतासु लक्षणान्याश्रित्य केवलं दृश्यते जीवनन्तु न दृश्यते। अरिष्टलक्षणमाह। "मसूरिकाभिभूतो यः प्राणेन निःश्वसेत्। स भृशं त्यजति प्राणान् तृष्णार्त्तो वायुदूषितः॥" मसूरिकाहेतुकं—"मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके तथांसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः।" मसूरिकोत्पादनक्रियामाह—या टीकादानमिति लोके उच्यते—यथोक्तं धन्वन्तरिकृतशाक्तेये "सा तु गोस्तनज-नरगावजमसूरिकापूयेन मसूरिकोत्पन्नमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका। बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान्। बाहुमूलादि रक्तोत्पत्तिकराणि च। तज्जलं रक्तस्फोटकज्वरसम्भवम्॥" इति शाक्तेयग्रन्थात्। मसूरि।

मसूरीहररसः। पुं। मसूर्य्यधिकारे "अथ शुद्धस्य सूतस्य मूर्च्छितस्य मृतस्य च। दिव्यौषधीरुद्राक्षहृतसाधिकैः। पापरी

योगः पृथिव्यामिव दुर्लभः ॥" रस.र. ।

मसृणा । स्त्री । अतस्याम् । मसिना । मे. ।

मस्करः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । वंशे । रन्ध्रवंशे । रा.नि.व.७ ।

मस्करी । स्त्री । देवकुरण्टके । वै.निघ. । चन्द्रे ।

मस्तः (कः) । पु. क्ली । शिरसि । माथा । तत्पर्य्यायाः,—उत्तमाङ्गं शिरं शिरः शीर्षं मूर्द्धा चूडालं वराङ्गं मुण्डं मुण्डकं मौलिः कपालं केशभूः केशभूमिः । रा.नि.व.१८ । [हे.च. ।

मस्तकस्नेहः । पुं । मस्तिष्के । माथार घि ।

मस्तकाख्यः । पुं । वृक्षाग्रे । श.च. ।

मस्तकी । स्त्री । गुहामदरीफले । रुमिमस्त कीति लोके । भैष.वाजी.चि. ।

मस्तकोद्भवम् । क्ली । मस्तिष्के । रा.नि.व. ८ ।

मस्तदारुः । पुं । देवदारुवृक्षे । भा. ।

मस्तमूलकम् । क्ली । ग्रीवाग्रभागे । घाड़ । श.च. । मस्तकस्नेहे । मस्तिष्क । वै.निघ. ।

मस्तिष्कम् । क्ली । मस्तकस्नेहे । मगज । तत्पर्य्यायाः,—गोर्दं गोदं मस्तकस्नेहः मस्तुलुङ्गः मस्तुलुङ्गकः । रा.नि.व.१८ ।

मस्तु । क्ली । दधिमस्तुनि । दईयेर मात । र.मा. । रा.नि.व.१५ । भा.म.१भ.ज्व.चि.लाजादि-तैले । "तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।" द्विगुणवारियुत दधिकृते तक्रे । "तक्रं दधि द्विगुणवारियुतन्तु मस्तु ।" रा.नि.व.१५ । गुणाः—"उष्णाम्लं रुचिपक्तिदं श्रमहरं बल्यं कषायं सरं भुक्तच्छन्दकरं तृषोदरगदप्लीहार्शसां नाशनं । स्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं पाण्डुश्वासविकार-शु शमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥" रा.नि.व.१५ ।

मस्तुलुङ्गः । पुं । मस्तिष्के । माथार घि । चिका. । सु.शा.१०अ. ।

महः । क्ली । तेजसि । मे. । पुं । महिषे ।

महतिक्रान्ता । स्त्री । बृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।

महती । स्त्री । बृहतीक्षुपे । व्याकुड़ । रा.नि.व.४ । वार्त्ताकी । तन्नामकहिक्कायां—"मर्म्माण्युत्पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्रप्रकम्पिनी ॥" मा.नि. ।

महत् । क्ली । हृदये । यत्र शरीरधारकदश-धमन्यः स्थापिताः । च.सू.३०अ. ।

महत्तत्त्वम् । क्ली । बुद्धितत्त्वापरनामधेये । प्रकृतेरुत्पन्ने तत्त्वे । भा. ।

महत्तेजाः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

महत्पत्रः । पुं । मालाकन्दे । वै.निघ. ।

महत्पुष्पा । स्त्री । हस्तिघोषालतायाम् ।

महत्फला । स्त्री । राजकोषातक्यां । वै.निघ. । महेन्द्रवारुण्याम् । माकाल । रा.नि.व.३ ।

महद्दलः । पुं । मधुरवास्तुके । मिठा বেতো । वै.निघ. ।

महद्वारुणी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्यां । माकाल । रा.नि.व.३ ।

महद्वृक्षः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।

महर्षभी । स्त्री । कपिकच्छ्वां । आलाकुशी । रा.नि.व.३ ।

महर्षिः । पुं । कपिकच्छ्वां । वै.निघ. । आलाकुशी । श्वेतकण्टकार्य्याम् ।

महर्षिका । स्त्री । शुक्लकण्टकार्य्याम् । वै.निघ. ।

महा । स्त्री । गोरक्ष्याम् । গোরক্ষচাকুলিয়া । श.च. ।

महाकच्छः । पुं । समुद्रे । पर्व्वते ।

महाकटभी । स्त्री । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । See कटभी ।

महाकण्टकिनी । स्त्री । विश्वसारके । कणिमनसा । श.च. । तत्पर्य्यायाः,—विदरं विश्वसारकं शून्या ।

महाकाण्टा । स्त्री । शिवल्लीवृक्षे । শেউতী গোলাপ । वै.निघ. ।

महाकदम्बः । पु । कैलिकदम्बे । কেলি-कदम । प.मु. ।

महाकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रक्तरसोनकन्दे, राजपलाण्डौ । मुखालौ । चाणक्यमूले । माला-कन्दे । रा.नि.व.७।२३ ।

महाकपित्थः । पुं । बिल्ववृक्षे । प.मु. ।

महाकपोतः । पु । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

महाकरञ्जः । पु । करञ्जविशेषे । डहर करञ्ज । सु.सू.३८अ. । तत्पर्य्यायाः,—षड्ग्रन्था हस्तिचारिणी उदकीर्य्यं काकघ्नी विषघ्नी मद-

हस्तिनी शार्ङ्गेष्टा मधुमती रसायनी हस्तिकरघ्नः हस्तिरोहणकः सुमनाः काकमाञ्ची मधुमता। "गुणाः—महाकरञ्जकस्तोयः कटुरुष्णश्च तिक्तकः। कण्डूविषर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषविषव्रणापहः॥" रा. नि.व.९।

महाकरम्भकम्। क्ली। तन्नामकपत्रविषभेदे। सु.कल्प.२अ.।

महाकर्णिकारः। पुं। आरग्वधवृक्षे। रा. नि.व.९। [भा.।

महाकल्याणगुड़ः। पुं। See कल्याण गुड़ः।

महाकषायः। पुं। कट्फलवृक्षे। वै.निघ।

महाकान्ता। स्त्री। पृथिव्याम्।

महाकायः। पुं। हस्तिनि। त्रि। विपुलदेहे।

महाकालः। पुं। (Citrullus colocynthis or Trichosanthes Palmata.) स्वनामख्यातलतायाम्। प.मु.। माकाल वा द्रक माकाल फलेर गाछ। हि लालइन्द्रायण। तें अल्लगुडपण्डु, एट्टिपुच। ता पेयकोमति। बम्ब कौन्ग। तत्पर्य्यायाः,—उदकालम् उत्कालक काल देवदालिका कारमर्द, किम्पाकः दाला दालिका जलद. घोषकाकृतिः। एत फलगुणं नारिकेलतैलयुक्त नासारन्ध्रे करचतस्र रोपयति। एतद् नवान अवमदयन्। स्त्री (नी)। इन्द्रवारुण्याम्। विसालि गाछ। वै.निघ.।

महाकिराततिक्तकः। पुं। (Exacum bicolor) बृहत्किराततिक्तके। बड़ चिराता, देशी चिराता। कश्चित् निघण्टुः।

महाकुमारिका (री)। स्त्री। महाशतपत्री-वृक्षे। बड़ गोलाप। वै.निघ.।

महाकुमुदा (दिका)। स्त्री। गाम्भार्य्याम्। रा.नि.व.९।

महाकु(म्भा)म्भी। स्त्री। कट्फलवृक्षे। रा. नि.व.९।

महाकुष्ठम्। क्ली। वृहत्कुष्ठरोगे, महाव्याधौ। महाव्याधि। तत्—अरुणम्, औडुम्बरम्, ऋष्यजिह्वकम्, कपालकं, काकणकं, पुण्डरीकं, दद्रुकुष्ठञ्चेति सप्तविधम्। तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणानि श्लेष्मणा पुण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति। एषां लक्षणानि पर्य्याये द्रष्टव्यानि। क्षुद्रकुष्ठभेदे। तल्लक्षणम्—त्वक्सीवमेदाङ्ग-मादादिकम्। सु.नि.५अ.।

महाकृष्णः। पुं। दर्व्वीकरसर्पभेदे। ४अ.। See सर्पः। मूषिकविशेषे। तद्विषं भवति। सु.कल्प ६अ.। [

महाकृष्णा। स्त्री। कृष्णापराजितायाम्।

महाकोशफला। स्त्री। देवदालीलता देयाताड़ा। रा.नि.व.७।

महाकोशातकी। स्त्री। (Luffa aegyptiaca. Syn. L. Pentandra.) कोषातक्याम्। रा.नि.व.७। हस्तिघोषा। हिं नेनुआ। तें नेतिबीरा। उत्.। "महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला। धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स गुणाः—स्निग्धा रक्तपित्तानिलघ्नी च। भ.प्रा.व.।

महाक्षीतनः (निका)। पुं, स्त्री पर्य्याये। शालपाणि। वै.निघ.।

महाखदिरघृतम्। क्ली। कुष्ठाधिकारे पाठः—"खदिरस्य तुला. पत्र शिंशपासन तुलार्द्धाः सर्व्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः कुटजार्क व वृषः कृमिहरस्तथा। हरिद्रे गुडूची त्रिफला त्रिवृत्। सप्तपर्णश्च दशद्रोणेषु वारिणः। अष्टभागावशिष्टन्तु सञ्चारयेत्। धात्रीरसञ्च तुल्यांशं सर्पिः पचेत्। महातिक्तककल्कैश्च यथोक्तैः .. " कल्कद्रव्याणि तिक्तकघृतवद्गव्यघृत ১৬ শ.। ক্বাথার্থ—খদিরছাল ১০০ প., শিশুগাছের ছাল ১০০ প. ১০০ প.। করঞ্জছাল, নিমছাল, ক্ষেত্রপর্পটী, কুড়চিছাল, বাসকছাল হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, শোণাক্ফল ত্রিফলা, তেউড়ী, ছাতিমছাল প্রত্যেক জল ৬৪০ শ. শে. ৮০ শ.। অ ১৬ শ.। কল্কার্থ - ছাতিমছাল, শোন্দাল, কটুকী, আকনাদির বেণার মূল, ত্রিফলা, পলতা, ক্ষেৎপাপড়া, দুরালভা, রক্তচন্দন, গজপিপুল, পদ্মকাষ্ঠ, হরিদ্রা, দারু-রাখালশশা, শতমূলী, শ্যামালতা, ইন্দ্রযব, বাসকছাল, মূর্ব্বামূল, গুল

यष्टिमधु, বনাড়ুমুর প্রত্যেক ১ এক পল। च.चि.७अ.।

महागदः । पुं । महारोगे । तद्यानकविषप्रयोगे । "त्रिवृद्विशल्ये मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः कटुत्रिकञ्चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि... ।" सु.कल्प.५अ. । ज्वररोगे । रा.नि.व.२० । [ख्याते हरौ । ऋषि ।

महागदमहीरुहः । पुं । चाकसुरुगा इति

महागन्ध(वा)म् । क्ली । बोले । निशादने । रा.नि.व.६ । कुङ्कुमागुरुचन्दने । रा.नि.व.१२ । अतिसारोदरामयग्रहणीद्वररसविशेषे । पारदगन्धकयोः प्र. २ तो. । कज्जलीकृत्य जम्बीर संमर्द्य च पर्पटीवत् पाचयेत् । अथ जातीफलजातीकोषलवङ्गगुञ्जानिम्बपत्राणां प्र. २ तो. तया पर्पट्या एकत्र अर्जुन मर्द्दयित्वा गोलकं कृत्वा शुक्तिद्वय मध्ये संस्थाप्य कदलीपत्रेणावेष्ट्य कर्द्दमेनालिप्य च रौद्रे शोषयेत् । गुप्तो करीषाग्नौ आगन्धाद्गमं पचेत् उद्धरेत् । পারা ২ তো. গন্ধক ২ তো. কজ্জলি করিয়া জলে গুলিয়া পর্পটীবৎ পাক করিবে । তাহার সঙ্গে জায়ফল, জয়িত্রী, লবঙ্গ, শুদ্ধনিম্বপাতা প্রত্যেক ২ তো. দিয়া মর্দ্দনপূর্ব্বক ২ খানি ঝিনুকের মধ্যে ভরিয়া কদলীপত্র বেষ্টন পূর্ব্বক কাদায় লেপিয়া শুকাইবে । পরে ৮।১০ খানি ঘুটের আগুনে পাক করিবে, পুড়িয়া যখন গন্ধকের গন্ধ অনুভব হইবে অমনি তুলিয়া লইবে, শীতল হইলে খল করিয়া লইবে । सा.कौ.भैष. ।

महागन्धः । पुं । कुटजवृक्षे । শ্বেত কুড়চি গাছ । रा.नि.व.८ । जलवेतसे । श.च. । स्त्री । कैविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । नागबलायाम्, महाबलायाम् । रा.नि.व.४ । कुटजवृक्षेन वै.निघ. ।

महागवयः (गवः) । पुं । वृहद्गवयमृगे । रा.नि.व.१९ ।

महागुदः । पुं । कफजक्रिमिविशेषे । "अन्नादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदा. ।" च.चि.७अ. ।

महागुल्मः (ल्मा) । पु, स्त्री । सोमवल्लीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

महागुहकः । पु । कूर्मे । वै.निघ. ।

महागुहा । स्त्री । पृश्निपर्णीवृक्षे । চাকুলিয়া । रा.नि.व.४ ।

महागोधूमः । पुं । वृहद्गोधूमे । भा.धा.व. । See गोधूमः ।

महागोपा । स्त्री । शारिवायाम् । अनन्तमूल । वै.निघ. । [नि.व.१९ ।

महाग्रीवः (वी) (इन्) । पुं । उष्ट्रे । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्राक्षामद्ये । सुरायाम् । श.च. ।

महाघृतम् । क्ली । एकादशोत्तरशताधिकवार्षिकघृते । नकुल.१२अ. । गुणा —"इदं महाघृतं भूतः कफघ्नं पवनाधिकं । बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहं । सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥" सु.सू.४५अ. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटशृङ्ग्यां । प.मु. । रा.नि.व.६ । मद.व.१ । कन्दुरी । श.च ।

महाङ्गः । पुं । गोक्षुरवृक्षे । रा.नि.व.४ । रक्तचित्रकवृक्षे । रा.नि.व.६ । उष्ट्रे । प.मु. ।

महाचुञ्चुः । स्त्री । वृहच्चुञ्चुवृक्षे । বড় চেঁচকো । तत्पर्य्यायाः,—विषाग्निः सुचञ्चुका स्थूलचञ्चुः दीर्घचञ्चुः दिव्यगन्धा । गुणा —कटुः कषायः उष्णः रसायनः मलभेदकः गुल्मशूलोदरार्शोऽर्त्तिनाशकश्च । रा.नि.व.४ । See चुञ्चुः ।

महाचूतः । पुं । महाराजाम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

महाच्छदः । पु । देवताड़वृक्षे । र.मा. ।

महाच्छायः । पुं । वटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महाभेदायां । रा.नि.व.५ । क्ली । कायस्थलक्ष्मनवद्वारेषु । तेषां सप्त शिरसि द्वे चाधः । च.शा.७अ. ।

महाजः । पु । महाछागे । रा.नि.व.२ ।

महाजङ्घः । पु । उष्ट्रे ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

महाजम्बीरः । पु । वृहज्जम्बीरवृक्षे । কাগজী লেবু । हिं बडनिमु । अस्य त्वक् दीपनी वातघ्नी च । तैलं वातघ्नं । यूषः उदरामयघ्नः रक्तातिसारे पामादौ च हितः ।

महाजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । स्वनामख्यात वृहत्फलजम्बूवृक्षे । বড় জাম গাছ । र.मा. । सं महाराजजम्बू । तत्पर्य्यायाः,—स्वर्णमाता पिकप्रिया कोकिलेष्टा महानीली । गुणाः—उष्णा मधुरकषाया श्रमघ्नी मुखजाड्यहरी स्वरकरी

विष्टम्भकरी शोषघ्नी अतीसारभ्रमकरी श्वासकासकफघ्नी च। रा.नि.व.११।

महाजवः। पुं। गवये। गवय मृग। रा.नि.व.१९।

महाजातिः। स्त्री। वासन्तीपुष्पलतायाम्। जाति फুলের গাছ। रा.नि.व.१०। See वासन्ती।

महाजालिः (लिका, ली)। स्त्री। पीतघोषायां। प.मु.। हंसा। आवर्त्तकीलतायाम्। रा.नि.व.३। राजकोशातक्यां। रा.नि.व.७।

महाज्योतिष्मती। स्त्री। स्वनामख्यातलतायाम्। বড় লতা কট্‌কী। हिं बड़ीमालकाँगी। तत्पर्य्यायाः,—नैभीवती बहुरसा कनकप्रभा तीव्रा सुवर्णनकुली लवणा अग्निगर्भा अग्निदीप्ता अग्निफला तेजस्विनी सुरलता कङ्गुनी शैलसुता सुतैला सुवेगा वायसी तीव्रा काकाण्डी वायसादनी गीर्लता श्रीलता सौम्या ब्राह्मी लवणकिंशुका पारावतपदी पीता पीततैला यशस्विनी मेध्या मेधावती धीरा। गुणाः—तिक्ततरा रुचा किञ्चित्कटुः वातकफघ्नी दाहकरी दीपनी मेधाप्रज्ञाकरी च। रा.नि.व.३।

महाज्वराङ्कुशः। पु। विषमज्वराधिकारे रसः। (१) "सूतं गन्धं विषं तुल्यं धूर्त्तबीजं त्रिभिः समं। चतुर्णां द्विगुणं व्योषचूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम्। जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम्। महाज्वराङ्कुशः......।" व्योषचूर्णं मिलितसर्व्वचूर्णापेक्षया द्विगुणम्। रस.र. रसचि.। भा.। (२) —पारदं हिङ्गुलं ताम्रं माक्षिकं तुल्यमेव च। वङ्गं मृतञ्च गन्धञ्च खर्परञ्च मनःशिला। तालकं घनपाषाण गैरिकं टङ्कणं समं। दन्तीबीजञ्च सर्व्वाणि चूर्णयित्वा विभावयेत्। जयन्ती विजया चित्रा तुलसी शणपर्णिका। प्रत्येकञ्च रसं दत्त्वा निर्म्मलं वासरत्रयं। चणमात्रां वटीं कृत्वा छायाशुष्कान्तु कारयेत्।" घनपाषाणमभ्रकम्। जीर्णज्वरे। (১) পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. অর্থাৎ কজ্জলী ২ তো. বিষচূর্ণ ১ তো. ধুতুরা বীজচূর্ণ ৩ তো. ত্রিকটুচূর্ণ মিলিত ১২ তো.। মাত্রা ২ রতি। অনু, জম্বীরমজ্জা ও আদার রস। (২) পারা, হিঙ্গুল, তামা, স্বর্ণমাক্ষী, তুতে, বঙ্গ, লৌহ, গন্ধক, খাপর, মনছাল, হরিতাল, অভ্র, গিরিমাটী, সোহাগার খই ও দন্তীবীজ প্রত্যেক সমভাগ। সিদ্ধি, তেঁতুল ও তুলসীপত্রের রসে • মর্দ্দিত.। পুস্তকান্তরে তুঁতিয়া নাই। পারা ১ তো. গন্ধক ১ তো. বিষ ধুতুরার বীজ ৩ তো. শেয়ালকাঁটা (চোক) ১০ তো. চূর্ণ একত্র মিশ অনুপান আদার রস। (৪) দারুজি, খাপর প্রত্যেক ৩ তো. ধুতূরা ৩. ৩ দিন মর্দ্দন। भा.।

महाद्यः। पुं। कदम्बवृक्षे। रा.नि.

महातङ्कः। पुं। मदात्ययरोगे। रा.नि महाव्याधौ।

महातरुः। पं। स्नुहीवृक्षे। रा.नि हे.च.। [

महाताली। स्त्री। आवर्त्तकीलताया

महातिक्तः। पुं। महानिम्बे। रा.नि.व.९। किराततिक्तके। ..७ निघ.। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। তিৎ रा.नि.व.२। भैष.कन्दर्पसारतैले। पा श.च.।

महातिक्तकघृतम्। क्ली। क घृतम्। See तिक्तकघृतम्। च.चि.७

महातीक्ष्णा। स्त्री। भल्लातकवृक्षे। व.११।

महातुम्बी। स्त्री। महालाबाम्।

महातेजाः। पुं। पारदे। रा.नि.व.

महात्रिफला। स्त्री। पथ्याविभीत "पथ्या विभीतकं धात्री महती त्रिफला प.प्र.३ख.।

महादन्तः। पु। गजदन्ते।

महादन्ता। स्त्री। नागबलायां। रा

महादारु। क्ली। देवदारुकाष्ठे। দেবদারু। जटा.।

महादीर्घः। पुं। सरलदेवदारौ।

महादुग्धा। स्त्री। वनस्पतिभेदे।

महादूषकः। पुं। मादकशालिधा गुणाः—शालिवत्। सु.सू.४६अ.।

महादेवमणिः। पुं। महामेदाय

महाद्रावकः । पुं, क्ली । यकृत्प्लीहाधिकारे औषधविशेषे । शुद्धं स्वर्णमाक्षिकं, कांस्यमाक्षिकं, सैन्धवं, रसाञ्जनं, समुद्रफेनं, सर्जिक्षारः, सम्भलक्षारः, एषां प्र· १ तो. । टङ्कणक्षारः ७ तो. । नृसारं ३॥० तो· । फटिकारी ३॥० तो. । यवक्षारः १४ तो. । कासीसं पुष्पकासीसं, धातुकासीसं, इति द्रव्यत्रयं मिलित्वा १४ तो. । अभावे कासीसं १४ तो. । एकत्र चूर्णयित्वा वकयन्त्रेण द्रावकं निष्काशयेत । শুদ্ধ স্বর্ণমাক্ষিক, কাংস্যমাক্ষিক, সৈন্ধব, রসাঞ্জন, সমুদ্রফেন, সাজিমাটী, সম্ভলক্ষার প্রত্যেক ১ তো. । সোহাগা ৭ তো. নিশাদল, ফট্‌কিরী প্র. ৩॥০ তো. । যবক্ষার ১৪ তো. । কাশীষ, পুষ্পকাশীষ, ধাতুকাশীষ, মিলিত ১৪ তো. । (অভাবে হিরাকস ১৪ তো.)। একত্র চূর্ণ করিয়া বকযন্ত্রে যথাবিধি চোয়াইয়া লইবে। रसमालासंग्रहः ।

महाद्रुः । पुं । गन्धशिम्ब्याम् । আলাকুশী, শুয়াশিম্ । र·मा. ।

महाद्रुमः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । श·च. । तालवृक्षे । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

महाद्रोणा (णी) । स्त्री । द्रोणपुष्पीविशेषे । বড় ঘলঘসিয়া । मं देवकुंबा । कं देवतुंबे । तत्पर्य्यायाः,—दिव्यपुष्पा देवकुसुम्बा देवद्रोणा देवीकाशी । गुणाः—कटु तिक्ता मेध्या वातव्याधिशतघ्नी पारदशोधनी च । रा.नि.व·५ । धा.उ·२६च. ।

महाधनम् । क्ली । सुवर्णे । স্বর্ণ । सिह्लके । শিলারস । अ· ।

महाधातुः । पुं । सुवर्णे । श.च. ।

महाधातो । क्ली । आमलकीवृक्षे । वै.निघ. । वा·व्या चि· वातविध्वंसनरसे ।

महाध्वगः । पुं । उष्ट्रे ।

महानन्दा । स्त्री । आरामशीतलायाम् । পত্রশাকবিশেষ । रा·नि व.१० । मद्ये । रा.नि. व.१४ ।

महानयः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।

महानलः । पुं । देवनले । বড় নলগাছ । हिं नर्कट । रा·नि.व ८ । पारदे । व.निघ· ।

महानसः । पुं । पाकशालायां । রসুইঘর । "प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम् । विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥" सु.कल्प.१अ. ।

महानसाध्यक्षः । पुं । रसवत्यधिकारिपुरुषे । রন্ধনশালার অধ্যক্ষ । "तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ॥" तत्परिकर्म्मिणश्च शुचयो दक्षा दक्षिणा नीचकेशनखादयश्च स्युः ॥ सु·कल्प. १प· ।

महानसिकवोढ़ा । त्रि । राजपाकशालाधिकृतपुरुषे । सु.कल्प.१अ. ।

महानागः । पुं । सुरपुन्नागवृक्षे । वै निघ. ।

महानाड़ी । स्त्री । कण्डरायाम् । স্থূলশিরা । रा नि.व.१८ ।

महानादः । पुं । शङ्खे । उष्ट्रे । रा.नि व.१८ । गजे । मे. । कर्णे । सिंहे । हं.च. ।

महानारायणतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । पाठ.—"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि बृहत्याः पूतिकस्य च । गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावशेषे पूते च गर्भञ्चैनं विधापयेत् । पुनर्नवा वचा दारु शताह्वा चन्दनागुरु । शैलेयं तगरं कुष्ठमेला मांसी स्थिरा बला । अश्वाह्वा सैन्धवं रास्ना पलार्द्धानि च योजयेत् । गव्याजपयसः प्रस्थौ द्वौ दापय प्रदापयेत् । शतावरीरसप्रस्थं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥" तिलतैल ४ श. । क्वाथार्थे—शतावरी शालपर्णी पृश्निपर्णी (पीठवन) शटी वचा एरण्डमूलं बृहतीमूलं करञ्जमूलं गवेधुकमूलं झिण्टीमूलं प्र. १० प. पाकार्थजलं ६४ श· शे. १६ श. । कल्कार्थे—पुनर्नवा वचा देवदारु शलुफा रक्तचन्दनं अगुरु शैलेयं तगरमूलं कुष्ठम् एला जटामांसी शालपर्णी बला अश्वगन्धा सैन्धवं रास्ना च· प्र. ४ तो. । गव्यदुग्ध छागदुग्धं शतावरीरसः प्र. ४ श· । তিলতৈল ৪ শ. । ক্বাথার্থ—শতমূলী, শালপাণি, চাকুলিয়া, শটী, বচ, এরণ্ডমূল, বৃহতীমূল, করঞ্জমূল, গড়গড়েমূল এবং ঝাঁটীমূল প্রত্যেক ১০ প. জল ৬৪ শ. শে. ১৬ ষোল শ. । কল্কার্থ—পুনর্নবা, বচ,

দেবদারু, শুল্ফা, রক্তচন্দন, অগুরু, শৈলজ, তগরপাদুকা, কুড়, এলাইচ জটামাংসী, শালপাণি, শ্বেতবেড়েলা, অশ্বগন্ধা, সৈন্ধব, রাস্না প্রত্যেক ৪ তো,। গবাদুগ্ধ, ছাগদুগ্ধ, শতমূলীরস প্রত্যেক ৪ শ.। ভৈষ.। ধা.।

महानिद्रा । स्त्री । मरणे । मृत्यौ ।

महानिम्बः । पुं । (Melia azendarach. Syn. Melia sempervirens or Melia azendarach.) The Persian Lilac. स्वनामख्यातनिम्बभेदे । ঘোড়ানিম্, মহানিম্, বননিম্। हिं बकाइन् मं डोंगराचा निम्बाचा-झाड़। तैं मङ्गराविचेट्टु, पेद्दवेपचेट्टु तुरकवेप, कन्डवेप। दा. हिं गौरिनिम्। ता. मलैइवेम्बु वा वेम्पम्। तत्पर्य्यायाः,—कैटर्य्यः पवनेष्टः पार्व्वतः महातिक्तः हिमद्रुमः रम्यः रामः गिरिनिम्बः गुरुशाखः। कन्दर्पसारतैलं, पिप्पल्यादिवर्गे च। गुणाः,—शीतलः कषायः कटुः तिक्तः रक्तदाह-वणासघ्नः विषमज्वरघ्नश्च। रा.नि.व ९। त्वक् अति-तिक्ता अतिसेविता मादकगुणा, पुष्पं शिरःशूले हितं, फलं पत्रञ्च विषवत् कुष्ठघ्नञ्च। द्रव्यगुण।

महानीलः । पुं । नीलभृङ्गराजे। रा.नि.व. ४। नीलकान्तमणौ। रा.नि व.१३। सर्पभेदे। वै.निघ.। नीलवर्ण-गुग्गुलुभेदे।

महानीला (ली) । स्त्री। नीलापराजितायां। रा.नि व ३। महानीलीवृक्षे। गुणैः नीलीसमा। रा.नि व ४। महाजम्बूवृक्षे। रा.नि व ११।

महानेमिः । पु । काके। वै.निघ ।

महान् । पुं। वाराहमदनवृक्षे। कालमदनवृक्षे। रा नि.व.८। उष्ट्रे। रा.नि.व १९। महापटिक शालौ। वै.निघ.।

महापञ्चमूलम् । क्ली । विल्वाग्निमन्थश्योणाक पाटलीगणिकारिकासु। "विल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः पाटली टुण्टुकस्तथा। सर्व्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥" रा नि.व.२२। एतत् कषायः तिक्तानुरसो वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात्। सु.स ४०अ.।

महापञ्चविषम् । क्ली । शृङ्गीविषकालकूट मुस्तकवत्सनाभसक्तुकविषैः समभागकयोगे। "शृङ्गी च कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः। सक्तुकश्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥" रा.नि.व.१२।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे। रा. व १८।

महापत्रः (त्रः) । पुं। नागदन्ते। वै.निघ (कः) शाकवृक्षे। সেগুন গাছ। प.मु. नागदन्ते। মাণকচু।

महापत्रा । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे। বড় জ গাছ। र.मा.। नागबलायां। रा.नि व ४।

महापद्मम् । क्ली । श्वेतपद्मे, पुण्डरीके। दशबिन्दुशिरोदर्व्वीकरसर्पभेदे। सु.कल्प.४अ See सर्पः।

महापद्मकघृतम् । क्ली । विस्फोटकाधि घृतम्। "पद्मकं द्विनिशायष्टित्रुटिगैरिकतामं शिरीषकिमिनिर्ल्लाचासिक्थतुल्यकपित्थकैः। नागाह्वलोध्रैश्च कल्कैः सिद्धं जलं घृत ॥" घृतं श.। पद्मकाद्यादिकल्कः १ श. वारि १६ श. ए पचेत। रस.र.।

महापद्मविसर्पः । पुं । बालविसर्परो "विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्ति पद्मवर्णो महापद्मोरोगो दोषत्रयोद्भवः ॥ शङ्ख हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥" निदा.।

महापनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे। कल्प.४अ.।

महापर्णः । पुं । ब्रह्मराक्षसरोहीतके। शाले। वै.निघ।

महापारे(ले)वत । पु। द्वीपान्तरमहाखजू वृक्षे। तत्पर्य्यायाः,—वृहत्पारेवतं खर्ज्जूर सामाणिजं खारिकं रक्तरैवतकं द्वीपजं द्वीप गुणाः,—पुष्टिकृत् वल्यो हृष्यो मधुरः श कफकरी गहरग्निमान्द्यकरी महावातज्व स रुच्यो वन्य आग्नेयश्च। व.निघ.।

महापाशुपतः । पु । वकुलवृक्षे। वै.

महापिचुमन्दः (र्दः) । पुं । पर्व्वतनि निम्बसदृशवृहत्पत्रवृक्षे। वकाइनि इति ल महानिम्। ग्रामनिम्ब एव पर्व्वतभवत्वेन पर्व्व इत्युच्यते इति केचित्। एतस्य त्वगेव य सि.यो.अर्श.चि.लवणोत्तमाद्यचूर्णे, यथा "लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवान् चिरविल्वमह मन्दयुतान्।"

महापिण्डीतकः । पुं । महामदन

बड़ मयना गाछ, काल मयना। मं घोरमैनाहल। वम् नील। गुणाः—कटुतिक्तरसः छर्द्दनः कफ-हृद्रोगपक्वाशयशोधनश्च। रा.नि.व.८।

महापिण्डीतरुः। पु। वृक्षविशेषे। श्वेत पिण्डातरो। मं पंडिरा। कं श्वोदयमादश्मरनु। तत्पर्य्यायाः,—पिण्डीतरुः श्वेतपिण्डीतकः करहाटः क्षुरः शल्यकोषतरुः शरः। गुणाः—कषायोष्ण. त्रिदोषघ्नः चर्म्मरोगघ्न रक्तदोषघ्नश्च। रा नि.व ९।

महापीलुः। पं। वृहत्पीलुवृक्षे। बड़ पीलु-गाछ। तत्पर्य्यायाः,—वृहत्पीलुः मधुपीलुः राजपीलु महाफल महावृक्षः। तत्फलगुणाः.—मधुरं वृष्यं विषघ्न कृत्यम् भ्रामघ्न दीपनंयच्च। रा.नि व ११।

महापुटम्। क्लो। औषधपाकार्थं पुटविशेषे। लक्षणम्—'गम्भीरे विस्तरे कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके। वनोपलसहस्रेण परितं पवनोपधम्॥ कोष्ठरुद्धं प्रयत्नेन गोविन्दोपरि धारयेत्। वनोपलसह सार्द्धं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत्। वह्निं विनिक्षिपेत् तत महापुटमिति स्मृतम्॥" भा.।

महापुरुषः। पु। महामेदायाम। वै निघ.।

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्ती)। स्त्री। महाशतावर्य्याम्। रा.नि.व.४। वा.उ.६अ.। विष्णु-कान्तायां, शतावर्य्यां वा। च द.शि यो.उन्मा.चि. महापैशाचघृते। महापुरुषदन्ता च वयस्या नाकुलीद्वयम्। मेदायां। रा.नि.व ५।

महापुष्पः। पुं। कुन्दवृक्षे। कुन्द गाछ। कृष्ण-मुद्गे। काल मुग। रक्तकाञ्चने। लवङ्गवृक्षे। वै निघ.। स्त्री (ष्पा)। अपराजितायाम्। श.च.। महाकोशातक्याम्। धुन्दुल। वै.निघ.।

महापृष्ठः। पं। उष्ट्रे। प.मु.।

महापैशाचिकघृतम्। क्लो। उन्मादाधि-कारे दृष्टफलघृतम। पाठः—"जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा। त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी। कायस्था शूकरी छत्रा अतिच्छत्रा पलङ्कषा। महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयं। कटम्भरा वृश्चिकाली स्थिरा चैव च तैर्घृतम्। सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम्......॥" जटिला (जटामांसी), पूतना (हरीतकी), केशी (भूतकेशः), चारटी (स्थलपद्म कुष्माण्डः ब्राह्मी वा), मर्कटी (शूकशिम्बी), वचा (वचानी), वीरा (क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी वा), चोरकः (चोरहुली), कायस्था (सिन्धुवारः), शूकरी (वाराहीकन्दः तदभावे चर्म्मकारालकः), छत्रा (मधुरिका), न तु जीरकः, निशोति (जतूकर्णात्), अतिच्छत्रा (शतपुष्पा), पलङ्कषा (गुग्गुलु), महापुरुषदन्ती (शतावरी), वयस्था (ब्राह्मी गुडूची वा), नाकुलीद्वय (रास्नाद्वयं) [तयोः एका गन्धरास्ना तदभावे भागद्वयं], कटम्भरा (भद्राजिका कटभी वा), वृश्चिकाली (विछाति), स्थिरा (शालपर्णी)। घृतप्रस्थे प्रत्येकमेषां २ तो. ६ मा. ३ र.। जलं घृताच्चतुर्गुणं। अत्र महच्छब्दः पूजावचनः स्वल्प स्याभावात्। गव्यघृत ৪ শ.। কল্কার্থ—জটামাংসী, হরীতকী, ভূতকেশ, স্থলপদ্ম, কুম্ভাড়ুয়া বা ব্রহ্মী, আলাকুশীর বীজ, বচ, বলাডুমুর, জয়ন্তী, ক্ষীরকাকোলী বা কাকোলী কিংবা চাকুলিয়া, চোরহুলী, কটকী, জয়িত্রী বা নিশিন্দা বা ছোট এলাচ, বারাহী-কন্দ (চামরকষাস্বক্), গউরী, শুল্ফা, গুগ্গুল, শতাবরী বা অপরাজিতা বা গুলঞ্চ, রাস্না, গন্ধরাস্না (অভাবে রাস্না ২ ভ.), গন্ধভাদুলিয়া, বিছাতী, শালপাণি মিলিত ১ শ. জল ১৬ শ.। বঙ্গ র.। চি.প্রা. নি.১৪অ.।

महाप्रहारवल्ली। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। व.निघ.।

महाप्राणः (सः)। पु। द्रोणकाके। দাঁড়-কাক। रा.नि व १०।

महाफलः। पुं। बिल्ववृक्षे। र मा.। नारिकेल-वृक्ष। तालवृक्षे। पीलुवृक्षे। वै.निघ.। क्लो। वृहत्फले।

महाफला। स्त्री। नील्यां। नागबलायां। रा.नि.व.४। महेन्द्रवारुणीलतायम्। বড় মাকাল। रा नि.व ३। राजजम्बूवृक्षे। वनबीजपूरके। मधुरमातुलुङ्गे। মিষ্ট লেবু, কমলা লেবু। रा.नि.व.११। महाकोशातक्याम्। भा पू.१भ.शा. व.। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। वै.निघ.।

महाफेणा। स्त्री। समुद्रफेणे। श.च.। हिण्डीरे।

महाबस्तुः। पु। बिलेशयमृगविशेषे। सु.सू. ४६अ.।

महाबर्बरिका । स्त्री । भार्ग्याम् । वै.निघ. ।

महाबलम् । क्ली । सीसधातौ । र.मा. । पुं । वायौ । रा.नि.व० । तमालवृक्षे धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.९ ।

महाबला । स्त्री । अतिबलायां, पीतबाट्यालके । पीतपुष्प बेड़ेला । रा.नि.व.४ । श्वेत-वाट्यालके । प.मु. । पेटकायाम् । पेटारि । प्रियङ्ग्वाम् । नीलीवृक्षे । धामनवृक्षे । धाओया गाछ । वै.निघ. ।

महाबीजः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

महाभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

महाभरी । स्त्री । (Cuscuta zerumbet.) स्वनामिशेषे । यस्या लोके कुलिञ्जन इति नामान्तरम् । महाभरी वच । एषा द्विधा । गुणाः—"सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषा कफकासनुत् । सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधनी ॥" अन्या स्थूलग्रन्थिः सुगन्धा हीनवीर्या च । भा. ।

महाभल्लातकः (गुड़ः) । पुं । कुष्ठाधिकारे औषधम् । पाठ.—"निम्बं गोक्षुरकं कटुं वायन्ती त्रिफला घनम् । पर्पटी वन्यु सानन्ता वचा खदिरचन्दनम् । पाठा गुञ्जी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् । श्यामेन्द्रवारुणी मूर्वा विडङ्गेन्द्र विषानलम् । हस्तिकर्णामृतादारु का पटोलं रजनी-द्वयम् । कषारग्वधमरणाद्रक्तगवेलीजटाफलम् । भकन्टं तृणपञ्च जिह्वी पद्माटमूषली । विष्वक्-सेना च वैटर्ये शरपुङ्खा च कञ्चुकी । एषां द्विपलि-कान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । षड्भागा-वशिष्टन्तु कषायमवतारयेत् । भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि । चतुर्भागावशिष्टन्तु कषाय मवतारयेत् । तौ कषायौ समादाय यन्त्रपूतौ च कारयेत् । गुड़स्य तु तुला ताभ्यां कषायाभ्यां पचेद्भिषक् । भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् । त्रिकटुत्रिफलामुस्तकैर्भ्रवानाम्बलस्यनम् दीप्यकस्य पलश्चैव चातुर्जात पलाशिकम् । संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र गन्धकञ्च चतुष्पलम् । "... ॥" निमछाल, श्वेत श्यामा, अতিবিষা, কটুকী, বলাডুমুর, ত্রিফলা, মুতা, ক্ষেত্রপর্পটী, সোমরাজী, দুরালভা, বচ, খদিরকাষ্ঠ, শ্বেতচন্দন, আকনাদি, শুঁট, শটী, বামনহাটী বা কণ্টকারীমূল, বাসকছাল, চিরেতা, কুড়চিমূলের ছাল, ইন্দ্রবারুণী, রাখালশশামূল, মূর্বামূল, বিড়ঙ্গ, ইন্দ্রযব, নিম, চিতা, হস্তিকর্ণপলাশের ছাল, গুলঞ্চ, সোঁদাল ছাল, পলতা, হরিদ্রা, দারুহরিদ্রা, পিপুল, সোন্দালের আটা, ছাতিমছাল, শ.... বা কেলেকড়া, শ্বেত কুঁচ, ওল, চীনা মঞ্জিষ্ঠা, চাকুন্দাবীজ, তালমূলী, প্রি কণ্টকল, শরপুঙ্খা ও শিরীষছাল ৮. ২প । কাথার্থ—জল ৬৪ শ. শে. ৮ ভেলা ৩০০০, জল ৬৪ শ. শে. ১৬ পুরাতন গুড় ১২॥০ শ. ভল্লাতকাস্থি-(ভেলার মুটী) ১০০০ একত্র পাক করি প্রক্ষেপ—ত্রিকটু, ত্রিফলা, মুতা, চিতার মূল, রক্তচন্দন, কুড়, সৈন্ধব, ব প্রত্যেক ১ প. । গুড়ত্বক্, তেজপত্র, এলা নাগেশ্বর প্রত্যেক ১ প. গন্ধক ৪ প. । গুলঞ্চকাথ, দুগ্ধ । ভাবপ্রকাশমতে হইতে এই দ্রব্যগুলি দেওয়া হয় । দ দিরনাঙ্গুলিয়ামূল, রাস্না, ডহরকরঞ্জ, পুন দন্তীমূল, পিয়ালবীজ, ভীমরাজ, শ্বেত আঁদড়মূল ও ঝাওড়াবীজ । ভৈষ. । ভা.

महाभीता । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

महाभीरुः । पुं । गोपालिकाख्यकीटे ।

महाभूतम् । क्ली । क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योम तद्गुणाः—"शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्रता विविक्तता । स्थितः कथिता एते गुणा स्पर्शस्त्वगिन्द्रियञ्चापि लघुता स्पन्दनं तनोः । सर्वशरीरस्य वायोरेते गुणाः... । रूपं नेत्रं पाकः सन्तापस्तीक्ष्णता तथा । वर्णो भाजिष्णु शौर्यं वह्निगुणाः .. । रसो रसेन्द्रियं शैत्यं गुरुता तथा । स्नेहद्रवत्वमूर्च्छा गुरू वारिगुणाः गन्धो घ्राणेन्द्रियञ्चापि काठिन्यं गौरवं वसुन्धरागुणाः एते... ।" भा.पू.१भ ।

महाभृङ्गः । पुं । नीलभृङ्गराजे । नील भृङ्गराज । रा.नि.व.४ ।

महाभ्रवटिका । स्त्री । राजयक्ष्म रसः । पाठ —"अभ्रकं पुटितं ताम्रं लौ पारदं । कुलटा टङ्कणक्षारः त्रिफला पलम् । गरलञ्च तथा माषचतुष्कं चैव हृढ्पापाणभाव च मर्थोमूयः सुचूर्णितं ।

भावयेदेषां रसैः प्रत्येकशः पलैः । देवराजाशना-ख्यस्य केशराजाख्यकस्य च । शीनराजस्य भङ्गाख्य-राजस्य त्रिफलस्य च । पारिभद्राग्निमन्थस्य वृद्धदारकतुम्बुरोः । मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपूतिकोन्म-त्तकस्य च । ग्रीष्मसुन्दरकस्याटरूषकस्य क्रमेण तु । रसैव तानपर्ण्याय दशोल्यैर्भावितं भिषक् । द्रवैः किञ्चित् स्थितं चूर्णं मरिचस्य पलञ्चिपेत् । ततश्चैव वटीं कुर्य्यात् चतुर्श्लीणकरत्निका ॥" रस.र. ।

महामण्डूकः । पुं । मण्डूकविशेषे, पीत-मण्डूके । সোণাবেঙ । रा.नि.व.१९ ।

महामत्ता । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । डहर-करञ्ज गाछ । रा.नि.व.९ ।

महामधुफला । स्त्री । पीतवर्णालावुविशेषे । वै.निघ. । [व.१९ ।

महामनस् (नाः) । पुं । महासिंहे । रा.नि.

महामांसम् । क्ली । नरादिमांसे ।

महामांसी । स्त्री । रुदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

महामार्जारगन्धिका । स्त्री । वनमुद्गे । मुगानी । वै.निघ. ।

महामाषः । पुं । राजमाषे । भा.पू.१भ.धा.व. ।

महामुखः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

महामुण्डम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१६ ।

महामुण्डिति(नि)का (ण्डी) । स्त्री । महाश्रावणिकायां । গোরক্ষমুণ্ডী । रा.नि.व.५ । रस.र.बाल.चि. ।

महामुनिः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.१५ । क्ली । औषधे । श.र. । धन्याके । धन्य' । जटा. ।

महामूर्वा (र्वन्) । स्त्री । ऋद्धौ । वृद्धौ । वै.निघ. ।

महामूलः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

महामूषिकः । पुं । वृहन्मूषिके । तत्पर्य्यायाः,—मूषी विघ्नेश्वाहनः महाङ्गः शस्यमारी भूफलः भित्तिपातनः । रा.नि.व.१९ ।

महामृगः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व.१९ । गजे । हे.च. । शरभे ।

महामृगाङ्कः । पुं । यक्ष्माधिकारे रसः । पाठः—"शुद्धसूतं मृतं स्वर्णं जम्बीरैर्मर्द्दयेद्दिनं । तेषां द्विगुणितं मुक्तं विभिस्तुल्यञ्च गन्धकं । टङ्कणं गन्धकाद्देश्च सर्व्वं जम्बीरजैरसैः । मर्द्यं याममनु तद्गोलं वस्त्रेरुद्धा विपाचयेत् । दोलायन्त्रे सारनाले यामादुद्धृत्य शोषयेत् । ततोऽपि मृण्मये पात्रे किञ्चिल्लवणपूरिते । तत्पृष्ठे काचकूप्यन्ते गोलके वस्त्रवेष्टिते । स्थिते तु लवणैर्भाण्डे पूरयित्वा तु बन्धयेत् । चूल्यां दिनं पचेत् सिद्धो रसो महामृगाङ्कः ॥" मात्रा २ रतिः ; अनुपानं मधुपिप्पली । रस.कौ. ।

महामेदः । पुं । महामेदाशाग् । र.ना । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

महामेदा । स्त्री । स्वनामख्यातकन्दशाके । महामेदा इति सर्व्वत्र । तं महामेदयमेचेद् । तत्पर्य्यायाः,—वसुच्छिद्रा जीवनी पाण्डुरागिणी महामेदः पुरोद्भवा सुरमेदा दिव्या देवगन्धा देवमणिः देवेष्टः महाच्छिद्रा वृत्ताहा । सा लताजाता सुपाण्डुरा च । "महामेदाभिधः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।" इति । एतदभावे शारिवा ग्राह्या । गुणाः—हिमा रुच्या कफ-शुक्र-वृद्धिकृत् दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामेदा सुनामेदेति च द्विधा । मेदाद्वयलक्षणम्—"महा-मेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते । महामेदा सुनामेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः । शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः । महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते । शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदो-धातुमिव स्रवेत् । यः स मेदेति विज्ञेयः...... । मेदायुग्मं गुरु स्वादु हृद्यं स्तन्यकफापहम् । वृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥" भा.पू.१भ. ।

महामोदः । पुं । कुन्दपुष्पक्षुपे । कुन्द गाछ । रा.नि.व.१० ।

महामोहः । पु । मुचुकुन्दवृक्षे । (ही इन्) । श्वेतधुस्तूरके । वै.निघ. ।

महाम्लम् । क्ली । तिन्तिड़ीके । जटा. ।

महायसलपत्रकः । पु । काञ्चनवृक्षे । वै.निघ. । [निघ. ।

महायावनालः । पुं । देवधान्यवृक्षे । वै.

महायोगेश्वरी । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदना । भा. ।

महायोनिः । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्षणं—"दुष्टो विटभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठञ्च मारुतः ।

कुरुते विरतां सम्यां वातिकोमिव दुःखिताम्।
उत्तमसांसां तामाहुः महार्थानि महारस्नाम्॥" वा.उ.३३ प.।

महारक्तम्। क्ली। प्रवाले। वै.निघ.।

महारजतम्। क्ली। धुस्तूरफले। स्व। सुवर्णे। रा.नि.व.१३।

महारजनम्। क्ली। कुसुम्भपुष्पे। स्व। सुवर्णे। मे.।

महारतिवल्लभमोदकः। पुं। वाजीकरणाधिकारे औषधम्। यथा—बीजचूर्णं ४ प. घृतं ८ प. शर्करा १६ प. शतावरीरसः ३२ प. दुग्धं ३२ प. विदार्यास्वरसः कार्थो वा ३२ प. छागदुग्धं ३२ प.। प्रक्षेप.—धान्यक जीरकं लवङ्गोरक कुसुमकं लक् एला तेजपत्र नागकेसरं वालतोयं ... दैत्य, शीरखतण्डुला तालमूलः केशराजः शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यकम्। क्षमं वङ्गं हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिप्पलीखर्जूरं ... कट्फलं यष्टिमधु कुष्ठं लवङ्गं सैन्धवं यमानी वनयमानी कौमल्ली मालविषी एषां चूर्णं प्र. २ तो.। मधु २ प. मृगमदकर्पूरचूर्णेन वासयेत्। भैष.।

महारत्नम्। क्ली। मुक्तादिनवरत्नेषु। मौक्तिकहीरकवैदूर्यपद्मरागगोमेदपुष्परागमरकतप्रवालनीलरत्नेषु।

महारम्भम्। क्ली। नादलवणे। रा.नि.व.६।

महारवः। पुं। भेके। वै.निघ.।

महारसम्। क्ली। काञ्जिके। त्रटा.। कान्तलौहे। हिङ्गुले। स्वर्णमाक्षिके। चपके। रौप्यमाक्षिके। पुं पारदे। रा.नि.व.१३। इक्षौ। प.मु.। खर्जूरवृक्षे। कशेरौ। मे.। स्त्री। जम्बूवृक्षे। वै.निघ.।

महारसाष्टकम्। क्ली। पारदाभ्रकहिङ्गुलवैक्रान्तस्वर्णमाक्षिकरूप्यमाक्षिकमलकान्तलौहेषु।
"दरद. पारद. अभ्रः वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्।
माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः॥" रा.नि.व.२२। केचित् ... स्थाने नीलं पठन्ति।

महाराजः। पुं। नखे। हे च.।

महाराजचूतः। पुं। आम्रवृक्षविशेषे। सं महाराजाम्रा। कं महाराजमावु। रा.नि.व.११। तत्पर्यायाः,—महाराजफल: महाराजाम्रक: म्यूलाम: मन्मथानन्द: मधु: नील: कपिप्रिय: राजपुत्र: नृपाम्रस: कामः कामफल: कामायुध: महाचूत:। See राजाम्र:।

महाराजद्रुमः। पुं। आरग्वधवृक्षे। दड़ लोणालु। रा.नि.व.९।

महाराजफलः। पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा.नि.व.११।

महाराजाम्रकः। पुं। महाराजचूतवृक्षे। रा.नि.व.११।

महाराष्ट्री। स्त्री। जलपिप्पल्यां। माराटीति राजवल्लभः। काडूड़ा, पानडा। पियसुख। डींगुरगु। परिकंगा। इति भं क। मैष.मु.गी. चि.मूत्ररोगहरणे। चक्रिदत्त.चि.। गुणाः—कटुः तीक्ष्णा कषाया मुखशोधनी व्रणकीटादिदोषघ्नी रक्तदोषघ्नी च। रा.नि.व.८। वातकफघ्नी। राज.। [रा.नि.व.९।

महारिष्टः। पुं। महानिम्बे। घोड़ानिम्।

महारूपः। पुं। राले। रालन, धुना। वै.निघ.।

महारोगः। पुं। महाव्याधौ। वैद्यकम्। उन्मादादिरोगेषु। यथा—उन्मादः त्वग्दोषः राजयक्ष्मा श्वासः मधुमेहः भगन्दरः उदरः अश्मरी चेति। नारदस्मृतिः।

महार्बः। पुं। महार्बुदसंख्यायाम्। वै.निघ.। ... विश्व.।

महार्द्रः। पुं। महार्द्रके। मस्त आदा। श.च.।

महार्द्र(क)म्। क्ली। शृङ्ग्याम्। वै.निघ.२भ. दुर्नामज्वर.चि.। म्यूलार्द्रके, वनार्द्रके। वन आदा। गुणाः—"महार्द्रं दीपनं ग्राहि रुच्यं वातकफापहम्।" राज.३प.।

महार्हम्। क्ली। श्वेतचन्दने। श्वेत चन्दन। रा.नि.व.१२।

महालिकटभी। स्त्री। श्वेतकिणिहीवृक्षे। रा.नि.व.९।

महालोध्रः। पुं। शवरलोध्रे। पाठिया लोध। र.मा.। [१९।

महालोभः (लः)। पुं। काके। रा.नि.व.

महालोहम्। क्ली। कान्तलौहे। रा.नि.व.१३।

महावपः। पुं। महामेदे। श.च.।

महावभ्रुः । पुं । विलेशयजन्तुभेदे ।
महावरा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । दूर्व्वायाम् । श.र. ।
महावरोहः । पुं । प्लक्षवृक्षे, ह्रस्वप्लक्षवृक्षे । পাকুড় গাছ । रा.नि.व.११ । [निघ. ।
महावर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । वै.
महावल्कः । पुं । जातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।
महावल्ली । स्त्री । माधवीलतायाम् । श.च. । श्वेतालाब्वाम् । कटुवल्लिकायाम् । कट्की । रा.नि.व.३ ।
महावसः । पुं । शिशुमारे । हे.च. ।
महावसु । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।
महावातव्याधिः । पुं । वातरक्ते । स एक एव । मतान्तरे उत्तानावगाढ़भेदेन द्विविधः । सु.चि.५अ. ।
महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुवृक्षे । বন বেগুন । वै.निघ. ।
महावास्तु । क्ली । महायतने । भा.म कुष्ठचि. ।
महावास्तुपरिग्रहः । त्रि । व्यापकतया प्रशस्तस्थानग्राहिणि । भा.गुल्म चि. ।
महाविलम् । क्ली । अन्तःकरणे । व.निघ. । आकाशे । जटा. ।
महाविषः । पुं । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्प. २अ. । कालसर्पे । त्रिका. । द्विमुखसर्पभेदे ।
महाविहङ्गः । पुं । गरुड़े । चु.द. ।
महावीजः । पुं । पियालवृक्षे । পেয়াশাল । क्ली । विटपे । तत्तु मुष्कवङ्क्षणयोरन्तरम् । हे.च. ।
महावीरः । पु । एकवीरवृक्षे । रा.नि.व ८ । करवीरपुष्पवृक्षे । করবী গাছ । रा.नि.व.१० । सिंहे । शुक्लाश्वे । मे. । कोकिले । हे.च. । स्त्री (रा) । चीरकाकोल्याम् । र.मा. ।
महावीर्य्यः । पुं । वाराहीकन्दे । एकवीरवृक्षे । रा.नि.व.७.८ । स्त्री (र्य्या । महाशतावर्य्याम् । रा.नि.व.४ । शुक्लदूर्व्वायाम् । वनकार्पास्याम् । श.र. । संज्ञायाम् । त्रिका. ।
महावृषा (ष्या) । स्त्री । मुषलीभेदे । কাল তালমূলী । वै.निघ. ।
महावृहती । स्त्री । महावार्त्ताक्याम् । বন বেগুন । त्रिका. ।
महावृक्षः । पुं । स्नुहीवृक्षे । সিজ্ গাছ । र.मा. । सेहुण्डभेदे । करञ्जवृक्षे । सु.सू.३९अ. । तालवृक्षे । महापीलुवृक्षे । वै.निघ. ।
महावेगवती । स्त्री । तन्नामकमहौषधी । सु.चि.३०अ. । See ओषधिः । [निदा. ।
महाव्याधिः । पुं । कुष्ठादिमहारोगेषु ।
महाव्रणम् । क्ली । दुष्टव्रणे । নালী ঘা । शब्दकल्पे वाराहीतन्त्रम् ।
महाव्रीहिः । पुं । व्रीहिविशेषे । षष्टिकधान्ये । ষেটে ধান । वै.निघ. ।
महाशङ्खः । पु । नरकपाले, ललाटे । मे. । कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थनि । तन्त्रम् । वृहत्शङ्खे ।
महाशठः । पुं । पीतधुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
महाशणः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षविशेषे । प.मु. । शणवीजे । वै.निघ. ।
महाशणपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शणपुष्पीनामक्षुपविशेषे । আতুশী ফুলের গাছ, শ্বেত অরণ্য শণ । सं साङ्गीकिङ्किणिहिला । वं पाढ़री-क्रिलिहिला । हिं फुल्फुना । तत्पर्य्यायाः,— वृत्तपर्णी श्वेतपुष्पिका श्वेतपुष्पी महाश्वेतघण्टी महाश्वेता महासिता । गुणा,—कषाया उष्णा रसनियामिका मोहनस्तम्भनादौ शस्ता । रा.नि.व.४ ।
महाशणा । स्त्री । आरण्यशणे । वै.निघ. ।
महाशता (वरी) । स्त्री । वृहच्छतावर्य्याम्, सहस्रमूलीशतावर्य्याम् । हिं कड़हीमूल । तत्पर्य्यायाः,—शतवीर्य्या सहस्रवीर्य्या सुरसा महापुरुषदन्तिका वीरा तुरङ्गिनी बहुपत्रिका बहुपुत्रिका ऊर्द्धकण्टी फणिजिह्वा महावीर्य्या महाशता भूवीर्य्या हेरुः ऋष्यप्रोक्ता सहोदरी । गुणाः—'महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी । शीतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान् ॥' भा. । हिमा वृष्या मधुरा तिक्ता रसायनी पित्तघ्नी वातकफघ्नी च । रा.नि.व.४ ।
महाशफरः । पुं । दार्व्विसमीने । শাকা মাছ্ । तं ओकानीदिइमक्स्यु । तन्मांसगुणाः,—"महा-शफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥" भा. ।
महाशरः । पुं । स्थूलशरे । রামশর । रा.नि.व.८ ।

महाशल्कः । पुं । महाचिङ्गटमत्स्ये । गोदा-चिंड़ि । हारा. ।

महाशाकम् । क्ली । हस्तिशाकविशेषे ।

महाशाखा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४।

महाशालिः । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ । शालिधान्यविशेषे । मोटा धान । प.मु. । चा.सू.१६. । गुणाः—"महाशालिर्गुरुस्तेषां पथ्या बलवर्द्धनी।" चनि.१५८. ।

महाशिखी । स्त्री । कलायविशेषे । दण्डा-कलाय । रा.नि.व.०।

महाशिराः । पुं । सर्पभेदे । वै.निघ. । दर्व्वीकरसर्पभेदे । गोधेरकजातिभेदे । सु. कल्प. ४.८८. ।

महाशीता । स्त्री । शतावर्य्याम् । श.च. । वनस्पतिविशेषे । वै.निघ. ।

महाशुक्तिः । स्त्री । मुक्तास्फोटे । झिनुक । रा.नि.व.१३ ।

महाशुण्डी । स्त्री । हस्तिशुण्डीनामकक्षुपे । हाटिशुँड़े । रा.नि.व.५ ।

महाशुभ्र(भ्र)म् । क्ली । रौप्यधातौ । रा.नि. व.१३ ।

महाशृङ्गः । पुं । मन्दरमृगे । वै.निघ. ।

महाशोणी । स्त्री । श्वेतकिण्विहीरके । कटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

महाशोषिरः । पुं । दन्तवेष्टगतमुखरोगभेदे । "दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते । यस्मिन् स सर्व्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ॥" मा.नि. ।

महाश्यामा । स्त्री । वृद्धदारके । सु.सू.३८८. । श्यामादि. । श्यामालतायाम् । प.मु. । कृष्ण-शिंशपावृक्षे । काल शिशुगाछ । रा.नि.व.९ ।

महाश्रयः । पुं । अक्षोटवृक्षे । आखरोट गाछ । वै.निघ ।

महाश्रावणिका (णी) । स्त्री । स्वनामख्यात महाक्षुपे । दड़ थुलकुड़ि । गोरक्षमुण्डी । तत्पर्य्यायाः,—रोचनी कदम्बपुष्पी विकचा क्रोड़चूडा पललपा नदीकदम्बः मुण्डाख्या महा-मुण्डनिका महामुण्डितिका महामुण्डी माता स्थविरा लोचनी भकन्दः अलम्बुषा वृद्धा । गुणाः—उष्णा तिक्ता रोचनी मेदघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । यष्टी । चा.सू.१७।१५८. । श्वेतमुण्डीर्य्याम् । च.चि.२८. ।

महाश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । श्वासानि रोग । तस्य लक्षणम्—"उद्धूयमानवातो यः शब्दवद् दुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति संरुद्धमत्त-र्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानः भ्रान्तो विभ्रान्त-लोचनः । विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्च्चा विशीर्णवाक् । दीनप्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥" मा.नि. ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाघण्टापुष्पीक्षुपे । वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् । सु.सू. ३०८. । श्वेतविदार्य्याम् । प.मु. । हस्तिकर्ण-पलाशे । अम. । भार्ग्यायाम् । श्वेतदूर्व्वा । श्वेतकटभीवृक्षे । रा.नि.व.९ । श्वेतापराजितायां । र.मा. । नीलापराजितायाम् । च.सं ४८. । गुडशर्करायाम् । शर्करायाम् । मधुशर्करायाम् । तिका. ।

महाषष्टिकः । पुं । षष्टिकधान्यभेदे । सु.सू. ४६८. ।

महासंचितिकाफलम् । क्ली । कापित्थ-देशीयबृहत्फले । वै.निघ. ।

महासफरः । पुं । पार्वतमत्स्ये । शालकी माछ । सदनुदीर्णमत्स्ये । गुणाः,—तिक्तः रूक्षः मधुरः शीतलः पित्तकफघ्नः वातकृद्दिव्य । भा. ।

महासमङ्गा । स्त्री । स्वनामख्यातक्षुपविशेषे, बाट्यालकभेदे । हिं ककहिया, खिरिंटिरा । बम्. थोरचिकणाभेद । गुणाः—मधुराम्ला त्रिदोषघ्नी ज्वरदाहघ्नी च । रा.नि.व.५ ।

महासर्जः । पुं । असनवृक्षे । र.मा. । पनस-वृक्षे । कांठाल गाछ । रा.नि.व.११ ।

महासर्पः । पुं । दर्व्वीकरसर्पविशेषे । सु. कल्प.४८ ।

महासहः । पुं । कुब्जकवृक्षे, पीतवर्णैश्वेतख्याते पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । गन्धभिण्ट्याम्, कुरवके । भा. । स्त्री (हा) । माषपर्ण्याम् । मासानि । प.मु. । सु.चि.८८. । चा.उ.२८. । अम्लानवृक्षे । देंति । रा.नि.व.१६ । च.वि.८८. । महाराज-

तरुणीपुष्पवृक्षे । কাঁটাসেউতী । रा.नि.व.१० । महाबलायाम् । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

महासारः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

महासिंहः । पुं । शरभापरनामसिंहे । रा. नि.व.१९ ।

महासीता । स्त्री । महाशणपुष्पीक्षुपे । শ্বেত বন শণ । रा.नि.व.४ ।

महासिद्धिकरः । पुं । कृष्णवनालुके । वै. निघ. ।

महासुखम् । क्ली । मैथुने । त्रिका. ।

महासुगन्धषट्कम् । क्ली । चन्दन-कस्तूरी-कर्पूर-कृष्णागुरु-मूर्व्वा-कुङ्कुमेषु । वै.निघ. ।

महासुगन्धा (न्धिः) । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ ।

महासुगन्धितैलम् । क्ली । मेदोरोगे तैलम् । तिलतैलं ४ श. । कल्कार्थं—चन्दनं कुङ्कुमं वीरण-मूलं प्रियङ्गुः एला गोरोचना कपित्थम् अगुरु मृगनाभिः कर्पूरं जयित्री जातीफलं कक्कोलं पूगफलं लवङ्गं नलुका जटामांसी कुष्ठं रेणुकं तगरं मुस्तं नखी स्पृक्का गन्धवीरः नागदमनी ग्रन्थिपर्णी चोरकः शैलजम् एलवालुकं सरलकाष्ठं सप्तपर्णत्वक् लाक्षा भूधात्री गन्धतृणं धातकीपुष्पं प्रपौण्डरीकं शटी प्र. २ तो. । पाकार्थंजलं १६ श. । তিলতৈল ৪ শ. । কল্কার্থ—রক্তচন্দন, কুঙ্কুম, বেণার মূল, প্রিয়ঙ্গু, এলাইচ, গোরোচনা, শিলারস, অগুরু, মৃগনাভি, কর্পূর, জয়িত্রী, জায়ফল, কক্কোল, গুপারি, লবঙ্গ, নলুকা, জটামাংসী, কুড়, রেণুক, তগর, নাগরমুতা, নখী, পিড়িং, গন্ধবোল, নাগদনা, গেঁঠেলা, চোরপুষ্পী, শৈলজ, এলবালুক, সরলকাষ্ঠ, ছাতিমছাল, লাক্ষা, ভূঁই আমলা, গন্ধতৃণ, ধাইফুল, পুণ্ডরিয়া, শটী প্রত্যেক ২ তো. । জল ১৬ শ. । भा. । [१२

महासूक्ष्मा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

महासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९प. ।

महासु (सौ) षिरः । पुं । दन्तवेष्टगतरोग-विशेषे । तत्र दन्तचालनतालुदारणदन्तमांस-पूतित्वमुखदौर्गन्ध्यादिकं भवति । लक्षणं यथा—"दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्य्यते । दन्त-मांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपाट्यते ।" भा.म. ४भ.मुखरो.चि. । अत्र समरोगान्मरणं भवतीति भोजः । "महासौषिर इत्येवं सप्तरात्रान्निहन्त्यसून् । ससन्निपातज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः । महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ॥" वा.उ.२१अ. ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूवृक्षे । জাম গাছ । रा.नि.व.११ । [च. ।

महास्नायुः । स्त्री । रक्तवहमहानाड्याम् । हे.

महास्नेहः । पुं । छर्द्दिचिकित्सायाम् स्नेहः । ঘৃত ৪ শ. । কল্কার্থ—রাস্না, জীবক (গুলঞ্চ), জীবন্তী, বেড়েলা, কণ্টকারী, পুনর্নবা, বামনহাটী, শালপাণি, বচ, শুঁট, পিপুল, মরিচ প্রত্যেক ৫।০ তো. দধির মাত ১ শ. অম্লবর্গ যথালাভ গ্রহণ করিবে । वा.चि.६अ. । भूरिस्नेहवत्त्वात् घृततैलवसामज्जसु । च.सू.१अ. ।

महाहविः । क्ली । गव्यघृते । श.चि. ।

महाहिक्का । स्त्री । तन्नामकहिक्कारोगविशेषे । लक्षणं यथा—"मर्म्माण्युत्पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्व्वगात्र-प्रकम्पिनी ॥" निदा. ।

महाहिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा. नि.व.७ ।

महाह्रस्वा । स्त्री । शूकशिम्ब्याम् । আলাকুশী । प.मु. ।

महाह्वया । स्त्री । क्षवकारके वृक्षभेदे । ভূতরাজ । तत्पर्य्यायगुणाः,—"भेमी महाह्वया ज्ञेया क्षवणी श्लेष्मवारिणी । वीर्य्योष्णाक्षिशिरः-कर्णरुग्हन्त्री नस्ययोगतः ॥"

महाह्वारः । पुं । सावान इति ख्याते द्रव्ये । वै.निघ. ।

महाह्वोरा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

महिः । स्त्री । पृथिव्याम् ।

महिका । स्त्री । हिमे । अम. ।

महिञ्जकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

महिरः । पुं । सूर्य्ये ।

महिला । स्त्री । रेणुकायाम् । রেণুকবীজ । रा.नि.व.६ । प्रियङ्गौ । अम. । मदमत्तायाम् स्त्रियाम् ।

महिलाह्वया । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । अम.

महिषः । पुं । स्वनामख्यातमहाधनग्राम्यपशु-विशेषे । महिष । हि मैंस । तै दुन्नपोतु । तत्पर्य्यायाः,—लुलापः वाहद्विषन् कासरः सैरिभः धीरस्कन्धः पृष्ठशृङ्गी स्कन्धशृङ्गः यमवाहनः विषज्वरन् वंशभीरुः रजस्वलः कालीतनयः लालिकः कृष्णशृङ्गः षयारिः अनूपः रक्ताचः दंशभीरुः क्रोधी कलुषः मत्तः विषाणी बली गवली । स च ग्राम्यारण्यभेदेन द्विविधः । तयोर्वन्यमांसम् बृंहणम् दीपनं बलदञ्च । ग्राम्यमांसं स्निग्धं निद्राकरं पित्तहरञ्च । रा.नि.व.१० ।

महिषकन्दः । पुं । श्वेतालुके । रा.नि.व.७ । तत्पर्य्यायाः,—शुभ्रालुः लुलापकन्दः शुक्लकन्दः महिषीकन्दः । गुणाः—कटुः रुच्यः मुखजाड्यहरः वातघ्नश्चामवातहः ।

महिष(षी)प्रिया । स्त्री । गुण्डतृणे । रा. नि.व.८ ।

महिषमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । तल्लक्षण-गुणाः—कृष्णः दीर्घकायः बलवान् महागन्धश्च । तन्मांसं दीपनं बलवीर्य्यकरञ्च । रा.नि.व.१० ।

महिषमस्तकः । पुं । शालिधान्यविशेषे । शालिधान । भा.पू.१भा.धा.व. । गुणाः—शालिवत् ।

महिषवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातसोमवल्लीसम-लताविशेषे । हि छिरहिटो । मं महिषवेलि । कं ग्राम्यवल्लि । तत्पर्य्यायाः,—सौम्या प्रतिसोम्या वनवल्लिका खण्डशाखा । गुणाः—रसवीर्य्य विपाकेषु सोमवल्लीसमा । रा.नि.व.३ ।

महिषासुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

महिषाक्षः (क्षः) । पुं । स्वनामख्यातगुग्गुलु-विशेषे । महिषाक्ष गुग्गुल । गुग्गुलौ । प.मु. । रा.नि.व.१२ । "भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।" भा.म.४भ. । भगन्दरे । च.द.कुष्ठ.चि. ।

महिषी । स्त्री । महिषस्त्रियाम् । तत्पर्य्यायाः —मन्दगमना महाचोरा पयस्विनी लुलापकान्ता कलुषा तुरङ्गद्वेषिणी । औषधद्रव्ये । मे. ।

महिषीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्द-विशेषे । महिषीकन्द । यस्य गण्डे इति चनुपदेशे प्रसिद्धः । गुणाः—कटूष्णः कफवातरोगघ्नः रोचनः मुखजाड्यघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

महिषीघृतम् । क्ली । महिषदुग्धोत्यघृते । मैषेर घि । गुणाः—"सवातपित्तशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् । मधुरं गुरु विष्टम्भि बल्यं श्लेष्म-गुणात्मकम् ॥" अवि.८म. ।

महिषीतक्रम् । क्ली । महिषीघोले । मईषेर घोल । गुणाः—"माहिषं कफकृत् किञ्चिद्घनं शोफकरं तथा । शस्तं प्लीहार्शोग्रहणीदोषेऽतो-सारिणामपि ॥" अवि.८म. ।

महिषीदधि । क्ली । महिषीदुग्धोत्यदधनि । मईषेर दई । गुणाः—"घन माहिषमुद्दिष्टं मधुरं रक्तदोषकृत् । कफशोफहरं स्नग्धं पित्तकृद्वात-कोपनम् ॥" अवि.८म. ।

महिषीदुग्धम् । क्ली । महिषीचीरे । मईषेर दुध । मैषा दुध । कं ग्राम्यहालु । गुणाः— शोल्यं विपाके गुरु शीतलं बलदं पुष्टिदं हृष्यं पित्तदाहासघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । "स्निग्धं महच्छीतकरं च तन्द्रानिद्राकरं हृष्यतमं श्रमघ्नं । बलप्रदं पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ॥" अवि.८म. ।

महिषीमूत्रम् । क्ली । महिषीमूत्रे । मईषेर मूत । गुणाः—"सरं सतिक्तं कटुकं कषायं प्रमेहि वातस्य शमं करोति । पित्तप्रकोपं कुरुते सदा च कुष्ठार्शःपाण्डूदरगुल्मनाशनम् ॥" अवि.९म. ।

मही । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । कटुम्बां । विका. । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । तिका. । नवि । जटा. । मालवदेशप्रसिद्धायाम् नद्याम् । तज्जल-गुणाः—"महीजलन्तु सुस्वादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।"

महीकदम्बः । पुं । भूकदम्बे । सु.चि.१०भ. ।

महीजम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ । पुं । वृक्षे । वै.निघ. ।

महीद्रवः । पुं । धूलौ । धुलो ।

महीपदः । पुं । किञ्चुलुके । केँचो । वै.निघ. ।

महीरुटः (रुहः) । पुं । वृक्षे । शाकवृक्षे ।

महीलता । स्त्री । गण्डूपदाम् । केँचो । अम. ।

महीरुहः । पुं । शाकवृक्षे । শেগুন গাছ । रा.नि.व.९ ।

महेन्द्रकदली । स्त्री । कदलीवृक्षविशेषे । दूनो कला । गुणाः—उष्णा वातासृग्दरपित्तघ्नी च । रा.नि.व.११ ।

महेन्द्रलोहम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । वै.निघ. ।

महेन्द्रवारुणी । स्त्री । महाकाललतायाम् । বড় মাকাল । मं वड़िलइन्द्रवारुणी । कं हरियहामेक्कि । तत्पर्य्यायाः,—चित्रफला चित्रवल्ली महाफला महेन्द्री त्रपुषा त्रपुसी आत्मरक्षा विशाला दीर्घवल्ली वृहत्फला वृहद्वारुणी महत्फला महद्वारुणी सौम्या गजचिर्भिटा चित्रदेवी धनुःश्रेणी स्थाणुकर्णी मरुसम्भवा । गुणाः,—गुणैरिन्द्रवारुणीसमा । "रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्दोषगुणाधिका ।" रा.नि.व.३ । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै.निघ. ।

महेन्द्राणी । स्त्री । इन्द्रचिर्भट्याम् । श.र. ।

महेन्द्री । स्त्री । महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় মাকাল । रा नि.व.३ ।

महेर(रु)णा (रुहा) । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । अम.अ.टी.भ. ।

महेलिका (ला) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । वै. निघ. । नार्य्याम् ।

महेशबन्धुः । पुं । श्रीफलवृक्षे । বেলগাছ । श.च. ।

महेश्वरः । पुं । श्वेतमन्दारे । विश्वकोषप्रणेतरि । क्ली । स्वर्णे । रस.कौ.ज्वरान्तकरसे ।

महेश्वरी । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा.नि.व.३ । राजरीती । পিত্তলবিশেষ । रा.नि.व.१३ । अपराजितायाम् । श.च. । कांस्ये । हे.च. ।

महैरण्डः । पुं । स्थूलैरण्डे । रा.नि.व.८ ।

महैला । स्त्री । स्थूलैलायां । रा.नि.व.६ ।

महोटिका (टी) । स्त्री । वृहतीक्षुपे । ব্যাকুড় গাছ । रा.नि.व.४ । वार्त्ताकी । वै.निघ. ।

महोत्पलम् । क्ली । कमले । रक्तपद्मे । पुं । सारसपक्षिणि । अम. ।

महोदधिवटी । स्त्री । अजीर्णाधिकारे औषधम् । पाठः—"एकैकं विषसूतञ्च जाती टङ्कं द्विकं द्विकं । कणात्रिकं विश्वषट्कं तथा दग्धकपर्द्दकं । देवपुष्पं बाणमितं सर्व्वं संमर्द्य यत्नतः । महोदधिवटी नाम्ना नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥" रस.र. । মিঠাবিষ ও রসসিন্দূর এক একভাগ, জায়ফল ও সোহাগার খই প্রত্যেক ২ দুই ভাগ, পিপুল ৩ তিন ভাগ, শুঁঠ ও কড়িভস্ম প্রত্যেক ৬ ছয় ভাগ, এবং লবঙ্গ ৫ পাঁচ ভাগ, একত্র জলসহ মর্দ্দন ।

महो(हौ)दनी । स्त्री । शतावर्य्याम् । শতমূলী । वै.निघ. ।

महोदया । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

महोदरम् । क्ली । पिण्डीतगरे । वै.निघ. । स्त्री (री) । महाशतावर्य्यां । भा. ।

महोद्रेकः । पुं । महानिम्बे । वै.निघ. ।

महोन्नतः । पुं । तालवृक्षे । भा. । नारिकेलवृक्षे । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

महोन्मदः । पुं । मत्स्यविशेषे । ফলুই গাছ । श.र. । मद्गे ।

महोरगम् । क्ली । तगरपादिके । प.मु. । पुं । महासर्पे ।

महोक्षः । पुं । महावृषे । अम. ।

महौजसी । स्त्री । तेजोवत्याम् । তেজবল । वै.निघ. ।

महौषधम् । क्ली । शुण्ठ्याम् । रा.नि.व.६ । भा.त्रिपुरभैरवरसे । च.द.ज्व.चि.अष्टादशाङ्गकषाये । "भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द...... ।" भूम्याहुल्यां । रा.नि.व.४ । वत्सनाभविषे । श्वेतरसोने । वाराहीकन्दे । लशुने । रा.नि.व.७ । अतिविषायां । अम. । पिप्पल्याम् । श.च. ।

महौषधिः (धी) । स्त्री । लज्जालुकाक्षुपे । श.च. । श्वेतकण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । रा.नि.व.५ । अतिविषायां । कटुकायां । रा.नि.व.६ । विका. । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । विका. । नीलदूर्व्वायाम् । रा नि.व.८ । अपराजितायाम् । आदित्यभक्तायाम् । হুড়হুড়িয়া । लशुने । वै.निघ. । महास्नानीयद्रव्यगणभेदे । तद्यथा—"पृश्निपर्णी श्यामालता भृङ्गराजः शतावरी । गुडूची सहदेवा च महौषधिगणः स्मृतः ॥" अपिच,—सहदेवी तथा व्याघ्री बला चातिबला तथा । शङ्खपुष्पी तथा सिंही अष्टमी च सुवर्च्चला । महौषधाष्टकं प्रोक्तं महास्नाने नियोजयेत् ॥"

मक्षवीर्य्यः । पुं । प्रियालवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मक्षिका (क्षी) । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । মৌমাছি । कीटविशेषे । মাছি । हिं मक्खी ।

तत्पर्य्यायाः,—मक्षीका भम्भः माचिका गन्धलोलुपा पतङ्गिका पुत्तिका भवनाद्दक्षा वमनीया पलङ्कषा वर्वरा नीलमक्षिका। त्रिका.। भा.। सा षड्विधा कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिका चेति। ताभिर्दष्टे दाहशोफौ भवतः। स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिड़काश्च सोपद्रवा भवन्ति। सु.कल्प.८.।

मक्षिकामलम्। क्ली। सिक्थके। मदन। रा.नि.व.१३।

मक्षिकावान्तम्। क्ली। मधुनि।

मक्षिकाविट्। स्त्री। मक्षिकामले। मक्षिक विष्ठा। वै.निघ.।

मांचल्यः। पुं। कच्छे।

मांसम्। क्ली। शरीरे रक्तजन्यतृतीयधातौ। मास्। तत्पर्य्यायाः,—पिशितं तरसं पललं पलं क्रव्यं आमिषं अस्रजं जाङ्गलं कीरम्। रा.नि.व.१८। तत्तु रक्तस्य जठराग्निपाकैः भवति। मुग्धबोधः। तल्लक्षणं यथा—"रोहितं स्वाग्निना पक्वं वायुना च घनीकृतं। तदेव मांसं जानीयात्...।" वैद्यक तन्त्रे। भा.। गुणाः—"सर्वं मांसं वातविध्वंसि वृष्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं तच्च मांसं। देशस्थाना-द्यात्मकैश्च स्वभावैः सर्वं नानात्वतां याति नूनम्।" इति साधारणसर्वमांसगुणाः। रा.नि.व.१७। मांसरसपाचनं यथा—घने मांसरसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य द्वादशपलं दत्त्वा पक्तव्यम्। तदनु तनुके रसे कर्त्तव्ये मांसस्य षट्पलं पानीयं प्रस्थमात्रमेव दातव्यम्। अच्छतरे रसे कर्त्तव्ये प्रस्थे जले मांसस्य पलं दत्त्वा एतन्मांसं विना प्रस्थार्द्धशेषचिन्तितजले यदा चतुर्थ स्याद् वस्त्रेण छानयित्वा यूषः कार्यः। "उच्यते द्विगुणं मांसं सर्वतो द्विगुणं पयः। पादस्थं संस्कृतं हरेत् घनो यूष उच्यते। पलानि द्वादशप्रस्थे घनेऽस्य तनुके तु षट्। मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे॥" प.प्र.२ख.। त्याज्यमांसं यथा—तत्र पूतिगन्धव्याधितविषहतदिग्धविद्ध-जीर्णकृशबालानामजात्यचारिणां मांसानि वर्ज्ज्यानि दोषकराणि च भवन्ति। "बालस्य हृद्यस्य कृशस्य रोगिणो विषाग्निदग्धस्य मृतस्य चाम्बुषु। त्याज्यं सदाढ्यैः पिशितञ्च तस्य विगन्धि गृध्रञ्च चिरस्थितञ्च।" रा.नि.व.१७। "मृतञ्च व्याधितं दुष्टं वृद्धं बालं विषैर्हतम्। अतीवपरिहृतं त्याज्यं मर्दितं मांसमुत्सृजेत्॥" राज.३९.। उत्कृष्ट-मांसं यथा—"स्थिरचतुष्पादेषु पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेषु अल्पशरीराः अल्पशरीरेषु महा-शरीराः प्रधानतमाः। एकजातीयानां महा-शरीरेभ्यः क्षुद्रशरीरा प्रधानतमाः॥" सु.सू.४६अ.। पुनः पूर्वभागो वीर्य्यवतोऽधोभागश्च गुरुः। पक्षिषु उरोग्रीवं विशिष्य गुरु। सु.सू.४६अ.। "गुरुभक्ष्या-हारभुजो ये चोपचितमेदसः। एकदेशेऽपि पूर्वार्द्धं लघ्वाद्यं पक्षिणां परम्।" तैलसिद्धमांसगुणाः—"मांसं यत्तैलसिद्धं वीर्य्योष्णं पित्तलं गुरु। अग्निसन्दीपनं पथ्यं दृष्टिमुत् पुष्टिकृत्॥" घृत-सिद्धमांसगुणाः—"मांसन्तु घृतसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिदञ्च। प्रीणनं सर्वधातूनां विविधान्नुव-मोदिनाम्।" पक्वमांसगुणाश्चरके—"परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु। रोचनं बल-मेधाग्नि-मांसौजः-शुक्रवर्द्धनम्। मांसं कुण्डने पक्वं सिद्धमोदान्नमाकृतः। सौरभ्यार्थैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते॥" प्रदिग्धमांसलक्षणगुणाः—"तदेव घनतक्राद्यं प्रदिग्धं च विजानतम्। प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धनं कफपित्तजित्।" राज.३प.। पुं। कीटे। श.र.।

मांसकच्छपः। पुं। तालुगतमुखरोगे। See कच्छपः।

मांसकर्णी। स्त्री। वरव्यादिकीटे। वकनुरी। छग। वा.उ.।

मांसकारि। क्ली। रक्ते। हे.च.।

मांसकीलकः। पुं। तन्नामकगुह्यरोगभेदे। अर्शोभेदे वा। लक्षणं यथा—"दलर्द्दिवां मेढ्रस्य कन्दुला मांसकीलकाः। पिच्छिलास्रस्रवा योनौ तद्वच्च छत्रसन्निभाः। तेऽर्शांस्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्र-पुंस्त्वमार्तवम्॥" वा.उ.३३अ.।

मांसकेशी (इन्)। पुं। पादरोगभेदयुक्ते अश्वे। "केशाकाराणि मांसानि यस्य स्युस्तलजानि च। मांसकेशीति तं विद्यात्...।" ज.द.३९प.।

मांसक्षयः। पुं। मांसगलने। वा.उ.२८अ.।

मांसखुरः। पुं। पादरोगविशेषयुक्ते अश्वे। लक्षणं यथा—"बहुमांसखुरत्वं च ज्ञेयो मांसखुरो हयः।" ज.द.३९प.।

मांसगज्वरः। पुं। ज्वरविशेषे। तल्लक्षणम्। —"पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता।

उष्मान्तर्दाहविक्षेपो ग्लानिः स्यान्मांसगज्वरे ॥" चिकित्सा तीक्ष्णविरेचनादि। निदा.।

मांसग्रन्थिः। पुं। मांसजग्रन्थिरोगे। लक्षणम्—"मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत्। स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम्॥" वा.उ.२९अ.।

मांसच्छदा। स्त्री। मांसरोहिण्याम्। तत्पर्य्यायाः,—मांसरोही मांसी रसायनी सुलोमा लोमकरिणी। रा.नि.व.१२।

मांसजम्। क्ली। मेदोधातौ। हे.च.।

मांसजातिः। स्त्री। मृग-विष्किर-प्रतुद-प्रसह-विलेशय-महामृग-जलचर-मत्स्याद्यासु मांसजातिषु अष्टविधासु। प.सु.।

मांसजालम्। क्ली। जालवन्मांसे। মাংস-ঝিল্লি বা জাল। "चत्वारि मांसजालानि, तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परसन्निबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम्...।" सु.शा.५अ.।

मांसतानः। पुं। कण्ठगत मुखरोगभेदे। लक्षणं यथा—"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण। स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः॥" सु.नि.१६अ.।

मांसतेजः। क्ली। मेदोधातौ। हे.च.।

मांसदलनः। पुं। श्लेष्मातके, रक्तरोहितकवृक्षे। श.च.।

मांसद्रावी (द्रिन्)। पुं। अम्लवेतसे। টেথকল। रा.नि.व.६।

मांसधरा। स्त्री। तन्नामकप्रथमकलायाम्। "यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति।" स्थूलापरनामसप्तमत्वचि। या व्रीहिद्वयप्रमाणा भवति। सु.शा.४अ.।

मांसपचनम्। क्ली। मांसपाके। सु.।

मांसपाकः। पुं। शूकरोगविशेषे। लक्षण—"शीर्य्यन्ते। यत्र मांसानि यत्र सर्व्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्व्वदोषकृतं भिषक्॥" सु.नि.१४अ.।

मांसपुष्टि(ष्पि) का। स्त्री। भ्रमरारिपुष्पवृक्षे। भ्रमरमारी इति मालवे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१०।

मांसपेशी। स्त्री। मांसवर्त्तौ। मांसस्यैव भेदः। सु.स.९अ.। "बुद्बुदः प्रकराच्चैव मांसपेशी भवेत्ततः। द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा। बीजस्यैवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरायतः॥" सुखबोधः। मांसपेशीराह—"यथार्थमुष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा॥" मांसपेश्यः शरीरे पञ्चशतसंख्यकाः। तासां चतुःशतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। ग्रीवायां ऊर्द्धगाश्चतुस्त्रिंशत्। स्त्रीणान्तु विंशत्यधिकपञ्चशतानि। तास्व गर्भाशयगर्भमार्गयोनिस्तनेषु तिष्ठन्ति। पेशीनाञ्च कर्म्माणि—देहिनां शिरा-स्नाय्वस्थि-पर्व्वसन्धयः पेश्य वृताः सबला भवन्ति। शाखासु तत्संख्या यथा—पादाङ्गुलीषु १५। पादाग्रे १०। पादोपरिकूर्च्चसन्निविष्टाः १०। गुल्फतलयोः १०। गुल्फजान्वोरन्तरे २०। जानुनि ५। ऊरौ २०। वङ्क्षणे १०। एवमेकस्मिन् सक्थिनि १००। एतेनेतरसक्थिबाहू व्याख्यातौ। कोष्ठेषु यथा—गुदे ३। शेफसि १। सेवन्यां १। वृषणयोः २। स्फिचोः १०। वस्तिमूर्द्धनि २। उदरे ५। नाभौ १। पृष्ठोर्द्ध्वमयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः। १०। पार्श्वयोः ६। वक्षसि १०। अक्षकांसौ प्रति समन्तात् ७। हृदि २। यकृति २। प्लीह्नि २। उण्डुके २। ग्रीवोर्द्धे ३४। यथा—ग्रीवायां ४। हन्वोः ८। काकलके १। गले १। तालुनि २। जिह्वायां १। ओष्ठयोः २। नासायां २। नेत्रयोः २। गण्डयोः ४। कर्णयोः २। ललाटे ४। शिरसि १। स्त्रीणां अधिका विंशतिः। यथा—गर्भाशये ३। शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यां ३। योनावभ्यन्तरे सुखाश्रिते प्रसृते २। योनिकर्णिके २। स्तनयोः १०। इति। भा.। सु.शा.५अ.।

मांसफलः। पुं। तरम्बुजवल्याम्। তরমুজের লতা। रा.नि.व.७।

मांसफला। स्त्री। वार्त्ताकाम्। रा.नि.व.७।

मांसमाषा। स्त्री। माषपर्ण्याम्।

मांसरक्ता। स्त्री। रोहिण्याम्। মাংসরোহিণী। वै.निघ.।

मांसरज्जुः। स्त्री। मांसनिबन्धनस्नायौ। ताः चतस्रः। "महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे।" सु.शा.५अ.।

मांसरसः। पुं। मांसयूषे। মাংসের ঝোল। गुणा,—"रसो मांसस्य चक्षुष्यो हृद्यः प्राणवर्द्धनः।

वृष्यो वातविकारघ्नः स्मृत्योजःस्वरवर्द्धनः । भग्नविश्लिष्टसन्धीनां कृशानां व्रणिनां हितः ॥” राज. ३प. । तत्पाकविधिः—मांसं १ प. जलं १६ प. शे. ४ प. । यवागूकर्म्मणि—मांसं ४ प. जलं ६४ प. शे. १६ प. । “प्रस्थेऽम्भसि पलं साध्यं मांसं पादस्थिते रसः । कंसाम्बु कुडवं मांसं पक्का पादावशेषिते । तेन क्वाथेन विपचेत् यवागूप्रोक्तकर्म्मसु ॥” नलः ।

मांसरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि. व.१२ ।

मांसरोहा (ही) । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.१२ ।

मांसरोहिका । स्त्री । मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२ ।

मांसरोहिणी । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्धद्रव्ये । मांसरोहिणि । तत्पर्य्यायाः,—अग्निरुहा वृत्ता चर्म्मकषा वसा विकषा मांसरोही । अपिच “मांसरोहिण्यग्निरुहा वृत्ता चर्म्मकरी वसा । प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते । स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥” सा द्विधा परं तुल्यगुणा । गुणाः—शीता कषाया कृमिघ्नी कण्ठशोधनी रुच्या वातदोषहरी च । रा.नि.व.१२ ।

मांसलः । पुं । माषनामशिम्बीधान्ये । माषकलाई । रा.नि.व.१६ ।

मांसलफला । स्त्री । वार्त्ताकौ । रा.नि.व.७ । तरम्बुजे । वै.निघ. ।

मांसलिप्तम् । क्ली । अस्थनि । वै.निघ. ।

मांसवर्गः । पुं । जलेशयानूपग्राम्यक्रव्यभुगेकशफजाङ्गलेषु । विशेषास्तत्पर्य्याये गम्याः । सु.सू. ४६अ. ।

मांसवहस्रोतः । क्ली । मांसवाहकनाड्याम् । तस्य मूलं स्नायुः त्वक् च । च.वि.५अ. ।

मांसवारुणी । स्त्री । हरिणादिमांसकृतवारुणीमद्ये । तत्करणविधिः—एषां मांसन्तु कणशः कृत्वा पूर्व्वद्रवे न्यसेत् । संस्थाप्य मण्डलं पश्चादर्कं निष्काशयेत्ततः । एवं सर्व्वत्र मांसस्य वारुणीकरणक्रिया । पूर्व्वद्रव्यः तक्रादि । मण्डलं ४८ दिनानि । रावणः ।

मांसशृङ्गाटकम् । क्ली । मांसकृतखाद्यभेदे । तत्प्रस्तुतविधिर्यथा,—“गुडमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजीरकधन्याकनिम्बुरससमन्वितम् । घृते सुगन्धे तद्भृष्टं मांसशृङ्गाटमुच्यते ॥ मांसशृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥” भा. ।

मांससङ्कोचः । पुं । मांसस्य कठिनभावे । भा.म.४भ.विस्फोट.चि. । “हृद्दाहमांससङ्कोचः ।”

मांससङ्घातः । पुं । तालुरोगविशेषे । तत्र तालुमध्ये श्लेष्मणा दुष्टः अवेदनो मांससङ्घातो जायते । “दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तःस्थं मांससङ्घातमाहुः ।” भा.म.४भ.मु.रो.चि. ।

मांससमुद्भवा । स्त्री । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांससर्पिः । पुं । राजयक्ष्मणि घृतम् । विलेशयप्रसहमांसं १२॥० श. जलं १२८ श. शे. १६ श. । घृतं ४ श. । कल्कार्थं जीवनीयगणः प्रत्येकं १ प. । एकत्र पाच्यम् । वा.चि.५अ. ।

मांससारः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ ।

मांसस्नेहः । पुं । मेदोधातौ । रा.नि.व.१८ । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांसहासा । स्त्री । चर्म्मणि । श.र. ।

मांसाङ्कुरः । पुं । अङ्कुरवन्मांसेषु, अर्शोवलौ । मा.नि. ।

मांसारिः । पुं । अम्लवेतसे । वै.निघ. ।

मांसार्ब्बुदम् । क्ली । शूकरोगविशेषे । “मांसदोषेण जानीयादर्ब्बुदं मांससम्भवम् ।” सु.नि.१४अ. । अर्ब्बुदविशेषे । मांसजनित आब् । लक्षणं—“अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य बाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य । मांसार्ब्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तम् ।” सु.नि. ११अ. ।

मांसावद(दा)रणम् । क्ली । मांसभेदने । वा.उ.३७अ. ।

मांसिका । स्त्री । जटामांस्याम् । चि.क.क. ज्वरो.चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

मांसी । स्त्री । सुरामांस्याम् । च.द.यक्ष्म.चि. चन्दनादितैले । वाघ्यालके । বেড়েলা । र.मा. । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । सु.सू.३८अ. । च.द. ज्व.चि. अङ्गारकतैले । वा.सू. १५अ. एलादिः ।

मांसरोहिणीभेदे । रा.नि.व.१२। रुदन्त्याम् । काकोल्याम् । मे. ।

मांसेष्टा । स्त्री । वल्गुलायाम् । रा.नि.व.४ ।

मांसोदकम् । क्ली । मांसरसे ।

मांसौदनम् । क्ली । मांससिद्धौदने । মাংসের পোলাও । गुणाः—"मांसौदनं धातुवृद्धिकरं स्निग्धं गुरु स्मृतम् ।" वै.निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांस्यां । सु.चि.२अ. ।

माकन्दः । पुं । आम्रवृक्षे । भा. ।

माकन्दी । स्त्री । स्वनामख्यातपत्रशाकवृक्षे । हिं मादानी, माडनी । मं मायिनी । कं मागिनी तत्पर्य्यायाः,—बहुमूली मादिनी गन्धमूलिका । गुणाः—कटु तिक्ता मधुरा किञ्चिद्वातला दीपनी रुच्या पथ्या वर्षासु न सिताधिका च । रा.नि. व.७ । आमलकीवृक्षे । मे. । पीतचन्दने । হরিচন্দন । श.मा. । [र.मा. ।

माकरा । स्त्री । मरुवकवृक्षे । গন্ধশাকল গাছ ।

माकुलिः । पुं । कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जाते सर्पे । सु.कल्प.४अ. ।

मागधम् । क्ली । पिप्पलीमूले । सौवर्चललवणे । वै.निघ. । पुं । स्थूलजीरके । प.मु. । जीरके । रा.नि.व.६ । शुक्लजीरके । मे. । [व्या.चि. ।

मागधिका । स्त्री । पिप्पल्याम् । वै.निघ.वा.

मागधिमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । म. बाहुशालगुडे द्रव्यम् ।

मागधी । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.मु. । रा.नि.व. ६।२३ । भैष.मृतसञ्जीवन्यां । शर्करायां । जटा. । गुञ्जेलायां । यूथिकायां । শ্বেত যুঁই । रा.नि.व. १० । जीरके । रा.नि.व.२३ । शतपुष्पाविशेषे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे । सा च कफवातला । अत्रि.१५अ. ।

मागधीजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

मागधीशिफा । स्त्री । पिप्पलीमूले । सन्नि-ज्व.चि.त्रिभुवनकीर्तिरसे ।

मागधेया । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै.निघ. ।

माघवती / **माघोनी** } स्त्री । पूर्व्वदिशि । रा.नि.व.२१ ।

माघ्यम् । क्ली । कुन्दपुष्पे । कुँद फूल । र.मा. ।

माङ्गल्यम् । क्ली । स्वर्णे । कपित्थफले । दधनि । नारिकेले । जीवके । स्थलपद्मे । मसूरके । मधूके । रा.नि.व.२३ । पिप्पलीमूले । रीठाकरञ्जे । ऋषभके । हरिद्रायुग्मे । वै.निघ. ।

माङ्गल्यः । पुं । बिल्ववृक्षे । र.मा. ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दूर्व्वायाम् । हरिद्रायाम् । ऋद्धौ । माषपर्ण्याम् । गोरोचनायाम् । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गोरोचनायाम् । शमीवृक्षे । जीवन्त्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यागुरुः । पुं । अगुरुभेदे । केदारदेशे प्रसिद्धः । गुणाः—शीतगुणः स सुगन्धियोगवाहः श्रेष्ठश्च । रा.नि.व.१२ । [व.५ ।

माङ्गल्यार्हा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । रा.नि.

माचलः । पुं । रोगे ।

माचिका । स्त्री । आम्रातकवृक्षे । मोइया इति पश्चिमदेशप्रसिद्धवृक्षे । तत्पर्य्यायाः,—प्रस्थिका अम्बष्ठा अम्बालिका अम्बिका मधुरविदला केशी सहस्रा बालमूलिका । गुणाः—"...अम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः । पक्वातीसारपित्तास-कफकण्ठामयापहा ।" भा. । पाठायाम् । आक्-नादि । च.चि.८अ. । मक्षिकायाम् । त्रिका. ।

माची । स्त्री । काकमाचीक्षुपे । গুড়কাঁউলী । वै.निघ. ।

माची(टी)कम् । क्ली । देवदारुणि । रस. र.प्रद.चि.पुष्यानुगचूर्णे ।

माचीपत्रम् । क्ली । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.व.१० ।

माजलः । पुं । चासनामकपक्षिविशेषे । श.च. ।

माञ्जरिकः । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

माटाम्लकः । पुं । तरम्बुजसदृशलताफलभेदे । "सेटुमाटाम्लकौ. समौ ॥"

माटी । स्त्री । पर्णदलशिरायाम् । পানের শির । वै.निघ. ।

माठः । पुं । सुनिषण्णकशाके । শুশুনি শাক । वै.निघ. ।

माड़: (द्रुम:) । पुं । स्वनाम्ना कोङ्कणदेश-प्रसिद्धे वृक्षविशेषे । बम्. भिल्लीमाड़ । मं माडु । कां बैनी । कोङ्कणे झिर्कतुंडु । तत्पर्य्याया:,—माड़द्रुम: दीर्घ: ध्वजवृक्ष: वितानक: मद्यद्रुम: । गुणा:—शिशिर: कषाय: रूक्ष: पित्तदाहकर: तृषाघ्न: मोहजनक: वातल: श्लेष्मल: श्रमघ्न । रा.नि.व.९ । नारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

माढ़ि: (ढ़ी) । स्त्री । पत्राङ्कुरे । दन्तवेष्ट-भागे । अ.टी.भ. । पर्णशिरायाम् । हे.च. । दन्त-शिरायां । श.र. ।

माण: (क:) । पुं । (Arum Indicum.) स्वनामख्याते कन्दविशेषे । माणकचु । बम्. । हिं बम्. मानकन्द । तत्पर्य्याया:,—स्थूलपत्र: विस्तीर्णपर्ण: माण: वृहच्छद: छत्रपत्र: । गुणा:—"माणक: स्यान्मधुरक: कथ्यते तद्गुणा अथ । माणक: शोथहृच्छीत: पित्तरक्तहरो लघु: ।" भा.पू.१भ.शा.व. ।

माणकघृतम् । क्ली । शोथे घृतम् । "माणक-क्वाथकल्काभ्यां घृतप्रस्थं विपाचयेत्... ।" घृत ४ श. । क्वाथार्थं—माण: १२८० श. जलं ६४ श. शे. १६ श. माणकल्क: १ श. । भा ।

माणतुण्डिक: । पु । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७व. ।

माणमण्ड: । पु । माणकचूर्णसाधिते मण्डभेदे । "पुराणं माणकं पिष्टा द्विगुणीकृततण्डुलम् । साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यस्येत् पायसन्तु तत् ॥ हन्ति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पाण्डुतामपि । सिद्धो भिषग्भिराख्यात: प्रयोगोऽयं निरत्यय: ॥" भैष. ।

माणवक: । पुं । षोडशवर्षीयबालके । रा.नि.व. १८ । द्वीपान्तरवच्चर्ज्जूरिकायाम् । वै.निघ. । मनुष्ये । हारभेदे । विका. । कुत्सितपुरुषे । मे. । वटौ । हे.च. । शोणके । च.सू.१५अ. ।

माणिका । स्त्री । पलाष्टकमाने । प.प्र.१ख. । श.मा. ।

माणिक्यम् । क्ली । स्वनामख्यातरक्तवर्णरत्न विशेषे । माणिक् । तत्पर्य्याया:,—शोणरत्नं रत्नराट् रविरत्नकं तरणिरत्नं शृङ्गारी रङ्गमाणिक्यं तरुणं रत्ननायकं रागयुक् पद्मराग: रत्नं शोणोपल: सौगन्धिकं लोहितकं कुरुविन्दं कुरुविन्द: लक्ष्मीपुष्प: अरुणोपल: । गुणा:—मधुरं स्निग्धं वातपित्तघ्नं रसायनञ्च । रा.नि.व.१३ । "गर्ग्याः दग्धेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकन्तथा । विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतस्तथा । पद्मरागन्तु सन्धानैः कुलत्थक्वाथ-संयुतैः । तण्डुलीयरसेनैव नीलं नीलीरसेन च । रोचनाभिश्च गोमेदं वैदूर्य्यं त्रिफलाजलैः । स्वेदयेद् दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च । मणिमुक्ताप्रवालादि यामैकं शोधितं भवेत् । चूर्णोदके तथा तैले काञ्जिके यामपादकम् । दोलायन्त्रेण मतिमान् स्वेदयेत्ताम्लकं परम् । अनेन शुद्धिमायाति सुव्यं गुरु वचो यथा ॥" इति शोधनमारणे । सा.को. । तद्देश्यानभेदान्नामभेदो यथा—"सिंहलन्तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमं । पीतं कालपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतं । अशोकपल्लवच्छायमन्धं सौगन्धिकं विदुः । तुम्बुरं च्छायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्त्तितं ॥ उत्तमं सिंहलोद्भूत निकृष्टं तुम्बुरोद्भवं । मध्यमं मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं चैतभेदतः ॥" [भा. ।

माणिक्यकदली । स्त्री । कदलीविशेषे ।

माणिक्या । स्त्री । ज्येष्ठ्याम् । टिकटिकि ।

माणिबन्ध(मन्थ)म् । क्ली । सैन्धवलवणे । अ. टी.स्वा. । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अभिन्यासज्व. चि. । सामुद्रलवणे । वै.निघ. ।

माण्डविक: । पुं । सद्वेगजमध्यमाश्वे । "कैक-नाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हय: ।" ज.द.६अ. ।

माण्डव्य: । पुं । पीतमण्डूके । वै.निघ. ।

माण्डूकम् । क्ली । वङ्गधातौ । रा.नि.व.१३ । अहिफेने । भैष.अभयनृसिंहरसे ।

माण्डूकी । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मातङ्ग: । पु । अश्वत्थवृक्षे । अ.टी. । हस्तिनि । अम. । उदुम्बरवृक्षे । वै.निघ. ।

मातङ्गकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै. निघ.२भ वा.व्या.पक्षवध.चि. ।

मातङ्गपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

मातङ्गमकर: । पुं । महामत्स्यविशेषे । हस्तिनक्र । रा.नि.व १९ ।

मातर: । पुं । क्रमौ । वै.निघ. ।

माता । स्त्री । जनन्याम् । अम. । आखुकर्णी-लतायां । मूषाकर्णी लता । इन्द्रवारुणीलतायाम् । ब्राह्मणशाटी । रा.नि.व.२ । जटामांस्याम् । रा.

नि.व १२। महाश्रावणिकायाम्। रा.नि.व ५। घृतकुमार्य्याम्। वै.निघ.। गवि। मे.।

माताङ्गा। स्त्री। नागबलायाम्। वै.निघ.।

मातुलः (कः)। पुं। धुस्तूरक्षुपे। धुतुरा गाछ। मदनवृक्षे। कलायविशेषे। मे.। रा.नि.व.१०। त्रिका.।

मातुलद्रुमः। पुं। धुस्तूरवृक्षे। शाल्मलीवृक्षे। शिमुल गाछ। वै.निघ.।

मातुलपुत्रकः। पुं। धुस्तूरफले। श्वेत धुतुरार फल। अम.।

मातुलपुष्पम्। क्ली। धुस्तूरपुष्पे। वै.निघ.।

मातुलानी। स्त्री। प्रियङ्गुलतायाम्। श.च.। शणबीजे। हे.च.। भङ्गायाम्। सिद्धि। कलाये। मटर। मे.।

मातुलाहिः। पुं। सर्पविशेषे। मालुया साप, केउटिया साप। अम.।

मातुली। स्त्री। शणबीजे। भङ्गायां। श.च.।

मातुलुङ्गः (कः)। पुं। (Citrus medica.) छोलङ्गवृक्षे। टाबा नेबुर गाछ। हि बीजौरा। मं माहुलिङ्ग। कं मादला। तै मादीफलपुचेट्टु। उत्. कलंबा। तत्पर्य्यायाः,—फलपूरः फलपूरकः बीजपूरः बीजपूर्णः रुचकः स्वफलः लुङ्गः पूरः पूरकः अम्लकेशरः छोलङ्गः। प.मु। सु.सू.२१ अ.। च.द.ज्व.चि.। "अरुचौ मातुलुङ्गस्य केशरम्।" च.सू.४ अ.। गुणा.—"स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता हन्ता कृमीणां जठरामयघ्नः। स दूषितरक्तविकारपित्तसन्दीपनः शूलविकारहारी।" तत्फलगुणाः—"श्वासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनं। दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम्॥" अम्लकटूष्णं श्वासकासघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं दीपनं लघु हृद्यं रुचिकृच्च। तच्च फलं बालं वातपित्तकफरक्तकरम्। मध्यं फलं तादृशमेव। पक्वं फलं वर्णकरं हृद्यं पुष्टिकरं बलकरं शूलहरम् अजीर्णनाशनं विबन्ध-वात-कफ-श्वासाग्निमान्द्यहरं कासारोचकशोफघ्नञ्च। त्वक् तिक्ता दुर्जरा कृमिकफवातघ्नी च। तत्करहं स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं वातपित्तहरञ्च। तन्मध्यमुष्णं शूलपित्तहर-मरोचकघ्नञ्च। तत्केसरं दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शोघ्नञ्च। तद्वृक्षकेसरं पित्तमारुतघ्नं हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलदञ्च। स्वरसः अरुचौ श्वासकासयोश्च हितः। तथा शूले अजीर्णे मन्दाग्नौ वातकफे च हितः। तत्काष्ठः कफकृत् दुर्जरश्च। तत्पुष्पं तिक्तम्। बीजं गन्धघ्नम्। अवि.१७ अ.। तत्केसरं वातघ्नम् उदररोगघ्नं दीप्यमम्लञ्च। बीजम् तिक्तं कफार्शःशोथहरञ्च। रा.नि.व.११। तन्मांसं बृंहणं शीतलं गुरु वातपित्तजिच्च। केसरः लघुः संग्राही शूलगुल्मोदरघ्नश्च। च.द.पि.ज्व.चि.कण्ठतालुशोषप्रलेपे। "केसर मातुलुङ्गस्य।" च.द.वातश्लेष्मज्व.चि.। "मातुलुङ्गफल-केशरीष्टतः।" बीजम् उष्णं कृमिश्लेष्मवातघ्नं गर्भदं गुरु च। पुष्पं वातलं ग्राहि लघु रक्तपित्तहरं शूलाजीर्णविबन्धाग्निमान्द्ये हितम्। तद्रसः अरुचि-श्वासकासेषु हितः अतिमधुरः हृद्यश्च। मद.व.६।

मातुलुङ्गशिफा। स्त्री। मातुलुङ्गमूले। छोलङ्ग लेबुर मूल। च.द.कफज्व.चि.। "मातुलुङ्गशिफाविश्व...।"

मातुलुङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी)। स्त्री। जम्बीर-भेदे। शरबती लेबू। हिं शर्बती। रा.नि.व.११। भा.म.३भ.मू.घा.चि.। सि.यो.विष चि-प्रमीलिकाद्यञ्जने।

मातृकः। पुं। ऋषभके। प.मु.। स्त्री (का)। ऋषभके। आटरूपके। वै.निघ.।

मातृकाकुन्दः। पुं। शिशोर्गुदजव्रणविशेषे। वा.उ.२ अ.। See गुदकुन्द.।

मातृकावहः। पुं। पर्दकीटे। पेदो पोका। "मातृकावहकीटजः।" प्रयोगः। च.द.ग.ग.चि.।

मातृनन्दनः (न्दी(इन्))। पु। महाकरञ्जे। वै.निघ। गुच्छकरञ्जवृक्षे। रा.नि.व.९।

मातृनिन्दकः। पु। प्रतुदजातीयपक्षिणि। सु.सू.४६अ.।

मातृमण्डलम्। क्ली। नेत्रयोर्मध्यभागे। तत्तु आसन्नमरणो न पश्यति। स्मृतिः।

मातृवाहकः। पुं। कीटभेदे। पादगुड़ा वा पेदो पोका।

मातृवाहिनी। स्त्री। वल्गुलापक्षिणि। रा.नि.व.१९।

मातृसिंही। स्त्री। वासकवृक्षे। श.र.।

मात्रा। स्त्री। अनपायिपरिमाणे। च.सू.१अ.। भोजनादिपरिमाणे। कालपरिमाणे। अम.। द्रव्यविशेषे मात्रामाह पुष्कलावतः—"आर्द्रस्याष्ट-

पला मात्रा कुड़वस्य प्रमाणतः। मधुतैलघृतादीन् शुष्कद्रव्ये चतुष्पलम् ॥" विश्वामित्रः—"मुद्ग-मसूर-वाह्लीकविफलादिद्रव्यमानकैः। कुमाण्डादि फलिन्यानां कुड़वश्चाष्टभिः पलैः ॥" "सर्पिः-क्षौद्र-जल-क्षीर-तैल-क्षीराम्लयादिषु। अष्टौ पलानि कुड़वो नारिकेले च शस्यते ॥" मा.की.। तथाच भेदः। "गुडशालमठगव्यीनां मांसकुमाण्डयोरपि। गुड़स्या गुग्गुलोर्यं च मध्वः षोड़शभिः पलैः ॥" भोजः—"यद्यपि गुटिकायाय कर्त्तव्या गुल्मरोगिणाम्। क्षीरहिङ्गुजमोदाम्लवेतसैस्ता न केवलाः॥ क्रोष्टु-शोषादिरोगेषु वटायुर्दिङ्गुणो मतः। प्रमेहादिषु रोगेषु मात्रातोऽर्द्धः प्रशस्यते ॥"

मादकः। पुं। दधिफेने। आफिम्। प.मु.। हरिणभेदे। वै.निघ.। दात्यूहपक्षिणि। श.मा.। स्त्री (का)। भङ्गायाम्। सिद्धि, भाङ्। वै.निघ.।

मादनम्। क्ली। लवङ्गे। रा.नि.व.२६। पु। मदनवृक्षे। त्रि। मदजनके।

मादनी। स्त्री। माकन्याम्। रा.नि.व.७। विजयायाम्। सिद्धि। भा.।

मादिनी। स्त्री। गञ्जायाम्। सिद्धि। वै.निघ.।

माद्री। स्त्री। कृष्णातिविषायाम्। काल आतईच। रा.नि.व.६। धा.षि. ८।१२८.। वा.उ.२८.।

माधवः। पुं। कृष्णमुद्गे। प.मु.। रा.नि.व.१६। वैशाखमासे। त्रिका.। मधूकवृक्षे। वसन्तकाले। नीरकवृक्षे। क्ली। मधुकभेदे। वै.निघ.। च.द. मात्रा.चि.।

माधवकः। पुं। मधूकमद्ये। मौलेर मद।

माधवकरः। पु। रुग्विनिश्चयग्रन्थकारे। रसकौमुदीकारे च।

माधवद्रुमः। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व.११।

माधवप्रियम्। क्ली। पीतचन्दने। हरिचन्दन। रा.नि.व.१२। [भ.।

माधविका। स्त्री। माधवीलतायाम्। च.टी.

माधवी। स्त्री। माधवीलतायां। रा.नि.व.१०। शताह्वाक्षुपे। रा.नि.व.४। वासन्तीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।२३। शतपर्व्वे। रा.नि.व.२३। मधु शर्करायाम्। रा.नि.व.१८।२३। तुलसीवृक्षे। वाराहीकन्दे। दुग्धफेनिकायाम्, दुग्धपापड़ी। माध्वीसुरायाम्। वै.निघ.। मद्ये। त्रिका.।

माधवीमूलम्। क्ली। माधवीलतामूले। रस.र.स्तनरो.चि.। "चोलेन माधवीमूलं पीतं स्त्रीमध्यकार्य्यकृत्।"

माधवीलता। स्त्री। स्वनामख्यातलतायाम्। माधवी फुलेर गाछ। गुलचिन्द, माधवी, चन्द्र-मोचे, इति महाराष्ट्रकर्णाटदेशयोः प्रसिद्धा। तैं माधवलीगे, पव्वुलगुरिविन्द। तत्पर्य्यायाः—अतिमुक्तः अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः वासन्तीलता माधवीलता चन्द्रवल्ली सुगन्धा भ्रमरोत्सवा भद्रप्रिया भद्रलता भूमिमण्डपभूषणा वसन्तदूती लतामाधवी। गुणाः—कटुका तिक्ता कषाया मदगन्धयुता पित्तकासव्रणघ्नी दाहशोषघ्नी च। रा.नि.व.१०। अपिच—"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रकी मुण्डकोऽपि च। अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः॥ माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयघ्नी च॥" भा.।

माधवेष्टा। स्त्री। वाराहीनामकमहाकन्दशाके। वै.निघ.।

माधवोचितम्। क्ली। कक्कोले। कांकोल फल। रा.नि.व.१२।

माधवोद्भवः। पुं। राजादनीवृक्षे। क्षीरणी गाछ। रा.नि.व.११।

माधुतैलिकः। पुं। तन्नामकवस्तिविधौ। सु.चि.३८.।

माधुरम्। क्ली। मल्लिकापुष्पे। त्रिका.।

माधुरी। स्त्री। अजमोदायाम्। रा.नि.व.६। द्राक्षासवे। मधुरतायाम्। वै.निघ.।

माधूकसारः। पुं। मधूकवृक्षसारे। मउल-गाछ। भज्ञा-बा.म.१५८.शिरोविरेचने।

माधूकी। स्त्री। मधूकपुष्पजातमद्ये। "मधूक-पुष्पजाता या माधूकी सा निगद्यते।" गुणाः—माधूकी मादिनी बल्या पुष्टिकृत् कामवर्द्धिनी।

माध्वकम्। क्ली। माध्वीके। वै.निघ.।

माध्वाम्रः। पुं। बहुरसालाम्रवृक्षे। शान आमेर गाछ। रा.नि.व.११।

माध्वी। स्त्री। मधुखर्ज्जूरीवृक्षे। रा.नि.व.११। मधुरकण्टकमत्स्ये। श.र.। पुष्परसादिमधुकृते मद्ये। "पुष्पद्रवादिमधुसारमया तु माध्वी।" गुणाः—मधुरा हृद्या वातपित्तघ्न नात्युष्णा पाण्डु-

कामलागुल्मार्शोमेहघ्नी च। रा.नि.व.१४। पुष्परसे। मधुशर्करायाम्। वै.निघ.। मद्ये। विका.।

माध्वीकम्। क्ली। मध्वासवे। च.द.शाल्मचि.। मधूकपुष्पकृतमद्ये। अम.। मद्ये। रा.नि.व.१४। द्राक्षाकृतमद्ये। দ্রাক্ষামদ্য, পোর্ট। गुणाः—"माध्वीकं शीतलाम्लं मधुरमपि तथा संकषायोष्णकञ्च हन्यात् पित्तामयार्शःश्वसनमपि तथा चातिसारं प्रमेहान्। शूलानाहोपमर्द्दं जरयति सकलं दीपयत्यग्निमान्द्यम् तथाहाताभवातं वमनमपि तथा हन्ति सर्व्वांश्च रोगान्॥" अत्रि.। १९अ.। पुं। निष्पावे। শিম্। प.मु.। विका.।

माध्वीकफलः। पुं। मधुनारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११।

माध्वीका। स्त्री। श्वेतनिष्पावे। শ্বেত শিম্। रा.नि.व.१६।

माध्वीमधुरा। स्त्री। मधुखर्ज्जूरिकायाम्। পিণ্ডীখেজুর। रा.नि.व.११।

माध्वीशर्करा। स्त्री। मधुशर्करायाम्। মধুর চিনি। ता अष्टविधा मधूनामष्टविधत्वात्। गुणा अपि तत्तन्मधुतुल्या भवन्ति। रा.नि.व १४।

माध्वीसिता। स्त्री। मधुशर्करायाम्। মধুর চিনি। रा.नि.व.१४।

मानम्। क्ली। परिमाणे। পরিমাণ, ওজন। "नानाविचितमाचार्य्यै भेषजानां प्रकल्पनम्। मेनिरे यत्नतो मानमुच्यते पारिभाषिकम्॥" तच्च द्विविधं कालिङ्गमागधभेदेन। तयोर्द्वितीयं श्रेष्ठम्। "कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठम्।" इति। तद्यथा,—त्रसरेणुस्तु विज्ञेय स्त्रिंशता परमाणुभिः। त्रसरेणोस्तु पर्य्यायनाम्ना वंशी निगद्यते॥ षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः। षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका च यवैस्त्रिभिः। गुञ्जाभिर्दशभिः प्रोक्तो माषको ब्रह्मणा पुरा॥ हेमश्च माषकश्चैव पर्य्यायस्तस्य कीर्त्तितः॥ माषस्तु पञ्चभिः षड्भिस्तथा सप्तभिरष्टभिः। दशभिर्द्वादशभिश्च रक्तिभिः षड्विधो मतः॥ चरकस्य तु माषस्तु दशगुञ्जाभिरेव च। चरकस्य तु चार्द्धेन सुश्रुतस्य तु माषकः॥ माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणं तन्निगद्यते। टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते॥ क्षुद्रको वटकश्चैव द्रंक्षणः स निगद्यते। कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमाणिकः॥ अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकं। विड़ालपदकञ्चैव तथा षोड़शिका मता॥ करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवड़ग्रहः। उड़ुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते॥ स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा। शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रञ्चतुर्थिका॥ प्रकुञ्चः षोड़शी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते॥ पलाभ्यां प्रसृतिः ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते। प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥ अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुड़वाभ्याञ्च माणिका। शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः॥ शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कम्। भाजनं कंसपात्रे च चतुःषष्टिपलञ्च तत्॥ चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलसो नल्वणोऽर्म्मणः। उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्याय संज्ञितः॥ द्रोणाभ्यां सूर्पकुम्भे च चतुःषष्टिशरावकः। सूर्पाभ्याञ्च भवेद् द्रोणी वाही गोणी च सा स्मृता॥ द्रोणचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः। चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा॥ पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः॥ "तुलापलशतंज्ञेया सर्व्वत्रैष विनिश्चयः। माषटङ्काक्षबिल्वानि कुड़वः प्रस्थ आढ़कः। राशिर्द्रोणी खारिरिति यथोत्तरचतुर्गुणाः। गुञ्जादिमानमारभ्य यावन् स्यात् कुड़वस्थितिः। द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम्। प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणन्तु द्रवार्द्रयोः। मानं तथा तुलायाश्च द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्॥" प.प्र.१ख.।

मानकम्। क्ली। शरावे। ১ সের। वै.निघ.। ज्व.चि.चन्दनाद्यतैले। पुं। माणके। মাণকচু। र.मा.। मालाकन्दे। वै.निघ.।

मानकच्चारः। पु। माणकदण्डपत्रक्षारे। মাণডাঁটার ক্ষার। भैष.।

मानतः। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাবড়া। वै.निघ.।

मानद्रुमः। पुं। शाल्मलीवृक्षे। वा.सू.१५अ. प्रियङ्ग्वादिव.। "मानद्रुमो मोचरसः।"

मानधानिका। स्त्री। त्रपुष्याम्। শশা, কাঁকুড়। श.मा.।

मानभाण्डम्। क्ली। परिमाणभाण्डे। মাপের-ভাঁড়। च.सू.१५अ.।

मानम्लताफलः। पुं। पटोलवृक्षे। वै.निघ.।

मानवः। पुं। मनुष्ये। अम.।

मानवकोत्तसः। पुं। शिशौ। रा.नि.व.१८।

मानसम् । क्ली । मनसि । त्रिका. ।

मानसभैव्यम् । क्ली । चित्तप्रसूतकर्म्मणि । [illegible] । सु.चि.२६च. ।

मानसज्वरः । पुं । यः कामादौ मनसि जायते, वैचित्यादौ । लक्षणम्—"वैचित्यमरतिर्ग्लानिर्मनस [illegible] ।" च.चि.३च. ।

मानसालयः (सौकाः) । पुं । हंसे । रा.नि.व.१९ ।

मानसी । स्त्री । [illegible] । [illegible] ।

मानिकम् (का) । क्ली, स्त्री । [illegible] माने । ६४ तो. । [illegible] । [illegible] ।
"कुडवाभ्यां मानिका ।" प.प्र.१ख । [illegible] ।
[illegible] । (क्ली) [illegible] । [illegible] ।

मानिनी । स्त्री । [illegible] । रा.नि.व.१० । [illegible] ।

मानिमन्थम् । क्ली । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।"

मानी (इन्) । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।
स्त्री (नी) । [illegible] । २ सं. । भेद ।

मानुषी । स्त्री । [illegible] । चिकित्साभेदे । तद्यथा,—"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा मता । रसप्रधाना दैवी स्यात् [illegible] । मानुषी [illegible] । [illegible] । [illegible] मानुषी तत्र पूजिता ।" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मानुषीदधि । क्ली । मानुषीदुग्धजातदधि । [illegible] । गुणाः—विपाके मधुरं बल्यम् [illegible] [illegible] [illegible] । रा.नि.व.१५ ।

मानुषीक्षीरम् । क्ली । मानुषीस्तनदुग्धे । [illegible] । मधुरं कषायं हिम लघु चक्षुष्यं दीपनं पथ्यं पाचनं जीवनञ्च । रा.नि.व.१५ । [illegible] । [illegible] ।" चि.८८. ।

मान्यम् । क्ली । धान्ये । रा.नि.व.२० । [illegible] । [illegible] ।

माम्बिका । स्त्री । [illegible] रा.नि.व.८ ।

मायादः । पुं । कुम्भीरे । त्रिका. ।

माया(यि)फलम् } क्ली । फलविशेषे ।
मायिकम् } मायफल, मायाफल ।
तत्पर्यायाः,—मायि मायिकं मायिफलं छिद्रफलम् । गुणाः—कटूष्णं वातघ्नं [illegible] । रा.नि.व.६ ।

मायी । स्त्री । [illegible] । [illegible] । र.मा. ।

मायुः । पुं । पित्ते । रा.नि.व.२१ । त्रिका. । [illegible] । "स मौनमायुः ।" भा.ज्व.चि. ।

मायूरा । स्त्री । [illegible] । वै.निघ. ।

मायूरादिपञ्चव्यञ्जनम् । क्ली । मयूरपक्ष-[illegible] । गुणाः—"मायूरा [illegible] ।" राज.८८. । [भा. ।

मायूरी । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमानी ।

मारः । पुं । मृत्यौ । मे. । धुस्तूरे । [illegible] ।

मारकः । पुं । श्येनपक्षिणि । [illegible] ।
त्रि । हिंसके । वै.निघ. । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।

मारकवर्गः । पुं । [illegible] । यथा—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] हरीतकी तुलसी ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
र.सा.सं. ।

मारङ्गा । स्त्री । मेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

मारजातकः । पुं । मार्ज्जारे । वै.निघ. ।

मारटम् । क्ली । [illegible] । वै.निघ. ।

मारणम्। क्ली। अभिचारभेदे। धात्वादिजारणे।

मारारिनारीरजः। क्ली। गन्धके। भा. ज्व.चि.कल्पतरौ।

मारिशः (षः)। पुं। पत्रशाकविशेषे। नटे' वा काँटानटेर शाक। हिं नवड़ा। उत्. नेउटा शाग। तत्पर्य्यायाः,—कम्बरः वाष्पकः मार्षः मार्षिकः। स द्विविधः श्वेतरक्तभेदेन। गुणाः—"मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद्गुरुः। वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित्॥ रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुरः सरः। श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः॥" भा.पू.१भ.शा.व.।

मारीचः। पुं। कङ्कोलवृक्षे। रा.नि.व.१२।

मारीचपत्रकः। पुं। सरलवृक्षे। टार्पिनेर गाछ। रा.नि.व.१२। [सर्जतरौ। वै.निघ.।

मारीचपत्रिका। स्त्री। सरलदेवदारौ।

मारीचवल्ली। स्त्री। मरिचवृक्षे। वै.निघ.।

मारी(रु)षः। पुं। मारिषशाके। द्वि.।

मारुण्डः। पुं। सर्पाण्डे। मे.।

मारुतः। पुं। वायौ। रा.नि.व.२१।

मारुता। स्त्री। स्पृक्कायां। पिड़िं। वै.निघ.।

मारुतापहः। पुं। वरुणवृक्षे। रा.नि.व.९।

मार्कः। पुं। भृङ्गराजे। र.मा.।

मार्कटपिप्पली। स्त्री। कपिपिप्पल्याम्। अपाः। रा.नि.व.४।

मार्कण्डिका (ण्डी)। स्त्री। भूम्याहुल्ये। केंकरोल। हिं भूइखखसावल्ली भूमिप्रसरण शीला। वम्. भूंइतरवड़। तत्पर्य्यायः,—भूमिचरी। गुणाः—"मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्द्धाधःकायशोधनी। विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी॥" मृदुरेचनी च। भा.पू.। वै.निघ. २भ.प.रा.चि.गुल्मादिचूर्णे। [४।

मार्कण्डीयम्। क्ली। भूम्याहुल्ये। रा.नि.व.

मार्कवः। पुं। भृङ्गराजे। भीमराज। र.मा.। हिं भंगरा। मं मकमसूर। कं भंगरैआ। वम्. माका। तत्पर्य्यायाः,—भृङ्गराज भृङ्गः पतङ्गः मार्करः मार्कः नागमारः परुः भृङ्गसोदरः भृङ्गरजः भृङ्गारः भृङ्गराजः मर्करः भृङ्गाह्वः एकरजः अङ्गारकः करञ्जकः अङ्गागरः पितृप्रियः केशरञ्जनः कुन्तलवर्द्धनः। मार्कवः नीलपीतसहाभेदेन त्रिधा। गुणाः—चक्षुष्यः तिक्तः उष्णः केशरञ्जनः कफशोफश्वित्रविषघ्नः रसायनश्च। रा.नि. व.४। च.द.ज्वरातिसा.चि.व्योषाद्यचूर्णे। "निम्बभनिम्बमार्कवम्।" च.द.आ.वा.चि.सिंघलायाम्।

मार्गः। पुं। गुदे। मलद्वारे। त्रिका.। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। मे.। रक्तापामार्गे। रस.चि. नागसिन्दूरे। भैष.कर्णरो.चि.अपामार्गक्षारतैले। (कः) मार्गशीर्षमासे। श.मा.।

मार्गवाहिनी। स्त्री। क्षुद्रनाड्याम्। वै.निघ.।

मार्गविशोधनम्। क्ली। मूत्रपुरीषसङ्गे सति सन्मार्गशोधनकर्म्मणि। सु.सू.७अ.।

मार्जनम्। क्ली। शुद्धकरणे। श.र.। पुं। लोध्रवृक्षे। प.मु.। श्वेतलोध्रे। सुभूतिः। रक्तरोध्रे। झामी। स्त्री (नी)। सम्मार्जन्याम्। झाँटा।

मार्जारः। पुं। रक्तचित्रकक्षुपे। रा.नि.व.६। पूतिसारिवायाम्। वै.निघ.। विड़ाले। अम.। खट्टाशे। खटाश। हे.च.। (कः) मयूरे। त्रिका.।

मार्जारकण्ठः। पुं। मयूरे। श.र.।

मार्जारगन्धा (न्धिका)। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। मुगानी। प.मु.। रा.नि.व.३।

मार्जारपादः। पुं। अश्वभेदे। यस्याश्वस्य पादे कूर्चे च स्ववर्णभिन्नवर्णा रेखा भवेत्। स च भर्त्तुरमङ्गलकरः। ज.द.३अ.।

मार्जारिका। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। वै.निघ.।

मार्ज्जारी (ली)। स्त्री। गन्धमार्ज्जारे। खाटासी। तत्पर्य्यायाः,—पूतिकजः पूतिका गन्धचेलिका। तदण्डगुणाः—वामनी चक्षुष्या वातघ्नी कान्तिकरी कफनाशिनी च। मदनपालः। कस्तूर्य्याम्। मृगनाभि। रा.नि.व.१२।२३।

मार्जारीयः। पुं। विडाले। मे.।

मार्जालः। पुं। विड़ाले। द्वि.कोषः।

मार्जिता। स्त्री। दधिशक्तौ। प.मु.। शिखरिण्याम्। वै.निघ.।

मार्त्तण्डः। पु। अर्कवृक्षे। अम.। शूकरे। मे.। स्वर्णमाक्षिके। वै.निघ.।

मार्त्तण्डमूलम्। क्ली। अर्कमूले। वै.निघ.। २भ.ज्व.चि.निर्गुण्डीधूपे।

मार्त्तण्डवल्लभा। स्त्री। आदित्यभक्तायाम्। हुड़हुड़िआ। रा.नि.व.४।

मार्त्तिकः । त्रि । मृण्मये । च.चि.१८.आमलक-घृते । पुं । शरावे । विका. ।

मार्द्दवम् । क्ली । मृदुतायाम् ।

मार्द्वीकम् । क्ली । द्राक्षारसजात-मद्यमद्ये । "मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा । रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते । मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु । लघुपाकि सरं शोषविषमज्वर-नाशनम् ॥" सु.सू.४५अ.मद्यव. ।

मार्द्वीकमद्यम् । क्ली । द्राक्षाकृतमद्ये । "मृद्वीकाभिः कृतं मद्यं मार्द्वीकमिति चोच्यते । मृद्वीकानां सुपक्वानां यः स्वयं गलितः पटात् ॥ रसस्तेन हि तन्मद्यं कषायरहितेन यत् । मार्द्वीकं कापिशं भीमविक्रान्तं कापिशायनम् ॥" तोड़. वृद्ध-शौनकः ।

मार्द्वीकशुक्तम् । क्ली । मार्द्वीकरसेन सतैलेन कन्दशाकफलैर्शस्तने अम्ले । प.प्र.२ख. ।

मार्षः । पुं । मारिषशाके । नटे' शाक । भा.पू.१म.शा.व. ।

मार्षकः । पुं । मधुरवास्तुके । मिठा वेतो । मारिषशाके । नटे' शाक । रा.नि.व०।

मार्ष्टिः । स्त्री । तैलमर्द्दने । वै.निघ. ।

मालकम् । क्ली । स्थलपद्मे । जटा. । प्रपौण्डरीके । कृष्णतुलस्याम् ।

मालकः । पु । निम्बवृक्षे । महानिम्बे । अम. ।

माल(ला)कन्दः । पु । स्वनामख्यातमहा-कन्दशाके । मं दावणियगड् । कं करियगोलि । गुणाः—सुतीक्ष्णः गण्डमालाघ्नः दीपनः गुल्महरः वातघ्नश्चकथ । रा नि.७.० । ..

मालती । स्त्री । (Aganosma calicina. Syn. Echites caryophyllata.) स्वनाम ख्याते पुष्पशाके । मालतीलता, गन्धमालती । र.मा. । सु.म.३६अ. । गुणाः—"मालती कफ पित्तास्यरुग्व्रणक्रिमिकुष्ठजित् । चक्षुष्यं कुसुमं तस्याः पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥" राज ५प. । पीतजाती-वृक्षे । पीत जातीफुलेर गाछ । श्वेतजात्याम् । जातीकुसुमवृक्षे । तत्पर्य्यायाः,—जातिः जाती सुमनाः । रा.नि.व.१० । पाठायाम् । आकनादि । वै.निघ. । युवत्यां । ज्योत्स्नायाम् । भारतीयनदी-विशेषे । हे.च. ।

मालतीजातः । पुं । टङ्कणक्षारे । र.धा.सं. ।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्कणे । सोहागा । हे.च. ।

मालतीतीरसम्भवम् । क्ली । टङ्कणे । सोहागा । रा नि.व.१० ।

मालतीपत्रिका (त्री) । स्त्री । जातीकोशे । जयित्री । रा.नि.व.१२ ।

मालतीपुष्पम् । क्ली । जातीपुष्पे । सि.यो. पानीयकल्याणघृते । सुवासकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । क्ली । जातीफले । जायफल । रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । क्ली । मालतीशिफायाम् । मालतीशिकड़ । इदं जङ्गमविषहरम् । चक्रद. १९अ. ।

मालतृणम् । क्ली । तृणसामान्ये । तृणविशेषे । मालतृण । वै.निघ. ।

मालयः । पुं । चन्दनवृक्षे । वै.निघ. । क्ली । श्रीखण्डचन्दने । विका. । पद्मकनामसुगन्धकाष्ठे । पद्मकाष्ठ । रा.नि.व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदक्याम् । बड़ पूंई । भा पू.१म.शा.व. ।

मालवि(वी)का । स्त्री । त्रिवृति । तेउड़ी । रा.नि.व.६ । वा.चि.२अ. ।

मालविटपी (इन्) । पुं । कुम्भीवृक्षे । वै.निघ. ।

मालवी । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । रा.नि.व.६ ।

मालसी । स्त्री । कैशपुष्टवृक्षे । श.र. ।

माला । स्त्री । वल्लीदूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ । भूम्यामलक्याम् । वै.निघ. । पृक्कायाम् ।

मालाकण्टः (कः) । पुं । अपामार्गक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यलूताविशेषे । सु.कल्प.८अ. ।

मालाग्रन्थिः । स्त्री । मालादूर्व्वायाम्, वल्ली-दूर्व्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

मालातृण (क)म् । पुं, क्ली । भूतृणे । गन्ध-वड़ । रा.नि व.८ । आन्ध्रदेशप्रसिद्धसुगन्धरोहिष-तृणे । वै.निघ. ।

मालादूर्व्वा । स्त्री । मालाकारदूर्व्वाविशेषे ।

मालादूर्व्वा, गाँटिआदूर्व्वा। म वेलिहरियाली। कं वल्लिगरुके। वम्. वेलिदूर्व्वा। तत्पर्य्यायाः,—वल्लिदूर्व्वा मालाग्रन्थिः ग्रन्थिला ग्रन्थिदूर्व्वा ग्रन्थिमूला मूलग्रन्थिः वेल्लनो रोहत्पर्व्वा पर्व्ववल्ली शिवाख्या। गुणाः—मधुरा तिक्ता शिशिरा पित्तघ्नी कफवान्तितृष्णाहरी च। रा.नि.व.८।

मालाफलम् } **मालामणिः** } क्ली, पुं। रुद्राक्षे। वै.निघ.।

मालारिष्टा। स्त्री। पाचीनामसुगन्धपत्रे। रा.नि.व.१०।

मालालिका (ली)। स्त्री। स्पृक्कानामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

मालाश्रेष्ठतमा। स्त्री। तुलसीवृक्षे। वै.निघ.।

मालिकः। पुं। पक्षिविशेषे। मे.। रजके। श.र.। स्त्री (का)। द्राक्षामद्ये। वै.निघ.। मल्लिकाविशेषे। चन्द्रमल्लिका। मद्ये। हारा.। सप्तलायाम्। मे.। भतस्याम्। भगिन्याम्। श.च.।

मालिनी। स्त्री। अग्निशिखावृक्षे। दुरालभायाम्। श.च.।

मालुः। पुं। पत्रबहुललताभेदे।

मालुकः। पुं। कृष्णार्ज्जके। काल वाबुई। ईषच्छ्वेतराजहंसे। वै.निघ.।

मालुकाच्छदः (पत्रः)। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। वै.निघ.।

मालुधानः। पुं। मातुलाहिसर्पे। मालूआ साप। अम.। स्त्री (नी)। लताभेदे। वै.निघ.।

मालूकः। पुं। कृष्णार्ज्जके। कृष्णपत्र कृष्ण तुलसी। रा.नि.व.१०।

मालूरः। पुं। बिल्ववृक्षे। प.मु.। कपित्थवृक्षे। कयेत् गाछ। रा.नि.व.११।

मालूरमूलम्। क्ली। बिल्वमूले। भा.म.१भ. विल्वकाञ्च. चि.। "मालूरमूलामयमधुना।"

मालेया। स्त्री। स्थूलैलायाम्। प.मु.।

माल्यम्। क्ली। पुष्पे। पुष्पमालायाम्। मे.।

माल्यकः। पुं। मदनवृक्षे। वै.निघ.।

माल्यपुष्पः। पुं। शणवृक्षे। शण गाछ। रा.नि.व.४।

माल्यपुष्पिका। स्त्री। शणपुष्प्याम्। वन शण। रा.नि.व.४।

माल्या। स्त्री। तृणभेदे। वै.निघ.।

माषः (कः)। पुं। क्षुद्ररोगविशेषे। उंछ् तिल। तिलकान् उन्नतान्माषानाहुः। "माषांस्तानिव चोन्नतान्।" वा.उ.३१अ.। A sort of kidney bean. (phaseolus radiatus or P. Roxburghii.) स्वनामख्यात व्रीहिभेदे। माषकलाय। प.मु.। हिं उरीद, तें मिनुमलु, तृणधान्यविशेषमु। तत्पर्य्यायाः,—वीजरत्नः नन्दी कुरुविन्दः धान्यधारः कृपाकरः मांसलः बलाढ्यः पित्र्यः पितृभोजनः। गुणाः—स्निग्धः मलकरः शोषणः श्लेष्मकरः वीर्य्योष्णः रक्तपित्तप्रकोपकरः वातघ्नः गुरुः बलकरः रोचनः स्वादुः श्रमसुखवतां नित्यं सेवनीयश्च। रा.नि.व.१६। "माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः। उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परः। भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेदःपित्तकफप्रदः। गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत्। कफपित्तकरा माषाः...॥" भा.पू.१भ.धा.व.। "स्निग्धोऽथ वृष्यो मधुरश्च बल्यो मरुत्कफानां परिबृंहणश्च। पाकेऽम्लकोष्णो विदितो हिमश्च माषोऽथ हृद्यः कथितो नरैश्च॥" अत्रि. १५अ.। माषयूषगुणाः—"घनं सवातं कफकृन्माषयूषश्च पित्तकृत्। अम्लपर्य्युषितं तच्च तैलपाने च शस्यते॥" अत्रि.१२अ.। "माषयूषो गुरुर्वृष्य ईषत्पवनपित्तकृत्। अनल्पकं कफं कुर्व्वन् मलश्लोष्टे विवर्द्धयेत्॥" द्रव्यगु.। परिमाणभेदे। माषा। तत्पर्य्यायाः,—मासः हेमः धामकः। स मागधमाने सुश्रुतमते च ५ पञ्चरक्तिकात्मकः। चरकमते ६।८ गुञ्जात्मकः। कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५ ७ ८ गुञ्जापरिमाणम्। भा.। चरके वैद्यकान्तरे च १० गुञ्जात्मकमानम्। १२ गुञ्जात्मकोऽप्यस्ति। १२ धान्यात्मकः १८ मापात्मकोऽपि दृश्यते। अतएव स दशधिकः षड्विधः पञ्चगुञ्जात्मकः षड्गुञ्जात्मकः सप्तगुञ्जात्मकः अष्टगुञ्जात्मकः दशगुञ्जात्मकः द्वादशगुञ्जात्मकश्चेति। तत्र पञ्चगुञ्जात्मको यः स नाम्ना कालिङ्गः, सौश्रुतश्च षड्गुञ्जात्मकोऽपि कालिङ्ग इति केचित्। दशरक्तिकमाषः चरकसम्मतो गौड़माषक इत्युच्यते। स एव सर्व्वत्र व्यवहार्य्यः। यथा—"माषस्तु पञ्चभिः षड्भिस्तथा सप्तभिरष्टभिः। दशभिर्द्वादशभिश्च रक्तीभिः षड्विधो मतः। अत्र कालिङ्गमाषश्च पञ्चगुञ्जः स सौश्रुतः। दशगुञ्जस्तु माषः स्यात् माषकः स च चारकः। सप्तगुञ्जस्तु केऽप्याहुः मानकं मान-

कोविदाः । दशरक्तिकमानन्तु गौडमाषमिहोच्यते । दशरक्तिकमाषेण व्यवहारो भिषग्विदाम् ॥" प्रयोगामृतकथने । "दशगुञ्जात्मकं माषं प्रवदन्ति चिकित्सकाः ।" तत्र शैत्यमन्थादिभेदात् माषकादिप्रतिपत्तौ समाधानमुक्तम् । "माषैर्दशभिर्धान्यैर्माषकः परिकीर्त्तितः । कषायादिनिरूहेषु द्रव्यमानविधावपि । तथाऽष्टाभिर्धान्यैर्माषकः परिकीर्त्तितः । वस्त्यादिरक्तमोक्षेषु मात्रे मूत्रधमादिषु । वमनादिषु योगेषु माषश्चाष्टरक्तिकः । मोदकादिविधौ दशरक्तिकमाषकः । वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।" माषी माषकलायः । कुलायः ।

माषकलायः । पुं । माषकलाई । माषकलाय । व.टी.भ. ।

माषतैलम् । क्ली । वातव्याधौ तैलम् । "माषक्वाथे समाकाढे रास्नाया दशमूलकैः । यवकोलकुलत्थानां छागमांसं भवेत् पृथक् । प्रस्थे च तिलतैलस्य क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । रास्नात्मगुप्ताभिर्मुस्तशताह्वैरण्डकुम्भकैः । जीवनीयगणाख्यैश्च पचेदक्षसमैर्भिषक् । कावण्याः पचेदाम् विभागेन कीर्त्तिताः ।" তিলতৈল ৪ শ.। ক্বাথার্থ—মাষকলায়, বেড়েলা, রাস্না, দশমূল, যব, কুল, কুলথ, ছাগমাংস প্রত্যেক ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। কল্কার্থ— রাস্না, আলকুশীমূল, সৈন্ধব, শুলফা, এরণ্ডমূল, মুতা, জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কাকোলী, ক্ষীর-কাকোলী, বেড়েলা, ত্রিকটু প্রত্যেক ২ তো। हस्तीपर्वमत्स्यप्रभृति यथायोग्यं दातव्यम् । इदं स्वल्पमाषतैलम् । भा.प्र. । भैष.स्वल्पमाषतैलम् । अन्यं यथा—"माषप्रस्थं समादाय पचेत्सम्यक् जलाढके । पादशेषे रसे तस्मिन् क्षीरं दद्यात् चतुर्गुणम् । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्त्वा पचेद्भिषक् । जीवनीयानि यष्ट्याह्वा शतपुष्पा ससैन्धवान् । रास्नात्मगुप्तामधुकं बलाव्योषं त्रिकण्टकम् ।...... कर्णशूलहरं परम् ॥" মাষকলায় ১৬ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। তিলতৈল ৪ শ. দুগ্ধ ১৬ শ.। কল্কার্থ—জীবক, ঋষভক, মেদ, মহামেদ, ঋদ্ধি, বৃদ্ধি, কাকোলী, ক্ষীরকাকোলী, শুলফা, সৈন্ধব, রাস্না, আলকুশীবীজ, যষ্টিমধু, বেড়েলা, ত্রিকটু, গোক্ষুরবীজ প্রত্যেক ২ তো.। भा.प्र. । भैष. । महामाषतैलं यथा—"माषस्याढकं दत्त्वा तुलार्द्धं दशमूलतः । पलानि छागमांसस्य त्रिंशद्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । पादशेषे कषाये च चतुर्थांशावशेषिते । प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् । आत्मगुप्तोरुबूकस्य शताह्वा लवणत्रयम् । जीवनीयानि मञ्जिष्ठा चव्यचित्रककट्फलम् । व्योषं पिप्पलिमूलञ्च रास्नामधुकसैन्धवम् । देवदार्वमृताकुष्ठं वाजिगन्धा वचा शटी । एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।" তিলতৈল ৪ শ.। ক্বাথার্থ—মাষকলায় ৪ শ. দশমূল ৬।০ শ. ছাগমাংস ৩০ প. একত্র ৬৪ শ. জলে পাক করিয়া শেষ ১৬ শ. নামাইবে। দুগ্ধ ১৬ শ.। কল্কার্থ—আলকুশীমূল, এরণ্ডমূল, শুলফা, সৈন্ধব, বিট্, সাম্ভারলবণ, জীবনীয়গণ, মঞ্জিষ্ঠা, চই চিতার মূল, কট্‌ফল, ত্রিকটু, পিপুলমূল, রাস্না, যষ্টিমধু, সৈন্ধব, দেবদারু, গুলঞ্চ, কুড়, অশ্বগন্ধা, বচ, শটী প্রত্যেক ২ তো.। চক্র.দ.। ভৈষ.।

माषपत्रिका । स्त्री । माषपर्णी । रा.नि.व.३ ।

माषप(व)र्णी (र्णी) । स्त्री । (Teramnus labialis. Syn. Glysine debilis. Rox.) स्वनामख्यातलतायाम् । माषाणी । हिं माषौनी, माषवनी । मं रानउडदी । कं काडुउद्दु, कारट । तत्पर्य्यायः,—सूर्य्यमुखी सिंहपुच्छी हयपुच्छिका सूर्य्यपर्णी काम्बोजी महासहा आत्मविपीला कृष्णवृन्ता पाण्डुः पर्णिका लोमश-पर्णिनी पाण्डुलोमशा पाण्डुलोमा पाण्डुरा आर्द्रमाषा मांसमाषा हंसमाषा मद्रस्था कम्बोजी वज्रपर्णी माषोपपर्णी विदारिणी आत्मोद्भवा बहुफला स्वयम्भूः सुलभा घना सिंहविन्ना सिंहाविका । या.म.१५प. । गुणाः—"माषपर्णी रसे तिक्ता रुच्या दाहज्वरापहा । शुक्रवृद्धिकरी बल्या शीतला पुष्टिवर्द्धनी ।" रा.नि.व.३ । "माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् । मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्रजित् ॥" भा.प्र. ।

माषयोनिः । पुं । पापड़ इति ख्याते खाद्यद्रव्ये । पौंपड़ । वै.निघ. ।

माषरा । स्त्री । चक्रमर्द्दे । प.मु. ।

माषरोटिका । स्त्री । माषविदलकृतरोटि-

काथाम्। तत्पर्य्यायाः,—झर्झरी। गुणाः— वासघारी कफपित्तघ्नी च।

माषवटी। स्त्री। माषकृतवटकभेदे। तत्साधनविधिर्यथा,—माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता। तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधुशोषिताः। भर्जितास्तप्ततैले ता अथवान्नुप्रयोगतः। वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम्॥" भा.।

माषसूपः। पुं। सुष्टमाषकृतयूषे। ভাজা মাষকলাইয়ের যূষ। गुणाः—"माषसूपश्च कुल्माषः स्निग्धो हृद्योऽनिलापहः। उष्णः सन्तर्पणो बल्यः सुस्वादू रुचिकारकः॥" द्रव्यगु.।

माषादः। पुं। कच्छपे। श.र.।

माषान्नम्। क्ली। माषकृतान्ने। गुणाः—"माषान्नं दुर्जरम्प्रोक्तं मांसवृद्धिकरं गुरु। वातनाशकरं हृष्यम्......॥" वै.निघ.।

माषिकः। पुं। जीवशाके। वै.निघ.।

माषेण्डरी। स्त्री। माषपिष्टविकृतौ। च.द. शूल.चि.।

मासः (कः)। पुं। पक्षद्वये। अम.। माषपरिमाणे। মাষা। श.टो.भ.।

मासकः। पुं, क्ली। तन्नामकक्षुद्ररोगविशेषे। আঁচিল। लक्षणं—"अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते। माषवत् कृष्णमुत्सन्नमनिलान्माषकन्तु तत्॥" मा.नि.।

मासघ्नः। पुं। हरिणविशेषे। वै.निघ.। दात्यूहपक्षिणि। श.र.।

मासद्वयोद्भवः (वा)। पुं, स्त्री। षष्टिकधान्ये। गौरषष्टिके। रा.नि.व.१६।

मासनम्। क्ली। औषधिवीजविशेषे। সোমরাজ। श.च.।

माससमानम्। क्ली। माषपरिमाणे। ১ মাষা।

मासरः। पुं। काञ्जिके। वै.निघ.। भक्तसमुद्भवमण्डे। अम.।

मासवर्त्तिका। स्त्री। सर्पघ्नीनामपक्षिविशेषे। श.मा.।

मासु(सू)री। स्त्री। भेदनयोग्यवृद्धिपचनखशस्त्रादीनां तनुधाराविशेषे। सु.सू.८अ.। श्मश्रौ। हे.च.।

माषा। स्त्री। स्त्री-गवि।

माहिषः (षी)। पुं, स्त्री। महिषे। कोषाकारम्।

माहिषघृतम्। क्ली। महिषीक्षीरजातघृते। ভয়সাঘৃত। घृतमिदं तीक्ष्णकभस्मकादिरोगेषु हितम्। सि.यो.अग्निमा.चि.। वातश्लेष्मघ्नं बलकारं वर्णकरम् अर्शोग्रहणीहरं दीपनं चक्षुष्यञ्च। रा.नि.व.१५।

माहिषदधि। क्ली। महिषीदुग्धकृतदधनि। ম'ষের দই। गुणाः—मधुरं स्निग्धं रक्तपित्तघ्नं श्लेष्मलं बलशोणितवर्द्धनं हृष्यं श्रमघ्नं शोधनञ्च। रा.नि.व.१५।

माहिषनवनीतम्। क्ली। महिषीदुग्धजातनवनीते। মহিষে ননি। गुणाः—कषायं मधुरं शीतं हृद्यं बल्यं ग्राहि पित्तघ्नं पुष्टिदञ्च। रा.नि.व.१५। "माहिषीनवनीतेन स्तनपीड़ास्थिरा भवेत।" रस.र.स्तनरो.चि.।

माहिषमूत्रम्। क्ली। महिषजले। ম'ষের মূত। गुणा.—कटु उष्णम् आनाहशोषगुल्मरोगघ्नं कुष्ठकण्डुतिशूलोदररोगघ्नञ्च। रा.नि.व.१५।

माहिषवल्लरी (ल्लिका)। स्त्री। कृष्णवृद्धदारके। (ल्लिका) श्वेतवृद्धदारके। वै.निव.।

माहिषवल्ली। स्त्री। लघुसोमलतायाम्। वै.निघ.।

माहिषाक्षः। पुं। महिषाक्षगुग्गुलौ। वै.निघ.।

माहेन्द्री। स्त्री। इन्द्रवारुणीलतायाम्। রাখালশশা। रा.नि.व ३। गाभ्याम्।

माहेयः। पुं। प्रवाले। वै.निघ.।

माहेश्वरधूपः। पु। ज्वरे हिते धूपे। জ্বরে ভাপরাবিশেষ। "हिङ्गुलं देवकाष्ठञ्च गौवेष्टं घृतमेव च। गव्यास्थीनि तथा ध्यामं निर्म्माल्यञ्च कटुरोहिणी। सर्षपं निम्बपत्राणि पिच्छाहिकञ्चुकन्तथा। मार्ज्जारविष्ठा गौशृङ्गं मदनस्य फलानि च। द्वे हरिद्रे वचा चैव कार्पासास्थि तुषास्तथा। छागगोमायुविट् चैव हस्तिदन्तस्तथैव च। एतत्सर्व्वं समाहृत्य छागमूत्रेण भावयेत्। उदूखले तु सङ्कुट्य स्थापयेन्मृण्मये घटे॥" হিঙ্গুল, দেবদারু, নলনকাষ্ঠ, গব্যঘৃত, গোহাড়, গন্ধতৃণ, শিবনির্ম্মাল্য, কট্কী, শ্বেত সরিষা, নিমপাতা, ময়ূরপুচ্ছ, সাপের খোলোস, বিড়ালবিষ্ঠা, গোশৃঙ্গ,

মদনাফল, গুহতী, কণ্টিকারী, বচ, কার্পাস-বীজ, তুষ, ছাগবিষ্ঠা, শৃগালবিষ্ঠা, ও হস্তিদন্ত প্রত্যেক সমভাগ। ছাগমূত্রে ভাবনা দিবে। भैष.। "वृहजटा शीयह्नं विड़ालविट्गोरगस्य निर्म्मोकः। मदनफलभृतकेश्यौ दंशनख कट-निर्म्माल्यम् ॥ घृत-यव-मयूरचन्द्रक-छागलकर्णीमासि सर्षपाः सवचाः। हिङ्गुवाम्बिमरीचाः समभागाः छागमूत्रसंपिष्टाः॥ धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्व्वान् ज्वरान् नियतम् ॥" জটামাংসী, গোশৃঙ্গ, বিড়াল-বিষ্ঠা, সাপের খোলোস, মদনাফল, জটামাংসী, মুরামাংসী, বংশদক্ষ, শিবনির্ম্মাল্য (পুষ্পাদি), ঘৃত, যব, ময়ূরপুচ্ছ, ছাগলোম, সরিষা, বচ, হিং, গোহাড়, মরিচ প্রত্যেক সমভাগ; ছাগমূত্রে পেষণ করিয়া ধূপ দিবে। भा.।

माहेश्वरी। स्त्री। यष्टिलोहवि। ववडिरूक्ता लता। रा.नि.व ३।

माचम्। क्ली। सौवर्ण्लवणे। प.मु.।

माचि(ची)कम्। क्ली। धातुमाक्षिके। রৌপ্য ও স্বর্ণমাক্ষিক। तत्पर्यायाः,—पीतकं धातुमाक्षिकं ताप्यिञ्ज ताप्य ताप्यकं आवीतं पीतमाक्षिकं आपर्ण मधुधातुः चौद्रधातुः माक्षिक-धातु कदम्बः चलनामा ज्वलनामकम्। र.मा.। तत्र द्विविधं स्वर्णमाक्षिकं रौप्यमाक्षिकञ्चेति। "माक्षिकं द्विविधम्प्रोक्तं हेमाद्र्य तारमाक्षिकम्। भिन्नवर्णविपाकाद्रसवीर्य्यादिकं पृथक् ॥" र.सा. कं.। अपिच,—"सुवर्णी माक्षिको धातुः सुवर्ण-रजतद्युतिः। जराजित् पाण्डुरोगघ्नः क्षयकुष्ठ-ज्वरापहः ॥ मधुरोऽम्ल कटु पाके किञ्चिदुष्णो ऽस्रतापमः ॥" भा.। च.द.र.पि.चि.। "माक्षिकेन हतस्य च।" तैलवर्णमधुविशेषे। तत्र कपिल-वर्णाभिस्थूल-वनमक्षिकाभिः नानापुष्पेभ्यः समा हृत्योत्पादितम्। "नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः। याः स्युस्ताभिःकृतत्त्वन्न मधु माक्षिकमुच्यते॥" गुणाः—तैलवर्णं मधुरं रूक्षं लघु श्वासहरञ्च। रा.नि.व.१४। अपिच — "माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु। कामलार्शः-क्षत-श्वास कास-क्षयविनाशनम् ॥" भा.। सामुद्रलवणे।

माचि(ची)कजम्। क्ली। सिक्थके। मन। रा.नि.व.१३।

माचिकधातुः। पुं। धातुमाक्षिके। सि.यो. पाण्डु.चि.। कास.चि.मण्डूरवटके। "सममाक्षिक-धातुना।" स्वर्णमाक्षिके। रा.नि.व.१३।

माचिकपाकः (फलः)। पुं। मधुनारिकेल-वृक्षे। रा.नि.व.११।

माचि(ची)कशर्करा। स्त्री। मधुशर्करायाम्, माक्षिकमधुजनितशर्करायाम्। गुणाः— माक्षिकमधुगुणाः। रा.नि.व.१४।

माचिकश्रेष्ठा। स्त्री। रूप्यमाक्षिके। प.मु.।

माचिकान्तम्। क्ली। माधवीमद्ये। वै.निघ.।

माचिकाश्रयम्। क्ली। सिक्थके। रा.नि. व.१३। [च.।

माचिकी। स्त्री। सुवर्णमाक्षिके। मदन.१६

मितङ्गमः। पुं। हस्तिनि।

मिताशनः। त्रि। परिमिताहारे, परिमित-भोजिनि। च.।

मित्रम्। क्ली। अतिविषायाम्। वै.निघ.।

मित्रपञ्चकम्। क्ली। घृत मधु-गुञ्जा-टङ्कण-गुग्गुलौ। यथाच—"मधु सर्पिस्तथा गुञ्जा टङ्कणं गुग्गुलुस्तथा। मित्रपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमेलने ॥" र.सा.सं.।

मिथ्याचारः। पुं। शास्त्रोक्तविधिभ्रष्टाचारे। सु.नि.५अ.।

मिथ्यामतिः। स्त्री। भ्रमे।

मिथ्यायुक्तः। त्रि। अविधिप्रयुक्ते। भा.म.ख. मा.चि.।

मिथ्यायोगः। पुं। रूपादीनां विरुद्धयोगेषु। विषमस्थानाभिघाताशुचि-भूतसंस्पर्शादिरूप-विरुद्ध-योगेषु। यथा—वेगधारणादिः शारीरमिथ्यायोगः, परुषवचनादिः वाङ्मिथ्यायोगः, दुर्गन्धाघ्रति-ग्राणादिः घ्राणमिथ्यायोगः, स्तनितादिशब्दानाम-तिश्रवण शब्दमिथ्यायोगः। इत्यादि। च.सू.१६अ.।

मिथ्याविहारः। पुं। असद्व्यवहारादौ। मा.नि.।

मिथ्याहारः। पुं। अनुचिताहारे, सात्म्य-विपरीताहारे, दुग्धमीनादौ। सु.नि.५अ.।

मिथ्योपचारः। पुं। प्रवातादिसेवनरूपानु-चिताचरणे। "मिथ्योपचारात्संक्लेशात्।" भा.।

मिन्मिनः। पुं। वातव्याधिविशेषे। অস্পষ্টভাষী বা খোনা। निदानम् यथा—"आवृत्य वा : सकफः धमनीः शब्द

कियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥" सु.नि १७.।

मिरा। स्त्री। मूर्च्छायाम्। रा.नि.व.२।

मिलपत्रः। पुं। अश्मन्तकवृक्षे। वै.निघ.।

मिश्रिः (श्री, श्रिका)। स्त्री। मधुरिकायाम्। মৌরী। च.द.वा.व्या.चि.। शतपुष्पायाम्। শুল্ফা। च.टी.भ.। वा.सू.१५अ.। जटामांस्याम्। श.र.। वै.निघ.महाशाल्वणभेदे। कावभेदे, मत्स्यादर्भे। কেশেবিশেষ। गुणाः—मधुरशीतः पित्तदाहचयघ्नश्च। रा.नि.व.८। मेथिकायाम्। वै.निघ.।

मिश्रः। पु। सन्निपाते। क्ली। चाणक्यमूलके। रा.नि.व.७। रक्ते। वै.निघ.।

मिश्रकम्। क्ली। क्षीपरलवणे। रा.नि.व.६। यशदे। मूलके। वै.निघ.। वङ्गभेदे। भा.।

मिश्रकस्नेहः। पुं। गुल्मे औषधम्। पाठः—"त्रिवृता त्रिफला दन्तीं दशमूलं पलोन्मितं। जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसं। सर्पिरेरण्डजं तैलं क्षीरश्चैकत्र साधयेत्। स सिद्धो मिश्रकस्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत्। कफवातविबन्धेषु कण्ठश्लीहोदरेषु च। प्रयोज्यो मिश्रकस्नेहः योनिशूलेषु चाधिकम् ॥" তেউড়ী, ত্রিফলা, দন্তীমূল, দশমূল প্রত্যেক ১ প. জল ১৬ শ. শে. ৪ শ.। ঘৃত ২ শ. এরণ্ডতৈল ২ শ. দুগ্ধ ৪ শ.। च.चि.५अ.।

मिश्रजः। पुं। खेचरे जीवे। रा.नि.व.१९। अश्वतर।

मिश्रपुष्पा। स्त्री। मेथिकायाम्। रा.नि.व.६।

मिश्रवनफला। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। বেগুন। रा.नि.व.७।

मिश्रवर्णः। पुं। पुण्ड्रकेक्षौ। পুঁড়ি ইক্ষু। रा.नि.व.१४। क्ली। कृष्णागुरुणि। रा.नि.व.१२।

मिश्रवर्णफला। स्त्री। वार्त्ताक्याम्। বেগুন।

मिश्रशब्दः। पुं। खेचरे जन्तौ।

मिश्रा। क्ली। कस्तूर्य्याम्। মৃগনাভি।

मिश्रीतुत्थम्। क्ली। खर्परे। খাপর। वै.निघ.।

मिश्रेया। स्त्री। मधुरिकानामक्षुपे। মৌরী গাছ। (Fœniculum valgarc. F. Panmorium.) वनशलुफायाम्। বন শুল্ফা। हिं सोंफा, वरिसौंफ। मं वनसउफ। कं कासव्सिगी। तें पेद्दजिलकुरु। ता. सोहिकिरै। गुणाः—मधुरा स्निग्धा कटुः कफहरी वातपित्तोत्थदोषघ्नी श्लेष्मकृमिघ्नी च। रा.नि.व १२। मधूदकेन तच्छुद्धिः। [संग्रहः।

मिश्रोदनम्। क्ली। खिचरिकायाम्। খিচুড়ি।

मिषिः (सिः) (षी, सी)। स्त्री। मधुरिकायां। श.च.। शताह्वायां। শুল্ফা। रा.नि.व.४। जटामांस्याम्। श.र.। अजमोदायाम्। রাঁধুনী। मे.। उशीर्य्याम्। উশীরী। रा.नि.व.८

मिषिका। स्त्री। मधुरिकायां। शताह्वायाम्। श.र.।

मिष्टः। त्रि। मधुररसे। भा.।

मिष्टनिम्बः। पुं। निम्बवृक्षभेदे। মিঠে নিম্। वै निघ.।

मिष्टनिम्बूः। स्त्री। मधुरजम्बीरे। मधुनिम्बुके। মিঠে লেবু। गुणाः—"मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत्। गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत्। शोषारुचितृषाच्छर्द्दिहरं बल्यञ्च बृंहणम् ॥" भा.।

मिष्टपाकः। पुं। मिष्टान्ने। मधुररसविपक्वफलादौ। মোরব্বা। पाकराजः।

मिष्टरसः। पुं। स्वादुपाकरसे द्रव्ये। तद्गुणौ—श्लेष्मकृद्वातपित्तहरौ। सु.।

मिष्टान्नम्। क्ली। मधुरान्ने, परमान्नादौ। हला.।

मिहिका। पुं। कर्पूरे। रा.नि.व.१२। नीहारे। श.र.।

मिहिरः। पुं। अर्कवृक्षे। अम.। वै.निघ.२ भ.चय.चि.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे। क्ली। ताम्रे। वै.निघ.।

मीनः। पुं। मत्स्यसामान्ये। अम.।

मीनकम्। क्ली। नयनाञ्जनविशेषे। उणा.।

मीनकाक्षः (नाक्षः)। पुं। शुक्लकरवीरे। वै.निघ.।

मीनगोधिका। स्त्री। वाप्याम्। সরোবর।

मीनघाती (इन्)। पुं। वकपक्षिणि। रा.नि.व.१९।

मीननेत्रा। स्त्री। गण्डदूर्वायां। रा.नि.व.८।

मीनपित्तम्। क्ली। कटुक्याम्। वै.निघ.। मत्स्यपित्ते।

मीनरः । पुं । हारके । शम्बरे । विका. ।

मीनरङ्कः (ङ्गः) । पुं । मत्स्यरङ्कपक्षिणि । माछराङा पाखी । विका. । जलकाके । वै.निघ. ।

मीनाण्डी । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.१४ ।

मीनाम्भोजः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । वै.निघ. । दर्दुरासे । मे. ।

मीनाक्षी । स्त्री । ब्राह्मीशाकरूपे । रा.नि.व.५ । गण्डदूर्वायां । रा.नि.व.८ । शर्करायाम् । वै.निघ. । सोमलतायाम् ।

मीरः । पुं । पानीये । उणा. ।

मीलकः । पुं । रोहितमत्स्ये । वै.निघ. ।

मीलनम् । क्लो । नेत्रमुद्रणे । निद्रा. । व्याक. ।

मीवा (न्) । स्त्री । उदरकृमौ । शीकरे । सारे । उणा. ।

मीशानः । पुं । महानिम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

मुकन्दः (कः) । पुं । पलाण्डौ । अ.टी.भ. । षष्टिकव्रीहिविशेषे । कुधान्यभेदे । भा. । सु.सू. ४६अ. । गुणाः कङ्गुवत् । च.सू.२७अ. ।

मुकलः । पुं । आरग्वधे । वै.निघ. ।

मुकुन्दः (न्दुः) । पुं । कुन्दुरौ । कुन्दुरुखोटि । अम. अ.टी.भ. । श्वेतकरवीरे । उपोदिकायाम् । रत्नभेदे । पारदे । हे.च. । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । गामारगाछ । रा.नि.व.९ ।

मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पवृक्षे । विश्व. । बकुलवृक्षे । आदर्शे । मे. । बदरवृक्षे । श.र. ।

मुकुलः । पुं, क्लो । ईषद्विकसितकलिकायाम् । स्थूलकलिकायाम् । अम. । जैपालवृक्षे । 'जिया' इति ख्याते फलवृक्षे । आत्मनि । शरीरे । धरणिः ।

मुकुष्टः (कः) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । र.मा. । च.द.ज्व.चि. । "कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।" गुणाः—शीतलः ग्राही कफपित्तज्वरघ्नश्च । राज. ।

मुकूलः । पुं । बकुलवृक्षे ।

मुकूलकः । पुं । दन्तीक्षुपे । दन्ती गाछ । र.मा. । वा.चि.६अ. । [वै.निघ. ।

मुक्ताचण्डा । स्त्री । चिञ्चायाम् । तेंतुल ।

मुक्ताचक्षुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

मुक्तापालेवतः । पुं । देवखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

मुक्ताबन्धना (न्धा) । स्त्री । मल्लिकावृक्षे । वार्षिकीमल्लिकाभेदे । रा.नि.व.१० । See वार्षिका ।

मुक्त(क्ता)माता । स्त्री । शुक्तौ । झिनुक । वै.निघ. ।

मुक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । र.मा. ।

मुक्तवर्चाः (स्) । पुं । मुक्तवर्चा इति ख्याते क्षुपविशेषे । मुक्तझुरी, मुक्तदर्शी । गुणाः—"मुक्तवर्चास्तथा कटुः वान्तिकृच्च विरेचनी । कासश्वासगरघ्नी च ज्वरघ्नं कफवातनुत् । अन्यो वै स्वरसः शीतः कफोत्सारी च वामनः । वायुपित्ताम्लशीतसारी कफोत्सारिषु शस्यते ।

मुक्त(क्ता)वासः । पुं । शुक्तौ । झिनुक । श.च. ।

मुक्तास्फोटः । पुं । रोहीतकमत्स्ये । वै.निघ. ।

मुक्तमारः । पुं । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मुक्ता । स्त्री । मौक्तिके । प.मु. । मुक्ता, मति । हिं मति । तत्पर्यायाः,—मौक्तिकं शुक्तिजं शुक्तिबीजं शुक्तिमणिः शौक्तिकं शौक्तिकेयं तारी कुवलं सौम्या तारं तारा तौलिकं मौलिकं अन्तःसारं अम्भःसारं शीतलं नीरजं नक्षत्रं इन्दुरत्नं लक्ष्मी मुक्ताफलं मुक्तिका बिन्दुफलं शशिप्रभं स्वच्छं हिमं हिमवलं सुधांशुभं सुधांशुरत्नं रत्नं शशिप्रियं हैमवत भूषणं । तद्योनिः यथा—"शुक्तिः शङ्खो गजक्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः । वेणवेते समाख्याताः तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ।" भा.पू.१भ. । गुणाः—तारका शीतला कषाया स्वादुः लेखनी चक्षुष्या च । राज. । अपिच,—"मुक्ता कषाया स्वाद्वी च बलपुष्टिप्रदायिनी । रुच्या नेत्रहिता राजयक्ष्मघ्नी विषनाशिनी । स्त्रीणां कान्तिरतिकरी धारणात् सकलापनुत् ॥" भा. । रास्नायाम् । र.मा. । च.स.४अ.वयःस्थापने ।

मुक्तागारम् । क्लो । शुक्तौ । झिनुक । श.च. ।

मुक्तापुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पक्षुपे । कुन्द गाछ । रा.नि.व.१० ।

मुक्ताप्रसूः । पुं । शुक्तौ । र.मु. ।

मुक्ताफलम् । क्लो । कर्पूरे । लवलीफले । मे. । मौक्तिके । भा. ।

मुक्ताभा । स्त्री । हस्तमल्लिकायां । रा.नि.व.१० ।

मुक्तामती । स्त्री । शुक्तौ ।

मुक्तायोनिः । स्त्री । शुक्तौ । मुक्ताजन्मस्थाने ।

मुक्ताशुक्तिः । स्त्री । मुक्तायोनिशुक्तौ, मुक्तास्फटे । मुक्तार झिनुक । मं मोतीशीप । कं मुक्तिनसिंपु । गुणाः—"कटुः स्निग्धा श्वास-हृद्रोगहारिणी । शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा ॥" रा.नि.व.१३ ।

मुक्तास्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । मुक्तास्फटे । झिनुक । अम. ।

मुक्तिका । स्त्री । मौक्तिके ।

मुक्तिप्रदः । पुं । हारिद्रमुद्गे । हारि मुग । वै.निघ. ।

मुक्तिमुक्तः । पुं । शिलारसे । र.मा. ।

मुखम् । क्ली । वदनविवरे । भा. । वदने । मुख । रा.नि.व.१८ । तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चभिः मासैर्भवति । सुखबोधः । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ।" भा । जीरके । पचिचकी । वै.निघ. । पु । डहुके । ढेलो । श.च. ।

मुखगन्धकः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

मुखचीरः । पुं । जिह्वायाम् ।

मुखचीरी । स्त्री, पुं (इन्) । पलाण्डौ । श.चि. । जिह्वायाम् । श.मा. ।

मुखजः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

मुखदूषः (षः) । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

मुखदूषिका । स्त्री । मुखगतक्षुद्ररोगभेदे । ब्रण् फोड़ा । लक्षणं यथा—"शाल्मलीकण्टकप्रख्या कफमारुतशोणितः । जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।" सु.नि.१३अ. ।

मुखदूषी (इन्) । पुं । लशुने । रसुन । वै.निघ. ।

मुखधावनम् । क्ली । मुखस्य प्रक्षालने । मुखधोओया । वा.चि.५अ. । See मुखप्रक्षालनम् ।

मुखधौता । स्त्री । भार्ग्याम् । वामुनहाटी । श.च. ।

मुखपत्रः । पुं । नदाख्यशाकभेदे । तुन्दवृक्षे ।

मुखपाकः । पुं । मन्नस्य मुखरोगे । ज.द. २८अ. । मुखरोगभेदे । निदानलक्षणे यथा—"करोति वदनस्यान्तर्व्रणान् सर्व्वसरोऽनिलः । सञ्चारिणोऽरुणान् रूक्षान् ओष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ । जिह्वा शीतासहा गुर्व्वी स्फुटिता कण्टकाचिता । विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखपाको मुखस्य च । अधः प्रतिहतो वायुरर्शोगुल्मकफादिभिः । यात्यूर्द्ध्वं वक्त्रदौर्गन्ध्यं कुर्व्वन्नूर्द्ध्वं गदस्तु सः । मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषौ तिक्तवक्त्रता । क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणास्तद्वच्च रक्तजे । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्-पिच्छिला व्रणाः । अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् । कुर्य्यात्तत्पाटितं छिन्नं मृदितञ्च विवर्द्धते । मुखपाके भवेत्सर्व्वैः सर्व्वः सर्व्वाकृति-र्मलैः ।" वा.उ.२१अ. ।

मुखपूरणम् । क्ली । गण्डूषे । च. ।

मुखप्रसेकः । पुं । श्लेष्मजमुखव्याधौ । भा. ।

मुखप्रक्षालनम् । क्ली । शीतोदकेन मुखधावने । गुणाः—"नीलिकां मुखशोषञ्च पिड़कां व्यङ्गमेव च । रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत् ।" सु.चि.२४अ. ।

मुखप्रियः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । भा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ । वै.निघ. ।

मुखभङ्गः । पुं । श्वेतशिग्रौ । शादा शजिना ।

मुखभूषणम् । क्ली । ताम्बूले । निदा. ।

मुखमण्डलकः । पुं । तिलकवृक्षे । तिलगाछ । रा.नि.व.१० ।

मुखमाधुर्य्यम् । क्ली । श्लेष्मजमुखरोगे । मुखमिष्टि । भा. ।

मुखमुण्डि(ति)का । स्त्री । बालरोगभेदे । लक्षणं यथा—"स्रस्ताङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रः बह्वाशी कलुषशिरावृतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमुण्डिकार्त्तः ॥" सु.उ.२७अ. ।

मुखमोदः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । शजिना गाछ । रा.नि.व.७ ।

मुखरः । पुं । शङ्खे । काके । रा.नि.व.१९ ।

मुखरोगः । पुं । ओष्ठादिरोगे । ओष्ठद्वयदन्तमूलदन्तजिह्वातालुगलरूपं सप्ताङ्गं मुखम्, तत्रस्थो यो रोगः स मुखरोग इत्युच्यते । मुखरोगसंख्या—ओष्ठयोरष्टौ, एकादशेति वाभटः । दन्तमूले षोड़श, दन्तेषु अष्टौ, जिह्वायां पञ्च, तालुनि नव, कण्ठे अष्टादश, सर्व्वेषु त्रय इति सप्तषष्टिर्मुखरोगाः साकल्येन भवन्ति । "ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च । गलो मुखानि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते । सुश्रुताद्योष्ठयोर्दन्तमूले तु दश

ष्ट् तथा। दन्तेष्वष्टौ च जिह्वायां पञ्च स्युर्नव तालुनि। कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वे [illegible] च स्मृताः। एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः॥" मा.नि.। [illegible] भा.स.४अ.मु.रो.चि.। निदान—आनूपमांसादिसेवनात् कुपिता दोषाः [illegible] मुखरोगान् [illegible]। सश्रुते—"[illegible]मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलक। माषसूपदधिक्षीरशुक्तेक्षुरसफाणितम्॥ अवाक्शय्या [illegible] दन्तधावनम्। धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितश्च शिराव्यधम्। [illegible] कफोल्बणा दोषाः कुर्वन्ति मुखजान् गदान्॥ [illegible] कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुजान्वितौ। [illegible] पित्तेन [illegible] सर्षपाकृतिपिडकाचितौ [illegible]। पित्तेनोष्ठौ [illegible] कफात् [illegible] शीतासहौ गुरू भृशम्। [illegible] [illegible] सन्निपातादनेकाभौ दुर्गन्धास्रावपिच्छिलौ। [illegible] कफात् [illegible] विषमदाहिनौ॥ रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ। [illegible] मांसदुष्ट्या [illegible] भवेत्। [illegible] [illegible] कफात्। [illegible] वातरक्त[illegible] अचिरादवदीर्यते पाकेन [illegible] न।' मा.नि.। अन्यत्र यथा—"[illegible] जिह्वामपरत्वैव च। [illegible] रोगो [illegible]। [illegible] शोषविहितः। [illegible] एव च। [illegible] [illegible] परिकीर्त्तिताः। [illegible] निदानं [illegible] यथाक्रमम्॥ [illegible] [illegible] शोणितम्। [illegible] [illegible] भिषक्॥ [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] दुर्गन्धं [illegible] [illegible] दैव [illegible] [illegible]॥ [illegible] बालेन [illegible]। [illegible] जिह्वास[illegible] [illegible]॥ [illegible] तालुनः [illegible]। [illegible] विस्तीर्णो [illegible] [illegible] तथैव च [illegible] [illegible] च [illegible] व्याधिमादिशेत्। [illegible] तथा [illegible] [illegible] जायते। [illegible] [illegible] चापि [illegible] [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible]।

क्षियतेन्न [illegible] [illegible] समादिशेत्॥ दन्तमांसमधिष्ठाय यदा तस्य समुद्भवः। अधिदन्तः स विज्ञेयो [illegible] वाजिनः॥ यस्य [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]॥ अधस्तादथ जिह्वायाः [illegible] जायते। [illegible] [illegible] वाजिनाम्॥ अधिजिह्वाभिधानन्तु उपरिष्टाद् विनिर्दिशेत्। [illegible] गलरोग इति स्मृत॥ [illegible] पिडकाकीर्णं [illegible] एव च। स्फुटितः कठिनश्चैव [illegible]॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विज्ञान [illegible] [illegible]॥ सर्वेषां मुखरोगाणां [illegible] [illegible]॥" ज.द. २९अ.।

मुखलाङ्गलः। पुं। शूकरे। जटा.।

मुखलिप्तता (लेपः)। पुं। मुखरोगे। मुख चट्‌चट्‌ करा। भा.।

मुखवल्लभः। पुं। दाडिमवृक्षे। श.मा.।

मुखवाचिका। स्त्री। अम्बष्ठायां। रा.नि.व.४।

मुखवासः। पुं। गन्धतृणतायाम्। तद्गन्ध गाछ। श.मा.। मुटी इति प्रसिद्धे फलशाक-विशेषे। गन्धतृणे। आम्रगन्ध्याति सुगन्धभृद्वर्ये। रा.नि.व.८।

मुखवासनः। त्रि। मुखसुरभीकरद्रव्य-मात्रे। अम.।

मुखविलुण्ठिका। स्त्री। छाग्याम्। श.र.।

मुखविष्ठा। स्त्री। तैलपायिकायाम्। তেলা-পোকা। हे.च.।

मुखवैदलः। पुं। तन्नामकवायव्यकोटे। दंष्ट्रानां वातनिमित्ता विविधा रोगा भवन्ति। सु.क.अ.८अ.।

मुखव्यङ्गः। पुं। गण्डगतक्षुद्ररोगे। মেচেতা। "क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः। मुख-मागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः। नीरुजं तनुकं श्यावं मुखव्यङ्गं तमादिशेत्।" मा.नि.। निदा.।

मुखशुद्धिः। स्त्री। मुखशोधने।

मुखशोधनम्। क्ली। त्वचि। গুড়ত্বক্, দারুচিনি। रा.नि.व.६।

मुखशोधनः। त्रि। मुखशोधकद्रव्यमात्रे। पुं। कटुरसे। हे.च.।

मुखशोधी (इन्)। पुं। जम्बीरवृक्षे। रा.नि.व.११। खदिरे।

मुखशोषः। पुं। गलान्धतायाम्। निदा.।

मुखसम्भवम्। क्ली। पुष्करमूले। वै.निघ.।

मुखसिञ्चनमन्त्रः। पुं। पीतविषस्य मुखसिञ्चनार्थजलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे। जलपड़ा। "ओँ हर हर नीलकण्ठ अमृतं प्लावय प्लावय हुङ्कारेण विषं ग्रस ग्रस क्लीङ्कारेण हर हर ह्रीङ्कारेण अमृत प्लावय प्लावय हर हर नास्ति विषम् उच्छिरे।" अत्रि-३स्थान.५६अ.।

मुखसुरम्। क्ली। तालसुरायाम्। ताड़ी। त्रिका.। अधरामृते।

मुखसूची। स्त्री। आस्रातकवृक्षे। वै.निघ.।

मुखस्रावः। पुं। लालायाम्। रा.नि.व.१८। बालकरोगभेदे। निदा.।

मुखामयः। पुं। मुखरोगे। भा.।

मुखामोदः (दा)। पुं, स्त्री। सल्लकीवृक्षे। रा.नि.व.११। कृष्णशिग्रौ। वै.निघ.।

मुखार्जकः। पुं। अर्जकवृक्षे। क्षुद्रतुलसी गाछ। रा.नि.व.१०।

मुखालुः। पुं। स्वनामख्यातकन्दशाकविशेषे। मिष्ठे आलू। गुणाः—मिष्टः शीतः पित्तघ्नः रुच्यः वातलः दाहशोषतृष्णाघ्नश्च। रा.नि.व.७।

मुखासवः। पुं। मुखस्रावे। थूतू।

मुखास्त्रः। पुं। कर्कटे। काँकड़ा। त्रिका.।

मुखिकः। पुं। मुष्ककवृक्षे। वै.निघ.।

मुख्यधातुः। पुं। स्वर्णे।

मुख्यलवणम्। क्ली। सैन्धवलवणे।

मुगूहः। पुं। हरिणविशेषे। वै.निघ.। दात्यूहपक्षिणि। सूरि.प्र.।

मुचकः। पुं। लाक्षायाम्। व.निघ.।

मुच(चु)कुन्दः। पुं। (Pterospermum suber folium.) स्वनामख्यातवृक्षे। मुचकुन्द फुलेर गाछ। र.मा.। कोङ्कणेऽपि मुचुकुन्द इति ख्यातः। हिं मैकचन्द। तैं लोलगु। उत्. वहलो। ता. टड्डो। तत्पर्य्यायाः,—चत्रवृक्षः चित्रकः प्रतिविष्णुकः बहुपुत्रः सुदनः हरिवल्लभः सुपुष्पः अर्घ्यार्हः लक्षणकः रक्तप्रसवः। गुणाः—कटुः तिक्तः कफकासघ्नः कण्ठदोषहरः त्वग्दोषशोफघ्नः जीर्णज्वरविनाशनः व्रणपामाघ्नश्च। रा.नि.व.१०। पुष्पगुणाः—"मुचुकुन्दं शिरोऽर्त्तिजित्।" राज.प.। कर्णकमर्दने। सु.चि,१८अ.।

मुचिलिन्दः (न्दाः)। पुं। मुचुकुन्दवृक्षे। तिलकवृक्षे। (का.) राजादनवृक्षे। वै.निघ.।

मुचुकः। पुं। पिचुके, मदनवृक्षभेदे। काँटामयना। प.मु.।

मुचुटी। स्त्री। अङ्गुलिमोटने। आङ्गुल मट्कान। श.र.। मुष्टौ। मूठी। है.च.।

मुञ्चकः। पु। मुष्ककवृक्षे। रा.नि.व.११। वृषणे।

मुञ्जः। पु। (Saccharum munga.) स्वनामख्याततृणविशेषे। मुञ्जतृणमिति भागीरथीतीरे प्रसिद्धः। मूञ्ज। तैं मुंजगड्डि, अग्निमुञ्जि। स द्विविधः भद्रमुञ्ज-मुञ्जभेदेन। तत्पर्य्याया,—इक्षुकाण्डः मुञ्जानकः मौञ्जीतृणाख्यः शरभङ्गः तेजनाह्वयः वाणीरकः शीरी दर्भाह्वयः दूरमूलः दृढत्वचः दृढमूलः बहुप्रजः रञ्जनः अवभङ्गः सुमेखलः। गुणा.—शीतवीर्य्यो मधुररसः वातपित्तघ्नः ग्रहरक्षादिरक्षासु पावनः भूतघ्नश्च। रा.नि.व.८। "मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्रादिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते॥" भा.। शरतृणे। प.मु.।

मुञ्जकः (जालम्)। पुं, क्ली। अश्वस्य क्रिमिजन्यादिरोगे। "एकेन मुञ्जमात्रान्तं बहुभिर्मुञ्जजालकं। क्रिमिभिः पटलान्तःस्थैर्विद्यान्मुञ्जजालकमिति। प्रथमं तैलवर्णाभं द्वितीयं स्फटिकप्रभं। रक्ताभञ्च तृतीयञ्च चतुर्थं तैलमुच्यते। प्रथमं पटलं साध्यं द्वितीयञ्च तथा भवेत्। तृतीयं कृच्छ्रसाध्यं स्याच्चतुर्थं नैव सिध्यति॥" ज.द ३०अ.।

मुञ्जतृणम्। क्ली। मुञ्जे। मूञ्ज। रा.नि.व.८।

मुञ्जनकः। पु। मुञ्जे। मूञ्ज। रा.नि.व.८।

मुञ्जमणिः। पु। पुष्परागमणौ। भा.।

मुञ्ज(ञ्जा)तम्। क्ली। शालूककन्दे। श.मा.। मृणाले। वै.निघ.।

मुञ्जवलयः। पुं। मधाधनार्थं कनकरचनाधारविशेषे। सु.सू.४५अ.।

मुञ्जवान्। पुं। सोमलताभेदे। सु.चि,२९अ.।

मुञ्जातः (कः) । पुं । स्वनामप्रसिद्धे श्वीतरा-पधिककन्दविशेषे । ह्रस्वमुञ्जतृणे । एतदभावे तालमज्जा ग्राह्या । वम्. मुशाराकन्द । गुणाः—अतिस्वादुः हृद्यः पित्तानिलघ्नश्च । राज. । मुञ्जातपुष्पगुणाः—"मुञ्जातकं परं स्वादु हृद्यं पित्तानिलापहं ।" राज.३प. । सि.यो-अपस्मा.चि महाचैतसघृते । पञ्चगव्याघृते । सु.सू.३८अ.कफघ्नसने । वनशूरणे ।

मुञ्जातकफलम् । क्ली । मुञ्जातकबीजे । च.द.हृद्य.चि.गोधूमाद्यघृते । एतदभावे तालमस्तकं देयम् ।

मुण्डः । पुं । स्थाणुवृक्षे । मस्तके । रा.नि.व.१८ । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ । बोले । रा.नि.व.६ ।

मुण्डक(ज)म् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ । पुं (क) । नापिते । हे.च. । माधवीलतायाम् ।

मुण्डकिट्टः । पुं, क्ली । मुण्डलौहभेदे । मण्डुरलौहे । र.सा.सं. ।

मुण्डचणकः । पुं । हृहच्चणके । वड़ छोला । प.मु. । कलाये । रा.नि.व.१६ ।

मुण्डजम् । क्ली । तीक्ष्णायसे । हेम्पा८ ।

मुण्डनम् । स्त्री । वपने, केशच्छेदने । माथा मूड़ान । हे.च. ।

मुण्डनकः । पुं । श्वेतवटवृक्षे । वै.निघ ।

मुण्डन(नि)का । स्त्री । (नका) निःशूकस्थूलशालिधान्ये, मुण्डशालौ । बोरो धान । रा.नि.व.१६ । (निका) मुण्डितिकायाम् । मूण्डीरी । रा.नि.व.५ ।

मुण्डफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुण्डलौहम् । क्ली । लौहविशेषे । तच्च मृदु-क्रिकठोरमिति त्रिधा । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डशालिः । पुं । स्वनामख्यातनि.शूकशालिधान्ये । शूकशून्य धान, बोरो धान । मं नि.शूकशालि । कं बोम्मनलु । वम्. बौड़के भात । तत्पर्य्यायो,—निःशूकः अशूकः । गुणाः—त्रिदोषघ्नः मधुराम्लो वलप्रद. रुच्यः दीपनः पथ्यः मुखजाड्यजाड्यहरश्च । रा.नि.व.१६ ।

मुण्डा (ख्या) । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । वड़ थूलकूड़ि । मूण्डीरी । रा.नि.व.५ । मे. । शार्ङ्गधरे महानीलकण्ठरसे ।

मुण्डायसम् । क्ली । मुण्डलौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डिका । स्त्री । गोरक्षमुण्ड्याम् । मूण्डीरी । रा.नि.व.२३ ।

मुण्डितम् । क्ली । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

मुण्डितिका (निका, नी) । स्त्री । (Sphaeranthus Indicus. Syn. S. Hirtus.) मुण्डीर्य्याम् । मूण्डीरी, वड़ थूलकुड़ि । हि मुण्डी, गोरखमुण्डी । तें बोड़सरपुचेट्टु । वम्. ता. कोट्टक । तत्पर्य्यायाः,—अलम्बुषा श्रावणा श्रावणी पलङ्कषा कदम्बपुष्पा भूतघ्नी कुम्भला अरुणा मुण्डनिका मुण्डीरिका । च.द. सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्यलौहे । "हपमुण्डितिकावला: ।" गुणाः—"मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्या गण्डापचोकृच्छ्र-कृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीह-मेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी तु तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥" भा. ।

मुण्डिनी । स्त्री । कस्तूरीमृगे । वै.निघ. ।

मुण्डी (न्) । पुं । मृगभेदे । तन्मांसगुणाः—"मुण्डी तु ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहो हिमः ।"

मुण्डी । स्त्री । मुण्डितिकायाम् । मूण्डीरी । हिं गोरखमुण्डी । प.मु. । जटा. । (पर्पटीरसे । वै.निघ.२भ.क्षय.चि.नवरत्नराजमृगाङ्के । रस.र.स्तनरो.चि.) । "मुण्डीमूलं दशपलं ।"

मुण्डीरिका (री) । स्त्री । मुण्डितिकायाम् । मूण्डीरी । अलम्बुषायाम् । ८.मु. ।

मुण्डीवृक्षानुकारकः । पुं । मुचुकुन्दवृक्षे । प.मु. । See मुचुकुन्दः ।

मुत् (दा) । स्त्री । वृद्धौषधौ । रा.नि.व.५ ।

मुत्तोली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१अ. ।

मुदिरः । पुं । भेके । उणा. । [११ ।

मुदिरफलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.

मुदी । स्त्री । ह्रस्वगाम्भारीवृक्षे । ज्योत्स्नायाम् । वै.निघ. ।

मुद्गः । पुं । (Phaseolus mungo.) स्वनामख्यातशमीधान्यभेदे । मुग इति लोके । मूग । हिं हरिमुं । मं मुग । कं हेसरु । तें पेसलु ।

पक्वा मूगि । तत्पर्य्यायाः—सूपश्रेष्ठः वर्णार्हः रसोत्तमः भुक्तिप्रदः हयानन्दः सुफलः वाजिभोजनः हरिनामा । तद्भेदा यथा—"कृष्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्तास्तु निर्द्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्वतः । प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ॥" राज,२प. । सा॰ गुणाः—"कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः । विशदः श्लेष्मपित्तघ्नः मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥" च॰सू. २७अ॰ । "मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । कृष्णमुद्गो महामुद्गो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ॥" भा॰पू. १भ धा॰व॰ । "शीतः कषायो मधुरो लघुः स्यात् पैत्तास्रभूदोषहरः सरश्च । विपाकतोऽसौ कटुकप्रधानो मुद्गस्तथान्यः कथितोऽतिरम्यः ॥" अवि॰ १५अ॰ । रक्तपित्ते पथ्यः । सि॰यो.र.पि.चि खण्डखाद्यलौहे । जलवायवे । हे॰प॰ ।

मुद्गदला । स्त्री । मुद्गपर्णीम् । मुगानी । चि॰क्र॰क॰प्रद.चि. ।

मुद्गपर्णी । स्त्री । (Phaseolus Trilobus or P. Aconitifolius.) वनमुद्ग । मुगानी । हिं माठमुगानी । मं राणमुग । कं काडेसरु । तें पिल्लपेसरचेट्टु । तत्पर्य्यायाः,—काकमुद्गा सहा शिम्बिपर्णिका शिम्बिपर्णी शिम्बी क्षुद्रसहा मार्ज्जारगन्धिका रिङ्गिनी कृशा सूर्पपर्णी कुरङ्गिका कोशिला वनजा वनमुद्गा वनोद्भवा वन्या आरण्यमुद्गा मुद्गदला करञ्जिका । सु॰सू॰३८अ॰काकोल्यादिः । वा॰ सू॰१५अ॰ जीवन्त्यादिः । "भेदं द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च । सा द्विधा सामान्या मार्जारगन्धा चेति । प॰मु॰ । गुणाः—"मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला । चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् । दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥" भा॰ । तद्यूषगुणाः—"आरण्यमुद्गयूषस्तु हृद्यो धातुविवर्द्धनः । रक्तपित्तज्वरतापपित्तकफविनाशनः ॥" द्रव्यगु॰ ।

मुद्गभुक् (भोजी) । पु । घोटके । त्रिका॰ । रा॰नि.व.१९ ।

मुद्गमोदकः । पुं । पक्वान्नभेदे । मतिचूर । मुगेर नाड । गुणाः—लघुः ग्राही त्रिदोषघ्नः चक्षुष्यः स्वादुः ज्वरघ्नः बल्यः शीतलः रुच्यश्च । तत्साधनविधिः यथा—"मुद्गानां धूमसीं सम्यक् गीलयेन्निर्म्मलाम्बुना । कटाहस्थघृतस्योर्द्ध्वं झर्झरं स्थापयेत्ततः । धूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रक्षिपेत् झर्झरोपरि । पतन्ति बिन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् । सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्तेन मोदकान् ॥" भा. ।

मुद्गयूषः । पुं, क्ली । चतुर्भागाम्बुसाधितमुद्गरसे । मूगेर झोल । तत्प्रस्तुतविधिर्यथा,—"मुद्गानां द्विदलं तोये शतमष्टादशोन्मिते । पादस्थं मर्द्दितं पूतं दाड़िमस्य फलेन तत् ॥ युक्तं सैन्धव-विश्वाह्व-धान्यकैः पादकान्वितैः । कणाजीरकयोश्चूर्णैः शनैस्तेनावचूर्णितं ॥ संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः । मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । व्रण्योऽथ जन्तु तृट् दाह-कफ-पित्त-ज्वरास्रजित् ॥" भा॰ । प.मु॰ । स च पित्तपानात्यये वातपित्तज्वरे च हितः । सि.यो.पाना.चि. । च॰द. ज्व.चि॰ । गुणाः—पित्तज्वरघ्नः लघुः सन्तापहरः अरोचकघ्नः रक्तप्रसादनः, सैन्धवयुक्तः सर्व्वरोगघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । "शीतलं मधुरं मौद्गयूषं पित्तविकारजित् । तच्च वातहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥" अवि.१३अ. । "मुद्गयूषो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुर्नेत्र्योऽनिलहरः कुलाथः शुक्रवर्द्धनः । रक्तपित्तज्वरहरस्तुवरस्तम्भकारकः । सन्निपातज्वरहरो ग्लानिनाशकरः स्मृतः ॥" द्रव्य गु॰ ।

मुद्गरः । पुं । स्वनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । गन्धराज । तत्पर्य्यायाः,—गन्धसारः सप्तपत्रः अतिगन्धः गन्धराजः प्रियः जलेष्टः मृगेष्टः । गुणाः—मधुरः शीतः सुरभिः सुखदः पित्तप्रकोपघ्नश्च । रा.नि.व १० । मल्लिकावृक्षे । मत्स्यविशेषे । मागुर माछ । कर्म्मरङ्गवृक्षे । कामराङा । रा॰नि॰व.११ । क्ली । मल्लिकापुष्पभेदे । मे. ।

मुद्गरकः । पुं । कर्म्मरङ्गवृक्षे । कामराङ्गा । गाछ । रा॰नि.व ११ ।

मुद्गरफलः । पु । कर्म्मरङ्गवृक्षे । क्ली । तत्फले । वै.निघ. ।

मुद्गलम् । क्ली । रोहिषतृणे । रा॰नि.व.८ ।

मुद्गवटकः । पुं । मुद्गकृतवटके । मूंगेर बड़ा । गुणाः—"मौद्गो वटो गुरू रुच्यो वातपित्तास्रदो मतः । श्लेष्मल पुष्टिबलकृत् शुक्रलो बलदोऽल्पतृट् ॥" वै.निघ॰ ।

मुद्गष्ट: (का:) । पुं । वनमुद्गे । मुगानी । भ. र. १. च्य. ।

मुद्गामलकयूषः । पुं । मुद्गामलकक्वाते यूषभेदे । गुणा:—'मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ।' सु.सू.४६ अ. । "मुद्गामलकयूषस्तु भेदो पित्तानिलापहः । तृड्दाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममदापहः ॥"

मुद्गार्द्रवटकः । पुं । वटकविशेषे । आदावड़ा । 'मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् । भृष्टं हिङ्ग्वार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा । निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् । मुद्गपिष्टीं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कुर्य्यात् तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् । तैलि तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत् ॥" गुणा:—"मुद्गार्द्रवटका रुच्या लघवो बलकारकाः । दीपनास्तर्पणाः पथ्याश्चिदोषेषु प्रपूजिताः ॥" भा. ।

मुद्गोलुम्बः । पुं । किञ्चित्पक्वमुद्गे । सु.चि. २३अ. ।

मुद्र(द्रि)णी । स्त्री । लाक्षायाम् । रा.नि.व.६ ।

मुद्राशङ्खम् । क्ली । स्वनामख्यातखनिजपदार्थे । मुद्राशङ्ख । गुणौ—सङ्कोचनम् आवरकञ्च ।

मुद्रिका । स्त्री । छेदनार्थं भेदनार्थञ्च दशाङ्गुलशस्त्रविशेषे । सा च प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा कर्त्तरीति कथ्यते । सु.सू.८अ. ।

मुनिः । पुं । दमनकक्षुपे । दोना । रा.नि.व. १० । वकवृक्षे । भैष.कुष्ठ.चि. । "मुनिगुञ्जाखुदीपयः ।" पलाशवृक्षे । प्रियालवृक्षे । मदनवृक्षे ।

मुनिका । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मुनिखर्जु(र्जू)रिका । स्त्री । ... खर्जूरे । रा.नि.व ११ ।

मुनिच्छदः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

मुनितरुः । पुं । रक्तवकवृक्षे । लाल वकफुलेर गाछ । र.मा. ।

मुनिद्रुः (मः) । पुं । श्योनाकवृक्षे । प.मु. । पृथुशिम्बश्योनाकवृक्षे । वड़ शोणागाछ । रा.नि. व.९ । अगस्त्यवृक्षे । वकफुलेर गाछ । रा.नि. व.१० ।

मुनिधान्यम् । क्ली । नीवारधान्ये । उड़िधान । रा.नि.व.१६ ।

मुनिनिर्म्मितः । पुं । डिण्डिशफलवृक्षे । ट्याँड़श गाछ । गुणा:—"डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः । सुशीतो वातलो रुची मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥" भा.पू. भ.शा.व. ।

मुनिपत्रः । पुं । दमनकवृक्षे । दना । वै.निघ. ।

मुनिपादपः । पुं । वकवृक्षे । प.मु. ।

मुनिपित्तलम् । क्ली । ताम्रे । त्रिका. ।

मुनिपुत्रः (कः) । पुं । दमनकवृक्षे । दना । भा. । (कः) खञ्जनपक्षिणि । त्रिका. ।

मुनिपुष्पम् । पुं, क्ली । अगस्तिपुष्पे । वकफुल । शब्द.कल्प. ।

मुनिपूगः । पुं । पूगवृक्षभेदे । ग्रामगुया । त्रिका. ।

मुनिप्रियः । पुं । षष्टिकाशालौ । रा.नि.व. १६ । पिण्डखर्जूरवृक्षे । प्रियालवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (या) । तिलवासिनीशालौ । रा.नि.व.१६ ।

मुनिफलः । पुं । अगस्तिफलकोषे । वक-फुलेर शोंटा । वै.निघ. ।

मुनिभक्त(क्ष्य)म् । क्ली । देवधान्ये, नीवार-धान्ये । उड़िधान । वै.निघ. ।

मुनिभेषजम् । क्ली । हरीतक्याम् । लङ्घने । वकवृक्षे । मे. ।

मुनिभोजनम् । क्ली । श्यामाकधान्ये । श्यामाधान । नीवारे । वै.निघ. ।

मुनिवरः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । पूण्डरिया । वै.निघ.काश.चि.पर्पटीरसे ।

मुनिवल्लभः । पुं । प्रियालवृक्षे । पेयाशाल । वै.निघ. ।

मुनिवृक्षः । पुं । अगस्तिवृक्षे । प.मु. ।

मुनिशस्त्रम् । क्ली । श्वेतदर्भे । वै.निघ. ।

मुनिसु(सू)तः । पुं । दमनकवृक्षे । भा. ।

मुनिह्वयः । पुं । सप्तच्छदक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मुनीन्द्रः । पुं । अगस्तिवृक्षे । लीप्रवृक्षे । वै. निघ. । [प.मु. ।

मुनीष्टम् । क्ली । नीवारधान्ये । उड़िधान ।

मुमूर्षा । स्त्री । मरणेच्छायाम् ।

मुमूर्षुः । त्रि । मरणोन्मुखे ।

मुरगण्ड: । पुं । वरण्डे । वर्णक । जटा. ।

मुरङ्गिका । स्त्री । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मुर(रु)ङ्गी । स्त्री । कृष्णशिग्रौ । वै.निघ. । रक्तपुष्पशोभाञ्जनवृक्षे । सु.सू.३८अ.शिरोरो.वि. । अत्र सुरङ्गीति डल्लणपाठ:, तेन स एवार्थ: । सु. चि.३अ. । काकमाच्याम् ।

मुरजफल: । पुं । पनसवृक्षे । त्रिका. ।

मुरल: । पुं । मत्स्यविशेषे । मउरला माछ । गुणा:—बृंहणो वृष्यस्तन्यश्लेष्मकरश्च । सु.सू.४६अ.

मुरा (मांसी) । स्त्री । गुर्ज्जरदेशे स्वनामख्यात गन्धद्रव्ये । मुरामांसी । मं मुरा । कं मुरे । तत्पर्य्याया:,—तालपर्णी दैत्या गन्धकुटी गन्धिनी भूतगन्धा । चि.यो.च द.यक्ष्म.चन्दनादितैले । भा. म.१भ. चित्तविभ्रमज्व चि. । गुणा:—कटु: तिक्ता शीता कषाया कफपित्तहृत् श्वासरक्तविषदाहभ्रम-तृष्णाघ्नी च । रा.नि.व.१२ । "मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा । ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥" भा.पू.१भ. । "किञ्चित् पीता मुरा शस्ता नासौ पिङ्गजटाकृति: ।" भैष. ।

मुर्म्मिणी । स्त्री । अङ्गारधानिकायाम । श.च. ।

मुर्म्मुर: । पुं । तुषाग्नौ । तुषेर आगुन । मे. ।

मुशटी । स्त्री । श्वेतजूर्णौ । श्वेत कङ्गुधान । हे.च. ।

मुश(ष)लिका (ली) । स्त्री । (Curculigo orchioides or hypoxis orchioides.) तालमूलीनामकन्दशाके । तालमूली । हिं मुसली, कालीमुसली, सिया । तें नेलतलि गड्डलि, नेलताड़ि । रा.नि.व.७ । र.सा.स. । शाल्मल्याम् । वा.उ.३२अ. । गुणा:—ध्वजभङ्गे चार्शसि प्रमेहे च हिता । See तालमूली । गृहगोधिकायाम् । श.र. ।

मुश(ष)लीकन्द: । पुं । तालमूल्याम् । वै.निघ. ।

मुषक: । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

मुषा(षी) । स्त्री । स्वर्णादिगालनपात्रे । मुचि । श.टी.रा. ।

मुष्क: । पुं । अण्डकोषे । रा.नि.व.१८ । मुष्कक-वृक्षे । घण्टापारुल । मे. । मांसले । हे.च. ।

मुष्कक: । पुं । (Schrebera swietenioides.) घण्टापाटलवृक्षे । पलाशवत् पर्व्वतवृक्षे । घण्टापारुल । हिं मोखा । मं मोखे । कं मोखदलाद । तें मोक्कपुचेट्टु, मुष्कनुडुचेट्टु । तत्पर्य्याया:,—मुचक: मोच: मुष्क: मोचक: मोचक: मुचक. गोलिक: गोहन. पाटली विषापह: जटाल: वनवासी क्षरीवृक्षक: चारञ्च: चारश्रेष्ठ: । भा. । वा.सू.१५अ. । गुणा:—"मुष्कक: कटुकोऽम्लश्च रोचन: पाचन: पर: । प्लीहगुल्मोदराशोंघ्नो द्विधा तुल्यगुणान्वित: ॥" रा.नि.व.११ ।

मुष्ककादिवर्ग: । पुं । मुष्ककस्नुक्वराद्वीपिपलाशधवशिंशपा इति गणे । गुणा:—गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोऽर्श:कफशुक्रघ्न: । वा.सू.१५अ. । अपिच,—"मुष्कक-पलाश धव-चित्रका-मदन वृक्षक-शिंशपा-वज्र वृक्षास्त्रिफला चेति । मुष्ककादिर्गणोह्येष मेदोघ्न: शुक्रदोषहृत् । मेहार्श:-पाण्डुरोगघ्न: शर्कराश्मरीनाशन. ॥" सु.सू.३८अ. ।

मुष्कर: । पुं । महाण्डकोषमनुष्ये । कुकुण्डे । हे.च. ।

मुष्कशून्य । पुं । षण्डे । खोजा । श.मा. ।

मुष्ट: । त्रि । मर्द्दिते । मर्द्दानि देओया ।

मुष्टि: । पुं, स्त्री । अन्तर्नखमुष्टौ । मूठा । भा.म.४भ.कर्णरो.चि. । "अन्तर्नखमुष्टिमुर्वी यष्टीमधुककषाये ।" सु.सू.४३अ. । संहतपिण्डिताङ्गुलिकरे । "मुष्टिर्भवेत् संहतपिण्डिताङ्गुला वाकुञ्चितोऽयं प्रसृति: प्रकीर्त्तित: ।" रा.नि.व.१८ । पले । ८ तो. । प.प्र १ख. । रुड्डी । घण्टापाटलवृक्षे । र.सा. । र.सा.सं. शूलचि.अग्निमुखरसे ।

मुष्टिक: । पुं । बलिदानयोग्योपकरणविशेषे । वा.कुमारतन्त्रम् ।

मुष्टिन्धय: । पुं । बालके । त्रिका. ।

मुष्टिप्रमाणवदरम् । क्ली । सेवफले । सेओ फल । भा. ।

मुष्टियोग: । पुं । "उद्धृत्य मुष्टिनाच्छाद्य सगर्भं यन्निधापयेत् । तं मुष्टियोगमित्याहुर्विबुधा भिषगीश्वरा: ॥" इति परिभाषान्तरम् ।

मुष्ठक: । पुं । राजसर्षपे । र.मा. ।

मुसली । स्त्री । तालमूल्याम् । प.मु.महाभल्लातकगुडे । गृहगोधायां । टिक्टिकि । अम. ।

मुस्त: । पुं, क्ली । मुस्तके । हारा. । सु.कल्प.२अ. ।

च.द.विष.ज्व.चि.कल्किद्वादिः। "कल्कितं कटुफलं मुस्तम्।" च.सू.४ अ.। कन्दविषभेदे। च.सु.।

मुस्तकः । पुं, क्ली। (Cyperus rotundus. Syn. Hexastachyos. Roxb.) स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये। मुथा। हिं मोथा। तं तुगमुस। सकवकुरु बिद। मा.। मोरय। तत्पर्य्यायाः,— कुरुविन्दः मेघनामा मुस्ता अम्बुवाहः अम्बुधर तड़िलान् बलाहकः वारिवाहः स्तनयित्नुः तोयद तोयधरः भद्रं भद्रमुस्तकं भद्रा घोषटा। गुणाः—तिक्तकषायं शीतं पाचनं पित्तज्वरघ्नं ग्राहि च। रा.नि.व.६। "अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते।" तत्रापि तु नागरमुस्तं वरम्। भा.। "द्विगुणं नूतनं पुष्टं मस्ताखं परमं भिषुः।" भैष.। (C. Pertenuis. Syn. Mariscus cyperus.) नागरमुस्तके। तच्चूर्णिद्वा— "मुस्तकन्तु मनाक् क्षुण्णं क्वथितं विधिनोदितं। पचपलसलीमेन भक्ष्यं येषुर्देवतः। आमशोणादूनजलैर्भावयेदिति गच्छति॥" भैष.बा.व्या.चि.। पुं। स्थावरविषभेदे। र.मा.।

मुस्तकादिः । पु। विषमज्वरे कषायभेदे। "मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्राथः। पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति॥" भैष.ज्व.चि.। [च.द.बा.व्या.चि. महाप्रसारणीतैले।

मुस्तद्वयम् । क्ली। नागरमुस्तकैवर्तिमुस्तयोः।

मुस्ता । स्त्री। भद्रमुस्तायाम्। अम.। वा.सू.१५ अ.। "मुस्तावचाग्नि।"

मुस्ताकृतिः । स्त्री। भार्गी। वै.निघ.।

मुस्तादः । पु। शूकरे। जटा.।

मुस्ताद्यगणः । पु। मुस्ताद्यष्टादशद्रव्यगणे। तत्कृतकषायः सन्निपातज्वरे विशेषतस्त्रिदोषे च हितः। "मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम्। त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत्॥ किरातत्तिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी। मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्योगण उच्यते॥" च.द.बा.ज्व.चि.। अयं मुस्ताद्यष्टादशाङ्ग इति संग्रहान्तरे। अपिच,— "मुस्ता-हरिद्रा दारुहरिद्रा हरीतकी-आमलक विभीतक-कुष्ठहैमवतीवचापाठा-कटुरोहिणी शार्ङ्गेष्टातिविषा-द्राविड़-भल्लातकानि चित्रकश्चेति। एष मुस्तादिकोनाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः। योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा॥" सु.सू.३८ अ.।

मुस्ताभम् । क्ली। नागरमुस्तायाम्। र.मा.। तत्पर्य्यायाः,—पटकटं पूर्वं मल्लं परिपेलवम्। See, मुस्तकः।

मुहूर्त्तः । पु। घटिकाद्वये। सु.उ.५ अ.।

मूचकः । पुं। मूत्रकृच्छ्रे। भावप्र.।

मूः (र्) । स्त्री। मूर्च्छायाम्।

मूकः । पुं। वाग्ग्रहकवातरोगविशेषे। रोगो। निदानलक्षणं—"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः। नरान् करोत्यक्रियान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥" मा.चि.१अ.। मर्त्य।

मूढम् । क्ली। मूर्च्छायाम्। त्रि जड़े। वै.च.।

मूढगर्भः । पु। गर्भजरोगे। गर्भस्रावादिरोग। "तमेव कदाचिद्विहतजन्मपातनमपत्यपथमनुप्राप्तमनिवर्त्तमानमपानसंमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते।" स चतुर्विधः—कीलः प्रतिखुरः बीजकः परिघ इति केचित्। सुश्रुतस्तु षड्विधमाह। सु.नि.८अ.। सु.शा.। पर्वं विशेषाः स्वस्वपर्य्याये गम्याः। तस्य निदानं यथा— "भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्। गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत्॥ गर्भोऽभिघातविषमाशनपीड़िताद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन। मूढ़ करोति पवन खलु मूढ़गर्भं शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम्॥" मा.नि.।

मूढ़िः । स्त्री। मूर्च्छायाम्। रा.नि.व.२०।

मूत्रम् । क्ली। आहारस्य सारहीनमलद्रवे। प्रस्रावे। प्रस्राव, मूत। रा.नि.व.१८। "शिराभिस्तज्जल नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्।" शार्ङ्ग.६ अ.। गो.मूत्रगुणाः—"मूत्रन् चास्थापने युक्तं चास्थापने निरूहक्तलो विरेचनेऽधोभागहरं च।" च.सू.१ अ.। "मूत्रं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत्कटुक लघु। पथ्यं क्रिमुदरानाहशोथार्शोविषकुष्ठनुत्॥" राज.१ प.। तत्र टत—गोमहाजगर्दभहिषगजाश्वोष्ट्रगर्द्दभनरनारीमूत्रभेदेन। विशेषाः तत्तत्पर्य्याये गम्याः। "शनगुल्मोदरानाहपाण्डुविच्छर्द्दनादिषु। मूत्रप्रयोगसाध्येषु मोमूत्रं स्वपयेद्बुधः॥" रा.नि.व.१५। "दन्तागदोलतं मूत्र पाने कर्ण भिषग्वर। चाविकं माहिषञ्चाश्वं तैलपाके विधीयते॥" चरित ६अ.। अप्रसूतायाः मसतायाश्च मूत्रगुणाः.—"अप्रसूताया धनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु। न किं गुणविशेषः स्यात्समता पाकवीर्य्ययोः॥" अत्रि.६अ.। सु.सं.२८अ शिरो.वि.। मूत्रपरीक्षा—"वातेन पाण्डुरं

मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः। रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलङ्कफात्॥" भा.।

मूत्रकृच्छ्रम्। क्ली। मूत्ररोधरोगे। मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तौ। वि.र.। तच्चाष्टविध—वातादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजत्वाच्च चत्वारीति। तस्य निदानं—'व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात्। आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ॥" लक्षणं—"पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ। मूत्रस्य मार्गं परिपीड़यन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात्॥" मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोरयं विशेषः—तत्र प्रथमे कृच्छ्रत्वमतिशयितम् ईषद्विबन्धश्च। द्वितीये विबन्धो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति। वि.र.।

मूत्रकोशः। पुं। मूत्राशये। अ.ह.२अ.।

मूत्रग्रन्थिः। पुं। मूत्राघातरोगविशेषे। लक्षणं यथा—"अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्। अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिर्मूत्रग्रन्थिः स उच्यते॥" मा.नि.। अश्मर्यां पित्तादि कुप्यति अत्र तु रक्तमेवेति भेदः। वि.र.।

मूत्रग्रहः। पुं। अश्वस्य मूत्रसङ्गरोगे। लक्षणं यथा—"स्तोकं स्तोकं सफेनञ्च कृच्छ्रान्मूत्रं करोति यः। तस्य वातसमुत्थन्तु विद्यान्मूत्रग्रहं बुधः। दाहोच्छ्रासयुतः पित्तान्मूत्ररोगः प्रजायते। वाजिनः पीतमूत्रस्य अथवा रक्तमूत्रिणः। कफजे मूत्ररोगे तु सान्द्रमूत्रं सपिच्छिलम्॥" ज.द.४०अ.।

मूत्रजठरः। पुं। मूत्राघातभेदे। तस्य लक्षणं—"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहेतुकः। अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम्। नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम्। तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम्॥" मा.नि.।

मूत्रदशकम्। क्ली। दशविधमूत्रेषु हस्तिमेषोष्ट्रगवाजमहिषघोटकगर्द्दभमानुषीमानुषजातेषु। "मूत्राणि हस्तिमहिषोष्ट्रगवाजकानां मेषाश्वरासभकमानुषमानुषीणाम्। यत्नेन यत्र लिखितानि दशेति तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकाह्वम्......॥" रा.नि.व.२१।

मूत्रदोषः। पुं। प्रमेहरोगे। उदकमेहादौ। प्रस्रावेर दोष। रा.नि.व.२०।

मूत्रनिरोधः। पुं। मूत्ररोधरोगे। निदा.।

मूत्रपञ्चकम्। क्ली। पञ्चविधमूत्रेषु। "गवाजाजानां मेषीणां महिषीणाञ्च मिश्रितम्। मूत्रेण गर्द्दभीनाञ्च तन्मतं मूत्रपञ्चकम्॥" रा.नि.व.२२।

मूत्रपतनः। पुं। गन्धमार्जारे। गन्धगोकुल। रा.नि.व.१९।

मूत्रपथः। पुं। योनौ। वै.निघ.। उपस्थे।

मूत्रपरीक्षा। स्त्री। मूत्रस्य वातादिदोषबाहुल्यनिश्चये। तल्लक्षणं यथा,—"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः। रक्तमेव भवेद्रक्ताद् धवलं फेनिलं कफात्॥"

मूत्रपुटम्। क्ली। वस्तौ, नाभेरधोभागे। "नाभेरधो मूत्रपुटो वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च।" हे.च.।

मूत्रफला। स्त्री। कर्कट्याम्। काँकुड़। रा.नि.व.७। त्रपुषे। शशा।

मूत्रबीजकः। पुं। असनवृक्षे। वै.निघ.।

मूत्ररोधः। पुं। मूत्रकृच्छ्ररोगे, मूत्रसङ्गे। रा.नि.व.२०।

मूत्रलम्। क्ली। त्रपुषे। शशा। त्रि। वस्तिशोधने। श.च.। स्त्री। चिर्भटिकायाम्। फुटी। रा.नि.व.७। कर्कटिकायां। विका.।

मूत्रवर्गः। पुं। मूत्रदशकेषु।

मूत्रवहनाड़ी। स्त्री। या आमाशयाद्वस्तौ मूत्रं नयति। "पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः। तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा। सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः। नाड़ीभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात्॥" सु.नि.३अ.।

मूत्रवृद्धिः। स्त्री। मूत्रजनित-वृद्धिरोगे। लक्षणं—मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोः शोफं कोषयोः करोति च। मा.नि.।

मूत्रशुक्रम्। क्ली। मूत्राघातरोगविशेषे। लक्षणं "मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्। स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते। भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते॥" मा.नि.।

मूत्रशोधनिका। स्त्री। चिर्भटिकायाम्। वनकर्कटीविशेषे। वै.निघ.।

मूत्रश्लेष्मम्। क्ली। श्लेष्मजन्यमूत्ररोगे। भा.।

मूत्र(त्रौक)सङ्गः। पुं। मूत्राघातभेदे। तस्य

लक्षणं—"वस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः। मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः। स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम्। विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः॥" मा.नि.।

मूत्रसादः। पुं। मूत्राघातभेदे। लक्षणं—"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत्। कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत्। सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेच्च तत्। शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम्॥" मा.नि.।

मूत्रक्षयः। पुं। मूत्राघातभेदे। "रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ। मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्॥" मा.नि.।

मूत्राघातः। पुं। त्रयोदशविधमूत्ररोधरोगे। निदानादि—"जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश। प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः॥" यथा—वातकुण्डलिका अष्ठीला वातवस्तिः मूत्रातीतः मूत्रजठरः मूत्रोत्सङ्गः मूत्रक्षयः मूत्रग्रन्थिः मूत्रशुक्रम् उष्णवातः मूत्रसादः विड्विघातः वस्तिकुण्डलः इति। मा.नि.। सुश्रुते द्वादश उक्ताः। एषां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि।

मूत्रातिसारः। पुं। मूत्रबाहुल्यरोगे। सोमरोगे। बहुमूत्र।

मूत्रातीतः। पुं। मूत्राघातभेदे। तस्य लक्षणं—"चिरं धारयतो मूत्र त्वरया न प्रवर्त्तते। मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीत स उच्यते॥" मा.नि.।

मूत्राधिक्यम्। क्ली। श्लेष्मजन्यमूत्रबाहुल्यरोगे। मूत्रातिसार। भा.।

मूत्राशयः। पुं। नाभेरधो-वस्तिस्थाने। "वस्तिर्मूत्राशयः स्मृतः।" रा.नि.व.१८।

मूत्राष्ट(क)म्। क्ली। "गोऽजाविमहिषीणाञ्च खरोष्ट्रकरिणां तथा। मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्व्वशास्त्रेषु सम्मतम्॥" प.प्र.३ख.। भा.म.४भ. बाल.चि.।

मूत्रिका। स्त्री। मत्रकीटभेदे। वै.निघ.।

मूत्रोष्णता। स्त्री। पित्तजन्यमूत्ररोगे। भा.।

मूर्खः। पुं। वनमुद्गे। माषे। नीवकनाम्र। त्रिका.। स्त्री (र्खा)। मूर्व्वायाम्। वै.निघ.।

मूर्च्छनम् (ना)। क्ली, स्त्री। पारदस्य संस्कारविशेषे। रस.चि.३स्त्र.। See पारदः।

मूर्च्छा। स्त्री। सर्व्वथा ज्ञानशून्यतायाम्, रूपादिरज्ञाने। सा पित्ततमोऽधिका। भा.चि.। "मूर्च्छा दाहो मदस्तथा।" र मूर्च्छा রোগ। तत्पर्य्यायाः,—कश्मलं सम्मोहः मूर्च्छनं मूर्च्छायः। निदानं क्षुद्दीनस्य विरुद्धाहारसेविनः। वेगघातात् हीनसत्त्वस्य वा पुनः। करणवाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च। निविशन्ते यदा मूर्च्छन्ति मानवाः। संज्ञावहासु नाड़ीतास्वनिलादिभिः। तमोऽभ्युपैति सहसा दुःखव्यपोहकृत्। सुखदुःखव्यपोहाच्च न काष्ठवत्। मोहोमूर्च्छेति तामाहुः षट्प्रकारा प्रकीर्त्तिता। वातादिभिः शोणितेन विषेण च। षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभु हृत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञानाशो सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वं तं विभाव मा.नि.।

मूर्च्छालः
मूर्च्छितः } त्रि। मूर्च्छायुक्ते। च

मूर्त्तिः (मत्)। स्त्री, क्ली। शरीरे व.१८। त्वचायाम्। वै.निघ.।

मूर्द्धकर्णी (र्परी)। स्त्री। छत्रे।

मूर्द्धखोलः। पुं। शलत्राणायाम्। (পেকে। त्रिका.।

मूर्द्धजः। पुं, क्ली। केशे। रा.नि.व. (जा)। बालके। बाला। भा.म.१भ.चि चि.। "सुरामूर्द्धजमेघाह्व... ॥"

मूर्द्धपुष्पः। पुं। शिरीषवृक्षे। श.म

मूर्द्धरसः। पुं। भक्तफेने। भा श.च.।

मूर्द्धवेष्टनम्। क्ली। उष्णीषे। हे.च.।

मूर्द्धा (न्)। पुं। मस्तके। रा.नि.

मूर्व्वा। स्त्री। (Sansevieria ze Syn. S. Roxburghiana.) Bo hemp. स्वनामख्यातक्षुपे। घ. कदलीसदृशस्वल्पविटपा दुधटङ्, इ लोके। सु.सू.३८।२८ष.पित्तशमने। मूरहर, মুরগমূখী, বোড়াচক্র। f धं गोनसफण। तें चागचेट्टु, सग,

मोरवेल, मुहरवि। ता. मरूल। तत्पर्य्याया:,—देवी मधुरसा मोरटा तेजनीसवा मधुलिका धनु:श्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी कर्म्मकरी दृढ़सूत्रिका धनुर्गुणा धनुर्माला धनु:शाखा स्रुवा मूर्व्वी मधुश्रेणी श्रेणी धनु: सुरङ्गिका देवश्रेणी पृथक्त्वचा मधुस्रवा अतिरसा पीलुपर्णिका दिव्यलता ज्वलिनी गोपवल्ली। गुणा:—"सरा गुरु: स्वादुतिक्ता पित्तास्रमेहनुत्। त्रिदोषतृष्णाहृद्रोग कण्डुकुष्ठज्वरापहा॥" भा.। मूलं राजयक्ष्महरम्। मूर्व्वाभावे पिप्पलीमूलं। सि.यो. कफजसंशमने।

मूलम्। क्ली। पिप्पलीमूले। पुष्करमूले। कुड़विशेष। रा.नि.व.६। वै.निघ.वा व्या.प्रत्यष्ठीला. चि.। धा.उ.५५.। तरुमूले।। रा.नि.व.२। हेतौ। भा.। कारणे। च.सू.१अ.।

मूलकम्। क्ली, पुं। (Raphauns sativus.) Radish. स्वनामख्यातमूलशाकविशेषे। मूला। हिं दा. मूली। मं कां ता. मूलंगि। तें मूलंगिचेट्टु। तत्पर्य्याया:,—राजालूक: महाकन्द: चारुकन्दकं हस्तिदन्तं हस्तिदन्तकं नीलकण्ठं मलाघ्नं दीर्घपत्रकं दीर्घमूलकं मृत्क्षारं कन्दमूलं सितं शङ्खमूलं हरित्पर्णं रुचिरं दीर्घकन्दकं कुञ्जरक्षारमूलं। मूलकं पञ्चविधं—चाणक्य-रञ्जन-पिण्ड-बाल-गर्ज्जरभेदेन। विशेषास्तत्पर्य्याये द्रष्टव्या:। भावमिश्रेण मूलकस्य द्विभेद: कृत: बालं महच्चेति। কচি মূলা ও পাকা মূলা। सा. गुणा:—"मूलकं कटुकमपि श्लेष्माणं संवर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात्।" सु.सू.४०अ.। तीक्ष्णम् उष्णं कटूष्णं ग्राहि दीपनम् अर्शोगुल्महृद्रोगहरं गुरु रुच्यं वातघ्नञ्च। रा.नि.व.७। स्वर्य्यं श्वासाक्षिपीनसघ्नञ्च। शुष्कं तत् शोथघ्नं लघु त्रिदोषघ्नञ्च। तत्पुष्पं पित्तश्लेष्मघ्नं। फलं वातकफघ्नञ्च। मद.व ७। लघु तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं त्रिदोषघ्नं स्वर्य्यं ज्वरश्वासघ्नं नासारोगघ्नं कण्ठरोगघ्नं नेत्रामयहरञ्च। महत्तत् रुक्षोष्णं गुरु त्रिदोषजनकं। स्नेहसिद्धं तत् त्रिदोषघ्नम्। तत्तैलगुणा:... तीक्ष्णं लघु उष्णवीर्य्यं कटु कटुविपाकं सरं वातकफकृमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोगहरञ्च। सु.सू.४५अ.। तत्पत्रगुणा:..."पाचनं लघु रुच्योष्णम्।" "पत्रं मूलकजं नवम्। स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत्॥" भा.पू.१भ.शा.व.। "मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत्। तदेव स्नेहपक्वं स्यात्कफकृद्वातपित्तजित्॥" "बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी।" राज.२प.। तत्कृतयूष गुणा:—"मूलकयूषो हरति लालास्रावं गलग्रहं जूर्त्तिं। मेदारोचकपीनसकासकफव्याधिनाशनश्चापि॥" द्रव्यग.। उशीरे। रा.नि.व.१२। शिग्रुमूले। विषभेदे। हे.च.।

मूलकच्छद:। पुं। कृष्णशिग्रौ। কাল সজিনা। है.निघ.।

मूलकपर्णी। स्त्री। शोभाञ्जनवृक्षे। সজিনা গাছ। र.मा.।

मूलकपोता। स्त्री। बालमूलके। কচি মূলা। वा.चि.९अ.।

मूलकपोतिका। स्त्री। अतिबालमूलके। অতি কচি মূলা। योग र.मध्यज्वरे। गुणा:—कटुतिक्तरसा उष्णवीर्य्या लघुपाका। प्रभावश्च सर्व्वदोषघ्नता रुचिजनकता च। "सर्व्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका।" सु.सू.४६अ.। चाणक्यमूलके। है.निघ.।

मूलकबीजम्। क्ली। मूलकशस्ये। মূলার বিচি। भा.।

मूलकमूला। स्त्री। चोरीवृक्षे। प.मु.। चोरकाकोल्याम्। वै.निघ।

मूलककर्कटी। स्त्री। कृष्णोदुम्बरे। वै.निघ.।

मूलकविषम्। क्ली। कन्दविषभेदे। सु.कल्प, २अ.। See कन्दविषं।

मूलकशाक:। पुं। मूलकपत्रे।

मूलकक्षार:। पुं। शुष्कमूलकक्षारे। च.द. ग्रन्थि.चि.। [व,८।

मूलग्रन्थि:। स्त्री। वल्लिदूर्व्वायाम्। रा.नि.

मूलज:। त्रि। यो मूलादुत्पद्यते। यथा पद्मादिकम्। हे.च.। क्ली। आर्द्रके। আদা। रा.नि.व.६।

मूलजिह्वा। स्त्री। पृष्ठजिह्वाधोवर्त्तिजिह्वामूले। रा.नि.व.१८।

मूलपर्णी। स्त्री। मण्डूकपर्ण्याम्। থুলকুড়ি। प.मु.।

मूलपुष्करम्। क्ली। पुष्करमूले। कुड़भेद। रा.नि.व.६।

मूलपोती। स्त्री। मालवे प्रसिद्धायां पोतिकायाम्। मं मालविरज्ञि। कं तोंठदबसलि।

तत्पर्य्यायाः,—क्षुद्रवल्ली पीतिका क्षुद्रपीतिका ऋष्टीपदकनाम्नी वल्लीशाकटपीतिका। गुणाः—त्रिदोषघ्नी वृष्या बल्या लघुः कान्तिपुष्टिकरी रुच्या जठरानलदीपनी च। रा.नि.व.७। आराम शीतलिकायाम्। रा.नि.व.२३।

मूलफलः (ला)। पुं, स्त्री। पनसवृक्षे। वै. निघ.।

मूलफलदः। पुं। पनसवृक्षे। कॅाठाल गाछ। रा.नि.व.११।

मूलरसः। पुं। मोरटलतायां। र.मा.।

मूलविरेचनम्। क्ली। वक्ष्यमाणद्रव्यमूलैर्विरेचने। तदुक्तं—"सप्तला शङ्खिनी दन्ती द्रवन्ती गिरिकर्णिका। वृहच्छ्यामोदकीर्ष्या च प्रकीर्य्या चोरिणी तथा। छगलान्त्री गवाक्षी च क्षुधाक्षी गिरिकर्णिका। मयूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनम्॥" च.चि.६च.।

मूलविषम्। क्ली। स्थावरविषाश्रयकरवीरादौ। गुणाः—उद्वेष्टनं मोहकरं प्रलापजनकञ्च। भा.म.४भ विष.चि.। क्लीतकाश्वमारगुञ्जासुगन्ध-गर्गरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीति अष्टौ मूलविषाणि। "उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च।" सु.कल्प.२च.। [व.१।

मूलवीरम्। क्ली। पुष्करमूले। कुड़। मद.

मूलवृक्षः। पुं। शाल्मलिवृक्षे। शिमूल गाछ। रा.नि.व.८।

मूलशाकः। पुं। मूलप्रधानशाके। मूलकादौ। ते च मूलकगुणाः। राज.३प.।

मूलशो(सा)धनः। पुं। पुण्डरीकवृक्षे। पुण्डरिया। वै.निघ.।

मूला (ली)। स्त्री। गृहगोधिकायां। त्रिका.। शतावर्य्यां। रा.नि.व.४।

मूलाधारः। पुं। गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये चतुर्दलपद्मस्थिते स्थाने। तन्त्रम्।

मूलाह्वम्। क्ली। मूलके। मूला। रा.नि.व.७।

मूलिका। स्त्री। मूलके। मूलसमूहे। मूलौषधौ। रस.र.रसशोधने। चोरिकायाम्। वै.निघ.।

मूलिकामूलम्। क्ली। चोरिकामूले। वै. निघ.२भ.सर्वज्व.चि.।

मूलिनीवर्गः। पुं। प्रयोगे प्रशस्तमूलानामु-द्भिदां षोड़शगणे। "हस्तिदन्ती (नागदन्ती) हैमवती (श्वेतवचा) श्यामा त्रिवृदधोगुडा। सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि। ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका। अजगन्धा द्रवन्ती च चोरिणी चात्र षोड़श।" एषु शणपुष्पी हैमवती बिम्बी च छर्दने। श्वेता ज्योतिष्मती चोद्धविरेचने। शिष्टा ११ विरेचने योज्याः। सू.१प.। श्यामा श्यामात्रिवृत्। अधोगुडा वृद्धदारके। श्वेतनामा श्वेतापराजिता। प्रत्यक्-श्रेणी मूषकपर्णी। गवाक्षी गोडुम्बा। ज्योति-ष्मती लताफटकी। शणपुष्पी घण्टरवा। विषाणिका मेषशृङ्गी।

मूलेरम्। क्ली, पुं। जटामांस्याम्। श.।

मूश(ष)ली। स्त्री। तालमूल्याम्। वै.नि.

मूषकः। पुं। तदमूषिके। तेजस्यावर्त्तने स्या। श.र.।

मूष (षि) ककर्णी (पर्णिका)। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। मूषाकाणि। द्रवन्त्या। रा.नि.व.३।५।

मूषकमारी। स्त्री। चुतक्षीरलतायां। रा.नि.व.५।

मूषकयुग्मम्। क्ली। कामदीर्घमूषाकर्णी। वै.निघ.शीतज्व.चि.तालयादिशीतारिरसे।

मूषकशत्रुः। पुं। विड़ाले। वै.निघ.।

मूषकाख्य(ख्या)वर्णी। स्त्री। मूषिककर्ण्यां मूषाकाणि। वै.निघ.।

मूष(षि)का। स्त्री। आखुकर्ण्याम्। इंदुरकाणि। र.मा.। मूषिकायाम्। श.र.।

मूषकाह्वया (ह्वा)। स्त्री। मूषिकसाह्व इन्दुरकाणी। आखुकर्ण्याम्। मूषाकाणी इति बङ्गे। वै.निघ.।

मूषा। स्त्री। गोक्षुरवृक्षे। वै.निघ.। देव वृक्षे। मूषिकायाम्। धातुद्रावणपात्रविशेषे।

मूषाक(प)र्णी। स्त्री। (Salvinia cu lata.) आखुकर्ण्याम्। मूषाकाणि। श.र.

मूषातुत्थम्। क्ली। नीलतुत्थके। तुंतिया। वै.प.।

मूषिकः। पुं। विलेशयजन्तुविशेषे। इंदुर। तन्मांसगुणाः—गर्हितं मान्द्यकरं गुरु दुर्ज

रा.नि.व.१७। "स्निग्धो बलकरः शुक्रवर्द्धनो मधुरो लघुः दुर्नामकृमिदोषघ्नो वातहारी च मूषिकः॥" अत्रि.२०अ.। ते अष्टादशधा यथा—लालनः पुत्रकः कृष्णः हंसिरः चिक्किरस्तथा। कुकुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च। कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा। कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः। श्वेतेन महता सार्द्धं कपिलेनाखुना तथा। मूषिकश्च कपोताख्यस्तथैवाष्टादश स्मृताः॥ सु.कल्प ६अ.। "लालनश्चपलः पुत्रो हंसिरश्चिक्किरोऽजिरः। कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः। अरुणः शवलः श्वेतः कपोतः पलितोन्दुरः। छुछुन्दरी रसालाख्यः दशाष्टौ चेति मूषिकाः॥" वा.उ.३८अ.। तेषां साधारण विषलक्षणानि यथाः,—"शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा। नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदूष्यति॥ जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च। पिड़कोपचयश्चोग्रा विसर्पाः किटिभानि च॥ पर्व्वभेदो रुजस्तीव्रा ज्वरो मूर्च्छा च दारुणा। दौर्ब्बल्यमरुचिः श्वासो वेपथु र्लोमहर्षणम्॥" सु.कल्प.६अ.।

मूषिकक(प)र्णी। स्त्री। आखुकर्णीलतायाम्। इन्दूरकाणी लता। अम.।

मूषिकतैलम्। क्ली। योनिकन्दे तैलम्। तिलतैलं ४ श. मूषिकमांसं १ श. खण्डशः कृत्वा तैले पक्तव्यं, मांसे द्रवीभूते तैलसिद्धिः भवति। शा.कौ.।

मूषिकारुहा। स्त्री। मूषिकलोम्नि। सु.कल्प. १अ.।

मूषिका। स्त्री। कृष्णदन्तीक्षुपे। काल दन्ती। र.मा.। आखुपर्ण्याम्। इन्दूरकाणी पाना। प.मु.। मोचरके। वै.निघ.। निर्विषजलौकायाम्। निर्विष जोंक विशेष। "मूषिकाकृति-वर्णा निष्टगन्धा च मूषिका।" सु.सू.१३अ.।

मूषिकाद्यतैलम्। क्ली। गुदभ्रंशे तैलम्। पाठः—"मूषिकामांसकुड़वं दशमूलं पलोन्मितं। चित्रक द्विपलञ्चात्र क्वाथयेद्गुणेऽम्भसि। पादावशेषकर्त्तव्यं तैलं पाच्यं पयः समं। जीवनीयैस्तु तत्पादैः पचेन्मृद्वग्निना भिषक्। अभ्यङ्गान्नाशयत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम्॥" क्वाथ—मूषिकमांस ८ प. दशमूल प्रत्येक १ प. चितामूल २ प.। कल्क—जीवनीयगण मिलित तैलेर सिकि।

मूषिकारातिः। पुं। विड़ाले। विड़ाल। रा.नि.व.१९।

मूषिकारातुः। पुं। अर्कवृक्षे।

मूषिकारिः। पुं। मूषिकघ्नौषधविशेषे। उन्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यातः। गुणाः—"मूषिकारिस्तु कटुको नेत्राश्वाखुविषापहः। व्रणदोष-नेत्ररोगं नाशयेदिति च स्मृतम्॥" वै.निघ.।

मूषिकाह्वयः। पुं। आखुकर्ण्याम्। इन्दूरकाणी पाना। द्रवन्त्यां। रा.नि.व.५।

मूषो (का)। स्त्री। मूषिके। वृहदुन्दुरे। गणेशेर इन्दूर। रा.नि.व.१९।

मूषोकः। पुं। मूषिके। श.र.।

मूषीककर्णी। स्त्री। आखुकर्ण्याम्। इन्दूरकाणी। श.र.।

मृगः। पुं। पशुमात्रे। ते च हरिणादयः। ते तु द्रुतविलम्बितप्लवगतिभेदेन त्रिधा, तथाश्रयस्थानभेदेनापि विलस्थलजलाश्रयत्वेन त्रिविधाः भवन्ति। पुनश्च ते प्रसह प्रतुद-विष्किर-भेदेन त्रिभेदाः, स्वभावतोऽपि त्रयो भेदास्तेषामुक्ताः। एवं मृगजातयो नवधा। तेषां लक्षणादिकं स्वस्वपर्य्याये मृग्यम्। शशहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनाद्द्रुतसंज्ञकाः। तथा तदुदितमांसञ्च पथ्यं बल्यं लघु वीर्य्यमदप्रदञ्च। तथा गजखड्गमृगादयः स्वभावतो विलम्बितगतयः इति तथासंज्ञाः। तदुत्थं मांसञ्च पिच्छिलं कफकासवातघ्नं गुरु च। सारसहंसबलाकाचक्रक्रौञ्चादयो जलप्लवनात् प्लवसंज्ञकाः। तन्मांसं गुरूष्णं बलदञ्च। "यत्र स्थिता ये गतितोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्याः। स्वस्वोचितस्थानविवर्त्तनेन नाशेऽपि तेषां गुणपर्य्ययाः स्युः॥" रा.नि.व.१७। मृगनाभौ। मार्गशीर्षे मासि। अ.टी.भ.।

मृगखुरी। स्त्री। हरिणखुरे। वै.निघ.।

मृगगन्धा। स्त्री। मुद्गपर्ण्याम्। वै.निघ.।

मृगगामिनी। स्त्री। विड़ङ्गायाम्। विड़ङ्ग। रा.नि.व.६।

मृगचर्म्मजम्। क्ली। जवादिगन्धद्रव्ये, गन्धराजे। रा.नि.व.१२।

मृगचिर्भिटा। स्त्री। मधुचिर्भटिकायाम्। मधु कूटी। वै.निघ.।

मृगचेटकः। पुं। गन्धमार्ज्जारे। खाटाश। श.मा.।

मृगजरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । "मतं सूतं मृतं तीक्ष्णं तुल्यं वासाद्रवैर्दिनं । मर्द्दितं माषमात्रन्तु भक्षयेन्मृगजं रसं॥" रस.र. ।

मृगजहुः । पुं । हरिणबालके । वै.निघ. ।

मृगजा । स्त्री । कस्तुर्य्यां । मृगनाभि । वै.निघ. ।

मृगजृम्भः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिविशेषे । लक्षणं यथा—"मृगरोगी यदा वाजी जृम्भावान् जायते मुहुः । मृगजृम्भं तदा तस्य व्याधिं समुपलक्षयेत्॥" ज.द.५५अ. ।

मृगदंशकः । पुं । कुक्कुरे । अम. ।

मृगधूर्त्तकः । पुं । शृगाले । रा.नि.व.१९ ।

मृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तुर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । See कस्तुरी ।

मृगनाभ्याद्यवलेहः । पुं । स्वरभेदे हितः । मृगनाभिः सकैला लवङ्गं वंशलोचना समा. घृतमधुभ्यां लेह्यः । मृगनाभि, छोट एलाच, लवङ्ग, वंशलोचन, समभागे घृत ओ मधुर सहित अवलेह करिबे । भा. ।

मृगपतिः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१८ ।

मृगपालिका । स्त्री । कस्तुरीमृगे । वै.निघ. ।

मृगप्रियम् । क्ली । भूतृणाख्यतृणे, पर्व्वततृणे । गुणाः—बल्यं रुच्यं पुष्टिकरं पशुहितञ्च । रा.नि.व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्याम् । प.मु. ।

मृगप्रियकः । पुं । तदाख्यविलेशयजन्तुभेदे ।

मृगभक्षा । स्त्री । जटामांस्यां । रा.नि.व.१२ । इन्द्रवारुण्याम् । राखालशशा । वै.निघ. ।

मृगभोजनी । स्त्री । विशालायाम् । राखालशशा । सु.चि.१७अ ।

मृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कस्तुर्य्याम् । मृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।

मृगमदवासा । स्त्री । कस्तुरीमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

मृगमातृकः (का) । पुं, स्त्री । कस्तुरीमृगे । लम्बोदरमृगे । च.सू.१५अ. । गुणाः—"शीतारक्तपित्तशमनी विज्ञेया मृगमातृका ।" सु.सू.४६अ. ।

मृगमालारसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । "मारितं तपुणं शीषं सुदग्धं मृगशृङ्गकं । कार्पास बीजमज्जा च तुल्यमङ्कोलबीजकम् । पेषयेत्मिहिपीतार्क्कं दिनैकं वटकीकृतं । माषद्वयं सदा खादेन्मृगमालाप्रमेहजित् । अश्वपाठाभयादार्व्वीकषायमनुपानकम्॥" रस.र. ।

मृगयुः । पुं । शृगाले । मे. ।

मृगरसा । स्त्री । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

मृगराजः (ट्) । पुं । सिंहे । श.रं. ।

मृगराटिका । स्त्री । जीवन्त्याम् । रा.नि.व.७ ।

मृगरिपुः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१९ ।

मृगरोगः । पुं । मृगज्वरे । गज.वै. । भूय्युपद्रवजनके साङ्घातिकाश्वरोगविशेषे । लक्षणं—"नासास्यमानसंयुक्ता जायन्ते भूय्युपद्रवाः । नित्यं घासाभिलाषी च हीयते बलमांसयोः॥ मृगरोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टचिकित्सितः । पक्षासाभ्यन्तरे वाथ परलोकमयाति च॥ बहुदुःखी भवेदश्वो मृगरोगप्रपीड़ितः । यावदुच्छ्वसते जन्तुस्तावत् कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम्॥" ज.द.२६अ. । "सन्तासी चैव यः पूर्व्वं पुनः स्वस्थो भवश्चवेत् । प्रस्विन्नाङ्गस्य तस्याश्व मृगरोगं समादिशेत्॥" ज.द.५५अ. । [अ. ।

मृगलण्डिका । स्त्री । फलविशेषे । च.सू.२५

मृगलोमजम् । क्ली । राङ्कवे । पशमेर कापड़ । अम. ।

मृगवल्लभः । पुं । कुन्दुरुतृणे । रा.नि.व.८ ।

मृगशृङ्गम् । क्ली । Hart's horn. हरिणशृङ्ग । हरिणेर शिं । एतद्भस्म हृद्रोगे विकशूलादौ प्रशस्तम् ।

मृगक्षीरम् । क्ली । मृगीदुग्धे । व्याक. ।

मृगा । स्त्री । महाबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

मृगाङ्कः । पुं । कर्पूरे । अम. ।

मृगाङ्क(ङ्क)जः । पुं । कस्तूर्य्याम् । र.सा.सं. हृद्यचूड़ामणिरसे ।

मृगाङ्कमुकुटार्हः । पुं । देवकर्द्दमे । रा.नि.व.२२ ।

मृगाङ्करसः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रसः । "स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणम्भवेत् । गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः । सर्व्वं तद्गोलकङ्कृत्वा काञ्जिकेन विशोषयेत् । भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद्यामचतुष्टयं । मृगाङ्कसंज्ञको ज्ञेयो रोगराज-

निक्रन्तनः । रसस्य भस्मना हेम भस्मीकृत्य प्रयोजयेत् । गुञ्जाचतुष्टयञ्चास्य मरिचैः सेवयेद्भिषक् । पिप्पलीदशकैर्वापि मधुना लेहयेद्बुधः । पथ्यं सुलघुमांसेन प्रायशोऽस्य प्रयोजयेत् ॥" পারা ১ তো. স্বর্ণভস্ম ১ তো. মুক্তাভস্ম ২ তো. গন্ধক ২ তো. সোহাগা ২ মাষা একত্র কাঁজিসহ পেষণ করিয়া গোলক করিবে। শুষ্ক হইলে মূষাভ্যন্তরে পূরিয়া লবণযন্ত্রে পাক করিবে। भैष.। स्वल्पं यथा—"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयं। पूर्ब्बवदनुपानेन मृगाङ्कोऽयङ्क्षयापहः । छागदुग्धानुपानेन दशरक्त्यादिमात्रया ॥" रस.वि.৫म.।

मृगाङ्कजा । स्त्री । मृगनाभौ । र.सा.सं.हृद्ज्वरचूड़ामणिरसे। मधुचिर्भटिकायाम् । इन्द्रवारुणीलतायाम् । वै.निघ.।

मृगाजिनम् । क्ली । कृष्णमृगचर्म्मणि । वै.निघ.।

मृगाण्डजः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्य्याम् । মৃগনাভি । रा.नि.व.१२।

मृगात् (दनः) । पुं । सिंहे । तरक्षौ । তেন্দো, নেকড়ে, চীতা বাঘ। रा.नि.व.१९ ।

मृगादनी । स्त्री । सहादेवलतायाम् । গোরক্ষচাকুলিয়া। रा.नि.व.४। इन्द्रवारुणीलतायाम् । রাখালশশা। रा.नि.व३। सु.चि.२म.। भा.म.४भ.स्कन्द.प्र.चि.। "मृगादन्याश्च मूलानि ।" गोरचीमूले। গোরক্ষচাকুলিয়ার মূল। कृष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले।

मृगान्तकः । पुं। चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१९।

मृगारातिः । पुं । कुक्कुरे। श.मा.।

मृगारिः । पुं। रक्तशिग्रौ। रा.नि.व७। सिंहे। व्याघ्रे। कुक्कुरे। रा.नि.व.१९।

मृगाक्षी । स्त्री। महाशिम्ब्याम् । ব্রহ্মাণ্ডকনাম। प.मु.। महेन्द्रवारुणीलतायां। মাকাল। चम्पाफलायां। वै.निघ.। विशालायाम्। রাখালশশা।

मृगी । स्त्री । कस्तुरिकायाम् । वै.निघ.। पीतवर्णसितोदरवराटकभेदे । रा.नि.व.१२ । मृगस्त्रियां । दुग्धगुणाः—छागीदुग्धगुणतुल्यम् । भा.। अपस्माररोगे।

मृगेन्द्रः । पुं । सिंहे। अम.।

मृगेन्द्रकुटिलोद्भूतम् । क्ली । सिंहदंष्ट्रजन्यविषे। र.सा.सं.रसप्रयोगे।

मृगेन्द्रचटकः । पुं । मृगयादक्षश्येनपक्षिणि । বাজ পাখী। जटा.।

मृगेन्द्राणी । स्त्री । वकवृक्षे। रा.नि.व.४ । वासकवृक्षे।

मृगे(गे)र्व्वारुः । स्त्री। श्वेतेन्द्रवारुणीलतायां। শ্বেত রাখালশশা। तत्पर्य्यायाः,—मृगादनी मृगाक्षी मृगेक्षणा श्वेतपुष्पा बहुफली कपिलाक्षी पथ्या चित्रफला चित्रवल्ली चित्रा विचित्रा मृगचिर्भिटा लघुचिर्भिटा सुभञ्जा कुम्भिनी देवी काटफला। प.सु.। सु.सू.३९प.। गुणाः—फलं दुर्ज्जरं गुरु मन्दाग्निकरं रक्तपित्तहरञ्च । रा.नि.व७। श्वेतहरिणभेदे, गुहाशयजातीयमृगे । सु.सू.४६प.। महेन्द्रवारुणीलतायाम् । বড় রাখালশশা। हिं बड़ीइन्द्रवारुणी। भा.म.४भ.शङ्कुनिधचि.।

मृगेष्टः । पुं । मुद्गरपुष्पवृक्षे। গন্ধরাজ ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०।

मृगेक्षणा । स्त्री । मधुचिर्भटिकायाम्। मधुकुटी। रा.नि.व.७।

मृङ्क्षणम् । क्ली । दुग्धसरे। तैले। व्याक.।

मृड्क्षुणः । पुं। बालके। उणा.।

मृड़ीकः । पुं । हरिणे। व्याक.।

मृणालम् । क्ली, पुं । उशीरे। গন্ধবেণা। रा नि.व.१२। च.द.मधुकादौ। भवि.२स्था.२अ.। भैष.। वीरणमूले । বেণার মূল। प.मु.। घनचन्दनादिपाचने । सि.यो.वा.पि.ज्व.चि. । "पाठोदीच्यमृणालैस्तु ।" च.द.वा.पि.ज्व.चि. । "पद्मपकं मृणालञ्च ।" च.द.वा.व्या.एलादितैले । कमलकोमलदण्डे। পদ্মের ডাঁটা। सं कमलतंतु। तें तामरतुंड़, तामरतोगे । तत्पर्य्यायाः,—बिसं वेसं क्षीरकं कोमलं कोमलकं तन्तुरं पद्मतन्तुः पद्मनालं मृणालिनी बिसिनी नलिनीरुहः । सु.चि.१८अ । गुणाः—शीतलं तिक्तं काषायं पित्तदाहघ्नं मूत्रकृच्छ्रघ्नं रक्तवान्तिघ्नम्। च.द.वा.व्या.अश्वगन्धाद्यतैले ।

मृणालकण्ठः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२०अ.।

मृणालमूलम् । क्ली । पद्मकन्दे। श.र.। भा.पू.१भ.।

मृणालाद्यतैलम्। क्ली। वातरक्ते तैलम्। तिलतैलं ४ श.। कल्कः—मृणालम् उत्पलं पद्मकन्दः अनन्ता ह्रीवेरं कुङ्कुमं चन्दनद्वयं किराततिक्तं पद्मबीजं कशेरुकं पटोलपत्रं कटुकी दुरालभा शरमूलं क्षेत्रपर्पटी वासामूलं प्र. ४तो. दुग्धं ८श.। তৈল ৪ শ.। মৃণাল, উৎপল, শালুক, অনন্তমূল, বালা, কুঙ্কুম, চন্দনদ্বয়, চিরেতা, পদ্মবীজ, কেশুর, পটোলপত্র, কট্‌কী, দুরালভা, শরমূল, ক্ষেৎপাপড়া, বাসকছাল প্রত্যেক ৪ তো. দুগ্ধ ৮ শ.। भा.।

मृणालिनी। स्त्री। कमलदण्डे। मृणालि। रा.नि.व.१०। पद्मिन्यां। जटा.।

मृणाली। स्त्री। मृणाले। पुं (इन्)। लामज्जके, वीरणमूले। रा.नि.व.१०।

मृणमरुः। पुं। पाषाणे। त्रिका.।

मृतकम्। क्ली। शवे। हे.च.।

मृतकान्तकः। पुं। शृगाले। हारा.।

मृतजीवः। पुं। तिलकवृक्षे। তিল গাছ। रा.नि.व.१०।

मृतजीवनी। स्त्री। } दुग्धिकायाम्। **मृतजीवी** (इन्)। पुं। } থিরুই। वै.निघ.।

मृतमत्तः। पु। शृगाले। त्रिका.।

मृतवत्सा। स्त्री। मृतसन्ततिकायाम्। लक्षणं यथा—"गर्भसन्धानमात्रं वा पञ्चमासाच्च वत्सरात्। म्रियते द्विविवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्सका॥" प्रयोगा.मृतवत्सा.चि.।

मृतसञ्जीवनरसः। पु। अतीसाराधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं सूतपादं विषं क्षिपेत्। सर्व्वतुल्यं मृताभ्रं गद्यैर्धुस्तूरजैर्द्रवैः। सर्पाक्ष्याः द्रवैर्यामं कषायेणाथ भावयेत्। धात्री चातिविषामुस्ताशुण्ठीबालकजीरकं। यमानी धातकी शुण्ठी पाठा पथ्या कणान्विता। कुटजस्य त्वचा बीजं बिल्वं दाडिमं तिलाः। प्रत्येकं कर्षमात्रं स्यात् कल्कितं क्वथितं जलैः। कल्काच्चतुर्गुणं तोयं क्वाथ्यं पादावशेषितं। अनेन त्रिदिनं भाव्य पूर्व्वोक्तं मर्दितं रसं। रुद्ध्वा तद्वालुकायन्त्रे चणं मृदग्निना पचेत्। मृतसञ्जीवनो नाम्ना रसो गुञ्जाचतुष्टयं। दातव्यमनुपानेन चासाध्यमपि साधयेत्। नागरातिविषामुस्ता देवदारुवचाकणाः। यमानी बालकं धान्यं कुटजस्य त्वचाभया। धातकीन्द्रयवाबिल्वपाठामोचरसं समं। चूर्णितं मधुना लिह्यमनुपानं सुखावहम्॥" रस.र.। रस.चि.।

मृतसञ्जीवनी (सुरा)। स्त्री। वाजीकरणाधिकारे। नूतनगुडः १०० प. वब्बूलत्वक् बदरत्वक् पूगफलं प्र. १६ प. लोध्रं ४ प.. आर्द्रकं २ प. वारि १५४ श.। हण्डिकायां प्रथमं गुडं गालयित्वा अथ आर्द्रकं वब्बूलत्वचं यथाक्रमं सम्मिश्र्य तदनु पूगं लोध्रञ्च प्रक्षिप्य हण्डिकामुखमवरुध्य च २० दिनं स्थाप्यम्। तत् हण्डिकायां चाशीतनयन्त्रे संस्थाप्य मन्दतापेन यदा ईषत्तप्तं भवेत् तदा तत्र पूगम् एलवालुकं देवदारु लवङ्गं पद्मकाष्ठं वीरणमूलं रक्तचन्दनं शुल्फा यमानी मरिचं जीरकद्वयं जटामांसी शटी त्वक् जातीफलम् एला मुस्ता ग्रन्थिका चन्दनं मेषशृङ्गी च प्र. ४ तो. एकत्र कुट्टयित्वा यन्त्रमध्ये प्रक्षिप्य तन्मुखमवरुध्य च यथाविधि सुरामाशीतयेत्। নূতন গুড় ১০০ প. বাবলাছাল, কুলছাল, গুপারি প্রত্যেক ১৬ প. লোধকাষ্ঠ ৪ প. আদা ২ প. বারি ১৫৪ শ.। হাঁড়িতে অগ্রে গুড় গুলিয়া, তাহার পর আদা ও বাবলাছাল যথাক্রমে মিশাইয়া, গুপারি ও লোধ দিয়া পাত্রের মুখ বন্ধ করিয়া ২০ দিন রাখিবে। ২০ দিনের পর চোয়াইযন্ত্রে ভরিয়া মন্দ মন্দ তাপে তপ্ত হইলে, তাহাতে গুপারি, এলবালুক, দেবদারু, লবঙ্গ, পদ্মকাষ্ঠ, বেণামূল, রক্তচন্দন, শুল্ফা, যমানী, মরিচ, জীরা, কৃষ্ণজীরা, জটামাংসী, শঠী, গুড়ত্বক্, জায়ফল, এলাইচ, মুতা, মেতি, চন্দন, মেড়াশিঙে প্রত্যেক ৪ তো. একত্র কুটিয়া প্রক্ষেপ দিবে ও যন্ত্রমুখ বন্ধ করিয়া সুরা নিষ্কাশন করিবে। भैष.।

मृतसूतः। पुं। रससिन्दूरे। र.सा.सं.चूडामणिरसे।

मृतामदम्। क्ली। तुत्थके। श.च.।

मृता(त्ता)ल[क]म्। क्ली। गोपीचन्दने। सौराष्ट्रमृत्तिकायाम्। अम.। रा.नि.व.१३। भा.। आढक्यां। অরহর কলায়। अ.टी.भ.।

मृतोत्थापनरसः। पुं। सन्निपातज्वरे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं शिला तु विषहिङ्गुलं। मृतकान्तञ्च ताम्रायस्तालकं माक्षिकं समम्।

अम्लवेतसजम्बीरचाङ्गेरीणां रसेन च । निर्गुण्डी-हस्तिशुण्डीय द्रवैर्मर्द्यं दिनत्रयम् । रुद्ध्वा तु भूधरे पाच्यं दिनान्ते तं समुद्धरेत् । चित्रकस्य कषायेण भावयेत् प्रहरद्वयम् । माषमात्रं प्रदातव्यं हिङ्गु-व्योषार्द्रकद्रवैः...... ॥" रस.को. ।

मृत् (दा, दु) । स्त्री । मृत्तिकासामान्ये । रा. नि.व.२ । अम. । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । रा.नि. व.१३ । सि.यो.र.पि.च. । च.सू.४अ. ।

मृत्कपालम् । क्ली । भ्रष्टखर्परे । পোড়ামাটি, ভাঙ্গা খাপরা । च.सू.शोणितस्थापने ।

मृत्कांस्यम् । क्ली । शरावे । त्रिका. ।

मृत्किरा । स्त्री । घर्घुरिकायाम् । ঘুরঘুরে পোকা । त्रिका. ।

मृत्खलिनी । स्त्री । चर्मकषायाम् । श.च. ।

मृत्तिका (त्तिः) । स्त्री । मृदि । মাটি । रा.नि.व.२। सा यथा—'वल्मीकमृत्तिकाधूमगैरिकं चेष्टकं पटु ।' इति । र.सा.सं.स्वर्णशोधने । सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपड्पर्पटी । च.द.सि. यो.र.पि.चि.सप्तमयोगे । "प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने ।"

मृत्तिकालवणम् । क्ली । क्षारमृत्तिकायाम् । নোনা, খারীমাটি । वै.निघ. ।

मृत्पाण्डुः । पुं । मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुरोगे । निदा. । [मालचि. ।

मृत्पिण्डः । पुं, क्ली । लोष्टे । ডেলা । रस.र.

मृत्पाली । स्त्री । कुष्ठौषधे । कुड़ । हारा. ।

मृत्या । स्त्री । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

मृत्युः । पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । ज्वरे । मरणे । स च एकोत्तरशतं शरीरे निवसति । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः । आगन्तव औषधजपहोमादिभिः साध्याः । कालकृतस्तु असाध्य एव । "एकोत्तरं शतं मृत्युरथान् काये प्रतिष्ठितः । तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ।" भैष. ।

मृत्युञ्जयरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे हितः । पाठो यथा—"रसं गन्धं शिलां तालं माक्षिकं ताम्र-मेव च । समभागन्तु संगृह्य रसार्द्धविषदन्तिजैः । चित्रकस्य रसेनैव मर्दयेत्ताम्रसंपुटे । निक्षिप्य वह्निना दग्ध्वा यावद्भस्मो भविष्यति । लेपनञ्च विषस्यैव भागार्द्धं तत्र निक्षिपेत् । मर्दयेत् सम्यगे-तानि...... ॥" रस.को. ।

मृत्युनाशकः । पुं । पारदे ।

मृत्युपुष्पः । पुं । इक्षौ । प.मु. । देवनले । स्त्री (ष्पा) । कदलीवृक्षे । वै.निघ. ।

मृत्युफलः । पुं । महाकालखतायाम् । মাকাল লতা । स्त्री (ला) । कदलीवृक्षे । मे. ।

मृत्युबीजः । पुं । वंशे । বাঁশ । त्रिका. ।

मृत्युभृत्यः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्युवञ्चनः । पुं । दण्डकाके । बिल्ववृक्षे । मे. ।

मृत्युसूतिः । स्त्री । कर्कटस्त्रियाम् । মাদি কাঁকড়া । वै.निघ. ।

मृत्सः । त्रि । पिच्छिले । सु.नि.६अ. ।

मृत्सा (त्स्ना) । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् । र.मा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्स्नः । त्रि । त्वगिन्द्रियसुखे । सु.सू.११अ. । क्ली । चोजस्ति ।

मृत्क्षारम् । क्ली । मूलके । মূলা । रा.नि.व.७ ।

मृदङ्कुरः । पुं । हरितकपोते । হরীত পাখী, হরিয়াল । हे.च. ।

मृदङ्गः । पुं । वंशे । श.मा. । वाद्ययन्त्रभेदे । পাখোয়াজ, খোল ।

मृदङ्गफलः । पुं । पनसवृक्षे । কাঁটাল গাছ । श.र. । च.कल्प.६अ. ।

मृदङ्गफलिनी । स्त्री । कोशातकाम् । ঘোষা । रा.नि.व.३ । [र.मा. ।

मृदङ्गी । स्त्री । कोषातकां । শ্বেত ঘোষা ।

मृदाकरः । पुं । वीजे । वज्रे । श.मा. ।

मृदाह्वया । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायां । हे.च. ।

मृदितम् । क्ली । शूकरोगलक्षणविशेषे । "मृदितं पीड़ितं यत्तु संरब्धं वायुकोपतः ।" सु.नि.१४अ. ।

मृदिनी । स्त्री । मृत्स्नायाम् । গোপীচন্দন । वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृतकुमारी । रा.नि.व.५ । शुभ्रजातिपुष्पवृक्षे । শ্বেত জাতি ফুলের গাছ । त्रि । कोमले । शीताकाशगुण-भूयिष्ठे । सु.। हृद्यधूमपानविशेषे । अत धूमनाड़ी १२ अङ्गुलिः, धूमद्रव्यञ्च सुज्ञं रसो देयः । भा. ।

मृदुकण्टकः । पुं । श्वेतझिण्ट्याम् । শ্বেত ঝাঁটী । वै.निघ. ।

मृदुकण्टफला। स्त्री। कर्कटीलतायाम्। काँकुड़ गाछ। प.मु.।

मृदुकर्म्म। क्ली। कठिनस्य मृदुकरणे। सु.चि.१अ। [व.१३।

मृदुकृष्णायसम्। क्ली। सीसधातौ। रा.नि.

मृदुकोष्ठः। त्रि। स्वल्पौषधविरेचनयोग्ये कोमलकोष्ठे।

मृदुखुरः। पुं। अश्वस्य पादरोगविशेषे। लक्षणं—"मृदुखुरश्च विख्यातो मृदुर्यस्य खुरो भवेत्।" ज.द.२९अ.।

मृदुगमना। स्त्री। हंस्याम्। रा.नि.व.१९।

मृदुग्रन्थिः। पुं। मज्जरवणे। रा.नि.व.८।

मृदुचर्म्मी (इन्)। पुं। भूर्ज्जवृक्षे। रा.नि.व.९।

मृदुच्छदः। पुं। कौङ्कणदेशप्रसिद्धे पीलुपर्ण्याम्। रा.नि.व.७। नले। नल गाछ। रा.नि.व.८। शीतालवृक्षे। रा.नि.व.९। रक्तालज्जालुके। वै.निघ.। भूर्ज्जवृक्षे। हे.च.। आरण्यक्षोटे। भटा.। कुक्कुरद्रुमे। कुद्शिमा। रा.नि.व.४। शिल्पिनीतृणे। पिण्डीखर्ज्जूरीवृक्षे। रा.नि.व.८।

मृदुच्छदा। स्त्री। भूमिखर्ज्जूरीवृक्षे।

मृदुतालः। पुं। शीताले। रा.नि.व.९।

मृदुत्वक् (चः)। पुं। भूर्ज्जवृक्षे। अम.।

मृदुदर्भः। पुं। शुक्लकुशे। वै.निघ.।

मृदुनकम्। क्ली। स्वर्णे। श.च.।

मृदुपत्रः। पुं। नले। नल गाछ। रा.नि.व.८। भूर्ज्जवृक्षे। रा.नि.व.९। शाकविशेषे। रक्तचिल्ली। वै.निघ.। क्ली। कोमलपर्णे।

मृदुपत्रा (त्री)। स्त्री। चिल्लीशाके। रक्तचिल्लीशाके। रा.नि.व.७।

मृदुपर्व्वकः (र्व्वा)। पुं। वेतसे। वेत्रवंशे। वेउड़ बाँश। रा.नि.व.७।

मृदुपुष्पः (कः)। पुं। शिरीषवृक्षे। शिरीष गाछ। र.मा.। रा.नि.व.९।

मृदुफलम्। क्ली। पद्मकफले। वा.टी.अरुण.।

मृदुफलः। पुं। विकङ्कतवृक्षे। बँइचि गाछ। रा.नि.व.९। विकण्टकवृक्षे। मधुनारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.११। पद्मकवृक्षे। वै.निघ.। [वै.निघ.।

मृदुलम्। क्ली। अक्षीरफले। जले। श.च. त्रि। कोमले। स्त्री (ला)। सुलेमानीखर्ज्जूरीवृक्षे सुलेमानी खेजुर। भा.।

मृदुलता। स्त्री। गुल्मीतृणे। रा.नि.व.८।

मृदुलोमकः (वान्)। पुं। शशके। हे.च.

मृदुसारम्। क्ली। तूलकाष्ठे। पुं। पारिशवृक्षे। रा.नि.व.९।

मृदूत्पलम्। क्ली। नीलपद्मे। श.च.।

मृद्गः। पुं। मत्स्यभेदे। उणा.।

मृद्गिलः। पुं। रोहिताकारमत्स्यभेदे। मिड़गे माछ। तन्मांसगुणाः—"मृद्गिलस्तु गुणैर्ज्ञेयः प्रा रोहितमत्स्यवत्॥"

मृदङ्गम्। क्ली। वङ्गधातौ। र.मा.। त्रिका. पुं। वनवास्तुके। वै.निघ.।

मृद्वी (का)। स्त्री। द्राक्षालतायाम्। अम. वा.चि.१४.पटोलादौ। "मृद्वीकामुस्तवंत्सकाः। च.द.ज्व.चि.। "मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यचित्र नागरैः।" च.द.पि.ज्व.चि.। "मृद्वीका मधु निम्बम्।"

मृद्वीकादिः। पुं। द्राक्षादिसिद्धकषाये "मृद्वीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा अवस्थायस्थितं पाकमेतत्पित्तज्वरापहम्॥" द.पि.ज्व.चि.।

मृद्वीकादिकषायः। पुं। श्रेष्ठोपगकषाये "मृद्वीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारीकाकोलीक्षीरकाकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्यः।" च.सू.४अ.

मृद्वीकासवः। पुं। द्राक्षासवे।

मृणमरुः। पुं। प्रस्तरे। पाथर।

मृषाध्यायी (इन्)। पुं। वके। रा.नि.व.१९

मृपालकः। पुं। आम्रवृक्षे। श.च.।

मृष्टम्। क्ली। मरिचे। रा.नि.व.६।

मृष्टेरुकः। त्रि। मिष्टान्नभक्षके।

मेकः। पुं। छागे। रा.नि.व.१९।

मेखला। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया रा.नि.व.४। गिरिनितम्बे। त्रिका.।

मेघः। पुं। मुस्तके। मुता। प.मु.। रा.नि. ६। वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.पाठादिः। तण्डुली शाके। काँटानटिया शाक। र.मा.। अभ्रके

मेघकफः । पुं । करकायाम् । हारा. ।

मेघचिन्तकः } पुं । चातकपक्षिणि । श.च. ।
मेघजीवकः }

मेघजीवनः । पुं । चातके । रा.नि.व. । तालवृक्षे । चापपक्षिणि ।

मेघनादः । पुं । तण्डुलीयशाके । प.मु. । रक्ततण्डुलीयके । मेघनादरसे । रस.र.ज्वरी.चि. । पलाशवृक्षे । श.र. । वै.निघ.२भ.अन्तकज्व.चि. । मृतसञ्जीवन्यां । मयूरे । विडाले । छागे । त्रिका. । वरुणवृक्षे । भैष.कुष्ठ.चि. । 'मेघनादाग्निलाङ्गला ।'

मेघनादानुलासकः (लासी) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९ । अम. ।

मेघनामा । पुं । मुस्तके । अम. । तण्डुलीयशाके । वै.निघ. ।

मेघनीलकः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

मेघपुष्पः । पुं, क्ली । अभ्रके । रा.नि.व २३ । मुस्तके । अभ्रे । नदीजले । मे. । जले । अम. ।

मेघपुष्पी । स्त्री । वेतसे । जले । अम. । करकायाम् ।

मेघप्रसवः । पुं । जले । रा.नि.व १४ ।

मेघफलः । पुं । विकङ्कतफलवृक्षे । বৈঁচিগাছ । रा.नि.व.११ ।

मेघभूतिः । पुं । वज्रे । श.र. ।

मेघर(रा)वः । पुं । सङ्घातचरजलपक्षिणि । गुणाः—प्लववत् । च.सू.२७अ. । चि.क्रां.क.बाल.चि. । मयूरे ।

मेघवर्णा । स्त्री । भूमिजम्बूवृक्षे । नदीजम्बूवृक्षे । वै.निघ. । नीलीवृक्षे । श.च. ।

मेघसारः । पुं । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

मेघसुहृत् । पुं । मयूरे । है.च. ।

मेघस्कन्दी (इन्) । पुं । महासिंहे । বড়সিংহ । रा.नि.व.१९ । [नि.व ११ ।

मेघस्तनितोद्भवः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.

मेघस्वनाङ्कुरः । पुं । वैदूर्यमणौ । प.मु. ।

मेघाख्यम् । क्ली । मुस्तके । र.मा. ।

मेघागमः । पुं । धाराकदम्बे । দেলিকদম । रा.नि.व ९ । वर्षाकाले । श.र. ।

मेघागमप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।

मेघानन्दः (न्दा) । पुं, स्त्री । मयूरे । बलाकायाम् । रा.नि.व.१९।२३ ।

मेघानन्दी (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१९ ।

मेघान्तः । पुं । शरत्काले । रा.नि.व.२१ ।

मेघाभः । पुं । धाराकदम्बवृक्षे ।

मेघाभा । स्त्री । भूजम्बूवृक्षे । জাম গাছ । वै.निघ. ।

मेघास्थि । क्ली । करकायां । शिला । त्रिका. ।

मेघाह्वः । पुं । अभ्रके । उशीरे । वै.निघ.२भ. पित्तश्लेष्मसन्निपातचि. । मुस्तायाम् ।

मेचकः । पुं । मुष्ककवृक्षे । पीतशाले । कुन्दुरुखोटौ । वै.निघ. । पिच्छचन्द्रके । मे. । विचित्रवर्णे । कृष्णपीतरक्तवर्णे । मा.नि.अतिसा.चि. । मन्दविषवृश्चिकजातौ । सु.कल्प.८अ. । धूमे । शोभाञ्जने । श.र. । रुचककर्णे । भा. । क्ली । सौवीराञ्जने । गुर्मौ । प.मु. । स्रोतोऽञ्जने । मे. । सौवर्चललवणे । विड्लवणे । वै.निघ. ।

मेचका । स्त्री । वनकार्पास्याम् । বন কাপাস । वै.निघ. ।

मेचकाञ्जनम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । কাল অঞ্জন । वै.निघ. ।

मेचकाभिधा । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । পাতালগাড়ুড়ী । रा.नि.व.३ ।

मेटुला । स्त्री । आमलक्याम् । श.च. ।

मेठः (ढः) । पुं । मेषे । মেঢ়া । प.मु. ।

मेढ़िका । स्त्री । ह्रस्वमेषशृङ्ग्याम् । ক্ষুদ্র মেড়াশিঙে । वै.निघ. ।

मेढ्रः । पुं । शिश्ने । रा.नि व.१८ । स गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । सुखबोधः ।

मेढ्रशृङ्गी । स्त्री । मेषशृङ्ग्यां । प.मु. ।

मेढ्रास्थि । क्ली । लिङ्गास्थनि । च.शा.७अ. ।

मेण्ढः (कः) । पुं । मेषे । श.र. ।

मेथा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

मेथिः (का, थी) । स्त्री । Trigonella Foenum graecum.) Fenugreek. स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । মেথি । हिं मं मेथी । कं मेथय । तें मेण्टुलु । ता. वेन्डयम् । सा द्विधा

मेथी वनमेथीति। तत्पर्य्याया:,—मेथिनी दीपनी बहुपत्रिका वेधनी गन्धफला गन्धबीजा ज्योति: वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा कैरवी कुञ्चिका बहुपर्णी पीतबीजा। गुणा:—कटु. उष्णा रक्तपित्तकरी अरोचकघ्नी वातघ्नी दीपनी च। रा.नि.व.६। अन्या—"तत: स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता।" भा.। "मेथिका वातशमनी वेजिका वातला मता।" अत्रि.१६ष.।

मेथिनी। स्त्री। मेथिकायाम्। মেতি। रा.नि.व ६।

मेथीमोदक:। पुं। वाजीकरणाध्याये। पाठ:—"त्रिकटुत्रिफलामुस्तजीरकद्वयधान्यकं। कट्फलं पौष्करं भार्ङ्गी यमानी सैन्धवं विड़। तालीशकेशरं पत्रं त्वगेला च फलं तथा। यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेव च मेथिका। संचूर्ण्य गुण्डकद्वार्थ्यं पुरातनगुड़ेन तु। घृतेन मधुना मिश्रं खादेदग्निबलं प्रति॥" रस.र.।

मेद:। क्ली। शरीरस्थचतुर्थधातौ। मांसजस्नेहे। मांससारभूतधातौ। মেদধাতু। तत्पर्य्याया:,—वपा वसा मांससार: मांसस्नेह:। तत्स्वरूपादि—"यन्मांसं स्वाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते।" गुणा:—"तदतीव गुरु स्निग्धम्बलकार्थ्यतिबृंहणम्। मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम्। अतएवोदरे वृद्धि: प्रायो मेदस्विनो भवेत्॥" भा.। पुं। अलम्बुषायाम्। रा.नि.व.५।

मेद:सार:। त्रि। मेदस्विनि। बलवर्णनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषत: स्नेह: मेद:साराणां। सा सारता वित्तैश्वर्य्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्ज्जवं सुकुमारोपचारतामाचष्टे। च.वि.८अ.। स्त्री (रा)। मेदायाम्। মেদা। रा.नि.व.५।

मेदक:। पुं। जगलसुराया घनतरसुरायाम्। "मेदको जगलाह्वन:।" प.प्र.३ख.। च.शा.८अ.।

मेदकोद्भवा। स्त्री। मेदायां। र.मा.।

मेदगज्वर:। पुं। तदाश्रितज्वरे। लक्षणम्—"भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्द्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता॥" मा.नि.।

मेदज:। पुं। भूमिजगुग्गुलौ। रा.नि.व.१२।

गुणा:—"मेदपुच्छोद्भवं हव्यमौरभ्रसदृशं गुणै:॥ सु.सू.४६अ.।

मेदभव:। पुं। मेदधातौ। वै.निघ.।

मेदसन्निभा। स्त्री। दुग्धफेणिकायाम्।

मेदसमुद्भवम्। क्ली। अस्थनि। स्त्री (रा वसायां। वै.निघ.।

मेदसमुद्भूता। स्त्री। मेदधातौ। वै.निघ.

मेदस्कम्। क्ली। मांसे।

मेदस्कृत्। क्ली। मांसे। हे.च.।

मेदा। स्त्री। स्वनामख्यातलताजातशुक्लकन्दविशेषे। सा च मध्यदेशजाता लघुमेदा इति गौड़ेशे प्रसिद्धा। तें ज्योतिष्मतीचेट्टु, शङ्खपुष्पचेतत्पर्य्याया:,—मेद.सारा मेदिनी मेदोवमेदोद्भवा जीवनी श्रेष्ठा मनिच्छिद्रा दिभावरी वस्वल्पपर्णिका स्नेहवती मधुरा स्निग्धा मेधा द्रसाध्वी शल्यदा बहुरन्ध्रिका पुरुषदन्तिका। गुमधुरा शीता पित्तदाहकासघ्नी राजयक्ष्मक्षयवातला च। "मेदापि शुक्लकन्द: स्यात् मेदोधामिव स्रवेत्॥" रा.नि.व.५। See महामेदा

मेदाद्वयम्। क्ली। मेदायां महामेदाया वा.सू.१५अ.जीवन्त्यादि:। "जीवन्ती काकोली मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च।"

मेदिनी। स्त्री। मेदायां। अजमोदाया गाम्भारीवृक्षे। रा.नि.व.५।६।९। पृथिव्याम्।

मेदुर:। पुं। सल्लकीनिर्यासे। वै.निघ.। त्रि अतिस्निग्धे। अम.। स्त्री (रा)। काकोल्या কাঁকলা। रा.नि.व.७।

मेदोगण्ड:। पुं। गलरोगभेदे। निदा.।

मेदोगतज्वर:। पुं। तद्धातुगज्वरे। मा.नि See मेदगज्वर:।

मेदोगला। स्त्री। लज्जालुकाभेदे। वै.नि

मेदोग्रन्थि:। स्त्री। मेदस: ग्रन्थौ। लक्षणं "प्रदुष्टं मेदुरैर्मेदो नीतं मांसेऽथवा त्वचि। वायु कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुचलम्। श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम्। स विभिन्नो मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत्॥" वा.उ.२९अ.।

मेदोजम्। क्ली। अस्थिधातौ। হাড়। रा.व.१८। [इला तया दाहे। ल.द.१४

मेदोद्भवा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मेदोधरा । स्त्री । देहे तृतीयकलायाम् । "मेदो-हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमन्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ।' सु.शा.४भ. ।

मेदोरोगः । पुं । तद्वृद्धिरोगे । निदा. ।

मेदोरोहिणी । स्त्री । गलरोगविशेषे । निदा. ।

मेदोऽर्ब्बुदः । पुं । ओष्ठरोगभेदे । क्ली । मेदोजार्ब्बुदे । निदा. । See मेदोग्रन्थिः ।

मेदोवती । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।

मेदोवृद्धिः । स्त्री । देहस्थौल्ये । अण्डवृद्धौ । निदा. ।

मेद्यः । त्रि । मेदोजन्ये । सु.नि.६भ. ।

मेधा । स्त्री । मेदायां रा.नि.व.५ । धारणावत्यां बुद्धौ । अम. । सल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

मेधाकरी । स्त्री । शङ्खपुष्प्याम् । वै.निघ. । ब्राह्मीक्षुपे । वै.संग्रहः ।

मेधाह्वात् । क्ली । शितावरीक्षुपे । শুশুনি শাক । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधाजननम् । क्ली । कृष्णसर्षपे । वै.निघ. ।

मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीक्षुपे । वै.निघ. ।

मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती-लतायां । रा.नि.व.३ । शारिकायां । শালিক পাখী । वै.निघ. ।

मेधावी (इन्) । पुं । शुकपक्षिणि । शारिकायां । त्रिका. । क्ली । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।

मेधिः । पुं । धान्यमर्द्दनस्थाने पशुबन्धनार्थन्यस्त-दारुणि । भ. ।

मेधिका । स्त्री । तन्नामकवृक्षे । মেথী গাছ । वै.निघ. ।

मेध्यः । पुं । खदिरवृक्षे । बर्करे । छागल । रा.नि.व.८।१९ । यवे । प.मु. । स्त्री (ध्या) । रक्त-वचायां, श्वेतवचायाम् । प.मु. । रा.नि.व.६।२३ । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । शङ्खपुष्प्याम् । रा.नि. व.३।२३ । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.५।२३ । शमी वृक्षे । रा.नि.व.८ । केतकीवृक्षे । কেয়া গাছ । रा.नि.व.१० । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । अपराजितायाम् । रुची । शर्करायां । रा.नि.व.२३। मण्डूकाम् । रा.नि.व.५ ।

मेनादः । पुं । विडाले । छागे । मयूरे ।

मेन्धिका (न्धी) । स्त्री । मेन्दीति ख्याते वृक्षे । মেন্দী গাছ । कोपान्तरम् ।

मेरुकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. । यक्षधूपे । धूना । श.च. ।

मेरुपादजम् । क्ली । रौप्ये । वै.निघ. ।

मेलकालवणम् । क्ली । मृत्तिकालवणे । रा. नि.व.६ ।

मेला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ । कृष्णाञ्जने । हे.च. ।

मेलाम्बुः । स्त्री । मस्याधारे । जटा. ।

मेषः (कः) । पुं । पशुविशेषे । ভেড়া । तत्पर्य्यायाः,—मेढ्रः उरणः उरभ्रः ऊर्णायुः वृष्णिः एडः एडकः एलकः पृथूदरः बहुरोमा भेड़ः भेड्रः शृङ्गिणः अविः लोमशः बली रोमशः फेड़कः मेषटः हुडुः मेढः सम्फालः । प.मु. । एरके । नैगमेषे ग्रहे । भा.कु.४भ.नैगमेषचि. । "कौमार-भृत्ये मेषाय प्रथमेऽह्नि निवेदयेत् ।" मांसगुणाः— मधुरं शीतलं गुरु विष्टम्भि वृंहणञ्च । रा.नि.व.१९ । पित्तश्लेष्मकरं कुसुम्भशाकेन सह त्याज्यञ्च । राज. । अण्डविहीनस्य मेषस्य मांसं किञ्चित् लघु । जीव-शाके । रा.नि.व.७ । मेषराशौ ।

मेषकम्बलः । पुं । मेषलोमकृतकम्बले । अग. ।

मेषकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्दे । চাকন্দা । वै.निघ. । वै.निघ. ।

मेषपुष्पा । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে ।

मेषमूत्रम् । क्ली । मेषीमूत्रे । See अवीमूत्रम् ।

मेषलोचनः । पुं । चक्रमर्द्दवृक्षे । भा. ।

मेषवल्ली । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । भा. ।

मेषविषाणिका । स्त्री । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়া-শিঙে । र.मा. । वै.निघ.२भ.चय.चि.शिवगुटी ।

मेषशृङ्गम् । क्ली । मेषस्य शृङ्गे । ভেড়ার শিঙ্ । रावणकृतकुमारतन्त्रे ।

मेषशृङ्गः । पुं । स्वनामख्याततिक्तशाकपर्यायो-पधविशेषे । মেড়াশিঙে । प.मु. । कर्कटशृङ्गे । स च पुत्रञ्जीववृक्षशतवविशेषः । কাঁকড়াশৃঙ্গী । सु.सू.३८भ. । पुत्रञ्जीवभेदे । सु.चि.२भ. ।

मेषशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्ग्यां । মেড়াশিঙে । काँकड़ाशृङ्गी । तत्पर्य्यायाः,—नन्दीवृक्षः मेषविषाणिका मेषवल्ली चक्षुः चक्षुर्वहलं मेढ़शृङ्गी गृहद्रुमा वहलचक्षुः विषाणी अजशृङ्गिका । रा.नि.व.१९ । सु.सू.३८।३९अ. । See अजशृङ्गी ।

मेषा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् । श.च. ।

मेषाख्यः । पुं । बालग्रहविशेषे, नैगमेषे । वा. उ.३अ. ।

मेषान्त्री । स्त्री । अजान्त्रीलतायाम् । छागल-বেঁটো । रा.नि.व.३ ।

मेषालुः । पुं । वर्व्वरावनस्पतौ । श.च. ।

मेषाह्वयः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

मेषाक्षिकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्दक्षुपे । र.मा. ।

मेषिका । स्त्री । मेषवल्ल्याम् । श.र. ।

मेषी (इन्) । पुं । तिनिशवृक्षे । তিনিশ, সাদন । रा.नि.व.९ । जटामांस्यां । रा नि.व.१२ । मेषवल्ल्याम् । तत्पर्य्यायाः,—जालकिनी अविः अविला एड़का मेषिका क्रुरी रुजा वेणी । त्रिका. । मेषशृङ्ग्याम् । মেড়াশিঙে । मेष.वाजी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरोगे । रा.नि.व.२० । शुक्रे । मूत्रे । हे.च. । मेषे । श.च. ।

मेहकुलान्तकरसः । पुं । बसामेहे औषधम् । पाठः—"मृतं वङ्गं मृतत्राभ्रं शुद्धपारदगन्धकं । भूनिम्बं पिप्पलीमूलं त्रिकटु त्रिफला त्रिवृत् । रसाञ्जनं विड़ङ्गाब्दं विल्वगोक्षुरदाड़िमम् । प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं शुद्धमस्मनतोः पलम् । गोपालकर्कटीमूलस्वरसैर्वटिकां कुरु ।......अनुपानं प्रयोक्तव्यं छागीदुग्धम्पयोऽथवा...... ॥" भैष. ।

मेहघ्नी । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.मु. ।

मेहनम् । क्ली । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ । मूत्रे । वा.उ.६अ. । पुं । मुष्ककवृक्षे । घण्टापारुल । रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।

मेहनाशिनी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

मेहमुद्गरवटी । स्त्री । प्रमेहनाशकवटिकाभेदे । पाठः,—रसाञ्जनं विड़ं दारु विल्वगोक्षुरदाड़िमाः । भूनिम्बपिप्पलीमूलं त्रिकटुत्रिफलात्रिवृत् ॥ प्रत्येकं तोलकं देयं लौहचूर्णन्तु तत्समम् । पलैकं गुग्गुलुं दत्त्वा घृतेन वटिकां कुरु ॥ माषैका निर्म्मिता चेयं मेहमुद्गरसंज्ञिनी " ।

मेहहररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः । पाठः—"गन्धेन सूतं द्विगुणं प्रगृह्य विमर्द्दयेत गोक्षुरनीरयुक्तं । शुक्तञ्च कृत्वाथ सुतप्तताम्रचक्रञ्च तस्योपरि विन्यसेच्च ॥ चक्रे विलग्नञ्च ततः प्रगृह्य सूपोदरे भावय टङ्कणेन । संगृह्य चक्रं च निधाय गोलं निःशेषकामेहविमुक्तिरेति ॥" रस.चि.९अ. ।

मैलम् । क्ली । स्नेहे । मलमूत्रत्यागे । राज. ।

मैलकर्म्म (न्) । क्ली । मलमूत्रत्यागे ।

मैत्री । स्त्री । मित्रतायाम् । अनुराधायाम् । सर्व्वप्राणिष्वात्मबुद्धौ । च.सू.१अ. ।

मैत्रीपरः । त्रि । मैत्रीप्रधाने । च.सू.चक्रद.टी. ।

मैथुनम् । क्ली । स्त्रीपुरुषधर्म्मे । तत्पर्य्यायाः,—सुरतं मूरतं अभिमानितं धर्षितं सम्प्रयोगः अनारतं अब्रह्मचर्य्यकं उपसृष्टं त्रिभद्रं रतिक्रिया सन्नेशं क्रीड़ारत्नं महाद्रवं व्यवायः ग्राम्यधर्म्मः रः निधुवनं रत रमणं यतिः योगमिथुनं सम्भोगः शृङ्गारः प्रसक्तिः रतिलक्षं मोहनं पशुक्रिया प्रसङ्गः स्त्रीसंसर्गः यातं स्त्रीसङ्गमः समीचकः । विवाहे । स्त्रीविशेषमैथुने तत्कालनिर्णयो यथा—"निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥" मैथुननिषेधो यथा—"नर्त्तौ च षोड़शादर्षात् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥" सामान्यतो मैथुनकालनिर्णयः—"त्रिभिस्त्रिभिरहोभिश्च सेवेत प्रमदां नरः । सर्व्वेष्वृतुषु घोर्षेषु पचान्मासात् व्रजेद्बुधः ॥" परिमितस्य गुणाः—"स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोवलैः । अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥" अतिमैथुनदोषाः—"व्यवायी धातुपचयं कुरुते रत्यपत्यदः । ग्लानिकम्पोरुदौर्व्वल्य धात्विन्द्रियबलक्षयः । चयहद्रुपदंशाद्या जायन्तेऽतिव्यवायतः । अतिव्यवायाज्जायन्ते कासश्वासज्वरादयः ॥" मैथुनाकरणगुणाः—"असेवनात्स्त्रीमेदोग्रन्थिरप्रेश्च मार्दवम् ।" राज.५प. ।

मैरेयः । पुं, क्ली । सुराविशेषे । तत्र धातकीपुष्पगुड़धान्याम्लसन्धानेन कृतम् । "मैरेयं धातकी पुष्पगुड़धान्याम्लसंहितम् ।" प.प्र.३अ. । यद्वा सुरासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः सन्धानम् । तत्र च मधु देयम् । "आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजानीया

"मैरेयं धातकीपुष्पगुड़धान्याम्लसाधितम्। सचातुर्जातका शाङ्गीमकुष्ठीषणनागरम्॥" वाचस्पतिः। गुणाः—"तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्मघ्नत्। कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः॥" सु.सू.४५अ.। द्रवद्रव्ये। धान्यासवे। आसवे। अम.।

मैरेयाम्बु। क्ली। काञ्जिकभेदे। মৈরেয়াম্বু। च.द.विद्रधि चि.।

मैरेयी। स्त्री। सुराविशेषे। तत्प्रस्तुतविधिर्यथा,—"मालूरमूलं बदरी शर्करा च तथैव च। एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयी मदिरा मता॥" गुणाः—"मैरेयी वातहृद् बल्या ज्वरघ्नी वह्निदीपनी।"

मैला। स्त्री। नीलीवृक्षे। वै.निघ.।

मोघपुष्पा। स्त्री। वन्ध्यायाम्।

मोघा। स्त्री। विड़ङ्गायाम्। रा.नि.व.६। च.शा.८अ.। मदर्थ्याम्। ফুলগাছ। मद। पाटलवृक्षे। मे.।

मोचम्। क्ली। शाल्मलीवेष्टे। মোচরস। च.द.सि.यो.ग्रहणी.चि.बालचाङ्गेरीघृते। मोचाफले। মোচা। अम.। भैष.पाददारी.चि.।

मोचः (कः)। पु। शोभाञ्जनवृक्षे। रा.नि.व.७। मुष्ककवृक्षे। ঘণ্টাপারুল। रा.नि.व.११। मोचरसे। च.द.बाल चि.। वै.निघ.२भ.ग्रहणी.चि.शोधनादिचूर्णे। कदलीवृक्षे। हे.च.।

मोचका (की)। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। শিমূল গাছ। सु चि,२अ.।

मोचनम्। क्ली। मोचने। विस्रावणे। भा.म.कुष्ठ.चि.। स्त्री (नी)। कण्टकार्य्याम्। जटा.।

मोचना। स्त्री। सन्दंशे। সাঁড়াশি।

मोचनिर्यासः। पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८।

मोचपुष्पा। स्त्री। बन्ध्यायां स्त्रियाम्। বাঁজা মেয়ে। रा.नि.व.१८। कदलीवृक्षे।

मोचरसः। पुं। स्वनामख्यातसारजवर्गीयद्रव्यभेदे, शाल्मलिवेष्टे। মোচরস, শিমূলের আঠা। तत्पर्य्यायाः,—मोचनिर्य्यासः मोचसारः मोचस्रुत् मोचाकः मोचाह्वः शाल्मलीनिर्य्यासः पिच्छलसारः सुरसः शाल्मलीवेष्टः पिच्छा शाल्मलिः शाल्मलीवेष्टकः। र.मा.। सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादिः। गुणाः—कषायः कफवातघ्नः योगेन ; रसायनः बलपुष्टिवर्णवीर्य्यप्रज्ञायुर्देहसिद्धिकरः ग्राही च। रा.नि.व.८। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिः। "मानद्रुमोमोचरसः।"

मोचसारः। पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८।

मोचस्रवः (स्रावः,वी (इन्), स्रुत्)। पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८। वै.निघ.।

मोचा। स्त्री। शाल्मलिवृक्षे। শিমুল গাছ। रा.नि.व.८। कदलीवृक्षे। भा.। रा.नि.व.११। नीलीवृक्षे। নীল গাছ। रा.नि.व.४। शल्लकीवृक्षे। वा.सू.१५अ.रोध्रादिः। "सैलबालुपरिपेलवमोचाः।"

मोचाख्यः। पुं। शाल्मलीवृक्षे।

मोचाटः। पुं। कृष्णजीरके। अम.। कदलीवृक्षे। कदल्यस्थनि থোড়। मे.। चन्दनवृक्षे। वै.निघ.। [वै.संग्रहः।

मोचाफलम्। क्ली। कदल्याम्। কলা।

मोचारसः। पुं। कदलीस्वरसे। "मोचारसेन सहितं।" भा.म.४भ.मसूरि.चि.शीतलाधिकारे।

मोचास्रावः। पुं। मोचरसे। वै.निघ.।

मोचाह्वः। पुं। शाल्मलीवेष्टके। মোচরস। शि यो.रक्तार्शः-चि.। "समङ्गोत्पलमोचाह्वतिरीट तिलचन्दनैः।" वै.निघ.।

मोचिका। स्त्री। मत्स्यभेदे। वै.निघ.। तन्मांसगुणाः,—मोचिका वातहृद् बल्या रुच्या उष्णा दीप्ताग्नीनां हिता।

मोचिनी। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। वै.निघ.।

मोचिलिन्दा। स्त्री। राजादनवृक्षे। वै.निघ.।

मोची। स्त्री। हिलमोचिकायाम्। হিঞ্চে। र.मा.। See मोचा।

मोछिकायन्त्रम्। क्ली। सुराशोतनयन्त्रे। মদের ভাটী। भैष.मृतसञ्जीवनीसुरा.।

मोटनम्। क्ली। आक्षेपे। निदा.।

मोटा। स्त्री। ह्रस्वबलाक्षुपे। ছোট বেড়েলা। रा.नि.व.४। जयन्त्याम्। चुक्रे। চুকা পালঙ। वै.निघ.।

मोणः। पुं। शुष्कफले। वै.निघ.। नक्रे। मक्षिकायाम्। सर्पकरण्डे। मे.।

मोथः । पुं । मुस्तके । कीटान्तरम् ।

मोदः । पुं । आम्रवृक्षे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

मोदकः । पुं । गुड़ः । यवासशर्करायाम् । रा.नि.व.१४ । लड्डुके । लाड़ु । मे. । गुड़शर्करादिपाकेन यस्य पूर्णवीर्य्यं पक्षासं तिष्ठति । मुग्धबोधः । मोदकाद्यौषधमावादि यथा—"मोदको वटकः पिण्डो तन्मावा चूर्णवन्मता । मोदकेषु द्विगुणितो गुड़ः सिता चतुर्गुणा । पक्वेन वटकाः कार्य्या गुड़ेन सितयाथवा । परं हि वह्निसम्पर्काल्लघिमानं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुड़िकाकल्कानामनुपानकम् । वातपित्तकफातङ्के द्वित्रेकपलमाहरेत् ॥" गोपुरः ।

मोदकी । स्त्री । मूर्व्वायाम् । वै.निघ.२भ. वा. व्या. चि.षड़शीतिगुग्गुलौ । शिङ्गिन्याम् ।

मोददायिनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । जातीफुलेर गाछ । सु. ।

मोदनम् । क्ली । सिक्थके । रा.नि.व.१३ । पुं । मदनवृक्षे । मयना गाछ । (सौभाग्यशुण्ठीमोदके ।)

मोदनी । स्त्री । यूथिकायाम् । श्वेत जूंई । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उपोदिकायाम् । पूंई गाछ । प.मु. ।

मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि.व.११ ।

मोदयन्ती । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । नव मल्लिका, काठमल्लिका । तत्पर्य्यायाः,—खरस्वरा तृणशून्या भूपदी मोदयन्तिका । प.मु. । सु.चि. २५अ. । "पिष्टा च सर्व्वं सह मोदयन्त्या ।"

मोदा । स्त्री । शाल्मलिवृक्षे । शिमूल गाछ । र.मा. । अजमोदायां । वनयवानी । मद.व.२ । रा.नि.व.६ ।

मोदाख्यः । पुं । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

मोदाढ्या । स्त्री । अजमोदायाम्, वनयमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

मोदिनी । स्त्री । यूथिकायाम् । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका गाछ । तत्पर्य्यायाः,—वटपत्री कुमारिका वृत्तमल्लिका । गुणाः,—कटुः उष्णा मृगनाभि । वै.निघ. । अजमोदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

मोरट(क)म् । क्ली । प्रसवात् सप्तरात्रादनन्तरं यत् क्षीरं तन्मोरटमुच्यते । र.मा. । रा.नि.व.१५ । "मधुरो वृंहणो वृष्यो तद्वत् पीयूषमोरटौ ।" सु.सू.४५अ. । (कम्) इक्षुमूले । भा.म.ख.४भ. मसूरि.चि. । हस्तिकर्णपलाशे । सु.सू.३८अ. । च.द.वीरतरादौ. । अङ्कोटपुष्पं । आँकोड़ेर फुल । मे. ।

मोरटः (कः) । पुं । लताकराड़ इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे । प.मु. । क्षीरमोरटे वा । लताकराड़, क्षीरकराड़ । तत्पर्य्यायाः,—शीतद्रुः सुदलः क्षीरकः क्षीरमोरटः चोरपुष्पः कर्णपुष्पः पीलुपत्रः मधुस्रवः घनमूलः दीर्घमूलः पुरुषः क्षीरबहुलः । गुणाः—सकषायमधुरः वृष्यः बल्यः पित्तदाहज्वरघ्नः । रा.नि.व.३ । अङ्कोलवृक्षे । आँकोड़ गाछ । सु.स.३८अ. । खदिरभेदे । श्वेत खदिर । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्व्वायाम् । मूर्गा । प.मु. । रा.नि.व.३ । सु.सू.३८अ. । वा.सू.१५अ.वरुणादिः । आस्फोटकवृक्षे । शेओड़ा गाछ । सु.सू ३८अ. ।

मोरणम् । क्ली । तरुनिर्यासे । क्षीरनिर्यासे । दुग्धकूर्च्चिकायाम् । वै.निघ. ।

मोर्वः । पुं । मूर्व्वायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पुं । विपरीतज्ञाने । भा.अध.अम्ल.पि. चि. । भा. । म.ख.४भ.विस्फोट.चि. । मूर्च्छायाम् । मा.नि. ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माड़ इति कीटत्वेन ख्याते वृक्षविशेषे । रा.नि.व.८ ।

मोहनः । पुं । धुस्तूरवृक्षे । रा.नि.व.१० । क्षणमुष्ककवृक्षे । चित्तविभ्रमे । वै.निघ. । क्ली । सुरते । हे.च. ।

मोहनभोगः । पुं । लप्सिकायाम् । हिं हालुया । See लप्सिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्दाके । वा.उ.५अ. ।

मोहना (नी) । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । रत्ना. । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

र.मा.। सु.चि.२८अ.। वृत्तमल्लिकायाम्। रा.नि.व.१०। शतदलमल्लिकायाम्। प.मु.। कट्फले। वटपत्रपाषाणभेदे। भङ्गायाम्। सिद्धि। मद्यविशेषे। उपोदिकायाम्। পুঁই। वै.निघ.।

मोचः (कः)। पुं। पाटलवृक्षे। পারুলগাছ। मे.। (कः) मुष्ककवृक्षे, पलाशवत्पर्णतरुवृक्षे। ঘণ্টাপারুল। भा.।

मौकुलिः (ली(इन्))। पुं। द्रोणकाके। দাঁড় কাক। वै.निघ.। काके। हे.च.।

मौक्तिकम्। क्ली। अन्ने। वै.निघ.। मुक्तायाम्। মুক্তা। हिं मोती। गुणाः—मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिकृत्। भा.पू.१भ.रत्नवर्गः। शोधनादिकं माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यम्। तस्य लेपः शीफादिहरः। वा.उ.३७अ.। See मुक्ता।

मौक्तिकतण्डुलः। पुं। धवलयावनाले। শ্বেত জনার। रा.नि.व.१६।

मौक्तिकप्रसवा। स्त्री। मुक्ताशुक्तौ। মুক্তার ঝিনুক। रा.नि.व.१३।

मौक्तिकयोनी। पुं। शुक्तिशङ्खादि मौक्तिकजनके। "शुक्तिशङ्खगजक्रोड़ः फणी मत्स्यश्च दर्दरः। वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः।"

मौक्तिकशुक्तिः। स्त्री। मुक्ताशुक्तौ। মুক্তার ঝিনুক। रा.नि.व.१३।

मौक्तिकसम्पुटः। पुं। मुक्ताशुक्तौ। प.मु.।

मौक्तिकसम्भवम्। क्ली। मुक्ताञ्जने। वै.निघ.।

मौक्तिकस्थानम्। क्ली। शुक्तिशूकरशङ्खसर्पभेकमत्स्यवेणुगजेषु। वैद्यकम्।

मौग्धिकः। पुं। प्लक्षवृक्षे। वै.निघ.।

मौञ्जितृणाख्यः। पुं। मुञ्जतृणे। মুঞ্জ। रा.नि.व.८।

मौञ्जोपवा (वी)। स्त्री। वल्वजायां। উলু। रा.नि.व.८। मुञ्जतृणे। वै.निघ.।

मौढ्यम्। क्ली। मोहे। हे.च.।

मौद्गदलम्। क्ली। मुद्गदाल्याम्। মুগের দাল। वा.चि.६अ.। [त्रिका.।

मौद्गलिः। पुं। द्रोणकाके। वै.निघ.। काके।

मौनम्। क्ली। मुक्तायाम्। अम.।

मौर्व्वी। स्त्री। मेषशृङ्ग्याम्। अजशृङ्ग्याम्। र.सा.। तीतुंपुंखी इति प्रसिद्धौषधौ। प.मु.।

मौलकः। त्रि। मूलाकरजे (लवणे)। খনিজ লবণ। च.वि.८अ.।

मौलिः। पुं, स्त्री। मस्तके। रा.नि.व.१८। केशपाशे। अम.। पुं। कङ्कोलवृक्षे। त्रिका.। अशोकवृक्षे। मे.।

मौलिकाजाली। स्त्री। चौरिकायाम्।

मौषली। स्त्री। मुषल्याम्। তালমূলী। वै.निघ.२भ.गुड़ूच्यादिमोदके।

मौहूर्त्तिकः। पुं। ज्योतिर्विदि। अम.।

म्रक्षणम्। क्ली। तैलघृताद्यभ्यङ्गे। তৈল ঘৃতাদি মাখা। रा.नि.व.१५। तैले। हे.च.।

म्रातनम्। क्ली। कैवर्त्तमुस्तके। श.च.।

म्लाना। स्त्री। रजस्वलायाम्। रा.नि.व.१८।

म्लेच्छम्। क्ली। हिङ्गुले। रा.नि.व.१३। शा. कौ.त्रिपुरभैरवरसे। वै.निघ.२भ.शा.व्या.चि.मृतसञ्जीवनीरसे। ताम्रे। र.सा.सं.मृतसञ्जीवनीरसे।

म्लेच्छकन्दः। पुं। श्वेतरसोने। रा.नि.व.७।

म्लेच्छदारुकम्। क्ली। चोपचीनीति ख्याते द्रव्ये। তোপচিনি। वै.निघ.।

म्लेच्छफलम्। क्ली। काफीतिख्याते फलविशेषे। गुणाः,—अस्य निद्रातन्द्राकफनाशकं श्वासकासज्वरातिसारार्शोवमेदकहरञ्च।

म्लेच्छभोजनः। पुं। तृणगोधूमे। गोधूमे। गम्। रा.नि.व.१६। त्रिका.। क्ली। अर्द्धपक्वगोधूमे। यावके। श.र.।

म्लेच्छमुखम्। क्ली। ताम्रधातौ। তামা। रा.नि.व.१२।

म्लेच्छाम्लिका। स्त्री। पारसिकाम्लफलविशेषे। गुणाः—रुच्य रेचनश्च।

म्लेच्छाशः। पुं। म्लेच्छभोजने। गोधूम। वै. निघ.। [र.मा.।

म्लेच्छास्यम्। क्ली। ताम्रधातौ। তামা।

य

यकृत् । क्ली । दक्षिणकुक्षेरधःस्थशरीरावयवविशेषे, कालखण्डाभिधरञ्जकपित्ताधारे । यकृৎ । हिं जिगार । तत्पर्य्यायाः,—करण्डा कालकं कालखञ्जं कालखण्डं कार्द्दमं महास्नायुः । रा.नि.व १८ । तच्च रक्तजन्य । "गर्भस्थस्य यकृत्-प्लीहानौ शोणितजौ ।" सु.शा.४अ. । तत्स्वरूपं यथा—"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्‌यकृतस्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । प्लीहामयस्य इत्यादि समस्त यकृदामये । किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥" भा ।

यकृदात्मिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् । তেলাপোকা । श.च. ।

यकृद्दाल्युदरम् । क्ली । उदररोगभेदे । लक्षणं यथा—"वामे च पार्श्वे परिवृद्धिरेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतो हीनबलोऽतिपाण्डुः । सव्येतरस्मिन् यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव ॥" सु.नि ७अ. ।

यकृद्वैरी (इन्) । पुं । रक्तरोहीतकवृक्षे । লাল রোড়া, রক্তনা । श.च. ।

यजा । स्त्री । कृष्णतुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

यज्ञज्ञाता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । वै.निघ. ।

यज्ञधूपः । पुं । सर्ज्जवृक्षे । धुनार गाछ, शाल । रा.नि.व.९ ।

यज्ञनेता (तृ) । पुं । महासोमलतायाम् । वै. निघ. ।

यज्ञपशुः । पुं । घोटके । श.मा. । [भा. ।

यज्ञपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ ।

यज्ञफलः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ ।

यज्ञभूषणः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि.व.८ ।

यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

यज्ञवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञवृक्षः । पुं । वटवृक्षे । नदीवटे । रा.नि.व. ११ । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । भा. ।

यज्ञश्रेष्ठा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सोमलतायां । वै निघ. ।

यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरवृक्षे । रा.नि व.११ ।

यज्ञसूत्रम् । क्ली । यज्ञोपवीते ।

यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর । र.मा. । खदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । भार्ग्याम् । বামনহাটী । श.च. ।

यज्ञाङ्गा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञिकः । पुं । पलाशवृक्षे । जटा. ।

यज्ञि(ज्ञी)यः । पु । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.११ उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । रा.नि.व.११ ।

यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । শ্বেত কুশ । रा.नि.व.८ । "घातकपत्रकः" इत्यपि पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

यज्ञीयब्रह्मपादपः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । বঁইচি গাছ । रा.नि.व.९ ।

यज्ञेष्टम् । क्ली । दीर्घरोहिषतृणे । रा.नि.व.८ ।

यज्ञोदुम्बरः । पुं । (Fycus glomerata.) उदुम्बरवृक्षे । যজ্ঞডুমুর গাছ । हिं -गुलार, उमर । तै मयड़ीचेट्टु । ता. अट्टि । तत्पर्य्यायाः,—क्षीरवृक्षः जन्तुवृक्ष. सदाफलः हेमदुग्धः क्रिमिफलः यज्ञाङ्गः शीतवल्कलः । गुणाः—हिमः रुक्षः गुरुः पित्तकफरक्तघ्नः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनः रोपणश्च । भा. । See उदुम्बरः ।

यतिः । पु । अगस्तिवृक्षे । वै.निघ. । जितेन्द्रिये । अम. ।

यतु(तू)का । स्त्री । वास्तुकक्षुपे । বেতো শাকের ঝাড় । श.र. ।

यत्नसाध्यः । त्रि । यत्नेनारोग्याहें ।

यथेष्टचारी (इन्) । पुं । पक्षिणि । श.च. । त्रि. । स्वेच्छाचारिणि ।

यन्त्रम् । क्ली । शल्यानामाहरणोपायभूतस्वस्तिकादौ । तच्च एकोत्तरशतं । तदुक्तं—"हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यस्माद्धस्तादृते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म्मणाम् ।" तानि च षट्प्रकाराणि—स्वस्तिक-सन्दंश-

चतुर्विंशतिः स्वस्तिकानि, द्वे सन्दंशयन्त्रे, द्वे एव तालयन्त्रे, विंशतिर्नाड्यः, अष्टाविंशतिः शलाकाः, पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणीति तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नाना-प्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः सदृशानि तस्मात् तत्सारूप्यादा-गमादुपदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद् युक्तितश्च कारयेत् । "समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च । सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥" सु. सू.७ अ. । यन्त्रकर्म्माणि चतुर्विंशतिः निर्घातन-पूरणादि । सु.सू.७अ. । एषां विशेषः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यः । औषधपाकपात्रविशेषे । तच्च साधारणतः षड्विधं, वालुकादोलास्वेदनविद्याधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षणं तत्तत्पर्य्याये मृग्यम् । पारदबन्धनोपाय-विशेषे । तदुक्तं—"यन्त्र्यते पारदो यस्मात्तस्माद्-यन्त्रमिदं स्मृतम् ।" वै.निघ. ।

यन्त्रगृहम् । क्ली । तैलनिष्पीड़नयन्त्रगृहे । घानिघर । इ.च. ।

यन्त्रगोलः । पुं । कलायभेदे । मटर । श.च. ।

यन्त्रणम् । क्ली । बन्धने । रक्षणे । मे. ।

यन्त्रणवासः । क्ली । क्षतादिबन्धनार्थं शाटके । वाक्किवार वस्त्र वा व्याण्डेज । वा.चि.८अ. अष्टाङ्गसंग्रहे च । "अथ यन्त्रणवाससा ।"

यन्त्रणा । स्त्री । पीड़ायां । व्याक. ।

यन्त्रापीड़ः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं —"येन मुहुर्ज्वरवेगाद् यन्त्रेणेवापीड्यते गात्रम् । रक्तं पीतञ्च भवेत् यन्त्रापीड़ः स विज्ञेयः ॥" भा. म.१भ. ।

यमः । पुं । इन्द्रियनिग्रहे । काके । शनौ । कङ्कपक्षिणि । मे. । कीनाशे । त्रिका. ।

यमकम् । क्ली । युगले । घृततैले । च.सू.२अ. । वा.चि.६अ. ।

यमकबन्धः । पुं । यमननामव्रणबन्धनभेदे । लक्षणम्—"बध्यते मण्डलाकारो यमलव्रणयोस्तु यः । बन्धं यमकनामानं भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥" सु.सू.१८अ. ।

यमकीटः । पुं । भूकीटविशेषे । गुबरेपोका । त्रिका. ।

यमचिञ्चा । स्त्री । अत्यम्लचिञ्चायाम् । वागा तेँतुल । र.मा.संग्रहः, रसाध्याये ।

यमजः । त्रि । युग्मजाते । यमज सन्तान । पुं । काके । मे. । दोषान्विते घोटके । "एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः । यमजं वाजिनं विद्यात्...... ॥" ज.द.३अ. ।

यमदग्निः । पुं । ऋषिविशेषे । च. ।

यमदूतकः । पुं । काके । श.र. ।

यमदूतिका । स्त्री । तिन्तिड़ीवृक्षे । अम. ।

यमद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८।२३।

यमप्रियः । पुं । वटवृक्षे । श.र. ।

यमरथः । पुं । महिषे । वै.निघ. ।

यमलम् । क्ली । युग्मे । इ.च. ।

यमलच्छदः । पुं । काञ्चनारवृक्षे । श्वेत-काञ्चन गाछ । रा.नि.व.१० ।

यमलपत्रकः । पुं । अश्मन्तकवृक्षे । कोवि-दारवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

यमला (ली) । पुं । हिक्काभेदे । त्रिका. । लक्षणं—"चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्द्दिशेत् ॥" मा.नि. ।

यमवाहनः । पुं । महिषे । त्रिका. ।

यमवृक्षः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

यमा(वा)निका(नी) । स्त्री । (Ligusticum ajwan or Carum copticum. Syn. Ammicopticum) Ajava seeds. स्वनामख्यातपण्यद्रव्ये । योयान । हिं वम्. अज-वाइन । मं ओंवा । कं ओंड । तें ओमसी । ता. अमम । तत्पर्य्यायाः,—अजमोदा ब्रह्मदर्भा चैवयमानिका भूतिकः यवनिका यवनी यवानी दीप्यः दीपकः दीपनी दीपनीयः यवजः यवसाह्वः यवसाह्वया यवाग्रजः उग्रगन्धा वातारिः भूकदम्बकः शूलहन्त्री उग्रा तीव्रगन्धा । सा चतुर्धा— यमानीवनयमानीपारसीकखोरासानीभेदेन । गुणाः —लेखनी (देहस्थधातुमलान् विशोष्योर्द्ध्वं क्षयेत्) पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः दीपनी तिक्ता पित्तला शुक्रशूलघ्नी वातश्लेष्मोदरानाह-गुल्मप्लीहकृमिघ्नी च । भा.पू.१भ. । तच्छाकगुणाः— यवानीशाकमाग्नेयं रुच्यं वातकफघ्नं कटुतिक्तमुष्णं पित्तलं लघु शूलकरञ्च । भा.पू.शा.व. । "यमानी कटुतिक्तोष्णा वातार्शःश्लेष्मनाशिनी । शूलाध्मान-

कृमिच्छर्द्दिमर्द्दनी दीपनी परा ॥" रा.नि.व.६ । (Hyoscymus niger.) Henbane. খোরাসানীযমানী। হিং বজরভঙ্গ। তেঁ কুরাসানী-ওমম্। গুণাঃ—স্বস্বপর্য্যায়ে দ্রষ্টব্যাঃ।

यमानीतैलम् । क्ली । यमानीसम्भव-तैले । गुणाः,—"यमान्यास्तैलमाग्नेयं शूलाक्षेपानिलान्त-कृत् । आध्मानाजीर्णदुर्नामग्रहणीदोषनाशनम् ॥"

यमानीद्वयम् । क्ली । यमान्यां वनयमान्याञ्च । वै.निघ.२भ.अभिन्यास-चि. ।

यमिका । स्त्री । हिक्काभेदे, या द्विवारमायाति । যমলাহিক্কা । मा.नि. ।

यमुना । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जल-गुणाः—पित्तदाहवमनश्रमघ्नं स्वादु वातजननं पाचनम् अग्निदीप्तिकरं रुचिजनकं बलकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

ययुः । पुं । घोटके । मे. ।

यवः (कः) । पुं । (Hordeum hexastichum.) Barley. स्वनामख्यातशूकधान्यभेदे । যব। হিং মং যব, যুজ। কং সুঁড, জযবে। তেঁ গোধুমলু যবলনেডুধান্যমু বার্লিবিযম্ । তা. বার্লিঅরিসু । तत्पर्य्यायाः,—शितशूकः शीतशूकः सितशूकः हयप्रियः यवकः श्वेतशुङ्गः मवेटः मेध्यः दिव्यः अचतः कञ्चुकी धान्यराजः तीक्ष्णशूकः तुरगप्रियः तुरङ्गप्रियः शक्तुः हयेष्टः पवित्रधान्यम् । गुणाः—"रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः कषायो मधुरो यवः । वृष्यो ग्राही कफघ्नश्च स्यात् पित्तश्वासकास-नुत् ॥" कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित् तिक्तः कफघ्नश्च । तथा अशूकसुण्डः यवः बलदः हृद्यः बहुवीर्य्यपुष्टिकरश्च । रा.नि.व.१६ । वर्षद्वयोपरि-स्थिता यवाः पुराणाः । तद्गुणाः—"पुराणा नीरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः । नवा हिताः...... ॥" भा. । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ. अर्शः-चि-अग्निदीपनीवट्याम् । षष्टिकतण्डुले । अन्ने । भा.ज्व.चि. । चतुर्धान्यमाने । ४ धान । षट्सर्षपमाने । ६ सर्षपा । श.च. । कालिङ्गे अष्ट-सर्षपमिते माने । ८ सर्षपा । "यवोऽष्टसर्षपैः ।" प.प्र.१ख. ।

यवकः । पुं । शूकधान्यविशेषे, यवे । च.सू.५अ. ।

यवकण्टकः । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাবড়া । वै.निघ. ।

यवकलशः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

यवकाञ्जिकम् । क्ली । यवसंहितकाञ्जिके । যবের কাঁজি । See यवाम्लम् ।

यवगण्डः । पुं । मुखव्रणे । ব্রণসফোঁড়া । श.र. ।

यवगोधूमसम्भवम् । क्ली । तन्मिश्रकाञ्जिके । वै.निघ. ।

यवचिञ्चा (ता) । स्त्री । चीरिण्याम् । খিরুই । रा.नि.व.५ ।

यवजः । पुं । यवक्षारे । र.मा. । च.द.ग.ग चि. । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६ । गोधूमक्षुपे । वै.निघ. ।

यवजोद्भवम् । क्ली । तवक्षीरे ।

यवतिक्ता । स्त्री । श्वेतवुङ्खायाम् । शङ्खिनी यवेची इति लोके । শ্বেতবোনা । तत्पर्य्यायाः,—महातिक्ता दृढपादविसर्पिणी नाकुली नेत्रमीना शङ्खिनी तण्डुली पत्रतण्डुली अक्षपीड़ा सूक्ष्मपुष्पी स्थूलपुष्पी यशस्विनी माहेश्वरी तिक्तफला यावी तिक्ता । गुणाः—तिक्ता अम्ला रूक्षा दीपनी कृमिकुष्ठविषामदोषघ्नी रेचनी च । रा.नि.व.३ । तण्डुलीयशाके । शशाण्डुल्याम् । मारिषे । रा.नि.व.२३ ।

यवतैलम् । क्ली । यवचूर्णादिसाधित-तैलविशेषे । तत्प्रस्तुतविधिर्यथा—"यवचूर्णार्द्धकुड़वं मञ्जिष्ठार्द्ध-पलेन तु । तैलप्रस्थं शतगुणे काञ्जिके साधितं जयेत् ॥" ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम् ॥"

यवनः । पुं । सिह्लके । শিলারস । रा.नि.व. १२ । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । गर्ज्जरे । रा.नि.व.७ ।

यवनकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

यवनद्विष्टः । पुं । गुग्गुलौ । গুগ্গুল । रा.नि.व.१२ ।

यवनप्रियम् । क्ली । मरिचे । हे.च. ।

यवनभोजनः । पुं, क्ली । मरिचे । चि.क्र.क. प्रद.चि. । "यवनभोजनधान्यशतावरी ।"

यवनालः । पुं । यावनालवृक्षे । কালজনার । प.मु. । देवधान्ये । দেধান । हे.च. । यावनाल-सामान्ये । জনার । रा.नि.व.१६ । यवदण्डे ।

यवनालजः । पुं । यवक्षारे । हे.च. ।

यवनेष्टम् । क्ली । गृञ्जने । গাজর। रा.नि.व.७। मरिचे। रा.नि.व.६। सीसके। সীসা। रा.नि.व.१३। तालीशपत्रे। वै.निघ.। पुं। रक्तरसोने। राजपलाण्डौ। पलाण्डौ। रा.नि.व.७। निम्बवृक्षे। নিম্ গাছ। रा.नि.व.९।

यवनेष्टा । स्त्री । खर्ज्जूरीवृक्षे। रा.नि.व.११। नखरञ्जन्याम्। মেহেদী। वै.निघ।

यवपटोलः । पुं । ज्वरे कषायभेदे । यवपटোল। गुणाः—तृषादाहहरः पित्तज्वरघ्नोऽयं कषायः समभागयवपटोलपक्वकृतः। च.द.पि.ज्व.चि.। "पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः।"

यवपल्लः । पुं । यवपलाले। यवशा इति लोके। যবের পোয়াল। सु.चि.६५.।

यवप्रख्या । स्त्री । क्षुद्ररोगभेदे। যবাকার পিড়কাবিশেষ। लक्षणं—"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंस्थता। पिड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥" सु.नि.१३अ.।

यवफलः (ला) । पुं, स्त्री (ला)। वंशे। रा.नि.व.७। भा.म.४भ.रेवतीग्रह.चि.। पलाण्डौ। इन्द्रयवे। व.निघ.। प्लक्षवृक्षे। श.च.। कुटजवृक्षे। रा.नि.व.९। क्ली। वेणुबीजे। जटामांस्यां। मे.।

यवफलाङ्कुरः । पुं । वंशाङ्कुरे। বাঁশের কোঁড়। रा.नि.व.७।

यवभस्म । क्ली । यवक्षारे । যবের ক্ষার। च.द.सि.यो.अरोच.चि.। "कृष्णाविड़ङ्गयवभस्म।"

यवभोज्यम् । क्ली। यवाहारे। नकुल.११अ.।

यवमण्डः । पुं । यवकृतमण्डे । वाट्यमण्ड इत्यप्युच्यते। যবের মণ্ড। गुणाः—"वाट्यमण्डो यवैर्भृष्टैर्मुनिभिः परिकीर्त्तितः। वाट्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलानाहविदोषभृत्। नवज्वरेऽपि पथ्योऽयं पटोलमगधान्वितः ॥" वै.निघ.।

यवमद्यम् । क्ली । यवकृतमद्ये। যবের মদ। गुणाः—गुरु विष्टम्भदायकम्। रा.नि.व.१४।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । যবের যাউ। प.सु.।

यवयवागूः । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । যবের যাউ। प.सु.।

यवरोटिका । स्त्री । यवचूर्णकृतरोटिकायाम्। যবের রুটি। गुणाः—"यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः। मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान्।" ना.।

यवलकः । पुं । पक्षिविशेषे। अयं मधुरलघुशीतकषायः। सुश्रु.४६अ.।

यवलासः । पुं । यवक्षारे। श.र.।

यववर्णाभः । पुं । सविषमण्डूकजातीयकीटे । तद्दष्टे दंशकण्डूः पीतफेणागमश्च। सु.कल्प.८अ.।

यवविकृतिः । स्त्री । प्रमेहहिते यवकृतापूपादौ। যবের পিঠা পুলি আদি। वा.चि.१२अ.।

यवशक्तुः । पुं । भृष्टयवकृतचूर्णे। যবের ছাতু। गुणाः—"यवानां शक्तवो रुच्या लेखना वह्निदीपनाः। वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनुलोमनाः ॥" राज.३प.।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम्। ম্যানা, শিরখাস্ত। गुणाः—पित्तश्रमतृष्णाघ्नी हृद्या रेचनी विदाहमूर्च्छाभ्रान्तिघ्नी च। च.।

यवशाकः । पुं, क्ली । चिल्लीशाके, गौरवास्तुके। "प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम्।" भा.पू.१भ.शा.व.। गुणाः—मधुरः रूक्षः विष्टम्भी शीतवीर्य्यो मलभेदनश्च। च.सू.२७अ.।

यवशूकः । पुं । यवक्षारे । विका.। चि.यो.अरोच.चि.। "यवशूकविमिश्रितानि।" च.द.हिक्काश्वास.चि.। हृत्पाण्डुग्रहणीदोषप्लीहानाहगलग्रहान्। कासं कफजमर्शांसि यवशूको व्यपोहति ॥" राज.३प.।

यवशूकजः । पुं। यवक्षारे। रा.नि.व.६।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । যবের ছাতু। वै.निघ.।

यवसम् । क्ली । तृणे। घासे। अम.। नकुल.११अ.।

यवसाह्वः । पुं। यमानीक्षुपे। रा.नि.व.६।

यवसाह्वया । स्त्री । यमान्याम्। भा.पू.। पारसीकयमान्याम्। वै.निघ.।

यवसुरम् (रा) । क्ली, स्त्री। यवमद्ये। गुणाः—"सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला। गुर्वी जीर्य्यति विष्टभ्य... .. ॥" च.सू.२७अ.।

यवसौवीरम् । क्ली । यवकाञ्जिके। वै.निघ.।

यवक्षारः । पुं । यवभस्मजक्षारे। যবক্ষার। हिं यवखार, साजी, सोरा। तै यवाचारस।

तत्पर्य्याया:,—यवाग्रज: यवलास: यवशूकं यवनालक: यवनालज: यवज: यवशूकज: यवाह्व: यवापत्य: यावशूक: पाक्यं क्षारक: रेचक: चार: सिर्थ्य: तीक्ष्णरस: । गुणा:—कटूष्ण: कफवातोदरघ्न: आमशूलाश्मरीविषघ्न: सरश्च । रा.नि.व.६ । “यवक्षारो लघु: स्निग्ध: सुसूक्ष्मो वह्निदीपन: । निहन्ति शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान् । पाण्डु-र्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान् ॥” भा. ।

यवक्षोद: । पुं । यवचूर्णे । मग्रदा । हे च. ।

यवागू: । स्त्री । उचितान्नचतुर्गुणतण्डुलचूर्णकृत-षड्गुणवारिपक्वायां बहुसिक्थायाम् उष्णिकायाम् । याउ, पातला भात । तत्पर्य्याया:,—उष्णिका श्राणा विलेपी विलेपनी तरला । तेन द्रवसिक्थ समन्वितत्वं यवागूत्वम् । ‘यवागूर्बहुसिक्था स्यात् ।’ सा त्रिधा मण्डपेयाविलेपीभेदात् । तत्र सिक्थक-रहितो मण्ड:, ससिक्था पेया, विरलद्रवा च विलेपीति । तदुक्तं—“यवागूमुचिताद्भक्ताच्चतुर्भाग-कृतां वदेत् । सिक्थकै रहितो मण्ड: पेया सिक्थसमन्विता । यवागूर्बहुसिक्था स्याद्विलेपी विरलद्रवा ॥” क्वाथसिद्धयवाग्वां क्वाथ्यद्रव्यस्याञ्जलि-र्ग्राह्य:, वारिण: प्रस्थ:, पादावशेषो ग्राह्य: । “क्वाथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णं स्रावयित्वा जलं तत: । पादावशेषे तेनाथ यवाग्वाद्युपकल्पयेत् । यूषांश्च रसकांश्चैव कल्पेनानेन साधयेत् ॥” प.प्र.१ख. । “यवागू: षड्गुणे तोये सिद्धा स्यात् कृशरा घना । तण्डुलैर्मुद्गमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हि सा । यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥” प.प्र.२ख. । गुणा—:“यवागूर्ज्वरतृष्णाघ्नी लघ्वी वस्तिविशोधनी । अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वह्निप्रदीपनी ॥” राजवल्लभ. । “यवागू: षड्गुणे तोये ससिद्धा विरलद्रवा । यवागूर्ग्राहिणी तृष्णाज्वरघ्नी वस्तिशोधनी । पित्तश्लेष्मज्वरे देया मध्याह्ने सा प्रकीर्त्तिता । वातज्वरेऽपराह्णे सा गोधूमजननिर्म्मिता ॥” द्रव्यगुण: । यवागूर्मदात्य-यादौ निषिद्धा—“मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके । ऊर्द्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूरहिता ज्वरे ॥” च.द.ज्व चि. ।

यवाग्रम् । क्लो । यवतुषे । यवेर तूष, श्यागड़ा । वै.निघ.२भ.पाण्डु चि.पञ्चकोलघृते ।

यवाग्रज: । पु । यवक्षारे । यवक्षार वा सोरा । च.द.अ.च.चि. । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६। क्लो । काञ्जिके । वै.निघ. ।

यवान(क)म् । क्लो, पुं । यमान्याम् । वै.निघ. ।

यवानिका (नी) । स्त्री । यमानीक्षुपे । रा.नि.व ६ । यमान्याम् । भा.पू.१भ. । पारसीकयमा न्याम् । वै.निघ. ।

यवानीक: । पुं । यमानीभेदे । वा.चि.६अ. ।

यवानीशाकम् । क्लो । यमानीदले । यमानेर शाक । हिं जवाइन । See यमानी ।

यवान्नम् । क्लो । यवकृतभक्ते । यवेर भात । वै.निघ. ।

यवापत्यम् । क्लो । यवक्षारे । रा.नि.व.६ ।

यवाम्लम् । क्लो । यवकाञ्जिके । यवेर कांजि । गुणा:—“ज्ञातं यवाम्लं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्महरं सरञ्च । पित्तप्रकोपं कुरुते सभेदि विट्-घ्नं पित्तगदास्रजोश्च ॥” अत्रि.११अ. ।

यवाम्लजम् । क्लो । यवाम्ले, सौवीरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ ।

यवास: (क:) । पुं । (Alhagi maurorum. Syn. Hedysaram Alhagi) The camel’s thorn. यासक्षुपे । दुरालभा । तें पिन्नरेगटिट्टुलगोंडि । तत्पर्य्याया:,—कण्टकी बालपत्र: खदिर: अल्पक: यास: यासक: बहु-कण्टक: क्षुद्रेङ्गुदी रोदनीका विषघ्न: कण्टकालुक: विपर्णिका गान्धारी अनन्ता । गुणा:—मधुरस्तिक्त: बल्य: दाहतृष्णाघ्न: शीतपित्त-कफच्छर्द्दि विसर्परोगनाशक: । रा.नि.व.४ । सि.यो. पित्तातिसारचि, कलिङ्गादौ । च.द.पि.श्ल मञ्च.चि. कण्टकाद्यादि: । च.द ज्व.चि.वासाद्यघृते ।

यवासशर्करा । स्त्री । यवासकृतशर्करायाम् । तवराज, स्याना, सीरखस्ता इति लोके । गुणा: —अतिमधुरा पित्तघ्नी श्रमघ्नी तृष्णाघ्नी हृष्या सरा मूर्च्छादाहभ्रमघ्नी च । रा.नि.व.१४ । मधुर-कषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति । सु.म. ४५अ.इक्षुव. । अपिच—नार्य्याश्चापन्नसत्त्वाया: दुर्ब्बलस्य तथा शिशो: रेचनार्थं प्रयोज्येयं चोष्णस्य स्थविरस्य च ॥ [दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

यवासा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे । रा.नि.व.८ ।

यवाह्व: । पुं । यवक्षारे । सु.चि.२०अ,अलम-चि. । यमान्याम् । स्त्री (ह्वा) । दुरालभायाम् । वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवक्षारे । वै.निघ ।

यवोत्थम्। क्ली। काञ्जिके। सौवीरकाञ्जिके। रा.नि.व.१५।

यवोद्भवः। पुं। यवक्षारे। रा.नि.व.६।

यवोद्भवा। स्त्री। यवासशर्करायाम्।

यवोद्भूता। स्त्री। यवशर्करायाम्। वै.निघ.।

यव्यम्। क्ली। यवक्षेत्रे। रा.नि.व.२।

यशदम्। क्ली। (Zinkum.) Zink धातुविशेषे। दस्ता। यशदं वङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतं। गुणाः—"यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत्॥" भा.पू.१भ.धा.व.।

यशस्करी। स्त्री। वृहज्जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३। शङ्खिन्याम्। वै.निघ.। ऋद्धौ।

यशस्या। स्त्री। ऋद्धौ। ऋद्धि ঔषधि। रा.नि.व.५। जीवन्तीलतायाम्। रा.नि.व.३।

यशस्विनी। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। महाज्योतिष्मतीलतायाम्। रा.नि.व.३। वनकार्पास्याम्। श.र.।

यशोदः। पुं। पारदः। रा.नि.व.१३।

यष्टिः। पुं, स्त्री। भार्ग्याम्। वामनहाटी। रा.नि.व.६। वै.निघ.मधुरज्व.चि.मधुकादि। यष्टिमधुके। मे.।

यष्टि(ष्टी)कः। पु, क्ली। यष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। च.सू.४अ.। टिट्टिभे। তিতির পাখী। श.र.। स्त्री। भार्ग्याम्। वामनहाटी। प.मु.। मञ्जिष्ठायाम्। चि.यो.षट्कररसे। यष्टिमधुनि। श.र.।

यष्टिकाम्बामणम्। क्ली। जलस्य शीतलीकरणोपाये। सु.सू.४५अ.।

यष्टि(ष्टी)पुष्पः। पुं। पुत्रञ्जीववृक्षे। भा.।

यष्टि(ष्टी)मधु (कम्)। क्ली। (Glycyrhiza glabra.) स्वनामख्यातमधुरकाष्ठे। यष्टिमधु। बङ्गा.। हिं जेठीमधु। मुलहटी। तें मिटमूलविशेषम्। तत्पर्य्यायाः,—क्लीतकं मधुकं मधुयष्टिका यष्टिः यष्टीकं यष्टिका यष्ट्याह्वं यष्ट्याह्वा यष्ट्याह्वका यष्ट्याह्विका मधुवल्ली मधुस्रवा मधूकं मधुयष्टिकं यष्टिमधुका यष्टी यष्टिमधु। जलजस्थलजभेदेन द्विधा। "आनूपं स्थलजञ्चैव मत्येकं द्विविधं स्मृतम्।" च.सू.१अ.। गुणाः—मधुरं किञ्चित्तिक्तं चक्षुष्यं शीतलं पित्तघ्नं शोफतृष्णाव्रणापहम्। रा.नि.व.६। सुश्रुतेऽस्य मूलस्य प्राशस्त्यं, किन्तु विरेचनं प्रति फलमेव प्रशस्तम्। च.सू.१अ.टी.। स्निग्धं शिथिलकारकञ्च केचित्। अपिच,—"यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकं तथा। अन्ये क्लीतनकं तच्च भवेत्तोये मधूलिका॥ यष्टी हिमा गुरु स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत्। सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्य्या पित्तानिलास्रजित्। व्रणशोथविषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा॥" भा.।

यष्टिमधुका। स्त्री। यष्टिमधुनि। अम।

यष्टिलता। स्त्री। भ्रमरारिपुष्पवृक्षे भसंरमारीति मालवदेशे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१०।

यष्टी। स्त्री। यष्टिमधुनि। प.मु.। रा.नि.व.६। रस.र. स्तनरो. चि.। वा.सू.१५अ, सारिवादिः। "यष्टी परूषकं हन्ति।" च.द ज्व.चि.शिरोलेपे। "यष्टीबदरकाञ्जिकम्।" भैष.वृहत्खदिरवटी.।

यष्टीकर्णः। पुं। तन्नामककर्णबन्धनाकृतौ। 'तदाकारः यथितमांसस्तब्धशिराततः सूक्ष्मपालिश्च।' सु.सू.१६अ.।

यष्ट्याह्वम्। क्ली। यष्टिमधुनि। रा.नि.व.६। वा.सू.हरिद्रादिव.। चि.यो.र.पि.चि.मुस्तादि। चपमा.चि.कुष्माण्डकघृते।

यक्षकर्द्दमः। पुं। कर्पूरादिकृतगन्धानुलेपने। स च समभागकर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलात्मकः। "कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षधूपकः। चन्दनागुरुकुरङ्गनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भृतम्। व्यक्षपूजनपरैकगोचरं यक्षकर्द्दममिमं प्रचक्षते॥" रा.नि.व.२२।

यक्षग्रहः। पुं। यक्षोन्मादे। रा.नि.व.४५।

यक्षतरुः। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११।

यक्षद्रुः। पुं। गर्ज्जनतैलवृक्षे।

यक्षद्रुतैलम्। क्ली। गर्ज्जनतैले। गुणाः—"यक्षद्रुतैलं क्षतहृत् कुष्ठामयविनाशनम्। कफघ्नं लेखनं कण्डूहरं जन्तुविषापहम्॥" भा.।

यक्षधूपः। पुं। सर्ज्जरसे। धूना। प.मु.। रा.नि.व.१२। सर्ज्जतरौ। सरलनिर्य्यासे। তার্পিন তৈল। हे.च.। यक्षकर्द्दमे। रा.नि.व.२२।

यक्षरसः। पुं। पुष्पमद्ये। त्रिका.। [रा.नि.व.१२।

यक्ष(क्षा)वासः। पुं। वटवृक्षे। मद.व.५।

यच्चामलकम् । क्ली । पिण्डीखर्जूरकफले । श.मा. ।

यच्चोदुम्बरकाम् । क्ली । अश्वत्थफले । विका. ।

यच्चोन्मादः । पुं । यक्षाविशकृते उन्मादविशेषे । तल्लक्षणं—"ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै...... ॥" भा. ।

यच्मघ्नी । स्त्री । द्राक्षायाम् । श.मा. ।

यच्मा (क्ष्मन्) । पुं । तन्नामकरोगे । यक्ष्मारोगे । तत्पर्य्यायाः,—राजयक्ष्मा राजजक्ष्मा शोषः क्षयः जक्षं जक्ष्मा रोगराजः रोगाधीशः गदाग्रणीः नृपामयः अतिरोगः उष्णा । यक्ष्यते पूज्यत इति । तन्निदानं—"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" तन्निरुक्तिः—"वैद्यो व्याधिसता यच्चात् व्याधिर्भवेन यक्ष्यते ।" भा. । See राजयक्ष्मा ।

याचनकः । पुं । रक्तैरण्डवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

याजः । पुं । अन्ने । सिक्ततण्डुलान्ने । हे.च. ।

याज(ज्ञि)कः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० । कुशतृणे । कुश । श.र. । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । अश्वत्थवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

याजुषः (पोदरः) । पुं । तित्तिरपक्षिणि । वै.निघ. ।

यातना । स्त्री । अतितीव्रवेदनायाम् । अम. ।

यातयामः । पुं । वृद्धे । रा.नि.व.१८ । वि । जीर्णे । अम. । उच्छिष्टे । मे. ।

यातुकः । पुं । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—पीलुपर्णीवत् । च.सू.२७अ. । स्त्री (का) । मयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

यातुघ्नः । पु । गुग्गुलौ । रा.नि.व.१२ ।

यादः । क्ली । जलजन्तौ । अम. ।

यादोनिवासः । पुं । जले । हे.च. ।

यानम् । क्ली । गमने । हस्त्यादिभिर्भ्रमणे । गुणाः—"हस्त्यश्वरथदोलाद्यैर्भ्रमणं वातकोपनं । स्थिरीकरणमङ्गानां वल्यं वह्निविवर्द्धनम् । राज. २प. ।

यापनवस्तिः । पुं । निरूहवस्तिभेदे । "क्षौद्राज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । हवुषासैन्धवार्द्धांशो वस्तिः स्याद् यापनः परः ॥" भा. ।

याप्यः । त्रि । दुःखसाध्ये । तल्लक्षणम्—"यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रिया धारयते हि यम् । क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥" भा. । याप्यत्वमसाध्यत्वञ्च द्विधा प्रकीर्तित उपेक्षणार्थे ति । "याप्याः केचित् प्रकृत्यैव केचिद्याप्या उपेक्षया ।" सारचन्द्रिका ।

याभः । पुं । मैथुने ।

यामः । पुं । दिवाष्टमांशे, प्रहरे ।

यामघोषः । पुं । कुक्कुटे । श.मा. । स्त्री (षा) । घटिकायन्त्रे । घड़ि । विका. ।

यामनादी (दिन्) । पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

यामार्द्धम् । क्ली । प्रहरार्द्धे ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । रात्रौ ।

यामिनीचरः । पुं । गुग्गुलौ । पेचके । वै. निघ. ।

यामिनीपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे । श.र. ।

यासुन(नेय)म् । क्ली । स्रोतोऽञ्जने । उणा. । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

यामुनेष्टकम् । क्ली । शीषधातौ । जटा. ।

याम्यम् । क्ली । चन्दने । मे. । वै.निघ.चयरी. वि.चन्दनादितैले ।

याम्यज्वरः । पुं । प्रवृद्धहीनमध्यवातादिजनित सन्निपातज्वरे । लक्षणं—"हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधः पूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना प्रकीर्त्तितः ॥" भा.म.१भ. ।

याम्यदिग्भवा । स्त्री । तमालपत्रायाम् । वै. निघ. ।

याम्यद्रुमः । पुं । शाल्मलिवृक्षे । वै.निघ. ।

याम्या । स्त्री । रात्रौ ।

याम्योद्भूतः । पुं । कोङ्कणे प्रसिद्धे शीतालवृक्षे । रा.नि.व.९ । [वै.निघ. ।

यावः । पुं । अलक्तके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्थे

यवेर थाउ। हि.रु.। च.चि.१म.। माद्रिमन्नारु-कुमाय।। पथ्य.। मीरोभान्यहये। आशुकातपेकि, काश्मीरेषु तुलसीति ख्याते। सुभूतिः। भगवक्के। श.र.। यवान्ने। शिक्क यव। हि.च.। गुणाः— "यावकोऽतिगुरुः स्वादुः पथ्यः स्निग्धः मुक्कोविन्दः। गुल्मज्वरप्रतिश्यायकण्ठरोगशमे हितः॥" वै.निघ.।

यावनः (कल्काः)। पुं। शिलारसे। धम.।

यावनकः। पुं। रक्तेरखण्डे। वै.निघ.।

यावनालः। पुं। (Zea mays.) स्वनामक-शिम्बीधान्य। काल जनार, जनार, जुयारा। हि. भुट्टा, मक्का। ते मक्का जोन्न। वम. मकई, भुट्टे, वर्मा। ता. मक्कचोलम्। तत्पर्य्यायाः— शिखरी वृत्ततण्डुलः दीर्घनालः दीर्घशरः क्षेत्रेक्षुः इक्षुपत्रकः। गुणाः—शीत्यः बल्यः दुर्ज्जरः गुरुः वृष्यः त्रिदोषघ्नः वर्णोपकारी अर्शोघ्नः। अमलमधुरं दीपनमधुरं रूक्षं शीतलं पित्तघ्नं तृष्णाहरं प्रशस्तं दौर्बल्यकरञ्च। रा.नि.व.१६।

यावनालनिभः (भा)। पुं। यावनाले। रा.नि.व.८।

यावनालरसजगुड़ः। पुं। तद्रसजातगुड़े। जनारेर गुड़। गुणाः—क्षारः कटुः मधुरः कफवातघ्नः पित्तघ्नः नित्यसेवनेन कण्डुकुष्ठजननः रक्तदोषकरश्च। वै.निघ.।

यावनालशरः। पुं। यावनालस्य शरे। जनारेर शर, गड़रा। हि. जोन्दरली। तत्पर्य्यायाः—नदीजः इक्षुलक वारिसम्भवः शरपत्रः। गुणाः—दीपनमधुरः रूक्षः शीतलः पित्तशोषहरः पवनामयशमदश्च। रा.नि.व.१६।

यावनाली (शर्करा)। स्त्री। यावनाल-गुड़जातशर्करायाम्। जनारेर चिनि। तत्पर्य्यायाः—हिमशर्करा हिमोत्पन्ना हिमानी चन्द्रशर्करिका क्षुद्रा गुड़भा जलबिन्दुका। गुणाः—शैत्या रूक्षा तिक्ता पित्तपिच्छिला श्वासघ्नी सारका च्छर्द्दिदाहपित्तास्रदा च। रा.नि.व.१४।

यावनी। स्त्री। शारदशालिनामबीजे। रा.नि.व.१४। रक्तशिम्बी। वै.निघ.।

यावशूकः (जः)। पुं। यवक्षारे। च.द.सि.यो.कास.चि.कुलत्थाद्यघृते। "दाड़िमगुड्वीयवशूकातम्।" (लवङ्गादिचूर्णे)।

याविः (वी)। स्त्री। अग्निमन्थवृक्षे। वै.निघ.। (री)। यवतिक्तालतायाम्। (रो)(शा)।

यावकः। पुं। यवनाले। काल जनार। प.मु.।

याव्यः। पुं। यवक्षारे। वै.निघ.।

यासः (का)। पुं। रक्तदुरालभायां। गुणाः— मधुरः तिक्तः शीतः पित्तदाहहरः बल्यः तृष्णाकफच्छर्द्दिघ्नश्च। रा.नि.व.४। सि.यो.ज्व.चि.षड़ावलेहे। "व्योषं यासञ्च कारवी।" च.द.अग्निमान्द्य.चि.। "यासभार्गीपुनर्नवाः।"

यासशर्करा। स्त्री। यवासशर्करायाम्। वै.निघ.।

यासा। स्त्री। मदनशलाकायाम्। सि.यो.कास.चि.। "मूर्वा तिक्ता शिवा यासा।"

युक्तरथः। पुं। निरूहवस्तिभेदे। "एरण्डमूलनिक्काथो मधुतैलं ससैन्धवं। एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः॥" भा.।

युक्तरसा। स्त्री। गन्धरास्नायां। सामान्यरास्नायां। रा.नि.व.६। काटा आमरुली इति भाषा। धम.भ.।

युक्ताश्रेयसी। स्त्री। गन्धरास्नायां। रा.नि.व.६।

युक्ता। स्त्री। रास्नायां। वा.सू.१५ अ.रोध्रादि। हंसभेदे। एलानीति लोके। र.मा.।

युक्तिव्यपाश्रयः। त्रि। या चेष्टा प्रत्यक्षफलति तदौषधवाचके, संशोधनसंशमनौषधवाचके च। च.वि.८ अ.।

युगम्। क्ली। ऋद्धौ। भेषजे। एकचतुष्टये। सी.। "युगमात्रदृक् विचरेत्।" च.सू.८ अ.।

युगच्छदः। पुं। चापटा इति ख्याते वृक्षे। वै.निघ उन्मा.चि.।

युगन्धरः। पुं। यावनाले। जनार। वै.निघ.।

युगन्धरभक्तम्। क्ली, पुं। यावनालभक्ते। गुणाः—"अप्रसाधितभक्तो युगन्धराणां भक्तस्य धनो विशदमधुरस्य। कफे त्रिदोषशमने च कथ्यते कासे च श्वासात्मक एव स मतः॥" अत्रि.२१ अ.।

युगन्धराम्लम्। क्ली। यावनालजातकाञ्जिक-विशेषे। गुणाः—"युगन्धराम्लं कफवातहन्तृ शूलामयानां जरणप्रकर्षं। तीक्ष्णं तथाम्लं श्रमदोषहन्तृ मेदोऽर्शसोः रक्तहितं मतञ्च॥" अत्रि.२१ अ.।

युगप(पा)त्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । प.मु. । धन. । भस्मन्तके । लोध्रे । वै.निघ. ।

युगपत्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । सर्पवृक्षे । त्रिका. ।

युगपात्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । त्रिका. ।

युगभृङ्गराजः । पुं । भृङ्गराजे केशराजे च । संग्रहः ।

युगलाक्षः । पुं । बर्बूरकवृक्षे । बाबला गाछ । रा.नि.व.८ ।

युगाक्षिगन्धा । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । बीजताड़क । प.मु. ।

युग्वला । स्त्री । सुगन्धवचे, रोहिषवचे । वै. निघ. ।

युग्मम् । क्ली । युगले ।

युग्मकण्टका । क्ली । बदरीवृक्षे । कुल गाछ । मद.व.६ ।

युग्मपत्रः (कः) । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । र.मा. । भूर्जवृक्षे । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

युग्मपत्रिका । स्त्री । शिंशपावृक्षे । श.र. ।

युग्मपर्णः । पुं । रक्तकाञ्चनवृक्षे । रा.नि.व. १० । सप्तपर्णवृक्षे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (र्णा) । वृश्चिकालीक्षुपे । श.चि. ।

युग्मफला । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा. नि.व.३ । वृश्चिकालीलतायाम् । बिछाति गाछ । रा.नि.व.९ ।

युग्मफलिनी । स्त्री । दुग्धिकायां । थिरुई । प.मु. ।

युग्माञ्जनम् । क्ली । अञ्जनद्वये । "एकं स्रोतोऽञ्जनम् अपरं सौवीरमिति । अरुणः । वा.सू.१५ अ.प्रियङ्ग्वादिव. ।

युग्या । स्त्री । ऋद्धौ । ऋद्धि । वृद्धौ । वृद्धि । वै.निघ. ।

युजौ । पुं, द्वि. । अश्विनीकुमारौ । त्रिका. ।

यु(मु)ञ्जातकः । पुं । वृक्षविशेषे । गुणाः— "बल्यः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः । वातपित्तहरः स्वादुः वृष्यो मुञ्जातकः परं ॥" च.सू.२७अ. ।

युतम् (कम्) । क्ली । हस्तचतुष्टये । सूर्पाये ।

युद्धसारः । पुं । अश्वे । श.च. ।

युधिष्ठिरराजः । पुं । कदम्बचिल्लि । कौड़ पाथी । त्रिका. ।

युयुः । पुं । घोटके । हला. ।

युयुक्खुरः । पुं । क्षुद्रव्याघ्रे । श.च. ।

युवगण्डः । पुं । पीगण्डे । त्रिका. । यूनो गण्डस्थव्रणे । वयस्फोंड़ा । श.र. ।

युवती । स्त्री । हृष्टार्त्तवायां स्त्रियि । रा.नि.व. १८ । प्रियङ्गौ । च.चि.१अ.ब्राह्मरसायने । स्वर्ण-यूथिकायाम् । वै.निघ. । हरिद्रायां । श.च. ।

युवतीष्टा । स्त्री । स्वर्णयूथिकायाम् । स्वर्णयूंई । रा.नि.व.१० ।

युवा (न्) । पुं । षोड़शमारभ्य पञ्चाशत्पर्य्यन्त-वयस्के । यूवा । रा.नि.व १८ ।

युवानपिड़का । स्त्री । यौवनकृतमुखव्रणे । वयसफोंड़ा । "युवानपिड़का यूनां विज्ञेया मुखदूषिका ।" मा.नि. । भैष.क्षुद्ररो.चि. ।

युवावस्थः । पुं । यूनि । रा.नि.व.१८ ।

यूः । स्त्री । मुद्गादिद्विदलधान्यकृतयूषे । दालेर यूष । हे.च. ।

यूकः । पुं । बकपुष्पवृक्षे । प.मु. । मत्कुणे । उकुण । जटा. । तत्पर्य्यायाः,—कीशकीटः स्वेदजः षट्पदा षट्पदी पालिः पानी बालक्रिमिः यूकः बहुपादा कृष्णा केशाश्रया । "तिलप्रमाणसंस्थान-वर्णाः केशाम्बराश्रयाः । बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥" मा.नि. । कृष्णोदुम्बरे । यमान्यां । वै.निघ. ।

यूकाण्डः । पुं । लिक्षायां । लिखि । वै.निघ. ।

यूकारी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विष-लाङ्गलिया । वै.निघ. ।

यूकावासः । पुं । शाखोटवृक्षे । श्याओड़ा गाछ । रा.नि.व.९ ।

यूथपः । पुं । सुनिषण्णकशाके । वै.निघ. ।

यूथा । स्त्री । पाठायां । आकनादि । वै.निघ. ।

यूथिका । स्त्री । (Jasminum auriculatum.) स्वनामख्यातपुष्पक्षुपे । जूई । हिं यूही, स्वर्णयूही । मं पाड़रोजुइ । कं बिलियमोल्लि । त पर्य्यायाः —

प्रहसन्ती शिखण्डिनी वासन्ती मागधपुष्पी बालपुष्पिका बहुगन्धा भृङ्गानन्दा । यूथिका श्वेतस्वर्णभेदेन द्विधा । गुणाः—यूथिकायुगलं स्वादु शीतलं शर्कराघ्नं पित्तदाहतृष्णाघ्नं सर्वलन्दोषघ्नञ्च । "सितपीतनीलमेचकनाम्नः कुसुमेन यूथिकाः कथिताः । तिक्तहिमपित्तकफामयज्वरघ्नाः व्रणादिदोषहराः । इति साधारणगुणाः । सर्व्वासां यूथिकानान्तु रसवीर्य्यादिसाम्यता, स्वर्णयूथिकायान्तु सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो वर्त्तते । रा.नि. व.१० । "यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । व्रणास्यमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥' भा. । पाठायां । आकनादि । रा.नि.व.६ । अम्लानके । मे. ।

यूथिकापत्रः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

यूथिकामुकुलानना । स्त्री । कर्णव्यधनार्थसूचीभेदे । "व्यधने कर्णपालीनां यूथिका मुकुलानना ।"

यूथी । स्त्री । यूथिकायाम् । श.र. । शुक्लयूथिकायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । वै.निघ. ।

यूनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । युवत्याम् ।

यूपः (कः) । पुं । क्रमुकवृक्षे । मद.व. ।

यूपद्रुः (मः) । पुं । खदिरवृक्षे । त्रिका. । रक्तखदिरे । रा.नि.व.८ ।

यूपलक्ष्यः । पुं । पक्षिणि । श.मा. ।

यूषः । पुं, क्ली । मुद्गादिरसे । ডাল, কলায়াদির ঝোল । "भृष्टमुद्गदलानान्तु पलेकेन विपाचितः । पूतापनीतखिदलः तनुर्यूषः कृताकृतः । हृद्यवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राहयन्ति जलाढके । भेषजस्यातिबाहुल्यात्कदाचिद्दुषितम्भवेत् । पेया खड्डादियोगेषु भेषजं यत्प्रकीर्त्तितम् । तत्तथैव प्रयोक्तव्यमदूषितं भवेत् यथा ॥" . षोड़शानन्दोद्धृतनलात् । चतुर्भागाम्बुसाधितनिष्पीड़ितवैदलादिसम्भूतनारि यूष उच्यते । "वैदलान् खितुषान् भृष्टान् चतुर्भागाम्बुसाधितान् । निष्पीड्य तोयमेतेषां संस्कृतं यूष उच्यते ॥" प.मु. । "...यूषः किञ्चिद्घनः स्मृतः ।" गुणाः—"यूषो बल्यः स्मृतः कण्ठ्यः लघुपाकः कफापहः ।" प.प्र.२ख. । द्विदलादिरन्धनद्रवे । "रन्धनद्रवो यूष ।" इति । सा.कौ. । मांसरसे । यूषो बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् । विशेषाः स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्याः । पुं । ब्रह्मदारुवृक्षे । श.र. ।

योकम् । क्ली । यूकाहन्दे । सि.यो.कृमि.चि. ।

योगः । पुं । औषधे । द्रव्ये । उपाये । त्रिका. । येन वाक्यं युज्यते स योगः । सु.उ.६५अ. । "यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तन्नाम्नैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ॥" प.प्र.१ख. । वपुःस्थैर्य्ये । मे. ।

योगचिन्तामणिः । पुं । चिकित्सासंग्रहविशेषे श्रीहर्षसूरिकृते ।

योगजम् । क्ली । अगुरुणि । काष्ठागुरुणि । অগুরু কাষ্ঠ । भा. ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंग्रहविशेषे त्रिमल्लभट्टकृते ।

योगनाविकः । पुं । मत्स्यविशेषे । हारा. ।

योगरङ्गः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । रा.नि.व ११ ।

योगरत्नाकरः । पुं । चिकित्साग्रन्थविशेषे ।

योगराजगुग्गुलुः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे, आमवाते च औषधम् । पाठः—"चित्रकं पिप्पलीमूलं यमानीं कारवीन्तथा । विड़ङ्गान्यजमोदाञ्च जीरकं सुरदारु च । चव्यैलि सैन्धवं रास्ना तथा गोक्षुरधान्यकं । त्रिफला मुस्तकं व्योषं त्वगुशीरं यवाग्रजं । तालीशपत्रं पत्रञ्च श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुं । सम्मर्द्य सर्पिषा गाढ़ं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि । योगराज इति ख्यातः...... ॥" চিতামূল, পিপুলমূল, যমান, কৃষ্ণজীরা, বিড়ঙ্গ, বনযমান, জীরা, দেবদারু, চই, এলাইচ, সৈন্ধব, কুড়, রাস্না, গোক্ষুর, ধনিয়া, আমলা, হরীতকী, বহেড়া, মুতা, শুঁট, পিপুল, মরিচ, গুড়ত্বক্, বেণার মূল, যবক্ষার, তালীশপত্র, তেজপত্র প্রত্যেক সমভাগ চূর্ণ সমষ্টি করিবে; সেই চূর্ণ-সমষ্টির সমান শোধিত মহিষাক্ষগুগ্গুল । গুগ্গুল ঘৃতের সহিত মাড়িয়া পরে তাহার সহিত চূর্ণ মিশাইবে । মাত্রা ॥৹ তো. । रस.र. । भा. ।

योगवाही (हिन्) । पुं । सर्ज्जिकाक्षारे । पारदे । मधुनि । हे.च. । क्षारे । वै.निघ. ।

योगशतकम् । क्ली । चिकित्सासंग्रहग्रन्थे लक्ष्मीदासकृते ।

योगसारः (कः) । पुं । नागरङ्गवृक्षे ।

नाटेश्वर नेबुर गाछ। मद.व.६।

योगा(गो)रङ्गः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। नारेङ्गा गाछ। रा.नि.व.११।

योगिदण्डः। पुं। वेत्रवंशे। वेउङ्गबाँश। रा.नि.व.७।

योगी(गि)ष्टम्। क्ली। सीसधातौ। सीसा। इत्यमरः। रा.नि.व.१३।

योगेश्वरी। स्त्री। वन्ध्याकर्कोटक्याम्। भा.। नागदमन्याम्। नागदमनी। वै.निघ.।

योग्यम्। क्ली। पुष्पकासीसे। रा.नि.व.१३। ऋद्धौ। वृद्धौ। अम.। चन्दने। वै.निघ.। स्त्री (ग्या)। ऋद्धौ। रा.नि.व.५। वृद्धौ। गोरोचनायाम्। वै.निघ.।

योजनगन्धा (न्धिका)। स्त्री। कस्तूर्य्याम्। मे.। अजयपालः।

योजनपर्णी। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। प.मु.।

योजनमल्लिका। स्त्री। आस्फोतायाम्। शापरमाली। भैष.ज्व.चि.पानीयवटी।

योजनवल्लिका (ल्ली)। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। रा.नि.व.६। वा.सू.१५अ.प्रियङ्ग्वादिव.। "पद्माद्गली योजनवल्ल्यनन्ता।" सु.सू.३८अ.प्रियङ्ग्वादि।

योनलः। पुं। यावनाले। जनार। हे.च.।

योनिः। पुं, स्त्री। स्त्रीचिह्नम्। तत्पर्य्यायाः,— भगं वराङ्गं उपस्थः स्मरमन्दिरं मदनालयः मदनायुधः रतिकुहरं रतिगृहं रतिमन्दिरं जन्मवर्त्म अधरं अवाच्यदेशः प्रकृतिः अपथं स्मरकूपः स्मरकूपकः स्मरगृहं स्मरध्वजं स्मरागारं रत्यङ्गं कलत्रं अधः कन्दर्पकूपः कन्दर्पगर्भः कन्दर्पसम्बाधः कन्दर्पसन्धिः स्त्रीलिङ्गं मन्मथं पुष्पपथः स्मरच्छत्रं स्मरकूपिका। रा.नि.ध.१८। सा तु गर्भस्थायाः सप्तमिमासि भवति। सुखबोधः। स्वरूपं यथा,— "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता॥" तत्शुभाशुभलक्षणं यथा,— शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः। वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः॥ आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः। तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः॥ कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः। रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यमाणोऽशितुर्भगः॥ शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा

गर्भमिह नेच्छति॥" इत्यपरश्च लक्षणं। ज्योतिः। हे.च.। उत्पत्तिस्थाने। सा चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदात्। च.शा.२अ.।

योनिकन्दः। पुं। स्त्रीरोगविशेषे। निदानादिकं कन्दशब्दे द्रष्टव्यम्।

योनिदोषः। पुं। उपदंशे। स्त्रीरोगे। योनिव्यापदि। निदा.।

योनिभ्रंशः। पुं। योनिबहिर्गमने। हे.नि.८अ.।

योनिरञ्जनः। पुं। योनिदोषभेदे। निदा.।

योनिरोगः (व्यापत्)। पुं, स्त्री। उदावर्त्तादिस्त्रीरोगे। निदानं,— "मङ्कड़लिङ्ग पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते। दुर्ब्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति। स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते। त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणे तु॥ विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे। मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च। जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक्॥ सर्व्वलिङ्गसमुत्थाना सर्व्वदोषप्रकोपना। चतसृष्वपि चाद्यासु सर्व्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्। पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्व्वदोषजाः॥" सु.उ.३८अ.। नामानि यथा,— उदावर्त्ता वन्ध्या विप्लुता परिप्लुता वातला, वातदोषेण। लोहितक्षरा स्रंसिनी वामिनी पुत्रघ्नी पित्तला, पित्तदोषेण। अत्यानन्दा कर्णिनी अचरणा (चरणा वा) अतिचरणा श्लेष्मला च, कफदोषेण। षण्डी अण्डिनी (वा फलिनी) महती सूचीमुखी विदोषिणी, त्रिदोषदोषेण। मा.नि.। अतिचरणा उदावर्त्ता (वर्त्ता) जातघ्नी अन्तर्मुखी सूचीमुखी शुष्काख्या वामिनी षण्डसंज्ञा महायोनिः रक्तयोनिः पैत्तिकी श्लैष्मिकी लोहितक्षया परिप्लुता उपप्लुता विप्लुता कर्णिनी सान्निपातिकी चेति। वा.उ.३३अ.। आसां लक्षणानि स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यानि।

योनिशूलम्। क्ली। योनिरोगविशेषे। योनिपीडायां। निदा.।

योनिशूलघ्नी। स्त्री। सुरपुन्नागायाम्। सुरपुन्ना। वै.निघ.।

योनिसंवरणम्। क्ली। गर्भजन्यरोगे, गर्भसङ्कोचे। तन्निदानलक्षणे यथा,— "वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्म्मं प्रजागरम्। अत्यर्थं सेवमानायाः गर्भिण्याः योनिसंवरणं

योनिद्वारस्य संवृतिं । कुरुते जर्द्धमार्गत्वात् पुनः स्त्वगतोऽनिलः ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीड़यन् गर्भसंस्थितिं । निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भयाशु विपद्यते ॥ बद्धा सम्बद्धहृदया गाभयत्यः गर्भिणीम् । सु.नि.८ष्ट. । योनिसंवरणं विदारिद्याधिसेनं सुदारुणम् ॥"

योन्यर्शः । क्ली । योनिकन्दरोगे । See कन्द: ।

योषा (षि:) । स्त्री । हरिद्रायाम् । नार्य्याम् ।

योषिणी । स्त्री । पीवर्य्याम् । छलटकपत्ते ।

योषित्प्रिया । स्त्री । हरिद्रायाम् । भा. ।

योषित् (ता) । स्त्री । हरिद्रायाम् । नार्य्याम् ।

यौगन्धरान्नम् । क्ली । यावनालकृतान्न जनारेर भात । गुणाः—"यौगन्धरं गुरु घनं कासश्वासप्रहृत्त्विकृत ।" वै.निघ. ।

यौतवम् । क्ली । परिमाणे । अम. ।

यौवनम् । क्ली । यौवनावस्थायाम् । तच्च पञ्चदशाद्ध्र्वमुच्यते । "कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु ततः परम् ।" रा.नि.व.१८ ।

यौवनः । पुं । यावनाले । जनार । प.मु. ।

यौवनकण्टकः । पुं, क्ली । युवगण्डरोगे । वयसफोँड़ा । श.मा. ।

यौवनपिड़का । स्त्री । युवकाले मुखजात-पिड़कायाम् । वयसफोँड़ा । लक्षणं—"शाल्मली-कण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः । जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।" स.नि.१३अ. ।

र

रः । पुं । अग्नौ । तीक्ष्णे ।

रकः । पुं । सूर्य्यकान्तमणौ । वै.निघ. ।

रकणः । पुं । कोकिलाक्षक्षुपे । कुलेखाड़ार गाछ । रा.नि.व.४ ।

रकसा । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे, कुष्ठभेदे इति या । लक्षणं—"कण्डूमिता या पिड़का शरीरे संस्रावहीना रकसोच्यते सा ।" सु.नि.५अ. ।

रक्त(क)म् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । आ.स.(भ.ज्व.चि.त्रिपुरभैरवरसे । "शुभहिङ्गुलक माष्टकमर्दितम् ।" तामे । रा.नि.व.१३ । कुङ्कुमे । रक्तचन्दनभेदे । वकम काठ ॥ सिन्दूरे । प.मु. । कुङ्कुमे । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । पद्मे । रा.नि.व.१० । प्राचीनामलके । मे. । रक्तखदिरे । शौलि. । रक्तपद्मे । वै.निघ. । शरीरस्थरसधात्वन्तरसहितोयधातौ । रक्त । खून । तत्पर्य्यायाः—रुधिरं असृक् लोहितं अस्रं क्षतजं शोणितं लोहितं लोहितं रक्तं कीलालं अङ्गजं रौधिरं स्वजं रसजं रस्य रसतेजः दाड़िं प्राणदं मांसकारि आग्नेयं शोणं लोहं चर्म्मजं रसभवं । रा.नि.व.१८ । रक्तस्वरूपमाह—"रसस्तु हृदयं याति समानमारुतेरितः । रञ्जितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम् । रक्तं सर्व्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमम् । स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥" शार्ङ्ग.पू.६अ. । रक्तस्थानम् यथा—"यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानमिदं । तस्य कर्म्म च जीवनम् ।" भा. । "तत्रस्थमेव शोणितमन्येषाञ्च शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति । स.सू.२१अ. । तत्र च विस्रता द्रवता रागस्पन्दनलघुता इति भूम्यादीनां गुणाः सन्ति । शुद्धरक्तलक्षणं—"मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतं । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशश-लोहितलोहितं । लोहितप्रभवः शुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ॥" शा.पू.७अ. । तस्मिंश्च दुष्टे सति शीघ्ररक्तमण्डलादिरक्तजा रोगा जायन्ते । हृद्ये च रक्ताल्पत्वे अग्निमान्द्यशिरापूर्णत्वादयो जायन्ते । वीर्ये च तस्मिन् मूर्च्छादयो भवन्ति । रक्तं वातदूषितं फेनिलारुणकृष्णपरुषतनु, पित्तदूषिते पीतहरित-नीलश्यावास्वादुविस्रोष्णं, कफदूषिते शीतलबहल-स्निग्धादि च भवति । द्विदोषदुष्टं संसृष्टं त्रिदोष-दुष्टञ्च पूतिगन्धं भवति । भा. । पुं । लोध्रवृक्षे । प.मु. । कुसुम्भवृक्षे । हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.७।८ । रक्तशिग्रौ । रक्तपुनर्नवायाम् । अशोकवृक्षे । रक्तैरण्डे । रक्तसैरीयके । मत्स्यविशेषे । वै.निघ. । सविषमण्डूकभेदे । महाविषवृश्चिकभेदे । सर्पविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८अ. । त्रि । रक्तवर्णे । रञ्जिते ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णे । मे. । बन्धुजीववृक्षे । বান্ধুলি গাছ । प.मु. । रक्तझिण्ट्यां । मे. रक्तशिग्रुवृक्षे । লাল সজিনা গাছ । प.मु. । रक्तैरण्डवृक्षे । वै.निघ.२भ.शिल्हक.व्य.चि. । पत्राङ्ग-चन्दनवृक्षे । वक्कम् । रा.नि.व.१२ । क्ली । हिङ्गुलि ।

रक्ताकङ्गुः । पुं । धूनके । वै.निघ. ।

रक्तकण्टा । स्त्री । विकङ्कतवृक्षे । বৈঁচি গাছ । वै.निघ. ।

रक्तकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । চাঁপা কলা । वै.निघ. ।

रक्तकन्दः (कः) । पुं । राजपलाण्डौ । বড় পেঁয়াজ । रक्तपिण्डालुके । লাল আলু । रा.नि. व.७ । प्रवाले । हे.च. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तप्रवालद्रुमे । त्रिका. ।

रक्तकमलम् । क्ली । रक्तवर्णपद्मे । रा.नि.व.१० ।

रक्तकम्बलम् । क्ली । रक्तवर्णकह्लारे । রক্ত-কমল । तत्पर्य्यायाः,—कोकनदं अल्पपत्रं अलिप्रियं अलोहितं कृष्णकन्दं रक्तवर्णं रक्ताम्भोजं अरुणकमलं चारुनालकं शोणपद्मं रक्तोत्पलं अरविन्दं रक्तवारिजं । तद्‌गुणाः—कटुतिक्तं मधुरं शिशिरं रक्तदोषहरं पित्तकफवातशमनं सन्तर्पणं वृष्यञ्च ।

रक्तकरवीरकः । पुं । रक्तपुष्पकरवीरवृक्षे । লালকরবী গাছ । नं रक्तकरवीर । कं केंपगण्णिगे । हिं लालकनेल । तत्पर्य्यायाः,—रक्तप्रसवः गणेशकुसुमः चण्डीकुसुमः क्रूरः भूतद्रावी रविप्रियः । श्वेतरक्तभेदेनायं द्विविधः । "करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुन्दोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥ करवीरद्वयं तिक्तकषायं कटुकञ्च तत् । व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् । वीर्य्योष्णं क्रिमिकण्डुघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥" भा. । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः शोधकः त्वग्दोषव्रणकण्डुकुष्ठघ्नः विषघ्नश्च । रा.नि.व.१० ।

रक्तका । स्त्री । पानीयामलके । वै.निघ. ।

रक्तकाञ्चनः । पु । Bauhinia variagata or B. Purpurea.) Mountain ebony. काञ्चनारवृक्षे । রক্তকাঞ্চন । हिं कच्‌नार । प.मु. । See काञ्चनः ।

रक्तकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । রক্তপুণ্যো বা গাধাপুণ্যো । रा.नि.व.५ ।

रक्तकाष्ठम् । क्ली । पत्राङ्गचन्दने । বক্কম কাষ্ঠ । रा.नि.व.१२ ।

रक्तकुमुदम् । क्ली । रक्तकैरवे । লাল সেঁদা ফুল, লালশুন্দি । जटा. ।

रक्तकुरण्टकः । पुं । रक्तझिण्ट्याम् । লাল ঝাঁটি । गुणाः—तिक्तो वर्ण्य उष्णः कटुः शोथघ्नः ज्वरघ्नः, तथा वातरोगं कफं रक्तरोगं पित्तम् आध्मानं शूलं श्वासं कासञ्च नाशयेत् । वै.निघ. ।

रक्तकुसुमः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । পালতে মান্দার গাছ । रा.नि.व.८ । धन्वनवृक्षे । ধামনা গাছ । रा.नि.व.९ । रक्तकाञ्चने । स्त्री (मा) । दाड़िम्ववृक्षे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

रक्तकृमिजा । स्त्री । लाक्षायाम् । লাহা ।

रक्तकेशरः । पुं । पारिभद्रवृक्षे । रा.नि.व.८ । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्तकैरवम् । क्ली । रक्तकुमुदं । जटा. ।

रक्तकोकनदम् । क्ली । रक्तोत्पले । রক্তপদ্ম । जटा. । [नकुल.१०अ. ।

रक्तकोपः । पुं । शोणितप्रकोपे । रक्तविकारे ।

रक्तखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरवृक्षे । রক্তবর্ণ খদির গাছ । तत्पर्य्यायाः,—रक्तसारः ससारः आम्रसारकः बहुशल्यकः याज्ञिकः कुष्ठनोदनः यूपद्रुमः अस्तखदिरः । गुणाः—कटूष्णः तिक्तः कषायः गुरुः आमवातघ्नः वातरक्तहरः व्रणभूतज्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

रक्तखाण्डवः । पुं । हैमखर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तगतज्वरः । पुं । रक्तधातुगतज्वरे । लक्षणं यथा—"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा.नि. ।

रक्तगन्ध(न्धि)कम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । বোল । থুনধারাপী । रा.नि.व.६ ।

रक्तगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. । स्वर्णयूथिकायाम् ।

रक्तगर्भा । स्त्री । नखरञ्जनीवृक्षे । মেহেদী গাছ । वै.निघ. ।

रक्तगुञ्जा । स्त्री । रक्तवर्णगुञ्जायाम् । See गुञ्जा ।

रक्तगुल्मः । पुं । आर्त्तवजन्यगुल्मे । निदान लक्षणे यथा—"नवप्रसूताहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा । वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहं । पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध । यः स्पन्दते पिण्डितएव नाङ्गैः चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः । स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ भा. ।

रक्तगैरिकम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्तग्रन्थिः । पुं । रक्तलज्जालौ । लाल लज्जावती । रक्तजन्यग्रन्थिरोगे । लक्षणं—"सवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ।" सु. नि.११अ. । मूत्रग्रन्थि नाम मूत्राघातविशेषे । "रक्तं वातकफाद्दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ॥ ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं सदाहतम् । अश्मरीसमशूलन्तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते ॥" मा. नि.टी. ।

रक्तग्रीवः । पुं । कपोते । पायरा । वै.निघ. ।

रक्तघ्नः । पुं । रोहितकवृक्षे । रोड़ा, ग्रग्रना गाछ । जटा. । स्त्री (घ्नी) । ग्रन्थिदूर्वायाम् । गाँटिआ दूर्वा । श.च. ।

रक्तचन्दनम् । क्ली । (Pterocarpus santalinus.) Red sandal wood. स्वनामख्यातसुगन्धिकाष्ठे । रक्तचन्दन । दा. हिं लालचन्दन । तें एर्रगन्धपुचेट्टु । ता. सेन्शाण्डनम् । फा. सण्डले सुर्ख । आ. सण्डले अहमर् । तत्पर्य्यायाः,—तिलपर्णं पत्राङ्गं रञ्जनं कुचन्दनं कुसोदं रक्ताङ्गं ताम्रवृक्ष. ताम्रसारं ताम्रसारकं चन्दनं लोहितं ताम्राभं लोहितचन्दनं रक्तसारं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनं तिलपर्णिका पत्तङ्गं पत्राङ्गं रक्तबीजं । तत्त्रिधा—"आक्षणमुत्तमं नूनं रक्तश्वेदञ्च मध्यमम् । आरक्तमधमं विद्धि रक्तचन्दनकं त्रिधा ॥" भैष. । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्तकासज्वरभ्रान्तिक्रमिवमितृष्णाहरम् । रा.नि.व.१२ । एतच्चन्दनं कषायपानयोः प्रयोज्यं । तथा कषायलेपयोश्च ग्राह्यम् । वा.सू.१५अ.गुड़ूच्यादिः । "धानकारक्तचन्दनम् ।"

रक्तचित्रकः । पुं । (Plumbago rosea or Coccinea. Syn. P. Rosea.) रक्तवर्णदण्डपत्रचित्रकक्षुपे । रक्तचिता । मं रक्तचित्रक । क केंपिनचित्रमूल । तें एर्रचित्र । ता. शिवप्पुचित्तिर । तत्पर्य्यायाः,—उषर्बुधः कालः व्यालः कालमूलः अतिदीप्यः मार्ज्जारः वह्निः दाहकः पाचकः चित्राङ्गः महाङ्गः । गुणाः—स्थौल्यकरः गव्यः कुष्ठघ्नः रसनियामकः लोहवेधकः रसायनः चित्रकान्तराद्गुणाढ्यश्च । रा.नि.व.६ ।

रक्तचिल्लिका । स्त्री । मधुरवास्तुके । मिठा बेतो । वै.निघ. ।

रक्तचूर्ण(क)म् । क्ली । सिन्दूरे । लोहितचूर्णमात्रे । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुड़ि । रा.नि. व.१३ ।

रक्तजक्रिमिः । पुं । रक्तजन्यक्रिमिरोगे । लक्षणं—"रक्तवाहिशिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः । अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः । षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः ॥" मा.नि. ।

रक्तजन्तुकः । पुं । भूनागे । शीष । रा.नि.व. १३ । लोहितप्राणिमात्रे ।

रक्तजिह्वः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

रक्तझावुकः । पुं । (Tamarix dioica.) स्वनामख्यातवृक्षे । लाल झाउ । हिं लालझाउ । श.चि. ।

रक्तझिण्टी । स्त्री । रक्तपुष्पझिण्टीक्षुपे । तत्पर्य्यायाः,—कुरुवकः शोणझिण्टिका शोणझिण्टी । अम. । See रक्तकुरण्टकः ।

रक्ततरम् । क्ली । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्ततुण्डः (कः) । पुं । सारसपक्षिणि । शुकपक्षिणि । रा.नि.व.१९ । (कः) भूनागे । रा. नि.व.१३ ।

रक्ततृणम् । क्ली । तृणविशेषे । वै.निघ. । स्त्री (णा) । गोमूत्रिकातृणे । रा.नि.व.८ ।

रक्तत्रिवृत् । स्त्री । रक्तमूलत्रिवृति । लाल तेउड़ी । मं लोहिड़ी तियर । कं केंपिनेय तियड़े । तत्पर्य्यायाः,—कालिन्दी त्रिपुटा ताम्रपुष्पिका कुलवर्णा मसूरी अमृता काकनासिका । गुणाः—तिक्ता कटूष्णा रेचनी ग्रहणी-मलविष्टम्भहरी च । रा.नि.व.६ ।

रक्तदला । स्त्री । चिविल्लिकायां । नलिकायाम् ।

रा.नि.व.५ । नलिकानामिगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

रक्ताङ्गक् । पुं, स्त्री । कपोते । जोगपाखरा ।

रक्तद्रुमः । पुं । रक्तवीजासनवृक्षे । पिन्नोन गाछ । रा.नि.व.८ ।

रक्तधरा । स्त्री । मांसाभ्यन्तरे द्वितीयायाम् कलायाम् । "मांसस्याभ्यन्तरस्तस्याः शोणित विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति ।" सु.शा.४अ. ।

रक्तधातुः । पुं । गैरिकधातौ । गिरिमाटि । प.मु. । ताम्रे । रा.नि.व.१३ । रक्तवर्णधातुमात्रे ।

रक्तनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरक्तजनाडीव्रणविशेषे । मा.नि. ।

रक्तनालः । पुं । जीवशाकक्षुपे । रा.नि.व.७ । जीवन्त्याम् । स्त्री । कह्लारे । वै.निघ. ।

रक्तनाशकः । पुं । कुटजवृक्षे ।

रक्तनासिकः । पुं । पेचके । श.र. ।

रक्तनिर्यासः । पुं । रक्तवीजासनवृक्षे । रा.नि.व.९ । See ...

रक्तनेत्रः । पुं । सारसपक्षिणि । कपोते । वै.निघ. । नकुले ।

रक्तनेत्रत्वम् । क्ली । रक्तविकारजनितरोगे । निदा. ।

रक्तपत्रः । पुं । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ ।

रक्तपत्रा (त्रिका) । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । नाकुल्याम् । रा.नि.व.७ ।

रक्तपदः । पुं । शुकपक्षिणि । हंसे ।

रक्तपदी । स्त्री । क्षुद्रवृक्षविशेषे । लज्जालुः । "शमीपत्रा रक्तपदी समाङ्गाञ्जलिकारिका ।" जटा. ।

रक्तपद्मः । पुं, क्ली । रक्तकमले । तत्पुष्पगुणाः —पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफास्रजित् । राज.५प. ।

रक्तप(पा)दी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । हंसपदपरनामलज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

रक्तपर्णः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तपल्लवः (कः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रक्तपा । स्त्री । जलौकायाम् । जोंक ...।

रक्तपाका (की) । स्त्री । वृहतीक्षुपे । र.मा. ।

रक्तपात्री । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

रक्तपादः । पुं । शुकपक्षिणि । हे.च. । हंसे । वै.निघ. ।

रक्तपायिनी । स्त्री । जलौकायाम् । रा.नि.व.१९ । मत्कुणे । वै.निघ. ।

रक्तपायी (यिन्) । पुं । मत्कुणे । छारपोका । व्याक. ।

रक्तपारदम् । क्ली, पुं । हिङ्गुले । त्रिका. जटा. ।

रक्तपाषाणः । पुं, क्ली । गिरिमृत्तिकायाम् ।

रक्तपिण्डम् । क्ली । जपापुष्पवृक्षे । त्रिका. । रक्तालौ । वै.निघ. । चीनदेशीयगुल्मावपुष्पे । श.चि. ।

रक्तपिण्डकः । पुं । रक्तवर्णपिण्डालौ । रा.नि.व.७ । जपावृक्षे । त्रिका. ।

रक्तपिण्डालुः । पुं । रक्तवर्णपिण्डालौ । शाल चुवड़ि आलू । मं. राताल । कं केंपिनहेंडल । गुणाः—शीतः मधुरः श्रमः श्रमघ्नः दाहपित्तघ्नः वृष्यः गुरुः बलपुष्टिकरश्च । रा.नि.व.७ ।

रक्तपित्तम् । क्ली । तन्नामकरोगभेदे । निदानं— "घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् । ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वञ्चाधो द्विधापि वा ॥ ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः । कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥" इति निदानम् । "सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥" पूर्व्वरूपम् । वातिकादिलक्षणं—"सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितं । श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ॥ रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभं । मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ॥ संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् । ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ॥ द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्त्तते । ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥ एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितं । रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते । यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यात् मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥"

प्रयनमपराघंणम् जर्द्दगे रेचनं प्रधीगे च प्रमनं प्रशस्तम्। पुं। हारीतपक्षिणि। भा.।

रक्तपित्तहा। स्त्री। ग्रन्थिदूर्व्वायाम्। গেঁটে দূর্ব্বা। श.च.।

रक्तपित्तान्तकरसः। पुं। रक्तपित्ताधिकारे रस.। पाठः—"मृताभ्रं मृतलौहञ्च माक्षिकं रससाधकं। गन्धकञ्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षामृताद्रवैः। दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रसमन्वितम्॥" माता माषमात्र। र.सा.सं.।

रक्तपौटिकादर्शनम्। क्ली। रक्तजविकारे। निदा.।

रक्तपीतफला। स्त्री। मधुरविम्बिकायाम्। वै.निघ.।

रक्तपुनर्नवा। स्त्री। स्वनामख्यातपत्रशाकक्षुपे। গাদাপুনো বা রক্তঘেঁটুলি। কে কেঁপিন বেতড়াকলু। तत्पर्य्यायाः,—क्रूरा मण्डलपत्त्रिका रक्तकाण्डा वर्षकेतुः लोहिता रक्तपत्त्रिका वैशाखी रक्तवर्षाभूः शोफघ्नी रक्तपुष्पिका विकस्वरा विषघ्नी प्राहृष्येण्या सारिणी वर्षाभवः। गुणाः—तिक्ता सारणी शोथघ्नी रक्तप्रदरघ्नी पाण्डुपित्तघ्नी च। रा.नि.व.५।

रक्तपुष्पः। पुं। रक्तकाञ्चने। লাল বক ফুলের গাছ। र.मा.। रक्तकरवीरवृक्षे। जटा.। रोहितकवृक्षे। श.मा.। दाडिमवृक्षे। प.मु.। रक्तकाञ्चनवृक्षे। बन्धूकवृक्षे। पुन्नागवृक्षे। रा.नि.व.१०। पर्पटके। शाल्मलीवृक्षे। पलाशवृक्षे। पारिभद्रवृक्षे। जवावृक्षे। रक्तार्के। वै.निघ.।

रक्तपुष्पकः। पुं। पलाशवृक्षे। रोहितकवृक्षे। मन्दारवृक्षे। जटा.। पर्पटके। रा.नि.व.५। शाल्मलीवृक्षे। रक्तार्कवृक्षे। रा.नि.व.८।

रक्तपुष्पा। स्त्री। शाल्मलीवृक्षे। जटा.। कनककदलीवृक्षे। চাঁপাকলা গাছ। प.मु.। नागदमन्याम्। নাগদনা। रा.नि.व.५।

रक्तपुष्पिका। स्त्री। भूपाटल्याम्। रक्तपुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५। लज्जालुकायाम्। श.च.। पाटलीवृक्षे। পারুল গাছ। रा.नि.व.१०। मञ्जिष्ठायाम्। लाङ्गलिकायाम्। रक्तगन्धपुष्पम्। शाल्मलीवृक्षे। वै.निघ.।

रक्तपुष्पी। स्त्री। धातकीवृक्षे। र.मा.। पाटलीवृक्षे। जटा.। जवापुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। आवर्त्तकीलतायाम्। रा.नि.व.३। नागदमन्याम्। रक्तार्के। रक्तपुनर्नवायाम्। वै.निघ.। कोङ्कणदेशीयपाटलीपुष्पवृक्षे। उष्ट्रकाण्डीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०।

रक्तपूरकम्। क्ली। वृक्षाम्ले। তেঁতুল। रा.नि.व.६।

रक्तपूर्व्वकः। पुं। रक्तापामार्गे। वै.निघ.।

रक्तपोस्तः। पुं। (Papaver Rhoeas.) Red poppy. रक्तखसखसवृक्षे। লাল পোস্ত। हिं लालपोस्ता। तै एर्रगसगसालचेट्टु। ता. शिगप्पु पोस्तकाचेड़ि। कोषान्तरम्।

रक्तप्रतिश्यायः। पुं। दुष्टरक्तजप्रतिश्यायरोगे। लक्षणम्—"रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्त्तते। ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुः उरोघातप्रपीड़ितः। दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः॥" मा.नि.।

रक्तप्रवृत्तिः। पु। पित्तजरोगे। भा.।

रक्तप्रसवः। पुं। रक्तकरवीरे। मुचुकुन्दवृक्षे। মুচ্কুন্দ গাছ। रक्ताम्लाने। রক্ত ঝাঁটি। रा.नि.व.१०।

रक्तफलः। पुं। वटवृक्षे। रा.नि.व.११। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व.८। रक्तापामार्गे। स्त्री (ला)। बिम्बीलतायाम्। তেলাকুচা। प.मु.। स्वर्णवल्ल्याम्। শোণালু। रा.नि.व.९। वार्त्ताकुवृक्षे। वटवृक्षे। वै.निघ.।

रक्तफेनजः। पुं। फुस्फुसे, वामपार्श्वस्थक्लोम्नि। हे.च.। [सु.कल्प.८म.।

रक्तबभ्रुः। पुं। प्राणघाति-महाविषिकविशेषे।

रक्तबाल(लु)कम् (का)। क्ली, स्त्री। सिन्दूरे। हारा.। त्रिका.।

रक्तबिन्दुः। पु। रक्तापामार्गे। रा.नि.व.४।

रक्तबिन्दुच्छदा। स्त्री। पुत्रदात्र्याम्। शुक्लकण्टकार्य्याम्। वै.निघ.।

रक्तबीजः। पु। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११। राठाकरञ्जे। রিঠা। रक्तशीशमवृक्षे। আসন গাছ। रक्तकुलत्थे। वै.निघ.।

रक्तबीजका। स्त्री। तरटीवृक्षे। তরুই গাছ। रा.नि.व.८।

रक्तभस्म। क्ली। रससिन्दूरादिकरणे। एतत्साधनप्रणाली र.सा.संग्रहे द्रष्टव्या।

रक्तमञ्जर: । पुं । वेतसलतायाम् । त्रिका. । निम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तमञ्जरी । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

रक्तमण्डल: । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प. ४ष. ।

रक्तमण्डलिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । लाल लज्जावती । वै.निघ. ।

रक्तमण्डूक: । पुं । रक्तवर्णमण्डूकजातीयकीटे । तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । सु.कल्प.८ष. ।

रक्तमत्स्य: । पुं । रक्तवर्णमत्स्यविशेषे । लाल माछ । तल्लक्षणगुणा:—"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो नातिस्थूलो रक्तमत्स्य: स प्रोक्त: । शीतो रुच्य: पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ नाम्नं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥" रा.नि.व.१७ ।

रक्तमरिचम् । क्ली । मरिचभेदे । लालमरिच । हिं लालमरिच । वै.निघ. ।

रक्तमातृका । स्त्री । रसधातौ । वै.निघ. ।

रक्तमाद्री । स्त्री । स्त्रीणां बाधकरोगविशेषे ।

रक्तमिलातक: । पुं । रक्ताम्लान-पुष्पवृक्षे । रक्तझाँटी । रा.नि.व.१० ।

रक्तमुख: । पुं । रोहितमत्स्ये । षष्टिकधान्ये । वै.निघ. ।

रक्तमूत्रता । स्त्री । रक्तप्रस्रावरोगे । निदा. ।

रक्तमूर्द्धा (न्) । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

रक्तमूलक: । पुं । देवसर्षपक्षुपे । रा.नि.व.९ ।

रक्तमूला (ली) । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् । रा.नि.व.५ ।

रक्तमृत् । स्त्री । गैरिके । गिरिमाटी । वै.निघ. ।

रक्तमेह: । पुं । रक्तस्राविप्रमेहरोगे । लक्षणं—"विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिन: ।" भा. ।

रक्तमोक्षणम् । क्ली । जलौकावचारणे । जोंक धरान । शोणितबाहुल्यात् बहुविधरोगजनकत्वाच्च स्रावणस्यातीव प्रयोजनं भवति प्रयोजने च सञ्जाते जलौकालाबुकाभिरुपायै: शिरामोक्षैश्च तत्स्रावणं क्रियते । परन्तु कृशातिव्यवायिक्लीबादीनां न शिरामोक्ष: कार्य:, जलौकावचारणन्तु शस्तम् । विषदुष्टं वातादिदुष्टं वा शोणितं जलौकालाबुभि: प्रशस्तम् । भा. ।

रक्तयष्टि: (ष्टी) । स्त्री । लज्जालुकायाम् । मञ्जिष्ठायाम् । प.मु. ।

रक्तयष्टिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

रक्तयावनाल: । पुं । तुवरयावनाले । लाल जनार । रा.नि.व.१६ ।

रक्तयोनि: । पुं । योनिव्यापद्विशेषे । लक्षणम् —"रक्तयोन्याख्यासृगतिस्रुते ।" भा.उ.३३अ. ।

रक्तरङ्गा । स्त्री । मेंदीतिख्याते वृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तरज: । क्ली । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

रक्तरस: । पुं । रक्तासनवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तरसा । स्त्री । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

रक्तरसोन: । पुं । लोहितरसोने । लाल रशुन । तै लोहितवेल्लुल्लि । कं केंपिनबेल्लुल्लि । म्हसकी । गाजर । तत्पर्यायाः,—महाकन्द: पृथुपत्र: स्थूलकन्द: यवनेष्ट: । गुणा:—मधुर: कटु: बलकर: । पत्रं तिक्तं । अस्थि सलवणञ्च । रा.नि.व.७ । पत्र मधुरं क्षारं नालो मधुरपिच्छल: कषाय इति । मद.व.७ ।

रक्तराजालुकम् । क्ली । रक्तवर्णालुकभेदे । एतत् किञ्चिदुष्णम् आग्नेयं वातकफहरञ्च । द्रव्यगुण: ।

रक्तराजि: (जी) । स्त्री । सर्पपिकानामवाच्य-कीटविशेषे । सु.कल्प.८ष. ।

रक्तरेणु: । पुं । सिन्दूरे । भा. । पलाशकलिकायां । मे. । पुन्नागवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रक्तरेणुका । स्त्री । पलाशकलिकायाम् । पलाशकुँड़ि । श.मा. ।

रक्तरैवतक: । पुं । द्वीपान्तरखर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

रक्तरोहितक: । पं । (Rheum wightii.) रक्तरोहिड़ा । हिं रक्तरोहिडा ।

रक्तलशुन: । पुं । रक्तरसोने । लाल रशुन । रा.नि.व.७ ।

रक्तला । स्त्री । काकादन्यां । कूँच गाछ । मूर्वालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

रक्तलोचन: । पुं । कपोते । हे.च. । भा. ।

रक्तलोध्र: । पुं । रक्तवर्णलोध्रवृक्षे ।

रक्तवटी । स्त्री । मसूरिकायां । वसन्त । त्रिका. ।

रक्तावरटी। स्त्री । मसूरिकायाम् । वसन्त । जटा. ।

रक्तावर्गः। पुं । दाड़िमकिंशुकलाक्षाहरिद्रा-दारुहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठाबन्धूकेषु । "दाड़िमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् । कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्येष रक्तवर्गकः ॥" रा.नि.व.२२ ।

रक्तावर्णः। पुं । इन्द्रगोपकीटे । नाल आषाढ़े पोका । रा.नि.व.१९ । गोमेदमणौ । प्रवाले । कम्पिल्लके । वै.निघ. ।

रक्तावर्त्तकः। पुं । विष्किरपक्षिविशेषे । लाल बटेर । च.सू.२७अ. ।

रक्तावर्त्मा। पुं । कुक्कुटे । वै.निघ. ।

रक्तावर्द्धनः। पुं । वार्त्ताकौ । श.च. ।

रक्तावर्षाभूः। स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । गांदा-पूर्णा । रा नि.व.५ ।

रक्तावल्ली। स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पल्यां । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । नलुकायाम् । वै.निघ. ।

रक्तावातः। पुं । वातरक्तनामरोगविशेषे । यो रोगः रक्तवस्त्रप्रवालधारणादुत्पद्यते । निष्कृतिश्च यथा—पद्मरागसहित सवस्त्र महिषीदानाद्भवति । "रक्तवस्त्रप्रवालानां हारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां महिषीं दद्यात् पद्मरागसमन्विताम् ॥" कर्म-विपाकः । नारिकेलमूलं छागीदुग्धेन पीतं वातरक्तं नश्यति । पुराणम् । See वातरक्तः ।

रक्तावारिजम्। क्ली । कोकनदे । रक्तपद्म । रा.नि.व.१० ।

रक्तावास्तुकः। पुं । शोणवास्तुकशाके । लाल बेतो शाक । वै.निघ. ।

रक्ताविकारः। पुं । रक्तजरोगे । निदा. ।

रक्ताविद्रधिः। पुं । रक्तजन्यविद्रधौ । लक्षणं —"कृष्णस्फोटावृतः श्यावः तीव्रदाहरुजाकरः । पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥" मा.नि. ।

रक्ताविद्रुमः। पुं । प्रवाले ।

रक्तावृन्तकः। पु । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तावृन्ता। स्त्री । शेफालिकावृक्षे । शिउलि गाछ । प.म. ।

रक्ताशमनम्। क्ली । कम्पिल्लके । कमलाउंड़ि । वै.निघ. ।

रक्ताशालिः। पुं, स्त्री । (Oriza sativa.) रक्तधान्ये । लालधानि मिहि चाउल । प.मु. । वें एरंनिवर्नैगलधान्यमु । तत्पर्य्यायाः —ताम्रशालिः शोणशालिः लोहितः । गुणाः—सुमधुरः लघुः स्निग्धः बलकरः रुचिकृद्दीपनः मुखशोषहरः पथ्यश्च । सर्व्वरोगघ्नः वृष्यः पित्तदाहवातरक्तघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । त्रिदोषघ्नः चक्षुष्यः शुक्रलः मूत्रलः तृष्णाघ्नः बल्यः स्वर्य्यः हृद्यश्च । राज. । त्रिदोषघ्नी चक्षुष्या मूत्ररोगहा । चवि.१५अ. । चा.सू.६अ. । "रक्तो महान् सकलमः ।" च.द.ज्व.चि. । "पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्वबस्तिशिरोरुजि ।" तन्मण्ड-गुणाः—रक्तशाल्युत्थं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलं । प्रमेहानश्मरीं हन्ति बालकं पित्तज्वरम् ॥" चवि. १२अ. ।

रक्ताशालुकः (का)। पुं, स्त्री । रक्तकमल-कन्दे । रक्तपद्मेर गेंड़ । वै.निघ. ।

रक्ताशाल्मलिः। पुं । रक्तपुष्पशाल्मलिवृक्षे । रक्तशिमुल । वै.निघ. ।

रक्ताशासनम्। क्ली । सिन्दूरे । हारा. ।

रक्ताशिग्रुः। पुं । रक्तशोभाञ्जनवृक्षे । लाल सजिना गाछ । मं रक्तसेगुया । कं केंपिनेयनुग्गि । तत्पर्य्यायाः,—क्षणजीरकः गर्भपातकः रक्तकः मधुरः बहलच्छदः सुगन्धः केशरी सिंहः मृगारिः । गुणाः—महावीर्य्यः मधुरः सारकः रसायनः शोफाध्मानश्वासघ्नः पित्तश्लेष्मघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

रक्ताशिम्बी। स्त्री । शिम्बीभेदे । लाल शिम् ।

रक्ताशीर्षकः। पुं । लगणखोल्याम् । प.मु. । सारसपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

रक्ताशृङ्गिकम्। क्ली । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्ताशेखरः। पुं । पुन्नागवृक्षे । र.मा. ।

रक्ताशोखण्डकम्। क्ली । रक्तचन्दने । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.महाराम्रादौ ।

रक्ताश्वेतः। पुं । सदर्पमहाविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प ८अ. ।

रक्ताष्ठीविसन्निपातः। पुं । स्वनामख्यात-सन्निपातविशेषे । तस्य लक्षणं—"रक्तष्ठीवी ज्वर-वमितृषामोहशूलातिसारहिक्काध्मानभ्रमणदवथुश्वास-सज्ञाप्रणाशः । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-लोत्थानरूपा रक्ताष्ठीवो निगदित इह प्राणहन्ता प्रसिद्धः ॥" निदा. ।

रक्तसंभ्रम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

रक्तसङ्कोचपिशुनम् । क्ली । कुङ्कुमे । त्रिका. ।

रक्तसंवरणम् । क्ली । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।

रक्तसन्दंशिका । स्त्री । जलौकायाम् । जोँक । रा.नि.व १९ ।

रक्तसन्ध्यकम् । क्ली । रक्तकह्लारे । रक्तकह्लार अम. । रक्तोत्पले । वै.निघ. ।

रक्तसरोरुहम् । क्ली । रक्तपद्मे । अम. ।

रक्तसर्षपः । पुं । (Brassica nigra.) रक्तवर्णसर्षपे । राइ वा रक्तसरिषा । हि लालि राइ, माकुइाराइ । ं महुरी । कं मासिराइ । ते अवली । ता. कडघी । तत्पर्य्यायाः,—राजी आसुरी रक्तिका रक्तसर्षपः तीक्ष्णगन्धा मधुरिका क्षवः क्षवकः क्षुतकः । गुणाः—कटुः तिक्तः उष्णः वातघ्नः श्लेष्मगुल्मघ्नः दाहपित्तकरः कफगुल्मक्रिमिव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । तत्तैलगुणाः,—तीक्ष्णं शिशिरं केश्यं कण्डूघ्नं लघुदीपनाग्नि वातादिदोषनाशकञ्च । पत्रगुणाः,—कटु स्वादु उष्णं अग्निदीपनं क्रिमिवातकफकण्ठामयहरञ्च ।

रक्तसहा (ह्वः) । स्त्री, पुं । रक्तम्लानपुष्पवृक्षे । रक्तपुष्पझाँटी गाछ । रा.नि.व.१० ।

रक्तसारम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.मु. । रा.नि.व.१२ । रस.र.च द.मेह.चि.न्यग्रोधादिपञ्चके । पत्तङ्गचन्दने । वक्रमकाष्ठे । प.मु. । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ । रक्तखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ । सु.चि.९अ. । रक्ताशनवृक्षे । रा.नि व.९ । रक्तशिंशपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्थरसधातौ । रसधातु रा.नि.व.१८ ।

रक्तसौगन्धिकम् । क्ली । रक्तकह्लारपुष्पे । जटा. ।

रक्तस्थज्वरः । पुं । रक्तगतज्वरविशेषे । लक्षणं—"रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥" मा.नि. ।

रक्तस्रावः । पुं । अम्लवेतसे । जटा. । नेत्रसन्धिगतरोगे । शिटा. । अस्य रक्तजन्यनेत्ररोगलक्षणं यथा—"रक्ताभिष्यन्दिनोऽपस्य नेत्रं भवति लोहितं । सर्व्वं तिमिरमह्नं वा श्यावदग्धादिपीडितम् । रक्तस्रावोऽथवा यस्य वाजिनो लोचनाद्भवेत् । रक्तस्रावाभिधानन्तु नेत्ररोगं तमादिशेत् ॥" ज.द ३०अ. ।

रक्तस्रुतिः । स्त्री । रक्तस्रावे । व्याक. ।

रक्तहरः । पुं । भल्लातके । भेला । वै.निघ. । त्रि । रक्तहरणकर्त्तरि ।

रक्ता । स्त्री । गुञ्जायाम् । कुँच । रा.नि.व.३ । सु.चि.३०अ.,सु.कल्प.५अ. । लाक्षायां । मञ्जिष्ठायां । रा.नि व.६।२३ । शिम्बीभेदे । प.मु । उष्ट्रकाण्डीनामद्रव्यवृक्षे । रा.नि.व.१० । मुषलीकन्दे । वचायाम् । वै.निघ. । रक्तवर्णयवपथ्याम् । लाल केन्नूरे । सु.कल्प.८अ. । कन्दकाण्डमूलविशेषे । कर्णशिरागते । वा.उ.१अ. ।

रक्ताका(ङ्क)रः । पुं, क्ली । प्रवालद्रुमे । पलाश गाछ । रा.नि.व.१३ ।

रक्ताक्तम् । क्ली । रक्तचन्दने । जटा. । [निघ. ।

रक्ताख्यातः (कः) । पुं । रक्तापामार्गे । वै.

रक्ताङ्गम् । क्ली । रक्तचन्दने । प.म. । कुङ्कुमे । मे. । पुं । कम्पिल्लके । कमलागुँडि । प.मु. । प्रवालतरौ । रा.नि.व १३ । मत्कुणे । छारपोका । रा.नि व १९ ।

रक्ताङ्गी । स्त्री । कटुकायां । कट्की । रा.नि.व ६ । मञ्जिष्ठायाम् । भा. । जीवन्त्याम् । मे. । मल्लकायाम् । वै.निघ. ।

रक्ताञ्जना । स्त्री । रक्ताञ्जनिकायाम् । रक्ताञ्जनिका । च.द चारतैले ।

रक्ताढकी । स्त्री । रक्तपुष्पाढक्याम् । लाल अड्हर । गुणाः—रुच्या वन्या पित्ततापादिहरी च । रा.नि.व १६ ।

रक्ताण्डः । पुं । अण्डस्य अण्डरोगभेदे । ज.द. ५०अ । See अण्डस्कन्दः ।

रक्तातिसारः । पुं । सरक्तातिसाररोगे । तस्य सम्प्राप्तिः—"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके । तदापजायते ऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥" मा.नि. ।

रक्ताधारः । पुं । चर्म्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रक्तापराजिता । स्त्री । रक्तपुष्पापराजितायाम् ।

रक्तापहम् (हा) । क्ली, स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । शुनथाग्रापि । रा.नि.व.६ ।

रक्तापामार्गः । पुं । रक्तापामार्गवृक्षे । लाल आपाङ् । हि लालचिरचिरा । मं रक्तआघाड़ा । क यडाआघाड़ा । तैं कैम्पिगुत्तरणि । तत्पर्य्यायाः,—शिरोहतफलः क्षुद्रापामार्गः आघट्टकः दुर्ग्रभिनिका रक्तबिट् कल्यपविका । गुणाः—शीतः कटुः कफवातघ्नः व्रणकण्डूविषघ्नः संग्राही वान्तिघ्नश्च । रा.नि.व.४ । वातविष्टम्भी कफघ्नः शीतलः । भा.पू.१भ. ।

रक्ताज(क)म् । क्ली । रक्ताश्मनि । वै.निघ. ।

रक्ताभः (भा) । पुं, स्त्री । रक्तजपायाम् । लाल जवा । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

रक्ताभिष्यन्दः । पुं । सर्व्वगतनेत्ररोगभेदे । यथा—"रक्ताश्रुराजी दूषीका-गात्रमण्डलदर्शनम् । रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ॥" वा.उ. १५भ. ।

रक्ताभ्रम् । क्ली । रक्तवर्णाभ्रके । लाल अभ्र । रा.नि.व.१३ ।

रक्ताम्भोजम् । क्ली । कोकनदे । रक्तकमल । रा.नि.व.१० ।

रक्ताम्नः । पुं । कोशाम्रवृक्षे । जलपाई । रा.नि.व.११ ।

रक्ताम्लातकः | **रक्ताम्लानः** } पुं । रक्तझिण्टीक्षुपे । लाल-झाँटी फूलेर गाछ । हिं लाल-कटसरैया । मं वाघझाड़ । क वण्दगिड्ड । तत्पर्य्यायाः,—रक्तप्रसवः रक्तसहः रागप्रसवः रामालिङ्गनकामकः अपरिम्लानः कुरवकः वधूत्सवप्रसवः सुभगः भ्रमरानन्दः । गुणाः—उष्णः कटुः वातामयशोफघ्नः ज्वरघ्नः आध्मानशूलकास-श्वासघ्नः वर्ण्यश्च । रा.नि.व.१० ।

रक्तारिः । पुं । महाराष्ट्रीक्षुपे । प.मु. ।

रक्तार्कः । पुं । अर्कपार्श्ववृक्षे । लाल आकन्द गाछ । तत्पर्य्यायाः,—विशोरः एकाष्ठीला रूपिका आदित्यपुष्पिका दिव्यपुष्पिका । गुणाः—"अर्कद्वय-शस्त्रवातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् । निहन्ति प्लीहगुल्मार्शो यकृच्छ्लेष्मोदरक्रमीन् ॥" मद व.१ । रा.नि.व.१० ।

रक्तार्त्तिः । स्त्री । शोणितामये । रा.नि.व.२० ।

रक्तार्म्म (न्) । क्ली । नेत्ररोगभेदे । लक्षणं यथा—"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।" मा.नि. ।

रक्तार्व्वुदः । पुं । शुकरोगे । रक्तजन्यार्व्वुदरोगे । See अर्व्वुदः ।

रक्तार्शः । क्ली । रक्तजन्यगदजरोगे । लक्षणं—"तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् । कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्व्बल्यं यदि चाधिकम् । तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् । शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् । यदार्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् । गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् । श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥" मा नि. ।

रक्ता(लता) । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । सु.कल्प.५भ ।

रक्तालुः । पुं । (Dioscorea sativa.) Common Yam. रक्तपिण्डालुके । लाल पिण्डु आलू । हिं रतालु, सुथनी, रक्तालु । ता. यामसोल । तत्पर्य्यायाः,—रक्तकन्दः रक्तपिण्डकः रक्तपिण्डालुः लोहितः लोहितालुः । गुणाः—शीतलः मधुरः अस्रः श्रमपित्त-दाहघ्नः हृद्यः बलपुष्टिकरः गुरुश्च । रा.नि.व ७ । शालिधान्य-विशेषे । प.मु. । [२भ. ।

रक्तावसेचनम् । क्ली । रक्तमोचने । च.चि.

रक्ताश्वमारपुष्पम् । क्ली । रक्तकरवीरपुष्पे, रक्तकरवी फूल । सि.यो विषमज्वरे । "रक्ताश्वमारपुष्पञ्च" [क्लने शतके ।

रक्ताश्वारिः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रावण-

रक्तास्रावः । पुं । रक्तजनेत्रसन्धिरोगे । लक्षणं यथा—"रक्तास्रावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्पं संस्रवेन्नातिसान्द्रम् ।" सु.उ.२भ. ।

रक्ताक्षः । पुं । महिषे । पारावते । चकोरे । मे. । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१९ । रोहितमत्स्ये ।

रक्ताक्षी । स्त्री । गुग्गुली । वै.निघ.२भ.अम्ला.चि. ।

रक्तिः । पुं । अष्टसर्षपमाने । च.कल्प १२भ. ।

रक्तिका । स्त्री । गुञ्जायाम । कूँच । र.मा. । रा.नि.व २ । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

रक्तेक्षणः । पुं । कपोते । पायरा ।

रक्तेक्षुः । पुं । रक्तदण्डेक्षौ । काजला आक् । तत्पर्य्यायाः,—मूलापत्रः शोणः उत्कटः मधुरः स्थूलमूलः लोहितः लोहितेक्षुः । गुणाः—पाके मधुरः शीतलः मृदुः पित्तदाहहरः हृद्यः तेजोबलवर्द्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।

रक्तेक्षुशर्करा। स्त्री। रक्तेक्षुजातशर्करायाम्। गुणाः—पित्तघ्नी। रा.नि.व.१४।

रक्तैरण्डः। पुं। रक्तवर्णैरण्डवृक्षे। লাল ভেরেণ্ডা। तत्पर्य्यायाः,—व्याघ्रः व्याघ्रदल हस्तिकर्णः रुबुः उरुबुकः नागकर्णः चञ्चु उत्तान-पत्रकः करपर्णः पाचन स्निग्धः रक्तकः चिरवीर्य्यः रुक्तैरण्डः। अयं प्रायेण श्वेतवद्गुणः। विशेषस्तु शोषघ्नः लघुः अरोचकघ्नः कफश्वासघ्नः ज्वरघ्नः रक्तपाण्डुभ्रान्तिनाशनश्च। रा.नि.व.८। "रक्तो-रुबुकस्तुवरो रसे कटुर्लघुः स्मृतः। तिक्तो वातकफश्वासकासकृम्यश्मघ्नश्च। रक्तदोषपाण्डु-रुजाभ्रान्त्यरोचकनाशनः। प्रायस्तन्ये गुणाश्चास्य श्वेतवच्च समीरिताः॥" वै.निघ.।

रक्तैर्वारुः। पुं। इन्द्रवारुणीलतायाम्। रा.नि.व.३।

रक्तोच्चटा। स्त्री। श्वेतगुञ्जायाम्। भा.।

रक्तोत्पलम्। क्ली। मधुरक्तपद्मे। कोकनदे। प.मु.। रा.नि.व.१०। सु.सू.३८अ। गैरिके। पुं, स्त्री (ला)। शाल्मलीवृक्षे। रा.नि.व.८।

रक्तोदरः। पुं। रोहितमत्स्ये। महाविष-मध्य-विष-वृश्चिकविशेषे। "जन्मैतेषां सर्पकोथात् प्रदिष्टं देहेभ्यो वा घातितानां विषेण। एभिर्दष्टे सर्पवेग-प्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च॥ खेभ्यः कृष्णं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्यज्यते शीघ्रमेव॥" सु.कल्प.८अ.।

रक्तोपलम्। क्ली। गिरिमृत्तिकायाम्। तारा.।

रक्तौदनम्। क्ली। रक्तशाल्यादिभक्ते। अलक्तक रञ्जितभक्ते। च.द.बाल.चि.।

रघुनाथः। पुं। वैद्यविलासनामग्रन्थकारे।

रङ्कुः। पुं। मत्स्यरङ्के। वै.निघ.। शबलपृष्ठ-हरिणविशेषे। रा.नि.व.१९।

रङ्गम्। क्ली। वङ्गधातौ। রাঙ্। प.मु.। रा.नि.व.१३। पुं। टङ्कणे। সোহাগা। रा.नि.व.६। खदिरसारे। रा.नि.व.८।

रङ्गकम्। क्ली। रक्ते।

रङ्गकाष्ठम्। क्ली। पत्तङ्गे। वक्कमकाष्ठे। रा.नि.व.१२।

रङ्गजम्। क्ली। सिन्दूरे। र.मा.।

रङ्गदः। पुं। खदिरसारे। रा.नि.व.८। टङ्कण-क्षारे। रा.नि.व.६।

रङ्गदलिका। स्त्री। नागवल्लीलतायाम्। वै.निघ.। [भा.।

रङ्गदा। स्त्री। स्फटिकायाम्। ফট্‌কিরি।

रङ्गदायकम्। क्ली। कङ्कुष्ठे। रा.नि.व.१३।

रङ्गदृढा। स्त्री। स्फटिकायाम्। रा.नि.व.१३।

रङ्गपत्री। स्त्री। नीलीवृक्षे। নীল গাছ। रा.नि.व.४।

रङ्गपुष्पी। स्त्री। नीलीवृक्षे। रा.नि.व.४। जवावृक्षे। वै.निघ.।

रङ्गबीजम्। क्ली। रूप्ये। विका.।

रङ्गमाणिक्यम्। क्ली। माणिक्यरत्ने। रा.नि.व.१३।

रङ्गमाता (तृका)। स्त्री। लाक्षायाम्। লাহা। रा.नि.व.६ २३। विका.।

रङ्गलता। स्त्री। (Helicteres Isora.) आवर्त्तकीलतायाम्। আৎমোড়া। हि मरोर फली मेन्दु, कपासी। तें गुवादर्‌र। बम्. मेरादशिं केवान्। तत्पर्य्यायाः,—कल्याणी हेमपत्री रेचनी स्वर्णपत्रिका। गुणाः—अग्निमान्द्य-यकृत्प्लीहोदर-बद्धगुदाजीर्णविषमज्वर-पाण्डुकामला शूलघ्नी। केचित्।

रङ्गलासिनी। स्त्री। शेफालिकावृक्षे। শিউলি ফুলের গাছ। श.च.।

रङ्गवीजम्। क्ली। रौप्ये।

रङ्गसङ्गटम्। क्ली। यशदे। দস্তা। भा.।

रङ्गक्षारः। पुं। टङ्कणक्षारे। সোহাগার খই। वै.निघ.।

रङ्गा। स्त्री। जवावृक्ष। জবা গাছ। वै.निघ.।

रङ्गाङ्गा। स्त्री। फटिकारिकायाम्। ফট্‌কিরি। रा.नि.व.१३।

रङ्गारिः। पुं। करवीरवृक्षे। করবী গাছ। र.मा.।

रङ्गिणी। स्त्री। शतमूल्याम्। जटा.। कैवर्त्ति-कायाम् কেওটমুতা। रा.नि.व.६। हरिद्रा-याम्। वै.निघ.।

रङ्गिष्ठालुकम्। क्ली। स्वनामख्याते आलौ। রাঙা আলু। विका.।

रजः। पुं। पर्पटके। ক্ষেৎপাপড়া। भा.म.१

भ.चित्तभ्रम.ज्व.चि. । "पथ्यारेवतरामसेनकरजः ।" भा.म.१भ.ज्वरे कास.चि. । "कलिङ्गद्रुफल रजः ।" वै.निघ.दुर्जलज्व.चि.ग्रामोदयरसं । क्ली । स्त्रीकुसुमे । अ.र. ।

रजः (स्) । पुं, क्ली । स्त्रीपुष्पे । ऋमरदत्तः । अ.र. । "पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या धातवः क्रमात् । शुक्रत्वं यान्ति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत् ॥" शार्ङ्ग.६अ. । रूपणे । उद्रेके । कालुष्ये । मतिभ्रमे । "रजोगुणसमुद्रेकः कालुष्यं मतिविभ्रमः ।" रा.नि.व.२१ । परागे । मे. ।

रजःशयः । पुं । कुक्कुरे । श.मा. ।

रजःसारम् । क्ली । कर्पूरे । नकुल.१२अ. ।

रजःसारथिः । पु । वायौ ।

रजतम् । क्ली । रौप्ये । अम. । स्वर्णे । वि.ज्व.चि.ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे । हस्तिदन्ते । ह.च. । शुक्लवर्णे । रक्तवर्णे । रक्ते ।

रजतप्रभः । पुं । सोमलतायाम् । সোমলতা । सु चि.२९अ. ।

रजतोपमम् । क्ली । रौप्यमाक्षिके । वै.निघ. ।

रजनकः । पुं । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वा.सू.१५अ.श्यामादिः । "शिखरिरजनकाञ्चिन्नरुहाः करञ्जाः ।" [अ. टी. ।

रजानः । स्त्री । वास्तुके । रात्रौ । हरिद्रायाम् ।

रजनिपुष्पम् । क्ली । हरिद्रापुष्पे । হলুদফুল । रस.र.नागार्ज्जुनचूर्णे ।

रजनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सि.यो.पाण्डु.चि. । सु.सू.३८अ.वल्लीपञ्चके । यतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलिन्याम् । नील । मे. । दारुहरिद्रायाम् । वास्तुके । वै.निघ. । रात्राम् । अम. ।

रजनीगन्धा । स्त्री । (Polianthes tuberosa.) Tuberose. स्वनामख्यातपुष्पवृक्षे । রজনীগন্ধ । हिं गुलशब्बु । भूरिम. ।

रजनीजलम् । क्ली । नीहारे । हारा. ।

रजनीद्वयम् । क्ली । हरिद्राद्वये, हरिद्रादारुद्वयोः । च.द.विषमज्वरे ।

रजनीपुष्पः । पुं । पूतिकरञ्जे । रा.नि.व.९ ।

रजनीहासा । स्त्री । शेफालिकापुष्पवृक्षे । श.र. ।

रजसानुः । पुं । मनसि, हृदये । उणा.

रजस्वर्णः । पुं । पीतधुस्तूरके । वै.निघ. ।

रजस्वलः । पुं । महिषे । त्रिका. । पारदे । वै.निघ. । स्त्री ला । जातरजस्कायाम् स्त्रियि । रा.नि.व.१८ । तत्स्वरूपं यथा—"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्धमापञ्चाशत्समाः स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् । आर्त्तवस्रावदिवसादृतुः षोड़शरात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः ॥" रजःस्वलाकृत्यं— "आर्त्तवस्रावदिवसादहिंसाब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥" इत्यादि । भ. । ऋतुस्नानानन्तरमादौ पतिमेव पश्येत् ।

रज्जुः । पु । केशवेण्याम् । दामनि । দড়ি । मांसरज्ज्वाम् । "पृष्ठवंशस्योभयत्र महत्यो मांसरज्जवः । चतस्रो मांसपेशीनां बन्धने तत्प्रयोजनम् ॥" भा. ।

रञ्जकः । पु । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । रा.नि.व.१३ । भल्लातकवृक्षे । वै.निघ. । तन्नामकजठराग्नौ । तस्य स्थानं यकृत्प्लीह्नोर्मध्यम् । स एवाहाररसं रञ्जयति । सु.सू.२१अ. । क्ली । हिङ्गुले, हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.१३ । स्त्री (का) । नखरञ्जिन्याम् । মেহেদি গাছ । वै.निघ. ।

रञ्जनम् । क्ली । रक्तचन्दनभेदे । বকম কাঠ । र.मा. । रक्तचन्दने । मद.व.१ । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । स्वर्णे । जातीफले । वै.निघ. । पारदरञ्जनद्रव्ये । तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते । "केवलं निर्म्मलं ताम्रं वापितं रञ्जनेन तु । कुरुते त्रिगुणं जीर्णे लाक्षारससन्निभं रसम् ॥" रस.चि.३अ. । पुं । मुञ्जतृणे । मूज । रा.नि.व.८ । काम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । वै.निघ. ।

रञ्जनकः । पं । कट्फलवृक्षे । रा नि.व.९ ।

रञ्जनकेशी । स्त्री । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

रञ्जनगणः । पुं । रञ्जनद्रव्यवर्गे । "चतुर्विधा हरिद्रा स्यात् पत्तङ्गं रक्तचन्दनं । नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठालाक्षामद्दर्द्दिकिंशुकम् ॥" रा.नि.व.९ ।

रञ्जनद्रुः (मः) । पु । अङ्कुलवृक्षे । আচ্-ফুলের গাছ । श.चि. । धूनवृक्षे । वै.निघ. ।

रञ्ज(ञ्जि)नी । स्त्री । गुण्डारोचनिकायाम् । श.च. । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. । नील्याम् । रा.नि.व.४ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

मञ्जिष्ठायाम्। शेफालिकायाम्। मे। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। पर्पट्याम्। रा.नि व.१३।

रञ्जनीपुष्पः। पुं। पूतिकरञ्जे। नाटाकरञ्ज। रा.नि व.९।

रणः। पु। दुम्बामेषे। दुम्बा। वै.निघ.।

रणघण्टासमाकृतिः। पुं। महाशणे। वै.निघ।

रणपक्षी (इन्)। पुं। रणगृध्रे। श्येन पाखी। वै.निघ.।

रणप्रियम्। क्ली। उशीरे। रा.नि.व.१२। पुं। श्येनपक्षिणि। रा.नि.व.१९।

रणमुष्टिः। पु। विषमुष्टिक्षुपे। कुचिला इति भाषा। रा नि.व.४।

रणमूर्द्धजा। स्त्री। कर्कटशृङ्ग्याम्। रा.नि. व.६।

रणरणः। पुं.। भ्रमरे। मशके। दंशे। त्रिका.। (कः) उत्कण्ठायाम्। हे.च.।

रणालङ्करणः। पुं। कङ्कपक्षिणि। काँक पाखी। रा.नि.व.१९।

रण्डकः। पुं। अफलवृक्षे। ठाँड़ा गाछ। श.च.।

रण्डा। स्त्री। मूषिककर्ण्याम्। अम.। म.वृहत् सोमनाथरसे।

रतम्। क्ली। मैथुने। अम.। गुह्ये। मे.।

रतकीलः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.।

रतज्वरः। पुं। काके। त्रिका.।

रतनारीचः। पुं। कुक्कुरे। वै.निघ.।

रतनिधिः। पु। खञ्जनपक्षिणि। श.र.।

रतव्रणः। पुं। कुक्कुरे। त्रिका.। मे.।

रतशायी (इन्)। पु। कुक्कुरे। हे.च.।

रताङ्घ्री। स्त्री। कुम्भटिकायाम्। त्रिका.।

रतान्दुकः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.।

रतामर्द्दः। पुं। कुक्कुरे। श.मा.।

रतिः। स्त्री। प्रीत्याम। सुरते। गुह्यदेशे। मे.।

रतिकुहरम्। क्ली। भगे। त्रिका.।

रतिक्रिया। स्त्री। मैथुने।

रतिगृहम्। क्ली। भगे। त्रिका.।

रतिचर्य्या। स्त्री। स्त्रीसेवायाम्। चा उ.४०अ.।

रतिमन्दिरम्। क्ली। योनौ। जटा.।

रतिरथः। पुं। नक्रे।

रतिलक्षणम्। क्ली। रतिक्रियायाम्।

रतिवल्लभमोदकः। पुं। वाजीकरणाधिकारे औषधम्। पाठः—"शक्राशनस्य बीजानि चूर्णितानि पलाष्टकं। कुड़वं हविषश्चैव खण्डप्रस्थं प्रगृह्य च। शतपुष्पीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्राशनस्य च। गव्यमाजं पयः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थद्वयं पचेत्। धात्रीविजीरक मुस्तं त्वगेलापत्रकेशरं। आत्मगुप्ता चातिबला तालाङ्कुरकशेरुकं। शृङ्गाटकं त्रिकटुकं धन्याक चित्रक तथा। पथ्या द्राक्षा च काकोल्यौ खर्ज्जूरं सुरकं तथा। कटुका मधुकं कुष्ठ लवङ्गं सारसैन्धवं। यमानिका चाजमोदा जीवन्ती गजपिप्पली। प्रत्येक कर्षमेकञ्च चूर्णितानि शुभानि च। मधुनः कुड़वार्द्धञ्च पाकशेषे तथा क्षिपेत्। मृगाण्डजं सकर्पूरं यथालाभं विनिक्षिपेत्। रतिवल्लभनामायं सेव्यमानो रसायनः॥" सिद्धि-बीजचूर्ण ८ प. (मतान्तरे ५ प.) घृत ४ प. शर्करा २ श. शतावरीरसः गव्यदुग्धं छागदुग्धं प्र. ४ श.। प्रक्षेपः—आमलकी जीरकं कृष्णजीरकं मुस्ता त्वक् एला तेजपत्रं नागकेशरं कपिकच्छूबीजं (आलाकुशीर बीज) गोरक्षतण्डुला। (गोरक्ष-चाकुलिया) तालास्थिशस्यं कशेरुकं शृङ्गाटकं त्रिकटु धान्यक चित्रकं (मतान्तरे अभं वङ्गञ्च) हरीतकी द्राक्षा काकोली क्षीरकाकोली पिण्डखर्ज्जूरं कोकिलाक्षबीजं कटुकी यष्टिमधु कुष्ठ लवङ्गं सैन्धवं यमानी वनयमानी जीवन्ती गजपिप्पली प्र. २ तो. मधु २ प.। रस.र. भैष.।

रतिसत्वरा। स्त्री। पृक्कायाम्। पिड़िं शाक। श.च.।

रतिसाधनम्। क्ली। शिश्ने। वै.निघ.।

रती। स्त्री। रक्तगुञ्जायाम्। वै.निघ.।

रताद्दहः। पु। कोकिले। श.मा.।

रत्नम्। क्ली। हीरके। रा.नि.व,१३। मुक्तादौ। रत्नानि नव—रत्नं गारुत्मतं (पान्ना) पुष्परागः माणिक्य पद्मरागः इन्द्रनीलः मरकतः गोमेदः (वैदूर्य्यं) मौक्तिकं विद्रुमश्चेति विष्णुधर्म्मोत्तरे। तन्निरुक्तिः—"धनार्थिनो जनाः सर्व्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत्। ततो रत्नमिति प्रोक्तम्......॥"

भा.पू. १भ. रत्नव. रत्नसाधारणगुणाः—"रत्नानि मधितानि सुमधुराणि सराणि च। चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि हृतानि च। मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च।" इति। माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोः, माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम्। देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्य्यस्य वज्रं शनेः, नीलं निर्म्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्य्यके॥" भा.। तस्य धारणं प्रीतिवर्द्धनम्। सु.चि.२४अ.। "धन्यं माङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनं। हर्षणं काम्यमौजस्यं रत्नाभरणधारणम्॥" राज.३प.।

रत्नकन्दलः। पुं। प्रवाले। शब्दर.। अ.र.।

रत्नगर्भपोट्टलिरसः। पुं। यक्ष्माधिकारे रसः। पाठः—"रसं वज्रं हेम तारं नागं लौहञ्च ताम्रकम्। तुल्यांशं मरिचं देयं मुक्ताविद्रुममाक्षिकं। सर्वं तुल्यञ्च तुल्यांशं समाहं चित्रकद्रवैः (चार्द्रकद्रवैः) (शङ्खञ्च तुल्यतुल्यांशं भैष.)। मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेन पूर्य्या वराटिकाः। टङ्कणं रविदुग्धेन मुखं लिप्त्वा निरोधयेत्। मृद्भाण्डे ता निरुध्याथ सम्यग्गजपुटे पचेत्। आदाय चूर्णयेत् सर्व्वं निर्गुण्ड्या सप्त भावयेत्। चार्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्य च विंशतिः (चित्रकस्यैकविंशतिः)। दत्त्वा भाव्यं ततश्चास्य देयं गुञ्जाचतुष्टयम्॥" र.सा.सं.। भैष.।

रत्नगिरिरसः। पुं। ज्वराधिकारे रसः। पाठः—"सूताभ्रस्वर्णताम्राणि गन्धकांशं तथैव च। लौहार्द्धं सवैक्रान्तं मर्दयेद्भृङ्गजैर्द्रवैः। पर्पटीरसवत् पाच्यं चूर्णितं भावयेत् पृथक्। शिग्रुवासकनिर्गुण्डी गुडूच्युत्थाग्निभद्रजैः। चाङ्गेरीजयन्तीभिर्मुनिब्राह्मीषु तिक्तकैः। कन्यायाश्च द्रवैर्भाव्यं विभिवारं पृथक् पृथक्। ततो लघुपुटे पाच्यं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्। माषौ दद्यात् कषायाद्यैर्युक्ताश्चाभिनवज्वरे॥" पारद, अभ्र, स्वर्ण, ताम्र, गन्धक प्रत्येक समान; लौह अर्द्ध भाग; वैक्रान्त लौहेर अर्द्ध भाग; भीमराजरसे माड़िया पर्पटीवत् पाक करिबे। परे सजिनादिर रसे भावना दिया लघुपुटे पाक करिबे। रस.चि.।

रत्नजातिः। स्त्री। श्वेत-रक्त-नील-पीतवर्णैः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रेषु।

रत्ननायकः। पुं। माणिक्ये। रा.नि.व.१२।

रत्ननिधिः। पुं। खञ्जनपक्षिणि। त्रिका.।

रत्नमाला। स्त्री। वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे।

रत्नमुख्यम्। क्ली। हीरके। हे.च.।

रत्नराट्। पुं। माणिक्ये। रा.नि.व.१२।

रत्नाङ्गः। पुं। प्रवाले। रा.नि.व.१२।

रत्नावली। स्त्री। राधामाधवकृतद्रव्याभिधाने।

रत्निः। पुं, स्त्री। बद्धमुष्टिहस्ते। मुट्टिर हात। अम.।

रत्यङ्गम्। क्ली। योनौ। श.र.।

रथः। पुं। तिनिशवृक्षे। रा.नि.व.९। वेतसवृक्षे। अम.। काये। विश्वः। शकटे। गाड़ि। रथभ्रमणगुणाः—वातकोपनं शरीरदार्ढ्यकरं बल्यम् अग्निवर्द्धनञ्च। राज.।

रथचरणः। पुं। चक्रवाकपक्षिणि। श.र.।

रथद्रुः। पुं। तिनिशवृक्षे। वेतसवृक्षे। अम.।

रथपर्य्यायः। पुं। वेतसलतायाम्। श.च.। तिनिशवृक्षे। रा.नि.व.९।

रथवृक्षः। पुं। ऋद्धौ। वृद्धि ओषधि। वै.निघ.। तिनिशवृक्षे। अम.।

रथाङ्गः। पुं। चक्रवाकपक्षिणि। अम.।

रथाङ्गाह्वयनामकः। पुं। चक्रवाके। अम.।

रथाङ्गी। स्त्री। ऋद्धौ। रा.नि.व.५।

रथाभ्रः। पुं। वेतसवृक्षे। अम.।

रथाभ्रपुष्पः। पुं। वेतसवृक्षे। अम.।

रथावर्त्ता। स्त्री। स्थलपद्मिन्याम्। वै.निघ.।

रथिकः (का)। पुं, स्त्री। तिनिशवृक्षे। नादन गाछ। रा.नि.व.९।

रथी (इन्)। पुं। चक्रवाके। वै.निघ.।

रथ्यः। पुं। अश्वे। अम.।

रदः (नः)। पुं। दन्ते। रा.नि.व.१८।

रदच्छदः। पुं। ओष्ठे। रा.नि.व.१८।

रदद्रुः। पुं। अश्वशाखोटवृक्षे। आश्शेओड़ा।

रदनच्छदः। पुं। ओष्ठे। रा.नि.व.१८।

रदनी (इन्)। पुं। हस्तिनि। हला.।

रदायुधः। पुं। शूकरे।

रदी (इन्)। पुं। हस्तिनि।

रदितम्। क्ली। सर्पदष्टभेदे। सु.कल्प.४अ.।

रन्तिदेवः। पुं। कुक्कुरे। श.र.।

रन्धनम्। क्लो। पाककर्म्मणि। राँधा। व्याक.।

रन्धित:। त्रि। पाचिते। क्लो। कृतरन्धनद्रव्ये। राँधाव्यञ्जनम्। तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिः—भक्तं स्वपात्रे स्थाप्य न पात्रान्तरे, घृतं काष्ठमये पात्रे, मांसं तद्रसश्च ऊन राजतं श्वेतं काष्ठजे वा, फलादिशाकं काष्ठमृण्मयजे पक्वान्नं पिष्टकादि कांस्यजे काष्ठजे वा, शर्करां दुग्धं दारुजे वा। पानीयं पायसं तक्रं मृण्मय एव, काचजे स्फाटिके वा रागषाडवादीन् स्थापयेत् एवं सति तद्द्रव्यं रोगहरं भवेत्। पाकराज:।

रन्ध्रम्। क्लो। दूषणे। छिद्रे। अ.। शरीरे रन्ध्राणि नेत्रद्वयघ्राणश्रोत्राणां द्वे द्वे रन्ध्रे भवत:। तथा गुह्यमेढ्रपायूनामेकैकमिति नव। दशमञ्च मस्तके। स्त्रीणाञ्च त्रीणि स्तनगर्भमार्गेषु। स च चरकस्य उदरगह्वरे। श.क.२य.।

रन्ध्रकाष्ठ: (क:)। पं। ज्वालापर्व्वतकवृक्षे। रा.नि.व.८। [व.८।

रन्ध्रपत्र:। पुं। नले। नल गाछ। रा.नि.

रन्ध्रबभ्रु:। पुं। उन्दुरौ। इँदुर। त्रिका.।

रन्ध्रवंश:। पुं। छिद्रवंशे। फोँकरा बाँश, बाँशिनी बाँश। तत्पर्य्याया:,—त्वक्सार: काचकाण्ड: मस्कर: वादनीय: शुषिराङ्ग:। गुणा:—कषाय: तिक्त: शीतल: गुल्मघ्न। रा.नि.व.८।

रन्ध्री (न्)। पुं। देवनले। वै.निघ.।

रभस:। पु वेगे। पौर्व्वापर्य्यविचारे। हर्षे:।

रम:। पु। रक्ताशोकवृक्षे। अ.।

रमठम्। क्लो। हिङ्गुनि। हिङ्। उपा.।

रमठध्वनि:। पु। हिङ्गुनि। हिङ्। श.च.। मैथुनं।

रमणम्। क्लो। पटोलमूले। मे.। जघने। ऐं.च.। जघने। श.र.। पु। गर्दभे। ऐं.च.। वृषणे। श.च.। महारिष्टवृक्षे। घोड़ानिम। कैटर्य्यनिम्बे। रा.नि.व.९।

रमणा (णी)। स्त्री। प्रियस्त्री। नार्य्याम्।

रमति:। पु। काके। श.र.।

रमाप्रियम्। क्लो। पद्मे। श.च.। पुं। दारुचीनी तिल्याति मिष्टत्वचि। वै.निघ.।

रमावेष्ट:। पुं। श्रीवासचन्दने। रा.नि.व.१२।

रम्भा। स्त्री। कदलीवृक्षे। कला गाछ। रा.नि.व.११।

रम्य(क)म्। क्लो। पटोलमूले। मे.। त्रिका.। सु.सू.१८अ.श्यामादि। प्रधानधान्ये। जटा.। पुं। स्वर्णचम्पकवृक्षे। चाँपा गाछ। मे.। बकवृक्षे। बकफुलेर गाछ। श.च.। त्रि। मनकरे। जटा।

रम्यक:। पुं। महानिम्बे। वै.निघ.।

रम्यकचीर:। पुं। महानिम्बे। घोड़ानिम्। रा.नि.व.९।

रम्यपुष्प:। पुं। शाल्मलीवृक्षे। शिमुल गाछ। रा.नि.व.८।

रम्यफल:। पुं। कारस्करवृक्षे। कुचिलागाछ। रा.नि.व.९।

रम्या। स्त्री। स्थलपद्मिन्याम्। रा.नि.व.५। रात्रौ। मे.। महेन्द्रवारुणीलतायाम्। माकाल। रा.नि.व.३। सुवर्चलाकन्दे। वै.निघ.।

रम्यामलकी। स्त्री। भूधात्र्याम्। भूँइ-आमला। रा.नि.व.५।

रराटी। स्त्री। ललाटे। पुराणम्।

रलक:। पं। कम्बले। अम.। ग्रथवृक्षे। मृगविशेषे। च.टी.रा.। पक्षणि। शुभृति:।

रवणम्। क्लो। कांस्ये। पुं। उष्ट्रे। ऐं.च.। कोकिले। उपा.।

रवथ:। पुं। कोकिले। उपा.।

रवि:। पु। अर्कवृक्षे। आकन्द गाछ। रा.नि.व.१०। ताम्रे। पद्मामृतरसे। अजीर्णचिनिर्व्वोदितरसे।

रविकान्त:। पुं। सूर्य्यकान्तमणौ। रा.नि.व.१३। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। हुड़हुड़िया। वै.निघ.।

रविकीर्ण:। पुं। अर्कवृक्षे। वै.निघ.।

रविग्रह:। पु। बालस्य ग्रहविशेषे। तदाक्रान्तलक्षणं यथा—"उद्वर्त्तिताक्ष: श्लिष्टश्च संग्रहीतहनुश्च य:। कम्पमानश्च यो बाल: स रविग्रहपीड़ित:॥" श.क.।

रविजप्रिय:। पु। नीलकान्तमणौ। वै.निघ.।

रविजलम्। क्लो। अर्कमूलरसे। आकन्देर रस। वै.संग्र.पद्मामृतरसे।

रविदुग्धम्। क्ली। अर्कक्षीरे। আকন্দের আঠা। र.सा.सं.त्रैलोक्यचिन्तामणिरसे।

रविद्रुमः। पुं। सदापुष्पवृक्षे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.२३।

रविनाथः। पुं। बन्धूकवृक्षे। বাঙ্গুলি গাছ। क्ली। पद्मे। श.च.।

रविनामकम्। क्ली। ताम्रे। তামা। वै.निघ.।

रविपत्रः। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। আকন্দ গাছ। रा.नि.व.४।

रविप्रियम्। पुं। रक्तकमले। ताम्रे। रा.नि.व.१०।१३। पुं। आदित्यपत्रे। আকন্দ গাছ। रक्तकरवीरे। रा.नि.व.४।१०। लकुचवृक्षे। श.मा.। नीलभृङ्गराजे। वै.निघ.।

रविप्रिया (प्रोता)। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। হুড়হুড়িয়া। र.मा.।

रविभक्ता। स्त्री। सूर्य्यावर्त्तक्षुपे। হুড়হুড়িয়া। र.सा.सं. रसमारणे।

रविमूलम्। क्ली। अर्कमूले। আকন্দমূল। र.सा.सं.ज्वरचूड़ामणौ।

रविरत्न(क)म्। क्ली। माणिक्ये। মাণিক। रा.नि.व.१३। [१३।

रविलोहम्। क्ली। ताम्रे। তামা। रा.नि.व.

रविवल्लभः। पुं। भृङ्गराजवृक्षे। वै.निघ.।

रविवल्ली। स्त्री। आदित्यभक्तायां। হুড়হুড়িয়া। ब्राह्मीक्षुपे। वै.निघ.।

रविसंज्ञकम्। क्ली। ताम्रे। श.च.।

रविसुन्दररसः। पुं। सर्व्वज्वराधिकारे रसः। "द्विभागतालेन हतञ्च शाम्बं रसञ्च गन्धञ्च समानमात्रम्। विषञ्च सप्त द्विगुणञ्च ताम्रं त्रिसप्तवारञ्च खरातपे हि। विमर्द्य बिल्वस्य- रसेन चूर्णं गुञ्जैकदत्तं सितया समेतम्......॥" रस कौ.। (समीनसायु। विषं समञ्च द्विगुणञ्च ताम्रं) इति भा. पाठः।

रविस्पर्शा। स्त्री। ह्रस्वमेषशृङ्ग्याम्। ক্ষুদ্র মেড়াশিঙে। वै.निघ.।

रवीन्दम्। क्ली। पद्मे। धरणिः।

रवीष्टः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। रा.नि.व.११। स्त्री (ष्टा)। आदित्यभक्तायाम्। হুড়হুড়িয়া। रा.नि.व.४।

रशः। पुं। वंशे। शहणी.चि.जातीफलावटी।

रशना। स्त्री। जिह्वायाम्। श.र.।

रश्मीलः। पुं। कर्म्मरङ्गवृक्षे। কামরাঙা গাছ। प.मु.।

रश्मिः। पुं। पक्ष्मणि। किरणे। मे.।

रश्मिजातम्। क्ली। रौप्ये। वै.निघ.।

रश्मिपतिः। पुं। आदित्यपत्रक्षुपे। रा.नि.व.४।

रसम्। क्ली। बोले। निशादल। रसाञ्जने। रा.नि.व.६। प.मु.। पुं। हिङ्गुले। र.मा.। पारदे। रा.नि.व.१३। शिलारसे। प.मु.। सिन्दूरे। इक्षुरसे। रोगे। वै.निघ.। विषे। रागे। गुणे। मांसद्रवे। अम.। जले। स्वादे। त्रिका.। शुक्रे। अम.। किराततिक्तके। द्राक्षायां। वै.निघ.। शरीरस्थसप्तधातुषु प्रथमधातौ। रसधातु। तत्पर्य्यायाः,—रसिका स्वेदमाता वपुः स्नवः चर्म्माम्भः चर्म्मसारः रक्तसारः अश्रमातृका आहारसम्भवः तेजःसम्भवः अग्निसम्भवः षड्रसासवः आत्रेयः असृक्करः धातुघन. मूलमहापरः धातुपः भोग्यसम्भवः। रा.नि.व.८। रसस्वरूपं—स आहारसारभूतः। "आहारस्य रसः सारः।" शाङ्ग.पू.६ष.। "सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः।" गुणाः—सितः शीतः स्वादुः स्निग्धश्चलश्चेति। तत्कर्म्म—स धमनीर्गत्वा सर्व्वान् धातून् पुष्णाति। तदनु शीतस्निग्धपोषकत्वादिगुणैः शरीरं व्याप्नोति। तस्य स्थानम्—"सर्व्वदेहचरस्यापि स्थानं हृदयमेव च। रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान् धातून् विवर्द्धयेत् ॥" भा.। स्वरसे क्वाथे वा। दृषदि सम्भिन्नद्रवद्रव्ये। रा.नि.व.२०। सि.यो.ज्व.चि.। तत्साधनं यथा—"कुड़वं चूर्णितं द्रव्याङ्क्षिप्तञ्च द्विगुणे जले। अहोरात्रात् स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥ आदाय शुष्कं द्रव्यं वा स्वरसानामसम्भवे। जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादशेषञ्च गृह्यते। निःशोषितचाग्निसिद्धं पलमात्रं रसम्पिबेत्। सितामधुगुड़क्षारान् जीरकं लवणन्तथा। घृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥" शाङ्ग.१ष.। रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तुनि, मधुरादौ। मिष्टादि रस। स च कालसहायभूमिवियदनिलानलसम्पर्केण परिणामान्तरं प्राप्य षट्प्रकारो भवति। ते च षड्रसाः

द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति—"रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः। षट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्व्वं बलावहाः ॥" गुणाः—"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्व्वते ॥" भा.। तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठो मधुरः, तोयाग्निगुणभूयिष्ठोऽम्लः, पृथिव्यग्निगुणभूयिष्ठो लवणः, वाय्वग्निगुणभूयिष्ठः कटुकः वाय्वाकाशगुणभूयिष्ठः तिक्तः, पृथिव्यनिलगुणभूयिष्ठः कषायः। सु.सू.४२अ.। रसभेदविकल्पाय त्रिषष्टिः। सु.उ.६३अ.। सप्तपञ्चाशदिति। च.द.द्रव्यगुणे शिवदासः। "मधुरः कषायस्तिक्ताम्लकश्च क्षारः कटुः षड्रसनामधेयम्। द्वयं द्वयं वातकफप्रकोपनं द्वयं तथा पित्तकरं वदन्ति ॥ क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽपि तिक्तः कफकोपनश्च। कट्वम्लको पित्तविकारकारिणौ कट्वम्लकौ वातशमौ प्रदिष्टौ ॥ पित्तस्य नाशो मधुरः सतिक्तः कटुः कषायः शमनः कफस्य। अन्योन्यमेतच्छमनं वदन्ति परस्परं दोषविवृद्धिमन्तः ॥ मधुरकटुकावन्योन्यस्य प्रकर्षविधायिनौ, लवणविगुणोऽम्लकः प्रोक्तो विशेषरसानुगः। अविकृततया तिक्तैर्युक्तः कषायरसो लघुर्भवति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुणं करोति तथा। कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणं। कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफम् ॥" अथ ये रसा यद्दोषविवर्द्धनास्तदाह—"समीरणे तु नो देयाः कटुतिक्तकषायकाः। पित्ते कट्वम्ललवणाः स्वाद्वम्ललवणाः कफे ॥" अथ ये रसा यद्दोषहराः—"स्वाद्वम्ललवणान् वाते तिक्तस्वादुकषायकान्। पित्ते कफे तिक्त-कटु-कषायान् योजयेद्रसान् ॥ मधुराम्लौ क्षारकटुकौ तिक्त-कषायकौ चेत्येतावन्योन्यरसविरोधिनौ भवेताम् ॥" अथ मधुररसवीर्य्यम्—"यः स्वादुः श्रमशोषहारिबलकृद्वीर्य्यप्रदः पुष्टिदः, प्रह्लादो रसेन करोति तदनु श्लेष्मप्रवृद्धिं ततः। पित्तानां दमनः श्रमोपशमनो हृद्यो मरायां हितः। शोषाणां चितपाण्डु-नेत्रजल-संदर्भो भवेन्माधुरः ॥" अथ तिक्तरसवीर्य्यं—"यस्तिक्तो मधुरात्मकोऽप्यतसमः कुष्ठादिदोषापहः, शान्तः सर्व्वरुजापहो भ्रमहरो पथ्यो न संक्लेदनः। जिह्वास्फोटकनाशनोऽपि भवति चापचतानां हितो, वक्त्रोल्लासकरः प्रक्लटकथितो निम्बादिकास्वादकृत् ॥'

कफाश्च कटुको दद्यात् महारोटकः ॥" अथाम्लवीर्य्यम्—"जिह्वास्फोटं जनयति तथा नेत्रनिर्मीलनञ्च, वोभत्सं वा जनयति सदा वातरोगापहारी। कण्डूकुष्ठव्रणजनकरो नो हितः शोषिणः स्यादम्लः प्रोक्तो मारुतशमनोऽसृक्प्रकोपं तनोति ॥" अथ कषायरसवीर्य्यम्—"जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां वारकयातिसारे, श्लेष्मव्याधिप्रशमकरः श्वासकासापहर्त्ता। हिक्कागुल्मं हरति नितरां शोधनः स्याद्व्रणानां, प्रोक्तश्चार्थं समधिकगुणः श्रेष्ठकाषायनामा ॥" अथ क्षाररसवीर्य्यम्—"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुकृत्नो विदाही गुल्मश्लेष्मविकारहृद्रसमृदुकृच्छोषणश्च। पानाच्छ्वासजनयति पुनर्वह्निसम्पुष्टः स्यात्, श्रेष्ठः प्रोक्तो रसवरमहान् सर्व्वतो योग्यभूतः ॥" अपि.६८.।

रसकः। पुं। निष्क्वाथमांसे। इ.च.। क्लो। स्फटिकाख्यौ। खर्परिकाया। र.सा.सं. पञ्चनरसे। मांसरसे। च.द.गुल्म.चि.। खर्परीतुल्यके। वै.निघ. २अ.अर्दित-नवज्वराङ्कुशगारे। "खर्परीतुल्यकं तुल्यादन्यत्तत् रसक स्मृतम्। ये गुणास्तुल्यके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥" भा.पू.१भ. उपरसव.।

रसकर्पूरम्। क्ली। (Percloride of mercury.) स्वनामख्यातधातौ। ब्रमुदर्पूर। पारदस्य श्वेतभस्मीकरणे। चन्द्रिकाकारः। एतत्साधनप्रकारो—"पिष्टं पांशुपटुं प्रगाढ़नमलं वज्राम्बुना नेकशः, सूतं धातुगतं खटोकवन्दितं तं संपुटे रोधयेत्। अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं दृढ़ं, घस्रं यावदथेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शनैः। तद्वक्षितयं स्ववङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ॥" र.सा.सं.। गुणाः—फिरङ्गरोगघ्नं दीपनं पुष्टिकरं मन्त्रवीर्य्यकारकं कुष्ठघ्नं व्रणघ्नञ्च। द्रव्यगुणः। मतान्तरं यथा—शुद्धसूतं समं कुर्य्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः। इष्टिका खटिका तद्वत् स्फटिका सिन्धुजन्म च ॥ वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जकमृत्तिका। सर्व्वाण्येतानि संचूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् ॥ एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावद्यामं विमर्द्दयेत्। तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् ॥ तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमप

तद्यन्त्रं रचेद्व यथादहर्निशं ॥ शनैरुद्घाटयेत् यन्त्रमूर्द्धस्थालीगतं रसं । कर्पूरवत् सुविमलं गृह्णीयात् गुणवत्तरं ॥ तदेव कुसुम चन्दन-कस्तुरी-कुङ्कुमैर्युतं खादन् । हरति फिरङ्ग व्याधिं सोपद्रवं सपदि । विदधाति वह्निदीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यविपुलं। रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम् ॥"

रसकल्पलता । स्त्री । वैद्यकरसग्रन्थे ।

रसका । स्त्री । क्षुद्रकुष्ठभेदे । लक्षणम्— "कण्डूविता या पिड़का शरीरे संस्रावहीना रसकीच्यते सा ।" सु. ।

रसकेशरम् । क्ली । कर्पूरे । हारा. ।

रसकेसरी (इन्) । पुं । अरोचके रसः । पाठः —"रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्वाथेन मर्द्दयेत् । द्विगुणं वाणमितं रसपादं तथामृतम् । माषमात्रन्तु तत्सेव्यं नागरेण गुड़ेन वा ॥"......रस.कौ. ।

रसक्रिया । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकरणे । পাক দ্বারা দ্রব্যের সারকরণ । "क्वाथादीनां पुनः पाकात् घनभावे रसक्रिया । सात्रा रसक्रियायाश्च लिह्यात् पाणितलं बुधः ॥" सु.सू. ३६अ. । सु.चि.२१अ. ।

रसखर्परः । पुं । खर्परधातौ । (कासलक्ष्मी-विलासे) ।

रसगतज्वरः । पुं । रसधातुगज्वरे । लक्षणं —"गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ । रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ।" मा.नि. ।

रसगन्धः (कः) । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । गन्धरसे । बोलि । निका. । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.६ । [सं. ।

रसगन्धकसम्भूतम् । क्ली । हिङ्गुले । र.सा.

रसगर्भम् । क्ली । रसाञ्जने । भा.म.४भ.नेत्ररो. चि. । हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.१३ ।

रसगुड़िका । स्त्री । कासाधिकारे रसः । पाठः —"रसभागो भवेदेको गन्धको द्विगुणो भवेत् । त्रिभागा पिप्पली पथ्या चतुर्भागा विभीतका । पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा समभागिका । भार्गी सर्व्वमिदं चूर्णं भाव्यं बव्वोलजद्रवैः । एकविंशतिवारञ्च मधुना गुड़िका कृता । विभीतक-प्रमाणेन प्रातरेकान्तु भक्षयेत् ॥" र.सा.सं. ।

रसघा । स्त्री । तिक्तगुञ्जाकरञ्जे ।

रसघ्नः । पुं । टङ्कणे । সোহাগা । रा.नि.व.६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । शिरोरोगे हिता । पाठः—"त्रैलोक्यविजयावीजं वीजमुन्मत्तकस्य च । कण्टकारीवीजकञ्च ऐन्द्रवं वीजमेव च । वीजञ्च वृद्धदारस्य समौ गन्धकपारदौ । आर्द्रकैर्वटिका कार्य्या कलायपरिमाणतः । एषा तोयानुपानेन प्रातः खाद्या हिताशिना... ..॥" र.सा.सं. ।

रसचूड़ामणिः । पुं । ज्वराधिकारे रसः । पाठः—"सूतभस्म विषं ताम्रं अयपाखं सगन्धकं । हेमतैलेन सम्मर्द्य ततो लघुपुटं दहेत् । भावयेत् कालकद्रावैरजामहिषमीनजैः । पित्तैः पृथक्सप्त-मितं विषधूमेन शोषयेत् । सप्तवारं त्रिवारं वा पश्चादार्द्रेण भावयेत् । रसचूड़ामणिः सिद्धः साक्षात् श्रीभैरवो महान् ॥" मात्रा १ र. । आर्द्रकनिम्बुरसाभ्यां सेव्यः । रस.चि. ।

रसजः । पुं । गुड़े । रा.नि.व.१४ । सुराकिट्टे । हे.च. । क्ली । रक्ते । श.च. । रसाञ्जने । वै.निघ. । संग्रहणी.चि.पाठाचू ।

रसजातम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसज्ञा । स्त्री । जिह्वायाम् । रा.नि.व.१८ ।

रसज्येष्ठः । पुं । मधुररसे । हे.च. ।

रसतालकम् । क्ली । रसगन्धतालादिकृत-यन्त्र-पक्वौषधभेदे । यथा,—"रसो गन्धस्तालकञ्च रक्तागस्त्रीसमागतं, सम्मर्द्य सिकतायन्त्रे पचेद्व यामचतुष्टयम् ॥ पीताभं जायते पाकाद्व रसतालक-संज्ञितम् । ज्वरघ्नं दीपनं वह्नेर्वीर्य्यस्तम्भनमुत्तमं ॥ हन्त्यष्टादश कुष्ठानि द्विविधं वातशोणितं । बल्य-मायुष्करं मेध्यं परमेतद्व रसायनम् ॥" भै. ।

रसतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । र. सा.स. ।

रसतेजः (स्) । क्ली । रक्ते । हे.च. ।

रसदा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । শ্বেত নিশিন্দা । वै.निघ. ।

रसदालिका । स्त्री । पुण्ड्रकेक्षौ । পুঁড়ী আখ্ । करङ्कशालिनामेक्षौ । रा.नि.व.१४ ।

रसद्रावी (इन्) । पु । मधुरजम्बीरे । মিঠেনেবু । रा.नि.व.११ ।

रसधातुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसनम्। क्ली । आस्वादने। रा॰नि॰व॰२०। खर्परे। पुं। कफे। तस्य स्थानं कण्ठः, कर्म्म च रसनम्। भा॰। स्त्री (ना, नी)। जिह्वायां। रा॰नि॰व॰१८। रास्नायाम्। रा॰नि॰व॰६। वै॰निघ॰ज्व॰चि॰षकादिः। "षर्कानन्ताकिराताम्रतगररसना।" प्रसारण्याम्। सर्पगन्धायाम्।

रसनाथः। पुं। पारदे। रा॰नि॰व॰१३।

रसनापदम्। क्ली। नितम्बे। रा॰नि॰व॰१८।

रसनाभम्। क्ली। रसाञ्जने। रा॰नि॰व॰१३।

रसनायकः। पुं। पारदे। श॰र॰। [विका॰।

रसनालिट् (ड्:)। पुं। कुक्कुरे। हे॰च॰।

रसनिगड़ः। पुं। रसनिगाड़े, रसनियामक-महालक्ष्मौषधे। पाठः—"स्नुह्यर्कसम्भवं क्षीरं ब्रह्मबीजञ्च गग्गुलुः। सैन्धवं द्विगुणं मद्यं निगड़ोऽयं महोत्तमः॥" ब्रह्मबीजं पलाशबीजं, ब्राह्मीशाक बीजं वा। द्विगुणमिति रसापेक्षया मिलितं सर्व्वं द्विगुणम्। र॰सा॰सं॰।

रसनिर्यासः। पुं। रालवृक्षे। শাল গাছ। वै॰निघ॰।

रसनेत्रिका। स्त्री। मनःशिलायाम्। हे॰च॰।

रसनेष्टः। पुं। इक्षौ। प॰मु॰।

रसनेन्द्रियम्। क्ली। जिह्वायाम्। च॰शा॰७अ॰।

रसपर्पटिका (टी)। स्त्री। ग्रहण्याद्यधिकारे औषधम्। पाठः—"याम्नपित्ते विधातव्या गुड़िका च सुधावती। तत्र प्रोक्तविधौ शुद्धौ समानौ रसगन्धकौ। सम्मर्द्य कज्जलाभौ तु कुर्य्यात्पात्रे दृढ़ाश्मने। ततो बादरवह्निस्थलौहपात्रे द्रवीकृतं। गोमयोपरि विन्यस्तकदलीपत्रपातनात्। कुर्य्यात् पर्पटिकाकारमस्य रक्तिद्वयं क्रमात्। रक्तिद्वादशकं यावत् प्रयोगः प्रहराद्धतः॥"......र॰सा॰सं॰। "मग्नं रसे जयन्त्या पश्चादेरण्डसम्भूते। आर्द्रकरसे च सूतं पत्रकरसे काकमाच्याय। मग्नमुदितानुपूर्व्व्या मर्दनशुष्कं करेण गृह्णीयात्। प्रस्तरभाजनमध्ये शुद्धिरियं पारदस्योक्ता॥ शुकपुच्छसमच्छायो नवनीतसमद्युतिः। मसृणः कठिनः स्निग्धः श्रेष्ठो गन्धक उच्यते। कृत्वा भद्रं गन्धकमतिकुशलः क्षुद्रतण्डुलाकारं। तद्भृङ्गराजरसैरनन्तरं भावयेत् पात्रे। तदनु च शुष्कं कुर्य्यात् धूलिसमानञ्च सप्तधा रौद्रे। तदनु च शुष्कं चूर्णं कृत्वा विन्यस्य लौहिकामध्ये। निर्धूमक विलाप्य तैलसमं। पात्रस्थितभृङ्गराजरसमध्ये ढालयेन्निपुणः। तस्मिन् प्रविष्टमात्र कठिनत्वं याति गन्धकाचूर्णं। पुनरपि रौद्रे शुष्कं कृतकरजमा समानतां नीतं। शुद्धे सूते शोधितगन्धकचूर्णेन तुल्यता कार्य्या। तावन्मर्द्दनमनयोर्यावन्न कणोऽपि दृश्यते सूते। पश्चात् कज्जलसदृशं चूर्णं लौहीस्थितं यत्नेन। निर्धूमबदरकाष्ठाङ्गारे न्यस्तं विलाप्य तैलसमं। सद्यो गोमयनिहिते कदलदले ढालयेन्मृदुनि। लौहीस्थितमवशिष्टं कठिनं तत्र गृहीतव्यं। पश्चात् पर्पटरूपा पर्पटिका कीर्त्त्यते लोकैः॥" পারাশোধন—বহ্ন্যাদিদোষবিশুদ্ধ লৌহপাত্রস্থ পারাকে যথাক্রমে জয়ন্তীপাতা, এরণ্ডপাতা, আদার রস, কাকমাচীর পাতার রস ও চিতাপাতার রসে ডুবাইয়া, নিয়ত নাড়িয়া রৌদ্রে শুকাইয়া লইবে। গন্ধক-শুদ্ধি—ঐরূপ শুকপুচ্ছাভ নবনীতাভ, মসৃণ, কঠিন ও স্নিগ্ধ উত্তম গন্ধককে তণ্ডুলের ন্যায় খণ্ড খণ্ড করিয়া ভীমরাজ-রসে ৭ ভাবনা দিয়া শুকাইবে; এবং ধূলিবৎ চূর্ণ করিবে। পরে ঐ চূর্ণ লৌহপাত্রে কুলকাঠের আঙ্গারে গলাইয়া গলাইয়া ভীমরাজরসে ঢালিবে। কঠিন হইলে তুলিয়া শুষ্ক ও চূর্ণ করিবে। এইরূপে শুদ্ধপারদ ও শুদ্ধগন্ধক সমভাগে লইয়া যথাবিধি মর্দ্দন করতঃ নিশ্চন্দ্র কজ্জলি করিবে। পরে ঐ কজ্জলি লৌহপাত্রে কুলকাঠের আঙ্গারে গলাইয়া, তৈলবৎ হইলে গোময়বেষ্টিত কলাপাতের উপর ঢালিয়া গোময়ঃরিত কলাপাতার পুঁটুলি দ্বারা চাপিয়া ধরিয়া পর্পটী প্রস্তুত করিবে। পর্পটীর বর্ণ চন্দ্রকের ন্যায় হইলে ঠিক পাক হইয়াছে জানিবে। মাত্রা ২ রতি হইতে এক এক রতি করিয়া দশ রতি পর্য্যন্ত দিবে। পরে ঐ নিয়মে ক্রমে হ্রাস করিয়া আনিবে। भैष॰।

रसपाकजः। पुं। गुड़े। रा॰नि॰व॰१४।

रसपाकजः। पुं। गुड़े।

रसपारिजातकः। पुं। वैद्यकरसग्रन्थभेदे।

रसपूतिका। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्। लता-फट्कौ। भैष॰ज्व॰चि॰पानीयवटी। पूतिकायाम्।

रसप्रदीपः। पुं। रामचन्द्रकृते वैद्यकरसग्रन्थे।

रसफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। रा.नि.व.२१। आमलकीवृक्षे। वै.निघ.।

रसबन्धकरः। पुं। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

रसभवम्। क्लौ। रक्ते। रा.नि.व.१८।

रसभस्म। क्लौ। पारदभस्मनि। পারাভস্ম। तत्प्रकारणम्—"देवदाली हंसपादी यमचिञ्चा पुनर्नवा। एभिः सूतो विष्टव्यः पुटनान्म्रियते ध्रुवम्॥" र.सा.सं.। रससिन्दूरे।

रसभावः। पुं। रसधर्म्मे, स्निग्धतादौ। यथा—"मधुरो लवणाम्लौ च स्निग्धभावास्त्रयो रसाः। वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोचे सुखा मताः। कटुतिक्तकषायास्तु रूक्षभावास्त्रयो रसाः। दुःखाय मोचे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम्। मधुरः श्लेष्मलः प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते। मुद्गाद्गोधूमतः चौद्रात् सितायाः जाङ्गलामिषात्। प्रायोऽम्लः पित्तजननो दाड़िमामलकादृते। अपथ्यो लवणः प्रायः चक्षुष्योऽन्यत्र सैन्धवात्। तिक्तः कटुश्च भूयिष्ठं वृष्यो वातप्रकोपनः। न पटोलकषायशुण्ठीविश्वायलशुनामृताः॥" राज.४प.।

रसमञ्जरी। स्त्री। शालिनाथकृतरसग्रन्थे।

रसमञ्जरीभाष्यम्। क्लौ। शेषचिन्तामणिकृत-रसमञ्जरीभाष्ये।

रसमणिः। पुं। हरिहरकृतरसग्रन्थे।

रसमण्डूरम्। क्लौ। परिणामशूले औषधम्। पाठ.—"कुडवं पथ्याचूर्णं द्विपलं गन्धाश्मलौहकिट्टञ्च। शुद्धरसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य केशराजस्य। प्रस्थोन्मितञ्च दत्वा पाचे लौहे च दण्डसंघट्टं। पक्कं घृतमधुयुक्तं मर्दितं स्थाप्यञ्च भाजने स्निग्धे॥" रस.र.। भृङ्गराजकेशराजयोः प्रत्येकं रसप्रस्थम्।

रसमर्द्दनम्। क्लौ। पारदस्य चूर्णीकरणे मारणे वा। See पारदः।

रसमाणिक्यम्। क्लौ। कुष्ठाधिकारे औषधम्। पाठ—"तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले चिपेत्। सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यम्लेन च वा पुनः। शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेच्छ्लक्ष्णाकृति। ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक्। बदरीपत्रकल्केन सन्धिलेपञ्च कारयेत्। यावदभ्रमधः पात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते। स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः॥" मात्रा २ र. घृतेन भ्रामरेण वा मधुना सेव्यम्। र.सा.सं.।

रसमारकद्रव्यम्। क्लौ। See मारकवर्गः।

रसमारणम्। क्लौ। मारणद्रव्यैः पारदस्य मर्द्दने। र.सा.सं.।

रसमुक्तावलिः। स्त्री। रसग्रन्थविशेषे।

रसमूर्च्छनम्। क्लौ। पारदस्य मूर्च्छीकरणे See पारदः।

रसमैत्री। स्त्री। मधुराम्लं, लवणाम्लं, कटुतिक्तं, कटुलवणं, तिक्तलवणञ्चेति सोच्यते।

रसरञ्जनम्। क्लौ। पारदस्य रक्ततापादने। "गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे। एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षाभो जायते रसः॥" रस.चि.३प.।

रसरत्नसमुच्चयः। पुं। अश्विनीकुमारकृते [रसग्रन्थे।

रसरत्नाकरः। पुं। नित्यनाथकृते रसग्रन्थे।

रसराजः। पुं। पारदे। रसाञ्जने। धातुरसाञ्जन। रा.नि.व.१३।

रसराजरसः। पुं। वातव्याधौ रसः। पाठः—"पलैकं शुद्धसूतस्य व्योमसत्वस्य कार्षिकं। तदर्द्धं काञ्चनं देयं कन्यारसविमर्दितम्। लौहं रूप्यं मृतं वङ्गं वाजिगन्धां लवङ्गकं। जातीकोषं तथा चीरकाकोलीञ्च मर्द्दतः। काकमाचीरसैः पिष्टा चणगुञ्जामिता वटी। चीरञ्च शर्करायुक्तमनुपानं प्रकल्पयेत्॥" রসসিন্দূর ৮ তো. অভ্র ২ তো. স্বর্ণ ১ তো. ঘৃতকুমারীরসে মর্দ্দন। পরে লৌহ, রৌপ্য, বঙ্গ, অশ্বগন্ধা, লবঙ্গ, জৈত্রী, ক্ষীরকাকোলী প্রত্যেক ॥০ তো. কাকমাচীরসে মাড়িবে। বটী ৫ রতি, অনুপান দুগ্ধ ও চিনির জল। भैष.।

रसराजशिरोमणिः। पुं। परशुरामकृते रसग्रन्थे। पाठः—"पलं शुद्धस्य सूतस्य पलं ताम्रमयस्तथा। अभ्रं नागं पलं वङ्गं पलं गन्धकतालकं। पलं शुद्धविषं चूर्णं सर्व्वमेकत्र कारयेत्। मर्दयेत् काकमाच्याश्च आर्द्रकस्य रसेन च। मात्स्यवाराहमायूर-च्छाग-माहिषपित्तकैः। मर्दयेत्त्रिभिश्च त्रिकटोरम्बुभिस्तथा। सिद्धोऽयं रसराजेन्द्रः धन्वन्तरिसुसंस्कृतः॥" मात्रा १ र.। अनुपानं तुलसीपत्ररसः। শুদ্ধপারা, তামা, লৌহ, অভ্র, সীস, বঙ্গ, গন্ধক, হরিতাল, বিষ প্রত্যেক

১ প. কাকমাচীরস, আদার রস, পঞ্চপিত্ত ও ত্রিকটুকাথে পৃথক্ পৃথক্ ভাবনা দিয়া বটী করিবে। মাত্রা ১ রতি। অনুপান তুলসী-পাতার রস। र.सा.सं।

रसललना। स्त्री। जिह्वायाम्।

रसले(लो)हः। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

रसवती। स्त्री। पाकशालायाम्। रन्धनशाला। अम.।

रसवर्णकः। पुं। दाड़िमपुष्पादिद्रव्यगणे। दाड़िमपुष्पकिंशुकपुष्पलाक्षाबन्धूकपुष्पहरिद्राकुसुम्भपुष्पमञ्जिष्ठासु। "दाड़िमं किंशुकं लाक्षाबन्धूकञ्च निशाद्वयम्। कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्यसौ रसवर्णकः॥" रा.नि.व.२२।

रसवहस्रोतः। क्ली। रसनायकधमन्याम्। हृदयं मूलं। धमन्यश्च दश। च.वि.५ अ.।

रसविरोधः। पुं। तिक्तमधुरौ लवणमधुरौ कटुमधुराविल्येवंरूपविरुद्धरसतायाम्। सु.उ.।

रसवीर्य्यलता। पु। सोमलतायाम्। वै.निघ.।

रसवेधकम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

रसशङ्करः। पुं। रसग्रन्थभेदे।

रसशब्दसरणिनिघण्टुः। पुं। वैद्यकनिघण्टु विशेषे।

रसशार्दूलः। पुं। सूतिकोपचारे रसः। पाठः—"अभ्रं ताम्रं तथा लौहं राजपट्टं रसस्तथा। गन्धटङ्कमरीचञ्च यवक्षारं समांशकं। तथाव तालकञ्चैव त्रिफलायाश्च तोलकं। तोलकञ्चाम्लस चैव षड्गुञ्जा-प्रमिता वटी। शोभाञ्जनकस्यापि नागवल्ल्या रसेन च। भावयेत् सप्तधा हन्ति ज्वरकासाद्युपद्रवम्॥" र.सा.सं.।

रसशेषः। पुं। जीर्णेऽपि चाहारं कदाचिदाहारमात्रे रसशेषः। चि.यो.अजीर्ण.चि.।

रसशेषाजीर्णम्। क्ली। रसशेषजन्याजीर्णरोगभेदे। See अग्निमान्द्यं।

रसशोणितसम्भवम्। क्ली। मांसधातौ। वै.निघ.।

रसशोधनम्। क्ली। टङ्कणे। সোহাগা इं.च.। पारदस्य सीसकादिदोषसंस्करणे। পারাশোধন। तच्च शोधनं बहुविधं रसेन्द्रसार-"व्याधौ रसायने चैव द्विविधा सा प्रकीर्त्तिता। या शुद्धिः कथिता व्याधौ सा नेष्टा हि रसायने। रसायने तु या शुद्धिः सा व्याधावपि कीर्त्तिता॥" इति। रसग्रहणपरिमाणम् १०० प. ५० प. २५ प. १० प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् औषधद्रव्येषु यथालाभं ग्राह्यम्। "कुमारिका चित्रकरक्तसर्षपैः क्रमैः कषायैस्त्रिफलाविमिश्रितैः। फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो दिनत्रयेः सर्व्वमलैर्विमुच्यते॥ एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम्......॥" "शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्विपञ्चभागचतुष्टयम्। शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम्। अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि। तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विमर्द्दयेत्। मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः। तया वारत्रयं सम्यक्काचकूपीमलेपयेत्। मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत्। तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसम्पचेत्॥" भा.।

रससंरक्षणम्। क्ली। रसस्य शोधनमूर्च्छनबन्धनमारणरूपे कर्म्मचतुष्टये। र.सा.सं.।

रससंस्कारः। पुं। वैद्यकरसग्रन्थभेदे।

रससङ्केतकलिका। स्त्री। शतद्वयश्लोकात्मकरसग्रन्थे।

रससङ्ग्रहसिद्धान्तः। पुं। वैद्यकरसग्रन्थविशेषे।

रससम्भवम्। क्ली। रक्ते। वै.निघ.।

रससारः। पुं। वैद्यकरसग्रन्थविशेषे। मधुनि। नकुल.१२अ.।

रससिन्दूरम्। क्ली। रसगन्धकयोः सिन्दूरीकरणे। রসসিন্দুর। र.चि.२अ.। भा.।

रससुधाकरः। पुं। वैद्यकरसग्रन्थविशेषे।

रससुधानिधिः। पुं। रसग्रन्थभेदे भोजराजयुक्तकृते।

रससूः। पुं। रसधातौ। রস। वै.निघ.।

रसस्थज्वरः। पुं। रसगतज्वरे।

रसस्थानम्। क्ली। हिङ्गुले। श.च.। रसस्य आधारे। [चरणे।

रसस्रावः। पुं। अम्लवेतसे। वै.निघ.। रस-

रसा। स्त्री। मेदायां। प.मु.। रास्नायां। रा.

रसानिका ।" कर्णकाव्य.चि. । "कटुक्षारसाभिः ।" शिलारसे । द्राक्षायाम् । काकोल्याम् । श.र. । पाठायां । शल्लकीवृक्षे । जिह्वायां । कङ्गुधान्ये । मे. । आम्रवृक्षे । वै.निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुक्कुटे । श.च. ।

रसाग्रजम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसाग्रम् । क्ली । रसाञ्जने । पारदे । वै.निघ. ।

रसाङ्गा । स्त्री । जिह्वायाम् । अलिजिह्विकायाम् । আলজিব ।

रसाङ्गकः । पुं । श्रीवेष्टनामक-सुगन्धकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

रसाज्ञानम् । क्ली । आस्वादाज्ञाने । "भुञ्जानस्य नरस्यान्नं मधुरप्रभृतीन् रसान् । रसना यत्र जानाति रसाज्ञानं तदुच्यते ।" वै.निघ. ।

रसाञ्जनम् । क्ली । चतुर्विधाञ्जनान्यतमे स्वनामख्यातरसजधातौ । রসাঞ্জন । प.मु. । हि रसौत् । तत्पर्य्यायाः,—रसगर्भं रसनाभं रसराजः रसाग्रजं रसोद्भवं तार्क्ष्यं तार्क्ष्यशैलं कतकं बालभैषज्यं दार्व्वीक्काथोद्भवं वर्ण्याञ्जनं अग्निसारं । मतान्तरे तद्द्विविधं स्रोतोऽञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति धातुद्रव्यम् । अन्यत् दारुहरिद्राक्काथेन कृत्रिमं पीतलोहितम् । सु.सू.३८अ.अञ्जनादिः, प्रियङ्ग्वादिः । गुणाः,—कटुतिक्तमधुरं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तविषच्छर्द्दि-हिक्कागुल्मापस्मारनाशि च । तच्छुद्धि.—"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितं । दिनैकमातपे शुद्धं भवेत् कार्य्येषु योजयेत् ॥" र.सा.सं. । "दार्व्वीक्काथसमं क्षीरम् पादं पक्का यदा घनं । तदा रसाञ्जनाख्यं तत् नेत्रयोः परमं हितम् । गुणाः—"रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् । उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् ॥" भा. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । क्ली । ज्वरातिसारे औषधम् । पाठः—"रसाञ्जन सातिविषं कुटजस्य फलत्वचं । धातकीं शृङ्गवेरञ्च पिबेत् तण्डुलवारिणा ॥" উত্তমসাঞ্জন, আতইচ, ইন্দ্রযব, ধাইফুল, শুঁট প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ । रस.र. ।

रसाढ्यः । पुं । आम्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

रसाढ्या । स्त्री । रास्नायां । रा.नि.व.६ ।

रसादानम् । क्ली । रसशोषणे । हे.च. । रसग्रहणे ।

रसाधिकः । पुं । टङ्कणक्षारे । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकोलीद्राक्षायाम् । रा.नि.व.११ । বেদানা আঙ্গুর ।

रसाधिकारः । पुं । हरिहरकृते वैद्यकरसग्रन्थे । [मा.नि. ।

रसानुगः । त्रि । रसदूषके । रसानुसारिणि ।

रसाभुग्नम् । क्ली । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.६ ।

रसाभ्रगुड़िका । स्त्री । रसायनाधिकारे औषधम् । पाठः—"सहदेवा बला चैव सूर्य्यावर्त्तोऽथ मारिषः । अपामार्गोऽमृता चेति सम्यक् सम्पादयेद्भिषक् । एषां पलानि चत्वारि प्रत्येकं कुट्टयेत्ततः । अथ ऊर्द्ध्वञ्च तद्दत्वा मण्डूरं यत् पुरातनं । गोमूत्रेण पचेत्तावत् यावत् गोमूत्रशोषणम् । तस्मादुद्धृत्य तच्चूर्णं कुर्य्यात् पलचतुष्टयम् । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता गुड़ूची चित्रकं त्रिवृत् । दन्ती विड़ङ्गमेकैकं कर्षमेषान्तु चूर्णयेत् । एकपलीकृतस्याथ वज्रकाभ्रस्य यत्पलम् । वार्य्यन्नाभ्र-स्थितस्य वारिपर्णीरसाप्लुतम् । आतपे शोषयेत् तीक्ष्णे दिनमेकं सुरक्षया । शूरणस्य रसैः पिष्ट्वा तत्र टङ्कणकस्य च । दत्त्वाष्टौ माषकांस्तत्र पुटपाकेन पाचयेत् । मृण्मये सुदृढ़े पात्रे मृदुना गोमयाग्निना । रसाद्द्वादशमाषांश्च कर्षं गन्धकतः पृथक् । रसे मण्डूकपर्ण्याश्च मूर्च्छितौ कज्जलीकृतौ । घृतस्य मधुनश्चापि पृथक् पलचतुष्टयम् । तत्सर्व्वमेकतः कृत्वा स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् । ततोऽष्टौ माषकान् खादेद्दश वा द्वादशैव च । कर्षं वापि तथा कुर्य्यात् यथा दोषबलाबलम् ॥" रस.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । ग्रहण्यधिकारे औषधम् । पाठः—"शुद्धसूतस्य कर्षैकं कर्षैकं गन्धकस्य च । द्वयोः कज्जलिकां कृत्वा तुल्यं व्योम प्रदापयेत् । कैशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याश्चित्रकस्य च । ग्रीष्मसुन्दरमण्डूकीजयन्तीन्द्राशनस्य च । श्वेतापराजितायाश्च स्वरसं पर्णसम्भवं । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णञ्च मरिचोद्भवं । देयं रसार्द्धभागेन चूर्णं टङ्कणसम्भवम् । संमर्द्य वटिकां कुर्य्यात् कलायसदृशीं बुधः ॥" र.सा.सं. ।

रसामृतरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः । पाठः—"रसस्य हिङ्गु गन्धं माक्षिकञ्च शिलाजतु । गुड़ूची चन्दनं द्राक्षा मधुपुष्पञ्च धान्यकम् ॥

कुटजस्य त्वचं बीजं धातकी, निम्बपत्रकम्। यष्टीमधुसमायुक्तं मधुशर्करयान्वितम्। विधिना मर्दयित्वा तु कर्षमात्रन्तु भक्षयेत्॥" र.सा.सं.।

रसाम्लम्। क्ली। वृक्षाम्ले। रा.नि.व.६। चुक्र-नामककाञ्जिके। रा.नि.व.१५। पुं। अम्लवेतसे। रा.नि.व.६। स्त्री (म्ला)। पलाशीलतायां। रा. नि.व.३।

रसाम्ल(य)कः। पुं। तृणविशेषे। श.च.।

रसायनम्। क्ली। विषे। रा.नि.व.६। कटिदेशे। रा.नि.व.१८। तक्रे। हे.च.। जराव्याधिनाशकौषधे। मे.। "स्वस्थस्यौजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्।" तेन च दीर्घायुष्ट्वादिलाभः। च.चि.१अ.। अपिच "यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्।" तत्फलं यथा—वयःस्थापनमायु-र्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च। सु.सू.१अ.। लक्षणं—"देहस्येन्द्रियदन्तानां दृढीकरणमेव च। वली-पलित-खालित्यवर्जनेऽपि च या क्रिया। पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते॥" वैद्यक-संग्रहः २ अ.। अपिच,—"दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः। देहेन्द्रियं बलं कान्तिं नरोविन्देद्र रसायनात्॥ तच्च द्विविधं कुटी-प्रावेशिकम्, वातातपिकञ्च। वा.उ.३९अ.। वंशपत्रहरिताले। वै.निघ.। पुं। विडङ्गक्षुपे। मे.।

रसायनतन्त्रम्। क्ली। रसायनाधिकारे। "रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगापहरणसमर्थञ्च।" सु.सू.१अ.।

रसायनफला। स्त्री। हरीतकीवृक्षे। विका.।

रसायनवरः। पुं। शुक्लरसोने। स्त्री (रा)। कङ्गुधान्ये। काकजङ्घायाम्। वै.निघ.।

रसायनश्रेष्ठः। पुं। पारदे। रा.नि.व.१३।

रसायनामृतलौहम्। क्ली। ज्वरातिसारे लौहम्। पाठः—"कर्षं गन्धकमर्द्धपारदमुभे कुर्य्याच्छुभां कज्जलिम्, तार्क्षं ताम्रपणकञ्च पञ्चलवणात् सार्द्धञ्च कर्षं पृथक्। सार्द्धांचं द्विपलं विचूर्ण्य सकलं शक्राशनाम्भिर्द्धयेत्॥" मात्रा शाणमितम्। अनु.काञ्जिकम्। रस.र.। अन्यत् ग्रन्थे—त्रिफला २ श. क्वाथार्थजलं १६ श. शे. ४ श.। जम्बीररसः (गोँड़ालेबुर रस) १६ प. शर्करा १६ प. एकत्र पक्वा घनीभूते तत्र त्रिफलां त्रिकटु मुस्तां विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं यमानीद्वयं भूनिम्बं त्रिवृत् दन्तीमूलं शिग्रुत्वचं सैन्धवम् अभ्रं प्र. चूर्णं २ तो. लौहं २ प. घृतं ४ प. प्रक्षिप्य समालोड्य च स्थाप्यम्। भैष.।

रसायनी। स्त्री। गुडूचीलतायाम्। काक-माचीक्षुपे। गोरक्षदुग्धायाम्। रा.नि.व.३।४५। मांसरोहिणीभेदे। रा.नि.व.१२। करञ्जभेदे। महाकरञ्ज। रा.नि.व.९। कर्णस्फोटिकायां। काणछिड़ा। प.मु.। शुकशिम्ब्याम्। आलकुशी। शुक्लविश्वतायां। शङ्खपुष्प्यां। नाड्याम्। कन्द-गुडूच्यां। मञ्जिष्ठायां। वै.निघ.।

रसालम्। क्ली। बोले। भा.। सिह्लके। शिलारस। मे.।

रसालः (कः)। पुं। आम्रवृक्षे। रा.नि.व. ११।२३। इक्षौ। प.मु.। पुण्ड्रकेक्षौ। रा.नि.व. १४।२३। पनसवृक्षे। काँठाल गाछ। श.र.। कुन्दुरौ। कुन्दुरु तृण। रा.नि.व.८। गोधूमे। रा.नि.व.१६।२३। अम्लवेतसे। सिह्लके। शिलारस। वै.निघ.।

रसालशर्करा। स्त्री। रसालेक्षुरसकृतशर्करा-याम्। गुणाः—स्निग्धा कान्तिकरी च। रा.नि. व.१४।

रसालसा। स्त्री। पुण्ड्रकेक्षौ। गोधूमे। कुन्दुरु-तृणे। नाड्यां। श.च.।

रसाला। स्त्री। दधिमिश्रितशर्करी। शिखरि-णीति लोके। प.मु.। तत्साधनविधिः—"वस्त्रे बद्धाय गलितं दधि द्विप्रस्थमानकम्। तस्मिन् घृतं माक्षिकञ्च प्रत्येकञ्च पलम्पलम्। निक्षिप्य शर्करां तस्मिन् मानिकाद्वितयं तथा। नागकेशर-मेलात्वक्पत्रत्वामलसंज्ञकम्। अर्द्धकर्षन्द्विपेद्विद्वान् मरिचद्विपलं तथा। सर्व्वमेकीकृतं तत्तु भाण्डे कर्पूरवासिते। गृहीत्वा चैव वस्त्रेण सुखबद्धाय गालयेत्। हस्तेनालोड्य यत्नेन सा रसालाभिधा स्मृता। गुणैस्तुल्या मज्जिकायाः शिखरिण्याः स्मृता बुधैः॥" वै.निघ.। दूर्व्वायाम्। विदार्य्याम्। पुण्ड्रकेक्षौ। रसनायाम्। मे.। द्राक्षायाम्।

रसालाम्रः। पुं। महाराजाम्रे। रा.नि.व.११।

रसालिका। स्त्री। चमलायाम्। गातला। वै.निघ.।

रसालिहा। स्त्री। पृश्निपर्ण्याम्। चाकुलिया। श.च.।

रसाली (इन्) । पुं । कृष्णचणकाक्षुपे । प.मु. । स्त्री (ली) । करङ्कशालिनामेक्षौ । পুঁড়ি ইক্ষু । रा.नि.व.१४ ।

रसालीला । स्त्री । जिह्वायाम् ।

रसालेक्षुः । पुं । करङ्कशालिनामेक्षौ । रा.नि. व.१४ ।

रसावेष्टः । पुं । श्रीवेष्टनामक-सुगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ । [नि.व.३ ।

रसाश्वासा । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । क्ली । महारसाष्टके । पारददरदाभ्रक-कान्तलौह-विमल-माक्षिक-वैक्रान्त प्रष्टेषु । वै.निघ. ।

रसास्वादी (इन्) । पुं । भ्रमरे ।

रसाह्वः । पुं । लवणकोल्याम् । र.मा. । स्त्री (ह्वा) । अजगन्धाख्याम् । रास्नायाम् । वै.निघ. ।

रसिकः । पुं । हस्तिनि । अश्वे । सारसतः । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१९ । गोधूमे । वै.निघ. । स्त्री (का) । रसालायां । इक्षुरसे । मे. । शरीरस्थरसधातौ । रा.नि.व.१८ । रसनायाम् । विश्व. । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. । त्रि । प्रशस्तरसवति । वा.चि.१५ । [illegible]

रसिकालुः । पुं । मौलालौ । वै.निघ. ।

रसुनः । पुं । लशुने । श.च. ।

रसेन्द्रः । पुं । पारदे । सि.यो.क्षमि.चि. । राजमाषक्षुपे । वरवटी । प.मु. ।

रसेन्द्रगुड़िका । स्त्री । श्वासे यक्ष्मणि च रसविशेषः । पाठः—"कुमार्य्याः त्रिफलाचूर्णैः चित्रकस्य रसैः क्रमात् । शोधयित्वा पुनाराजी- मरुधूमहरिद्रया । पर्कटकारसौभिश्चालम्बुषक- रसेन च (शोणपत्ररसेन च इति २यः पाठः) । भृङ्गराजरसेनापि (शृङ्गवेररसेनापि । २यः पाठः) शोधयित्वा पुनः पुनः । प्रक्षालयेत् पुनः पश्चात् छागदुग्धे घने । कर्षद्वयं रसेन्द्रस्य भावयेद्विज- याद्रवैः । शिलायां खल्लयेच्चापि यावत् पिण्डत्व- मागतम् । जलकर्णाकाकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः । सौगन्धिकपलं शुद्धमर्द्धं मरिचटङ्कणम् । माक्षिकञ्च शिखिग्रीवमभ्रकं तालकन्तथा । एतांस्तु मिलितान्सर्व्वान् भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥" मात्रा २ रक्तिः । পারা ৪তো. ঘৃতকুমারীরস,ত্রিফলাচূর্ণ, চিতারস, সর্ষপচূর্ণ, ঝুল, হরিদ্রাচূর্ণ, ইষ্টকচূর্ণ, অলম্বুষারস (বা বোণাপত্ররস), ভীমরাজরস (বা আদার রস) দ্বারা যথাক্রমে পৃথক্ মাড়িয়া কাপড়ে ছাঁকিবে। পরে জন্তীপাতার রস, কাণছিঁড়ার রস ও কাকমাচীর রসে পৃথক্ ভাবনা দিবে ও শুকাইবে। পরে ঐ পারা ৮ তো. ভৃঙ্গরাজরসশুদ্ধগন্ধক ৮ তো. মরিচ, স্বর্ণমাক্ষিক, সোহাগার খৈ, তুঁতে, হরিতাল ও অভ্র প্রত্যেক ৪ তো. আদার রসে মাড়িয়া বটী করিবে। মাত্রা ২ রতি। ভৈষ. । রস.র. । দ্বিতীয়া বৃহৎসংজ্ঞা—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य गन्धकस्याक्षिकस्य च । तालस्य हरितालस्य लौहस्य च विषस्य च । मनःशिलायाः क्षारयोः बीजं धुस्तूरकस्य च । मरिचस्य च सर्व्वेषां समं चूर्णम्प्रकल्पयेत् । जयन्ती चित्रकं माणं खण्डकर्णोऽथ मण्डुकी । शक्राशनं भृङ्गराजः ऊशराजार्द्रसिन्धुकम् । एतेषां स्वरसेनापि कर्षमात्रेण मर्द्दयेत् ॥" मात्रा कलायमिता । अनु. आर्द्रकरसः । পারা, গন্ধক, অভ্র, তামা, হরিতাল, লৌহ, বিষ, মনছাল, যবক্ষার, সাচিক্ষার, সোহাগার খৈ, শুদ্ধধুতুরার বীজ, মরিচ প্রত্যেক চূর্ণ ২ তো. জন্তী, চিত্রক, মাণ, ঘেঁটকোল, থুলকুড়ি, সিদ্ধি, ভীমরাজ, কেশুত্তে, আদা ও নিশিন্দাপাতা ইহাদের প্রত্যেকের ২ তোলা রসে পৃথক্ ভাবনা দিয়া কলায়পরিমাণ বটী করিবে। অনুপান আদার রস। र.सा.सं. । रस.र. । सा.कौ. । रस.कौ. । भैष. । अन्या स्वल्पसंज्ञा यथा—"कर्षं शुद्धरसेन्द्रस्य स्वरसेन जयार्द्रयोः । शिलायां खल्लयेत्तावत् यावत् पिण्डत्वमाभवेत् । जलकर्णा- काकमाचीरसाभ्यां भावयेत् पुनः । सौगन्धिक- पलैर्भृङ्गस्वरसेन सुभावितम् । चूर्णितं रससंयुक्त- मजाक्षीरपलद्वये । खल्लितं घनपिण्डन्तु गुड़ीं स्विन्नकलायवत्...... ॥" শুদ্ধরস ২ তো. জয়ন্তীপত্ররসে ও আর্দ্রকরসে মাড়িয়া ঘন ও পিণ্ড করিবে। পরে কাণছিঁড়া ও গুড়কামাইরসের ভাবনা দিবে ; তৎপরে ঐ পারাকে ভীমরাজরসে ভাবিত গন্ধক ১ পলের সহিত মাড়িয়া কজ্জলি করিয়া, ২ প. ছাগদুগ্ধে মাড়িয়া স্বিন্নকলায়বৎ বটিকা করিবে। सा.कौ. । भैष. । रस.कौ. ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः । पुं । रामचन्द्रकृते प्राचीनरसग्रन्थे ।

रसेन्द्रवेधकम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

रसेक्षुः । पुं । पुण्ड्रकेक्षौ । रक्तेक्षौ । रा.नि.व. १४ ।

रसोत्तमः । पुं । मुद्गसूपे । रा.नि.व.१६ । पारदे । रा.नि.व.१३ । च.द.व्रणशोथ चि. । रसाञ्जने । क्ली । घृते । रस.र.शा.व्रण.चि. । त्रि । श्रेष्ठरसे ।

रसोदरम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।

रसोद्भवम् । क्ली । हिङ्गुले, तद्विशेषे । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसोद्भूतम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसोनः (कः) । पुं । (Allium sativum.) Garlic. स्वनामख्यातकन्दशाके । রশুন । हिं लसून । मं पांढरालसूण । कं बिळियबेळ्ळुळ्ळि । तें तेल्लवुल्लि । ता. वेळ्ळपाण्डु । तत्पर्य्यायः,— रसुनः महौषधं गृञ्जनं अरिष्टः महाकन्दः कटुकन्दः राहूच्छिष्टः राहुत्सृष्टः म्लेच्छकन्दः भूतघ्नः उग्रगन्धः यवनेष्टः । स द्विधा श्वेतलोहितभेदात् । सा. गुणाः—अम्लरसोनः पित्तलो गुरूष्णः कफवातघ्नश्च । रा.नि.व.७ । श्वेतगुणाः —"रसोन उष्णः कटुपिच्छिलश्च स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽतिबल्यः । वृष्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥ हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासशोफनुत् । दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तुकफामयान् हन्ति महारसोनः ॥' इति रक्तरसोनविशेषगुणाः । रा.नि.व.७ । तदुत्पत्तिलक्षणं—"यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात् । तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि । पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्ज्जितः । तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः । कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः । नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः । वीजेषु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥ मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लसुनसेविनाम् । व्यायाममातपं रोषमतिनीरम्पयो गुडम् । रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥" भा. । "शीलयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।
"

रसोनपिण्डः । पुं । ऊरुस्तम्भाधिकारे औषधं । पाठः—"रसोनस्य पलशतं तिलस्य कुडवन्तथा । हिङ्गु त्रिकटुकक्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च । शतपुष्पा तथा कुष्ठम्पिप्पलीमूलचित्रकौ । अजमोदा यमानी च धान्यकञ्चैव बुद्धिमान् । प्रत्येकन्तु पलञ्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् । घृतभाण्डे तथाचैतत् स्थापयेद्दिनषोडश । प्रक्षिप्य तैलमाढञ्च प्रस्थार्द्धं काञ्जिकस्य च । खादेत्कर्षप्रमाणञ्च तोयं मद्यन्पिबेदनु ॥"...इत्यादि । क्षारौ यवक्षारसर्ज्जिक्षारौ । यमान्या भागद्वयं । केचिदजमोदां फीफान्दीमेव गृह्णन्ति । माढी पलाष्टकं । रसोनं तिलञ्च निस्तुषङ्कृत्वा पिष्ट्वा चूर्णादिना मिश्रयेत् । अथ भाण्डे कृत्वा आशुधान्यराशौ स्थापयेत् । দুগ্ধসিক্ত রশুন ১০০ প. নিস্তুষতিল ৩২ তো. হিং, ত্রিকটু, যবক্ষার, সাচিক্ষার, পঞ্চলবণ, শুল্ফা, পিপুলমূল, চিতামূল, রাস্না, যমানী, ধনে প্রত্যেক চূর্ণ ১ প. (কিংবা যমানী ২ প.) তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ৮ প. সমস্ত একত্র করিয়া ঘৃতভাণ্ডে ধানের রাশিতে ১৬ দিন রাখিবে। অনুপান ঈষৎ উষ্ণ জল। सा.कौ. । वृहद्यथा—"रसोनस्य शतं शुद्धं तदर्द्धं निस्तुषात् तिलात् । पात्रे गव्यस्य तक्रस्य पिष्टैर्द्रव्यैः समक्षिपेत् । त्रिकटु धान्यकं चव्यं चित्रकं गजपिप्पली । अजमोदा त्वगेला च ग्रन्थिकञ्च पलांशिकम् । शर्करायाः पलान्यष्टौ पलार्द्धं मरिचस्य च । कृष्णाजाज्याश्च चत्वारि मधुनश्च गुडस्य च । आर्द्रकस्य च चत्वारि सर्पिषोऽष्टौ पलानि च । तिलतैलस्य तावन्ति शुक्तस्यापि च विंशतिः । सिद्धार्थकस्य चत्वारि राजिकायास्तथैव च । कर्षप्रमाणं दातव्यं हिङ्गु लवणपञ्चकम् । एकीकृत्य दृढ़े भाण्डे धान्यमध्ये निधापयेत् । द्वादशाहात्समुद्धृत्य प्रातः खादेद्यथाबलम्...॥" अनु॰ सुरासौवीरकादीनि । पात्रं १६ श. । রশুন ১০০ প. নিস্তুষতিল ৫০ প. গাওয়া ঘোল ১২৮ প. ত্রিকটু, ধনিয়া, চই, চিতার মূল, গজপিপুল, বনযমানী, গুড়ত্বক্, এলা, পিপুলমূল প্রত্যেক ১ প. শর্করা ৮ প. মরিচ ১ প. কৃষ্ণজীরা ৪ প. মধু ৪ প. আর্দ্রক ৪ প. ঘৃত ৮ প. তিলতৈল ৮ প. কাঁজি ২০ প. শ্বেত সরিষা

প্রত্যেক ২ তো. একত্র শুষ্ক করতঃ ঘৃতকুম্ভে রাখিয়া, ধানের মধ্যে ১২ দিন রাখিবে। रस.र. । वातव्याधौ स्वल्पं यथा— शुद्धरसोनं १॥० प. हिङ्गु जीरकं सचललवणं शुण्ठी पिप्पली मरिचम् एषां प्र. १ मा. सर्व्वं विलोड्य स्थापयेत्। सा.कौ ।

रसोनाष्टकम् । क्ली । वातव्याध्यधिकारे श्वौषधम् । "रसोनपक्वकन्दस्य गुलिका निस्तुषीकृताः । पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्य्यात्तदङ्कुरम् । निम्नुग्रगन्धनाशाय दध्ना सन्नीय रक्षयेत् । ततः प्रक्षाल्य संशोष्य शिलायाम्परिपेषयेत् । कल्कस्य पञ्चमम्भागं चूर्णमेषां विनिःक्षिपेत् । सौवर्च्चलं यमानीञ्च भर्ज्जितं हिङ्गुसैन्धवम् । कटुत्रिकञ्जीरकञ्च समभागानि चूर्णयेत । तिलतैलञ्च कल्कस्य तुर्य्यांश तत्र मिश्रयेत् । खादेत्कर्षमितम्प्रातः किंवा दोषाद्यपेक्षया । अनुपानम्प्रकुर्व्वीत वारि च शृतमन्वहम् ॥" भा.म.२म. ।

रसोपलम् । क्ली । मौक्तिके । त्रिका. ।

रसौदनः । पुं । मांसरसेन सहौदने । स च श्रमादिज्वरे हितः । "श्रमोपवासानिलजे हितो नित्यं रसौदनः । उपवासश्रमकृते ज्वरे वाताधिके तथा । दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ॥" च.द.ज्व.चि. ।

रस्यम् । क्ली । मांसधातौ । पक्वलदधि । वै.निघ. । रक्ते । श्र.च. ।

रस्या (हस्या) । स्त्री । रास्नायाम् । रा.नि. व.६ । चा.सू.१५ष. । पाठायाम् । रा.नि.व.४ ।

रक्षगन्धः (कः) । पु । श्वेताली । गुग्गुले । वै.निघ. ।

रक्षणा (णी)रकः । पुं । मूत्रकृच्छ्ररोगे । श.र. ।

रक्षणिः (णी) । स्त्री । त्रायमाणालतायाम् । रा.नि.व.५ ।

रक्षा । स्त्री । जतुनि । (जो । मे. । भस्मनि । श.र. । गोरोचनायाम् । वै.निघ. ।

रक्षापत्रः । पुं । भूर्ज्जवृक्षे । रा.नि.व.९ । क्ली । भूर्ज्जत्वचि । श्वेतसर्षपे । वै.निघ. ।

रक्षाबीजः । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

रक्षारेणूत्करः । पुं । शुष्कगोमयभस्मचूर्णप्रक्षेपे । भा.म.४भ.मसूरिका.चि.शीतलाधिकारे । "रक्षारेणूत्करो हितः ।"

रक्षिताफलम् । क्ली । सर्षपे । वै.निघ. ।

रक्षोघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । ह.च. । हिङ्गुनि । रा.नि.व.५ । पु । भल्लातकवृक्षे । त्रिका. । श्वेतसर्षपवृक्षे । रा.नि.व.१६ । भैष.क्षुद्ररो.चि. । नागरङ्गवृक्षे । मद.व.६ । स्त्री (घ्नी) । वचायाम् । प.मु. ।

रक्षोभूतः । पुं । श्वेतसर्षपवृक्षे । प.मु. ।

रक्षोहा (न्) । पुं । महिषाक्षगुग्गुलौ । रा.नि. व.१२ ।

राः । पुं, स्त्री । काञ्चने । श.र. । अम. ।

राका । स्त्री । हष्टरजस्कायां कन्यायां । धारा. । पूर्णिमायां । कच्छूरोगे । मे. ।

रागः । पुं । अरोचके योगविशेषे, रागषाड़वे । च.सू.१८अ. । "सिताकरुचकसिन्धूत्थैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयान्वितः ॥" सि.यो.अरोच.चि. । अलक्तके । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

रागखा(षा)ड़[खड]वः । पुं । खाद्यद्रव्यभेदे । আমের মোরব্বা । तत्करणक्रमः—"आममाम्रं त्वचाहीनं द्विभित्र्या खण्डितं ततः । आज्यमाज्ये ननागत्त खण्डपाकोऽथ युक्तितः । सुपक्वञ्च समुत्तार्य्य मरीचैर्लवङ्गवासितं स्थापितं स्निग्धमृद्भाण्डे रागखाण्डवसंज्ञितः । पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्रारुचिनाशन. । स्निग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाण्डवः ॥" द्रव्यगुणः । वा.चि.१२अ. । दाड़िमद्राक्षारसयुक्तसुद्गयूषे । "स तु दाड़िमम्रद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ।" गुणाः—"रुचिकृल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ।" रात्न.३प. ।

रागचूर्णः । पुं । खदिरवृक्षे । मे. । फल्गुचूर्णे । श.र. । लाक्षारसे । रा.नि.व.६ ।

रागदः । पुं । तैरणीक्षुपे । रा.नि.व.४ । लाक्षारसे ।

रागदालिः । पुं । मसूरे । रा.नि.व.१६ ।

रागट्ट(घ्ट)क् । पुं । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ ।

रागपुष्पः । पुं । बन्धुजीवपुष्पक्षुपे । বান্ধুলি গাছ । रक्ताम्लाने । रा.नि.व.१० ।

रागपुष्पी । स्त्री । ओड्रपुष्पवृक्षे । জবা গাছ । रा.नि.व.१० ।

रागप्रसवः । पुं । बन्धुजीववृक्षे । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । রক্তঝাঁটি । रा.नि.व.१० ।

रागयुक् (ज्) । पुं । माणिक्ये ।

रागलता । स्त्री । रतिपत्न्याम् ।

रागषाड़वः । पुं । दाड़िमद्राक्षारसयुक्तमुद्गयूषे । स तु दाड़िमखण्डीकायुक्तः स्याद्रागषाड़वः ।" तद्गुणाः,—"रुचिकृल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोध-कृत् ॥" राज.३प. ।

रागसारा । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

रागसूत्रम् । क्ली । पट्टवस्त्रे । मे. । [नि.व.६ ।

रागाङ्गी (ङ्ग्या) । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.

रागी (इन्) । पुं । तृणधान्यविशेषे । मं नाचणी । तं रविगुचने । तत्पर्य्यायाः—लाञ्छनः लाञ्छनी बहुतरकणिशः गुच्छकणिशः । गुणाः—तिक्तो मधुरः कषायः शीतः पित्तास्रघ्नः बलदश्च । रा.नि. व.१६ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. । [१० ।

रागी (तरुः) । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.

रामोष्टम् । क्ली । सुगन्धरोहिषतृणे । वै.निघ. ।

राघवः । पुं । तिमिङ्गिलमत्स्ये । मे. । बृहदाकार-मत्स्यभेदे । राघवबोयाल ।

राङ्कलः । पुं । तरुकण्टके । गाछेर काँटा । हारा. ।

राङ्कवम् । क्ली । पशुलोमजातवस्त्रादौ । "राङ्कवं मृगलोमजम् ।" अम. ।

राङ्गणम् । क्ली । रङ्गणपुष्पे । रङ्गण फुल । गुणाः—रक्तपित्तघ्नम् । राज.५प. ।

राजकम् । क्ली । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

राजकदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे । जटा. ।

राजकन्या । स्त्री । केवुके । केविकापुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.कलिङ्गादिः ।

राजकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कट्यां । रा.नि.व.७ ।

राजकशेरुः (रुः) । पुं । भद्रमुस्तायां । रा. नि.व.६ । [वै.निघ. ।

राजकार्शः । पुं । शालवृक्षे । शाल गाछ ।

राजकाष्ठम् । क्ली । पत्तङ्गचन्दने । बक्कम काठ । वै.निघ. ।

राजकुलकः । पुं । पटोललतायां । पटोल गाछ । प.मु. ।

राज—षाण्डः । पुं । वार्त्ताकौ । बेगुन

राजकोलः । पुं । राजबदरवृक्षे । नारकुले कुल । रा.नि.व.११ ।

राजकोषातकी । स्त्री । पीतघोषायाम् । झिंङा । प.मु. । हिं घियातरोइ । तोरइ । मद. । तत्पर्य्यायाः,—हस्तिपर्णिका पीतपुष्पिका धामार्गवः कोशफला महाजाली सपीतकः । गुणाः—शीतला मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकास-कृमिघ्नी च । भा.पू.१भ.शा.व. ।

राजखर्जूरी । स्त्री । पिण्डखर्जूरे । बड़ पिंड खेजुर । तत्पर्य्यायौ—राजपिण्डी नृपप्रिया । गुणाः—शैत्या स्वादी हिमा गुरुः पित्तदाहघ्नी श्वासश्रमघ्नी वीर्य्यकरी च । रा.नि.व.११ ।

राजगिरा (रिः,री) । स्त्री । शाकविशेषे । राजशाक । तत्पर्य्यायाः,—राजाद्रिः राज-शाकनिका । लघुस्थूलभेदेन द्विधा । गुणाः—रुच्या पित्तघ्नी शीतला च । स्थूला अतिशीतला अतिरुच्या च । रा.नि.व.७ । वृहज्जम्बूवृक्षे । वै.निघ ।

राजग्रीवः । पुं । मत्स्यविशेषे । फलुई माछ । तत्पर्य्यायाः,—फलकी चित्रफला राजग्रीवः मदामदः । त्रिका. ।

राजघासः । पुं । तृणभेदे । कागाकर्पूर; कालघास । गुणाः,—"राजघासतृणपतिः सपित्ता-निलदाहनुत् । हरेद रक्तातिसारञ्च रक्तपित्त-मसृग्दरम् । अर्शांसि षड् विधान्येव मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥"

राजचम्पकम् । क्ली । पुन्नागपुष्पे । पुनाग फूल । सु.सू.३८अ.एलादि. ।

राजचिह्नकम् । क्ली । शिश्ने । श.च. ।

राजजम्बुः (म्बूः) । स्त्री । महाजम्बूवृक्षे । बड़ जाम गाछ । र.मा. । हिं फलेन्द्रा । तें राचनेरड़िचेट्टु । गुणाः—"राजजम्बुफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ।" भा. । पिण्डीखर्ज्जूरे । पिंड खेजुर । मे. ।

राजजक्ष्मा । पुं । स्वनामख्यातरोगे । यक्ष्मा रोग, क्षय रोग । निदानम्—"वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥" अस्य निरुक्तिः— "वैद्यो व्याधिमता यस्माद्व्याधिर्यत्नेन यक्ष्यते । स

यन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः। क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः। संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते॥" सम्प्राप्तिः—"कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु। अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तराः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः॥" पूर्व्वरूपं—"श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः। शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः। स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठगृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च। तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत् शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्दितांश्च॥" इति। त्रिरूपक्षयलक्षणं—"अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः। ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चैव लक्षणं राजयक्ष्मणः॥" एकादशरूपस्य यथा—"स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः। ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः। शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च। कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः। एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितः। 'कासातिसारपार्श्वार्त्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः। त्रिभिर्वा पीड़ितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः। जह्याच्छोषार्द्दितं...। महाशिनं क्षीयमाणमतीसारनिपीड़ितं। शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत्। ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहं। उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम्॥" मा.नि.।

राजजीरकम्। क्ली। C.Tribocularis.) जीरकभेदे। बम्. कुरुचुवजा। कोपान्तरम्।

राजतर(रु)णी। स्त्री। पुष्पविशेषे, महातरणीपुष्पवृक्षे। बड़ শেউতী। म राजतरणी। कं हिरियचेवड़े। तत्पर्य्यायाः,—महासहा वर्णपुष्पः अम्लानः अम्लातकः सुपुष्पः सुवर्णपुष्पः। गुणाः—कषाया कफकरी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धिश्च। रा.नि.व.१०।

राजतरुः। पुं। कर्णिकारवृक्षे। ছোট শোণালু। रा.नि.व.९। आरग्वधवृक्षे। बड़ শোণালু। वै.निघ.।

राजतालः। पुं। गुवाकवृक्षे। त्रिका.। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

राजतालेश्वरः। पुं। कुष्ठाधिकारे रसः। पाठः—"नागस्य भस्म शाणैकं तोलकं गन्धकस्य च। द्विनिष्कं शुद्धतालस्य सञ्चूर्ण्य गवां जलैः। विपचेत् षोड़शगुणैः पात्रे ताम्रमये शनैः। घर्म्मे दिवसं जम्बीरकुमारीवज्रकन्दजैः। रसैर्मर्द्दस्य चाम्भोभिर्युतं वल्लद्वयं भवेत्॥" र.सा.सं.।

राजतिमिशः } **राजतेमिषः** } पुं। चेलाने, सुखाशे। তরমুজ। हारा.। त्रिका.। See कालिन्दः।

राजदन्तः। पुं। दशनानामग्रस्थदन्तचतुष्टये। त्रिका.।

राजद्रुमः। पुं। किरमाले, आरग्वधवृक्षे। শোনাল গাছ। हिं धनवहेड़ा। भैष सु.रो.चि.। सि.यो.च.द.कफारोचक.चि.। "राजद्रुमाम्ब मधुना।" भा म.४भ.मुख.रो.चि.। 'दष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च।"

राजधत्तू(स्तू)रकः। पुं। वृहद्धत्तूरके। रा.नि.व.१०। पीतधुस्तूरवृक्षे। कनकधुतुरा। वै.निघ।

राजधान्यम्। क्ली। राजान्ननामकशालिधान्ये, नृपान्ने। রাজভোগ হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ। श्यामाके। শ্যামাধান। रा.नि.व.६।

राजधु(त्तू)स्तूरकः। पुं। वृहद्धुस्तूरके। पीतधुस्तूरवृक्षे। रा.नि.व.१०।

राजधूर्त्तः। पुं। पीतधुस्तूरे। वै.निघ.। वृहद्धुस्तूरवृक्षे। तत्पर्य्यायाः,—महाशठः निस्त्रैणपुष्पिकः भ्रान्तः पीतधूस्तूरकवृक्षः। रा.नि.व.१०।

राजनगः। पुं। राजगिरिशाके। वै.निघ.।

राजनामा (न्)। पुं। पटोले। रा.नि.व.३।

राजनिम्बुकः। पुं। निम्बुविशेषे। কাগজী নেবু। वै.निघ.।

राजनीलम्। क्ली। मरकतमणौ। श.र.।

राजनीलिका। स्त्री। महानील्याम्। बड़ নীল। रा.नि.व.४।

राजन्यः (न्या)। पुं, स्त्री। राजादनवृक्षे। ক্ষীরিণী গাছ। जटा.। भा.।

राजन्यावर्त्तः (कः)। पुं। राजावर्त्तमणौ। रा.नि.व.१३।

राजपटोलः। पुं। मधुरपटोले। र.मा.।

राजपटोलिका (ली)। स्त्री। मधुरपटोल्याम्। रा.नि.व.३।

राजपट्टः। पुं, क्ली। कान्तपाषाणे। চুম্বক পাথর। त्रिका.। र.सा.सं.तृतीय द्रावणविशेषे।

राजपट्टिका। स्त्री। चातकपक्षिणि। हारा.।

राजपत्नी। स्त्री। पित्तले। वै.निघ.।

राजपर्णी। स्त्री। प्रसारण्यां लतायाम्। गन्धभाद्दलियां। रा.नि.व.५।

राजपलाण्डुः। पुं। रक्तपलाण्डौ। ছোট পেঁয়াজ। सं कं रक्तकान्दा, लोहितीरूलि, कॆम्पिनउल्लि, यावउल्लि। तत्पर्य्यायाः,—यवनेष्टः राजप्रियः राजेष्टः महाशूलः दीर्घपत्रः रोचः महाकन्दः नृपकन्दः नृपप्रियः नृपाह्वयः नृपेष्टः रक्तकन्दः। गुणाः—शीतलः पित्तघ्नः कफघ्नः दीपनः बहुनिद्राकरश्च। तथाच—"कथ्यते नृपपलाण्डुरयञ्च चारुतीक्ष्णमधुरो रुचिप्रदः। कण्ठशोधप्रशमनोऽतिदीपनः श्लेष्मपित्तशमनोऽतिबृंहणः॥" रा.नि.व.७। बहुनिद्राकरश्च।

राजपिण्डा। स्त्री। पिण्डखर्ज्जूरिकायाम्।

राजपीलुः। पुं। महापीलुवृक्षे। रा.नि.व.११।

राजपुत्रः (कः)। पुं। बोरिकाहवे। महाराजचूतवृक्षे। भा.। रा.नि.व.११।

राजपुत्रिका। स्त्री। शरारिपक्षिणि। শরাল পাখী। "शरारि-राटि-राड़िश्च चापुची राजपुत्रिका।" जटा.। गन्धयूथिकायाम्। पित्तले। वै.निघ.।

राजपुत्री। स्त्री। कटुतुम्ब्याम्। তিৎলাউ। रा.नि.व.३।२२। रेणुकायाम्। রেণুক বীজ। रा.नि.व.६।२३। जातीपुष्पवृक्षे। চামেলী ফুলের গাছ। रा.नि.व.१०।२२। राजरीती। বেঙা-পিতল। रा.नि.व.१३। छुछुन्दर्य्याम्। ছুঁচো। रा.नि.व.१९। वनमल्लिकायाम्। वै.निघ.। मालत्याम्। जटा.।

राजपुष्पः। पुं। नागकेशरवृक्षे। নাগেশ্বর গাছ। श.च.। तत्पर्य्यायाः,—चाम्पेयः केशरः नागकेशरः कनकाह्वयः महौषध राजपुष्पः फलकः स्वरघातनः।

राजपुष्पी। स्त्री। कोङ्कणदेशे करुणीपुष्पीनाम्ना ख्याते पुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। वनमल्लिकायाम्। जातीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

राजपूज्यम्। क्ली। स्वर्णे। वै.निघ.।

राजप्रियः। पुं। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७। करुणीपुष्पवृक्षे। वै.निघ.। स्त्री (या)। कोङ्कणदेशे ख्याते करुणीपुष्पवृक्षे। रा.नि.व.१०। तिलवासिनीशाली। रक्तशाली। रा.नि.व.१६।

राजफणिज्झकः। पुं। नागरङ्गवृक्षे। श.मा.।

राजफलः। पुं। राजाम्रवृक्षे। राजादनीवृक्षे। খির্ণী গাছ। रा.नि.व.११। क्ली। पटोले। त्रिका.। स्त्री (ला)। राजजम्बूवृक्षे। বড় জাম গাছ। रा.नि.व.११।

राजफल्गुः। पुं। काकोदुम्बरवृक्षे। কাকডুমুর গাছ। वै.निघ.।

राजबदरम्। क्ली। रक्तामलके। लवणे। मे.। पुं। श्यामबदरवृक्षे। নারিকুলে, পাটনাই প্রভৃতি বড় ও মিষ্ট কুল। सं राजबोर। फं रायबरलद। तत्पर्य्यायाः,—नृपबदरः नृपश्रेष्ठः राजकोलः राजवल्लभः पृथुकोलः तनुबीजः मधुरफलः। गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवातघ्नः वृष्यः वीर्य्यवृद्धिकरः शोषश्रमहरश्च। रा.नि.व.११।

राजबला। स्त्री। प्रसारण्याम्। गन्धभाद्दलियां। रा.नि.व.५।

राजभक्तम्। क्ली। नृपभोज्यान्ने पानादौ च। রাজার অন্ন। तत्परीक्षा—"नृपभक्ताहलिं न्यस्तं सविषञ्चचयन्ति ये। तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः। हुतभुक् तेन चाग्निेन भृशं चटचटायते। मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः। दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः। पृषतां विसृजत्याशु विष्ठां कुरुते मर्कटः॥" सु.कल्प.१अ.।

राजभट्टिका। स्त्री। हापुत्रीपक्षिणि। जटा.। "शीभल्लीरं पद्मकीरी हापुत्री राजभट्टिका।

राजभद्रकः। पुं। पारिभद्रकवृक्षे। निम्बवृक्षे। कुष्ठे। কুড়। कुन्दुरुके। रा.नि.व.२३। राजार्के। শ্বেত আকন্দ। रा.नि.व.१२।

राजभावा। स्त्री। तिलवासिनीशाली। रा.नि.व.१६।

राजभोगः। पुं। शालिधान्यविशेषे। রাজভোগ ধান। राघवः।

राजभोग्यम् । क्ली । जातीकोषे । जायफल । पुं । पियालवृक्षे । श.च. । त्रि । राजभोगार्हे ।

राजमण्डूकः । पुं । महामण्डूके । বড় বেঙ, সোণাবেঙ । रा.नि.व.१९ ।

राजमान्यम् । क्ली । पटोले । वै.निघ. ।

राजमाषः । पुं । (Vigna catiang. Syn. Dolichos sinensis.) माषविशेषे । বরবটী । हिं लोबिया, रवाँ, बोड़ा । मं नील चवळी । कं नीलचण्ड । तत्पर्य्यायाः,—वर्व्वटः महत्तूवर: चित्रमाष: नीलमाष: नृपमाष: नृपोचितः चित्रमाषः । गुणाः—कफपित्तहरः रुच्यः वातलः बलकारश्च । रा.नि.व.१६ । "राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् । स स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विषदो गुरुः ॥" च.सू.२७ष. । स श्वेतरक्तकृष्णभेदेन त्रिविधः । एषु यो महान् स एव गुणाधिको ज्ञेयः । भा.पू.१म.धा.व. । तत्कृतयूषगुणाः—"राजमाषभवः यूषः स्वादूरूक्षः कषायकः । ग्राही गुरुर्वातकरः सन्तर्पणरुचि कारकः ॥" द्रव्यगुणः ।

राजमुद्गः । पुं । मकुष्ठके । ভাল মুগ । वै.श. ।

राजमृगाङ्कः । पुं । राजयक्ष्माधिकारे रसः । पाठ.—"रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकं । मृततामस्य भागैकं शिलागन्धकतालकं । प्रति भागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् । वराटिका तेन पूर्य्या अजाक्षीरेण टङ्कणं । पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तं निरोधयेत् । शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत् स्वाङ्गशीतलं । दशपिप्पलिकैः क्षौद्रैः मरिचैर्वा घृतान्वितैः ॥" मात्रा ४ गुञ्जा । রস ৩ তো. স্বর্ণ ১ তো. তাম্র ১ তো. শুদ্ধ মনছাল, গন্ধক, হরিতাল প্রত্যেক ২ তো. একত্র চূর্ণ করিয়া বড় বড় কড়ির ভিতর পূরিয়া ছাগদুগ্ধে সোহাগা বাড়িয়া তদ্দ্বারা কড়ির মুখ বন্ধ করতঃ মৃভাণ্ডে রুদ্ধ করিয়া গজপুটে পাক করিবে। শীতল হইলে তুলিয়া ১০টী পিপুল বা মরিচ ১০টী, বা ১৯টীর সহিত ঘৃত ও মধু অনুপানে সেব্য । মাত্রা ৪ রতি । र.सा.सं. ।

राजयक्ष्मा । पुं । See राजयक्ष्मा ।

राजयोग्यम् । क्ली । चन्दने । वै.निघ. ।

राजरङ्गम् । क्ली । रजते । श.र. ।

राजराजिका । स्त्री । राजसर्षपे । রাই সরিষা । रा.नि.व.१६ ।

राजराजेश्वररसः । पुं । कुष्ठाधिकारे रसः । पाठः—"त्रिफला खादिरं सारमसना वाकुचीफलं । आतपे मर्दयेत् सूतं गन्धकं मृतशासकं । सुरस-मर्दितं सार्द्धं यावच्च विलीयते । भृङ्गराजद्रवं दत्त्वा दिनमात्रं विमर्दयेत् । प्रत्येकं सूततुल्यं स्याच्चूर्णीकृत्य विमर्दयेत् । मध्वाज्याभ्यां लीढ्वा कर्षाभ्यां भक्षयेत्ततः..." र.सा.सं. ।

राजरीतिः । स्त्री । पित्तलविशेषे । বেঙা-পিতল । तत्पर्य्यायाः,—पाकतुण्डी राजपुत्री महेश्वरी ब्रह्मरीतिः ब्रह्माणी कपिला पिङ्गला । गुणाः—तिक्ता शीता लवणरसा शोधनी पाण्डु-वातक्रिमिप्लीहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१३ ।

राजलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीवृक्षे । কলাগাছ । रा.नि.व.११ ।

राजवर्त्तः । पुं । राजवर्त्तमणौ । हिं राहटी । भा.म.कर्परी.चि. । "नीलकं राजवर्त्तम् ।"

राजवल्लभः । पुं । राजाम्रे । থাস আম । राजबदरे । राजादनीवृक्षे । ক্ষীরী গাছ । रा.नि. व.११ । नारायणदासकृत द्रव्यगुणग्रन्थविशेषे । ग्रहण्यां रसः । पाठः—'जातीफललवङ्गाब्दलशैला-टङ्गरामठं । जीरकं तेजपत्रञ्च यमानीविश्वसैन्धवं । लौहमभ्रं ताम्रञ्च रसगन्धकमेव च । मरिचं विह्वला रूप्यं प्रत्येकं तोलकोन्मितं । धात्रीरसे वटीं कुर्य्यात् द्विगुञ्जाफलमानतः । हन्ति शूलं तथा ग ॥ । ॥' र ।

राजवल्ली । स्त्री । कारवेल्लके । উচ্ছে । हिं करला । र.मा. ।

राजवासनः । पुं । भृङ्गराजपक्षिणि ।

राजवाहः । पुं । घोटके । श.च. ।

राजवृक्षः । पुं । आरग्वधवृक्षे । च.सु. । च.द. । मू.कृ.चि.परिणामशूले । र.सा.सं. । सु.सू.३६ष. । सु.चि.१० । पियालवृक्षे । मे. । लङ्कास्थायिवृक्षे । नक्षागोछ् । श.च. । भा.योनिरो.चि. । "पथ्या-पर्पटराजवृक्षकटुका ।" स्नोदाकवृक्षे । शा.कौ.र. चि.वज्रमण्डूरे । [গাছ । श.मा. ।

राजशणः । पुं । पाट इति ख्यातवृक्षे । পাট

राजशाकः । पुं । वास्तूकशाके । বেতো শাক । प.मु. । रा.नि.व.७ ।

राजशाकिनी । स्त्री । राजगिरिनामपत्रशाके । राज शाक, বেতো শাক । गुणाः—रुच्या पित्तघ्नी शीतला च । रा.नि.व.७ ।

राजशालिः । पुं । राजभोग्यशालिधान्यविशेषे । রাজভোগ হৈমন্তিক ধান্য । प.मु. ।

राजशिम्बी । स्त्री । श्वेतशिम्ब्याम् । निष्पावे । वै.निघ. ।

राजशुकः । पुं । पक्षिविशेषे । মদনা পাখী । हिं राजशुगा । रा.नि.व.१९ ।

राजशूकजम् । क्ली । शालिधान्ये । হৈমন্তিক धान्यविशेष । प.मु. ।

राजशृङ्गः । पुं । मद्गुरमत्स्ये । रै.च. ।

राजशफरः । पुं । इल्लिशमत्स्ये । हारा. ।

राजसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । রাজ সাপ । त्रिका. । उ.च. ।

राजसर्षपः । पुं । राजिकायां, कृष्णवर्णसर्षपे । রাইসরিষা, কাল সরিষা । हिं राइ । तत्पर्य्यायाः,—राजिका क्षविका क्षुरी क्षुटकः व्यटकः कटुकः चयः हताभिजननः क्षुधाभिजननः कृष्णा तीक्ष्णफला राज्ञी कृष्णसर्षपाख्या । गुणाः—तिक्तः कटुः उष्णः वातशूलघ्नः पित्तदाहजनकः गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

राजसारसः । पुं । मयूरे । श.मा. ।

राजसी । स्त्री । श्वेततुलस्याम् । वै.निघ. ।

राजसुपर्वी । स्त्री । कारवेल्लभेदे । गङ्गाकरला । प.मु. ।

राजसैरेयकः । पुं । नीलझिण्ट्यां । बम्. निलाकीरण्टा । वै.निघ. ।

राजस्कन्धः । पुं । घोटके । त्रिका. ।

राजस्वर्णः । पुं । राजधुस्तूरवृक्षे । কনক-ধুতুরা । रा.नि.व.१० ।

राजहंसः । पुं । लोहितचञ्चुचरणश्वेतहंसे । রাজহাঁস । चम. । कदम्बवृक्षे । मे. ।

राजहर्षणम् । क्ली । तगरपुष्पे । रा.नि.व १० ।

राजहासः (कः) । पु । मत्स्यविशेषे । কাতলা মাছ । तत्पर्य्यायाः,—कातरः कातलः राजिवः । श.र. । See कातलः ।

राजक्षवः (कः) । पुं । राजसर्षपे । রাই বা কাল সরিষা । रा.नि.व.१६ । तच्छाकगुणाः— "त्रिदोषशमनं लघु । ग्राहि शस्तं विशेषेण वक्ष्य-शीविकारिणाम् ॥" च.सू.२७अ. । छिक्किन्याम् । হেঁচেতা । वै.निघ. । दुग्धिकायाम् । च.सू.४अ. । क्षवथौ ।

राजा (न्) । पुं । छिक्किनीवृक्षे । হেঁচেতা । वै.निघ. ।

राजाग्रः । पुं । राजगिरिशाके । वै.निघ. ।

राजातनः । पुं । पीतशालवृक्षे । পেয়াশাল । रा.नि.व.११ ।

राजात्यावर्त्तकः । पुं । राजावर्त्ते ।

राजादनः । पुं । क्षीरिणीवृक्षे । ক্ষীরিণী । किंशुकवृक्ष । पलाशवृक्षे । प.मु. । पीतशालवृक्षे । रा.नि.व ११ । क्ली । पीतशालफले । सु.सू.३८ अ.परूषकादिः । किंशुकपुष्पे । मे. । क्षीरिका-फले । খির্ণীফল । प.मु. ।

राजादनफलः । पुं । क्षीरिणीवृक्षे । খির্ণী গাছ । वै.निघ. ।

राजादनी । स्त्री । (Mimusops hexandra.) स्वनामख्यातस्वादुफलवृक्षविशेषे । खिरणी इति गौर्ज्जरे प्रसिद्धा । খিরণী, ক্ষীরখেজুর । हिं खीरी । रायणी, रैयणी इति महाराष्ट्रादौ । बम्. केर्णी । ता. पल । तत्पर्य्यायाः,—राजफलः राजवल्लभः कपोटः क्षीरवृक्षः क्षीरी नृपद्रुमः निम्बबीजः मधुफलः माधवीद्रुमः गुच्छफलः भूपेटः शीफलः दृढ़स्कन्दः क्षीरशुक्लः । गुणाः—मधुरा पित्तघ्नी गुरुः तर्पणी वृष्या स्थौल्यकरी स्निग्धा मेहघ्नी च । रा.नि.व.११ । फलं गुरु स्निग्धं स्वादु कषायञ्च । सु.सू.४६अ. । मधुरं स्वादु च । चपि.१०अ. । अपिच,—राजादनः फलाध्यक्षो राजन्या क्षीरिकापि च । क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु । तृष्णामूर्च्छा मद भ्रान्ति क्षय-दोषत्रयास्रजित् ॥ भा. । तिल-वासनीशाली । रा.नि.व.१६ ।

राजाद्रिः । पुं । राजगिरिशाकक्षुपे । वै.निघ. ।

राजान्नम् । क्ली । कर्णाटदेशे प्रसिद्धे शालि-धान्यभेदे । রাজভোগ, হৈমন্তিক ধান্যবিশেষ । तत्पर्य्यायाः,—नृपान्नं राजार्हं दीर्घशूककं धान्य-श्रेष्ठं राजधान्यं राजेष्टं दीर्घकुरकं । गुणाः—त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं बलकृत्

पथ्यं कान्तिदं वीर्य्यवर्द्धनञ्च । तच्च त्रिविधं अयूकार्श्वतरक्तक्षयभेदेन, उत्तरोत्तरं रसाधिकञ्च । त्रैविध्याच्च तण्डुला हरितपीतलोहिता: सामान्यतो भवन्ति । गुणेन पूर्व्वपूर्व्वोत्तरा: । सु. सू. । रा. नि.व.१६ ।

राजाम्र: । पुं । आम्रविशेषे । सं राजाम्र । पं रायअम्बु । तें राचमामिडिचेट्टु । भा. । तत्पर्य्याया:,—राजफल: चराम्र: कोकिलानन्द: कोकिलोत्सव: कामेष्ट: नृपवल्लभ: कामाङ्ग: राजपुत्रक: । गुणा:—कोमला: राजाम्रा:—कट्वम्ला: पित्तदाहकराश्च । सुपक्वास्ते—स्वादु-माधुर्य्या: बलपुष्टिवीर्य्यप्रदाश्च । तत्फलं त्रिविधं बालमध्यपक्वभेदेन । त्रिष्वेव राजाम्रेषु रसाधिक्य-साम्यं वर्त्तते । गुणाधिक्यन्तु उत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । किञ्च एषां बालफलं कफवातरक्तश्वासपित्तजनकं । मध्य फलं तादृशमेव गुणसम्पन्नं दोषबहुलं परं कषायाम्लञ्च । पक्वफलं मधुरं त्रिदोषघ्नं तृष्णादाह-श्रमश्वासारोचकहरं गुरु हिमञ्च । रा.नि.व.१० ।

राजाम्रातक: । पु । राजाम्रातकवृक्षे । वै.निघ. ।

राजाम्ल: । पुं । अम्लवेतसे । रा.नि.व.६ ।

राजार्क: । पुं । श्वेतार्के । श्वेत आकन्द । र.मा. । मं मन्दार । यां मंदारयक्के । गुणा:—कटु-तिक्तोष्ण: कफमेदो-विषघ्न: वात-कुष्ठ व्रणघ्न: शोथकण्डूविसर्पघ्न: । रा.नि.व.१० ।

राजार्हम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । मे । कर्पूरे । कृष्णागुरुकाष्ठे । वै.निघ. । शालिधान्यविशेषे । राजभोग धान । रा.नि.व.१६ । स्त्री (र्हा) । जम्बूवृक्षे । जाम गाछ । रा.नि.व.११ ।

राजालाबु: । स्त्री । स्वादुतुम्ब्यां । मिठा लाउ । तत्पर्य्याया:,—तुम्बक: महातुम्बी मिष्टतुम्बी पलाबूनी मधरालाबूनी भव्यालाबू: शाकालाबू: । गुणा:—गुरु: उष्णा कफपित्तघ्नी च । मद. ।

राजालुक: । पुं । महाकन्दे । रसुन । हारा. ।

राजावर्त्त: । पुं । स्वनामख्याते उपरत्नभेदे । स्फटिकजातौ । हिं रेवटी । तत्पर्य्याया:,—आवर्त्त: आवर्त्तमणि: नृपावर्त्त: राजाख्यावर्त्तक: । गुणा:—मृदु: शीतल: कटु: स्निग्ध: पित्तघ्न: सौभाग्यजनकश्च । लक्षण..."निगरितमसितं सवर्णं नीलं गुरु निर्म्मल बहुच्छायम् । शिखिकण्ठ-समं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति काव्यमखिल ॥" रा.नि.व.१३ ।

राजाहि: । पुं । द्विमुखसर्पे । राज साप । तत्पर्य्याया:,...द्विमुखाहि: विलवासी विषायुध: । त्रिका. ।

राजाह्वम् । क्ली । कर्णिकारफले । कनिका फल वा चीनेर करवी फल । वा.मू.१५अ. । स्त्री (ह्वा) । राजादनीवृक्षे । श्वेतार्कवृक्षे । वै.निघ. ।

राजिका । स्त्री । (Brassica juncea, Syn. Sinapis juncea or Brassica nigra.) श्वेतराजिकायाम् । गौरसर्षपे । श्वेत राई । राजसर्षपे । काल सरिषा, राई, कृष्ण राई । मे. । रक्तसर्षपे । राई । तत्पर्य्याया:,—राजी आसुरी रक्तिका रक्तसर्षप: तीक्ष्णगन्धा मधूलिका क्षव: क्षवक: क्षुरक: । रा.नि.व.१६ । गुणा:—"राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत् । किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोठ-कृमीन् हरेत् । अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत्कृष्णापि राजिका ॥" भा. । राजिकातैलगुणा:—तीक्ष्णं वातादिदोषघ्नं शीतलं कटु पुंस्त्वघ्नं केश्यं त्वग्दोष-नाशनञ्च । रा.नि.व.१५ । तत्पत्रगुणा:—कटूष्णं कृमिवातकफघ्नं कण्ठरोगघ्नं स्वादु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । पञ्चरीच्यात्मके माने । "ताभि: षड्भिश्च राजिका ।" प.प्र. । कृष्णोदुम्बरे । केदारे । मे. । क्षुद्ररोगभेदे । घामाचि । मा.नि. ।

राजिकाफल: । पुं । गौरसर्षपे । श्वेत सरिषा । रा.नि.व.१६ ।

राजिकाह्वा । स्त्री । तन्नामकक्षुद्ररोगभेदे । घामाचि । लक्षणं यथा..."घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिका: सरुजो घना: । राजिकावर्णसंस्थान-प्रमाणा राजिकाह्वया: ॥" वा.उ.३१अ. ।

राजिचित्र: । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु. कल्प.४अ. ।

राजिफला । स्त्री । चीनकर्कटीलतायाम् रा.नि.व.७ ।

राजिभ: । पुं । दुण्डुभसर्पे । ढोँड़ासाप । वै.निघ. ।

राजिमत्फला । स्त्री । मधुकोषातक्याम् । झिङे धुन्दुल । भा.पू.१भ,शा.व. ।

राजि(जी)मान् । पुं । भीमसर्पभेदे । लक्षणं ..."राजीमन्तस्तु राजिभि: । स्निग्धा विचित्र-वर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं विचित्रिता: ॥" तेन दष्टस्य

प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति। द्वितीये पतिगात्रगुरुत्वं। तृतीये दंशविक्लेदादयः। चतुर्थे मस्तकगुरुत्वादयः। पञ्चमे गात्रभङ्गादयः। षष्ठ्यां दर्व्वीकरवत्। वा.उ.२६८.।

राजिलः। पुं। डुण्डुभसर्पे। ढोंड़ा साप। अम.। पटीले। सर्पजातिविशेषे। तद्भेदा यथा... पुण्डरीकराजिचित्राङ्गुलराजिचिन्दुराजिकर्द्दमकतृणशोषकसर्षपकश्वेतहस्तदर्भपुष्पचक्रकगोधूमकक्किटिकादयश्चेति। वा.।

राजिलफला। स्त्री। एर्व्वारुकभेदे। वै.निघ.।

राजी। स्त्री। रक्तसर्षपे। ब्राईसर्षिया। रा.नि.व.१६। वै.निघ.२भ.दुर्व्वलज्व.चि.प्रत्यज्ञादिकल्के। दारुघाम्। सोमराज। तिक्तपटोले। मत्स्यविशेषे। वै.निघ.।

राजीफलः। पुं। पटोलस्य लतायाम्। भा.म.१भ.विषमज्व.चि.। "राजीफलैः समुस्तः।" तिक्तपटोले। चिंचिन्डा। वै.निघ.।

राजीमती। स्त्री। विद्याधरोसूत्रोपदृष्ट विशेषे। यथा—"राजीमतीदण्डविचिता मालित्रूकाभराजिभिः।" वा.उ.१४५.।

राजीलः। पुं। राजसर्षपे। ब्राईसर्षिया। वै.निघ.।

राजीवम्। क्ली। पद्मे। प.मु.। रा.नि.व.१०। तन्मूलं मूरकदंष्ट्रे हितम्। पुं। हरिणभेदे। हरिणि। त्रिका.। सारसपक्षिणि। अम.। नादेयमत्स्यविशेषे। मे.।

राजेन्द्रः। पुं। राजगिराशाके। वै.निघ.।

राजेयः। पुं। पटोले। भा.पू.१भ.शा.व.।

राजेष्टम्। क्ली। नृपान्ने, राजान्ने। ब्राह्मभोग ठैहरुहिद धान्यविशेष। रा.नि.व.१६। पुं। राजपलाण्डौ। रा.नि.व.७। स्त्री (ष्टा)। कदलीवृक्षे। रा.नि.व.११। पिण्डखर्ज्जूरे। वै.निघ.।

राजोद्वेजनसंज्ञकः। पुं। चक्रकि, भूताङ्कुशवृक्षे। खेंचेता। रा.नि.व.९।

राज्यता। स्त्री। पित्तानिलाद्धिवदघ्नमिश्रितरक्तादाधूरखादिकृते व्यङ्गविशेषे। व्याघ्रता। "राज्यता यातिरोषिन्या पादन्यानं मचवेत्।" भा.।

राज्ञी। स्त्री। नील्याम्। नील गाछ। रा.नि.व.४। कांस्ये। हे.च.। जातीपुष्पवृक्षे। पित्तले

राजसर्षपे। लालसरिषा, राई। रा.नि.व.१६।

राटः (ठः)। पुं। मदनवृक्षे। मयना गाछ। रा.नि.व.८। र.सा.सं. उदावर्त्तलेपे। वा.उ.१०५.।

राटिः (ड़िः)। पुं। शरारिपक्षिणि। शराल पाखी। अम.।

राठपुष्पम्। क्ली। मदनपुष्पे। वा.उ.२५.।

रात्रिः। स्त्री। हरिद्रायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.२भ.यक्ष्मी.चि.। रजन्याम्।

रात्रिकः। पुं। ऊर्द्ध्वमकाख्ये ऊर्णाटकाख्ये वा वृश्चिकभेदे। "शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं काश्मीरजं मूत्रमनःशिलाश्च। एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन॥" वा.उ.२०५.।

रात्रिजलम्। क्ली। कुज्झटिकायाम्। श.मा.।

रात्रिजागरः। पुं। कुक्कुरे। हे.च.।

रात्रिजागरदः। पुं। मशके। रा.नि.व.१९।

रात्रिनामिका। स्त्री। हरिद्रायाम्।

रात्रिपुष्पम्। क्ली। उत्पले। शुन्दिफूल, सेना फूल। रा.नि.व.१०।

रात्रिपुष्पिका। स्त्री। शुक्लजातीवृक्षे। श्वेत जाती गाछ। वै.निघ.।

रात्रिवियोगी (इन्)। पुं। चक्रवाके। वै.निघ.।

रात्रिविश्लेषगामी (इन्)। पुं। चक्रवाकपक्षिणि। रा.नि.व.१९।

रात्रिवेदः (दी(इन्))। पुं। कुक्कुटे। त्रिका.।

रात्रिहासः। पुं। श्वेतोत्पले। श.र.।

रात्र्यन्धः। त्रि। तन्नामकदृष्टिरोगयुक्ते, काकादौ। रातिकाणा।

राधवङ्कः। पुं। करकायाम्।

राद्धः। त्रि। पक्वे। हे.च.। क्ली। अन्तरभुक्ते, अन्तरभुक्ते वा। त्रिका.।

राधा। स्त्री। विष्णुक्रान्तायाम्। आमलक्याम्। मे.।

राधामाधवः। पुं। देवदारुवृक्षाकारे।

रामम्। क्ली। तमालपत्रे। तेजपत्र। रा.नि.व.६। कुष्ठे। कूड़। रा.नि.व.१२। वास्तूके। मे.। पुं। अशोकवृक्षे। पशौ। त्रिका.। घोटके। मे.। शुक्लवर्णे। कृष्णवर्णे।

रामकः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामकन्दः । पुं । ग्रमीवर्षे । प.मु. ।

रामकर्पूरकः । पुं । कर्पूरे । गन्धतृण, রামকর্পূর । अ.र. ।

रामकाण्डः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामकोशा(षा)तकी । स्त्री । महाशुक्ल-कोशातक्याम् । वै.निघ. ।

रामगुवाकः । पुं । रामपूगवृक्षे । রাম সুপারি ।

रामचन्द्रः । पुं । रसप्रदीपकारे । रसेन्द्र-चिन्तामणिकारे ।

रामच्छर्द्दनकः । पुं । मदनवृक्षे । भा. ।

रामजननी । स्त्री । रेणुकायाम् ।

रामठम् । क्ली । हिङ्गुनि । हिং । र.मा. । रा. नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारे । पुं । अङ्कोटवृक्षे । र.मा. । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

रामठी । स्त्री । नाडीहिङ्गौ । रा.नि.व.६ ।

रामणः । पुं । पर्व्वतनिम्बवृक्षे, कैटर्य्यनिम्बे । तिन्दुकवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रामतरुणी । स्त्री । तरुणीपुष्पवृक्षे । সেউতী ফুলের গাছ । रा.नि.व.१० ।

रामदूतिका (ती) । स्त्री । नागदन्त्याम् । নাগদনা । र.मा. । नागपुष्प्याम् । भा. । तुलसी-विशेषे । तत्पर्य्यायाः,—पर्व्वपुष्पी विशल्या नागदन्तिका कालजी फणिभक्षा मूषपर्णी भरण्यापा । श.च. ।

रामपूगः । पुं । गुवाकवृक्षविशेषे । तत्पर्य्यायाः, कामीनः मूनिपूगः सुवेरटः । त्रिका. ।

रामभद्रा । स्त्री । गाम्भारीवृक्षे । वै.निघ. ।

रामलवणम् । क्ली । शाकम्भरिलवणे । শাকম্ভর-লবণ । र.मा. ।

रामवल्लभम् । क्ली । त्वचि । গুড়ত্বক । रा.नि.व.६ ।

रामवाणः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामवाणरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । पाठः—"पारदामृतलवङ्गगन्धकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं । जातिकाफलमथार्द्धभागिकं तिन्तिडी-फलरसेन मर्द्दितं । गापमाषमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ॥" পারা, বিষ, লবঙ্গ, গন্ধক প্রত্যেক ১ তো. মরিচ ২ তো. জায়ফল ॥০ তো. কাঁচা তেঁতুলের রসে ভাবনা । বটী মাষমাত্রা । र.सा.सं. । रस-चि.भा. ।

रामशरः । पुं । स्वनामख्यातशरतृणे, मुञ्ज-भेदे । रामशरु, सरगोल इति मालवदेशे प्रसिद्धः । রামশর । हिं रामशर, शरपत । तत्पर्य्यायाः,—रामकाण्डः रामेषुः अपर्व्वदण्डः दीर्घः नृपप्रियः । भा. । गुणाः—रसे अम्लकषायः पित्तजित् वात-कफघ्नश्च । एतन्मूलं द्रूपदुग्धं रुचिदञ्च । रा.नि.व.८ ।

रामशीतला । स्त्री । आरामशीतलायाम् । পত্রশাকবিশেষ । रा.नि.व.१० ।

रामशे (से) नः (कः) । पुं । भूनिम्बे । চিরেতা । रा.नि.व.९ । भा.म.१भ.चित्तभ्रमज्व.चि. ।

रामा । स्त्री । मृतकन्यायाम् । ঘৃতকুমারী । रा.नि.व.६ । हिङ्गुनि । मे. । हिङ्गुलि । अ.र. । अशोकवृक्षे । जातलायां । तमालपत्रे । वाय-माणायाम् । रा.नि.व.२३ । गोरोचनायां । रा.नि. व१२ । पालायाम् । गैरिके । अ.च. । श्वेत-कण्टकार्य्याम् । रा.नि.व.४ । आरामशीतलायां । रा.नि.व.१० ।

रामाटरूषः । पुं । वासाभेदे । রাম বাসক । भैष.ज्व.चि दार्व्वादौ ।

रामाप्रियः । पुं । त्वचि, दारचीनीति प्रसिद्धे वल्कले । वै.निघ. ।

रामालिङ्गनकामः । पुं । रक्ताम्लानपुष्पवृक्षे । রক্তঝাঁটী । रा.नि.व.१० ।

रामावक्षोजोपमः । पुं । चक्रवाके । रा. नि.व.९ ।

रामावामाङ्घ्रिघातकः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रामेषुः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।

रामोदुम्बरिकाफलम् । क्ली । अञ्जीरफले । वै.निघ. ।

रायणम् । क्ली । पीडायाम् । श.र. ।

रालः । पुं । (Mimosa rubicaulis.) सर्ज्जतरौ । ধূনার গাছ । हिं खिलि । तै सर्जरसमु, सर्ज्ज । पञ्जा. राल धर्षु । रा.नि. व.९ । सर्ज्जरसे । ধূনা । तत्पर्य्यायाः,—सालः सालनिर्य्यासः सालरसः ललनः देवेष्टः सौसलः

बहुरूप: सर्जनिर्य्यास: सर्ज्जरस: सुरभी: यक्षधूप: सुरधूप: अग्निवल्लभ: कल: कललल: कललज: कलकलोद्भव:। गुणा:—शीतल: स्निग्ध: कषाय: तिक्त: संग्राही वातपित्तघ्न: स्फोटकण्डुतिव्रणघ्नश्च। पानलेपनगुणौ—शीतल: प्रदरघ्नश्च। रा.नि.व. १२। अपिच—"राली ग्राही हिमस्तिक्त: कषायो ग्राहको हरेत्। दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिका:। ग्रहभग्नाग्निदग्धांश्च शूलातिसारनाशन:॥" भा.।

रालकार्य्य:। पुं। शालवृक्षे। रा.नि.व.९।

रालतैलम्। क्ली। सालवृक्षभव-तैले। गर्ज्जन तैल। गुणा:—तैलं सर्ज्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्। कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम्।"

रालनिर्य्यास:। पुं। सालवृक्षे।

रालिका। स्त्री। धूनके। धूना। वै.निघ. २भ.अ.सा.पथ्यादय्ये।

रावण:। पुं। वृक्षविशेषे। वम्. टेंभुरणी। वै. निघ.। अर्कप्रकाशनामवैद्यकग्रन्थकारे।

राशि:। पुं। द्रोणपरिमिते माने। प.प्र.१ख.। धान्यादिस्तूपे। स्तूपे। दूर्ग। मात्रायाम्। च.वि.१अ.।

राषभी। स्त्री। कपिकच्छ्वाम्। आलकुशी। वै.निघ.। गर्द्दभ्याम्। श.र.।

राष्ट्रकम्। क्ली। वैदूर्य्यमणौ। प.मु.।

राष्ट्रिका। स्त्री। कण्टकार्य्याम्। प.मु.। बृहत्यां। रा.नि.व.४। र.मा.।

राष्ट्री। स्त्री। महाराष्ट्रीलतायाम्। काँचड़ा। प.मु.। रा.नि.व.२३।

रास:। पुं। शृङ्खलके। गादी। क्रीड़ायाम्। विका.।

रासना। स्त्री। रास्नायां। वै.निघ.कास.चि. त्रिकटुकादिचूर्णे।

रासभ:। पुं। गर्द्दभे। गाधा। अम.। (भी) स्त्री। गर्द्दभस्त्रियां। श.र.। [च.।

रासभवन्दिनी। स्त्री। मल्लिकापुष्पवृक्षे। श.

रास्ना। स्त्री। (Vanda Roxburghii. Syn. Cymbidium tessaloides.) स्वनामख्याततरुजौषधौ केदारदेशे प्रसिद्धे। रास्ना। हिं रास्ना। ते किरम्बिचक्क। अमरदामर। तत्पर्य्याया:,—श्रीणगन्धिका सर्पगन्धा पत्ररूपा सुगन्धमूला सुगन्धा सुरसा गन्धनाकुली नकुलेष्टा नाकुली भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा श्रेयसी रसना रसा रसाढ्या रम्या रास्निका अतिरसा युक्तरसा रक्तरसा। सा त्रिधा—"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलपत्रतृणैस्तथा। श्रेष्ठौ मूलदलौ श्रेष्ठौ तृणरास्ना च मध्यमा॥" रा.नि.व.६। सु.सू.३०अ. अर्कादि:। वा.सू.१५अ.निदर्शी अर्कादि:। "भार्गी रास्ना हृद्धिकाली प्रकीर्य्या।" च.द.ज्व.चि.। "रास्ना वृषादनी दारु।" श्वेतकण्टकार्य्याम्। रा.नि.व.४।

रास्नागुग्गुलु:। पुं। वातव्याधौ औषधम्। पाठ:..."रास्नायास्तु पलश्चैकं कर्षान् पञ्च च गुग्गुलो:। सर्पिषा वटकं कृत्वा खादेज्जन्ति च गृध्रसीम्॥" रस.र.। अन्य: कर्णरोगे—"रास्ना-घृतैरण्ड-सुराह्व-विश्वं तुल्यं पुरेणाथ विमर्द्य खादेत्।" भा.।

रास्नातैलम्। क्ली। वातव्याधौ तैलम्। पाठ:—"रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृता:। श्योणाकदारुसम्पाका ह्यगन्धात्रिकण्टका:। एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत्। ततस्तेन कषायेण सर्व्वगन्धैश्च कार्षिकै:। दध्यारनाल-माषाम्बुमूलकेक्षुरसै: शुभै:। पृथक् प्रस्थोन्मितै: सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत्।" च.चि.२८अ.।

रास्नादशमूलम्। क्ली। वातव्याध्यादौ कषाये। पाठा:—"दशमूलामृतैरण्ड-रास्ना नागर-दारुभि:। क्वाथो रुवुकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम्।" रस.र.।

रास्नादि:। पुं। रास्नावृषादनीदेवदारुसर-लैलवालुकक्वाथकषाये। स क्षौद्रशर्करायुक्तो वातज्वरे हित:। चद.ज्व.चि.। "रास्नावृषादनीदारुसरलं सैलवालुकम्। कषाय: शर्कराक्षौद्रयुक्तो वात-ज्वरापह:।" प्रयोगा.वात.ज्व.चि.। वृषादनी वन्दाक: (वान्दड़ा)।

रास्नादिलौहम्। क्ली। राजयक्ष्माधिकारे, श्वासकासे च लौहम्। पाठ:—"रास्नाश्वगन्धाकर्पूर-भेकपर्णीशिलाह्वयै:। त्रिकत्रयसमायुक्तैर्लौहं यक्ष्मान्तकं मतम्॥" र.सा.सं.। (रास्नातालीशकर्पूर इति रसको.पाठभेद:।)

रास्नाद्यं (घृतं तैलञ्च)। क्ली। वातघ्नौषधम्।

पाठः—"रास्नाश्वगन्धाकपिकच्छुभूमिकुष्माण्डगोकण्टकशालपर्णी। छिन्नायवैरण्डबलाश्मतालामुनर्नवानां विधिनोद्धृतानाम्॥ प्रत्येकशः पञ्चपलं गृहीत्वा पचेद्घटेऽपां घृतपादशेषे। शतावरीरसं पूतं दत्त्वात्र पलषोड़शं। घृतप्रस्थं विपक्तव्यं तैलमेरण्डमेव वा। दत्त्वाष्टवर्गकल्कञ्च गुग्गुलोर्वा पलाष्टकं। सिद्धं घृतञ्च तैलं वा दद्यात् वातगदातुरे......।" रस.र.।

रास्नापञ्चकः। पुं। कुष्ठरोगाधिकारे कषायः। पाठः—"रास्नां गुड़ूचीमेरण्डं देवदारु महौषधम्। पिबेत् सर्व्वाङ्गके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे।" अत्र मेदार्थमेरण्डतैलं प्रक्षिपन्ति हृद्याः। रस.र.।

रास्नासप्तकम्। क्ली। ऊरुस्तम्भाधिकारे पाचनम्। पाठः..."रास्नामृतारग्वध-देवदारु-त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानां। क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली॥" रस.र.।

रास्निका। स्त्री। रास्नायाम्। भा.। षड़्बिन्दुतैले। "रास्निकासैन्धवञ्च।"

राहुच्छत्रम्। क्ली। आर्द्रके। आदा। रा.नि.व.६।

राहुरत्नम्। क्ली। गोमेदके रत्ने। रा.नि.व.१३।

राहूच्छिष्टः। पुं। लशुने। रसुन। विका.।

राहूत्सृष्टः। पुं। रसोने। धारा.।

रिक्थम्। क्ली। पर्कटीफले। अम.।

रिक्षः। पुं। रोहीतकवृक्षे। रोहड़ा। वै.निघ.। निशाचर-हिंस्रपशुविशेषे।

रिक्षभोजनम्। क्ली। मांसे। राक्षसप्रिये। वा.उ.।

रिक्षसी। स्त्री। चण्डायां। चोरनामगन्धद्रव्ये। रं.। मुरामांस्याम्। रस.र.प्रमेह.चि.। दंष्ट्रायाम्। वै.प.।

रिक्षसीकन्दः। पुं। चण्डालकन्दे। वै.निघ.।

रिक्षा (क्ष्या)। स्त्री। लाक्षायाम्। गा। अम.।

रिङ्(ङ्ग)णम्। क्ली। स्खलने। अम.।

रिङ्ग(ङ्गि)णी। स्त्री। मुद्गपर्णीलतायाम्। मुगानी। रा.नि.व.३। वैद्यकंटकार्याम्। ভেরেণ্ডা। कण्टकार्य्याम्। वै.निघ.बाल.चि.बालादिकषाये।

रिठा (करञ्जः)। स्त्री, पुं। रीठाकरञ्जे। रीठा गाछ। कां रिठा। गुर्ज्ज.अरिठा। वै.निघ.।

रिपुः। पुं। चोरनामगन्धद्रव्ये। চোরপুষ্পী। रा.नि.व.१२। क्रोधादौ। शारीररिपुषट्के।

रिपुघातिनी। स्त्री। गुञ्जाविशेषे। हिं कुचाइ। "कुचिका बहुनिस्तीर्णा कुचिका रिपुघातिनी।" श.च.।

रिवुः। पु। रक्तैरण्डे। वै.निघ।

रिमेदः। पुं। अरिमेदे। खदिरविशेष। रा.नि.व ८।

रिरी। स्त्री। पित्तले। वै.प.। [श.र.।

रिश्यः (ष्यः)। पु। हरिणविशेषे। त्रिका.।

रिष्टः। पुं। रीठाकरञ्जे। रिठा। रक्तशिग्रुवृक्षे। सं.। श्वेतरसोने। रा.नि.व.७।

रिष्टकः। पुं। रक्तशिग्रुवृक्षे। श.र। अवि.२ष.।

रिक्षा। स्त्री। लिक्षायां। यूकाण्डे। নিকি, উকুনের ছানা। वै.श.।

रीठा (करञ्जः)। स्त्री, पुं। (Sapindus mukorossi or S. Trifoliatus. Syn.S. Setergens or S. Emerginta.) The soapnut tree. स्वनामख्यातोऽरिष्टनामककरञ्जवृक्षे। बड़ रिठा। हिं रीठा। तें रीठाकरञ्जमनैषट्ट। कुकुड़्कायलु अम्. रिथा। मा. पोशान कोदृ। तत्पर्य्यायाः,—गर्भपातनः गुच्छकः गुच्छपुष्पकः गुच्छफलः रीठा अरिष्टः मङ्गल्यः कुम्भबीजः प्रकीर्य्यो सोमवल्कः फेनिलः। गुणाः—तिक्त उष्णः कटुः स्निग्धः वातघ्नः कफघ्नः कुष्ठकण्डूघ्नः विषविस्फोटघ्नश्च। See अरिष्टकः।

रीढ़कः। पु। पृष्ठास्थनि। পীঠের ডাঁড়া, মেরুদণ্ড। वै.प.।

रीतिः (ती)। स्त्री। पित्तले। रा.नि.व.१३। लोहकिट्टे। मण्डूर। मे.। दग्धस्वर्णादिमले। धरणिः। [१३।

रीतिक(ज)म्। क्ली। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.

रीतिका। स्त्री। पित्तले। पुष्पाञ्जने। श.च.।

रीति(का)कुसुम(पुष्प)म्। क्ली। पुष्पाञ्जने। रा.नि.व.१०।

रीतिहेतुः। पुं। वशदे। मत्ता। भा.।

रुक्। स्त्री। कुष्ठौषधी। कुड़। मे.। भा.म.१भ.

सन्निरुद्ध-चि. । "मरिच-कफ-पथ्यपथा-वधा-रुक् ।" व्याधौ । रा.नि.व.२० ।

रुक्का । स्त्री । सुराविशेषे । "रुक्का सा द्रवमारा च ।" प.प्र.२ख. ।

रुक्प्रतिक्रिया । स्त्री । रोगोपशमनोपाये, चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

रुक्मम् । क्ली । लौहलौहे । विदरीति लोके । र.मा. । धुस्तूरे । प.मु. । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ । पुं । नागकेशरवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

रुक्मलोहम् । क्ली । लौहलौहे । विदरी । सि.यो. र. पि. चि.खण्डखाद्यलौहे । "पलद्वादशकं ग्राह्यं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।"

रुक्मवन्ती । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । हैमन्तिक धान्यभेद । गुणाः—"रुक्मवन्ती लघु-रुचि-बल-पुष्टिकरा मता ।" चवि-१६प. ।

रुक्मिणी । स्त्री । स्वर्णक्षीरिण्याम् । शेयाल-काँटा । रा.नि.व.५ ।

रुक्सद्म (न्) । क्ली । मले । कश्चित् ।

रुग्णः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

रुग्दाहः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणम्—"प्रलापपरितापनप्रबलमोहमान्द्यभ्रमः, परिभ्रमणवेदनाव्यथितरक्तमन्याहनुः । निरन्तर-तृषाकरः श्वसनकासहिक्काकुलः, सकष्टतरसाधनो भवति चान्ति रुग्दाहकः ॥" वै.निघ. । भा ।

रुग्मम् । क्ली । स्वर्णे । शब्दाम् ।

रुच(क)म् । क्ली । सज्जिक्षारे । साजिमाटी । सौवर्चललवणे । सचललवण । सं. । भा.पू.२ख. चर्मशि-चि-विडङ्गादिचूर्णे । वै.निघ.ग्रहणी-चि रुच-कादिचूर्णे । मूलके । मूला । गोरोचनायाम् । विडङ्गे । हे.च. । लवणे । भारा. । टङ्कनाश्मि ।

रुचकः । पुं । बीजपूरवृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । रा.नि.व.११ । वैतेरस्य । च.द.१२प. । गर्दभे । दन्ते । कपोते । मे. ।

रुचिः (ची) । स्त्री । स्पृहायाम् । च.सू.भ. । उद्गीर्णानराकात् सुखश्रीरादिनां मुखस्य प्रह्लत्त्वे च । रोचा । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । क्षुधायाम् । हे.च. ।

रुचिकारः । पुं । नागरङ्गवृक्षे । नारङ्ग लेबू । वै.निघ. ।

रुचितः । त्रि । मिष्टवस्तुनि । उणा. ।

रुचिप्रदा । स्त्री । मधुरबिम्ब्याम् । कुन्दरुकी । वै.निघ. । [भा.

रुचिफलम् । क्ली । अमृतफले । नाशपाति ।

रुचिरम् । क्ली । मूलके । मूला । रा.नि.व.७ । कुङ्कुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रोप्ये । रा.नि. व.१३ । पुं । शिग्रुवृक्षे ; सजिना गाछ । त्रि । मधुरे । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । पालकाप्य(व्य)नामकवैद्यकाचार्यजनन्याम् ।

रुचिरफला । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।

रुचिराञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनवृक्षे । सजिना गाछ । रा.नि.व.७ ।

रुचिरासुतः । पुं । पालकाप्य(व्य)नामकवैद्यककारे । त्रिका. ।

रुचिष्यम् । क्ली । पियालबीजे । सौवर्चललवणे । जीरकभेदे । वै.निघ. । त्रि । मधुरे । उणा. ।

रुच्यम् । क्ली । सौवर्चललवणे । सचल नवण । रा.नि.व.६ । पुं । कतकवृक्षे । निर्म्मली गाछ । रा.नि.व.११ । शालिधान्यभेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुच्यकन्दः । पुं । सूरणे । ओल । रा.नि.व.७ । जीरके । शालिधान्ये । वै.निघ. ।

रुच्या । स्त्री । मालिकायाम् । नालिताफाता । प.मु. । कर्कटशृङ्ग्याम् । रा.नि.व.६ ।

रुजा । (स्त्री) । भेदिकायाम् । भेदि । हे.च. । कुष्ठे । कुड़ । रा.नि.व.१२ । व्याधौ । रा.नि.व. २० । भङ्गे । मे. । व्यायाम् ।

रुजाकरम् । क्ली । कर्म्मरङ्गफले । कामराङ्गा । श.च. । पुं । हिन्तालवृक्षे । हेंताल गाछ । वा.सू. १५प. वचादिः । "बहुलपत्रबदर्भकशाकरः ।" रोगे । हे.च.

रुजाप(स)हः । पुं । धन्वनवृक्षे । धामना गाछ । रा.नि.व.९ ।

रुञ्ज्या । स्त्री । ग्लानिरोगे । टाक ।

रुणशालिः । पुं । रक्तशालौ । रातशालि चाउल । रा.नि.व.१६ ।

रुणालिः । पुं । रक्तशालौ । रातशालि । रा.नि.व.१६ ।

रुण्डकम् । क्ली । चन्दनकाष्ठे । वै.निघ. ।

रुण्डी । स्त्री । कुन्दुरी । कुँदरुकि । रा.नि.व.८।

रुदथः । पुं । कुक्कुरे । उणा. ।

रुदन्तिका (न्ती) । स्त्री । स्वनामख्यातमहा-क्षुपे । रुदन्तीति उत्कलादौ प्रसिद्धा । सं कं चलुगाछ, रुदन्ती । तत्पर्य्यायाः,—स्रवत्तोया सञ्जीवनी अमृतस्रवा रोमाञ्चिका महामांसी चणपत्री सुधास्रावी । लक्षणं—"चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाविधः । शैशिरे जलबिन्दूनास्रवन्तीति रुदन्तिका ॥" गुणाः—कटुतिक्तोष्णा श्वासघ्नी कृमिघ्नी रक्तपित्तघ्नी मेहघ्नी जराव्याधिहरत्वात् रसायनी च । रा.नि.व.५ ।

रुद्धगुदः । पुं । निरुद्धगुदनामक्षुद्ररोगभेदे । लक्षणम्—"वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् । अणूकरोति बाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् । कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं रुद्धगुदो मतः ।" वा. उ.३१थ. ।

रुद्रः । पुं । महादेवे । आदित्यपत्रवृक्षे । आकन्द गाछ । रा.नि.व.४ ।

रुद्रकः । पुं । महारुद्रपक्षे । वै.निघ. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेषे, ईश्वरीलतायाम् । जटाधारी । जटामण्डा । तत्पर्य्यायाः,—रुद्रलता रुद्रा रुद्राणी रौद्री सौम्या सुगन्धपत्रा सुगन्धा सुवहा सुवचा सुरभिः घना ईश्वरीलता शिवाह्वा पत्रवल्ली महाजटा जटा जटावल्ली जटारुद्रा नेत्रपुष्करा । भा.म.१भ.सन्ततादिज्व.चि.माहेश्वर-धूपे । "रुद्रजटा गोशृङ्गं ।" गुणाः—कटुरसा श्वासकासहृद्रोगहरो भूतविद्रावणी रक्षोनिवर्हणी च । रा.नि.व.३ । मधुरिकायाम् । मौरी । श.टी.भ. ।

रुद्रदारुः । पुं । लेखदेवदारौ । मलेक्री देवदारु । वै.निघ. ।

रुद्रनिर्माल्यम् । क्ली । शिवनिर्माल्ये, पुष्पादौ । भा.म.१भ.सन्ततादि.ज्व.चि.माहेश्वरधूपे । "वंश-त्वक् रुद्रनिर्माल्यम् ।"

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतसीक्षुपे । मसिना गाछ । र.मा. ।

रुद्रपर्पटी । स्त्री । कासाधिकारे औषधम् । पाठः—"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं द्रवैः पुनः पुनः पचेत् । वातारिरार्द्रकं भृङ्गी काकमाची त्रिकण्टिका । द्विशैकं मर्दयेत् खल्ले पाचयेत् पर्पटी यथा । द्वयोः पादं मृतं ताम्रं दत्त्वा मृद्वग्निना पचेत् । रक्तवर्णं भवेद् यावत् तावद्धार्यं प्रयालयेत् । प्रक्षिपेत् कदलीपत्रेऽथवा स्निग्धपुटे पुनः । आच्छाद्य तेन योगेन ततश्चोर्द्धे गोमयं । इदं विचूर्णयेत् पश्चात् चूर्णपादं विषं क्षिपेत्......॥" भावा २र. । रस. र. । पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । वकुलवृक्षे । रा.नि.व.८ । रावणकृते चण्डमशतके । स्त्री (या) । हरीतक्याम् । श र ।

रुद्रभट्टः । पुं । वैद्यजीवनग्रन्थकारे । सन्निपात-कलिकाकारे । [चि. ।

रुद्रमाख्यः । पुं । बिल्ववृक्षे । वै.निघ.२भ.श्व.

रुद्ररेताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.निघ. ।

रुद्रलता । स्त्री । रुद्रजटायाम् । जटाधारी । रा.नि.व.३ । मुक्तावर्षि । मुक्ताझुरि वा वर्षी ।

रुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । जटाधारी । रा.नि.व.३ । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

रुद्राणी । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व ३ ।

रुद्राक्षः । पुं । स्वनामख्यातवृक्षे । रुद्राक्ष गाछ । तत्पर्य्यायाः,...रुद्राक्ष्यः तृणमेरुः अमरः पुष्पचामरः । क्ली । तत्फले । तत्पर्य्यायाः,... शिवाक्षं सर्वाक्षं नीलकण्ठाक्षं हराक्षं भूतनाशनं पावनं शिवप्रियं । गुणाः...अम्लमुष्णं वातघ्नं कफनाशनं शिरोवेदनाशमनं रुच्यं भूतग्रहविषनाश-नश्च । रा.नि.व.११ ।

रुधिरम् । क्ली । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । च.सू. ४थ. । रक्तधातौ । ब्रक्त । रा.नि.व.१८ । रस. को.भय.वातरक्तचि.द्वादशायसे । गैरिके । गिरि-माटी । रा.नि.व.१३ ।

रुधिरच्चरा । स्त्री । लोहितक्षरानाम योनि-व्यापदि ।

रुधिराख्यम् । क्ली । इन्द्रनीलतुल्यमणिभेदे । पुराणम् ।

रुधिराशयः । पुं । यकृति । प्लीह्नि च ।

रुपिका । स्त्री । आदित्यपुष्पिकायां । आकन्द र.मा. । अरुणार्कक्षुपे । रक्त आकन्द । प.मु. । श्वेतार्के । भैष.नाडीव्रणचि. । सु.चि.१७थ. ।

रुमा । स्त्री । सम्भारलवणसमुद्रे । मे. ।

रुमाभवम्। क्ली। रुमानदीभवलवणे, शाम्भर-लवणे। वै.निघ.।

रुरुः। पुं। कृष्णसार-मृगविशेषे। मांसगुणाः— गुरु स्निग्धं वह्निमान्द्यनाशनम्। रा.नि.व.१७। "रुरुमांसं सुमधुरं कषायानुरसं स्मृतम्। वात पित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम्।" सु.सू.४६अ.। वनरोहितके। वै.निघ.।

रुरुमाणः। पुं। वरुणवृक्षे। वै.निघ.।

रुवुः (वू)। पुं। एरण्डवृक्षे। प.मु.। रक्तै रण्डे। रा.नि.व.८। च.द.वा.व्या.चि. रसोनपिण्डे।

रुवु(वू)कः। पुं। एरण्डवृक्षे। प.मु.। रक्तै रण्डे। रा.नि.व.८। च.द.वा.व्या.चि. माषबलादिः।

रुवुक्। पुं। एरण्डवृक्षे। र.मा.।

रुवुबीजम्। क्ली। एरण्डबीजे। भैष.वातरक्तचि.।

रुष्करः। पुं। भल्लातकवृक्षे। भेला गाछ। वै.निघ.।

रुहकम्। क्ली। छिद्रे। श.च.।

रुहदर्भः। पुं। हरितकुशे। रा.नि.व.८।

रुहा। स्त्री। दूर्वायाम्। र.मा.। च.चि.३८.। मांसरोहिण्याम्। नकुल.१६८.। महाशतावर्याम्। लज्जालुकायाम्। रा.नि.व.५।

रुहा (न्)। पुं। वृक्षे।

रुक्षः। पुं। धामनवृक्षे। वै.निघ.। त्रि। गुण-द्रव्ये। उज्ज्व.।

रुक्षदधि। क्ली। निःस्नेहदधनि। वै.निघ.।

रुक्षपत्रः। पुं। शाखोटवृक्षे। रा.नि.व.९।

रूढकम्। क्ली। पिप्पलीमूले। वै.निघ.।

रूढमल्लिका। स्त्री। अङ्कोलवृक्षे। आँकोड़ गाछ। वै.निघ.।

रूपम्। क्ली। लवणे। व्यक्तीभूतपूर्वरूपे। "तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते।" मा.नि.।

रूपकम्। क्ली। रौप्यधातौ। रा.नि.व.१३।

रूपनाशनः। पुं। पेचके। अ.र.।

रूपशङ्कुः (शिखः)। पुं। दर्भे। वै.निघ.।

रूपि(पी)का। स्त्री। श्वेतार्कवृक्षे। श्वेत आकन्द। र.मा.। सु.उ.४२अ.। वा.उ.३८अ.। श्वेतार्के। चि १०अ.। र.र.स.द.। शोथ.चि.।

रूप्यमलम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। प.।

रूप्यमाक्षिकम्। क्ली। तारमाक्षिके। रौप्यमाक्षिक। प.मु.।

रूप्योद्भवम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ.।

रूमामुस्तकी। स्त्री। (Pistacia lentiscus) Mastic tree. मस्तकीनामख्यातवृक्षविशेषे, गुह्यनिर्यासे। रुमीमस्तकी। भैष.। वाजी.चि.।

रूवकः। पुं। एरण्डवृक्षे। श.मा.।

रूषकः। पुं। वासकवृक्षे। वासक गाछ। जटा.।

रूषणम्। क्ली। रसौषधे। रा.नि.व.२१।

रूषिका। स्त्री। अर्कवृक्षे। प.।

रूक्षः। पुं। धन्वनवृक्षे। धामना गाछ। रा.नि.व.९। प्रियङ्गु नामतृणधान्ये। रा.नि.व.१६। वृषे। उ.व.।

रूक्षगन्धः (कः)। पुं। गुग्गुलौ। रा.नि.व.१२। स्त्री (न्धा)। सर्पगन्धायाम्। गन्धनाकुली। प.मु.।

रूक्षगुणकर्म। क्ली। रूक्षद्रव्यस्य कर्मणि वर्द्धनत्वे च। सु.।

रूक्षणात्मिका। स्त्री। कटुफलवृक्षे। कटछोला। मदनामकनिम्बीधान्ये। ढेउड़ा। रा.नि.व.१६।

रूक्षदर्भः। पुं। हरिदर्भे, मरुपदर्भे वा। रा.नि.व.८।

रूक्षपत्रः। पुं। शाखोटवृक्षे। रा.नि.व.९।

रूक्षप्रियः। पुं। ऋषभौषधे। ऋषभक। रा.नि.व.५।

रूक्षस्वादुफलः। पुं। धन्वनवृक्षे। रा.नि.व.९।

रूक्षा। स्त्री। दन्तीवृक्षे। रा.नि.व.६।

रेकः। पुं। विरेचने। सं.। भा.प्रायादिव.। शङ्के। विका.।

रेकणः। पुं। स्वर्णे। उज्ज्व.।

रेखा। स्त्री। स्वल्पे। छद्मनि। चिह्ने। आभोगे। छद्मनि।

रेचकम्। क्ली। कट्फले, यवक्षारविशेषे। रा.नि.व.१२। पुं। जैपालवृक्षे। प.मु.। यवक्षारे। विका.। तिलकवृक्षे। तिलगाछ। रा.नि.व.१०। जलनिःसेरणार्थे यन्त्रभेदे। पिचकारी।

रेचनः । पुं । स्थूलारग्वधवृक्षे । বড় শোণালু গাছ । रा.नि.व.९ । तन्नामकधूमपानभेदे । भा. । त्रि । विरेचकद्रव्ये । क्ली । मलभेदने । र.मा. ।

रेचनकः । पुं । कम्पिल्लके । रा.नि.व.१३ ।

रेचना (नी) । स्त्री । कम्पिल्लके । কমলাগুঁড়ি । श.र. । रा.नि.व.१३ । कालाञ्जन्याम् । रा.नि.व.४ । दन्तिवृक्षे । रा.नि.व.६ । शुक्लत्रिवृति । শ্বেত তেউড়ী । मे. । तिलकपुष्पे । वै.निघ. । स्वर्णपत्रिकायाम् । সোণামুখী ।

रेचनीयः । त्रि । विरेचके ।

रेची । स्त्री । कम्पिल्लके । रा.नि.व.१३ । अङ्कोठवृक्षे । আঁকোড় গাছ । रा.नि.व.९ ।

रेणुः (कः) । पुं । पर्पटके । ক্ষেৎপাপড়া । रा.नि.व.५ । भा.मध्य.खं.चि.द्राक्षासवे । पांशौ । धूलौ । रेणुकायाम् । রেণুক গাছ । रा.नि.व.६ । सु.चि.३०अ. । च.सू.क. १स्नवक.२प. । तन्त्रान्तरे—"रेणुको मुद्गतुल्यो यो भद्रः स अग्नरा यतो । स्थूलो नरिचसङ्काशः गन्धकर्मणि गर्हितः । भानूपदेशसम्भूतः महत्वात्तिशोभनः । मिश्रितो मध्यमः प्रोक्तो जाङ्गलस्त्वधमो मतः ॥" भैष. ।

रेणुकम् । क्ली । तन्नामकफलविषभेदे । सु.कल्प.२अ. । रेणुकबीजे । च.द.यक्ष्म.चि.चन्दनादितैले ।

रेणुकादम्बकः । पुं । धूलीकदम्बे । रा.नि.व.९ ।

रेणुका । स्त्री । (Hyduocarpus wightianum. or Piper aurantiacum. Syn. H. Inebrians.) मरिचाकृतिसुगन्धद्रव्ये । রেণুক । प.मु. । हिं सम्भालुकाबीज । बम्ब. वेणुकबीज, कोन्ती । ता. येडी । तत्पर्य्यायाः, द्विजा हरेणुः हरेणुका क्षान्ता कौन्ती कपिला भस्मगन्धिका अभोटा कृतान्ता वरसुकरी वरमुख्ता यरा खरनादिनी नन्दिनी महिला राजपुत्री हिमा रेणुः पाण्डवी पाण्डुपत्री सुरर्णिका शिशिरा शान्ता हया हन्ता हैमगन्धिनी धर्मिणी कपिलोमा हैमवती । गुणाः—कटुः शीता कण्डूतिघ्नी तृष्णादाहविषघ्नी मुखबलकरी च । रा.नि.व.६ । अपिच—"रेणुका कटुका पाके तिक्तानुष्णा कटुर्लघुः । पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ॥ बलास वात-श्रेष्म-तृट्-कण्डू-विषदाहनुत् ॥ भा. ।

रेणुरूषितः । पुं । गर्दभे । त्रिका. ।

रेणुवासः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. । [श.र. ।

रेणुसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

रेतः । क्ली । पारदे । मे. । शुक्रधातौ । रा.नि.व.१८ । जले ।

रेतजा । स्त्री । बालुकायाम् । বালি । भा. ।

रेतनम् । क्ली । शुक्रे । श.च. ।

रेतोदोषः । पुं । शुक्रदोषे ।

रेत्यम् । क्ली । पित्तले । भ.टी.नीलकण्ठः ।

रेत्रम् । क्ली । शुक्रे । पारदे । मे. । पियूषे । पटवासचूर्णे । আবীর ।

रेवटम् । क्ली । दक्षिणावर्त्तशङ्खे । शिग्रुतैले । कदलीफले । अजयपालः । पुं । शूकरे । वातुले । विषवैद्ये । अजयपालः । रामपुरी । त्रिका. । वंशे । বাঁশ ।

रेवतः । पुं । जम्बीरवृक्षे । জামীর । शटा. । आरग्वधवृक्षे । श.र. । (कः) द्वीपान्तरखर्जूरे । रा.नि.व.११ ।

रेवतिका (ती) । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदे । বড় পাথরকুচি । वै.निघ. । रावण. ९म शतके । बालरोगभेदे । लक्षणंयथा—"रक्ताक्षो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्त्तः रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनाशं मृद्नाति ध्रुवमभिपीड़ितः कुमारः ॥" सु.उ.२७अ. । तन्नामनक्षत्रे । मे. ।

रेवतीभवः । पुं । शनैश्चरग्रहे । हे.च. ।

रेवा । स्त्री । नीलीवृक्षे ।

रैवतः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२९अ. । See सोम । आरग्वधवृक्षे । मे. । क्ली । द्वीपान्तरखर्ज्जूरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

रैवतकः । पुं । पारेवतवृक्षे ।

रोकम् । क्ली । छिद्रे । अम. ।

रोगः । पु । अलक्तके । আলতা । रा.नि.व.६ । कुष्ठौषधे । কুড় । मे. । व्याधौ । रा.नि.व.२० । तत्पर्य्यायाः,—रुक् रुजा उपघातः उपतापः व्याधिः गदः अमः आमः आमयः अपाटवः आतङ्कः मयः भङ्गः अर्त्तिः तमोविकारः ग्लानिः क्षयः अनार्ज्जवः मृत्युभृत्यः मान्द्यं आलस्यं विकरः विकारः विकृतिः दोषिकः शरीरजः । "रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।"

रोगकाष्ठम्। क्लो। पद्माङ्गचन्दने। वकम काठ। रा.नि.व.१२।

रोगघ्न(ह्न)म्। क्लो। औषधे। श.च.। त्रि। रोगहरे।

रोगज्ञः। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।

रोगपतिः। पुं। ज्वरे। वै.निघ.।

रोगप्रे(श्रे)ष्ठः। पुं। ज्वरे। रा.नि.व.२०।

रोगभूः। स्त्री। शरीरे। श.च.।

रोगमार्गः। पुं। शाखादिरोगवर्त्मनि। स त्रिविध शाखाः, मर्म्मास्थिसन्धयः, कोष्ठाश्चेति। तत्र शाखा रक्तादिधातवस्त्वक् च बाह्यरोगमार्गाः। मर्म्मास्थिसन्धिस्थानानि मध्यमरोगमार्गाः। कोष्ठा आभ्यन्तररोगमार्गाः। च.सू.११ष.।

रोगमुरारिः। पुं। नवज्वरे रसः। पाठः—"रसबलिफणिलौहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ रसदलभागो नाग एव प्रदिष्टः। भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्धवारा...... ॥" पारा, गन्धक, विष, लौह, त्रिकटु, तामा प्रत्येक समभाग; सीस अर्द्धभाग। वटी २ रत्ति। अनुपान आदार रस। रस.कौ.।

रोगराजः (ट्)। पुं। राजयक्ष्मणि। यक्ष्मा रोग। रा.नि.व.२०।

रोगलक्षणम्। क्लो। रोगव्यञ्जकचिह्ने। रा. नि.व २०।

रोगविज्ञानम्। क्लो। येन येन रोगाणाम्। ज्ञानं भवति। तच्च त्रिविधं—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञान त्रिधा मतम्। दर्शनान्मूत्रजिह्वाद्यैः स्पर्शनान्नाड़िकादिभिः। प्रश्नै दूतादिवचनादिति त्रेधा समुच्यते॥" भैष.।

रोगविनिश्चयः। पुं। माधवकृते रुग्विनिश्चायकग्रन्थे।

रोगशान्तकः। पुं। चिकित्सके। श.च.।

रोगशिला। स्त्री। मनःशिलायाम्। मनछाल। रा.नि.व.१३।

रोगशिल्पी (इन्)। पुं। स्वर्णलीवृक्षे। शोणालुगाछ। जटा.।

रोगहम्। क्लो। औषधे।

रोगहरद्रव्यम्। क्लो। मधुरादिरोगनाशकद्रव्ये। रोगनाशकद्रव्य। धन्वन्तरिः।

रोगहारी (इन्)। पुं। वैद्ये। र.नि.व.२०।

रोगहेतुः। पुं। रोगनिदाने। रा.नि.व.२०।

रोगाधीशः। पुं। राजयक्ष्मणि। रा.नि.व.२०।

रोगासनः। पुं। ज्वरे। वै.निघ.।

रोगाह्वयम्। क्लो। कुष्ठौषधे। कूड़। वै.निघ.।

रोगितरुः। पुं। अशोकवृक्षे। रा.नि.व.१०।

रोगिवल्लभम्। क्लो। औषधप्रलेपादौ। श.च.।

रोगी (इन्)। त्रि। रोगयुक्ते। अम। रोगिपरीक्षा—"दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेदथ रोगिणम्। आतुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽपरम॥" भा.। नेत्र-जिह्वा-मूत्रादि परीक्षाः स्वस्वशब्दे मृग्याः।

रोगोदकम्। क्लो। मलिनदुर्गन्धादियुक्ते रोगजनकजले। See जलम्।

रोग्यम्। क्लो। रोगहिते। रोगयोग्ये। अपथ्ये। श.च.।

रोचकः। पुं। राजपलाण्डौ। छोट पेयाज। रा.नि.व.७। मातुलुङ्गवृक्षे। क्षुधायाम्। हे.च.। कदल्याम्। श.र.। ग्रन्थिपर्णविशेषे। भटेउर इति नेपाले। भा.। त्रिक। रुचिकारद्रव्ये।

रोचकद्वयम्। क्लो। लवणद्वये, विट्सैन्धवे। वै.निघ.ज्व.चि.चन्दनबलातैले।

रोचनः। पुं। पलाण्डौ। श्वेतशिग्रौ। श्वेत सजिना। रा.नि.व.७। करञ्जवृक्षे। करञ्ज गाछ। अङ्कोलवृक्षे। आकोड़ गाछ। रा.नि.व ९। दाड़िमवृक्षे। रा.नि.व.११।२३। निम्बवृक्षे। जम्बीरवृक्षे। मातुलुङ्गे। रा.नि.व.२३। व्यञ्जने। रा.नि.व.२०। कूटशाल्मलीवृक्षे। अम.। आरग्वधवृक्षे। शोन्दाल गाछ। रा.नि.व.११। स्त्री। गोरोचनायाम्। मा.। वंशरोचनायाम्। सु.चि. कदर.चि.। कृष्णशाल्मलीवृक्षे। रक्तकह्लारे। मे.।

रोचनकः। पुं। जम्बीरवृक्षे। रा.नि.व.११।

रोचनफलः। पुं। मातुलुङ्गवृक्षे। बीजपूरे। रा.नि.व.११। स्त्री (ला)। चिर्भटिकायाम्। फूटी। रा.नि.व.७।

रोचनिका। स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि. व.६। गुण्डारोचन्याम्। कमलागुंड़ि। हारा.।

रोचनी। स्त्री। दन्तिवृक्षे। रा.नि.व.६। आमलकीवृक्षे। रा.नि.व.११। गोरोचनायाम्।

रा·नि.व.१२ । श्वेतविवृति । गण्डारोचन्याम् । अम. । मनःशिलायाम् । हे·च· । चुक्रायाम् । চুকাপালং । भा·पू·१भ·शा.व· ।

रोची । स्त्री । पत्रशाकविशेषे, हिलमोचिकायाम् । हिञ्चे । श.र. ।

रोटिका । स्त्री । गधूममाषादिकृतपिष्टकविशेषे । रुटी । तत्साधनविधिः—"शुष्कगोधूमचूर्णं न किञ्चित्पुष्टाञ्च पोलिका । तप्तके खेदयेत्कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् । सिद्धेषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्महे ॥ रोटिका बलकृद्रुच्या वृंहणी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफकृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥" भा. ।

रोदनम् । क्ली । बालरोगे । क्रन्दने । मे. ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासरूपे । দুরালভা । रा नि व ५ । अम· ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । লজ্জাবতী । कोषान्तरम् ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै·निघ. ।

रोधनम् । क्ली । वायुजन्यव्रणवेदनायाम् । सु·सू·२२अ· ।

रोधिनी । स्त्री । लज्जायो । লজ্জাবতী । वै.निघ. ।

रोध्र(क)म् । क्ली । लोध्रकाष्ठे । লোধকাষ্ঠ । वा·सू.१५अ· अम्बष्ठादिव· । "रोध्रं धातकि-बिल्वपेशि" । पुं । लोध्रवृक्षे । লোধ গাছ । प.मु. । वा·सू·१५अ.रोध्रादिः । "रोध्रशावरकरोध्रपलाशाः ।"

रोध्रपुष्पः (कः) । पुं । तन्नामकशालिधान्यभेदे । गुणाः शालिवत् । सु·सू.४६अ. । मण्डलिसर्पविशेषे । सु·कल्प·४अ. । मधूकवृक्षे । মউল গাছ । रा·नि·व·११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । धातकीवृक्षे । रा.नि·व·

रोध्रयुग्मम् । क्ली । लोध्रद्वयी । एकः शावरः, अन्यः पट्टिकारोध्रश्च । वा·सू·१५अ· । "न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मम् ।"

रोध्रशूकः । पुं । रोध्रपुष्पाख्यशूकशाली । वा·सू·६अ· ।

रोध्रादिगणः । पुं । रोध्रशावरकरोध्रपलाशजिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ता कुत्सिताम्बः-कदली-गतशोकैलवालुपरिपेलवमोचाख्य । गुणाः—मेदःकफहरः योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यः विषघ्नश्च । वा.सू·१५अ· ।

रोपः । पुं । रोपणे । मे । क्ली । छिद्रे । हे·च. ।

रोपणः । पुं । पारदे । भूधामनवृक्षे । वै·निघ. । घृतादिपूरणे । अञ्जनभेदे । भा. ।

रोपणचूर्णम् । क्ली । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे । यथा—'शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा । गृह्णीयात् तज्जलं सर्व्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् । शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् । विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः । कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ॥" भा· ।

रोपणाञ्जनम् । क्ली । कषायस्नेहसंयुक्ताञ्जने । तोड़. । तिक्तद्रव्यैरञ्जने । च·द.अञ्जनाधिकारे ।

रोपणीवर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिधनेत्राञ्जनवर्त्तिभेदे । यथा—"अशीतितिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः । जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोड़श । सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा । तिमिरार्ज्जुनशुक्राणां नाशिनी ..... ॥" भा· नेत्ररो. ।

रोप्यशालिः । पुं । छिन्ने पुनरुप्ते शाली । রোওয়াধান । गुणौ—रुच्यः मलवद्धकारकश्च । रा.नि·व·१६ ।

रोप्यातिरोप्यः । पुं । रोप्यशाली । রোওয়া শালি ধান । गुणाः—लघुः आशुपाकः अदाही दोषघ्न. बल्यः मूत्रवर्द्धनश्च । राज. ।

रोमम् । क्ली । पत्रे । তেজপত্র । मद·व.३ । जले । श च. ।

रोमः (कः) । पुं । महानिम्बे । पै.निघ. ।

रोम (न्) । क्ली । तमालपत्रे । তেজপত্র । मद·व·३ । लोम्नि । রোঁওয়া । रा·नि·व·१८ । तत्पर्य्यायाः,—लोम अङ्गजं त्वग्जं चर्मजं तनुरुट् तनुरुहं तनूरुहं । तच्च गर्भस्य षष्ठे मासि सञ्जायते ।

रोमकम् । क्ली । शाम्भरलवणे । रुमावतीनदीजातलवणे इति । र.सा.सं टीका । শম্বরলবণ । हिं शाकम्भरि । गुणाः—तीक्ष्णम् अत्युष्णं कटुतिक्तं दीपनं दाहशोषकरं ग्राहि पित्तकोपनञ्च । रा.नि. व.६ । कान्तलौहभेदे । रा.नि व.१३ ।

रोमकन्दः । पुं । पिण्डालौ । रक्तालौ । মৌ আলু । रा·नि·व·७ ।

रोमकर्णः । पुं । शशके । वै.निघ. ।

रोमकाख्यम् । क्ली । शाम्भरलवणे, मृत्तिकालवणे । कान्तलौहे । वै.निघ. ।

रोमकूपः । पुं । रोमविवरे ।

रोमकेशरम् । क्ली । चामरे । त्रिका. ।

रोमगुच्छ(क)म् । क्ली । चामरे । हे.च. । जटा. ।

रोमतच्चरी । स्त्री । अरोमस्त्रियाम् । रस.र. क्षुद्ररो.चि. ।

रोमद्वीपः । पुं । कृमौ । वै.निघ. । रक्तजनितसूक्ष्मक्रिमिभेदे । "केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः । षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः ॥" मा.नि. ।

रोमन्थः । पुं । पशूनां चर्व्वितचर्व्वणे । जाओर-काटा । अम. । [निघ. ।

रोमफला । स्त्री । डिण्डिशे । ट्याड़श । वै.

रोमभूमिः । स्त्री । चर्म्मणि । रा.नि.व.१८ ।

रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम् । श.च. ।

रोम(क)लवणम् । क्ली । शाम्भरलवणे । सौवर्च्चललवणे । र.मा. ।

रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छ्वाम् । आलाकुशी । रा.नि.व.३ ।

रोमविकारः । पुं । रोमाञ्च । हला. ।

रोमशम् । क्ली । पत्रे । तेजपत्र । मद.व.२ । पुं । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । मेषे । भेड़ा । श.च. । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कुम्भीवृक्षे । रा.नि.व.९ । मन्दविषवृश्चिकभेदे । सु.कल्प.८अ. । शूकरे । रा.नि.व.१९ ।

रोमशफला । स्त्री । देवताड़वृक्षे । देयाताड़ा ।

रोमशफलः । पुं । डिण्डिशवृक्षे । ट्याड़श । भा.पू.१भ.शा.व. । [निघ. ।

रोमशमूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.

रोमशा । स्त्री । कोङ्कणे कुपहोति ख्याते दग्धानामवृक्षे । रा.नि.व.९ । कर्कटिकायाम् । काँकुड़ । त्रिका. । अलगर्द्दनामसविषजलौकाभेदे । अलगर्द्दजोंक । सु.सू.१३अ. । मांसरोहिण्याम् । वै.निघ. ।

रोमशातनम् । क्ली । रोम्णाम् उद्धंसने । वै. निघ. । तदौषधं स्नुहीक्षीरेण भल्लातकचर्णः । सु.चि.१अ. । [भा. ।

रोमशुकम् । क्ली । स्थौणेयके । गेंटेला ।

रोमहरणम् । क्ली । हरिताले । र.सा.सं. ।

रोमहर्षः (कः) । पुं । रोमाञ्चे । मा.नि. । "रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।" विभीतकवृक्षे । वै.निघ. ।

रोमहर्षणम् । क्ली । रोमाञ्चे । अम. । पुं । विभीतकवृक्षे । मे. ।

रोमाख्यम् । क्ली । शाम्भरलवणे । वै.निघ. ।

रोमाञ्चः । पुं । रोमहर्षे । अम. ।

रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदन्तीनाममहाक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

रोमान्ती । स्त्री । क्षुद्रमसुरिकारोगभेदे । हाम । "रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः । कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्व्विकाः ॥" मा.नि. । भैष.मसूरि.चि. ।

रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । वयःसन्धौ । श.मा. ।

रोमालुः । पुं । पिण्डालौ । रा.नि.व.७ । कपिकच्छौ । आलाकुशी । रा.नि.व.३ ।

रोमालुविटपी (इन्) । पुं । कोङ्कणदेशप्रसिद्धकुम्भीवृक्षे । रा.नि.व.९ ।

रोमावर्त्तः । पुं । तन्नामकमर्म्मस्थाने शिरासन्धिसन्निपातरूपे । सु.शा.६अ. ।

रोमावली । स्त्री । नाभेरूर्द्ध्वं रोमराज्याम् । हे.च. ।

रोमाश्रयफला । स्त्री । झिञ्झिरीटाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

रोमेश्वरः । पुं । वैद्यामृतग्रन्थकारे ।

रोलः । पुं । आर्द्रशुण्ठ्यां । फलविशेषे, पानीयामलके । श.च. । तालीशपत्रे । कश्चित् ।

रोलम्बः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. ।

रोषणः । पुं । परूषकवृक्षे । फलसा गाछ । पारदे । निकषोपले । मे. । ऊषरभूमौ । हे.च. ।

रोषिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती लता । वै.निघ. ।

रोहः । पुं । अङ्कुरे । हे.च. । [व्याक. ।

रोहणम् । क्ली । शुक्रे । रा.नि.व.१८ । जन्मनि ।

रोहणद्रुमः । पुं । चन्दनवृक्षे । मलयागुरुणि । वै.निघ. ।

रोहत्पर्व्वा । स्त्री । बहिर्दूर्व्वायां । रा.नि.व.८ ।

रोहन्तः । पु । वृक्षे । वृक्षविशेषे । उणा. ।

रोहन्ती । स्त्री । लतामात्रे । लताविशेषे । उणा. ।

रोहिः । पु । वृक्षे । वीजे । उणा. ।

रोहिकः । पु । वनरोहितकमत्स्ये । वन रोह । तन्मांस रोहिको हितः वलकरः वातामयक्षेष्मनाशनः । चरि २२८. ।

रोहिकाप्रियः । पु । महाकरञ्जे । वै.निघ. ।

रोहिणः । पु । कटफलवृक्षे । र.मा. । भूतृणे । गन्धतृण दर्भाख्य । रा.नि.व.८।२३ । च.चि.३६. । न्यग्रोधवृक्षे । वट गाछ । रा.नि.व.९ । रक्तरोहितके । रक्तरोहड़ा । रा.नि.व.८ ।

रोहिणिका(णी) । स्त्री । शरीरे षष्ठत्वचि । "रोहिणिमात्रा यस्यामपच्यर्ब्बुद-श्लीपद-गलगण्डाधिष्ठाना ।" सु.शा.४थ. । कण्ठगते जिह्वामूलगत वा रोगविशेषे । रोहिणि रोग । निदानं— "वातादिपत्तकफा यत्र दुष्यन्त कुपितास्त्रयः । जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः । जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः । तं शीघ्रकारिणं रोगं रोहिणीमिति निर्द्दिशेत् । त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ॥" च.क.१८. । ताः पञ्च वातपित्तकफसन्निपात-रक्तभेदेन । "सप्तमातृकाधिष्ठितपञ्चयामनक्षत्रेषु... " सम्प्राप्तिः—"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं तु रोहिणी ॥" सु.नि.१६. चरक, सुश्रुतादि । अ.ह.उ.२१. । कटुरोहिण्यां । कटकीभेदे । र.मा. । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.६ । च.द.ज्वरातीसार चि.... 'रोहिणी कटुविपाकी ।' कटुकायाम् । कट्की । रा.नि.व.२२ । च.सू. ४थ. । भैषज्यरत्नावलीधृत । भा.ज्व.चि. आमवातादिकं । गाम्भारीवृक्षे । गाम्भारि गाछ । रा.नि.व.९।२३ । कट्फल । सु.सू.३८अ.न्यग्रोधादिः । मांसरोहिणीभेदे । मांसरोहिणी । रा.नि.व.१२ । चन्द्रे । धान्ये । हरीतक्याम् । गुडत्वमत्वा लघूत्वं प्रोक्तम् । प्रतिष्ठानदेशोद्भवा च । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.२३ । स्त्रीगव्याम् । च.चि.२थ. । सप्तमकोशरायाम् । वा.चि.०थ. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सू.२७थ. ।

रोहिणीफलम् । क्ली । कट्फले । गाम्भारीफले । सु.चि.१थ. ।

रोहिणेयः । पु । मरकतमणौ । रा.नि.व.१३ ।

रोहिण्याद्यघृतम् । क्ली । गुल्मे घृतम् । पाठः "रोहिणी कटुका निम्बमधुकं त्रिफलात्वचः । कार्षिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृते पले । द्विपलञ्च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि । घृतार्द्धेन घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलं । पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥" च.चि.५थ. ।

रोहित् । पुं । रोहितमत्स्ये । श्रीखण्डचन्दने । त्रिका. । मृगे । वर्णभेदे । स्त्री । लताभेदे । मे. ।

रोहितम् । क्ली । कुसुम्भपुष्पे । रक्ते । कुङ्कुमे ।

रोहि(हो)तः (कः) । पु । (Amoora Rohitaka. Syn. Andersonia Rohitaka.) दाड़िम्बपुष्पक-सनामख्यातवृक्षे । रोहितकेति लोके । रोहड़ा, रुहेना, रुड़ाह । तं गुल्मोदरभेदे । तत्पर्य्यायाः,—रोही रोहीत् प्लीहशत्रुः दाड़िमपुष्पः रक्तः रक्तपुष्पः मांसदलनः यकृद्वैरी चलच्छदः रोहिणः रोहितः रोहितेयः रोहीतकः सदाप्रसूनः कूटशाल्मलिः कटशाल्मलिः शाल्मलिकः विरोचनः । र.मा. । भा.ज्व.चि. महापट्‌शकतानं । "मधुरसार्द्रवाष्परोहीतकैः । स रुद्रसो रक्तश्च । तद्गुणाः—कटुस्निग्धो कषायो शीतलो कृमिलप्लीहदोषनाशनः च । रा.नि.व.८ । "रोहीतको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः स्मृतः ।" राज । स्वरूपः । रोहीतकाद्यघृत । रोहितमत्स्ये । मे । कुसुम्भवृक्षे । सनामख्यातमत्स्यविशेषे । रुई माछ । तं रक्तमीन । तत्पर्य्यायाः,—रोहित् रोहिष मृगराजः । तद्यथा यथा—"कृष्णः शल्को ष तर्कोऽपि शल्कली यः सं दीर्घो रोहितो मत्स्यः ।" तन्मांसगुणाः—ईषदुष्णं बलकरं वातघ्न स्निग्धं वीर्य्यकरञ्च । रा.नि.व.१० । रक्तोदरी रक्तमुखी रक्ताक्षी रक्तपक्षतिः । कृशपक्षो भवेद्यो रोहितः कथितो बुधैः । रोहितः सर्व्वमत्स्यानां वरो हृद्योऽर्द्दितार्त्तिजित् । कषायानुरसः स्वादुः वातघ्नो नातिपित्तकृत् । ऊर्द्धजत्रुगतान् रोगान् हन्यात् रोहितमुण्डकम् ॥" भा. । "रोहितो

बृंहणश्चैव विष्टम्भी दुर्जरो घनः। ज्वरिणां विषमाग्नीनामतीसारे न दीयते ॥" अत्रि.२अ.। इति वनरोहितगुणाः।

रोहिता। स्त्री। मञ्जिष्ठायाम्। वै.निघ.।

रोहितेयः। पुं। रोहितकवृक्षे। रत्नकोषः।

रोहिष(स)म्। क्ली। (Andropogon schoenanthus. Syn. A. Martini) The geranium grass. गन्धतृणे, कत्तृणे। रामकर्पूर। हिं अगियाघास, मिरचियागन्ध, रसघास। वम्. रोहिषे। उत्. पाल खरि। तत्पर्य्यायाः,—कत्तृणं रोहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा। भूतिकं ध्याम पौरञ्च श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥ गुणाः—रोहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति। हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ॥ भा.। रा.नि.व.८। सि.यो., च.द.अ भा.चि.पञ्चगव्यघृते। भा.ज्व.चि.। "रक्तरोहिषधन्वयवासकयासाः।" पुं। रोहितकमृगे। रक्तचित्रके। ज.द.।

रोही (इन्)। पुं। रोहितकवृक्षे। (रोहा, ब्रह्मना गाछ। र.मा.। सु.चि.२०अ.। महाकरञ्जे। वै.निघ.। अश्वत्थवृक्षे। वटवृक्षे। मे.।

रोहीतकलौहम्। क्ली। प्लीहाधिकारे लौहम्। पाठः—"रोहीतकसमायुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्वयः। प्लीहानं हन्ति...... ॥" र.सा.सं.।

रौद्रः। पुं। आतपे। मे.। तत्पर्य्यायाः,—घर्म्मः प्रकाशः द्योतः आतपः। गुणाः,—आतपः स्वेदमूर्च्छानपित्ततृष्णाक्लमभ्रमान्। दाहवैवर्ण्यतां कुर्य्यात् ॥ भा.। हेमन्तर्त्तौ। हे.प।

रौद्ररसः। पु। अर्ब्बुदाधिकारे रसः। पाठः—"शुद्धसूतं समं गन्धं मर्द्यं यामचतुष्टयं। नागवल्लीरसैर्युक्तं मेघनादपुनर्नवैः। गोमूत्रपिप्पलीयुक्तं मर्द्यं सद्य पुटेल्लघु। रौद्रः...॥" १ र. लिहेत्। र.सा.सं.।

रौद्री। स्त्री। रुद्रजटालतायाम्। रा.नि.व.३।

रौप्यम्। क्ली। रजतधातौ। रूपा। हिं चांदि। गुणाः—"रौप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरं। वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित्। प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम्। सारं शरीरस्य करोति तापं विड्घनं यच्छति शुक्रनाशम्। वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥" "गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमं। वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं रौप्यं नवगुणं शुभम्। कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु। दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥" भा.पू.१म.धा.व.। भस्म यथा—"हिङ्गुलकत्थलिमूलनिर्मितकज्जलसममर्द्दपिष्टं रूप्यदलं। सिकतायन्त्रे वा गजपुटाद्भस्म भवति गाढाग्नौ। द्विभागगन्धकैकभागरसाभ्यां कज्जलिकां कृत्वा जम्बीरादिरसैस्तप्यपत्रं त्रिधा गजपुटे पचेत् ॥" सा.कौ.। शोधनञ्चास्य स्वर्णवत्। तथा—"नागेन टङ्कणेनैव द्रावितं शुद्धिमिच्छति। रजतं दोषनिर्मुक्तं किं वा क्षाराम्लपाचितम् ॥" येन केनचिदम्लरसेनैकभागेन हरितालं प्रहरं सम्मर्द्य त्रिभागरौप्यपत्राणि विलिप्य मूषापुटे निरुध्य त्रिंशत्करीषैः चतुर्द्दश पुटानि देयानि। भा.। रौप्यधातुमले।

रौप्यमलम्। क्ली। रौप्यमाक्षिके। वै.निघ.। २भ.पाण्डु.चि.त्रिफलादिलिहे।

रौप्यमाक्षिकम्। क्ली। स्वनामख्यातोपधातौ। (रोपामाक्षिक। See तारमाक्षिकम्।

रौम(क)म्। क्ली। रौमकलवणे, शाम्भरलवणे। अ.टी.रमा.।

रौमलवणम्। क्ली। शाम्भरलवणे। र.मा.।

रौहिट्। पुं। रोहिषमृगे। अ.टी.भ.।

रौहिणः। पुं। रक्तचन्दने। चन्दनवृक्षे। त्रिका.।

रौहिणेयम्। क्ली। मरकतमणौ। रा.नि.व.१३।

रौहिष(षेय)म्। क्ली। कत्तृणे, रोहिषतृणे। पु। रोहितमत्स्ये। मृगविशेषे। अम.। स्त्री (षी)। दूर्व्वायाम्। मृग्याम्। उणा.।

रौही (इन्)। पुं। रोहितकवृक्षे।

रौक्षम्। क्ली। रूक्षतायाम्। सु.।

रौक्ष्यम्। क्ली। वायुगुणभूयिष्ठत्वे, स्नेहराहित्ये। रूक्षता। सु.।